

BAKİ AVRASIYA UNİVERSİTETİ



**Dayanıqlı inkişafın milli prioritetləri:
rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat,
sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət,
müasir innovasiyalar və təmiz ətraf mühit
adlı Respublika Elmi Konfransı**

04.12.2025

Bakı-2025

4 dekabr 2025-ci il

Bakı, Azərbaycan

Dayanıqlı inkişafın milli prioritetləri: rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat, sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət, müasir innovasiyalar və təmiz ətraf mühit” adlı Respublika Elmi Konfransının materialları

Redaktor

Vüsalə Qasımova



BAAU- 2025

ELMİ HEYƏT: f.e.d., prof. Nazim Hüseynli

s.e.ü.f.d., dos. Səyavuş Qasimov

s.e.d, prof. Gülzar İbrahimova

f.ü.f.d., dos. Mütəllib Rəhimov

t.ü.f.d., dos. Aybəniz Rüstəmov

t.ü.f.d., dos. Sevil Bəhrəmov

i.ü.f.d., dos. Vüsalə Nağıyeva

i.ü.f.d., dos. Mətanət Qurbanova

i.ü.f.d., dos. Afət Həsənova

s.e.ü.f.d. Nazilə Durmazoğlu

t.ü.f.d. Jalə İsmayılova

MƏTN YIĞIMI VƏ DİZAYN: Günəş Əliyeva

NƏŞR YERİ: Bakı, Azərbaycan

MÜƏLLİFLİK HÜQUQU: ©Bakı Avrasiya Universiteti, 2025



MÜNDƏRİCAT

I.BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRİN ARXİTEKTURASI VƏ YENİ GEOSİYASİ REALLIQLAR

Gülzar İBRAHİMOVA, Emin YOLÇİYEV <i>Yeni dünya düzənində dəyişən dinamika kontekstində Türk dövlətləri təşkilatı.....</i>	<i>10</i>
Məmməd CƏFƏRLİ <i>Azərbaycan xalq cümhuriyyətinin kəşfiyyat xidmət</i>	<i>17</i>
Nazilə DURMAZOĞLU <i>Qlobal çağırışlar kontekstində beynəlxalq münasibətlərin transformasiyası və dayanıqlı inkişaf perspektivləri.....</i>	<i>21</i>
Pərinaz SADIQLI <i>Türk dünyası və yeni dünya nizamı.....</i>	<i>3</i>
Jalə İSMAYİLOVA <i>Azərbaycanın dövlətçilik tarixində sosial ədalət prinsiplərinin təkamülü və dayanıqlı inkişaf konsepsiyası.....</i>	<i>36</i>
Günay HÜSEYN <i>Çar Rusiyasının hakimiyyəti illərində Azərbaycanda dənizçilik tarixi və baki dəniz limanı idarəsinin yaradılması.....</i>	<i>43</i>
Elvin ŞİRİNOV <i>Gerçək siyasət və diskurs arasında: 44 günlük müharibədə İran.....</i>	<i>51</i>
Səidə CƏFƏROVA <i>Yeni dünya nizamı anlayışı nədir və onun funksional strukturu necədir?.....</i>	<i>61</i>
Vüqar ƏLİYEV <i>ABŞ-da Azərbaycan lobbisinin fəaliyyəti.....</i>	<i>71</i>
Rəşad ALİYEV <i>Tarixdən günümüzdə Azərbaycan respublikası ilə Suriya arasında münasibətlər və gələ- cək inkişaf perspektivləri.....</i>	<i>75</i>
Aygün MİRİYEVƏ <i>Yeni dünya düzəni: enerji diplomatiyasında beynəlxalq əməkdaşlığın böhranların həllində rolu.....</i>	<i>85</i>
Aygün İsmayılova <i>Müasir geosiyasi çağırışlar fonunda ai-çin iqtisadi münasibətləri.....</i>	<i>91</i>
Seymur ABBASOV <i>Vətəndaş cəmiyyəti təşkilatlarının dövlətlərin ekoloji siyasətlərinə təsir edən əsas amil və mexanizmləri: greenpeace nümunəsi.....</i>	<i>98</i>
Tacirə Abdullayeva <i>Seçki sisteminin nəzəri və praktiki əsasları.....</i>	<i>106</i>
Təzəgül HƏSƏNOVA <i>Müasir Əfqanıstan-pakistan münasibətləri tarixi kontekstdə.....</i>	<i>110</i>

II. RƏQƏMSAL TRANSFORMASIYANIN SIYASI ASPEKTLİRİ: STRATEJİ İDARƏETMƏ, MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK VƏ İNSAN KAPİTALI

Nigar QƏDİMOVA	
<i>Süni intellekt və avtomatlaşdırmanın gələcəyin peşələrinə təsiri.....</i>	<i>117</i>
Nərmən İSAYEVA	
<i>Dayanıqlı inkişaf modelində insan kapitalının transformasiyası və süni intellektin sinerjili tətbiqi.....</i>	<i>121</i>
Gülınar NAĞİYEVA	
<i>Süni intellekt texnologiyalarının proqramlaşdırma tədrisində tətbiqi: innovativ inkişaf və dayanıqlı gələcək.....</i>	<i>130</i>
Kəmilə CABBAROVA	
<i>Rəqəmsal idarəetmədə kibertəhlükəsizlik və si idarəetməsi: dövlətin rolu və məsuliyyət dilemması.....</i>	<i>137</i>
Teymur ƏLİSƏTOV	
<i>Süni intellekt əsaslı informasiya texnologiyalarının idarəetmə modelləri.....</i>	<i>146</i>
Afaq MANSIRLI	
<i>Təhsil sahəsində süni intellekt texnologiyalarının rolu.....</i>	<i>154</i>
Aliyə QASIMLI	
<i>Rəqəmsal transformasiyanın müəllim və şagird mənasibətlərinə təsiri.....</i>	<i>163</i>
Əmanə KƏRBALAYEVA	
<i>Milli təhsilimiz davamlı insan inkişafı kontekstində: problemlər, perspektivlər.....</i>	<i>166</i>
Aynur QƏNİYEVA	
<i>Rəqəmsal təhsildə sosial ədalət və bərabərlik dəyərlərinin təzahürü: xarici (ingilis)dil tədrisi nümunəsində.....</i>	<i>171</i>
Aynurə FƏTƏLİYEVA	
<i>Müasir texnologiyalar və innovativ inkişaf.....</i>	<i>179</i>
Aysu HƏSƏNOVA	
<i>Müasir texnologiyalar və innovativ inkişafın qarşılıqlı əlaqəsi.....</i>	<i>188</i>
Xanımınənə XUDİYEVA	
<i>Mobil təlimin pedaqoji potensialı: Azərbaycan təhsil sistemində tətbiq imkanları.....</i>	<i>199</i>
Aidə CABBARLI	
<i>Kiçik yaşlı beyinlər üçün böyük oyunlar: strateji tədrisdə oyunəsaslı öyrənmə.....</i>	<i>205</i>
Səadət EYYUBOVA	
<i>Aı-as-a-service (aıaas) modellərinin təhlili.....</i>	<i>209</i>
Günəl MƏMMƏDOVA	
<i>Böyük siniflərdə kommunikatıv dil tədrisinin effektivliyi.....</i>	<i>218</i>
Ayaz MƏMMƏDOV	
<i>İnsanlara sağlamlıqlarını izləməyə və idarə etməyə kömək edən mobil tətbiqlər.....</i>	<i>224</i>

III. DAYANIQLI İQTİSADİYYATIN SİYASİ İQTİSADİ PARADİQMALARI VƏ STRATEJİ AUDİT SİYASƏTİ

Vüsalə NAĞİYEVA

Şərqi zəngəzur iqtisadi rayonunun iqtisadi fəallığının sürətləndirilməsində dövlət proqramlarının rolu..... 236

Gülənə BAYRAMOVA

Rəqabətqabiliyyətli dayanıqlı iqtisadiyyat Modelində kibertəhlükəsizlik risklərinin idarə olunmasında auditin rolu 243

Afaq HÜSEYNOVA.

Virtual valyuta. Kriptovalyutanın riyazi əsasları. Azərbaycanda kriptovalyuta çatışmayan cəhətləri..... 251

Hüseyn EYVAZ

Rəqabətqabiliyyətli dayanıqlı iqtisadiyyat kontekstində müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin təhlili və diaqnostikasi problemləri..... 257

Amal HƏSƏNLİ

Maliyyə amilinin milli iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafında rolu və təsirliliyinin gücləndirilməsi istiqamətləri..... 266

Afət HƏSƏNOVA

Azərbaycanda rəqabətqabiliyyətli dayanıqlı iqtisadiyyatın formalaşması: strateji yanaşmalar və çağırışlar..... 274

Nigar HƏSƏNOVA

Dayanaqlı inkişafın təmin olunmasında rəqəmsal iqtisadiyyatın rolu..... 284

Emil OSMANLI

Vergi güzəştlərinin sahibkarlığın inkişafında rolu..... 298

Nuranə MURADLI

Dövlət və bələdiyyə maliyyə nəzarətinin əsas xüsusiyyətləri..... 305

İlhamə ASLANOVA, Ülviyyə ŞİRİNOVA

Azərbaycanda dayanıqlı inkişafın iqtisadi, sosial və ekoloji ölçüləri: makroiqtisadi çağırışlar və perspektivlər..... 312

Azər QƏNBƏROV, Mansur MƏDƏTOV

Neft-qaz sənayesində innovativ layihələrin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi..... 322

Cavidan HƏZİZADƏ, Rəmilə BAXIŞOVA

Rəqəmsal iqtisadiyyat – dayanıqlı inkişafın yeni mühərriki: global çağırışlar və Azərbaycan reallığı..... 330

Toğrul MƏMMƏDOV

Global qeyri-sabitlik şəraitində dayanıqlı məşğulluq siyasətləri: sosial-iqtisadi transformasiya kontekstində təhlil..... 335

Elvin ƏJDƏRLİ

Rəqabətqabiliyyətli dayanıqlı iqtisadiyyat üçün əmək bazarının transformasiyası və ali təhsildə ixtisasların yenidən strukturlaşdırılması..... 344

Təranə VƏLİYEVA

Azərbaycanda təhsil iqtisadiyyatının inkişaf perspektivləri və çağırışları..... 354

IV. SOSIAL ƏDALƏT VƏ İNKLÜZİVLİK: SIYASI SABİTLİYİN VƏ RİFAHIN TƏMİNATI

Sevil BƏHRƏMOVA

Tarixin məzmun xətləri əsasında sosial ədalət və dayanıqlı inkişaf prinsiplərinin integrasiyası nəzəri və praktik yanaşmalar..... 360

Məleykə ADIGÖZƏLOVA

Qlobal ədalət və humanitar inkişaf:planetar məsuliyyət anlayışının güclənməsi..... 369

İlahə MƏRDANLI

Azərbaycan cəmiyyətində sosial ədalət və təhsil bərabərliyi: dayanıqlı inkişaf kontekstində təhlil 375

Rəna MƏMMƏDOVA

Sosial turbulentlik anlayışının nəzəri-metodoloji izahı..... 383

Əminə MƏMMƏDOVA

Əlilliyi olan şəxslərin sosial rifahının təminində dövlət siyasətinin və sosial işin effektivliyi.. 388

Naib NİFTƏLİYEV

Yeniləşən sosial texnologiyalar: sosial işlə sosial jurnalistikanın qarşılıqlı təsiri..... 395

Afaq NƏZƏROVA

Deviant davranış kimi oyun aludəçiliyinin ailələrə təsiri..... 406

Günel CƏFƏROVA

Virtual məkanda insan hüquqlarının tənzimlənməsi..... 413

Nüşabə QULİYEVƏ

Sosial ədalət və dayanıqlı inkişaf kontekstində psixoloji rifahın humanitar əhəmiyyəti..... 418

İlkin SƏMƏDLİ

Sərnişin nəqliyyatı sürücülərinin aqressivliyinin sosial və psixoloji amillərinin təhlil..... 425

Vüsalə ƏSƏDOVA

Azərbaycan ədəbiyyatında dayanıqlı inkişaf və sosial ədalət ideyalarının bədii təcəssümü..... 430

Əfsanə MURADLI

Qloballaşan dünyada sosial rifahın qorunması və dayanıqlı inkişafın sosial aspektləri..... 439

Gültəkin KNYAZOVA

Sosial ədalətin və dayanıqlı inkişafın praktik tətbiqi:humanitar və psixososial yanaşmalar... 449

Türkan QURBANOVA

İnküzivlik və humanizm: dayanıqlı inkişaf üçün yeni yanaşmalar..... 451

Ziya BƏHMƏNLİ

Fərqli etnik qruplara yönələn siyasət modelləri: multikulturalizmin rolu..... 455

İmami HÜSEYNOVA

Azərbaycan cəmiyyətində dayanıqlı sosial inkişaf konsepsiyası və onun reallaşdırılması yolları..... 462

AYSU NAZAR

Dayanıqlı inkişafın sosial, mədəni, iqtisadi və texnoloji aspektləri: sosial ədalət və innovasiyanın rolu..... 466

V. REGIONLARIN REABİLİTASIYASININ SİYASİ PARADİQMASI: BÖYÜK QAYIDIŞ VƏ EKOSİYASİ PRİORİTETLƏRİ

Mütəllim RƏHİMOV

İkinci qarabağ müharibəsindən sonra sosiallaşma problemləri..... 473

Lamiyə QASIMOVA, Aytəkin Kamal SALMANOVA

Post-müharibə dövründə qarabağda birbaşa xarici investisiyalar iqtisadi imkanlar və risklər..... 481

Sevinc XUDAVERDİZADƏ

Qarabağda yaşıl infrastruktur və smart inkişaf yanaşmaları..... 487

Səbinə İLDIRIM

Qarabağda innovativ bərpa təcrübəsinin beynəlxalq miqyasda tətbiq imkanları..... 496

Aysel NƏHMƏTOVA

İqlim risklərinə uyğun ağıllı məskunlaşma Modeli: qarabağ üçün gis əsaslı optimallaşdırılmış plan..... 501

Xədicə TAĞISOY

Ağıllı kənd və şəhərlər ideyası: nəzəriyyədən təcrübəyə doğru..... 509

Türkan HƏSƏNOVA

Davamlı su idarəçiliyi: aran bölgəsində torpaq nəmlik sensorlarına əsaslanan innovativ suvarma modeli..... 516

Aydan ASLANOVA

Yaşıl iqtisadiyyatın aqrar sektorda rolu və inkişaf perspektivləri: azərbaycan təcrübəsi..... 525

Könül ABBASOVA

Azərbaycanın turizminin davamlı inkişafında rəqəmsal texnologiyaların rolu..... 531

Fuad CABBAROV

Röya HÜSEYNZADƏ

Qeyri müəyyənlik və risk şəraitində azərbaycanın turizm potensialinin müasir vəziyyətinin qiymətləndirilməsi..... 537

Xanım CƏLİLOVA

Biomüxtəlifliyin azalmasının insan sağlamlığına bioloji təsirləri..... 543

İlahə ALLAHVERDİYEVA

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə infrastrukturun inkişaf perspektivləri..... 548

Kamran ƏLİYEV

Qarabağ təcrübəsi postmüharibə cəmiyyətlərində sosial adaptasiya və dayanıqlı inkişaf kontekstində..... 554

Lətafət BEYBUTOVA

Qarabağın tarix və mədəniyyət abidələrinə qarşı qeyri-insani əməllər..... 562

Tutu EYVAZOV

Benefisiarın inkişafında təhsilin əhəmiyyətinin qiymətləndirilməsi..... 566

“Dayanıqlı inkişafın milli prioritetləri: rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat, sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət, müasir innovasiyalar və təmiz ətraf mühit” adlı Respublika Elmi Konfransı

Lalə İSMAYILOVA

Qarabağın turizm potensialının dayanıqlı inkişafında eko-turizm və mədəniyyət coğrafiyasının rolu.....

571

Pərvanə RƏŞİDOVA

Elektron sənəd dövriyyəsinin rəqəmsal transformasiyadakı rolu.....

577

Nərgiz ATAKİŞİYEVƏ

Müasir texnologiyalar və innovativ inkişaf 5g və böyük verilənlər əsrində turizmin rəqəmsal transformasiyası.....

583

Samir MƏMMƏDOV

Alternativ enerji mənbələrinin tətbiqində iqtisadi stimullaşdırma mexanizmləri: əsas istiqamətlər və inkişaf tendensiyaları.....

593

I. BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRİN ARXİTEKTURASI VƏ YENİ GEOSİYASİ REALLIQLAR

YENİ DÜNYA DÜZƏNİNDƏ DƏYİŞƏN DİNAMİKA KONTEKSTİNDƏ TÜRK DÖVLƏTLƏRİ TƏŞKİLATI

Gülzar İBRAHİMOVA*

Emin YOLÇİYEV**

Açar sözlər: *Nəzəri perspektiv və tarixi inkişaf, ortaq strateji maraqlar, regional aktorlar, müdafiə qabiliyyəti*

Giriş

1991-ci ildə Şərq və keçmiş Sovet İttifaqı ilə geosiyasi cəhətdən əlaqəli olan ölkələrin global müstəqilliyini bərpa etməsindən sonra güc balansının dəyişməsi ABŞ-ın Rusiya üzərində üstünlüyünü qazanmasına və yeni dünya nizamının təməlinin yenidən qoyulmasına səbəb oldu. Strateji dəyişiklik özü ilə yanaşı, təhlükəsizliklə bağlı problemlər də gətirdi. Xüsusilə, Qafqaz və Orta Asiyadakı türk dövlətləri əhəmiyyətli təhlükəsizlik narahatlıqları ilə üzləşdi. Soyuq müharibədən sonra təhlükəsizlik təhdidlərindəki dəyişikliklə global təhlükəsizlik siyasəti böyük bir transformasiyaya uğradı. İkiqütblü struktur nizam daxilində qurulan ümumi təhlükəsizlik təhdidləri çoxqütblü struktur nizamına yol verdi. Dövlətlərin düşmənlərini dəqiq müəyyən edə bilmədiyi yeni bir nizam yaranmağa başladı və hibrid və asimmetrik təhlükəsizlik təhdidləri ön plana çıxdı. Bütün bu narahatlıqlar, beynəlxalq sistem daxilində təhlükəsizlik qavrayışındakı dəyişikliklə birlikdə, təhlükəsizlik siyasətində artan əhəmiyyətə, milli ölçüdə beynəlxalq məsələlərə keçən problemlərə səbəb oldu. Bu isə ikiqütblü nizamda mövcud olan aydın təhdidlərdən fərqli olaraq, TDT yeni növ təhlükəsizlik təhdidlərinə qarşı hansı birgə strategiya qurmağı hədəfləməsi sualını ortaya çıxartdı.

Beynəlxalq sistemdə dəyişiklik yeni dünya düzənini bərabərində gətirmiş və regionda vacib olan məsələlərin həlli üçün yeni perspektivlər və konstruktiv ideoloji tərəfdən yeni birliyin yaranmasına ehtiyaç duyulmuşdur. Bu baxımdan, Türk Dövlətləri Təşkilatının (TDT) soyuq müharibədən sonra yaranan və Yeni Dünya Düzəni kontekstində dəyişən dinamikalara cavab olaraq formalaşan strateji əhəmiyyətini dərinlən təhlil edir.

ABŞ-ın liderliyi ilə qurulan yeni dünya nizamında yaşanan iqtisadi, siyasi və sosial böhranlar, onun Qafqaz və Orta Asiyada transatlantik ittifaq münasibətlərinə göstərdiyi siyasi təsir və Çinin sistemi dəyişdirmək cəhdlərini və ya onun ekspansionist siyasətini vurğulamaqla global balanslara göstərdiyi təsir mövcud nizam daxilindəki dəyişiklikləri ortaya qoyur. Bundan əlavə, dövlətlərin mövcudluğunu qorumaq üçün beynəlxalq səviyyədə qurulan təşkilatlar strateji rəqabət kontekstində davamlı təşkilatların yaranmasına səbəb olub. Belə təşkilatlardan biri də Türk Dövlətləri Təşkilatıdır.

Beynəlxalq sistemin daim dəyişən strukturu daxilində regional integrasiya təşəbbüslərinin əhəmiyyəti artır. Regional təşkilat olaraq Türk Dövlətləri Təşkilatı Türk Dünyası üçün vacib bir qurumdur. Türk dünyasının qarşılıqlı təsiri Sovet İttifaqının dağılmasından sonra kiçik addımlarla

* Siyasi elmlər doktoru, prof., BAAU
e-mail: gulzar.ibrahimova@baau.edu.az

** müəllim, BAAU
e-mail: eminyolciyev@gmail.com

başlamış və bu gün də böyüməkdə davam edir. Beynəlxalq sistemin strukturundakı dəyişikliklər və regional inkişaf Təşkilatı getdikcə daha vacib edir. Bu kontekstdə Türkiyənin, eləcə də Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Özbəkistanın Türk Dövlətləri Təşkilatına verdiyi əhəmiyyət artır. Təşkilatı təşkil edən dövlətlərin hər biri strateji üstünlüklərə malikdir. Türkiyənin regional gücü və Azərbaycanın enerji ehtiyatları buna nümunədir. Buna görə də, müxtəlif güclü dövlətlərin bir təşkilat daxilində əməkdaşlığı hər bir üzv dövlətin maraqları üçün çox vacibdir.

Nəzəri perspektiv və tarixi inkişaf

Nəzəri təhlil baxımından, beynəlxalq sistem daxilində dövlətlər öz təhlükəsizliyini təmin etməli və gələcəklərini təmin etməlidirlər. Dövlətlər arasındakı rəqabət münasibətləri realist nəzəriyyənin ən vacib anlayışları olan güc keçidi, güc balansı və təhlükəsizlik dilemması anlayışları vasitəsilə sorğulanır. Beynəlxalq sistem səviyyəsində dövlətlərin əsas məqsədi mövcudluqlarını qorumaqdır. Realist nəzəriyyəyə görə, beynəlxalq sistemin anarxik strukturu dövlət əməkdaşlığına ən əhəmiyyətli maneədir. Anarxik strukturların mövcudluğu hamı tərəfindən qəbul edilsə də, dövlətlər güclülərin zəiflərə qarşı aqressiv davranışının qarşısını almaq üçün neorealist baxış bucağından “güc balansı” yaratmaq üçün ittifaqlar çərçivəsində təşkilatlar və ya təşkilatlar çətiri altında birləşməyə üstünlük verirlər. Soyuq müharibədən sonrakı dövrdə 1990-2004-cü illər arasında beynəlxalq liberal nizamın yüksəlişi, 2005-2019-cu illər arasında isə liberal nizamın süqutu hesab olunurdu (3, s. 5). Əlbəttə ki, bütün bu inkişaf Qafqaz və Orta Asiya bölgələrinə geosiyasi təsir göstərmişdir. Dövlətlər arasında münasibətlərdə normalar, mədəni dəyərlər, ortaq tarix və ortaq dil kimi elementlərə üstünlük verən sosial konstruktivist nəzəriyyə, Türkiyə ilə Türk dünyası arasındakı münasibətləri izah etməkdə rəhbərlik edir. Geosiyasi baxımdan, türk dünyası Rusiya, Çin və ABŞ kimi qlobal aktorların formalaşdırdığı mühitin mərkəzində yerləşir. Həqiqətən də, Türk Dövlətləri Təşkilatı daxilində əməkdaşlığın dərinləşməsi türklərin qlobal və regional məsələlərdə mövqeyini gücləndirir.

Sosial konstruktivist nəzəriyyə türk dünyasında birliyi kimlik baxımından izah etmək potensialına malik olsa da, realist nəzəriyyəyə görə, bu ərazini təşkil edən dövlətlərin hər birinin fərqli maraqlarının olması faktını nəzərdən qaçırmaz. Bu məqamda birliyi təşkil edən aktorların gözləntilərini və siyasi fəaliyyətlərini yerləşdikləri birliyin mərkəzinə yönəldikləri müşahidə olunur. Nəticədə, bir ərazidə başlayan birlik söyləri daha geniş siyasi formalaşmaya yol açır. (2, s. 77). TDT-nin regional mexanizm kimi mövcudluğu türk dövlətləri arasında çoxtərəfli çərçivədə əməkdaşlıq əlaqələrinin institutionallaşmasını təmin etmişdir. Bu uğurlu fəaliyyətin açarları təşkilatın prinsiplərində və strukturunda, eləcə də siyasi, iqtisadi, mədəni-maarif və humanitar sahələrdə nəticəyönümlü yanaşmasındadır.

3 oktyabr 2009-cu ildə Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Türkiyə Türk Dövlətləri Əməkdaşlıq Şurasının yaradılması ilə bağlı Naxçıvan Sazişini imzaladılar. Bu müqavilənin nəticəsi olaraq, bu gün tarixi kökləri, ortaq dili, dini, mədəniyyəti və adət-ənənələri ilə birləşən türk dövlətləri arasında əməkdaşlıq mexanizmi yarandı. Şura hazırda Türk Dövlətləri Təşkilatı (TDT) kimi tanınır. Naxçıvan Sazişindən əvvəl təşkilat daxilindəki iştirakçı dövlətlər bir çox tarixi proseslərdən keçmişdilər.

Müstəqilliyinin tanınması ilə Türkiyə türk dünyası ilə yeni strategiyalar müəyyənləşdirməyə başladı. Bu strategiyalara ortaq tarix, ortaq mədəniyyət və ortaq dil kimi münasibətlərin mənəvi təməlləri üzərində qurulmuş siyasi və ticari münasibətlər daxil idi. Müstəqilliyini elan edən Türkiyənin türk dünyasına yanaşması hökumətləri aşan bir dövlət siyasətinə çevrildi (3, s. 335). Bu dövrdə soyuq müharibənin boşaltdığı bölgədəki təsir dairəsini doldurmaq potensialına malik bir neçə aktor ortaya çıxdı. Bunlardan ən başlıcası sovetlərin varisi olan Rusiya və daha sonra əsas regional aktor olan İran idi. ABŞ və Qərb dünyası Türkiyəni bu iki aktorun bölgədəki təsir dairələrinin genişlənməsinin qarşısını almağa təşviq etdi. Əksəriyyəti müsəlman olan Türkiyənin dünyəvi və demokratik quruluşu və Qərb ittifaqına üzvlüyü onun ABŞ üçün regional əhəmiyyətini artırdı (4, s. 180). TDT-nin tarixi kontekstində əvvəllər Türk Dövlətləri və Türkdilli Ölkələr Təşkilatı kimi tanınan Türk Şurası sonda Türk Dövlətləri Təşkilatına çevrildi. 1992-ci ildə Turqut Özalın ev sahibliyi etdiyi

zirvə görüşü ilə başlayan və Ankara Bəyannaməsinin imzalanması ilə başa çatan zirvə görüşləri diplomatiyası bu günə qədər davam edir.

Ortaq strateji maraqlar

Türk Dövlətləri Təşkilatına üzv ölkələrin öz maraqları olsa da, hər bir üzv ölkənin ümumi məqsədi ortaq türk dünyası daxilində ittifaq çərçivəsində davamlı qarşılıqlı münasibətləri qorumaqdır. Təşkilatın gündəliyindəki strateji məqsəd və vəzifələr tədricən həyata keçirilir. Məsələn, Türk Şurasının əsas məqsədi tərəflər arasında mehriban qonşuluq, dostluq və qarşılıqlı etimad yaratmaqdır. Bundan əlavə, “Nəqliyyat və əlaqə”, “Turizmdə əməkdaşlıq”, “Media və informasiyada əməkdaşlıq”, “Gənclər və milli idman”, “Kiçik və orta müəssisələrin (kobi) dəstəklənməsi”, “Rəqəmsal dövrdə yaşıl texnologiyalar və ağıllı şəhərlər”, “Türk sivilizasiyası üçün yeni dövr: ortaq inkişaf və çiçəklənməyə doğru”, “Türk dövrü”, “Türk dünyasının gücləndirilməsi: iqtisadi integrasiya, davamlı inkişaf, rəqəmsal gələcək və hamı üçün təhlükəsizlik” və “Regional sülh və təhlükəsizlik” mövzuları altında 12 dəfə rəsmi zirvə toplantıları keçirilib və təşkilat daxilində təkcə iqtisadi deyil (8), həm də hərbi baxımdan birgə əməkdaşlıqla bağlı əlaqələr üzərində qurulub.

Ümumilikdə TDT-nin ortaq strateji maraqları üç əsas sütun: enerji təhlükəsizliyi, nəqliyyat əlaqəsi və uzunmüddətli siyasi integrasiya üzərində qurulub

Enerji təhlükəsizliyi

Enerji kontekstində Orta Asiya türk respublikalarından təbii qaz və neft ehtiyatlarının Azərbaycan vasitəsilə Türkiyəyə ötürülməsi və Avropaya ixrac üçün enerji dəhlizinin yaradılması mühüm ortaq strateji məqsəd olmuşdur. Bu prosesdə yeni marşrutların yaradılması təkcə üzv ölkələrin gəlirlərini artırmır, həm də Avropanın enerji təhlükəsizliyinə birbaşa təsir edərək TDT-ni qlobal enerji xəritəsində mühüm aktor edir.

Zəngəzur dəhlizinin açılmasına yönəlmiş bütün səylər Orta Asiyadan Türkiyəyə və oradan Avropaya uzanan kəsilməz bir quru yolu təmin edərək, Türk Dünyasının iqtisadi və nəqliyyat baxımından birləşməsi üçün həlledici əhəmiyyət daşıyır. Beləki, Azərbaycanın İkinci Qarabağ müharibəsindən qalib şəkildə çıxdıqdan sonra Zəngəzur dəhlizinin açılmasına yönəlmiş Azərbaycanın xarici siyasəti təşkilatın bütün üzv dövlətləri tərəfindən dəstəklənib.

Uzunmüddətli siyasi integrasiya

“Türk Dünyası Vizyonu-2040” TDT-ni iqtisadi, siyasi və mədəni integrasiyanı dərinləşdirən, Avropa İttifaqına (Aİ) bənzər bir ittifaqa çevirmək hədəfini ortaya qoyur. 10 oktyabr 2025-ci ildə Türk Dövlətləri Təşkilatının Dövlət Başçıları Şurasının Qəbəldə keçirilən 12-ci Zirvə görüşündə digər türk respublikalarının, xüsusən də

Türkiyənin təhlükəsizlik və sülhlə bağlı narahatlıqları ifadə edilib və Qəzzada sülh əməliyyatı üzv dövlətlər tərəfindən dəstəklənib (7). Bundan əlavə, təşkilatın digər bir nailiyyəti onun Avropaya yönəlmiş siyasətidir. 2018-ci ildə müşahidəçi statusu qazanması və 2019-cu ildə isə TDT-nin Budapeştdə Avropa Nümayəndəliyinin açılması Macarıstanın təşkilatın fəaliyyətində müşahidəçi dövlət kimi fəal iştirakına əsalı bir nümunədir (9).

TDT-nin digər siyasi strateji məqsədləri və nailiyyətləri arasında 2021-ci ildə Türkmənistan, 2022-ci ildə Şimali Kipr Türk Respublikasına və 2023-cü ildə İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatına müşahidəçi statusunun verilməsi də var. (9). Bütün bu səylər TDT-nin gələcək perspektivlərini daha da genişləndirir. Başqa sözlə, TDT-ni Aİ-yə bənzər bir ittifaqa çevirmək üçün tədricən addımlar atılır.

Təşkilatın hər bir üzv ölkəsi öz geosiyasi mövqeyinə böyük əhəmiyyət verir. Macarıstan, Avropa İttifaqı üzvü olaraq, TDT-nin Avropaya açılan qapısı ola bilər. Bundan əlavə, Macarıstanın nəqliyyat, enerji, ixrac və birgə gömrük əməliyyatlarında əhəmiyyəti və mövqeyi çox vacibdir. Digər üzv aktor olan Türkiyə həm regional, həm də beynəlxalq səviyyədə əhəmiyyətli mövqe tutur.

“Türk Dünyası Vizyonu-2040,” TDT-nin Budapeştdəki nümayəndəliyinin Vişeqrad Qrupu da daxil olmaqla Avropa qurumları ilə çoxşaxəli əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi üçün mərkəz kimi gücləndirilməsini nəzərdə tutur. Türkiyənin türk dünyasına sadiqliyi tarixi boyu daimi gündəm olub.

Türkiyə həm Avropada, həm də Asiyada təhlükəsizlik və iqtisadi təsir göstərən strateji aktyorlardan biridir. İstanbul Zirvə Toplantısının üçüncü mühüm nəticəsi təşkilatın uzunmüddətli inkişaf strategiyası olan “Türk Dünyası Vizyonu-2040”-ın rəsmi olaraq qəbul edilməsi oldu. Azərbaycan Cənubi Qafqazda dominant güc və həm Qərbbə, həm də Şərqqə açılan qapıdır. Strateji enerji ehtiyatları və iqtisadi gücü ilə Cənubi Qafqazda formalaşan siyasi və strateji şəbəkədə həlledici aktordur. Qazaxıstan, Türkmənistan, Özbəkistan və Qırğızıstan, Rusiyaya baxmayaraq, öz dövlətlərinin təhlükəsizliyi üçün rasional və davamlı strateji addımlar atıb və uzun müddət davam edən Rusiyanın təzyiqindən sonra öz köklərinə qayıtmağa başlayıblar. Məsələn, Türk Akademiyası 2012-ci ildə Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Türkiyə tərəfindən Türk Dövlətləri Təşkilatının himayəsi altında beynəlxalq təşkilat kimi yaradılıb və türk xalqlarının dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti və tarixi üzrə elmi tədqiqatları əlaqələndirmək və türk sivilizasiyasının bəşəriyyət sivilizasiyasına verdiyi töhfələri daxili mənbələrə əsasən qiymətləndirmək üçün istifadə olunub (6, s. 107). Digər bir nümunə isə 11 sentyabr 2015-ci ildə keçirilən Astana Zirvə Toplantısında fəaliyyətə başlayan Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondudur. Bundan əlavə, təşkilat daxilindəki dövlətlər türk dünyasının regional təşkilat kimi qarşılıqlı təsirini artırmağı və beynəlxalq arenada daha çox söz qazanmağı hədəfləyirlər (10). Bundan əlavə, o, “Türk Dünyası 2040 Vizyonu” kimi strateji sənədlər vasitəsilə üzvləri arasında daha dərin əməkdaşlıq və inteqrasiya üçün yol xəritəsi təqdim edir. Təşkilat iqtisadi, mədəni və geosiyasi baxımdan getdikcə daha vacib bir aktora çevrilir.

Müdafiə qabiliyyəti

Təşkilatın digər məqsədi üzv ölkələrin milli təhlükəsizliyini gücləndirmək, müdafiə qabiliyyətini artırmaq və ortaq təhdidlərin aradan qaldırılması üçün əməkdaşlığı təşviq etməkdir. Bu məqsədlə müdafiə sənayesinə investisiyalar və texnologiya transferi türk dövlətləri üçün strateji aktivə çevrilir. Bu dinamika, üzvlər arasında birgə müdafiə layihələrinin inkişafını təşviq etməklə və müdafiə sənayesi ixracını artırmaqla iqtisadi əməkdaşlığı da dərinləşdirir. Türk Dövlətləri Təşkilatının müdafiə sənayesinə verdiyi töhfələr regional təhlükəsizliyin təmin edilməsində və qlobal miqyasda yeni təhlükəsizlik paradigmalarının yaradılmasında mühüm rol oynayır. Üzv ölkələrin texniki potensialını artıran layihələrdə iştirakı yerli müdafiə sənayesi istehsalını təşviq etməklə onların müstəqilliyini gücləndirir. Bu proses təkcə hərbi sahədə deyil, həm də sosial-iqtisadi inkişafa müsbət təsir göstərir. Müdafiə sənayesinin inkişafı yalnız hərbi potensialın artırılması ilə məhdudlaşmır; həm də ölkələrin iqtisadi müstəqilliyini gücləndirən bir amilə çevrilib. Birgə müdafiə sənayesi layihələrinin həyata keçirilməsinə diqqət yetirərək, Türk Dövlətləri Təşkilatı üzv ölkələr arasında texnologiya transferini təşviq edir və daxili istehsal potensialını artırmağı hədəfləyir (11). Bu çərçivədə hazırlanmış birgə müdafiə strategiyaları həm kollektiv təhlükəsizliyin təmin edilməsi, həm də beynəlxalq arenada daha güclü mövqe tutmaq üçün vacibdir.

Üzv dövlətlərin hərbi strategiyaları, təhdid qavrayışları və müdafiə siyasətləri arasındakı harmoniya regional təhlükəsizlik üçün çox vacibdir və beynəlxalq aləmdə güc balansının qorunmasına töhfə verir. Bu ortaq strateji vizyon təkcə hərbi əməkdaşlığı deyil, həm də texnologiya transferini və yerli məhsulların inkişafını təşviq edir. Məsələn, pilotsuz uçuş aparatları, kibertəhlükəsizlik təbiiqləri və sursat istehsalı layihələri bu birliyin konkret nümunələridir. Hər bir üzv dövlətin müdafiə sənayesi potensialını maksimum dərəcədə artırmasına kömək etməyə yönəlmiş bu tərəfdaşlıqlar iqtisadi və texnoloji müstəqillik təmin etməklə yanaşı, sosial qarşılıqlı əlaqəni də artırır. Başqa sözlə, təhlilə əsaslanaraq, TDT daxilindəki birgə müdafiə layihələrinin (məsələn, PUA, kibertəhlükəsizlik) üzv dövlətlərin Rusiya və Qərbdən asılılığını azaltması texnoloji və kollektiv müstəqilliklə nail olunan birbaşa strateji məqsəddir. Burada, Texnologiya transferi və yerli istehsalın təşviqi dövlətlərin iqtisadi və texnoloji müstəqilliyini gücləndirir, xüsusilə pilotsuz uçuş aparatları (PUA), kibertəhlükəsizlik və sursat istehsalı kimi sahələrdə xarici tədarükçülərdən asılılığı azaldır. Bu, suverenliyi gücləndirir və kollektiv müdafiə qabiliyyətini artırır. Birgə müdafiə strategiyaları kollektiv

təhlükəsizliyin təmin edilməsinə kömək edir və hər bir üzv dövlətin təkbaşına qarşılaşa bilməyəcəyi təhdidlərə qarşı ümumi potensialı artırır.

Ümumi təhlükəsizlik kontekstinə baxdıqda isə ikiqütblü nizamın dəyişməsi ilə dövlətlərin düşmənlərini dəqiq müəyyən edə bilmədiyi bir mühit yaranır və ön plana ənənəvi hərbi əməliyyatları qeyri-hərbi metodlarla (məsələn, dezinformasiya, iqtisadi təzyiq, kibermüharibə) birləşdirən mürəkkəb hibrid təhdidləri və güclü dövlətlərə qarşı zəif aktorlar (məsələn, terror qrupları) tərəfindən istifadə olunan, gözlənilməz və qeyri-ənənəvi metodlardan ibarət asimmetrik təhlükəsizlik təhdidləri çıxır. TDT-nin kibertəhlükəsizlik və PUA-lara yatırım etməsi məhz bu yeni növ təhdidlərə kollektiv cavab vermək məqsədi daşıyır.

Nəticə

Bu tədqiqat, Türk Dövlətləri Təşkilatının (TDT) soyuq müharibədən sonra yaranan və yeni dünya düzəni kontekstində dəyişən dinamikalara cavab olaraq formalaşan strateji əhəmiyyətini dərinlən təhlil edir. 1991-ci ildən sonra, xüsusilə Qafqaz və Orta Asiya türk dövlətlərinin üzləşdiyi təhlükəsizlik dilemması və güc balansındakı dəyişikliklər təşkilatın yaranması üçün zəmin yaratmışdır. Realist (güc balans) və sosial konstruktivist (ortaq kimlik və mədəniyyət) nəzəriyyələrin kəsişməsində yerləşən TDT, üzv dövlətlərin ümumi maraqlarını qorumaq üçün effektiv regional mexanizmə çevrilmişdir. Bu maraqlar (Orta Asiya ehtiyatlarının Azərbaycan və Türkiyə vasitəsilə Avropaya nəqli üçün strateji dəhlizlərin yaradılması) enerji təhlükəsizliyi və geosiyasi birləşməni (Zəngəzur dəhlizi layihəsi vasitəsilə türk dünyasının nəqliyyat və ticari əlaqələrinin kəsilməz şəkildə bərpasını) əhatə edir.

Uzunmüddətli vizyonda TDT “Türk Dünyası Vizyonu-2040” sənədi ilə siyasi, iqtisadi və mədəni integrasiyanı dərinləşdirərək AI-yə bənzər bir ittifaq hədəfinə doğru irəliləyir.

Göründüyü kimi, TDT-nin üç əsas sütununun – nəzəri əsaslarını, ortaq strateji maraqlarını və müdafiə kontekstinin təhlilinin əsas məntiqi TDT sadəcə regional əməkdaşlıq təşkilatıdır, yoxsa daha böyük global güc balansında rol oynayan bir aktordur? və Yeni Dünya Düzənində TDT rolunu necə müəyyənləşdirir? kimi sualları özündə birləşdirir. Təhlilə əsasən, əsas tezis TDT-nin rolunu təkcə regional əməkdaşlıq təşkilatı kimi deyil, Yeni Dünya Düzənində global güc balansına təsir edən strateji bir aktor kimi müəyyənləşdirir.

TDT kollektiv təhlükəsizliyini gücləndirmək məqsədilə müdafiə qabiliyyətinin artırılmasına xüsusi diqqət yetirir. Birgə müdafiə sənayesi layihələri, texnologiya transferi və hərbi strategiyaların harmoniyası üzv ölkələrin təkcə hərbi potensialını deyil, həm də iqtisadi müstəqilliyini təmin edən mühüm amilə çevrilmişdir.

Nəticə olaraq, Türk Dövlətləri Təşkilatı müasir beynəlxalq sistemdə mövcudluğunu qorumaq və regional sülhü təmin etmək üçün rəşional və davamlı strateji addımlar atan, təhlükəsizlikdən iqtisadiyyata qədər bütün sahələrdə rolunu genişləndirən çoxşaxəli və getdikcə güclənən regional aktordur. TDT artıq yalnız tarixi köklərə əsaslanan mədəni bir qurum deyil; o, rəşional realist maraqlar əsasında qurulmuş və çoxqütblü beynəlxalq nizamda özünün strateji mövqeyini möhkəmləndirən dinamik bir ittifaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Akçapa, M. Türk Devletleri Teşkilatı’nın Tarihsele Gelişme: Teşkilatın dünü, bugünü ve yarını - Avrasya Uluslararsı Dergisi -2023, № 34, -s. 473-491.
2. Emeklier, B., Taş, T., və Yılmaz, Ç., K. Türk Devletleri Teşkilatı: Bütünleşme Sürecine Nereden Başlamalı ve Ne Yapmalı? // -Güvenlik Stratejileri Dergisi. -s. 73-107.
3. Taldybayeva, D. Türk Dünyasında Entegrasyon Süreci: Türkiye-Kazakistan İkili İşbirliğinin Sürece Etkileri: /Magistr dis./ Ankara, 2012. -335 s.

4. Yılmaz, S. Kazakistan'ın Türkiyə Politikası: /Magistr dis./ Edirne, 2016. -180 s.
5. Measheimer, J. The Rise and Fall of the Liberal International Order, Bound to Fail // - Quarterly Journal: International Security -2019. - s. 28
6. Mustofaev, M. The Organization of Turkic States: A New Approach to Global and Regional Challenges //- Perceptions, -2022. № 1, -s. 105-120

Elektron resurslar

7. <https://xalqgazeti.az/az/resmi-xronika/241800-qebelede-turk-dovletleri-teskilatinin-dovlet>
8. <https://turkicstates.org/tr/isbirligi-alanlari>
9. <https://www.turkicstates.org/tr/gozlemci-ulkeler>
10. <https://www.turkicstates.org/tr/partner-detay/turk-kultur-ve-miras-vakfi>
11. <https://tudim.com.tr/12/04/2025/turk-devletleri-teskilati-savunma-sanayi-baglaminda-incelenmesi/>

Xülasə

***Gülzar İbrahimova
Emin Yolçiyev***

Yeni dünya düzənində dəyişən dinamika kontekstində Türk dövlətləri təşkilatı (tdt)

1991-ci ildən sonra, xüsusən də Şərqi Avropa və keçmiş Sovet İttifaqında güc balansındakı dəyişikliklərdən sonra ABŞ Rusiya üzərində üstünlük qazandı və yeni beynəlxalq nizam üçün zəmin yaratdı. Strateji dəyişiklik çətinliklər və təhlükəsizlik məsələlərini ortaya çıxartmışdır. Qafqaz və Orta Asiyadakı türk dövlətləri təhlükəsizliklə bağlı böyük narahatlıq içində idilər. Bu tədqiqat məqaləsi Türk Dövlətləri Təşkilatının (TDT) soyuq müharibədən sonra yaranan və Yeni Dünya Düzəni kontekstində dəyişən dinamikalara cavab olaraq formalaşan strateji əhəmiyyətini dərinlən təhlil edir.

Açar sözlər: *Nəzəri prespektiv və Tarixi inkişaf, Ortaq strateji maraqlar, regional aktorlar, müdafiə qabiliyyəti*

Summary

***Gülzar İbrahimova
Emin Yolchiyev***

Organization of Turkic states (ots) in the context of changing dynamics in the new world order

After 1991, especially after the changes in the balance of power in Eastern Europe and the former Soviet Union, the United States gained ascendancy over Russia and laid the foundation for a new international order. The strategic shift brought with it challenges and security concerns. The Turkic states in the Caucasus and Central Asia were deeply concerned about security. This research article provides an in-depth analysis of the strategic significance of the Organization of Turkic States (OTS), which emerged after the Cold War and shaped itself in response to the changing dynamics in the context of the New World Order.

Keywords: *Theoretical perspective and Historical development, Common strategic interests, Regional actors, Defense capability*

Резюме

***Гюльзар Ибрагимова,
Эмин Ёлчиев***

Организация Тюркских государств (тгг) в контексте меняющейся динамики нового мирового порядка

“Dayanıqlı inkişafın milli prioritetləri: rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat, sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət, müasir innovasiyalar və təmiz ətraf mühit” adlı Respublika Elmi Konfransı

После 1991 года, особенно после изменения баланса сил в Восточной Европе и бывшем Советском Союзе, Соединенные Штаты добились доминирования над Россией и заложили основу нового международного порядка. Этот стратегический сдвиг повлек за собой вызовы и проблемы безопасности. Тюркские государства Кавказа и Центральной Азии были глубоко обеспокоены вопросами безопасности. В данной исследовательской статье представлен углубленный анализ стратегического значения Организации тюркских государств (ОТГ), возникшей после холодной войны и сформировавшейся в ответ на меняющуюся динамику Нового мирового порядка.

Ключевые слова: *Теоретическая перспектива и Историческое развитие, Общие стратегические интересы, Региональные акторы, Обороноспособность*

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN KƏŞFİYYAT XİDMƏTİ

Məmməd CƏFƏRLİ*

Açar sözlər: *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC), Kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat, Milli təhlükəsizlik, Hərbi kəşfiyyat, Əks-inkilabla mübarizə təşkilatı, Milli zabitlər, Osmanlı hərbi məktəbi, Diplomatik şəbəkə, General Səməd bəy Mehmandarov, Məmmədbağır Şeyxzaman*

Giriş

XX əsrin əvvəllərində Qafqaz regionu siyasi dəyişikliklərin, hərbi qarşıdurmaların və imperiyalararası rəqabətin mərkəzinə çevrilmişdi. Rusiya imperiyasının süqutu nəticəsində yaranmış siyasi boşluq regionda yeni dövlətlərin formalaşmasına imkan yaratdı (Swietochowski, 1995, s. 12-27). Bu dövrdə elan edilən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) həm daxildən, həm də xaricdən ciddi təhlükələrlə üz-üzə idi. Hərbi vəziyyət, etnik qarşıdurmalar, xarici kəşfiyyat orqanlarının fəaliyyətləri və bolşevik təbliğatı dövlətin mövcudluğunu təhlükə altında qoyurdu (Altstadt, 1992, s. 85-103). Belə şəraitdə milli təhlükəsizlik sisteminin, xüsusilə kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat xidmətinin yaradılması dövlətin varlığı üçün həyati əhəmiyyət daşıyırdı.

1918-1920-ci illərdə Azərbaycanın təhlükəsizliyi üç əsas istiqamətdə təhdid altına düşmüşdü:

1. Xarici təhlükələr

Ermənistanın ərazi iddiaları

Denikin ordusu və rus hərbi strukturlarının fəaliyyəti

İngiltərə, Almaniya və digər qüvvələrin kəşfiyyat maraqları

İran sərhədlərində qeyri-sabitlik

2. Daxili təhdidlər

Bolşeviklərin gizli şəbəkələri

Separat qrupların fəaliyyəti

Qarabağ və Zəngəzurda silahlı dəstələr

3. Məlumat boşluğu və qeyri-rəsmi siyasi kanallar.

Dövlətdə sistemli kəşfiyyat strukturu olmadığından rəqib qüvvələrin addımlarını əvvəlcədən qiymətləndirmək çətin idi.

Bu reallıq AXC rəhbərliyini peşəkar kəşfiyyat aparatının qurulmasına məcbur etdi.

Müasir tarixşünaslıqda AXC dövründə xüsusi xidmət orqanlarının təşəkkülündə çar Rusiyasının ordusunda xidmət etmiş azərbaycanlı zabitlərin rolu ön plana çəkilir. Lakin dövrün arxiv materialları və mənbələrinin dərindən tədqiqi göstərir ki, bu yanaşma məsələnin yalnız bir hissəsini əhatə edir. Əslində, bu prosesdə iştirak etmiş qüvvələrin və təsir dairələrinin miqyası daha geniş idi (ATASE, Kafkas İslam Ordusu Arşivi, HR. SYS, 1918-1919; Bardakçı, 2015, s. 412-430).

Bununla belə, müxtəlif ədəbiyyat və xatirə mənbələrinin təhlili göstərir ki, milli kəşfiyyat xidmətinin formalaşmasında təkcə keçmiş çar ordusunun zabitləri deyil, həm də Qafqaz İslam Ordusunun tərkibində yer almış türk hərbiçiləri mühüm rol oynamışdır (Bardakçı, 2015, s. 412-430). Onların sahə əməliyyatlarında və əks-kəşfiyyat fəaliyyətinin təşkili sahəsindəki praktik təcrübəsi Azərbaycanın təhlükəsizlik sisteminin institusional inkişafına əvəzsiz töhfə vermişdir.

Səməd bəy Mehmandarov, Məmməd bəy Sulkeviç, Əfrasiyab bəy Ağalarov, Məmmədbağır bəy və Nağı bəy Şeyzamanlı qardaşları və İrza bəy Hacıbəylinski kimi məşhur simalarla yanaşı, Azərbaycanın kəşfiyyat quruculuğunda əhəmiyyətli rol oynamış türk zabitlərinin adlarını da qeyd

* Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, prof. BAAU

e-mail: memmed.jafarli@baau.edu.az

etmək lazımdır. Bunlara hər şeydən əvvəl Nuru paşa (Killigil), Xəlil paşa (Kut), eləcə də geniş ictimaiyyətə o qədər də tanınmayan Samih bəy və Əşrəf Kuşçubaşı daxildir. Azərbaycanlı hərbiçilərin və siyasətçilərin misilsiz xidmətlərini inkar etmədən demək olar ki, bu türk mütəxəssisləri sadəcə müttəfiq deyildilər — onlar gələcək milli kəşfiyyatın taktiki və ideoloji təməlini qoyan müəllimlər idilər.

28 may 1918-ci ildə Azərbaycan müstəqilliyinin yeni tarixi başlandı — bu, dövlətin ilk gündən aşkar və gizli təhdidlər qarşısında olduğu bir tarix idi. İmperiyaların süqutu, xarici təzyiqlər və daxili gərginlik şəraitində AXC rəhbərliyi anladı ki, diplomatiya və ordu peşəkar, sistemli şəkildə təşkil olunmuş kəşfiyyat xidməti olmadan effektiv ola bilməz.

İlk olaraq Daxili İşlər Nazirliyi, daha sonra Hərbi Nazirlik tərkibində, daha sonra isə parlamentin tabeliyində kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat strukturlarının formalaşdırılması dövlət quruculuğunun ayrılmaz hissəsinə çevrildi.

Artıq 28 mart 1919-cu ildə layihəyə və müvafiq əmrə əsasən Kəşfiyyat və Əks-Kəşfiyyat şöbəsi Baş Qərargahın tərkibinə daxil edildi. Bu qərar AXC hərbi rəhbərliyinin milli təhlükəsizlik sisteminin qurulmasına yönəlmiş ardıcıl siyasətinin nəticəsi idi.

1919-cu ildən etibarən müxtəlif nazirliklərin hesabatlarında xarici missiyaların nümayəndələrinin izlənməsi, Bakıda bolşevik gizli təşkilatlarının ifşası, cənub sərhəddində diversiyalar və Qarabağda silahlı dəstələr barədə məlumat toplanması ilə bağlı əməliyyatların aparıldığı qeyd olunur.

Azərbaycan kəşfiyyat və əkskəşfiyyat xidmətinin formalaşmasında Qafqaz İslam Ordusunun tərkibində ölkəyə gəlmiş türk hərbi müşavirləri xüsusi rol oynamışlar. Onlar yalnız hərbi biliklər deyil, həm də Birinci dünya müharibəsi və Yaxın Şərqdə, Qafqazda aparılmış əməliyyatlar zamanı əldə etdikləri sistemli kəşfiyyat və agentura təcrübəsini gənc respublikaya ötürmüşlər.

Nuru paşa (Killigil) — Ənvər paşanın qardaşı və Qafqaz İslam Ordusunun komandanı olaraq Azərbaycan hərbi və mülki hakimiyyət orqanları ilə qarşılıqlı əlaqəni təşkil etmiş, Bakıda, Qarabağda və cənub sərhədlərində müşahidə işlərini koordinasiya etmişdir. O, xatirələrində azərbaycanlı zabitlərin "strateji düşüncəyə və şifrələmə, məlumat toplama və koordinasiya üzrə sistemli yanaşmaya ehtiyacı olduğunu" vurğulayırdı (Bardakçı, 2015, s. 418-425).

Xəlil paşa (Kut) — Osmanlı ordusunun generalı, İraq kampaniyasının qəhrəmanı. İran və Zaqafqaziyada fəaliyyət göstərmiş, Osmanlı kəşfiyyatı ilə regionun müsəlman elitaları arasında əlaqələrin qurulmasında mühüm rol oynamışdır (Bardakçı, 2015, s. 455-472; ATASE, Kafkas İslam Ordusu Fondu, 1918).

Samih bəy — Qafqaz İslam Ordusunun qərargah zabiti kimi Gəncə-Bakı istiqamətində əlaqə və müşahidəyə rəhbərlik etmiş, şərq və cənub bölgələrində türk əhalisi arasında kəşfiyyat qruplarının formalaşdırılmasında iştirak etmişdir. O, həmçinin məlumatların toplanması və AXC-nin hərbi komandanlığı ilə mülki hakimiyyət arasında operativ rabitənin təmin olunması ilə məşğul idi. (ATASE Arxivi, Kafkas İslam Ordusu Fondu, qərargah hesabatları, 1918-1919).

Əşrəf Kuşçubaşı "Təşkilat-ı Mahsusa"-nın liderlərindən biri, Ərəbistan, Qafqaz və Balkanlarda bir sıra əməliyyatların təşkilatçısı olmuşdur. Onun şəxsən Azərbaycanda olması ilə bağlı birbaşa sübutlar mövcud olmasa da, bir sıra dolaylı məlumatlar və türk tədqiqatçılarının yazılarına əsasən, onun komandasında olmuş zabitlər 1918-1919-cu illərdə Qafqaz İslam Ordusunun strukturu vasitəsilə regionda fəaliyyət göstərməsi ehtimalı ehtiyatla qeyd edilir (Bardakçı, 2015, s. 381-395; ATASE Arxivi, Kafkas İslam Ordusu Fondu, 1918-1919).

Bu zabitlər Azərbaycan kəşfiyyatının ilk addımlarında bilavasitə iştirak etmiş, onun formalaşmasında həm müəllim, həm də tərəfdaş olmuşlar. Onların rolu AXC dövlətçiliyi ilə sıx şəkildə bağlıdır.

AXC-nin kəşfiyyat fəaliyyəti xarici siyasət kanallarını da əhatə edirdi. Səfirliklərə xüsusi tapşırıqlı əməkdaşlar göndərilirdi. Tiflis səfirliyi xüsusilə fəal idi; burada hərbi attaşé polkovnik

Məmməd Əliyev Gürcüstan Baş Qərargahı ilə əlaqələri koordinasiya edirdi. Diplomatik nümayəndələr bəzən məlumatları birbaşa Baş Qərargaha ötürür, Xarici İşlər Nazirliyini bu prosesə cəlb etmədilər.

1919-cu ildə Təbrizdəki Azərbaycan nümayəndəliyi arxiv mənbələrinə görə cənub sərhədlərindəki vəziyyət, o cümlədən erməni silahlı qruplarının fəaliyyəti və İranda türklər arasında bolşevik təbliğatı haqqında məlumatların toplanması ilə məşğul idi.

General Mehmandarov kəşfiyyatı gücləndirmək üçün Xarici İşlər Nazirliyi, Sərhəd xidməti və parlamentin Müdafiə Komitəsini də bu prosesə cəlb etməyə çalışırdı. 1920-ci ilin martında Baş Qərargahda polkovnik İrza bəy Hacıbəyli rəhbərliyi ilə Əməliyyat-Kəşfiyyat Şöbəsi yaradıldı. Lakin bütün bu planlar 28 aprel 1920-ci il tarixli sovet çevrilişi ilə yarımçıq qaldı və Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinə və onun xüsusi xidmət orqanlarına son verildi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qısa müddət yaşasa da, milli kəşfiyyat sistemini dövlətçilik prinsipləri əsasında qurmağa nail oldu. Yerli zabit məktəbi, Osmanlı kəşfiyyat modelinin təcrübəsi və diplomatik kanalların fəaliyyəti bu sistemin əsas sütunlarını təşkil etdi. AXC-nin təcrübəsi müasir Azərbaycan təhlükəsizlik modelinin tarixi zəminlərindən biri olaraq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Şeyxzamanlı N. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixindən. Bakı: Azərnaşr, 1992.
2. Bardakçı M. Enver. İstanbul: İnkılap Yayınları, 2015.
3. Altstadt A. The Azerbaijani Turks: Power and Identity under Russian Rule. Stanford University Press, 1992.
4. Swietochowski T. Russia and Azerbaijan: A Borderland in Transition. Columbia University Press, 1995.
5. ATASE Arxiv materialları, Ankara, 1918-1919.
6. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, fond 970, siyahı 1, iş 42.

Xülasə

Məmməd Cəfərli

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin kəşfiyyat xidməti

Bu məqalədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat xidmətlərinin yaranması, inkişaf mərhələləri və fəaliyyət istiqamətləri araşdırılır. Milli zabitlərin və Osmanlı hərbi məktəbinin təsiri, diplomatik şəbəkələr və əməliyyat strukturları təhlil edilir. Nəticə olaraq bildirilir ki, AXC qısa mövcudluğuna baxmayaraq, milli təhlükəsizlik ənənələrinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

Açar sözlər: *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC), Kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat, Milli təhlükəsizlik, Hərbi kəşfiyyat, Əks-inkilabla mübarizə təşkilatı, Milli zabitlər, Osmanlı hərbi məktəbi, Diplomatik şəbəkə, General Səməd bəy Mehmandarov, Məmməd bəy Şeyxzaman*

Summary

Mammad Cəfərli

Intelligence Service of the Azerbaijan Democratic Republic

This article examines the establishment, development stages, and operational directions of the intelligence and counterintelligence services in the Azerbaijan Democratic Republic. It analyzes the influence of national officers and the Ottoman military school, alongside diplomatic networks and operational structures. In conclusion, the article highlights that despite its short existence, the ADR played a crucial role in forming national security traditions.

Keywords: *Azerbaijan Democratic Republic (ADR), Intelligence and counterintelligence, National security, Military intelligence, Organization for Combating Counter-revolution, National officers, Ottoman military school, Diplomatic network, Samad bey Mehmandarov, Mammadbaghir Sheykhzamanli*

Резюме

Мамед Джафарли

Разведывательная служба Азербайджанской Демократической Республики

В данной статье исследуются создание, этапы развития и направления деятельности служб разведки и контрразведки в Азербайджанской Демократической Республике. Анализируется влияние национальных офицеров и османской военной школы, а также дипломатические сети и оперативные структуры. В заключение отмечается, что, несмотря на свое краткое существование, АДР сыграла важную роль в формировании традиций национальной безопасности

Ключевые слова: *Азербайджанская Демократическая Республика (АДР), Разведка и контрразведка, Национальная безопасность, Военная разведка, Организация по борьбе с контрреволюцией, Национальные офицеры, Османская военная школа, Дипломатическая сеть, Самед бек Мехмандаров, Мамедбагир Шейхзаманлы*

QLOBAL ÇAĞIRIŞLAR KONTEKSTİNDƏ BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRİN TRANSFORMASIYASI VƏ DAYANIQLI İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Nazilə DURMAZOĞLU*

Açar sözlər: *Qlobal çağırışlar, dayanıqlı inkişaf, qlobal güc balansı, multilateralizm, geosiyasi transformasiya*

Giriş

Yeni dünya düzenini formalaşdıran əsas amillər sırasında yer alan COVID-19 pandemiyası beynəlxalq münasibətlər sistemində ticarət, təhlükəsizlik və çoxqütblü əməkdaşlıq dinamikasını dəyişərək dövlətlərarası əlaqələrin prioritetlərini və idarəetmə mexanizmlərini yenidən formalaşdırdı. Pandemiya beynəlxalq cəmiyyətin həyat tərzinə də təsir edərək, qlobal cəmiyyətlərdə güc mərkəzlərinin strategiyalarını transformasiya edən amilə çevrildi. Eyni zamanda pandemiya sosial bərabərsizlikləri dərinləşdirərək dayanıqlı inkişaf hədəflərinə çatmaq üçün yeni siyasət alətləri və əməkdaşlıq mexanizmləri tələb etdi. Bununla bağlı hələ pandemiya xeyli əvvəl yazılmış Rafael Kalduçun “Beynəlxalq Münasibətlər” (“Relaciones Internacionales”) əsərindən bir məqama diqqət yetirmək istərdim. Bu əsərdə beynəlxalq cəmiyyətlərin makrobeynəlmilləliyi təhlilində üç mərhələ fərqləndirilir: beynəlxalq cəmiyyətin genezisi, inkişafı və böhranı.⁽¹⁾ Tədqiqatçıya görə, bu vəziyyət, elan olunmuş pandemiya nəticəsində yaşanan sosial realıqla uzlaşdırılmalıdır. Çünki belə qənaətə gəlinir ki, müasir cəmiyyət inkişafın ənənəvi trayektoriyasına daxil olduğundan — sağlamlıq böhranı ilə yanaşı iqtisadi böhran da yaşanır. Hər iki böhranın birgə təsiri nəticəsində dönüş nöqtəsi, yaxud qırılma nöqtəsi formalaşır ki, bu nöqtə pandemiya əvvəlki dövrdə ənənəvi inkişaf trayektoriyasında olan beynəlxalq cəmiyyətlə, pandemiya sonrakı dövrdə yüksələn inkişaf trayektoriyasına qədəm qoyan beynəlxalq cəmiyyət arasında keçid mərhələsini təşkil edir. Bu da bizə onu deməyə imkan verir ki, hər iki dövrün müqayisəli təhlili növbəti mərhələdə baş verə biləcək hadisələrin proqnozlaşdırılmasında mühüm rol oynaya bilər.

Covid-19 ilə mübarizədə hər bir siyasi strukturun qəbul etdiyi siyasətlər də bir-birindən fərqlənirdi. Bu, siyasi və sosial mədəniyyətin, eləcə də siyasi rejimlərin strukturunun fərqliliyindən irəli gələn vəziyyət hesab olunsa da, eyni coğrafiyada yerləşən dövlətlər arasında pandemiya ilə mübarizədə təəccüb doğuran oxşarlıqların və bəzi ümumi yanaşmaların da ortaya çıxdığının şahidi oluruq. Bu oxşarlıq və fərqlilikləri pandemiyanın dövlət, cəmiyyət və iqtisadiyyat dialektikasında yaratdığı yeni dövrün göstəriciləri kimi qəbul etmək olar.

Dayanıqlı inkişaf anlayışı sosial, iqtisadi və ekoloji aspektləri birləşdirərək BMT-nin 2030 Gündəliyi çərçivəsində inklüziv və davamlı siyasətlərin əsas hədəfi kimi qalır. Bu məqalənin məqsədi qlobal çağırışlar kontekstində beynəlxalq münasibətlərin transformasiyasını, qlobal güc balansında baş verən dəyişiklikləri və regional əməkdaşlığın dayanıqlı inkişafa töhfələrini təhlil etməkdir. Əsas tədqiqat sualları belə müəyyənləşdirilmişdir: pandemiya və digər qlobal çağırışlar qlobal idarəetməni necə dəyişdirib; regional əməkdaşlıq dayanıqlı inkişafa hansı mexanizmlərlə töhfə verə bilər; və BMT-nin 2030 Gündəliyi yeni çağırışlara necə uyğunlaşdırılmalıdır.

I. Qlobal güc balansında dəyişikliklər: pandemiya sonrakı yeni dünya düzeni

*Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, BAAU
email: yagubovan@gmail.com

COVID-19 pandemiyası yalnız səhiyyə sahəsində deyil, həm də beynəlxalq münasibətlər sistemində dərin izlər buraxdı. Qlobal güc balansında baş verən dəyişikliklər, mövcud güc mərkəzlərinin yenidən formalaşması və yeni aktorların meydana çıxması ilə nəticələndi. Bu proses çoxqütblü dünya düzəninə daha da güclənməsinə səbəb oldu. Bu məqalədə pandemiya sonrası

ABŞ, Çin, Avropa İttifaqı və inkişaf etməkdə olan ölkələrin rolu, eləcə də yeni güc mərkəzlərinin yaranması kontekstində qlobal güc balansındakı dəyişikliklər təhlil olunur.

Pandemiya dövründə bir çox ölkələr daxili resurslarını səhiyyə və iqtisadi bərpa sahələrinə yönəltdi. Bu, beynəlxalq arenada aktivliyin azalmasına və güc mərkəzlərinin mövqelərinin dəyişməsinə səbəb oldu. ABŞ və Avropa İttifaqı pandemiyanın ilk mərhələsində ciddi çətinliklərlə üzləşsə də, sonrakı dövrlərdə texnologiya, peyvənd istehsalı və iqtisadi stimullaşdırma paketləri ilə mövqelərini bərpa etməyə çalışdılar.

Eyni zamanda, Çin pandemiya ilə mübarizədə sərt və effektiv tədbirlərlə diqqət cəkdi. “Bir kəmərlər və bir yol” təşəbbüsü çərçivəsində Avrasiya regionunda təsirini artıraraq yeni iqtisadi və siyasi əlaqələr qurdu. İranlı ekspertlərin fikrincə, qlobal güc balansı artıq Şərqi doğru yönəlməkdədir və Avrasiya integrasiyası yeni mərhələyə qədəm qoyur. Bu barədə İranın Siyasi və Beynəlxalq Araşdırmalar İnstitutunun aparıcı elmi işçisi Morteza Damanpak Jami AQEM-in Beyin Mərkəzləri Forumunun 13-cü sessiyasında bildirib ki, bugünkü dünyada iqtisadi və geosiyasi güclərin istiqaməti dəyişir; əgər XX əsrdə inkişafın mərkəzi Qərbdə idisə, bu gün artıq Şərqi doğru hərəkət müşahidə olunur. (2)

ABŞ hələ də qlobal güc balansında əsas aktor olaraq qalır. Lakin daxili siyasi parçalanmalar, iqtisadi qeyri-sabitlik və beynəlxalq nüfuzun azalması onun liderlik rolunu zəiflətməmişdir. Amerikalı politoloq Joseph Nye bu kontekstdə “yumşaq güc” anlayışını irəli sürərək ABŞ-nin beynəlxalq nüfuzunun azalmasının əsas səbəblərindən birinin daxili siyasi qütbləşmə olduğunu vurğulamışdır. (3) 2024-cü il seçkiləri zamanı ABŞ cəmiyyətindəki parçalanma və MAGA (“Make America Great Again”) hərəkətinin yüksəlişi bu tendensiyanı daha da gücləndirmişdir. (4)

Çin isə texnologiya, ticarət və infrastruktur sahələrində sürətli inkişafı ilə yeni güc mərkəzi kimi çıxış edir. Rusiyalı analitik Sergey Karaganov Çinin yüksəlişini “Avrasiya gücünün dirçəlişi” kimi qiymətləndirərək onun “Bir Kəmərlər və Bir Yol” təşəbbüsü ilə qlobal ticarət yollarını yenidən formalaşdırdığını qeyd edir. (5, s. 8) Digər bir mənbə isə “Made in China 2025” proqramını Çinin texnoloji liderliyə doğru strateji addımı kimi təhlil edir və bu proqramın süni intellekt, robototexnika və yüksək texnologiyalar sahəsində Çini Qərbi ölkələri ilə rəqabətə hazırladığını bildirir. (6, s.20-25)

Avropa İttifaqı isə daha çox normativ güc rolunu oynayaraq insan haqları, iqlim dəyişikliyi və rəqəmsal transformasiya sahələrində liderlik etməyə çalışır. Avropa İttifaqının rəqəmsal transformasiya sahəsində “Avropa Rəqəmsal Dekadası” strategiyası bu liderlik iddiasının konkret nümunəsidir. (7)

Digər bir məqam inkişaf etməkdə olan ölkələr, xüsusilə də Türk Dövlətləri Təşkilatı və Afrika ölkələri, regional əməkdaşlıq və iqtisadi integrasiya vasitəsilə qlobal güc balansında daha fəal rol oynamağa başlamışdır. Azərbaycan dövlətinin çoxvektorlu diplomatiyası və regional sülh təşəbbüsləri bu kontekstdə nümunəvi yanaşma kimi qiymətləndirmək olar. (8)

Pandemiya sonrası yaranan yeni reallıqlar çoxqütblü dünya düzəninə güclənməsinə səbəb oldu. Artıq yalnız bir və ya iki güc mərkəzinin hegemonluğu ilə deyil, müxtəlif regional güclərin qarşılıqlı əlaqəsi ilə formalaşan bir sistemlə qarşılaşırıq. Bu sistemdə iqtisadi, texnoloji və diplomatik gücün paylaşılması daha balanslı və dayanıqlı beynəlxalq münasibətlərə zəmin yaradır.

Yeni güc mərkəzləri arasında ASEAN ölkələri, Hindistan, Braziliya və Türkiyə kimi aktorlar önə çıxır. Bu ölkələr regional liderlik iddiaları ilə yanaşı, qlobal məsələlərdə də söz sahibi olmağa çalışırlar. Bu tendensiya beynəlxalq münasibətlər sistemində daha demokratik və inklüziv bir düzənin formalaşmasına imkan yaradır.

Nəticə etibarlı ilə onu deyə bilərik ki, pandemiya sonradan qlobal güc balansında baş verən dəyişikliklər dünya siyasətində yeni mərhələnin başlanğıcını qoydu. ABŞ, Çin və AI kimi ənənəvi güc mərkəzləri ilə yanaşı, inkişaf etməkdə olan ölkələrin və yeni regional aktorların yüksəlişi çoxqütblü dünya düzənini daha da gücləndirdi. Bu proses isə öz növbəsində beynəlxalq münasibətlərdə daha balanslı, dayanıqlı və inklüziv bir sistemin formalaşmasına zəmin yaradır.

II. Pandemiya kontekstində regional əməkdaşlıq və integrasiya: cənubi qafqazda yeni ittifaqlar və dayanıqlı inkişaf perspektivləri

Son illərdə qlobal miqyasda baş verən hadisələr, xüsusilə COVID-19 pandemiyası, regional əməkdaşlığın və ittifaqların əhəmiyyətini daha da artırmışdır. Pandemiya dövründə regional təşkilatların çevik reaksiyası, Cənubi Qafqazda yeni əməkdaşlıq imkanlarının yaranması və iqtisadi-siyasi integrasiyanın dayanıqlı inkişafa təsiri bizi maraqlandıran vacib məsələlərdir.

Pandemiya dövrü bir növ regional təşkilatların effektivliyini sınağa çəkdi ki, bunun da nəticəsində ASEAN, Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı (ŞƏT) və Avropa İttifaqı (AI) kimi qurumlar üzv dövlətlər arasında koordinasiyanı gücləndirməyə çalışdılar.

COVID-19 pandemiyası ASEAN üçün həm çağırış, həm də əməkdaşlıq imkanları yaratdı. Təşkilat üzv ölkələr arasında səhiyyə sahəsində koordinasiyanı gücləndirmək və iqtisadi sabitliyi qorumaq məqsədilə bir sıra təşəbbüslər irəli sürdü.

ASEAN 2020-ci ildə qəbul etdiyi ASEAN Hərtərəfli Bərpa Çərçivəsi (Comprehensive Recovery Framework (ACRF)) vasitəsilə pandemiya qarşı regional cavab mexanizmlərini formalaşdırdı. Bu çərçivədə səhiyyə sistemlərinin gücləndirilməsi, tibbi ehtiyatların paylaşımı və informasiya mübadiləsi əsas prioritetlər kimi müəyyənləşdirildi. Məsələn, üzv ölkələr arasında COVID-19 test dəstləri, qoruyucu vasitələr və vaksinlərlə bağlı ehtiyatların bölüşdürülməsi təşviq edildi.(9)

Eyni zamanda, iqtisadi bərpa istiqamətində ASEAN Travel Corridor Arrangement Framework və ASEAN Plus Three Economic Ministers' Joint Statement kimi təşəbbüslərlə sərhədlərin koordinasiyalı şəkildə açılmasını və təchizat zəncirlərinin fasiləsizliyini təmin etməyə çalışdı. Bu tədbirlər regional ticarət və investisiya axınlarının davamlılığını qorumağa yönəlmişdi.(9)

2024-cü ilin 5–9 avqust tarixlərində Laosun Vyetian şəhərində keçirilən 16-cı ASEAN Səhiyyə Nazirləri Toplantısı (AHMM) çərçivəsində üzv ölkələr ASEAN Post-2015 Səhiyyə İnkişafı Gündəliyi 2021–2025 əsasında səhiyyə sahəsində strateji istiqamətləri müzakirə etmiş və birgə layihələrin icrasına dair razılığa gəlmişlər. Toplantının əsas məqsədlərindən biri “daha ədalətli və dayanıqlı səhiyyə inkişafı”nı təmin etmək olmuşdur.(10)

Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv ölkələr də öz aralarında humanitar yardım və tibbi avadanlıq paylaşımı ilə yanaşı, informasiya təhlükəsizliyi və dezinformasiyaya qarşı mübarizə sahəsində əməkdaşlığı gücləndirdi. 2025-ci ildə Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatının sammitində üzv ölkələr informasiya təhlükəsizliyi və dezinformasiyaya qarşı mübarizə sahəsində əməkdaşlığı gücləndirmək barədə razılığa gəldilər. Sammit çərçivəsində rəqəmsal təhlükələrə qarşı birgə monitoring sistemlərinin yaradılması, saxta məlumatların yayılmasının qarşısının alınması və kibercümlərə qarşı koordinasiyalı cavab mexanizmlərinin formalaşdırılması müzakirə olundu. Bu təşəbbüslər regional sabitliyin qorunması və üzv ölkələrin informasiya suverenliyinin təmin edilməsi məqsədi daşıyır. Eyni zamanda, humanitar sahədə tibbi avadanlıq paylaşımı və fəvqəladə hallarda yardım mexanizmlərinin gücləndirilməsi də gündəmdə olub.(11)

Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatının Dövlət Başçıları Şurasının Astana Bəyannaməsində qeyd olunur: "Dövlətlər terrorizm, separatizm və ekstremizmlə, eləcə də narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların prekursorlarının qanunsuz dövriyyəsi, silah qaçaqmalçılığı və digər transmilli mütəşəkkil cinayətkarlıqla birgə mübarizəni davam etdirməkdə qərarlıdır". Həmçinin bildirilib ki, ŞƏT ölkələri 2025-2027-ci illər üçün qəbul olunmuş "Terrorizm, separatizm və ekstremizmə qarşı əməkdaşlıq proqramı"nın həyata keçirilməsini fəal şəkildə davam etdirəcəklər.(11)

Pandemiya dövründə Aİ ölkələri güclü həmrəylik nümayiş etdirərək bir sıra mühüm təşəbbüslər həyata keçirdi. Bu təşəbbüslər həm səhiyyə, həm də iqtisadi sahədə birgə fəaliyyətin gücləndirilməsinə yönəlmişdi.

Avropa Komissiyası tərəfindən yaradılan “EU Vaccines Strategy” çərçivəsində üzv ölkələrə vaksinlərin bərabər və vaxtında çatdırılması təmin olundu. Bu strategiya sayəsində vaksinlərin ədalətli bölüşdürülməsi həyata keçirildi və COVAX platforması ilə əməkdaşlıq edilərək qlobal miqyasda vaksin bərabərliyi təşviq edildi.

Bununla yanaşı, sərhəd nəzarətinin koordinasiyası da vacib istiqamətlərdən biri oldu. Pandemiya zamanı sərhədlərin bağlanması və açılması ilə bağlı qərarlar Şengen zonasında koordinasiyalı şəkildə həyata keçirildi. “Green Lane” mexanizmi vasitəsilə vacib malların və tibbi ləvazimatların sərhədlərdən fasiləsiz keçidi təmin olundu, bu isə təchizat zəncirinin davamlılığını qorumağa kömək etdi.

İqtisadi sahədə isə Avropa İttifaqı “NextGenerationEU” adlı 750 milyard avroluq bərpa planını qəbul etdi. Bu plan üzv ölkələrin iqtisadiyyatını pandemiya sonrası dirçəltmək, dayanıqlı inkişafı təşviq etmək və rəqəmsal transformasiyanı sürətləndirmək məqsədi daşıyırdı. Üzv dövlətlərə maliyyə yardımı, investisiya təşviqi və sosial sahələrdə dəstək verildi.(13)

Bundan əlavə, pandemiya dövründə üzv ölkələr arasında tibbi avadanlıq, qoruyucu vasitələr və təcrübə mübadiləsi həyata keçirildi. Avropa Komissiyası və Avropa Parlamentinin çağırışları ilə ictimai səhiyyə sahəsində birgə qərarvermə gücləndirildi. Bu tədbirlər Aİ-nin böhran şəraitində birgə hərəkət etmə qabiliyyətini və üzv ölkələr arasında həmrəylik ruhunu bir daha nümayiş etdirdi.

Cənubi Qafqaz regionuna nəzər saldıqda isə Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan dövlətlərinin geosiyasi baxımdan strateji mövqeyə malik olmaları, habelə Azərbaycan xalqının qalib çıxdığı "44 günlük Vətən müharibəsindən sonra regionda sülh və əməkdaşlıq üçün yeni imkanların yarandığını müşahidə edirik.

Belə ki, 2020-ci ildən sonra Azərbaycan regionda nəqliyyat və enerji dəhlizlərinin inkişafında lider mövqeyə yüksəlmişdir. Zəngəzur dəhlizi layihəsi və Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu regional integrasiyanı gücləndirən əsas təşəbbüslərdəndir.(14, s.201-203)

Enerji əməkdaşlığı sahəsində Azərbaycan Avropaya təbii qaz ixrac edən əsas ölkələrdən biri kimi çıxış edir və Cənub Qaz Dəhlizi bu baxımdan strateji əhəmiyyət daşıyır.

Çoxtərəfli platformalar - məsələn, GUAM və Türk Dövlətləri Təşkilatı -vasitəsilə Azərbaycan regional səviyyədə diplomatik əməkdaşlığı təşviq etməklə iqtisadi, mədəni əlaqələrin inkişafına töhfə verir. Azərbaycanın balanslı xarici siyasəti və iqtisadi potensialı regionda aparıcı aktorlardan biri olduğunu göstərməklə yanaşı, həm də sabitlik və inkişafa verəcəyi töhfələrin də xəbərçisidir.

Regional integrasiyanın əhəmiyyətini artıran məqamlardan biri də dayanıqlı inkişafın əsas sütunlarından hesab edilməsidir. Bu proses aşağıdakı sahələrə öz müsbət təsirini göstərir:

- İqtisadi baxımdan integrasiya, regional ticarət zonaları, sərbəst iqtisadi zonalar və birgə investisiya layihələri yerli istehsalı stimullaşdırır, iş yerləri yaradır və texnoloji inkişafı sürətləndirir;
- Siyasi baxımdan, integrasiya regional sabitliyi artırır, münaqişələrin qarşısını alır və dövlətlərarası diplomatik dialoqu gücləndirir;

- Ekoloji və sosial sahələrdə, birgə layihələr - məsələn, su ehtiyatlarının idarə olunması və təbii fəlakətlərə qarşı hazırlıq - dayanıqlı inkişafın vacib komponentləridir. Regional əməkdaşlıq həm də BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə çatmaq üçün effektiv platforma rolunu oynayır.

Beləliklə, pandemiya dövrü regional təşkilatların və ittifaqların əhəmiyyətini bir daha ön plana çıxarmış oldu. Regional iqtisadi və siyasi integrasiya isə dayanıqlı inkişafın təminatçısı kimi çıxış etdiyindən regional əməkdaşlıq böhranlara qarşı mübarizə vasitəsi olmaqla yanaşı, həm də uzunmüddətli rifahın açarı rolunu oynayır.

III. BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri və Post-pandemiya Çağırışları

2015-ci ildə BMT tərəfindən qəbul edilən Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri (DİM), 2030-cu ilə qədər yoxsulluğun aradan qaldırılması, bərabərliyin təmin olunması və ətraf mühitin qorunması kimi global çağırışlara cavab verməyi hədəfləsə də 2020-ci ildə başlayan COVID-19 pandemiyası bu məqsədlərə çatmaq prosesində ciddi maneələr yaratdı. Pandemiya yalnız səhiyyə sistemlərini deyil, həm də sosial, iqtisadi və ekoloji sahələri sarsıtdı. Bununla belə, bəzi sahələrdə yeni imkanlar da meydana çıxdı.

Davamlı inkişaf tədqiqatlarının əsasını təşkil edən iqtisadi inkişaf, sosial inkişaf və ətraf mühitin mühafizəsi beynəlxalq məqsədlərin müəyyənediciləri kimi qəbul edilmişdir. Məlum olduğu kimi, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı 2015-ci ildə 2030-cu ilə hədəf kimi müəyyən edərək Davamlı İnkişaf Məqsədlərini açıqlamışdır. 17 əsas başlıq altında 169 hədəfi əhatə edən bu konsepsiya, yer üzündə yaşayan heç bir fərdin əldə edilən sosial, iqtisadi və ekoloji nailiyyətlərdən geri qalmamasını təmin etmək məqsədi ilə hazırlanmışdır. Bir-biri ilə sıx bağlı olan bu məqsədlər bunlardır: 1. Yoxsulluğun olmaması, 2. Aclığın olmaması, 3. Sağlamlıq və həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, 4. Keyfiyyətli təhsil, 5. Gender bərabərliyi, 6. Təmiz su və sanitariya, 7. Əlçatan və təmiz enerji, 8. Layıqlı iş və iqtisadi artım, 9. Sənaye, innovasiya və infrastruktur, 10. Bərabərsizliyin azaldılması, 11. Davamlı şəhərlər və icmalar, 12. Məsuliyyətli istehlak və istehsal, 13. İqlim tədbirləri, 14. Suyun altında həyat, 15. Quruda həyat, 16. Sülh, ədalət və güclü institutlar, 17. Məqsədlər üçün tərəfdaşlıq (15).

Pandemiyanın bir çox ölkədə DİM-lərə doğru irəliləyişi ləngitməsi nəticəsində yoxsulluğun azaldılması (DİM 1), aclığın aradan qaldırılması (DİM 2), keyfiyyətli təhsil (DİM 4) və layiqli iş imkanları (DİM 8) sahələrində geriləmələr müşahidə olundu. Dünya Bankının məlumatına görə, pandemiya nəticəsində 2020-ci ildə 70 milyondan çox insan yenidən yoxsulluq həddinin altına düşdü. (16)

Bununla yanaşı, bəzi ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda, DİM-lərə dair fəaliyyətlər davam etdirildi. Məsələn, Azərbaycan 2022-ci ildə “Davamlı İnkişaf Məqsədləri İndeksi”ndə 5 pillə irəliləyərək 50-ci yerə yüksəldi və 100 mümkün balda 73,5 bal topladı. Bu, pandemiyanın yaratdığı çətinliklərə baxmayaraq, bəzi sahələrdə irəliləyişin mümkün olduğunu göstərir.

Sosial bərabərsizliyi daha da dərinləşdirən pandemiya aşağı gəlirli ailələr və marjinal qruplara daha çox təsir etdiyindən qadınlar, uşaqlar, xüsusilə də təhsildən kənarda qalan qızlar, bu dövrdə daha çox risk altında oldular. Təhsil sahəsində məktəblərin bağlanması və distant təhsilə keçid, rəqəmsal bərabərsizliyi də ön plana çıxardı.

Səhiyyə sistemləri isə pandemiyanın ilk dalğalarında ciddi sınaqlarla üzləşdi. Bir çox ölkədə əsas səhiyyə xidmətlərinə çıxış məhdudlaşdı, peyvəndləmə və müalicə proqramları gecikdi. Bu da DİM 3 – “Sağlam həyat və rifah” məqsədinə çatmaqda əngəllər yaratdı.

İqlim dəyişikliyi ilə mübarizə sahəsində isə pandemiya həm mənfi, həm də müsbət təsirlər göstərdi. Qısa müddətdə sənaye fəaliyyətinin azalması nəticəsində karbon emissiyaları azalsa da, uzunmüddətli strategiyaların təxirə salınması bu sahədə irəliləyişi zəiflətdi. İnsanların üstünlük təşkil etdiyi ekosistemimizdə, COVID-19 tədbirləri çərçivəsində insanların evdə qalması nəticəsində nəqliyyat vasitələrinin hərəkətində azalma səbəbindən, insanların üstünlük təşkil etdiyi ərazilərin yenidən vəhşi təbiət tərəfindən istifadəsi müşahidə olundu. (17)

Bir çox neqativ halların müşahidə olunduğu pandemiya dövründə DİM-lərə çatmaq üçün yeni imkanlar da yarandı. Rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı və tətbiqi təhsil, səhiyyə və iqtisadi fəaliyyətlərdə innovativ həllərin ortaya çıxmasına səbəb oldu. Onlayn təhsil platformaları, telemedisin xidmətləri və rəqəmsal bankçılıq kimi sahələrdə genişlənmə müşahidə olundu.

Bundan əlavə, pandemiya dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların daha sıx əməkdaşlıq etməsinin vacibliyini ortaya qoydu. BMT və digər qurumlar pandemiya sonrakı dövrdə ölkələrə DİM-lərə çatmaq üçün texniki və maliyyə dəstəyi göstərməyə davam edir.

Azərbaycanın 2030 Gündəliyinə doğru irəliləyişi iki əsas milli plan üzərində qurulub: “Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” və “2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”. Bu sənədlər Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri (DİM) ilə sıx şəkildə uyğunlaşdırılıb. Bu təşəbbüsə dəstək olaraq, Mərkəzi Bank tərəfindən dayanıqlı maliyyələşdirmə mexanizmlərinin genişləndirilməsi və şaxələndirilməsi üçün “Dayanıqlı Maliyyə üzrə Yol Xəritəsi (2023-2026)” qəbul edilib. Hökumət həmçinin, Minatəmizləmə üzrə 18-ci milli DİM-i qəbul edərək, bunu ölkədə dayanıqlı inkişafa nail olmaq üçün zəruri şərt kimi müəyyən edib. Milli DİM Çərçivəsi ilə bağlı olaraq, BMT-nin Asiya və Sakit okean üzrə İqtisadi və Sosial Komissiyasının (UN ESCAP) Statistika Panelinin məlumatına (DİM-lər üzrə Milli Məlumat Portalı əsasında) əsasən, ölkə göstəricilərin 43 faizi üzrə irəliləyiş əldə edib, 6 faizi üzrə durğunluq, 18 faizi üzrə geriləmə qeydə alınıb, 33 faizi üzrə isə kifayət qədər məlumat mövcud olmayıb (aprel, 2024-cü il). (18)

BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə çatmaq yolunda həm ciddi çağırışlar, həm də yeni imkanlar yaradan COVID-19 pandemiyası göstərdi ki, qlobal böhranlar qarşısında davamlı inkişaf yalnız çevik, inklüziv və innovativ yanaşmalarla mümkündür. Post-pandemiya dövründə DİM-lərə çatmaq üçün dövlətlər, vətəndaş cəmiyyəti və beynəlxalq təşkilatlar arasında əməkdaşlıq daha da gücləndirilməlidir.

IV. Azərbaycan Kontekstində Dayanıqlı İnkişafın Təhlili

Azərbaycan dövləti son illərdə dayanıqlı inkişaf sahəsində beynəlxalq öhdəliklərini yerinə yetirmək və milli inkişaf strategiyasını bu istiqamətdə formalaşdırmaq üçün mühüm addımlar atmışdır. 2015-ci ildə BMT tərəfindən qəbul edilmiş 17 Dayanıqlı İnkişaf Məqsədi (DİM) Azərbaycan üçün strateji çərçivə rolunu oynayır. Bu məqsədlər “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” sənədinə inteqrasiya olunmuş və ölkənin uzunmüddətli inkişaf vizyonunun əsasını təşkil etmişdir. (19) Azərbaycan hökuməti BMT-nin İnkişaf Proqramı (UNDP) ilə əməkdaşlıq çərçivəsində DİM-lərin monitorinqi və hesabatlılığını təmin edən platformalar yaratmış, ictimaiyyətin məlumatlılığını artırmaq üçün SDG.info.az kimi resurslardan istifadə etmişdir.

İşğaldan azad edilmiş Qarabağ bölgəsinin bərpası və yenidən qurulması prosesi Azərbaycanın dayanıqlı inkişaf modelinin konkret tətbiq sahəsinə çevrilmişdir. “Böyük Qayıdış” Dövlət Proqramı çərçivəsində həyata keçirilən layihələr — ağıllı kənd və şəhər konsepsiyaları, yaşıl enerji zonalarının yaradılması, ekoloji tarazlığın qorunması və sosial infrastrukturun yenidən qurulması — DİM-lərin birbaşa tətbiqinə nümunədir. (19, 20) Prezident İlham Əliyev Qarabağın XXI əsrin dayanıqlı inkişaf məkanı kimi formalaşdığını vurğulamış və bu bölgədə aparılan quruculuq işlərinin müasir şəhərsalma prinsiplərinə uyğun həyata keçirildiyini bildirmişdir. (21) Bu yanaşma yalnız fiziki bərpa ilə məhdudlaşmır, həm də sosial inklüzivlik, gender bərabərliyi və təhsil imkanlarının artırılması kimi hədəfləri əhatə edir.

Azərbaycanın regional təşəbbüslərdə artan rolu da dayanıqlı inkişaf kontekstində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Zəngəzur dəhlizi layihəsi regionda nəqliyyat və ticarət əlaqələrinin genişlənməsinə, iqtisadi inteqrasiyanın dərinləşməsinə və DİM-lərin 9-cu (sənaye, innovasiya və infrastruktur) və 17-ci (tərəfdaşlıqlar) məqsədlərinə töhfə verir. Həmçinin, Prezident İ. Əliyev bu layihəni Ermənistandan yan keçməklə Azərbaycanı Naxçıvan və Türkiyə ilə birləşdirən alternativ yol olduğundan strateji həyati əhəmiyyət kəsb edən təşəbbüs kimi səciyyələndirir. (22, s.3)

Zəngəzur dəhlizinin tikintisi layihəsi Cənubi Qafqazda, Mərkəzi Asiyada və daha geniş Avrasiya regionunda regional dinamikalara təsir edən mühüm geosiyasi inkişaf kimi diqqəti cəlb edir (23). Bu dəhliz Ermənistan üzərindən Azərbaycanla Naxçıvan arasında birbaşa quru əlaqə yaratmaqla Azərbaycanla Türkiyə arasında siyasi, iqtisadi və təhlükəsizlik əlaqələrini gücləndirmiş olacaq (24). Layihənin təkəcə bu iki ölkəyə deyil, həm də Rusiya, İran, Ermənistan və Gürcüstana təsir göstərmək potensialı var. Zəngəzur dəhlizinin açılması region dövlətlərinin öz strateji hesablamalarına yenidən

baxmasına səbəb olacaq və iqtisadi və təhlükəsizlik dinamikasını yenidən formalaşdırmaqla bölgədəki mövcud güc balansını dəyişə bilər (25).

Eyni zamanda, Azərbaycanın COP28 və COP29 kimi beynəlxalq iqlim tədbirlərində aktiv iştirakı, ölkənin qlobal ekoloji gündəliyə integrasiyasını və iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə liderlik iddiasını ortaya qoyur. Bu tədbirlər çərçivəsində təqdim olunan “yaşıl enerji zonası” təşəbbüsləri və karbon neytrallığı hədəfləri, Azərbaycanın 13-cü DİM (iqlim tədbirləri) üzrə öhdəliklərini gücləndirir. COP29-da Azərbaycanın liderliyi onun iqlim diplomatiyasında artan rolunun sübutudur. Bakıda keçirilən konfransın məqsədi qlobal miqyasda ambisiyaları gücləndirmək və fəaliyyətləri təşviq etməkdir. Bundan əlavə, Azərbaycanın davamlı təcrübələri milli inkişaf strategiyasına integrasiya etmək öhdəliyi ölkənin proaktiv yanaşmasını vurğulayır. Bərpa olunan enerjiyə və innovativ texnologiyalara investisiya qoymaqla Azərbaycan təkcə öz ekoloji problemlərini həll etmir, həm də qlobal Davamlı İnkişaf Məqsədlərinə töhfə verir. Bu vahid yanaşma nümayiş etdirir ki, iqtisadi artım və ətraf mühitin idarə edilməsi bir-biri ilə uzlaşa bilər.(26)

Nəticə etibarilə, Azərbaycan dayanıqlı inkişafın təmin olunmasında həm milli, həm də regional səviyyədə strateji yanaşma nümayiş etdirir. DİM-lərin integrasiyası, Qarabağın bərpası və regional təşəbbüslərdə iştirak, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafını daha inklüziv və ekoloji cəhətdən davamlı şəkildə formalaşdırmağa yönəlmişdir. Bu proses, Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzunu artırmaqla yanaşı, regionda dayanıqlı gələcəyin qurulmasına töhfə verir.

Nəticə

Post-pandemiya dövrü beynəlxalq münasibətlər sistemində yeni konturların formalaşmasına səbəb olmuşdur. Qlobal miqyasda dövlətlər arasında qarşılıqlı asılılıq daha da güclənmiş, sağlamlıq, iqtisadiyyat və təhlükəsizlik sahələrində əməkdaşlığın zəruriliyi ön plana çıxmışdır. Pandemiyanın yaratdığı çağırışlar, beynəlxalq təşkilatların və regional birliklərin funksionallığını yenidən nəzərdən keçirməyə vadar etmişdir. Bu kontekstdə, diplomatik münasibətlərin çevik və inklüziv yanaşmalarla qurulması, yeni dövrün əsas tələblərindən biri kimi ortaya çıxır.

Dayanıqlı inkişafın təmin olunmasında qlobal həmrəylik və regional əməkdaşlıq mühüm rol oynayır. Müasir dövrdə iqlim dəyişikliyi, enerji təhlükəsizliyi, qida təminatı və sosial bərabərlik kimi qlobal problemlər sərhəd tanımır və onların təsiri bütün ölkələrə yayılır. Bu səbəbdən, bu problemlərin effektiv həlli yalnız fərdi dövlətlərin səyləri ilə deyil, həm də kollektiv və koordinasiya yanaşmalarla mümkündür.

Qlobal həmrəylik — dövlətlər arasında qarşılıqlı anlayış və dəstəyə əsaslanan münasibətlər sistemidir. Məsələn, Paris İqlim Sazişi çərçivəsində ölkələr karbon emissiyalarının azaldılması üçün ortaq öhdəliklər götürmüş və texnoloji biliklərin paylaşılması ilə bir-birinə dəstək vermişdir. Bu cür təşəbbüslər, dayanıqlı inkişafın qlobal miqyasda təşviqinə xidmət edir.

Regional əməkdaşlıq platformaları isə qlobal problemlərin lokal səviyyədə həllinə imkan yaradır. Məsələn, Avropa İttifaqı daxilində “Yaşıl Anlaşma” (“Green Deal”) təşəbbüsü çərçivəsində üzv ölkələr enerji keçidi, ekoloji innovasiyalar və kənd təsərrüfatında dayanıqlılıq sahəsində birgə layihələr həyata keçirirlər.(27) Eyni zamanda, ASEAN ölkələri arasında qida təhlükəsizliyi və təbii fəlakətlərə qarşı hazırlıq sahəsində əməkdaşlıq mexanizmləri mövcuddur.

Bu baxımdan, regional integrasiya proseslərinin gücləndirilməsi vacibdir. Regional bloklar — məsələn, GUAM və ya Türk Dövlətləri Təşkilatı — üzv ölkələr arasında iqtisadi, ekoloji və sosial sahələrdə koordinasiya fəaliyyətinin qurulmasına imkan verir. Bu integrasiya, həm də qarşılıqlı etimada əsaslanan əməkdaşlıq mexanizmlərinin formalaşmasına şərait yaradır. Belə mexanizmlər, resursların paylaşılması, birgə tədqiqatların aparılması və fəvqəladə hallarda yardım sistemlərinin qurulması kimi sahələrdə özünü göstərir.

Covid-19 pandemiyası beynəlxalq münasibətlərdə təhlükəsizlik anlayışının yenidən şərhini də zəruri etmişdir. Əvvəllər əsasən siyasi və hərbi kontekstdə müzakirə olunan təhlükəsizlik məsələsinə

indi bio-təhlükəsizlik və ekoloji risklər də əlavə olunmuşdur. Ekosistemlərin məhv edilməsi və iqlim dəyişikliyi kimi faktorların yoluxucu xəstəliklərin yayılmasına təsiri, bioloji silahların potensial təhlükəsi ilə birlikdə həm milli, həm də qlobal səviyyədə kompleks yanaşmalar tələb edir.

Pandemiya ilə mübarizədə ölkələr arasında məlumat və təcrübə mübadiləsi əsas rol oynayır ki, bu da ətraf mühit və iqlim problemlərinin iqtisadi və sosial strukturlara təsirini azaltmaq üçün qabaqlayıcı mexanizmlərin qurulması prosesində olduqca vacibdir. Əks halda, bu problemlər iqtisadi böhranların sosial və siyasi gərginliklərə çevrilməsinə səbəb ola bilər.

Covid-19-un iqtisadi-siyasi təsirləri valyuta məzənnələri və ÜDM proqnozları əsasında təhlil olunmuşdur. Bu kontekstdə beynəlxalq əməkdaşlıq yalnız iqtisadi və siyasi sahələrlə məhdudlaşmamalı, həm də səhiyyə sahəsində koordinasiyalı fəaliyyətə yönəlməlidir. Sağlamlıq risklərinə qarşı erkən xəbərdarlıq sistemlərinin gücləndirilməsi, risk və böhran idarəçiliyi imkanlarının artırılması və beynəlxalq sağlamlıq normalarının yenidən nəzərdən keçirilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Yalnız bu halda gələcək risklərə qarşı daha hazırlıqlı olmaq mümkün olacaqdır.

Nəticə etibarilə, dayanıqlı inkişafın təmin olunması üçün qlobal və regional səviyyədə həmrəylik və əməkdaşlıq zəruridir. Bu yanaşma yalnız ekoloji və iqtisadi sabitliyi deyil, həm də sosial ədalət və inklüziv inkişafı təşviq edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Calduch, R. International Relations. - Madrid: Social Sciences. - 1991.- 303p.
2. "İranlı nümayəndə: Qlobal güc balansı Şərqa keçir və Avrasiya inteqrasiyası yeni mərhələyə qədəm qoyur", - October 10, 2025 <https://special.azertag.az/az/xeber/3735291>
3. Joseph, S. Nye Jr., Soft Power and Great-Power Competition: Shifting Sands in the Balance of Power Between the United States and China. - Springer Nature Singapore. – 2023.- 208p.
4. Jesse, A., “The MAGA Mandate: Post-Election Survey Analysis of the 2024 Electorate,” Manhattan Institute, December 18, 2024 <https://manhattan.institute/article/the-maga-mandate-post-election-survey-analysis-of-the-2024electorate>
5. Караганов, С.А. «Эвразийская революция» // Россия в глобальной политике. — 2018. — №6. — С. 8–18.
6. Jost, W., Meissner, M., Zenglein, M. J., Ives, J., Conrad, B. Made in China 2025: The Making of a High-Tech Superpower and Consequences for Industrial Countries. -Mercator Institute for China Studies (MERICS). – 2016. –p.76
7. European Commission. Europe’s Digital Decade: digital targets for 2030. Brussels: European Commission, 2021. https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/europe-fit-digital-age/europes-digital-decade-digital-targets-2030_en
8. “Türk dövlətlərinin birliyi və sıx əməkdaşlığının inkişafında Azərbaycanın xüsusi rolu var”, Azərbaycan İnformasiya Agentliyi (AİA), 17 noyabr 2022
9. ASEAN Comprehensive Recovery Framework. Adopted at 37th ASEAN Summit 2020. pp. 48
10. Joint Statement of The Sixteenth ASEAN Health Ministers Meeting (16th AHMM) 2024. <https://asean.org/joint-statement-of-the-sixteenth-asean-health-ministers-meeting-16th-ahmm/>
11. Astana Declaration of the Council of Heads of State of the Shanghai Cooperation Organisation <https://eng.sectsco.org/20240709/1438929.html>
12. Европейская комиссия — Преодоление пандемии, опираясь на солидарность и науку. https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/state-union/state-union-2022/overcoming-pandemic-solidarity-and-science_ru
13. NextGenerationEU: for a stronger, more resilient Europe https://next-generation-eu.europa.eu/index_en
14. Hüseynov, İ. Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizləri Kontekstində Zəngəzur Dəhlizinin Əhəmiyyəti. /SOCIAL RESEARCH / Vol 4 № 1 - 2024. -201-219s.

15. Hakovirta M, Denuwara N. How COVID-19 redefines the concept of sustainability, 2020. <https://www.mdpi.com/2071-1050/12/9/3727> Access: 21.10.2025
16. World Bank – Poverty and Shared Prosperity 2022 <https://www.worldbank.org/en/publication/poverty-and-shared-prosperity>
17. Paital, B. Nurture to nature via COVID-19, a selfregenerating environmental strategy of environment in global context. Science of The Total Environment. 2020;139088.
18. Azerbaijan Annual Results Report 2024. 18 June 2025 <https://azerbaijan.un.org/en/296460-azerbaijan-annual-results-report-2024>
19. İqtisadiyyat Nazirliyi – İnküziv və dayanıqlı inkişaf üçün yeni reallıqlar <https://economy.gov.az/az/page/qarabag-azerbaycandir>
20. Qarabağ XXI əsrin dayanıqlı inkişaf məkanı kimi formalaşır <https://oxu.az/siyaset/azerbaycan-prezidenti-qarabag-xxi-esrin-dayaniqli-inkisaf-mekani-kimi-formalasir>
21. XXI əsrin dayanıqlı inkişaf məkanı – Qarabağ <https://sesqazeti.az/news/politics/1291717.html>
22. Safiyev, R. Russia and Azerbaijan: Navigating Geopolitical Shifts. Russian Analytical Digest, 310, 2024, p.2-6.
23. Gulahmadov, M., Huseyn, R. The Zangazur corridor as a stimulator of the regional cooperation and economic development in eurasia region. TURAN: Stratejik Arastirmalar Merkezi, 15(58), 2023. 111-117.
24. Chedia, A. R. Zangezur corridor: Economic potential and political constraints. Russia in Global Affairs, 22(1), 2024, p.194-216.
25. Yılmaz, S. Unraveling the Nagorno-Karabakh Conundrum: Deciphering Russia's Southern Caucasus Strategy. Lectio Socialis, 8(1), 2024.p.1-16.
26. Azərbaycan və COP29: Pionerlərə na puti k ustoichivomu budushemu <https://1news.az/news/20240620020126626-Azerbaidzhan-i-COP29-Pionery-na-puti-k-ustoichivomu-budushcemu>
27. Energy and the Green Deal. https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/european-green-deal/energy-and-green-deal_en

Xülasə

Nazilə Durmazoğlu

Qlobal çağırışlar kontekstində beynəlxalq münasibətlərin transformasiyası və dayanıqlı inkişaf perspektivləri

Bu məqalədə COVID-19 pandemiyasının beynəlxalq münasibətlər sisteminə və dayanıqlı inkişaf proseslərinə təsiri kompleks şəkildə təhlil olunur. Pandemiya qlobal güc balansında nəzərəcarpacaq dəyişikliklərə səbəb olmuş, dövlətlərarası münasibətlərdə yeni prioritetlərin formalaşmasına yol açmışdır. Xüsusilə sağlamlıq təhlükəsizliyi, bio-təhlükəsizlik və ekoloji risklər beynəlxalq gündəlikdə ön plana çıxmışdır. Bu kontekstdə regional əməkdaşlıq formatlarının aktuallığı artmış, qlobal problemlərin lokal səviyyədə həllinə yönəlmiş təşəbbüslər daha çox diqqət çəkməyə başlamışdır.

Məqalədə BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinin (DİM) post-pandemiya dövründəki vəziyyəti və bu məqsədlərə çatmaq üçün yeni yanaşmaların zəruriliyi araşdırılır. Pandemiyanın yaratdığı sosial-iqtisadi çağırışlar fonunda DİM-lərin reallaşdırılması üçün qlobal həmrəylik və multidissiplinar yanaşmaların əhəmiyyəti vurğulanır.

Xüsusilə Azərbaycanın regional təşəbbüslərdəki rolu və Qarabağ bölgəsində dayanıqlı inkişaf modelinin tətbiqi nümunə kimi təqdim olunur. Qarabağda aparılan bərpa və yenidənqurma işləri, ekoloji balansın qorunması, yaşıl enerji layihələri və sosial inklüzivlik prinsipləri əsasında həyata keçirilən proqramlar dayanıqlı inkişafın lokal səviyyədə uğurlu tətbiqinə dair praktiki nümunə kimi qiymətləndirilir.

Məqalə, post-pandemiya dövründə beynəlxalq əməkdaşlığın yeni formatlarını və qlobal problemlərə qarşı kollektiv cavab mexanizmlərinin formalaşdırılmasının vacibliyini vurğulayır.

Açar sözlər: *Qlobal çağırışlar, dayanıqlı inkişaf, qlobal güc balans, multilateralizm, geosiyasi transformasiya*

Summary

Nazila Durmazoghlu

Transformation of International Relations and Sustainable Development Perspectives in the Context of Global Challenges

This article provides a comprehensive analysis of the impact of the COVID-19 pandemic on the international relations system and sustainable development processes. The pandemic has led to significant shifts in the global balance of power and has prompted the emergence of new priorities in inter-state relations. Issues such as health security, biosecurity, and ecological risks have gained prominence on the international agenda. In this context, the relevance of regional cooperation frameworks has increased, and initiatives aimed at addressing global challenges at the local level have attracted greater attention.

The article examines the status of the United Nations Sustainable Development Goals (SDGs) in the post-pandemic period and emphasizes the need for new approaches to achieve these goals. Against the backdrop of the socio-economic challenges triggered by the pandemic, the importance of global solidarity and multidisciplinary strategies in realizing the SDGs is highlighted.

Particular attention is given to Azerbaijan's role in regional initiatives and the implementation of a sustainable development model in the Karabakh region. The reconstruction and rehabilitation efforts in Karabakh—guided by principles of ecological balance, green energy projects, and social inclusivity—are presented as a practical example of successful local-level application of sustainable development.

The article underscores the necessity of establishing new formats of international cooperation in the post-pandemic era and the importance of developing collective response mechanisms to address global challenges effectively.

Keywords: *Global challenges, sustainable development, global balance of power, multilateralism, geopolitical transformation.*

Резюме

Назила Дурмазоглу

Трансформация международных отношений и перспективы устойчивого развития в контексте глобальных вызовов

В данной статье проводится комплексный анализ воздействия пандемии COVID-19 на систему международных отношений и процессы устойчивого развития. Пандемия вызвала заметные изменения в глобальном балансе сил и способствовала формированию новых приоритетов в межгосударственных отношениях. Вопросы, связанные с безопасностью здравоохранения, биобезопасностью и экологическими рисками, вышли на первый план международной повестки дня. В этом контексте возросла актуальность форматов регионального сотрудничества, а инициативы, направленные на решение глобальных проблем на локальном уровне, стали привлекать больше внимания.

В статье рассматривается текущее состояние Целей Устойчивого Развития ООН (ЦУР) в постпандемийный период и подчеркивается необходимость новых подходов для их достижения. На фоне социально-экономических вызовов, вызванных пандемией, акцентируется важность глобальной солидарности и междисциплинарных стратегий в реализации ЦУР.

Особое внимание уделяется роли Азербайджана в региональных инициативах и применению модели устойчивого развития в Карабахском регионе. Восстановительные и реконструкционные работы, реализуемые в Карабахе на основе принципов экологического баланса, проектов в области «зеленой» энергетики и социальной инклюзивности, представлены как практический пример успешного локального внедрения устойчивого развития.

Статья подчеркивает необходимость формирования новых форматов международного сотрудничества в постпандемийную эпоху и важность разработки коллективных механизмов реагирования на глобальные вызовы.

Ключевые слова: *Глобальные вызовы, устойчивое развитие, глобальный баланс сил, мультилатерализм, геополитическая трансформация*

TÜRK DÜNYASI VƏ YENİ DÜNYA NİZAMI

Pərinaz SADIQLI*

Açar sözlər: *dünya, iqtisadi, düzən, Türk.*

Giriş

Son dövrlərdə global münaqişələrin artdığı bir zamanda “Dünya düzəni” ifadəsinə tez-tez rast gəlinir. Dünya düzəni – güclü aktorların, yəni dövlətlərin və son dövrlərdə dövlətlərin qüvvələrin – dünyanı idarə etmək, resursları bölüşdürmək və konfliktləri tənzimləmək üçün istifadə etdikləri bir sistemdir. Yeni dünya çağırışları – texnoloji inqilab, iqlim böhranı, kütləvi miqrasiya, su və enerji resursları uğrunda mübarizə, informasiya savaşı – yeni qaydaların yaranmasına gətirib çıxarır. Yeni dünya düzəni yerini çoxtərəfli sistemlərin formalaşdırdığı hibrid sistemə verir. Bildiyimiz kimi, hər yeni düzən əvvəlki düzənin dağılması və böyük qarşıdurmalarla müşayiət olunur. Yeni güclər, yeni texnologiyalar artıq əvvəlki düzəni dəyişməyə, dünya düzəninə artıq yenilənməsinə gətirib çıxarır.

Müasir dövrdə Yeni Dünya Nizamı, onun mahiyyəti və gələcəkdə dünya dövlətlərinə necə təsir etməsi ilə bağlı problemlər daha çox diqqət mərkəzindədir. Elmi araşdırmalarda yeni dünya düzəni ilə bağlı çoxsaylı fikirlər söylənmişdir. Bunlardan biri də odur ki, yeni dünya düzəni sadəcə olaraq yeni güc mərkəzləri və onların dünyanı yenidən bölüşdürmək iddiaları ilə bağlıdır. Bunun nəticəsində də yeni geostrateji siyasət həyata keçirilir. Amma bütün bunlarla yanaşı yeni dünya düzəninə əsas məqsədlərindən danışarkən onu da qeyd etməliyik ki, burada iqtisadi güc vasitəsilə beynəlxalq aləmə təsir etmək məsələsi də mühüm yer tutur.

1. Türkkökənli xalqların yeni dünya düzənində yeri

Yaranmış yeni dünya düzənində türklərin (türkkökənli xalqların) Türkiyə, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Azərbaycan kimi müstəqil dövlətlərin yeri və rolunun öyrənilməsi vacib olan mövzulardan biridir. Statistik rəqəmlərə əsasən demək olar ki, dünyada 250 milyon nəfərdən çox türkkökənli xalq yaşayır. Türk dilinə mənsub olanların sayı 180 milyon nəfərdir, ancaq türk dilində 250 milyondan çox adam danışır. Bildiyimiz kimi, Türk dünyası həm Asiyanın, həm də Avropanın siyasi-mədəni və iqtisadi sistemlərinə də inteqrasiyanı əsas götürür. Müasir dünya düzənində türk dünyası avrasiyaçılıq ideologiyası ilə, müasirləşmə istiqamətində üstünlük verir. Bu nöqteyi-nəzərdən Türkiyə, Azərbaycan, həmçinin Qazaxıstanın maraqlarını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Belə ki, yeni dünya düzənində avro-asiyaçılıq ideologiyası yaranmağa başlayır. Bununla belə, Türkiyənin əsas məqsədlərindən biri eyni zamanda, Ərəb ölkələri, Pakistan, Malayziya və İndoneziya ilə çoxtərəfli münasibətlər yaratmaqdır (4, s.389-390).

Aralıq dənizi-Qara dəniz-Xəzər dənizi regionları ətrafında son dövrlərdə yeni bir türk dünyası mədəniyyəti yaranmaqdadır. Belə ki, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, Avro-Asiya mədəniyyətinə Türkiyə, Azərbaycan, Qazaxıstan, Cənubi Kipr və Rusiya ərazisində yaşayan və Avropa ilə Asiya qovşağında məskunlaşan tatarlar, başqırdlar sahibdirlər. Türk dünyasının formalaşdığı geosiyasi, geomədəni mühitdə həm iqtisadi-siyasi qurşağın daxili zəngiliyi, həm də sözügedən qurşağın şimal və cənub sərhədlərindən kənarda olan mədəniyyətlərin özünəxas olması onların formalaşmasına da təsir göstərmişdir.

Türk dünyasının yerləşdiyi məkan Avrasiyanın mərkəzindən şimal-şərqinə doğru uzanan bir “siyasi-mədəni bel-ürək-kürək qurşağıdır”. Burada qurşaq Avrasiyanın “belindən kürəyinə və ürəyinə doğru” birləşdirici qaydada uzanır və Avrasiyanın “mədəni fiziki quruluşunu” formalaşdıran tərkibə-

* Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, BAAU
e-mail: perinazsadiqli@yahoo.com

komponentə çevrilir. Türk dünyası öz-özlüyündə həm müxtəlif mədəniyyətlərin qovuşdurulması funksiyasını yerinə yetirir, həm də yeni dünya baxışlarının daşıyıcı elementlərini cəmləşdirməyə can atır (4, s.391).

Hər bir türk dövləti müstəqil olaraq inkişaf edir və bu inkişafdan irəli gələrək integrasiya siyasətinə əl atırlar. 1992-ci ildə Türkiyənin qarşısına bir neçə vəzifələr irəli sürülmüşdür. Belə ki, SSRİ dağıldıqdan sonra Qərb “Türk modeli” nin Mərkəzi Asiyanın yeni müstəqil dövlətlərinə və Azərbaycana tətbiq edilməsi məqsədilə təbliğat qurdu. Həmin dövrdə Türkiyənin baş naziri olmuş Süleyman Dəmirəlin Vaşinqtonda 12 fevral 1992-ci ildə ABŞ prezidenti Corc Buşla görüşündə Corc Buş Türkiyəni həmin müstəqil dövlətlərə nümunəvi bir model kimi göstərdi. Türkiyə də bundan razı oldu və siyasətin icrasına başladı. Lakin 1994-cü ildə Rusiya müstəqil dövlətlərə münasibətdə kəskin şəkildə dönüş etdi, Mərkəzi Asiya respublikaları ilə bir çox sahələrdə razılıqlara nail oldu və buna görə Türkiyə modeli qəbul edilə bilmədi. Qərb həmin dövlətlərdə demokratiyanın bərqərar olması ilə bağlı “Türk modeli” nin tətbiqi fikrindən əl çəkdi. 1993-cü ildə “Yaxın Çevrə” (Near Abroad) siyasətini həyata keçirməyə başlayan Rusiya əvvəlcə daxilən boş yanaşılan Müstəqil Dövlətlər Birliyini siyasi təşkilat halına gətirməyə çalışdı. Rusiyanın təməl hədəfi təhlükəsizlik, enerji, müştərək xarici siyasət və sərbəst ticarət sahələrində Mərkəzi Asiya dövlətləri ilə çox tərəfli razılaşmalar əldə etməkdən ibarət idi (4, s.392-393).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Qərb sivilizoloqları və analitikləri sivilizasiyaları təsnifləndirərkən heç bir halda Türk sivilizasiyasını ayrı bir sivilizasiya kimi qəbul etməmişlər. Biz Samuel Hantinqtonun, Arnold Toynbinin, Frensis Fukuyamanın, Harald Müllerin və digərlərinin əsərlərinə baxanda bir daha anlayırıq ki, Türk sivilizasiyası adlanan bir sivilizasiyaya rast gəlmirik. Əksər hallarda Türk sivilizasiyası İslam sivilizasiyasının bir parçası və ya onun subsivilizasiyası kimi şərh edilir. Ərəstü Həbibbəyli, Rahid Ulusel kimi azərbaycanlı tədqiqatçılar öz araşdırmalarında Türk sivilizasiyasına tamamilə İslam sivilizasiyası daxilində baxılması məsələsinin yanlış olduğunu qeyd edirlər (4, s.84).

Məşhur türk tədqiqatçısı olan Mətin Aydoğan öz əsərlərində qeyd edir ki, Qərbdə antitürk zehniyyət və düşüncə tərzinin yaygın olduğu reallıqdır, bu düşüncə artıq tarixi ənənəyə çevrilmişdir. Türklərin Qərblə münasibətləri 1600 illik müharibə və münaqişələrlə dolu bir keçmişə sahibdir. Orta Asiyadan gələn şimalı Hun axınçıları Qərbi Roma imperiyasının süqutuna səbəb olaraq kölə hegemonluğuna əsaslanan İlk Çağrı sona çatdırdılar və Orta əsrlər dövrünü başladılar. Fateh Sultan Mehmet isə Şərqi Roma imperiyasının (Bizansın) varlığına son verərək çözülməyə başlayan və qul hegemonluğuna əsaslanan Orta əsrlərin çöküşünü sürətləndirdi. Türklər Qərbi Roma imperiyasının süqutundan 1699-cu il Karlovitsa müqaviləsinə qədər tam 1300 il Qərb üzərində qəti üstünlüyünü qoruyub saxladı. Avropalıların xristianlıq uğrunda təşkil etdikləri 8 xaçlı səfərinin əksəriyyətinə türklər sinə gərdi və onları ağır məğlubiyyətə uğratdılar (4, s.85).

Müasir dövrdə Türk dünyasının müstəqil dövlətləri neft-qaz enerjisi üzərində regional tranzit integrasiyaya qoşulmağa üstünlük verirlər. Rusiyadan yan keçən bu tranzit layihələr hesabına Türkiyə Avropada, Avropanın regional (Xəzər-Qara dəniz regionları birləşməsində) strategiyasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Mövcud dünya nizamında türk dövlətlərinin əsas vəzifələri bunlardır: birincisi, müxtəlif sivilizasiyalar arasında öz aralıq coğrafi vəziyyətindən istifadə edərək mədəniyyətini zənginləşdirmək, cəmiyyətlərini təkmilləşdirmək, siyasi sistemlərini liberal əsaslarla formalaşdırmaq; ikincisi isə bu aralıq coğrafi vəziyyətdən istifadə edərək regionun geosiyasetinin tənzimlənməsində, formalaşmasında yaxından iştirak edərək aparıcı məkana və ünsürə çevrilmək.

Türk dünyası gələcəkdə Atlantik regionla Avrasiya arasında tarazlığın yaradılması istiqamətində müəyyən işlər görə bilər. Belə ki, buna həm qonşuluq amili, həm də dini amillə nail olmaq olar. Türkiyənin Avro-Asiya dövləti olması, bu baxımdan da geosiyasi mövqeyi buna imkan verir. Türkiyə regionda şimal-cənub, qərb-şərq siyasət cərəyanlarının qovuşmasını və ötürülməsini

təmin edən əsas mərkəzi subyektdir. Türkiyənin birləşmiş-qovuşmuş mədəniyyəti də buna imkan verir (4, s.87).

Digər tərəfdən də Türkiyənin özünün də dini maraqları vardır və dövlət səviyyəsində ayrı-ayrı ölkələrdə islam dininin yayılmasında iştirak edir. Türkiyənin ərəb dünyası ilə münasibətləri də mühüm rola malikdir. Burada dini amili də nəzərə almaq lazımdır. Belə ki, Türkiyə əhalisinin əksəriyyətinin də məhz sünni məzhəbli olması ərəblərlə türklər arasında münasibətlərin yaxşılaşmasına səbəb olan amillər sırasına aid etmək olar. Türkiyə eyni zamanda ərəblərin avropa ilə bağlılığında da mühüm bağlayıcı-birləşdirici rol oynamaq iqtidarındadır. Qərb xristian dünyası və pravoslav dünyası Türkiyəni ona görə qismən qəbul edir ki, Türkiyədə dini islahatçılıq vardır və bəzi baxışlarda ifrat məhfişəkarlıqdan fərqli olaraq, cüzi modernizm mövcuddur. İfratçılıq və radikalılıqdan bəzi hallarda imtina Türkiyəni Avropa xristian dünyasına yaxınlaşdırır bilər. Avropa xristian aləmi Türkiyəni regionda islam aləmi ilə bağlayıcı bir subyekt və məkan kimi görə bilər. Türk dünyasında Azərbaycan, Qazaxıstan və Türkiyə mövcud zamanın dünya siyasətində və beynəlxalq münasibətlərində müxtəlif dinlər arasında uyğunlaşdırıcı məkan və subyekt potensialı olaraq mühüm rola malikdirlər.

Dünyanın enerji sərvətlərinin və onların tələb olunan yerlərə daşınması üçün coğrafi tranzit məkanların müəyyən hissəsi türk dünyasının əlindədir.

Türkiyənin Avrasiya üzrə (burada əsasən Türk dünyası və keçmiş SSRİ-nin digər regionları üzrə) geoiqtisadiyyatı və geostrategiyası, başlıca olaraq SSRİ-dən sonra formalaşmışdır. SSRİ dağıldıqdan sonra “Keçmiş SSRİ məkanları üzrə hərəkət edən türk sərmayəsi-Türkiyə kapitalı” anlayışı meydana gəlmişdir. Məsələn, 2001-ci ilin məlumatına əsasən, Türkiyənin Rusiyada işləyən şirkətlərinin və firmalarının sayı 450-ni ötüb keçmişdir. Onlar iyirmi iki ədəd fərqli sahələrdə fəaliyyət göstərirdilər. XX əsrin 90-cı illərində Rusiya ilə Türkiyə arasında ixracatın həcmi artmışdır. Bu dövr ərzində iki ölkə arasında idxal-ixrac əməliyyatlarının həcmi iki milyard ABŞ dollarını ötüb keçmişdir. Türk dünyasına qarşı tarixən ingilis dünyasının və slavyan dünyasının soyuq münasibətləri olubdur. Bütün tarix boyu həm ingilis, həm də slavyan dünyası türk dünyasının güclənməsindən ehtiyat etmişlər. Rusiya ilə Türkiyə arasında Qara dəniz-Qafqaz regionu uğrunda tarixdə bir neçə dəfə müharibələr baş veribdir. Qara dənizin şimal-qərb hissələri uğrunda və Qafqazla bağlı Rusiya-Türkiyə qarşıdurmaları törənibdir. Müharibələr nəticəsində Osmanlı imperiyası Qara dəniz-Qafqaz regionunda öz təsirlərindən, əldə etdiyi ərazilərdən məhrum olmuşdur (4, s.395).

Azərbaycanın D8 İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv olması Yaxın Şərq regionundakı proseslərdə iştirak etmək üçün imkan verir. Digər səbəb həm də, Azərbaycanın müasir qlobal ticarətin və transmilli logistik marşrutların mərkəzində yerləşməsi ilə bağlıdır. Bu, islam dünyasının üzvlərinə Azərbaycan vasitəsilə türk dünyası və Çin bazarına daxil olması üçün əlverişli şərait yaradır. Bundan başqa, Azərbaycanın Yaxın Şərqin qeyri-müsəlman aktoru - İsrailə dostluq münasibətlərinə malik olmasıdır (2, s.7).

Bildiyimiz kimi, türk dünyası bu gün transmilli ticarət yollarının önəmli mərkəzinə çevrilir.

Ə. Davudoğlu “Türkiyənin xarici siyasəti və Rusiya” adlı məqaləsində vurğulayır ki, “Türkiyə ədalətli və dayanıqlı dünya nizamının bərqərar olacağına inanır...”. Bu, strateji dərinlik siyasətinin başlıca məqsədidir. Ə. Davudoğlu bu məqsədə çatmağın 6 prinsipini müəyyənləşdirib. Həmin prinsiplərin hamısı mədəniyyət tutumludur. Onlar azadlıqla təhlükəsizlik arasında tarazlığın yaradılmasını, bütün regional dövlətlərin sülh prosesinə cəlb edilməsini, qonşu regionlara münasibətdə səmərəli siyasətin yeridilməsini, BMT-nin rolunun artırılmasını, beynəlxalq qurumların fəallaşmasını və Türkiyənin yeni obrazının yaradılmasını əhatə edir. Bu prinsiplər strateji dərinliyin reallaşması metodunu aydınlaşdırır. Yəni Türkiyə yerli və regional integrativ qurumlar formalaşdırmaqla yeni dünya nizamının təşəkkülünə nail olmaq siyasəti yeridir. Bu, ABŞ-in hegemonluq iddialarına uyğun gəlmir. Çoxqütblü dünya modelinin konkret növüdür. Bu mənada, Rusiya ilə Türkiyəni qlobal miqyasda birləşdirən məqamlar az deyil. Təsədüfi deyil ki, son illər bu iki ölkənin əməkdaşlığı xeyli sürətlənib və irəliləyib. Türkiyə xarici siyasətinin prioritetləri qeyd

etdiyimiz 6 prinsipdən çıxış edilərək müəyyənləşdirilmişdir. Prioritetlər strateji dərinlik ideyasının məzmununa uyğundur. Bu prioritetlər Yaxın və Orta Şərqi, Qafqazı və Mərkəzi Asiyanı əhatə edir (3, s.193-194).

Mustafa Kamal Atatürk xarici siyasətdə əsas prioritet kimi Qərb dövlətləri ilə balanslı və bərabərhüquqlu münasibətlərin qurulmasını görürdü. Onun baxışına görə, Türkiyə yalnız coğrafi mövqeyinə görə deyil, həm də mədəni və siyasi baxımdan Qərb sivilizasiyasının tam hüquqlu üzvü olmalı idi. Bu məqsədlə Atatürk, Türkiyənin modernləşməsi və yenidən qurulması prosesində Qərb ölkələrinin sosial, siyasi, iqtisadi və hüquqi modellərini öyrənməyə, qəbul etməyə və tətbiq etməyə xüsusi önəm vermişdir.

Atatürkün xarici siyasət konsepsiyasında əsas məqamlardan birincisi, milli müstəqillik və suverenliyin qorunması idi. O, hesab edirdi ki, Türkiyənin Qərbə integrasiyası heç vaxt milli müstəqillik və dövlət suverenliyinin itirilməsi ilə nəticələnməməlidir. Əksinə, bu proses, dövlətin öz milli maraqlarına və suveren hüquqlarına sadıq qalması ilə müşayiət olunmalıdır. Bu prinsip Atatürkün xarici siyasətində “müstəqil və müvazinətli siyasət” kimi xarakterizə edilir ki, bu da həm Qərb, həm də digər güc mərkəzləri ilə münasibətlərin balanslaşdırılması anlamına gəlirdi. Xarici siyasətdə Atatürk rəasional və realist yanaşmaya üstünlük vermiş, Türkiyənin beynəlxalq arenada güclü, müstəqil və dayanıqlı bir aktor kimi mövqeyini qorumağı əsas məqsəd kimi müəyyənləşdirmişdir. Bu yanaşma, diplomatik əlaqələrin qurulmasında Türkiyənin tarixi təcrübələrindən, beynəlxalq qanunlardan və regiondakı balanslardan yararlanaraq, ölkənin maraqlarına uyğun siyasət yürütmək prinsipi ilə bağlı idi (5, s.18).

Nəticə

Türkiyə xarici siyasətində Cənubi Qafqaz məkanında Azərbaycanla əməkdaşlığa önəmli yer verir. Belə ki, Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri çoxtərəfli zəmində inkişaf etdirilir. Azərbaycan Türkiyə üçün Cənubi Qafqazda mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Mərkəzi Asiyaya ilə əlaqələrin yaradılmasında Azərbaycanın rolu danılmazdır. Azərbaycanın Rusiya və Türkiyə ilə münasibətlərin nizama salınması Cənubi Qafqazda sakitliyin yaradılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bu gün Türkiyə həm öz coğrafi mövqeyinə görə güclüdür, həm də Türk dünyasının mövcudluğuna görə xüsusi güc kimi qəbul edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Emin Arif. Yeni Dünya Nizamı və onun mahiyyəti. Naxçıvan: 2020, 200 s.
2. Əliyeva İ. Yeni dünya nizamı və Azərbaycanın xarici siyasəti. Azərbaycan. 2025, 18 aprel, №76. S.7
3. Qlobal siyasət: təhdidlər, çağırışlar, ümidlər. Bakı, 2013, 320 səh.
4. Nəsimov. E.M. Gələcək dünya düzəni və geosiyasi mənzərə. Siyasi proqnozların əsasları. Ümumi hissə. I kitab. Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2013, 544 səh.
5. İsmayilov İ. Türkiyə və Amerika Birləşmiş Ştatları: 1923-1932-ci illərdə ikitərəfli münasibətlərin qurulması. “Elmi xəbərlər” jurnalı. Gəncə. №5, 2025, s. 14-34

Xülasə

Pərinaz Sadıqlı

Türk Dünyası və yeni dünya nizamı

Qloballaşmanın inkişafı zamanı dünya siyasətində inkişaf edən proseslər yeni dünya nizamının yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Dünya siyasəti inkişaf etdikə yeni bir mərhələyə qədəm qoyur. Bu zaman yeni dünya nizamında qloballaşma sürətlə irəliləyir. Qloballaşma, regional integrasiya prosesləri dünya düzəninə yaradılması yolunda müasir dövrdə çoxlu siyasi, iqtisadi, beynəlxalq, hüquqi, hərbi, təhlükəsizlik, ekoloji, bioloji, sosioloji və s. kimi məsələlərin həlli yollarının öyrənilməsi məqsədi güdür. Bildiyimiz kimi, 1940-cı illərdən başlayaraq ABŞ-da “Dünya siyasəti” adlı

“Dayanıqlı inkişafın milli prioritetləri: rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat, sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət, müasir innovasiyalar və təmiz ətraf mühit” adlı Respublika Elmi Konfransı

jurnalda bu termin işlədilir. Həmçinin Kenned Uolts “beynəlxalq siyasət” terminini işlətməmiş və daha sonralar bu termindən daha çox istifadə olunmuşdur.

Açar sözlər: *dünya, iqtisadi, düzən, Türk.*

Резюме

Париназ Садыглы

Турецкий мир и новый мировой порядок

В ходе развития глобализации процессы, происходящие в мировой политике, привели к возникновению нового мирового порядка. По мере развития мировой политики она вступает в новую фазу. В настоящее время глобализация стремительно развивается в условиях нового мирового порядка. Процессы глобализации и региональной интеграции направлены на изучение путей решения многих политических, экономических, международных, правовых, военных, проблем безопасности, экологических, биологических, социологических и т. д. в современную эпоху на пути создания мирового порядка. Как известно, этот термин использовался в журнале «World Politics» в США с 1940-х годов. Кеннеди Уолц также использовал термин «международная политика», и позднее этот термин стал использоваться чаще.

Ключевые слова: *мир, экономический, порядок, турецкий.*

Summary

Perinaz Sadigli

The Turkish world and the new world order

During the development of globalization, the processes developing in world politics have led to the emergence of a new world order. As world politics develops, it enters a new stage. At this time, globalization is advancing rapidly in the new world order. Globalization and regional integration processes aim to study ways to solve many political, economic, international, legal, military, security, ecological, biological, sociological, etc. issues in the modern era, on the path to creating a world order. As we know, this term has been used in the magazine "World Politics" in the United States since the 1940s. Kennedy Waltz also used the term "international politics," and later this term was used more widely.

Keywords: *world, economic, order, Turkish,*

**AZƏRBAYCANIN DÖVLƏTÇİLİK TARİXİNDƏ SOSIAL ƏDALƏT
PRİNSİPLƏRİNİN TƏKAMÜLÜ VƏ DAYANIQLI İNKİŞAF KONSEPSİYASI**

Jalə İSMAYILOVA*

Açar sözlər: *dövlətçilik, sosial ədalət, tarixi inkişaf, dayanıqlı inkişaf, milli prioritetlər.*

Giriş

Sosial ədalət prinsipləri insan cəmiyyətinin inkişafında universal əhəmiyyət kəsb edən dəyərlərdən biridir. Azərbaycan dövlətçiliyi tarix boyu sosial ədalət anlayışını yalnız iqtisadi bərabərlik kimi yox, həm də hüquqi təminatlar, insan ləyaqətinin qorunması və vətəndaş rifahının təminatı ilə əlaqələndirmişdir. Tarixi dövrə nəzər saldıqda, sosial ədalət anlayışı müxtəlif formalarda təzahür etmiş, hər bir dövrün öz spesifik xüsusiyyətləri olmuşdur. Müasir dövrdə dayanıqlı inkişaf konsepsiyası sosial ədalət prinsiplərinin yeni formatda həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. Bu prinsiplər milli prioritetlərin tərtibində əsas sütunlardan birini təşkil edir.

Məqalənin məqsədi Azərbaycan dövlətçilik tarixində sosial ədalət prinsiplərinin formalaşmasını, onların müxtəlif dövrlərdə tətbiqini araşdırmaq və müasir dayanıqlı inkişaf konsepsiyası ilə əlaqəsini təhlil etməkdir. Bu iş həmçinin sosial ədalətin humanitar aspektləri və milli prioritetlərlə sintezini ortaya qoyur.

I. Sosial ədalət prinsiplərinin tarixi-fəlsəfi əsasları və dövlətçilik ideyası

Azərbaycanın dövlətçilik ənənələri qədim dövrlərə – Atropatena, Qafqaz Albaniyası və digər qədim dövlət formalarına qədər uzanır. Bu dövrlərdə dövlət quruluşunun əsas məqsədi yalnız idarəetmə mexanizmini təşkil etmək deyil, həm də cəmiyyətin rifahını təmin etmək olmuşdur. Həmin dövrlərdə idarəetmədə sosial ədalət prinsipləri önəmli yer tutmuş, qanunların bərabər tətbiqi və icma maraqlarının qorunması dövlətin əsas funksiyalarından sayılmışdır. Hökmdarlar və idarəçilər yalnız öz hakimiyyətlərini qorumağa yox, həm də xalqın hüquqlarının müdafiəsinə çalışmışlar. Tarixi mənbələr göstərir ki, hökmdarlar tərəfindən verilən qərarlar həm ərazilərin idarə olunması, həm də vergi və resursların bərabər bölünməsi prinsiplərinə əsaslanırdı (3, s. 22).

Fəlsəfi baxımdan, sosial ədalət anlayışı cəmiyyətin hər bir üzvünün hüquq və vəzifələrinin bərabərliyi ilə sıx bağlı olmuşdur. Antik dövrlərdə ədalət yalnız hüquqi və iqtisadi münasibətlərdə deyil, həm də ictimai-mənəvi normaların qorunmasında özünü göstərirdi. Azərbaycan ərazisində yaranmış qədim dövlətçilik ənənələrində bu prinsiplər ictimai münasibətlərin tənzimlənməsi, insanların hüquqlarının qorunması və sülhün təmin olunması üçün əsas rol oynayırdı. Məsələn, Atropatena dövründə torpaq mülkiyyəti və su resurslarının istifadəsi qaydaları xüsusi qanunlarla tənzimlənmiş, kənd icmaları arasında bərabər paylanma prinsipləri tətbiq edilmişdir. Bu, əhəlinin sosial təminatını və icma rifahını qorumağa yönəlmişdi.

Tarixi mənbələrdə həmçinin göstərilir ki, sosial ədalət prinsipləri yalnız iqtisadi bərabərlik kimi deyil, həm də hüquqi və mədəni normaların qorunması ilə bağlı idi. Qədim Azərbaycan dövlətlərində qanunvericilik sistemi müəyyən dərəcədə hər bir vətəndaşın hüquqlarını təmin etməyə yönəlmişdi. Sosial ədalət prinsipləri həmçinin ictimai davranış normalarının formalaşmasında, ailə və icma münasibətlərində, əxlaq və adət-ənənələrin qorunmasında mühüm rol oynayırdı. Tarixi tədqiqatçılar vurğulayırlar ki, dövlətin və icmanın birgə fəaliyyəti olmadan

*Ümumi Fənlər kafedrası, BAAU
e-mail: zhala.ismayilova2016@gmail.com

sosial ədalətin qorunması mümkün deyildi, bu isə dövlətçilik ideyasının mərkəzi elementlərindən birinə çevrilmişdi (3, s. 25).

Azərbaycanın qədim dövlətçilik ənənələrində ədalət yalnız qanun və hüquq baxımından deyil, həm də sosial harmoniyanın qorunması və icmalar arasında balansın təmin olunması vasitəsilə həyata keçirilmişdir. Belə ki, hökmdar və idarəçilərin fəaliyyətində ictimai maraqların qorunması, zəif vətəndaşların müdafiəsi, vergi və resursların ədalətli bölgüsü önəmli idi. Bu dövrlərdən qalan tarixi sənədlər və arxeoloji tədqiqatlar göstərir ki, sosial ədalət anlayışı həm iqtisadi, həm hüquqi, həm də mənəvi aspektləri əhatə edirdi, dövlətin idarəçilik funksiyalarının ayrılmaz hissəsi olmuşdur (3, s. 28).

Ümumiyyətlə, Azərbaycanın qədim dövlətçilik ənənələrində sosial ədalət prinsipləri həm dövlətin legitimliyini gücləndirir, həm də cəmiyyətin rifahını təmin edirdi. Bu prinsiplər dövlətin idarəetmə siyasətinin mərkəzində dayanır, həmçinin ictimai münasibətlərin səmərəli şəkildə tənzimlənməsi üçün tarixi zəmin yaradırdı. Fəlsəfi və tarixi analiz göstərir ki, sosial ədalət yalnız fərdi və qrup hüquqlarının qorunması üçün deyil, həm də ictimai davamlı inkişafı və dayanıqlı dövlətçilik prinsiplərinin formalaşması üçün zəruri olmuşdur (3, s. 30).

II. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində sosial ədalət prinsipləri

1918–1920-ci illərdə fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) demokratik dövlətçiliyin bünövrəsini qoymuş, eyni zamanda sosial ədalət prinsiplərini yeni dövlətin idarəetmə siyasətinə daxil etmişdir. AXC-nin Konstitusiya layihəsi və hökumət proqramları sosial ədalətin təmin olunması, hüquqi və iqtisadi bərabərliyin tətbiqi, vətəndaşların hüquqlarının qorunması istiqamətində mühüm addımlar atmışdır. Bu dövrdə sosial ədalət anlayışı yalnız iqtisadi islahatlarla məhdudlaşmır, həm də hüquqi, mədəni və sosial sahələri əhatə edirdi.

AXC hökumətinin maarifləndirmə siyasəti sosial ədalət prinsiplərinin həyata keçirilməsində mühüm rol oynamışdır. Məktəb və təhsil sisteminin təşkili, milli təhsil proqramlarının hazırlanması, həmçinin təhsilə bərabər çıxış imkanlarının yaradılması sosial bərabərliyi gücləndirmişdir. Eyni zamanda, hökumət vergi siyasətində də ədalət prinsipini əsas götürmüş, əhəlinin gəlir səviyyəsinə uyğun vergi sistemi tətbiq etmişdir. Sosial təminat sahəsində isə vətəndaşların hüquqlarının qorunması, maddi və sosial dəstəyin təmin olunması, xüsusən də aztəminatlı vətəndaşların rifahının qorunması istiqamətində konkret addımlar atılmışdır. Qadınların hüquqlarının tanınması AXC dövründə sosial ədalətin mühüm göstəricilərindən biri olmuşdur. 1918-ci ildə qadınlara seçki hüququ verilməsi, onların ictimai-siyasi həyata cəlb olunması və işgüzar fəaliyyətə qatılması cəmiyyətin demokratik inkişafını və sosial bərabərliyi əks etdirirdi. Həmçinin, milli azlıqların hüquqlarının qorunması, onların təhsil və mədəni imkanlarının təmin olunması dövlətin sosial ədalət prinsiplərinə sadıqlığını göstərirdi. Bu dövrdə həyata keçirilən iqtisadi islahatlar, xüsusilə torpaq islahatı, ticarət və sənaye sahəsində liberal təşəbbüslərin dəstəklənməsi sosial ədalətin praktik təzahürləri kimi qiymətləndirilir. Tarixi sənədlərə əsasən, AXC dövründə sosial bərabərlik prinsipləri yalnız hüquqi sahədə deyil, həm də iqtisadi münasibətlərdə tətbiq edilmişdir. Məsələn, torpaq islahatı kəndlilərin torpaq hüquqlarını təmin etmiş, vergi və digər maliyyə yükünü ədalətli şəkildə paylamışdır (4, s. 58). Eyni zamanda, hökumət sosial müdafiə mexanizmlərini inkişaf etdirərək işsiz və az təminatlı ailələrə yardım göstərmişdir. Sosial ədalətin digər mühüm aspekti, dövlətin vətəndaşlara qarşı məsuliyyətinin təmin edilməsidir. AXC dövründə bu məsuliyyət həm hüquqi təminat, həm də sosial və iqtisadi rifahın qorunması vasitəsilə həyata keçirilmişdir.

Dövlətin funksiyaları və vətəndaşların hüquqları arasındakı balans, demokratik dövlətçilik ənənələrinin formalaşmasına xidmət etmişdir. Ümumiyyətlə, AXC dövründə sosial ədalət prinsipləri demokratik dövlətçilik və hüquqi islahatlarla birlikdə, həmçinin sosial proqramların, təhsil və iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi ilə konkret praktik nəticələrə malik olmuşdur. Bu dövr

Azərbaycan tarixində sosial bərabərlik və insan hüquqlarının qorunması sahəsində əhəmiyyətli nümunə kimi dəyərləndirilir və müasir dayanıqlı inkişaf konsepsiyası ilə birbaşa əlaqələndirilə bilər

III. Sovet dövründə sosial ədalət və dövlət siyasəti

1920–1991-ci illər Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının (Azərbaycan SSR) formalaşdığı və fəaliyyət göstərdiyi dövr sosial ədalət anlayışının dövlət siyasətində mərkəzi yer tutduğu bir mərhələ olmuşdur. Sovet ideologiyası sosial ədaləti yalnız iqtisadi bərabərlik kimi deyil, həm də vətəndaşların hüquqlarının qorunması, pulsuz təhsil və səhiyyə xidmətlərinə çıxış imkanları, sosial müdafiə və işçi sinfinin rifahının təmin edilməsi kimi geniş miqyasda izah etmişdir (5, s. 102).

Sovet dövründə sosial ədalətin tətbiqi əsasən planlı iqtisadiyyat və dövlət proqramları vasitəsilə həyata keçirilmişdir. Kənd təsərrüfatının kollektivləşdirilməsi, sənaye müəssisələrinin dövlət nəzarətinə keçirilməsi, işçilərin sosial müdafiəsi və əmək şəraitinin təmin olunması dövlətin sosial ədalət siyasətinin əsas alətlərindən biri olmuşdur. Kollektivləşdirmə prosesi kənd təsərrüfatının məhsuldarlığını artırmaqla yanaşı, kəndlilərin resurslara bərabər çıxışını təmin etmək məqsədini güdmüşdür. Bu yanaşma həmçinin sosial stratifikasiyanın yumşaldılmasına və iqtisadi bərabərliyin təşviqinə xidmət edirdi.

Sovet dövründə təhsil və səhiyyə sistemləri sosial ədalət prinsiplərinin əsas təzahürləri kimi çıxış etmişdir. Hər bir vətəndaşın pulsuz təhsil almaq hüququ, məktəb və universitet sistemində bərabər çıxış imkanı təmin edilmişdir. Eyni zamanda, səhiyyə sistemində dövlət təminatı ilə pulsuz tibbi xidmətlərin tətbiqi və ixtisaslı tibbi personalın bölgələrə göndərilməsi sosial ədalət prinsiplərinin konkret nəticəsi kimi qiymətləndirilmişdir. Bu yanaşma, həmçinin insan kapitalının inkişafı və milli iqtisadiyyatın dayanıqlı qurulması üçün zəmin yaratmışdır.

Sosial təminat sistemi Sovet dövründə geniş spektri əhatə etmişdir. İşçilərin əmək hüquqları qanunla qorunmuş, pensiya və təqaüd sistemləri tətbiq edilmiş, habelə aztəminatlı ailələr üçün sosial yardım proqramları həyata keçirilmişdir. Məsələn, “Əmək Məcəlləsi” və digər normativ aktlar işçi və işsiz vətəndaşların hüquqlarını təmin etmişdir. Bu sistem həm də regional inkişaf balansını nəzərdə tutmuş, kənd və şəhər əhalisi arasında sosial bərabərliyin təmin olunmasına xidmət etmişdir (5, s. 105).

Sovet dövründə mədəniyyət sahəsində də sosial ədalət prinsipləri özünü göstərmişdir. Dövlət mədəniyyətin inkişafını təşviq etmiş, teatr, kino, musiqi və kitab nəşri sahəsində bərabər imkanlar yaratmışdır. Milli və dini azlıqların mədəni hüquqlarının qorunması, müxtəlif etnik qrupların təhsil və mədəni fəaliyyətlərə cəlb olunması da sosial ədalət siyasətinin mühüm elementlərindən biri idi.

Əlavə olaraq, Sovet dövründə qadınların hüquqları və iş həyatında iştirakı sosial ədalətin təşviq olunduğu sahələrdən biri olmuşdur. Qadınların təhsil və əmək imkanlarının genişləndirilməsi, onların dövlət idarələrində və ictimai təşkilatlarda fəal iştirakı sosial bərabərlik prinsiplərinin tətbiqinin nümunəsi hesab edilir. Bununla yanaşı, sosial infrastruktur layihələri – uşaq bağçaları, təhsil müəssisələri, səhiyyə mərkəzləri və yaşayış binalarının tikintisi – həm şəhər, həm də kənd əhalisinin rifahını artırmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur (5, s. 108).

Ümumilikdə, Sovet dövründə sosial ədalət anlayışı dövlət planlaşdırması və sosial təminat sistemi ilə sıx bağlı olmuşdur. Dövlətin iqtisadi və hüquqi mexanizmləri vasitəsilə vətəndaşların bərabər imkanlara çıxışı təmin edilmiş, regional və sosial fərqlərin aradan qaldırılması yönündə məqsədyönlü tədbirlər görülmüşdür. Bu dövrün təcrübəsi göstərir ki, sosial ədalət yalnız iqtisadi resursların bölüşdürülməsi deyil, həm də hüquqi, mədəni və sosial sahələrdə bərabərliyin təmin olunması ilə mümkündür.

IV. Müstəqillik dövründə sosial ədalət və dayanıqlı inkişaf

1991-ci ildə Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin bərpasından sonra ölkə yeni dövlətçilik prinsipləri əsasında sosial ədalət və dayanıqlı inkişafı öz prioritet siyasətinə daxil etdi. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (1995) sosial ədaləti dövlətin ali məqsədi kimi təsbit

etmiş, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının qorunmasını təmin etmişdir. Konstitusiyada sosial ədalət yalnız hüquqi təminat kimi deyil, həm də sosial rifah, təhsil, səhiyyə və iqtisadi imkanların bərabər bölüşdürülməsi kimi geniş şəkildə əks olunmuşdur (1, s. 12).

Müasir dövrdə sosial ədalət anlayışı yalnız iqtisadi bərabərlik və əhalinin maddi rifahı ilə ölçülmür. Bununla yanaşı, təhsil və səhiyyə sistemində bərabər çıxış imkanlarının yaradılması, sosial təminat və pensiya sistemlərinin gücləndirilməsi, aztəminatlı vətəndaşların sosial müdafiəsi, eləcə də regionlararası inkişaf balansının qorunması da sosial ədalətin mühüm elementləri kimi qəbul edilir. Dövlət sosial siyasətində prioritetlər bu baxımdan müəyyən edilir: sosial bərabərliyin təmin olunması, iqtisadi imkanların genişləndirilməsi və insanların həyat keyfiyyətinin artırılması (1, s. 15).

Müstəqillik dövründə Azərbaycanda həyata keçirilən iqtisadi islahatlar sosial ədalətin təmin olunmasına xidmət etmişdir. Dövlət investisiyaları, regionların infrastruktur inkişafı, sosial layihələr və vergi siyasətində ədalət prinsipləri vətəndaşların rifahını artırmağa yönəlmişdir. Eyni zamanda, qeyri-neft sektorunun inkişafı, sahibkarlığın dəstəklənməsi və rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın təşviqi sosial ədalətin iqtisadi əsaslarını gücləndirmişdir. Bu siyasət, dayanıqlı inkişafın milli prioritetlər sisteminə tam integrasiyasını təmin etmişdir.

Təhsil və səhiyyə sahəsində aparılan islahatlar sosial ədalət və dayanıqlı inkişafın mühüm göstəricilərindən hesab edilir. Təhsil sahəsində inklüzivlik və bərabər çıxış imkanlarının yaradılması, regionlarda məktəb şəbəkəsinin genişləndirilməsi, müasir texnologiyaların tətbiqi və müəllim heyətinin peşəkarlığının artırılması sosial bərabərliyin qorunmasına xidmət edir. Səhiyyə sahəsində isə tibbi xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, xəstəxana və poliklinikaların modernləşdirilməsi, əhalinin sağlamlıq göstəricilərinin artırılması sosial ədalətin və dayanıqlı inkişafın praktik təzahürüdür.

Regionlararası balansın qorunması müasir sosial ədalətin digər vacib aspektidir. Azərbaycan hökuməti kənd və şəhər əhalisinin sosial və iqtisadi imkanlarını bərabərləşdirmək üçün regionların inkişafına xüsusi diqqət ayırır. Yol infrastrukturunu, enerji təchizatı, su və qaz xətləri, səhiyyə və təhsil obyektlərinin yaradılması regionlarda sosial rifahın yüksəldilməsinə xidmət edir. Bu tədbirlər dayanıqlı inkişafın sosial və iqtisadi göstəricilərini möhkəmləndirir və regional bərabərliyi gücləndirir.

Müstəqillik dövründə sosial ədalətin digər mühüm aspekti əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi olmuşdur. Dövlət sosial yardım proqramları, pensiya və müavinət sistemləri, aztəminatlı ailələrə dəstək və işsizliklə mübarizə proqramları sosial ədalətin təmin edilməsində əsas vasitələrdən hesab edilir. Əlavə olaraq, dövlət tərəfindən həyata keçirilən innovativ sosial layihələr – elektron xidmətlər, rəqəmsal idarəetmə sistemləri, sosial yardımın şəffaf və səmərəli paylanması – sosial ədalətin təmin olunmasında mühüm rol oynayır.

Dayanıqlı inkişaf və sosial ədalət prinsiplərinin əlaqələndirilməsi müasir Azərbaycan dövlət siyasətinin mərkəzində dayanır. Bu iki anlayış bir-birini tamamlayır: sosial ədalət insanların həyat keyfiyyətini artırır, dayanıqlı inkişaf isə iqtisadi, sosial və ekoloji sabitliyi təmin edir. Milli strateji sənədlərdə, o cümlədən “Azərbaycan 2030 Dayanıqlı İnkişaf Strategiyası”nda sosial ədalət və dayanıqlı inkişafın integrasiyası əsas prioritet kimi göstərilmişdir. Bu sənədlər iqtisadi və sosial islahatların, eyni zamanda regional inkişafın harmonik şəkildə həyata keçirilməsini təmin edir (1, s. 18).

Nəticə olaraq, müstəqillik dövründə Azərbaycan Respublikası sosial ədaləti və dayanıqlı inkişafı dövlət siyasətinin prioriteti kimi müəyyən etmişdir. Sosial ədalətin hüquqi, iqtisadi, təhsil və səhiyyə aspektləri, regional bərabərlik və sosial müdafiə mexanizmləri müasir dövrün konkret təzahürləri kimi qiymətləndirilir. Bu dövrün təcrübəsi göstərir ki, sosial ədalət yalnız iqtisadi bərabərliklə ölçülməməli, həm də insanın ümumi rifahını və cəmiyyətin dayanıqlı inkişafını təmin edən kompleks bir anlayış kimi nəzərdən keçirilməlidir.

V. Qarabağın bərpası mərhələsində sosial ədalət və regional inkişaf balansı

2020-ci ilin 44 günlük Vətən müharibəsinin yekunlaşmasından sonra Azərbaycan Respublikasının Qarabağ bölgəsində aparılan genişmiqyaslı bərpa və inkişaf işləri həm sosial ədalətin təmin olunması, həm də regional inkişaf balansının qorunması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu mərhələ, müasir dövrdə sosial ədalətin praktik tətbiqinin nümunələrini təqdim etməklə yanaşı, dayanıqlı inkişaf konsepsiyasının real həyata keçirilməsinə imkan yaradır.

Müharibədən sonra Qarabağda məcburi köçkünlərin öz yurdlarına ədalətli qaytarılması dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri olmuşdur. Bu proses yalnız evlərin və sosial infrastrukturun bərpası ilə məhdudlaşmır; eyni zamanda, məcburi köçkünlərin təhsil, səhiyyə, iş və sosial təminat imkanlarının bərabər şəkildə təmin olunması diqqət mərkəzindədir. Məcburi köçkünlərin yaşadıqları yerlərin planlaşdırılması və infrastrukturun qurulması zamanı sosial bərabərliyin qorunması prinsipinə xüsusi önəm verilmişdir (2, s. 89).

Qarabağın bərpasında tətbiq olunan “Ağıllı kənd” və “ağıllı şəhər” layihələri sosial ədalətin və dayanıqlı inkişafın integrasiya olunmuş mexanizmləri kimi çıxış edir. Bu layihələr əhalinin həyat keyfiyyətini yüksəltməklə yanaşı, bölgələrdə iqtisadi və sosial imkanların bərabər paylanmasını təmin edir. İnnovativ texnologiyalar, rəqəmsal idarəetmə və enerji səmərəliliyi prinsiplərinə əsaslanan bu layihələr, həm şəhər, həm də kənd əhalisinin sosial rifahını artırmaqla, bölgələrarası bərabərliyi qoruyur. Məsələn, yeni inşa olunan yaşayış massivləri, təhsil və səhiyyə obyektləri, yol və enerji infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi yerli əhalinin həyat standartlarını yüksəldir və regional inkişafın balanslaşdırılmasına xidmət edir. Hökumət tərəfindən həyata keçirilən sosial proqramlar da Qarabağın bərpası mərhələsində sosial ədalətin təmin olunmasına yönəldilmişdir. İşsizlərin məşğulluğunun təmin edilməsi, aztəminatlı ailələrə sosial yardım proqramlarının tətbiqi, qadınların və gənclərin bərpa prosesinə cəlb olunması, eyni zamanda regionun iqtisadi fəaliyyətinin təşviqi sosial ədalətin praktik təzahürləri kimi qiymətləndirilir. Bu yanaşma, həmçinin bərpa prosesində dayanıqlı iqtisadi və sosial inkişafın təmin olunması məqsədini güdür (2, s. 91).

Regional inkişaf balansının qorunması aspektindən baxıldığında, Qarabağ bölgəsində həyata keçirilən layihələr təkcə iqtisadi infrastrukturun bərpası ilə məhdudlaşmır. Eyni zamanda, təhsil və səhiyyə müəssisələrinin qurulması, mədəniyyət və idman obyektlərinin tikilməsi, yerli idarəetmə və sosial xidmətlərin gücləndirilməsi bölgədə sosial və iqtisadi imkanların bərabər paylanmasını təmin edir. Bu, regional inkişafın yalnız şəhər mərkəzlərinə yönəlməməsini, eyni zamanda kənd və ətraf ərazilərin də prioritetləşdirilməsini göstərir.

Qarabağın bərpası prosesində sosial ədalət və regional inkişaf balansı arasında birbaşa əlaqə mövcuddur. Ədalətli qaytarılma, sosial xidmətlərin bərabər paylanması və iqtisadi imkanların təşviqi bölgədə yaşayan hər bir vətəndaşın rifahını təmin edir. Bununla yanaşı, dayanıqlı infrastruktur layihələri bölgədə uzunmüddətli iqtisadi sabitliyi və ekoloji balansı təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu yanaşma milli və beynəlxalq səviyyədə sosial ədalət və dayanıqlı inkişaf standartlarına cavab verir (2, s. 94).

Ümumiyyətlə, Qarabağın bərpası mərhələsində aparılan siyasət və layihələr sosial ədalətin real təzahürü və dayanıqlı inkişafın praktiki tətbiqi kimi qiymətləndirilir. Məcburi köçkünlərin hüquqlarının qorunması, innovativ infrastruktur layihələrinin tətbiqi, regionlararası balansın təmin olunması və sosial proqramların həyata keçirilməsi bu prosesin əsas prinsiplərini təşkil edir. Bu dövr Azərbaycan dövlətinin sosial ədalət və dayanıqlı inkişaf prinsiplərinə sadiqliyini nümayiş etdirir və Qarabağın gələcək inkişafına möhkəm zəmin yaradır.

Nəticə

Azərbaycan dövlətçilik tarixində sosial ədalət prinsipləri həmişə dövlət siyasətinin əsas sütunlarından biri olmuşdur. Tarixi perspektivdə baxdıqda, bu prinsiplər Atropatena və Qafqaz Albaniyası dövründən başlayaraq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Sovet dövrü vasitəsilə

müxtəlif formalarda inkişaf etmişdir. Sosial ədalət anlayışı hər zaman yalnız iqtisadi bərabərliklə məhdudlaşmamış, həm də hüquqi, mədəni və humanitar sahələrdə vətəndaşların bərabər imkanlarının təmin olunması ilə özünü göstərmişdir.

Müstəqillik dövründə Azərbaycan Respublikası sosial ədalət prinsiplərini dayanıqlı inkişaf konsepsiyası ilə sintez edərək milli prioritetlər sisteminə integrasiya etmişdir. Bu yanaşma yalnız iqtisadi bərabərliyin təmin olunmasını deyil, həm də təhsil, səhiyyə, sosial təminat, innovasiya və regional inkişaf sahələrində balansın qorunmasını əhatə edir. Eyni zamanda, dövlət tərəfindən həyata keçirilən sosial proqramlar, regionların infrastruktur layihələri, “Ağıllı kənd” və “ağıllı şəhər” layihələri sosial ədalətin real tətbiqinin və dayanıqlı inkişafın əsas göstəriciləri kimi çıxış edir (1, s. 12; 2, s. 89).

Tarixi təcrübə göstərir ki, sosial ədalət yalnız hüquqi və iqtisadi sahələrdə deyil, həm də humanitar, mədəni və regional inkişaf sahələrində tətbiq edilməlidir. Məsələn, Sovet dövründə dövlətin sosial təminat və təhsil siyasəti vətəndaşların rifahını təmin etmiş, müstəqillik dövründə regionların bərpası və innovativ layihələrin tətbiqi isə sosial bərabərliyin qorunmasına və iqtisadi sabitliyin gücləndirilməsinə xidmət etmişdir. Qarabağın bərpası mərhələsində isə sosial ədalət prinsipləri məcburi köçkünlərin ədalətli qaytarılması, iş imkanlarının təmin olunması, sosial infrastrukturun inkişaf etdirilməsi və regionlararası balansın qorunması vasitəsilə konkret nəticələr verir.

Bu kontekstdə, sosial ədalət prinsipləri dayanıqlı inkişafın əsas tərkib hissəsi kimi çıxış edir. İnsanların hüquq və vəzifələrinin qorunması, iqtisadi imkanların bərabər paylanması, təhsil və səhiyyə sisteminə çıxış, mədəni və regional inkişafın təmin olunması sosial ədalətin kompleks şəkildə həyata keçirilməsini təmin edir. Həmçinin, sosial ədalət və dayanıqlı inkişafın sintez olunması Azərbaycan dövlətinin milli prioritetlərini möhkəmləndirir, vətəndaşların rifahını artırır və ölkənin uzunmüddətli inkişaf strategiyasını dəstəkləyir.

Nəticə etibarilə, Azərbaycan dövlətçilik tarixində sosial ədalət prinsiplərinin inkişafı, müxtəlif tarixi mərhələlərdə onların tətbiqi və müasir dövrdə dayanıqlı inkişaf konsepsiyası ilə integrasiyası, milli siyasət və strateji planlaşdırma baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu yanaşma göstərir ki, sosial ədalət yalnız hüquqi və iqtisadi normativlər çərçivəsində deyil, həm də mədəni, humanitar və regional inkişaf sahələrində konkret və davamlı tədbirlərlə təmin olunmalıdır. Bu, həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə Azərbaycanın sosial siyasətinin effektivliyini və dayanıqlı inkişaf potensialını möhkəmləndirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 1995.
2. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. Bakı, 2021.
3. Əliyev İ. “Dayanıqlı inkişaf: milli model və qlobal çağırışlar”. Bakı, 2022.
4. Həsənov A. “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti: siyasi və sosial islahatlar”. Bakı, 2018.
5. Qasimov F. “Azərbaycan Respublikasında sosial ədalət siyasəti və institusional islahatlar”. Bakı, 2020.
6. United Nations, “Sustainable Development Goals”. New York, 2015.

Xülasə

Jalə İsmaylova

Azərbaycanın dövlətçilik tarixində sosial ədalət prinsiplərinin təkamülü və dayanıqlı inkişaf konsepsiyası

“Dayanıqlı inkişafın milli prioritetləri: rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat, sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət, müasir innovasiyalar və təmiz ətraf mühit” adlı Respublika Elmi Konfransı

Məqalədə Azərbaycan dövlətçilik tarixində sosial ədalət prinsiplərinin inkişaf mərhələləri və bu prinsiplərin müasir dövrdə dayanıqlı inkişaf konsepsiyası ilə integrasiyası araşdırılır. Qədim Atropatena və Qafqaz Albaniyası dövrlərindən başlayaraq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Sovet hakimiyyəti və müstəqillik dövründə sosial ədalət ideyasının formalaşma və tətbiq xüsusiyyətləri təhlil edilir. Müasir dövrdə sosial ədalət prinsipləri təhsil, səhiyyə, sosial müdafiə və regional inkişaf siyasətində mühüm yer tutur. Qarabağ bölgəsinin bərpası mərhələsində sosial ədalət və dayanıqlı inkişafın praktiki təzahürləri, “Ağıllı kənd” və “ağıllı şəhər” layihələri çərçivəsində sosial bərabərlik və rifahın təmin edilməsi kimi mühüm istiqamətlər işıqlandırılır.

Açar sözlər: *dövlətçilik, sosial ədalət, tarixi inkişaf, dayanıqlı inkişaf, milli prioritetlər.*

Summary

Zhala Ismayilova

The evolution of social justice principles in the history of azerbaijani statehood and the concept of sustainable development

The article explores the evolution of social justice principles in the history of Azerbaijani statehood and their integration into the modern concept of sustainable development. It examines the formation and implementation of these principles from ancient state traditions such as Atropatene and Caucasian Albania through the periods of the Azerbaijan Democratic Republic, the Soviet era, and independence. The study highlights the role of social justice in education, healthcare, social protection, and regional development policies. Special attention is given to the restoration process of the Karabakh region, where “Smart Village” and “Smart City” projects exemplify the practical realization of social equity and sustainable growth.

Keywords: *statehood, social justice, historical development, sustainable development, national priorities*

Резюме

Джале Исмаилова

***Эволюция принципов социальной справедливости в истории азербайджанской государственности
И концепция устойчивого развития***

В статье рассматривается эволюция принципов социальной справедливости в истории азербайджанской государственности и их интеграция в современную концепцию устойчивого развития. Анализируются исторические этапы — от древних государств Атропатены и Кавказской Албании до Азербайджанской Демократической Республики, советского периода и современного этапа независимости. Отмечается значимость принципов социальной справедливости в системах образования, здравоохранения, социальной защиты и регионального развития. Особое внимание уделено процессу восстановления Карабахского региона, где проекты «Умная деревня» и «Умный город» являются практическим выражением идей социальной справедливости и устойчивого развития.

Ключевые слова: *государственность, социальная справедливость, историческое развитие, устойчивое развитие, национальные приоритеты*

ÇAR RUSİYASININ HAKİMİYYƏTİ İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA DƏNİZÇİLİK TARİXİ VƏ BAKI DƏNİZ LİMANI İDARƏSİNİN YARADILMASI

Günay HÜSEYN*

Açar sözlər: *çar rusiyası, azərbaycan, dənizçilik tarixi, baki dəniz limanı, xəzər dənizi*

Giriş.

XVIII əsrdən başlayaraq Xəzər dənizində müasir gəmiçiliyin inkişafı Rusiya imperiyasının regionda ekspansiyası ilə sıx bağlı olmuşdur. Çar I Pyotrun hakimiyyəti dövründə Rusiya həm hərbi, həm də ticarət məqsədilə Xəzər dənizinin qərb sahillərinə maraq göstərmiş, regionun topoqrafik öyrənilməsi və gəmiçilik infrastrukturunun yaradılması istiqamətində ciddi addımlar atmışdır. I Pyotr Xəzər dənizində hərbi və ticarət donanmasının yaradılmasının, liman şəhərlərinin öyrənilməsinin və regionla Qərb ticarət əlaqələrinin möhkəmləndirilməsinin vacibliyini dərk etmişdir. XVIII əsrin birinci yarısında müvəqqəti rus işğalları, Volqa-Xəzər ticarət yolunun istifadəsi və Bakının əlverişli liman xüsusiyyətləri gələcək dənizçilik infrastrukturunun inkişafına zəmin yaratmışdır. XIX əsrdə Rusiya işğalı ilə Azərbaycanın Xəzər sahillərində dəniz ticarəti yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Bakı limanı Volqa-Xəzər marşrutunun mərkəzi kimi Rusiya ilə ticarətdə mühüm rol oynamış, eyni zamanda neft sənayesinin inkişafı limanın yükdaşıma potensialını artırmışdır. XX əsrin əvvəllərində isə limanın idarəçiliyi və texniki infrastrukturunu yenidən qurularaq müasir tələblərə cavab verəcək səviyyəyə gətirilmişdir. Bakı dəniz limanı təkcə yük daşımaları üçün deyil, həm də sərnəşin daşımalarında, hərbi və iqtisadi əlaqələrdə strateji əhəmiyyət kəsb etmişdir. Limanın inkişafı regionun iqtisadiyyatına, iş yerlərinin yaradılmasına və şəhərləşmənin sürətlənməsinə töhfə vermişdir. Bu baxımdan, Çar Rusiyasının Azərbaycan ərazilərində dənizçilik siyasəti, həm Xəzərdəki strateji maraqlarını təmin etmiş, həm də Bakının gələcək beynəlxalq liman şəhəri kimi formalaşmasının əsasını qoymuşdur.

1. Çar I Pyotrun dövründən başlayaraq Azərbaycanın Xəzər sahillərinin işğalının başlaması və başa çatması. Xəzər dənizində müasir gəmiçiliyin inkişafı XVIII əsrdən regionda ən güclü dəniz dövlətinə çevrilən Rusiyanın Xəzər regionu istiqamətində ekspansiyası ilə başlayır. XVII əsrin sonu XVIII əsrin əvvəllərində hərbi, sosial-iqtisadi və siyasi cəhətdən xeyli möhkəmlənmiş Rusiya inkişaf etməkdə olan sənayesinin Qafqazda, xüsusilə Azərbaycan xammalı ilə təmin etmək, Türkiyənin Qafqazda və Xəzər sahillərində möhkəmlənməsi cəhdlərinin qarşısını almaq, cənub isti dənizləri istiqamətində yeni torpaqları ələ keçirərək Qərbi Avropa ilə Şərq ölkələrini birləşdirən ticarət yollarını Volqa-Xəzər marşrutuna yönəltmək məqsədilə Xəzər dənizi akvatoriyasını işğal edir (10, s.11).

Rusiya tarixində dönüş edən və onu imperiya olmaq yolunda irəliyə aparan çar I Pyotr Xəzər dənizində hərbi və ticarət donanmasının inkişafını və Xəzər dənizinin tədqiq olunmasının vacibliyini çox gözəl başa düşürdü. O, Xəzər dənizinin qərb sahillərinin öyrənilməsi məqsədilə öz yaxın adamlarından birini - A.P.Volinski Səfəvi dövlətinə göndərdi. Gəmi vasitəsilə Azərbaycana gələn Volinski sonralar İsfahanda olduğu zaman dövlətin daxili vəziyyəti barədə xeyli məlumatlar toplamış və onu şifrələnmiş məktubla Peterburqa, qraf Qolovkinə göndərmişdi. Məktubların birində o, I Pyotra

*Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, BAAU

e-mail: Huseyn_gunay@yahoo.com

ORCID NO: 0000-0001-7096-2385

Xəzər dənizi üçün nəzərdə tutulmuş gəmilərin Kazan şəhərində daha sürətlə quraşdırılmasını tövsiyə etmişdir.

Xəzərin qərb sahillərini topoqrafik cəhətdən öyrənilməsi məqsədi ilə I Pyotr fon Verdenin başçılığı ilə Xəzər dənizinə ekspedisiya göndərdi. Leytenant Soymonov, leytenant Urusov, unter leytenant Doroşenko və Zolotoryovun da daxil olduğu heyət üç gəmi ilə Xəzərin şimal-qərb hissəsini öyrəndikdən sonra cənuba doğru hərəkət edərək Bakı körfəzinə daxil oldular (5, s.353-354). Dövrün səviyyəsinə uyğun tərzdə aparılan tədqiqat işləri nəticəsində tərtib olunmuş xəritəyə əsasən Xəzər dənizinin bütün qərb sahilləri dəqiqliklə köçürülmüş, sahil sularının dərinliyi, sahil qumları və dənizdəki su axınının istiqaməti, limanlar, buxtalar, sualtı qayalar öyrənilmişdi.

1721-ci ildə İsveç üzərindəki qələbədən sonra 1722-ci il iyulun 18-də I Pyotr böyük bir ordu və 274 gəmi ilə Həştərxandan yürüşə başladı. Rus qoşunları iki istiqamətdə - quru və dəniz yolu ilə hərəkət edirdilər (3, s.526). I Pyotr hələ Həştərxanda olarkən türk dilində “Manifest” nəşr etdirərək Şirvana və Xəzərsahili vilayətlərə göndərdi. Manifestdə o, əsl niyyətini gizlədərək guya rus tacirlərini qarət edən qiyamçıları cəzalandırmaq üçün gəldiyini yazırdı (4, s.149). 1722-ci il avqustun 15-də Dərbəndin tutulmasından sonra I Pyotr geriye dönsə də o, Bakının tutulmasına böyük əhəmiyyət verirdi. 1723-cü ilin iyulun əvvəlində rus qoşunları Bakı körfəzinə (limanına) daxil olaraq 1723-cü il iyulun 12-də şəhəri işğal etdilər. Qeyd edək ki, Bakının tutulması haqqındakı xəbər I Pyotru hədsiz sevindirmiş və onun əmri ilə Peterburqda yaylın atəşi açılmışdı (3, s.527). Bu sevincin səbəbi Xəzərin mühüm limanlarının ələ keçirilməsi ilə burada Rusiya nüfuzunun sabitləşməsi demək idi. I Pyotr həmçinin Xəzər sahillərini manufaktura sənayesinin xammal bazasına da çevirməyi fikirləşirdi. Rusiya hökuməti Xəzər sahillərinin idarə olunmasını knyaz V.V.Dolqorukova tapşırırdı (3, s.533). Beləliklə 1722-1723-cü illərdə Azərbaycanın Xəzərboyu əyalətləri Rusiya tərəfindən işğal edildi. Rusiya Xəzərboyu ərazilərdə öz nüfuzunu Osmanlı imperiyası ilə 1724-cü il iyul ayının 12-də bağlanan müqavilə ilə (3, s.363) daha da möhkəmləndirdi. Rus dövləti bu vilayətin zəngin xammallarından istifadə etmək üçün xüsusi tədbirlər hazırlamışdı. Bu tədbirlərdən biri də Xəzərboyu əyalətlərə ermənilərin yerləşdirilməsi planı da daxil idi (9, s.56).

I Pyotrun ölümündən sonra çar Rusiyası Xəzər sahillərini əlində saxlaya bilmədi. Qoşunları saxlamaq üçün böyük maliyyə vəsaiti tələb olunurdu. Buna görə də Rusiya Xəzərin bir sıra vilayətlərini İrana qaytarmağa hazır olduğunu bildirdi. 1735-ci il martın 21-də Gəncə yaxınlığında Rusiya ilə İran arasında imzalanan sülh müqaviləsinə görə rus qoşunu Xəzər sahili vilayətlərini tam tərk etmişdi (4, s.158). Regionda öz nüfuzunun qorumaq üçün Xəzərdə güclü hərbi və ticarət donanmasına malik olmanın əhəmiyyətini başa düşən İran dövləti bunun üçün regionda öz maraqları olan ingilislərlə yaxınlaşmağa başladı. İran donanmasının yaranmasına başda C.Elton olmaqla bir qrup ingilis mütəxəssisi nəzarət edirdi. Nadir şahın hakimiyyəti dövründə Xəzər dənizində İran donanmasının yaradılması sahəsində xeyli iş görülsə də, onu başa çatdırmaq mümkün olmadı. 1747-ci ildə Nadir şahın ölümündən sonra isə donanmanın tikintisi tamamilə dayandırıldı. Yaranmış vəziyyətdən istifadə edən Rusiya hökuməti ingilislərin köməyi ilə yaradılmış İran donanmasını tamamilə məhv etmək qərarına gəldi. 1751-ci ildə salamat qalmış İran gəmiləri rusların fəal iştirakı ilə tamamilə yandırıldı (10, s.12-13).

Qeyd etmək lazımdır ki, XVIII əsrin I yarısında Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı baş tutmasa da, gələcək əlaqələr üçün zəmin yarandı. Müvəqqəti rus işğalı zamanı rus dövləti Volqa-Xəzər ticarət yolundan istifadə etməklə beynəlxalq ticarət aparmağa çalışırdı. Həmin vaxt da Volqa-Xəzər ticarət yolunda yerləşən ən əhəmiyyətli şəhər Bakı şəhəri idi. Çünki Bakı dəniz limanının suları qış aylarında donmur və ilboyu ticarət aparıla bilirdi (5, s.398). Rus ordusunun 1796-cı il yürüşünün şahidi olmuş, A.Q.Serebrov yazırdı ki, “hər tərəfdən bağlı olan Bakı limanı gəmilərin təhlükəsiz və rahat dayanmaları üçün çox əlverişlidir” (8, s.124).

Ümumiyyətlə XVII əsrin sonu XVIII əsrin əvvəllərində yaxın şərq ölkələrini bürüyən iqtisadi böhran Azərbaycana da mənfi təsir etdi. Lakin başqa Xəzəryanı şəhərlər kimi Bakı Osmanlı-Səfəvi

arasında gedən müharibələrdən kənarda qaldığı üçün dağıntılara məruz qalmamış və tranzit şəhər əhəmiyyətini hələ də daşıyırdı. XVIII əsrdə Azərbaycanda xanlıqlar dövrü zamanı Xəzərsahili vilayətlərdə kiçik gəmiçilik və dəniz ticarəti inkişaf etməkdə davam edirdi. Dəniz nəqliyyatı ilə ticarət daha tez, ucuz və təhlükəsiz başa gəlirdi. Şəhərin varlı tacirləri uzaq məsafələri qət etmək üçün gəmiləri olmadığından onları rus tacirlərindən iltizam və icarə yolu ilə götürür və ticarət edirdilər. Hər il Bakıya 200 gəmi daxil olur və çıxırdı. Məhz buna görə də Bakı xanları ticarətdən böyük gəlir götürürdülər. Bakılı Hüseynqulu xanın yalnız ticarətdən əldə etdiyi illik gəlirin həcmi 100 min manat çatırdı Bakının ümumi ticarət dövriyyəsinin böyük hissəsi Rusiya ilə ticarət əlaqələrinin payına düşürdü. Bakı Azərbaycan-Rusiya ticarətinin əsas mərkəzi idi (8, s.126).

XVIII əsrin II yarısında II Yekaterinanın çarlığı zamanı möhkəmlənmiş Rusiya dövləti Qafqaza yenidən böyük maraq göstərməyə başladı. II Yekaterinanın ölümündən sonra sələfi I Pavel də onun siyasətini davam etdirirdi. Çarın yaxın adamlarından V.A.Zubov “Asiya ilə ticarətin ümumi icmalı” adlı yazısında diqqəti Xəzər dənizi sahilində yerləşən liman şəhərlərindən, əsasən də Xəzər dənizi limanları arasında ən təhlükəsiz limana malik olan Bakı şəhərinə yönəldirdi (8, s.81).

Çar Rusiyasının fəal işğalçılıq siyasəti nəticəsində Azərbaycan xanlıqları işğal olunmağa başlandı. 1806-cı il oktyabrın 3-də Bakı yenidən işğal olunmuşdu (5, s.603). 1813-cü il Gülistan, 1828-ci il İran-Rusiya arasında imzalanmış Türkmənçay müqaviləsinə görə digər Şimali Azərbaycan torpaqları kimi Bakının da Çar Rusiyası tərəfindən işğalı təsdiqləndi.

2. XIX əsrdə Xəzər gəmiçiliyinin və Bakı limanının inkişafının yeni mərhələsi. Etiraf etmək lazımdır ki, Bakı dəniz limanı Rusiyanın işğalı dövründə daha da inkişaf etməyə başladı. Xəzərin digər əraziləri ilə artıq əlaqə saxlamaq təcrübəsinə malik olan liman bu dövrdən başlayaraq Rusiyanın intensiv dəniz ticarətinin Xəzər dənizindəki mərkəzi oldu. XVIII–XIX əsrin birinci yarısında Xəzər sahili rayonlarda aparılan dəniz ticarətində Azərbaycanın liman şəhərləri mühüm rol oynayırdı. Volqa - Xəzər ticarət yolu üzərində yerləşən və çox əlverişli liman olan Bakı bu ticarətdə daha əhəmiyyətli mövqeyə malik idi. Avropanı şərq ölkələri ilə birləşdirən ticarət yollarının istiqamətlərinin dəyişməsi bu yolun üzərində Bakının əhəmiyyətini xeyli artırırmışdı. Beləliklə, XVIII–XIX əsrlərdə Bakıda olmuş müasirlərin hamısı öz xatirələrində və yazılarında onu liman şəhəri kimi yüksək qiymətləndirirdilər - “Bakı, Xəzər dənizi sahilində ən təhlükəsiz və ən rahat limandır”. Həmin məlumatlara görə Bakı limanına hər il Rusiya və İrandan 200-dən çox gəmi daxil olur və bir o qədər də yola salınırdı (10, s.17).

XIX əsrin 30-40-cı illərində Rusiya, həmçinin başqa ölkələrlə ticarətdə Bakı dəniz limanı da mühüm rol oynayırdı. Gəmiçiliyin inkişafı Həştərxan və s. limanlarla əlaqəni artırmış, gəmiçiliklə məşğul olan yerli şirkətlərin yaranmasına gətirib çıxarmışdı. Ticarətin artması nəticəsində 1829-cu ildə tək İrandan Bakıya dəniz yolu ilə 2 milyon manatdan çox mal gətirilmişdi (5, s.611). Xəzər dənizində gəmiçiliklə məşğul olan “Qafqaz və Merkuri” şirkətinin də yaranması bu dövrə təsadüf edir. 1859-cu ildən Bakı dəniz limanının tikintisinə başlanılır (2, s.551).

Regionda dəniz nəinki xarici, həm də daxili əlaqələrdə getdikcə daha artıq əhəmiyyət kəsb edirdi. Bütövlükdə dəniz nəqliyyatının və o cümlədən Bakı dəniz limanının inkişafı üçün ən mühüm amil neft sənayesinin inkişafı oldu. Nəqliyyatın bu növündə əsas neft daşınmaları əsas yer tuturdu. Neft o zaman Rusiyanın Poti limanından başqa digər bütün əsas limanlarında yükləşmədə böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu sahə üzrə ən böyük yükləşmə isə əsasən iki limanda - Bakı və Mahaçqala limanlarında aparılırdı (13, s.310). Bakı limanı vasitəsilə yüklər İran, Orta Asiya və Mərkəzi Rusiya ilə əlaqə aparılırdı. Neft, sənişin və digər yük daşımalarında liman artıq öz sözünü deməyə başlayırdı. Həmin vaxt tək Azərbaycanda deyil, həm də bütün dünyada neftdaşımanın daha əlverişli və mükəmməl üsulu olan tanker yükləşməsinin təməli qoyuldu. Dəniz vasitəsilə bu illərdə təkcə neft nəql olunmurdu, eyni zamanda digər yüklərin və sənişinlərin də dəniz nəqliyyatı vasitəsilə daşınması genişləndirdi. Yüzdə birinin sonunda Xəzərdə belə daşınmalarla yüklərlə gəmi məşğul olurdu.

XIX əsrin 70-90-cı illərdə Bakı dəniz limanı vasitəsilə yük və sərnişin daşınması kəskin sürətdə artdı. 1875-1897-ci illərdə Rusiyanın digər limanlarından və İrandan buraya gələn gəmilərin sayı 78 dəfə, onların tutumu isə 95 dəfə artdı. Yalnız 5 il ərzində, 1894-1898-ci ilə qədər Bakı dəniz limanının yük dövriyyəsi 40 dəfədən çox artaraq 350 milyon pud təşkil etdi. Həmin dövrdə öz yük dövriyyəsinə görə Bakı dəniz limanı Rusiya limanları arasında ikinci yer tuturdu (5, s.234).

Bakı dəniz limanı vasitəsilə neft daşıyıcılarla məşğul olan Xəzər neftdaşıma donanmasının su tutumu 1900-cü ildə 68.2 min ton olan 126 gəmidən ibarət idi. 90-cı illərdə yelkənli neftdaşıyan gəmilərin sayı azalsa da, 1900-cü ildə Xəzər dənizində təmiz su tutumu 72.6 min ton olan 211 belə gəmi var idi (6, s.233).

1900-cü ildə Bakıdan dənizlə 352 milyon pud mal ixrac olmuş, dənizlə 307.7 milyon pud mal gətirilmişdi (55, s.82). 20-ci əsrin əvvəllərində Azərbaycanda neft məhsullarının 80 faizi dəniz yolu ilə daşınırdı (2, s.551). O zaman hələ yükləmə-boşaltma işləri mexanikləşdirilməmişdi. 1890-1907-ci illərdə Bakı dəniz limanının yük dövriyyəsində neft yüklərinin xüsusi çəkisi 84-93 % təşkil edirdi (10, s.23).

Gəmiləri neft məhsulları ilə doldurmaq və quru yük-sərnişin əməliyyatları üçün bir neçə körpünün tikilməsinə baxmayaraq Bakının liman təsərrüfatı dəniz donanmasının inkişaf sürətindən geri qalırdı. Dövlət tərəfindən buraxılan vəsaitin hədsiz dərəcədə azlığı Bakı dəniz limanının inkişafını və abadlaşdırılmasını xeyli ləngidirdi. Liman təsərrüfatının inkişaf etdirilməsinə, yeni texnika ilə təchiz olunmasının qayğısına qalınmır, texniki təhlükəsizliyə fikir verilmirdi.

3. XX əsrin əvvəllərin Xəzər gəmişiliyinin və limanın müasir şəkildə yenidən qurulması, onun Çar Rusiyasının xarici və daxili siyasətində oynadığı rol. Bütün bunları nəzərə alaraq hökumət tərəfindən 3 iyun 1902-ci ildə “Dəniz qırağı limanların idarə olunması haqqında” əmr verildi. 1 iyul 1902-ci ildə faktiki olaraq Bakı ticarət limanının bir idarə kimi yaradılmasına başlandı. 21 iyul 1902-ci ildə liman müstəqil idarə kimi fəaliyyət göstərməyə başladı (1, v.1-3). Bakı dəniz limanının yükdaşıma qabiliyyəti Rusiya imperiyasının bütün limanlarının yükdaşıma qabiliyyətində artıq idi. Quru yüklərin daşınmasına görə Bakı limanı Xəzər dənizindəki limanlar içərisində birinci yeri tutur və Qara və Baltik dənizlərinin bir çox limanlarını qabaqlayırdı.

Yeni yaradılmış Bakı dəniz limanının idarə heyətinə bunlar daxil idi: rəis, onun köməkçisi, liman texnikləri və aşağı rütbəli işçilər. Həmçinin müxtəlif nazirliklərlə əlaqədar (maliyyə, yol nəqliyyatı, poçt, daxili işlər, şəhər bələdiyyəsi, birja komitəsi və s.) işləyən nümayəndəliklər yaradıldı. Əvvəlcə limanın idarəçiliyi ikili tabeçilik daşıyırdı. O, həm maliyyə nazirliyinə, həm də “Dəniz ticarətçiliyi yanında liman işləri üzrə Sovet”ə tabe idi. 1902-ci ilin noyabrından liman “Dəniz ticarətçiliyi yanında liman işləri üzrə Sovet”ə tabe oldu. Liman rəisinin vəzifəsinə gəmilərin liman ərazisi daxilində təhlükəsiz üzməyinin təmini, yük əməliyyatlarının qaydaya salınması, gəmilərin texniki vəziyyətlərinə baxış və yoxlanılması, qəzaların səbəbinin aydınlaşdırılması, balıqçılıq, dalgıç və s. kimi işlərə nəzarət daxil edildi 1902-ci il noyabr ayında liman idarəçiliyinə həmçinin ştat işçilərindən başqa tərcüməçi, sahil komandiri, 2 ehtiyatda olan zabit, iki böyük rütbəli liman matrosu, 18 kiçik rütbəli liman matrosu, 2 muzdlu işçi də daxil oldu (1, v.49-50).

Rusiya İmperiyasında böhran illərindəki vəziyyət Bakı dəniz limanının yük dövriyyəsinin xeyli azalmasına səbəb olsa da (1901-ci ildə 407 milyon pud idisə bu rəqəm 1913-cü ildə 342 milyon puda qədər endi), onun ümumi yük dövriyyəsi hələ də Peterburq və Odessa kimi iri limanların yük dövriyyəsindən çox idi (6, s.83). Belə ki, liman nəinki həmin dövrdə Xəzər dənizində başlıca liman idi, o, həmçinin Qara və Baltik dənizi limanları ilə rəqabətə girirdi. 1907-1908-ci illərdə yük dövriyyəsində əsas yeri neft tutsa da (87.5 faiz), artıq düyü, pambıq, meyvə, şəkər, müxtəlif sənaye məhsullarının da çəkisi artmağa başlamışdı. Bakı dəniz limanının quru yüklərinin 25 faizini ərzaq təşkil edirdi (11, s.19). Bütün bu nəhəng dövriyyəsinə baxmayaraq, işlər çox primitiv formada həyata keçirilirdi. Ağır yükdaşıyıcılar taxta pirlərdə əsasən əl əməyi ilə görülürdü (139, s.11).

1913-cü ildə Bakı dəniz limanının 342 milyon rublluq mal dövriyyəsinin 300 milyonunu neft və neft məhsulları təşkil edirdi (6, 88). 1913-cü ildə isə Bakıdan dənizlə 307.7 milyon pud mal getmiş, 33 milyon pud isə mal gətirilmişdi (6, s.83). Bakı limanından xaricdən 532, Rusiya limanlarından isə 240 gəmi gəlmiş, 7161 gəmi isə limandan çıxmışdı. Bakıda gəmiçilin inkişafını həmçinin ancaq yük daşınması ilə məşğul olan gəmi sahiblərinin açdığı kontorların sayı da təsdiq edir. 1913-cü ildə Bakıda 47 gəmi kontoru, 16 şəxsi nəqliyyat kontoru var idi. Bakı dəniz limanı ərazisində xüsusi şəxslərə məxsus 68 taxta körpü, biri şəhər upravasına, digəri isə gömrüyə məxsus olan 2 daş körpü var idi (12, s.20). Böhran illərində liman öz kadr tərkibini ixtisara saldı. 1913-cü ilin iyununda limanın əsas ştat işçilərinin sayı 11 nəfər müəyyən olundu (liman raisi, 2 gəmi inspektoru, 2 iş icraçısı, 2 kargüzar, 1 liman həkimi, 1 tikinti texniki, 1 gəmi texniki) (1, v.33).

Bakı dəniz limanında ticarət gəmiləri ilə yanaşı Xəzər Hərbi Donanmasının gəmiləri də üzürdü. 1905-1911-ci illər İran inqilabı zamanı bu donanmanın gəmiləri birbaşa hərbi əməliyyatlarda iştirak etməsələr də hərbi və təsərrüfat əhəmiyyətli yüklərin daşınmasına nəzarət edirdilər (15, s.73). Xəzər Hərbi Donanmasının əsas bazası Bakı buxtasında idi.

Birinci Dünya Müharibəsi bütün Rusiya iqtisadiyyatına ağır zərbə vursa da dəniz nəqliyyatında vəziyyət nisbətən yaxşı idi. Ancaq Bakı dəniz limanının yükvurma-yükboşaltma şəraiti və imkanlarının ciddi yaxşılaşdırılmasına ehtiyac vardı. Tələbata bağlı olaraq gəmilərin sayı xeyli artsa da, limanın və köhnə gəmilərin təmirə ehtiyacı böyük idi (14,) Neftə tələbat xüsusilə artmışdı. Əgər 1913-cü ildə Xəzər donanması 250 min pud neft daşıyırdısa, 1916-cı ildə donanma daşımaq üçün 18 milyon pud mazut və 0.8 milyon pud müxtəlif neft məhsulları almışdı. 1916-cı ilin mayından 1917-ci ilin mayına qədər Rusiyaya 20 milyon puddan çox neft və neft məhsulları getmişdi. Bütün bunlar Bakı neftinin Rusiyanın hərbi-dəniz donanmasında aparıcı yer tutduğunu göstərir (15, 74).

Azərbaycanın çar Rusiyasının işğalı altında olduğu dövrdə təəssüf ki, liman öz dövrünün müasir tələblərinə cavab vermirdi. İşlərin yerinə yetirilməsi zamanı kəmiyyətə çox üstünlük verirdi. Limanın idarəçiliyi isə yuxarıda qeyd edildiyi kimi çox sonradan yaradılmışdı. Xəzər dəniz nəqliyyatı və Bakı dəniz limanında işləyənlərin mütləq əksəriyyətini qeyri-millətlərdən olanlar təşkil edirdi. Buna baxmayaraq imperiya öz iqtisadi maraqlarından dolayı dəniz nəqliyyatının və Bakı dəniz limanının inkişafı üçün müəyyən tədbirlər görürdü. İnkişafa təkan verən əsas səbəb olaraq neftin daşınması idi. Bununla bərabər liman vasitəsilə əhəmiyyətli dərəcədə yük və sərnişin daşınması əməliyyatları yerinə yetirilir, eyni zamanda əhalinin işlə təmin olunması, Bakıda əvvəllər bu şəhər üçün xarakterik olmayan yeni sahələrin yaranması, quruda və suda olan zəngin təbii resursların istehsal dövriyyəsinə cəlb olunması, əhalinin məskunlaşmasında, şəhərləşmənin inkişafında mühüm iqtisadi əhəmiyyət kəsb edirdi. Bakı dəniz limanı beynəlxalq yükdaşımalarda öz sözünü deməyə başlayırdı.

Nəticə

Azərbaycanın Çar Rusiyası dövründə dənizçilik tarixində Bakı dəniz limanı xüsusi yer tutur. XVIII əsrdə aparılan tədqiqat və işğal siyasəti regionun coğrafi və iqtisadi imkanlarını aşkar etmiş, liman şəhərinin strateji əhəmiyyətini ortaya qoymuşdur. XIX əsrdə isə Rusiya işğalı ilə liman infrastrukturunu intensiv şəkildə inkişaf etdirilmiş, Volqa-Xəzər ticarət yolu üzərində Bakı limanı mərkəzi rol oynamışdır. Neft sənayesinin sürətlə böyüməsi limanın yük daşımalarda əhəmiyyətini artırmış, regionun iqtisadiyyatına və şəhərləşməyə töhfə vermişdir. XX əsrin əvvəllərində limanın müasir idarəçiliyə keçməsi və texniki infrastrukturunun inkişafı onun Rusiya imperiyasının strateji və ticarət maraqlarında oynadığı rolun daha da güclənməsinə səbəb olmuşdur. Bakı dəniz limanı təkcə yük və sərnişin daşımaları üçün deyil, həm də hərbi və diplomatik əhəmiyyətli əməliyyatlarda istifadə olunmuş, Xəzər dənizində Rusiya hakimiyyətinin möhkəmlənməsinə xidmət etmişdir. Limanın fəaliyyəti regionda iqtisadi canlanma, iş yerlərinin artması və yeni sahələrin formalaşmasına təkan vermişdir. Nəticə etibarilə, Çar Rusiyasının Azərbaycanda dənizçilik siyasəti yalnız hərbi və iqtisadi maraqları təmin etməklə kifayətlənməmiş, həm də Bakı limanını beynəlxalq yükdaşımalarda strateji

mərkəzə çevirmişdir. Bu proses Azərbaycan tarixində dənizçilik və liman infrastrukturu sahəsində müasir dövr üçün əsasların qoyulması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxiv (ARTDA): F. 387, siy.1, iş 2
2. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: 10 cildə. II c., Bakı: ASE, 1978, 592 s.
3. Azərbaycan tarixi: Dərslik / Z.M.Bünyadovun redaktəsi ilə. Bakı: Çıraq, 2005, 720 s.
4. Aşurbəyli S.B. Bakı şəhərinin tarixi. Bakı: Avrasiya-Press, 2006, 416 s.
5. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, III c., Bakı: Elm, 1999, 534 s.
6. Azərbaycan Tarixi: 7 cildə, IV c., Bakı: Elm, 2000, 508 s.
7. Azərbaycan Tarixi: 7 cildə, V c., Bakı: Elm, 2001, 672 s.
8. Bəhramov C.Ə. Azərbaycan nefti, Bakı, 2010, 352 s.
9. Calalova L.Q. XVIII əsrin son rübündə Azərbaycan-Rusiya ticarət əlaqələri. Tarix üzrə fəlsəfə elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı, 2012, 168 s.
10. İmanov R.C., Həsənov V.S. Azərbaycan Xəzər dəniz gəmiçiliyinin tarixi. Bakı: Təhsil, 2003, 99 s.
11. Qədirov K.Ş. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Rusiya ilə münasibətləri (1918-1920-ci illər): Tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya, Bakı, 2008, 150 s.
12. Nəbiyev R.İ. XX əsrin əvvəllərində Bakı şəhərinin ərzaq təchizatı: Tarix üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Gəncə 2011, 158 s.
13. Николский И.В. География транспорта СССР. М.: Издво МГУ, 1960, 406 s.
14. В ВЦСПС и Наркомморфлоте. Газ. «Большевик Каспия», Баку, 1943, 22 июнь
15. Алиев И. Каспийская нефть Азербайджана. М.: Известия, 2003, 712 с

Xülasə

Günay Hüseyn

Çar rusiyasının hakimiyyəti illərində azərbaycanda dənizçilik tarixi və bakı dəniz limanı idarəsinin yaradılması

Çar Rusiyasının hakimiyyəti dövründə Bakı dəniz limanı Qafqazın ən mühüm nəqliyyat və ticarət mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir. XIX əsrin ikinci yarısında neft sənayesinin sürətli inkişafı limanın əhəmiyyətini daha da artırmışdır. Bakı limanı vasitəsilə neft və neft məhsulları Rusiyanın müxtəlif bölgələrinə, eləcə də xarici ölkələrə daşınırdı. Bu dövrdə limanda yeni körpülər, anbarlar və texniki qurğular inşa edilmiş, gəmiçilik fəaliyyəti genişlənməmişdir. 1883-cü ildə Bakı–Tiflis dəmir yolunun istifadəyə verilməsi limanın yük dövriyyəsini əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır. Xəzər dənizi vasitəsilə həyata keçirilən ticarət əlaqələri Bakı şəhərinin iqtisadi inkişafına güclü təkan vermişdir. Liman həmçinin Orta Asiya ilə Rusiya arasında mühüm tranzit məntəqəsi rolunu oynayır. XX əsrin əvvəllərində Bakı limanı Rusiya imperiyasının ən böyük neft ixrac mərkəzlərindən biri hesab olunurdu. Bununla yanaşı, limanın inkişafı Bakı şəhərinin əhalisinin artmasına, sənaye və ticarətin genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Beləliklə, Çar Rusiyası dövründə Bakı dəniz limanı regionun iqtisadi həyatında mühüm yer tutaraq şəhərin beynəlxalq əhəmiyyət qazanmasına şərait yaratmışdır.

Açar sözlər: *çar rusiyası, azərbaycan, dənizçilik tarixi, bakı dəniz limanı, xəzər dənizi*

Резюме

Гюнай Гусейн

История судоходства в Азербайджане в годы правления Царской России и создание управления Бакинского морского порта.

В период правления Российской империи Бакинский морской порт превратился в один из важнейших транспортных и торговых центров Кавказа. Во второй половине XIX века его значение значительно возросло

“Dayanıqlı inkişafın milli prioritetləri: rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat, sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət, müasir innovasiyalar və təmiz ətraf mühit” adlı Respublika Elmi Konfransı

благодаря стремительному развитию нефтяной промышленности. Через Бакинский порт нефть и нефтепродукты перевозились в различные регионы России, а также экспортировались за границу. В этот период были построены новые причалы, склады и технические сооружения, что способствовало расширению судоходства.

Открытие железной дороги Баку–Тифлис в 1883 году значительно увеличило грузооборот порта. Торговые связи через Каспийское море способствовали экономическому развитию города Баку. Порт также играл важную роль как транзитный пункт между Россией и Средней Азией. В начале XX века Бакинский порт считался одним из крупнейших центров экспорта нефти в Российской империи. Развитие порта способствовало росту населения Баку, расширению промышленности и торговли. Таким образом, в период Российской империи Бакинский морской порт занимал важное место в экономической жизни региона и способствовал превращению города в международный значимый центр.

Ключевые слова: Царская Россия, Азербайджан, История судоходства, Бакинский морской порт, Каспийское море

Summary

Gunay Huseyn

The history of shipping in Azerbaijan during the Tsarist Russian rule and the establishment of the Baku Sea Port Administration.

During the rule of the Russian Empire, the Baku Sea Port became one of the most important transportation and trade centers in the Caucasus. In the second half of the nineteenth century, its significance increased greatly due to the rapid development of the oil industry. Oil and petroleum products were transported through the port to various regions of Russia and exported to foreign countries. During this period, new piers, warehouses, and technical facilities were built, leading to the expansion of maritime transportation. The opening of the Baku–Tbilisi railway in 1883 significantly increased the port's cargo turnover. Trade connections across the Caspian Sea contributed greatly to the economic growth of Baku. The port also served as an important transit hub between Russia and Central Asia. By the beginning of the twentieth century, Baku Port had become one of the largest oil export centers in the Russian Empire. Furthermore, the development of the port encouraged population growth in Baku and stimulated the expansion of industry and commerce. Thus, during the Russian imperial period, Baku Sea Port played a vital role in the regional economy and helped establish Baku as a city of international importance.

Keywords: Tsarist Russia, Azerbaijan, History of shipping / Maritime history, Baku Sea Port, Caspian Sea

GERÇƏK SİYASƏT VƏ DİSKURS ARASINDA: 44 GÜNLÜK MÜHARİBƏDƏ İRAN

Elvin ŞİRİNOV*

Açar sözlər: *gerçək siyasət, diskurs, nəzəriyyə, müharibə, Zəngəzur, Azərbaycan, İran*

Giriş

Müasir beynəlxalq münasibətlər dövlətlərin xarici siyasəti ideologiyaların (idealpolitik) dili ilə ifadə etdiyi, lakin qərarlarını milli güc və maraqlar (gerçək siyasət) əsasında qəbul etdiyi mürəkkəb bir tarazlıq üzərində qurulur. Idealpolitik, demokratiya, insan haqları və beynəlxalq hüquq kimi dəyərləri əsas götürən rəsmi fikir çərçivəsini təmsil edir. Gerçək siyasət isə dövlətin varlığını və təhlükəsizliyini təmin etmək üçün güc, milli maraq və regional təsir mübarizəsini ön plana çıxarır. İran, həm Azərbaycan, həm də Ermənistanla əhəmiyyətli strateji və diplomatik əlaqələrə sahibdir. 44 günlük Qarabağ müharibəsi, İranın regional siyasətində və diskursunda mühüm dəyişikliklər yaratmış, müharibə dövrü İranın siyasəti və müharibə sonrası diskursu arasında bəzi əhəmiyyətli fərqlər mövcud olmuş, həm siyasi, həm də hərbi baxımdan İran üçün ciddi nəticələr doğurmuşdur. Bu məqalə, İran İslam Respublikasının 2020-ci il 44 Günlük Müharibə dövründə və sonrakı illərdə Cənubi Qafqaz siyasətini məhz bu nəzəri ziddiyyət kontekstində təhlil edir. Mövzunun təhlili 44 günlük müharibə dövründə və sonrası İranın rəsmi bəyanatları (diskurs) ilə onun geosiyasi və daxili təhlükəsizlik maraqları (gerçək siyasət) arasında mövcud olan dərin uyğunsuzluğu üzə çıxarmağı hədəfləyir.

Gerçək siyasətin nəzəri əsasları

Gerçək siyasət (realpolitik), beynəlxalq münasibətlərdə və dövlət idarəçiliyində ideoloji, əxlaqi və ya etik mülahizələrdən daha çox dövlətin gücünü və milli maraqlarını əsas götürən pragmatik bir yanaşmadır. Bu, siyasətə “olduğu kimi” yanaşmağı, yəni reallıqlara uyğunlaşmağı və faktiki şərtlərdən çıxış etməyi nəzərdə tutur. Gerçək siyasət — siyasətin mənəviyyatdan və ya abstrakt ideallardan deyil, konkret və praktik məqsədlərə əsaslanması sistemidir. Realpolitik alman dilində “real” — “faktiki”, “Politik” isə “siyasət” deməkdir və bu termin çox vaxt “güc siyasəti” ilə eyniləşdirilir. (6) Termini ilk dəfə 1853-cü ildə alman publisisti Avqust Lüdviq fon Roşau tərəfindən uğursuz 1848-ci il inqilabından sonra Almaniyanın milli-liberal siyasətinə daha “realist” yanaşmanı təsvir etmək üçün istifadə edilmişdir [5]. Onun ən məşhur tətbiqçisi Prussiyanın kansleri Otto fon Bismark hesab olunur. Bismark Almaniyanı birləşdirmək üçün diplomatik və hərbi addımlarında ideologiya əvəzinə sırf güc və maraqlara əsaslanmışdı. Müasir dövrdə isə bu yanaşma Amerika diplomatları Henri Kissincer və Core Kennan kimi şəxslərin fəaliyyətlərində öz əksini tapmışdır. Məsələn, Kissincer ABŞ-ı Çili diktatoru Auqusto Pinoçet və İran şahı ilə müttəfiq etmiş, eyni zamanda realizmlə idealizm arasında balansın vacibliyini müdafiə etmişdir. Kissincerin fikrincə, realist strategiya olmadan ən parlaq dəyərlər belə həyata keçirilə bilməz.

Gerçək siyasət yanaşmasının təməlində bir neçə fundamental prinsip dayanır. Birincisi, milli maraqların mərkəzdə olmasıdır. Əsas məqsəd dövlətin yaşaması, təhlükəsizliyi və rifahıdır və bütün qərarlar bu maraqlara xidmət etməlidir. İkincisi, gücün (hərbi və iqtisadi) əhəmiyyətidir. Güc dövlətin maraqlarını qorumaq üçün ən etibarlı vasitə sayılır və dövlətlər daima güc balansını qorumağa çalışırlar. Üçüncüsü, pragmatizm və hesablamalardır. Qərarlar ideologiya və ya emosiyalara deyil, mövcud şəraitin realistik təhlilinə əsaslanır. Nəhayət, etika və ideologiyanın ikinci dərəcəli olmasıdır.

*doktorant, ATMU

e-mail: elvin.shirinov008@gmail.com

Mühüm olan dövlətin maraqlarıdır; bu maraqlara nail olmaq üçün istifadə olunan vasitələr, nəticə uğurlu olduğu təqdirdə, o qədər də önəmli sayılmır.

Bu səbəbdən gerçək siyasət, beynəlxalq münasibətlərin liberalizm və ya idealizm kimi digər nəzəriyyələrindən kəskin şəkildə fərqlənir. İdealizm əxlaqı, beynəlxalq hüququ və əməkdaşlığı ön plana çəkirsə, gerçək siyasət bunları yalnız dövlət maraqlarına xidmət etdiyi təqdirdə nəzərə alır.

Gerçək siyasət yanaşmasının təhlili və müasir tətbiqləri

Gerçək siyasətin həm üstün, həm də mənfi cəhətləri mövcuddur. Üstünlükləri arasında səmərəlilik (mövcud şərtlərə tez uyğunlaşma), aydın fokus (milli maraqlara cəmləşmə) və münaqişələrdə emosional qərarlardan qaçaraq soyuqqanlı yanaşma tətbiq etməsi yer alır. Lakin onun mənfi cəhətləri daha ciddidir: etik risk (mənəvi dəyərlərin və insan haqlarının pozulması ehtimalı), uzunmüddətli qeyri-sabitlik (daimi rəqabətin etibar və əməkdaşlığa zərər vurməsi) və ideologiyanın tam rədd edilməsinin ictimai dəstəyi zəiflətməsi.

Müasir dövrdə dövlətlər tez-tez rəsmi olaraq demokratiya və insan haqları kimi dəyərlərə üstünlük versələr də, xarici siyasətin təməlinə gerçək siyasət prinsipləri dayanır. Bunun ən bariz nümunəsi ABŞ-Çin rəqabətidir. Bu münasibətlər ideoloji fərqliliklərdən daha çox iqtisadi, texnoloji və hərbi hegemonluq uğrunda mübarizə kimi xarakterizə olunur. Eynilə, enerji siyasəti sahəsində bir çox dövlət enerji təhlükəsizliyini təmin etmək üçün beynəlxalq tənqidlərə baxmayaraq avtoritar rejimlərlə əməkdaşlıq edir. Beynəlxalq təşkilatlarda, məsələn, BMT Təhlükəsizlik Şurasında veto hüququndan istifadə edilməsi də milli maraqların beynəlxalq həmrəylikdən üstün tutulmasının klassik göstəricisidir.

Son dövr ABŞ prezidentlərinin siyasətində də bu elementlər görünür. Bəzi analitiklər Barak Obamanın pilotsuz təyyarə hücumlarını və Suriyada Bəşər Əsədə qarşı birbaşa tədbir görməməsini Gerçək siyasət nümunəsi sayırlar. Donald Tramp isə “Əvvəlcə Amerika2 şüarı ilə bu yanaşmanı daha açıq şəkildə mənimsədi. O, sərbəst ticarətin məhdudlaşdırılacağını və “humanitar müdaxilələrə” son qoyulacağını vəd etmişdi O, 27 aprel 2016-cı il tarixli ilk əsas xarici siyasət çıxışında ABŞ-in “başqa ölkələri yenidən qurduğu halda, öz ehtiyaclarını unutduğunu” qeyd edərək bəyan etmişdi: “Ölkəmiz üçün yeni bir xarici siyasət istiqaməti hazırlayacağıq – təsadüfiliyin yerinə məqsəd, ideologiyanın yerinə strategiya, xaosun yerinə sülh gələcək.” (7) O, ikinci prezidentlik dövrünə başladıqdan sonra bu bəyan edilmiş xarici siyasət prinsiplərini həyata keçirməyə çalışmaqdadır.

44 Günlük müharibə zamanı İranın rəsmi diskursu: diplomatik örtük

İran, həm Azərbaycan, həm də Ermənistanla əhəmiyyətli strateji və diplomatik əlaqələrə sahibdir. 44 günlük Qarabağ müharibəsi, İranın regional siyasətində və diskursunda mühüm dəyişikliklər yaratmış, müharibə dövrü İranın siyasəti və müharibə sonrası diskursu arasında bəzi əhəmiyyətli fərqlər mövcud olmuş, həm siyasi, həm də hərbi baxımdan İran üçün ciddi nəticələr doğurmuşdur. Müharibə dövründə İranın diskursu üç əsas sütun üzərində qurulmuşdu.

Birincisi, ərazi bütövlüyü diskursu idi. İranın rəsmi mövqeyi, müharibə dövründə bir qədər ehtiyatlı və balanslı olmuşdur. İran rəsmi olaraq beynəlxalq hüququn tərəfdarı olduğunu və işğal olunmuş ərazilərin Azərbaycana qaytarılmasını dəstəklədiyini bəyan edirdi. (9) Lakin bu dəstək, cəbhədə Azərbaycanın qəti üstünlüyü təmin edildikdən sonra, 3 Noyabrda Ali Dini Lider Ayətullah Xamenei tərəfindən gecikmiş bir bəyanatla gəldi: “*Bu hərbi qarşıdurmaya ən qısa zamanda son qoyulmalıdır. Təbii ki, Azərbaycan Respublikasına məxsus və Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş bütün torpaqlar azad edilərək Azərbaycana qaytarılmalıdır bu ərazilərdə yaşayan ermənilərin təhlükəsizliyi təmin edilməli, bölgədəki terrorçuların İran sərhədlərinə çatmasına imkan verilməməlidir*”. (13) Bu gecikmə, Tehranın gözləmə mövqeyi tutduğunu və daxili/xarici təzyiqlər nəticəsində mövqeyini rəsmiləşdirdiyini göstərirdi.

İkincisi, dini/qardaşlıq və vasitəçilik diskursu idi ki, bununla İran, Azərbaycan və İran xalqlarının dini-mədəni yaxınlığına istinad edərək, regional sülh yaratma prosesində “sülh yaradan

vasitəçi” rolunu vurğulayırdı. Keçmiş XİN Məhəmməd Cavad Zərifin təkliflər paketi bu diskursun diplomatiya səviyyəsində ifadəsi idi.

Üçüncüsü, regional təşəbbüslər diskursu idi ki, İran bununla regional məsələlərin regional aktorlar tərəfindən həll edilməsinin vacibliyini bildirir, tərəflərə sülh təklifləri irəli sürürdü və prosesə Türkiyə və Rusiyadan başqa digər böyük güclərin daxil olmasının qarşısını almağa çalışırdı.

Tehran regional güc balansının pozulmasında hər zaman ciddi narahat olub. İslam Respublikasının şimal sərhədlərində – Anadoludan Xəzər dənizinə qədər davam edən türk dövlətləri “qövşünün” yaranmasının qarşısını alan məhz Ermənistan ərazisidir və bu, İran üçün Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizləri və regional təsir baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Son illərdə bir sıra erməni siyasətçiləri İranla hərbi-texniki əməkdaşlığı təklif edir (14). Bu təklif və gözləntilər ümumi sərhədin olması, regional pantürkizmə və Azərbaycan-Türkiyə birliyinə qarşı mübarizədə ortaq maraq, eləcə də Rusiya-Ermənistan siyasi qarşılıqlı fəaliyyətinin səviyyəsinin aşağı düşməsi kimi amillər tərəfindən diktə edilir. Xüsusilə, Azərbaycanın Türkiyə ilə hərbi-siyasi əməkdaşlığının kəskin artması və 2020-ci il müharibəsindəki qələbəsi İranın Cənubi Qafqazdakı 30 illik təsirini ciddi şəkildə azaldıb. Bu səbəbdən, İran güc balansının kəskin şəkildə Türkiyə-Azərbaycan oxunun xeyrinə dəyişməsinə arzuoluna deyildi və beləliklə də, Ermənistanla əməkdaşlığa maraq göstərirdi.

Bu gözləntiləri bir sıra amillər diktə edir – ümumi sərhədin olması, pantürkizmə və Azərbaycan-Türkiyə birliyinə qarşı mübarizədə ortaq maraq və Rusiya-Ermənistan siyasi qarşılıqlı fəaliyyətinin səviyyəsinin aşağı düşməsi.

Azərbaycanın Türkiyə ilə hərbi-siyasi əməkdaşlığının kəskin artması və qələbəsi İranın Cənubi Qafqazdakı 30 illik təsirini ciddi şəkildə azaldırdı. Buna görə də İran güc balansının kəskin şəkildə Türkiyə-Azərbaycan oxunun xeyrinə dəyişməsinə istəmir.

Rəsmi neytrallığa baxmayaraq, müharibə zamanı Nurdüz sərhəd keçid məntəqəsindən Rusiya hərbi texnikasının Ermənistanı daşındığını əks etdirən kadrların yayılması Ermənistanı dolaylı dəstək verən İranın həqiqi siyasətini büruzə verdi. Bu hadisə Təbriz və Tehran da daxil olmaqla İranın böyük şəhərlərində yaşayan azərbaycanlıların kütləvi etirazlarına səbəb oldu və rejim bu etirazlara sərt müdaxilə etdi. Eləcə də İrana bağlı bəzi dini və siyasi dairələrin Azərbaycana qarşı dezinformasiyalar yayması Tehranın real mövqeyinin dini həmrəylikdən nə qədər uzaq olduğunu göstərdi.

Müharibənin nəticələri və gerçək siyasət böhranının eskalasiyası

Azərbaycanın qələbəsi və 9 Noyabr Bəyanatı Cənubi Qafqazda yeni geosiyasi reallıqlar yaratdı. Bu reallıqlar İranın müharibə zamanı gizli saxladığı Gerçək siyasət narahatlıqları açıq böhrana çevirdi.

Müharibədə Azərbaycanın İsraildən alınan kamikadze pilotsuz uçuş aparatlarından (PUA) fəal istifadə etməsi, Tehranın İsrail ilə bağlı ən dərin narahatlıqlarını təsdiqlədi. (10). İran bunu təhdid kimi qəbul etdi.

Azərbaycanın qələbəsi İranda yaşayan azərbaycanlılar arasında milli ruh yüksəkliyinə səbəb oldu və bu, Tehran rejimi üçün daxili təhlükəsizlik narahatlığı yaratdı. Bu qorxu, 10 Dekabr Zəfər Paradında Prezident Rəcəb Tayyib Ərdoğanın oxuduğu “Araz” şeirinə İran Xarici İşlər Naziri Cəvad Zərifin kəskin və qeyri-diplomatik reaksiyası ilə özünü açıq şəkildə büruzə verdi. Zərifin bu addımı minlərlə İran azərbaycanlısının sosial şəbəkələrdə geniş etirazları ilə qarşılanaraq, İranın daxili Türk faktorundan nə dərəcədə çəkdiyini sübut etdi.

Zəngəzur dəhlizinin açılması ehtimalı, İranın regional nəqliyyat qovşağı roluna və Ermənistan üzərindən əldə etdiyi iqtisadi üstünlüklərə birbaşa təhdid idi. İran bu layihəni yalnız Turan dəhlizi deyil, həm də **“NATO-nun Turan Dəhlizi”** kimi qəbul edərək, regional əməkdaşlıq formatlarında təcrid olunmaqdan qorxurdu. “Üç qardaş 2021” təliminə hərbi cavab: 2021-ci ilin sentyabrında Bakıda Türkiyə, Pakistan və Azərbaycan arasında keçirilən hərbi təlim İranda özünə qarşı yönəlmiş bir alyans kimi qəbul edildi. (2)

İranın buna cavabı 1 oktyabrda Azərbaycanla sərhəddə birbaşa İsrail amilinə işarə edən "Xeybər fəthləri" (Fatehan-e Khaybar) adlı irimiqyaslı hərbi təlimə başlamaq oldu (4).

Bu, gerçək siyasət məqsədin — güc nümayişi və Azərbaycana xəbərdarlıq — açıq ifadəsi idi. İran üçün Ermənistanla olan strateji sərhəd xətti və Avropaya çıxışı təmin edən ticarət əlaqələri xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycanın bu sərhədə tam nəzarəti, xüsusən də Zəngəzur dəhlizinin açılması ehtimalı İranın regional təchizat zəncirləri üzərindəki roluna və iqtisadi maraqlarına birbaşa təhdid kimi qiymətləndirilir. Bu maraq, rəsmi diskursdakı “kommunikasiyaların açılması” fikri ilə ziddiyyət təşkil edir.

İran, Cənubi Qafqazdakı təsirini zəiflədə biləcək güc balansındakı geosiyasi dəyişikliklər fonunda, əsas təhlükə mənbəyi olaraq Türkiyə, İsrail və ABŞ-ın təhdidedici rolunu görür. Sadollah Zareinin 28 sentyabr 2021-ci ildə dərc edilmiş “Tehran qəzeti Azərbaycan, Türkiyə, ABŞ və İsrailin İrana qarşı sui-qəsdini ifşa etdi” başlıqlı yazısında ABŞ, Türkiyə, Azərbaycan, Ermənistan və İsrail arasında “İran və Rusiyaya qarşı strateji nəticələrə səbəb olan geosiyasi dəyişikliklərə” yönəlmiş “gizli ittifaq” barədə xəbərdarlıq edir. Tehranın aparıcı prinsipial qəzeti olan “Kayhan”ın şərhində əks olunan mövqe, İranın Azərbaycanla yaranmış cari gərginliyi sadəcə ikitərəfli problem kimi deyil, genişmiqyaslı geosiyasi təhdidin tərkib hissəsi kimi qiymətləndirdiyini göstərir.(8;11).

S. Zarei yazısında, Azərbaycan, Türkiyə, ABŞ, İsrail və hətta Ermənistan arasında İran və Rusiyanın regional mövqeyini zəiflətməyə yönəlmiş "gizli ittifaq" olduğunu irəli sürür. Ona görə bittifaqın məqsədi "geosiyasi dəyişikliklərə" səbəb olmaq, xüsusən də Sünik (Zəngəzur) əyalətinin Azərbaycana verilməsi ssenarisini reallaşdırmaqdır. Eləcə də İranın sərhəddə genişmiqyaslı hərbi təlimlər keçirməsi, rəsmi Bakının (Prezident Əliyev) narazılığına səbəb olsa da, İranın mövqeyinə görə, bu təlimlər Türkiyə-Azərbaycan hərbi əməkdaşlığına və İsrailin Azərbaycandakı fəaliyyətinə cavabdır. Bu, İranın hərbi güc tətbiqi ilə "qırmızı xətlərini" müəyyənləşdirməyə çalışdığını göstərir.

İranın bu mövqeyi, əslində, Azərbaycanın İkinci Qarabağ müharibəsindəki qələbəsindən sonra yaranan yeni regional güc balansına qarşı Tehranın cavab reaksiyasıdır. İran Türkiyənin regional təsirinin artmasından və İsrailin şimal sərhədlərinə yaxınlaşmasından dərin narahatdır və bu təhlükələri dəf etmək üçün özünün hərbi və siyasi çəkisini nümayiş etdirir. Gərginliyin əsl səbəbi isə Zəngəzur dəhlizinin açılması ehtimalı fonunda İranın Ermənistanla olan strateji sərhədi üzərindəki nəzarəti itirmək qorxusudur.

Bu narahatlıqlar rəsmi səviyyədə də təsdiqini tapmışdır. Məsələn, Xarici İşlər Naziri Hüseyn Əmir Abdullahiyan 8 oktyabr 2021-ci ildə Moskvada rusiyalı həmkarı Sergey Lavrovla birgə mətbuat konfransında "İran İslam Respublikası İsrailin Qafqazdakı mövcudluğundan dərin narahatdır" bəyanatını vermişdir. Bu səbəbdən, Moskvada keçirilən danışıqların tərəflər İranla Azərbaycan arasında "gözlənilmədən" yaranan çətinliklərin müzakirəsi zamanı “regionda geosiyasi dəyişikliklərin perspektivləri və xəritə dəyişikliyi” hesab edilən problemə xüsusi diqqət yetirilmişlər. Əbdüllahiyan noyabr razılaşmaları nəticəsində Dağlıq Qarabağ ərazilərinin bir hissəsinin Bakının nəzarətinə keçməsinə və Qərbi Azərbaycanla Naxçıvan arasında Ermənistan ərazisi vasitəsilə Türkiyəyə çıxışı olan “Zəngəzur dəhlizi” adlanan bir yolun yaradılması ehtimalını fərziyyə hesab etmişdir. (15)

İran Zəngəzur Dəhlizinin yaradılmasını Azərbaycanın Naxçıvan eksklavına çıxışından kənara çıxan bir problem kimi görür və bu dəhlizin NATO üzvü olan Türkiyənin Qafqaza və Xəzər dənizinin qərb hövzəsinə birbaşa hərbi çıxışını təmin edəcəyinə, bölgədə pantürkizmi gücləndirəcəyinə inanır. (15) İran İsrail şirkətlərinin İran sərhədi yaxınlığındakı azad edilmiş ərazilərin yenidən qurulmasında mümkün iştirakının İranın milli maraqlarına və təhlükəsizliyinə qarşı casusluq və digər təhlükəsizlik təhdidləri üçün yer və fürsət yarada biləcəyindən qorxur.

Siyasi itki və etibar böhranı

İranın siyasəti həm daxili, həm də xarici arenada ciddi itkilərə səbəb oldu. Müharibəni bitirən Rusiya-Türkiyə formatlı bəyanat İranı həll prosesindən kənarda qoydu. Bu strateji itki, İranın

mövqeyini zəiflətdi və Rusiya XİN rəhbəri Sergey Lavrovun bəyanatında da (iranlı həmkarlarının Qarabağ mövzusunı qaldırmaması) öz əksini tapdı.

İranın müsəlman qonşusu olan Azərbaycanın haqlı mübarizəsinə açıq və güclü dəstək verməməsi, həm Azərbaycan ictimaiyyəti, həm də ən əsası, İran daxilindəki böyük Azərbaycan cəmiyyəti nəzərində Tehranın etibarını ciddi şəkildə sarsıtdı. Bu, İranın ideoloji və dini həmrəylik diskursu ilə real əməlləri arasındakı uçurumu dərinləşdirdi.

Praqmatik normallaşma və "İkili yanaşma" siyasəti

Hərbi gərginliyin pik həddə çatmasından sonra gerçək siyasət təkcə qarşıdurma deyil, həm də praqmatik maraqlar üst-üstə düşdükdə normallaşma prosesinə keçidi şərtləndirdi. Belə ki, 2021-ci ilin sonlarına doğru iqtisadi maraqlar geosiyasi gərginliyə üstün gəlməyə başladı. Prezidentlər İlham Əliyev və Seyid İbrahim Rəisinin İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının Zirvə Toplantısındakı görüşü və təbii qazın tranziti ilə bağlı müqavilənin imzalanması iqtisadi əməkdaşlığın bərpasının əsas göstəricisi oldu.

İkinci Qarabağ müharibəsi nəticəsində İranla Azərbaycan arasında uzunluğu 750 km-ə çatan sərhədə nəzarət İran məhsullarının Ermənistan tranzitinin müəyyən edilmiş qaydasının dəyişməsinə səbəb oldu. Bəllidir ki, Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin 210-cu maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının ərazisinə daxil olan və Azərbaycan Respublikasının ərazisini tərk edən zaman xarici dövlətlərin avtonəqliyyat vasitələri yol vergisinə, “Dövlət rüsumu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun 24-cü maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikası ərazisində beynəlxalq avtomobil daşımalarını tənzimləyən icazənin verilməsi üçün dövlət rüsumuna cəlb edilir. Qanunvericiliyə əsasən Bakı Gorus-Qafan magistralının Azərbaycanın nəzarətinə keçən hissəsində İrana məxsus hər bir yük maşınının tranziti üçün 130 dollar (221 AZN) htm l rüsum tələb etdi (17). Nəticədə İran Ermənistanda Tatev-Aqvani avtomobil yolunun tikintisinin tamamlanmasını asanlaşdırmağa və Xəzərdən keçən dəniz nəqliyyatını artırmağa hazır olduğunu bildirərək, alternativ marşrutların hazırlanmasına keçdi (9)

İranın xarici işlər naziri Hüseyn Əmir Abdullahiyanın Bakıya səfəri və gərginliyin sona çatdığını elan etməsi münasibətlərin normallaşması diskursunu rəsmiləşdirdi.

İran eyni anda öz gerçək siyasət maraqlarını qorumaqdan da çəkinmədi və klassik “ikili yanaşma” siyasətini nümayiş etdirdi. Bakı ilə münasibətləri normallaşdırarkən, İran eyni zamanda Ermənistanın Qafpan şəhərində (baş konsulluq açmaq qərarına gəldi. (16)

Dağlıq Qarabağ münaqişəsində tərəfləri barışdırmaq cəhdləri ilə birlikdə, hərbi əməliyyatlar başlayandan sonra İran Ermənistanla həm humanitar, həm də hərbi xarakterli mallar (xüsusən də yanacaq-sürtkü materialları) tədarük etməyə başladı. Üstəlik, Ermənistan Respublikasının (ER) Bakı və Ankara tərəfindən razılaşdırılmış blokadasının yaradılmasından sonra İİR Mehri dəhlizi ilə mal tədarük etməklə İrəvanı faktiki olaraq “həyat xətti” ilə təmin etdi (16).

İran həmçinin Ermənistan silahlı qüvvələrinə İslam Respublikası ilə sərhədin Araz çayı boyunca 132 km-lik hissəsinə nəzarəti ələ keçirməyə imkan verən DQR-in əks-hücum əməliyyatına heç bir əsaslı etirazını bildirməyib (13). Azərbaycan isə həmişə İranla yaxın qonşuluq və tərəfdaşlıq münasibətləri qurmağa çalışıb və bir sıra mühüm regional layihələrdə onunla əməkdaşlıq edir. İranda koronavirus pandemiyası tüğyan etdiyi və ölkə iqtisadi sanksiyalardan əziyyət çəkdiyi bir vaxtda, Azərbaycan İrana 5 milyon dollar humanitar yardım bağışlayıb. (12)

Zəngəzur dəhlizi: Tarixi zəmindən Vaşinqton görüşünə

Zəngəzur dəhlizi layihəsi Azərbaycanın əsas hissəsi ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasını dəmir yolu və avtomobil yolları vasitəsilə birləşdirməyi hədəfləyir. Daha geniş mənada, bu, Azərbaycanın Türkiyəyə birbaşa quru əlaqəsini təmin edən və regionun geosiyasi konfigurasiyasını kökündən dəyişdirəcək bir vektordur.

Dəhliz layihəsinin əsası 2020-ci il 44 günlük İkinci Qarabağ Müharibəsini bitirən atəşkəs razılaşmasının 9-cu maddəsinə təşkil edir.

“Dayanıqlı inkişafın milli prioritetləri: rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat, sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət, müasir innovasiyalar və təmiz ətraf mühit” adlı Respublika Elmi Konfransı

“Bölgədəki bütün iqtisadi və nəqliyyat əlaqələri açılacaqdır. Ermənistan Respublikası, Azərbaycan Respublikasının qərb bölgələri ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası arasındakı nəqliyyat əlaqələrinin təhlükəsizliyinə zəmanət verir ki, bu da insanların, nəqliyyat vasitələrinin və yüklərin hər iki istiqamətdə maneəsiz hərəkətini təşkil etmək üçündür.”(1)

Azərbaycan nəqliyyat əlaqələrinin açılması prosesində əsas yanaşma olaraq 9-cu maddə ilə razılaşmanın təsdiqini irəli sürür və əsas tələb kimi dəhlizin ekstraterritorial statusda (xüsusi koridor olaraq) açılmasını istəyir.

Bunun əksinə olaraq, Ermənistan nəqliyyat əlaqələrinin açılmasına əsas yanaşma olaraq dəstək versə də, əsas tələb olaraq yolların öz suverenliyi altında (adi sərhəd-gömrük rejimi) qalmasını təkid edir.

2023-cü ilin sentyabrında Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində tam nəzarəti bərpa etməsi və qondarma Dağlıq Qarabağ rejiminin özünü ləğv etməsi, nəqliyyat dəhlizi ilə bağlı diplomatik təzyiqi və danışıqları daha da intensivləşdirdi.

Məhz bu kontekstdə və geosiyasi maraqlar fonunda, İran İslam Respublikası Zəngəzur dəhlizini bir neçə əsas gerçək siyasət arqumentə görə özünün “qırmızı xətti” elan edir. Birincisi, İran bu dəhlizi regional tranzit marşrutlarına təhdid kimi dəyərləndirir. Çünki, Zəngəzur dəhlizi İranın Ermənistan üzərindən Avropaya çıxışını təmin edən marşruta alternativ yaradır. Dəhlizin açılması tranzit axınlarını Türkiyə marşrutuna yönəldərək, İranın Şimal-Cənub Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizi (INSTC) layihəsinin regional rəqabət qabiliyyətini zəiflədir. Digər tərəfdən Tehran regional tranzit qovşağı rolunu itirməkdən və Ermənistanla iqtisadi əlaqələrinin əhəmiyyətsizləşməsindən narahatdır.

İkincisi, geosiyasi balansın pozulması və “Turan dəhlizi” qorxusudur. İran bu layihəni Türkiyənin təşəbbüsü ilə Böyük Türk dünyasını birləşdirən və Türkiyənin regional nüfuzunu Cənubi Qafqaza doğru genişləndirən "Turan Dəhlizi"nin bir hissəsi kimi qəbul edir. Bu balans dəyişikliyi həmçinin Qərb müttəfiqlərinin (xüsusən İsrailin) regionda təsirini artıracağı ehtimalı yaradır. Ali Liderin “İran-Ermənistan sərhədi bağlanmamalıdır” bəyanatı Ermənistanın ərazi bütövlüyünün toxunulmazlığını regional təhlükəsizlik qarantiyası olaraq qəbul etdiyini göstərir.

Üçüncüsü isə, ekstraterritorial dəhlizə qəti etirazdır. İranın əsas diplomatik narahatlığı, dəhlizin Ermənistanın suverenliyindən kənarlaşdırılması və xüsusi nəzarət rejiminə verilməsi (ekstraterritorial status) cəhdlərinə yönəlmişdir. Tehran yalnız Ermənistan qanunları və nəzarəti altında fəaliyyət göstərən bir yolun açılmasına razıdır.

İranın diplomatik addımları və strateji təcrid

İran öz mövqeyini gücləndirmək üçün iki istiqamətdə fəaliyyət göstərmişdir: Birinci istiqamətdə, Ermənistanı regional izolyasiyadan çıxarmaq və Zəngəzur dəhlizinə iqtisadi rəqib yaratmaq məqsədilə, Ermənistanın Zəngəzur bölgəsindəki Qafan şəhərində baş konsulluq açılmasına (16) və Qara dənizə çıxışı təmin edəcək alternativ yol layihələrinə dəstək verib. İkinci istiqamətdə isə, regional məsələlərin xarici güclər olmadan həll edilməsi diskursunu təbliğ edərək, “3+3” formatı vasitəsilə həll prosesində əsas iştirakçı statusunu rəsmiləşdirməyə və bununla da Türkiyə-Azərbaycan təsirini balanslaşdırmağa çalışıb.

Lakin, İranın regional balans yaratmaq cəhdlərinə baxmayaraq, proseslərin gedişində 2025-ci il Vaşinqton görüşü geosiyasi qırılma nöqtəsi oldu. Əliyev-Paşinyan-Tramp görüşü Zəngəzur layihəsi kontekstində sülh prosesini Rusiyanın təsir dairəsindən ABŞ-ın aktiv himayəsinə keçirən fundamental dəyişikliyi təmsil edir. (3)

Bu görüş Qarabağ münaqişəsini Qərb-Rusiya geosiyasi rəqabətinin mərkəzi nöqtəsinə çevirdi. Trampın “müdafiə yardımının aradan qaldırılması” barədə bəyanatı Bakıya verilən güclü siyasi dəstəyin göstəricisidir. Qars Müqaviləsinin Türkiyəyə verdiyi zəmanətçi rolu da bu prosesdə güclənir.

Əvvəlki vəziyyət (2020-2023)	Yeni geosiyasi reallıq (2025 sonrası)
Vasitəçi: Rusiya	Vasitəçi: ABŞ

“Dayanıqlı inkişafın milli prioritetləri: rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat, sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət, müasir innovasiyalar və təmiz ətraf mühit” adlı Respublika Elmi Konfransı

Mübahisəli layihə statusu	TRIPP/dəhliz reallaşması gündəliyi
Dominant güc: Rusiya/Türkiyə Tandemi	Dominant Güc: ABŞ/Türkiyə (NATO çərçivəsində) dəstəyi
Vasitəçi: Rusiya	Vasitəçi: ABŞ

Vaşinqton görüşü və Beynəlxalq Sülh və Rifah Naminə Tramp Marşrutu layihəsinin irəliləməsi İranın regional ambisiyalarının və təsirinin kəskin şəkildə zəiflədiyi fonu yaradır. Proses ABŞ-ın vasitəçiliyi ilə aparıldığı üçün İran regional həll proseslərindən tamamilə kənarda qalır, "3+3" formatı isə zəifləyir. İranın bu vəziyyətə cavabı dəhlizin İsrail və NATO-nun Qafqaza yayılması cəhdi kimi təqdim edilməsi və Qafan konsulluğunun fəaliyyətinin, alternativ iqtisadi marşrutlara investisiya “ikili yanaşma” strategiyasının, eləcə də ABŞ-ın müdaxiləsinə qarşı çıxmaq üçün Rusiya ilə hərbi-siyasi əməkdaşlığın gücləndirilməsindən ibarət olacaq.

Nəticə

Müasir beynəlxalq münasibətlər İdealpolitikin dəyərlərə köklənən ritorikası ilə Gerçək siyasətin milli güc və maraqlara əsaslanan əməliyyat reallığı arasında daimi bir gərginlikdədir. Xüsusən qeyri-sabit regionlarda effektiv siyasət yürütmək üçün gerçək siyasət prinsipləri əvəzolunmaz olaraq qalır.

44 günlük müharibə dövründə İranın rəsmi diskursu beynəlxalq hüquq, müsəlman həmrəyliyi və sülh təşəbbüsləri üzərində qurulsada, bu, Tehranın əsas gerçək siyasət maraqlarını ört-basdır edən diplomatik bir örtük idi. İranın əsas məqsədi güc balansını qorumaq, Türkiyə-Azərbaycan təsirini azaltmaq, Ermənistanla sərhəd təhlükəsizliyini təmin etmək və daxili milli narahatlıqları idarə etməkdən ibarət idi. Lakin İranın diskursu ilə gerçək siyasət məqsədləri arasındakı bu uyğunsuzluq Ermənistana qaçaq yollarla dəstək verməsi və müharibədən sonra Azərbaycan-İran münasibətlərində yaranan gərginliklə özünü büruzə verdi.

Nəticə etibarilə, İran İslam Respublikasının 44 günlük müharibə və sonrakı Zəngəzur dəhlizi layihəsi ilə bağlı yürütdüyü siyasət etibar və strateji itkilərlə nəticələnmişdir. Tehranın müharibə boyunca izlədiyi qeyri-səmimi mövqe (gizli logistik dəstək iddiaları) daxildə və xaricdə böyük Azərbaycan cəmiyyəti nəzərində etimadı ciddi şəkildə sarsıtdı. Keçmiş Xarici İşlər Naziri Cavad Zərifin "şəir böhranı" zamanı verdiyi qeyri-diplomatik reaksiya isə İranın ideoloji həmrəylik diskursu ilə geosiyasi əməlləri arasındakı uçurumu daha da dərinləşdirdi. Müharibədən sonra regional həll proseslərini müəyyən edən Rusiya və Türkiyənin əməkdaşlıq formatına daxil ola bilməməsi Tehranı qərar qəbul etmə proseslərindən kənarda qoydu və regional nüfuzuna ciddi zərbə vurdu. Nəticədə, İranın əsas gerçək siyasət narahatlığı olan tranzit maraqları (INSTC-nin rəqabət qabiliyyəti və Ermənistanla sərhəd əlaqələri) məhz bu zəifləmə nəticəsində təhlükə altında qaldı. Xüsusilə Zəngəzur dəhlizi layihəsinin beynəlxalq dəstək qazanması İranın regional əhəmiyyətini azaltmaq riski daşıyır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ermənistan Respublikasının baş naziri və Rusiya Federasiyasının Prezidentinin bəyanatı. 10 noyabr 2020 <https://president.az/az/articles/view/45924>
2. Azərbaycan, Türkiyə və Pakistanın xüsusi təyinatlılarının təlimi başa çatıb <https://report.az/herbi-xeberler/uc-qardas-2021-beynelxalq-telimin-tenteneli-baglanis-merasimi-kecirilib>
3. Azərbaycanın və ABŞ-ın prezidentləri, Ermənistanın Baş naziri Ağ Evdə mətbuata bəyanatla çıxış ediblər. <https://president.az/az/articles/view/69570>
4. Pis qonşu: İran Azərbaycandan nə istəyir? <https://m.modern.az/az/news/310361>

5. August Ludwing von Rochau. Foundations of Realpolitik (1853). <https://germanhistorydocs.org/en/from-vormerz-to-prussian-dominance-1815-1866/august-ludwig-von-rochau-grundz%C3%BCge-der-realpolitik-1853.pdf>
6. Goddard, Taegan. Post navigation Washington Monument Strategy <https://politicaldictionary.com/words/washington-monument-strategy/>
7. Donald J. Trump Delivers Major Foreign Policy Address" 27 April 2016. Mayflower Hotel, Vaşinqton D.C. <https://www.presidency.ucsb.edu/documents/trump-campaign-press-release-donald-j-trump-delivers-major-foreign-policy-address>
8. Newspaper In Tehran Sniffs Azeri-Turkish-US-Israeli Plot Against Iran. <https://www.iranintl.com/en/20210928931919> Sep 28, 2021)
9. President in a phone call with his Russian counterpart: War not a solution to Nagorno-Karabakh conflict; resolution only possible through dialogue under international law // Ministry of Foreign Affairs of the Islamic Republic of Iran. 10.10.2020. URL: <https://en.mfa.gov.ir/portal/newsview/613416/> War-not-a-solution-to-Nagorno-Karabakh-conflict-resolution-only-possible-through-dialogue-under-intl-law (data обращения 12.04.2024)
10. Евстратов А. Г. Итоги 44-дневной Карабахской войны для Ирана: выгоды и риски // Проблемы социальных и гуманитарных наук. 2022. № 3(32). С. 133–136. (Evstratov, A. G. Results of the 44-day Karabakh war for Iran: benefits and risks // Problems of social and humanitarian sciences. 2022. No. 3 (32). P. 133–136. (In Russian))
11. Иран не потерпит изменения границ: иранское СМИ. <https://infoteka24.ru/2021/09/28/88476/>
12. Иранские грузовики в Карабахе... Азербайджану стоит призвать к ответу посла Ирана! <https://haqqin.az/news/175399>
13. Каледжи, В. Тревоги Ирана по поводу напряженности между Арменией и Азербайджаном // Международный дискуссионный клуб «Валдай». 18.01.2022. URL: <https://ru.valdaiclub.com/a/highlights/trevogi-irana-popovodu-napryazhyennosti/> (дата обращения 12.04.2024)
14. Мелконян С. Роль Ирана в диверсификации внешней политики Армении // Armenpress. URL: <https://armenpress.am/ru/article/1131846> (дата обращения: 05.07.2020)
15. Тарасов, С. Глава МИД Ирана побывал в Москве с “дипломатической разведкой”
16. <https://iarex.ru/articles/82825.html> 8 октября 2021
17. Политика Ирана На Южном Кавказе после 44-дневной войны в Нагорном Карабахе <https://cyberleninka.ru/article/n/politika-irana-na-yuzhnom-kavkaze-posle-44-dnevnoy-voyny-v-nagornom-karabahe>.
18. <https://www.baki-xeber.com/iqtisadiyyat/127237>.

Xülasə

Elvin Şirinov

Gerçek siyasət və Diskurs arasında: 44 günlük müharibədə İran

Bu məqalə, İkinci Qarabağ Müharibəsi (44 günlük müharibə, 2020) dövründə və sonrasında İran İslam Respublikasının siyasətini "diskurs" (rəsmi bəyanatlar) və "gerçek siyasət" (əsl milli maraqlar) nəzəri çərçivəsində təhlil edir. Təhlil göstərir ki, İranın ictimaiyyətə təqdim etdiyi beynəlxalq hüquqa hörmət və dini qardaşlıq ritorikası ilə onun regional güc balansı, daxili təhlükəsizlik və strateji tranzit maraqları arasında dərin bir ziddiyyət mövcud olmuşdur.

Müharibə dövründə İranın rəsmi diskursu ərazi bütövlüyü, müsəlman həmrəyliyi və sülh vasitəçiliyi üzərində qurulsada, bu, Tehranın əsas Gerçek siyasət maraqlarını gizlətmək üçün istifadə edilən diplomatik örtük idi. İranın əsas narahatlığı regional güc balansının Türkiyə-Azərbaycan oxunun xeyrinə pozulması və pantürkizmin potensial genişlənməsi idi. Nəticədə, rəsmi neytrallığa baxmayaraq, Nurdüz sərhəd keçid məntəqəsindən Ermənistanla dolaylı dəstək göstərilməsi bu uyğunsuzluğu açıqladı.

Belə qənaətə gəlinir ki, müharibənin nəticələri İran üçün etibar və strateji itkilərə səbəb oldu. Birincisi, Azərbaycanın haqlı mübarizəsinə açıq dəstək verilməməsi daxili və xarici etimadı sarsıtdı. İkincisi, İranın Rusiya-Türkiyə formatlı həll proseslərindən kənarda qalması regional nüfuzunu zəiflətdi.

“Dayanıqlı inkişafın milli prioritetləri: rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat, sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət, müasir innovasiyalar və təmiz ətraf mühit” adlı Respublika Elmi Konfransı

Ən kritik təhdid Zəngəzur dəhlizi layihəsidir. İran bu dəhlizi regional tranzit marşrutlarına, Ermənistanla sərhəd əlaqələrinə və həmçinin İsrailin/NATO-nun regiona yayılmasına birbaşa təhlükə kimi qəbul edərək "qırmızı xətt" elan edir. Bu kontekstdə, 2025-ci ildəki Vaşinqton görüşü sülh prosesini ABŞ-ın aktiv himayəsinə keçirərək, İranın təcridini daha da dərinləşdirir. Azərbaycanın hərbi qələbəsi və ABŞ-ın diplomatik dəstəyi ilə Zəngəzur dəhlizinin reallaşması istiqamətində dönüş nöqtəsi yarandı. Bu vəziyyət, regionda Türkiyə-Azərbaycan-Qərb oxunun mövqeyini gücləndirir və Rusiya-İran tandeminin təsirini xeyli azaldır.

Tehran bu layihəni yalnız “sərhəd təhlükəsi” deyil, həm də regional super-güc statusunun itirilməsi kimi qiymətləndirir. Buna görə də İran gələcəkdə də Azərbaycanla pragmatik əlaqələri qorumaqla yanaşı, Zəngəzur dəhlizinə qarşı çıxmaq və Ermənistanla strateji əlaqələri saxlamaqla "ikili yanaşma" siyasətini davam etdirəcək və bu məqsədlə bütün diplomatik və təhlükəsizlik alətlərini işə salacaq.

Açar sözlər: *gerçək siyasət, diskurs, nəzəriyyə, müharibə, Zəngəzur, Azərbaycan, İran*

Summary

Elvin Shirinov

Realpolitik and Discourse: Iran's Position in the 44-Day War

This article analyzes the policy of the Islamic Republic of Iran during and after the Second Karabakh War (the 44-day war, 2020) within the theoretical framework of "discourse" (official statements) and "realpolitik" (genuine national interests). The analysis shows that a deep contradiction existed between Iran's publicly presented rhetoric of respect for international law and religious fraternity, and its actual concerns regarding regional power balance, internal security, and strategic transit interests.

During the war, Iran's official discourse was built upon territorial integrity, Muslim solidarity, and peace mediation; however, this was a diplomatic cover used to conceal Tehran's main Realpolitik interests. Iran's primary concern was the disruption of the regional power balance in favor of the Turkey-Azerbaijan axis and the potential spread of Pan-Turkism. Consequently, despite official neutrality, Iran's true policy was revealed by its indirect support to Armenia via the Nurdüz border crossing, highlighting this inconsistency.

It is concluded that the war's outcomes resulted in both credibility and strategic losses for Iran. Firstly, the lack of open support for Azerbaijan's rightful struggle severely undermined trust both domestically and internationally. Secondly, Iran's exclusion from the Russia-Turkey format for conflict resolution weakened its regional influence.

The most critical threat is the Zangezur Corridor project. Iran views this corridor as a direct threat to its regional transit routes, its border connections with Armenia, and the potential expansion of Israel/NATO into the region, declaring it a "red line." In this context, the 2025 Washington meeting further deepened Iran's isolation by shifting the peace process under the active patronage of the US. Azerbaijan's military victory and the diplomatic support from the US created a turning point for the realization of the Zangezur Corridor. This situation strengthens the position of the Turkey-Azerbaijan-West axis in the region and significantly reduces the influence of the Russia-Iran tandem.

Tehran evaluates this project not only as a "border threat" but also as the loss of its regional superpower status. Therefore, Iran will continue to pursue a "dual approach" policy in the future: maintaining pragmatic relations with Azerbaijan while simultaneously opposing the Zangezur Corridor and preserving strategic ties with Armenia, utilizing all diplomatic and security tools to achieve these goals.

Keywords: *realpolitik, discourse, theory, war, Zangezur, Azerbaijan, Iran*

Резюме

Эльвин Ширинов

Реалполитик и Дискурс: Позиция Ирана в 44-дневной войне

Эта статья анализирует политику Исламской Республики Иран во время и после Второй Карабахской войны (44-дневной войны, 2020 г.) в теоретических рамках «дискурса» (официальных заявлений) и «реалполитик» (подлинных национальных интересов). Анализ показывает, что существовало глубокое противоречие между публично представленной риторикой Ирана об уважении международного права и религиозном братстве, и его фактическими опасениями относительно регионального баланса сил, внутренней безопасности и стратегических транзитных интересов.

В период войны официальный дискурс Ирана строился на принципах территориальной целостности, мусульманской солидарности и посредничества в установлении мира, однако это было дипломатическим прикрытием, используемым для сокрытия ключевых интересов Тегерана в рамках Реалполитик. Основное беспокойство Ирана вызывало нарушение регионального баланса сил в пользу оси Турция-Азербайджан и потенциальное распространение пантюркизма. Как следствие, несмотря на официальный нейтралитет, истинная политика Ирана была раскрыта его косвенной поддержкой Армении через пограничный пункт Нурдуз, что продемонстрировало данное несоответствие.

Делается вывод, что результаты войны привели к потерям в доверии и стратегическим потерям для Ирана. Во-первых, отсутствие открытой поддержки справедливой борьбы Азербайджана серьезно подорвало доверие как внутри страны, так и за ее пределами. Во-вторых, исключение Ирана из формата урегулирования Россия-Турция ослабило его региональное влияние.

Самой критической угрозой является проект Зангезурского коридора. Иран воспринимает этот коридор как прямую угрозу своим региональным транзитным маршрутам, приграничным связям с Арменией, а также потенциальному распространению влияния Израиля/НАТО в регионе, объявляя его «красной линией». В этом контексте встреча в Вашингтоне в 2025 году еще больше углубила изоляцию Ирана, переводя мирный процесс под активное покровительство США. Военная победа Азербайджана и дипломатическая поддержка со стороны США создали поворотный момент для реализации Зангезурского коридора. Эта ситуация укрепляет позиции оси Турция-Азербайджан-Запад в регионе и значительно снижает влияние тандема Россия-Иран.

Тегеран оценивает этот проект не только как «пограничную угрозу», но и как утрату статуса региональной сверхдержавы. Поэтому в будущем Иран будет продолжать политику «двойного подхода»: сохраняя прагматичные отношения с Азербайджаном, он одновременно будет противодействовать Зангезурскому коридору и поддерживать стратегические связи с Арменией, задействуя для достижения этих целей все дипломатические и инструменты безопасности.

Ключевые слова: реальная политика, дискурс, теория, война, Зангезур, Азербайджан, Иран

YENİ DÜNYA NİZAMI ANLAYIŞI NƏDİR VƏ ONUN FUNKSIONAL STRUKTURU NECƏDİR?

Səidə CƏFƏROVA*

Açar sözlər: *Yeni Dünya Nizamı, G20, ŞƏT, C5+1, Zohran Mamdani*

Giriş

Yeni Dünya Nizamı nədir və bu anlayış siyasi reallıqlarda hansı məqsədə xidmət edir? Bəlkə də bu nizam qlobal güc mərkəzlərinin yenidən bölüşdürülməsi prosesinin adıdır? Yoxsa, dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların qarşılıqlı asılılığını artıran, qərarvermə mexanizmlərini daha çox qlobal miqyasda mərkəzləşdirən bir sistemdir? Bu nizam sülh və sabitlik gətirirmi, yoxsa yeni növ siyasi asılılıq və hegemoniyanın formalaşmasına şərait yaradır? Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, G20 ölkələri və beynəlxalq maliyyə institutları kimi qurumlar bu funksional strukturun dayaqlarına çevrilərək, dünya siyasətində güc balansını idarə edən vasitələr rolunu oynayır. Belə olan halda, Yeni Dünya Nizamı yalnız ideoloji konsepsiya deyil, həm də qlobal siyasi proseslərin istiqamətini müəyyən edən praktik mexanizm kimi dəyərləndirilə bilər.

Bu səbəblərdə yeni dünya nizamı adı altındakı bütün suallara pragmatik cavabların tapılması üçün dünya proseslərinin gedişi fonunda yeniliklərə nəzər yetirmək vacib ünsürlərdəndir.

1. Ümumilikdə nə üçün biz “Yeni Dünya Düzəni” anlayışını siyasi ədəbiyyatda tez-tez görməyə başladıq?

Amerika Birləşmiş Ştatlarının əsas rəqibi olan Sovet İttifaqının süqutu Soyuq Müharibənin rəsmi olaraq sonunu qeyd etdi. Lakin proses bununla bitmədi; ABŞ onun rəhbərliyi altında yeni bir qlobal siyasət qurmağa çalışdı. Bu, demokratiya və insan hüquqlarını, əsasən qloballaşmanı təşviq edən dəyərlərlə dəstəklənən inkişaf etmiş rabitə və informasiya texnologiyaları şəbəkəsinin zəruriliyini müdafiə edən yeni bir ideyanın ortaya çıxmasına səbəb oldu. 1989-cu ildə Sovet İttifaqının dağılmasından sonra ABŞ dominant qlobal güc kimi ortaya çıxdı və bu da onu təhlükəsizlik və hərbi strategiyasını əks etdirən yeni bir dünya nizamını qəbul etməyə sövq etdi.

Müasir dünya böyük qlobal güclərin təsir bölgələrində və beynəlxalq münaqişələrdəki təcrübələri ilə bağlı əhəmiyyətli hadisələrlə doludur. Bu münaqişələr, xüsusən də qlobal iqtisadiyyatı, xüsusən də Afrika və Ərəb dünyasını canlandırmaq üçün böyük iqtisadi və həyati əhəmiyyət kəsb edən resurslarla zəngin olan Üçüncü Dünya ölkələrində maraqların toqquşmasından və fərqli regional və beynəlxalq baxışlardan irəli gəlir. Sovet İttifaqının dağılmasından sonra dünyada yeganə supergüc kimi dominantlıq edən ABŞ hələ də Avropa gücləri, Rusiya Federasiyası və Çin ilə rəqabətlə üzləşir. Lakin Çinin ABŞ ilə rəqabəti əsasən iqtisadi xarakter daşıyır [12]. Təkcə Çin-ABŞ münasibətləri deyil, regional hegemonluq əsas məsələ olduğu zaman İsrail və Ərəb-İran ittifaqlarının aktiv müharibələri də bunlara səbəb olan əsas faktorlardan hesab edilir.

Bugünkü dünya getdikcə regional və beynəlxalq ittifaqlar tərəfindən müəyyən edilir. Məsələn, Rusiya, ərəb ölkələri ilə onların keçmiş müstəmləkə hökmdarları arasındakı siyasi çatlardan, xüsusən də Mali və Burkina Faso-dakı hərbi çevrilişlərin Fransa və Amerika maraqlarına meydan oxuduğu Afrikada, Asiya və Afrikada təsirini genişləndirmək üçün çalışır. Bu ölkələr bölgədə dayaq nöqtəsi yaratmağa çalışan Rusiya ilə əməkdaşlıq etməyə hazır olduqlarını nümayiş etdirdilər. Eynilə, hətta NATO daxilində də Avropa ölkələri Amerikanın qlobal məsələlərdə iştirakı ilə bağlı mövqelərini yenidən qiymətləndirməyə başladılar.

ABŞ zəif ölkələr üzərində iqtisadi və siyasi nəzarəti qorumaq, çətinlik çəkən iqtisadiyyatların Vaşinqtondan və müttəfiqlərindən asılı qalmasını təmin etmək strategiyasına sadıq qalır. Bu, hərbi

* müəllim, BAAU

e-mail: seide.ceferova@baau.edu.az

müdaxilənin və imperialist basqıların əsas tərəfdarı olan Vudro Vilsonun adını daşıyan "Vilson idealizmi" doktrinası ilə uyğun gəlir [2, s.25]

2. ŞƏRQ sammiti və ABŞ-Çin-Hindistan münasibətləri fonunda yeni dünya düzəni.

Müasir dünyanın gələcəyinin həm ABŞ-nin rəhbərlik etdiyi demokratik kapitalizm, həm də Çinin dəstəklədiyi avtoritar kapitalizmlə qarşılaşmaqla formalaşacağı aydın görünür. Yeni düzən birbaşa müharibələrdən daha çox strateji həlləri özündə ehtiva edir. Hər hansı bir dövlət üçün ən vacib məqam müxtəlif sosial təbəqələr və millətlər arasında etimadın gücləndirilməsi üzərində işləməkdir. Başqa bir səviyyədə, Çin, Hindistan və digərləri kimi inkişaf etməkdə olan güclər Amerika hegemoniyasını zəiflədir.

Yeni yaranan dünya nizamını daha geniş şəkildə təsvir etməyin yolu üç müəyyənedici xüsusiyyətə malik çoxqütblülükdür. Birincisi, heç bir tək millət və ya güc qrupu dominantlıq etməyəcəyini anlamaqdır. ABŞ, xüsusən də hərbi, maliyyə və texnoloji cəhətdən ən güclü millət olaraq qalması ehtimalı var. Lakin Çin maliyyə gücü baxımından olmasa da, inkişaf və ticarətdə üstünlük təşkil edir. Avropa Birliyi ticarət və ekoloji təhdidlərin tənzimlənməsində bir qüvvə olaraq qalsa belə, multipolyarlıq özünü mərkəzləşmiş güc ideyasının sarsılması ilə göstərir.

İkincisi, çoxtərəfli dünyada güc və uyğunlaşma məsələyə və zamana bağlı olaraq qalır. Ölkələr sərt ittifaqlardan çəkinir və bunların əvəzinə daha çox iqtisadi ittifaqlar adı altında əslində özündə dərin bağları olan ancaq görünür tərəfində isə bunu gizlədən ittifaqlarda birləşirlər.

Üçüncüsü, heç bir tək millət hər bir məsələ sahəsində liderlik edə bilməz. Məsələn, artıq qeyd edildiyi kimi, ABŞ təhlükəsizlik müttəfiqlərini saxlaya bilsə də, Çin ticarət tərəfdaşı kimi dominantlıq edə bilər; Aİ iqlim qaydalarını formalaşdırmaqla yanaşı, Meksika, Nigeriya və Türkiyə kimi dövlətlər də daxildir. Cənub-Şərqi Asiyanın ABŞ-Çin rəqabətinə verdiyi reaksiyaya əsasən, dövlətlər müəyyən bir məsələdə müəyyən bir anda bir gücə üstünlük verə bilər, lakin yenə də fərqli, lakin bəzən əlaqəli sahələrdə digəri ilə möhkəm əlaqələrə malikdirlər [11]. Məsələn, ölkələr Çindən iqtisadi və infrastruktur yardımı ala bilər, lakin təhlükəsizlik üçün ABŞ-a və onun müttəfiqlərinə baxa bilərlər.

ASEAN-da İndoneziya və Afrika Birliyində Cənubi Afrika kimi regional qurumlar vasitəsilə fəaliyyət göstərən regional güclər siyasi, təhlükəsizlik və ticarət işlərinin idarə olunmasında daha vacib hala gələ bilər. Bunlara yalnız BRICS üzvləri ilə məhdudlaşmamaqla yanaşı, Meksika, Nigeriya və Türkiyə kimi dövlətlər də daxildir. Cənub-Şərqi Asiyanın ABŞ-Çin rəqabətinə verdiyi reaksiyaya əsasən, dövlətlər müəyyən bir məsələdə müəyyən bir anda bir gücə üstünlük verə bilər, lakin yenə də fərqli, lakin bəzən əlaqəli sahələrdə digəri ilə möhkəm əlaqələrə malikdirlər [11]. Məsələn, ölkələr Çindən iqtisadi və infrastruktur yardımı ala bilər, lakin təhlükəsizlik üçün ABŞ-a və onun müttəfiqlərinə baxa bilərlər.

Asiya təkcə global artımın mərkəzi deyil, həm də yeni "qlobal birləşdirici" kimi qəbul edilir. 2015-2021-ci illər arasında global ÜDM artımının 57 faizi və dünya ÜDM-nin 42 faizi regionun payına düşüb. Asiya həmçinin global ticarətin yarısından çoxunu təşkil edir və onun regiondaxili ticarəti yalnız Avropa Birliyindən sonra ikinci yerdədir və 2022-ci ildə ümumi ticarətinin 57 faizini təşkil edir [13].

Bu ilki (2025) Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatının (ŞƏT) Tianjində keçirilən zirvə görüşü, 20-dən çox dövlət başçısının və 10 beynəlxalq təşkilat nümayəndəsinin qatıldığı təşkilatın tarixində ən böyük toplantı oldu. ŞƏT+ sessiyasında Çinin Dövlət Başçısı və Partiya Lideri Si Cinpin əsas nitq söyləyərək Qlobal İdarəetmə Təşəbbüsünü açıqladı. Əvvəllər sadəcə Çin, Rusiya, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Tacikistan tərəfindən 1996-cı ildə sərhəd mübahisələrini həll etmək üçün "Şanxay Beşliyi" kimi təsis edilən ŞƏT-in mandatı və üzvləri zamanla əhəmiyyətli dərəcədə genişlənərək, Çinin maraqlarına daha çox hörmətlə yanaşması, Çinin avtoritar siyasi sisteminə daha uyğun normalar və ABŞ rəhbərliyinin yerdəyişməsi ilə xarakterizə olunan yeni beynəlxalq nizam qurmaq səylərinin vacib bir hissəsinə çevrildi [13].

31 avqust və 1 sentyabr 2025-ci il tarixlərində Tianjində keçirilən ŞƏT sammitinin birgə iclaslarına əlavə olaraq, Si Cinpin bir sıra ikitərəfli görüşlər keçirdi. Bu görüşlər eyni zamanda onun

həm böyük güclərə (Hindistan və Qazaxıstan kimi), həm də kiçik dövlətlərə (Ermənistan və Belarus kimi) bərabər diqqət yetirmək - inklüzivlik vədini nümayiş etdirdi və ikitərəfli əlaqələr şəbəkəsinə əsaslanan Çinin çoxtərəflilik modelini təcəssüm etdirdi. İştirakçı ölkələrin müxtəlifliyi Pekinin transregional əlaqələri dərinləşdirmək və bazara çıxışı genişləndirmək səylərini vurğulayır [1, s.6]. Ermənistan və Azərbaycan kimi Müşahidəçi dövlətlər, Kamboca və Myanma kimi dialoq tərəfdaşları və Vyetnam və İndoneziya kimi qonaq dövlətlər hamısı iştirak etdi. Lakin ən diqqətəlayiq olanı Hindistanın Baş naziri Narendra Modinin iştirakı idi. Yeddi ildən sonra geri qayıdan Modinin iştirakı həm Çin-Hindistan yaxınlaşmasının yenilənməsinin mümkünlüyünü, həm də Pekinin Yeni Dehlini beynəlxalq nizamı formalaşdırmaq layihəsinə cəlb etmək əzmini göstərir [14].

Təşəbbüsün mərkəzində beş prinsip dayanır. Birincisi, millətin ölçüsündən və ya siyasi və iqtisadi çəkisindən asılı olmayaraq suveren bərabərliyin qorunmasıdır. Burada Çin bir çox Qlobal Cənub dövlətləri ilə bugünkü beynəlxalq sistemdə az təmsil olunmaları ilə bağlı ortaqların fikri vurğulayır. Bu çərçivədə Pekin ardıcıl olaraq "beynəlxalq münasibətlərin demokratikləşdirilməsini" müdafiə edir. Xüsusilə Avropa müşahidəçiləri üçün diqqət çəkən şey, Çin diplomatiyası tərəfindən tanış siyasi terminologiyanın qəsdən yenidən şərh edilməsi və tətbiq edilməsidir.

İkincisi, Çin beynəlxalq hüquqa, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) Nizamnaməsinə və beynəlxalq münasibətlərin ümumi qəbul edilmiş normalarına hörmət etməyə çağırır. Bu öhdəlik, suverenliyə, ərazi bütövlüyünə və BMT Nizamnaməsində təsbit olunmuş prinsiplərə hörmət etməyin vacibliyini vurğulayan 2023-cü il Qlobal Təhlükəsizlik Təşəbbüsü (GSI) konsepsiya sənədi də daxil olmaqla, çoxsaylı xarici siyasət sənədlərində öz əksini tapır. Eyni zamanda, bütün dövlətlərin "qanuni təhlükəsizlik narahatlıqlarını" nəzərə almağın vacibliyini vurğulayır. Lakin Avropa baxımından bu cür iddialar, xüsusən də GGI elanı və Rusiyanın ŞƏT zirvəsindəki görkəmli rolu kontekstində tez-tez ziddiyyətli görünür [6, s.12].

Üçüncüsü, Çin beynəlxalq münasibətlərin təməl daşı kimi çoxtərəfli əməkdaşlığın həyata keçirilməsini vurğulayır. Bu baxımdan, GGI "Bir Kəmər, Bir Yol" Təşəbbüsündən elementləri, xüsusən də "birgə məsləhətləşmə, birgə töhfə və birgə fayda" formulunu qəbul edir. Həmin təşəbbüsün Azərbaycan və Ermənistan kimi müşahidəçi ölkələr ilə müzakirə edilib inkişaf perspektivləri müəyyən edilməsi, Xüsusi rol oynayır. Bu baxış bucağı Pekinin miqyas fərq etməz bir şəkildə perspektivli hər layihəni dəyərləndirərək qlobal gücə çevrilmə istiqamətindəki yeniliklərinin xəbərcisidir.

Dördüncü olaraq, Çin Çin Kommunist Partiyasının (ÇKP) müzakirələrində dərin kök salmış və hazırda beynəlxalq səhnəyə çıxarılan "insan mərkəzli" yanaşmanı təşviq edir. Bu hekayə vasitəsilə Pekin özünü yoxsulluğun azaldılması, əlaqə, səhiyyə və iqlimin qorunması kimi qlobal problemləri həll etmək üçün blok siyasətindən kənara çıxan kimi təqdim edir. Çin özünü hamı üçün inkişafın tərəfdarı kimi təqdim edir və bu prinsipi rəhbərlik əvvəllər Qlobal İnkişaf Təşəbbüsü kontekstində etdiyi kimi yeni beynəlxalq nizamın mərkəzi kimi təqdim edir.

Beşinci, Çin GGI-nin tətbiqinin vacibliyini vurğulayır. Bu mənada ŞƏT-in özü artıq həm model, həm də təşəbbüsün təcəssümü kimi təqdim olunur. Daha geniş şəkildə, Pekin müxtəlif beynəlxalq kontekstlərdə Çin konsepsiyaları və normaları ilə uyğunluğu təşviq etməyə çalışır. Bu şəkildə Çin ideyaları və konsepsiyaları yeni dünya nizamının əsası kimi müəyyən edilə bilər. Eyni zamanda, ÇKP beynəlxalq muxtariyyətini, xüsusən də ABŞ və Avropa ilə münasibətlərdə möhkəmləndirir [4].

Hindistanın Çinlə münasibətləri, Rusiya və ABŞ ilə olduğu kimi, enerji təhlükəsizliyi ehtiyacları, dekarbonizasiya məqsədləri və təmiz enerji imkanlarını qurmaq təşəbbüsləri kontekstində araşdırılmalıdır. Hindistan hökuməti 2030-cu ilə qədər "quraşdırılmış elektrik gücünün 50 faizini qeyri-qaz mənbələrindən əldə etmək" hədəfini müəyyən edib. Bundan əlavə, o, 2047-ci

ilə qədər enerji sektorunda "özünəgüvənli" olmaq və 2070-ci ilə qədər xalis sıfır emissiyaya çatmaq istəyir [15].

ŞƏT sammiti bu yeni imperiya formasının müxtəlif aspektlərini əks etdirir. Ən əsası, Çinin maliyyə dəstəyi ilə regional dövlətlərin iqtisadi və infrastruktur çərçivələrinə genişlənən təsirini göstərmək olar. Ən bariz nümunə, həm sanksiyalı, həm də sanksiyasız fəaliyyətlərə imkan vermək üçün nəzərdə tutulmuş təklif olunan ŞƏT İnkişaf Bankıdır.

Pekinin yeni imperiyasının üçüncü tərəfi, daim genişlənən ikitərəfli tərəfdaşlıq şəbəkəsi qurmaq səyləridir. Məqsəd rəsmi ittifaqlar yaratmaq deyil, seçilmiş tərəfdaşlara fərqli imtiyazlar verməkdir. Bunlara ŞƏT İnkişaf Bankı və ya ŞƏT İBC kimi qurumlara maliyyə töhfələri və ya ŞƏT-in ətraf mühit əməkdaşlığı çərçivəsində hazırlanmış texnologiyalara güzəştli giriş daxil ola bilər. Bu, çoxtərəfli sammitlərdə ikitərəfli görüşləri Çin hökuməti üçün xüsusilə əhəmiyyətli edir. Praktikada Çin tez-tez ənənəvi güc balansı siyasətini əvəz edərək "parçala və hökmranlıq et" strategiyasından istifadə edir. Pekin üçün faydalar həmişə dərhal ölçülə bilən deyil. Bəzən onlar simvolik jestlərlə, məsələn, dövlətlər Pekinin beynəlxalq norma kimi möhkəmləndirməyə çalışdığı "Vahid Çin prinsipi"ni dəstəklədikdə özünü göstərir.

2022-ci ildən bəri Rusiyaya sanksiyalar tətbiq edən və qiymət məhdudiyyətləri müəyyən edən ölkələrin üçdə birindən çoxu, o cümlədən ABŞ, Hindistandakı Camnagar neft emalı zavodundan neft məhsullarının əhəmiyyətli bir hissəsini idxal edir. Reliance şirkətinə məxsus bu neft emalı zavodu dünyanın ən böyük və ən mürəkkəb tək sahəli neft emalı zavodudur və gündə 1,4 milyon barel emal etmək gücünə malikdir. Zavod ABŞ-nin İxrac-İdxal Bankının 500 milyon dollarlıq kredit zəmanəti ilə maliyyələşdirilən ABŞ avadanlıqları və texnologiyasından istifadə edilərək inşa edilmişdir [16]. Bechtel, ABŞ-nin ən qədim və ən böyük infrastruktur və tikinti şirkətlərindən biridir və neft emalı kompleksinin yaradılmasında və sonradan genişləndirilməsində mühüm rol oynayır.

Çin və ABŞ münasibətlərində Hindistanın demək olar ki, ortaq mövqedə olub hər iki dövlət ilə münasibətləri qarşılıqlı saxlamağa çalışması gələcək düzənin formalaşmasında müxtəlif problemlərin meydana çıxarmasına gətirib çıxarır. Məsələn bu fonda biz Kəşmir problemini nümunə olaraq götürsək, müttəfiqlərin siyasi və iqtisadi dəstəkləri beynəlxalq təhlükəsizlik səviyyəsində xüsusi önəm daşıyacaq. Eləcə də, Çin və peninsula ərazi vahidləri arasında tez-tez meydana gələn müstəqil olma cəhdləri fonunda Hindistanın G20 ölkəsi səviyyəsində mövqeyi, Beynəlxalq arbitraj rolunu tez-tez əlinə alan Trump administrasiyası üçün narahatlıq yaradan böyük bir nüans olaraq siyasi analizlərə əsasən hələlik görünmür.

3. Hegemon dövlətlərin daxili siyasətinin Qlobal nəticələri

Yerli səviyyədə baş verən siyasi proseslərin düzənə təsirlərini ən son NYC seçkilərində aydın izləmə şansımız oldu. 2025-ci ilin payızında Zohran Mamdaninin Nyu-York meri seçilməsi ABŞ-in daxili siyasi sistemində mühüm dönmə nöqtələrindən biri kimi qiymətləndirilir. O, şəhərin tarixində ilk müsəlman meri olmaqla yanaşı, həm də gənc və açıq şəkildə sol-proqressiv platforma ilə qalib gəlmiş siyasətçi olaraq təkcə yerli kontingentin diqqətini deyil, qlobal səviyyədə bir çox siyasi auditoriyanın əsas gündəmini zəbt edən xəbər baaşlığına çevrilmişdir. Mamdaninin seçki kampaniyası yüksək gəlirli təbəqələrə qarşı ədalətli vergi sistemi, sosial mənzil təşəbbüsləri, immiqrant hüquqlarının qorunması və şəhər səviyyəsində bərabər imkanların yaradılması kimi ideyalara əsaslanırdı [9]. Bu yanaşma ABŞ-də son illərdə artan sosial bərabərsizlik, irqçilik və siyasi qütbləşmə fonunda əhalinin müəyyən təbəqələri üçün dəyişiklik arzularının simvoluna çevrildi. Donald Trump və onun tərəfdarları isə Mamdaninin qələbəsinə həm ideoloji, həm də simvolik bir meydan oxuma kimi qəbul etdilər. Trump-ın prezidentliyə qayıdış cəhdləri və “Amerikanın əzəmətinə bərpa etmək” şüarı ilə təmsil olunan sağ-populist xətt, Nyu-York kimi kosmopolit şəhərlərin liberal yönümlü idarəçiliyi ilə kəskin ziddiyyət təşkil edir. Mamdani şəhər resurslarının daha ədalətli bölgüsünü, miqrantların sosial integrasiyasını və iqlim dostu iqtisadi planlaşdırmanı dəstəkləyərkən, Trump administrasiyası bu siyasətləri “anti-kapitalist” və “ABŞ dəyərlərinə zidd”

adlandırdı. Nəticədə federal və yerli səviyyələr arasında maliyyə resurslarının bölüşdürülməsi, sosial proqramlara dəstək və şəhər infrastrukturuna yönəlik investisiyalar məsələsində ciddi gərginlik yarandı. Bu gərginlik təkcə ABŞ siyasətinin daxili aspekti ilə məhdudlaşmır. Yeni dünya düzənində, yəni təkqütblü sistemdən çoxqütblü, dəyərlər və güclər baxımından parçalanmış sistemə keçid dövründə, belə hadisələr liberal dəyərlərin davamlılığı və Qərb demokratiyasının gələcəyi üçün simvolik əhəmiyyət daşıyır. Mamdaninin qələbəsi, yerli səviyyədə belə olsa, sosial ədalət və müxtəliflik əsaslı idarəetmə modellərinin hələ də ictimai dəstək qazandığını göstərir. Bu, beynəlxalq arenada populist və avtoritar tendensiyaların yüksəlişinə qarşı ideoloji alternativin mümkünlüyünü nümayiş etdirir. Bununla yanaşı, Mamdaninin qalibiyyəti həm də qlobal miqyasda sol-proqressiv hərəkatların legitimliyini gücləndirir. Nyu-York kimi dünya maliyyə mərkəzində sosial-demokratik platformanın qələbəsi, Qərb kapitalizminin daxili tənqidinin artıq periferik deyil, mərkəzi səviyyədə baş verdiyini göstərir. Bu, yeni dünya düzənində “yumşaq güc” anlayışını yenidən formalaşdırır: iqtisadi və hərbi gücdən çox, sosial ədalət, inklüzivlik və mədəni müxtəliflik kimi dəyərlər beynəlxalq imic üçün ön plana çıxır [17]. Beləliklə, Mamdaninin seçilməsi həm ABŞ-də, həm də beynəlxalq siyasətdə iki əsas təsir yaradır: birincisi, daxilə Trump tipli populizmlə liberal şəhər mədəniyyəti arasında gərginliyi artırır; ikincisi isə qlobal miqyasda liberal-demokratik dəyərlərin yenidən dirçəlməsi üçün simvolik stimül yaradır. Bu hadisə göstərir ki, yeni dünya düzəni yalnız dövlətlərarası güc balansı ilə deyil, həm də şəhər və cəmiyyət səviyyəsində ideoloji rəqabətlə formalaşır.

ABŞ və C5+1 Formatı: “Zəmilərə İqtisadi Sızma” yoxsa “Beynəlxalq tərəfdaşlıq?”

ABŞ ilə Mərkəzi Asiya ölkələri arasında keçirilən C5+1 sammiti 2025-ci ilin noyabr ayında Vaşinqtonda baş tutdu. Bu sammit Amerika Birləşmiş Ştatları ilə Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan, Tacikistan və Türkmənistan arasında 2015-ci ildən davam edən əməkdaşlıq platformasının onuncu görüşü idi. Sammitin keçirilməsi həm regional, həm də qlobal səviyyədə mühüm siyasi hadisə kimi qiymətləndirilir. Çünki bu, ABŞ-nin Mərkəzi Asiya regionuna yenidən artan diqqətinin və region ölkələrinin də Qərb ilə əməkdaşlığı dərinləşdirmək istəyinin göstəricisidir.

Vaşinqtonda baş tutan görüşdə əsas müzakirə mövzuları iqtisadi əməkdaşlıq, enerji və nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı, həmçinin kritik mineralların hasilatı və tədarük zəncirlərinin diversifikasiyası idi. ABŞ Prezidenti və Mərkəzi Asiya liderləri “Joint Statement of Intent on Economic Cooperation” adlı birgə bəyanat qəbul etdilər. Bu bəyanatda iqtisadi əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi, regionun geoloji potensialının öyrənilməsi və nadir torpaq elementlərinin hasilatında birgə layihələrin həyata keçirilməsi barədə razılıq əldə olundu. ABŞ tərəfi xüsusilə uran, litium və digər strateji minerallara çıxış imkanlarını genişləndirməyə maraq göstərdi. Bu, ABŞ-nin sənaye və texnoloji təhlükəsizliyi üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır, çünki hazırda bu mineralların böyük hissəsi Çindən asılı vəziyyətdədir.

Sammitin iqtisadi gündəliyinin digər vacib istiqaməti trans-Xəzər nəqliyyat dəhlizlərinin inkişafı idi. ABŞ bu məsələni həm enerji təhlükəsizliyi, həm də Avrasiyada alternativ logistika yollarının formalaşması baxımından dəstəkləyir. Vaşinqtonun məqsədi regionun enerji və ticarət axınlarını Rusiya və Çin marşrutlarından müəyyən qədər müstəqilləşdirmək, eyni zamanda Xəzər dənizi üzərindən Avropaya birbaşa çıxışı asanlaşdırmaqdır. Bu mənada Trans-Xəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Marşrutu (TITR) və Orta Dəhliz layihələri ABŞ üçün strateji əhəmiyyət daşıyır [7].

Bununla yanaşı, sammitdə enerji təhlükəsizliyi, iqlim dəyişikliyi, su ehtiyatlarının idarə olunması və ekoloji sabitlik kimi məsələlər də müzakirə olundu. Bu mövzular Mərkəzi Asiya ölkələri üçün xüsusilə aktualdır, çünki bölgə həm su çatışmazlığı, həm də enerji balansı problemləri ilə üz-üzədir. ABŞ bu sahədə texniki dəstək və ekoloji texnologiyaların transferini təklif etdi. Bununla yanaşı, region ölkələri üçün sosial-iqtisadi sabitlik də diqqət mərkəzində idi. Çünki ABŞ

anlayır ki, sabit iqtisadi mühit və yaxşı idarəetmə olmadan bölgədə təhlükəsizlik və investisiya mühiti uzunmüddətli ola bilməz.

Sammitin strateji əhəmiyyəti təkcə iqtisadi deyil, həm də geosiyasi aspektdə özünü göstərdi. ABŞ üçün bu görüş, Rusiya və Çinin təsir dairəsində olan Mərkəzi Asiyada diplomatik fəallığın artırılması cəhdi idi. Son illərdə Moskva və Pekin regionda əsas tərəfdaş statusuna malik olublar. Lakin Ukrayna müharibəsi və Qərbin Rusiyaya qarşı tətbiq etdiyi sanksiyalar nəticəsində bir çox Mərkəzi Asiya ölkələri alternativ tərəfdaş axtarmağa başlayıblar. Bu mənada ABŞ-la əməkdaşlıq onlar üçün yeni iqtisadi və diplomatik imkanlar yaradır. Eyni zamanda bu ölkələr balanslı siyasət aparmağa çalışırlar, yəni nə Rusiya, nə də ABŞ ilə münasibətləri tam şəkildə qurban vermək niyyətində deyillər. Rusiya sammiti ehtiyatla qarşıladı [6, s. 4-6]. Moskva bu platformanı öz təsir dairəsinə təhlükə kimi görür, çünki ABŞ-nin regionda fəallaşması Rusiyanın ənənəvi rolunu zəiflədə bilər. Çin də bu proseslərdən narahatdır, çünki Mərkəzi Asiya onun “Bir Kəmər, Bir Yol” təşəbbüsünün mühüm hissəsidir. Pekin xüsusilə ABŞ-nin kritik minerallar və nəqliyyat dəhlizləri sahəsində artan marağını öz enerji və ticarət strategiyasına təhdid kimi qiymətləndirir. Bununla belə, nə Rusiya, nə də Çin regionu Vaşinqtondan tam təcrid edə biləcək gücdə deyil, çünki Mərkəzi Asiya dövlətləri çoxistiqamətli xarici siyasət yürütməyə üstünlük verirlər. ABŞ-nin C5+1 formatındakı fəallığının arxasında aydın iqtisadi və strateji məqsədlər dayanır.

ABŞ sənaye təhlükəsizliyini təmin etmək, kritik resurslara çıxışı diversifikasiya etmək və Çinlə rəqabətdə mövqeyini möhkəmləndirmək istəyir. Bu baxımdan Mərkəzi Asiya ölkələri, xüsusilə Qazaxıstan və Özbəkistan, mühüm tərəfdaş hesab olunur. Lakin Vaşinqtonun təşəbbüsləri yalnız bəyanat səviyyəsində qalarsa, onların regionda real təsir gücü zəif olacaq. Bu, yalnız investisiyaların və texnoloji layihələrin konkret şəkildə həyata keçirilməsi ilə mümkün ola bilər [8].

Digər tərəfdən, Mərkəzi Asiya ölkələrinin də maraqları praktik xarakter daşıyır. Onlar ABŞ-dən daha çox iqtisadi dəstək, infrastruktur layihələrinə sərmayə və texnoloji modernizasiya gözləyirlər. Eyni zamanda, region hökumətləri daxili sabitliyi qorumaq və xarici təsirlər arasında tarazlığı saxlamaq istəyirlər. Bu səbəbdən onların ABŞ ilə yaxınlaşması müəyyən məhdudiyyətlər daxilində həyata keçiriləcək.

Sammitin qısamüddətli nəticələri daha çox diplomatik səviyyədə özünü göstərdi. Bəyanatlar və razılaşmalar siyasi iradənin ifadəsi kimi önəmlidir, lakin onların praktik reallaşması uzunmüddətli planlaşdırma tələb edir. Uzunmüddətli perspektivdə isə bu əməkdaşlıq, əgər real iqtisadi layihələrlə dəstəklənsə, Mərkəzi Asiyada iqtisadi modernləşməni və infrastruktur integrasiyasını sürətləndirə bilər.

2025-ci ilin C5+1 sammiti ABŞ-nin Mərkəzi Asiyaya dönüşünü simvolizə edir. Bu dönüş həm enerji, həm ticarət, həm də təhlükəsizlik baxımından yeni mərhələnin başlanğıcı ola bilər. Lakin real nəticələr yalnız region ölkələrinin siyasi iradəsindən, islahatlara açıq olmasından və ABŞ-nin uzunmüddətli iqtisadi öhdəliklərə sadıqlığından asılı olacaq. Əgər bu proses davamlı şəkildə inkişaf edərsə, Vaşinqton Mərkəzi Asiyada Rusiya və Çinlə rəqabətdə yeni strateji mövqe qazana bilər. Əks halda isə, bu sammit diplomatik jest olaraq tarixdə qalacaq. ABŞ və Mərkəzi Asiya ölkələri arasında keçirilən C5+1 sammiti Yeni Dünya Nizamının formalaşan geosiyasi konturlarına mühüm təsir göstərə bilər. Bu format əslində Vaşinqtonun çoxqütblü dünyada öz təsir dairəsini yenidən genişləndirmək və Çin-Rusiya tandeminə qarşı alternativ regional əməkdaşlıq modeli yaratmaq cəhdidir. C5+1 çərçivəsində iqtisadi, enerji və nəqliyyat əlaqələrinin inkişafı yalnız Mərkəzi Asiya üçün deyil, həm də global güc balansı üçün strateji əhəmiyyət daşıyır. Çünki ABŞ bu yolla həm resurs bazarlarında, həm də logistika dəhlizlərində təsirini artırmaqla Yeni Dünya Nizamında daha çox söz sahibi olmağa çalışır [5]. Eyni zamanda, Mərkəzi Asiya ölkələrinin bu təşəbbüsə qoşulması onların beynəlxalq sistemdə daha çox müstəqillik və çoxtərəfli diplomatiya imkanları qazanmasına gətirib çıxarır. Nəticə etibarilə, C5+1 platforması Yeni Dünya Nizamında global güc mərkəzlərinin

təkcütblü sistemdən çoxcütblü və iqtisadi cəhətdən qarşılıqlı asılı modelə keçidini sürətləndirə bilər, lakin bunun nə dərəcədə uğurlu olacağını region dövlətlərinin prioritetləri göstərəcək.

Nəticə

Araşdırmamıza başladığımız zaman qarşımızda duran ümumi istiqamət Yeni Dünya Nizamının mahiyyətinə və onun siyasi reallıqlar baxımından hansı funksiyaları yerinə yetirdiyinə dair suallar təşkil edirdi. Tədqiqat prosesi boyunca bu sualların cavablarını beynəlxalq müstəvidə, iqtisadi sferada, eləcə də lokal səviyyələrdə araşdırmağa çalışdıq. Belə ki, formalaşmaqda olan bu nizamın müəyyənedici xüsusiyyəti iki fərqli model arasında gedən strateji rəqabətdir: ABŞ-nin rəhbərlik etdiyi demokratik kapitalizm və Çinin dəstəklədiyi avtoritar kapitalizm.

Bu proses qlobal güc mərkəzlərinin yenidən bölüşdürülməsini həmçinin qərar qəbul etmə mexanizmlərinin getdikcə daha çox qlobal səviyyədə mərkəzləşməsinə əhatə edir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və G20 kimi quruluşlar bu yeni düzənin əsas sütunları rolunu oynayır. Mövcud proqnozlar, ABŞ-nin, xüsusilə hərbi güc və yüksək texnologiyalar sahəsində, yaxın onilliklərdə də aparıcı mövqeyini saxlasa da, onun ümumi qlobal müstəvidə hegemonluğu Çin və Hindistan kimi yüksələn güclərin fəaliyyəti nəticəsində əhəmiyyətli dərəcədə zəifləməkdədir. Gücün daha çox qeyri-bərabər və perpendikulyar dağılması ittifaqları çevik, situasiyaya əsaslanan və tez-tez “iqtisadi tərəfdaşlıq” adlı maskalanmış formalara çevirəcək. Bu şəraitdə, xüsusilə də inkişaf etməkdə olan ölkələr yəni üçüncü dünya dövlətləri qarşısında yeni və mürəkkəb seçim dilemması yaranır: hansı hegemon güclə tərəfdaşlıq daha çox strateji fayda gətirəcək?

Çinin bu yeni qlobal nizamın normalarını müəyyən etmək istiqamətində aqressiv hesab edilə bilən söyləri, xüsusən də Qlobal İdarəetmə Təşəbbüsü (GGI) və genişləndirilmiş ŞƏT kimi platformalar vasitəsilə əhəmiyyətli bir proqnozlaşdırıcı və istiqamətləndirici tendensiyanı ortaya qoyur. Pekin suveren bərabərlik və çoxtərəflilik kimi prinsipləri müdafiə etməklə yanaşı, maliyyə və investisiya imkanlarından istifadə edərək geniş ikitərəfli tərəfdaşlıq şəbəkələri qurur və bununla da öz siyasi maraqlarına uyğun, avtoritar modelə hörmət edən alternativ qlobal idarəetmə çərçivəsi təklif edir. Bu strategiya, böyük ehtimalla, siyasi şərtlər irəli sürmədən iqtisadi və infrastruktur dəstəyi təmin etməsi səbəbilə Qlobal Cənub və Orta Asiya kimi regionlarda öz təsirini daha da gücləndirəcək. Ümumi olaraq, qarşıdakı dövr üçün əsas proqnoz olaraq qlobal sistemin getdikcə daha çox parçalanmasıdır: bir çox dövlət eyni anda çoxistiqamətli və yüksək dərəcədə pragmatik xarici siyasət yürüdərək təhlükəsizlik sahəsində ABŞ və onun müttəfiqlərinə, iqtisadi inkişaf və infrastruktur baxımından isə Çinə üstünlük verməyə davam edəcək. Eləcə də, nəzərə almaq lazımdır ki, Çin qlobal olaraq Asiya məkanı üçün olan bir çox infrastruktur yollarının əsas təminəddici dəhlizi rolunu oynamaqdadır. Bu rol ona tarixi İpək Yoluna faktiki olaraq sərhədsiz çıxış imkanı yaradır və Pekinin regional və qlobal rolunu strateji şəkildə gücləndirir.

Geosiyasi rəqabətin əsas strateji sahələri gücləndirəcəyini və ABŞ Orta Asiyada C5+1 formatı kimi təşəbbüslər vasitəsilə Çin-Rusiya təsirini pozmağı hədəfləyəcəyini demək olduqca tez olsa belə, hal-hazırda üfüqdə görünən siqnallar bunu söyləyir. C5+1-in uzunmüddətli uğuru kritik mineralların təhlükəsizliyini təmin etmək və Rusiya və Çinin nəzarətindən uzaq alternativ nəqliyyat dəhlizlərinin inkişaf etdirilməsi üçün investisiyaların və texnoloji layihələrin konkret həyata keçirilməsindədir. Əsas vurğulanmalı məqam ondadır ki, Vaşinqton diplomatik jestlərini real iqtisadi öhdəliklə dəstəkləməsə, sammit əsl strateji mərkəz deyil, "diplomatik jest" olacaq. Mərkəzi Asiya ölkələrinin bu rəqabət aparıcı xarici təsirləri tarazlaşdırmaq qabiliyyəti - daxili sabitliyi qorumaq və modernləşmə axtarmaq - regionun yeni qlobal enerji və ticarət arxitekturasındakı rolunu müəyyən edəcək.

Ümumi nəticə etibarilə, Yeni Dünya Nizamı anlayışı konkret, yekdil qəbul olunmuş bir modeldən çox, qlobal siyasətdə baş verən transformasiyaları izah edən çevik bir çərçivə rolunu oynayır. Bu nizamın mahiyyəti bir tərəfdən qlobal güc mərkəzlərinin yenidən bölüşdürülməsi ilə

bağlıdır: dünyanın iqtisadi və siyasi ağırlıq mərkəzi tədricən çoxtərəfliliyə keçərək tək qütblü sistemdən uzaqlaşır. Yeni dünya nizamı yalnız dövlət səviyyəsində güc balansları ilə formalaşmayacaq; ictimai səviyyədə ideoloji rəqabət güclü simvolik stimül kimi xidmət edəcək. Nyu-York kimi qlobal bir şəhərdə populist və avtoritar tendensiyalara qarşı çıxan solçu progressivlər seçilməsi kimi hadisələrin "yumşaq güc" anlayışını yenidən formalaşdıracağı proqnozlaşdırılır. Bu, yalnız iqtisadi və hərbi güc deyil, sosial ədalət və inklüzivlik kimi dəyərlərin bir millətin beynəlxalq imici üçün əhəmiyyət kəsb edəcəyini və hegemon dövlətlərdə daxili siyasi gərginliyin sistemli, qlobal nəticələrə səbəb ola biləcəyini göstərir. Digər tərəfdən, Yeni Dünya Nizamı dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar arasında artan qarşılıqlı asılılıq fenomenini də özündə cəmləşdirir - bu asılılıq qlobal qərarvermə mexanizmlərinin əvvəlkindən daha mərkəzləşdirilmiş, koordinasiyalı və çoxsəviyyəli olmasını zəruri edir, Buna görə də, ortaya çıxan nizamın dəyişkən olacağı və sərt güc, geosiyasi maneələri ilə dəyərlər və idarəetmə modelləri üzərində yumşaq güc rəqabəti arasındakı mürəkkəb qarşılıqlı təsirdən təsirlənəcəyi proqnozlaşdırılır.

Sonda qeyd etmək lazımdır ki, əgər 2-ci dünya müharibəsinin sonunda tədqiqatçılar multipolyar düzənin meydana gəlməsi ilə liberal ideologiyanın inkişafı və qloballaşma fonunda integrasiyanın vacibliyi rolundan danışıraq Yeni Dünya Nizamını daim iqtisadi məqsədlər üçün bir-birinin yanında olan, müharibədən maksimalist dərəcədə qaçan, beynəlxalq hüquqa dəyər verən ölkələrin birliyində görürdüsə, 2025-ci ilin gətirdiyi yeni reallıqlar, ölkələrin siyasi məqsədlər üçün həm iqtisadi olaraq bir-birini müxtəlif ittifaqların vasitəsi ilə istifadə etməsini göstərir, həmçinin son dövrlər yoxa çıxan daxili auditoriyanın ictimai mövqeyinin beynəlxalq səviyyədə (Nepal hadisələri və NYC mer seçkiləri) bir ölkənin statusuna nə dərəcədə təsir etdiyini göstərir. Tədqiqat sualımızın cavabını isə bu şəkildə cavablandırırıq: Yeni Dünya Nizamı nə yalnız gücün yenidən bölüşdürülməsi, nə də sırf mərkəzləşdirilmiş idarəçilik modeli kimi dar çərçivədə izah oluna bilər. O, daha çox qloballaşmanın, çoxtərəfliliyin və qarşılıqlı asılılığın yaratdığı yeni siyasi reallıqların sintezidir. Bu reallıqlar beynəlxalq sistemdə yeni əməkdaşlıq formalarını, yeni riskləri və yeni imkanları eyni anda formalaşdırır. Başqa sözlə, Yeni dünya düzəni ilə bağlı reallıqlar aktual olan dövrün sistem ünsürləri ilə olduqca sıx bir şəkildə transformasiya olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Ahmed Bakhshab, O. A. B. (n.d.). State sovereignty in light of international developments: An analytical study. Legal Journal, (3).
2. Bearce, D. H., & Jolliff Scott, B. J. (2019). Popular non-support for international organizations: How extensive and what does this represent? The Review of International Organizations, 1–30.
3. Chomsky, N. (2003). Power and terror: Roots of American culture (I. Y. Al-Shihabi, Trans.). Damascus, Syria: Dar Al-Fikr. (Original work published 1424 AH)
4. Chomsky, N. (2007a). Failed states: The abuse of power and the assault on democracy. Beirut, Lebanon: Dar Al-Kitab Al-Arabi.
5. Chomsky, N. (2007b). The old and new world order (A. M. Abdel Hamid, Trans.). Cairo, Egypt: Nahdat Misr for Printing, Publishing, and Distribution.
6. Gray, J. (2018). Life, death, or zombie? The vitality of international organizations. International Studies Quarterly, 62(1), 1–13.
7. Hobolt, S. B. (2009). Europe in question: Referendums on European integration. Oxford, UK: Oxford University Press.
8. Khamis Al-Yakhri, M. A., et al. (2020, December). Scenarios of the new world order. Amman, Jordan: Jordan Media Institute.

-
9. Volgy, T., Cott, L., Moatamed, A., & Zayan, E. (2011). The future of the new world order. Cairo, Egypt: National Center for Translation.
 10. 15 september, 2025. URL: <https://www.chathamhouse.org/publications/the-world-today/2025-09/decline-west-and-rise-rest-will-lead-new-world-order>
 11. 26 September, 2025. URL: <https://www.pubaffairsbruxelles.eu/opinion-analysis/chinas-claim-to-a-new-world-order>
 12. 2 October, 2025. URL: <https://www.phenomenalworld.org/analysis/india-in-the-new-global-order>
 13. 2 September, 2025. URL: <https://www.gzeromedia.com/news/analysis/chinas-plans-for-the-new-world-order>
 14. 3 September, 2025. URL: <https://www.csis.org/analysis/china-showcases-global-ambitions-shanghai-cooperation-organization-summit>
 15. 26 September, 2025. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s43545-025-01190->
 16. 26 September, 2025. URL: <https://www.swp-berlin.org/publikation/chinas-claim-to-a-new-world-order>
 17. 8 November, 2025. URL: https://soundcloud.com/chathamhouse/mamdani-won-in-new-york-for-trump-was-it-a-setback-or-backlash?utm_source=soundcloud&utm_campaign=wtshare&utm_medium=widget&utm_content=https%253A%252F%252Fsoundcloud.com%252Fchathamhouse%252Fmamdani-won-in-new-york-for-trump-was-it-a-setback-or-backlash

Summary

Saida Jafarova

What is the concept of the New World Order, and how is its functional structure defined?

The concept of the New World Order refers to the transformation of the global political, economic, and security systems in response to shifting power dynamics and emerging global challenges. Historically, it has been used to describe periods of major geopolitical restructuring — from the aftermath of the World Wars to the end of the Cold War, and now to the 21st century's complex multipolar landscape. In its modern sense, the New World Order embodies the ongoing transition from a U.S.-dominated unipolar system to a more multipolar framework, where regional powers such as China, Russia, the European Union, and emerging economies play increasingly significant roles in shaping international outcomes.

At its core, the New World Order represents an evolving balance between sovereignty and interdependence. Globalization, technological advancement, and transnational issues such as climate change, migration, and cybersecurity have blurred traditional boundaries, requiring collective governance beyond national interests. International institutions like the United Nations, G20, and World Trade Organization are central to this structure, though their effectiveness and legitimacy are often questioned.

Economically, the New World Order is defined by competition over resources, critical technologies, and global markets. Politically, it involves a struggle between liberal democratic values and authoritarian governance models. Militarily, it includes a redefinition of security in the face of hybrid warfare, artificial intelligence, and space dominance.

Ultimately, the New World Order is not a fixed system but an adaptive process, one shaped by cooperation and rivalry among states, corporations, and non-state actors. Its direction will depend on whether global powers can manage competition through diplomacy and shared norms, or whether emerging rivalries will deepen fragmentation and instability in the international arena.

Keywords: *New World Order, G20, SCO, C5+1, Zohran Mamdani*

Резюме

Саида Джафарова

Что представляет собой концепция нового мирового порядка и какова его функциональная структура?

Концепция Нового мирового порядка относится к трансформации глобальной политической, экономической и оборонной систем в ответ на меняющуюся динамику власти и возникающие глобальные вызовы. Исторически она использовалась для описания периодов крупных геополитических перестроек — от последствий мировых войн до окончания холодной войны, а теперь и в условиях сложного многополярного ландшафта XXI века. В современном понимании Новый мировой порядок воплощает продолжающийся переход от однополярной системы с доминированием США к более многополярной системе, в которой региональные державы, такие как Китай, Россия, Европейский союз и развивающиеся экономики, играют всё более значимую роль в формировании международных отношений.

По своей сути, Новый мировой порядок представляет собой меняющийся баланс между суверенитетом и взаимозависимостью. Глобализация, технологический прогресс и транснациональные проблемы, такие как изменение климата, миграция и кибербезопасность, размывают традиционные границы, требуя коллективного управления, выходящего за рамки национальных интересов. Международные институты, такие как Организация Объединенных Наций, «Группа двадцати» и Всемирная торговая организация, играют центральную роль в этой структуре, хотя их эффективность и легитимность часто подвергаются сомнению.

В экономическом отношении Новый мировой порядок определяется конкуренцией за ресурсы, критически важные технологии и мировые рынки. В политическом плане он предполагает борьбу между либерально-демократическими ценностями и авторитарными моделями управления. В военном отношении он включает в себя переосмысление безопасности перед лицом гибридной войны, искусственного интеллекта и доминирования в космосе.

В конечном счёте, Новый мировой порядок — это не фиксированная система, а адаптивный процесс, формируемый сотрудничеством и соперничеством между государствами, корпорациями и негосударственными субъектами. Его направление будет зависеть от того, смогут ли мировые державы управлять конкуренцией посредством дипломатии и общих норм, или же возникающее соперничество усугубит фрагментацию и нестабильность на международной арене.

Ключевые слова: *Новый мировой порядок, G20, ШОС, C5+1, Зохран Мамдани*

ABŞ-DA AZƏRBAYCAN LOBBİSİNİN FƏALİYYƏTİ

Vüqar ƏLİYEV*

Giriş

Lobbizm, lobbi fəaliyyəti ABŞ siyasi sisteminin ayrılmaz elementlərindən hesab olunur və “çəkəndirmə və tarazlaşdırma” mexanizminin imkanlarından yararlanan bir siyasi fəaliyyət növü kimi qəbul edilib. Odur ki, siyasi sistemin ehtiyaclarından doğan lobbi fəaliyyətinə olan siyasi sifariş onun əhatəli hüquqi bazasını da formalaşdırmışdır. Bu hüquqi baza isə lobbi fəaliyyətinin bütün sferalarını əhatə etmək cəhdi ilə müşahidə edilmişdir. Bununla əlaqədar olaraq, xaricilərin, yəni xarici dövlətlərin strukturlarının, o cümlədən xarici dövlətlərin maraqlarına xidmət etməkməqsədilə lobbi fəaliyyətinin göstərilməsinin də hüquqi tənzimləmə mexanizmləri meydana gəlmişdir.

Belə ki, hələ 1938-ci ildə “Xarici təmsilçilər haqqında” Qanunun qəbul edilməsi məhz müvafiq subyektlərin ABŞ Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatı məsələlərini ehtiva edirdi. 1975-ci ildə isə Xarici Agentlərin Qeydiyyatı Aktı (FARA) qəbul edildi. Bu qanuna görə xarici ölkə adından fəaliyyət göstərən və bundan ötrü maddi mükafat əldə edən lobbiçilər ABŞ Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatdan keçməli və xərclərini əsaslandırmalı idilər. Əsas məqsəd lobbi fəaliyyətinə nəzarət etməkdən çox, lobbiçilərə şəxsiyyətlərini izah etmək imkanı verilməsi idi. Bu qanunun qəbulundan sonra lobbiçiliklə bağlı islahatların davam etdiyini və həmçinin Vaşinqtonda qrup maraqlarını təmsil edənlərin fəaliyyətlərinin paralel olaraq artdığı müşahidə edilməkdə idi.

Hələ ötən əsrin 90-ci illərində diaspora fəaliyyətinin lobbiçiliyə çevrilməsi üçün xarici ölkələrdə tərəfdaşlar tapılmalı və onların vasitəsilə daha effektiv şəkildə Azərbaycanın haqq səsi beynəlxalq aləmə çatdırılmalı, problemləri izah edilməli idi. Odur ki, xaricdə Azərbaycan lobbisinin formalaşdırılması ilə bağlı H.Əliyevin siyasi fəaliyyəti həm də güclü informativ və siyasi-iqtisadi potensiala malik digər lobbi strukturları ilə əməkdaşlığın qurulmasına istiqamətlənir. Məhz onun təşəbbüsü ilə böyük resurslara malik olan yəhudi, türk, neft lobbistləri ilə əməkdaşlıq istiqamətində addımlar atılır və bu Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə imicinin dəyişdirilməsi ilə nəticələnir. Belə ki, bu dönüş özünü ABŞ-Azərbaycan münasibətlərində göstərməyə başlayır.

ABŞ-dakı Azərbaycan lobbisinin əsas vəzifələrinə ABŞ-da hökumət və konqres ilə birbira ikitərəfli əlaqələrlə yanaşı, onun qərarqəbuledici elementlərinə təsir etmək məqsədilə lobbi fəaliyyətinin təşkili aiddir. ABŞ-da Azərbaycan lobbisinin fəaliyyətinin əsas istiqaməti həm siyasi məsələlər olan Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü ilə əlaqədar Ermənistana təsir göstərmək, demokratik islahatların aparılmasının təbliği, 907-ci və “Cekson-Venik” düzəlişinin ləğvi, ABŞ-la hərbi-siyasi əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi, həm də iqtisadi xarakterli investisiyaların qarşılıqlı təşviqi, Azərbaycanın neft-qaz ixracatının diversifikasiyasının dəstəklənməsi və s. kimi göstərmək olar.

Xarici tədqiqatçılar Azərbaycanın dünyada ABŞ-da lobbiçiliyə xərclədiyi vəsaitin həcminə görə ilk 10 ölkə arasında yer aldığını göstərirlər. (1)

ABŞ konqresində artıq Azərbaycan kokusunun yaradılması, bir çox diaspor təşkilatlarının, o cümlədən “Amerika-Azərbaycan Şurası”, “Amerika-Azərbaycan Cəmiyyəti” kimi qurumların lobbi fəaliyyətinin müxtəlif metodlarından istifadə etməsi müsbət haldır. Azərbaycan, ABŞ-da lobbi fəaliyyəti göstərmək üçün Vaşinqtonda yerləşən bir sıra lobbi firmaları ilə müqavilələr imzaladı. (3)

Hər il ABŞ Ədliyyə Nazirliyi ABŞ-dakı xarici dövlətlərin, təşkilatların və şəxslərin maraqlarını təmsil edən lobbi şirkətlərinin fəaliyyətləri haqqında bir hesabat yayımlayır. Hesabatda Azərbaycanla bağlı strukturlar da yer alır. ABŞ Ədliyyə Nazirliyinin hesabatına istinad etdikdə bəlli

*b/m, BAAU

e-mail: vugar79@list.ru

olur ki, hələ 1992-ci ildən bu günədək Azərbaycanın ABŞ-da lobbifəaliyyəti mövcuddur və hesabatda illər üzrə, sifarişçi, icraçı, məqsədlər, lobbifəaliyyəti dövrü və xərclər üzrə müfəssəl şəkildə öz əksini tapmışdır. Belə ki, hələ 1992-ci ildə Azərbaycan hökuməti adından AR-nın BMT yanında daimi nümayəndəliyi ABŞ-da qeydiyyatda olan “Campbell, Falk & Selby” lobbifəaliyyəti şirkəti ilə müqavilə bağlayaraq, aylıq ödəniş qarşılığında ABŞ Konqresində Azadlığı Müdafiə Aktı ilə bağlı Azərbaycanın mövqeyinin telefon və məktublar vasitəsilə çatdırılmasının təşkil edilməsi ilə bağlı razılığa gəlmişdilər.

Sonrakı dövrlərdə Azərbaycan ABŞ-da lobbifəaliyyəti ilə bağlı müqavilələri geniş əlaqələrə malik olan Podesta Qrupu ilə bağlamışdır. 2015-ci ilin fevralında Azərbaycan səfirliyinin müqavilə bağlayan Podesta Qrupu aylıq ödəniş 50.000 – 75.000 dollar arasında dəyişir (2). Podesta Qrupunun sənədlərində konqres idarələri, icra hakimiyyətləri, dövlət agentlikləri, media üzvləri və beynəlxalq mərkəzləri ilə yüzlərlə əlaqələr göstərilir.

Bu qrupun lobbifəaliyyəti nəticəsində 2015 il yanvarın 21-də Konqresdə Respublikaçı G.Qrin Azərbaycanı ABŞ ilə “yaxın və vacib əlaqələrə” görə dəyər-ləndirir və onu “demokratiyanın mayakı” adlandırır. Fevral ayında Respublikaçı R.Zinke Azərbaycan və ABŞ “müstəqillik və azadlıq mövzusunda eyni öhdəlikləri bölüşür”, Respublikaçı D.Payn Azərbaycanın “demokratiya ideallarına sadıq-liyini”, V.Foks ölkənin “etibarlı dost və dəyərli müttəfiqi” olduğunu söyləyir. P. Olson isə Azərbaycanı İsrailin yaxın müttəfiqi və “etibarlı tərəfdaşı” adlandırır. (5)

Hesabatdan bəlli olur ki, Azərbaycan adından lobbifəaliyyəti göstərmək üçün daha çox sifarişləri Azərbaycanın XİN, Azərbaycanın BMT yanında daimi nümayəndəliyi, Azərbaycanın ABŞ-dakı səfirliyi, Azərbaycanın Los-Ancelesdəki Baş konsulluğu, AR İqtisadi İnkişaf Nazirliyi, SOCAR şirkəti, Azərbaycan Beynəlxalq Bankı, Azərbaycan Diplomatik Akademiyası və digər dövlət və qeyri-dövlət strukturları vermişlər. İcraçı-lobbist qismində “Ed Graves & Associates”, “TKC International Inc.”, “Catlett & Yancey PLC”, “CMGRP Inc.”, “Hooper, Owen & Winburn”, “Baker, Donelson, Bearman & Caldwell”, “Livingston Group”, “JWI LLC”, “Glover Park Group LLC”, “Sitrick and Company Inc.”, “Southfive Strategies LLC”, “Melwood Communications”, “Potomac Square Group”, “Bob Lawrence & Associates Inc.”, “Rasky Partners”, “Stellar Jay Communications” və digər şirkətləri qeyd edə bilərik.

Bağlanmış müqavilələrdə lobbifəaliyyətinin göstərilməsi müddəti 1 aydan 1 ilə qədər, lobbifəaliyyəti xərcləri isə 3min dollardan 2,5 milyon dollar qədər dəyişir. Lobbifəaliyyətinin məqsədləri kimi isə ABŞ qanunverici, icraedici orqanları, media rəsmiləri ilə görüşlərin təşkili, yazışmaların həyata keçirilməsi, məsləhət xidmətlərinin göstərilməsi, müxtəlif maraq qrupları ilə əlaqələrin qurulması, Azərbaycan ilə ticarət, enerji resursları və siyasi sahələrdə maraqlarının təmsil edilməsi, QHT əməkdaşları ilə əlaqələrin qurulması, Azərbaycanda azad və ədalətli seçkilərin keçirilməsi məqsədilə ABŞ hökumət nümayəndələri və ictimai sektorda, o cümlədən QHT, media nümayəndələri və digərləri ilə əlaqələrin təşkili, jurnalistlər, sahibkarlar ilə görüşlərin, konfransların keçirilməsi, beynəlxalq mərkəzləri ilə işlərin aparılması və digərlərini göstərmək olar. Sözsüz ki, bu qədər lobbifəaliyyəti göstərilməsi həssas bir geosiyasi məkanda yerləşən və eyni zamanda fərqli təhlükələrlə üzləşmiş kiçik bir dövlət olaraq Azərbaycanın ABŞ kimi dünyanın nüfuzlu dövləti ilə münasibətlərinin təşkilində xüsusi rol oynayır.

2020-ci ilin sentyabrında başlamış və 44 gün davam etmiş Vətən müharibəsi, Azərbaycanın suveren ərazilərinin işğalçılardan azad edilməsi Azərbaycanın ABŞ-dakı lobbifəaliyyəti qarşısında yeni istiqamətlər və vəzifələr yaratdı. Qeyd edək ki, 44 günlük müharibə təkcə 30 il davam etmiş ABŞ-ın da maraqlarına müəyyən dərəcədə cavab vermiş status-kvonun, regional qüvvələr nisbətinin hərbi əməliyyatlar nəticəsində adi dəyişməsi ilə nəticələnmədi. Eyni zamanda beynəlxalq əhəmiyyətli və regional səviyyədə qüvvələr balansının yenidən təşkili prosesi baş verdi (şübhəsiz ki, az sonra başlamış Rusiya-Ukrayna müharibəsi də təsirsiz ötüşmədi). Türk dünyası kimi əvvəllər mədəni-iqtisadi qruplaşmanın siyasi güc mərkəzinə çevrilməsi prosesi, Şimal-Cənub siyasi-iqtisadi

layihəsinin reallaşması istiqamətində konkret addımların atılması, “3+3” formatında yeni əməkdaşlıq formatının sürətlənməsi, Azərbaycanın Türkiyə, Rusiya, AB, Çin və digər dövlətlərlə strateji əməkdaşlıq və müttəfiqlik haqqında müqavilələr imzalaması, enerji təhlükəsizliyi məsələsində əsas halqalardan birinə çevrilməsi, tranzit imkanları və onun yeni şaxələndirmə istiqamətləri fərsətləri və digər amillər məhz yeni geosiyasi-geoiqtisadi dəyişiklərdən, reallıqlardan qaynaqlanır. Bu fərsətləri reallaşdırmağı, Azərbaycanın milli maraqlarına uyğun həyata keçirməyi isə biz heç şübhəsiz Prezident İlham Əliyevin unikal, zərgər dəqiqliyi ilə ölçülən diplomatik-siyasi fəaliyyətində görürük.

Həmçinin 44 günlük müharibədən sonra qaynaqlanan bu təhdidləri neytrallaşdırmaq və imlanlardan istifadə etmək fərsətləri ABŞ-da lobbifəaliyyətinin də aktivləşdirilməsində öz əksini tapdı. Məhz ABŞ Ədliyyə Nazirliyinin hesabatlarından göründüyü kimi Azərbaycan ABŞ-da lobbifəaliyyəti sahəsində əvvəlki illərə nisbətən daha çox müqavilələr imzalamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Özdemir S. Avrupa Topluluğunda İkincil Mevzuat ve Karar Alma Usulleri: [Elektron kaynak] / Avrupa toplulugunda ikinci mevzuat ve karar alma usulleri. – Ankara, 2001.
2. Michael Cecire, Lincoln Mitchel Beyond the Lobbying: Crafting U.S. Policy on Azerbaijan July 16, 2015
3. http://www.nytimes.com/2013/10/11/world/asia/observers-say-azerbaijan-election-marred-by-fraud.html?_r=0
4. https://efile.fara.gov/ords/f?p=181:136::NO:136:P136_DATERANGE:
5. <https://foreignpolicy.com/2015/06/11/how-azerbaijan-and-its-lobbyists-spin-congress/>

Резюме

Вюгар Алиев

Деятельность азербайджанского лобби в США

Лоббистская деятельность иностранцев в США считается одной из разрешенных законом областей политической системы. Это также неотъемлемая часть демократической политической системы и демократических традиций США. Наличие такой возможности позволило структурам, связанным с Азербайджаном, лоббировать свои интересы в США. Азербайджан лоббирует свои интересы в США с 1992 года, используя легальные механизмы. В частности, эта деятельность еще больше активизировалась в период после Отечественной войны и нашла отражение в отчетах Министерства Юстиции США.

Ключевые слова: Иностраный лоббизм, Политическая система США, Демократические традиции, Азербайджано-американские отношения, Отчеты Министерства юстиции США, Период после Отечественной войны, Законные механизмы лоббирования, Азербайджанская диаспора, Политическое продвижение

Summary

Vuqar Aliyev

Activities of the Azerbaijani lobby in the USA

The lobbying activity of foreigners in USA is considered as one of the areas of the political system permitted by law. It is also an integral part of the democratic political system and democratic traditions of the USA. The existence of such an opportunity allowed the structures connected with Azerbaijan to lobby their interests in the USA. Azerbaijan has been lobbying its interests in the USA since 1992, using legal mechanisms. In particular, this activity became even more active in the period after the Patriotic War and was reflected in the reports of the Ministry of Justice of the USA.

“Dayanıqlı inkişafın milli prioritetləri: rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat, sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət, müasir innovasiyalar və təmiz ətraf mühit” adlı Respublika Elmi Konfransı

Keywords: *Foreign lobbying, US political system, Democratic traditions, Azerbaijan-US relations, FARA (Foreign Agents Registration Act), US Department of Justice reports, Patriotic War aftermath, Legal lobbying mechanisms, Azerbaijani diaspora, Political advocacy*

TARİXDƏN GÜNÜMÜZƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI İLƏ SURİYA ARASINDA MÜNASİBƏTLƏR VƏ GƏLƏCƏK İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Rəşad ALİYEV*

Giriş

Beynəlxalq münasibətlər sisteminin mürəkkəbliyi baxımından XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəlləri müstəqilliyini bərpa etmiş dövlətlər üçün xarici siyasət meyarlarının yenidən formalaşdırılması baxımından həlledici bir dövr olmuşdur. Bu tarixi keçid dövründə Azərbaycan Respublikası, bir tərəfdən Ermənistanın Dağlıq Qarabağ məsələsindəki təcavüzkar siyasətinin beynəlxalq arenada ifşa edilməsinə, digər tərəfdən isə müxtəlif regional sistemlərdə (yeni müstəqil dövlətlər birliyi məkanı, Yaxın Şərq, Avrasiya) balanslaşdırılmış tərəfdaşlıqların qurulmasına yönəlmiş çoxvektorlu xarici siyasət kursu formalaşdırmışdır. Yaxın Şərqin ənənəvi müsəlman dövlətlərindən olan Suriya Ərəb Respublikası isə bu çoxtərəfli xarici siyasət arxitekturasında xüsusi yer tutan dövlətlərdən biri olmuşdur.

Azərbaycan Respublikası ilə Suriya Respublikası arasında münasibətlərin tarixi kökləri Sovet dövrünə, konkret olaraq Azərbaycan SSR rəhbəri Heydər Əliyevin Hafiz Əsədlə apardığı görüşlərə qədər uzanır. Müstəqilliyin ilk illərindən başlayaraq iki ölkə arasında diplomatik əlaqələrin qurulması, yüksək səviyyəli siyasi kontaktların genişləndirilməsi, enerji, mədəniyyət və ticarət sahələrini əhatə edən ikitərəfli müqavilə bazasının formalaşdırılması ardıcıl şəkildə həyata keçirilmişdir. Lakin 2011-ci ildə başlayan Suriya böhranı, Əsəd rejiminin Ermənistanla sıxlaşan hərbi-siyasi əlaqələri, Suriyadakı erməni diasporunun anti-Azərbaycan fəaliyyəti ikitərəfli münasibətlərə dərin sarsıntılar gətirmiş, 2012-ci ildə Azərbaycanın Dəməşqdəki (Şamdakı) diplomatik missiyasının fəaliyyəti dayandırılmışdır.

2024-cü il dekabrın 8-də Bəşər Əsəd rejiminin çökməsi Azərbaycan-Suriya münasibətlərinin tarixinə tamamilə yeni bir mərhələnin başlanğıcı olmuşdur. Bu dönüş nöqtəsindən sonra Azərbaycan Respublikası həm ikitərəfli diplomatik əlaqələrin bərpası, həm də Suriyada bərpa prosesinin dəstəklənməsi üçün ardıcıl və çoxsaxəli addımlar atmışdır. Azərbaycan-Suriya-Türkiyə üçtərəfli əməkdaşlıq formatı, SOCAR vasitəsilə qaz ixracının başlaması, humanitar yardım missiyaları, iki dövlət başçısı arasında gerçəkləşən görüşlər bu yeni mərhələnin əsas özəlliklərini müəyyən edir.

Bu kontekstdə Azərbaycan Respublikası ilə Suriya Ərəb Respublikası arasındakı münasibətlər mövzusu aktual əhəmiyyətini qoruyub saxlamaqla yanaşı, tədqiqat baxımından da yüksək elmi dəyərə malikdir. Tədqiqatın başlıca məqsədi ikitərəfli münasibətlərin tarixi dinamikasını, böhran dövründəki gərginliyin arxasında duran strateji amilləri, 2012-2013-cü illərdə Azərbaycanın BMT Təhlükəsizlik Şurasındakı rolunu və post-Əsəd mərhələsindəki yeni siyasəti sistemli şəkildə araşdırmaqdır.

Metodologiya və mənbələr

Məqalədə tətbiq edilmiş metodoloji yanaşma çoxsəviyyəli və integrativ xarakter daşıyır. Tədqiqat üçün adekvat metodoloji çərçivənin müəyyən edilməsində beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsinin konstruktivist, realizm-neorealizm yanaşmalarından faydalanılmışdır. İkitərəfli münasibətlərin dövlət maraqları, güc balansı və regional hegemonluq mübarizəsi prizmasından qiymətləndirilməsini nəzərdə tutan neorealist yanaşma, Azərbaycanın Suriya siyasətinin strateji mövcud durumu və gələcək inkişaf perspektivlərinin təhlilinə imkan vermişdir. Konstruktivist yanaşmadan isə erməni diasporunun Suriyadaxili siyasi kimlik inşası cəhdlərini, Əsəd rejiminin

* doktorant

e-mail: Rashad.Aliyeva@baau.edu

Ermənistan yönümlü seçimlərinin ideoloji zəminini və post-Əsəd mərhələsinin normativ yönlərini izah etmək üçün istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın əsas mənbə bazasını Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin rəsmi sənədləri, BMT Təhlükəsizlik Şurasının iclaslarına dair protokollar və mətbuat bəyanatları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi saytında yayımlanan görüş materialları, eləcə də Heydər Əliyev İrsi Beynəlxalq Elektron Kitabxanasının materialları təşkil edir. Bu materiallar ikitərəfli münasibətlərin rəsmi diskursunu birbaşa əks etdirir. Bununla yanaşı beynəlxalq think-tank təşkilatlarının (GIS Reports, Stimson Center, Valdai Discussion Club, International Peace Studies Centre) analitik hesabatları, etibarlı xəbər agentliklərinin (Interfax, OC Media, Jam News, Report.az) materialları tədqiqata cəlb edilmişdir. Müqayisəli-tarixi metod vasitəsilə Sovet dövrü, müstəqilliyin ilk dövrü (1991–2010), böhran dövrü (2011–2024) və post-Əsəd mərhələsi (2024–bu günə kimi) arasındakı siyasi dinamikanın dəyişməsi məsələsi ardıcıl şəkildə öyrənilmişdir.

Tədqiqatın xronoloji əhatə dairəsi müstəqillik dövrünün başlanğıcı olan 1991-ci ildən – 2026-cı ilin birinci rübünün sonuna qədər olan dövrü, yəni təxminən otuz beş illik tarixi əhatə edir. Bu geniş zaman çərçivəsi ikitərəfli münasibətlərdə strateji dəyişiklikləri uzunmüddətli tarixi perspektivdə siyasi-nəzəri baxımdan qiymətləndirməyə imkan verir Coğrafi baxımdan isə tədqiqat yalnız Azərbaycan-Suriya ikitərəfli əlaqələri ilə məhdudlaşmır. Məqalədə Türkiyənin regional vasitəçilik funksiyası, Rusiyanın, İranın və erməni diasporu şəbəkələrinin münasibətlərə dolayı təsirlərinə də diqqət yetirilmişdir.

I. Azərbaycan-Suriya münasibətlərinin tarixi və ikitərəfli münasibətlərə təsir göstərən amillər.

İki ölkə arasında əlaqələr Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini bərpa etməsindən daha əvvəl hələ sovet dövründə də mövcud olmuş və bu münasibətlərin inkişafında iki ölkə liderlərinin qarşılıqlı münasibətləri və səfərləri əhəmiyyətli rol oynamışdır. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev hələ SSRİ dövründə Azərbaycan SSR-in rəhbəri kimi Suriya prezidenti Hafiz Əsədlə bir neçə dəfə görüşmüşdür. 1972-ci ildə Suriyada səfərdə olarkən prezident Hafiz Əsədlə görüşən Heydər Əliyev Hələb şəhərində dahi Azərbaycan şairi Nəsiminin qəbrini ziyarət etmişdir. Elə həmin illərdə Suriya Prezidenti Hafiz Əsəd də SSRİ-yə rəsmi səfəri çərçivəsində Azərbaycanda olmuş və Heydər Əliyevlə görüşmüşdür (Azərbaycan-Suriya münasibətləri, 2024). 1984-cü ilin martında isə Heydər Əliyev SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini kimi Suriya paytaxtında səfərdə olmuş və Prezident Hafiz Əsədlə Yaxın Şərqdə yaranmış vəziyyəti müzakirə etmişdir.

İki ölkə arasında diplomatik münasibətlər Azərbaycan Respublikasının müstəqillik qazanmasından sonra – 1992-ci ilin martın 28-də qurulmuşdur. Suriya Ərəb Respublikası 1992-ci il yanvarın 16-da Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini tanımışdır (Azərbaycan Respublikası ilə Suriya Ərəb Respublikası arasında ikitərəfli münasibətlər, 2025). İki ölkə arasında diplomatik əlaqələr isə 1992-ci ilin 28 martında yaradılmışdır (Qasımlı, Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991-2003), 2015, s. 633). Ümummilli lider Heydər Əliyev ikitərəfli əlaqələri möhkəmləndirmək, Yaxın Şərqin həmin dövrdə nüfuzlu və kifayət qədər təsir imkanlarına malik olan dövlətlərindən biri kimi Suriyanın beynəlxalq proseslərdə dəstəyini əldə etmək, eləcə də bu ölkədə kifayət qədər güclü olan erməni icmasının və təşkilatlarının anti-Azərbaycan fəaliyyətinin qarşısını almaqdan ötrü adekvat siyasətin həyata keçirilməsi üçün 1997-ci il aprelin 11-də Suriyanın paytaxtı Dəməşq (Şam) şəhərində Azərbaycan Respublikasının səfirliyinin təsis olunması barədə fərman imzalamışdı. Həmin ilin dekabrın 9-da Tehrandə İslam Konfransı Təşkilatının üzvü olan ölkələrin dövlət və hökumət başçılarının VIII zirvə görüşündə iki ölkə prezidentləri - Heydər Əliyev və Hafiz Əsəd arasında müstəqillik illərində ilk görüş keçirilmiş, həmin dövrdə Azərbaycan Respublikasına qarşı Ermənistanın təcavüzkar siyasətinin ifşa edilməsi istiqamətində dünya dövlətlərindən dəstək almağa çalışan Heydər Əliyev Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi barədə Suriya

Prezidenti Hafiz Əsədlə müzakirələr aparmışdı. Həmin görüşdə Hafiz Əsəd Heydər Əliyevin fəaliyyətini diqqətlə izlədiyini və hələ SSRİ dövründə onun bu ölkənin rəhbərlərindən biri olması ilə fəxr etdiyini bildirmişdi (Azərbaycan-Suriya münasibətləri, 2024).

Azərbaycan Respublikasının birbaşa olaraq səfirliyi Suriyada 2008-ci il mayın 16-da fəaliyyətə başlamışdı. Həmin dövrdə Azərbaycan Respublikasının dünyada sürətlə nüfuzunun artması, həm dünya enerji bazarlarına, həm də regionun geosiyasetinə təsirlərinin güclənməsi fonunda 2009-cu il iyulun 8-9-da Suriya Prezidenti Bəşər Əsəd Azərbaycana ilk rəsmi səfər etmişdi. Bu səfər çərçivəsində Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev və Suriya Prezidenti Bəşər Əsədin iştirakı ilə Azərbaycan və Suriya arasında diplomatik, xidməti və ya xüsusi pasportlara malik olan şəxslərin viza tələblərindən azad olunması, mədəniyyət, sənaye və energetika sahələrində əməkdaşlıq, sərmayələrin təşviqi və qarşılıqlı qorunması haqqında sazişlər, iqtisadi, elmi, texniki və mədəni əməkdaşlıq üzrə birgə komissiyanın yaradılması haqqında anlaşma memorandumu imzalanmışdı (Azərbaycan-Suriya münasibətləri, 2024). Səfər dövründə Bakıda Azərbaycan-Suriya biznes forumu keçirilmiş, foruma Azərbaycandan 120-yə yaxın şirkət nümayəndəsi və Suriyadan 70-ə yaxın iş adamı qatılmışdı. 2010-cu ilin martında Azərbaycanın sənaye və energetika nazirinin Suriyaya səfəri zamanı hər il bu ölkəyə 1-1,5 milyard kubmetr həcmində qaz satılmasına dair razılıq əldə olunmuş, həmin ilin noyabrın 23-də tərəflər 20 illik qaz alqı-satqısının texniki detalları üzrə razılığa gəlmişdilər. Azərbaycan qazının Türkiyə və Gürcüstan vasitəsilə Suriyaya ixracına isə 2011-ci ilin dekabrında başlanmışdı (Kaleji, 2025).

Həmin dövrdə Suriyada artıq böhranın başlamasına baxmayaraq Azərbaycan Respublikası Suriyadaxili proseslərə qarışmamağa çalışmış, məsələlərin Suriyanın qanunları və hüquq normaları çərçivəsində tənzimlənməsini dəstəkləmişdir. Lakin Suriyada sabitliyin pozulması, hakimiyyət və müxaliflər arasında gedən mübarizənin pik həddə çatması, xarici ölkə vətəndaşları və diplomatik nümayəndəliklər üçün də təhlükə yaratması, eləcə də Bəşər Əsəd rejiminin Türkiyəyə və Azərbaycana qarşı münasibətdə yol verdiyi bəzi səhvlər, bu kontekstdə Ermənistan Respublikası ilə əlaqələrini sıxlaşdırması münasibətlərə mənfi təsir göstərmiş, Azərbaycan Respublikası 2012-ci ildə təhlükəsizlik narahatlıqları və Suriyadakı mürəkkəb hərbi-siyasi şəraitlə əlaqədar olaraq Dəməşqdəki diplomatik missiyasının fəaliyyətini müddətsiz dayandırmış (Khalilzade, 2025), səfirlikdə çalışan bütün əməkdaşlar 2012-ci ilin avqustunda Suriyanı tərk etmişdilər (Azerbaijan reopens embassy in Syria after 13-year closure, 2025). Azərbaycan Respublikasının Suriyada səfirliyinin fəaliyyət göstərmədiyi 2012-2025-ci illər ərzində rəsmi Bakı Bəşər Əsəd rejiminin bütün qeyri-adekvat darvanışlarına, Ermənistanın Azərbaycana qarşı yürütdüyü təcavüzkar siyasətə bir çox hallarda açıq dəstək verməsinə baxmayaraq Suriya böhranının yalnız sülh yolu ilə, BMT Təhlükəsizlik Şurasının müvafiq qətnamələri əsasında və Suriyanın suverenliyi, ərəzi bütövlüyü və müstəqilliyinə hörmət prinsipi çərçivəsində həllini dəstəkləmiş, bunu müxtəlif səviyyələrdə dəfələrlə bəyan etmişdi (Azərbaycan Respublikası ilə Suriya Ərəb Respublikası arasında ikitərəfli münasibətlər, 2025). Azərbaycan Respublikası donor dövlət olaraq, Suriyadakı humanitar fəlakətdən əziyyət çəkən qaçqınlara humanitar yardım etmişdi

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan Respublikası ilə Suriya Ərəb Respublikası arasında münasibətlərinin pisləşməsində və sonradan diplomatik əlaqələrin kəsilməsində bir neçə strateji amil mühüm rol oynamışdır. Bu amillər sırasında Suriyadakı erməni diasporunun fəaliyyəti, Suriya və Ermənistan arasındakı tarixi bağlar, habelə Əsəd rejiminin xüsusən 2012-ci ildən sonra Cənubi Qafqazdakı münaqişədə Ermənistanı dəstəkləyən siyasəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Müsəlman dövlət olmasına baxmayaraq Suriya siyasətinə erməni icmasının və təşkilatlarının təsirləri kifayət qədər dərin olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu ölkədəki erməni icması əsasən 1915-ci ildə Osmanlı dövlətində “təhcir qanunu”nun qəbul edilməsindən sonra Osmanlı dövlətinin ərəb vilayətlərinə köçürülən ermənilərin nəsiləri təşkil edir. Həmin dövrdə köç qanunun qəbul edilməsində Osmanlı dövləti iki məqsəd güdüdü: birincisi, çar Rusiyası ilə gizli əlaqələr quraraq

Qafqaz cəbhəsində Osmanlı ordusuna xəyanət edən erməni təşkilatlarının üzvlərini bölgədən uzaqlaşdırmaq, ikincisi, erməni terror-siyasi təşkilatlarının birbaşa hədəfinə çevrilmiş dinc erməni əhalisini müharibə və qırğın təhlükəsindən qorumaq. Həmin dövrdə köçürülən ermənilərin böyük bir hissəsi Dəməşq, Hələb və Deyr əz-Zor əyalətlərində məskunlaşdırılmışdılar. Nəticədə ermənilər Suriya dövlətinin qurulmasından sonra tədricən bu ölkədə təşkilatlanmış, ölkə siyasətinə təsir göstərən qruplardan birinə çevrilmişdilər. Məhz bunun nəticəsidir ki, Suriya İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının üzvü olmasına baxmayaraq Ermənistanın Azərbaycan ərazilərini işğal etməsi nəticəsində 30 ildən artıq müddətdə davam etmiş Qarabağ münaqişəsində Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü məsələsində əksər təşkilat üzvlərinin mövqeyinə qoşulmamış, Azərbaycanın haqlı mövqeyini dəstəkləməkdən müxtəlif formalarda yayınmışdır (Cafiero, 2026). Suriyadakı Bəşər Əsəd rejimi Azərbaycan Respublikası üçün bir sıra beynəlxalq təşkilatlarda müəyyən problemlər yaratmağa cəhd göstərmiş, Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü məsələlərində birmənalı mövqe tutmamışdı. Bir çox hallarda hətta Suriya təmsilçiləri hətta İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı çərçivəsində müsəlman birliyi prinsipinə zidd bəyanatlar vermişdilər (Kazemi, 2025).

Azərbaycan-Suriya münasibətləri 2013-cü ildə daha da gərginləşdi. Buna səbəb Ermənistanın işğalı altında olan Azərbaycan torpaqlarına Suriya ermənilərinin yerləşdirilməsinə başlanması idi. Əslində, vətəndaş müharibəsi səbəbindən Suriyadan miqrasiya baş verdikdə, ölkədə yaşayan ermənilərin hara gedə biləcəyi məsələsi ortaya çıxmışdı. Həmin dövrdə Ermənistanın prezidenti Serj Sarkisyan Suriya ermənilərini qəbul etməyə hazır olduğunu bəyan etdikdə, Azərbaycan buna etiraz etmişdi (Sadıq, 2026, s. 410). Çünki bu yerləşdirmənin əslində humanitar məqsədli olmadığı, işğal altında olan ərazilərdəki terror düşürgələrində Əsəd rejimi üçün döyüşçülərin hazırlandığı, onların gələcəkdə Azərbaycana və Türkiyəyə qarşı istifadə oluna biləcəyi ilə bağlı məlumatlar var idi. Azərbaycan Suriya ermənilərinin bir hissəsinin gizli şəkildə işğal altında olan Azərbaycan torpaqlarına yerləşdirilməsinə başlanıldığına dair kəşfiyyat məlumatlarını qətiləşdirdikdən sonra məsələni Birləşmiş Millətlər Təşkilatı səviyyəsində gündəmə gətirmək üçün təşəbbüs göstərdi. Bu məqsədlə BMT baş katibinə məktubla müraciət edildi. Ermənistan əvvəlcə inkarçı mövqe sərgilədi, lakin daha sonra Suriyadan ölkəyə 20 mindən çox erməni miqrantın gətirilərək yerləşdirildiyini etiraf etmək məcburiyyətində qaldı (Sadıq, 2026, s. 410).

Ermənistanın Suriya böhranı başladığı gündən etibarən, İsrailə xüsusi düşmən mövqeyi ilə seçilən Bəşər Əsədi dəstəkləməsi həm Rusiyanın, həm Suriyadakı erməni diasporasının həm də Yaxın, Orta Şərqdə olan terror qruplaşmalarının təsiri nəticəsində baş vermişdir. Ermənistanın Baş naziri Nikol Paşinyan 2019-cu ildə həmin dövrdə ölkəsinin ən yaxın hərbi müttəfiqi sayılan Rusiyanın təkidi ilə Suriyaya nümayəndə heyəti göndərmişdir (Danielyan, 2019). Ermənistan özəl şirkətləri həm də İranın Suriyadakı fəaliyyətinə fəal dəstək verirdilər. Məsələn, 2019-cu ilin yanvar ayında ABŞ dövləti İrandan Suriyaya silah daşıyan və İslam İnqilabı Keşikçiləri Korpusunun "Qüds Qüvvələri" ilə dolaylı əlaqələr quran "Mahan Eyr" ilə əməkdaşlıq etdiyinə görə Ermənistanın "Flight Travel LLC" şirkətinə və onun direktoru Bella Gevorqyana qarşı sanksiyalar tətbiq etmişdi (Qasımlı, Kəlbizadə, & Baxşıyeva, Ermənistan İsrail Dövlətinin Cənubi Qafqaz siyasətində (1991-2021-ci illər), 2022, ss. 43-44).

2020-ci ilin sentyabrında başlayan və Azərbaycanın özünün beynəlxalq səviyyədə tanınmış ərazilərini azad etməsi ilə nəticələnən Vətən müharibəsi zamanı Suriyadakı Bəşər Əsəd rejimin birbaşa hərbi dəstək verməkdən çəkinsə də, Ermənistana siyasi və simvolik dəstəyini göstərmişdir (Cafiero, 2026). Bu məsələdə Ermənistan da fürsətlərdən istifadə etməyə və müxtəlif dezinformasiyalar yaymaqla Azərbaycan-Suriya münasibətlərini daha da pisləşdirməyə çalışmışdır. Belə dezinformasiyalardan biri müharibədə guya Suriyadakı müxalif qruplardan olan döyüşçülərin Azərbaycan tərəfindən döyüşmək üçün Qarabağa gəlməsi ilə bağlı yayılmış saxta məlumatlar da olmuşdur. Bu isə onsuz da beynəlxalq siyasətdə atdığı addımların ölçüsünü bilməyən Bəşər Əsəd

rejiminin Azərbaycan Respublikası ilə münasibətlərdə yaranmış uçurumu daha da dərinləşdirməsinə səbəb olmuşdur.

II. Azərbaycan Respublikasının sədrliyi dövründə Suriya böhranının BMT Təhlükəsizlik Şurasında müzakirəsi

Suriyadakı Bəşər Əsəd rejiminin mütəmadi qeyri-mütənasib fəaliyyətlərinə baxmayaraq Azərbaycan Respublikası beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində Suriya böhranının həlli üçün daim təşəbbüslərlə çıxış etmişdir. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikası 2012-2013-cü illərdə BMT Təhlükəsizlik Şurasının qeyri-daimi üzvü seçilmişdi. Bu, Azərbaycanın müstəqillik tarixində ilk dəfə olaraq dünyanın ən yüksək beynəlxalq təhlükəsizlik orqanında təmsilçiliyi demək idi. 2012-ci ilin mayından BMT Təhlükəsizlik Şurasında ilk sədrlik müddəti başlayan Azərbaycan Respublikası elə həmin ayda Prezident İlham Əliyevin sədrliyi ilə terrorizmə qarşı beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsinə həsr olunmuş yüksək səviyyəli görüşün təşkilinə nail olmuş, həmin görüşdə Suriyada yaranmış vəziyyətlə bağlı da müzakirələr aparılmışdı (Məmmədov, 2014).

2012-ci il mayın 27-də Azərbaycan Respublikasının sədrliyi ilə Təhlükəsizlik Şurası Homs yaxınlığındakı El-Hulə kəndində onlarla mülki şəxsin öldürülməsi hadisəsini qətiyyətlə pisləyən mətbuat bəyanatı yaymışdı. Bəyanatda Suriya hökumətinin ağır silahlardan istifadə etməsinin dayandırılması, qoşunların və ağır silahların yaşayış məntəqələrindən çıxarılması tələb edilmişdi. Sənəddə yazılırdı:

“Təhlükəsizlik Şurasının üzvləri, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının müşahidəçiləri tərəfindən təsdiqlənmiş onlarla kişi, qadın və uşağın öldürülməsini və Homs yaxınlığındakı Əl-Hulə kəndində hökumətin yaşayış məhəlləsinə bir sıra artilleriya və tank atəşləri ilə müşayiət olunan hücumlarda yüzlərlə insanın yaralanmasını ən sərt şəkildə qınayırlar. Təhlükəsizlik Şurasının üzvləri həmçinin mülki şəxslərin yaxın məsafədən atəş açmaqla və ağır fiziki zorakılıqla öldürülməsini də qınayırlar. Təhlükəsizlik Şurasının üzvləri qurbanların ailələrinə dərin hüznə başsağlığı verir və Suriyadakı mülki şəxslərin vəziyyəti ilə bağlı ciddi narahatlıqlarını vurğulayırlar” (Security Council Press Statement on Attacks in Syria, 2012).

Bəyanatda o da göstərilmişdi ki, mülki əhaliyə qarşı bu cür amansızcasına güc tətbiqi beynəlxalq hüququn və Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Təhlükəsizlik Şurasının 2042 (2012) və 2043 (2012) sayılı qətnamələri çərçivəsində Suriya hökumətinin üzərinə götürdüyü zorakılığın bütün formalarının, o cümlədən yaşayış məntəqələrində ağır silahların istifadəsinin dayandırılması ilə bağlı öhdəliklərinin pozulmasıdır. Sənəddə təkcə hökumət qüvvələrinə deyil, Suriyadakı bütün tərəflərə zorakılığın bütün formalarının dayandırılması ilə bağlı çağırış edilmişdi. Azərbaycan Respublikasının sədrliyi ilə qəbul edilmiş bəyanatda Suriyanın suverenliyinə, müstəqilliyinə, birliyinə və ərazi bütövlüyünə hörmət bir daha təsdiqlənmişdi (Security Council Press Statement on Attacks in Syria, 2012).

2012-ci ilin avqustun 30-da BMT Təhlükəsizlik Şurasının Suriyadakı vəziyyətlə bağlı iclasında əsas diqqət böhran nəticəsində qaçqınların hüquqlarının müdafiəsi məsələləri əsas müzakirə mövzusu olmuşdu. Həmin iclasda Azərbaycan Respublikasının nümayəndəsi Tofiq Musayev qonşu ölkələrə qaçan suriyalıların sayının artmasının bütün regionda dezstabilizasiya təhlükəsini artırdığını vurğulamışdı. O, həmçinin humanitar yardıma daha geniş çıxışın təmin edilməsi və beynəlxalq birliyi BMT-nin birgə xüsusi nümayəndəsi Ləhdər Brahiminin söyləməsinə dəstəkləməyə çağırırmışdı. Azərbaycan Respublikasının təmsilçisi vurğulamışdı ki, milli maraqlı tərəflər Suriyada böhranı hərbi deyil, siyasi yolla həll etmək üçün siyasi iradə nümayiş etdirməlidirlər (Security Council, Meeting on Situation in Syria, Shifts Focus to Plight of Externally, Internally Displaced Persons, 2012).

2012-ci ilin payızında Azərbaycanın sədrliyi dövründə qəbul edilmiş bəyanat münaqişənin humanitar fəsadlarının aradan qaldırılması üçün möhkəm zəmin yaratmışdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının Təhlükəsizlik Şurasına sədrliyi dövründə Təhlükəsizlik Şurası sədrinin BMT və İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı arasında əməkdaşlığın

gücləndirilməsi və Suriyada humanitar vəziyyətə dair iki bəyanatı qəbul edilmişdi (Qasımlı, Azərbaycan Respublikasının tarixi (1991-2021), 2021, s. 112).

Beləliklə, aparılan təhlillərdən də aydın olduğu kimi Azərbaycan Respublikası BMT Təhlükəsizlik Şurasında Suriya məsələsində prinsipial mövqe nümayiş etdirmiş, Suriyada zorakılıqların dayandırılması, siyasi dialoqun başlanması və humanitar yardımın çatdırılması üçün çağırışlar etmişdir. Eyni zamanda, Azərbaycan terrorçuluğun bütün təzahürlərinə qarşı mübarizə aparılması, separatizmin və işğalçılığın pislənməsi prinsiplərini müdafiə etmişdir. BMT-nin İnsan Hüquqları Şurasının ikinci sessiyasında Suriyanın irəli sürdüyü “Suriyanın işğal olunmuş Colan təpələri. İnsan hüquqlarının vəziyyəti” adlı qətnamə üzrə keçirilmiş səsvermədə Azərbaycan Respublikası qətnamənin lehinə səs vermişdi (Azərbaycan-Suriya münasibətləri, 2024). Bu Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq hüquq normalarına, eləcə də Suriyanın ərazi bütövlüyü prinsipinə olan hörmətinin göstəricisi olmuşdur.

III. Azərbaycanın yeni Suriya siyasəti

2024-cü il dekabrın 8-də Bəşər Əsəd rejiminin devrilməsi ilə Suriyada olduğu kimi, Azərbaycan Respublikası ilə bu ölkə arasında münasibətlərdə də yeni dövr başladı. “Heyət-u Təhrir əş-Şəm” qrupunun lideri Əhməd Əl Şaraanın rəhbərliyi ilə formalaşan yeni hökumət böhranın aradan qaldırılması üçün Türkiyə Cümhuriyyətinin də dəstəyi ilə məqsədyönlü addımlar atmağa başlamış, 2025-ci il yanvarın 29-da Əl Şaraa keçid dövrü üçün Suriya Prezidenti təyin edilmişdir (Country policy and information note: security situation, Syria, 2025).

Azərbaycan Respublikası da müttəfiqi Türkiyə Cümhuriyyəti ilə birlikdə Suriyada böhranın və onun fəsadlarının aradan qaldırılması yönündə fəaliyyətində yeni Suriya rəhbərliyinə dəstəyini ifadə etmiş və iki ölkə arasında faktiki olaraq 2012-ci ildən bəri kəsiliş münasibətləri bərpa etmək üçün fəal diplomatik-siyasi addımlar atmışdır. 2024-cü il dekabrın 10-da Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyi iki ölkə arasında münasibətlərin yenidən qurulmasına ümid ifadə edən bəyanat yaymışdı (Azerbaijan reopens embassy in Syria after 13-year closure, 2025). Həmin ilin dekabrın 29-da Azərbaycanın xarici işlər nazirinin müavini Yalçın Rəfiyev Dəməşqdə Suriya keçid hökumətinin xarici işlər naziri Əsəd Həsən əş-Şibani ilə görüşmüş və Azərbaycan Respublikasının Suriya üçün “bu yeni və həyati vacib mərhələdə Türkiyə Respublikası ilə birlikdə Suriyanın yanında olduğunu” bəyan etmişdi (Azerbaijan reopens embassy in Syria after 13-year closure, 2025).

Görüş zamanı Əsəd Şeybani Azərbaycanın uzun illər Ermənistanın işğalı altında qalmış ərazilərini azad etməsinin, yalnız regionda deyil, həm də dünya miqyasında sülhün bərqərar olması baxımından əhəmiyyətli olduğunu vurğulamış, Azərbaycan Respublikasının Türkiyə Cümhuriyyəti ilə birlikdə yeni Suriya hakimiyyətinə verdiyi dəstəyin hər iki xalq üçün mühüm bir mənaya malik olduğunu bildirmişdi.

Dekabrın 30-da Azərbaycan Respublikası adından Suriyaya ilk humanitar yardım karvanını göndərilməmişdi. Yardım karvanına təxminən iki yüz ton ərzaq və ləvazimat yüklənmiş on maşın daxil idi. Bu humanitar yardım Prezident İlham Əliyevin tapşırığına əsasən, Suriyada humanitar böhrandan zərər çəkmiş əhaliyə dəstək məqsədilə göndərilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2025-ci il fevralın 15-də Suriyanın keçid dövrü Prezidenti Əhməd Əl Şaraaya təbrik məktubu göndərmiş, onu səfərə dəvət etmiş, iki gün sonra isə Azərbaycan Respublikası 13 illik fasilədən sonra Dəməşqdəki səfirliyinin fəaliyyətini bərpa etmişdir (Hasanly, 2025). Müvəqqəti işlər üzrə vəkil Elnur Şahhüseynov Dəməşqdəki səfirlikdə fəaliyyətə başlamışdır. Həmin ilin fevralın 28-də Azərbaycandan Suriyaya humanitar yardımın ikinci hissəsi göndərilmişdi.

Türkiyədə keçirilən Antalya Forumu çərçivəsində 2025-ci il aprelin 11-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və Suriya Ərəb Respublikasının keçid dövrü Prezidenti Əhməd Əl Şaraa arasında ilk görüş olmuş, görüşdə Prezident İlham Əliyev Suriyada sabitliyin möhkəmləndirilməsi üçün zəruri olan bərpa prosesində Azərbaycanın iştirak etməyə hazır olduğunu

qeyd etmişdi. Əhməd Əl Şaraa Azərbaycan Respublikasının dəstəyinə görə minnətdarlığını bildirmiş, Suriyanın energetika, infrastruktur, təhlükəsizlik sahələrində Azərbaycan Respublikasının dəstəyinə ehtiyac duyduğunu vurğulamışdı. Görüşdə Azərbaycan-Suriya-Türkiyə üçtərəfli əməkdaşlıq formatının inkişafı ilə bağlı müzakirələr aparılmışdı. Qeyd etmək lazımdır ki, bu cür açıq bəyanatların verilməsi təkcə Suriyada yaranmış yeni şəraitin deyil, 2020-ci il müharibəsindən sonra Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq siyasətdə yüksələn nüfuzunun, artıq yalnız Qafqaz və Mərkəzi Asiya regionunda deyil, ümumilikdə Yaxın Şərqdə və dünyada gedən proseslərdə söz sahibinə çevrildiyinin göstəricilərindən biri olmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Baş nazirinin müavini S.Şərifovun rəhbərlik etdiyi yüksək səviyyəli nümayəndə heyəti 2025-ci il mayın 4-də Suriyaya səfər etmiş, Əhməd Əl Şaraa ilə görüşdə Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizədə uğurlarını qeyd etmiş və Azərbaycanın təcrübəsinin Suriya üçün model ola biləcəyini vurğulamışdır (Cafiero, 2026). Aparılan təhlillər göstərir ki, səfər enerji, sənaye, səhiyyə və təhsil sahələrində əməkdaşlıq imkanlarının araşdırılması məqsədi daşımışdır (Bardouka, 2025).

Suriyanın dövlət başçısı Əhməd Əl Şaraa 2025-ci il iyulun 12-də Azərbaycan Respublikasına ilk dəfə rəsmi səfər etmiş, səfər çərçivəsində və Prezident İlham Əliyevlə görüşdə Azərbaycan-Suriya ikitərəfli əlaqələrin dərinləşdirilməsi, iqtisadi əməkdaşlığın gücləndirilməsi və enerji sektorunda əməkdaşlığın genişləndirilməsi kimi məsələlər müzakirə olunmuşdu. Səfərin ən mühüm nəticələrindən biri iki hökumət arasında Azərbaycan təbii qazının Türkiyə vasitəsilə Suriyaya ixracı planlarını əhatə edən anlaşma memorandumunun imzalanması olmuşdu (Cafiero, 2026). Bundan sonrakı mərhələdə ikitərəfli əlaqələrin müxtəlif sahələrdə inkişafında nəzərəcarpacaq dəyişikliklər baş vermiş, Azərbaycan Respublikasının Suriyada böhranlı vəziyyətin tənzimlənməsi prosesində rolu yüksələn xətlə artmağa başlamışdır. Əlaqələrin mühüm istiqamətlərindən birini enerji sahəsində əməkdaşlıq təşkil edir. Məhz bunun nəticəsidir ki, 2025-ci il avqustun 2-də Azərbaycanın Dövlət Neft Şirkəti (SOCAR) və Suriya hökuməti arasında imzalanmış memoranduma əsasən, Azərbaycan qazının Türkiyə vasitəsilə Suriyaya ixracına başlanmışdır (Export of Azerbaijani Gas to Syria via Turkey Has Commenced, 2025). Hazırda Azərbaycan Suriyaya ilkin mərhələdə gündəlik 3,4 milyon kubmetr (illik 1,2 milyard kubmetr) həcmində qaz təchizatı həyata keçirilir və bu həcm ikinci mərhələdə gündəlik 6 milyon kubmetrə (illik 2 milyard kubmetr) çatdırılması planlaşdırılır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu layihə Qətər İnkişaf Fondu tərəfindən maliyyələşdirilir və Türkiyənin Kilis şəhərindən Suriyanın Hələb və Homs şəhərlərindəki elektrik stansiyalarına qədər çatdırılır (Deliveries of Azerbaijani gas to Syria via Turkey will soon almost double - Turkish Energy Ministry, 2025). Bu təşəbbüs enerji ehtiyaclarının ödənilməsi baxımından Suriya üçün olduqca strateji əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan üçün isə bu həm də ənənəvi Avropa və İsrail bazarlarından fərqli istiqamətə - Yaxın Şərqin müsəlman ölkələrinə enerji resurslarının ixracı ilə bağlı ilk təşəbbüslərdən biri hesab edilə bilər. Yeni Suriya siyasəti çərçivəsində Azərbaycan humanitar yardımın ardıcıl göstərilməsini davam etdirmişdir. 2025-ci ilin yanvarında Azərbaycan yenidən humanitar yardım göndərmiş, martın 28-də Azərbaycanın Suriyadakı səfirliyi paytaxt Dəməşqdə 1000 nəfər kimsəsiz uşaq üçün iftar süfrəsi təşkil etmişdir (Shahbazov, 2025). Xeyriyyə aksiyası zamanı Suriyanın “Qadın Xeyriyyə Cəmiyyəti”nin idarə heyətinin sədri xanım Maha Diyab Ramazan çıxış edərək, müqəddəs ayda bu nəcib təşəbbüsə görə Azərbaycan dövlətinə minnətdarlığını bildirmişdir.

Hazırda Azərbaycan Suriyada təhsil, mədəniyyət abidələrinin bərpası istiqamətində təşəbbüslər göstərir, smart kənd təsərrüfatı texnologiyaları sahələrində əməkdaşlıq imkanlarını araşdırır (Khalilzade, 2025).

İki ölkənin dövlət başçıları arasında növbəti görüşü 2026-cı ilin aprelin 11-də Antalya Diplomatik Forumu çərçivəsində keçirilmiş, bu görüşdə Azərbaycan tərəfi rəsmi olaraq Suriyada nəinki iqtisadi inkişafa, birbaşa olaraq sabitliyin möhkəmləndirilməsi üçün zəruri bərpa proseslərində də iştiraka hazır olduğunu açıq şəkildə bəyan etmişdi. Əhməd Əl Şaraa isə Azərbaycanın Suriyaya energetika,

infrastruktur, təhlükəsizlik sahələrində dəstək verməsinə olan ehtiyacı qeyd etmişdi. Görüşdə diqqət çəkən məsələlərdən biri Suriya liderinin ölkəsində sabitliyin yaradılmasına mane olan xarici amillərdən narahatlığını ifadə etməsi olmuşdu. Bu görüşdə Azərbaycan-Suriya-Türkiyə üçtərəfli əməkdaşlıq formatının inkişaf etdirilməsi ilə bağlı geniş müzakirələr aparılmış, yüksək səviyyəli rəsmi nümayəndə heyətlərinin və biznes dairələrinin təmsilçilərinin qarşılıqlı səfərlərinin həyata keçirilməsi ilə bağlı razılıq əldə edilmişdi (İlham Əliyevin Antalyada Suriyanın keçid dövrü Prezidenti ilə görüşü olub, 2025).

Azərbaycanın yeni Suriya siyasəti yalnız ikitərəfli əlaqələrlə məhdudlaşmır. Azərbaycan Suriya və qonşuları, o cümlədən İsrail Dövləti arasında münasibətlərin tənzimlənməsi məsələsində də yaxından iştirak edir. Bu, Azərbaycanın artıq global səviyyəli məsələlərin həllində fəal iştirakçı olduğunu deməyə əsas verir. Azərbaycan Respublikasının Suriya ilə İsrail arasında mövcud gərginliyin aradan qaldırılması və diplomatik dialoqun qurulması istiqamətində təşəbbüsləri hər iki ölkənin hökumətləri tərəfindən inamla qarşılanır. Bununla yanaşı rəsmi Bakı Türkiyə ilə İsrail arasında Suriya ilə bağlı yaranmış vəziyyətin yumşaldılması məqsədilə “qaynar xətt” mexanizminin yaradılmasına dair təşəbbüslərə dəstək verir və bu istiqamətdə fəal diplomatik səy göstərir.

Nəticə

Beləliklə, aparılan təhlillərdən də aydın olduğu kimi, Suriya böhranının başlamasından sonra Əsəd rejiminin siyasəti nəticəsində pozulan Azərbaycan-Suriya münasibətləri hazırda yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Suriya böhranının başlamasından sonra Suriya hakimiyyətinin Azərbaycan Respublikasına qarşı atdığı addımlara baxmayaraq rəsmi Bakı daim böhranın həm beynəlxalq, həm də regional səviyyədə hüquq normaları çərçivəsində tənzimlənməsini dəstəkləmiş, BMT Təhlükəsizlik Şurasının qeyri-daimi üzvü kimi bu quruma rəhbərlik etdiyi dövrdə qurucu təşəbbüslərlə çıxış etmişdir.

2025-ci ildə Əsəd rejiminin süqutu və Əhməd Əl Şaraanın hakimiyyətə gəlməsindən sonra Azərbaycan-Suriya münasibətləri kökündən dəyişmiş, yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Əvvəlki rejimin Ermənistan yönümlü siyasətinin sona çatması, Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünə dəstək göstərilməsi və enerji, humanitar və iqtisadi sahələrdə əməkdaşlıq imkanlarının açılması bu münasibətlərin strateji tərəfdaşlıq səviyyəsinə yüksəlməsinə şərait yaratmışdır.

Hazırda Azərbaycan Respublikasının yeni Suriya siyasəti bir neçə mühüm komponentdən ibarətdir: diplomatik əlaqələrin bərpa və inkişaf etdirilməsi, enerji əməkdaşlığı və qaz ixracı, humanitar yardım və bərpa prosesinə dəstək, regional sabitliyin təmin edilməsində vasitəçilik rolu.

ƏDƏBİYYAT

1. *Aijanzerba reopens embassy in Syria after 13-year closure.* (2025, February 18). Retrieved from Jam News: <https://jam-news.net/azerbaijan-reopens-embassy-in-syria-after-13-year-closure/>
2. *Azerbaijan reopens embassy in Syria after 13-year closure.* (2025, February 18). Retrieved from Jam News: <https://jam-news.net/azerbaijan-reopens-embassy-in-syria-after-13-year-closure/>
3. *Azərbaycan Respublikası ilə Suriya Ərəb Respublikası arasında ikitərəfli münasibətlər.* (2025, Noyabr 21). Bu Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin rəsmi internet sahifəsi: <https://mf.gov.az/az/category/asiya-ve-okeaniya/suriya-menbeden-tapilib>
4. *Azərbaycan-Suriya münasibətləri.* (2024, December 31). Bu Heydər Əliyev İrsi Beynəlxalq Elektron Kitabxana: <https://lib.aliyev-heritage.org/az/8409348.html> mənbədən tapılıb
5. Bardouka, Y. (2025, May 05). *Azerbaijan's deputy PM visits Syria.* Retrieved from OC Media: <https://oc-media.org/azerbaijans-deputy-pm-visits-syria/>

6. Cafiero, G. (2026, February 09). *Azerbaijan's strategic reentry into post-Assad Syria*. Retrieved from GIS Reports: <https://www.gisreportsonline.com/r/azerbaijan-syria-ties/>
7. *Country policy and information note: security situation, Syria*. (2025, July). Retrieved from GOV.UK: <https://www.gov.uk/government/publications/syria-country-policy-and-information-notes/country-policy-and-information-note-security-situation-syria-july-2025-accessible>
8. Danielyan, E. (2019, February 08). *Armenian Military Personnel Deployed To Syria*. Retrieved from Azatutyun: <https://www.azatutyun.am/a/29759157.html>
9. Shahbazov, F. (2025, May 22). *Azerbaijan's Emerging Role in Post-Assad Syria*. Bu Stimson: <https://www.stimson.org/2025/azerbaijans-emerging-role-in-post-assad-syria/> mənbədən tapılıb
10. *Deliveries of Azerbaijani gas to Syria via Turkey will soon almost double - Turkish Energy Ministry*. (2025, August 08). Retrieved from Interfax: <https://interfax.com/newsroom/top-stories/113160/>
11. *Export of Azerbaijani Gas to Syria via Türkiye Has Commenced*. (2025, August 02). Bu SOCAR: <https://www.socar.com.tr/press-release/export-of-azerbaijani-gas-to-syria-via-turkiye-has-commenced> mənbədən tapılıb
12. Hasanly, S. (2025, February 17). *Azerbaijan reopens embassy in Syria after 13-year hiatus*. Retrieved from Report: <https://report.az/en/foreign-politics/azerbaijan-reopens-embassy-in-syria-after-13-year-hiatus>
13. İlham Əliyevin Antalyada Suriyanın keçid dövrü Prezidenti ilə görüşü olub. (2025, aprel 11). Bu Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi internet saytı: <https://president.az/az/articles/view/68548> mənbədən tapılıb
14. Kaleji, V. (2025, December 31). *Syria and Azerbaijan: What Changes Are Coming After the Fall of Bashar al-Assad?*. Bu Valdai Discussion Club: <https://valdaiclub.com/a/highlights/what-changes-are-coming-after-the-fall-of-assad/> mənbədən tapılıb
15. Kazemi, M. V. (2025, July 16). *New Dynamics in the Azerbaijan-Syria Axis Amid Shifting Geopolitical Changes*. Retrieved from International Peace Studies Centre: <https://peace-ipsc.org/2025/07/16/new-dynamics-in-the-azerbaijan-syria-axis-amid-shifting-geopolitical-changes/>
16. Khalilzade, L. (2025, July 12). *Prospects in a New Era of Azerbaijan-Syria Relations*. Retrieved from The site of Politics and Society Institute (PSI) in Jordan: <https://politicsociety.org/2025/07/12/prospects-in-a-new-era-of-azerbaijan-syria-relations/?lang=en>
17. Qasımlı, M. C. (2015). *Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991-2003)* (Cild 1). Bakı: Mütərcim.
18. Qasımlı, M. C. (2021). *Azərbaycan Respublikasının tarixi (1991-2021)* (Cild 2). Bakı: Bakı Dövlət Universiteti.
19. Qasımlı, M. C., Kəlbizadə, E. H., & Baxşıyeva, Y. Ü. (2022). *Ermənistan İsrail Dövlətinin Cənubi Qafqaz siyasətində (1991-2021-ci illər)*. Bakı: Mütərcim.
20. Mammadyarov, E. (2014, January 09). *Azerbaijan at the United Nations Security Council 2012-2013: experience earned*. Bu Eureporter: <http://www.eureporter.com/world/2014/01/09/azerbaijan-at-the-united-nations-security-council-2012-2013-experience-earned/> mənbədən tapılıb
21. Sadık, R. (2026). *Azərbaycan-Suriye ilişkileri (1991-2025)*. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 8(16), 403-420.
22. *Security Council Press Statement on Attacks in Syria*. (2012, May 27). Bu Press UN: <https://press.un.org/en/2012/sc10658.doc.htm> mənbədən tapılıb
23. *Security Council, Meeting on Situation in Syria, Shifts Focus to Plight of Externally, Internally Displaced Persons*. (2012, August 30). Retrieved from Press UN: <https://press.un.org/en/2012/sc10752.doc.htm>

Xülasə

Rəşad Aliyev

Tarixdən günümüzdə azərbaycan respublikası ilə suriya arasında münasibətlər və gələcək inkişaf perspektivləri

Məqalədə Azərbaycan Respublikası ilə Suriya Ərəb Respublikası arasında sovet dövründən günümüzdə qədər ikitərəfli münasibətlərin tarixi dinamikası, 2011-ci ildə başlayan Suriya böhranının bu münasibətlərə təsirləri, Bəşər Əsəd rejiminin devrilməsindən (2024) sonra yeni Suriya hökuməti ilə qurulmaqda olan strateji tərəfdaşlığın perspektivlərini araşdırılmışdır. Aparılan tədqiqat göstərir ki, Azərbaycan-Suriya münasibətlərinin inkişaf dinamikasına dörd əsas amil mühüm təsir göstərmişdir: Suriyadakı erməni diasporunun siyasi fəaliyyəti, Bəşər Əsəd rejiminin Ermənistanla yaratdığı hərbi-siyasi ittifaq, Azərbaycanın Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurasındakı qeyri-dəimi üzvlüyü çərçivəsindəki mövqeyi (2012–2013) və 44 günlük Vətən müharibəsinin (2020) bölgə geosiyasətinə verdiyi yeni impuls. 2024-cü il dekabr ayından etibarən başlayan yeni diplomatik mərhələdə Azərbaycan 13 illik fasilədən sonra Dəməşqdəki (Şamdakı) səfirliyinin fəaliyyətini bərpa etmişdir. Hazırda iki ölkə arasında humanitar yardım məsələləri, enerji ixracını, infrastrukturun bərpası sahəsində əməkdaşlıq fəal şəkildə inkişaf etdirilir. Bununla paralel bölgədə yeni bir əməkdaşlıq formatı - Azərbaycan-Suriya-Türkiyə üçtərəfli əməkdaşlıq formatı yaranır.

Açar sözlər: *Azərbaycan, Suriya, böhran, Bəşər Əsəd, enerji diplomatiyası, Əş-Şaraa, geosiyasət, Ərəb baharı.*

Summary

Rashad Aliyev

"From history to the present, relations between the Republic of Azerbaijan and Syria and future development perspectives"

This article examines the historical dynamics of bilateral relations between the Republic of Azerbaijan and the Syrian Arab Republic from the Soviet era to the present day, analyzes the impact of the Syrian crisis (which began in 2011) on these relations, and explores the prospects for the emerging strategic partnership with the new Syrian government following the fall of Bashar al-Assad's regime in December 2024. The research identifies four principal factors that have significantly shaped the trajectory of Azerbaijan-Syria relations: the political activities of the Armenian diaspora in Syria, the military-political alliance forged by the Assad regime with Armenia, Azerbaijan's position as a non-permanent member of the United Nations Security Council (2012-2013), and the new geopolitical momentum generated by the 44-day Patriotic War (2020). Beginning in December 2024, a new diplomatic phase has seen Azerbaijan reopen its Damascus embassy after a 13-year hiatus. Currently, cooperation between the two countries is actively developing across humanitarian assistance, energy exports, and infrastructure reconstruction. In parallel, a new regional cooperation format, Azerbaijan–Syria–Türkiye trilateral framework is taking shape.

Keywords: *Azerbaijan, Syria, crisis, Bashar al-Assad, energy diplomacy, al-Sharaa, geopolitics, Arab Spring.*

YENİ DÜNYA DÜZƏNİ: ENERJİ DİPLOMATİYASINDA BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIĞIN BÖHRANLARIN HƏLLİNDƏ ROLU

Aygün MİRİYEVA*

Açar sözlər: *Enerji, rəqabət, siyasiləşmə, hasilat, potensial*

Giriş

Daim inkişafda olan dünya üçün iqtisadi tələblərlə təklif edilən resurslar, kapital və texnologiya arasında fərqlər enerji keçidlərinin fərqləndiyi Şimal-Cənub bölgüsü anlayışını ortaya çıxardı. Qlobal enerji iqtisadiyyatını transformasiya etmək üçün dünyanın etibarlı idarəçiliyə ehtiyac duyduğu bir vaxtda dağılmış beynəlxalq nizam və geosiyasi rəqabət siyasət və ticarəti getdikcə çətinləşdirir. İnnovasiya və texnologiyaya qoyulan özəl sərmayənin artması siyasi fikir ayrılıqlarını aradan qaldırmaq üçün əlverişli variantlar təqdim etmək üçün əsas çıxış yoludur. Məqalədə yeni dünya nizamında olan çatışmazlıqlar və bunun enerji diplomatiyasına təsirindən bəhs edilir. Qlobal böhranlar dünyanın enerji gələcəyini yenidən müəyyənləşdirir. Bununla belə, enerji ilə bağlı çox şey təhlükə altındadır. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra təhlükəsizlik, ticarət və enerji üçün yaranan beynəlxalq nizam öz mövcudluğunu və təsirini itirdi. Millətlər və sənayeləşmiş dövlətlər bu pozulmuş tarazlığı idarə etməli və strateji sərmayələr qoymalıdılar. 2024-cü ildə Yaxın Şərq, Çin və ABŞ, Rusiya və Ukraynada və Şimal-Cənub bölgüsündə yanlış hesablamə və münaqişənin dərinləşməsinin şahidi olduq.

Dağılmağa doğru gedən qlobal dünya düzəni enerji təhlükəsizliyinə nail olmaq və dünya üçün enerji sistemi qurmaq üçün əldə olan kapitaldan rahatlıqla istifadə etməyi çətinləşdirəcək. Beynəlxalq sistemə zərbələr getdikcə artmaqdadır. BMT və böyük dövlətlər Ukrayna və uzun müddət Qəzzada müharibələrin qarşısını ala və ya dayandıra bilmədilər. COVID-19 pandemiyasından bəri ticarətin pozulması dünyanı qısamüddətli iqtisadi böhranlara məruz qoyub, enerji, qida, qiymətli metallar və minerallar üçün tədarük zəncirlərini qırıb. Enerji təhlükəsizliyi ilə bağlı narahatlıqlar və inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında iqlimlə bağlı ziddiyyətli məqamlar yenidən ortaya çıxdı.

Proqnozlar çox fərqli olsa da, dünya öz enerji sistemlərini dəyişdirmək üçün hər il trilyonlarla dollar da şəxsi kapitaldan istifadə etməlidir. Kapital axını iki və ya üç dəfə artmalıdır. Son onillikdə dünya miqyasında bərpa olunan enerji mənbələrinə təxminən 6 trilyon dollar sərmayə qoyulmasına baxmayaraq, karbohidrogen ehtiyatlarının enerji təchizatında payı 82%-dən 80%-ə qədər azalmışdır. Hədəf kimi qoyulan sıfır emissiya siyasəti qlobal iqtisadiyyatda, enerji texnologiyasında, istehlakçı davranışında və milli siyasətdə görünməmiş dəyişikliklərə səbəb olacaq. Lakin mövcud dünya nizamı 2025-cü ildən sonra da qarşıdurmalar və qütbləşməni artıraraq etibarlı resurs axınına və parçalanmış beynəlxalq nizamə inamı daha da sarsıdacaq.

1. Beynəlxalq enerji siyasətində tənəzzül

1990 -cı illərdən etibarən enerji sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq bütün istiqamətlərdə irəliləmiş və enerji idarəçiliyi qlobal idarəçiliyin mərkəz nöqtəsinə çevrilmişdir. Bununla belə, son illərdə ortaya çıxan anti-qloballaşma axını və böyük ölkələr arasında rəqabətin güclənməsi ilə enerji əməkdaşlığının “siyasiləşdirilməsi” tendensiyası daha güclü olmuşdur. Ukrayna böhranının başlanmasından sonra ABŞ və Avropanın Rusiyaya qarşı tətbiq etdiyi enerji sanksiyaları enerji

* Müəllim, BAAU

e-mail: Aygün_miriyeva777@hotmail.com

sahəsində təxminən yarım əsrlik azad ticarətə “son” qoydu, enerji əməkdaşlığında “bölünmə” tendensiyasını qabartdı və global enerji idarəçiliyində müəyyən dərəcədə tənəzzülə səbəb oldu. Yeni şəraitdə beynəlxalq ictimaiyyət nəinki enerji ixracatçıları və istehlakçılar arasında strateji dialoqu və əməkdaşlığı gücləndirməli və beynəlxalq enerjinin siyasiləşdirilməsini fəal şəkildə təşviq etməlidir, həm də global enerji idarəçiliyinin təşviqində daha böyük rol oynamaq üçün inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlara ehtiyac duyur.

Qloballaşmanın zəifləməsi və millətçiliyin yüksəlişi ilə böyük ölkələrin geosiyasi oyunları nəzərəcarpacaq dərəcədə intensivləşib, enerjinin siyasi və təhlükəsizlik cəhətdən önəmi yenidən gündəmə gəlib. İri dövlətlər və Avropa öz geosiyasi və strateji məqsədlərinə nail olmaq üçün tez-tez enerji ixrac edən ölkələrə enerji sanksiyaları tətbiq edir, bəzi ölkələrdən enerji və iqtisadi “ayrılmağı” müdafiə edir və global bazarı parçalayan və enerji ticarətinin qloballaşmasını geri çevirən böyük ölkələr arasında rəqabəti enerji sektoruna yönəldir.

Birincisi, enerji daha çox “siyasiləşib”. Donald Tramp prezidentliyi dövründə dəfələrlə Neft İxrac Edən Ölkələr Təşkilatını (OPEC) neft qiymətlərini artırmaqda ittiham edib, “Neft hasilatı və ixracı qadağan karteli Aktını (NOPEC) qüvvəyə minməklə hədələyib, Səudiyyə Ərəbistanı və digər OPEC üzvlərinə qarşı sanksiyalar tətbiq edib. Ukrayna böhranı başlayandan sonra Avropanın enerji böhranı, əsasən, ABŞ və Avropanın Rusiyaya qarşı tətbiq etdiyi enerji sanksiyalarının artması ilə daha da ağırlaşdı. 2022-ci ildə Beynəlxalq Enerji Agentliyi Aİ-yə Rusiyadan enerji asılılığını azaltmaq üçün 10 tövsiyə verib ki, bu da əsasən qeyri-bazar tədbirləri olub. Bir çox transmilli şirkətlər də kommertiya maraqlarını qurban verməyi və siyasi iradəyə tabe olmağı seçdilər.

Böyük ölkə rəqabəti kontekstində ABŞ və qərbdə “qloballaşma” və tendensiyası təmiz enerji sektoruna da təsir göstərmişdir Çin-ABŞ təmiz enerji əməkdaşlığı böyük zərbə aldı, çünki bərpa olunan enerji və enerji səmərəliliyi üzrə əvvəlki əməkdaşlıq layihələrinin bir çoxu fəaliyyətini dayandırdı. 2021-ci ildə Birləşmiş Ştatlar Çinə ağır suyun (nüvə enerjisində istehsalı üçün istifadə olunan) və nüvə elektrik stansiyaları üçün əsas komponentlərin ixracını və Çinin Sincan şəhərində istehsal olunan fotovoltaiik modulların idxalını qadağan etdi. 2022-ci ilin fevral ayında ABŞ Enerji Departamenti təmiz enerji istehsalı və innovasiyalar üzrə global liderliyini qorumaq üçün təmiz enerji keçidi üçün Amerikanın təchizat zəncirinin təhlükəsizliyi üzrə Strategiyasını nəşr etdi. Aİ həmçinin təmiz enerji texnologiyalarının daha çox qorunmasına və nəzərdən keçirilməsinə dair çağırış etdi. Hətta bəzi məsul şəxslər, Çindən təmiz enerji asılılığından qurtulmağı Rusiyadan enerji asılılığından qurtulmaqla müqayisə edərək, “Rusiya enerjisi bu gün növbəti münaqişədə Çinin yaşıl yüksək texnologiyası ola bilər” fikrini irəli sürdülər.

ABŞ və Avropanın Rusiyaya qarşı enerji sanksiyalarının artması ilə Rusiya-Avropa enerji əlaqələri pisləşməkdə davam edir. 27 sentyabr 2022-ci ildə “Şimal axını 1” və “Şimal axını 2” boru kəmərləri dənizin altında partladı və bu, Rusiya, ABŞ və Avropa arasında geosiyasi enerji münaqişələrini daha da mürəkkəbləşdirdi. Avropa Rusiyadan enerji asılılığından xilas olmaq üçün yeni idxal kanallarını fəal şəkildə araşdıraraq enerji ticarətində və Asiya ilə bazarlarda rəqabəti daha da gücləndirdi.

Enerji geosiyasəti baxımından Rusiya, ABŞ və Avropa arasında enerji oyunu getdikcə mürəkkəbləşir. Bir tərəfdən, Ukrayna böhranından sonra ABŞ əvvəlcə Aİ-yə Rusiyaya qarşı enerji sanksiyalarını artırması üçün təzyiq göstərdi, daha sonra Rusiya neftinin qiymətlərinə məhdudiyyət qoymaq üçün Aİ və G7-yə qoşuldu. Avropa-Rusiya enerji əməkdaşlığı zəifləməkdə davam edir, Aİ-də yalnız bir neçə ölkə, məsələn, Macarıstan Rusiya ilə enerji əməkdaşlığını dəstəkləyib. Digər tərəfdən, Rusiya öz enerji strategiyasının “şərq” və “cənub” prosesini sürətləndirərək görünməmiş əks tədbirlər görüb. 2022-ci il dekabrın 27-də Rusiya prezidenti Vladimir Putin Qərbin Rusiya neftinin qiymətlərinə məhdudiyyət qoymasına cavab olaraq xüsusi iqtisadi tədbirlər tətbiq edən prezident fərmanı imzaladı. Bundan əlavə, əsas minerallar kimi yeni enerjilər üzrə geosiyasi rəqabət və təmiz enerji təchizatı zəncirləri və texnologiyaları uğrunda rəqabət daha da artır.

Enerji ticarəti baxımından Asiya-Avropa rəqabəti kəskinləşib. Avropa alternativ enerji mənbələri axtarışını sürətləndirir və Asiya alıcıları ilə intensiv rəqabət aparır. 2020-ci ildən 2021-ci ilə qədər Asiya ABŞ-ın maye qaz ixracının yarısını təşkil edib, lakin 2022-ci ilin ilk dörd ayında ABŞ-ın Asiyaya maye qaz ixracı 51% azalıb. Aİ-nin bütün dünyada Rusiya enerjisinə alternativ axtarışları enerji xərclərini artırır və bəzi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə təchizat boşluqlarını artırır. Qiymət baxımından Avropa ilə rəqabət apara bilməyən Şri-Lanka və Pakistan kimi ölkələr istər-istəməz enerji və iqtisadi çətinliklərə düşdü.

Üçüncüsü, enerji əməkdaşlığı tədricən bloklar əsasında bölünməyə doğru getdi. Beynəlxalq mənzərənin sürətləndirilmiş tənzimlənməsi ilə Rusiyanın enerji ixracı Avropadan Asiya Sakit Okean hövzəsinə keçdi, ABŞ-dan daha çox enerji Avropaya yönəlib və Yaxın Şərq və Avstraliyadan Avropaya enerji təchizatı əhəmiyyətli dərəcədə artır. Enerji istehlak edən ölkələrlə ixrac edən ölkələr siyasi mövqelərə əsaslanaraq enerji əməkdaşlığında tərəf tutmağa meyllidirlər.

Birincisi, transatlantik tərəfdaşlıq daha da artıb. ABŞ-Aİ enerji əməkdaşlığı kəskin şəkildə artdı. Aİ və ABŞ enerji sahəsində əməkdaşlıq, strateji əməkdaşlığın gücləndirilməsi və transatlantik tərəfdaşlıq və NATO vasitəsilə enerji sahəsində daha böyük ortaq maraqların axtarılması ilə bağlı birgə bir neçə birgə bəyanat yayıblar. 2022-ci ilin yanvar-oktyabr aylarında ABŞ Aİ-yə 48 milyard kubmetr mayeləşdirilmiş təbii qaz (LNG) ixrac edib ki, bu da 2021-ci ilin bütün ilindən 26 milyard kubmetr çoxdur və xam neft ixracı illik müqayisədə 50%-dən çox artıb. İkincisi, ABŞ OPEK-ə qarşı mövqeyini sərtləşdirdi. 5 may 2022-ci ildə ABŞ Senatı NOPEC-i qəbul etdi və OPEC-ə üzv olan ölkələrə qarşı məhkəmə iddiaları qaldırmaq niyyətində idi. İyul ayında Co Bayden Səudiyyə Ərəbistanına və digər Yaxın Şərq ölkələrinə səfər edərək neft hasil edən ölkələri hasilatı artırmağa çağırırdı. Üçüncüsü, OPEC+ əməkdaşlıq mexanizmi daha da təkmilləşdirilib. Ukrayna böhranı başlayandan sonra OPEK ölkələri Rusiyaya qarşı sanksiyalar məsələsində bitərəf qalıb, Avropanın hasilatı artırmaq və tərəf seçmək tələblərini dəfələrlə rədd edib. BƏƏ BMT Təhlükəsizlik Şurasının Rusiyanı pisləyən qətnaməsinə səsvermədə bitərəf qalıb və Rusiyanın “həmişə OPEC+-nın bir hissəsi olacağını” açıq şəkildə bəyan edib. (3. səh .6-8)

Qlobal enerji idarəetmə sistemi böyük zərər çəkdi. II Antiqloballaşma və böyük ölkələr arasında güclənən rəqabət fonunda qlobal enerji idarəçiliyi daha ciddi problemlərlə üzləşir. Bir çox beynəlxalq enerji böhranı üçün nəzərdə tutulan həll variantları ciddi şəkildə yerində deyil və ya səmərəsizdir və beynəlxalq enerji nizamı “çaşqınlıq” içindədir. Ən nüfuzlu beynəlxalq enerji idarəçiliyi mexanizmi kimi Beynəlxalq Enerji Agentliyi Avropanın enerji böhranına cavab olaraq heç bir əsaslı tədbir görmədən fəaliyyət göstərdi və beynəlxalq enerjinin “silahlanması” və “regional bölünməsi” tendensiyası qarşısında daha da gücsüzdür. Qlobal enerji idarəçiliyi hələ də antiqloballaşma tendensiyası altında qlobal idarəetmə dilemması ilə məhdudlaşdırılır.

2. Enerji idarəetmə sistemində yeni islahatlar.

Enerji idarəetmə sistemində islahatların aparılması üçün hələ çox çatışmazlıq var. Birincisi, enerji idarəçiliyinin qloballaşması tərsinə çevrildi. Şist nefti və şist qazı inqilabının uğuru və istehlakın yavaşlaması ABŞ-da enerji təminatının təhlükəsizliyinə dair narahatlığı əhəmiyyətli dərəcədə azaldıb və enerji tələbatının artımının yavaşlaması Aİ-də enerji təhlükəsizliyi ilə bağlı narahatlıqları da xeyli azaldıb. ABŞ və Avropanın diqqəti daha çox iqlim danışıqlarına və qlobal emissiyaların azaldılmasına yönəldi, enerji təhlükəsizliyi bir qədər ikinci dərəcəli məqsədə çevrildi. COVID-19 pandemiyası iqtisadi millətçilik və antiqloballaşma tendensiyasını daha da gücləndirdi və qlobal enerji idarəçiliyi zəiflədi. İstər OPEK-in qiymətləri təmin etmək üçün hasilat limitləri, istərsə də Beynəlxalq Enerji Agentliyinin istehsal gücünü sərbəst buraxması olsun, onların rolu getdikcə daha da azalır. (1, s. 11-13) Üstəlik, neft hasil edən və istehlak edən ölkələr arasında səmərəli əməkdaşlıq kifayət deyil.

Digər tərəfdən, qlobal iqlim idarəçiliyinə qarşı artan müqavimət var. Ukrayna böhranı qlobal iqlim idarəçiliyi məsələlərinin müəyyən dərəcədə marginallaşmasına səbəb olan enerji

təhlükəsizliyinin vacibliyini bir az da artırdı. Aİ-də karbon ticarəti sistemində islahatlar və karbon sərhəd vergisinin tətbiqi kimi məsələlərə ictimaiyyətin diqqəti nəzərəcarpacaq dərəcədə azalıb. Bir çox Avropa ölkələrində kömür enerjisinin “təkrar istifadəsi” əlavə olaraq 13 milyon ton kömürün yanmasına və Böyük Britaniya və İndoneziyanın birgə illik emissiyalarına bərabər olan CO2 emissiyalarının 800 milyon ton artması ilə nəticələnəcək. Əsas mineralların qiymətlərinin artması təmiz enerji və yeni enerji vasitələrinin inkişafı xərclərini əhəmiyyətli dərəcədə artırdı. Sanksiyalar Rusiyanın iqtisadi inkişafını geridə qoyub və onu gələcəkdə mədən enerjisindən daha çox asılı edəcək. Təbii qaz üçün rəqabətin artması istilik və elektrik stansiyalarının yanacağının spot qiymətlərini Asiyada və başqa yerlərdə rekord həddə çatdırıb, bəzi ölkələri kömür və digər yüksək emissiyalı yanacağa keçməyə məcbur edib, beləliklə, aşağı karbonlu enerjiyə keçid tempini ləngitdi. (7, s. 18-20)

Həmçinin beynəlxalq enerji təhlükəsizliyi mühiti pisləşib. Rusiya, ABŞ və Avropa arasında enerji geosiyasi oyunu beynəlxalq enerji təhlükəsizliyi mühitinə çoxlu mənfi təsirlər göstərdi. ABŞ və Aİ-nin Rusiyaya qarşı sanksiyaları müəyyən dərəcədə enerjinin azad ticarətinə son qoydu və enerji təchizatı və təklifində regional bərabərsizliyə səbəb oldu. Pekin Enerji Klubunun prezidenti Çen Sinxua qeyd edib ki, Avropa iqtisadiyyatı və Rusiya enerjisi bir-birindən asılıdır. Bununla belə, Avropa Rusiyadan enerji asılılığından qurtulmaq və Rusiyaya qarşı enerji sanksiyalarını artırmaqla “mütləq təhlükəsizlik” əldə etmək üçün ABŞ-ın ardınca getdi. “Siyasi düzgünlük” əvvəlcə bir-birindən asılı olan iki iqtisadiyyatı zorla parçaladı ki, bu da təkcə Avropada enerji böhranına səbəb olmayacaq, həm də beynəlxalq enerji bazarının sabitliyinə ciddi təsir göstərəcək.

İlk öncə, enerji bazarının sabitliyi yeni çağırışlarla üzləşir. ABŞ və Avropanın Rusiyaya qarşı tətbiq etdiyi enerji sanksiyaları beynəlxalq enerji nizamının parçalanmasını daha da ağırlaşdırır, sərbəst hərəkətiliyi azaldır və uzun məsafələrə enerji nəqlini əhəmiyyətli dərəcədə artırır və “ucuz enerji erası” geridə qala bilər və heç vaxt geri qayıtmaya bilər. ABŞ-lı enerji eksperti Daniel Yergin qeyd edib ki, Avropanın Rusiyaya neft qadağası, ABŞ və Avropanın Rusiya neft qiymətləri ilə birləşərək, parçalanmış bazarla əvəzlənən qlobal neft bazarının sonu oldu. (4, s. 9-13) Avrasiya Qrupunun enerji, iqlim və ehtiyatlar üzrə rəhbəri Henning Qloysteyn bildirib ki, Rusiyadan neft idxalına tamamilə qadağa qoyulması bazara “real ziyan” vura bilər, sanksiyalar və enerji azad ticarətinə qoyulan məhdudiyyətlər beynəlxalq enerji bazarlarında qeyri-sabitliyə səbəb olan yeni pozucu amillər kimi dəyərləndirilə bilər.

İkincisi, sanksiyalar neft və qaz hasilat potensialının artımını məhdudlaşdırıb. ABŞ və Avropa kimi əsas istehlakçılar tərəfindən neft hasil edən ölkələrə tətbiq edilən enerji və iqtisadi sanksiyalar neft embarqolarını və ya neft hasil edən ölkələrdəki yerli müharibələri müəyyən dərəcədə üstələyib və bu gün beynəlxalq enerji təchizatının təhlükəsizliyinə təsir edən mühüm amilə çevrilib. Rusiyaya qarşı tətbiq edilən sanksiyalar Rusiyanı neft hasilatını azaltmağa məcbur edəcək və nəticədə qlobal neft qıtlığına səbəb olacaq. Aİ-nin Rusiya neftinə qoyduğu qadağa tam qüvvəyə minərsə, gündə 4,1 milyon barel neftin Avropa bazarına çıxışı əngəllənəcək ki, bu da ABŞ-ın Rusiya neftinə qadağası (gündə 600 min barel) ilə birlikdə gündə təxminən 4,7 milyon barel Rusiya neftinin beynəlxalq neft bazarından xaric edilməsi deməkdir.

Qlobal enerji idarəçiliyin tənzüvvü və durğunluq şəraitində beynəlxalq ictimaiyyət enerji istehlakçısı və ixrac edən ölkələr arasında dialoqu və əməkdaşlığı gücləndirməli, enerji məsələlərini “siyasiləşdirmə” meylini rədd etməli, ticarətdən bir vasitə kimi istifadə etməli və ya geosiyasi oyundan silah kimi istifadə etməlidir, beləliklə, müxtəlif, ədalətli və effektiv qlobal enerji sisteminin qurulmasını təşviq etməlidir.

Birincisi, enerjinin “siyasiləşdirməsini” fəal şəkildə təşviq etmək üçün beynəlxalq razılıq əldə olunmalıdır. “Enerjinin siyasiləşdirilməsi” əsaslı şəkildə bazar və iqtisadi qanunlara ziddir və nəticədə onu təbliğ edənlərə əks nəticə verəcək. Birləşmiş Ştatlar neft hasil edən ölkələrə qarşı sanksiyalar tətbiq etmək üçün ABŞ -ın fotovoltaiik avadanlıqların, hissələrin və materialların Çinə

idxalına qoyulan məhdudiyyətlər ABŞ-da yeni quraşdırılmış günəş enerjisi tutumunu əhəmiyyətli dərəcədə azaldıb. (1, s. 8-9) Almaniyanın “Şimal axını 2” boru kəməri layihəsini dayandırması Səudiyyə Ərəbistanını və Yaxın Şərqdəki digər neft hasil edən ölkələrini qorxu və narahatlıq içində saxlamağa məcbur edib. ABŞ-lı enerji eksperti Gal Luft, enerji siyasətinin “siyasiləşdirilməsinin” heç nəyi həll etməyəcəyini qeyd edib.

Ukrayna böhranı başlayandan sonra beynəlxalq bazarların sabitliyini və qlobal enerji təhlükəsizliyini qorumaq üçün bir çox ölkələr beynəlxalq enerji dialoqu və əməkdaşlığı fəal şəkildə müdafiə etdi və enerjinin “siyasiləşdirilməsinə” və ya ondan silah kimi istifadəsinə qarşı çıxdı. 2023-cü ilin iyulunda Səudiyyə Ərəbistanı Co Baydenin səfərindən sonra qlobal enerji bazarlarında sabitliyi qoruyacağına söz verdi və neftin bir əmtəə olduğunu və qərarların geosiyasət deyil, bazar əsasları əsasında veriləcəyini vurğuladı və digər ölkələrə dəyərlərin tətbiqinə qarşı çıxdı. OPEC+ 2022-ci ilin oktyabrında hasilatı azaltmaq qərarını verdikdən sonra Səudiyyə Ərəbistanı kimi ölkələr dəfələrlə hasilatı azaltmaq motivasiyalarının sırf iqtisadi amillərdən qaynaqlandığını və siyasətlə heç bir əlaqəsi olmadığını bildiriblər.

Nəticə

Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirsək belə nəticəyə gəlmək olar ki, daha nizamlı və əhatəli enerji idarəetmə strukturunu formalaşdırmaq üçün bütün dövlətlər tərəfindən çoxtərəfliliyə riayət edilməlidir, yəni bütün dövlətlər birgə əməkdaşlığa hazır olmalıdırlar. Bəşəriyyət üçün ortaq gələcəyi olan icma baxışını, qlobal inkişaf təşəbbüsünü və qlobal təhlükəsizlik təşəbbüsünü rəhbər tutaraq, ölkələr enerji sektorunda əməkdaşlıq və ümumi təhlükəsizliyi təşviq etmək və inkişaf yolu ilə enerji ilə bağlı müxtəlif problemlərin öhdəsindən birgə gəlmək üçün çalışmalıdırlar. Ölkələr öz şəffaflığını artırmalı, enerji ticarəti və investisiyaları üzrə beynəlxalq əməkdaşlığı təşviq etməli, əmtəə bazarlarının və enerji təchizatı zəncirlərinin sabitliyini qorumaq, aşağı gəlirli ölkələr üçün enerji təchizatını təmin etməli, onlara yardım etməli və enerji sahəsində ortaq maraqlara malik qlobal birlik yaratmaq üçün birgə səy göstərməlidirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Energy Security and Cooperation in Eurasia: Power, profits and politics (Ekaterina Svyatets, 2016)
2. Energy Cooperation in South Asia: Utilizing Natural Resources for Peace and Sustainable Development (Mirza Sadaqat Huda, 2020)
3. Oil Supply Crises: Cooperation and Discord in the West (Vessela Chakarova, 2012)
4. The Insecure Alliance: Energy Crises and Western Politics Since 1944 (Ethan B. Kapstein, 1990)
5. Energy Security in Security Studies: A Systematic Review of Twenty Years of Literature
6. (Aliaksandr Novikau, 2022)
7. Energy-Centric Conflict/Cooperation Between Regional and Non-Regional States in the Eastern Mediterranean (Ferdinand Güçyetmez & Sina Kısacık, 2024)
8. India's Energy Diplomacy in Eurasia: Geopolitical and Geo-economic Perspectives
9. (Aslam Khan, Sandeep Singh, Bawa Singh, 2023)
10. Energy and Environmental Security in Developing Countries (Muhammad Asif (Ed.), 2021)

Резюме

Aйгюн Мириева

Новый мировой порядок: Роль международного сотрудничества в сфере энергетической дипломатии при урегулировании кризисов

Подводя итог, можно отметить, что для формирования более упорядоченной и всеобъемлющей системы управления энергетикой необходимо, чтобы все государства придерживались многостороннего подхода и были готовы к сотрудничеству. Основываясь на концепции сообщества с общим будущим для человечества, глобальной инициативе развития и глобальной инициативе в области безопасности, страны должны укреплять сотрудничество в энергетическом секторе, обеспечивать общую безопасность и совместно преодолевать различные энергетические вызовы. Государствам следует повышать прозрачность, продвигать международное сотрудничество в сфере энергетической торговли и инвестиций, поддерживать стабильность товарных рынков и цепочек поставок, а также обеспечивать энергоресурсами страны с низким доходом. Только совместными усилиями можно создать глобальное сообщество, объединённое общими интересами в сфере энергетики.

Ключевые слова: энергия, конкуренция, политизация, добыча, потенциал.

Summary

Aygun Miriyeva

New World Order: The role of international cooperation in energy diplomacy for crisis resolution

Summarizing the points mentioned above, it can be concluded that in order to establish a more orderly and comprehensive energy governance structure, all states must adhere to multilateralism, meaning that they should be ready for joint cooperation. Guided by the vision of a community with a shared future for humanity, the Global Development Initiative, and the Global Security Initiative, countries should work to promote cooperation and collective security in the energy sector and jointly address various energy-related challenges through development.

Countries must enhance transparency, promote international cooperation in energy trade and investment, safeguard the stability of commodity markets and energy supply chains, ensure energy provision for low-income countries, provide them with support, and make joint efforts to build a global community united by common interests in the energy sphere.

Keywords: Energy, competition, politicization, production, potential

MÜASİR GEOSİYASİ ÇAĞIRIŞLAR FONUNDA Aİ-ÇİN İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏRİ

Aygün İsmayılova*

Açar sözlər: Çin, Avropa İttifaqı, “Bir Kəmə, Bir Yol” təşəbbüsü, iqtisadi əlaqələr, investisiya, insan hüquqları

Giriş.

Qloballaşma prosesi dərinləşdikcə, Çin və Avropa ölkələri arasında siyasi və iqtisadi əməkdaşlıq getdikcə daha da yaxınlaşır. Onlar iqtisadiyyat, ticarət, investisiya, elm və texnologiya, mədəniyyət və s. kimi bir çox sahələrdə bu əməkdaşlığı dərinləşdirmiş və çoxsəviyyəli və çoxsahəli münasibətlər formalaşdırmışlar. Avropa İttifaqı ilə Çin Xalq Respublikası arasında iqtisadi münasibətlər müasir global siyasi və iqtisadi proseslərdə mərkəzi yer tutur. Beynəlxalq təchizat zəncirləri və enerji təhlükəsizliyindən tutmuş texnoloji rəqabətə və sanksiya siyasətinə qədər artan geosiyasi çətinliklər fonunda Aİ-Çin əməkdaşlığı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu münasibətlər ticarət və investisiyadan daha da irəli gedir və Avropanın davamlı inkişafı və beynəlxalq sistemdə güc balansını məsələlərinə toxunur.

Mövzunun araşdırılmasında əsas məqsəd müasir geosiyasi reallıqlar kontekstində Aİ-Çin iqtisadi əməkdaşlığının hərtərəfli təhlilini təmin etməkdir. COVID-19 pandemiyası, enerji keçidi və aparıcı güclər arasında artan rəqabət də daxil olmaqla global böhranların ikitərəfli əlaqələrin dinamikasına təsirinə xüsusi diqqət yetirilməsini vacib edir. Aİ-Çin iqtisadi münasibətlərinin yalnız ikitərəfli qarşılıqlı əlaqələr kimi deyil, həm də iqtisadi alətlərin strateji rəqabətin bir hissəsinə çevrildiyi daha geniş geosiyasi kontekstin bir hissəsi kimi araşdırılması yeni dünya düzəninə formalaşdığı məqamda olduqca aktualdır. Bu yanaşma bizə yeni tendensiyaları müəyyən etməyə, perspektivləri və riskləri qiymətləndirməyə və dəyişən global nizamda əməkdaşlığın inkişafı üçün mümkün ssenarilər təklif etməyə imkan verir.

Aİ-Çin iqtisadi münasibətlərinin müasir inkişaf səviyyəsi. Çin üçün investisiya əməkdaşlığı sazişlərinə nail olmaq onun iqtisadi diplomatiyasının ayrılmaz hissəsi hesab edilir. 1980-ci illərdən bəri Çin 124-dən çox ikitərəfli investisiya sazişi imzalayıb. 2004-cü ildə Çin Aİ-nin ikinci ən böyük ticarət tərəfdaşı oldu. Həmin il Aİ-nin Çindən idxalı ümumi idxalın 12,3%-ni təşkil edirdi. Bu, 126,7 milyard avro dəyərində idi. Aİ-nin Çinə ixracı isə 62,4 milyard dollar təşkil etmişdi. Lakin, ticarətdə qeyri-balanslı vəziyyətin mənfi təsirləri də olmuşdur. Belə ki, 2005-ci ilin yanvarında Çinin tekstil idxalına kvotaların ləğvi ayaqqabı və geyim ixracının kəskin artmasına səbəb oldu. Bu da, Avropa istehsalçıları üçün mənfi nəticələr yaratdı [12, s.121].

Aİ-nin mövqeyi gömrük rüsumlarının azaldılması, qeyri-tarif baryerlərin aradan qaldırılması, Avropa istehsalçıları üçün bərabər hüquqların təmin edilməsi, mülkiyyətin toxunulmazlığı və əqli mülkiyyət hüquqlarının gücləndirilməsinə yönəlmişdi. Çin isə silah embarqosunun ləğvini və iqtisadi bazar statusunun tanınmasını tələb edirdi. 2006–2008-ci illərdə qarşılıqlı iddialar artdı. Aİ Çini Ümumdünya Ticarət Təşkilatının tələblərinə tam əməl etməməkdə ittiham etdi. 2006-cı ildə Helsinkidə keçirilən sammitdə tərəflər yeni tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq sazişi imzalamaq üçün danışıqlara başladılar. 2008-ci ildə sosial məsələləri əhatə edən Aİ-Çin sazişi imzalandı [2,s.7].

*doktorantı BDU, müəllimi BAAU

e-mail: aygun.ismayilova.vilayat@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4507-994X>

Qeyd edək ki, Çinin beşillik planlarında investisiya siyasəti prioritetləri əks olunur. 12-ci, 13-cü və 14-cü beşillik planlarda xarici investisiyaların məhdudiyyətlərinin azaldılması, xidmət sektorunun açılması, xarici investorların hüquqlarının yerli şirkətlərlə bərabərləşdirilməsi kimi məsələlər vurğulanır. Son illərdə Çinin investisiya siyasətində dəyişikliklər müşahidə olunmuşdur. Xarici investisiyalara nəzarət gücləndirilmiş, kapital ixracı azaldılmışdır. Bu, həm pandemiyadan sonra yaranmış vəziyyət, həm də Aİ ilə münasibətlərin pisləşməsi ilə izah olunurdu. Mövcud şəraitdə 2019-cu ildə Aİ Çinlə investisiya münasibətlərini balanslaşdırmaq üçün On-Fəaliyyət Planı təklif etdi. Çin isə ənənəvi taktikasını dəyişərək dövlət investisiyalarının payını azaltmışdır. Avropa ekspertlərinin fikrincə, Çin “Made in China 2025” planı çərçivəsində milli təhlükəsizliyi gücləndirmək üçün texnologiyalara yönəlmişdir. Bu isə Avropa şirkətlərinin Çində rəqabət qabiliyyətini azaldır [7,s.70].

Qeyd edilən problemlərə baxmayaraq, iqtisadi-ticarət əlaqələri inkişaf etməkdədir. Aİ həm Çini tərəfdaş, həm rəqib, həm də sistemli rəqib kimi görür. Eurostatın məlumatına görə, 2000-ci ildən bəri Aİ-dən Çinə investisiya əməliyyatlarının həcmi 197 milyard dollar, Çindən Aİ-yə isə 194 milyard dollar olmuşdur. Çin və Avropa ölkələri arasındakı iqtisadi və ticarət əlaqələri son illərdə daha da dərinləşir və genişlənir. 2022-ci ildə Çin və Aİ arasındakı ticarətin həcmi 780 milyard ABŞ dollarına çatmışdır ki, bu da bu tərəfdaşlığı dünyanın ən böyük ticarət əlaqələrindən birinə çevirir [4, s.99]

Avropalılar yeni və ya birgə layihələrə üstünlük verirlər, Çin investorları isə daha çox Aİ şirkətlərində böyük pay almağa çalışırlar. Son illərdə Çin və Aİ arasındakı ticarət strukturu əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Ənənəvi ticarət axınları ilə yanaşı, xidmətlərin həcmi və rəqəmsal sahədə əməkdaşlıq da əhəmiyyətli dərəcədə artır. Elektron ticarətin inkişafı buna nümunədir. Çin şirkətləri Avropanın sənaye istehsalı, enerji və nəqliyyat infrastrukturunu kimi əsas sahələrinə aktiv şəkildə sərmayə yatırmağa davam edir. Tədqiqatçılara görə, Çinin Aİ iqtisadiyyatına birbaşa investisiyaları 50 milyard dollara çatmışdır ki, bu da onu bölgədəki ən böyük investor ölkələrdən birinə çevirir. Xüsusi diqqət yüksək texnologiyalara, bərpa olunan enerji mənbələrinə və infrastrukturun modernizasiyasına yönəlir. Çinli şirkətlər Avropanın enerji proqramlarında – külək və günəş elektrik stansiyalarının tikintisində – fəal iştirak edirlər. Bu əməkdaşlıq enerji infrastrukturunun inkişafına, həmçinin tərəflərin “yaşıl keçid” hədəflərinə nail olmasına şərait yaradır.

İkitərəfli münasibətlərin digər mühüm yönü birgə tədqiqatlar və innovasiya layihələrinin inkişafıdır. Əməkdaşlıq süni intellekt, 5G telekommunikasiya texnologiyaları, aviasiya və kosmik sənaye kimi yüksək texnoloji sahələrdə dərinləşir. Bu istiqamətlər Çin və Aİ arasında strateji tərəfdaşlığın güclənməsində əsas rol oynayır. Birgə layihələr texnologiya mübadiləsinə və innovativ inkişafın stimullaşdırılmasına mühüm töhfə verir. Bu əməkdaşlığın vacib elementi rəqəmsal gündəlikdir.

2020-ci ilin sentyabrında Çin və Aİ rəqəmsal tərəfdaşlığın yaradılması haqqında saziş imzaladılar ki, bu da münasibətlərin inkişafında yeni mərhələ oldu. Bu saziş rəqəmsal texnologiyalar sahəsində uzunmüddətli əməkdaşlıq mexanizmlərinin formalaşmasına təkan verdi.

Lakin, irəliləyişə baxmayaraq, qlobal rəqəmsal idarəetmə qaydalarına münasibətdə Çin və Avropa arasında mövcud olan fərqli yanaşmalar rəqəmsal tərəfdaşlığın dərinliyi və miqyasını müəyyən qədər məhdudlaşdırır. Bundan əlavə, ABŞ-ın beynəlxalq siyasətə təsiri də nəzərə alınmalı mühüm faktordur.

Aİ-nin insan hüquqları siyasətinin Çin ilə iqtisadi münasibətlərə təsiri. Aİ-Çin münasibətlərində iqtisadi əməkdaşlıq və insan hüquqları məsələləri sıx bağlıdır, lakin bu əlaqə bəzən bir-birini tamamlayır, bəzən isə ziddiyyət təşkil edir. Aİ üçün insan hüquqları və demokratik dəyərlər onun xarici siyasətinin əsas prinsipləridir. Lakin Çin kimi böyük iqtisadi güc və ticarət tərəfdaşı ilə əməkdaşlıq edərkən, Aİ bu prinsipləri öz iqtisadi maraqları ilə tarazlaşdırmalı olur. Bunun bir neçə ciddi səbəbi var. Çin Aİ-nin ikinci ən böyük ticarət tərəfdaşıdır və Avropa şirkətləri Çin bazarından

gəlir əldə edirlər. Çinlə insan hüquqları məsələlərində sərt mövqe tutmaq bu iqtisadi münasibətlərə zərər verə bilər. Bu isə bəzi hallarda Aİ-ni insan hüquqları məsələlərində daha ehtiyatlı davranmağa vadar edir. İqtisadi əlaqələr genişləndikcə, əməkdaşlığın bəzi sahələri birbaşa insan hüquqlarının pozulması ilə bağlı ola bilər. Məsələn: Sincan bölgəsində məcburi əməkdə çalışdırılan uyğurların istehsal etdiyi məhsulların Aİ bazarına daxil olması ehtimalı yüksəkdir. Avropa şirkətləri Çinlə əməkdaşlıq edərkən təchizat zəncirlərində insan hüquqlarına riayət olunmasını yoxlamalı və pozuntuların qarşısını almalıdırlar [11].

Bu yanaşma Çinlə münasibətlərdə bəzən “ikili standartlar” ittihamlarına səbəb olur. Bir tərəfdən Aİ Çində insan hüquqlarının pozulmasını (Sincan, Tibet, Honq Konq məsələləri) tənqid edir. Digər tərəfdən, iqtisadi maraqlara görə bu tənqidlər bəzən sərt olmur və praktik nəticə vermir. Bu isə Aİ-nin prinsipliliyi barədə suallar doğurur və həm daxildə, həm də beynəlxalq aləmdə tənqidlərə səbəb olur [1, s.94].

Qeyd edilməlidir ki, Aİ ölkələrinin tərəfdaşları ilə imzaladığı əksər investisiya mühafizə sazişləri Avropa şirkətlərinin aktivlərini ev sahibi ölkənin hərəkətlərindən qorumağa yönəlmişdir. Bu sazişlər Avropa biznesinə qarşı müxtəlif diskriminasiya və məhdudlaşdırıcı tədbirləri minimuma endirməyi hədəfləyir, lakin real kompensasiya təmin etmir. Avropa tərəfi isə əmindir ki, Aİ-nin mövcud hüquqi sistemi Avropa bazarında fəaliyyət göstərən bütün şirkətlər, o cümlədən xarici şirkətlər üçün kifayət qədər yüksək səviyyədə qoruma təmin edir. Lakin əksər hallarda inkişaf etməkdə olan ölkələr eyni səviyyədə qoruma təmin edə bilmir, çünki onların xarici investorların hüquqlarını qoruma mexanizmləri hələ inkişaf mərhələsindədir [4,s.101]. Aİ-nin hazırkı sazişlər sistemini islah etmək cəhdləri investisiya fəaliyyətini təmin etmək üçün vahid qaydalar və standartlar yaratmağa yönəlib. Yeniliklər tərəflərin hüquqlarını ətraflı şəkildə müəyyənləşdirir: təhlükəsizlik, ictimai əxlaq, mədəniyyət və sağlamlıq sahələri. Bu sahələrə investisiya cəlb olunması ekoloji standartlara, əmək standartlarına, insan hüquqlarının qorunmasına, məsuliyyətli biznes praktikasına və ya dayanıqlı inkişaf prinsiplərinə riayət olunmasına bağlıdır.

Aİ-nin yanaşması Çini ilə münasibətlərdə vahid hüquqi çərçivə yaratmağı nəzərdə tutur. Bu, Çinin Aİ üzvləri ilə (İrlandiyadan başqa) imzaladığı ikitərəfli investisiya sazişini tədricən əvəz etməklə həyata keçiriləcəkdir. Aİ-nin baxışına görə, investisiya sektorunda problem Avropa biznesi üçün Çin bazarına girişdə qarşılıqlı münasibətin olmamasıdır. Avropalıların fikrincə, bu problemi həll etməyin əsas yolu Çinin pan-Avropa investisiya mühafizə sistemi qəbul etməsidir. Bu sistem hüquqi müəyyənlik yaradacaq və Avropa investorları üçün daha əlverişli şərtlər təmin edəcəkdir [13,s.105].

İqtisadi əməkdaşlıq və insan hüquqları məsələləri Aİ-Çin münasibətlərində daim bir-birinə sıx bağlıdır. Bu iki istiqamət arasında həmişə gərgin tarazlıq mövcuddur. Aİ-nin qarşısında duran əsas çağırış Çini ilə münasibətləri davam etdirmək, iqtisadi maraqlarını qorumaq, lakin fundamental dəyərlərindən imtina etməməkdir.

“Bir Kəmərlər Bir Yol” təşəbbüsünün münasibətlərə təsiri. Bu təşəbbüs Çin Xalq Respublikasının rəhbərliyi tərəfindən beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıq üçün başlatılmış global layihədir. Layihənin məqsədi nəqliyyat və iqtisadi dəhlizlərin yaradılmasıdır; buraya Çindən Mərkəzi Asiyaya, Yaxın Şərqə və Rusiyaya uzanan, daha sonra Avropaya qədər davam edən quru marşrutu, həmçinin Çindən Hind okeanı vasitəsilə Aralıq dənizinə və Afrikanın şərq sahillərinə uzanan dəniz marşrutu daxildir. Təşəbbüsün reallaşmasına 2013-cü ilin payızında başlanmışdır. Həmin vaxt Prezidenti Si Tsinpin Çinlə yaxın olan ölkələrdən ibarət, qarşılıqlı iqtisadi inkişafı və ümumi maraqları hədəfləyən bir icmanın yaradılmasının vacibliyini vurğulamışdır. Əməkdaşlığın digər mühüm göstəricilərindən biri 2013-cü ildə avro-yuan valyuta mübadiləsinin başlaması idi. 2014-cü il mayın 21-də Asiya üzrə Əməkdaşlıq və Etimad Quruculuğu Forumunda Si Tsinpin ilk dəfə olaraq beynəlxalq səviyyədə ölkələri “Bir Kəmərlər Bir Yol” layihəsində iştiraka çağırmış, qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın inkişafı üçün bu təşəbbüsün əhəmiyyətini vurğulamışdır. Prezident Si Cinqin

çıxışlarında Çinin qlobal təşəbbüsünün açıq xarakterini, sərt regional integrasiya modelindən uzaqlaşdığını və mümkün qədər çox ölkəni cəlb etməyə çalışdığını qeyd etmişdir [2, s.19].

Avropa infrastruktur layihələri üzrə şərtlərin, məqsədlərin və mexanizmlərin müəyyənləşdirilməsi üçün ikitərəfli danışıqlar aparılmışdır. Brüssel Trans-Avropa Nəqliyyat Şəbəkəsini hazırlamış və 2014-cü ildə Çin tərəfindən Avropa İttifaqının İnfrastruktur İnvestisiya Planına — “Yunker Planı”na ilk xarici investisiya həyata keçirilmişdir. 2015-ci ildə Çin-Aİ Əlaqələndirmə Platformasının işə düşməsi ilə inkişafın yeni mərhələsi başlanmışdır [8, s.47] Bu layihə Aİ-nin, xüsusən nəqliyyat infrastrukturunda, Çinin təşəbbüsləri ilə əməkdaşlığa ehtiyacının cavabı kimi qiymətləndirilirdi. Platforma çərçivəsində Çindən Aİ ölkələrinə mal axınlarının əsas logistika zonalarında sinxronlaşdırılması barədə fəal müzakirələr aparılmışdır. Hər iki tərəf ümumilikdə 40 potensial inkişaf variantı təklif etmişdir. Çin-Aİ münasibətlərinin strateji çərçivəsi optimist mövqeyi qoruyurdu, buna görə də Aİ-nin 2016-cı il “Qlobal Strategiyası”nda Çinlə münasibətlər ticarət və investisiya əlaqələrinin genişləndirilməsi və qeyri-iqtisadi qarşılıqlı münasibətlərin inkişafı prizmasında təqdim edilirdi. Bununla belə, Avropa Komissiyasının 22 iyun 2016-cı il tarixli “Aİ-nin Çinlə yeni strategiyasının elementləri” mesajında təşəbbüslərin hazırlanmasının zəruriliyi vurğulanır və liderlik birbaşa Əlaqələndirmə Platformasına həvalə edilirdi [1, s.77]

“Bir Kəmərlər və Bir Yol” təşəbbüsünün işə düşməsi ilə Avropa-Çin münasibətlərinin vəziyyəti əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməyə başladı. Bir tərəfdən təşəbbüs Aİ ilə Çin arasındakı coğrafi məsafə problemi aradan qaldırmağa kömək etdi, bununla da qarşılıqlı ticarət və iqtisadi artımın inkişafını stimullaşdırdı. Digər tərəfdən, “Kəmərlər və Yol” təşəbbüsü çərçivəsində qarşılıqlı fəaliyyət bir çox təşkilatların fəal cəlb edilməsinə səbəb oldu. Layihə inkişaf etdikcə Aİ-yə tərəfdaş kimi maraq artdı. Aİ şirkəti ilə konsorsium yaradılmışdır. Məsələn, 2019-cu ildə Çinin “Beijing Construction Engineering Group” (BCEG) şirkəti Birləşmiş Krallığın “Manchester Airports Group” şirkəti ilə birləşərək Bolqarıstanda Sofiya Hava Limanının idarəedilməsi üzrə müsabiqədə iştirak etmişdir. Layihə çərçivəsində münasibətlər əsasında infrastruktur obyektlərində mühüm paylar, eləcə də nəqliyyat və logistika şirkətlərinin hissələrini satın alınmış və ya icarəyə götürmüşdür. 2019-cu ilin noyabrında “China Ocean Shipping Company” (COSCO) Yunanıstandakı Pirey limanını icarəyə götürmüşdür [10, s.51]. Bundan başqa, Çinli podratçıların iştirakı ilə layihələri həyata keçirmək üçün Çin bankları Avropa şirkətlərinə və ya ölkələrinə böyük həcmli kreditlər vermişdir. Həmçinin, 2018-ci ildə Çin İxrac-İdxal Bankı Belqrad və Bar şəhərlərini birləşdirən avtomobil yolunun tikintisinin başa çatdırılması üçün Monteneqro hökumətinə 800 milyon avroluq kredit ayırmışdır [5, s.116].

İlk baxışdan layihə çərçivəsində Aİ-Çin əməkdaşlığı qarşılıqlı ticarət dövryyəsinin sabit artımına əsaslanaraq kifayət qədər uğurlu inkişaf etmiş görünürdü. Lakin təcrübədə Aİ dövlətlərustü qurum kimi layihəyə açıq siyasi dəstək göstərməyə hazır olmadığını nümayiş etdirdi. Buna görə də layihə 23 noyabr 2013-cü ildə qəbul edilən Aİ-Çin əməkdaşlıq gündəminə yalnız 2020-ci ildə daxil edilmişdir. Aİ-nin “Kəmərlər və Yol” təşəbbüsündə iştirakı layihənin açıqlığından birbaşa asılı idi. Layihəyə, o cümlədən Çinə münasibətdə azalan optimizm 12 mart 2019-cu il tarixli Aİ-Çin Strateji Baxışının müddəalarında açıq şəkildə görünürdü [7, s.69]. Sənəddə Çin danışıqlar tərəfdaşı, texnoloji üstünlük yarışında rəqib və Aİ-yə alternativ siyasi sistem inkişaf etdirən “çağırışçı” kimi təqdim edilir. İranın nüvə proqramı üzrə Birgə Hərtərəfli Fəaliyyət Planının rəsmiləşdirilməsi zamanı olduğu kimi uğurlu siyasi əməkdaşlıq məqamları vurğulansa da, sənəd Çinin iqtisadi məsələlərdə yaratdığı ciddi narazılıqlara diqqət çəkirdi. Buna görə də Aİ-nin Çinlə bağlı strateji sənədlərindən göründüyü kimi, Çinə münasibətdə “Bir Kəmərlər və Bir Yol” layihəsinin üstünlüklərini və mənfi cəhətlərini anlamaq üçün çoxsaylı cəhdlərə baxmayaraq, Avropa institutları real həll yolu hazırlaya bilməmişdir.

Avropa institutlarının vahid mövqeyinin olmaması Çini Aİ-ni kənarda qoyaraq Avropanın müxtəlif regionları ilə birbaşa münasibətlər qurmağa vadar etdi. Xüsusilə Şimali, Cənubi, Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələri ilə əməkdaşlıq gücləndi. Ən perspektivli inkişaf isə Şərqi Avropada “16+1”

əməkdaşlıq formatının yaradılması oldu. bu format əsasən danışıqlara yönəlmişdi. Avropa institutları amili də nəzərə alınmışdı. Belə ki, Aİ-yə müşahidəçi statusu verilmişdi [9, s.74]. 2013–2019-cu illərin sammitlərində qəbul edilən razılaşmalar hüquqi baxımdan məcburi deyildi. Onların hamısı pan-Avropa xəttini dəstəkləyirdi və məcburi müddəalar yox idi. Bu müddəalar 2020-ci ilə qədər Aİ və Çin arasında nəzərdən keçirilmiş Strateji Gündəliyin bir hissəsi kimi daxil edilmişdi. “16+1” iqtisadi əməkdaşlığı nəticə vermişdir. Çin Xalq Respublikasının Ticarət Nazirliyinin məlumatına görə, 2012–2018-ci illər arasında Çin ilə Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələri arasında ticarət dövriyyəsi 60% artmış və ilk dəfə olaraq 2020-ci ildə 100,338 milyard dollara çatmışdır. Lakin Çin və Aİ arasında gərginlik artdıqca bu format da mənfi təsirə məruz qaldı. Belə ki, 2021-ci ilin mayında Litva, 2022-ci ilin avqustunda isə Latviya və Estoniya formatdan çıxdı [8,s.37].

2020-ci il Aİ-Çin investisiya sazişi. Aİ və Çin arasında 2020-ci ilin sonuna qarşılıqlı investisiya şərtləri üzrə prinsipial razılıq əldə edildi. Razılaşma Çinin daha əvvəl məhdudiyyətlə qorunan istehsal sahələrinə — qida sənayesi, geyim və tekstil, kimya (partlayıcı maddələr istisna olmaqla) və əczaçılıq sektorlarına investisiya imkanlarının açılmasını nəzərdə tuturdu. Razılaşma, həmçinin, Çinin dövlətə məxsus müəssisələrindən öz fəaliyyətlərinin beynəlxalq ticarət qaydalarına uyğunluğunu qiymətləndirmək üçün bütün zəruri məlumatları təqdim etməyi tələb edirdi. Mübahisələr üç ekspertin daxil olduğu arbitraj qurumu vasitəsilə həll edilməli idi. Razılaşmanın layihəsi 2020-ci il dekabrın 30-da — Almaniyanın Aİ Şurasına sədrliyinin bitməsinə bir gün qalmış imzalanmış və təsdiqlənməsi üçün Avropa Parlamentinə təqdim edilmişdir [3, s.43]. Avropa parlamentinin üzvləri layihə barədə müxtəlif mövqelərdə idi. Bəzi deputatlar razılaşmanı əsasən Çində insan hüquqlarının pozulması, milli azlıqlara münasibət və məcburi əmək ehtimalına görə tənqid edirdilər. Avropa Parlamentinin Çinlə Əlaqələr üzrə Delegasiyasının rəhbəri Reynhard Byutikofer qeyd edirdi ki, Çin əvvəlcə Aİ və BMT-nin bütün əsas müqavilələrini təsdiq etməlidir. Parlamentin İnsan Hüquqları Alt Komitəsinin rəhbəri, Belçikadan olan Maria Arena isə Aİ-nin Çinlə razılaşma imzalamazdan əvvəl xarici siyasət fəaliyyətlərinə dair institusional məsuliyyət maddəsinin daxil edilməsini tələb edirdi. Gələcək təsdiqlə bağlı fikir ayrılığı 17 mart tarixində Aİ-nin Sincan Uyğur Muxtar Rayonunda insan hüquqlarının pozulmasında ittiham olunan dörd Çin vətəndaşı və bir Çin təşkilatı daxil olmaqla 11 şəxs və 4 quruma şəxsi sanksiyalar tətbiq etməsindən sonra daha da gücləndi [12,s.120]. Cavab olaraq Çin Avropa və milli parlamentlərin 10 üzvünə, eləcə də dörd Aİ qurumuna (Aİ Şurasının Siyasi və Təhlükəsizlik Komitəsi, Avropa Parlamentinin İnsan Hüquqları Alt Komitəsi, Berlindəki Merkator Çin Araşdırmaları İnstitutu və Danimarkanın qeyri-kommersiya “Demokratiyalar Alyansı” fonduna) sanksiyalar tətbiq etdi. Bunun ardınca 20 may tarixində Avropa Parlamenti sanksiyalar ləğv olunana qədər Çinlə investisiya sazişinin qiymətləndirilməsindən imtina etmək üçün səs verdi [6, s.117]. 2020-ci ilin sonunda razılaşmanın imzalanmasına Aİ-nin inkişaf dinamikasının xüsusiyyətləri və ABŞ-la münasibətlərindəki incəliklər böyük təsir göstərmişdi. Almaniyanın Aİ Şurasına sədrliyinin başa çatması və A. Merkelin nisbətən Çinmeylli hökumətinin vəzifədən getməsi razılaşmanın təsdiq edilməməsində mühüm rol oynadı.

Nəticə.

Sürətlə dəyişən, artan qarşılıqlı asılılıq və mürəkkəb çağırışlarla xarakterizə olunan müasir dünyada Çin və Avropa İttifaqı arasındakı tərəfdaşlıq daha da böyük əhəmiyyət qazanır. Aİ-nin Çin siyasəti iki ziddiyyətli qüvvə tərəfindən formalaşdırılır: biri münasibətlərin inkişafını məhdudlaşdırmağa, digəri isə onları konstruktiv şəkildə genişləndirməyə yönəlmişdir. Bu isə Avropa siyasətində ziddiyyət və dalğalanmalara səbəb olur. 2019-cu ildən etibarən Çin rəsmi şəkildə Aİ üçün “tərəfdaş, iqtisadi rəqib və sistemli rəqib” kimi müəyyən edilir. Ticarət-iqtisadi münasibətlər ikitərəfli əlaqələrin əsas elementi olsa da, onlar təbii olaraq fikir ayrılıqları ilə müşayiət olunur.

Çin və Aİ iqlim dəyişikliyi danışıqlarından tutmuş süni intellekt kimi yeni texnologiyaların idarə edilməsinə qədər müxtəlif sahələrdə ortaq maraqlara və məqsədlərə malikdir. Tərəflər qlobal

problemlərin həllində çoxtərəfli yanaşmanın vacibliyini anlayır və dünyada sürətlə baş verən dəyişikliklər fonunda sabitlik və proqnozlaşdırıla bilənlik təmin edən beynəlxalq çərçivələri qorumağa çalışırlar. Bu məsələlər hər iki tərəfin maraqlarını nəzərə alan qarşılıqlı qəbul edilə bilən həll yolları tapmaq üçün imkan kimi qiymətləndirilməlidir. Lakin əldə olunan nailiyyətlərə baxmayaraq, Çin-Avropa münasibətlərinin gələcəyi etimadın möhkəmləndirilməsi, əməkdaşlıq üfəqlərinin genişləndirilməsi və fikir ayrılıqlarının effektiv şəkildə idarə olunması istiqamətində davamlı səylərdən asılıdır. Yalnız bu əsas istiqamətlər üzrə birgə fəaliyyət müsbət dinamikanın qorunmasına və tərəfdaşlığın bütün potensialının açılmasına imkan verə bilər. Əks halda, həll olunmamış ziddiyyətlər və siyasi iradənin çatışmazlığı münasibətlərin inkişafına maneə ola və əldə edilmiş nəticələri belə zəiflədə bilər.

ƏDƏBİYYAT

Türk dilində

1. Aras İ. Avrupa Birliğı ve Çin: Siyasi-Ekonomik İlişkiler. Ankara, “Delta yayıncılık”, – 2018, – 202 s.
2. Çiçek, M. Çin - ABD rekabetinde gelişen AB-Çin ilişkileri. // Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi, 2(2), – 2016, – s.1-40
3. Koçakoğlu, M. A. Kuşak Ve Yol Girişimi’nin Avrupa-Çin ilişkilerine etkisi üzerine bir analiz. // Avrasya Dosyası, 12(1), – 2021, – s. 40-59.

Rus dilində

4. Синьхуа В. Особенности экономического и политического взаимодействия Китая и Европейского союза на современном этапе // Общество: политика, экономика, право. – № 9. – 2025. – с. 98–104.
5. Балакин В.И. Перспективы экономического доминирования КНР на континенте Евразия // Проблемы Дальнего Востока. – 2020. № 4. – С. 112-120.
6. Белов В. Б. Германо-Китайские экономические отношения в условиях актуальных геополитических вызовов // Современная Европа, – 2023, – № 7, – с. 111–126
7. Белинский А.В., Надточей Ю.И. Европейский союз и Китай: дилеммы отношений в меняющемся мире // Актуальные проблемы Европы. – 2024. – № 4 (124). – С. 67–86.
8. Исаченко Т.М. Медведкова И.А. & Крючков Р.В. Всеобъемлющее инвестиционное соглашение между ЕС и КНР: проблемы заключения и поиск баланса интересов. // Вестник Санкт-Петербургского университета. Экономика. – 2022, – Т.38. № 1. – с.26-64
9. Исаева М.Ю. Деятельность Европейского Союза в рамках организации объединенных наций в области прав человека. // Political Sciences №4, – 2017, – с.73-76

İngilis dilində

10. García-Herrero A., Kwok K.C., Xiangdong L., Summers T., Zhang Y. EU–China Economic Relations to 2025 Building a Common Future. –2017, “The Royal Institute of International Affairs”, – 81p.
11. Pantea M. Z. The Future of the EU-China Economic Relations, – 2020 // https://www.researchgate.net/publication/340539874_The_Future_of_the_EU-China_Economic_Relations
12. Rahman S., Habib T. EU-China Economic Relations in the Early 21st Century // Journal of Political Science, – Vol. – 23, February 2024, – p.116-138
13. Zhang T., Lin X., Xie X. Development of Relations between China and the European Union // International Journal of Humanities and Natural Sciences. – 2022. № 11-5 (74). – P. 102-108.

Xülasə

Aygün İsmaylova

Müasir geosiyasi çağırışlar fonunda Aİ-Çin iqtisadi münasibətləri

Müasir geosiyasi reallıqlar şəraitində Avropa İttifaqı (Aİ) ilə Çin Xalq Respublikası arasında iqtisadi münasibətlər həm global güc balansının formalaşmasında, həm də beynəlxalq ticarət sisteminin gələcək istiqamətində mühüm rol oynayır. Aİ-Çin iqtisadi əlaqələri dinamik şəkildə inkişaf etsə də, bu münasibətlər çoxvektorlu xarakter daşıyır və həm əməkdaşlıq, həm də rəqabət elementlərini özündə birləşdirir. Müasir dövrdə tərəflər arasında ticarət dövryyəsi rekord səviyyəyə çatmış, Çin Aİ-nin əsas ticarət tərəfdaşlarından biri olmuşdur. Bununla yanaşı, Aİ-nin insan hüquqları və demokratik dəyərlər üzərində qurulan xarici siyasəti iqtisadi əməkdaşlığa bir sıra məhdudlaşdırıcı amillər gətirir. Uyğur məsələsi, Honq-Konq siyasi prosesləri və ümumi insan hüquqları ilə bağlı narahatlıqlar Aİ-nin Çinlə münasibətlərində sanksiyalar, qarşılıqlı siyasi gərginliklər və ticarət sahəsində ehtiyatlı yanaşmalarla müşayiət olunur.

Çinin global infrastruktur təşəbbüsü olan “Bir Kəmə, Bir Yol” layihəsi Aİ-Çin münasibətlərinə həm yeni imkanlar, həm də risklər gətirmişdir. Avropa ölkələri üçün logistika və investisiya imkanları genişlənsə də, bu təşəbbüs Aİ daxilində strateji asılılıq, Çin kapitalının nəzarəti və normativ təhlükələr barədə narahatlıqları artırmışdır. Bu səbəbdən Aİ layihəyə qarşı vahid strategiya formalaşdırmağa çalışır. 2020-ci ildə yekunlaşdırılan, lakin tam ratifikasiya olunmamış Aİ-Çin Hərtərəfli İnvestisiya Sazişi tərəflər arasında strukturlaşdırılmış əməkdaşlıq üçün mühüm mərhələ olsa da, insan hüquqları ilə bağlı gərginliklər və qarşılıqlı sanksiyalar onun ratifikasiya prosesini dayandırmışdır. Saziş Avropa şirkətlərinə Çin bazarına daha sərbəst çıxış və daha şəffaf rəqabət mühiti vəd etsə də, siyasi faktorlar onun həyata keçirilməsini qeyri-müəyyən etmişdir. Ümumilikdə, Aİ-Çin iqtisadi münasibətləri geosiyasi rəqabət, insan hüquqları, texnoloji təhlükəsizlik və global tədarük zəncirləri fonunda mürəkkəb və çoxşaxəli inkişaf edir. Tərəflərin qarşılıqlı iqtisadi asılılığı əməkdaşlığın davam etməsini zəruri etsə də, siyasi və normativ fərqliliklər bu münasibətlərin gələcəyini qeyri-sabit və dəyişkən edir.

Açar sözlər: Çin, Avropa İttifaqı, “Bir Kəmə, Bir Yol” təşəbbüsü, iqtisadi əlaqələr, investisiya, insan hüquqları

Summary

Aygün İsmaylova

EU-China economic relations in the context of contemporary geopolitical challenges

In the context of modern geopolitical realities, economic relations between the European Union (EU) and the People's Republic of China play a crucial role both in shaping the global balance of power and in determining the future direction of the international trade system. Although EU-China economic ties have developed dynamically, these relations are multi-vector in nature, combining elements of both cooperation and competition. In the contemporary period, trade turnover between the parties has reached record levels, with China becoming one of the EU's main trading partners. At the same time, the EU's foreign policy, built upon human rights and democratic values, introduces a number of restrictive factors into economic cooperation. Concerns related to the Uyghur issue, political processes in Hong Kong, and broader human rights questions are accompanied by sanctions, mutual political tensions, and cautious approaches in the trade sphere within EU-China relations.

China's global infrastructure initiative, the “Belt and Road” project, has brought both new opportunities and risks to EU-China relations. While logistics and investment opportunities have expanded for European countries, the initiative has also heightened concerns within the EU regarding strategic dependence, the control of Chinese capital, and regulatory risks. For this reason, the EU has sought to develop a unified strategy toward the project. The EU-China Comprehensive Agreement on Investment, finalized in 2020 but not fully ratified, represented an important stage in structured cooperation between the parties. However, tensions over human rights and reciprocal sanctions have stalled its ratification process. Although the agreement promised European companies' freer access to the Chinese market and a more transparent competitive environment, political factors have rendered its implementation uncertain.

Overall, EU-China economic relations are evolving in a complex and multifaceted manner against the backdrop of geopolitical rivalry, human rights concerns, technological security, and global supply chains. While mutual economic interdependence makes continued cooperation necessary, political and regulatory differences render the future of these relations unstable and volatile.

Keywords: China, European Union, Belt and Road Initiative, economic relations, investment, human rights

VƏTƏNDAŞ CƏMİYYƏTİ TƏŞKİLATLARININ DÖVLƏTLƏRİN EKOLOJİ SİYASƏTLƏRİNƏ TƏSİR EDƏN ƏSAS AMİL VƏ MEXANİZMLƏRİ: GREENPEACE NÜMUNƏSİ

Seymur ABBASOV*

Giriş

Müasir dünyada dövlət və özəl sektordan kənarda üçüncü və yeni sektor olan QHT-lər (Vətəndaş Cəmiyyəti Təşkilatları) fərdi və sosial həyatda getdikcə daha çox nüfuz qazanır. Xüsusilə, QHT-lərin bütün dünyada fəaliyyətləri hökumətlərdən, siyasi partiyalardan, ictimai qurumlardan və özəl sektor təşkilatlarından asılı olmayaraq həyata keçirilir (24, s. 36). Bununla belə, QHT-lər bu qurum və təşkilatlarla əməkdaşlıq edə və maliyyə və texniki dəstək alaraq cəmiyyətin xeyrinə fəaliyyət göstərə bilər (14, s. 22). QHT-lərin digər fərqləndirici xüsusiyyəti onların könüllülük və xeyriyyəçilik kimi dəyərlərə əsaslanan qeyri-kommersiya fəaliyyətidir.

Könüllülər tərəfindən yaradılan təşkilatlar olaraq QHT-lər təkcə sosial mövzularda deyil, siyasət, təhsil, səhiyyə, qanuni hüquqlar, ətraf mühitin qorunması kimi bir çox sahədə də fəaliyyət göstərirlər (47, s. 255). Bu məqsədlə onlar bəzən milli hökumətlərlə əməkdaşlıq edir və bəzən onlara öz fəaliyyət sahələrində daha effektiv dövlət siyasətinin yaradılmasına töhfə vermələri üçün təzyiq göstərirlər. Buna görə də, xüsusilə liberalizmin hökm sürdüyü ölkələrdə ən nüfuzlu aktorlardan biri hesab edilən QHT-lər dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən diqqətə alınmalı olan mühüm qurumlardır (42, s. 388).

QHT-lərə heç bir rəsmi hökumətlə bağlı olmayan, lakin hökumətin siyasətlərini izləyən və lazım gəldikdə bu siyasətlərə təzyiq göstərən, çox vaxt ictimaiyyətlə əməkdaşlıq edən və ya hökumətlə qarşılıqlı əlaqədə olan həm milli, həm də beynəlxalq qruplar daxildir. QHT-lər ümumiyyətlə insan hüquqları uğrunda mübarizədə və heterojen icma strukturlarına malik ölkələrdə azlıqların üzləşdiyi mühüm siyasi və sosial problemlərin həllində ön sıralardadırlar (45, s. 42). Odur ki, QHT-lər yerli, regional və qlobal miqyasda baş verən cari hadisələrin məlumatlandırılmasında, araşdırılmasında və başa düşülməsində, ortaya çıxan müxtəlif problemlərin həllində mühüm rol oynayır.

Bu QHT-lər daha çox assosiasiyalar və fondlar kimi tanınsa da, birliklər, həmkarlar ittifaqları, kooperativlər və peşə təşkilatları kimi digər QHT növləri də mövcuddur (4, s. 25). Bundan əlavə, bu təşkilatlar ABŞ-da “Qeyri-kommersiya sektoru” (NPS) və Avropada Qeyri-Hökumət Təşkilatları (QHT) kimi tanınır (33, s. 132-133). QHT-lər fərqli adlandırılsa da, onlar könüllülər tərəfindən yaradılan qeyri-kommersiya təşkilatları olduğu üçün dünyanın bir çox yerlərində oxşar fəaliyyətlərlə məşğul olurlar.

Qloballaşmanın təsiri, inkişaf edən nəqliyyat-kommunikasiya texnologiyaları ilə əlaqədar beynəlxalq QHT-lərin fəaliyyəti əhəmiyyət kəsb edir. QHT-lər artıq milli sərhədləri aşan bütün dünyada öz tərəfdarlarını tapa bilirlər. Onlar müxtəlif ölkələrdə humanitar yardım, ətraf mühitin mühafizəsi, dil və mədəniyyət və ümumbəşəri insan hüquqları kimi fəaliyyətlərlə məşğul olur və milli hökumət siyasətlərinə təsir göstərirlər (9, s. 203). Məsələn, Greenpeace, xüsusilə də sosial media vasitəsilə, müxtəlif ölkələrdə öz ətraf mühit siyasətlərini dəyişdirmək və bu siyasətləri ətraf mühitin xeyrinə dəyişdirmək üçün müxtəlif üsullarla milli hökumətlərə tərəfdarlar tapır və təzyiq etməyə çalışır (37, s.161). Greenpeace 15 sentyabr 1971-ci ildə Birləşmiş Ştatlarda təsis edilmiş ekoloji sülh təşkilatıdır. Greenpeace-in qlobal və regional tanınmasına səbəb olan ən əhəmiyyətli fəaliyyətlərindən biri, Phyllis Cormack tərəfindən ABŞ-ın Alyaska yarımadasındakı Amchitka

* Ph. D, BAAU,
e-mail: seymur.abbasov@baau.edu.az

adasında nüvə sınaqlarını dayandırmaq üçün həyata keçirilən aksiya idi (10, s. 19). Bu hadisədən sonra Greenpeace, dünya miqyasında bir çox beynəlxalq təşkilatlar və hökumətlər tərəfindən tanınmağa başladı. Bu, daha geniş auditoriyaya çatmaqla Greenpeace bazasını genişləndirdi.

Bu gün Greenpeace-in bir çox ölkədə ofisləri və filialları var. 101 ölkədə 2,8 milyona yaxın tərəfdarı olan təşkilatın qərargahı Hollandiyanın paytaxtı Amsterdamdadır (1, s. 113-114). Greenpeace artan ekoloji problemləri həll etmək üçün müxtəlif həllər hazırlayır. Onun üzvləri fərdlərin ətraf mühit haqqında məlumatlılığını artırmaq və güclü ictimai rəyi gücləndirmək üçün iki əsas strateji addımı izləyirlər (30, s. 8). İlk addım bütün global ekoloji problemlər və sui-istifadə hallarını daha geniş auditoriyaya çatdırmaqdır. İkinci addım ekoloji problemlərə töhfə verən fərdlər, şirkətlər, fabriklər və dövlət qurumları kimi aktyorların ekoloji böhranla bağlı bəyanatlar vermələrini və onları məsuliyyətə cəlb etmələrini təmin etməkdir.

Greenpeace-ə görə, ekoloji problemlərin həlli üçün dəqiq və həssas ictimai rəyin yaradılması çox vacibdir. Bundan əlavə, cəmiyyət daxilində fərdlərə ekoloji maarifləndirmə aşılanmalıdır. Bu, çirklənmədən təmiz ekoloji mühitə üstünlük verən və ətraf mühitə həssas olan bir cəmiyyət yarada bilər (13, s. 287). Greenpeace-i uğurlu edən bir neçə əsas amil var. Əvvəla, digər QHT-lər kimi Greenpeace də heç bir qurumdan, təşkilatdan və ya fərddən mənfəət güdmədən, özünəməxsus şəkildə etiraz edir və fəaliyyət göstərir və yalnız ekoloji problemləri həll etmək üçün fəaliyyət göstərir. Bundan əlavə, Greenpeace ekoloji problemləri həll etmək və daha geniş auditoriyaya çatmaq üçün media və mətbuatdan fəal şəkildə istifadə edir (15, s. 19). Greenpeace-in mediadan aktiv və peşəkar şəkildə istifadəsi onun fəaliyyətlərinin effektivliyini artırır. Bu, təşkilata həm könüllülərin sayını artırmağa, həm də müxtəlif donordardan, qurumlardan və təşkilatlardan əhəmiyyətli maliyyə və mənəvi dəstək almağa imkan verir (41, s. 7-8). Bundan əlavə, problemləri həll etmək üçün effektiv ünsiyyət qurmağa çalışan Greenpeace, beynəlxalq səviyyədə tanınmağa və daha geniş dəstəyə nail olur.

I. QHT-lərin əsas xüsusiyyətləri

Fərqli formalarda olan və müxtəlif ölkələrdə fərqli adlandırılan və yerli, milli və beynəlxalq səviyyələrdə səhiyyə, humanitar yardım, təhsil, mədəniyyət, siyasət, ətraf mühit kimi bir çox sahədə fəaliyyət göstərən QHT-lər bir çox fundamental xüsusiyyətlərə malikdir. Bu xüsusiyyətlərin bəziləri dövlət və özəl sektorlardakı qurum və təşkilatlarla üst-üstə düşsə də, QHT-lərin bəzi unikal xüsusiyyətləri onları unikal edir. Həqiqətən də təhsil sektorunda həm dövlət qurumları, həm özəl sektor təşkilatları, həm də QHT-lər fəaliyyət göstərir (36, s. 7). Bundan əlavə, “qeyri-kommersiya” prinsipi həm dövlət qurumları, həm də QHT-lər üçün vacib olsa da, QHT-lər özlərini könüllü ianələr və fəaliyyətlər hesabına maliyyələşdirir, dövlət qurumları isə vergilər hesabına maliyyələşir. Özəl sektor isə artıq mənfəət yönümlü olduğu üçün bu baxımdan fərqlənir (43, s. 9). Üçüncü sektor olaraq, bəzən dövlət və özəl sektor təşkilatları ilə əməkdaşlıq edən, bəzən isə fərdlərin hüquq və azadlıqlarını qorumaq üçün bu qurum və təşkilatlara qarşı çıxan QHT-lər beş əsas xüsusiyyətə malikdir: a) Təşkilat, b) Muxtariyyət, c) Könüllülük, d) Fərqlilik, e) Təzyiq mexanizmi (18, s. 11). "EESC" (Avropa İqtisadi və Sosial Komitəsi) beynəlxalq səviyyədə fəaliyyət göstərən QHT-lərin həyata keçirməli olduğu fəaliyyətləri aşağıdakı kimi təsvir edir (16, s. 356).

- Dövlət qurum və təşkilatlarından mənfəət güdməməli;
- Sosial müavinətlər verməli və cəmiyyətə xidmət göstərməlidirlər;
- Resurslardan səmərəli və səmərəli istifadə etməlidirlər;
- Vəzifə və xidmətlərinə uyğun olaraq sağlam plan və layihələr hazırlamalı;
- Onlar hökumətdən asılı olmayaraq hərəkət etməlidirlər;
- Onlar könüllü fəaliyyətlə məşğul olmalıdırlar;
- Onlar fərdlərin və cəmiyyətin tələb və problemlərinin aydınlaşdırılmasına kömək etməli, ictimai rəyi buna uyğun formalaşdırmalıdırlar. Siyasi arenada fəaliyyət göstərən vətəndaş cəmiyyəti

təşkilatları fərdlərin və cəmiyyətin istək və tələblərini hakimiyyətə çatdıran, cəmiyyətlə hökumət arasında körpü rolunu oynayan, insanların azadlıq, insan haqları, demokratikləşmə kimi təməl hüquqlarını dəstəkləyən, siyasi iştirakını artıran təşkilatlardır (19, s. 8). QHT-lər müstəqil fəaliyyət göstərən qeyri-kommersiya təşkilatları olduğundan, QHT əməkdaşları ümumiyyətlə qarşılıqlı yardım, könüllülük və xeyriyyəçilik kimi dəyərlər əsasında fəaliyyət göstərirlər (39, s. 4). QHT-lər üçün vacib olan “muxtariyyət” prinsipi onların siyasi hakimiyyətdən, yəni hakimiyyətdən asılı olmadan öz fəaliyyətlərini həyata keçirə bilmələrini nəzərdə tutur. Müasir dünyada qloballaşmanın artması və QHT-lərin rolunun artması ilə bir çox tədqiqatçılar bu QHT-lərlə bağlı müxtəlif nəzəriyyələr hazırlayıblar.

Xüsusilə, Hansmann (1987), Weisbrod (1975) və Rose-Ackerman (1986) kimi tədqiqatçılar tərəfindən ifadə edilən “ictimai mallar nəzəriyyəsi”-nə görə, bazar və dövlət uğursuzluğu səbəbindən çoxşaxəli istək və tələblərə cavab verə bilməyən QHT-lər dövlət və özəl sektor institutlarına alternativ olaraq ortaya çıxdı. Qarşılıqlı asılılıq və resurs nəzəriyyələrinə diqqət yetirərək Salamon (1987) və Malatesta və Smith (2014) QHT-lərin sadəcə boşluqları dolduran aktyor olmadığını iddia edirlər; əksinə, onlar yeni üçüncü tərəf hökumətidir. Qarşılıqlı asılılıq nəzəriyyəsi liberallaşma ilə müşayiət olunan artan qloballaşma səbəbindən müxtəlif aktorlar arasında güc tarazlığını təmin etmək üçün siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni sahələrin nəzərdən keçirilməsinin vacibliyini vurğulayır (32, s. 5). Bu nəzəriyyəyə görə, QHT-hökumət əməkdaşlığı dövlət qurumlarından gələn gəlirlər hesabına artsa da, bu resurslardan hədsiz asılılıq resurs asılılığına gətirib çıxara bilər ki, bu da QHT-lərin muxtariyyətinə xələl gətirir (6, s. 24); (23, s. 657). Qloballaşmanın artması və müxtəlif aktorların meydana çıxması resursdan asılılıq nəzəriyyəsinin əhəmiyyətini artırır. Dövlət, özəl və mülki sektor institutları və təşkilatları arasında əməkdaşlıq bu qurum və təşkilatların müəyyən mənbələrə çıxışı üçün çox vacibdir (17, s. 54). Məsələn, Bük və Akboğaya (2020) görə, bəzi özəl sektor təşkilatları ehtiyac duyduqları resurslara tam və vaxtında çatmaq üçün QHT-lərlə güclü tərəfdaşlıq qurur. Bunun səbəbi, QHT-lərin bu resursların təmin edilməsində özəl sektor təşkilatlarına əhəmiyyətli töhfələr verməsidir (12, s. 826). Üçüncüsü, QHT-ləri digər sektorlardakı qurum və təşkilatlardan fərqləndirən ən mühüm xüsusiyyətlər könüllülük, xeyriyyəçilik, yardım və həmrəylik kimi dəyərlərdir (3, s. 62). Bu təşkilatlara üzv olan şəxslər istədikləri zaman təşkilatlardan ayrılabilir (25, s. 208).

QHT-lər sosial problemlərin həllinə yönəlmiş siyasətlər həyata keçirməklə və müxtəlif ictimai fəaliyyətlərlə məşğul olmaqla, ictimai qurum və təşkilatların çatışmazlıq olduğu yerlərdə ictimaiyyətlə güclü əməkdaşlıq quraraq bu problemlərin həllində mühüm rol oynayır. Çünki bu qurumlar sosial sahələrdə dövlətə dəstək olur, insanların sosial rifahının yaxşılaşdırılmasına mühüm töhfələr verirlər. Bundan əlavə, QHT-lər fərdlərin hüquq və azadlıqlarını qorumaq üçün ictimai rəy yaratmaqla dövlət siyasətini izləyir (2, s. 257). Vətəndaşların fəal iştirakını təmin etmək üçün QHT-lər yaşayış yerindən və kəndindən asılı olmayaraq onlarla təkbətək ünsiyyət qurur, idarəçilikdə hər bir vətəndaşın fəal iştirakını təşviq edir (31, s. 340). Xüsusilə, rabitə və nəqliyyat texnologiyalarının inkişafı ilə coğrafi məsafələr yox olur, vaxt qısalır. Bu, QHT-lərə daha geniş auditoriyaya çatmağa imkan verir.

II. İdarəetmə yanaşması

Sənaye İnqilabı idarəetmə yanaşmasının elmi sahə kimi inkişafında böyük rol oynamışdır. Bu inqilab fabriklərin çoxalmasına və global miqyasda istehsalın artmasına şərait yaratmaqla yanaşı, həm də iki mühüm idarəçilik kimliyini doğurdu: “idarəetmə inqilabı” və “peşəkar idarəetmə” (7, s. 12). İdarəetmə konsepsiyasının global miqyasda təcridən yüksəlməsinə səbəb olan digər mühüm amil İkinci Dünya Müharibəsindən sonra Avropa ölkələrinin iqtisadi inkişafı üçün “keynsçi” və “rifah dövləti” siyasətlərinin həyata keçirilməsidir.

1970-ci illərə qədər bütün dövlət sektorunda təsirli olan bu siyasi iqtisad modeli daha sonra bütün

dövlət sektorunda qeyri-sabitliyə səbəb oldu. Qloballaşma ilə birlikdə “özəlləşdirmə”, “bazar iqtisadiyyatı” və “liberallaşma” nəzəriyyələri getdikcə artdı və özəl sektorla yanaşı QHT-lər də ön plana çıxdı (20, s. 206). Odur ki, idarəetmə anlayışı təkcə siyasi deyil, həm də iqtisadi inkişafın nəticəsində yaranmış anlayışdır. Amerikalı politoloqlar Vudro Vilson (1887), Frederik Taylor (1911), Henri Fayol (1916) və Maks Veberin (1926) əsərləri idarəetmə və idarəetmə yanaşmasının inkişafında mühüm rol oynamışdır (44, s. 108-110). Müasir dünyada, xüsusən 1990-cı illərdən sonra ölkələrin öz siyasi, iqtisadi və sosial sferalarında həyata keçirdikləri idarəetmə tərzini iyerarxik münasibətlərdən heterarxik münasibətlərə keçib (11, s. 9).

1990-cı illərdən sonra idarəetmə yanaşması inkişaf etdikcə və fərqli miqyas aldıqca, indi yeni “üçüncü sektor” adlandırılan vətəndaş cəmiyyətinin əhəmiyyəti təkcə “dövlət və özəl sektor” arasında deyil, həm də global “üçüncü sektor” kimi artmışdır. Xüsusilə, sırf dövlət və özəl sektor arasında əməkdaşlıq əvəzinə dövlət, özəl sektor və vətəndaş cəmiyyəti arasındakı əlaqə həlledicidir. Üçüncü sektor olaraq adlandırılan QHT-lər fərdlərə və cəmiyyətə qərar qəbul etmə proseslərində və bu qərarların həyata keçirilməsində fəal iştirak etməyə imkan verir (5, s. 32).

QHT-lər vətəndaşlara müxtəlif məhsul və xidmətlər təklif edən və onlarla müxtəlif yollarla qarşılıqlı əlaqədə olan dövlət və özəl sektor rəsmilərinin şəffaflığına, hesabatlılığına və effektivliyinə nəzarətdə mühüm rol oynayır.

QHT-lər şəffaf və qanuna əsaslanan sistem çərçivəsində fəaliyyət göstərmələrini təmin etmək üçün dövlət və özəl sektor qurum və təşkilatlarına nəzarət edərək, dövlət də QHT-lərin öz məqsəd və məqsədlərinə uyğun fəaliyyət göstərmələrinə nəzarət edir (40, s. 201). Dövlət və qeyri-hökumət təşkilatları arasında dövlət və özəl sektorda idarəetmə anlayışı üçün çox vacib olan şəffaflıq, audit, qanunun aliliyi, iştirak, səmərəlilik, bərabərlik və effektivlik kimi prinsiplər baxımından güclü əməkdaşlıq idarəçiliyin daha möhkəm və dəqiq fəaliyyət göstərən sistemə sahib olmasına imkan verir (26, s. 6-10).

III. Ətraf mühit siyasətində QHT-lərin rolu: Greenpeace nümunəsi:

Beynəlxalq və regional səviyyədə fəaliyyət göstərən QHT-lər öz fəaliyyət sahələri sayəsində milli siyasətlərə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilirlər. Yeni demokratik idarəetmə mexanizmlərinin tətbiqi ilə QHT-lərin milli və beynəlxalq səviyyədə üçüncü sektor hesab edilməsi xüsusilə vacibdir. təzyiqindən irəli gəlir. Bu QHT-lərin artan təsirləri bəzi sahələrdə suveren dövlətin özünün milli siyasətinə təsirinin dəyişməsinə səbəb olmuşdur (38, s. 651) Sending və Neumann-a (2006: 651) görə, QHT-lər və suveren dövlət arasında iki əsas mərhələ var: QHT-lər və dövlət arasında qarşılıqlı anlaşma və konsensus və QHT-lər və dövlətin bir-birini tamamlaması.

Bu iki mühüm prinsip beynəlxalq QHT-lərin ictimaiyyətə artan kontekstdə demək olar ki, beynəlxalq QHT-lər dövlət siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsində dəstəkləyici və nəzarətedici rol oynayırlar.

Ümumiyyətlə, QHT-lər hökumət tərəfindən müəyyən edilən siyasi qərarların qəbulu prosedurları, seçkilərin monitorinqi, şəffaflıq və hesabatlılıq kimi mühüm prinsiplərin düzgün həyata keçirilməsinin təmin edilməsində müşahidəçi rolunu oynayır (27, s. 80). QHT-lər beynəlxalq hüquq kontekstində universal hüquqi statusa malik olmasalar da, onlar vətəndaşların mənafeyini beynəlxalq səviyyədə müdafiə edir, ictimai rəyi bilavasitə formalaşdırmaqla və bunu müxtəlif media orqanları, mətbuat və aksiyalar vasitəsilə həyata keçirməklə milli və beynəlxalq siyasətdə fəal rol oynayırlar. BMT-nin beynəlxalq qərarların qəbulu proseslərində rəsmi iştirakı və QHT-lərin ECOSOC-da (İqtisadi və Sosial Şura) məşvərətçi statusu onların dövlət siyasətindəki roluna töhfə verir. QHT-lər ümumiyyətlə yerli, milli və beynəlxalq səviyyədə fəaliyyət göstərirlər. Bu QHT-lər təkcə insan hüquqları, sosial, mədəni, səhiyyə və təhsil kimi sahələrdə deyil, həm də global və regional səviyyədə artan ekoloji problemlərin həlli ilə məşğuldurlar (28, s. 9-10). Qlobal miqyasda, müasir dünyada artan ekoloji problemlər beynəlxalq QHT-ləri səfərbər edib. Xüsusilə ekoloji qeyri-hökumət təşkilatları ozon təbəqəsinin pozulması, suyun çirklənməsi, tərkibi məlum olmayan qazların havaya atılması,

ekoloji müxtəlifliyin məhv edilməsi kimi ekoloji problemlərin həllində mühüm rol oynayır. 1971-ci ildə qurulan Greenpeace, ekoloji problemləri həll etmək və təbiəti qorumaq üçün əhəmiyyətli və konkret addımlar atmış əhəmiyyətli beynəlxalq ekoloji QHT-dir (21, s. 300 - 301). Greenpeace kimi ekoloji təşkilatların uğuruna və global tanınmasına töhfə verən ən mühüm amillərdən biri onların ətraf mühiti qorumaq üçün etdikləri hərəkətlər və etirazlardır.

Öz muxtariyyətini və dövlət və özəl sektorlar üzərində təsir imkanlarını qorumaq üçün Greenpeace hökumətlərin və beynəlxalq təşkilatların maliyyə dəstəyindən imtina edərək fəaliyyətini müstəqil şəkildə davam etdirir. Yarandığı gündən bu təşkilat ətraf mühitin mühafizəsi üzrə müstəqil fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, səmərəli ekoloji siyasətin qurulması üçün hökumətlər və beynəlxalq təşkilatlarla davamlı olaraq yüksək səviyyədə əlaqələr və əlaqə saxlamışdır. Greenpeace təşkilatının beynəlxalq baş ofisi Hollandiyanın paytaxtı Amsterdamda olsa da, bu təşkilat dünyanın digər yerlərində də mühüm fəaliyyətlər həyata keçirir (8, s. 123-124).

Greenpeace Aralıq Dənizi, çox sayda insan tərəfindən dəstəklənən bir bölgədə ətraf mühitin mühafizəsi fəaliyyətlərini həyata keçirir (2, s. 256). Aralıq dənizi bölgəsi, davam edən siyasi gərginlik, bəzi bölgələrdə qeyri-sabitliyin davam etməsi və artan çirklənmə ilə xarakterizə olunan və Aralıq dənizi bölgəsini təhdid edən bir bölgədir. Greenpeace Aralıq Dənizinin regionda həyata keçirdiyi layihələr regionun digər ölkələri üçün nümunədir.

Greenpeace Aralıq Dənizinin məqsəd və fəaliyyətlərini aşağıdakı kimi sıralamaq olar:

- Artan qalıq yanacaq istehlakının azaldılması;
- Nüvə enerjisinə qarşı çıxmaq və təmiz enerjini dəstəkləmək;
- Qlobal istiləşmə və iqlim dəyişikliyi ilə birlikdə mübarizə aparmaq və bərpa olunan enerji mənbələrinə üstünlük vermək;
- Aralıq dənizində dəniz qoruqları şəbəkəsi yaratmaqla mavi üzgəclə tuna balıqlarının qorunması

Nəticə:

Dünya miqyasında baş verən global dəyişikliklərdən və transformasiyalardan sonra QHT-lər daha qabarıqlaşmış və vətəndaşların siyasi, sosial və iqtisadi siyasətlərdə iştirakı daha da vacib olub. Sənayeləşmədən sonra xüsusilə ekoloji problemlər daha qabarıq şəkildə ortaya çıxdı və davamlı ekoloji siyasətlərdə QHT-lərin rolu getdikcə daha çox müzakirə olundu. Siyasət və iqtisadiyyatdan tutmuş ətraf mühitə, səhiyyəyə, təhsilə və hüquqa və bir çox digər sahələrə qədər global miqyasda ortaya çıxan problemlərin həllində dövlət və özəl sektorun qeyri-adekvatlığı və effektivliyinin azalması QHT-lərin bu baxımdan əhəmiyyətini artırır. QHT-lər bir çox dövlət siyasətinin düzgün həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır. Bu gün dövlət siyasətinin həyata keçirilməsində QHT-lərin böyük rolu var. Qərbi ölkələrində QHT-lərin daha nüfuzlu olması və onların fəaliyyətinin daha geniş vüsət alması bu sahədə QHT-lərin əhəmiyyətini göstərməklə yanaşı, demokratiya və insan haqlarının onlara verdiyi daha geniş fəaliyyət dairəsini nümayiş etdirir.

Bu gün ekoloji problemlər artmaqda davam edir. Buna görə də, hazırda dövlət siyasətlərinin formalaşdırılmasında və nəzarətində mühüm rol oynayan ekoloji QHT-lərin üzərinə də mühüm vəzifələr düşür. Ekoloji problemlərin həlli istiqamətində mühüm araşdırmalar və araşdırmalar aparan ən mühüm QHT, şübhəsiz ki, 1971-ci ildə Kanadada yaradılmış, beynəlxalq səviyyədə fəaliyyət göstərən Greenpeace təşkilatıdır. Bu təşkilatın global və regional ekoloji problemlərin həlli istiqamətində öhdəsinə götürdüyü aksiyalar və etirazlar müxtəlif KİV-lər vasitəsilə geniş auditoriyaya çatdırılır, vətəndaşların mövcud problemlər barədə məlumatlılığı artırılır. Yarandığı gündən bu təşkilat ətraf mühitin mühafizəsi missiyasını ardıcıl olaraq həyata keçirmişdir. O, biomüxtəlifliyin, meşələrin və ekoloji tarazlığın qorunması, artan iqlim dəyişikliyi və global istiləşmə ilə mübarizə, nüvə elektrik stansiyalarının və elektrik stansiyalarının azaldılması və urbanizasiyanın dayandırılması da daxil olmaqla ekoloji problemlərə dair müxtəlif tədqiqatlar və tədqiqatlar aparır.

Greenpeace Aralıq Dənizi, beynəlxalq Greenpeace təşkilatının təsis etdiyi qanunlar çərçivəsində unikal fəaliyyət planı həyata keçirir. Dövlət və özəl sektor təşkilatlarından asılı olmayaraq fəaliyyət göstərən bu qurum çoxsaylı dəstəkçiləri sayəsində əhalinin sağlamlığı və ətraf mühitin mühafizəsi sahələrində fəaliyyətini davam etdirir. Media və kommunikasiya vasitələrindən səmərəli istifadə edən bu təşkilat ictimai rəyə təsir edir, milli hökumətlərə təzyiq edir və müxtəlif tədbirlər görür. Yekun olaraq, QHT-lərin ekoloji ictimai siyasətə təsir səviyyəsini müəyyən edən amilləri nəzərə alaraq, aşağıdakı strateji hədəfləri və tövsiyələri sadalamaq olar:

İdarəetmə yanaşması vətəndaşların QHT-lər və demokratik proseslər vasitəsilə qərar qəbul etmə proseslərində iştirakını nəzərdə tutur. Ona görə də bu yanaşma dövlət qurumları və vətəndaşlar tərəfindən daha da mənimsənilməlidir. Beləliklə, ətraf mühitin mühafizəsi və vətəndaş cəmiyyəti məkanının genişləndirilməsi ilə bağlı qərarlar birgə qəbul ediləcək və məsuliyyət təkcə dövlət qurumları arasında deyil, həm də digər aidiyyəti tərəflərlə (özəl sektor, QHT-lər, müstəqil ekspertlər və s.) bölüşdürüləcək. Bu, qərarların daha möhkəm təməllər üzərində qurulmasını təmin edəcək.

İctimai qurumlar əsas məqsədi ətraf mühiti və insan sağlamlığını qorumaq olan Greenpeace Mediterranean kimi milli və beynəlxalq QHT-lərlə daha çox əməkdaşlıq etməlidir. Bu, daha effektiv və davamlı ekoloji dövlət siyasətinin həyata keçirilməsinə imkan verəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. Açıkgöz, Ali. "Çevresel güvenlik politikalarında sivil toplum kuruluşların etkisi:Greenpeace ve UluslararasıDoğayı Koruma Birliği örnekleri." (2019).
2. Arslan, Osman. Kuramsal ve Tarihsele Aşamalarıyla Sivil Toplum ve Türkiye Gerçeği. Bayrak Yayınları,2001.
3. Ataman, Emine, İsmail Barış, and Şeniz Bayır Aslan. "Türkiye Merkezli Küresel Bir Stk Olarak İhh'nın Çalışma Niteliğine Dair Bir Değerlendirme." Türkiye Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi 5.1: 56- 71.
4. Ayhan, Emrah. "Civil society organizations (CSOs) in Turkey: History, theories and issues." Ankara:İksadYayınevi, 2020.
5. Ayhan, Emrah, and Murat Önder. "Yeni Kamu Hizmeti Yaklaşımı: Yönetişime Açılan Bir Kapı." Gazi İktisatve İşletme Dergisi 3.2 (2017): 19-48.
6. Banks, Nicola, and David Hulme. "The role of NGOs and civil society in development and poverty reduction."Brooks World Poverty Institute Working Paper 171 (2012).
7. Baransel, Atilla. Çağdaş Yönetim Düşüncesinin Evrimi: Birinci Cilt: Klasik ve Neo-Klasik Yönetim ve ÖrgütTeorileri. İstanbul Üniversitesi, 1993.
8. Baysoyu, Kerem. Küreselleşen Dünyada Sivil Toplumun Rolü ve İşlevi: Greenpeace Örneği. MS Thesis. NiğdeÖmer Halisdemir Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
9. Bekmezci,M., et al. "Sivil Toplum Kuruluşlarında Yönetim ve Yönetici Profili, I." Ulusal Sivil Toplum Kuruluşları Kongresi: Küresel Demokrasinin Gelişmesi ve Katılım SağlanmasıAçısından Sivil Toplum Kuruluşları, Çanakkale (2004): 4-6.
10. Brown, Michael, and John May. "Greenpeace Yeşilbarış'ın Öyküsü." Metis, İstanbul (1992).
11. Budak, Gülay. "Öğrenen Örgütlerde Stratejik Planlama ve Stratejik Öğrenme." Dokuz Eylül Üniversitesiİktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi 15.1 (2000).
12. Bük, Tuba Bozaykut, and Sema Akboğa. "Kurumsal Sosyal Sorumluluk Çerçevesinde İşletme – Sivil Toplum Kuruluşları İşbirliklerinin Dinamikleri: Türkiye Örneği." Ankara Üniversitesi SBF Dergisi 75.3 (2020): 813837
13. Can, Emine, Cansu Konyalı, ve Aysun Çelik. "STK Kavramı, Çevre için Çalışan STK'lar ve BunlarınDurumları." ISUEP2018 Uluslararası Kentleşme ve Çevre Sorunları Sempozyumu:Değişim/Dönüşüm/Özgürlük Sempozyumunda Sunulan Bildiri, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir (2018)
14. Canbolat, İbrahim. Küreselleşen Dünya ve Türkiye. Bursa: Vipaş Yayın, 2002.

15. Carmin, JoAnn, and Deborah B. Balser. "Selecting Repertoires of Action in Environmental Movement Organizations: An Interpretive Approach." *Organization & Environment* 15.4 (2002): 365-388.
16. Demir, Murat ve Erşan Sever. "Kamu Ekonomisi İçerisinde Sivil Toplum Kuruluşlarının Yeri ve Önemi." *Uluslararası V. STK'lar Kongresi, "Küresel Bakış", Çanakkale* 18 (2008): 347-360.
17. Doğan, Hulusi, Gürhan Uysal ve İsa İpçioğlu. "Kaynak Bağımlılığı Teorisi'nin Kritik Bir Unsuru Olarak Kaynak Belirsizliği ve Müşteri-Tedarikçi Arasındaki İlişkisel Değişime Etkisi." *Yönetim ve Ekonomi Dergisi* 15.2 (2008): 49-60.
18. Erdoğan, Ümran. "Sivil Toplum Kuruluşlarının Yerel Yönetimlerin Karar Alma Sürecindeki Rolü Aydın İli Örneği." *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Aydın* (2011).
19. Erdoğan, Fatma. *Sivil Toplum Örgütlerinin Siyasal İktidarı Etkileme Yöntemleri ve Sinop Dernekleri*
20. *Federasyonu Örneği. Yüksek Lisans Tezi, Nişantaşı Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,*
21. Eser, Dr Hamza Bahadır, Arş Gör Dilek Memişoğlu ve Gökhan Özdamar. "Sosyal Siyasetin Üretilmesi
22. Sürecinde Refah Devletinden Neo-Liberal Devlete Geçiş: Devletin Kamu Hizmeti Sunma İşlevinin Değişimi." *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 16.2 (2011): 201-217.
23. Güneş, Müşerref Küçük Gül ve Gül Güneş. "Sivil Toplum Kuruluşları ve Çevresel Sürdürülebilirlik." *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi* 5.2 (2013): 298-311.
24. Hudock, Ann C. "Sustaining Southern NGOs in Resource-Dependent Environments." *Journal of International Development* 7.4 (1995): 653-667.
25. Kamiloğlu, Kardelen. *Sivil Toplum Kuruluşlarının Yasama Sürecine Katılımı. MS Thesis. Ankara Üniversitesi(Turkey), 2020.*
26. Kurt, Süleyman ve H. Taş. "Sivil Toplum Örgütlerinde Profesyonel ve Gönüllü Çalışma İlişkileri: Tehditler ve Fırsatlar." *Hak İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi* 4.8 (2015): 199-214.
27. Kuzgun, Şerife. "Yönetişim ve Sivil Toplum-Özel İhtisas Komisyonu Raporu." (2013).
28. Lage, Délber Andrade, and Leonardo Nemer Caldeira Brant. "The Growing Influence of Non-Governmental Organizations: Chances and Risks." *Anuario Brasileiro De Direito Internacional* 3.1 (2008): 79-93.
29. Macarchuk, Ashley. "The Effect of International NGOs on Influencing Domestic Policy and Law." (2018).
30. Merchant, Carolyn. *Radical ecology: The Search For a Livable World. Routledge, 2012.*
31. Erol, Mikail. "Sivil Toplum Kuruluşlarından (STK) Vakıflar ve Vakıflarda Muhasebe Kayıt Sistemi." *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi* 2007.2 (2007): 33334
32. Nye Jr, Joseph S., and David A. Welch. *Understanding Global Conflict and Cooperation: An Introduction to Theory and History. Pearson, 2016.*
33. Özer, M. Akif. "Yerel Demokrasi, Demokratik yerel yönetimler ve yerel yönetimlerin demokratikleşmesi kavramlarının tahlili üzerine." *Türk İdare Dergisi* 72.426 (2000): 129-143.
34. Saran, Mine, et al. "Üniversitelerde Sosyal Sorumluluk Bilincinin Geliştirilmesi: Ege Üniversitesi Topluma Hizmet Uygulamaları Dersi Üzerine Bir Araştırma." *Journal of Yaşar University/Yaşar Üniversitesi Dergisi* 6.22 (2011).
35. Saatçioğlu, Ezgi. "Sivil Toplum Örgütlerinin Sosyal Medya Kullanımları: Greenpeace Türkiye Facebook Sayfası Örneği." *Selçuk İletişim* 10.1 (2017): 158-187.
36. Sending, Ole Jacob, and Iver B. Neumann. "Governance to Governmentality: Analyzing NGOs, States, and Power." *International Studies Quarterly* 50.3 (2006): 651-672.
37. Seyyar, Ali, and Ömer Adalı. "Türkiye'de Yoksullukla Mücadelede STK'ların Roller ve Önemleri: Deniz Feneri Örneği." *Ulusal Sivil Toplum Kuruluşları Kongresi, Çanakkale* (2004): 4-5.
38. Sobacı, Mehmet Zahid. "Yönetişim kavramı ve türkiye'de uygulanabilirliği üzerine değerlendirmeler." *Yönetim Bilimleri Dergisi* 5.1 (2007): 195-208.
39. Susanto, Siti Rokhmawati. "The Transformation of Greenpeace Strategy in the 1990s: From Civil Disobedience to Moderate Movement." *Global & Strategic* 2.1 (2007): 186-205.

40. Talas, Mustafa. "Sivil Toplum Kuruluşları ve Türkiye Perspektifi." Türklük Bilimi Araştırmaları 29 (2011): 387-401.
41. Tosun, Elif Karakurt. "Avrupa Birliğine Üyelik Sürecinde Türkiye’de Yerel Yönetimler ve Sivil Toplum Kuruluşları." Paradoks, Ekonomi, Sosyoloji ve Politika Dergisi 3.2 (2007): 1-16.
42. Türengül, Mustafa. "Üretim ve hizmet işletmeleri açısından yönetim ve organizasyon yaklaşımlarına toplu bir bakış (Klasik-Neoklasik-Modern-Neomodern Yaklaşımlar)." Journal of Science and Technology of Dumlupınar University 009 (2005): 107-120.

Summary

Seymur Abbasov

Main factors and mechanisms influencing the environmental policies of states by civil society organizations: The case of Greenpeace

This study investigates the impact of civil society organizations, which have emerged as important actors as a result of developments such as globalization, governance approaches, democratization, new social movements, and the development of communication and transportation technologies, on environmental public policies. These internationally active civil society organizations and the changes in environmental public policies over the last 20 years are examined in comparison. The research data consists of secondary sources such as scientific publications, official statistics, and reports. In light of the research findings, strategic recommendations and objectives are presented to decision-makers, civil society organization managers, and other institutions and organizations interested in environmental protection to make environmental public policies more effective. Furthermore, research recommendations, based on the discussions in the study, are provided for researchers interested in conducting future research in the field of civil society. Thus, more effective environmental public policies can be implemented, leaving a cleaner and more sustainable environment for present and future generations.

Keywords: *Civil society, Greenpeace, Environmental governance, Environmental policy, Public Policy*

Резюме

Сеймур Аббасов

Основные факторы и механизмы влияния организаций гражданского общества на экологическую политику государств: на примере Greenpeace

В настоящем исследовании рассматривается влияние организаций гражданского общества, ставших важными игроками в результате таких изменений, как глобализация, подходы к управлению, демократизация, новые общественные движения и развитие коммуникационных и транспортных технологий, на государственную политику в области охраны окружающей среды. Эти организации гражданского общества, действующие на международном уровне, и изменения в государственной политике в области охраны окружающей среды за последние 20 лет рассматриваются в сравнительном анализе. Данные исследования основаны на вторичных источниках, таких как научные публикации, официальная статистика и отчеты.

В свете результатов исследования лицам, принимающим решения, руководителям организаций гражданского общества и другим учреждениям и организациям, заинтересованным в охране окружающей среды, представлены стратегические рекомендации и цели для повышения эффективности государственной политики в области охраны окружающей среды. Кроме того, рекомендации, основанные на обсуждениях в исследовании, предоставляются исследователям, заинтересованным в проведении будущих исследований в области гражданского общества. Это позволяет реализовать более эффективную государственную политику в области охраны окружающей среды, обеспечивая более чистую и устойчивую окружающую среду для нынешнего и будущих поколений.

Ключевые слова: *гражданское общество, Гринпис, экологическое управление, экологическая политика, государственная политика*

UOT-324.8

SEÇKİ SİSTEMİNİN NƏZƏRİ VƏ PRAKTİKİ ƏSASLARI

(Yerli və xarici təcrübələr əsasında)

Tacirə Abdullayeva*

Giriş.

Nəzəri ədəbiyyatlarda qeyd edilir ki, seçki sisteminin nəzəri əsasları demokratiya, xalq suverenliyi, hüquq bərabərliyi və siyasi plüralizm prinsiplərinə söykənir. Demokratiya şəraitində hakimiyyətin mənbəyi xalq hesab edilir və xalq öz hakimiyyətini əsasən seçkilər vasitəsilə həyata keçirir. Bu baxımdan seçkilər vətəndaşların dövlət idarəçiliyində iştirak hüququnun ən mühüm təminatıdır. Seçkilərin azad, şəffaf və ədalətli keçirilməsi hüquqi dövlət quruculuğunun əsas şərtlərindən biridir.

Əsas hissə. Tədqiqatçılar A.İ. Mustafazadə və Z.N.Aslanov qeyd edirlər ki, “Dövləti bir sıra mühüm alt sistemlərdən ibarət mürəkkəb institusional sistem kimi təsəvvür və xarakterizə etsək, belə alt sistemlərdən biri olaraq seçki sisteminin çıxış etdiyini görə bilərik. Seçki sistemi seçki hüququnun əsas kateqoriyalarından birini təşkil edir. Müasir anlamda seçki sistemi İngiltərə və Fransada parlament tipli nümayəndəli təsisatların meydana çıxması ilə əlaqədar olaraq formalaşmağa başlamış və zamanla tarixi inkişaf prosesində daha da təkmilləşmişdir. Belə təkmilləşmələrin əsas hədəfi xalqın iradəsinin daha dolğun ifadə olunmasına, səs itkisi probleminin daha səmərəli həllinə imkan verən qayda, üsul və mexanizmlərin tapılması və tətbiq edilməsi olmuşdur [3, s. 37].

Demokratik dövlətlərdə seçkilərin azad, ədalətli və şəffaf keçirilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Çünki dövlət hakimiyyətinin legitimliyi birbaşa xalqın iradəsinə əsaslanmalıdır. Seçki sistemi cəmiyyətlə dövlət arasında qarşılıqlı əlaqəni təmin edir, siyasi rəqabət mühiti yaradır və müxtəlif sosial qrupların maraqlarının təmsil olunmasına şərait yaradır. Buna görə də seçki sisteminin düzgün qurulması və səmərəli fəaliyyəti dövlət idarəçiliyinin keyfiyyətinə ciddi təsir göstərir.

“Seçki sistemi” termini, bir qayda olaraq, iki mənada işlədilir: a) dar mənada seçki sistemi; b) geniş mənada seçki sistemi. Dar mənada seçki sistemi seçkilərin nəticələrinin müəyyən edilməsi və seçkilərin yerlərin bölüşdürülməsi üsuludur, başqa sözlə, seçkilərdə qazanılmış səsə uyğun olaraq mandatların seçkidə iştirak etmiş namizədlər arasında bölünməsi qaydasıdır. Dar mənada seçki sistemi seçkilərin nəticələrinin müəy yən edilməsi metodlarına görə seçki sistemləri arasında fərqlərin olmasına dair nəzəri-praktiki göstərişə əsaslanır. Dar mənada seçki sistemi anlayışı üçün seçkilərin nəticələrinin müəyyən edilməsi üsulları, metodları və meyarları həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Geniş mənada seçki sistemi ictimai hakimiyyət orqanlarına seçkilərin keçirilməsi ilə bağlı ictimai münasibətlər sistemidir. Bu münasibətlərin dairəsi kifayət qədər genişdir. Belə ki, burada seçki prosesinin hər bir mərhələsində yaranan ictimai münasibətlər əhatə olunur ki”, bu fikir tədqiqatçılar A.İ. Mustafazadə və Z.N.Aslanov elmi əsərlərində şərh edilmişdir [3, s.38].

Yerli təcrübə nümunəsi. Azərbaycan Respublikasında seçki sistemi Konstitusiya və Seçki Məcəlləsi əsasında fəaliyyət göstərir. Azərbaycanda prezident, parlament və bələdiyyə seçkiləri keçirilir. Seçkilərin təşkili və idarə olunması Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Seçki Komissiyası tərəfindən həyata keçirilir. Ölkədə seçki sisteminin daim təkmilləşdirilməsi istiqamətində hüquqi və institusional islahatlar aparılır. Azərbaycanda majoritar seçki sistemi. Azərbaycanda Milli Məclisə

*doktorant, BDU

e-mail: Tacireabdullayeva87@gmail.com

ORCID COD:0009-0000-9296-6344

seçkilər uzun müddət majoritar seçki sistemi əsasında keçirilmişdir. Bu sistemdə ölkə dairələrə bölünür və hər dairədən ən çox səs toplayan namizəd deputat seçilir. Praktiki baxımdan bu model:

- seçici ilə deputat arasında birbaşa əlaqə yaradır;
- regional təmsilçiliyi gücləndirir;
- yerli problemlərin parlamentdə səsləndirilməsinə imkan verir [4].

Xarici dövlətlərin seçki təcrübəsi göstərir ki, müxtəlif ölkələr öz siyasi sistemlərinə və demokratik ənənələrinə uyğun fərqli seçki modellərindən istifadə edirlər. Bu baxımdan Almaniya, Birləşmiş Krallıq, Fransa və İsveç seçki sistemlərinin öyrənilməsi nəzəri və praktik cəhətdən mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Almaniyada qarışıq seçki sistemi (mixed-member proportional system) tətbiq olunur. Bu sistem majoritar və proporsional seçki modellərinin xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir. Seçicilər iki səs vermək hüququna malikdirlər: birinci səs konkret namizədə, ikinci səs isə siyasi partiyaya verilir. Nəticədə həm seçki dairələri üzrə regional nümayəndəlik təmin edilir, həm də siyasi partiyalar parlamentdə topladıqları səslərə uyğun şəkildə təmsil olunurlar. Bu sistem demokratik balans yaratdığı, seçicilərin iradəsini daha dolğun əks etdirdiyi və siyasi müxtəlifliyi qoruduğu üçün dünya təcrübəsində ən uğurlu modellərdən biri hesab olunur [5].

Birləşmiş Krallıqda isə klassik majoritar seçki sistemi “First Past the Post” modeli tətbiq edilir. Bu sistemə əsasən hər seçki dairəsində ən çox səs toplayan namizəd qalib elan olunur. Sözügedən modelin əsas üstünlükləri hökumətin sürətli formalaşdırılması, siyasi sabitliyin qorunması və səsvermə mexanizminin sadə olması ilə bağlıdır. Bununla yanaşı, sistem müəyyən çatışmazlıqlara da malikdir. Belə ki, kiçik siyasi partiyaların parlamentdə təmsilçiliyi zəifləyir və bəzi hallarda partiyaların topladığı səslərlə qazandığı mandat sayı arasında ciddi uyğunsuzluq yaranır [7].

Fransada prezident seçkilərində iki turlu majoritar seçki sistemi tətbiq edilir. Əgər birinci turda heç bir namizəd səslərin 50 faizindən çoxunu əldə edə bilməzsə, ən çox səs toplamış iki namizəd ikinci turda mübarizəni davam etdirir. Bu sistem seçilmiş şəxsin daha geniş ictimai dəstək qazanmasına imkan yaradır və prezidentin legitimliyini artırır. Eyni zamanda seçicilərə ikinci mərhələdə alternativ seçim etmək imkanı verdiyi üçün demokratik iştirakın güclənməsinə də xidmət edir [6].

İsveçdə isə proporsional seçki sistemi tətbiq olunur. Bu sistemdə parlamentdəki yerlər siyasi partiyaların topladığı səslərə uyğun şəkildə bölüşdürülür. Proporsional model siyasi plüralizmin inkişafına, müxtəlif siyasi baxışların parlamentdə təmsil olunmasına və kiçik partiyaların siyasi prosesdə iştirakına geniş imkan yaradır. Bununla belə, bu sistemin müəyyən çətinlikləri də mövcuddur. Xüsusilə koalisiya hökumətlərinin tez-tez formalaşması qərarvermə prosesini uzada və siyasi kompromislərin sayını artırma bilər. Beləliklə, xarici ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, hər bir seçki sistemi müəyyən üstünlüklərə və çatışmazlıqlara malikdir. Seçki modelinin səmərəliliyi əsasən ölkənin siyasi mühiti, demokratik inkişaf səviyyəsi və cəmiyyətin sosial-siyasi xüsusiyyətləri ilə sıx bağlıdır [8].

Nəticə.

Aparılan təhlillər zamanı bəlli oldu ki, seçki sistemi demokratik cəmiyyətin inkişafında mühüm rol oynayır. Seçkilər vasitəsilə vətəndaşlar dövlət siyasətinə təsir göstərir, hakimiyyətin formalaşmasında iştirak edir və siyasi məsuliyyət mexanizmi yaranır. Seçki sistemi cəmiyyətin siyasi sabitliyinin qorunmasına, hüquqi dövlət quruculuğuna və vətəndaş cəmiyyətinin inkişafına xidmət edir.

Nəticə etibarilə, seçki sistemi demokratik idarəetmənin əsas sütunlarından biridir. Onun nəzəri əsasları demokratiya və xalq hakimiyyəti prinsiplərinə söykənir, praktik əsasları isə seçkilərin təşkili və keçirilməsi mexanizmlərində ifadə olunur. Azad, ədalətli və şəffaf seçkilər cəmiyyətin demokratik

inkişafının əsas göstəricisi hesab edilir. Müasir dövlətlərdə seçki sisteminin daim təkmilləşdirilməsi və vətəndaşların seçki hüquqlarının daha etibarlı qorunması demokratik inkişafın mühüm şərtlərindən biri olaraq qalır

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, -12 noyabr, 1995.
2. Əlibəyli, Q. Parlament seçkilərində qarışıq seçki sisteminin tətbiqi (Almaniya və Yaponiya təcrübəsi) // Qanun”. -2015.-№8.-S.-20-26.
3. Mustafazadə, A.İ., Aslanov, Z.N. Seçki hüququ (Dərs vəsaiti).- Bakı, 2022.-232.
4. Azərbaycan Respublikası Seçki Məcəlləsi (21.06.2024-cü il (№ 1178-VIQD) tarixli qanunlarına əsasən edilmiş dəyişikliklərlə).-Bakı, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Seçki Komissiyasının nəşri.-2024.-297 s.
5. Farrell D. M. *Electoral Systems: A Comparative Introduction*. — 2nd ed. — London: Palgrave Macmillan, 2011. — 296 p.
6. Lijphart A. *Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*. — 2nd ed. — New Haven: Yale University Press, 2012. — 368 p.
7. LeDuc L., Niemi R. G., Norris P. (eds.). *Comparing Democracies: Elections and Voting in the 21st Century*. — London: Sage Publications, 2010. — 408 p.
8. Venice Commission. *Code of Good Practice in Electoral Matters*. — Strasbourg: Council of Europe, 2002. — 52 p.

Xülasə

Tacirə Abdullayeva

Seçki sisteminin nəzəri və praktiki əsasları

(yerli və xarici təcrübələr əsasında)

Bildiyimiz kimi seçki sistemi demokratik idarəetmənin əsas institutlarından biridir. Seçki sistemi yalnız səsvermə prosedurundan ibarət olmayaraq, müxtəlif mərhələləri və mexanizmləri özündə əks etdirir. Tarixi inkişaf mərhələsinin izlənilməsi zamanı şahidi olduq ki, seçki sisteminin əsas məqsədi xalqın iradəsini düzgün ifadə etmək və onu dövlət idarəçiliyində təmsil etməkdir. Obyektiv, subyektiv, aktiv və passiv seçki hüququ anlayışları geniş şəkildə şərh edilmişdir. Buna görə də bu anlayışın öyrənilməsi həm hüquqşünaslıq, həm politologiya, həm də siyasi elmlər baxımından mühüm aktualıq kəsb edir. Seçki sisteminin mühüm elementləri konkret mənbəyə əsaslanaraq göstərilmişdir.

Məqalədə yerli və xarici müəlliflərin əsərlərindən istifadə edilərək nəzəri biliklər şərh edilmiş, ölkədə və xaricdə seçki sistemi ilə bağlı praktiki təcrübələrə qısaca da olsa qeyd edilmişdir ki, bu da məqalənin aktuallığını və informasiya bazasının daha da təkmil olduğunu göstərir.

Açar sözlər: *Seçki, seçki sistemi, seçki hüququ, yerli təcrübə, xarici təcrübə.*

Summary

Tacirə Abdullayeva

Theory and practical foundations of the election system

(Based on local and foreign experiences)

As we know, the election system is one of the main institutions of democratic governance. The election system does not consist only of the voting procedure, but also reflects various stages and mechanisms. While following the historical development stage, we witnessed that the main purpose of the election system is to correctly express the will of the people and represent it in state administration. The concepts of objective, subjective, active and passive suffrage have been widely interpreted. Therefore, the study of this concept is of great relevance in terms of both jurisprudence, political science and political sciences. The important elements of the election system are shown based on a specific source.

The article interprets theoretical knowledge using the works of local and foreign authors, and briefly mentions practical experiences related to the election system in the country and abroad, which indicates the relevance of the article and the further improvement of the information base.

Keywords: *Election, electoral system, electoral law, local experience, foreign experience*

Резюме.

Tacirə Abdullayeva

***Теория и практические основы избирательной системы
(на основе отечественного и зарубежного опыта)***

Как известно, избирательная система является одним из главных институтов демократического управления. Избирательная система состоит не только из процедуры голосования, но и отражает различные этапы и механизмы. В ходе исторического развития мы убедились, что главной целью избирательной системы является корректное выражение воли народа и её представление в государственном управлении. Широко интерпретировались понятия объективного, субъективного, активного и пассивного избирательного права. Поэтому изучение этой концепции имеет большое значение как для юриспруденции, так и для политологии. Важные элементы избирательной системы показаны на основе конкретного источника.

В статье теоретические знания интерпретируются с использованием работ отечественных и зарубежных авторов, а также кратко упоминается практический опыт, связанный с избирательной системой в стране и за рубежом, что указывает на актуальность статьи и необходимость дальнейшего совершенствования информационной базы.

Ключевые слова: *Выборы, избирательная система, избирательное право, отечественный опыт, зарубежный опыт.*

MÜASİR ƏFQANISTAN-PAKİSTAN MÜNASİBƏTLƏRİ TARİXİ KONTEKSTDƏ

Təzəgül HƏSƏNOVA*

Açar sözlər: *Pakistan–Əfqanıstan münasibətləri, Durand xətti, Təhlükəsizlik və sərhəd münaqişələri, Taliban hakimiyyəti, Regional sabitlik və əməkdaşlıq*

Giriş

Pakistan və Əfqanıstan arasında münasibətlər uzun illərdir ki, tarixi, siyasi və etnik səbəblərə görə mürəkkəbdir. Ortak dini və mədəni dəyərlərə malik olsalar da, sərhəd, təhlükəsizlik və siyasi maraqlar baxımından tez-tez fikir ayrılıqları yaranır. Xüsusilə Durand xətti məsələsi və Talibanın 2021-ci ildə hakimiyyətə qayıdışı münasibətləri daha da gərginləşdirib.

Bu mövzu həm regional, həm də qlobal təhlükəsizlik baxımından aktualdır, çünki sərhəd münaqişələri, terrorizm və qaçqın axınları bütün regiona təsir göstərir. Azərbaycan üçün də bu məsələ önəmlidir, çünki ölkəmiz regional əməkdaşlıq və diplomatik münasibətlərdə bu dövlətlərlə əlaqələr qurur.

Məqalənin məqsədi Əfqanıstan-Pakistan münasibətlərinin son dövrlərdəki gərginliyini araşdırmaq, tarixi köklərini müəyyənləşdirmək və bu vəziyyətin regional və qlobal sabitliyə təsirini qiymətləndirməkdir. Araşdırmada rəsmi bəyanatlar, media xəbərləri və ekspert rəylərinin müqayisəsi əsas mənbə kimi istifadə olunacaq.

1. Tarixi Əlaqələr və Münaqişə Kökləri

Əfqanıstan-Pakistan münasibətləri regionun ən mürəkkəb və çoxqatlı siyasi dinamikalarından birini təşkil edir. Bu münasibətlərin həssas xarakter almasının kökləri XIX əsrin sonlarına, Britaniya imperiyasının Hindistanda hakim olduğu dövrə qədər uzanır. 1893-cü ildə Britaniya nümayəndəsi Mortimer Durand ilə Əfqanıstan hökmdarı Əbdürrəhman Xan arasında sərhəd xəttinin müəyyənləşdirilməsi barədə imzalanan sənəd regiondakı bütün sonrakı siyasi proseslərin fundamental başlanğıcı oldu. Bu xətt — Durand xətti — əslində Britaniya Hindistanı ilə Əfqanıstan arasında təsdiqlənmiş inzibati xətt idi, lakin Britaniyanın regiondan getməsindən sonra Pakistan bu xətti öz rəsmi sərhədi kimi qəbul etdi. Buna baxmayaraq, Əfqanıstan heç vaxt bu sərhədi tanımadı və Əfqanıstanın heç bir hökuməti 1893-cü il razılaşmasını hüquqi baxımdan məcburi sənəd kimi qəbul etməmişdir. Bu, iki ölkə arasındakı düşmənçiliyin ən əsas, tarixi və emosional komponentidir (5).

Durand xəttinin yaratdığı əsas problemlərdən biri Pəştun tayfalarının süni şəkildə ikiye bölünməsi idi. Əfqanıstan rəhbərləri iddia edirdilər ki, Pəştun əhalisi tarixi olaraq vahid bir etnik-siyasi məkan təşkil edir və onların iki dövlət arasında bölünməsi həm siyasi, həm də mədəni baxımdan qeyri-qəbul ediləndir. 1947-ci ildə Pakistan müstəqil olduqdan sonra Əfqanıstan yeni yaranmış dövləti tanımaqdan imtina edən yeganə ölkə olmuşdu və bunun səbəbi də məhz Pəştunistan məsələsi idi. Kabul administrasiyası uzun illər Pakistanın şimal-qərbində müstəqil “Pəştunistan dövləti” yaradılması ideyasını müdafiə edir, bu isə İslamabad tərəfindən ərazi bütövlüyünə təhdid kimi qiymətləndirilirdi.

1950–1960-cı illərdə iki ölkə arasındakı münasibətlər ardıcıl sərhəd toqquşmaları ilə müşayiət olundu. 1950-ci ilin sentyabrında Əfqanıstan tərəfindən dəstəklənən tayfa dəstələri Pakistan ərazisinə hücum etmiş, Pakistan ordusu bu hücumu altı günlük əməliyyat nəticəsində geri dəf etmişdi. 1955-ci ildə Kabulda Pakistan bayrağının yandırılması isə diplomatik münasibətlərin müvəqqəti olaraq

*e-mail: tezegulhesenova432@gmail.com

pozulmasına gətirib çıxardı. 1960–1961-ci illərdə Bajaur və Khyber bölgələrində baş verən toqquşmalar daha genişmiqyaslı xarakter aldı; Pakistan aviasiyası sərhəd kəndlərinə zərbələr endirdi və tərəflər arasında sülhün əldə olunması üçün müxtəlif beynəlxalq vasitəçilik təşəbbüsləri irəli sürüldü (2).

Tarixi gərginliyin daha da dərinləşməsində 1979–1989-cu illərdə Sovet İttifaqının Əfqanıstanı işğal etməsi xüsusi rol oynadı. Bu işğal Pakistanı regionun əsas strateji oyunçularından birinə çevirdi. Human Rights Watch-un (2001) hesabatına görə, Sovet işğalı dövründə Pakistan iki milyondan çox əfqan qaçqını qəbul etmiş, ABŞ və Səudiyyə Ərəbistanı ilə birlikdə Əfqan mücahidlərinə milyardlarla dollar dəyərində hərbi yardım göstərmişdi. Həmin dövrdə Pakistanın kəşfiyyat xidməti — ISI (Inter-Services Intelligence) — mücahid qrupları koordinasiya edir, silahlandırır və Əfqanıstanda Sovet ordusuna qarşı müqavimətin əsas sütunlarından birinə çevrilirdi. Bu proses təkcə Pakistanın regional nüfuzunu artırmadı, həm də gələcəkdə Talibanın formalaşmasının təməlini qoydu.

Taliban hərəkəti 1990-cı illərin ortalarında ortaya çıxanda Pakistan onun əsas beynəlxalq tərəfdaşlarından biri oldu. Pakistan hökuməti Taliban rəhbərliyini etnik və tarixi bağlara görə “strateji dərinlik konsepsiyası” çərçivəsində dəstəkləyir, bu dəstəyin məqsədini isə Əfqanıstanda İslamabada loyallıq olan bir hakimiyyətin qurulması kimi izah edirdi. Pakistanın Talibanı dəstəkləməsi regionda təhlükəsizlik balansını dəyişdirən amillərdən birinə çevrilirdi.

1996–2001-ci illərdə Talibanın ilk hakimiyyəti dövründə Əfqanıstan-Pakistan münasibətləri daha mürəkkəb xarakter aldı. Pakistan həmin dövrdə Talibanla diplomatik, iqtisadi və təhlükəsizlik sahələrində əməkdaşlıq edən azsaylı dövlətlərdən biri idi. Bu əməkdaşlıq İslamabadın regional təhlükəsizlik strategiyası ilə izah olunurdu. Pakistan üçün Əfqanıstanda özünə yaxın ideoloji və siyasi qruplaşmanın hakimiyyətdə olması Hindistanın regionda təsir imkanlarını məhdudlaşdırmaq baxımından mühüm hesab edilirdi. Pakistan Talibanın siyasi hakimiyyətini qoruyub saxlamaq üçün həm kəşfiyyat dəstəyi, həm məsləhətçi heyət, həm də logistik yardım göstərmişdi. Bu proses yalnız iki ölkə arasında asılılıq yaratmadı, eyni zamanda, Əfqanıstan daxilindəki siyasi qruplar arasında güc balansını pozaraq, münaqişələrin daha da dərinləşməsinə səbəb oldu.(3)

2001-ci il 11 sentyabr hadisələri regiondakı siyasi reallığı dəyişən dönüş nöqtəsi idi. ABŞ-ın antiterror koalisiyası çərçivəsində Əfqanıstana hərbi müdaxiləsi nəticəsində Taliban qısa müddətdə hakimiyyətdən devrildi. Pakistan bu prosesdə ABŞ-ın əsas müttəfiqlərindən biri kimi çıxış etməyə məcbur qaldı. Bu dəyişiklik Pakistan üçün strateji baxımdan çətin dilemma yaratdı: bir tərəfdən uzun illər dəstəklədiyi Talibanla münasibətləri itirmək təhlükəsi, digər tərəfdən isə beynəlxalq təzyiqlərdən qaçmaq üçün Vaşinqtona dəstək vermək zərurəti. 11 sentyabr sonrası Pakistanın xarici siyasəti “mütləq reallıq qarşısında strateji adaptasiya” mərhələsinə daxil oldu və ölkə ABŞ-ın terrorla mübarizə strategiyasına inteqrasiya edildi. Nəticədə Pakistan Talibanla əlaqələrini rəsmi şəkildə minimuma endirdi, lakin qeyri-rəsmi kanallar, qruplaşmalar və ideoloji bağlar tamamilə qırılmadı. Bu, gələcəkdə iki ölkə arasındakı münasibətlərin yenidən gərgin xarakter almasına zəmin yaratdı.(6)

2000–2010-cu illər bu ölkələrin münasibətlərində “qarşılıqlı ittihamlar dövrü” kimi yadda qaldı. Pakistan Əfqanıstanın qərb əyalətlərində “anti-Pakistan” qruplaşmalarının yerləşdiyini iddia edir, Əfqanıstan isə Pakistanın Talibanın qalıqlarına hələ də sığınacaq verdiyini bildirirdi. Əfqanıstan hökuməti Pakistanda fəaliyyət göstərən bəzi mədrəsələrin radikal düşüncə formalaşdırdığını və ölkəyə qeyri-sabitlik ixrac etdiyini iddia edirdi. Buna cavab olaraq Pakistan rəhbərliyi Əfqanıstanın öz sərhədini effektiv şəkildə nəzarət altına ala bilmədiyini və ölkənin şimal bölgələrindəki separatçı qrupların İslamabada qarşı istifadə olunduğunu qeyd edirdi.

Sovet işğalından miras qalan qeyri-dövlət silahlı qrupların bölgədə qalması və iqtisadi strukturların dağılması uzunmüddətli destabilizasiya yaratdı. Talibanın geri çəkilməsindən sonra Əfqanıstanda bir-birinə rəqib etnik və dini qruplar, eləcə də regional güclərin dəstəklədiyi milislər arasında qarşıdurmalar davam edirdi. Bu vəziyyət Pakistan üçün həm təhlükəsizlik, həm də humanitar baxımdan çətinlik yaradırdı. Pakistan bu dövrdə milyonlarla əfqan qaçqının sosial yükünü daşıyır,

digər tərəfdən sərhəd boyunca silahlı hücum təhlükəsi ilə üzləşirdi. Beləliklə, iki ölkə arasındakı qarşılıqlı etimadsızlıq yalnız siyasi deyil, həm də sosial və təhlükəsizlik sahələrində özünü göstərən struktur problemə çevrildi.

Tarixi prosesə nəzər saldıqda görünür ki, Əfqanıstan-Pakistan münasibətlərini mürəkkəbləşdirən ən mühüm amillərdən biri də etnik identiklik və mədəni bağlılıqlardır. Pəştun əhalisinin hər iki ölkənin sərhəd bölgələrində kompakt yaşaması siyasi gərginliklərlə yanaşı, təhlükəsizliklə bağlı problemlər də yaradırdı. Pakistan uzun illər bu bölgədə tayfalarla əlaqələr vasitəsilə qeyri-rəsmi nəzarət mexanizmi yaratmışdı. Əfqanıstan isə iddia edirdi ki, Pakistan bu mexanizmlərdən istifadə edərək öz təsirini genişləndirir və regional güc balansını dəyişir. Durand xətti ilə bağlı fikir ayrılığı iki ölkənin milli kimlik diskurslarında xüsusi yer tutur və bu məsələ yalnız coğrafi sərhəd deyil, həm də siyasi suverenlik simvolu kimi qəbul edilir.

Nəticə olaraq, tarixi əlaqələr və münasibət kökləri göstərir ki, iki ölkə arasındakı münasibətlərin dinamikası təkcə dövlətlərarası siyasətlə məhdudlaşmır. Buraya etnik identiklik, sərhədin hüquqi statusu, regional güclərin təsiri, radikal qrupların yüksəlişi, humanitar problemlər və böyük dövlətlərin geosiyasi müdaxiləsi də daxildir. Problemin bu qədər dərin olması onu göstərir ki, iki ölkə arasında uzunmüddətli sabitlik yalnız sərhəd xəttinin müəyyənəşdirilməsi və siyasi dialoqla deyil, həm də tarixi narazılıqların, ideoloji fərqliliklərin və qarşılıqlı təhdid hissənin neytrallaşdırılması ilə mümkündür. (5)

1. Hazırkı Vəziyyət və Gərginlik Amilləri

Əfqanıstan-Pakistan münasibətlərində hazırkı vəziyyət xüsusilə 2021-ci ildə Talibanın yenidən hakimiyyətə qayıtmasından sonra kəskin şəkildə dəyişmişdir. Bu dönüş nöqtəsi iki ölkə arasında həm yeni ümidlər, həm də yeni narahatlıqlar yaratdı. Pakistan uzun illər ərzində Talibanla müxtəlif səviyyələrdə əlaqələr qurmuşdu və İslamabadın siyasi dairələri Talibanın ikinci dəfə hakimiyyətə gəlməsini öz təhlükəsizlik və regional strategiyası baxımından ilkin mərhələdə müsbət hadisə kimi qiymətləndirmişdi. Pakistan rəhbərliyi Talibanın ölkədə sabitlik yaradacağına, Pakistan ərazisinə hücum edən radikal qrupları nəzarət altına alacağına və sərhəd xəttində təhlükəsizliyi təmin edəcəyinə ümid edirdi. Lakin hadisələrin inkişafı göstərdi ki, Taliban hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra Pakistanın gözləntiləri realılıqla üst-üstə düşmədi. (4)

Əsas gərginlik mənbələrindən biri Tehrik-i-Taliban Pakistan (TTP) qruplaşması oldu. Pakistan ordusu TTP-ni ölkənin ən təhlükəli terror təşkilatlarından biri kimi qiymətləndirir və bu qrupun Əfqanıstan ərazisindən Pakistan sərhədinə hücumlar təşkil etdiyini iddia edir. Yalnız 2025-ci ilin ilk on ayında TTP tərəfindən Pakistan daxilində 600-dən artıq hücum həyata keçirilmişdir (8). Pakistanın iddiasına görə, Taliban hökuməti TTP üzvlərinə sərhəd bölgələrində təhlükəsiz fəaliyyət imkanı yaradır və onların Pakistan ərazisinə keçidini məhdudlaşdırmır. Taliban isə bu iddiaları rədd edir və Pakistandakı terror hücumlarını ölkənin daxili təhlükəsizlik problemləri ilə əlaqələndirir.

2025-ci ilin payızında sərhəddə baş verən silahlı toqquşmalar iki ölkə arasındakı münasibətləri yeni gərginlik mərhələsinə keçirdi. Reuters xəbər verir ki, oktyabrın 25-də Pakistanın Kurrəm və Şimali Vaziristan rayonlarında baş verən döyüşlərdə beş pakistanlı hərbi və təxminən 25 silahlı döyüşçü həlak olmuşdu (9). Bu hadisələr İslamabadda planlaşdırılan Əfqanıstan-Pakistan dialoqunun ərəfəsində baş verdiyi üçün xüsusi diqqət çəkdi. Pakistan hökuməti sərhəddə hücum edən qrupların “xarici dəstək aldığı”nı bildirir, Taliban isə Pakistan ordusunu sərhəd pozuntularına görə məsuliyyətli hesab edirdi (1).

Bu qarşıdurmalar fonunda diplomatik münasibətlər də xeyli kəskinləşdi. Pakistanın müdafiə naziri Xavaca Asif bəyan etdi ki, “Əfqanıstan bölgəsində sülh üçün Taliban öhdəlik götürməli, əks halda vəziyyət açıq müharibəyə qədər gedə bilər” (4). Taliban rəsmiləri isə sərhəd müharibəsinin məsuliyyətini Pakistanın sərt hərbi əməliyyatlarında görür və İslamabadın sərhəddə gərginliyi qızışdırdığını iddia edirdilər. Bu qarşılıqlı ittihamlar gərginliyin nə qədər dərin olduğunu göstərir və münasibətlərin qısa müddətdə düzəlməsinin real olmadığını ortaya qoyur.

Hazırkı vəziyyətin başqa bir mühüm komponenti də iqtisadi əməkdaşlığın gələcəyidir. Hər nə qədər təhlükəsizlik böhranı iki ölkə arasındakı dialoqu üstünlük təşkil etsə də, iqtisadi əlaqələrin potensialı həm region üçün, həm də Pakistan üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Çin–Pakistan İqtisadi Dəhlizi (CPEC-China-Pakistan Economic Corridor) çərçivəsində Əfqanıstanın layihəyə daxil edilməsi məsələsi son illərdə tez-tez gündəmə gəlib. Çin 2025-ci ildə Taliban rəhbərliyinə böyük infrastruktur investisiyalarını təklif edərək Əfqanıstanın CPEC-ə qoşulmasının mümkünlüyünü müzakirə etmişdir (10). Çin Xarici İşlər Nazirliyi bildirir ki, regionda sabit inkişaf yalnız üçtərəfli — Çin, Pakistan və Əfqanıstan əməkdaşlığı ilə mümkündür. Bu, Taliban hökuməti üçün həm iqtisadi, həm də diplomatik legitimlik baxımından böyük imkan yaradırdı.

Pakistan üçün CPEC yalnız iqtisadi layihə deyil, həm də siyasi təsir vasitəsidir. Pakistan hesab edir ki, Əfqanıstanın bu layihəyə qoşulması iqtisadi sabitlik yaradacaq və radikal qrupların yüksəlişinin qarşısını qismən ala bilər. Lakin Talibanın tam siyasi tanınma əldə etməməsi, iqtisadi sanksiyalar və beynəlxalq bank hesablarının dondurulması səbəbindən bu proses istənilən dərəcədə irəliləmir. Bu məsələdə Pakistan tez-tez Qərb ölkələrinə müraciət edərək Əfqanıstanın beynəlxalq iqtisadi sisteminə qismən integrasiyasını tələb edir (7).

Əfqanıstan-Pakistan münasibətlərinin hazırkı mərhələsində geosiyasi aktorların rolu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Regionda ABŞ, Çin, Rusiya və Hindistanın maraqları toqquşur və hər bir aktorun siyasəti iki ölkə arasındakı dinamikaya birbaşa təsir edir. ABŞ 2021-ci ildə Əfqanıstandan çıxdıqdan sonra bölgədəki birbaşa təsiri zəifləsə də, Vaşinqton Pakistanla strateji əlaqələri saxlayır və terrorla mübarizədə İslamabadın əsas partnyorlarından biri olaraq qalır. ABŞ-in regiondan çıxması güc vakuumu yaradıb və bu vakuumu doldurmaq üçün Çin və Rusiya kimi aktorların rolu artıb. Bununla belə, ABŞ hələ də Pakistan üzərində maliyyə mexanizmləri, beynəlxalq kreditləri təsdiq etmə vasitələri və diplomatik təsir vasitəsilə müəyyən dərəcədə təsir gücünü qoruyur.

Regionda ən aktiv aktor isə Çindir. Çin üçün Əfqanıstan yalnız iqtisadi investisiya sahəsi deyil, həm də təhlükəsizlik baxımından kritik əhəmiyyət daşıyan ərazidir. Taliban hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra Çin rəhbərliyi Əfqanıstanla diplomatik əlaqələri gücləndirmiş, təhlükəsizlik təminatı müqabilində mədəncilik, infrastruktur və nəqliyyat layihələrində aktiv iştirak təklif etmişdir. Çin Xarici İşlər Nazirliyi (2025) bildirir ki, üçtərəfli əməkdaşlıq — Çin, Pakistan və Əfqanıstan arasında — regionda dəmir yolları, enerji xətləri və ticarət koridorlarının genişlənməsi üçün əsas şərtidir. Bu yanaşma yalnız iqtisadi deyil, həm də siyasi ehtiyacların nəticəsidir: Çin Sincan bölgəsində radikal qrupların fəaliyyətindən narahatdır və Talibanın bu qruplara sığınacaq verməyəcəyinə dair təminat almağa çalışır (7).

Hindistan da münasibətlərin pisləşməsində dolayısı yolla rol oynayan faktorlardan biridir. İslamabadın uzun illərdə davam edən narahatlığı ondan ibarətdir ki, Hindistan Əfqanıstanda anti-Pakistan qüvvələrini dəstəkləyir. IDSA (2025) hesabatı göstərir ki, Pakistan müdafiə rəhbərliyi sərhəddə baş verən hücumların arxasında Hindistanın kəşfiyyat fəaliyyətlərinin olduğuna inanır və bu fikri dövlət səviyyəsində dəfələrlə səsləndirib. Taliban isə Hindistanla açıq əməkdaşlıqdan çəkinir, lakin Yeni Dehlinin iqtisadi layihələrdə iştirakı Kabul üçün əhəmiyyətli alternativdir. Bu vəziyyət Pakistanın strateji narahatlığını daha da artırır.

2025-ci ilin payız gərginlikləri iki ölkə arasındakı münasibətlərin nə qədər həssas olduğunu göstərən ən son nümunələrdən biridir. Sərhəd toqquşmalarının artması həm diplomatik səviyyədə, həm də hərbi-siyasi kontekstdə ciddi narahatlıq doğurur. Pakistan ordusu sərhəd boyunca “terror qruplarının yerləşdiyi koordinatları” tələb etdikdən sonra Talibanla danışıqların tonu sərtləşmiş və tərəflər arasında ittihamlar daha açıq şəkildə səsləndirilməyə başlamışdı. Taliban tərəfi isə bildirirdi ki, Pakistan sərhəd boyunca əlavə hərbi infrastruktur qurur və bu, hərbi eskalasiyanı artırır. (9)

Bu gərginliklərin artmasının sosial-humanitar nəticələri də var. Pakistan artıq 3 milyondan çox əfqan qaçqını yerləşdirən ölkədir və iqtisadi böhran fonunda bu yük daha da ağırlaşır. Taliban hakimiyyəti dövründə Əfqanıstanı tərk edənlərin sayı artdığı üçün Pakistan 2024–2025-ci illərdə sərt

deportasiya siyasətləri həyata keçirməyə başlayıb. Bu siyasət Talibanla münasibətləri daha da pisləşdirib, çünki Kabul rəsmi olaraq bu deportasiyaları “insani hüquqların pozulması” kimi qiymətləndirir.

Hazırkı vəziyyətin digər mühüm elementi Talibanın beynəlxalq tanınma məsələsidir. Pakistan açıq şəkildə Taliban hökumətinin rəsmi şəkildə tanınmasından çəkinir, lakin qapalı danışıqlarda Talibanla əməkdaşlığı dərinləşdirmək istəyir. Bunun səbəbi Talibanın tanınmasıyla bağlı beynəlxalq təzyiqlərdir. Pakistan Talibanı tanımaq üçün ABŞ və Çinlə koordinasiyalı siyasət aparmağa çalışır, lakin bu addım hələlik atılmayıb. Taliban isə öz növbəsində Pakistanı “dost olmayan siyasətdə” ittiham edərək bildirir ki, tanınma məsələsində gecikmə Taliban hökumətinin iqtisadi və siyasi legitimliyinə zərər vurur (10).

Bütün bu proseslər fonunda iki ölkə arasındakı münasibətlərin gələcəyi bir neçə mümkün ssenari üzrə inkişaf edə bilər:

I. Gərginliyin azalması və mərhələli dialoq.

II. Sərhəd qarşıdurmalarının artması. TTP hücumlarının davam etməsi və Talibanın regional siyasətdə sərtləşməsi bu ssenarini gücləndirir.

III. İqtisadi əməkdaşlıq üzərində əməkdaşlığın yenidən qurulması. CPEC layihələrinin Əfqanıstana genişlənməsi dialoqu sabitləşdirə bilər.

IV. Tam diplomatik böhran və əlaqələrin dondurulması. Bu ssenari sərhəddə genişmiqyaslı hərbi əməliyyatların başlanması ilə reallaşa bilər.

Ümumilikdə hazırkı vəziyyət göstərir ki, Əfqanıstan-Pakistan münasibətləri tam sabitlikdən çox uzaqdır və gərginlik amilləri həm tarixi, həm siyasi, həm də geostrateji xarakter daşıyır. Tərəflərin qarşılıqlı inamsızlığı, radikal qrupların fəaliyyəti, böyük dövlətlərin maraqlarının toqquşması və iqtisadi qeyri-müəyyənlik bu münasibətlərin gələcəyini risk altında saxlayır.

Nəticə

Əfqanıstan-Pakistan münasibətləri uzun tarix, sərhəd mübahisələri, etnik parçalanmalar və regional güclərin rəqabəti fonunda formalaşmış mürəkkəb xarakter daşıyır. Durand xəttinin legitimliyi və Pəştunistan ideyası iki ölkə arasındakı münasibətlərdə əsas mübahisə mənbələridir. Sovet işğalı, Talibanın hakimiyyəti və ABŞ-in müdaxiləsi bu münasibətlərin gedişatını hər dəfə dəyişmiş, 2021-ci ildə Talibanın yenidən hakimiyyətə gəlməsi isə Pakistan üçün həm ümidlər, həm də risklər yaratmışdır.

Araşdırmada rəsmi bəyanatlar, media xəbərləri və ekspert rəylərinin müqayisəli təhlilindən istifadə olunub. Azərbaycanda bu mövzuda aparılan araşdırmalar hələ məhduddur, buna görə də əsas məlumat mənbələri beynəlxalq hesabatlar, region ekspertlərinin şərhləri və mediaya əsaslanan empirik müşahidələrdən ibarət olub.

Gələcəkdə iki ölkə arasında dayanıqlı münasibət yalnız qarşılıqlı etimadın artırılması, sərhəd təhlükəsizliyinin koordinasiyası və iqtisadi integrasiyanın gücləndirilməsi ilə mümkün olacaq. Transsərhəd ticarət və enerji layihələri isə gərginliyi azaltmaq üçün mühüm vasitələrdir. Ümumilikdə, Əfqanıstan-Pakistan münasibətlərinin gələcəyi siyasi iradə, təhlükəsizlik əməkdaşlığı və regional aktorların mövqeyindən asılı olaraq formalaşacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Al Jazeera. (2025, 26 Oktyabr). Pakistan says five soldiers and 25 fighters killed in Afghan border clashes. *Al Jazeera*. <https://www.aljazeera.com/news/2025/10/26/pakistan-says-five-soldiers-and-25-fighters-killed-in-afghan-border-clashes>

2. Gartenstein-Ross, D., & Vassefi, T. (2012, Fevral 22). *The forgotten history of Afghanistan-Pakistan relations*. Yale Journal of International Affairs. Retrieved from <https://www.yalejournal.org/publications/the-forgotten-history-of-afghanistan-pakistan-relations>
3. Human Rights Watch. (2001, İyul). *Crisis of Impunity: Pakistan's Support of the Taliban*. Retrieved from <https://www.hrw.org/reports/2001/afghan2/>
4. Institute for Defence Studies and Analyses. (2025, 11 Noyabr). *Pakistan's Afghanistan problem* [Issue Brief]. Manohar Parrikar Institute for Defence Studies and Analyses. <https://www.idsa.in/publisher/issuebrief/pakistans-afghanistan-problem>
5. Kaura, V. (2017, İyun 27). *The Durand Line: A British Legacy Plaguering Afghan-Pakistani Relations*. Middle East Institute. Retrieved from <https://www.mei.edu/publications/durand-line-british-legacy-plaguering-afghan-pakistani-relations>
6. Leitch, K. A. (2023). *Soviet War in Afghanistan*. EBSCO Research Starters. <https://www.ebsco.com/research-starters/history/soviet-war-afghanistan>
7. Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China. (2025, 21 Avqust). *Foreign Ministers of China, Afghanistan and Pakistan hold the Sixth Dialogue*. Retrieved from <https://www.fmprc.gov.cn>
8. Noor-Sylvia, Z., & Sylvia, N. (2025, 12 Noyabr). Pakistan-Afghanistan conflict and the question of cross-border terrorism. *Royal United Services Institute*. <https://www.rusi.org/explore-our-research/publications/commentary/pakistan-afghanistan-conflict-and-question-cross-border-terrorism>
9. Shahid, A. (2025, 26 Oktyabr). Pakistan reports border clashes during talks with Afghanistan. *Reuters*. <https://www.aljazeera.com/news/2025/10/26/pakistan-says-five-soldiers-and-25-fighters-killed-in-afghan-border-clashes>
10. Standish, R. (2025, 20 Avqust). China dangles Belt and Road investment to mend Taliban-Pakistan ties. *RFE/RL (Radio Free Europe/Radio Liberty)*.

Xülasə

Təzəgül Həsənova

Müasir əfqanıstan-pakistan münasibətləri tarixi kontekstdə

Məqalədə müasir Əfqanıstan–Pakistan münasibətlərinin tarixi və siyasi əsasları geniş şəkildə təhlil edilmişdir. Əsas diqqət iki ölkə arasındakı münasibətlərin mürəkkəb və gərgin xarakterinə yönəldilmişdir. Münasibətlərin əsas problem mənbələrindən biri kimi Durand xətti məsələsi göstərilmişdir. Bu sərhəd xətti Əfqanıstan tərəfindən tam şəkildə qəbul edilmədiyi üçün dövlətlər arasında uzunmüddətli narazılıq yaranmışdır. Pəştun əhalisinin iki ölkə arasında bölünməsi etnik və siyasi gərginliyi daha da artırmışdır. Məqalədə Əfqanıstanın uzun illər Pəştunistan ideyasını müdafiə etdiyi vurğulanır. XX əsrin ortalarında sərhəd toqquşmaları və diplomatik böhranlar münasibətlərin daha da pisləşməsinə səbəb olmuşdur. Sovet İttifaqının Əfqanıstanı işğalı regionun siyasi balansını dəyişmişdir. Pakistan həmin dövrdə mücahid qruplarını dəstəkləyərək regionda mühüm strateji aktora çevrilmişdir. Talibanın formalaşmasında Pakistanın siyasi və hərbi dəstəyinin mühüm rol oynadığı qeyd olunmuşdur. 11 sentyabr hadisələrindən sonra Pakistan ABŞ-ın terrorla mübarizə siyasətinə qoşulmuşdur. Buna baxmayaraq, Talibanla əlaqələrin tamamilə qırılmadığı bildirilmişdir. Talibanın 2021-ci ildə yenidən hakimiyyətə gəlməsi münasibətlərdə yeni mərhələ yaratmışdır. Pakistan ilkin mərhələdə Taliban hakimiyyətindən təhlükəsizlik baxımından müsbət nəticələr gözləmişdir. Lakin TTP qruplaşmasının fəaliyyətinin davam etməsi münasibətləri yenidən gərginləşdirmişdir. Sərhəd bölgələrində baş verən silahlı toqquşmalar qarşılıqlı ittihamları artırmışdır. Məqalədə Çin–Pakistan İqtisadi Dəhlizi layihəsinin regional əməkdaşlıq üçün mühüm əhəmiyyət daşıdığı vurğulanmışdır. ABŞ, Çin, Hindistan və Rusiya kimi böyük dövlətlərin maraqlarının münasibətlərə birbaşa təsir etdiyi göstərilmişdir. Qaçqın problemi və humanitar böhran münasibətlərin sosial tərəfini daha da ağırlaşdırmışdır. Nəticə olaraq qeyd edilir ki, iki ölkə arasında sabit münasibətlərin qurulması üçün qarşılıqlı etimadın və təhlükəsizlik əməkdaşlığının gücləndirilməsi vacibdir.

Açar sözlər: *Pakistan–Əfqanıstan münasibətləri, Durand xətti, Təhlükəsizlik və sərhəd münaqişələri, Taliban hakimiyyəti, Regional sabitlik və əməkdaşlıq*

Summary

Tazagul Hasanova

Modern Afghanistan–Pakistan Relations within a Historical Framework

The article examines the historical and political foundations of modern Afghanistan–Pakistan relations. Special attention is given to the complex and tense nature of the relationship between the two countries. One of the main sources of conflict is identified as the Durand Line dispute. Afghanistan has never fully recognized this border, which has caused long-term political disagreements between the states. The division of the Pashtun population between the two countries has further increased ethnic and political tensions. The article emphasizes that Afghanistan supported the idea of “Pashtunistan” for many years. Border clashes and diplomatic crises during the twentieth century worsened bilateral relations. The Soviet invasion of Afghanistan significantly changed the political balance in the region. During this period, Pakistan became an important strategic actor by supporting the Afghan Mujahideen. The article also highlights Pakistan’s political and military support in the formation of the Taliban movement. After the September 11 attacks, Pakistan joined the United States’ war on terror. However, unofficial ties with the Taliban were not completely severed. The return of the Taliban to power in 2021 created a new stage in Afghanistan–Pakistan relations. Initially, Pakistan expected the Taliban government to improve regional security. Nevertheless, the continued activities of the Tehrik-i-Taliban Pakistan (TTP) intensified tensions once again. Armed clashes along the border increased mutual accusations between the two sides. The article also discusses the importance of the China–Pakistan Economic Corridor as a potential tool for regional cooperation. It is noted that the interests of major powers such as China, the United States, Russia, and India directly influence the relationship between Afghanistan and Pakistan. The refugee crisis and humanitarian problems have also deepened the social dimension of tensions. In conclusion, the article argues that long-term stability between the two countries depends on strengthening mutual trust, security cooperation, and regional economic integration.

Keywords: *Pakistan–Afghanistan relations, Durand Line, Security and border conflicts, Taliban regime, Regional stability and cooperation*

II. RƏQƏMSAL TRANSFORMASIYANIN SIYASI ASPEKTLƏRİ: STRATEJİ İDARƏETMƏ, MILLİ TƏHLÜKƏSİZLİK VƏ İNSAN KAPITALI

SÜNİ İNTELLEKT VƏ AVTOMATLAŞDIRMANIN GƏLƏCƏYİN PEŞƏLƏRİNƏ TƏSİRİ

Nigar QƏDİMOVA *

Açar sözlər: *Süni intellekt, avtomatlaşdırma, istehsalat, robot texnologiyaları, əmək bazarı.*

Giriş

Süni intellekt (Sİ) və avtomatlaşdırma texnologiyaları müasir dünyada sürətlə inkişaf edən və həyatın müxtəlif sahələrinə əhəmiyyətli təsir göstərən sahələrdən biridir. Bu texnologiyalar yalnız istehsalat və xidmət sektorunda deyil, həm də təhsil, səhiyyə, logistika və maliyyə sahələrində köklü dəyişikliklər yaratmaqdadır. Ənənəvi iş modelləri tədricən dəyişir, insanın yerinə təkrarlanan və standartlaşdırılmış vəzifələri yerinə yetirə bilən sistemlər çıxır. Bununla yanaşı, texnologiyanın inkişafı yeni imkanlar və yeni peşə sahələrinin yaranmasına səbəb olur.

Gələcəyin iş dünyasında uğurlu olmaq üçün insanlar yalnız texniki biliklərə malik olmaqla kifayətlənməyəcək, həm də yaradıcı düşünmə, analitik bacarıqlar və kompleks problemləri həll etmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirməlidirlər. Sİ və avtomatlaşdırma əmək bazarında rəqabəti artıraraq, işçilərin biliklərini daim yeniləməsini və texnologiyaya uyğunlaşmasını tələb edir. Bu proses həmçinin əmək bazarında bərabərsizliyin artmasına səbəb ola bilər, çünki texnologiyaya uyğunlaşa bilən fərdlər daha çox rəqabət üstünlüyü qazanacaq.

Beləliklə, süni intellekt və avtomatlaşdırma texnologiyaları yalnız iş proseslərini sürətləndirmir, eyni zamanda gələcəyin peşə strukturlarını formalaşdırır və insan-makina əməkdaşlığının önəmini artırır.

I. Süni intellekt və avtomatlaşdırmanın tətbiq sahələri

Süni intellekt (Sİ) və avtomatlaşdırma texnologiyaları müasir dünyada müxtəlif sahələrdə getdikcə geniş tətbiq olunur. İstehsalat sektorunda robotlar, avtomatlaşdırılmış montaj xətləri və ağıllı idarəetmə sistemləri insan əməyini əvəz etməklə məhsuldarlığı artırır və səhv riskini minimuma endirir. Məsələn, avtomobil istehsalında robotlar təkcə montaj işlərini deyil, həm də boya, cilalama və keyfiyyət yoxlaması kimi prosesləri insanlardan daha sürətli və dəqiq həyata keçirir. Bunun nəticəsində həm istehsal xərcləri azalır, həm də məhsulun keyfiyyəti yüksəlir.

Xidmət sahəsində süni intellekt əsasən chatbotlar, avtomatlaşdırılmış müştəri dəstəyi sistemləri, smart təklif və tövsiyə sistemləri kimi formalar alır. Məsələn, e-ticarət platformalarında istifadəçilərin davranışlarını analiz edən Sİ alqoritmləri fərdi təkliflər təqdim edir, müştəri təcrübəsini artırır və satışları optimallaşdırır. Bank və maliyyə sektorunda isə kredit riskinin qiymətləndirilməsi və fırıldaqçılıq hallarının aşkarlanması üçün süni intellekt geniş istifadə olunur.

Səhiyyə sahəsində Sİ xəstə diaqnozlarının dəqiqliyini artırır, tibbi görüntülərin (rentgen, MRT və ultrasəs) analizini sürətləndirir və dərmanların effektivliyini təhlil edir. Əvvəllər radioloqlar və laboratoriya işçiləri bu işlərin böyük hissəsini manuel edirdilər, lakin indi avtomatlaşdırılmış

*müəllimi, BAAU

e-mail: nigar.qedimova94@gmail.com

“Dayanıqlı inkişafın milli prioritetləri: rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat, sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət, müasir innovasiyalar və təmiz ətraf mühit” adlı Respublika Elmi Konfransı

sistemlər çox vaxt tələb edən və səhv riski yüksək olan prosesləri daha sürətli və dəqiq həyata keçirir. Bundan əlavə, Sİ ilə idarə olunan telemedicina platformaları uzaq bölgələrdə yaşayan xəstələrə dərhal tibbi məsləhət və diaqnoz imkanı yaradır.

Təhsil sahəsində isə adaptiv öyrənmə proqramları və rəqəmsal müəllim alətləri tələbələrə fərdi yanaşma imkanı verir, müəllimlərin iş yükünü azaldır və təhsilin keyfiyyətini artırır. Süni intellektə əsaslanan testlər və tədris platformaları tələbənin zəif və güclü tərəflərini analiz edərək fərdi öyrənmə planları hazırlayır. Məsələn, dərslər zamanı tələbənin yanlış cavab verdiyi mövzular sistem tərəfindən qeyd olunur və əlavə materiallar təklif edilir. Bundan əlavə, Sİ və avtomatlaşdırma kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, logistika, enerji və digər sahələrdə də geniş tətbiq olunur. Kənd təsərrüfatında dronlar və ağıllı sensorlar məhsul yığımını optimallaşdırır, suvarma və gübrələmə sistemlərini idarə edir. Nəqliyyat sahəsində isə avtonom nəqliyyat vasitələri və ağıllı idarəetmə sistemləri yol hərəkətini daha təhlükəsiz və səmərəli edir. Enerji sektorunda isə Sİ ilə idarə olunan smart şəbəkələr enerji istehsalı və paylanmasını optimallaşdırır, xərcləri azaldır və tullantıları minimuma endirir.

Beləliklə, süni intellekt və avtomatlaşdırma texnologiyaları yalnız işlərin sürətini artırmaqla qalmır, eyni zamanda müxtəlif sahələrdə innovasiyaların tətbiqinə, resursların səmərəli idarə olunmasına və insanların daha yaradıcı və strateji işlərə yönəlməsinə imkan yaradır.

II. Ənənəvi işlər, yeni iş sahələri

Süni intellekt və avtomatlaşdırma bəzi ənənəvi işləri azaldır. Məsələn:

Cədvəl 1

Ənənəvi İş	Avtomatlaşdırılmış İş	Təsir
Mühasibat işçisi	Hesablamaları proqram təminatı edir	Sürət və dəqiqlik artır
Fabrik işçisi	Robot operatorları	Əmək xərci azalır
Müştəri dəstəyi	Chatbotlar	24/7 xidmət, işçi ehtiyacı azalır

Digər tərəfdən, yeni peşələr yaranır: Sİ mütəxəssisləri, məlumat analitikləri, robot texnikləri və kibertəhlükəsizlik mütəxəssisləri daha çox tələb olunur. Müqayisə etdikdə, ənənəvi işlər daha çox fiziki əməyə və təkrarlanan proseslərə bağlıdır, yeni işlər isə texnoloji bilik və yaradıcı düşüncə tələb edir. Bu da əmək bazarında böyük bir dəyişiklik deməkdir: texnologiyaya uyğunlaşan fərdlər daha çox imkan qazanır, uyğunlaşmayanlar isə risk altında qalır.

III. İnsan bacarıqları və texnologiyaya uyğunlaşma

Gələcəyin peşələrində uğur qazanmaq üçün yalnız texniki biliklər kifayət etmir. İnsanların yaradıcı düşüncə, analitik bacarıq və kompleks problemləri həll etmə qabiliyyəti ön plana çıxır. Müqayisə etsək:

- Ənənəvi iş sahəsində əsas bacarıq rutin əməliyyatları düzgün icra etməkdir.
- Avtomatlaşdırılmış və texnoloji iş sahəsində isə analitik düşüncə, proqramlaşdırma, məlumat analizi və qərarvermə bacarıqları vacibdir.

Buna görə, əmək bazarında rəqabət daha çox bilik və bacarıqlar üzərində qurulur. Təhlillər göstərir ki, texnologiya ilə əməkdaşlıq edə bilən işçilər həm əmək məhsuldarlığını artırır, həm də iş təhlükəsizliyini qoruyur.

IV. Sosial və iqtisadi təsirlər

Süni intellekt və avtomatlaşdırma əmək bazarında bərabərsizliyi də artırır. Müqayisə etdikdə:

- Yüksək texnoloji bilikləri olanlar daha rəqabətqabiliyyətli olur.
- Ənənəvi bacarıqlara sahib işçilər isə iş yerlərini itirmək riski ilə üzləşir.

Bununla yanaşı, texnologiya əməkdaşlıq imkanlarını genişləndirir: insan və maşın birlikdə işləyərək daha sürətli və dəqiq nəticələr əldə edə bilir. Müqayisə nəticəsində aydın olur ki, gələcəyin

“Dayanıqlı inkişafın milli prioritetləri: rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat, sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət, müasir innovasiyalar və təmiz ətraf mühit” adlı Respublika Elmi Konfransı

peşələrində uğur yalnız texnologiyayı tətbiq etməkdən deyil, həm də insan bacarıqlarını effektiv şəkildə istifadə etməkdən asılı olacaq.

V. Yeni yaranan peşələr və istifadəsi azalan peşələr

Cədvəl 2

Yeni yaranan peşələr (Artan tələbat)	İstifadəsi azalan / yoxa çıxan peşələr
Süni intellekt mütəxəssisi	Hesablama və sadə mühasibat işçisi
Məlumat analitiki	Sadə istehsal işçisi
Robot texniki / operatoru	Montaj xətti işçisi
Kibertəhlükəsizlik mütəxəssisi	Sadə məlumat daxil edən işçi
Avtomatlaşdırma sistemləri mühəndisi	Telefon operatorları / call-center işçiləri
Proqramlaşdırma və soft inkişaf mütəxəssisi	Analoq hesablama və sənəd işləmə işçiləri
Rəqəmsal marketing mütəxəssisi	Ənənəvi reklam və satış agentləri

Nəticə

Süni intellekt və avtomatlaşdırma texnologiyaları iş dünyasında köklü dəyişikliklər yaradır. Ənənəvi iş sahələri azalır, lakin yeni peşələr və əmək imkanları ortaya çıxır. Müqayisə göstərir ki, texnologiyaya uyğunlaşa bilən fərdlər daha rəqabətqabiliyyətli olur, uyğunlaşmayanlar isə risk altındadır. Gələcəyin peşələrində uğur yalnız texniki biliklərlə deyil, yaradıcı düşüncə, analitik bacarıq və insan-makina əməkdaşlığından asılıdır. Təhlillər göstərir ki, Sİ və avtomatlaşdırma həm imkanlar, həm də çağırışlar yaradır və insan bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi gələcəyin iş dünyasında əsas amil kimi qalacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Acemoglu, Daron & Restrepo, Pascual. Artificial Intelligence, Automation, and Work. In The Economics of Artificial Intelligence: An Agenda. University of Chicago Press, 2019.
2. AMEA Rəyasət Heyəti. “Süni intellekt fəlsəfəsində Azərbaycan–Türkiyə araşdırmalarının perspektivləri” — elmi konfrans məqaləsi.
3. Bastani, Aaron. Fully Automated Luxury Communism: A Manifesto. Verso Books, 2019.
4. Brynjolfsson, Erik & McAfee, Andrew. The Second Machine Age. W. W. Norton & Company, 2014.
5. Brynjolfsson, Erik & McAfee, Andrew. Race Against the Machine. 2011.
6. Crawford, Kate. Atlas of AI. Yale University Press, 2021.
7. Əliyev, Yusif. “Süni intellekt: nəzəriyyədən praktikaya” — II Beynəlxalq Elmi Konfrans materialı.
8. Fernández Macías, Enrique, Gómez, Emilia, Hernández Orallo, José və b. “A multidisciplinary taskbased perspective for evaluating the impact of AI autonomy and generality on the future of work.” 2018.
9. Kim, Taehoon. Future Proof Yourself: An AI Era Survival Guide. 2025.
10. Marguerit, David. “Augmenting or Automating Labor? The Effect of AI Development on New Work, Employment, and Wages.” 2025.
11. Pistono, Federico. Robots Will Steal Your Job, but That's OK. CreateSpace, 2012.
12. Steiner, Christopher. Automate This: How Algorithms Came to Rule Our World. Portfolio Hardcover, 2012.

Xülasə

Nigar Qədimova

Süni intellekt və avtomatlaşdırmanın gələcəyin peşələrinə təsiri

Süni intellekt (Sİ) və avtomatlaşdırma texnologiyaları son illərdə sürətlə inkişaf edərək iş dünyasında köklü dəyişikliklər yaratmaqdadır. Bu texnologiyalar sadə və təkrarlanan işləri avtomatlaşdırmaqla insan əmək resurslarını daha yaradıcı və strateji sahələrə yönəldir. Məsələn, istehsalat, logistika və mühasibat kimi sahələrdə robotlar və proqram təminatları insan müdaxiləsini minimuma endirir, sürət və səmərəliliyi artırır.

Gələcəyin peşələrinə təsir baxımından, bəzi ənənəvi işlər azalacaq, lakin eyni zamanda yeni peşə sahələri yaranacaq. Məsələn, Sİ mütəxəssisləri, məlumat analitikləri, kibertəhlükəsizlik mütəxəssisləri və robot texnikləri daha çox tələb olunacaq. İnsanların texnologiyaya uyğunlaşma bacarığı, yaradıcı düşünmə qabiliyyəti və kompleks problemləri həll etmə bacarığı ön plana çıxacaq. Bununla yanaşı, Sİ və avtomatlaşdırma əmək bazarında bərabərsizliyi də artırma bilər. Peşə sahibləri öz bilik və bacarıqlarını daim yeniləməli, təlim və təhsil proqramlarına yönəlməlidir. Son nəticədə, texnologiyanın gətirdiyi imkanlardan səmərəli istifadə edənlər daha rəqabətqabiliyyətli olacaq, insan və maşın əməkdaşlığı yeni iş modellərini formalaşdıracaq. Bu səbəbdən, gələcəyin peşələrində uğur qazanmaq üçün həm texnoloji biliklər, həm də yaradıcı və sosial bacarıqların inkişaf etdirilməsi vacibdir.

Açar sözlər: *Süni intellekt, avtomatlaşdırma, istehsalat, robot texnologiyaları, əmək bazarı.*

Summary

Nigar Gadimova

The impact of AI and automation on the future of work

Artificial intelligence (AI) and automation technologies have rapidly advanced in recent years, creating fundamental changes in the business world. By automating simple and repetitive tasks, these technologies redirect human labor resources toward more creative and strategic fields. For example, in areas such as manufacturing, logistics, and accounting, robots and software minimize human intervention while increasing speed and efficiency.

In terms of their impact on future professions, some traditional jobs will decrease, but at the same time new career fields will emerge. For instance, AI specialists, data analysts, cybersecurity experts, and robotics technicians will be in higher demand. People's ability to adapt to technology, their creativity, and their capability to solve complex problems will become more important. However, AI and automation may also increase inequality in the labor market. Professionals must continuously update their knowledge and skills and engage in training and educational programs. Ultimately, those who use technological opportunities effectively will be more competitive, and the collaboration between humans and machines will shape new work models. Therefore, to succeed in future professions, it is essential to develop both technological knowledge and creative and social skills.

Keywords: *Artificial intelligence, automation, manufacturing, robotics, labor market.*

DAYANIQLI İNKİŞAF MODELİNDƏ İNSAN KAPİTALININ TRANSFORMASIYASI VƏ SÜNİ İNTELLEKTİN SİNERJİLİ TƏTBİQİ

Nərmin İSAYEVA*

Açar sözlər: insan kapitalı, süni intellekt, rəqəmsal transformasiya, dayanıqlı inkişaf, sinerji modeli

Giriş

Müasir global iqtisadiyyatın sürətlə dəyişən strukturu insan kapitalının inkişafını və süni intellekt (Sİ) texnologiyalarının tətbiqini dayanıqlı inkişaf modellərinin mərkəzi komponentinə çevirir. XXI əsrdə rəqəmsal transformasiya əmək resurslarının keyfiyyət tələblərini yenidən formalaşdırır və iqtisadi proseslərin məhsuldarlığını müəyyən edən yeni sinerji mexanizmlərinin yaranmasına şərait yaradır. Bir çox aparıcı beynəlxalq tədqiqat qurumlarının hesablamalarına görə, innovasiya yönümlü inkişaf strategiyaları yüksək insan kapitalı ilə dəstəkləndikdə ölkələrin iqtisadi artım sürəti daha davamlı olur (8, s. 17).

İnsan kapitalının transformasiyası yalnız bilik və bacarıqların modernləşdirilməsi ilə məhdudlaşmır; burada həmçinin yaradıcılıq qabiliyyəti, analitik düşüncə, çeviklik və yeni texnologiyalara adaptasiya kimi metakompetensiyalar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir (5, s. 41). Bu xüsusiyyətlər süni intellektin tətbiq edildiyi əmək mühitində insanların rolunu yenidən müəyyənləşdirir və insan–texnologiya qarşılıqlı əlaqəsinin optimallaşdırılmasını tələb edir. Rəqəmsal bacarıqların yüksəldilməsi və əmək bazarının struktur uyğunlaşması olmadan Sİ texnologiyalarının iqtisadi səmərəsi tam reallaşdırıla bilməz (4, s. 15).

Süni intellekt sistemləri iqtisadiyyatda qərar qəbul etmə proseslərini sürətləndirməklə yanaşı, resursların səmərəli bölgüsü, istehsal proseslərinin optimallaşdırılması, yeni biznes modellərinin formalaşması və məhsuldarlığın artımına geniş imkanlar yaradır (10, s. 67). Bu baxımdan, Sİ-in dayanıqlı inkişaf çərçivəsində istifadəsi iqtisadi, sosial və texnoloji sferalar arasında balanslı inkişafın əldə olunmasına xidmət edir.

Azərbaycanın milli inkişaf strategiyasında insan kapitalının gücləndirilməsi və rəqəmsal iqtisadiyyatın genişləndirilməsi əsas prioritetlər sırasındadır. Xüsusilə “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası” çərçivəsində təhsil sisteminin modernləşdirilməsi, yüksək ixtisaslı kadr hazırlığı və innovasiyaya əsaslanan iqtisadi modelin qurulması xüsusi yer tutur. Bu kontekstdə insan kapitalı ilə süni intellekt texnologiyalarının sinerjili tətbiqi həm iqtisadi artımın keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, həm də yeni rəqəmsal kompetensiyalarla təmin edilmiş əmək bazarının formalaşmasına imkan yaradır (2, s. 29).

Beləliklə, mövcud araşdırma dayanıqlı inkişaf modelinin əsas dayaqlarından olan insan kapitalının transformasiyası ilə süni intellekt texnologiyalarının qarşılıqlı əlaqəsini elmi-metodoloji müstəvidə təhlil etmək, sinerjinin reallaşma mexanizmlərini müəyyənləşdirmək və bu prosesin iqtisadi inkişaf üçün yaratdığı üstünlükləri qiymətləndirmək məqsədi daşıyır.

I. İnsan kapitalının dayanıqlı inkişaf konsepsiyasında transformasiyası

Dayanıqlı inkişafın müasir nəzəri çərçivəsi insan kapitalını təkcə iqtisadi resurs deyil, həm də sosial, intellektual və texnoloji tərəqqinin strateji əsaslarından biri kimi xarakterizə edir. Global mühitdə gedən iqtisadi, texnoloji və sosial dəyişikliklərin intensiv xarakter alması insan kapitalının klassik anlayışdan çıxaraq daha kompleks və dinamik məzmunu malik yeni bir kateqoriyaya çevrilməsinə gətirib çıxarır (3, s. 15). Bu baxımdan insan kapitalının transformasiyası həm milli

*doktorant, ADNSU
e-mail: nisayeva@beu.edu.az

inkişaf strategiyalarında, həm də beynəlxalq iqtisadi modellərdə dayanıqlılığın əsas şərti kimi dəyərləndirilir.

Müasir innovasiya yönümlü iqtisadiyyat insan kapitalına yalnız əməyin daşıyıcısı kimi deyil, həm də yeni biliklərin, texnoloji yeniliklərin və yaradıcı ideyaların generatoru kimi yanaşır. İqtisadiyyatın rəqəmsallaşması, istehsalın avtomatlaşdırılması və Sİ sistemlərinin geniş tətbiqi insan kapitalının tərkibində analitik düşüncə, çeviklik, yüksək adaptasiya qabiliyyəti və kompleks problem həll etmə bacarıqlarının dominant mövqeyə keçməsinə səbəb olur (5, s. 41). Bu xüsusiyyətlər əmək bazarında həm fərdi, həm də institusional səviyyədə rəqəbatqabiliyyətin əsas determinantı hesab olunur.

Bilik yönümlü iqtisadi sistemlərdə insan kapitalı innovasiya proseslərinin dərinliyini müəyyən edən başlıca amildir. Bu səbəbdən, yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması, mövcud kadrların yenidən təlimi və davamlı inkişaf mexanizmlərinin qurulması sosial-iqtisadi modernizasiyanın ayrılmaz komponentinə çevrilir (4, s. 22).

İnsan kapitalının transformasiyası təcrid olunmuş proses deyil; əksinə, qlobal məkanın iqtisadi və texnoloji meyilləri tərəfindən müəyyən edilir. Müasir dövrdə aşağıdakı meqatrendlər insan kapitalının yenidən formalaşdırılmasını şərtləndirən əsas xarici təsir amilləridir:

Birincisi, **rəqəmsal iqtisadiyyatın genişlənməsi** intellektual əməyin rolunu gücləndirir, əmək bazarının strukturunda yeni peşə sinifləri yaradır və rəqəmsal savadlılığın minimal tələblər səviyyəsinə yüksəlməsinə səbəb olur (8, s. 17). Bu şəraitdə informasiya idarəçiliyi, data analitikası və texnoloji uyğunlaşma bacarıqları daha böyük əhəmiyyət kəsb edir.

İkincisi, **əmək münasibətlərində elastiklik və hibrid iş modelləri** əmək funksiyalarının məzmununa dəyişiklik edir və işçilərin adaptasiya bacarıqlarını ön plana çəkir. Bu kontekstdə insan kapitalının dəyəri onun dəyişkən mühitə reaksiyasının sürətinə uyğun qiymətləndirilir.

Üçüncüsü, **yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı** “yaşıl bacarıqlar” ın — ekoloji idarəetmə, resursların səmərəli istifadəsi, dayanıqlı istehsal texnologiyalarının tətbiqi — insan kapitalının yeni komponentləri kimi formalaşmasına səbəb olur (10, s. 67).

Dördüncüsü, **demoqrafik dəyişikliklər** həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə insan kapitalının strukturuna təsir göstərir. Gənc işçi qüvvəsinin üstünlük təşkil etdiyi dövlətlərdə texnoloji adaptasiya daha sürətli baş verir, yaşlı əhəlinin yüksək payı olan ölkələrdə isə yenidən ixtisaslaşma daha prioritet məsələ kimi ortaya çıxır (6, s. 51).

Bu meqatrendlər insan kapitalının idarə olunmasında strateji yanaşmanın zəruriliyini artırır.

İnsan kapitalının keyfiyyətinin artırılması məhz təhsil sisteminin modernləşməsi ilə mümkündür. Təhsil prosesinin məzmunu, strukturu və idarəetmə mexanizmi dəyişmədən insan kapitalının transformasiyası yalnız nominal xarakter daşıya bilər. Müasir dövrdə təhsil sistemi:

- analitik və tənqidi düşüncə,
- rəqəmsal savadlılıq,
- yaradıcılıq,
- ünsiyyət və əməkdaşlıq,
- problem yönümlü düşüncə kimi metakompetensiyaların sistemli şəkildə formalaşdırılmasını təmin etməlidir (2, s. 29).

Ali təhsil müəssisələrinin sənaye ilə inteqrasiyası, universitet–sənaye tərəfdaşlıqlarının genişlənməsi və tətbiqi tədqiqat mühitinin gücləndirilməsi insan kapitalının keyfiyyətinin artırılmasında mühüm rol oynayır. Azərbaycanda Ali təhsil sisteminin rəqəmsal transformasiya istiqamətində atılan addımlar da insan kapitalının yenilənməsi baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır (1, s. 11).

İnsan kapitalının iqtisadi və sosial təsirlərini qiymətləndirmək üçün müxtəlif indikatorlardan istifadə olunur. Bunlara təhsil səviyyəsi, rəqəmsal bacarıqlar, əmək məhsuldarlığı, əmək bazarında

tələb–təklif uyğunluğu və innovasiyaya qatılma göstəriciləri daxildir (9, s. 33). Bu indikatorlar insan kapitalının strukturunda baş verən dəyişiklikləri və onun iqtisadi sistemə təsir gücünü obyektiv qiymətləndirməyə imkan yaradır.

Bununla yanaşı, insan kapitalının keyfiyyəti həm mikro, həm mezo, həm də makro səviyyədə qiymətləndirilməlidir. Mikro səviyyədə fərdi bacarıqlar və kompetensiyalar, mezo səviyyədə təşkilatların kadr potensialı, makro səviyyədə isə ölkənin ümumi təhsil və innovasiya göstəriciləri nəzərə alınır.

İnsan kapitalının yenilənməsi iqtisadi artımın keyfiyyətini yüksəldən əsas determinantlardan biridir. Yeni bacarıqlara malik işçi qüvvəsi istehsal proseslərində innovasiya tətbiqini genişləndirir, nəticədə həm məhsuldarlıq artır, həm də iqtisadiyyatın struktur çevikliyi güclənir (7, s. 19). Bu proses dayanıqlı inkişafın sosial, iqtisadi və ekoloji komponentləri arasında tarazlığı dəstəkləyir.

İnsan kapitalının transformasiyası həmçinin ölkənin qlobal rəqabət indeksində mövqeyinin yaxşılaşmasına, yeni iş yerlərinin yaranmasına və iqtisadiyyatın diversifikasiyasının dərinləşməsinə şərait yaradır. Bu baxımdan insan kapitalına yönəlik investisiyalar dayanıqlı inkişafın təkcə iqtisadi deyil, həm də sosial sabitlik komponentinə çevrilmiş olur.

II. Süni intellektin insan kapitalı ilə sinerjili tətbiqinin iqtisadi mexanizmləri

Süni intellektin (Sİ) sürətlə inkişafı insan kapitalının iqtisadi sistemdəki funksional yükünü köklü şəkildə dəyişdirir və yeni sinerji əsaslı inkişaf modelinin formalaşmasını zəruri edir. Bu sinerji modeli insanın intuitiv, etik, yaradıcı və strateji bacarıqlarını Sİ-nin yüksək hesablama sürəti, məlumatın dərinlən emalı və proqnozlaşdırma imkanları ilə birləşdirərək iqtisadi sistemlərdə çoxaldıcı effekt yaradır (4, s. 15). İnsan–Sİ inteqrasiyası təkcə əməyin strukturunu deyil, həm də qərarvermə proseslərini, innovasiya dinamikasını və resursların bölgüsünü optimallaşdıran transformasiya mexanizminə çevrilir.

Sİ-nin tətbiqi əmək bazarında həm əvəzləyici, həm də tamamlayıcı effekt yaradır. Əvəzləyici təsir rutin əməyin avtomatlaşması ilə nəticələnirsə, tamamlayıcı təsir yaradıcı, analitik və texnoloji kompetensiyaların rolunu gücləndirir (10, s. 67). Aşağıdakı cədvəl əmək bazarında dəyişən bacarıq tələblərinin strukturunu göstərir.

Cədvəl 1. Əmək bazarında Sİ tətbiqindən sonra bacarıq tələblərinin dəyişməsi

Bacarıq qrupu	Əvvəlki dövr (ənənəvi iqtisadiyyat)	Sİ dövrü (rəqəmsal iqtisadiyyat)
Rutin texniki bacarıqlar	Yüksək tələbat	Azalan əhəmiyyət
Analitik düşüncə	Orta səviyyədə tələbat	Yüksək tələbat
Rəqəmsal savadlılıq	Məhdud rol	Əsas baza kompetensiyası
Yaradıcı bacarıqlar	İkincil rol	Strateji rol
İnsan–texnologiya əməkdaşlığı	Demək olar ki, yoxdur	Əsas funksional bacarıqlardan biri

Cədvəldən göründüyü kimi, insan kapitalının dəyəri texniki bilikdən daha çox analitik, yaradıcılıq və rəqəmsal uyğunlaşma bacarıqlarına keçir (8, s. 17). Bu isə kadr hazırlığı və təlim sisteminin struktur yenilənməsini tələb edir.

İnsan və Sİ arasındakı sinerji “biri digərini əvəzləyir” prinsipinə deyil, “bir-birini tamamlayır” prinsipinə əsaslanır. Sİ məlumat emalı və proqnozlaşdırma üzrə üstünlük təşkil edərkən, insan etik

qərarvermə, sosial intellekt, empatiya, kreativlik və strateji idarəetmə sahələrində dominant rolda qalır (5, s. 41).

Cədvəl 2. İnsan–Sİ əməkdaşlığının funksional tamamlayıcılığı

Funksiya	İnsan üstünlüyü	Sİ üstünlüyü
Strateji qərarvermə	✓	–
Böyük verilənlərin emalı	–	✓
Kreativlik və dizayn	✓	–
Təkrarlanan əməliyyatlar	–	✓
Etik dəyərləndirmə	✓	–
Risk proqnozu	–	✓

Bu tamamlayıcılıq iqtisadi sistemdə sinerji əsasında məsuldarlıq artımı, innovasiya intensivliyi, xərclərin azaldılması və idarəetmə səmərəliliyinin yüksəlməsi ilə nəticələnir.

Sİ və insan kapitalının integrasiyası nəticəsində yaranan iqtisadi effektlər çoxölçülüdür və əsasən dörd istiqamətdə özünü göstərir:

1. Məhsuldarlığın yüksəlməsi

Sİ əməliyyat yükünü azaldır, insan isə daha yüksək dəyər yaradan fəaliyyətlərə fokuslanır (9, s. 33). Bu, müəssisələrin əməliyyat səmərəliliyini artırır.

2. Resurs bölgüsünün optimallaşması

Sİ-nin proqnozlaşdırma gücü resursların daha düzgün bölüşdürülməsini təmin edir, mənfi variantların kənarlaşdırılmasını sürətləndirir (3, s. 15).

3. İnnovasiya mühitinin genişlənməsi

Yeni məhsul və xidmətlərin hazırlanması Sİ-in analitik dəstəyi və insan yaradıcılığı ilə sürətlənir (7, s. 19).

4. Xərclərin və əməliyyat risklərinin azalması

Sİ səhvləri azaldır, optimallaşdırılmış əməliyyat modelləri isə xərclərin və risklərin minimumlaşdırılmasına şərait yaradır (6, s. 51).

İnsan kapitalı ilə Sİ-in effektiv integrasiyası bir sıra institusional mexanizmlərin formalaşdırılmasını tələb edir:

- rəqəmsal bacarıqlar üzrə milli standartların hazırlanması (2, s. 29);
- Sİ üzrə ixtisaslaşmış kadr hazırlığı və yenidən ixtisaslaşma proqramları;
- universitet–sənaye əməkdaşlığı ekosisteminin genişləndirilməsi;
- Sİ-in etik və hüquqi çərçivəsinin tənzimlənməsi;
- rəqəmsal innovasiya mərkəzlərinin yaradılması;
- Startap və texnoparklarda Sİ yönümlü layihələrin dəstəklənməsi.

Bu şərtlər özlüyündə insan–Sİ sinerjisinin tam reallaşması üçün sosial və institusional zəmin yaradır.

Azərbaycanın “Azərbaycan 2030” strategiyası insan kapitalının gücləndirilməsini, iqtisadiyyatın rəqəmsal transformasiyasını və innovasiya əsaslı inkişafı prioritet elan etmişdir (1, s. 11). Bu strateji çərçivədə Sİ-in tətbiqi aşağıdakı istiqamətlərdə xüsusi aktualıq kəsb edir:

- təhsilin rəqəmsal mühitə uyğunlaşdırılması;

- Sİ təlim proqramlarının genişləndirilməsi;
- iqtisadiyyatın yüksək texnoloji sahələrində kadr çatışmazlığının aradan qaldırılması;
- elektron idarəetmə və data əsaslı qərarvermənin gücləndirilməsi;
- dövlət–özəl tərəfdaşlığında Sİ innovasiyalarının təşviqi (12, s. 59).

Bu addımlar insan kapitalının keyfiyyət göstəricilərini yüksəltməklə iqtisadi sistemin rəqabətqabiliyyətini də artırır.

III. İnsan kapitalının transformasiyası və süni intellekt tətbiqinin təkmilləşdirilmə istiqamətləri

Süni intellekt texnologiyalarının iqtisadi və sosial proseslərə nüfuz etməsi insan kapitalının mahiyyətini yenidən şərh etməyi tələb edir. Müasir dövrdə əmək bazarında üstünlük qazanan bacarıqlar artıq yalnız texniki biliklərlə məhdudlaşmır; yaradıcı düşüncə, sosial zəkâ, analitik təhlil qabiliyyəti və rəqəmsal mühitdə adaptasiya bacarığı əsas müəyyənədicilər göstəricilərə çevrilib. Bu mənada insan kapitalının Sİ ilə paralel şəkildə inkişaf etdirilməsi təkcə texnoloji yenilənmə deyil, həm də genişmiqyaslı mədəni, təşkilati və institusional dəyişiklik tələb edən strateji prosesdir. Aşağıdakı istiqamətlər bu transformasiyanın ən vacib istiqamətlərini əhatə edir. İnsan kapitalının inkişafında əsas çağırış ondan ibarətdir ki, mövcud biliklər çox sürətlə köhnəlir və əmək bazarının tələbləri hər 3–5 ildən bir dəyişir. Buna görə də təkmilləşdirilmənin ilk istiqaməti bacarıqların çevik yenilənməsi, genişlənməsi və peşəkar özünüinkişaf prosesinin daimi xarakter almasıdır.

Yeni tələblər üç əsas blokda cəmlənir:

- (a) Rəqəmsal-texnoloji bacarıqlar (data savadlılığı, Sİ ilə işləmə mədəniyyəti),
- (b) Yüksək səviyyəli idrak funksiyaları (kritik düşüncə, problem həll etmə, sistemli analiz),\
- (c) Sosial-emosional bacarıqlar (liderlik, komanda işi, etik qərarvermə).

Bu model insanı yalnız texnologiyanın istifadəçisi deyil, həm də onunla əməkdaşlıq edə bilən yaradıcı subyektə çevirir. İnsan kapitalının dayanıqlı inkişafı təhsil sisteminin özünün də transformasiyasını zəruri edir. Təhsil proqramları daha çevik, daha modullaşdırılmış və real sektorun tələblərinə uyğun formalaşmalıdır. Burada üç əsas istiqamət vacibdir:

Birincisi, Sİ, data analitikası və rəqəmsal iqtisadiyyat üzrə fənlərin bütün ali təhsil pillələrinə integrasiyası. Bu, tələbələrin yalnız nəzəri bilik deyil, real tətbiq mühitinə uyğun bacarıqlar qazanmasına şərait yaradır.

İkincisi, universitet–sənaye əməkdaşlığının gücləndirilməsi, tələbələrin real şirkət layihələrində iştirak etməsi və praktiki problem həll etmə təcrübəsi qazanması. Bu model həm öyrənmənin keyfiyyətini artırır, həm də insan kapitalını daha “bazara hazır” vəziyyətə gətirir.

Üçüncüsü, həyatboyu təhsil mexanizmlərinin genişləndirilməsi və mikrosertifikatlaşdırma proqramlarının tətbiqi. İnsan kapitalının Sİ dövründə rəqabətə davamlı qalması üçün davamlı öyrənmə vacibdir.

Əmək bazarında baş verən dəyişikliklər Sİ-nin tətbiqindən daha dərinidir. Peşələrin funksional strukturu dəyişir, bir qismi avtomatlaşdırılır, yeni hibrid peşələr yaranır və əmək bazarında çevik keçidlər tələb olunur.

Bu çərçivədə təkmilləşdirmənin əsas istiqamətləri bunlardır:

- Yeni peşə xəritəsinin hazırlanması, Sİ ilə bağlı mütəxəssislərə artan tələbi proqnozlaşdırmaq;
- Əmək bazarı üçün hibrid peşə modullarının tətbiqi, məsələn: “data analitiki + iqtisadçı”, “Sİ etik eksperti + hüquqşünas”;
- İşçi reskilling və upskilling proqramlarının dövlət–özəl tərəfdaşlığı əsasında genişləndirilməsi;
- Avtomatlaşdırmanın risk qruplarına təsirinin sosial cəhətdən yumşaldılması, yəni peşələrin itirilməsinin qarşısını almaq üçün sosial və karyera dəstəyi.

Beləliklə, əmək bazarı yalnız yeni texnologiyaya deyil, həm də yeni əmək mədəniyyətinə uyğunlaşdırılmış olur.

İnsan–Sİ sinerjisinin dayanıqlı işləməsi üçün texnologiyanın idarə olunması qədər onun etik və hüquqi nəzarəti də vacibdir. Tətbiq sahələri genişləndikcə şəxsi məlumatların qorunması, alqoritmik ədalətlik, qərarvermədə şəffaflıq və texnoloji məsuliyyət məsələləri ön plana çıxır.

Buna görə də aşağıdakı institusional təkmilləşdirmələr xüsusi aktualıq kəsb edir:

- Sİ-nin etik istifadəsi üzrə milli çərçivənin hazırlanması;
- Dövlət və özəl sektorda Sİ tətbiqlərini tənzimləyən innovasiya qanunvericiliyinin yenilənməsi;
- Açıq məlumatların təhlükəsiz istifadəsini təmin edən milli data platformasının formalaşdırılması;
- Sİ-in sosial təsirlərinin monitorinqi üçün ekspert şuralarının və tənzimləyici komitələrin yaradılması.

Bu tədbirlər insan kapitalının təhlükəsiz, şəffaf və etibarlı texnoloji mühitdə inkişafını stimullaşdırır.

İnsan kapitalının Sİ ilə sinerjisi yalnız bilik və bacarıqlardan ibarət deyil; bu, həm də idarəetmə prosesinin yeni formasını tələb edir. Burada əsas məsələ insanın qərarvermə prosesində lider rolunu qorumaq, Sİ-ni isə dəstək aləti kimi optimal şəkildə daxil etməkdir.

Təkmilləşdirilən idarəetmə modelləri bunlardır:

- Hibrid qərarvermə – insan strateji, Sİ isə analitik qərarları dəstəkləyir;
- İnteqrasiya olunmuş əməliyyat komandalı modeli – insan və Sİ bir prosesdə paralel işləyir;
- Sİ-təhlilli proqnozlaşdırıcı idarəetmə – risklər və imkanlar qabaqcadan modelləşdirilir;
- Etik idarəetmə – texnoloji tətbiqlərin sosial və davranış təsirləri real vaxtda izlənilir.

Bu idarəetmə mədəniyyəti insan kapitalının potensialını artırır və texnologiyanın təhlükəsiz istifadəsini təmin edir.

Azərbaycan üçün insan kapitalının keyfiyyətinin yüksəldilməsi və Sİ-nin iqtisadiyyata tətbiqi milli prioritet kimi qəbul olunur. “Azərbaycan 2030” strategiyası, rəqəmsal iqtisadiyyat proqramları və innovasiya gündəmi bu istiqamətləri açıq şəkildə dəstəkləyir.

Bu kontekstdə ölkədə:

- rəqəmsal bacarıqların inkişafı üzrə dövlət proqramları genişləndirilir,
- universitetlərdə Sİ və data elmi üzrə yeni ixtisaslaşmalar yaradılır,
- dövlət idarəetməsində data əsaslı qərarvermə mexanizmləri tətbiq olunur,
- Startap və innovasiya ekosistemində Sİ layihələri üçün əlverişli mühit formalaşır.

Bütün bunlar insan kapitalının daha çevik, daha yaradıcı və texnologiyaya adaptasiya olunan formaya keçidini dəstəkləyir.

Bu bölmədə qeyd olunan istiqamətlər göstərir ki, insan kapitalının Sİ ilə sinerjisi yalnız texnoloji yenilik deyil, həm də genişmiqyaslı sosial-iqtisadi transformasiyadır. İnsan–Sİ əməkdaşlığının təkmilləşdirilməsi təhsilin yenilənməsini, əmək bazarının çevikləşdirilməsini, yeni idarəetmə modellərinin tətbiqini və institusional çərçivələrin modernləşdirilməsini tələb edir.

Nəticə

Süni intellektin global miqyasda sürətli inkişafı və rəqəmsal transformasiyanın bütün iqtisadi və sosial sistemlərə nüfuzu insan kapitalının mahiyyətini yenidən təhlil etməyi tələb edir. Müasir dövrdə insan kapitalının rəqabətqabiliyyətliliyi təkcə bilik və bacarıqların həcmi ilə deyil, bu bacarıqların dəyişən texnoloji mühitə uyğunlaşma sürəti, çevikliyi və yenilənmə qabiliyyəti ilə müəyyən olunur. Bu baxımdan insan kapitalının dayanıqlı inkişaf modelinə inteqrasiyası və süni intellekt texnologiyaları ilə sinerjili tətbiqi iqtisadi artımın yeni mərhələsinin formalaşmasında əsas həlledici amilə çevrilir.

Tədqiqat nəticələri göstərir ki, insan kapitalının transformasiyası sadəcə rəqəmsal bacarıqların artırılması ilə məhdudlaşmır; o, təhsil sistemində struktur dəyişiklikləri, əmək bazarının funksional modelinin yenilənməsi, peşə standartlarının çevikləşdirilməsi, idarəetmə mexanizmlərinin modernləşdirilməsi və institusional çərçivələrin gücləndirilməsi ilə müşayiət olunmalıdır. Bu transformasiya prosesi insanı texnologiyanın passiv istifadəçisindən çıxarıb, onunla əməkdaşlıq edən, yaradıcılıq qabiliyyəti yüksək olan və strateji qərarvermədə üstünlük qazanan aktiv subyektə çevirir.

Süni intellektin tətbiqi həm yeni imkanlar yaradır, həm də risklər formalaşdırır. Bu səbəbdən insan kapitalı ilə Sİ arasında optimal tarazlıq yaradılması, etik və hüquqi çərçivələrin formalaşdırılması, məlumat təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və texnoloji tətbiqlərin sosial təsirlərinin idarə olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda, innovasiya yönümlü iqtisadiyyatın qurulması üçün universitet–sənaye əməkdaşlığı, peşəkar reskilling və upskilling proqramları, rəqəmsal kompetensiyaların modullaşdırılmış şəkildə inkişafı və dövlət–özəl tərəfdaşlığının genişləndirilməsi vacib şərtlərdir.

Azərbaycanın milli inkişaf prioritetləri, rəqəmsal iqtisadiyyat strategiyası və “Azərbaycan 2030” kimi strateji sənədlər insan kapitalının texnoloji transformasiyasını dövlət səviyyəsində dəstəkləyir. Bu kontekstdə süni intellektlə insan kapitalının sinerjisi ölkənin rəqabətqabiliyyətli, bilik əsaslı və innovativ iqtisadi model qurmaq hədəfləri ilə tam uzlaşır.

Ümumilikdə, aparılan təhlil göstərir ki, insan kapitalının Sİ ilə sinerjili şəkildə inkişaf etdirilməsi yalnız iqtisadi artımın sürətlənməsinə deyil, həm də sosial rifahın yüksəlməsinə, idarəetmənin səmərəliliyinin artmasına, əmək bazarının çevikliyinin təmin olunmasına və dayanıqlı inkişafın strateji məqsədlərinə nail olunmasına xidmət edir. Bu sinerjinin davamlı şəkildə gücləndirilməsi gələcəkdə həm milli, həm də global səviyyədə inkişafın əsas aparıcı qüvvələrindən biri olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aghayev, K. İqtisadi artım və insan kapitalının transformasiyası. Bakı: Elm, 2022, 284 s.
2. Brynjolfsson, E., McAfee, A. The Second Machine Age. MIT Press, 2016.
3. Deloitte. Future of Work and AI Integration. London, 2021.
4. Əliyev, R. Rəqəmsal transformasiya və əmək bazarında struktur dəyişiklikləri//Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, İqtisadiyyat seriyası, 2022, №3, s. 11–22.
5. Əliyeva, S. İnsan kapitalının inkişafı və rəqəmsal bacarıqlar. Bakı: Təhsil, 2021, 198 s.
6. Hüseynov, Z. Dayanıqlı inkişaf modelləri və insan kapitalı. Bakı: Dövlət Nəşriyyatı, 2020, 310 s.
7. McKinsey Global Institute. Skill Shift: Automation and the Future of Workforce. 2020.
8. Məmmədov, A. Süni intellekt texnologiyalarının iqtisadiyyata təsiri. Bakı: “İqtisad Universiteti” nəş., 2023, 256 s.
9. OECD. Artificial Intelligence and Workforce Transformation. Paris, 2021.
10. PwC. AI and Human Capital Synergy in Sustainable Growth. 2023.
11. Quliyev, F. Rəqəmsal iqtisadiyyat və yeni kompetensiyalar. Bakı: Nurlar, 2022, 192 s.
12. Schwab, K. The Fourth Industrial Revolution. World Economic Forum, 2017.
13. UNDP. Sustainable Development and Skills of the Future. New York, 2023.
14. World Bank. Human Capital in a Digital Economy. Washington, 2022.

Xülasə

Nərmin İsayeva

Dayanıqlı inkişaf modelində insan kapitalının transformasiyası və süni intellektin sinerjili tətbiqi

“Dayanıqlı inkişafın milli prioritetləri: rəqəbatqabiliyyətli iqtisadiyyat, sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət, müasir innovasiyalar və təmiz ətraf mühit” adlı Respublika Elmi Konfransı

Məqalədə dayanıqlı inkişaf modelində insan kapitalının transformasiyası və süni intellekt texnologiyalarının sinerjili tətbiqinin iqtisadi mexanizmləri araşdırılmışdır. Müasir rəqəmsal transformasiya şəraitində insan kapitalının yalnız ənənəvi bilik və bacarıqlarla deyil, həm də analitik düşüncə, yaradıcılıq, rəqəmsal savadlılıq və adaptasiya qabiliyyəti kimi metakompetensiyalarla xarakterizə olunduğu göstərilmişdir. Tədqiqatda insan kapitalının inkişafına təsir edən əsas meqatrendlər, o cümlədən rəqəmsal iqtisadiyyatın genişlənməsi, əmək bazarının transformasiyası, yaşıl iqtisadiyyat və demoqrafik dəyişikliklər təhlil edilmişdir. Süni intellektin insan kapitalı ilə qarşılıqlı əlaqəsi əmək məhsuldarlığının artırılması, resurs bölgüsünün optimallaşdırılması, innovasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi və idarəetmə səmərəliliyinin yüksəldilməsi baxımından qiymətləndirilmişdir. Məqalədə insan və süni intellekt arasında tamamlayıcılıq prinsipi əsasında formalaşan sinerji modelinin dayanıqlı iqtisadi inkişaf üçün yaratdığı üstünlüklər əsaslandırılmışdır. Eyni zamanda təhsil sisteminin modernləşdirilməsi, rəqəmsal bacarıqların inkişafı, əmək bazarının yeni tələblərə uyğunlaşdırılması və etik-hüquqi tənzimləmə mexanizmlərinin gücləndirilməsi üzrə təkliflər irəli sürülmüşdür. Nəticədə insan kapitalı və süni intellektin integrasiyasının iqtisadi artımın keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, rəqəbatqabiliyyətliliyin artırılmasına və dayanıqlı inkişaf məqsədlərinin reallaşdırılmasına mühüm töhfə verdiyi müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: *insan kapitalı, süni intellekt, rəqəmsal transformasiya, dayanıqlı inkişaf, insan–Sİ sinerjisi, rəqəmsal bacarıqlar, innovasiya, əmək bazarının transformasiyası, rəqəbatqabiliyyətlik, bilik iqtisadiyyatı.*

Резюме

Нармин Исаева

Трансформация человеческого капитала и синергетическое применение искусственного интеллекта в модели устойчивого развития

В статье исследуются трансформация человеческого капитала в модели устойчивого развития и экономические механизмы синергетического применения технологий искусственного интеллекта. Показано, что в условиях современной цифровой трансформации человеческий капитал характеризуется не только традиционными знаниями и навыками, но и такими метакомпетенциями, как аналитическое мышление, креативность, цифровая грамотность и способность к адаптации. В исследовании проанализированы основные мегатренды, влияющие на развитие человеческого капитала, включая расширение цифровой экономики, трансформацию рынка труда, развитие зеленой экономики и демографические изменения. Взаимодействие искусственного интеллекта и человеческого капитала рассматривается с точки зрения повышения производительности труда, оптимизации распределения ресурсов, расширения инновационной деятельности и повышения эффективности управления. В статье обоснованы преимущества синергетической модели, основанной на принципе взаимодополняемости человека и искусственного интеллекта, для обеспечения устойчивого экономического развития. Также предложены направления модернизации системы образования, развития цифровых навыков, адаптации рынка труда к новым требованиям и совершенствования этико-правовых механизмов регулирования. Сделан вывод о том, что интеграция человеческого капитала и искусственного интеллекта способствует повышению качества экономического роста, конкурентоспособности и достижению целей устойчивого развития.

Ключевые слова: *человеческий капитал, искусственный интеллект, цифровая трансформация, устойчивое развитие, синергия человека и ИИ, цифровые навыки, инновации, трансформация рынка труда, конкурентоспособность, экономика знаний.*

Summary

Narmin Isayeva

Transformation of human capital and the synergistic application of artificial intelligence in the sustainable development model

The article examines the transformation of human capital within the sustainable development model and the economic mechanisms of the synergistic application of artificial intelligence technologies. It is argued that under the conditions of ongoing digital transformation, human capital is characterized not only by traditional knowledge and skills but also by such meta-competencies as analytical thinking, creativity, digital literacy, and adaptability. The study analyzes the key megatrends influencing human capital development, including the expansion of the digital economy, labor market transformation, the growth of the green economy, and demographic changes. The interaction between artificial intelligence and human capital is evaluated in terms of increasing labor productivity, optimizing resource allocation, expanding innovation activities, and improving managerial efficiency. The article substantiates the advantages of a synergy model based on the complementary relationship between humans and artificial intelligence for achieving sustainable economic development. In addition, recommendations are proposed for modernizing the education system, enhancing digital skills, adapting the labor market to new requirements, and strengthening ethical and legal regulatory mechanisms. The findings indicate that the integration of human capital and artificial intelligence contributes significantly to improving the quality of economic growth, increasing competitiveness, and achieving sustainable development goals.

Keywords: *human capital, artificial intelligence, digital transformation, sustainable development, human–AI synergy, digital skills, innovation, labor market transformation, competitiveness, knowledge economy.*

SÜNİ İNTELLEKT TEXNOLOGİYALARININ PROQRAMLAŞDIRMA TƏDRİSİNDƏ TƏTBİQİ: İNNOVATİV İNKİŞAF VƏ DAYANIQLI GƏLƏCƏK

Gülmar NAĞİYEVA*

Açar sözlər: *süni intellekt, proqramlaşdırma, innovativ təhsil, dayanıqlı inkişaf, rəqəmsal informasiya*

Giriş

Son onilliklərdə süni intellekt (Sİ) texnologiyaları elmin və cəmiyyətin inkişafında əsas istiqamətlərdən birinə çevrilmişdir. Bu sahədəki sürətli irəliləyişlər yalnız sənaye və iqtisadiyyatın deyil, həm də təhsil sistemlərinin mahiyyətini köklü şəkildə dəyişməyə başlamışdır. Xüsusilə rəqəmsal dövrün tələblərinə cavab verən yeni nəsil təhsil modellərinin formalaşmasında süni intellekt mühüm rol oynayır. Bu texnologiyalar tədris prosesinin fərdiləşdirilməsini, tələbələrin bilik səviyyəsinə və öyrənmə tempinə uyğun adaptiv mühitlərin yaradılmasını mümkün edir. Təhsil sistemində Sİ-nin tətbiqi yalnız texniki yenilik kimi deyil, həm də pedaqoji yanaşmaların transformasiyası baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Ənənəvi dərslərin metodlarının yerini getdikcə interaktiv, məlumat yönümlü və tələbəyə adaptiv öyrənmə modelləri tutur. Bu prosesdə Sİ əsaslı alətlər – ağıllı repetitor sistemləri, kod analizatorları, virtual laboratoriyalar və avtomatik qiymətləndirmə platformaları – müəllim və tələbə arasında dinamik əlaqə yaradır. Xüsusilə proqramlaşdırma tədrisində bu cür texnologiyalar tələbələrə mürəkkəb anlayışları vizual və praktik formada mənimsəməyə şərait yaradır, eyni zamanda müəllimlərə tədris materiallarını fərdi ehtiyaclarla uyğunlaşdırmaq imkanı verir.

Digər tərəfdən, süni intellektin tədris prosesinə inteqrasiyası dayanıqlı inkişaf məqsədləri ilə də sıx bağlıdır. Təhsildə bərabər imkanların yaradılması, resursların səmərəli istifadəsi və rəqəmsal savadlılığın artırılması kimi prioritet istiqamətlər Sİ-nin köməyi ilə daha real və ölçülə bilən nəticələr doğurur. İnkişaf etmiş ölkələrdə artıq Sİ əsaslı öyrənmə modelləri geniş tətbiq olunur, lakin inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bu texnologiyaların təhsilə inteqrasiyası hələ ilkin mərhələdədir. Bu isə həm texnoloji infrastrukturun, həm də pedaqoji hazırlığın təkmilləşdirilməsini tələb edir. Müasir dünyada proqramlaşdırma bacarıqları artıq yalnız texniki peşə deyil, eyni zamanda düşüncə tərzini qəbul olunur. Buna görə də proqramlaşdırma fənlərinin tədrisində süni intellektdən istifadə yalnız öyrənmə səmərəliliyini artırır, həm də yaradıcı və analitik düşüncənin inkişafına töhfə verir. Süni intellekt vasitəsilə tələbələr real vaxt rejimində rəy alır, öz səhvlərini analiz edir və fərdi tədris yolu ilə daha dərin biliklər qazanırlar. Beləliklə, bu məqalədə süni intellekt texnologiyalarının proqramlaşdırma tədrisində tətbiqinin əsas istiqamətləri, onların təhsil keyfiyyətinə və dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə təsiri araşdırılır. Məqsəd, bu texnologiyaların tədris prosesinə inteqrasiyasının imkanlarını, üstünlüklərini və qarşıda duran çağırışları dəyərləndirməkdir.

I. Süni intellekt texnologiyalarının mahiyyəti

Süni İntellekt (Sİ) texnologiyalarının mahiyyəti kompüter sistemlərini insan zəkasına xas olan davranışları və düşüncə tərzlərini təqlid etmək və ağıllı şəkildə hərəkət etmək qabiliyyəti verir. Tarixən, süni intellektlə bağlı dörd yanaşmanın hər biri fərqli metodlarla fərqli insanlar tərəfindən

*doktorant, BDU

e-mail: gulnar.nagiyeva17@gmail.com

izlənilib. İnsan mərkəzli yanaşma qismən empirik bir elm olmalıdır və insan davranışı haqqında müşahidələr və fərziyyələri əhatə etməlidir. Gəlin dörd yanaşmaya daha ətraflı nəzər salaq (9, s.2).

Cədvəl 1.

İnsan Kimi Düşünmək Süni intellekt, kompüterlərə həqiqi və hərfi mənada düşünmə qabiliyyəti, yəni şüur aşılamağa çalışan heyvətamiz bir cəhddir. (Haugeland, 1985)	Rasional Düşünmək "Hesablama modellərindən istifadə edərək əqli qabiliyyətlərin öyrənilməsi." (Charniak və McDermott, 1985)
İnsan Kimi Davranmaq "İnsanların yerinə yetirməyi tələb edən funksiyaları yerinə yetirən maşınlar yaratmaq sənəti." (Kurzweil, 1990)	Rasional Davranmaq Hesablama İntellekti (və ya Süni İntellektin bir hissəsi) birbaşa ağıllı maşınlar yaratmaqla məşğul olur. (Poole və b., 1998)

İnsan Kimi Düşünmək – Burada məqsəd kompüterlərin həqiqətən düşünə bilməsini təmin etmək və insan aqlının işləmə prinsiplərini başa düşməkdən ibarətdir. Əgər hər hansı bir proqramın insan kimi düşündüyünü söyləyəcəyiksə, insanların necə düşündüyünü müəyyənləşdirmək üçün bir yolumuz olmalıdır. Biz insan zehninin faktiki işləməsinə baxmalıyıq. Bunu üç yolla etmək mümkündür: introspeksiya vasitəsilə — öz düşüncələrimizi keçib gedərkən tutmağa çalışmaqla; psixoloji eksperimentlər vasitəsilə — insanı fəaliyyətdə müşahidə etməklə; və beyin təsvirləmə vasitəsilə — beynin fəaliyyətini müşahidə etməklə.

İnsan Kimi Davranmaq – Burada məsələ odur ki, elə maşınlar yaratmaq olar ki, onlar insan kimi davranış göstərə bilsin və tapşırıqları yerinə yetirsin. Əsas meyar Türinq testidir. Bu test kompüterin cavablarının insana elə gəlməsini tələb edir ki, sual verən onun insan olduğunu fərqləndirə bilməsin (9, s.2).

Rasional Düşünmək - Burada maşınların qərar vermə və əsaslandırma qabiliyyətləri hesablamlar vasitəsilə öyrənilir. Məqsəd düzgün nəticələr çıxarmaq və məntiqi prinsiplərə əsaslanmaqdır. Bu yanaşmanın iki əsas çətinliyi var və bunları daha sadə dildə belə izah etmək olar. Birinci çətinlik gündəlik həyatda bildiyimiz, hiss etdiyimiz və istifadə etdiyimiz məlumatları rəsmi məntiq qaydalarına uyğun şəkildə yazmaq çox çətinidir (9, s.4). Xüsusən də bu məlumat tam dəqiq deyil və “qismən doğru” olduqda, onu məntiqi formaya salmaq daha da problemlidir. Bir problemin kağız üzərində “həll oluna biləcəyini göstərmək” başqa şeydir, onu həqiqətən kompüterdə həll etmək isə tamamilə başqa. Çox az məlumat olan problemlər belə, kompüterə yükləyə bilər, çünki kompüter hansı addımı əvvəl yoxlamaq lazımdır. Əgər ona istiqamət verilməzsə, o, həddindən artıq çox hesablamlar aparmalı olur.

Rasional davranmaq - Rasional agentlər öz biliklərinə əsaslanaraq hərəkət edir və mühitdə optimal nəticəyə çatmağa çalışır. Bu yanaşma Sİ-nin praktik tətbiqlərində geniş istifadə olunur (9, s.3). Süni intellektin əsas xüsusiyyətləri onun avtonom işləyə bilməsi, məlumatları təhlil edib öyrənməsi, qərar vermə qabiliyyətinin olması və insan fəaliyyətini sürətli şəkildə təqlid edə bilməsidir. Süni intellekt texnologiyaları proqramlaşdırma tədrisində istifadə edilərək, tələbələr üçün fərdiləşdirilmiş və interaktiv öyrənmə mühiti yaradır. Bu, həm tədrisin keyfiyyətini artırır, həm də dayanıqlı inkişaf perspektivlərini dəstəkləyir.

II. Proqramlaşdırma tədrisində mövcud vəziyyət və problemlər

Proqramlaşdırma tədrisi müasir dünyada həm orta məktəblərdə, həm də ali məktəblərdə əsas istiqamətlərdən biri kimi qəbul edilir. Rəqəmsal dünyanın sürətlə inkişaf etməsi, əmək bazarında İT mütəxəssislərinə olan böyük tələbat yaratmışdır. Bu da özlüyündə süni intellekt, böyük verilənlər, kibertəhlükəsizlik kimi sahələrin aktuallaşmasını və proqramlaşdırmanın daha effektiv və sistemli şəkildə öyrədilməsini zəruri edir. Lakin tədris prosesində hələ də bir sıra problemlər mövcuddur və bu çətinliklər fənnin tələb olunan səviyyədə mənimsənilməsinə mane olur. Mövcud vəziyyətin əsas problemlərindən biri tədris materiallarının çox abstrakt olmasıdır. Proqramlaşdırmanın əsasında

alqoritmik düşüncə və məntiq dayanır. Döngülər, dəyişənlər, massivlər, obyekt yönü yanaşma kimi anlayışlar lazımi şəkildə izah edilmədikdə tələbələr bu mövzuları əzbərləməyə üstünlük verirlər(8, s. 138–140). Bu isə onların problemi məntiqi şəkildə analiz etməsinə, kodun necə və niyə işlədiyini anlamasına mane olur və tədrisin yalnız nəzəri səviyyədə qalmasına səbəb olur. Nəticədə tələbə kod yazmağı bacarsa belə, onu tətbiq etməkdə çətinlik çəkir.

Digər ciddi problem tədris proqramlarının yeni texnologiyalardan geri qalması ilə bağlıdır. Texnologiyalar sürətlə yenilənir, lakin bir çox təhsil müəssisələrində dərsliklər illərlə dəyişdirilmir və C, Pascal kimi köhnə dillər hələ də əsas başlanğıc dilləri kimi istifadə olunur. Müasir iş mühitində geniş tətbiq edilən Git, Docker, bulud texnologiyaları kimi vasitələr tədrisə daxil edilmir və real layihə yönümlü tapşırıqlar az verilir. Bu səbəbdən məzunlar nəzəri cəhətdən hazırlıqlı olsalar da, real iş prosesində tətbiq olunan texnologiyalara uyğunlaşmaqda çətinlik çəkirlər(11, s. 35–36; 3, s. 42–44).

Proqramlaşdırma tədrisində fərdiləşdirilmiş öyrənmə mexanizmlərinin olmaması da problemlərdən biridir. Ənənəvi dərslər metodlarında bütün tələbələr eyni şəkildə qiymətləndirilir və eyni səviyyədə öyrənməyə məcbur edilir. Lakin tələbələrin öyrənmə sürətləri fərqli olur: bəziləri mövzuları tez qavraya bilir, digərləri isə daha çox təkrara və izaha ehtiyac duyur. Fərdiləşdirilmiş öyrənmə alətləri və adaptiv tədris modelləri olmadıqda zəif tələbələr geridə qalır, güclü tələbələr isə öz potensiallarını tam istifadə edə bilmirlər.

Praktik bacarıqların kifayət qədər inkişaf etdirilməməsi tədrisin effektivliyini azaldan digər bir faktordur. Bir çox məktəb və universitetdə layihə əsaslı tapşırıqların sayı azdır, laboratoriya resursları yenilənmir və dərslər daha çox nəzəri biliklər əsasında qurulur. Tələbələr kod yazmağı öyrənsələr belə, real problemləri necə həll etməyi başa düşmədikdə onların proqramçı kimi inkişafı ləngiyir.

Bu prosesə əlavə olaraq tələbələr arasında motivasiya çatışmazlığı və psixoloji sərhədlər də müşahidə olunur. Proqramlaşdırmanın “çətin fənn” olaraq qəbul edilməsi tələbələrdə uğursuzluq qorxusu yaradır, kod yazmağa qarşı içində narahatlıq, qorxu formalaşdırır və öyrənmə marağını azaldır. İnteraktiv dərslər metodları, oyunlaşdırma, vizual simulyasiyalar olmadıqda motivasiya daha da aşağı düşür (7, s. 3–5).

Tədrisin keyfiyyətinə təsir edən amillərdən biri də müəllimlərin metodoloji hazırlığının müxtəlif səviyyədə olmasıdır. Effektiv proqramlaşdırma dərsi üçün müəllim həm pedaqoji bacarıqlara, həm də müasir texnologiyalar barədə biliklərə malik olmalıdır. Bəzi müəllimlər texnologiyaların sürətli yenilənməsinə uyğunlaşa bilmir və ənənəvi tədris metodlarına sadıq qalırlar ki, bu da dərslərin innovativliyini məhdudlaşdırır (1, s. 30–32). Nəhayət, rəqəmsal resurslara çıxış bərabərsizliyi də tədris prosesinə mənfi təsir göstərən amillərdəndir. Bəzi təhsil müəssisələrində kompüterlərin sayı kifayət etmir, internetin sürəti aşağıdır və lisenziyalı proqram təminatı mövcud deyil. Bu çatışmazlıqlar xüsusən də proqramlaşdırmanın praktik tərəflərinin öyrədilməsini çətinləşdirir.

III. Süni intellekt əsaslı alətlərin dərslərdə tətbiqi

Informasiya texnologiyaları, xüsusən də süni intellekt (Sİ), müasir təhsildə inqilab yaradır. Sİ alqoritmləri və təhsil robotları artıq təlim idarəetməsi və təlim sistemlərinin ayrılmaz hissəsidir və geniş tədris və öyrənmə fəaliyyətlərinə dəstək verir. Texnologiyanın tətbiqi həm tələbələr, həm də müəllimlər üçün təhsili daha səmərəli və müasir hala gətirir. Bu yeniliklərə uyğunlaşan universitetlər sürətlə dəyişən təhsil mühitində rəqabətə davamlı və aktual qala bilirlər (10, s.124).

Bu tip alətlərin tətbiqlərinə baxaq. Ağillı kod köməkçilərinə Copilot, Replit AI kimi alətlər tətbiq olunur. Tələbə kod yazmağa başladığında onlar avtomatik olaraq tamamlamalar təklif edirlər. Bu tip alətlərin üstünlüyü ondan ibarətdir ki kod yazma prosesi sürətlənir, tələbənin üzərinə düşən yük bir qədər azalmış olur. Üstünlüyü ilə yanaşı müəyyən riskləri vardır. Tələbələr alətlərə həddindən artıq asılılıq göstərə bilər və dürüst olmaya bilər.

Fərdiləşdirilmiş tədris platformaları (Coursera, CodeAcademy AI modul) tələbənin səviyyəsinə uyğun dərs və tapşırıqlar təqdim edir. Tələbənin bacarıq səviyyəsi izlənilir və ona uyğun modul təklif edilir. Riskləri isə bəzən dərs materiallarının məzmunundan kənar və ya qeyri-dəqiq təqdim olunma ehtimalı olur.

Avtomatik qiymətləndirmə sistemləri - CodeGrade kimi süni intellekt əsaslı qiymətləndirmə sistemləri tapşırıqları avtomatik yoxlayıb qiymətləndirir. Üstünlüyü ondan ibarətdir ki, müəllimin tapşırıqları yoxlaması üçün vaxtı çox getmir və dərs üçün geribildirim verir.

Süni intellekt yalnız sinif daxilində kompüter qarşısında oturmuş şagirdlə məhdudlaşmır. Bu texnologiya məktəbdə bütöv tədris sistemlərinə inteqrasiya edilə, həm də sinifdən kənardə – mobil telefon, planşet və digər cihazlar üzərindən şagirdlərin istifadəsinə verilə bilər. Beləliklə, Şİ şagirdlərin yalnız müəyyən zamanlarda deyil, istənilən şəraitdə öyrənmələrinə şərait yaradır. Bununla yanaşı, AI təkcə tədrisi asanlaşdırmaq üçün istifadə edilmir; o, öyrənmənin necə baş verdiyini anlamağa da imkan verir. Məsələn, şagirdin riyazi məsələni necə həll etdiyini izləyən proqramlar onun düşüncə tərzini modelləşdirir və müəllimə həmin şagirdin harada çətinlik çəkdiyini daha aydın şəkildə göstərir. Süni intellektin dərsdə tətbiqi həm də təhsil nəzəriyyələri ilə sıx əlaqəlidir. Bu sahə psixologiya, kognitiv elm və pedaqogikanın yanaşmalarını özündə birləşdirir və belə suallara cavab axtarır: Bilik necə yaranır? Şagird hansı şəraitdə daha yaxşı öyrənir? Müəllimin şagirdlə ünsiyyətdə hansı tədris üslubu daha təsirlidir? AI alətləri bəzən mövcud nəzəriyyələri tətbiq etsə də, bəzən də bu nəzəriyyələrə yenidən baxmağa imkan verir. Süni intellekt öyrənmənin “qara qutusu” hesab edilən sahələri açmağa çalışır və öyrənmə prosesinin dərinliklərinə işıq salır. Bu texnologiyaların dərsdə istifadəsi müəllimə də böyük dəstək olur. Müəllim bir şagirdin və ya bütün sinfin öyrənmə dinamikasını əvvəlki kimi əl ilə yoxlamalı olmur; sistem ona real vaxtda məlumat təqdim edir və bu, dərs zamanı daha dəqiq qərar verməyə kömək edir. Süni intellekt çox vaxt müəllimin üzərində olan rutin işləri avtomatlaşdırır və müəllimin daha çox pedaqoji ünsiyyətə və yaradıcı işlərə diqqət yetirməsinə imkan yaradır (6, s. 11-13).

Bununla belə, süni intellekt əsaslı alətlərin dərsdə tətbiqi müəyyən çətinliklər olmadan mümkün deyil. Məlumatların məxfiliyi, texnologiyadan yanlış istifadə riski, alqoritmlərin qərəzli olması, müəllim və şagirdlərin yeni sistemlərə uyğunlaşması kimi məsələlər xüsusi diqqət tələb edir. Buna görə AI-nin təhsildə tətbiqi yalnız texniki məsələ deyil, həm də etik, pedaqoji və idarəetmə baxımından ciddi düşünülməsi lazım olan geniş bir prosesdir. Burada tədqiqatçıların, müəllimlərin, məktəb rəhbərlərinin və siyasətçilərin birlikdə çalışması vacibdir.

IV. İnnovativ inkişaf və dayanıqlı gələcək

İnnovativ yanaşmalar, xüsusilə süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi müasir təhsil mühitində və proqramlaşdırma mühitində dayanıqlı inkişafın təmin olunmasında mühüm rol oynayır. İnnovasiya yalnız texnoloji yeniliklərlə kifayətlənmir, həmçinin təhsil sisteminin strukturunu, pedaqoji metodlarını və öyrənmə yolunu dəyişərək tələbələrə daha effektiv, fərdiləşdirilmiş və çevik öyrənmə mühiti yaradır. Süni intellekt texnologiyaları inkişaf etdikcə, təhsildə yeni və hələ təsəvvür edilməmiş təbiiqlər ortaya çıxacaq. Gələcək üçün ən maraqlı imkanlardan biri, AI ilə virtual reallığın birləşməsidir. Bu yanaşma şagirdlərə vizual baxımdan zəngin və interaktiv təhsil məzmunu təqdim edə bilər. Digər bir istiqamət isə ömürboyu öyrənmədir. AI davamlı təhsil və bacarıqların artırılması sahəsində əhəmiyyətli rol oynaya bilər və gələcəkdə daha çevik və davamlı işçi qüvvəsinin formalaşmasına zəmin yaradır. Eyni zamanda, AI həyatımızın bir çox sahəsinə daxil olduqca, insanları AI əsasları barədə məlumatlandırmaq (AI savadlılığı) vacib olur. AI-nin gücü böyük olduğundan, onun istifadəsi zamanı etik qaydalara diqqət yetirmək çox önəmlidir. Məsələn, Cənubi Kaliforniya Universitetində başlanılan “Frontiers of Computing” təşəbbüsü bütün fənlərdə rəqəmsal və AI savadlılığı, etik və məsuliyyət mövzularını dərslərə daxil etməyi hədəfləyir.

Ömürboyu öyrənmə və bacarıqların inkişafı - Bugünkü sürətlə dəyişən əmək bazarında ömürboyu öyrənmə və bacarıqların artırılması təhsilin vacib istiqamətləri kimi ortaya çıxır. Coursera,

EdX və Udey kimi onlayn platformaların populyarlığı göstərir ki, insanlar yalnız ali məktəbdə deyil, ömürboyu davamlı olaraq bacarıqlarını inkişaf etdirməlidirlər. AI bu sahədə inqilabi rol oynaya bilər. AI fərdiləşdirilmiş öyrənmə təcrübələri təqdim edə bilər, beləliklə şagirdlərin ehtiyac və qabiliyyətləri ilə uyğunlaşır. AI həm formal, həm də qeyri-formal öyrənmə imkanlarını birləşdirərək, tələbələrin öz-özünə bacarıqlar əldə etməsini və intellektual inkişafını dəstəkləyə bilər. AI təhsil proqramları fərdi bacarıq boşluqlarını müəyyən edə, uyğun resurslara çıxış verə və irəliləyişlərini izləyə bilər ki, bu da karyera inkişafını və iş bazarına adaptasiyanı asanlaşdırır. AI həmçinin böyük məlumat bazalarından istifadə edərək gələcək tələbləri, bacarıq boşluqlarını və əmək bazarının ehtiyaclarını müəyyən edə bilər. Bu məlumatlar təhsil və təlim proqramlarını global iqtisadiyyatın tələblərinə uyğun dizayn etmək üçün istifadə edilə bilər. Beləliklə, AI fərdi bacarıq boşluqlarını aradan qaldırmaqla insanların yeni iş bazarına və texnoloji dəyişikliklərə daha yaxşı uyğunlaşmasını təmin edir (2).

AI savadlılığı və etik təhsil - AI əsaslı sistemlər sürətlə genişləndikcə, insanların AI prinsiplərini, texnikalarını və tətbiqlərini anlaması vacibdir. AI savadlılığı yalnız mühəndislər üçün deyil, bütün peşələr üçün əhəmiyyətlidir. Təhsil müəssisələri AI savadlılığını dərslərə daxil etməlidir ki, tələbələr sürətlə dəyişən AI dünyasında bilik və bacarıqlara malik olsunlar. AI və etik təhsili dərslərə daxil etməklə tələbələr texnologiyanın nəticələrini və məsuliyyətlərini anlaya bilər. Bu yanaşma tələbələrdə məsuliyyətli və etik davranış formalaşdırır, AI-dən düzgün istifadəni təşviq edir və cəmiyyət üçün potensial mənfəət təsirlərin qarşısını alır (4, s.3). Beləliklə, gələcəkdə yetişəcək nəsil həm AI texnologiyalarını başa düşən, həm də etik qaydaları nəzərə alan fərdlərdən ibarət olacaq.

Nəticə

Süni intellekt texnologiyalarının tədrisə tətbiq olunması həm tədrisin keyfiyyətini artırır, həm də tələbələrin adaptiv və fərdiləşdirilmiş öyrənmə imkanlarını genişləndirir. Bu zaman, bilik və bacarıqlar avtomatik qiymətləndirmə sistemləri vasitəsilə ölçülər və hər tələbənin hansı dərstdə boşluğu varsa bilinir. Nəticədə onlar üçün başqa öyrənmə metodu təklif edilib öyrədilə bilər. Dərs tədris edən zaman çalışmaq lazımdır ki, proses daima monoton olaraq davam etməsin. Müxtəlif oyunlar vasitəsilə tələbələr dərslə cəlb olunsun. Akademik düzgünlük məsələləri, tələbələrin texnologiyaya olan asılılığı və müəllim nəzarətinin azalması kimi problemlər diqqətə alınmalıdır. Tələbələr üçün bərabər imkanların yaradılması, resursların səmərəli istifadəsi və rəqəmsal savadlılığın inkişafı SI ilə mümkün olur. Nəticə etibarilə, süni intellekt proqramlaşdırma tədrisində yalnız öyrənmə prosesini asanlaşdıran alət deyil, həm də innovativ inkişafın və dayanıqlı gələcəyin təmin edilməsində əsas istiqamətlərdən biri kimi qiymətləndirilir.

ƏDƏBİYYAT

1. AI and the Future of Skills. – OECD. – 2023.
2. AI-Driven Innovations for a Sustainable Future in Education // Sustainability (MDPI). – Special Issue. – 2023.
3. AI in Education: Challenges and Opportunities. – UNESCO. – 2021.
4. Boddington, P.; Rump, B. Ethics in computing, AI and data use: A case for a key stage 1–4 computer ethics curriculum / P. Boddington, B. Rump // ACM Transactions on Computing Education. – 2020. – Vol. 20. – P. 1–20.
5. Guzdial, M.; Ericson, B. Introduction to Computing and Programming in Python / M. Guzdial, B. Ericson. – 2017.
6. Holmes, W.; Bialik, M.; Fadel, C. Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning / W. Holmes, M. Bialik, C. Fadel. – 2019.

7. Luxton-Reilly, A. Learning to Program is Hard / A. Luxton-Reilly // ITiCSE Conference Proceedings. – 2016. – p. 284–289.
8. Robins, A.; Rountree, J.; Rountree, N. Learning and Teaching Programming: A Review and Discussion // Computer Science Education. – 2003. – Vol. 13(2). – p. 137–172.
9. Russell, S.; Norvig, P. Artificial Intelligence: A Modern Approach (AIMA) / S. Russell, P. Norvig. – 4th ed. – 2021.
10. Singh, S.; Rajest, S. S.; Hadoussa, S.; Obaid, A. J.; Regin, R. Data-Driven Decision Making for Long-Term Business Success // Journal of Soft Computing and Data Mining. – 2021. – Vol. 2(1). – p. 1–12.
11. Wollny, S.; Schneider, J.; Di Mitri, D.; Weidlich, J.; Rittberger, M.; Drachsler, H. Are we there yet? A systematic literature review / S. Wollny, J. Schneider, D. Di Mitri, J. Weidlich, M. Rittberger, H. Drachsler // Frontiers in Artificial Intelligence. – 2021. – Vol. 4. – Art. 654924.

Xülasə

Gülmar Nağıyeva

Süni intellekt texnologiyalarının proqramlaşdırma tədrisində tətbiqi: innovativ inkişaf və dayanıqlı gələcək

Məqalədə süni intellekt (Sİ) texnologiyalarının təhsil sistemində, xüsusilə proqramlaşdırma fənlərinin tədrisində tətbiqi məsələləri araşdırılır. Süni intellektin tədris prosesinə inteqrasiyası ənənəvi öyrənmə modellərinin təkmilləşməsinə və o cümlədən daha səmərəli, fərdiləşdirilmiş öyrənmə mühitlərinin yaradılmasına imkan verir. Süni intellektin tədris prosesinə inteqrasiyası ənənəvi öyrənmə modellərinin təkmilləşməsinə, daha dinamik və tələbə yönümlü tədris sistemlərinin formalaşmasına şərait yaradır. Birinci bölmədə süni intellektin təhsildə rolu araşdırılır və göstərilir ki, bu texnologiyalar tələbələrin fərdi ehtiyaclarına uyğun adaptiv öyrənmə sistemlərinin yaradılmasına imkan verir. Eyni zamanda, süni intellekt əsaslı alətlər müəllimlərə dərslər planlarının optimallaşdırılması, qiymətləndirmənin avtomatlaşdırılması və təlim nəticələrinin dəqiq monitorinqi kimi funksiyalar təqdim edir. Bu, müəllim və tələbə arasında qarşılıqlı əlaqəni gücləndirir və tədris prosesinin keyfiyyətini yüksəldir. İkinci bölmədə proqramlaşdırma tədrisində süni intellektin rolu diqqət mərkəzinə gətirilir. Proqramlaşdırma fənləri, xüsusilə yeni başlayan tələbələr üçün çətinliklər yaratdığından, süni intellekt əsaslı platformalar (məsələn, kod analizatorları, ağıllı köməkçilər, virtual laboratoriyalar) öyrənmə prosesini daha interaktiv və anlaşılan edir. Bununla yanaşı, avtomatik kod yoxlama sistemləri, süni intellektlə dəstəklənən tapşırıq generatorları və adaptiv tədris modulları proqramlaşdırma bacarıqlarının səmərəli inkişafına şərait yaradır. Üçüncü bölmədə isə süni intellektin dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə təsiri araşdırılır. Burada vurğulanır ki, süni intellekt təhsil sistemində bərabər imkanların yaradılması, resursların səmərəli istifadəsi və rəqəmsal savadlılığın artırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sİ-nin tətbiqi gələcəkdə daha ekoloji, iqtisadi və sosial cəhətdən dayanıqlı təhsil modellərinin formalaşmasına xidmət edəcək. Nəticə etibarilə, süni intellektin proqramlaşdırma tədrisində istifadəsi innovativ inkişafın və dayanıqlı gələcəyin təmin olunmasında əsas istiqamətlərdən biri kimi dəyərləndirilir.

Açar sözlər: *süni intellekt, proqramlaşdırma, innovativ təhsil, dayanıqlı inkişaf, rəqəmsal informasiya*

Summary

Gulmar Nagiyeva

Application of Artificial Intelligence Technologies in Programming Education: Innovative Development and a Sustainable Future

The article examines the application of artificial intelligence (AI) technologies in the education system, particularly in teaching programming disciplines. The integration of artificial intelligence into the educational process enhances traditional learning models and enables the creation of more efficient, personalized learning environments. This integration improves traditional learning models and fosters the development of more dynamic and student-oriented educational systems.

The first section explores the role of artificial intelligence in education, demonstrating that these technologies allow for the creation of adaptive learning systems tailored to students' individual needs. At the same time, AI-based tools provide teachers with functions such as optimizing lesson plans, automating assessment, and precisely monitoring learning outcomes. This strengthens teacher-student interaction and elevates the quality of the educational process.

The second section focuses on the role of artificial intelligence in teaching programming. Since programming disciplines often pose challenges, especially for novice students, AI-based platforms (such as code analyzers, intelligent assistants, and virtual laboratories) make the learning process more interactive and understandable. Additionally, automated code-checking systems, AI-powered task generators, and adaptive learning modules facilitate the effective development of programming skills.

The third section investigates the impact of artificial intelligence on sustainable development goals. It emphasizes that artificial intelligence holds significant importance in creating equal opportunities within the education system, ensuring efficient resource utilization, and enhancing digital literacy. The application of AI will contribute to the formation of more ecologically, economically, and socially sustainable educational models in the future.

In conclusion, the use of artificial intelligence in teaching programming is evaluated as one of the key directions for ensuring innovative development and a sustainable future.

Keywords: *Artificial intelligence, Programming, Innovative education, Sustainable development, Digital information*

RƏQƏMSAL İDARƏETMƏDƏ KİBERTƏHLÜKƏSİZLİK VƏ Sİ İDARƏETMƏSİ: DÖVLƏTİN ROLU VƏ MƏSULİYYƏT DİLEMMASI

Kəmilə CABBAROVA

Açar sözlər: *Süni intellekt idarəetməsi, kibertəhlükəsizlik, hökumət hesabatlılığı, rəqəmsal suverenlik, monokratiya, Azərbaycanın süni intellekt strategiyası, alqoritmik qərəz*

Giriş

Sİ özünəməxsusluğu ilə yeni, ümumi təyinatlı texnologiyalar toplusunu təmsil edir. Bu texnologiya dövlət idarəçiliyində, xüsusilə kibertəhlükəsizlik və siyasi proseslərin tənzimlənməsində inqilabi dəyişikliklərə yol açır. Dövlətlər Təhlükəsizlik Əməliyyat Mərkəzlərinə (SOC) Maşın Öyrənməsi (ML) və Generativ Sİ modellərini integrasiya etməklə real vaxt təhdidlərini aşkarlayırlar (202).

Sİ alqoritmləri şəbəkə trafikindəki anormallıqları təhlil edərək real vaxt təhdidlərini və sıfır gün hücumlarını aşkarlayır. Proqnozlaşdırıcı analitika və Generativ Sİ vasitəsilə potensial təhdidlər müəyyən edilir, infrastrukturun zəiflikləri kəşf olunur (8;13; 14). Bu imkanlar informasiya məkanının qorunmasında da həlledicidir. 44 günlük Vətən müharibəsində tətbiq edilən “Tavush Bot” Sİ-nin dezinformasiyaya qarşı reaktiv idarəetmə və əks-təbliğat vasitəsi kimi gücünü sübut etmişdir.

Azərbaycanlı mütəxəssislərin hazırladığı ermənidilli çat-botlar Ermənistan vətəndaşlarına alternativ məlumatlar çatdıraraq informasiya üstünlüyü əldə edilməsini təmin etmişdir. Bu, psixoloji müharibənin müasir forması kimi Cənubi Qafqazda Sİ-nin təsir kampaniyalarındakı rolunu ortaya qoyur. Eyni zamanda, Sİ mətn analizi ilə fişinq kimi sosial mühəndislik hücumlarını bloklayır. Lakin texnologiyanın ikili istifadə riskləri də mövcuddur (9).

Sİ ilə bağlı hüquqi boşluqlar AB Süni İntellekt Qanunu kimi risk əsaslı adaptiv tənzimləmələri zəruri edir (11; 12; 16). Müasir idarəetmədə Sİ qərar qəbulətməni sürətləndirir, böyük verilənləri təhlil edərək sosial-siyasi tendensiyaları proqnozlaşdırır. Bu, dövlət qurumlarına ictimai rəyi anlamağa, resursları optimallaşdırmağa və hədəfyönlü layihələr hazırlamağa imkan verir.

Seçki prosesləri rəqəmsal idarəetmənin həssas sahəsi kimi Sİ vasitəsilə tam dövrü əhatə edən təhlükəsizlik arxitekturasına transformasiya olunur. Tətbiq edilən xüsusi alqoritmlər seçici siyahılarının təmizlənməsində texniki xətalara sıfıra endirməklə seçki dürüstlüyünü təmin edir. Real vaxt rejimli görüntü analizi isə kənar müdaxilələri avtomatik aşkar edərək mərkəzi seçki orqanının operativ reaksiya imkanlarını genişləndirir.

Səsvermənin rəqəmsal dayanıqlılığı nəticələrin ötürülməsi zamanı kiber-hücumları bloklayan Sİ əsaslı müdafiə sistemləri ilə reallaşdırılır. Virtual köməkçilərin tətbiqi isə seçici fəallığının artırılmasında rəqəmsal kommunikasiya aləti rolunu oynayır.

Geosiyasi dinamika Sİ-nin tətbiqində rejim fərqlərini ön plana çıxarır. Demokratiyalar şəffaflıq və insan mərkəzli yanaşmanı, avtokratiyalar isə mərkəzləşdirilmiş nəzarəti hədəfləyir (5). Texniki effektivlikdən kənarda, avtomatlaşdırılmış hiperfərdiləşdirmə dövlət-vətəndaş münasibətlərini köklü dəyişdirən struktur amildir.

Demokratiyalarda Sİ tətbiqi müzakirə əsaslı konsensusdan “liberal paternalizm” və “hipertexnokratiyaya” keçidi stimullaşdırır. Rəqəmsal izlərin analizi əsasında siyasi üstünlüklərin proqnozlaşdırılması və cinayət ədaləti sistemində avtomatlaşdırılmış qərarlar vətəndaş muxtariyyətinə müdaxiləni artırır. Dövlət qurumlarının özəl sektordan asılılığı azaltmaq üçün daxili Sİ alətləri inkişaf etdirməsi rəqəmsal suverenliyin qorunması cəhdi kimi qiymətləndirilir.

Sİ-nin yaratdığı sosial risklər demokratik proseslərin struktur bütövlüyünü hədəf alır. “Filtrləyici qabarcıqlar” vasitəsilə qütbləşmənin artması və manipulyativ məzmunun yayılması sosial

medianın idarə edilməsi üsullarını özünütənzimləmədən dövlət tənzimləməsinə doğru transformasiya edir.

Sİ-nin idarə edilməsi iqtisadi-sosial inkişaf stimulları ilə ayrı-seçkilik, qeyri-şəffaflıq və enerji istehlakı kimi risklər arasında kəskin idarəetmə dilemması yaradır. Bu texnologiyalar avtokratiyalarda avtomatlaşdırılmış onlayn senzura və sosial reyting sistemləri vasitəsilə dövlət nəzarətini mərkəzləşdirərək “adaptiv repressiya” modelini formalaşdırır (5, 900).¹

Suriya Elektron Ordusu (SEA) nümunəsi və Çinin “Rəqəmsal İpək Yolu” təşəbbüsü rəqəmsal avtoritarizm modelinin digər dövlətlərə ixracı vasitəsilə geosiyasi təsir imkanlarını genişləndirir. Bu proses siyasi həssas məzmunun boğulması və nəzarətin texnoloji diversifikasiyası ilə nəticələnir.

Sİ idarəetməsində strateji rejim modelləri və beynəlxalq tənzimləmə aspektləri

Qlobal miqyasda Sİ tənzimləməsi uğrunda rəqabət üç əsas model üzərindən gedir: ABŞ-ın bazar yönümlü, AI-nin hüquqlar əsaslı və Çinin dövlət mərkəzli yanaşması. 2024-cü ildə qəbul edilmiş AI Sİ Aktı risklərin idarə edilməsi, şəffaflıq və qadağalar vasitəsilə bu sahədə ilk üfüqi qanunvericilik bazası kimi çıxış edərək qlobal standartları müəyyənləşdirir.

Sİ-nin potensialından eyni zamanda istifadə etməyi hədəfləyərkən, onun müxtəlif zərərlərindən qorunmaq üçün, G7 və G20-dən tutmuş UNESCO, İƏİT kimi bir sıra təşkilatlar Sİ inkişafının istiqamətinə rəhbərlik etmək üçün çoxsaylı sənədlər hazırlayırlar. Sİ-nin idarəedilməsində dövlətin rolu strateji məsuliyyət dilemması ilə xarakterizə olunur. Almaniya Bundestaq seçkiləri nümunəsində GDPR standartlarının tətbiqi, etik risklərin qarşısını alan və fərdi hüquqları qoruyan tənzimləyici funksiyanın əhəmiyyətini sübut edir.

Fundamental dilemma texnoloji korporasiyaların demokratik nəzarətdən kənar qeyri-məhdud güc qazanmasıdır. Bu, dövlətin korporativ manipulyasiyalara görə daşdığı hüquqi və siyasi məsuliyyətin həddlərini sual altına qoyur.

Sİ-nin vurduğu zərər fərdi muxtariyyəti hədəfləyən “hüquqlar əsaslı zərər” və cəmiyyətin struktur sağlamlığını pozan “sistemli zərər” kimi kateqoriyalara bölünür (6, 1067). Sİ-nin siyasi proseslərdəki “sistemli zərəri” “Cambridge Analytica” hadisəsində tətbiq edilən “mikrohədəfləmə” strategiyaları, Sİ vasitəsilə seçicilərin psixoloji portretlərinin manipulyasiyasının demokratik proseslərə kənar müdaxilə imkanlarını necə genişləndirdiyini nümayiş etdirir.

Süni İntellektin “məsuliyyət matrisi”: fərdi hüquqlardan sistemli zərərlərə keçid

Bu bölgüdə çıxış edərək, tədqiqatımızda Sİ məsuliyyətini “İdarəolunma qabiliyyəti” prizmasından qiymətləndirən “Sİ-nin ikili məsuliyyət matrisi və tənzimləmənin effektivlik həddi modeli” irəli sürülür. Model məsuliyyət məsələsini klassik “təqsirkarın müəyyən edilməsi” yanaşmasından çıxararaq, zərərin miqyasının mövcud tənzimləmə mexanizmlərinə tabe olub-olmaması müstəvisində təhlil edir. Təklif olunan model Sİ risklərini dörd fundamental kvadrant üzrə differensiaslaşdırır: 1) Hüquqi müdafiə zonası (mikro-səviyyə), 2) Sistemli risk zonası (makro-səviyyə), 3) Tənzimləmə bariyeri (asimetriya) və 4) Dövlət məsuliyyətinin məhdudluğu paradoksu. Modelin əsasını təşkil edən fərdi və sistemli zərərlərin müqayisəli xarakteristikası aşağıdakı cədvəldə ümumiləşdirilmişdir:

Süni İntellekt mühitində fərdi-hüquqi və struktur-sistemli zərərlərin müqayisəli xarakteristikası

Cədvəl .4

Meyar	Hüquqlar əsaslı zərər (fərdi)	Sistemli zərər (cəmiyyət)
Hədəf	Şəxsin hüquqları, gizliliyi	Demokratiya, sosial etimad
Hüquqi həlli	Mümkündür (məhkəmə, kompensasiya)	Çətindir/qeyri-mümkündür

Dövlətin rolu	Müdafiəçi	Məsuliyyəti bölüşən/məhdud tərəf

Süni İntellekt mühitində fərdi-hüquqi və struktur-sistemli zərərlərin müqayisəli xarakteristikası (*Yuxarıda hazırladığımız müqayisəli cədvəli bura yerləşdirin*)

Modelin dinamik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, Sİ təkamül etdikcə zərərlər fərdi müstəvidən sistemli müstəviyə transformasiya olunur (məsələn, deepfake-in fərdi təhqirdən seçki manipulyasiyasına keçməsi). Bu keçid zamanı yaranan “məsuliyyətin diffuziyası” (dağılması) hüququn nüfuz edə bilmədiyi “məsuliyyətsizlik zonası”na və tənzimləmə asimmetriyasına səbəb olur. Dövlət tənzimləmələri “hüquqlar əsaslı” zərərlərə qarşı güclü müdafiə təmin etsə də, cəmiyyətin struktur bütövlüyünü hədəfləyən “sistemli zərərləri” effektiv yüngülləşdirmək potensialı məhduddur. Bu, dövlətin demokratiyanın struktur sağlamlığına görə məsuliyyətinin həddlərini və texnologiya ixrac edən dövlətlərin avtoritar möhkəmlənmədəki dolayısı rolunu beynəlxalq hüququn mübahisəli mövzusa çevirir. Nəticə olaraq Sİ-nin tətbiqi vətəndaş-dövlət münasibətlərindəki güc balansını yenidən formalaşdıraraq, bir tərəfdən demokratik nəzarəti zəiflətmə, digər tərəfdən isə avtoritar rejimləri texnoloji cəhətdən möhkəmləndirmə potensialını daşıyır. Bununla yanaşı, kibertəhlükəsizlik siyasətlərinin inkişafı ilə müşahidə olunan geosiyasi dinamika və idarəetmə modelləri Sİ-nin dövlət tərəfindən tətbiqinə təsir edir

Monokratiyanın yüksəlişi: kibertəhlükəsizlik siyasətinin siyasi-struktur transformasiyası

Bu geosiyasi fonla birlikdə, monokratiya hakimiyyəti icraçılara ötürür, siyasətin icrasına və qanunvericilik nəzarətinə təsir göstərir (3, 1). Bununla da Sİ-nin kibertəhlükəsizlik arxitekturasına integrasiyası dövlət idarəçiliyində “monokratiyanın yüksəlişi” fenomenini stimullaşdırır. Bu proses qərar qəbul etmə səlahiyyətlərinin qanunvericilik orqanlarından milli hökumətlərə və icraedici rəhbərlərə strateji transferi ilə nəticələnir (3, 2). Beləliklə, kibertəhlükəsizlik siyasəti parlamentlərin nəzarət funksiyasını zəiflədərək icra hakimiyyətinin səlahiyyət arealını genişləndirən siyasi-struktur katalizatoru rolunu oynayır.

Beləliklə, monokratik hökumətin yüksəlişi həm icra və qanunvericilik hakimiyyətləri, həm də dövlət orqanları ilə özəl korporativ maraqlar arasındakı münasibətləri transformasiya edərək siyasət mexanizminin strukturunda köklü dəyişiklikləri təsdiqləyir. Bu yeni siyasi konfiqurasiyada Sİ-nin sürətli texnoloji təkamülünü və doğurduğu riskləri idarə etmək üçün adaptiv qanunvericilik, dinamik siyasət modelləri və risk əsaslı tənzimləmələr - xüsusilə AB Süni İntellekt Qanunu (16, 10-12, 74-75) - fundamental tənzimləyici vasitələr kimi çıxış edir (10).

Qlobal idarəetmədəki parçalanma və tənzimləyici asimmetriyalar Sİ əsaslı kibertəhlükəsizlik risklərinə qarşı beynəlxalq əməkdaşlığı çətinləşdirən əsas faktordur (5-6). Sİ-nin dövlət və özəl sektora integrasiyası ictimai etimadı sarsıdan fundamental etik-hüquqi çağırışlar doğurur. Xüsusilə, böyük verilənlərin emalı məxfilik, alqoritmik qərəz, şəffaflıq və hesabatlılıq problemlərini aktuallaşdırır (16; 9; 15; 17).

Alqoritmik qərarların məlumatlardakı qərəzlilikdən asılılığı ədalətsiz və ayrı-seçkilik doğuran nəticələrə səbəb olur (8; 16). Bu, rəqəmsal idarəetmədə texnoloji operativliklə etik legitimlik arasındakı ziddiyyəti dərinləşdirən struktur problemdir.

Sİ-nin “qara qutu” təbiəti qərar qəbul etmə proseslərinin izahlılığını məhdudlaşdıraraq hesabatlılıq böhranı yaradır (15, 6). Şəffaflıq defisiti sistemə etibar azaldır və zərərli qərarlara görə hüquqi məsuliyyət subyektinin müəyyənləşdirilməsini çətinləşdirir (8; 16). Bu riskləri kompensasiya etmək üçün dövlətlər etik çərçivələr, nəzarət mexanizmləri və ictimai iştirakçılıq vasitəsilə kibertəhlükəsizlik paradigmalarını yeniləməlidirlər (17).

Sİ-nin kibertəhlükəsizlikdə tətbiqi irsi sistemlərlə integrasiya çətinlikləri, İzahlı Süni İntellekt (XAI) texnikalarının (SHAP, LIME) tətbiqi zərurəti və federativ öyrənmə kimi texnoloji trendlərin doğurduğu tənzimləyici çağırışlarla üzləşir (134; 236). Mövcud empirik

təsdiqlənmə boşluğu və gələcək kvant hesablamaları riski Sİ həllərinin dövlət idarəçiliyi kontekstində daha dərinə tədqiqini zəruri edir (14; 7).

Beləliklə, Sİ və idarəetmə strategiyaları siyasi rejim tipologiyasından asılı olaraq differensiasiya edir. Bu kontekstdə adaptiv qanunvericilik modelləri texnoloji təkamülün idarə olunmasında fundamental vasitəyə çevrilir. Sİ-nin kibertəhlükəsizlik arxitekturasına integrasiyası etik, hüquqi və geosiyasi ziddiyyətlər doğurduğu üçün vətəndaş azadlıqları ilə milli təhlükəsizlik prioritetləri arasında dinamik balansın qorunmasını tələb edir. Bu balansın təmin edilməsi beynəlxalq normativ əməkdaşlığı, davamlı institusional islahatları və şəffaf nəzarət mexanizmləri ilə dəstəklənən innovasiya siyasətini zəruri edir. Bu zərurətin praktiki mənzərəsi AIPRM-in 2024-cü il hesabatında öz əksini tapmışdır. Hesabatda 71 ölkənin milli Sİ strategiyaları və siyasətləri təhlil edilir, innovasiya, rəqabət, rəqəmsal iqtisadiyyat və dövlət idarəçiliyi kimi sahələri əhatə edən qanunvericilik xülasəsi təqdim olunur (2). Bu global icmal, müxtəlif dövlətlərin texnoloji təkamülə verdiyi fərqli normativ reaksiyaların miqyasını göstərir.

Sİ siyasətlərinin hazırlanması və tətbiqi dinamikası dövlətlərin tənzimləmə arxitekturasındakı strateji rollarını müəyyən edir. AIPRM hesabatına (2024) istinadən 71 ölkənin milli Sİ strategiyalarının təhlili göstərir ki, təklif olunan siyasət alətlərinin sayı ilə tənzimləmə rejimləri arasında funksional asılılıq mövcuddur. Bu sahədəki aktivlik və təklif olunan siyasət sənədlərinin sayı dövlət idarəçiliyi modellərinin differensiasiyasını təsdiqləyir: ABŞ 82 milli strategiya və sərəncamla innovasiya yönümlü stimullaşdırma (bazar yönümlü) modelinə, Aİ isə 63 siyasət sənədi və risk əsaslı “Sİ Aktı” ilə tənzimləyici dövlət modelinə liderlik edir. Birləşmiş Krallıq (61) özünü-tənzimləməni təşviq edən hibrid yanaşma ilə fərqləndiyi halda, Avstraliya (44) birbaşa maliyyə dəstəyi, Almaniya (38) isə infrastruktur və texnoloji ekosistemi formalaşdıran “mümkün edənlər” (enablers) kateqoriyasında yüksək aktivlik nümayiş etdirir.

Bu kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri Sİ-nin idarə edilməsində dövlətin sadəcə hüquqi tənzimləyici deyil, həm də strateji katalizator rolunu hansı dərəcədə mənimsədiyini əks etdirir.

Aİ Sİ Aktı bu beynəlxalq aktivliyin ən mühüm hüquqi təzahürü kimi sistemləri qəbul edilməz, yüksək, məhdud və minimal risk dərəcələrinə görə təsnif edərək differensial tələblər müəyyən edir (11-12). Bu təsnifat hər bir risk kateqoriyasına differensial öhdəliklər müəyyən etməklə tənzimləyici mütənəsibliyi təmin edir.

Süni İntellekt siyasətləri funksional baxımdan ictimai sektorda tətbiq və institusional məsləhət mexanizmlərini əhatə edən idarəetmə, etik çərçivələr və hüquqi standartları müəyyən edən normativ tənzimləmə, verilənlər infrastrukturunu, hesablama gücü və rəqəmsal kompetensiyaları birləşdirən texnoloji drayverlər, habelə Ar-Ge (R&D) investisiyaları və dövlət qrantlarından ibarət maliyyə stimulları sütunları üzərində strukturlaşdırılır. Bu dörd strateji istiqamətin sintezi dövlətin rəqəmsal ekosistemdə həm tənzimləyici, həm də infrastruktur yaradan rolunu konseptuallaşdıraraq texnoloji təkamülün effektiv idarə olunmasını təmin edir.

Sİ siyasətlərinin bu strukturu nəzəri çərçivəni formalaşdırsa da, onların praktiki tətbiqi dövlətlərin seçdiyi konkret fəaliyyət rıçaqları və siyasət alətlərinin intensivliyi ilə reallaşır. Ölkələrin siyasət alətləri kateqoriyaları üzrə tətbiq üstünlükləri fərqli olsa da, ümumi tendensiya idarəetmənin hələ də ən çox istifadə edilən və dominant siyasət mexanizmi olaraq qalmasıdır. Cədvəldəki məlumatlar dövlətlərin Sİ-ə üç əsas istiqamətdə yanaşdığını göstərir: tənzimləmə və nəzarət, təşviq və inkişaf, maliyyə dəstəyi.

Milli Süni İntellekt strategiyalarının siyasət alətləri və tənzimləmə istiqamətləri üzrə müqayisəli təhlili

Cədvəl 1.

Kateqoriya	Ümumi tendensiya	Nümunə ölkələr və fəaliyyət səviyyəsi

“Dayanıqlı inkişafın milli prioritetləri: rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat, sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət, müasir innovasiyalar və təmiz ətraf mühit” adlı Respublika Elmi Konfransı

İdarəetmə siyasətləri	Ən çox istifadə edilən siyasət alətidir. Hökumətlər ilk növbədə strateji çərçivəni müəyyən edirlər.	ABŞ (33), BK (25), Aİ (24): Bu ölkələr əsasən strategiya və dövlət sektoru Sİ istifadəsinə yönəlirlər.
Rəhbərlik və tənzimləmə siyasətləri	İdarəetmə siyasətlərindən sonra gəlir, lakin bəzi ölkələrdə (ABŞ, BK, Aİ) sıx istifadə olunur.	ABŞ (25), BK (25), Aİ (21): Qabaqcıl Sİ bazarları tənzimləməyə daha çox diqqət yetirir.
Sİ-i mümkün edənlər	Tədqiqat və inkişaf ekosistemini dəstəkləmək üçün geniş yayılmış istifadə.	Türkiyə (17), Almaniya (16): Bu ölkələr Sİ-in inkişafı üçün texniki və kadr bazasını gücləndirməyə çalışırlar.
Maliyyə dəstəyi birbaşa və dolayısı ilə investisiya	Bəzi ölkələrdə yüksək (Avstraliya, Belçika, Fransa), digərlərində aşağı (Peru, Kosta Rika) səviyyədə istifadə olunur.	Avstraliya (18), Aİ/Birləşmiş Krallıq (hər biri 15), Almaniya (13). Bu, tədqiqat qrantları, biznes R&D üçün qrantlar və təqaüdlər kimi maliyyə alətlərini əhatə edir.

Qeyd: cədvəl müəllif tərəfindən AIPRM (2024.) [2].əsasında tərtib edilmişdir.

Xərclərin fəaliyyət səviyyəsinə təsiri təhlil edildikdə, ən çox siyasətə malik olan Aİ, Fransa, Yaponiya, Koreya kimi ölkələr əsasən, ən yüksək illik xərc aralıqlarına daxildir. Bu, siyasət təşəbbüslərinin sayının maliyyə öhdəliyi ilə birbaşa əlaqəli olduğunu göstərir.

Maliyyə öhdəlikləri ilə siyasət təşəbbüsləri arasındakı bu birbaşa korrelyasiya, dövlətin rəqəmsal ekosistemdəki strateji mövqeyini müəyyən edir və bizi süni intellektin idarə edilməsində dövlətin nəzəri rolları ilə idarəetmə rejimlərinin təhlilinə yönəldir. Sİ-nin idarə edilməsi kontekstində dövlətin rolu müdaxilənin intensivliyi (güclü və ya zəif) və fokus yanaşması (stimullaşdırma və ya nəzarət) əsasında təyin olunur. Bu ölçülərin kəsişməsi dörd ideal-tipik idarəetmə rejimini yaradır.

Güclü dövlət müdaxiləsini stimullaşdırma yanaşması ilə birləşdirən “sahibkar yönümlü dövlət”in əsas rolu risk götürən bir katalizator funksiyasını yerinə yetirməkdir. Maliyyə dəstəyi (R&D qrantları, subsidiyalar) və Sİ-i mümkün edənlər (İnfrastruktur) kimi siyasət alətlərindən istifadə edir.

Zəif dövlət müdaxiləsi ilə stimullaşdırma yanaşmasına əsaslanan “bazar yönümlü dövlət” (market-oriented state) bazarı dəstəkləyir, özəl sektorun innovasiya və rəqabətini dəstəkləməyi əsas məqsəd bilir. ABŞ bu modelə yaxındır.

Güclü dövlət müdaxiləsini nəzarət yanaşması ilə xarakterizə edən “tənzimləyici dövlət”in əsas rolu Sİ-in təhlükəsizliyi, etikası və hüquqi çərçivəsi üzərində ciddi nəzarət və qaydalar müəyyən etməkdir. Əsasən rəhbərlik və tənzimləmə siyasətləri (sərt qanunlar, birbaşa müdaxilələr) tətbiq edir. Aİ rəhbər regiondur.

Zəif dövlət müdaxiləsi ilə nəzarət yanaşmasını birləşdirən “özünü-tənzimləməni təşviq edən dövlət” sənayenin öz standartlarını və etik prinsiplərini hazırlamasına dəstək verir. Birləşmiş Krallıq, Sinqapur, Yaponiya rəhbər ölkələrdir.

Tənzimləyici və idarəedici yanaşma, Sİ sistemlərinin fəaliyyəti, təhlükəsizliyi və etik prinsipləri üçün məcburi qaydalar və qanunlar müəyyən etməklə məsuliyyəti idarə etməyə yönəlmişdir. Bu yanaşma əsasən rəhbərlik və tənzimləmə siyasətlərinin sayının yüksək olması ilə müəyyən edilir. Aİ tənzimləyici dövlətin nümunəsidir; risk əsaslı çərçivə ilə məsuliyyəti müəyyənləşdirir, əsas diqqət Sİ Qanunu kimi hərtərəfli qanunlar vasitəsilə tənzimləməyə verilir.

“Dayanıqlı inkişafın milli prioritetləri: rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat, sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət, müasir innovasiyalar və təmiz ətraf mühit” adlı Respublika Elmi Konfransı

Qarışıq yanaşmada ABŞ idarəetmə (33) və tənzimləmə (25) siyasətlərində lider olsa da, maliyyə dəstəyi və Sİ-i mümkün edənlərdə də əhəmiyyətli rəqəmlər göstərir. Bu, ABŞ-ın həm bazarın hərəkətverici qüvvəsi (bazar yönümlü), həm də milli təhlükəsizlik və etik standartları (tənzimləyici) müəyyən edən bir rol oynadığını göstərir.

Sahibkar və bazar yönümlü yanaşmada Avstraliya maliyyə dəstəyi siyasətlərinin (18) ümumi siyasət sayına (44) nisbətinin yüksək olması ilə sahibkar yönümlü dövlət kimi hərəkət edərək maliyyə qoyuluşlarına üstünlük verir. Türkiyə isə yüksək sayda Sİ-i mümkün edənlər siyasətinə (17) malikdir, bu da yerli Sİ ekosisteminin inkişaf etdirməyə fokuslandığını göstərir.

Sİ idarəetmə rejimlərinin matrisi

Cədvəl 2

Müdaxilə/ Fokus	Stimullaşdırma (İnnovasiya)	Nəzarət (Risk/Etika)
Güclü müdaxilə	Sahibkar dövlət (Məs., Avstraliya, Türkiyə)	Tənzimləyici dövlət (Məs., Aİ)
Zəif müdaxilə	Bazar yönümlü dövlət (Məs., ABŞ - federal)	Özünü-tənzimləmə (Məs., Sinqapur, BK)

Cədvəl müəllif tərəfindən təhlillər əsasında hazırlanıb.

Sİ-nin idarə edilməsində ictimai məsuliyyətə yanaşmalar. İctimai məsuliyyət məsələləri strategiyalararası transversal (sahələrarası kəsişən) bir məsələ kimi qəbul edilir və fəaliyyət səviyyəsinin artmasını göstərən üç ümumi mövqe fərqləndirilir.

Süni İntellektin idarə edilməsində dövlət məsuliyyətinin formaları və fəaliyyət indikatorları üzrə təsnifatı

Cədvəl 3

Məsuliyyət forması	Konseptual təsvir	Fəaliyyət səviyyəsi	Əsas indikatorlar	
Məsuliyyətdən imtina	Tənzimləyici və məsuliyyətə işarə edən alətlərin olmaması.	Mövcud deyil	Tətbiq Qorunma İştirak Proaktivlik	Yox Yox Yox Yox
Ortodoks texnologiya qiymətləndirilməsi (OT)	Standartlaşdırılmış, reaktiv və ənənəvi siyasi proseslərlə məhdudlaşan yanaşma.	Aşağı (ritorik)	Qorunma İştirak Proaktivlik	Hə Yox Yox

“Dayanıqlı inkişafın milli prioritetləri: rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat, sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət, müasir innovasiyalar və təmiz ətraf mühit” adlı Respublika Elmi Konfransı

Məsuliyyətli tədqiqat və innovasiya (MTİ)	Bütün məsuliyyət ölçülərini ehtiva edən proaktiv, davamlı və hərtərəfli idarəetmə	Ən yüksək (faktiki)	Tətbiq	Hə
			Qorunma	Hə
			İştirak	Hə
			Proaktivlik	Hə

Cədvəl müəllif tərəfindən təhlillər əsasında hazırlanıb.

Bu təsnifat göstərir ki, Sİ siyasətləri yalnız MTİ modelinə keçdikdə dövlət texnoloji riskləri (dezinformasiya, alqoritmik qərəzlilik və s.) proaktiv şəkildə idarə edə bilər. Əksər dövlətlər hələ də “Ortodoks” (reaktiv) yanaşmadan MTİ modelinə keçid mərhələsindədirlər. Norveç, İsveç və ABŞ kimi dövlətlər qrupu OT və MTİ alətləri arasında bərabər balans saxlayır. Beləliklə, dövlətlər Sİ texnologiyalarından istifadə edərək kibertəhlükəsizlik sahəsini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Lakin bu geniş tətbiq, ölkənin siyasi quruluşu və mövcud köhnə infrastrukturun məhdudiyyətləri ilə formalaşaraq, eyni zamanda çətin etik, hüquqi və geosiyasi problemlər meydana gətirir.

Təhlil göstərir ki, ən qabaqcıl ölkələr məsuliyyətin idarə edilməsində hibrid model tətbiq edirlər. Bu, hökumətlərin həm tənzimləyici (qaydalar qoymaq), həm də təşviqedici (infrastruktur və maliyyə təmin etmək) rolunu eyni anda apardığını sübut edir. Məs., ABŞ və Aİ tənzimləməni, həm də strateji idarəetməni önə çəkir. Bir çox ölkə (Avstraliya, Almaniya) maliyyə və ekosistem yanaşmaları vasitəsilə bazarı və tədqiqatı stimullaşdıraraq, dolayısı ilə məsuliyyətli inkişafı təşviq edirlər.

Bu sürətli texnoloji dəyişikliklər dövründə təhlükəsiz, şəffaf və hesabatlı rəqəmsal idarəetməni təmin etmək üçün innovasiyanı etik təminatlarla balanslaşdıran adaptiv idarəetmə, praktiki təsdiqləmə və davamlı fənlərarası əməkdaşlıq vacibdir.

Azərbaycanın Sİ Strategiyası: sahibkar və tənzimləyici dövlət modelinin milli sintezi

AR-da Sİ idarə edilməsi həm vətəndaş məmnuniyyəti, həm də strateji təhlükəsizlik prioritetləri üzərində qurulmuşdur. 2021-ci ildə qəbul edilmiş “Süni İntellektin İnkişafına dair Konsepsiya” layihəsi və “2023–2026-cı illər üçün Rəqəmsal Transformasiya Strategiyası” Sİ-ni rəqəmsal hökumətin nüvəsi kimi müəyyən edir. Strategiyanın təhlili göstərir ki, dövlət idarəetməsində bu texnologiyanın tətbiqi reaktiv və proaktiv qarşılıqlı istiqamət üzrə həyata keçirilir. *Reaktiv idarəetmə* istiqaməti kiber-insidentlərin və sosial böhranların operativ aradan qaldırılmasına xidmət edir. Xüsusilə Vətən müharibəsi zamanı informasiya hücumlarına qarşı tətbiq edilən avtomatlaşdırılmış filtrasiya sistemləri rəqəmsal suverenliyin qorunmasında həlledici rol oynamışdır. *Proaktiv İdarəetmə* vətəndaş məmnuniyyətini ölçən və dövlət xidmətlərində yarana biləcək potensial ləngimələri öncədən proqnozlaşdıraraq alqoritmlərə əsaslanır. Bu yanaşmanın ən uğurlu milli nümunəsi “ASAN xidmət” modelidir. Burada Sİ əsaslı rəqəmsal asistentlər (məs., ASAN bot) vasitəsilə vətəndaş-dövlət ünsiyyəti optimallaşdırılır, bürokratik yüklənmə azaldılır və şəffaflıq təmin edilir.

Strateji və hüquqi çərçivə (2025–2028). 19 mart 2025-ci ildə təsdiqlənmiş “Azərbaycan Respublikasının 2025–2028-ci illər üçün Süni İntellekt Strategiyası” bu sahənin etik və hüquqi çərçivəsini müəyyən edir. Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyinin koordinatorluğu ilə icra olunan bu sənəd bir neçə dövlət modelinin sintezidir (2).

Strategiyanın maliyyələşdirmə modeli sahibkar dövlət alətlərini bazar mexanizmləri ilə birləşdirən hibrid yanaşmadır. Əsas ağırlığın dövlət büdcəsi üzərinə düşməsi, dövlətin kritik texnologiyalarda ilkin investor və risk daşıyıcısının göstəricisidir. Dövlət-özəl tərəfdaşlığı özəl sektorun kapitalını cəlb etməklə risklərin bölüşülməsinə, digər mən-bələr isə beynəlxalq qrantlar kimi kənar kapitalla açıqlığa

xidmət edir. Bu struktur dövlətin hədəflərini daxili resurslar və kənar investisiyalar hesabına reallaşdırdığını təsdiqləyir.

Strategiyanın 8.1-ci bəndi güclü dövlət müdaxiləsinə əsaslanan tənzimləyici modeli əks etdirir. Milli prioritetlərin və məsul qurumların müəyyən edilməsi Sİ idarəetməsində dövlətin mərkəzi rolunu gücləndirən “yuxarıdan aşağıya” qərardır. Etik normativ bazanın yaradılması və fərdi məlumatların qorunması qaydaları etik məsələlərin qanunla məcburi olacağını göstərir. Standartlaşdırma və qurumlararası əla-qələndirmə isə dövlət aparatında keyfiyyətə nəzarəti və proaktiv planlaşdırmanı təmin edən vacib alətlərdir.

Bu tədbirlər məsuliyyətin ən yüksək dərəcəsi olan MTİ yanaşması ilə uyğundur. Strategiyanın 8.3-cü bəndi insan kapitalına dövlət investisiyasını nəzərdə tutur. Süni İntellekt Akademiyasının yaradılması, 500 mühəndis və 3000 nəfərlik icma hədəfi ekosistemin proaktiv formalaşdırılmasına xidmət edir. 8.4-cü bənd isə dövlətin sahibkar rolunu icra etdiyini təsdiqləyir: güzəştli kreditlər və pilot layihələr vasitəsilə bazar riskləri bölüşdürülür. Texnologiya parklarının Sİ rezidentləri ilə doldurulması ölkənin istehlakçıdan istehsal mərkəzinə keçmək niyyətini əks etdirir.

Azərbaycanın rəqəmsal transformasiya prosesində Sİ-nin etik tətbiqi üçün üç əsas prinsip müəyyən edilmişdir: vətəndaşın razılığı, konfidensiallığın qanuni təminatı və effektiv nəzarət mexanizmləri. Sİ-nin ikili təyinatlı xarakteri dövlətləri innovasiya ilə etik çərçivəni balanslaşdırmağa məcbur edir. Azərbaycanın Sİ Strategiyası bu problemi həll etmək üçün sahibkar (investisiya) və tənzimləyici (etik-hüquqi baza) rolları birləşdirən aktiv dövlət modelini tətbiq edir. Lakin bu model daxili səviyyədə “qara qutu” və alqoritmik qərəzlilik, qlobal səviyyədə isə sistemli zərərlərlə üzləşir. Təhlükəsiz və şəffaf idarəetmə üçün adaptiv idarəetmə və beynəlxalq əməkdaşlıq kritik əhəmiyyətlidir. Dövlətin missiyası Sİ-ni təhlükəsizlik üçün tətbiq etməklə yanaşı, onun yarada biləcəyi sistemli riskləri tənzimləməkdir.

Nəticə olaraq qeyd etmək olar ki, tədqiqat Sİ-in idarə edilməsinə geosiyasi, hüquqi və strateji müstəvidə çoxölçülü yanaşma təqdim edir. İşin elmi-nəzəri əhəmiyyəti, qlobal Sİ modellərinin (ABŞ, AI, Çin) təhlili əsasında dövlətin müdaxilə dərəcəsinə görə dörd ideal-tipik idarəetmə rejiminin sistemləşdirilməsi ilə müəyyən edilir. Analiz Sİ-nin yaratdığı məsuliyyət problemini hüquq əsaslı və sistemli zərərlər kimi iki fundamental kateqoriyaya ayıraraq, dövlətin demokratik strukturun sağlamlığına görə məhdud məsuliyyətini əsaslandırır.

Empirik hissədə Azərbaycanın 2025-2028-ci illər Sİ Strategiyasının nəzəri çərçivədə təhlili ölkənin həm sahibkar, həm də tənzimləyici funksiyaları birləşdirən aktiv hibrid model tətbiq etdiyini sübut edir.

Yekun nəticə olaraq, Sİ və kibertəhlükəsizlik siyasətlərinin qərar qəbul etmə səlahiyyətini parlamentlərdən icraedici hakimiyyətə ötürməsi ilə nəticələnən “monokratiyanın yüksəlişi” fenomeni fundamental siyasi-struktur dəyişikliyi kimi arqumentləşdirilir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının 2025–2028-ci illər üçün Süni İntellekt Strategiyası” (<https://e-qanun.az/framework/59218>)
2. AIPRM (2024.) AI Laws Around the World [İnfoqrafika, Onlayn]. <https://www.aiprm.com/ai-laws-around-the-world/> [Baxış tarixi: 6 Dekabr 2025].
3. Arséne, Séverine (2019). La Chine et le contrôle d'Internet: une cybersouveraineté à facettes. <https://hal.science/hal-02166585v1/document>
4. Cadwalladr, C., & Graham Harrison, E. (2018, March 17). Revealed: 50 million Facebook profiles harvested for Cambridge Analytica in major data breach. The Guardian.

-
- <https://www.theguardian.com/news/2018/mar/17/cambridge-analytica-facebook-influence-us-election>
5. Cupać,J. Schopmans,H.& TuncerEbetürk İ. Democratization in the age of artificial intelligence: introduction to the special issue, Democratization. Vol.31, №5. -2024. pp.-899-921, <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/13510347.2024.2338852>[Baxış tarixi: 23 noyabr 2025]
 6. Cupać,J.& Sienknecht,M. Regulate against the machine: how the EU mitigates AI harm to democracy// EconStor Open Access Articles and Book Chapters,ZBW- Leibniz Information Centre for Ecois, Vol. 31, №5. -2024. -pp.1067-1090. <https://ideas.repec.org/a/zbw/espost/308004.html>[Baxış tarixi: 24 noyabr 2025]
 7. Guma Ali&etal.PostQuantum Secure BlockchainBased Federated Learning Framework for Enhancing Smart Grid Security. Iraqi Journal for Computers and Informatics. Vol.51, №2. -2025.- pp.157-224
 8. Ilieva,R., Stoilova, G.Challenges and Opportunities ofAI in Cyber Defense.// International Scientific Conference Management and Engineering. -2024. -pp. 315-324.Springer Nature Switzerland [Baxış tarixi: 3 oktyabr 2025]
 9. 195Montasari,(2022). Artificial Intelligence and National Security <https://www.springerprofessional.de/artificial-intelligence-and-national-security/23540284>[Baxış tarixi: 5 dekabr 2025]
 10. Mushtaq, Sh.andetal. Narrowing the Accountability Gap for Transnational Justice: The Significance of Private International Law in Enforcing Human Rights//Sustainable Business and Society in Emerging Economies.ISSN:27082504&ISSN(E):27082172 Volume 5: Issue 3 September 2023 Journal homepage: www.publishing.globalcsrc.org/sbsee[Baxış tarixi: 1 dekabr 2025]
 11. NIS 2 Compliance Explained: Requirements, Risks & Board Duties. <https://www.isms.online/nis-2/>[Baxış tarixi: 10 dekabr 2025]
 12. Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the council of 13 June 2024 https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:L_202401689 <https://www.aiact-info.eu/full-text-and-pdf-download/>[Baxış tarixi: 9 dekabr 2025]
 13. Saddi,V.R. Examine the Role of Generative AI in Enhancing Threat Intelligence and Cyber Security Measures. 2024 2nd International Conference on Disruptive Technologies (ICDT), 537-542
 14. Siam, A.
A Comprehensive Review of AI's Current Impact and Future Prospects in Cybersecurity. Published in: IEEE Access, Vol. 13. 2025. pp.1402914050<https://ieeexplore.ieee.org/document/10836696>[Baxış tarixi: 5 dekabr 2025]
 15. Szymoniak, S. Artificial Intelligence and Ethical Responsibility: The Impact of Algorithmic Decisions on Cybersecurity /Ethical and Social Impacts of Information and Communication Technology. -2025. -pp. 579–588 https://link.springer.com/chapter10.1007/978-3-032-01429-0_49[Baxış tarixi: 3 dekabr 2025]
 16. Vashishth, T.K., Sharma, V., Samania, B.,Sharma R. Ethical and Legal Implications of AI in Cybersecurity.- 2025. -28 p. <https://www.irma-international.org/chapter/ethical-and-legal-implications-of-ai-in-cybersecurity/363139/>
 17. Verma, S. Sustainable Development and AI:Navigating Safety and Ethical Challenges. IGI Global.- 2024. -p.11 <https://www.igi-global.com>[Baxış tarixi: 19 dekabr 2024]

Summary

Kamila Jabbarova

Cybersecurity and AI Governance in Digital Management: The Role of the State and the Dilemma of Responsibility

This study examines the role of the state and the dilemma of responsibility in the context of cybersecurity and Artificial Intelligence (AI) governance within digital management. Characterized as a general-purpose technology, AI is reshaping public administration through real-time threat detection and predictive analytics. The research identifies four distinct governance regimes-Entrepreneurial, Market-oriented, Regulatory, and Self-regulatory-based on the intensity of state intervention. A key contribution is the “Dual Responsibility Matrix,” which categorizes AI-induced harms

“Dayanıqlı inkişafın milli prioritetləri: rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat, sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət, müasir innovasiyalar və təmiz ətraf mühit” adlı Respublika Elmi Konfransı

into “rights-based” (individual) and “systemic” (societal), highlighting the limitations of current legal frameworks in addressing structural risks to democracy. Furthermore, the study analyzes Azerbaijan’s 2025–2028 AI Strategy, identifying it as a hybrid model that combines entrepreneurial investment with regulatory ethics. The findings suggest that the integration of AI into cybersecurity architecture fosters a “rise of monocracy,” shifting decision-making power from legislatures to executive branches. Ultimately, the paper argues for adaptive governance and international cooperation to balance technological innovation with ethical safeguards and national sovereignty.

Keywords: *Artificial Intelligence Governance, Cybersecurity, State Responsibility, Digital Sovereignty, Monocracy, AI Strategy of Azerbaijan, Algorithmic Bias*

Özet

Kamila Jabbarova

Dijital Yönetimde Siber Güvenlik ve Yapay Zekâ Yönetişimi: Devletin Rolü ve Sorumluluk İkilemi

Bu çalışma, dijital yönetimde siber güvenlik ve Yapay Zekâ (YZ) yönetişimi bağlamında devletin rolünü ve sorumluluk ikilemini incelemektedir. Genel amaçlı bir teknoloji olarak tanımlanan YZ; Güvenlik Operasyon Merkezlerinde (SOC) gerçek zamanlı tehdit algılama ve öngörücü analitik aracılığıyla kamu yönetimini yeniden şekillendirmektedir. Araştırma, devlet müdahalesinin yoğunluğu ve odak noktasına göre dört temel yönetişim rejimi tanımlamaktadır: Girişimci, Piyasa odaklı, Düzenleyici ve Özdenetimci.

Çalışmanın özgün katkılarından biri olan “İkili Sorumluluk Matrisi”, YZ kaynaklı zararları “hak temelli” (bireysel) ve “sistemik”

(toplumsal) olarak kategorize ederek, mevcut hukuk sistemlerinin demokrasiye yönelik yapısal riskleri ele almadaki yetersizliğini ortaya koymaktadır. Ayrıca, Azerbaycan’ın 2025–2028 Yapay Zekâ Stratejisi

analiz edilerek, girişimci yatırım ile düzenleyici etîği birleştiren hibrit bir

model olarak tanımlanmıştır. Bulgular, YZ’nin siber güvenlik mimarisine entegrasyonunun, karar alma yetkisini yasama organlarından yürütme erkine kaydıran bir “monokrasinin yükselişi”

fenomenini tetiklediğini göstermektedir. Sonuç olarak çalışma, teknolojik yenilik ile etik güvenceler ve ulusal egemenlik arasında denge kurmak için adaptif yönetişim ve uluslararası iş birliğinin gerekliliğini savunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Yapay Zekâ Yönetişimi, Siber Güvenlik, Devlet Sorumluluğu, Dijital Egemenlik, Monokrasi, Azerbaycan YZ Stratejisi, Algoritmik Ön Yargı*

SÜNİ İNTELLEKT ƏSASLI İNFORMASIYA TEXNOLOGİYALARININ İDARƏETMƏ MODELƏRİ

Teymur ƏLİSƏTOV*

Açar sözlər: *Süni intellekt, informasiya texnologiyalarının idarəetmə modelləri, AIOps, MLOps FinOps*

Giriş

İnformasiya texnologiyalarının (IT) sürətlə inkişafı günümüzdə yeni modellərin, yanaşmaların, çərçivələrin, üsulların və alətlərin yaradılmasına böyük təkan göstərmişdir. İnternetin inqilabi inkişafı, bütün IT sferasına böyük sürətlə təsir edərək demək olar ki, insanların mənəvi və fiziki rahatlığı üçün müxtəlif texnologiyalar inkişaf etdirdi. Bununla bərabər süni intellekt əsaslı idarəetmə modelləridə yarandı ki, günümüzdə onların istifadə edilməsi həyatı səciyyə daşıyır. Süni intellektin artıq idarəetmə modelləri və müəssisələrdə tətbiqindən əlavə gündəlik həyatda kütləvi şəkildə istifadə edilməsi onun aktuallığını göstərir. Süni intellektlə idarəetmə modellərinin integrasiyası idarəetmə modellərinə yeni yanaşma gətirmişdir. Bu modellərin tətbiq olunduğu sahələrdə müəssisənin maliyyə və texniki resurslarına böyük ölçüdə qənaət edilir. Həmçinin ənənəvi üsulların istifadəsində yaranan riskləri aradan qaldırır. Süni intellektin bu cür cərəyan etməsinin nəticəsində ən balaca şirkətlərdən başlayaraq bütün böyük şirkətlər süni intellektin tətbiqini zəruri hesab edərək, vacib şəkildə istifadə edirlər. Həmin bu yanaşmaların işlənilib hazırlanması günümüzdə IT-nin sürətlə inkişafı, geniş istifadəsi, əlçatanlığı və ona olan ehtiyacın qarşılığıdır. Süni intellekt həmçinin adi problemlərin həllində belə istifadə edilməsi onun aktuallığını göstərən amillərdən biridir. Bulud əsaslı süni intellekt, problem yönümlü və tətbiq yönümlü süni intellekt artıq günümüzün bir hissəsinə çevrilmişdir. Süni intellektin günümüzdə əlçatanlığının sadələşməsi nəticəsində, bütün sahələrə olan integrasiyası onun inkişafına dəlalət yaradır. Artıq günümüzdə sadə istifadəçi belə öz yaratdığı süni intellekt əsaslı bələdçisini qura bilər. Bunun üçün sadəcə istifadəçilərin müəyyən gücdə kompüterinin olması kifayət edir. Artıq ən zəif süni intellekt alətləri belə ən sadə işləri, toplama, çıxma kimi riyazi əməlləri sual, cavab kimi danışq bələdçiliyini rahatlıqla yerinə yetirə bilər. Bildiyimiz kimi, Nvidia kimi böyük şirkətlər artıq süni intellekt bazalı kompüterlərinin istehsalına başlayaraq, AI kompüterlərini istismara vermişdir. Bu süni intellekt əsaslı kompüterlər qrafiki işlərdə çoxda keyfiyyətli olmasalarda, faktiki olaraq əsas istehsal məqsədi olan məntiqi əməllərin həyata keçirilməsində çox güclü texniki resurslara malikdirlər. Həmçinin, məntiqi əməliyyatların aparılmasında bilvasitə rol oynayan mərkəzi idarəetmə qurğusu CPU (“Central Processing Unit”) artıq gücləndirilmiş versiyada işlənilib, hazırlanıb, təqdim edilir. Bu kompüterlər Nvidia tərəfdə AI superkompüter adlanır.(Su, 2024)

1. Süni intellekt əsaslı idarəetmə modelləri

İdarəetmə modellərinin inkişafı günümüzdə hələdə davam etməsi nəticəsində süni intellektin yeni idarəetmə modeli kimi inkişafına zəmin yaratdı. Nəticədə süni intellekt əsaslı onlarla model, platforma, çərivə və yanaşma yaradıldı. Hansı ki, bu modellərdən günümüzdə yetərincə istifadə olunur və tətbiq edilir. Süni intellekt ingiliscə Artificial Intelligence (AI) adlanaraq artıq ümumişlək söz halına çevrilmişdir.

*Magistrant, BAAU
e-mail: teymurelisatov@gmail.com

AiOps (“Artificial Intelligence for IT operations”) Azərbaycan dilinə tərcümədə IT əməliyyatları üçün süni intellekt mənasını verir və əsas strategiyasını machine learning (ML) maşın öyrənməsi və machine reasoning (MR) maşın əsaslandırmasından götürərək IT infrastrukturunda, IT proseslərinin sadələşdirilməsi, asanlaşdırılması və avtomatlaşdırılması üçün bir yanaşma təklif edir. İlk dəfə bu modeli Gartner beynəlxalq tədqiqat və məsləhət firması işləyib hazırlamışdır. Gartner firması bu terminin tərifini belə vermişdir: “AiOps maşın öyrənməsi ML, maşın əsaslandırması MR və böyük data-ları birləşdirərək, korrelyasiyaları, anomaliyaları və səbəblərinin öyrənilməsində istifadə edərək IT əməliyyatlarının avtomatlaşdırılması”.

Machine Learning Operations (MLOps) Maşın Öyrənməsi Əməliyyatları adlanan bu model biznesdə ən əsas data-ların daha innovativ, səmərəli və davamlılığını təmin edir. MLOps bundan əvvəl istifadə edilən IT modellərdən, çərçivələrdən və metodologiyalardan təsirlənərək hazırlanmışdır. Bu modellər günümüzdə məşhur istifadə edilən modellərdir ki, bunlara aşağıdakılar aiddir:

- DevOps
- Waterfall
- Agile

MLOps özündə bir neçə mərhələni birləşdirir ki, bunlar prinsiplər, komponentlər, rollar və alətlərdir. Bütün mərhələlər digər IT idarəetmə modellərindən bəhrələnərək ən yaşı təcrübəni özündə birləşdirir. Daha çox IT-nin proqramlaşdırma sahəsində istifadə edilən IT idarəetmə modellərinə istinad edir (Kreuzberger et al., 2023).

DevOps + AI (“AI-assisted Development & Operations”) inkişaf komandasının süni intellektlə inteqrasiya edilmiş bir versiyası olub, süni intellekt əsaslı inkişaf və əməliyyat anlayışını verir. Proqram komandası ilə inkişaf komandasının bütün proseslərinin avtomatlaşdırılması üçün avtomatlaşdırma yanaşması təqdim edir. Əsas faydalarından biri süni intellekt ilə birlikdə proqramların kodunu, testini və yerləşdirilməsini optimallaşdırır. Optimallaşdırmadan əlavə olaraq, bu model SDLC adlanan (“Software Development Life Cycle”) proqram təminatı inkişaf həyat dövrünün demək olar ki, çox hissəsinin avtomatlaşdırılmasında birbaşa iştirak edərək öz faydasını verir. Adı keçən proseslərin əməliyyatları dövründə avtomatlaşdırmanın tətbiqi insan əməyinə qənaət cəhətdən əlverişli mühit yaradır.

FinOps (“Financial Operations ”) maliyyə prosesləri üçün süni intellekt əsaslı idarəetmə yanaşmasıdır ki, burada maliyyə proseslərinin avtomatlaşdırılması, nəzarəti və onların idarəedilməsində rahatlığın təmini üçün böyük rol oynayır. Həmçinin FinOps süni intellekt əsaslı idarəetmə modeli olub, maliyyə risklərinin azaldılmasında, maliyyə resurslarının bulud və süni intellekt əsaslı idarəedilməsi və saxlanılması avtomatlaşdırılmış mühit yaradır. İqtisadiyyatda mühüm rol oynayan bir çox mütəxəssislərin, xüsusilə maliyyəçi və mühasibatçıların zehni əməyinin avtomatlaşdırılmasında spesifik əhəmiyyətə malik fayda verir.

Süni intellekt əsaslı idarəetməyə əlavə olaraq, ISO/IEC 42001:2023 standartı tərcümədə Süni İntellekt İdarəetmə Sistemi (“Artificial Intelligence Management System”) anlayışını verən, beynəlxalq standartlı yanaşmanı bizə göstərir. Bu yanaşma müəssisələrdə, təşkilatlarda süni intellektin, necə, nə cür, hansı qaydada istifadə edilməsini, onun süni intellekt əsaslı informasiya texnologiyalarının idarəedilməsində nə kimi rol oynadığını ehtiva edir. Bu standartlaşdırılmış model, əsaslı şəkildə süni intellekt vasitələrinin istismarı qaydalarının texniki və hüquqi baxımdan bizlərə təqdim edir. Əlavə olaraq digər standartlaşdırılmış modellər ilə birlikdə güclü şəkildə inteqrasiya edilə bilməsində onun ən əsas xüsusiyyətlərindən biri hesab olunur. Bu standartın sertifikatlaşdırılmasının IT sahəsində ciddi rəğbət bəsləndiyi bir zəmində, IT sahəsində rəhbər vəzifəli şəxslərin professional karyerasına böyük dəyər qatır. Beynəlxalq standartlaşdırılmış modelin sertifikatının əldə edilməsi, süni intellekt əsaslı idarəetmə üsullarına yiyələnməyin əsas sübutlarından biri kimi qəbul edilir. Süni intellekt əsaslı idarəetmə modellərinin tətbiqi təkcə iqtisadi və texniki faydalarda qalmır. Həmçinin, insan əməyinin fizioloji çərçivədə inkişafında xeyir verir. İnsan əməyinin süni intellekt əsaslı

idarəetmə modelləri ilə avtomatlaşdırılması nəticəsində, insan fizioloji hərəkətliliyi azalaraq digər həyatı fəaliyyətə yönələ bilir.

2. İdarəetmə modelləri ilə süni intellektin əhəmiyyəti

AIOPS həmçinin müəssisənin şəbəkə təminatının idarəedilməsində və onlara nəzarət edilməsində böyük rol oynayır. Model şəbəkə avadanlıqlarında yaranan problemləri aşkar edir və AI və ML əsasında problemi diaqnoz edərək, həll yolları təklif edir. İdarəetmə modeli həmçinin IT idarəetmə servis idarəetməsi mərkəzinə bildiriş göndərərək, problemin yarandığını qeyd edə bilir. Bu idarəetmə modelinin yavaşması onun nə qədər səmərəli, proseslərin sürətli şəkildə həll edilməsinə köməklik etməsinin göstəricisidir. AIOPS-un ən əsas faydalarından biri onun vaxt və maliyyə resurslarına qənaətidir. IT əməliyyatlarının süni intellekt əsaslı idarəedilməsi prosesi IT-nin inkişafı ilə birlikdə paralel inkişaf edərək idarəetmə modelləri arasında tez bir zamanda uyğunlaşmışdır. Həmçinin daxilində gətirdiyi marşrutda yaranan problemlərin həll edilməsində verə bildiyi analizlərlə əhəmiyyətini bir daha ortaya qoymuşdur.

MLOPS tərifində daha çox IT idarəedilməsində proqramlaşdırma tərəfinin model əsaslı idarəetmə və davamlı öyrənmə məsələsini əsas gətirir. Yəni bu süni intellekt əsaslı idarəetmə yavaşması, modelin hazırlanması, test və qiymətləndirmə, yerləşdirmə, nəzarət və yeniləmə proseslərini birləşdirərək avtomatlaşdırır. Maşın öyrənməsində model hazırlanması, yerləşdirilməsi və nəzarətində gətirdiyi avtomatlaşdırma məsələləri modelin əsası sayılır. Ən çox aktual olan data elminin, süni intellekt əsaslı platformaların yaradılmasında istifadə olunur.

DevOps + AI integrasiyalı modeli süni intellektsiz yavaşmasının daha gücləndirilmiş versiyası olub bütün tətbiq sahələrini optimallaşdıraraq öz aktuallığını sübut edir. Model daha çox proqramlaşdırma departamenti və inkişaf komandasında istifadə edilir. Həmçinin bu komandalarda iş prosesinin avtomatlaşdırılmasında bilavasitə çıxış edərək bütün proseslərinin sürətinin, aktuallığının, nəzarətinin və idarəedilməsini təmin edir. Əlavə olaraq bu model CI/CD (Continuous Integration/Continuous Deployment) davamlı integrasiya, davamlı yerləşdirmə mənasını verən bu proseslərin istifadəsində istifadə olunur. Süni intellekt burada kodlaşdırmanın bütün əməliyyatlarında iştirak edərək prosesi insansız həyata keçirir.

FinOps da digər süni intellekt əsaslı modellər kimi ənənəvi yavaşmanın avtomatlaşdırılmasında və süni intellekt ilə idarə edilməsi üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Yavaşma əsasən maliyyə məsələlərinin avtomatlaşdırılmasına fokuslanmışdır. Həmçinin maliyyə və idarəetmə resurslarının bulud texnologiyalarında saxlanması, idarəedilməsində, bütün gəlir, xərc məsələlərinin nəzarəti və rəqəmsallaşdırılmasını təmin edir.

İdarəetmə modellərinin müasir dövrdə istifadə zəruriliyi danılmaz fakt olub, bu modellərin sertifikatlarının əldə edilməsi iş mühitlərində böyük marağa səbəb olmuşdur. Sertifikatlar rəhbər vəzifələrin idarəetmə biliklərini və onlar haqqında nə qədər dərin anlayışlarının olmasını bizə sübut edir. Həmçinin bu sertifikatlar karyera inkişafında bilavasitə rol oynayaraq, şəxsi inkişafın göstəricisi rolunu oynayır. Rəhbər vəzifəli şəxslər süni intellekt əsaslı sertifikatları əldə etməklə, günümüzdə aktual olan AI əsaslı idarəetmə modellərinin əhəmiyyətini vurğulayır. Əlavə olaraq bu sertifikatların rəhbər şəxslərin portfelinə olması, IT və AI idarəetmə yavaşmasında standart əsaslı rəğbətinin olmasını qeyd edir. Təbii ki, sertifikatlar bəzən hər şeyi sübut etməsədə nəzəri müstəvidə standart əsaslı bilikləri sübut etməkdə faydası vardır. Süni intellekt əsaslı idarəetmənin əhəmiyyətli dərəcədə istifadə edilməsi təkcə ona olan ehtiyacdən deyil, IT sahəsinin inkişafı ilə bərabər yaranan problemlərin həll edilməsində də ciddi şəkildə rol oynamışdır. Buna əsas olaraq hüquqi müstəvidə bir sıra dəyişiklər edilir, təhlükəsizlik üçün tədbirlər görülür.

3. Süni intellekt əsaslı yeni idarəetmə modellərinin gətirdiyi anlayışlar

Süni intellektin bütün sahələrə integrasiyasının zəruriliyi çərçivəsində yaranan, ehtiyaca əsasən böyük şirkətlərin yaratdığı, süni intellekt üçün dizayn edilmiş kompüterlərdə idarəetmə modellərinə və ümumi informasiya texnologiyalarının idarəedilməsində böyük anlayışlar, terminlər, vakant yerlər yaranmasında böyük rol oynamışdır. Bu həmçinin texnologiyanın sürətlə inkişafı nəticəsində, müasir IT avadanlıqlarının gəldiyi ən yaxşı nöqtələrdən biri hesab olunur. Süni intellekt əsaslı idarəetmə modellərinin yaranması ilə birlikdə və süni intellektin inkişafı nəticəsində bir çox ixtisaslar, terminlər və anlayışlar yaranmışdır. Bu yanaşmalar təkcə IT sahəsində deyil, iqtisadi, sosial və gündəlik həyatda da yeni terminlər yaratmışdır. Artıq süni intellekt əsaslı məsələlər bir mədəni ənənə yaratmışdır. Bununla bərabər süni intellekt əsaslı avadanlıqların, texnikaların, yanaşmaların tətbiqində, onların idarəedilməsinin zəruriliyində paralel olaraq yaranmışdı. Model və çərçivələrin istehlakı həmçinin standartların tətbiq edilməsinə bir zəmin yaratmışdır ki, buda yeni anlayışların, davranış şəkillərinin əsas amili hesab olunur. Həmçinin bu amillər yeni hüquqi, iqtisadi və texniki müstəvidə ciddi şəkildə dəyişikliklər əmələ gətirmişdir. Prompt Engineering, cloud computing, machine learning, AI engineering, AI auditor kimi ixtisaslar sahələri və onların mütəxəssisliyi yaranmışdır. Həmçinin universitetlərdə, sənayedə, idarəçilikdə artıq standartlaşdırılması üçün proqramlar açılır, vakansiyalar açılır, vəzifələr standartlaşdırılır. Həmçinin buna əsas olaraq ISO 42001:2023 (“International Organization of Standardization”), IEC (“International Electrotechnical Commission”) tərəfindən yaradılmış beynəlxalq standart olub, süni intellekt əsaslı idarəetmə modelinin standartı kimi tanınır. Bu standart süni intellektin IT idarəedilməsində standartlı yanaşmanı özündə ehtiva edir. Həmçinin bu standart ilk dəfə süni intellekt idarəedilməsi üçün yaranan beynəlxalq standart adlanır. (*ISO - AI Management Systems: What Businesses Need to Know*, n.d.). Bu standart IT idarəedilməsində istifadə edilən süni intellektin və AI əsaslı bütün yanaşmalar üçün qəbul edilmiş qaydalar təqdim edir. Həmçinin bu beynəlxalq standartın sertifikatı mövcud olub bütün standartlara riayət etmiş süni intellektin tətbiqində şirkətlər sertifikatları əldə edərək süni intellektin burada standart əsalı istifadə edilməsini sübut edirlər. Həmçinin standartın əsas tələblərindən biridə idarəetmənin rolu, mahiyyəti, məqsədinin təyin olunması məsuliyyəti, risk və imkanların müəyyənəndirilməsi, sistemlərin hazırlanması, sənədləşmə prosesləri, davamlı inkişaf məsələləri. Hər bir ISO standartları kimidə bu standartında bələdçi hissəsi yaradılmışdır. Beləlikdə bu beynəlxalq standartda daha etibarlılığın, təhlükəsizliyin, etibarlılığın qorunması, biznesin markalaşmasında, riskli məsələlərin azaldılmasında, sistemli inkişafında böyük rol oynayır. Bu standartları yeni olub tətbiqində hələdə çətinliklərin olmasına baxmayaraq aktuallığını qoruyub saxlayır. Həmçinin digər standartlarla idarəetmə proseslərinin təhlükəsizliyinə özündə qoruyur. Bu təhlükəsizliyin qorunmasında məşhur standart olan ISO 27001 ilə integrasiya əlaqələndirilir. Həmçinin hüquqi müstəvidə yaranan dəyişikliklər ilə birlikdə işləmə bilməsində xüsusi diqqətə layiqdir. Bununla bağlı olaraq, bir sıra maddələr vardır ki, onlara əsasən süni intellekt istifadəsinə əsasən qaydalar və biliklər real təcrübələrdə istifadə edilir. Bu hüquqi anlayışlar Türkiyə Respublikasında 5651 sayılı qanunda öz əksini tapmışdır. Beləki, həmin qanun əsasən internet mühitində yaranan təhlükələrin qarşısının alınması üçün görülən tədbirlər haqqında, habelə gələcəkdə potensial yarana biləcək təhlükələrin qarşısının alınmasında rol oynayan əsasların toplusudur. Əsasən qanun çərçivəsində bu anlayış, problemlərin qarşısını alınması üçün hər bir təşkilatlarda IT təhlükəsizliyi üçün texniki avadanlıqların təmin olunmasını ehtiva edir. Əlavə olaraq bu qanun süni intellekt əsaslı kibercinayətlərin qarşısının alınmasında xüsusi rol oynayır. Qanun və standartın ümumi idarəetməyə tətbiqi informasiya texnologiyalarından və süni intellekt əsaslı alətlərdən sui-istifadə hallarının azaldılmasında iştirak edir.

Nəticə

İdarəetmə yanaşmalarının texnologiyaların süni intellektlə bütünləşən dövründə, yeni süni intellekt əsaslı idarəetmə modelləri texnologiyalarının günümüze qədər aktuallığının nə dərəcədə

əhəmiyyətli olduğu, mövcud süni intellekt əsaslı yeniliklərə sürətli keçidi, məcburi istifadəsinin həyata keçirildiyi bu məqalədə göstərilmişdir. Süni intellekt ilə idarəetmə modellərinin spesifikasiyi, istifadəsi və vacibliyi nəzəri olaraq baxış keçirilmişdir. Həmin süni intellektli idarəetmə modellərinin istifadəsi yeni AI idarə imkanlarının və AI avtomatlaşdırmasının nəzəri və təcrübələr ilə əsaslarını, inkişaf etdirir. Bu AI idarəetmə modellərinin istifadəsi və faydaları şirkətlərdə, müəssisələrdə şirkətin AI ilə IT idarəedilməsi və biznesin məqsədini, faydalılığını birgə inkişafını mümkünləşdirir. Korporasiyalar, müəssisələr, AI idarəetmə modellərini və yanaşmalarını daha geniş aspektdə tətbiq edərək dövlətin iqtisadiyyatına, insanların mədəniyyəti, maddi qazanclarına, iş mühitlərinə avtomatlaşdıraraq, standart əsaslı idarə üsullarının inkişaf etməsinə, AI ilə nəzarət proseslərinin, maliyyə büdcələrinin qazanc və süni intellekt əsaslı idarəetmə üsullarının öyrənilməsi ilə, insanların həyatına böyük töhfə verirlər. Bu kontekst daxilində AI idarəetmə modellərinin öyrənilməsi və tətbiqi təkcə Azərbaycanlıların deyil, bütün dünya insanları üzərində rol olacaqdır. Süni intellektin uğurlu nəticə gözləntisi ilə bərabər AI əsaslı texnologiyalarının yaranmasına zəmin yaradacaqdır. Araşdırma nəticəsində məqalənin aktuallığından ziyadə, bu sahədə gələcəkdə araşdırılacaq istiqamətlər üzrə ümumi toplanmış resurslara istinad edilməsində fayda verəcəkdir. Tədqiqat müddətində AI əsaslı IT idarəetmə modellərinin yerli akademik mənbələrin kifayət qədər olmaması, istiqamətin elmə verəcəyi töhfədən xəbər verir. Hələ yeni müasir terminlərin istifadə dərinliyi ilə birgə aparılan araşdırma axtarış sistemlərində yerli dildə resursun önə çıxmasında fayda verəcəkdir. Mövzunun əhəmiyyətli dərəcədə aktuallığı və günümüzdə trend olması, gələcək araşdırmalara ciddi təsir göstərəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. ISO - AI management systems: What businesses need to know. (n.d.). Retrieved November 10, 2025, from https://www.iso.org/artificial-intelligence/ai-management-systems?utm_source=chatgpt.com
2. Kreuzberger, D., Kühl, N., & Hirschl, S. (2023). Machine Learning Operations (MLOps): Overview, Definition, and Architecture. IEEE Access, 11, 31866–31879. <https://doi.org/10.1109/ACCESS.2023.3262138>
3. Su, C. (2024, December 17). NVIDIA Unveils Its Most Affordable Generative AI Supercomputer. NVIDIA Blog. <https://blogs.nvidia.com/blog/jetson-generative-ai-supercomputer/>
4. What Is AIOps? Artificial Intelligence for IT Operations. (n.d.). Cisco. Retrieved November 10, 2025, from <https://www.cisco.com/site/us/en/learn/topics/artificial-intelligence/what-is-aiops.html>

Xülasə

Teymur Əlisətov

Süni intellekt əsaslı informasiya texnologiyalarının idarəetmə modelləri

Süni intellektin information technology (IT) idarəetməsində geniş istifadəsi onun aktuallığının sübutudur. Məqalədə Artificial Intelligence (AI) yəni süni intellekt əsaslı idarəetmə modellərinin tətbiqi, onun istifadəsi və əhəmiyyəti göz önünə qoyulmuşdur. Bir çox səviyyəli jurnallarda, Azərbaycan dilində bu aspektli yanaşmaların olmamasının, həmçinin yeni yaranan süni intellekt əsaslı idarəetmə modelləri məqalələrin azlığı bu mövzuda yazılmış məqalələrə günümüzdə tələb olduğunu göstərir. Həmçinin, elm sahəsinə verəcəyi töhfə ilə birlikdə bu məqalə insanların həyatlarında yeni aspektlər gətirəcəkdir. Süni intellekt əsaslı idarəetmə modelləri şirkətlərdə və müəssisələrdə AI ilə IT resurslarının idarəedilməsində ən yaxşı təcrübələrə, üsul və metodlara söykənən, süni intellektin artıq günümüzün ayrılması hissəsinə çevrildiyini və idarəedilməsi zəruriliyini sübut edir və göstərir ki, professional, beynəlxalq və standartlar əsaslı yanaşma hər zaman iş prosesinin inkişafına xeyir gətirəcəkdir. Məqalədə süni intellektin sürətlə inkişafı nəticəsində və aktuallığı yeni yaranan süni intellekt əsasında idarəetmə modellərinin əhəmiyyəti, sürətli keçidi, istifadəsi və onların istifadə

“Dayanıqlı inkişafın milli prioritetləri: rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat, sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət, müasir innovasiyalar və təmiz ətraf mühit” adlı Respublika Elmi Konfransı

məqsədləri nəzərdən keçirilmişdir. Uzun zamandır yeni metodların, AI üsulların yaranmasında keçid dövrünü və onların inkişafına dair səbəblər nəzəri müstəvidə kifayət qədər araşdırılmır. AI metodlarının işlənməsi, məqalədə araşdırılması gələcəkdə davam etdiriləcək araşdırmalar üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu səbəbdən təşkilatlarda, şirkətlərdə və dövlət müəssisələrində AI əsaslı idarəetmə modellərinə tələb və günümüzdə istifadə olunması istəyi, süni intellektin istifadəsinə əhəmiyyətli dərəcədə tələb olduğunu göstərir. Süni intellekt ilə və onun gətirdiyi faydalar ilə tədqiqatın araşdırılması, işlənilməsi və təhlilində, AI IT modellərinin öyrənilməsi, yanaşmaların müqayisəsi, eyni zamanda araşdırma nəticəsində beynəlxalq təcrübələrin istifadə mühitləri, istifadə məqsədləri və onların tətbiqi əhəmiyyətinə, idarəetmənin səmərəliliyinə xüsusi nəzər yetirilmişdir. Bu məqalə yeni tədqiqatçılara nəzəri, konseptual yanaşmanın artırılmasında böyük fayda verəcəkdir, onlara bu terminlərdən istifadə, əhəmiyyəti və faydalılığı sahəsində istinad edə biləcəyi mənbə təqdim edəcəkdir. Bu gün süni intellektin sürətlə inkişafı araşdırmanın aktuallığını göz önünə qoyur. Süni intellekt ilə digər sahələrin integrasiyası, həmin sahələrin nəzəri müstəvidə araşdırma aparılmasına zərurət vardır. Bununla bərabər yeni anlayışlarla elmə gətirdiyi töhfə ilə əhəmiyyətini qoruyub saxlamışdır. Süni intellekt əsaslı araşdırmaların çoxluğu həmin sahədə sürətlə inkişafın təməlini qoyur. Bu baxımdan məqalənin gələcək elmi araşdırmalar üçün konseptual mənbə olması əsas amildir.

Açar sözlər: *Süni intellekt, informasiya texnologiyalarının idarəetmə modelləri, AIOps, MLOps, FinOps*

Summary

Teymur Alisatov

Management models of artificial intelligence-based information technologies

The widespread use of artificial intelligence in IT management is proof of its relevance. The article focuses on the application of artificial intelligence-based management models, their use and importance. The lack of such approaches in many high-level journals in the Azerbaijani language, as well as the paucity of articles on newly emerging artificial intelligence-based management models, indicate that there is a demand for articles written on this topic today. Also, along with its contribution to the field of science, this article will bring new aspects to people's lives. Artificial intelligence-based management models based on best practices, methods and techniques in managing IT resources with AI in companies and enterprises, prove that artificial intelligence has become an integral part of today and that it is necessary to manage it, and shows that a professional, international and standards-based approach will always benefit the development of the business process. The article reviews the importance of management models based on artificial intelligence, their rapid transition, use and purposes of their use, which are emerging as a result of the rapid development of artificial intelligence and its relevance. For a long time, the transition period in the creation of new methods, AI methods and the reasons for their development have not been sufficiently studied at the theoretical level. The development of AI methods, examined in the article, is of great importance for future research. Therefore, the demand for AI-based management models in organizations, companies and state institutions and the desire to use them today indicate that there is a significant demand for the use of artificial intelligence. In the study, development and analysis of research with artificial intelligence and its benefits, special attention was paid to the study of AI IT models, comparison of approaches, and at the same time, special attention was paid to the use environments, use purposes and the importance of their application, and the effectiveness of management as a result of the study. This article will be of great benefit to new researchers in increasing their theoretical and conceptual approach, and will provide them with a source they can refer to in the field of use, importance and usefulness of these terms.

Keywords: *Artificial intelligence, information technology management models, AIOps, MLOps, FinOps*

Резюме

Теймур Алисатов

Модели управления информационными технологиями на основе искусственного интеллекта

Широкое применение искусственного интеллекта в управлении ИТ подтверждает его актуальность. Статья посвящена применению моделей управления на основе искусственного интеллекта, их использованию и значению. Отсутствие подобных подходов во многих авторитетных журналах на азербайджанском языке, а также малое количество статей о новых моделях управления на основе искусственного интеллекта указывают на то, что

сегодня существует спрос на статьи, написанные по этой теме. Кроме того, наряду с вкладом в область науки, эта статья принесет новые аспекты в жизнь людей. Модели управления на основе искусственного интеллекта, основанные на передовом опыте, методах и методиках управления ИТ-ресурсами с использованием ИИ в компаниях и предприятиях, доказывают, что искусственный интеллект стал неотъемлемой частью сегодняшнего дня и что им необходимо управлять, а также показывают, что профессиональный, международный и основанный на стандартах подход всегда будет способствовать развитию бизнес-процессов. В статье рассматривается важность моделей управления на основе искусственного интеллекта, их быстрое развитие, применение и цели применения, возникающие в результате бурного развития искусственного интеллекта и его актуальности. Долгое время переходный период в создании новых методов, методов ИИ и причины их развития недостаточно изучались на теоретическом уровне. Развитие методов ИИ, рассматриваемое в статье, имеет большое значение для будущих исследований. Таким образом, востребованность моделей управления на основе ИИ в организациях, компаниях и государственных учреждениях и стремление к их использованию сегодня свидетельствуют о значительном спросе на использование искусственного интеллекта. При изучении, разработке и анализе исследований, посвященных искусственному интеллекту и его преимуществам, особое внимание уделялось изучению ИТ-моделей ИИ, сравнению подходов, а также средам использования, целям использования и важности их применения, а также эффективности управления в результате исследования. Данная статья будет полезна начинающим исследователям для развития их теоретического и концептуального подхода и предоставит им источник, к которому они могут обратиться в области использования, важности и полезности этих терминов.

Ключевые слова: *искусственный интеллект, модели управления информационными технологиями, AIOps, MLOps, FinOps*

TƏHSİL SAHƏSİNDƏ SÜNİ İNTELLEKT TEXNOLOGİYALARININ ROLU

Afaq MANSIRLI*

Açar sözlər : *Süni intellekt, təhsil texnologiyaları, rəqəmsal transformasiya, təhsildə əlçatanlıq, təhsil innovasiyaları*

Giriş

Süni intellekt artıq öyrənmə, tədris həmçinin dünyanı qavrama üsullarımızı köklü şəkildə dəyişir, bu dəyişiklik aydındır ki, bütün mühitlərdə eyni templə baş vermir. Müasir dövrdə texnologiya və innovasiya cəmiyyətin bütün sahələrini əhatə etdiyi kimi, təhsil sistemi də ciddi şəkildə transformasiya yaşayır. Süni intellektin tədris və öyrənmə mühitlərinə inteqrasiyası artdıqca fərdiləşdirilmiş öyrənmə imkanları, qiymətləndirmədə səmərəlilik və məlumat əsasında qərarvermə prosesləri daha da geniş tətbiq edilir. Bununla yanaşı, bu inkişafın məlumat məxfiliyi, alqoritmik qərəz, tələbə müstəqilliyi və müəllimlərin dəyişən funksiyaları kimi mühüm etik məsələləri gündəmə gətirir.

Ənənəvi tədris modelləri texnologiyanın təsiri ilə daha çevik, fərdi ehtiyaclara uyğunlaşdırılan struktura keçir. Təhsildə süni intellektdən istifadə, öyrənmə təcrübələrinin təkmilləşdirilməsi, idarəetmənin optimallaşdırılması və qərarvermə üçün məlumat yönümlü yanaşmaların gücləndirilməsi kimi məqsədlərə xidmət edir (8, s.15).

Müasir texnologiyaların inkişafı ilə süni intellekt təkcə iqtisadiyyat və səhiyyə kimi sahələrə deyil, təhsil sisteminə də nəzərə cərpacaq dərəcədə təsir göstərmişdir. Fərdiləşdirilmiş öyrənmə, ağıllı tədris sistemləri və proqnozlaşdırıcı analitika kimi yeniliklər tələbələrin öyrənmə davranışını, materiallarla qarşılıqlı əlaqəsini və müəllimlərin tədris strategiyalarını yenidən formalaşdırır. Bu texnologiyaların tətbiqi dərs metodologiyalarının, öyrənmə mühitlərinin və qiymətləndirmə mexanizmlərinin yenidən qurulmasına gətirib çıxarır.

Rəqəmsal transformasiya dövründə süni intellekt daha çox öyrənmə prosesinin fərdiləşdirilməsi, tələbə fəaliyyətinin optimallaşdırılması və tədrisin keyfiyyətinin artırılması məqsədilə istifadə olunur. Xüsusilə covid-19 pandemiyası dövründə distant və hibrid təhsil modellərinin genişlənməsi təhsildə rəqəmsallaşmanı sürətləndirmiş, bununla da süni intellektə olan marağı artırmışdır. Azərbaycanda da son illərdə qəbul olunan süni intellekt strategiyası (2025–2028), “virtual məktəb” və “rəqəmsal məktəb” kimi layihələr bu texnologiyaların təhsil sisteminə inteqrasiyasını daha da gücləndirmişdir.

Süni intellektin təhsildə yaratdığı üstünlüklər fərdiləşdirmə səviyyəsinin yüksəlməsi və təhsilə çıxış imkanlarının genişlənməsi (1, s.15) ilə əhəmiyyətli olsa da, öz növbəsində texnologiyadan artan asılılıq etik narahatlıqları da aktuallaşdırır (2, s.20). Məlumatların qorunması, alqoritmik qərəz riskləri və insan faktorunun rolu ilə bağlı məsələlər müəllimlər, siyasətçilər və sahə üzrə mütəxəssislərin diqqət mərkəzindədir. Artıq süni intellekt yalnız bir texnoloji yenilik kimi deyil, həm də təhsilin strateji inkişafını dəstəkləyən əsas vasitələrdən biri kimi qiymətləndirilir.

Son zamanlarda süni intellekt və maşın öyrənməsi mobil cihazlara inteqrasiya istiqamətində də geniş araşdırılır. Bu yanaşma hesablamaların sürətini artırmaqla üz tanıma, səsə tanınması, virtual realıq və dilin avtomatik tərcüməsi kimi tətbiqlərin inkişafını mümkün edir. Lakin maşın öyrənməsi modellərinin hazırlanması və işlədilməsi yüksək hesablama gücü tələb etdiyi üçün bu sahədə texniki çətinliklər də vardır.

I Süni intellektin təhsildə mövcud vəziyyəti və tətbiq sahələri

1.1 Süni intellektin təhsildə tətbiq sahələri

*Riyaziyyat və İKT” kaf.nın müəllim, BAAU

e-mail: afaq.mansirli.01@gmail.com

Təhsil mühitlərində süni intellektin integrasiyası sürətlə inkişaf etməklə yanaşı tədris və öyrənmədə uzunmüddətli problemlərə innovativ həllər təklif edir (3,s.18). Süni intellekt texnologiyaları ibtidai məktəblərdən ali təhsil müəssisələrinə qədər təhsilin müxtəlif sahələrinə təsir etdikcə, ənənəvi paradigmlər yenidən formalaşır və daha zəngin formada öyrənmə təcrübələri üçün yeni imkanlar yaradır.

- Avtomatlaşdırılmış qiymətləndirmə. Avtomatlaşdırılmış qiymətləndirmə sistemləri olaraq süni intellekt testlərin yoxlanması, yazılı imtahanların qiymətləndirilməsi kimi məsələlərdə müəllimlərə olduqca kömək edir. Bu alətlər tələbə işlərini qiymətləndirərək vaxtında rəy təqdim etmək üçün nəzərdə tutulub. Müəllimlərin iş yükünü azaldaraq onların tədrisin daha mürəkkəb tərəflərinə fokuslanmasına imkan yaradır (4,s.46).
- Virtual köməkçilər. Bunlara misal olaraq, chatbot əsaslı platformaları göstərmək olar ki, zamanından aslı olmayaraq tələbələrin suallarına cavab verir və dərslər materiallarını müəyyən qədər izah edir.
- Tədris analitikası. Bu texnologiya əsasən tələbə fəaliyyətlərini analiz edərək, verilənləri toplayıb onların çətinliklərini müəyyən edir. Süni intellekt alətləri təhsil idarəçiliyi sahəsində proqnozlaşdırıcı analitika və resursların bölüşdürülməsi üçün istifadə olunur. Proqnozlaşdırıcı modellər risk altındakı tələbələri müəyyənləşdirir və səviyyələrini daha da yaxşılaşdırmaq üçün təklif edə bilər, bu isə öz növbəsində akademik nəticələri yaxşılaşdırır (13, s.284). Eyni zamanda, məktəb cədvəllərinin optimallaşdırılması, resursların paylanması və digər inzibati tapşırıqlar üçün süni intellekt sistemlərindən istifadə olunur. Bu da daha səmərəli və effektiv fəaliyyətə gətirib çıxara bilər.
- Adaptiv öyrənmə sistemləri. Bu sistemlər vasitəsi ilə tələbə öz bilik səviyyəsinə uyğun özünə dərslər materialları seçə bilər və onlardan səmərəli şəkildə istifadə edir. Nümunə olaraq “coursera”, “udemy”, “khan academy” kimi platformaları misal göstərmək olar.

1.2 Süni intellekt sistemlərinin təhsil sistemində tətbiq edilməsinin üstünlükləri

Süni intellekt sistemlərinin tətbiq edilməsinin təhsil sistemində müxtəlif sayda üstünlükləri mövcuddur.

Tədris keyfiyyətinin yüksəldilməsi

Fərdi yanaşma imkanı

Vaxt və resurs qənaəti

Əlçatan təhsil

Tədris keyfiyyətinin yüksəldilməsi. Süni intellekt əsaslı sistemlər tədris proqramlarının zəif tərəflərini müəyyənləşdirərək ətraflı analiz edir.(3)

Fərdi yanaşma imkanı. Süni intellektin təhsildə ən nəzərə çarpan istifadə hallarından ən yayılmışı fərdiləşdirilmiş öyrənmə platformalarıdır. Bu sistemlər süni intellekt alqoritmlərindən istifadə edərək məzmunu və öyrənmə sürətini tələbələrin fərdi ehtiyaclarına uyğunlaşdırır və müxtəlif öyrənmə tərzləri və qabiliyyətlərinə uyğunlaşdırılmış öyrənmə təcrübələri yaradır (10,s.4). Bir sözlə, tələbələrin hər birinə fərdi olaraq uyğun tədris proqramı təklif edir. Hansı ki, tələbələr öz öyrənmə sürətinə uyğun olaraq özlərini uyğun tədris prosesi seçə bilərlər.

Vaxt və resurs qənaəti. Bu isə aydındır ki, istər qiymətləndirmə baxımından istərsə də, təşkilatı baxımdan müəllimlərə kömək edərək daha az vaxt sərf etmələrinə səbəb olur.

Əlçatan təhsil: distant və inklüziv təhsildə süni intellekt əsaslı həllər (səsli köməkçilər, tərcümə sistemləri, virtual laboratoriyalar və s.) Mühüm rol oynayır.

1.3 Süni intellekt sistemlərinin təhsil sistemində tətbiq edilməsinin çatışmazlıqları.

Hər bir texnologiyanın üstünlükləri olması ilə yanaşı bir sıra çatışmayan cəhətləri də olduğu kimi süni intellekt texnologiyalarının da təhsil sahəsində bir sıra məhdudiyyətləri var. Təhsildə süni intellekt artan etibar, öyrənmə prosesində insanın geniş şəkildə düşünməsinin azalması ilə bağlı narahatlıqları da gündəmə gətirir. Süni intellekt dəstək və fərdiləşdirmə kimi imkanları təmin etsə də, tənqidi düşüncə, yaradıcılıq və sosial-emosional bacarıqların inkişafında müəllimlərin rolunu əvəz edə bilmir (5,s),(7). Qeyd edəcəyimiz problemlər təkcə texniki tərəfi ilə bağlı deyil həmçinin etik və hüquqi aspektləri də əhatə edir.

- Etik və hüquqi çətinliklər . Süni intellekt alətləri istifadəçilərə mətni avtomatik şəkildə yaratmağa kömək etdiyindən akademik dürüstlük məsələlərini ortaya çıxarır (9). Məlumatların qorunmasına dair tənzimləmələr, məsələn, Avropa İttifaqında tətbiq olunan Ümumi Məlumatların Qorunması Qaydası (GDPR), süni intellekt sistemlərində tələbə məlumatlarının toplanması və işlənməsi üçün mühüm nəticələr yaradır (2, 10, s.1512). Bu qaydalar təhsil müəssisələri və texnologiya təminatçılarını güclü məlumat-mühafizə tədbirləri həyata keçirməyə və məlumatın istifadəsində şəffaflığı təmin etməyə məcbur edir. Qlobal səviyyədə UNESCO-nun süni intellekt etikası ilə bağlı tövsiyələri kimi təşəbbüslər təhsildə süni intellektin etik istifadəsi üçün çərçivə təqdim edir (1,s 26). Bu təlimatlar insan hüquqlarının və şəffaflığın süni intellekt texnologiyalarının hazırlanmasında və tətbiqində əsas prinsiplər kimi qorunmasının vacibliyini vurğulayır.(11)
- Məxfilik və məlumatların təhlükəsizliyi. Biz istənilən mövzuda araşdırma edərkən həmçinin öz məlumatlarımızı və düşüncələrimizi də qeyd etmiş oluruq bu zaman süni intellekt sistemləri müəllimlər və tələbələr haqqında geniş məlumat toplaya bilər. Buna görə də məlumatlarımızın konfidensiallığı tam qorunmur və güclü şifrələnmə ,server təhlükəsizliyi və ən əsası məlumatların anonimləşdirilməsi diqqət yetirilməsi ciddi olan məsələlərdir. Azərbaycanda təhsil sistemində süni intellekt sistemlərinin tətbiqini tənzimləyən hüquqi məsələlər hələ ki, tam şəkildə inkişaf etməyib. Bu da öz növbəsində təbii ki, kiberhücumların və məlumatlardan sui-istifadənin riskini artırır.
- Texniki infrastrukturun çatışmazlığı. İstənilən müasir texnologiyada olduğu kimi süni intellekt texnologiyasında da yüksək sürətli internet,kompüter, server və proqram təminatı kimi texniki resurslar olmalıdır.
- Ədalət və alqoritmik qərəz riskləri: Süni intellekt sistemləri verilən məlumatlara əsaslanaraq qərarlar verir. Əgər bu məlumatlar qərəzli və ya balanssızdırsa, süni intellekt tərəfindən verilən tövsiyələr və qiymətləndirmələr də qərəzli ola bilər. Xüsusilə akademik qiymətləndirmə, tələbələrin performansının proqnozlaşdırılması və resursların paylanması sahələrində təhsil ədalətinə olduqca təsir edə bilər.
- Texnoloji asılılıq və insani faktorun azalması: Süni intellektin dərs prosesinə inteqrasiyası müəllimlərin və şagirdlərin fəaliyyətini avtomatlaşdırsa da, bu, bəzən tədrisin insani yönünü zəiflədə bilər.Nümunə olaraq, tələbə ilə müəllim arasında qarşılıqlı münasibət və sosial öyrənmə elementləri azalaraq, dərsin yalnız texnoloji sistemlər vasitəsilə yönləndirilməsi riski yarana bilər. Bu vəziyyət tələbələrin tənqidi düşüncə və kreativ bacarıqlarının inkişafına mənfi təsir göstərə bilər (12). Araşdırmalar göstərir ki, süni intellekt alətlərinin vasitəsilə dərs aparılan sistemlərdə müəllimlərin rolunun düzgün balanslaşdırılması vacibdir. Müəllimin müşahidə, motivasiya funksiyaları hələ də insani yanaşma ilə həyata keçirilməlidir.

Beynəlxalq ədəbiyyatda qeyd edilən problemlər Azərbaycanda da aktualdır. Azərbaycanda isə süni intellekt sistemlərinin təhsildə tətbiqi inkişaf yolundadır. Qeyd olunan çatızmazlıqlarla bərabər bir sıra çatışmayan cəhətləri də var.

- Təhsil işçilərinin hazırlanması: Müəllimlərin süni intellekt savadı hələ yetərli səviyyədə deyil. TALIS hesabatlarına əsasən, süni intellektdən istifadə etməyən müəllimlərin 31%-i özlərinin bunun üçün bilik və bacarıqlarının olmadığını bildirir. (6) Belə çərçivədə müəllimlərə təlim proqramlarının təşkili, onların rəqəmsal savadlılıq səviyyəsinin artırılması məqsəduyğun və daha yaxşıdır.

Süni intellektin təhsildə istifadəsi üçün hüquqi baza (məs., müəllif hüququ, məlumat qorunması qanunları) və etik prinsiplər hazırlandı, lakin real vəziyyətdə monitoring və təkmilləşdirmə tələb olunur. Bu çətinlikləri nəzərə alaraq, aydındır ki, təhsildə süni intellektin integrasiyası böyük potensiala malikdir, lakin ciddi risklər də yarada bilər. Öyrənmə nəticələrini yaxşılaşdırmaq, təhsilə çıxışı artırmaq və inzibati səmərəliliyi yüksəltmək potensialından tam istifadə etmək üçün etik nəticələrin diqqətlə qiymətləndirilməsi və düşünülmüş siyasət formalaşdırılması və təsirlərin davamlı olaraq monitoringi tələb olunacaq.

Süni intellekt Azərbaycan təhsil sistemində böyük dəyişikliklər etmək gücünə malik potensial texnologiya olsa da, tətbiqində bəzi çatızmazlıqlar mövcuddur. Ən başlıca çatızmazlıqlardan biri texnoloji infrastrukturun yetəri qədər olmamasıdır. Buna misal olaraq, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi cihaz çatızmazlığı və internet bağlantısının olmasıdır.

II Süni İntellekt Texnologiyalarının Təhsildə Gələcək İstiqamətləri.

- Süni intellekt əsaslı öyrənmə idarəetmə sistemləri (LMS) və adaptiv təlim: Müasir öyrənmə idarəetmə sistemləri süni intellektin köməyi ilə adaptiv və interaktiv tədris imkanları təqdim edir. Müxtəlif mənbələrdən edilən araşdırmalar göstərir ki, süni intellekt ilə təchiz olunmuş LMS-lər müəllimlərə proqramların məzmununu yaratmaq, qiymətləndirmə proseslərini avtomatlaşdırmaq və hər tələbəyə uyğun fərdi öyrənmə yolları təklif edir. Bu sistemlər tələbənin qabiliyyətlərini izləyərək, onların zəif və güclü tərəflərinə uyğun tapşırıqları təklif edir.
- Virtual və artırılmış reallıq (VR/AR): Süni intellektlə birgə tətbiq edilən virtual reallıq və artırılmış reallıq texnologiyaları sinif otaqlarını interaktiv və immersiv mühitlərinə çevirir. Məsələn, süni intellektlə təchiz olunmuş təhsil sistemləri Virtual və Artırılmış reallıq vasitəsilə tələbəyə real dünyaya bənzər sınaq mühitləri təqdim edir və heç yerə getmədən fərdi, emosional yönümlü öyrənmə təcrübəsi yaradır. Gələcəkdə sinif otaqlarında və ya auditoriyalarda virtual reallıq və artırılmış reallıq texnologiyalarının tətbiqi öyrənməni daha interaktiv mühitə çevirəcək. Misal olaraq, virtual reallıq vasitəsi ilə tələbələr şəhərlərin küçələrində gəzə bilər, uzaq planetlərə virtual şəkildə ekskursiya edə və virtual şəkildə laboratoriya təcrübələri sinif otaqlarında apara bilərlər. Bu cür təcrübələr abstrakt formada olan anlayışları əyani şəkildə təqdim edərək bilikləri daha möhkəmləndirməklə yanaşı eyni zamanda yadda qalmasını artırır. Artırılmış reallıq isə real məkan üzərinə rəqəmsal obyektlər əlavə edərək dərslərin əyləncəli və vizual olmasını təmin edir. Mütəxəssislər göstərir ki, Virtual reallıq və artırılmış reallıq texnologiyalarının süni intellektlə əlaqələndirilməsi vasitəsilə yaradılan ağıllı tədris sistemləri (məs. virtual müəllim avatarları və interaktiv öyrənmə agentləri) şagirdlərin qarşılıqlı fəaliyyətini, öz-özünə təlim qabiliyyətini və sosial öyrənmə təcrübəsini gücləndirir.
- Emosional Zəka və Ağıllı Təlim Köməkçiləri

Gələcək üçün təhsil texnologiyalarının əsas istiqamətlərindən biri də şagirdlərin emosional vəziyyətini nəzərə alan süni intellekt sistemlərinin inkişafı olacaq. Hazırda istifadə olunan bir çox rəqəmsal tədris köməkçiləri şagirdin yalnız bilik səviyyəsinə uyğunlaşır, onun hiss və motivasiya vəziyyətini qiymətləndirmir. Son illərin araşdırmaları isə göstərir ki, emosiyaları analiz edib reaksiyasını buna uyğun tənzimləyən interaktiv süni intellekt platformaları öyrənmə təcrübəsini daha fərdi və effektiv edir.

Məsələn, dialoq üzərində işləyən bir tədris agentı tələbənin yazışmalarından onun emosional tonunu müəyyənləşdirib tədris üsulunu dəyişdikdə, akademik göstəricilərdə orta hesabla 32,5% artım müşahidə olunmuşdur. Bu tip həm koqnitiv, həm də emosional uyğunlaşma imkanları şagirdin dərəcə marağını artırır, onun öyrənməyə bağlılığını gücləndirir və daha rahat psixoloji öyrənmə mühiti formalaşdırır.

- **Bərabərlik və Texnologiyaya Çıxışın Təmini**

Süni intellekt texnologiyalarının gələcək inkişafı inkişaf etməkdə olan ölkələrdə təhsil bərabərsizliyini azaltmaq potensialına malikdir. UNESCO-nun vurğuladığı kimi, süni intellektin təhsildə tətbiqi coğrafiya və sosial-iqtisadi boşluqları aradan qaldırmalı, hər kəsə texnoloji yeniliklərin faydaları ilə tanış olmaq imkanı yaratmalıdır. unesco.org. Bu məqsədlə bir sıra pilot layihələr aparılıb. Buna misal olaraq, Çinin ucqar kənd məktəblərində süni intellektə əsaslanan “ağıllı” cihazların tətbiqi tələbələrə şəhər məktəblərindəki şagirdlərlə müqayisədə yüksək keyfiyyətli dərəcə resursları təqdim edərək kənd-şəhər təhsil boşluğunu xeyli daraldır (14). Dünya Bankının bildirdiyinə görə, müəllim çatışmazlığını süni intellekt ilə həll edilə bilər: Hindistanda belə bir fərdiləşdirilmiş öyrənmə alətindən istifadə edən şagirdlər riyaziyyat və dil fənlərində daha yüksək göstəricilər göstəriblər. Üstəlik, “Kiçik Süni İntellekt” yanaşması çərçivəsində ucuz mobil texnologiyalar üzərində çalışan süni intellekt tətbiqləri şagirdə 1 tədris ilinə bərabər nəticələr verir. Hindistan və Banqladeş kimi ölkələrdə isə əyani, çoxdillli süni intellekt platformaları internetin zəif olduğu yerlərdə belə təlim materiallarına çıxışı mümkün edir (15). Beləliklə, süni intellekt əsaslı cihaz və platformaların əlçatanlığı artırıldıqca, uzaq bölgələrdəki şagirdlər də yüksək keyfiyyətli öyrənmə resursları ilə təmin olunur ən əsası isə təhsildə mövcud boşluqların aradan qaldırılmasına yardımçı olmaqdadır.

III Çətinliklər və Nəzərə Alınmalı Məsələlər

Süni intellekt əhəmiyyətli faydalar təqdim etsə də, onun təhsildə tətbiqi müəyyən çətinliklərlə üzləşir. Məxfilik və məlumat təhlükəsizliyi əsas narahatlıq mənbəyidir, çünki süni intellekt sistemləri həssas tələbə məlumatlarına çıxış tələb edir. Bundan əlavə, süni intellektə həddindən artıq güvən insan qarşılıqlı əlaqəsini azalda bilər ki, bu da sosial və emosional inkişaf üçün çox vacibdir. (6)

- Təhsildə süni intellekti necə uğurla tətbiq etmək olar?
- Süni intellekt alətləri məktəblərdə istifadə edilməlidirmi?

Təhsildə süni intellektdən uğurla istifadə etmək üçün diqqətli planlaşdırma, müəllimlərin təlimi ilə yanaşı yaxşı infrastruktur və davamlı qiymətləndirmə tələb olunur. Ali təhsil müəssisələri süni intellektdən necə istifadə etmək istədikləri ilə bağlı aydın məqsədlər müəyyən etməlidirlər fərdiləşdirilmiş təlimi yaxşılaşdırmaq, inzibati işləri daha səmərəli etmək və ya tələbə iştirakını artırmaq üçün. Bu məsələlərin hansının həllində daha vacib olduğunu ilk öncə geniş şəkildə araşdırmaq lazımdır. Ən əsası isə müəllimlərin təliminə və peşəkar inkişafına investisiya qoymaq da vacibdir. Müəllimlər süni intellekt vasitələrindən effektiv istifadə etməyi və süni intellektin ənənəvi tədris metodlarını necə gücləndirə biləcəyini öyrənməlidirlər. Süni intellekt davamlı inkişaf etdiyinə görə, müəllimlər də yeni süni intellekt yenilikləri və tədris strategiyaları ilə bağlı mütəmadi peşəkar inkişaf proqramlarında iştirak etməsi vacibdir.

Həmçinin universitetlər, məktəblər süni intellekti dəstəkləyə biləcək düzgün texnologiyalara malik olmalıdır. Süni intellektin təsirini qiymətləndirmək və lazım olan təkmilləşdirmələri etmək üçün tələbə və müəllimlərdən mütəmadi olaraq rəy toplamaq olduqca vacibdir. Bu, süni intellekt vasitələrinin hər kəs üçün təhsil təcrübəsini yaxşılaşdırmasına və nə dərəcədə istifadə olunması məsələlərinə aydınlıq gətirir.

Gələcəkdə süni intellekt əsaslı təhsil sistemləri VR/AR texnologiyaları, adaptiv LMS-lər və emosiyaya həssas yanaşmaların vəhdəti ilə daha da təkmilləşəcək. Bu integrasiya sinifləri daha immersiv və fərdi edərək tələbələrin motivasiyasını və öyrənmə nəticələrini artıracaq. Ən əsası isə təhsildə süni intellekt müəllimlərin yerini almaq üçün deyil, onları gücləndirmək və daha da təkmilləşdirmək üçün istifadə edilməlidir. Müəllimlər vaxtının çox hissəsinin inzibati işlərə sərf etmək əvəzinə, süni intellekt hər bir tələbənin fərdi öyrənmə üslubunu başa düşməyə və daha şəxsi rəy verməyə kömək edə bilər. Bu halda, müəllimlər şagirdlərin tənqidi düşüncə və sosial bacarıqlarını inkişaf etdirməyə həmçinin onları yetişdirməyə fokuslana bilərlər. Bununla belə qeyd edilməlidir ki, təhsil sektorunda fəaliyyət göstərən kadrlar müvafiq rəqəmsal bacarıq və biliklərə sahib olmalı və texnologiyadan həm tələbələrin öyrənmə prosesini dəstəkləmək, həm də öz peşəkar inkişaflarını davam etdirmək məqsədilə effektiv şəkildə istifadə etməlidirlər.

Nəticə

Süni intellekt texnologiyaları fərdiləşdirilmiş, səmərəli və əlçatan öyrənmə təcrübələri təqdim etməklə təhsil sahəsini yenidən formalaşdırmaq potensialına malikdir. Lakin uğurlu integrasiya diqqətli planlaşdırma, etik yanaşmalar və davamlı qiymətləndirmə tələb edir ki, süni intellekt təhsilin insan elementlərini əvəz etmək əvəzinə onları gücləndirsin. Düzgün tətbiq olunduqda, süni intellekt tələbələrin öyrənməsini və təhsil innovasiyalarını təşviq edən dəyərli bir tərəfdaşa çevrilə bilər. Nəhayət, hər hansı bir texnologiya kimi, təhsildə süni intellektin istifadəsi də müsbət və mənfi təsirlərlə əlaqədardır. Bu mövzu ilə bağlı məktəb rəhbərləri, müəllimlər, tələbələr və onların valideynləri də daxil olmaqla bütün tərəflərin hərtərəfli baxışa sahib olması vacibdir. Geniş məsləhətləşmələr aparılmalı, insanlar təhsildə süni intellektə olan real ehtiyacları və mümkün çətinlikləri başa düşərək, sonra isə lazımı dəstək və razılıq göstərməlidirlər. Belə etdikdə, təhsildə süni intellektin istifadəsinin faydalarını maksimuma çatdırmaq eyni zamanda risklərini minimuma endirmək mümkün olur. Stoik fəlsəfəsi, nəzarətimizdə olan şeylərə fokuslanmağı vurğulayaraq, təhsildə süni intellektin gələcəyi ilə bağlı qeyri-müəyyənlikləri idarə etmək üçün dəyərli perspektiv təqdim edir [29]. Süni intellektin təhsili necə dəyişdirəcəyini tam proqnozlaşdırma bilməsək də, bu gələcəyə necə hazırlaşacağımızı müəllimlərdə və tələbələrdə uyğunlaşma, həmçinin tənqidi düşüncə, etik mühakimə bacarıqlarını inkişaf etdirərək nəzarət edə bilərik. Təhsildə süni intellektin gələcək inkişafı böyük vədlərlə doludur. Lakin onun diqqətlə və etik prinsiplərə uyğun hazırlanıb tətbiq olunmasına diqqət etməliyik. Onun məqsədi insan və mənəvi dəyərləri əvəz etmək deyil, peşələri azaltmaq deyil onları dəstəkləməkdir. Təhsildə süni intellektin gələcəyi çox güman ki, onun faydalarını səmərəli şəkildə istifadə etmək və risklərini adekvat şəkildə idarə etmək bacarığımızı təkmilləşdirməyimiz hesabına formalaşacaq. Süni intellektin potensialı həddindən artıq şişirdilməməlidir və onun inkişafı və tətbiqi üçün ağıllı və davamlı yol axtarmaq hər kəsin ortaq məsuliyyətidir, bunun məqsədi isə ən əsas insanlıq üçün fayda təmin etməkdir. Süni intellekt gündəlik öyrənmə mühitlərinə daxil olduqca, onun imkanlarını, məhdudiyyətlərini və etik təsirlərini anlamaq, müasir rəqəmsal vətəndaşlıq bacarığı kimi önəmli olur və istifadəçiləri məlumatlı və məsuliyyətli qərarlar verməyə hazırlayır. Bu anlayışın gücləndirilməsi təhsil alanların süni intellekt alətlərindən kor-koranə istifadə etməsinin qarşısını alır, məlumatlı qərarlar verməyə və onları texnologiyaya tənqidi yanaşmağa təşviq edir. Nəticədə, təhsil mühitində süni intellektin həm etik, həm də təhlükəsiz istifadə olunmasını təmin etmək üçün geniş və düzgün bilik bazası formalaşdırmaq vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Fabio Morandín-Ahuerma. Ten UNESCO Recommendations on the Ethics of Artificial Intelligence. (2023).
2. Fereniki Panagopoulou, Christina Parpoula, and Kostas Karpouzis. Legal and ethical considerations regarding the use of ChatGPT in education. *arXiv preprint arXiv:https://arXiv.org/abs/2306.10037* (2023)
3. Luckin, R. et al. *Intelligence Unleashed: An Argument for AI in Education*. Pearson. (2016)
4. Manolis Mavrikis, Asimina Vasalou, Laura Benton, Chrysanthi Raftopoulou, Antonios Symvonis, Kostas Karpouzis, and Drew Wilkins. Towards Evidence-informed Design Principles for Adaptive Reading Games. In *Extended Abstracts of the 2019 CHI Conference on Human Factors in Computing Systems*. 2019. 1–4.
5. Neil Selwyn. *Should Robots Replace Teachers? AI and the Future of Education*. John Wiley & Sons. 2019.
6. *OECD, Results from TALIS 2024 – Country note: Azerbaijan*. (2021).
7. Roddy Cowie, Catherine Pelachaud, and Paolo Petta. [n. d.]. *Emotion-oriented systems: the Humaine handbook*. Springer.
8. Rose Luckin and Wayne Holmes. 2016. Intelligence unleashed: An argument for AI in education. (2016).
9. Sharon Slade and Paul Prinsloo. 2013. Learning analytics: Ethical issues and dilemmas. *American Behavioral Scientist* 57, 10 (2013), 1510–1529.
10. Stephen P Balfour. Assessing writing in MOOCs: Automated essay scoring and calibrated peer review. *Research & Practice in Assessment* 8 (2013), 40–48.
11. UNESCO (2021). *Artificial Intelligence in Education: Challenges and Opportunities*.
12. Wayne Holmes, Maya Bialik, and Charles Fadel. *Artificial intelligence in education promises and implications for teaching and learning*. Center for Curriculum Redesign 2019.
13. Yi-Shan Tsai, Oleksandra Poquet, Dragan Gašević, Shane Dawson, and Abelardo Pardo. 2019. Complexity leadership in learning analytics: Drivers, challenges and opportunities. *British Journal of Educational Technology* 50, 6 2019, 2839–2854.
14. frontiersin.org
15. blogs.worldbank.org

Xülasə

Afaq MANSIRLI

Təhsil sahəsində süni intellekt texnologiyalarının rolu

XXI əsr təhsil sistemi dərin və sürətlə baş verən yeniliklərlə xarakterizə olunur. Süni intellekt və digər müasir rəqəmsal texnologiyalar həm təlimin təşkilində, həm də müəllim–tələbə münasibətlərində köklü dəyişikliklər yaradır. Bu əsrdə informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının global inkişafda oynadığı rol danılmazdır. Süni intellekt və proqramlaşdırma alətlərinin geniş istifadəsi isə bu inkişafın əsas təkanverici qüvvəsi kimi çıxış edir. İKT-nin başlıca funksiyası informasiyanın emalı, ötürülməsi və idarə olunması proseslərini sadələşdirməkdir.

Bu məqalədə süni intellektin ibtidai təhsildən ali məktəblərə qədər müxtəlif təhsil mühitlərinə inteqrasiyasının etik təsirləri araşdırılır və yaranan əsas narahatlıqlar diqqətə çatdırılır. Ali təhsildə rəqəmsallaşma, onlayn platformaların sürətlə genişlənməsi və yeni öyrənmə modellərinin formalaşması bu transformasiyanın mühüm göstəriciləridir.

Tədqiqat çərçivəsində təhsildə süni intellektin konkret tətbiq sahələri, onun imkanları, üstünlükləri və məhdudiyyətləri təhlil edilir. Universitetlərdə virtual laboratoriyaların, simulyasiya əsaslı tədris vasitələrinin və süni intellekt alətlərinin istifadəsi tələbələr üçün daha interaktiv, təcrübəyə əsaslanan öyrənmə mühiti yaradır.

Ümumilikdə məqalə süni intellektin təhsilə təsirini, onun gətirdiyi innovativ seçimləri, potensial riskləri və gələcək inkişaf perspektivlərini ətraflı şəkildə araşdırır. Nəticə olaraq vurğulanır ki, süni intellekt müəyyən çətinliklər yaratsa da, klassik

“Dayanıqlı inkişafın milli prioritetləri: rəqəbatqabiliyyətli iqtisadiyyat, sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət, müasir innovasiyalar və təmiz ətraf mühit” adlı Respublika Elmi Konfransı

fəlsəfi yanaşmalarla dəstəklənmiş balanslı idarəetmə strategiyası təhsilin etik baxımdan sağlam və davamlı transformasiyasına imkan verə bilər. Bu kontekstdə müəllimlərin vasitəçi rolunun dəyişməsi və süni intellekt əsaslı öyrənmə mühitlərində tələbələrin təşəbbüskarlığının stimullaşdırılması xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Açar sözlər : *Süni intellekt, təhsil texnologiyaları, rəqəmsal transformasiya, təhsildə əlçatanlıq, təhsil innovasiyaları*

Summary

Afaq MANSIRLI

The Role of Artificial Intelligence Technologies in the Field of Education

The education system of the 21st century is marked by rapid and profound transformations. Artificial intelligence and other modern digital technologies are reshaping both the structure of learning and the relationship between teachers and students. The growing importance of information and communication technologies in global development is undeniable, and the widespread application of AI and programming tools has become one of the main driving forces behind this progress. ICT primarily serves to streamline the processes of processing, transmitting, and managing information.

This article examines the ethical implications of integrating artificial intelligence into different educational environments—ranging from primary schools to higher education institutions—while also highlighting the major concerns that arise from this integration. In higher education, the expansion of digital platforms, the shift toward online learning, and the emergence of new instructional models demonstrate the scale of this transformation.

Within the scope of the study, various practical applications of AI in education are analyzed, along with its capabilities, advantages, and limitations. The use of virtual laboratories, simulation-based teaching tools, and AI-powered learning environments in universities provides students with more interactive and experience-driven educational opportunities.

Overall, the article explores how AI influences education, the innovative possibilities it introduces, the potential risks it brings, and the perspectives for future development. The study concludes that although AI presents several challenges, a balanced management strategy supported by classical philosophical approaches can ensure an ethically sound and sustainable transformation of education. In this context, the evolving mediating role of teachers and the encouragement of student initiative within AI-supported learning systems hold particular importance.

Keywords: *Artificial Intelligence, Educational Technologies, Digital Transformation, Accessibility in Education, Educational Innovations*

Резюме

Афаг Мансырлы

Роль технологий искусственного интеллекта в сфере образования

Образовательная система XXI века характеризуется стремительными и глубокими изменениями. Искусственный интеллект и современные цифровые технологии радикально влияют как на организацию учебного процесса, так и на взаимодействие между преподавателем и учащимся. Роль информационно-коммуникационных технологий в глобальном развитии сегодня бесспорна, а широкое применение ИИ и инструментов программирования становится одним из ключевых факторов этого прогресса. Основная функция ИКТ заключается в упрощении процессов обработки, передачи и управления информацией.

В статье рассматриваются этические аспекты интеграции искусственного интеллекта в различные образовательные среды — от начального образования до высшей школы, а также поднимаются основные возникающие вопросы и риски. В системе высшего образования цифровизация, расширение онлайн-платформ и появление новых моделей обучения являются яркими показателями происходящей трансформации.

В рамках исследования анализируются практические области применения ИИ в образовании, его возможности, преимущества и ограничения. Использование виртуальных лабораторий, симуляционных учебных инструментов и ИИ-технологий в университетах формирует более интерактивную и практико-ориентированную образовательную среду.

В целом статья раскрывает влияние искусственного интеллекта на образование, инновационные решения, которые он предлагает, потенциальные риски и перспективы дальнейшего развития. Делается вывод, что несмотря на определённые трудности, сбалансированная стратегия управления, основанная на классических философских подходах, может обеспечить этически устойчивую и гармоничную трансформацию образования. В

“Dayanıqlı inkişafın milli prioritetləri: rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat, sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət, müasir innovasiyalar və təmiz ətraf mühit” adlı Respublika Elmi Konfransı

этом контексте особое значение приобретают изменения посреднической роли преподавателя и стимулирование инициативности учащихся в условиях обучения, поддерживаемого ИИ.

Ключевые слова: *искусственный интеллект, образовательные технологии, цифровая трансформация, доступность в образовании, образовательные инновации*

RƏQƏMSAL TRANSFORMASIYANIN MÜƏLLİM VƏ ŞAĞİRD MÜNASİBƏTLƏRİNƏ TƏSİRİ

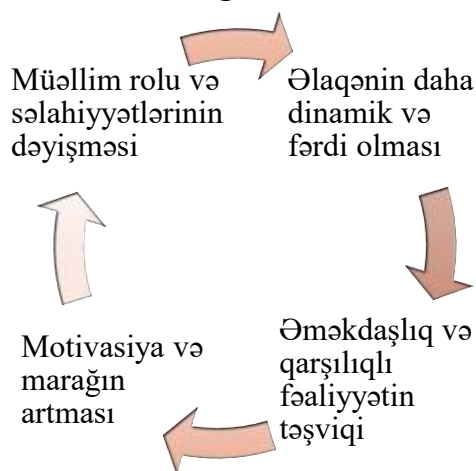
Aliyə QASIMLI*

Giriş

Rəqəmsal transformasiya yalnız texnologiyaların tətbiqi ilə məhdudlaşmır; o, həm də təhsil sistemində fəaliyyət prinsiplərini, pedaqoji yanaşmaları və müəllim–şagird münasibətlərini köklü şəkildə dəyişdirir. Müasir təhsil mühiti artıq ənənəvi sinif otağından kənara çıxaraq virtual, interaktiv və fərdiləşdirilmiş öyrənmə məkanına çevrilmişdir. Elektron öyrənmə platformaları, süni intellekt əsaslı tədris vasitələri, interaktiv tətbiqlər və virtual laboratoriyalar tədris prosesinin əsas elementlərinə çevrilmişdir. Bu prosesdə müəllimlərin rolu dəyişərək bilik ötürən deyil, öyrənməni istiqamətləndirən, motivasiya yaradan və şagirdlərin öyrənmə bacarıqlarını inkişaf etdirən şəxsə çevrilmişdir. Eyni zamanda, şagirdlər passiv bilik alıcısı olmaqdan çıxaraq aktiv tədqiqatçı, yaradıcı və məsuliyyətli öyrənən kimi formalaşırlar [1, s. 67].

Rəqəmsal vasitələr müəllim–şagird münasibətlərinə yeni imkanlar və çağırışlar gətirir (Şəkil 1). Ənənəvi müəllim mərkəzli modeldən fərqli olaraq, rəqəmsal mühitdə münasibətlər qarşılıqlı əməkdaşlıq və birgə öyrənmə üzərində qurulur. Müəllimlər onlayn platformalar vasitəsilə fərdi materiallar təqdim edir, şagirdlərin inkişafını izləyir və geribildirim verir, şagirdlər isə rəqəmsal mənbələrdən istifadə edərək müstəqil öyrənir. Eyni zamanda, virtual tədrisdə müəllimin empatiya və ünsiyyət bacarıqları şagirdlərin motivasiyasını və öyrənməyə marağını qorumaq üçün vacibdir [2, s. 84].

Şəkil 1. Müəllim və şagird münasibətlərində rəqəmsal transformasiyanın təsiri



Şəkil 1-ə əsasən, əlaqənin daha dinamik və fərdi olması rəqəmsal mühitdə müəllimlərin hər bir şagirdin öyrənmə prosesini fərdi şəkildə izləməsinə imkan yaradır. “Google Classroom”, “Moodle” və ya “Microsoft Teams” kimi platformalar vasitəsilə müəllimlər şagirdlərin tapşırıqlarını real vaxtda qiymətləndirə, zəif tərəflərini müəyyənləşdirə və fərdi resurslar təqdim edə bilirlər. Məsələn, bir şagird riyaziyyat məsələlərində çətinlik çəkirsə, müəllim ona izahlı video dərslər və ya fərdi məşq tapşırığı göndərə bilər. Bu, öyrənmə prosesinin şəxsiləşməsinə və müəllim–şagird əlaqəsinin daha səmərəli olmasına şərait yaradır.

*Magistr, Sumqayıt Dövlət Universiteti
e-mail: aliyeqasimli2@gmail.com

İkincisi, əməkdaşlıq və qarşılıqlı fəaliyyətin təşviqi rəqəmsal mühitdə tədrisin əsas komponentlərindən birinə çevrilmişdir. Müasir platformalar, o cümlədən “Padlet”, “Miro” və “Jamboard” kimi alətlər şagirdlərə birgə layihələr üzərində işləmək, fikirlərini paylaşmaq və qarşılıqlı qiymətləndirmə aparmaq imkanı verir. Bu zaman müəllim ənənəvi “bilik verən” rolundan çıxaraq öyrənməni istiqamətləndirən fasilitator roluna keçir. Beləliklə, müəllim–şagird münasibətləri əməkdaşlığa əsaslanır, qarşılıqlı hörmət və etimada söykənən mühit formalaşır.

Üçüncüsü, motivasiya və marağın artması rəqəmsal mühitin ən mühüm təsirlərindəndir. Oyunlaşdırılmış dərslər metodlarının (“Kahoot”, “Quizizz”, “ClassDojo” və s.) tətbiqi şagirdlərdə öyrənməyə rəqabət və maraq hissi yaradır. Bu, dərslər prosesini daha canlı və interaktiv edir. Məsələn, tarix dərslərində şagirdlər viktorina şəklində yarışarkən həm əylənir, həm də məlumatları möhkəmləndirirlər. Rəqəmsal geribildirim sistemləri sayəsində onlar nəticələrini dərhal görə bilir və öz inkişaflarını izləyə bilirlər. Bu da öyrənməyə davamlı motivasiya yaradır.

Dördüncüsü, müəllim rolunun və səlahiyyətlərinin dəyişməsi rəqəmsal transformasiyanın təhsilə gətirdiyi ən dərin dəyişikliklərdən biridir. Müəllim artıq “məlumat mənbəyi” deyil, öyrənməni təşkil edən və istiqamətləndirən bir liderdir. Məsələn, o, “YouTube Edu” və “Coursera” kimi resurslardan istifadə edərək mövzuya dair müxtəlif baxış bucaqları təqdim edir, lakin şagirdlərin həmin məlumatı təhlil etməsi və nəticə çıxarması üçün şərait yaradır. Bu yanaşma müəllim–şagird münasibətlərini daha bərabər, dialoqa əsaslanan və demokratik müstəviyə gətirir [3, s. 92].

Bununla yanaşı, rəqəmsal transformasiya təkcə üstünlüklər deyil, həm də müəyyən çağırışlar və risklər yaradır. Virtual tədris sosial təcrid riski doğura bilər, çünki şagirdlər fiziki sinif mühitindəki qarşılıqlı əlaqə və sosiallaşma imkanlarını itirirlər. Məsələn, uzunmüddətli məsafədən təhsil zamanı şagirdlər həmyaşıdları ilə canlı ünsiyyətdən uzaqlaşır, bu isə sosial bacarıqların zəifləməsinə gətirib çıxarır. Eyni zamanda, texnoloji asılılıq problemi də yaranır: müəllim və şagirdlər ekran qarşısında çox vaxt keçirdikdə emosional bağlılıq zəifləyir və pedaqoji münasibətlər mexanikləşir [4, s. 123].

Digər tərəfdən, texnoloji bacarıq fərqləri və infrastruktur bərabərsizliyi də bu münasibətlərdə disbalans yaradır. Bütün müəllim və şagirdlər texnologiyadan eyni səviyyədə istifadə edə bilmir, xüsusilə də bölgələrdə internetə və cihazlara çıxış imkanları məhduddur [5, s. 112]. Məsələn, şəhər məktəblərində rəqəmsal tədris alətləri aktiv tətbiq olunduğu halda, ucqar ərazilərdə bu imkanlar çox zaman mövcud deyil və nəticədə müəllim–şagird münasibətləri arasında fərqlilik yaranır.

Beləliklə, rəqəmsal transformasiya təhsildə həm imkanlar, həm də məsuliyyətlər yaradır. Müəllim–şagird münasibətləri daha demokratik, interaktiv və şəffaf hala gəlsə də, bu prosesin uğuru yalnız texnologiyadan deyil, müəllimlərin pedaqoji və psixoloji hazırlığından da asılıdır. Müasir müəllim rəqəmsal savadlı olmalı, texnologiyayı məqsədyönlü şəkildə tətbiq etməli və eyni zamanda insani ünsiyyəti qorumağa diqqət göstərməlidir. Yalnız bu halda rəqəmsal transformasiya təhsilin keyfiyyətini yüksəldəcək, həm müəllim, həm də şagird üçün öyrənməni dəyərləndirən, bərabər hüquqlu və qarşılıqlı hörmətə əsaslanan bir prosesə çevriləcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bates, T. (2019). Teaching in a digital age: Guidelines for designing teaching and learning. Tony Bates Associates Ltd. pp. 350
2. Ertmer, P. A., & Ottenbreit-Leftwich, A. T. (2013). Teacher technology change: How knowledge, confidence, beliefs, and culture intersect. Journal of Research on Technology in Education, 42 (3), pp. 284.
3. Prensky, M. (2010). Teaching digital natives: Partnering for real learning. Corwin. pp. 210
4. Selwyn, N. (2016). Education and technology: Key issues and debates. Bloomsbury Academic. 2nd ed., pp. 312
5. Siemens, G., & Tittenberger, P. (2009). Handbook of emerging technologies for learning. University of Manitoba. pp. 180

Xülasə

Aliyə Qasımlı

Rəqəmsal transformasiyanın müəllim və şagird münasibətlərinə təsiri

Bu məqalə rəqəmsal transformasiyanın təhsil sistemində müəllim–şagird münasibətlərinə təsirini araşdırır. Rəqəmsal vasitələr tədris prosesini fərdiləşdirməyə, əməkdaşlıq və qarşılıqlı fəaliyyət imkanlarını genişləndirməyə, həmçinin şagirdlərin motivasiyasını artırmağa imkan verir. Müəllimlər öyrənməni istiqamətləndirən mentor rolunu götürərək, şagirdlərin inkişafını real vaxt rejimində izləyə və geribildirim verə bilirlər. Bununla yanaşı, sosial təcrid riski, texnoloji asılılıq və bacarıq fərqləri kimi çağırışlar da ortaya çıxır. Məqalə göstərir ki, rəqəmsal transformasiyanın uğurlu tətbiqi üçün texnologiya ilə yanaşı, pedaqoji empatiya və ünsiyyət bacarıqları da önəmli rol oynayır.

Açar sözlər: *Rəqəmsal, müəllim, şagird, əməkdaşlıq, motivasiya.*

Summary

Aliyə Qasımlı

The impact of digital transformation on teacher-student relationships

This article examines the impact of digital transformation on teacher-student relationships in the education system. Digital tools allow for personalization of the teaching process, expansion of opportunities for collaboration and interaction, and also increase student motivation. Teachers, taking on the role of mentors guiding learning, can monitor student progress in real time and provide feedback. However, challenges such as the risk of social isolation, technological dependence, and skill gaps also arise. The article shows that pedagogical empathy and communication skills play an important role in the successful implementation of digital transformation, in addition to technology.

Keywords: *Digital, teacher, student, collaboration, motivation.*

Резюме

Алия Касымлы

Влияние цифровой трансформации на отношения между учителями и учениками

В данной статье рассматривается влияние цифровой трансформации на отношения между преподавателем и учеником в системе образования. Цифровые инструменты позволяют персонализировать учебный процесс, расширить возможности для совместной работы и взаимодействия, а также повысить мотивацию учащихся. Преподаватели, выступая в роли наставников, могут отслеживать прогресс учащихся в режиме реального времени и предоставлять обратную связь. Однако возникают и такие проблемы, как риск социальной изоляции, технологическая зависимость и пробелы в навыках. В статье показано, что педагогическая эмпатия и коммуникативные навыки играют важную роль в успешной реализации цифровой трансформации, помимо технологий.

Ключевые слова: *цифровые технологии, преподаватель, ученик, сотрудничество, мотивация.*

MİLLİ TƏHSİLİMİZ DAVAMLİ İNSAN İNKİŞAFI KONTEKSİNDƏ: PROBLEMLƏR, PERSPEKTİVLƏR

Əmanə KƏRBALAYEVA*

Giriş

Qeyd etmək lazımdır ki, davamlı insan inkişafı bir anlayış kimi BMT-nin rəsmi sənədlərində də özünəməxsus tərifini almışdır. 1990-cı ildə edilmiş məruzədə insan inkişafına belə tərif verilir: “Davamlı insan inkişafı - insanların daha geniş seçim imkanları ilə təmin olunma prosesidir” [8. s 10].

Bu imkanların ən mühümləri: uzun və sağlam həyat, bilik əldə etmə və layiqli həyat səviyyəsi üçün zəruri olan resurslara əlverişlikdir. İqtisadi artım nəzəriyyələri ilə insan inkişafı nəzəriyyələri arasında bağlayıcı həlqə kimi insan kapitalı nəzəriyyəsi çıxış edir. Bu nəzəriyyənin banisi hesab edilən Teodor Şults əsas ideyalarını “Təhsil vasitəsilə kapitalın toplanması” (1960) və “İnsan kapitalına sərmayələr” (1961) adlı əsərlərində şərh etmişdir. İqtisadi artımın yeni amillərini axtaran Şults xüsusi olaraq vurğulamışdır ki, məhz təhsil sadə icraçını yaradıcıya çevirir, ona situasiyanı təhlil etməyə və istehsalat problemlərinin optimal həll yollarını tapmağa kömək edir. Onun fikrincə, insan kapitalına qoyulan sərmayə təkcə təhsilə verilən xərclərlə məhdudlaşmır, eyni zamanda şəxsiyyətin özünü təkmilləşdirməsi, elm və səhiyyənin inkişaf etdirilməsi də böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Akademik U.Ələkbərova görə isə insan inkişafı: “istehsalın genişləndirilməsi və iqtisadi göstəricilərin artması deyil, insanlara seçim üçün geniş imkanlar ya radılmasıdır. Bu imkanlara daha məzmunlu, yaradıcı və məhsuldar fəaliyyət göstərmək, uzun, sağlam və dolğun həyat sürmək, tarix boyu toplanmış bilgilərə yiyələnmək, qaçıla bilən xəstəliklərdən azad olmaq və s. aiddir. Başqa sözlə, insan inkişafı anlayışı azadlıq deməkdir” [3. s 37].

Sivilizasiyanın indiki mərhələsində artıq birmənalı şəkildə qəbul olunur ki, ölkələrin inkişafını onun yeraltı və yerüstü sərvətlərinin həcmi deyil, vətəndaşlarının intellektual potensialı, “insan qızılı” müəyyənləşdirir. İntellektual potensialın reallaşması, insanların hərtərəfli inkişafı və rifahı xeyli dərəcədə cəmiyyətin səviyyəsindən də asılıdır. Tomos Cefferonun yazdığı kimi «əgər millət fikirləşirsə ki, sivilizasiyanın hansı bir mərhələsində həm cahil, həm də azad olmaq mümkündür, onda o heç vaxt olmamış və ola bilməyəcək bir şeyi istəyir [6. s 35].

I. Davamlı insan inkişafı və təhsil: qarşılıqlı əlaqə

Dayanıqlı inkişaf xətti tutmuş Respublikamızda bütün digər sahələrdə olduğu kimi təhsil sahəsində də ümumbəşəri və milli dəyərlər nəzərə alınmaqla demokratik cəmiyyət quruculuğunun ahənginə uyğun əhəmiyyətli işlər görülüb və görülməkdədir. Bəşər cəmiyyətinin inkişaf tarixinin, siyasi rejimlərin mahiyyətinin, inkişaf etmiş dövlətlərin təcrübəsinin təhlili göstərir ki, təhsil, onun səviyyəsi, dəyər yönümləri və prinsipləri adətən mənsub olduğu cəmiyyətə uyğun olur. Davamlı inkişaf konsepsiyasında təhsilin məqsədi kimi dərin biliklərə malik olan, analitik təfəkkürlü, öyrənməyə meyilli müstəqil vətəndaşların formalaşması irəli sürülür. İnsanlar şəxsi azadlığa anadangəlmə meyilli ola bilərlər, ancaq axı onlar azadlığı həm özləri, həm də öz uşaqları üçün mümkün edən və möhkəmləndirən sosial və siyasi vasitələr haqqında bilgi ilə birlikdə doğulurlar. Onlar həyatda qazanılmalı, mənimsənilməli, öyrənilməlidir. Tədqiqat prinsiplərindən imtina

* Tarix üzrə fəlsəfə doktoru
e-mail: kerbalayeva-amin@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0001-8397-561X>

edilməli, təlim metodlarının isə siyasi dəyərlərə münasibətdə neytrallığı təmin olunmalıdır. Lakin bu çox çətin məsələdir. Çünki hər bir təhsil müəyyən dəyər yükü daşıyır.

ABŞ-ın Vanderbilt Universitetin professoru İ.Finn problemə dair öz fikrini aşağıdakı kimi ifadə etmişdir: Azad cəmiyyətlərdə təhsil xüsusi rol oynayır. Başqa rejimlərdə təhsil həmin rejimin əlində bir vasitədirsə, demokratik idarəetmədə rejim xalqa xidmət edir və vətəndaşların bu rejimi yaratmaq, müdafiə etmək və təkmilləşdirmək imkanı əsasən onların keçdiyi təhsil sisteminin keyfiyyəti və effektivliyinə əsaslanır. Tam əminliklə demək olar ki, demokratiya şəraitində təhsil azadlığın özünə uzun müddət ərzində çiçəklənmək imkanı verir [5.s 197]. Avropa fəlsəfi-pedaqoji ənənələrində təhsilin vəzifəsinin dərk olunması onun üç əsas cəhətinə əsaslanır: mədəniyyət, cəmiyyət, fərd. Məhz bu əsaslardan çıxış edərək təhsilin kriteriyaları müəyyənləşdirilir: birincisi təhsil prosesində müəyyən dəyərlər haqqında bilik verilməlidir; ikincisi, öyrətmə metodları başa düşülən, dərk edilən olmalı, yeni bilik yalnız informasiya kimi deyil, dəyərlər kimi qəbul olunmalıdır; üçüncüsü, təhsil 57 prosesində “koqnitiv perspektivlər” onların həyatın bütöv modelində yerini dərk etməklə bağlıdır. Təhsilin fəlsəfəsindən bəhs edərək qeyd etmək lazımdır ki, Peter, Popper və Oxir belə bir fikri əsaslandırırlar ki, təhsilə münasibətdə fərdin məqsədləri ilə açıq cəmiyyətin məqsədlərini konvergensiya etmək lazımdır [5s 9, 6 s17]. Qeyd edək ki, respublikamızda bütün digər sahələrdə olduğu kimi təhsil sahəsində də ümumbəşəri və milli dəyərlər nəzərə alınmaqla demokratik cəmiyyət quruculuğunun ahənginə uyğun əhəmiyyətli işlər görülür və görülməkdədir.

II Mövcud problemlər

Digər sahələrdə olduğu kimi təhsil sahəsində də strateji istiqamətlərin müəyyən edilməsi ulu öndər Heydər Əliyev dühasına məxsusdur. O, hələ müstəqilliyimizin ilk illərində uzaqgörənliklə islahatlar proqramının işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi vəzifəsini irəli sürmüşdür. Heydər Əliyev bu məsələyə ciddi diqqət yetirərək təhsil sahəsində islahatlar üzrə Dövlət Komissiyasının iclasındakı nitqində bu haqda demişdir: “Azərbaycanda təhsil sistemində indiyə qədər əldə edilmiş müsbət təcrübə və özünü doğrultmuş, müsbət nəticələr vermiş sistem saxlanılmalı, inkişaf etdirilməli və müasirləşdirilməlidir. Nöqsanlar, yaxud mənfi təcrübə aradan götürülməlidir. Dünya təcrübəsindən Azərbaycanın milli xüsusiyyətlərinə uyğun olan prinsiplər, qaydalar təhsil sistemimizə tətbiq edilməlidir. Biz dünyanın bütün ölkələrində - Qərbdə də, Şərqdə də əldə olunmuş nailiyyətləri dərinlən öyrənməli və onlardan Azərbaycan üçün müsbət xarakter daşıyan cəhətləri ölkəmizin təhsil sistemində tətbiq etməliyik.” [2. s 247-248] Bunun üçün hələ Sovet dövründə ümummilli liderimiz H.Əliyev tərəfindən təhsillə bağlı güclü maddi-texniki baza yaradılmışdı. Onun Respublikaya rəhbərlik etdiyi 1969-1982-ci illərdə 131 min yerlik 992 yeni uşaq bağçası, 849 ümumtəhsil məktəbi tikilib istifadəyə verilmişdi. Bunun da nəticəsində şagirdlərin 75,1 faizi birinci növbədə təhsil almaq imkanı qazanmışdı. Fizika-riyaziyyat elmləri doktoru Professor M. Mərdanov müasir mərhələdə təhsilimizin vəzifələrindən bəhs edərək yazır: «Müasir mərhələdə təhsil sisteminin də əsas vəzifəsi yeni tipli cəmiyyətdə yaşamağa və yaratmağa qadir vətəndaş və kadr hazırlamaqdır, elə vətəndaş ki, o cəmiyyətin həyatında fəal iştirak etsin, qlobal dünyagörüşünə malik olsun”. [4, 586] Elmi-nəzəri və faktoloji təhlillərdən əldə olunan nəticələr də təhsil ilə yoxsulluq riski arasında birbaşa əlaqə olduğunu göstərir. Belə ki 2001-ci ildə - əhalimizin 49 faizinin yoxsulluq həddində yaşadığı bir zamanda respublikamızda aparılan sosioloji tədqiqatlar və müşahidələr nəticəsində əldə olunan nəticələr göstərdi ki, ailə başçısı ali təhsilli olan ailələrdə yoxsulluğun səviyyəsi xeyli aşağıdır. Yoxsulluq səviyyəsi belə ailələrdə 42%, ailə başçısının təhsil səviyyəsi orta təhsil olanlarda 51%, orta təhsildən aşağı olanlarda isə 54% təşkil edir. Yəni, təhsil səviyyəsi daha yüksək olduqda, ailənin yoxsul olmaq ehtimalı daha az olur. Ona görə də, keyfiyyətli təhsil almaq imkanının olması əhalini yoxsulluğa həssaslıqdan müdafiə edə biləcək bir amil kimi çıxış edir. Bu, yaxşı təhsil alanların əmək bazarında daha çox rəqabətə qabil olması ilə izah olunur. Dövlət Statistika Komitəsinin (DSK) siyahıyaalmalarının rəqəmləri də təsdiq edir ki, bütün yaş qruplarında əhalinin ali və natamam ali təhsilli qruplarının məşğulluq səviyyəsi nəzərə cərpacaq dərəcədə yüksəkdir. Azərbaycanda sovet

dövründən təhsil sahəsində nisbətən yaxşı göstəricilər mövcud olmuşdur. Ümumi savadlılıq və məktəbdə davamiyyət səviyyəsi yaxşı qalsa da, təhsilin keyfiyyəti ilə bağlı problemlərimiz mövcuddur. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, gənclər arasında az da olsa işsizlik hələ də vardır. Bu da, ümumi və peşə təhsili sistemində öyrədilən fənlərin münasibliyinin lazımı səviyyədə olmamasının nəticəsi kimi izah oluna bilər. Eyni zamanda, müxtəlif qrupların aldığı təhsilin keyfiyyətində və təhsil əldə etmək imkanlarında baş vermiş dəyişikliklərin, o cümlədən, bu dəyişikliklərin gender baxımından təsirini daha yaxşı əks etdirən təhsildə real davamiyyət səviyyəsinə dair məlumatların sistemli şəkildə toplanmasına və təhlil edilməsinə ehtiyac duyulur. Təhsil sektorundakı problemlər Yoxsulluğun Azaldılması və İqtisadi İnkişaf üzrə Dövlət Proqramında (YAİİDP) aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirilmişdir: -Bütün təhsil səviyyələrində, xüsusilə ibtidai və orta təhsildə təlimin keyfiyyəti qənaətbəxş deyildir. Bu, maddi texniki infrastrukturun qənaətbəxş vəziyyətdə olmaması, dərsliklərin, elementar təhsil materiallarının və ləvazimatının çatışmaması, ucqar rayonlarda pedaqoq hazırlığının aşağı səviyyədə olması və ya orada müəllimlərin azlıq təşkil etməsi ilə izah olunur.

-Mövcud məktəb proqramı və tədris materialları müstəqil ölkəmizin demokratikləşmə prosesinin və yaranmaqda olan bazar iqtisadiyyatının tələblərinə hələ tam uyğun gəlmir. Tədris metodları, adətən, tədris sahəsində müasir təcrübəni əks etdirmir.

-Təhsil və əmək bazarı arasında qeyri-mütənasib əlaqə mövcuddur ki, bu da bazar iqtisadiyyatının tələblərinə cavab vermək üçün təhsil proqramlarında nəzərə cərpacaq dəyişikliklərin aparılmasını tələb edir (orta, peşə və ali təhsil). Bundan başqa, hələ də, yeni tədris proqramlarının xüsusilə 7-11-ci siniflər üzrə tədris proqramlarının inkişaf etdirilməsinə böyük ehtiyac vardır. Əhalinin yoxsul təbəqəsinin peşə təhsilinə daha çox meyilli olması müşahidə olunur, amma bu təhsil növü əmək bazarında tələb olunan ixtisasları kifayət qədər əhatə etmir. Təhsil problemlərindən danışarkən Respublikamızın Dağlıq Qarabağ və ətraf bölgələrindəki hərbi münaqişənin törətdiyi ciddi nəticələri ayrıca qeyd etmək zəruridir. Ölkə ərazisində erməni qəsbkarları tərəfindən aparılan işğalçılıq müharibələri nəticəsində mindən çox təhsil müəssisəsi dağıdılmışdır. Çox sayda məktəb və məktəbəqədər müəssisə işğal altında qalmış, 131 minə yaxın şagird qaçqın və köçkün vəziyyətinə düşmüşdür. Ermənistandan qovulanların və erməni silahlı qüvvələrinin torpaqlarımızın bir hissəsini işğal etdikləri səbəbindən evlərini tərk etmiş məcburi köçkünlərin əksəriyyəti müvəqqəti olaraq uşaq bağçalarında və məktəblərdə yerləşdirilmişdir [1. s 34].

Azərbaycan keçid dövrünə təhsil sahəsində nisbətən yaxşı göstəricilərlə başlamışdır. Hazırda, dövlətimiz təhsil sahəsində əldə olunmuş nəticələri qoruyub saxlamağa və onu bazar iqtisadiyyatının və müstəqilliliyin tələblərinə uyğun şəkildə qurmağa çalışır. Davamlı inkişaf konsepsiyası uzunmüddətli perspektivdə ölkəmizin insan resurslarının inkişaf etdirilməsindən asılıdır. Əmək məhsuldarlığının artması üçün yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsinə ehtiyac vardır. Bacarıqlı və yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsinin hazırlanması üçün isə təhsil sahəsinə maliyyə qoyuluşlarını davam etdirmək tələb olunur. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, gələcək işçi qüvvəsinin yeni bazar iqtisadiyyatına uyğun olan ixtisaslara yiyələnməsini təmin etmək məqsədilə peşə təhsilinin istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi təxirə salınmaz vəzifə kimi qarşıda durur. [7. s 34]. Təhsil sektorunda siyasi tədbirlərin ümumi strateji məqsədləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1) keyfiyyətli təhsil əldə etmək sahəsində bərabərliyin təmin edilməsi, o cümlədən şəhər və kənd yerlərində təhsilin keyfiyyətində mövcud olan fərqlərin aradan qaldırılması; 2) təhsilin məzmununa yenidən baxılması və tədris metodlarının müasirləşdirilməsinin təmin edilməsi; 3) məhsuldarlığın qiymətləndirilməsinə əsaslanaraq, əmək haqlarının artırılması və mükafatlar sistemi vasitəsilə müəllimlərin daha da həvəsləndirilməsi; 4) peşə təhsilinin bazar iqtisadiyyatının tələbatına uyğun ixtisaslar verməsinin təmin edilməsi. Azərbaycan Respublikasının təhsil qanununda göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasının təhsil sistemi milli zəminə, ümumbəşəri dəyərlərə əsaslanır, demokratik xarakter daşıyır. Təhsil hüququ vətəndaşların əsas hüquqlarındandır. Qanunda həmçinin dövlətin təhsil siyasətinin əsas prinsipləri kimi hüquqi baxımdan hamının dövlət standartları çərçivəsində təhsil

almaq imkanına malik olması: bilik, bacarıq və istedadı reallaşdırmaq üçün hamıya bərabər şərait yaradılması; təhsilin demokratikləşdirilməsi və ictimai xarakter daşması; ümumbəşəri dəyərlərin, insan həyatı və sağlamlığının, şəxsiyyətin azad inkişafının üstün tutulması;.. təhsildə azadlıq və pluralizm [5 s 95] bəyan edilir ki, bunlar da Davamlı inkişafa, cəmiyyətin demokratik əsaslarla yenidən qurulmasına öz töhfəsini verəcəkdir. Dünya Bankının aparıldığı tədqiqatların nəticələri göstərir ki, ABŞ-ın milli sərvətinin 76%-ni insan kapitalı, 19%-ni istehsal, 5%-ni isə təbii ehtiyatlar təşkil edir. Avropa ölkələrində insan kapitalı 74, istehsal 24, təbii ehtiyatlar isə yalnız 2 faiz təşkil edir. [8 s 55] Təhsil Nazirliyimizin 2018-ci il hesabatına əsasən, ötən il 5 yaşlı uşaqların 75 faizi məktəbəhazırlığa cəlb edilib. Qeyd olunub ki, bu göstəricinin 2020-ci ildə 90 faizə çatdırılması nəzərdə tutulur. 2018-2019-cu tədris ilindən “Sağlam təhsil-sağlam millət” layihəsinin həyata keçirildiyi 15 məktəbdə 21 “Sağlam təhsil” məktəbəhazırlıq qrupu fəaliyyətə başlayıb. Hesabatda bildirilir ki, 2018-2019-cu tədris ilində birinci siniflərə 165 mindən çox uşaq qəbul edilib. Ötən il Bakı ilə yanaşı, Gəncə və Sumqayıt şəhərlərinin, Abşeron rayonunun, eləcə də Təhsil Nazirliyinin birbaşa tabeliyindəki ümumi təhsil müəssisələrinin I siniflərinə şagird qəbulu elektron sistem (me.tebeqebul.edu.az) vasitəsilə həyata keçirilmişdir. Hesabatda əsasən, 2018-2019-cu tədris ilində 2140 sinifdə 47930 şagird təmayüllər üzrə təhsilə cəlb edilib ki, bu da X-XI siniflərdə təhsil alanların 28 faizini təşkil edir. 2018-ci ildə 43 regionda 8120 şagird yerlik 137 modul tipli məktəb quraşdırılıb [6 s 92]. Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində beynəlxalq əlaqələrinin əsas istiqamətləri tələbə, şagird və magistr mübadiləsi, birgə elmi tədqiqatlar, beynəlxalq və regionlararası təhsil proqramlarına qoşulma və onların işində yaxından iştirak etməkdən ibarətdir. Ölkənin təhsil sahəsində beynəlxalq əlaqələrin əsas koordinasiya mərkəzi olann Təhsil Nazirliyinin səmərəli fəaliyyətinin nəticəsi olaraq Azərbaycan Respublikası təhsil sahəsində bir sıra beynəlxalq konvensiyalara qoşulmuş, beynəlxalq təşkilatlarla səmərəli əməkdaşlığın həyata keçirilməsi təmin edilmişdir. Bunun nəticəsidir ki, Azərbaycanın təhsil müəssisələri YUNESKO, YUNİSEF, YUNEVOK, İSESKO, Avropa Təhsil Fondu, Avropa Şurası və Avropa İttifaqı kimi nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların təhsil proqramları ilə məşğul olan qurumlarının işində fəal iştirak edirlər. Beynəlxalq təşkilatlarla aparılan səmərəli əməkdaşlığın nəticələrindən biri də Avropa İttifaqı tərəfindən maliyyələşdirilən TEMPUS/TASIS proqramına Azərbaycan ali məktəblərinin fəal cəlb olunmasıdır. [9 s 35]

Son illər ərzində Avropa Birliyinin TEMPUS proqramı çərçivəsində ölkəmizin 16 ali məktəbini əhatə edən 4,4 milyon avro məbləğində 21 layihə həyata keçirilmişdir. Layihə çərçivəsində tələbə mübadiləsi, mütəxəssis hazırlığı, müəllimlərin xaricdə staj keçməsinin təşkili, ali təhsil müəssisələrinin müasir informasiya texnologiyaları və tədris avadanlıqları ilə təchizatı üzrə tədbirlər həyata keçirilmişdir. Təhsil Nazirliyinin çox sıx və səmərəli əməkdaşlıq etdiyi beynəlxalq təşkilatlardan biri YUNİSEF-dir. Azərbaycan hökuməti ilə YUNİSEF arasında imzalanmış Əməkdaşlıq Proqramı çərçivəsində “Erkən uşaqlıq dövründə inkişaf və daha yaxşı valideynlik təşəbbüsü”, “Fəal təlim və məktəb rəhbərliyi”, “İnkişaf üçün təhsil və Uşaq Hüquqları Konvensiyası (UHK)”, “Təhsil sistemində məlumatların və təhlillərin təkmilləşdirilməsi”, “Gənclərin sağlamlığı və inkişafı”, “Valideyn-Müəllim Assosiasiyasının yaradılması”, “Mina təhlükəsinə dair Maarifləndirmə” kimi layihələr üzrə müvəffəqiyyətlə iş aparılmışdır. [7] Son illərdə əməkdaşlıq proqramı çərçivəsində həyata keçirilən tədbirlərə ildə 300 min ABŞ dolları olmaqla ümumilikdə 1,5 milyon ABŞ dolları həcmində vəsait sərf edilmişdir. Bu layihələr növbəti illərdə də davam etdiriləcəkdir. Azərbaycan hökuməti ilə YUNİSEF arasında imzalanmış Əməkdaşlıq Proqramı çərçivəsində Təhsil Nazirliyi və YUNİSEF -in Azərbaycandakı nümayəndəliyi tərəfindən “Fəal/interaktiv təlimin Azərbaycanda tətbiqinə dair milli siyasətin hazırlanması” mövzusunda 2 günlük konfrans keçirilmiş, “Fəal/ interaktiv təlim texnologiyasının (FİTT) Azərbaycanda tətbiqi ilə bağlı fəaliyyət istiqamətləri” adlı sənəd hazırlanmışdır. Bunlarla yanaşı, Təhsil Nazirliyi ABŞ, Fransa, Böyük Britaniya, Qazaxstan, Almaniya, Rusiya, Çin, Yaponiya, İsrail, Cənubi Koreya, Səudiyyə Ərəbistanı Krallığı, Türkiyə, İran, Misir, Hindistan, Ukrayna, Gürcüstan, Moldova, Çexiya,

Slovakiya, Özbəkistan və Polşa kimi ölkələrlə birbaşa təhsil əlaqələri yaratmışdır və bu əməkdaşlıq bu gün də uğurla davam edir. Təhsil Nazirliyinin rəhbərliyi Fransa, Türkiyə, Böyük Britaniya, Rusiya, İran, ABŞ və Almaniya ilə təhsil sahəsində birbaşa əməkdaşlıq proqramı çərçivəsində həmin ölkələrdə olmuş, qarşılıqlı əməkdaşlığın daha da inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutan protokollar imzalamışdır. [7] Ali təhsil sistemində aparılan məqsədyönlü işlərin nəticəsidir ki, hazırda Azərbaycanın ali məktəblərində 41 ölkədən 3438 nəfər əcnəbi tələbə təhsil alır. Bu nəticə ali təhsil müəssisələrinin maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi və təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, ən başlıcası isə ölkə daxilində yaradılmış sabit və sağlam mühit sayəsində əldə edilmişdir. Son illərdə xarici ölkələrdə təhsil alan azərbaycanlı tələbələrini sayı xeyli artmışdır. Hazırda dünyanın aparıcı universitetlərində Azərbaycanın orta məktəblərini bitirmiş 3000-dən artıq gənc yüksək göstəricilərlə ölkəmiz üçün zəruri ixtisaslara uğurla yiyələnirlər.

Nəticə

Azərbaycanın milli təhsil sistemində həyata keçirilən genişmiqyaslı islahatlar ölkənin davamlı insan inkişafı strategiyası ilə üst-üstə düşür. Bununla belə, mövcud problemlərin aradan qaldırılması, təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, rəqəmsal və inklüziv təhsil modelinin formalaşdırılması yaxın illər üçün prioritet sahələr kimi qalır. Təhsilin modernləşdirilməsi yalnız insan kapitalının güclənməsinə deyil, həm də ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının dayanıqlı şəkildə davam etməsinə ciddi töhfə verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında insan inkişafı haqqında hesabat 2007. Bakı, 2007, s.104
2. Əliyev H. Təhsil, bilik, məktəb. Bakı, «Müəllim» nəşriyyatı 2006, s.247-248
3. Ələkbərov U. Davamlı insan inkişafı və ekoloji sivilizasiyaların əsasları. Bakı: “Təhsil”, 2013, 224s. (s.37)
4. Davletşina N.V., Kimlika B.B., Klark R.J., Rey D.İ. Demokratiya: dövlət və cəmiyyət. Bakı, «Səda» nəşr. 1999. 280 s.
5. Finn Ç., Hengel M., Çenovet E. Demokratiya nədir? Bakı, «Elnur-P», 1995, 61s.
6. Mərdanov M. (2011). Azərbaycan təhsil tarixi. (III. Cild). (Müstəqillik illəri). Təhsil. S.244
7. <https://report.az/elm-ve-tehsil/tehsil-nazirliyi-hesabatini-aciqla-di/>
8. Булдаков С.К. Социально-философские основания образования. Кострома. Изд-во КГУ им. Н.А.Некрасова, 2000. 290 с.
9. Доклад о человеческом развитии. 1990 г. С.10 65 10. <http://edu.gov.az/?con=257>

Xülasə

Əmanə Kərbalayeva

Milli təhsilimiz davamlı insan inkişafı kontekstində: problemlər, perspektivlər

XX əsrin sonlarında meydana gəlmiş davamlı inkişaf konsepsiyası qısa zaman ərzində nəinki çoxsaylı tərəfdaşlar toplamış, həmçinin tətbiqi istiqamətdə də xeyli uğurlar qazanmışdır. Formal baxımdan öz əhatəsinə görə iqtisadi, ekoloji və sosial sahələrdən ibarət olan bu konsepsiyanın əsas məqsədi inkişafın dəstəklənməsi, onun davamlı olmasını təmin etməkdən ibarətdir. İnsan amilini ön plana çəkən bu konsepsiyanın mahiyyətini aşkarlamaq və onun sosial problemlərin həllində rolunu göstərmək üçün ilk növbədə “insan inkişafı” anlayışının məzmununa aydınlıq gətirmək zəruridir.

Davamlı insan inkişafı konsepsiyası ilk dəfə 1990-cı ildə BMT tərəfindən irəli sürülmüşdür. Bu konsepsiya sosial tərəqqi tendensiyyalarını özündə ehtiva etməklə cəmiyyətdə hər bir fərdin vəziyyətinin müxtəlif indikatorlar vasitəsilə çoxcəhətli dəyərləndirilməsinə əsaslanır. Digər inkişaf konsepsiyalarından fərqli olaraq davamlı insan inkişafı konsepsiyası insan həyatının təkcə iqtisadi tərəflərini yox, eyni zamanda onun sosial aspektlərini də (təhsil, səhiyyə, ekologiya, demoqrafiya, mədəniyyət, ailə və məişət və s.) əhatə edir.

“Dayanıqlı inkişafın milli prioritetləri: rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat, sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət, müasir innovasiyalar və təmiz ətraf mühit” adlı Respublika Elmi Konfransı

Davamlı insan inkişafı konsepsiyasının əsas mahiyyətini aşağıdakı kimi formulə etmək olar: insan iqtisadi inkişafın nəinki əsas vasitəsi, ilk növbədə bu inkişafın əsas məqsədidir. Bu vaxta qədər insan inkişafı anlayışına müxtəlif təriflər verilmişdir.

Açar sözlər: *Heydər Əliyev, Təhsil siyasəti, islahat, keyfiyyətli məktəbəqədər təhsil, insan kapitalı*

Summary

Amana Karbalayeva

Our national education in the context of sustainable human development: problems and perspectives

At the end of the 20th century, the concept of sustainable development emerged and, within a short period, gained numerous supporters and achieved significant success in its practical application. Formally, this concept encompasses the economic, environmental, and social spheres, and its main goal is to support development and ensure its sustainability. Emphasizing the human factor, it is necessary to clarify the content of the concept of "human development" in order to reveal the essence of this concept and demonstrate its role in solving social problems.

The concept of *sustainable human development* was first proposed by the United Nations in 1990. This concept, which reflects the tendencies of social progress, is based on a multidimensional assessment of the situation of each individual in society through various indicators. Unlike other development concepts, the concept of sustainable human development covers not only the economic aspects of human life but also its social dimensions (education, healthcare, ecology, demography, culture, family, daily life, etc.).

The main essence of the concept of sustainable human development can be formulated as follows: the human being is not only the main instrument of economic development but also its primary goal. Up to now, various definitions of human development have been proposed.

Keywords: *Heydar Aliyev, Education policy, reform, quality preschool education, human capital*

Резюме

Амана Карбалаева

Наше национальное образование в контексте устойчивого человеческого развития: проблемы, перспективы

В конце XX века возникла концепция устойчивого развития, которая в короткие сроки не только привлекла множество сторонников, но и добилась значительных успехов в практическом применении. Формально данная концепция охватывает экономическую, экологическую и социальную сферы, а её основная цель заключается в поддержке развития и обеспечении его устойчивости. Учитывая важность человеческого фактора, для раскрытия сущности данной концепции и демонстрации её роли в решении социальных проблем необходимо прежде всего уточнить содержание понятия «человеческое развитие».

Концепция *устойчивого человеческого развития* была впервые выдвинута ООН в 1990 году. Эта концепция, отражающая тенденции социального прогресса, основывается на многосторонней оценке положения каждого человека в обществе с помощью различных показателей. В отличие от других концепций развития, концепция устойчивого человеческого развития охватывает не только экономические, но и социальные аспекты человеческой жизни (образование, здравоохранение, экология, демография, культура, семья и быт и др.).

Основную суть концепции устойчивого человеческого развития можно сформулировать следующим образом: человек является не только главным инструментом экономического развития, но и его основной целью. До настоящего времени было предложено множество определений понятия «человеческое развитие».

Ключевые слова: *Гейдар Алиев, образовательная политика, реформа, качественное дошкольное образование, человеческий капитал.*

RƏQƏMSAL TƏHSİLDƏ SOSIAL ƏDALƏT VƏ BƏRABƏRLİK DƏYƏRLƏRİNİN TƏZAHÜRÜ: XARİCİ (İNGİLİS) DİL TƏDRİSİ NÜMUNƏSİNDƏ

Aynur QƏNİYEVƏ*

Giriş

XXI əsrdə təhsil sistemləri rəqəmsal texnologiyaların sürətlə inkişaf etməsi fonunda köklü dəyişikliklərə məruz qalır. Rəqəmsal mühit yalnız biliklərin təqdim olunma formasını dəyişdirmir, eyni zamanda təhsildə sosial ədalət və bərabərlik prinsiplərinin tətbiq olunma yollarını da yenidən formalaşdırır. Bu gün rəqəmsal resursların tədris prosesinə integrasiyası yalnız texnoloji yenilik kimi deyil, həm də sosial məsuliyyət kontekstində əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, xarici dillərin, xüsusilə ingilis dilinin tədrisində rəqəmsal vasitələr sosial ədalətin təmin edilməsində əsas rol oynayır.

İngilis dili qlobal və yerli təhsil sistemlərində beynəlxalq ünsiyyətin, elmi və texnoloji biliklərin mübadiləsi üçün əsas vasitələrdən biri hesab olunur. Lakin bu dilin rəqəmsal platformalar vasitəsilə öyrədilməsi zamanı sosial bərabərlik, əlçatanlıq və ədalət prinsipləri bəzən kifayət qədər təmin olunmur. Bu vəziyyət “rəqəmsal uçurum” (digital divide) probleminin aktuallığını artırır və təhsildə ədalətin təmin olunması üçün yeni yanaşmaların tətbiqini zəruri edir.

Bu məqalənin əsas məqsədi rəqəmsal təhsil mühitində sosial ədalət və bərabərlik prinsiplərinin necə əks olunduğunu, xüsusilə ingilis dili tədrisi kontekstində bu prinsiplərin praktik tətbiq imkanlarını araşdırmaqdır. Məqalədə həm nəzəri baxışlar (ədalət və bərabərlik anlayışlarının rəqəmsal təhsilə integrasiyası), həm də praktik nümunələr (müxtəlif ölkələrin təcrübələri və rəqəmsal resurslardan istifadə modelləri) təqdim olunur. Bu yanaşma vasitəsilə təhsil sistemində ədalətli rəqəmsal transformasiyanın təmin olunması üçün elmi əsaslı tövsiyələr formalaşdırılır.

I. Nəzəri çərçivə: Sosial ədalət, bərabərlik və rəqəmsal transformasiya

Sosial ədalət və bərabərlik anlayışlarının mahiyyəti. Sosial ədalət anlayışı təhsildə resursların ədalətli bölgüsü, imkanların bərabərliyi və iştirakın təmin olunması prinsiplərinə əsaslanır. Bu o deməkdir ki, təhsil sistemi bütün öyrənənlərə — sosial statusundan, coğrafi mövqeyindən və ya iqtisadi vəziyyətindən asılı olmayaraq — eyni keyfiyyətdə tədris imkanları təqdim etməlidir. Məsələn, şəhər məktəblərində şagirdlərin yüksək sürətli internet və müasir texnologiyalara çıxışı varsa, kənd yerlərində oxuyan şagirdlər də oxşar resurslara sahib olmalıdır. Bu balans təmin olunmadıqda, rəqəmsal təhsil sosial ədaləti gücləndirmək əvəzinə, mövcud bərabərsizlikləri daha da dərinləşdirə bilər.

Rawls sosial ədaləti “cəmiyyətin əsas strukturlarının fərdlərə bərabər imkanlar təqdim etməsi” kimi müəyyənləşdirir (7, s. 54). Bu nəzəriyyə rəqəmsal təhsil kontekstində belə izah edilə bilər: texnologiya yalnız müəyyən təbəqələrin əlində cəmlənməməlidir. Məsələn, əgər müəyyən məktəblərdə interaktiv lövhələr, elektron kitabxanalar və “Learning Management System” (LMS) platformaları mövcuddursa, digərləri də bu cür vasitələrə çıxış imkanına malik olmalıdır. Bu, təhsildə “ədalətli imkanların bərabərliyi” prinsipinin birbaşa təzahürüdür.

Fraser isə ədaləti üç istiqamətdə izah edir: resursların ədalətli bölgüsü (distributive justice), sosial tanınma (recognition) və iştirak hüququ (representation) (3, s. 65).

Resursların ədalətli bölgüsü təhsil sahəsində maddi və rəqəmsal vasitələrin bərabər paylanması deməkdir. Bu, yalnız texniki resursları deyil, həm də müəllim hazırlığı, təlim proqramları və dəstək xidmətlərini əhatə edir.

* Magistrant, Bakı Slavyan Universiteti
e-mail: aynurganiyeva18@gmail.com

Sosial tanınma fərqli mədəni, dil və sosial mənşəli öyrənənlərin dəyərlərinin qəbul edilməsini nəzərdə tutur. Məsələn, ingilis dili dərslərində yalnız Qərb mədəniyyətinə aid materiallardan istifadə etmək, fərqli mədəniyyətlərdən gələn tələbələrin özünü dəyərsiz hiss etməsinə səbəb ola bilər. Buna görə də müəllimlər müxtəlif mədəni kontekstlərə uyğun materiallardan istifadə etməlidirlər.

İştirak hüququ isə təhsil prosesində bütün öyrənənlərin fikrini eşitmək və qərarların qəbulunda onların fikirlərini nəzərə almaq deməkdir. Bu, xüsusilə rəqəmsal platformalarda mühüm əhəmiyyət daşıyır, çünki interaktiv forumlar, onlayn sorğular və virtual müzakirələr tələbələrin öz fikirlərini sərbəst şəkildə ifadə etməsinə imkan verir.

Rəqəmsal təhsildə sosial ədalət sadəcə “resurslara çıxış” məsələsi deyil — həm də inklüzivlik, mədəni həssaslıq və demokratik iştirak məsələsidir. İngilis dili tədrisində bu prinsiplərin qorunması həm öyrənmə motivasiyasını artırır, həm də tələbələrin özünü sosial və akademik baxımdan dəyərli hiss etməsinə təmin edir.

Xarici (ingilis) dil tədrisində sosial ədalətin yeri. İngilis dili tədrisi rəqəmsal dövrdə həm global ədalətin, həm də mədəni bərabərliyin əsas göstəricilərindən birinə çevrilmişdir. Məhz ingilis dili bu gün təkcə kommunikasiya vasitəsi deyil, həm də bilik, iqtisadi imkan və sosial status qazanmaq üçün “açar dil” funksiyasını daşıyır. Bu səbəbdən, ingilis dilinə çıxışın bərabər olmaması təkcə təhsil bərabərsizliyini deyil, həm də global miqyasda sosial bərabərsizliyi dərinləşdirə bilər.

Bir öyrənən yeni dil vasitəsilə təkcə kommunikasiya bacarığı qazanmır, həm də öz kimliyini ifadə etmək, cəmiyyətdə iştirak etmək və yeni mədəni məkanlara daxil olmaq imkanı əldə edir. Belə olan halda, tədris resurslarının və imkanların ədalətsiz paylanması, əslində, insanların özünüifadə və sosial iştirak hüququnu da məhdudlaşdırır. Məsələn, yüksək keyfiyyətli rəqəmsal tədris platformalarına çıxışı olmayan tələbələr, interaktiv və kommunikativ təlim resurslarından faydalana bilmirlər. Rəqəmsal platformalar vasitəsilə ingilis dilinin tədrisi bu mənada sosial ədalətin reallaşması üçün ikili rol oynayır: bir tərəfdən, dünyanın istənilən nöqtəsində olan tələbələrə öyrənmək imkanı yaradır, digər tərəfdən isə rəqəmsal uçurum mövcud olduqda bu bərabərliyi pozur. Buna görə də, tədris mühitləri yalnız texniki cəhətdən əlçatan deyil, həm də mədəni və sosial cəhətdən inklüziv olmalıdır.

Məsələn, bir çox beynəlxalq platformalarda istifadə olunan materiallar əsasən Qərb mədəni kontekstinə əsaslanır. Bu isə müxtəlif ölkələrdən olan öyrənənlərin öz mədəni kimliklərini bu məzmunlarda tanıya bilməməsinə gətirib çıxarır. Halbuki, sosial ədalətli dil tədrisi bu fərqliliyi nəzərə almalı, öyrənənlərin mənsub olduqları mədəniyyətləri və həyat reallıqlarını da əks etdirməlidir. Beləliklə, tədris prosesində həm dilin universal funksiyası, həm də mədəni kontekstə uyğunluğu qorunur.

Digər tərəfdən, ingilis dili global kommunikasiya dili kimi bir çox beynəlxalq təhsil və iş imkanlarına girişin əsas şərtidir. OECD-nin 2022-ci il hesabatına əsasən, ingilis dilini yüksək səviyyədə bilən fərdlərin əmək bazarına inteqrasiyası və gəlir səviyyəsi orta göstəricidən əhəmiyyətli dərəcədə yüksəkdir. Bu isə göstərir ki, dil öyrənmək yalnız şəxsi inkişaf deyil, həm də sosial-iqtisadi ədalətin təmin olunmasına xidmət edən amildir.

Beləliklə, rəqəmsal təhsildə sosial ədalət prinsipləri ingilis dili tədrisi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki bu dil vasitəsilə öyrənənlər global bilik axınına, beynəlxalq əməkdaşlığa və çoxmədəniyyətli təcrübəyə çıxış əldə edirlər. Əgər bu imkan yalnız müəyyən qrup tələbələr üçün əlçatan olarsa, rəqəmsal platformalar sosial ədalət deyil, əksinə, bərabərsizliyin güclənməsi vasitəsinə çevrilə bilər.

Bu səbəbdən, ingilis dili tədrisində istifadə olunan rəqəmsal resursların dizaynında inklüziv məzmun, bərabər iştirak imkanı və mədəni həssaslıq prinsipləri əsas götürülməlidir. Beləliklə, dil öyrənən hər bir fərd öz kimliyini qoruyaraq global kommunikasiya məkanında yer tuta bilər.

II. Rəqəmsal təhsildə sosial ədalətin praktiki təzahürləri

Rəqəmsal ədalətin təmin olunması — yəni hər bir öyrənənin texnologiyaya bərabər çıxış imkanına malik olması — xarici dil tədrisində keyfiyyət, inklüzivlik və bərabər imkanların əsas şərtidir. OECD 2022-ci il hesabatında vurğulayır ki, rəqəmsal ədalətin təməl prinsipi texnoloji resurslara bərabər çıxışın təminidir. Bu prinsip xüsusilə ingilis dili kimi interaktiv və resurs yönümlü fənlərin tədrisində önəmlidir, çünki öyrənmə prosesi çox zaman internetə, audio-vizual materiallara və kommunikativ platformalara əsaslanır.

Digər tərəfdən, UNESCO 2021-ci il hesabatında pandemiya dövründə bir çox ölkələrin öyrənənlərin texnoloji fərqlərini nəzərə alaraq asinxron dərslər, mobil tətbiqlər və offline videomateriallar vasitəsilə tədrisi davam etdirdiyini qeyd edir (10, s. 19). Bu təcrübələr göstərir ki, bərabər texnoloji imkanların yaradılması təhsil prosesində sosial ədalətin reallaşmasına, eyni zamanda tədrisin davamlılığına və effektivliyinə xidmət edir.

Beləliklə, OECD (2022) və UNESCO (2021) tərəfindən aparılmış tədqiqatlar sübut edir ki, rəqəmsal ədalət yalnız texnoloji məsələ deyil, həm də sosial və pedaqoji ədalətin vacib komponentidir. Texnologiyaya bərabər çıxış təmin edilmədikdə, öyrənmə imkanlarında fərqlər dərinləşir və bu, tədrisin keyfiyyətinə birbaşa təsir göstərir.

Məsələn, ABŞ-da Digital Equity Act (2021) çərçivəsində azgəlirli ailələrin uşaqlarına kompüter və internet təminatı verilir. Bu proqram sayəsində tələbələr onlayn dərslərə qoşulmaq və ingilis dili resurslarından bərabər istifadə etmək imkanı əldə edirlər (8, s. 12).

Rəqəmsal ədalətin digər əsas aspekti — istifadə bacarıqlarının bərabərlik səviyyəsində olmasıdır (9, s. 188). Müəllimlərin və tələbələrin rəqəmsal bacarıqları arasında fərqlər olarsa, platforma mövcud olsa belə, effektiv öyrənmə baş vermir. Bu səbəbdən, rəqəmsal savadlılıq üzrə təlimlər praktik ədalətin təminatına xidmət edir.

Finlandiyada Digital Education Equity Framework (2019) çərçivəsində hər bir şagird və müəllim dövlət tərəfindən texnoloji təmin edilir (2, s. 8). İngilis dili dərslərində Padlet, Duolingo for Schools və Wordwall kimi platformalar pulsuz təqdim olunur, bunun nəticəsində tələbələrin texnoloji və sosial statusdan asılı olmadan bərabər iştirak imkanı olur.

Estoniyada “e-Kool” platforması vasitəsilə bütün şagirdlər tədris materiallarına bərabər çıxış əldə edir (1, s. 33). İngilis dili dərslərində resursların hər kəs üçün əlçatan olması öyrənməni demokratikləşdirir və sosial ədaləti təmin edir.

Birləşmiş Krallıqda Digital Divide Strategy (2021) layihə çərçivəsində azgəlirli ailələrə planşet və internet təminatı verilir. Bu təşəbbüs tələbələrin ingilis dili öyrənmə imkanlarını bərabərləşdirir, həmçinin sosial-iqtisadi bərabərliyi dəstəkləyir.

IV. İngilis dili tədrisində inklüzivlik və fərdiləşdirilmiş təhsil

OECD (5, s. 72) bildirir ki, rəqəmsal platformalar vasitəsilə xüsusi ehtiyacı olan şagirdlər üçün fərdiləşdirilmiş tədris modellərinin tətbiqi sosial ədalətin və təhsil bərabərliyinin mühüm göstəricisidir. Bu modellər səsli oxu funksiyaları, subtitrlər, ekran oxuyucular, kontrast rejimləri və adaptiv interfeyslər vasitəsilə təhsili hər kəs üçün əlçatan edir. Belə alətlər təkcə fiziki məhdudiyyətləri olan şagirdlər üçün deyil, həm də öyrənmə tərzində fərqli olan tələbələr üçün bərabər imkan yaradır. Məsələn, Google Classroom və Edmodo kimi platformalarda görmə və eşitmə məhdudiyyətli tələbələr üçün xüsusi funksiyalar mövcuddur; bu isə rəqəmsal resursların inklüzivlik və sosial ədalət prinsiplərinə uyğun dizayn edildiyini göstərir.

COVID-19 pandemiyası dövrü rəqəmsal ədalətin nə qədər vacib olduğunu aydın şəkildə ortaya qoydu. UNESCO-nun (10, s. 19) hesabatına əsasən, 1.6 milyard şagird təhsildən kənarda qaldı və onların 40%-nin sabit internetə çıxışı yox idi. Bu vəziyyət rəqəmsal transformasiyanın yalnız texnoloji deyil, sosial aspektlərini də önə çıxardı. Bu dövrdə təhsil müəssisələri bir sıra innovativ yanaşmalara müraciət etdilər:

Sinxron dərslər – müxtəlif vaxt zonalarında və fərqli şəraitdə olan tələbələr üçün bərabər öyrənmə imkanı yaratdı;

Mobil əsaslı öyrənmə – zəif internet bağlantısına malik regionlarda offline məzmun vasitəsilə tədrisin davamlılığını təmin etdi;

Sosial dəstək qrupları – Zoom Clubs, Telegram Study Groups kimi platformalar vasitəsilə tələbələr və müəllimlər arasında emosional və akademik dəstək mühiti formalaşdırdı.

Bütün bu nümunələr göstərir ki, rəqəmsal təhsil yalnız texnologiyanın tətbiqi deyil, həm də sosial ədalətin və inklüzivliyin həyata keçirilməsidir.

Eyni zamanda, müəllimlər bu ədalətin praktik daşıyıcıları kimi çıxış edirlər. Onlar dərs prosesində tələbələrin fərdi ehtiyaclarını nəzərə almalı, tapşırıqları və qiymətləndirməni bərabər imkan prinsipi əsasında təşkil etməlidirlər (6, s. 340). Məsələn, bəzi tələbələr üçün audio və vizual materiallar, digərləri üçün isə qrup müzakirələri və layihə əsaslı tapşırıqlar daha effektiv ola bilər. Belə yanaşma öyrənməni həm inklüziv, həm də motivasiyaedici edir, çünki hər bir tələbə öz potensialını fərdi şəkildə ortaya qoya bilər.

Nəticə etibarilə, rəqəmsal resurslar və müəllimlərin pedaqoji elastikliyi birləşdikdə, sosial ədalət prinsipləri təkcə nəzəri deyil, həm də praktik səviyyədə reallaşır.

Təvsiyələr və gələcək perspektivlər

Texnoloji və rəqəmsal imkanların bərabərləşdirilməsi. Təhsil siyasətində rəqəmsal infrastruktura investisiya sosial ədalətin əsas göstəricilərindən biri kimi qəbul edilməlidir. Xüsusilə regionlararası fərqlərin aradan qaldırılması üçün dövlət və özəl sektor əməkdaşlığı vacibdir. Aztəminatlı ailələr və ucqar bölgələr üçün pulsuz və sürətli internet, planşet və kompüter təminatı dövlət proqramları səviyyəsində reallaşdırılmalıdır (8, s. 12). Yerli İKT mərkəzlərinin yaradılması tələbələrə texnologiyaya həm fiziki, həm də pedaqoji baxımdan çıxış imkanı yaradır.

Rəqəmsal savadlılığın artırılması. Müəllimlər və tələbələr üçün davamlı rəqəmsal kompetensiya təlimləri təşkil olunmalıdır. Bu təlimlər yalnız texniki bilikləri deyil, həm də media etikası, məlumat təhlükəsizliyi və rəqəmsal vətəndaşlıq mövzularını əhatə etməlidir. İngilis dili tədrisində rəqəmsal bacarıqlar öyrənmə məqsədləri ilə integrasiya olunmalı, interaktiv platformalar – Quizlet, Kahoot, Duolingo, Padlet və s. – dərs prosesinin ayrılmaz hissəsinə çevrilməlidir (9, s. 188). Universitetlərdə müəllim hazırlığı proqramlarına “Digital Pedagogy and Inclusion” modulu daxil edilə bilər.

Inklüziv və fərdiləşdirilmiş tədris. Təhsil platformaları Universal Design for Learning (UDL) prinsiplərinə əsaslanaraq bütün öyrənənlər üçün əlçatan və çevik interfeys təqdim etməlidir. Xüsusi ehtiyacı olan tələbələr üçün səsli oxu, subtitrlər, ekran oxuyucular, kontrast rejimi kimi funksiyalar məcburi standartlara çevrilməlidir. Müəllimlər fərdi öyrənmə ehtiyaclarını nəzərə alaraq tapşırıq diferensiasiyası, fərdi geribildirim və kooperativ qrup fəaliyyəti vasitəsilə ədalətli öyrənmə mühiti yaratmalıdırlar (6, s. 340).

Sosial və mədəni ədalət. Tədris materialları mədəni cəhətdən neytral və daxil edici şəkildə hazırlanmalıdır. İngilis dili dərs resurslarında müxtəlif xalqların, irqlərin və genderlərin bərabər təmsil olunması vacibdir. Müəllimlər öyrənənlərin kimliyini və mədəni mənsubiyyətini nəzərə almalı, dili yalnız kommunikasiya vasitəsi deyil, həm də mədəni özünüifadə vasitəsi kimi təqdim etməlidirlər (4, s. 417). Beynəlxalq layihələr və mübadilə proqramları vasitəsilə transmədəni əməkdaşlıq təşviq olunmalıdır — bu, sosial ədalətin global ölçüdə təzahürünə xidmət edir.

Gələcək perspektivlər və davamlı inkişaf. Open Educational Resources (OER) təşəbbüslərinin genişləndirilməsi tədris materiallarına pulsuz və bərabər çıxışı təmin etməklə sosial ədalətin institusional səviyyədə güclənməsinə kömək edir. Süni intellekt əsaslı adaptiv platformalar (məsələn, Coursera, FutureLearn, Khan Academy AI tutor sistemləri) fərdi öyrənmə tərzini analiz edərək öyrənənlərə uyğun material təqdim etməklə bərabərliyi artırır. Pandemiya sonrası dövrdə

hibrid, asinxron və mikromodul əsaslı təhsil modelləri sosial ədalət və çevik öyrənmə imkanlarının birləşdirilməsi üçün yeni mərhələ yaradır. Eyni zamanda, gələcək strategiyalarda rəqəmsal etik, məlumat bərabərliyi və psixososial rifah məsələləri də sosial ədalət çərçivəsinə daxil edilməlidir.

Nəticə

Rəqəmsal texnologiyalar XXI əsr təhsil sistemlərini yalnız biliklərin çatdırılması baxımından deyil, sosial ədalət və bərabərliyin təmin olunması baxımından da köklü şəkildə transformasiya edir. Xarici dil, xüsusilə ingilis dili tədrisində rəqəmsal resurslar öyrənmə imkanlarını genişləndirir, inklüzivliyi təmin edir və öyrənənlərin fərdi ehtiyaclarına uyğun fərdiləşdirilmiş təhsil imkanları yaradır. Bu, həmçinin öyrənənlərin mədəni və sosial kontekstlərini nəzərə alaraq onların qlobal kommunikasiya məkanında iştirakını asanlaşdırır.

Məqalədə göstəriləndiyi kimi, texnoloji resurslara bərabər çıxış, müəllimlərin rəqəmsal savadlılığı və adaptiv, fərdiləşdirilmiş tədris yanaşmaları sosial ədalətin praktik təminatında həlledici rol oynayır. Pandemiya dövründə tətbiq olunan asinxron dərslər, mobil və offline öyrənmə metodları öyrənmənin fasiləsizliyini təmin edərək rəqəmsal bərabərliyi gücləndirdi və təhsil prosesində inklüzivliyin əhəmiyyətini önə çıxardı.

Beləliklə, rəqəmsal təhsil yalnız texnologiya məsələsi deyil, həm də inklüziv, bərabər və sosial ədalətli öyrənmə mühitinin yaradılması üçün strateji vasitədir. Məqalə müəllimlər, təhsil rəhbərləri və tədqiqatçılar üçün rəqəmsal resursların daha effektiv və ədalətli istifadəsinə dair praktik tövsiyələr təqdim edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Estonian Ministry of Education. Digital education strategy. Ministry of Education, Tallinn: – 2020, - s. 33-36
2. Finnish Ministry of Education. Digital Education Equity Framework. Ministry of Education, Helsinki: - 2019, - s. 8–15.
3. Fraser N. Scales of justice: Reimagining social equality. New York: Columbia University Press, - 2008, - s. 18–65.
4. Norton B., & Toohey K. Identity, language learning, and social change. Language Teaching, - 2011, 44(4), 412–446, - s. 417.
5. OECD. Education at a glance. Paris: OECD Publishing, - 2021, - s. 72–75.
6. Pantić N., & Florian L. Developing teachers as agents of social justice. Teaching and Teacher Education, - 2015, 48, 136–145, - s. 340.
7. Rawls J. A theory of justice (Revised ed.). Cambridge, MA: Harvard University Press, - 2009, - s. 54–60.
8. US Department of Education // Washington: Digital equity act implementation report. - 2021, - s. 12–15.
9. Warschauer M., & Matuchniak T. Washington: New technology and digital worlds: Analyzing evidence of equity in access, use, and outcomes, Review of Research in Education // - 2010, - s. 34, 179–225, 186–188.
10. UNESCO // - Paris: UNESCO, Education in a post-COVID world, - 2021., s. 12–19.

Rəqəmsal təhsildə sosial ədalət və bərabərlik dəyərlərinin təzahürü: Xarici (İngilis) dil tədrisi nümunəsində

XXI əsrdə təhsil sistemi rəqəmsal texnologiyaların sürətli inkişafı ilə köklü şəkildə transformasiyaya uğrayır. Bu dəyişiklik yalnız biliklərin ötürülməsi və mənimsənilməsi üsullarını deyil, həm də sosial ədalət, bərabərlik, inklüzivlik və tədrisdə imkanların bərabərləşdirilməsi kimi mühüm prinsipləri əhatə edir. Müasir rəqəmsal təhsil mühiti öyrənməni coğrafi sərhədlərdən azad edir, fərdlərə öz potensiallarını reallaşdırmaq üçün çevik və fərdiləşdirilmiş imkanlar yaradır. Bu prosesdə təhsil yalnız akademik nəticələrin əldə olunması ilə məhdudlaşmır, həm də sosial inteqrasiya, mədəni həssaslıq və ədalətli resurs bölgüsü kimi dəyərlərin tədris sisteminə daxil edilməsini tələb edir.

Xüsusilə xarici dil, o cümlədən ingilis dili tədrisində rəqəmsal resursların rolu əvəzsizdir. Onlayn platformalar, interaktiv təbiiqlər, multimedia vasitələri, mobil öyrənmə proqramları və süni intellekt əsaslı öyrənmə sistemləri dil öyrənənlərin kommunikativ bacarıqlarını inkişaf etdirməklə yanaşı, fərdi ehtiyacları uyğun tədris mühitinin yaradılmasına şərait yaradır. Bu cür texnoloji vasitələr müəllim-öyrənən münasibətlərini daha qarşılıqlı, demokratik və şəffaf bir səviyyəyə yüksəldir.

Məqalə rəqəmsal təhsil mühitində sosial ədalət prinsiplərinin praktik tətbiqini araşdırır və ingilis dili tədrisində inklüziv, fərdiləşdirilmiş, bərabər imkanlara əsaslanan tədris modellərinin yaradılması üçün strategiyalar təklif edir. Burada texnoloji resurslara çıxışın bərabərliyinin təmin olunması, müəllimlərin rəqəmsal savadlılığının artırılması, həmçinin təhsil siyasətində ədalətli rəqəmsal infrastrukturun qurulması kimi istiqamətlər xüsusi vurğulanır. Pandemiya dövrü təcrübəsi göstərdi ki, asinxron, sinxron və mobil öyrənmə modellərinin inteqrasiyası tədrisin davamlılığını qorumaqla yanaşı, rəqəmsal bərabərliyin genişlənməsinə və təhsil imkanlarının demokratikləşməsinə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

Nəticə etibarilə, məqalədə aparılan araşdırmalar sübut edir ki, rəqəmsal texnologiyaların məqsədyönlü və inklüziv tətbiqi sosial ədalətin təmininə, öyrənmə motivasiyasının artmasına, pedaqoji münasibətlərin humanistləşməsinə və təhsil keyfiyyətinin yüksəlməsinə şərait yaradır. Bu tədqiqat həm təhsil rəhbərləri, həm müəllimlər, həm də tədqiqatçılar üçün rəqəmsal inklüzivliyin və bərabərliyin inkişaf etdirilməsi, sosial ədalətə əsaslanan yeni təhsil modellərinin formalaşdırılması istiqamətində elmi əsaslı tövsiyələr təqdim edir. Beləliklə, rəqəmsal ədalət prinsiplərinə əsaslanan təhsil mühitinin qurulması XXI əsrin tələblərinə cavab verən keyfiyyətli, davamlı və ədalətli öyrənmə sisteminin əsasını təşkil edir.

Açar sözlər: *rəqəmsal təhsil, sosial ədalət, bərabərlik, ingilis dili tədrisi, inklüziv təhsil*

Summary

Aynur Qaniyeva

Manifestation of social justice and equality values in digital education: in the example of foreign (english) language teaching.

In the 21st century, the education system is undergoing a profound transformation driven by the rapid development of digital technologies. This transformation affects not only the ways in which knowledge is transmitted and acquired but also encompasses fundamental principles such as social justice, equality, inclusivity, and the equalization of educational opportunities. The modern digital learning environment removes geographical barriers, offering individuals flexible and personalized opportunities to realize their potential. In this process, education is not limited to the achievement of academic outcomes but also involves the integration of values such as social inclusion, cultural sensitivity, and fair access to resources within the educational framework.

Digital resources play an essential role, particularly in foreign language education, including English language teaching. Online platforms, interactive applications, multimedia tools, mobile learning systems, and AI-based educational technologies not only enhance communicative skills but also enable the creation of individualized and learner-centered teaching environments. These digital tools transform the teacher–student relationship into a more collaborative, transparent, and democratic interaction, fostering active participation and continuous engagement.

This article explores the practical implementation of social justice principles within the digital education environment and proposes strategies for ensuring inclusive, personalized, and equitable English language teaching. The study emphasizes the importance of equitable access to technological resources, the enhancement of teachers' digital literacy, and the establishment of fair and sustainable digital infrastructures within education policy. The experience

“Dayanıqlı inkişafın milli prioritetləri: rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat, sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət, müasir innovasiyalar və təmiz ətraf mühit” adlı Respublika Elmi Konfransı

gained during the pandemic demonstrated that the integration of asynchronous, synchronous, and mobile learning models contributes significantly to educational continuity, digital equity, and the democratization of learning opportunities.

Ultimately, the research concludes that the purposeful and inclusive use of digital technologies promotes social justice in education, enhances learning motivation, humanizes pedagogical relationships, and improves the overall quality of teaching. The article provides evidence-based recommendations for policymakers, educators, and researchers aimed at fostering digital inclusivity, developing equitable educational models, and strengthening the role of social justice in modern education. Thus, building a digitally just and inclusive educational environment forms the foundation of a high-quality, sustainable, and equitable learning system that meets the demands of the 21st century.

Keywords: *Digital education, social justice, equality, English language teaching, inclusive*

Резюме

Айнур Ганиева

Проявление ценностей социальной справедливости и равенства в цифровом образовании: на примере преподавания Иностранного (Английского) языка.

В XXI веке система образования переживает глубокую трансформацию под влиянием стремительного развития цифровых технологий. Эти изменения затрагивают не только способы передачи и усвоения знаний, но и такие важнейшие принципы, как социальная справедливость, равенство, инклюзивность и баланс образовательных возможностей. Современная цифровая образовательная среда снимает географические барьеры, предоставляя обучающимся гибкие и персонализированные возможности для самореализации. В этом контексте образование выходит за рамки академических результатов, включая в себя социальную интеграцию, культурную чувствительность и справедливое распределение ресурсов.

Особенно важную роль цифровые ресурсы играют в обучении иностранным языкам, в частности английскому. Онлайн-платформы, интерактивные приложения, мультимедийные инструменты, мобильные обучающие системы и технологии, основанные на искусственном интеллекте, не только развивают коммуникативные навыки, но и создают условия для формирования индивидуализированной, ориентированной на обучающегося среды. Эти инструменты способствуют демократизации образовательного процесса, делая взаимодействие между преподавателем и студентом более открытым, партнерским и продуктивным.

В статье рассматривается практическая реализация принципов социальной справедливости в цифровой образовательной среде и предлагаются стратегии обеспечения инклюзивного, персонализированного и равноправного обучения английскому языку. Подчеркивается важность равного доступа к технологическим ресурсам, повышения уровня цифровой грамотности педагогов и формирования справедливой цифровой инфраструктуры в образовательной политике. Опыт пандемийного периода показал, что интеграция асинхронных, синхронных и мобильных моделей обучения способствует не только сохранению непрерывности образования, но и укреплению цифрового равенства и демократизации доступа к знаниям.

В итоге делается вывод, что целенаправленное и инклюзивное использование цифровых технологий способствует обеспечению социальной справедливости в образовании, повышает мотивацию к обучению, гуманизирует педагогические отношения и улучшает качество образовательного процесса. Статья предлагает научно обоснованные рекомендации для руководителей, преподавателей и исследователей по развитию цифровой инклюзивности и созданию справедливой образовательной среды, отвечающей вызовам XXI века.

Ключевые слова: *Цифровое образование, социальная справедливость, равенство, преподавание английского языка, инклюзивное образование.*

MÜASİR TEXNOLOGİYALAR VƏ INNOVATİV İNKİŞAF

Aynurə FƏTƏLİYEVƏ*

Giriş

XXI əsr bəşəriyyətin tarixində elmi-texniki tərəqqinin ən sürətli inkişaf dövrlərindən biri kimi qiymətləndirilir. Bu əsr həm də insan sivilizasiyasının texnoloji sıçrayış dövrü kimi də səciyyələndirilir. Qloballaşma və rəqəmsallaşma prosesləri dünyanın bütün ölkələrində ictimai, iqtisadi və mədəni həyatın əsas istiqamətlərinə təsir göstərməkdədir. Müasir texnologiyalar yalnız istehsalatda və iqtisadiyyatda deyil, həm də təhsil, səhiyyə, idarəetmə və sosial münasibətlər sahəsində də inqilabi dəyişikliklərə yol açmışdır. Bu baxımdan innovativ inkişaf anlayışı artıq müasir iqtisadi siyasətin və dövlət strategiyalarının ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Rəqəmsal iqtisadiyyatın və bilik əsaslı cəmiyyətin formalaşması, təhsil sistemində texnologiyaların tətbiqi və insan kapitalının inkişafı hər bir ölkənin gələcək dayanıqlı inkişafı üçün vacib şərtidir.

Rəqəmsallaşma, süni intellekt, böyük verilənlər (Big Data), bulud texnologiyaları, robototexnika və biotexnologiyalar kimi istiqamətlər müasir dövrdə iqtisadi və sosial münasibətlərin əsas hərəkətverici qüvvəsinə çevrilmişdir. “Dördüncü Sənaye İnqilabı” adlandırılan bu mərhələ yalnız istehsal proseslərini deyil, həm də təhsil, səhiyyə, idarəetmə və insan həyatının bütün sferalarını da köklü şəkildə dəyişdirir (Schwab, 2016).

Innovativ inkişaf strategiyası bu dəyişikliklərin mərkəzində dayanır. Müasir texnologiyalar sadəcə texniki vasitə deyil, həm də iqtisadi rəqabətqabiliyyətin və milli təhlükəsizliyin təməl elementidir. Buna görə də, innovasiyaların stimullaşdırılması və texnoloji inkişafın dəstəklənməsi müasir dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir.

I. Müasir texnologiyaların formalaşması və inkişaf mərhələləri

Texnologiya anlayışı ilk növbədə insan əməyini asanlaşdıran vasitələr və metodlar sistemi kimi başa düşülür. Lakin XXI əsrdə texnologiyanın məzmunu köklü şəkildə dəyişmiş, informasiya, kommunikasiya və süni intellekt kimi anlayışları da özündə birləşdirmişdir. Müasir dövr insan tarixi boyunca ən sürətli texnoloji dəyişikliklərin baş verdiyi bir mərhələdir. Bu dəyişikliklərin miqyası o qədər genişdir ki, artıq texnologiya təkcə müəyyən sahələrin aləti deyil, bütövlükdə sosial-iqtisadi quruluşun formalaşdırıcı elementi sayılır. XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəllərində baş verən rəqəmsal sıçrayış informasiyanın ötürülmə sürətini, istehsal proseslərinin avtomatlaşdırılmasını, qlobal kommunikasiya imkanlarını və elmi tədqiqatların intensivliyini görünməmiş dərəcədə artırmışdır. Bütün bu faktorlar müasir texnologiyaları inkişafın strateji həlledicisi mövqeyinə gətirmişdir.

Texnoloji tərəqqinin təməlində iki əsas xətt dayanır: rəqəmsallaşma və innovasiya. Rəqəmsallaşma məlumatların yeni forma və mexanizmlərlə emal olunmasına şərait yaratdığı halda, innovasiya bu imkanların əsasında yeni ideya, məhsul və xidmətlərin meydana gəlməsinə şərait

*BAAU

e-mail: aynurafataliyeva4@gmail.com

yaradır. Bu baxımdan müasir texnologiyalar yalnız mövcud proseslərin təkmilləşdirilməsi deyil, həm də tamamilə yeni sistemlərin qurulması üçün imkan açıblar.

Qlobal iqtisadiyyatın transformasiyası da məhz bu texnoloji əsaslar üzərində baş verir. İnformasiyanın dəyəri sürətlə artdığı üçün bilik iqtisadiyyatı anlayışı ənənəvi istehsal konsepsiyalarını əvəz edir. Bu çevrilmədə qabaqcıl texnologiyalar – süni intellekt, böyük verilənlər, robototexnika, bulud həlləri və biotexnologiya xüsusi rol oynayır. Bu texnologiyalar yalnız istehsal proseslərinin səmərəliliyini yüksəltmir, həm də idarəetmə modelini, insan resurslarının strukturunu və sosial münasibətləri dəyişdirir.

Qlobal miqyasda rəqəbat qabiliyyətinin əsas meyarlarından biri innovasiya potensialıdır. Bu gün texnologiya istehsal edən ölkələr dünyada söz sahibi olan iqtisadi güclər qismində çıxış edir. İnkişaf etmiş dövlətlər tədqiqat və inkişaf (R&D) xərclərini artırır, elmi-tədqiqat institutlarını modernləşdirir, startup ekosistemlərini genişləndirir və universitet-sənaye əməkdaşlığını gücləndirirlər. Burada əsas məqsəd elmi biliklərin real sektorda tətbiqinə nail olmaqdır.

Müasir texnologiyalar həm də qlobal kommunikasiya mühitini dəyişdirmişdir. İnternet və rəqəmsal platformalar dünyanı informasiya baxımından vahid məkan halına gətirmişdir. Bu isə yeni sosial davranış modelləri yaradaraq həm cəmiyyətlərin mədəniyyətinə, həm də onların iqtisadi fəaliyyətinə təsir göstərir. Bu proseslərin nəticəsində insan fəaliyyətinin praktiki olaraq bütün sahələri yeni texnoloji reallıqla üz-üzə qalmışdır. İnformasiya texnologiyalarının inkişafı kompüter elmləri, proqramlaşdırma, internet və bulud sistemlərinin geniş tətbiqi ilə əlaqələndirilir. XX əsrin sonlarında başlayan “dördüncü sənaye inqilabı” — *Industry 4.0* — yeni texnoloji mərhələnin başlanğıcı oldu. Bu mərhələ rəqəmsal platformalar, avtomatlaşdırma, robototexnika, böyük verilənlər (big data) və süni intellektlə xarakterizə olunur.

1.1. Rəqəmsal transformasiya

Rəqəmsal transformasiya müasir inkişaf tendensiyalarının mühüm komponentidir. Cəmiyyətin demək olar ki, bütün sahələri – dövlət idarəçiliyi, səhiyyə, bank sektoru, təhsil və istehsalat – rəqəmsal platformalara integrasiya olunur. İnformasiya texnologiyalarının bu dərəcədə nüfuz etməsi idarəetmədə şəffaflığın artmasına, mübadilə proseslərinin sürətlənməsinə və xidmətlərin daha əlçatan olmasına səbəb olur.

Rəqəmsal transformasiya müasir dövrdə ən geniş müzakirə olunan və ən böyük nəticə doğuran texnoloji proseslərdən biridir. Bu proses yalnız texnoloji alətlərin tətbiqi ilə xarakterizə olunmur; əksinə, idarəetmə mexanizmlərinin, iqtisadi münasibətlərin, sosial strukturların və kommunikasiya sistemlərinin tamamilə yenidən qurulmasını tələb edir.

İctimai idarəetmədə rəqəmsallaşma şəffaflığın artırılmasına, vətəndaş xidmətlərinin daha səmərəli təşkilinə və qərar qəbulətmədə məlumatlara əsaslanan mexanizmlərin formalaşmasına imkan verir. Bu baxımdan bir çox ölkələr e-hökumət layihələrini genişləndirərək dövlət xidmətlərini tam rəqəmsal müstəviyə keçirməyə çalışırlar. Rəqəmsal idarəetmə yalnız prosesləri sürətləndirmir, həm də resursların daha səmərəli bölüşdürülməsinə şərait yaradır.

Şəxsi sektor üçün rəqəmsal transformasiya biznes modellərinin dəyişməsinə və innovasiyaya əsaslanan fəaliyyətin güclənməsinə təmin edir. Rəqəmsal iqtisadiyyatın formalaşması ilə şirkətlər öz fəaliyyətlərini qlobal miqyasda genişləndirə bilir, onlayn platformalar vasitəsilə daha böyük istehlakçı kütləsinə çıxış əldə edirlər. Kiçik və orta müəssisələr üçün rəqəmsal alətlər inkişaf üçün yeni nəfəs rolunu oynayır.

Rəqəmsal transformasiyanın digər mühüm tərkib hissəsi iqtisadiyyatın data mərkəzli modelə keçməsidir. Müasir fəaliyyət sahələrinin böyük hissəsi məlumatların toplanması, təhlili və istifadəsinə əsaslanır. Bu məlumatlar istehsal proseslərinin optimallaşdırılmasından tutmuş bazar tendensiyalarının proqnozlaşdırılmasına qədər müxtəlif məqsədlərlə istifadə olunur. Beləliklə, informasiya iqtisadi həyatın əsas dəyər elementinə çevrilir.

Rəqəmsal transformasiya həmçinin yeni innovasiya ekosistemlərinin yaranmasına səbəb olur. Texnoparkların, innovasiya mərkəzlərinin və startap inkubatorlarının yaradılması elmi biliklərin kommersiyalaşdırılmasını sürətləndirir. Universitetlər tədqiqat fəaliyyətində istehsalatla daha sıx integrasiya olunur və beləliklə, texnoloji ideyalar qısa zamanda real məhsullara çevrilir.

Bu prosesdə ən vacib amillərdən biri insan resurslarının hazırlanmasıdır. Rəqəmsallaşma yalnız texniki infrastruktur tələb etmir; o həm də yüksək texnoloji biliklərə malik insan kapitalını tələb edir. Buna görə də ölkələr təhsil sistemlərini yeniləyir, rəqəmsal bacarıqların inkişafını prioritetə çevirir.

Rəqəmsal transformasiya yalnız elektron sənəd dövriyyəsi və onlayn xidmətlərlə məhdudlaşmır. Bu proses həm də iqtisadi fəaliyyətin yeni formalarını yaradır. Rəqəmsal biznes modelləri, elektron ticarət, bulud texnologiyaları və böyük verilənlər analitikası müasir iqtisadiyyatın əsas dayacağına çevrilmişdir. İnformasiya axınının artması isə qərar qəbul etməni daha analitik, daha dəqiq və daha effektiv edir.

1.2. Süni intellekt və məlumat analitikası

Süni intellekt müasir texnologiyaların ən inqilabi istiqamətlərindən biridir. Sistemlər Süni intellekt insanın idrak funksiyalarını təqlid edərək öyrənmə, analiz etmə, qərar vermə və optimallaşdırma proseslərini avtomatlaşdırır. Süni intellektin geniş tətbiq sahələri mövcuddur: tibbi diaqnostika, maliyyə risklərinin qiymətləndirilməsi, nəqliyyatın idarə olunması, sənaye robotları və digər sahələr.

İstehsalatda süni intellekt əsaslı sistemlər avtomatlaşdırmanı yeni mərhələyə qaldırmışdır. Ənənəvi avtomatlaşdırmadan fərqli olaraq Süni intellekt sistemləri öz fəaliyyətlərini təkmilləşdirə bilir, səhvlərdən öyrənərək daha səmərəli nəticələr yaradır. Bu cür sistemlər xüsusilə sənayenin mürəkkəb və yüksək dəqiqlik tələb edən sahələrində – avtomobil istehsalı, elektronika emalı, kimya sənayesi və logistika proseslərində geniş tətbiq olunur.

Avtomatlaşdırma prosesləri əmək bazarına da ciddi təsir göstərir. Bir tərəfdən, bəzi peşələr artıq insan əməyinə ehtiyac duymur, digər tərəfdən isə yüksək texnoloji biliklər tələb edən yeni peşələr yaranır. Bu transformasiya təhsil sistemlərinin yenidən qurulmasını və işçi qüvvəsinin daimi təkmilləşməsinə tələb edir. Müasir əmək bazarında ən tələb olunan bacarıqlar məhz analitik düşünmə, rəqəmsal savadlılıq və problem həll etmə kimi üstünlüklərdir.

Süni intellekt tibbi sahədə də olduqca mühüm yeniliklərə səbəb olur. Xəstəliklərin erkən diaqnostikası, tibbi görüntülərin yüksək dəqiqliklə təhlili, xəstələr üçün fərdiləşdirilmiş müalicə planlarının hazırlanması kimi funksiyalar SI texnologiyaları vasitəsilə daha effektiv həyata keçirilir. Bu yeniliklər tibb sahəsində həm vaxt itkisini azaldır, həm də insan səhvlərinin qarşısını alır.

Eyni zamanda, süni intellekt nəqliyyat sistemlərini ağıllı strukturlara çevirir. Ağıllı nəqliyyat şəbəkələri tıxacların azaldılmasına, yol təhlükəsizliyinin artırılmasına və səmərəli logistikanın qurulmasına şərait yaradır. Avtonom nəqliyyat vasitələri də gələcəkdə şəhər mühitinin dəyişməsində aparıcı rol oynayacaq.

Enerji sektorunda Süni intellekt enerji istehlakı və paylanmasını optimallaşdırır. Ağıllı enerji şəbəkələri tələb və təklifin balanslaşdırılmasını təmin edir, bərpa olunan enerji mənbələrinin integrasiyasını asanlaşdırır. Bununla karbon emissiyalarının azaldılması və ekoloji tarazlığın qorunması mümkün olur.

Avtomatlaşdırma prosesi istehsal səmərəliliyini artırmaqla yanaşı, əmək bazarında ciddi struktur dəyişikliyi yaradır. Bəzi ənənəvi peşələr aktuallığını itirsə də, yeni peşə istiqamətləri, o cümlədən məlumat analitikliyi, proqramlaşdırma, robot mühəndisliyi və kibertəhlükəsizlik üzrə tələbat artır.

Süni intellektin inkişafı ilə bağlı etik problemlər də aktuallaşır: məlumat məxfiliyi, alqoritmik qərəz və insan nəzarətinin azalması mövzu ətrafında geniş müzakirələrə səbəb olur. Buna görə Süni intellektin normativ tənzimlənməsi çağdaş cəmiyyət üçün vacib məsələdir.

1.3 Data Analitikası və Kibertəhlükəsizlik: Rəqəmsal Cəmiyyətin Dayanıqlığı

Böyük verilənlərin idarə olunması müasir dövrdə həm informasiya texnologiyaları, həm iqtisadiyyat, həm də sosial proseslər üçün əsas istiqamətlərdən birinə çevrilmişdir. Data analitikası müəssisələrə daha səmərəli qərarlar qəbul etməyə, bazar proqnozlarını dəqiq müəyyənləşdirməyə və istehsal resurslarını optimallaşdırmağa imkan verir.

Böyük verilənlər həmçinin elmi araşdırmalarda geniş istifadə olunur. Milyonlarla müşahidə və məlumat əsasında modellərin qurulması biotexnologiya, ekologiya, sosial elmlər və iqtisadi tədqiqatlarda inqilabi nəticələr doğurur. Araşdırmalar göstərir ki, data analitikasından istifadə edən şirkətlər bazarda daha çevik davranır və qarşıya çıxan riskləri daha tez müəyyən edir.

Lakin rəqəmsal dünyanın genişlənməsi ilə kibertəhlükəsizlik məsələləri də daha aktual hala gəlmişdir. Kiberhücumların sayı hər il artır və bu hücumların nəticələri həm dövlət, həm də özəl sektor üçün ciddi təhlükələr yaradır. Bank sistemləri, enerji şəbəkələri, dövlət məlumat bazaları və strateji sənaye sahələri kibertəhlükəsizliyə ən çox ehtiyacı olan strukturlardır.

Kibertəhlükəsizlik yalnız texniki proses deyil; o həm də hüquqi, etik və sosial aspektlərə malik bir anlayışdır. Bu səbəbdən ölkələr milli kibertəhlükəsizlik strategiyaları hazırlayır, təhlükəsizlik standartları müəyyən edir və kibercinayətlərin qarşısını almaq üçün beynəlxalq əməkdaşlıqları gücləndirir.

Eyni zamanda şəxsi məlumatların məxfiliyi və alqoritmik ədalət məsələləri müasir etik müzakirələrin mərkəzində dayanır. Məlumatların qeyri-şəffaf istifadə olunması, süni intellektin qərəz yaratması kimi problemlər cəmiyyətin rəqəmsal texnologiyalara olan etimadını azaldır. Buna görə də etik çərçivələrin yaradılması və texnoloji məsuliyyət mədəniyyətinin formalaşması vacibdir.

1.4. Biotexnologiya və elmi-tibbi yeniliklər

Biotexnologiya sahəsində əldə edilən nailiyyətlər müasir tibbin inkişafında yeni mərhələ açmışdır. Gen mühəndisliyi, RNT əsaslı vaksinlər, regenerativ tibb və personalizə edilmiş müalicə metodları xəstəliklərin diaqnostikasını və müalicəsini daha dəqiq edir.

Biotexnologiyanın kənd təsərrüfatı sahəsində tətbiqi məhsuldarlığın artırılmasına, quraqlığa davamlı bitkilərin yaradılmasına və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə imkan verir. Eyni zamanda biotexnoloji proseslər sənaye istehsalında ekoloji yükün azalmasına səbəb olur.

Tibbi texnologiyaların inkişafı həm də insanların həyat keyfiyyətinin yüksəlməsinə, sağlamlıq sisteminin daha çevik və əlçatan olmasına xidmət edir.

1.5. Yaşıl texnologiyalar və dayanıqlı inkişaf

İqlim dəyişiklikləri fonunda eko-innovasiyalar xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Günəş, külək və hidroenerji texnologiyaları, eləcə də tullantısız istehsal sistemləri müasir inkişaf modelinin əsas komponentlərinə çevrilməkdədir. Bu sahədə innovasiyalar həm iqtisadi səmərəliliyi artırır, həm də ekoloji sabitliyə xidmət edir.

Texnologiyaların inkişaf mərhələlərini şərti olaraq üç istiqamətdə qruplaşdırmaq mümkündür:

1. **İnformasiya texnologiyaları (IT)** — məlumatın toplanması, saxlanması və emalına xidmət edən sistemlər;

2. **Kommunikasiya texnologiyaları (KT)** — insanlar və qurumlar arasında informasiya mübadiləsini təmin edən infrastruktur;

3. **İstehsal texnologiyaları** — məhsul və xidmətlərin istehsal prosesində avtomatlaşdırma və innovasiya tətbiqləri.

Bu texnologiyalar iqtisadiyyatın modernləşməsi və təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün mühüm baza rolunu oynayır.

II. Texnologiyaların təhsildə tətbiqi və rəqəmsal öyrənmə mühiti

Təhsil sistemində texnologiyaların rolu son onilliklərdə əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır.

Ənənəvi tədris modellərinin yerini elektron təhsil (e-learning), məsafədən təhsil (distance learning) və

qarışıq tədris (blended learning) modelləri almaqdadır.

Texnologiyaların təhsildə tətbiqi bir neçə mühüm üstünlük yaradır:

- **Məlumatın əlçatanlığı:** internet və açıq təhsil resursları vasitəsilə bilik mənbələrinə çıxış daha asan və sərfəli olur.
- **Fərdiləşdirilmiş tədris:** süni intellekt sistemləri tələbələrin fərdi bacarıqlarına uyğun tədris planı hazırlaya bilir.
- **Rəqəmsal bacarıqların inkişafı:** müasir əmək bazarında rəqəmsal savadlılıq əsas tələblərdən biridir.
- **İnteraktiv mühit:** virtual reallıq, simulyasiya və oyunlaşdırma üsulları tədrisin maraqlı və effektiv olmasına şərait yaradır.

Pandemiya dövründə (2020–2021) məsafədən təhsilin geniş yayılması göstərdi ki, texnologiyalar təhsilin davamlılığını təmin edən əsas vasitədir. Azərbaycanda “Rəqəmsal bacarıqlar” layihəsi və “Virtual məktəb” platforması bu istiqamətdə atılmış mühüm addımlardandır.

Təhsil və texnologiya sintezi həm də innovativ düşüncənin formalaşmasına şərait yaradır. Müasir gənclər artıq bilik istehsalçısına çevrilir, elmi və praktiki fəaliyyətlərini rəqəmsal alətlər üzərindən həyata keçirirlər.

III. Texnologiyaların iqtisadiyyata təsiri və innovativ inkişafın rolu

İqtisadiyyat texnologiyasız inkişaf edə bilməz. Rəqəmsallaşma istehsal proseslərinin optimallaşdırılmasına, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə və resurslardan daha səmərəli istifadə olunmasına imkan verir. Azərbaycanda son illərdə innovativ iqtisadiyyatın formalaşdırılması istiqamətində bir sıra mühüm addımlar atılmışdır. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” sənədində rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı xüsusi istiqamət kimi müəyyən edilmişdir.

Müasir iqtisadi inkişafda aşağıdakı texnoloji sahələr əsas rol oynayır:

1. **Fintex (FinTech)** – maliyyə xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılması, mobil ödənişlər və blokçeyn texnologiyaları;
2. **Süni intellekt və avtomatlaşdırma** – istehsalda və idarəetmədə insan əməyini azaldır, qərar qəbulunu sürətləndirir;
3. **E-commerce və rəqəmsal bazarlar** – beynəlxalq ticarətin coğrafi məhdudiyyətlərini aradan qaldırır;
4. **Enerji texnologiyaları** – yaşıl enerji və dayanıqlı inkişaf konsepsiyası çərçivəsində alternativ mənbələrin tətbiqi.

Texnologiyalar həm də əmək bazarına təsir göstərir. Yeni peşə sahələri yaranır, köhnə ixtisaslar isə aktuallığını itirir. Bu, təhsil sisteminin adaptasiyasını zəruri edir. İnsan kapitalı innovativ inkişafın əsas resursu kimi dəyərləndirilir.

IV. Texnologiya, təhsil və iqtisadiyyat arasında qarşılıqlı əlaqə

Bu üç sahə bir-biri ilə sıx əlaqədardır. Texnologiyalar təhsil sistemini dəyişir, təhsil isə iqtisadiyyata yüksək ixtisaslı mütəxəssislər qazandırır.

İqtisadiyyat öz növbəsində texnoloji yeniliklərin maliyyələşdirilməsini və geniş tətbiqini təmin edir.

Elm, təhsil və iqtisadiyyatın integrasiyası milli innovasiya sisteminin əsasını təşkil edir. Universitetlər və elmi mərkəzlər startap ekosisteminin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

İnnovativ inkişaf üçün zəruri olan əsas elementlər:

- İnsan kapitalı və yaradıcılıq potensialı;
 - Elmi-tədqiqat və təcrübə layihələrin dəstəklənməsi;
 - Dövlət və özəl sektor əməkdaşlığı;
 - İnfrastruktur və rəqəmsal transformasiya siyasəti.

Bu sistemin davamlı fəaliyyəti ölkənin qlobal rəqabət qabiliyyətini artırır.

V. İnnovativ inkişafın idarəetmə mexanizmləri

İnnovasiya idarəetməsi həm dövlət, həm də özəl sektor səviyyəsində koordinasiyanı tələb edir. Əsas istiqamətlər bunlardır:

- **Elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinin (ETTKİ) stimullaşdırılması;**
- **Texnoloji parklar və startap ekosistemlərinin formalaşdırılması;**
- **İntellektual mülkiyyətin qorunması və kommersiyalaşdırılması;**
- **Dövlət-özəl tərəfdaşlığı (Public-Private Partnership) mexanizmlərinin tətbiqi.**

İnnovasiyanın effektiv idarə edilməsi üçün insan kapitalı, təhsil və informasiya mühiti mühüm rol oynayır. Bu baxımdan universitetlərin və elmi-tədqiqat institutlarının texnologiya transfer mərkəzləri vasitəsilə bizneslə əməkdaşlığı əsas əhəmiyyət daşıyır (Drucker, 1985).

5.1. Azərbaycan Respublikasında innovativ inkişaf siyasəti

Azərbaycan Respublikasında innovativ inkişafın əsas istiqamətləri “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” sənədində əks olunmuşdur. Burada rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı, startap ekosisteminin gücləndirilməsi və innovasiya infrastrukturunun formalaşdırılması prioritet kimi müəyyənləşdirilmişdir.

Əsas qurumlardan:

- **İnnovasiya və Rəqəmsal İnkişaf Agentliyi** (Innovation Agency of Azerbaijan),
- **Yüksək Texnologiyalar Parkı (YTP),**
- **INNOLAND İnkubasiya və Akselerasiya Mərkəzi** kimi strukturlar innovativ sahibkarlığın dəstəklənməsində mühüm rol oynayır.

Son illərdə “Startap” sertifikatı proqramı və “Texnoloji transfer” layihələri yerli innovativ potensialın inkişafına töhfə vermişdir. Eyni zamanda, “ASAN xidmət” modelinin uğuru göstərir ki, dövlət xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılması həm innovativ yanaşmanın, həm də texnologiyanın effektiv tətbiqinin nəticəsidir.

VI. Müasir texnologiyaların sosial-iqtisadi təsiri

Texnoloji dəyişikliklər əmək bazarında yeni bacarıqların formalaşmasını tələb edir. Avtomatlaşdırma bəzi peşələrin sıradan çıxmasına səbəb olsa da, yeni ixtisaslar və yüksək texnologiyalı sahələrdə minlərlə iş yeri yaradır. Eyni zamanda, rəqəmsallaşma bərabərsizlik risklərini də artırır; buna görə də, “daxileticə innovasiya” (inclusive innovation) konsepsiyası getdikcə daha vacib olur.

VII. Sosial və mədəni inkişafa təsirlər

7.1. Təhsil sisteminin rəqəmsallaşması

Müasir texnologiyalar təhsil sisteminə inqilabi dəyişikliklər yaradıb. Distant təhsil platformaları, virtual laboratoriyalar, rəqəmsal tədris resursları və adaptiv öyrənmə sistemləri tədrisin keyfiyyətinə yeni dinamika gətirir.

Rəqəmsal təhsil metodları tələbələrin fərdi öyrənmə stilinə uyğunlaşma imkanları yaradır, müəllimlərə isə tədris prosesini analitik şəkildə izləməyə şərait verir. Bu, tədrisin daha interaktiv və effektiv olmasına gətirib çıxarır.

7.2. Sosial münasibətlərdə yeni kommunikasiya formaları

Sosial şəbəkələrin inkişafı insanların kommunikasiya tərzini dəyişdirib. Rəqəmsal kommunikasiya mühiti həm fərdi, həm də ictimai münasibətləri formalaşdırır. İnsanlar daha çox onlayn icmalarda iştirak edir, sosial əlaqələr virtual məkanda genişlənir.

Bu proses məlumatın daha sürətli yayılmasına, ictimai rəyin daha tez formalaşmasına səbəb olur. Eyni zamanda informasiya manipulyasiyası, dezinformasiya və kibertəhlükələr sosial münasibətlərə mənfi təsir göstərir. Buna görə rəqəmsal savadlılıq müasir dövrdə vacib sosial bacarıqlardan biri hesab olunur.

7.3. Mədəni irsin rəqəmsal qorunması

Mədəniyyət sahəsində texnologiyaların tətbiqi irsin gələcək nəsillərə daha etibarlı şəkildə çatdırılmasını təmin edir. Rəqəmsal arxivlər, 3D modelləşdirmə, virtual muzeylər və elektron kataloqlar mədəni irsin qorunması və təbliği üçün geniş imkanlar yaradır. Bu proses mədəni məlumatların daha geniş auditoriyaya çıxmasına, mədəniyyətin qlobal səviyyədə təbliğinə və tarixi abidələrin daha səmərəli sənədləşdirilməsinə şərait yaradır.

VIII. Texnologiyaların tətbiqində çağırışlar

8.1. İnformasiya təhlükəsizliyi və kibertəhlükə

Texnologiyaların inkişafı ilə informasiya təhlükəsizliyi məsələləri daha da aktuallaşır. Kiberhücumlar, fişinq, məlumat sızmaları və identiklik oğurluğu müasir dövrdə ciddi risklər yaradır. Bununla əlaqədar təhlükəsizlik sistemlərinin gücləndirilməsi, şifrələmə texnologiyalarının tətbiqi və rəqəmsal savadlılığın artırılması vacib şərtidir.

8.2. Əmək bazarında struktur dəyişiklikləri

Avtomatlaşdırma bəzi peşələrin əhəmiyyətini azaltsa da, yeni peşələrin yaranmasına yol açır. İKT, süni intellekt, robottexnika və məlumat analitikliyi kimi sahələrdə mütəxəssislərə tələbat artır. Əmək bazarının bu dəyişikliklərə adaptasiya olunması üçün peşəkar inkişaf proqramları və yeni təhsil modelləri tələb olunur.

8.3. Etik problemlər və hüquqi çərçivə

Süni intellekt, biotexnologiya və rəqəmsal idarəetmə sistemlərinin geniş tətbiqi yeni etik problemlər yaradır. Məlumatların toplanması və istifadəsi zamanı məxfilik hüququnun pozulması, alqoritmik qərəz və insan hüquqlarının təhlükə altına düşməsi yeni tənzimləmə mexanizmlərinin hazırlanmasını zəruri edir.

IX. Sosial və Mədəni Transformasiyalar: Texnologiyanın İnsan Davranışına Təsiri

Texnologiyanın təsiri yalnız iqtisadi və idarəetmə prosesləri ilə məhdudlaşmır; o, eyni zamanda insan davranışını, sosial münasibətləri və mədəni dəyərləri də dəyişdirir. Sosial şəbəkələr kommunikasiya formalarını, informasiya istehlakını və ictimai rəyin formalaşmasını tamamilə yeniləyib.

Rəqəmsal asılılıq, informasiya həddindən artıq yükü, virtual mühitdə sosial münasibətlər və xəbərlərin manipulyasiyası müasir dövrün sosial çağırışları sırasındadır. Bu səbəbdən rəqəmsal savadlılıq və informasiya təhlükəsizliyi sahəsində maarifləndirmə daha vacib hala gəlmişdir.

Mədəniyyət sahəsində texnologiya yeni yaradıcılıq formaları ortaya çıxarır. Rəqəmsal incəsənət, virtual reallıq, 3D modelləşdirmə və rəqəmsal kinostudiya imkanları yaradıcılığın sərhədlərini genişləndirir.

Nəticə

Müasir texnologiyalar təkcə istehsalın deyil, bütövlükdə cəmiyyətin transformasiyasına səbəb olmuşdur. Texnologiya, təhsil və iqtisadiyyat arasındakı qarşılıqlı əlaqə dayanıqlı inkişafın əsas dayaqlarından biridir.

Təhsil sistemində texnologiyaların geniş tətbiqi insan kapitalını gücləndirir, iqtisadi innovasiyaların səmərəliliyini artırır. İnnovativ inkişaf modeli ölkənin rəqabət üstünlüyünü təmin

etməklə yanaşı, sosial rifahı da yüksəldir. Gələcəkdə rəqəmsallaşmanın dərinləşməsi, süni intellektin tətbiq dairəsinin genişlənməsi və texnoloji savadlılığın artırılması istiqamətində davamlı fəaliyyət zəruridir.

Müasir texnologiyalar və innovativ inkişaf qlobal iqtisadi və sosial dəyişikliklərin əsas hərəkətverici qüvvəsidir. İnnovasiyanın məqsədi təkcə iqtisadi artım deyil, həm də dayanıqlı, rəqəmsal və ədalətli cəmiyyətin formalaşmasıdır. Azərbaycan bu istiqamətdə regional liderliyə iddialıdır və milli innovasiya siyasətinin sistemli inkişafı bu məqsədlərə çatmağın əsas şərtidir,

ƏDƏBİYYAT

1. Drucker, P. F. (1985). *Innovation and Entrepreneurship*. Harper & Row.
2. Christensen, C. M. (1997). *The Innovator's Dilemma*. Harvard Business School Press.
3. Schwab, K. (2016). *The Fourth Industrial Revolution*. World Economic Forum.
4. McKinsey & Company. (2023). *The Economic Potential of Generative AI*.
5. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi. (2022). *İnnovasiya siyasəti və rəqəmsal transformasiya strategiyası*.
6. OECD (2020). *Innovation Policy Review of Azerbaijan*. Paris: OECD Publishing.

Xülasə

Müasir texnologiyalar və innovativ inkişaf

Aynurə Fətəliyeva

XXI əsr insan sivilizasiyasının texnoloji sıçrayış dövrü kimi xarakterizə olunur. Süni intellekt, böyük verilənlər, bulud texnologiyaları və avtomatlaşdırma sistemləri müasir iqtisadiyyatın və sosial münasibətlərin əsas hərəkətverici qüvvəsinə çevrilmişdir. İnnovasiyalar yalnız istehsal səmərəliliyini artırır, həm də dayanıqlı inkişaf və rəqabətqabiliyyətin təmin edilməsində də mühüm rol oynayır.

Məqalədə müasir texnologiyaların formalaşması, inkişaf mərhələləri və əsas istiqamətləri – rəqəmsal transformasiya, süni intellekt, yaşıl texnologiyalar və innovasiya idarəetmə mexanizmləri araşdırılmışdır. Qlobal innovasiya təcrübələri ilə yanaşı, Azərbaycanın innovativ inkişaf strategiyası və dövlətin bu sahədə həyata keçirdiyi siyasət də təhlil edilmişdir. Məqalədə həm də müasir texnologiyaların təhsil və iqtisadiyyat sahələrinə təsiri də araşdırılır. Müəllif texnologiyanın inkişaf mərhələlərini təhlil edərək, onun təhsil sistemində tətbiq imkanlarını və innovativ iqtisadi modelin formalaşmasındakı rolunu göstərir. Rəqəmsal texnologiyalar insan kapitalının inkişafını, elmi və iqtisadi proseslərin səmərəliliyini artırır. Nəticədə təhsil, texnologiya və iqtisadiyyat arasında qarşılıqlı asılılıq formalaşır ki, bu da dayanıqlı inkişafın əsas şərtlərindən biridir.

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, innovativ inkişaf modeli ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini möhkəmləndirir, rəqəmsal iqtisadiyyatın formalaşmasını sürətləndirir və insan kapitalının keyfiyyətini yüksəldir.

Açar sözlər: *Azərbaycan, müasir texnologiyalar, innovasiya, rəqəmsal transformasiya, süni intellekt, dayanıqlı inkişaf.*

Summary

Aynura Fataliyeva

Modern Technologies and Innovative Development

The 21st century is characterized as a period of technological breakthrough for human civilization. Artificial intelligence, big data, cloud technologies, and automation systems have become the primary driving forces of the modern economy and social relations. Innovations not only increase production efficiency but also play a crucial role in ensuring sustainable development and competitiveness.

The article examines the formation, development stages, and key directions of modern technologies—namely digital transformation, artificial intelligence, green technologies, and innovation management mechanisms. Alongside global innovation practices, Azerbaijan's innovative development strategy and the government's policies in this field are analyzed. The article also explores the impact of modern technologies on education and the economy. By analyzing the development stages of technology, the author demonstrates its application potential in the education system and its role in shaping an innovative economic model. Digital technologies enhance human capital development and increase the efficiency of scientific and economic processes. Consequently, an interdependence forms between education, technology, and the economy, which is one of the essential prerequisites for sustainable development.

As a result of the research, it is determined that the innovative development model strengthens the country's economic security, accelerates the formation of the digital economy, and elevates the quality of human capital.

Keywords: *Azerbaijan, modern technologies, innovation, digital transformation, artificial intelligence, sustainable development.*

MÜASİR TEKNOLOGİYALAR VƏ INNOVATİV İNKİŞAFIN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ

Aysu HƏSƏNOVA*

Açar sözlər: *Müasir texnologiyalar, innovativ inkişaf, sunni intellekt*

Giriş

XXI əsr bəşəriyyət tarixində elmi-texnoloji tərəqqinin ən sürətli inkişaf dövrü kimi səciyyələndirilir. Qlobal miqyasda baş verən dərin iqtisadi, sosial və elmi dəyişikliklər insan fəaliyyətinin bütün sahələrinə — sənaye, kənd təsərrüfatı, təhsil, səhiyyə, nəqliyyat, kommunikasiya, idarəetmə və s. — köklü təsir göstərmişdir. Müasir dövrdə texnologiyaların inkişafı təkcə istehsal proseslərini deyil, həm də sosial münasibətləri, həyat tərzini, informasiya mübadiləsini və ümumilikdə cəmiyyətin strukturunu dəyişdirən əsas qüvvəyə çevrilmişdir.

Müasir texnologiyalar dedikdə, informasiya-kommunikasiya sistemlərinə, süni intellektə, biotexnologiyalara, nanomateriallara, alternativ enerji mənbələrinə və rəqəmsal iqtisadiyyatın elementlərinə əsaslanan yeniliklər başa düşülür. Bu texnologiyalar insanların gündəlik həyatında yeni imkanlar açmaqla yanaşı, həm də iqtisadi sistemlərin səmərəliliyini artırır, məhsuldarlığı yüksəldir, yeni istehsal münasibətləri yaradır. Beləliklə, müasir texnologiyalar və innovasiyalar ölkələrin rəqabətqabiliyyətinin əsas göstəricisinə çevrilmişdir.

Innovasiya termini latın mənşəli “innovatio” sözündən götürülmüşdür və “yeniləşmə”, “yenilik gətirmə” mənasını ifadə edir. Elmi ədəbiyyatda innovasiya yeni ideyaların, texnologiyaların, məhsulların və xidmətlərin yaradılması və onların praktik həyata tətbiqi prosesidir. Innovativ inkişaf isə bu prosesin məqsədyönlü və sistemli şəkildə həyata keçirilməsi nəticəsində əldə edilən sosial-iqtisadi tərəqqini bildirir. Bu baxımdan innovasiyalar iqtisadiyyatın modernləşdirilməsinin, yeni istehsal münasibətlərinin və rəqəmsal iqtisadiyyatın formalaşmasının mühüm tərkib hissəsidir.

Son illərdə Azərbaycan Respublikasında da müasir texnologiyaların tətbiqi və innovativ inkişafın təmin olunması istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” sənədində rəqəmsal transformasiya, yüksək texnologiyalar parklarının yaradılması, startap ekosisteminin inkişafı və elm-innovasiya əlaqələrinin gücləndirilməsi əsas hədəflər kimi müəyyən edilmişdir. Bu, ölkəmizin bilik əsaslı iqtisadiyyata keçid strategiyasının əsasını təşkil edir.

Müasir texnologiyalar və innovativ inkişaf yalnız iqtisadi artımın deyil, həm də sosial rifahın təmin olunmasında əsas amillərdəndir. Onlar əmək bazarının strukturuna, təhsil sisteminə, ekoloji mühitə və idarəetmənin səmərəliliyinə təsir göstərir. Texnologiyaların düzgün tətbiqi həm dövlət, həm də özəl sektor səviyyəsində qərarların daha operativ və əsaslandırılmış şəkildə qəbuluna imkan yaradır.

Tədqiqatın məqsədi müasir texnologiyaların və innovativ inkişafın mahiyyətini, iqtisadi və sosial sistemlərdəki rolunu, tətbiq istiqamətlərini və inkişaf perspektivlərini elmi baxımdan təhlil etməkdir. Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilir:

1. Müasir texnologiyaların anlayışını və onların təsnifatını araşdırmaq;
2. Innovativ inkişafın iqtisadi mahiyyətini və formalaşma mexanizmini izah etmək;
3. Müasir texnologiyaların müxtəlif sahələrdə tətbiqini və onların iqtisadi artıma təsirini öyrənmək;
4. Azərbaycanın innovasiya siyasətini və texnoloji inkişaf strategiyasını təhlil etmək;
5. Innovativ inkişafın gələcək istiqamətləri və qarşıda duran problemləri müəyyənləşdirmək.

* müəllim, BAAU

e-mail: aysuhasanova8@gmail.com

6. Tədqiqatın obyektı müasir texnologiyaların iqtisadi və sosial inkişafda rolu, predmeti isə innovativ inkişafın nəzəri və praktiki əsaslarıdır.

İşin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, burada texnologiya və innovasiya anlayışlarının qarşılıqlı əlaqəsi, onların sosial-iqtisadi sistemlərə təsir mexanizmləri və milli səviyyədə tətbiq imkanları kompleks şəkildə təhlil olunur.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, əldə olunan nəticələr dövlət idarəçiliyində, iqtisadi planlaşdırmada, elmi-tədqiqat institutlarının və innovativ müəssisələrin fəaliyyətində, həmçinin tədris prosesində tətbiq oluna bilər.

I. Müasir texnologiyalar haqqında ümumi anlayış və onların inkişaf mərhələləri

1.1. Müasir texnologiya anlayışı və onun mahiyyəti

“Texnologiya” termini yunan mənşəli *techne* (sənət, bacarıq) və *logos* (elmi bilik, təlim) sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır və ümumi mənada məhsulun, xidmətin və ya prosesin istehsalında istifadə olunan üsulların, alətlərin və biliklərin məcmusunu ifadə edir. Müasir dövrdə texnologiya yalnız maddi istehsal vasitəsi deyil, həm də bilik, informasiya və intellektual potensialın sintezidir.

Texnologiyanın inkişafı insan sivilizasiyasının formalaşmasının və tərəqqisinin əsas hərəkətverici qüvvəsi olmuşdur. Qədim dövrlərdə texnologiya əsasən fiziki əməyə və təbii resurslardan birbaşa istifadə etməyə əsaslanırdısa, müasir mərhələdə o, elmi biliklərin, riyazi modellərin, informasiya axınlarının və innovasiyaların birləşdiyi kompleks sistemə çevrilmişdir.

Müasir texnologiyaların əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- **Rəqəmsallaşma** – istehsal, idarəetmə və kommunikasiya proseslərinin rəqəmsal platformalara keçirilməsi;
- **Avtomatlaşdırma və robotlaşdırma** – insan əməyinin yerini qismən və ya tam şəkildə avtomatik sistemlərin alması;
- **Süni intellektin tətbiqi** – məlumatların təhlili, qərarların qəbulu və proseslərin optimallaşdırılmasında AI sistemlərinin rolu;
- **Qlobal integrasiya** – texnologiyaların dünya miqyasında qarşılıqlı təsir və mübadilə mühitində inkişafı;
- **Dayanıqlılıq və ekoloji yönümlülük** – resursların səmərəli istifadəsinə və ətraf mühitin qorunmasına yönəlmiş texnoloji yanaşmalar.

Beləliklə, müasir texnologiyalar yalnız istehsal alətləri deyil, həm də sosial və iqtisadi dəyişikliklərin aparıcı amilidir. Onlar insan həyatının bütün sahələrində keyfiyyət dəyişikliyi yaradır, yeni peşə sahələrinin və iqtisadi münasibətlərin formalaşmasına səbəb olur.

1.2. Texnologiyaların tarixi inkişaf mərhələləri

Texnologiyanın tarixi inkişafı bir neçə əsas mərhələdə izlənilə bilər. Hər bir mərhələ müəyyən elmi və texniki kəşflərlə, istehsal üsullarındakı dəyişikliklərlə və cəmiyyətin tələbatlarının yenilənməsi ilə səciyyələnir.

1. **Əl əməyinə əsaslanan texnologiyalar dövrü** – bu mərhələdə texnologiyalar əsasən əməyi asanlaşdırmaq məqsədi daşıyırdı. Sadə alətlər və mexanizmlər insanın gündəlik fəaliyyətini daha məhsuldar etmişdir.

2. **Sənaye inqilabı dövrü (XVIII–XIX əsrlər)** – bu dövr texnologiyaların kütləvi istehsal və mexanikləşmə səviyyəsinə yüksəldiyi mərhələdir. Buhar mühərrikinin ixtirası, toxuculuq sənayesindəki yeniliklər və dəmir yollarının inkişafı iqtisadi sistemlərdə çevrilishə yaratmışdır.

3. **Elektrotexniki və kimya sənayesi dövrü (XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəli)** – elektrik enerjisinin, daxili yanma mühərriklərinin, telefon və radiokommunikasiyanın kəşfi yeni texnoloji çevrilişə səbəb olmuşdur.

4. Avtomatlaşdırma və kompüterləşmə dövrü (XX əsr) – ikinci dünya müharibəsindən sonra elmi-texniki tərəqqinin sürətlənməsi nəticəsində avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemləri, kompüter texnikası və elektronika inkişaf etmişdir. Bu dövr kibernetikanın, proqramlaşdırmanın və informasiya texnologiyalarının yaranması ilə səciyyələnir.

5. Rəqəmsal və informasiya cəmiyyəti dövrü (XXI əsr) – bu mərhələ süni intellekt, böyük verilənlər (Big Data), bulud texnologiyaları, internet platformaları və robotlaşdırılmış sistemlərin geniş tətbiqi ilə fərqlənir. Texnologiyalar artıq yalnız istehsal proseslərinin deyil, həm də sosial həyatın, təhsilin, səhiyyənin və dövlət idarəçiliyinin əsas komponentinə çevrilmişdir.

Beləliklə, texnologiyanın tarixi inkişafı insan fəaliyyətinin təkamülü ilə birbaşa bağlıdır. Hər bir mərhələdə texnologiyalar əvvəlkilərin üzərində qurularaq daha səmərəli və intellektual sistemlər yaratmışdır.

1.3. Müasir texnologiyaların təsnifatı

Müasir dövrdə texnologiyalar müxtəlif meyarlar əsasında təsnif edilir. Ən geniş yayılmış təsnifat aşağıdakı kimidir:

- **İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları (İKT)** – kompüter sistemləri, internet, proqram təminatı, süni intellekt və rəqəmsal şəbəkələri əhatə edir.
- **Biotexnologiyalar** – bioloji proseslərdən və canlı orqanizmlərdən istifadə etməklə məhsul və xidmətlərin yaradılmasıdır. Məsələn, gen mühəndisliyi, farmasevtika və aqrobiotexnologiya.
- **Nanotexnologiyalar** – maddələrin atom və molekul səviyyəsində idarə olunması vasitəsilə yeni materialların və cihazların yaradılması.
- **Enerji texnologiyaları** – alternativ enerji mənbələrinin (günəş, külək, hidro, biokütlə və s.) inkişafına əsaslanır.
- **Robototexnika və avtomatlaşdırma texnologiyaları** – sənayedə və məişətdə insan əməyini əvəz edən intellektual sistemlərdir.
- **Kosmik texnologiyalar** – aerokosmik nəzarət, peyk rabitəsi və kosmosun tədqiqinə yönəlmiş sistemlər.

Bu texnologiyaların hər biri həm elmi tədqiqatlarda, həm də praktiki fəaliyyətdə mühüm rol oynayır. Onların bir-biri ilə inteqrasiyası – məsələn, biotexnologiyanın informasiyalaşdırılması və ya enerji sahəsində rəqəmsal idarəetmənin tətbiqi – innovasiyaların yeni mərhələsinə keçidi təmin edir.

1.4. Müasir texnologiyaların iqtisadi və sosial təsiri

Müasir texnologiyalar iqtisadiyyatın bütün sektorlarında məhsuldarlığın artımına, xərclərin azalmasına və idarəetmənin optimallaşdırılmasına şərait yaradır. Rəqəmsal transformasiya sayəsində istehsal prosesləri daha çevik və şəffaf olur, bazar məlumatlarının analizi əsasında strateji qərarlar daha dəqiq formalaşır.

Sosial baxımdan isə texnologiyalar insanların həyat keyfiyyətini yüksəldir, təhsil və səhiyyə xidmətlərinə çıxışı genişləndirir, uzaq məsafədən əmək və tədris imkanlarını artırır. Bununla yanaşı, texnologiyaların sürətli inkişafı bəzən sosial bərabərsizlik, peşə dəyişiklikləri və etik problemlər kimi çağırışlar da yaradır. Buna görə də texnoloji tərəqqi yalnız iqtisadi deyil, həm də sosial məsuliyyət çərçivəsində idarə olunmalıdır.

II .innovativ inkişafın mahiyyəti və əsas istiqamətləri

2.1. İnnovasiya anlayışı və onun iqtisadi məzmunu

İnnovasiya termini latınca *innovatio* sözündən yaranmışdır və “yenilik”, “yeniləşdirmə” mənasını ifadə edir. Müasir elmi ədəbiyyatda innovasiya dedikdə, elmi biliklərin və texnoloji nailiyyətlərin istehsal prosesinə, məhsula və ya idarəetmə sistemində tətbiqi nəticəsində keyfiyyətə yeni nəticələrin əldə olunması başa düşülür.

Innovativ inkişaf modeli iqtisadi artımın əsas hərəkətverici qüvvəsini resursların miqdarında deyil, onların səmərəli istifadəsində və biliklərin yaradıcı tətbiqində görür. Bu modeldə insan kapitalı, tədqiqat və inkişaf (R&D) fəaliyyəti, intellektual mülkiyyət və elmi potensial əsas amillər kimi çıxış edir.

İnnovasiyalar müxtəlif formalarda özünü göstərə bilər:

- **Texnoloji innovasiyalar** – yeni məhsulların, xidmətlərin və ya istehsal proseslərinin yaradılması;
- **İdarəetmə innovasiyaları** – təşkilati strukturun, qərar qəbulətmə mexanizmlərinin və idarəetmə üsullarının təkmilləşdirilməsi;
- **Sosial innovasiyalar** – cəmiyyətin sosial problemlərinə (təhsil, səhiyyə, sosial rifah və s.) yeni yanaşmaların tətbiqi;
- **Marketing innovasiyaları** – bazarın öyrənilməsi, istehlakçı davranışının analizi və satış strategiyalarının yenilənməsi.

Innovativ inkişafın mahiyyəti yalnız yeni məhsul və ya texnologiya yaratmaqda deyil, həm də mövcud resursların səmərəli istifadəsini təmin etməkdədir. Yəni innovasiya həm maddi, həm də mənəvi dəyər yaradan bir prosesdir.

2.2. İnnovasiyaların növləri və təsnifatı

İnnovasiyalar müxtəlif meyarlar əsasında təsnif edilir. Ən çox istifadə olunan təsnifat aşağıdakılardır:

1. Yeniliyin dərəcəsinə görə:

- *Radikal innovasiyalar* – tamamilə yeni məhsul və ya texnologiya yaradır, bazarda inqilabi dəyişikliklərə səbəb olur.
- *İnkremental (tədrici) innovasiyalar* – mövcud məhsul və proseslərdə mərhələli şəkildə təkmilləşməni nəzərdə tutur.

2. Tətbiq sahəsinə görə:

- *İstehsal innovasiyaları* – istehsal texnologiyalarının, avadanlıqların və proseslərin yenilənməsi;
- *Xidmət innovasiyaları* – xidmət sektorunda yeni xidmət növlərinin yaradılması;
- *İnformasiya innovasiyaları* – informasiya axınlarının idarə edilməsi və rəqəmsallaşdırma proseslərinin tətbiqi.

3. Yaranma mənbəyinə görə:

- *Daxili innovasiyalar* – müəssisənin öz elmi-tədqiqat potensialına əsaslanan yeniliklər;
- *Xarici innovasiyalar* – digər təşkilat və ya ölkələrdən texnologiya və bilik transferi yolu ilə mənimsənilən yeniliklər.

İnnovasiyaların bu cür çoxşaxəli təsnifatı onların iqtisadi sistemlərdəki müxtəlif rollarını və təsir mexanizmlərini anlamağa imkan verir.

2.3. İnnovativ inkişafın iqtisadi və sosial əhəmiyyəti

İnnovativ inkişaf müasir iqtisadiyyatın əsas dinamik gücüdür. O, istehsalın səmərəliliyini artırmaqla yanaşı, iqtisadi strukturun modernləşməsinə və rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə səbəb olur. İnnovasiyaların tətbiqi nəticəsində yeni iş yerləri yaranır, məhsul keyfiyyəti artır, enerji və xammal sərfiyyatı azalır.

İqtisadi sferada innovativ inkişafın əsas üstünlükləri bunlardır:

- **Məhsuldarlığın artması** – yeni texnologiyalar və istehsal üsulları əmək məhsuldarlığını yüksəldir;
- **Resursların səmərəli istifadəsi** – innovasiyalar itkiləri azaldır, material və enerji qənaətinə səbəb olur;
- **Rəqabət üstünlüyü** – yenilikçi şirkətlər bazarda daha sabit və davamlı mövqe qazanır;
- **İqtisadi artımın dayanıqlılığı** – innovasiya əsasında formalaşan iqtisadiyyat qlobal böhranlara qarşı daha dözümlüdür.

Sosial aspektdən baxdıqda, innovasiyalar insanların həyat səviyyəsini yüksəldir, təhsilin, səhiyyənin və ictimai xidmətlərin keyfiyyətini artırır. Eyni zamanda, innovativ cəmiyyətlərdə yaradıcılıq, təşəbbüskarlıq və biliklərə əsaslanan fəaliyyət formaları üstünlük təşkil edir.

2.4. Innovasiyaların idarə olunması və dövlət siyasəti

Innovativ inkişafın effektiv təşkili üçün dövlətin və özəl sektorun qarşılıqlı əməkdaşlığı zəruridir. Innovasiya siyasəti dövlət səviyyəsində elmi-tədqiqat fəaliyyətinin stimullaşdırılması, texnoparkların və startap ekosistemlərinin yaradılması, intellektual mülkiyyətin qorunması kimi istiqamətləri əhatə edir.

Dövlətin innovasiya siyasətinin əsas məqsədi iqtisadiyyatın yüksək texnologiyalar əsasında şaxələndirilməsini təmin etməkdir. Bu məqsədlə bir çox ölkələrdə aşağıdakı mexanizmlər tətbiq olunur:

- Elmi tədqiqatlara subsidiya və qrantların ayrılması;
- Innovativ şirkətlər üçün vergi güzəştləri və investisiya təşviqləri;
- Elm, təhsil və sənaye arasında integrasiyanın gücləndirilməsi;
- Innovasiya klasterlərinin və texnoparkların yaradılması;
- Rəqəmsal transformasiya və texnoloji sahibkarlığın dəstəklənməsi.

Innovasiyaların idarə olunması prosesində həmçinin beynəlxalq əməkdaşlıq mühüm yer tutur. Qlobal elmi-texnoloji şəbəkələrdə iştirak, beynəlxalq layihələrə qoşulmaq və bilik transferi mexanizmlərindən istifadə innovativ inkişafın dayanıqlığını təmin edir.

2.5. Innovativ iqtisadiyyatın formalaşma mərhələləri

Innovativ iqtisadiyyatın formalaşması uzunmüddətli və mərhələli bir prosesdir. Bu proses aşağıdakı əsas mərhələlər üzrə həyata keçirilir:

1. **Elmi potensialın yaradılması mərhələsi** – təhsil və tədqiqat müəssisələrinin inkişafı, insan kapitalının formalaşması;
2. **Innovasiya infrastrukturunu mərhələsi** – texnoparklar, inkubatorlar, innovasiya fondları və startap mərkəzlərinin yaradılması;
3. **Texnoloji kommersiyalaşdırma mərhələsi** – elmi tədqiqatların praktiki tətbiqə yönəldilməsi və bazara çıxarılması;
4. **Rəqabətqabiliyyətli innovativ iqtisadiyyat mərhələsi** – bilik və texnologiyaya əsaslanan iqtisadi sistemin formalaşması.

Innovativ inkişaf yalnız texniki tərəqqi deyil, həm də yeni düşüncə tərzinin, idarəetmə mədəniyyətinin və sosial münasibətlərin formalaşması deməkdir.

III .Müasir Texnologiyaların və Innovasiyaların qarşılıqlı əlaqəsi və onların tətbiq sahələri

3.1. Müasir texnologiyalar və innovasiyalar arasında qarşılıqlı əlaqə

Texnologiya və innovasiya anlayışları bir-biri ilə sıx bağlıdır, lakin mahiyyətcə fərqli məzmun daşıyır. Texnologiya — bilik və vasitələrin tətbiqi ilə məhsulun və ya xidmətin yaradılmasını təmin edən prosesdirsə, innovasiya həmin texnologiyanın yenilənməsi, təkmilləşdirilməsi və iqtisadi dəyərə çevrilməsi prosesidir.

Başqa sözlə, texnologiya innovasiyanın əsas bazasını təşkil edir, innovasiya isə texnologiyanın inkişaf dinamikasını müəyyənləyir. Bu iki anlayış bir-birini qarşılıqlı şəkildə stimullaşdırır: texnoloji yeniliklər yeni innovasiyaların yaranmasına imkan yaradır, innovasiyalar isə texnologiyaların daha səmərəli və geniş tətbiqinə şərait yaradır.

Müasir dövrdə bu qarşılıqlı əlaqə **“texno-innovativ sinerji”** adlandırılan bir sistem çərçivəsində təhlil olunur. Belə sinerji nəticəsində elmi tədqiqat, texnoloji tətbiq və iqtisadi istehsal bir-birini tamamlayır. Bu sistemin əsas komponentləri aşağıdakılardır:

fiziki əmək və xammal deyil, bilik, informasiya və yaradıcılıq potensialıdır.

3.2. Texnoloji innovasiyaların sənaye sektorunda tətbiqi

- Sənaye sahəsi **Elm və tədqiqat** – fundamental və tətbiqi biliklərin yaradılması;
- **Texnologiya** – bu biliklərin maddi və ya rəqəmsal formada həyata keçirilməsi;
- **Innovasiya** – texnologiyanın bazar dəyərinə çevrilməsi və kommersiyalaşdırılması.

Bu əlaqə sayəsində cəmiyyətlər “bilik iqtisadiyyatı” adlanan yeni inkişaf mərhələsinə daxil olmuşdur. Bu mərhələdə iqtisadi artımın əsas mənbəyi texnologiya və innovasiyaların ən geniş tətbiq olduğu istiqamətlərdən biridir. XXI əsrdə sənayenin əsas inkişaf xətti “**Sənaye 4.0**” (Industry 4.0) konsepsiyası ilə müəyyən edilir. Bu konsepsiyanın əsas mahiyyəti istehsal proseslərinin rəqəmsallaşdırılması, avtomatlaşdırılması və süni intellektlə idarə olunmasıdır.

Sənaye 4.0 aşağıdakı texnoloji komponentlərə əsaslanır:

- **Kiber-fiziki sistemlər (CPS)** – real istehsal mühitinin rəqəmsal modellərlə inteqrasiyası;
- **İnternet of Things (IoT)** – avadanlıqların və sensorların bir-biri ilə əlaqəli işləməsi;
- **Böyük verilənlər və analitika (Big Data)** – istehsal proseslərindən toplanan məlumatların təhlili;
- **3D çap texnologiyaları** – fərdiləşdirilmiş məhsul istehsalına imkan yaradır;
- **Robototexnika və avtomatlaşdırma** – istehsal prosesində insan əməyinin minimuma endirilməsi.

Bu texnologiyaların tətbiqi nəticəsində sənaye müəssisələri daha çevik, səmərəli və ekoloji baxımdan dayanıqlı fəaliyyət göstərə bilər. Məsələn, avtomobil sənayesində 3D printerlər vasitəsilə detalların istehsalı, robotlaşdırılmış montaj xətləri və süni intellekt əsasında keyfiyyətə nəzarət sistemləri artıq standart halına çevrilmişdir.

3.3. Kənd təsərrüfatında müasir texnologiyalar və innovasiyalar

Kənd təsərrüfatı da texnoloji yeniliklərdən geniş faydalanan sahələrdən biridir. Ənənəvi təsərrüfatçılıq metodları artıq “ağıllı kənd təsərrüfatı” və ya “aqrar texnologiyalar” (AgTech) istiqamətində yenilənir.

Bu sahədə əsas yeniliklər aşağıdakılardır:

- **Dron texnologiyaları** – əkin sahələrinin monitorinqi, gübrələmə və pestisidlərin səpilməsi üçün istifadə olunur;
- **GPS və sensor sistemləri** – torpaq rütubəti, temperatur və məhsuldarlığın dəqiq ölçülməsi;
- **Biotexnologiyalar** – genetik cəhətdən təkmilləşdirilmiş bitkilər və heyvan cinslərinin yaradılması;
- **Avtomatlaşdırılmış suvarma sistemləri** – su ehtiyatlarının optimal istifadəsini təmin edir;
- **Aqrar verilənlərin analizi (Agri-data)** – məhsul dövriyyəsinin planlaşdırılması və bazar qiymətlərinin proqnozlaşdırılması.

Bu texnologiyalar kənd təsərrüfatının məhsuldarlığını artırmaqla yanaşı, resurslardan daha səmərəli istifadəni təmin edir və ərzaq təhlükəsizliyinə mühüm töhfə verir.

3.4. Təhsil sistemində müasir texnologiyalar və innovasiyalar

Təhsil sahəsində texnologiyanın tətbiqi yeni tədris modellərinin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Rəqəmsallaşma prosesi “**ağıllı təhsil**” (Smart Education) anlayışını meydana çıxarmışdır.

Müasir təhsil sistemində aşağıdakı texnoloji innovasiyalar mühüm rol oynayır:

- **Onlayn təhsil platformaları (MOOCs)** – Coursera, edX, Khan Academy kimi resurslar qlobal təhsil çıxışını təmin edir;
- **Virtual və artırılmış realıq (VR/AR)** – tədris prosesində interaktiv və immersiv mühitlər yaradır;
- **Süni intellekt və adaptiv təlim sistemləri** – hər bir tələbəyə fərdi tədris marşrutu təqdim edir;
- **Bulud texnologiyaları** – təhsil resurslarının saxlanması və paylaşılması üçün geniş imkanlar yaradır;

- **Rəqəmsal qiymətləndirmə sistemləri** – tədrisin səmərəliliyini real vaxt rejimində izləməyə imkan verir.

Bu texnologiyalar təhsilin əlçatanlığını artırır, öyrənmə prosesini fərdiləşdirir və biliklərin daha effektiv mənimsənilməsini təmin edir. Nəticədə təhsil sistemi əmək bazarının yeni tələblərinə daha uyğun kadrlar hazırlayır.

3.5. Səhiyyə və biotexnologiya sahəsində innovativ tətbiqlər

Səhiyyə sektoru texnologiyaların ən sürətli inkişaf etdiyi sahələrdən biridir. Müasir dövrdə **rəqəmsal səhiyyə** (Digital Health) və **tibb texnologiyaları** (MedTech) anlayışları formalaşmışdır.

Əsas texnoloji istiqamətlər bunlardır:

- **Telemedicina** – məsafədən diaqnostika və müalicə xidmətləri;
- **Süni intellektlə diaqnostika** – tibbi şəkillərin analizi və xəstəliklərin erkən aşkarlanması;
- **Geyilə bilən cihazlar (Wearables)** – insanın sağlamlıq göstəricilərini real vaxtda izləyir;
- **Biotexnologiyalar** – gen terapiyası, bioprinting (orqan çapı), vaksın və dərmanların fərdiləşdirilməsi;
- **Elektron səhiyyə sistemləri (E-Health)** – xəstə məlumatlarının təhlükəsiz idarə olunması.

Bu yeniliklər tibbi xidmətin keyfiyyətini artırmaqla yanaşı, səhiyyə sisteminin daha çevik və proqnozlaşdırıla bilən fəaliyyətinə imkan yaradır. Məsələn, süni intellekt əsasında xərcəngin erkən diaqnostikası və biotexnologiya vasitəsilə fərdi müalicə planlarının hazırlanması artıq praktik reallığa çevrilmişdir.

3.6. Müasir texnologiyaların dövlət idarəetməsində tətbiqi

Innovasiya və texnologiya dövlət idarəçiliyinin də əsas dayaqlarından birinə çevrilmişdir. “**Elektron hökumət (E-Government)**” və “**Rəqəmsal dövlət (Digital Government)**” anlayışları idarəetmə proseslərini daha şəffaf, çevik və vətəndaş yönümlü etmişdir.

Bu istiqamətdə əsas yeniliklər aşağıdakılardır:

- **E-xidmətlər** – dövlət xidmətlərinin onlayn rejimdə təqdim edilməsi;
- **Rəqəmsal şəxsiyyət vəsiqələri** – vətəndaş identifikasiyasının asanlaşdırılması;
- **Böyük verilənlər və süni intellektlə idarəetmə** – dövlət qərarlarının analitik əsaslarla qəbulu;
- **Blökçeyn texnologiyası** – məlumat təhlükəsizliyinin və şəffaflığın təmin edilməsi;
- **Açıq hökumət platformaları** – ictimai nəzarətin və hesabatlılığın artırılması.

Bu texnologiyalar dövlət-vətəndaş münasibətlərində yeni mərhələ açır və idarəetmənin effektivliyini artırır. Beləliklə, müasir texnologiyalar yalnız iqtisadi deyil, həm də sosial idarəetmənin keyfiyyət göstəricisidir.

IV. Müasir texnologiyalar və innovativ inkişafın perspektivləri və çağırışları

4.1. Müasir texnologiyaların inkişaf tendensiyaları

XXI əsrin ikinci və üçüncü onillikləri texnologiyaların eksponensial artım tempi ilə xarakterizə olunur. Əgər XX əsrdə texnoloji yeniliklər onilliklərlə ölçülürdüsə, bu gün dəyişikliklər aylar, bəzən hətta günlər ərzində baş verir. Bu dinamik inkişaf prosesi “**dördüncü sənaye inqilabı**” kimi tanınır və cəmiyyətin bütün sahələrinə təsir göstərir.

Hazırkı dövrdə texnologiyaların inkişafı aşağıdakı əsas istiqamətlər üzrə davam edir:

- **Süni intellekt (AI) və maşın öyrənməsi (ML)** – qərar qəbulətmə, istehsal, səhiyyə və təhsil sistemlərinə inteqrasiya olunur;
- **Kvant hesablama** – məlumat emalının sürətini və təhlükəsizliyini köklü şəkildə dəyişdirir;
- **Blökçeyn texnologiyaları** – maliyyə, logistika və dövlət xidmətlərində şəffaflıq yaradır;
- **5G və 6G şəbəkələri** – yüksək sürətli kommunikasiya və IoT ekosisteminin əsas infrastrukturunu təmin edir;
- **Yaşıl texnologiyalar (GreenTech)** – bərpa olunan enerji və ekoloji səmərəliliyə yönəlir;

- **Biotexnologiya və gen mühəndisliyi** – tibbin və kənd təsərrüfatının yeni mərhələsinə keçidi təmin edir.

Bu istiqamətlərin hər biri innovasiyanın əsas dayağıdır və onların sintezi gələcəkdə “ağıllı iqtisadiyyat” (smart economy) və “dayanıqlı inkişaf” modellərinin qurulmasına xidmət edəcəkdir.

4.2. Texnoloji innovasiyaların iqtisadi və sosial təsiri

Müasir texnologiyalar təkcə iqtisadi artımın deyil, həm də sosial dəyişikliklərin əsas hərəkətverici qüvvəsinə çevrilmişdir. Onların təsiri çoxşaxəlidir və aşağıdakı əsas istiqamətlərdə özünü göstərir:

İqtisadi səmərəlilik:

Yeni texnologiyalar istehsal xərclərini azaldır, məhsuldarlığı artırır və resursların optimallaşdırılmasına şərait yaradır. Avtomatlaşdırma və rəqəmsallaşma nəticəsində əməyin məhsuldarlığı tarixi maksimum səviyyələrə çatmışdır.

Əmək bazarında dəyişikliklər:

Rəqəmsallaşma bir çox ənənəvi peşələri sıradan çıxarır, eyni zamanda yeni ixtisas və bilik tələbləri formalaşdırır. “Rəqəmsal savadlılıq”, “proqramlaşdırma bacarığı”, “analitik düşüncə” kimi kompetensiyalar əmək bazarının əsas tələblərinə çevrilmişdir.

Sosial həyatın transformasiyası:

İnternet və sosial media texnologiyaları insanların ünsiyyət, məlumat mübadiləsi və sosial davranış formalarını köklü şəkildə dəyişmişdir. “Virtual cəmiyyət” anlayışı artıq real sosial münasibətlərin alternativini deyil, tamamlayıcısına çevrilmişdir.

Regional və qlobal integrasiya:

Texnologiyalar coğrafi məhdudiyyətləri aradan qaldırır və dünya iqtisadiyyatının qloballaşmasını sürətləndirir. Rəqəmsal ticarət, beynəlxalq onlayn əmək bazarları və transsərhəd innovasiya mərkəzləri yaranır.

Beləliklə, texnologiyalar təkcə iqtisadi tərəqqini deyil, həm də sosial strukturun yenidən formalaşmasını şərtləndirir.

4.3. Müasir texnologiyaların tətbiqində etik və təhlükəsizlik problemləri

Texnologiyanın sürətli inkişafı ilə yanaşı, onunla bağlı **etik, sosial və təhlükəsizlik** çağırışları da meydana çıxır.

Əsas problemlər bunlardır:

- **Məlumat məxfiliyi və kibertəhlükəsizlik:** Rəqəmsal məlumatların artması şəxsi məlumatların qorunması və kibershücumlara qarşı müdafiə məsələlərini ön plana çıxarır.
- **Süni intellektin etikas:** AI sistemlərinin qərar qəbul etmə proseslərində məsuliyyətin kimə aid olduğu sualı hələ də açıq qalır.
- **Avtomatlaşdırma və işsizlik:** Robot texnologiyalarının geniş tətbiqi bəzi peşələrin itməsi təhlükəsini yaradır.
- **Sosial bərabərsizlik:** Texnologiyalara çıxış imkanları bərabər paylanmadığından, “rəqəmsal uçurum” (digital divide) dərinləşir.
- **Ekoloji problemlər:** Elektron tullantıların artması və enerji sərfiyyatının çoxalması ekoloji balans pozur.

Bu problemlərin həlli üçün beynəlxalq səviyyədə etik standartlar, hüquqi tənzimləmələr və dayanıqlı texnoloji siyasətlər formalaşdırılmalıdır.

4.4. İnnovativ inkişafın gələcək istiqamətləri

Gələcəkdə innovasiyaların əsas istiqamətləri aşağıdakı kimi proqnozlaşdırılır:

1. Ağıllı şəhərlər (Smart Cities):

Urbanizasiya proseslərinin idarə olunması üçün IoT, Big Data və AI texnologiyalarının

integrasiyası. Bu, nəqliyyat, enerji və sosial xidmətlərin optimallaşdırılmasına imkan verəcək.

2. Yaşıl iqtisadiyyat (Green Economy):

Bərpa olunan enerji, tullantıların təkrar emalı və ekoloji məsuliyyətli istehsal modelləri əsas prioritetlərdən olacaq.

3. Kvant və neyromorf texnologiyalar:

Hesablama sürətinin və süni intellektin intellektual səviyyəsinin kəskin artması yeni elmi kəşflərə yol açacaq.

4. Beynəlxalq innovasiya əməkdaşlığı:

Qlobal problemlərin iqlim dəyişikliyi, pandemiyalar, enerji böhranı həlli üçün ölkələrarası elmi əməkdaşlıq genişlənəcək.

5. İnsan mərkəzli texnologiyalar:

Gələcək innovasiyalar insan rifahına, sağlamlığa və həyat keyfiyyətinə yönələcək. Bu, “human-centered innovation” konsepsiyasının əsasını təşkil edir.

4.5. Azərbaycan kontekstində müasir texnologiyalar və innovativ inkişaf

Azərbaycan Respublikası son illərdə innovativ inkişaf strategiyasını milli prioritetlərdən biri kimi müəyyən etmişdir. **“Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”** sənədində rəqəmsal iqtisadiyyat, innovativ sahibkarlıq və texnologiya parklarının yaradılması əsas istiqamətlər kimi göstərilir.

Bu istiqamətdə həyata keçirilən əsas tədbirlər bunlardır:

- **ASAN xidmət və rəqəmsal dövlət idarəetməsi** – ictimai xidmətlərin innovativ formada təşkili;
- **İnnovasiya Agentliyi və texnoparklar** – startap ekosisteminin formalaşdırılması;
- **“Azerspace” və “Azersky” peykləri** – kosmik texnologiyalarda müstəqil potensialın inkişafı;
- **“Rəqəmsal bacarıqlar” proqramları** – gənclərin texnoloji təhsil səviyyəsinin artırılması.

Bu siyasət nəticəsində Azərbaycan regionunda innovasiyaların tətbiqi baxımından mühüm mövqə qazanmışdır. Gələcəkdə süni intellekt, kibertəhlükəsizlik, “yaşıl enerji” və “ağıllı kənd” layihələrinin genişlənməsi ölkənin dayanıqlı inkişaf strategiyasını gücləndirəcəkdir.

Nəticə

Müasir texnologiyalar və innovativ inkişaf XXI əsr cəmiyyətinin transformasiyasının əsas dayacağına çevrilmişdir. Onların iqtisadi, sosial, mədəni və elmi təsirləri çoxsaxəlidir.

Bu araşdırmadan belə nəticələr çıxarmaq olar:

1. Texnologiya və innovasiya qarşılıqlı asılı proseslərdir — biri digərinin inkişafını stimullaşdırır.
2. İnnovativ inkişafın əsas hərəkətverici qüvvəsi insan kapitalıdır. Təhsil, yaradıcılıq və tədqiqat bu prosesin mərkəzində dayanır.
3. Texnologiyalar cəmiyyətin bütün sahələrinə nüfuz etmişdir: sənaye, kənd təsərrüfatı, səhiyyə, təhsil və idarəetmə.
4. Etik, sosial və ekoloji çağırışlar texnologiyaların tənzimlənməsi və məsuliyyətli istifadəsini zəruri edir.
5. Gələcəyin innovativ inkişaf modeli dayanıqlılıq, rəqəmsallaşma və insan mərkəzliliyinə əsaslanmalıdır.

Beləliklə, müasir texnologiyalar yalnız iqtisadi tərəqqinin deyil, həm də sosial rifahın, bilik cəmiyyətinin və ekoloji sabitliyin təminatçısına çevrilməkdədir. Gələcəyin dünyası, əslində, bu gün atılan innovativ addımlardan asılıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev, İ. (2022). İnnovativ inkişaf və rəqəmsal transformasiya: nəzəri və praktiki aspektlər. Bakı: ADİU Nəşriyyatı.
2. Qasımov, E. (2021). Texnologiya və iqtisadi artım: müasir yanaşmalar. Bakı: Elm və Təhsil.
3. Həsənov, F. (2020). Rəqəmsal iqtisadiyyat və informasiya cəmiyyəti. Bakı: Qanun Nəşriyyatı.
4. Məmmədov, R. (2019). İnnovasiya idarəetməsi və iqtisadi inkişaf. Bakı: Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Nəşriyyatı.
5. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Fərmanı — “Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər.”
6. İqtisadiyyat Nazirliyi (2023). Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı üzrə dövlət proqramı (2022–2026). Bakı.
7. İnnovasiya Agentliyi (2023). İnnovasiya və startap ekosisteminin inkişafı hesabatı. Bakı.
8. Əliyev, V. (2020). Müasir texnologiyalar və onların sosial təsiri. Bakı: Elm.
9. Hüseynova, S. (2022). Süni intellekt və etik problemlər. Bakı: Elm və Təhsil.
10. Rzayev, A. (2021). Texnoloji inkişaf və sənaye inqilabları. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti Nəşriyyatı.
11. OECD (2022). Science, Technology and Innovation Outlook 2022: The Digital Future. Paris: OECD Publishing.
12. Drucker, P. F. (2015). Innovation and Entrepreneurship. New York: Routledge.
13. Castells, M. (2010). The Rise of the Network Society (2nd ed.). Oxford: Blackwell.
14. World Bank (2021). World Development Report: Data for Better Lives. Washington, DC: The World Bank.
15. Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2014). The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies. New York: W.W. Norton & Company.
16. Freeman, C., & Soete, L. (2009). Developments in the Economics of Innovation. Cheltenham: Edward Elgar.
21. World Economic Forum. (2024). Global Technology Governance Summit Reports.
URL: <https://www.weforum.org>
22. UNESCO. (2023). Futures of Education and Technology Report.
URL: <https://www.unesco.org>
23. OECD iLibrary. (2024). Digital Transformation Policies.
URL: <https://www.oecd-ilibrary.org>
24. Innovation Agency of Azerbaijan. (2024). Annual Review on Technological Development.
URL: <https://ia.gov.az>

Xülasə

Aysu Həsənova

Müasir texnologiyalar və innovativ inkişafın qarşılıqlı əlaqəsi

Müasir dövr insan sivilizasiyasının ən dinamik inkişaf mərhələsi kimi səciyyələndirilir. Qloballaşma, rəqəmsallaşma və texnoloji inqilablar nəticəsində dünyanın bütün sahələrində köklü dəyişikliklər baş verir. İnformasiya texnologiyalarının, biotexnologiyaların, süni intellektin, nanomühəndisliyin və digər qabaqcıl elmi nailiyyətlərin tətbiqi yalnız sənaye və iqtisadiyyatın deyil, həm də təhsil, səhiyyə, idarəetmə və sosial münasibətlərin strukturunu əsaslı şəkildə dəyişməkdədir.

Texnologiya artıq yalnız istehsal vasitəsi deyil, həm də yeni dəyər yaratma modelidir. Müasir texnologiyaların əsas mahiyyəti insan fəaliyyətinin bütün sahələrində innovativ inkişafı təmin etmək, məhsuldarlığı artırmaq və resurslardan səmərəli istifadəyə şərait yaratmaqdan ibarətdir. İnnovativ inkişaf isə cəmiyyətin intellektual potensialına, elmi tədqiqatların nəticələrinin praktiki tətbiqinə və yaradıcı ideyaların iqtisadi dəyərə çevrilməsinə əsaslanır.

“Dayanıqlı inkişafın milli prioritetləri: rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat, sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət, müasir innovasiyalar və təmiz ətraf mühit” adlı Respublika Elmi Konfransı

Son illərdə Azərbaycan Respublikasında da müasir texnologiyaların tətbiqi və innovativ inkişafın təmin olunması istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” sənədində rəqəmsal transformasiya, yüksək texnologiyalar parklarının yaradılması, startap ekosisteminin inkişafı və elm-innovasiya əlaqələrinin gücləndirilməsi əsas hədəflər kimi müəyyən edilmişdir. Bu, ölkəmizin bilik əsaslı iqtisadiyyata keçid strategiyasının əsasını təşkil edir.

Bu baxımdan, “müasir texnologiyalar və innovativ inkişaf” anlayışları bir-biri ilə qarşılıqlı şəkildə bağlıdır. Texnologiyalar innovasiyanın praktik təəcəssümüdür, innovasiyalar isə texnoloji tərəqqinin əsas hərəkətverici qüvvəsidir.

Açar sözlər: *Müasir texnologiyalar, innovativ inkişaf, sunni intellekt*

Summary

Aysu Hasanova

The Interrelation Between Modern Technologies and Innovative Development

The contemporary era is characterized as the most dynamic development phase of human civilization. As a result of globalization, digitalization, and technological revolutions, radical changes are occurring in all spheres across the globe. The application of information technologies, biotechnology, artificial intelligence, nanoengineering, and other advanced scientific achievements fundamentally alters the structure of not only industry and the economy but also education, healthcare, governance, and social relations.

Technology is no longer just a means of production, but also a model for creating new value. The core essence of modern technologies is to ensure innovative development in all areas of human activity, increase productivity, and facilitate the efficient use of resources. Innovative development, in turn, is based on the intellectual potential of society, the practical application of scientific research outcomes, and the transformation of creative ideas into economic value.

In recent years, significant steps have also been taken in the Republic of Azerbaijan toward applying modern technologies and ensuring innovative development. In the document "Azerbaijan 2030: National Priorities for Socio-Economic Development," digital transformation, the establishment of high-technology parks, the development of the startup ecosystem, and the strengthening of science-innovation linkages have been identified as key targets. This forms the foundation of our country's transition strategy toward a knowledge-based economy.

From this perspective, the concepts of "modern technologies" and "innovative development" are interconnected. Technologies are the practical embodiment of innovation, while innovations serve as the primary driving force behind technological progress.

Keywords: *Modern technologies, innovative development, artificial intelligence.*

MOBİL TƏLİMİN PEDAQOJİ POTENSIALI: AZƏRBAYCAN TƏHSİL SİSTEMİNDƏ TƏTBİQ İMKANLARI

Xanımınənə XUDİYEVA *

Açar sözlər: *mobıl təlim, pedaqoji potensial, rəqəmsal transformasiya, Azərbaycan təhsili*

Giriş

XXI əsrdə global miqyasda baş verən sürətli və dinamik texnoloji inkişaf, informasiya cəmiyyətinin formalaşması ilə birlikdə, təhsil sistemlərinin mahiyyətinə, əsas məqsədlərinə və tətbiq etdiyi metodologiyalara fundamental və ciddi təsir göstərmişdir. Bu transformativ prosesin ən mühüm və irəli gedən istiqamətlərindən biri “mobıl təlim” (mobile learning) anlayışının geniş vüsət alaraq formalaşmasıdır. Mobıl təlim, portativ rəqəmsal texnologiyaların xüsusilə smartfonlar, planşetlər və digər fərdi mobıl qurğular vasitəsilə istənilən vaxt, məhdudiyyətsiz məkanda və kontekstdə öyrənmə təcrübəsi yaratmasıdır. Bu yanaşma, təhsili yalnız bir məkana bağlayan ənənəvi modeli dağıdır və öyrənməni fasiləsiz bir prosesə çevirir. Bu səbəbdən mobıl təlim yalnız bir texnoloji innovasiya deyil, həm də dərinlən təsir edən pedaqoji transformasiya kimi qiymətləndirilir. Beynəlxalq elmi tədqiqatlar və ədəbiyyat mobıl təlimin təhsilə gətirdiyi dəyəri xüsusi ilə vurğulayır. Tədqiqatlar göstərir ki, mobıl təlim fərdiləşmiş, çevik, kontekstə uyğun və sosial öyrənmə modellərini gücləndirərək öyrənmə prosesinin keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artırır (12, s.1-12). Mobıl cihazlar tələbələrə passiv bilik alıcısı olmaq əvəzinə, daha aktiv, müstəqil, özünü-tənzimləməyə əsaslanan və interaktiv öyrənmə təcrübəsi qazandırır. Tələbə öz öyrənməsinin mərkəzinə çevrilir və bilikləri öz maraqlarına uyğun şəkildə konstruksiya edir. Azərbaycanda da son illərdə təhsil sahəsində həyata keçirilən irimiqyaslı rəqəmsal transformasiya və təhsilin məzmununun və metodlarının modernləşdirilməsi istiqamətindəki ardıcıl dövlət proqramları mobıl təlimin tətbiqi üçün real və əsaslı imkanlar açır. Texniki infrastrukturun inkişafı və rəqəmsal savadlılığın yüksəldilməsi mobıl təlim modelinin ölkənin təhsil sistemində inteqrasiyası üçün əlverişli zəmin yaradır. Bu məqalənin əsas məqsədi və hədəfi mobıl təlimin geniş pedaqoji potensialını elmi əsaslara söykənərək hərtərəfli təhlil etmək, müasir nəzəriyyələrlə əlaqələndirmək, habelə Azərbaycan təhsil sistemində onun tətbiqinin real imkanlarını və bu yolda qarşılaşılan mövcud çətinlikləri məsələn; infrastruktur, kadr hazırlığı və resurs çatışmazlığı kimi sistemli şəkildə müəyyənləşdirməkdir.

Mobıl təlim anlayışı və nəzəri əsasları

“*Mobıl təlim ən sadə formada istənilən yerdə və istənilən zamanda öyrənmə kimi xarakterizə edilir*” (11, s.221-247) Başqa sözlə, bu, texnologiyanın tədris prosesinə daxil edilməsi deyil, öyrənmə məkanının və zamanının sərhədlərini aradan qaldıran yeni pedaqoji modeldir. Dabbag qeyd edir ki, mobıl təlimi fərdi öyrənmə mühitlərinin təbii davamı kimi xarakterizə olunur. Onların fikrincə, mobıl texnologiyalar öyrənənlərə öz təhsil proseslərini planlaşdırmaq, tənzimləmək və qiymətləndirmək imkanı yaradır. Mobıl təlimin nəzəri əsasları bir neçə pedaqoji yanaşmaya söykənir: Konstruktivizm: Öyrənmə biliklərin passiv qəbulundan çox, təcrübə və sosial qarşılıqlı əlaqə nəticəsində qurulur (14, 1978). Mobıl təlim mühitlərində bu yanaşma şagirdlərin real həyat situasiyalarında aktiv öyrənmə fəaliyyətləri ilə öz biliklərini formalaşdırmasını təmin edir. Sosial öyrənmə nəzəriyyəsi: Bandura sosial qarşılıqlı əlaqəni öyrənmənin əsas şərti kimi qiymətləndirir. Mobıl təlim bu baxımdan sosial şəbəkələr, qrup layihələri və onlayn forumlar vasitəsilə sosial öyrənməni dəstəkləyir. Kontekstual öyrənmə: Mobıl texnologiyalar öyrənməni konkret kontekstdə yəni gündəlik həyatın içərisində həyata keçirməyə şərait yaradır. Bu, öyrənilən biliklərin praktik tətbiqini asanlaşdırır (3, s.32-

* Sumqayıt Dövlət Universiteti

e-mail: xanimxudiyeva555@gmail.com

42) Beləliklə, mobil təlimin pedaqoji əsasları öyrənən mərkəzli yanaşmanı, müstəqilliyi, sosial qarşılıqlı əlaqəni və real təcrübə ilə integrasiyanı ön plana çıxarır.

Mobil təlimin pedaqoji potensialı

Mobil təlimin pedaqoji potensialı sadəcə texnoloji yeniliklərdən ibarət deyil; o, mahiyyətə öyrənmə prosesinə və fəlsəfəsinə dərinlən təsir edir. Müasir tədqiqatlar və elmi ədəbiyyat göstərir ki, mobil təlimin təhsildə səmərəli tətbiqi bir sıra əsas sahələrdə mühüm və əvəzolunmaz üstünlüklər yaradır.

Mobil cihazlar hər bir tələbəyə özünəməxsus, fərdi öyrənmə trayektoriyası qurmaqda misilsiz imkanlar verir. Müxtəlif mobil tətbiqlər, adaptiv testlər və zəngin resurslar vasitəsilə tələbə öz öyrənmə sürətinə, dərin maraqlarına və mövcud bilik səviyyəsinə tam uyğun gələn materiallara maneəsiz çıxış əldə edir. Bu yanaşma, ənənəvi sinif mühitində çətin olan fərdi ehtiyacların maksimum dərəcədə ödənilməsinə təmin edir.

Mobil təlim biliklərin yalnız nəzəriyyədə qalmasını deyil, həm də real mühitdə praktiki tətbiqini güclü şəkildə təşviq edir. Bu xüsusiyyət, xüsusilə sahə tədqiqatları, ekologiya, coğrafiya, xarici dil biliklərinin inkişafı və texnologiya fənləri üçün inanılmaz dərəcədə daha effektivdir. Traxler haqlı olaraq qeyd edir ki, mobil təlim ənənəvi olaraq "öyrənməni sinif otağının dörd divarından çıxarıb real həyatın və gündəlik fəaliyyətlərin tam içərisinə daşıyır" (3, s.32-42).

Sosial media platformalarının imkanları və xüsusi olaraq hazırlanmış mobil təlim tətbiqləri tələbələr arasında qrup fəaliyyətlərini, səmərəli fikir mübadiləsini və qarşılıqlı öyrənməni aktiv şəkildə dəstəkləyir. Pedaqoji ekspert olan Laurillard vurğulayır ki, mobil təlim həqiqətən də əməkdaşlığa əsaslanan və paylaşılan bilik istehsalı üçün tamamilə yeni və çevik formatlar yaradır, bu da biliklərin kollektiv şəkildə inkişafına yol açır (8, 2012).

Mobil tətbiqlərin təbiətində olan interaktiv elementlər və oyunlaşdırılmış funksiyalar öyrənlərin marağını və prosesə bağlılığını kəskin şəkildə artırır. Bu, passiv bilik qəbulu əvəzinə aktiv iştirakı stimullaşdırır.

Mobil təlim mühiti audio, video, mətn və müxtəlif interaktiv fəaliyyətlərin cəmini təklif edir. Bu zənginlik sayəsində mobil təlim vizual, eşidici və kinestetik kimi fərqli öyrənmə tərzlərinə yüksək dərəcədə uyğunlaşma imkanı yaradır və beləliklə, təlimin əhatə dairəsini genişləndirir (9, s.145-162). Mobil təlim təkcə müəyyən bir fənn üzrə bilik ötürməklə kifayətlənmir, eyni zamanda tələbələrin rəqəmsal savadlılıq səviyyəsini də əhəmiyyətli dərəcədə artırır. UNESCO-nun hesabatında xüsusi olaraq vurğulanı ki, mobil öyrənmə mühitləri XXI əsrin əsas bacarıqları olan tənqidi düşünmə, yaradıcılıq, effektiv əməkdaşlıq və rəqəmsal savadlılıq kimi həyati əhəmiyyətli sərəfşətlər üçün mühüm və universal bir alət rolunu oynayır.

Nəticə etibarilə, mobil təlim pedaqoji baxımdan özünəməxsus dərəcədə çevik, tam fərdiləşmiş, sosial qarşılıqlı əlaqəni gücləndirən və konkret kontekstə əsaslanan öyrənmə şəraiti yaratmaqla müasir təhsilin transformativ gücünü təmin edir.

Azərbaycan təhsil sistemində mobil təlimin mövcud vəziyyəti

Azərbaycan təhsil sistemi son onillikdə rəqəmsal transformasiya və modernləşmə istiqamətində ardıcıl və mühüm mərhələlərdən keçmişdir. Bu proses, mobil təlimin tətbiqi üçün zəruri olan ilkin şərtlərin və bazanın formalaşmasına xidmət etmişdir. Xüsusilə, 2020-ci ildən etibarən qlobal pandemiya dövründə təhsilin davamlılığını təmin etmək məqsədilə tətbiq edilən “Virtual Məktəb” platforması ölkədə mobil öyrənmənin nəhəng potensialını çox qısa zamanda üzə çıxarmışdır (Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi, 2021).

Bu platformanın əsas funksionallığı mobil təlimin ruhuna uyğun şəkildə qurulmuşdur. Şagirdlər və tələbələr “Virtual Məktəb” portalına rahatlıqla mobil cihazları (smartfon və planşetlər) vasitəsilə daxil olmaq, onlayn dərslərdə maneəsiz iştirak etmək və ev tapşırıqlarını vaxtında yerinə yetirmək imkanı

əldə etmişlər. Bu təcrübə, təhsil iştirakçılarının (müəllim, şagird, valideyn) mobil texnologiyalarla öyrənməyə adaptasiya prosesini sürətləndirmişdir.

Bununla yanaşı, təhsilin rəqəmsallaşdırılmasına yönəlmiş bir sıra strateji layihələr və təşəbbüslər mobil təlim üçün dayanıqlı baza formalaşdırmışdır. “Elektron Təhsil” layihəsi, məktəb təhlükəsizliyi və sosial dəstək funksiyaları daşıyan “Məktəblinin dostu” proqramı və şagirdlərin İKT sərəfətlərini inkişaf etdirməyə hədəflənmiş “Rəqəmsal bacarıqlar” təşəbbüsü mobil cihazların təlim prosesinə integrasiyasını dəstəkləyən mühüm mexanizmlərdir (1, 2023).

Hazırda respublikanın bir çox təhsil müəssisələrində interaktiv lövhələr, müəyyən layihələr çərçivəsində paylanmış planşetlər və müəllimlər tərəfindən istifadə edilən müxtəlif mobil tətbiqlərdən istifadə tendensiyası müşahidə edilir və bu istifadə genişlənməkdədir. Lakin bu inkişafın qarşısında ciddi maneələr də mövcuddur. Əsas məhdudlaşdırıcı amillər arasında infrastrukturun regionlar arasında qeyri-bərabər paylanması, xüsusilə ucqar kənd və qəsəbələrdə internet sürətinin və dayanıqlılığının zəif olması, eləcə də bir sıra müəllimlərin mobil təlim metodologiyalarını səmərəli tətbiq etmək üçün texnoloji və pedaqoji bacarıqlarının yetərsizliyi kimi amillər göstərilir (World Bank, 2022). Bu amillər mobil təlimin ölkə miqyasında vahid standartlarla və eyni keyfiyyətlə tətbiqini çətinləşdirir.

Ümumilikdə qiymətləndirdikdə, mobil təlim Azərbaycan təhsil sistemində hələ ki, tamamilə sistemli, vahid və əhatəli bir şəkildə tətbiq olunmasa da, yuxarıda qeyd olunan dövlət proqramları və pandemiyanın yaratdığı təcrübə sayəsində onun tətbiqi üçün zəruri ilkin pedaqoji və texnoloji mühit artıq formalaşmaqdadır. Gələcək mərhələdə əsas diqqət infrastruktur və kadr hazırlığı problemlərinin həllinə yönəldilməlidir.

Tətbiq imkanları

1. **İnfrastruktur və cihaz təminatı:** Smartfonların və planşetlərin geniş yayılması mobil öyrənmə üçün əlverişli şərait yaradır. 2025-ci ilə qədər Azərbaycan əhalisinin 93%-nin mobil internet istifadəçisi olacağı proqnozlaşdırılır.
2. **Fərdiləşdirilmiş və çevik təlim modelləri:** Mobil platformalar şagirdlərə öz öyrənmə tempini müəyyənləşdirmək və təkrar öyrənmə imkanı verir. Bu, fərdi inkişaf planlarının həyata keçirilməsinə dəstək olur.
3. **Rəqəmsal resursların genişlənməsi:** E-dərsliklər, video dərslər, mobil tətbiqlər və onlayn forumlar artıq Azərbaycan təhsilində aktiv şəkildə istifadə olunur. Məsələn, “e-dərslik.edu.az” portalının mobil versiyası vasitəsilə şagirdlər dərslər materiallarına istənilən vaxt daxil ola bilərlər.
4. **Sosial öyrənmə və kommunikasiya:** Mobil cihazlar müəllim–tələbə və tələbə–tələbə əlaqəsini gücləndirir. Bu, “öyrənmə icması” modelinin formalaşmasına şərait yaradır.
5. **Distant və hibrid təhsil modelləri:** Xüsusilə regionlarda və ali məktəblərdə mobil texnologiyalar vasitəsilə hibrid öyrənmə modellərinin tətbiqi səmərəli ola bilər.

Mövcud problemlər

1. **Pedagoji hazırlıq çatışmazlığı:** Müəllimlərin mobil pedaqogika üzrə bilik və bacarıqları məhduddur. Təhsil proqramlarında mobil təlimin didaktik əsasları haqqında xüsusi modulların olmaması bu problemi dərinləşdirir (7, 2023).

2. **İnfrastruktur və bərabərsizlik:** İnternet sürətinin və cihaz təminatının regionlar üzrə fərqlənməsi bərabər təhsil imkanlarına mane olur.
3. **Məzmunun lokal uyğunlaşdırılması:** Bir çox mobil tətbiqlər və resurslar xarici dildədir və Azərbaycan təhsil proqramı ilə tam uyğun gəlmir.
4. **Məlumat təhlükəsizliyi:** Mobil platformalarda şəxsi məlumatların qorunması mexanizmləri yetərinə tənzimlənməyib.
5. **Qiymətləndirmə sisteminin uyğunsuzluğu:** Ənənəvi qiymətləndirmə metodları mobil mühitlərdə həyata keçirilən öyrənmənin nəticələrini obyektiv ölçməkdə çətinlik yaradır (8,2012).

Nəticə

Mobil təlim müasir təhsil sistemində ən innovativ istiqamətlərdən biridir. O, öyrənməni çevik, fərdiləşmiş və sosial hala gətirir. Araşdırmalar göstərir ki, mobil texnologiyalar təkə informasiya ötürmə vasitəsi deyil, həm də yeni pedaqoji modelin əsas elementidir. Azərbaycan təhsil sistemində mobil təlimin tətbiqi üçün mühüm imkanlar mövcuddur: texnoloji baza, mobil cihazların yayılması, rəqəmsal resursların artması və dövlət strategiyalarının dəstəyi. Bununla yanaşı, pedaqoji hazırlıq, məzmun uyğunluğu, infrastruktur və təhlükəsizlik məsələləri həllini tapmalıdır. Mobil təlimin uğurlu tətbiqi üçün əsas prinsip texnologiya deyil, öyrənən mərkəzli pedaqoji model olmalıdır. Yalnız bu halda mobil təlim Azərbaycan təhsilinin keyfiyyətini yüksəldə, fərdiləşdirilmiş öyrənmə mədəniyyətini formalaşdırma və rəqəmsal gələcəyə integrasiyanı sürətləndirə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Asian Development Bank. Digital Development Overview: Azerbaijan. – ADB Publications, 2023.
2. Bandura, A. Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory. – Prentice Hall, 1986.
3. Brown, J. S., Collins, A., & Duguid, P. Situated cognition and the culture of learning. – Educational Researcher, 18(1), 32–42, 1989.
4. Chee, K. N., Mehrotra, S., & Ong, C. P. Mobile learning and student motivation: A review. – Education and Information Technologies, 24(3), 2071–2090, 2019.
5. Dabbagh, N., & Kitsantas, A. Personal learning environments, social media, and self-regulated learning. – The Internet and Higher Education, 15(1), 3–8, 2012.
6. Hase, S., & Kenyon, C. Heutagogy: A child of complexity theory. – Complicity: An International Journal of Complexity and Education, 4(1), 111–118, 2007.
7. İsmayilov, R. Mobil təlim və rəqəmsal pedaqogika: Azərbaycan təhsilində yeni istiqamətlər. – Bakı: Təhsil Nəşriyyatı, 2023.
8. Kearney, M., Schuck, S., Burden, K., & Aubusson, P. Viewing mobile learning from a pedagogical perspective. – Research in Learning Technology, 20(1), 1–17, 2012.
9. Laurillard, D. Teaching as a design science: Building pedagogical patterns for learning and technology. – Routledge, 2012.
10. Parsons, D., Palalas, A., Nikou, S., & Rudolfo, S. Mobile learning frameworks and pedagogy: A systematic review. – European Journal of Education, 59(2), 145–162, 2024.

11. Sharples, M., Taylor, J., & Vavoula, G. A theory of learning for the mobile age. – In R. Andrews & C. Haythornthwaite (Eds.), The SAGE Handbook of E-learning Research (pp. 221–247). London: SAGE, 2010.
12. Traxler, J. Learning in a mobile age. – International Journal of Mobile and Blended Learning, 1(1), 1–12, 2009.
13. UNESCO. Mobile learning week: Transforming education for a digital world. – UNESCO Publications, 2022.
14. Vygotsky, L. S. Mind in society: The development of higher psychological processes. Harvard University Press, 1978.
15. World Bank. Azerbaijan Education Sector Analysis. – Washington, DC: World Bank, 2022

REFERENCES LIST

1. Asian Development Bank. (2023). Digital Development Overview: Azerbaijan. ADB Publications.
2. Bandura, A. (1986). Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory. Prentice Hall.
3. Brown, J. S., Collins, A., & Duguid, P. (1989). Situated cognition and the culture of learning. Educational Researcher, 18(1), 32–42.
4. Chee, K. N., Mehrotra, S., & Ong, C. P. (2019). Mobile learning and student motivation: A review. Education and Information Technologies, 24(3), 2071–2090.
5. Dabbagh, N., & Kitsantas, A. (2012). Personal learning environments, social media, and self-regulated learning. The Internet and Higher Education, 15(1), 3–8.
6. Hase, S., & Kenyon, C. (2007). Heutagogy: A child of complexity theory. Complicity: An International Journal of Complexity and Education, 4(1), 111–118.
7. İsmayilov, R. (2023). Mobil təlim və rəqəmsal pedaqogika: Azərbaycan təhsilində yeni istiqamətlər. Bakı: Təhsil Nəşriyyatı.
8. Kearney, M., Schuck, S., Burden, K., & Aubusson, P. (2012). Viewing mobile learning from a pedagogical perspective. Research in Learning Technology, 20(1), 1–17.
9. Laurillard, D. (2012). Teaching as a Design Science: Building Pedagogical Patterns for Learning and Technology. Routledge.
10. Parsons, D., Palalas, A., Nikou, S., & Rudolfo, S. (2024). Mobile learning frameworks and pedagogy: A systematic review. European Journal of Education, 59(2), 145–162.
11. Sharples, M., Taylor, J., & Vavoula, G. (2010). A theory of learning for the mobile age. In R. Andrews & C. Haythornthwaite (Eds.), The SAGE Handbook of E-learning Research (pp. 221–247). SAGE.
12. Traxler, J. (2009). Learning in a mobile age. International Journal of Mobile and Blended Learning, 1(1), 1–12.
13. UNESCO. (2022). Mobile Learning Week: Transforming Education for a Digital World. UNESCO Publications.
14. Vygotsky, L. S. (1978). Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Harvard University Press.
15. World Bank. (2022). Azerbaijan Education Sector Analysis. World Bank.

Xülasə

Xanımənə Xudiyeva

Mobil təlimin pedaqoji potensialı: Azərbaycan Təhsil Sistemində tətbiq imkanları

“Dayanıqlı inkişafın milli prioritetləri: rəqəbatqabiliyyətli iqtisadiyyat, sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət, müasir innovasiyalar və təmiz ətraf mühit” adlı Respublika Elmi Konfransı

Bu məqalədə mobil təlimin pedaqoji potensialı və Azərbaycan təhsil sistemində tətbiq imkanları elmi əsaslarla təhlil edilir. Mobil təlimin əsas mahiyyəti texnologiyanın deyil, öyrənən mərkəzli pedaqoji modelin önə çəkilməsidir. Məqalədə mobil təlimin nəzəri əsasları (konstruktivizm, sosial öyrənmə, kontekstual) araşdırılmış, onun fərdiləşdirilmiş, kontekstə uyğun və sosial yönümlü tədrisə verdiyi töhfələr vurğulanmışdır. Azərbaycan təhsilində rəqəmsal transformasiya nəticəsində mobil öyrənmənin tətbiqi üçün ilkin şəraitin formalaşdığı, lakin pedaqoji hazırlıq, infrastruktur və məzmun uyğunluğu kimi problemlərin hələ də mövcud olduğu müəyyən edilmişdir. Məqalə nəticə etibarilə qeyd edir ki, mobil təlimin uğurlu tətbiqi üçün əsas istiqamət texnologiyadan çox pedaqoji innovasiyalara, müəllim hazırlığına və milli kontekstə uyğun rəqəmsal resursların inkişafına yönəlməlidir.

Açar sözlər: *mobil təlim, pedaqoji potensial, rəqəmsal transformasiya, Azərbaycan təhsili*

Summary

Xanımnana Xudiyeva

The pedagogical potential of mobile learning: implementation opportunities in the Education System of Azerbaijan

This paper explores the pedagogical potential of mobile learning and its implementation opportunities within the education system of Azerbaijan. The study emphasizes that the essence of mobile learning lies not in technology itself, but in a learner-centered pedagogical model. Theoretical foundations of mobile learning including constructivism, social learning, contextual learning highlighting its contribution to personalized, contextual, and collaborative learning. The research finds that Azerbaijan's digital transformation has created preliminary conditions for mobile learning; however, challenges such as limited pedagogical readiness, infrastructure disparities, and content adaptation persist. The paper concludes that the effective implementation of mobile learning requires a focus on pedagogical innovation, teacher training, and the development of localized digital resources rather than technology alone.

Keywords: *mobile learning, pedagogical potential, digital transformation, Azerbaijan education.*

Резюме

Ханымнана Худиева

Педагогический потенциал мобильного обучения: возможности внедрения в Систему Образования Азербайджана

В статье рассматривается педагогический потенциал мобильного обучения и возможности его внедрения в систему образования Азербайджана. Основное внимание уделяется тому, что сущность мобильного обучения заключается не только в использовании технологий, но прежде всего в реализации личностно-ориентированной педагогической модели. Исследованы теоретические основы мобильного обучения конструктивизм, социальное обучение, контекстуальное и самоуправляемое обучение. Отмечается, что мобильное обучение способствует персонализации образовательного процесса, развитию сотрудничества и созданию гибкой цифровой среды. В азербайджанской системе образования сформированы предпосылки для внедрения мобильного обучения благодаря процессам цифровой трансформации, однако сохраняются проблемы, связанные с педагогической готовностью, инфраструктурой и адаптацией контента. В заключение подчеркивается, что успешная реализация мобильного обучения возможна при развитии педагогических инноваций, подготовке преподавателей и создании локализованных цифровых образовательных ресурсов.

Ключевые слова: *мобильное обучение, педагогический потенциал, цифровая трансформация, образование Азербайджана*

KİÇİK YAŞLI BEYİNLƏR ÜÇÜN BÖYÜK OYUNLAR: STRATEJİ TƏDRİSDƏ OYUNƏSASLI ÖYRƏNMƏ

Aidə CABBARLI*

Açar sözlər: *oyun əsaslı öyrənmə, strateji tədris yanaşması, koqnitiv inkişaf, sosial bacarıqlar, ibtidai təhsil*

Müasir dövrdə təhsilin məqsədi və oyunəsaslı öyrənmənin aktuallığı

Giriş

Müasir dövrdə təhsilin məqsədi yalnız bilik ötürmək deyil, eyni zamanda düşünən, yaradıcılığa meyilli, sosial və emosional cəhətdən balanslı fərdlər yetişdirməkdir. XXI əsrdə sürətlə dəyişən informasiya mühiti, texnoloji yeniliklər və qlobal integrasiya prosesləri təhsil sistemindən daha çevik, adaptiv və innovativ yanaşmalar tələb edir. Bu baxımdan tədrisdə tətbiq olunan metodların dinamik, cəlbedici və interaktiv olması vacib şərtidir. Son illərdə təhsildə innovativ pedaqoji yanaşmalardan biri kimi oyunəsaslı öyrənmə (game-based learning) xüsusi diqqət mərkəzinə çevrilmişdir. Bu yanaşma şagirdlərin öyrənmə motivasiyasını artırmaqla yanaşı, onların idrak, emosional və sosial inkişafını da dəstəkləyir. Oyunlar öyrənməni yalnız “maraqlı fəaliyyət” səviyyəsində deyil, həm də məqsədyönlü və təcrübəyə əsaslanan proses kimi təqdim edir. Prenskey, qeyd edir ki, uşaqlar oyun oynayarkən yalnız əylənmir, eyni zamanda düşünmə, qərar vermə və sosial münasibətləri inkişaf etdirirlər (1. s.5). Oyunlar uşaqlara real həyatda qarşılaşa biləcəkləri situasiyaları modelləşdirməyə imkan verir və bununla onların problemləri həll etmə və yaradıcı düşünmə bacarıqlarını gücləndirir. Piaget-in koqnitiv inkişaf nəzəriyyəsinə əsasən, uşaqlar oyun zamanı yeni anlayışları konkret fəaliyyətlərlə əlaqələndirərək mənimsəyirlər (2.s.150). Yəni oyun, bilik və təcrübə arasında körpü rolunu oynayır. Bu səbəbdən oyunəsaslı öyrənmə, müasir təhsil sistemində strateji tədris yanaşmasının mühüm tərkib hissəsi kimi qəbul edilir.

I. Oyunəsaslı öyrənmənin nəzəri əsasları

Oyunəsaslı öyrənmə, tədris prosesində oyun elementlərinin sistemli və məqsədyönlü şəkildə tətbiqinə əsaslanan pedaqoji yanaşmadır. Bu metodun əsas məqsədi yalnız əyləncə deyil, öyrənməni təcrübə ilə əlaqələndirmək və dərin mənimsəməni təmin etməkdir. Vygotskiyə görə, oyun uşağın “yaxın inkişaf zonası”nı genişləndirir və sosial qarşılıqlı əlaqə vasitəsilə idrak proseslərini gücləndirir (3.s.84-91). Uşaqlar oyun zamanı həm öz rollarını, həm də başqalarının baxış bucağını dərk etməyi öyrənirlər. Bu isə empati, sosial məsuliyyət və qarşılıqlı anlaşma kimi mühüm sosial bacarıqların inkişafına şərait yaradır. Oyunəsaslı öyrənmə həm də konstruktivist təlim yanaşmasına əsaslanır. Konstruktivizmə görə, bilik şagirdə hazır şəkildə ötürülmür; o, onu öz təcrübəsinə, müşahidəsinə və fəaliyyətinə əsaslanaraq kəşf edir. Bu, öyrənməni aktiv, tədqiqat yönümlü və reflektiv hala gətirir. Gee oyunların öyrənməni asanlaşdıran “təcrübə laboratoriyası” olduğunu vurğulayır. Onun fikrincə, oyunlar vasitəsilə uşaqlar sınaqdan keçirmə, səhvlərdən öyrənmə, strategiya qurma və qərar vermə kimi metakognitiv bacarıqları inkişaf etdirirlər. Bundan əlavə, oyunlar şagirdlərdə daxili motivasiya yaradır. Deci və Ryan-ın özünü müəyyənləşdirmə nəzəriyyəsinə (Self-Determination Theory) əsasən, uşaqlar müstəqillik, bacarıqlılıq və mənsubiyyət hissi yaşadıqları zaman daha motivasiyalı olurlar. Oyunlar bu üç psixoloji ehtiyacı təmin etdiyi üçün davamlı və məqsədyönlü öyrənməni dəstəkləyir.

II. Strateji tədris yanaşması və ibtidai təhsildə tətbiqi

Strateji tədris yanaşması — tədris prosesinin planlı, məqsədyönlü və sistemli şəkildə qurulmasıdır. Bu yanaşmada müəllim yalnız bilik ötürən deyil, eyni zamanda öyrənmə strategiyalarını dizayn edən və istiqamətləndirən şəxs rolunu oynayır. Oyunəsaslı öyrənmə bu yanaşmada integrativ komponent kimi çıxış edir. Yəni oyunlar təkcə dərslərin əlavəsi deyil, təlim məqsədlərinə çatmaq üçün strateji vasitə

* Magistrant, Bakı Slavyan Universiteti
e-mail:

rolunu oynayır. Məsələn, müəllim oyun vasitəsilə şagirdlərin diqqətini cəmləşdirə, anlayışları praktik şəkildə mənimsətməyi, əməkdaşlıq və ünsiyyət bacarıqlarını formalaşdırmağı hədəfləyə bilər. Shute və Ventura (2013) qeyd edir ki, oyunların tədrisə inteqrasiyası formativ qiymətləndirmə, yəni öyrənmə prosesinin davamlı izlənməsi üçün zəngin imkanlar yaradır (5.s,32). Müəllim oyun gedində şagirdlərin qərar vermə, düşünmə və problem həll etmə bacarıqlarını müşahidə edə bilər.İbtidai təhsil pilləsində oyunlar dərslərinə müxtəlif formalarda daxil edilə bilər ki, bunlar rəqəmsal oyunlar (tədris proqramları, interaktiv platformalar), simulyasiya oyunları (real həyatı modelləşdirən situasiyalar), rollu oyunlar (sosial bacarıqların inkişafı üçün), stolüstü və qrup yarışları (komanda ruhunun formalaşması üçün). Hadfield və Hadfield (2019) isə vurğulayırlar ki, oyun əsaslı dərslər uşaqlarda “öyrənmə istəyi”ni artırır, çünki bu zaman öyrənmə passiv deyil, interaktiv və yaradıcı prosesə çevrilir (6.s 21-24). Bu, həm də “öyrənməyə öyrənmə” bacarığının formalaşmasına kömək edir — yəni uşaqlar təkcə bilik qazanmaqla kifayətlənmir, necə öyrənməyi də öyrənirlər. Beləliklə, strateji tədris yanaşması oyunların məqsədyönlü və məqsədli şəkildə tətbiqini tələb edir. Oyun burada əyləncə deyil, pedaqoji strategiyanın əsas elementi rolunu oynayır və təlim nəticələrinin daha dayanıqlı olmasına xidmət edir.

III. Oyunəsaslı öyrənmənin koqnitiv və sosial inkişafdakı rolu

Oyunəsaslı öyrənmə uşaqlarda həm koqnitiv (idrak), həm də sosial-emotional bacarıqların inkişafına birbaşa təsir göstərir. Koqnitiv baxımdan, oyunlar uşaqların diqqətini, yaddaşını, tənqidi və yaradıcı düşünməsini inkişaf etdirir. Uşaqlar oyun zamanı problemləri analiz edir, hipotezlər qurur, nəticə çıxarır və yeni strategiyalar yaradırlar. Mayer göstərir ki, oyunlar idrak proseslərini aktivləşdirərək dərin öyrənmə təcrübəsi yaradır (7.s,205). Sosial baxımdan, oyunlar əməkdaşlıq, qarşılıqlı hörmət, ünsiyyət və empati kimi bacarıqların formalaşmasına şərait yaradır. Oyunlar zamanı uşaqlar rol paylaşma, qaydalara əməl etmə, münaqişə həll etmə kimi həyatı bacarıqları təcrübədən keçirirlər. Bandura-nın sosial öyrənmə nəzəriyyəsinə əsasən, insanlar davranış modellərini müşahidə və təqlid yolu ilə mənimsəyirlər (8). Oyun mühiti isə bu modellərin təbiətə müşahidə və interaksiya ilə mənimsənilməsi bir təcrübə meydanıdır.

Nəticə

Yuxarıda qeyd edilənlər göstərir ki, oyunəsaslı öyrənmə strateji tədris metodlarından biri kimi ibtidai təhsildə yüksək nəticə verir. Bu yanaşma uşaqlarda öyrənməyə qarşı maraq və motivasiyanı artırır, idrak, sosial və emosional bacarıqları eyni anda inkişaf etdirir. Müəllimlər oyunları sadəcə əlavə fəaliyyət kimi deyil, tədrisin ayrılmaz hissəsi kimi planlaşdırmalıdırlar. Oyunlar dərslərin məqsədlərinə uyğun seçilməli, nəticələr isə müşahidə və qiymətləndirmə vasitəsilə izlənilməlidir.

Təkliflər:

- 1.İbtidai təhsil proqramlarında oyunəsaslı metodlara daha geniş yer verilməlidir.
 - 2.Müəllimlərin oyun əsaslı tədris üzrə ixtisasartırma təlimləri təşkil edilməlidir.
 - 3.Rəqəmsal oyunlardan tədris prosesində məqsədyönlü şəkildə istifadə üçün metodik vəsaitlər hazırlanmalıdır.
 - 4.Oyunların sosial və emosional inkişafdakı təsirini ölçən tədqiqatların sayı artırılmalıdır.
- Beləliklə, “kiçik yaşlı beyinlər” üçün “böyük oyunlar” sadəcə əyləncə deyil, həm də gələcəkdə yaradıcı, düşünən və sosial cəhətdən yetkin fərdlərin formalaşmasına xidmət edən strateji tədris vasitəsidir.

1. Prensky, M. (2001). Digital Game-Based Learning. New York: McGraw-Hill. (s 5-8)
2. Piaget, J. (1962). Play, Dreams and Imitation in Childhood. New York: Norton. (150-155)
3. Vygotsky, L. S. (1978). Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Harvard University Press. (84-91)
4. Gee, J. P. (2007). What Video Games Have to Teach Us About Learning and Literacy. Palgrave Macmillan. (46-53)
5. Shute, V. & Ventura, M. (2013). Measuring and Supporting Learning in Games: Stealth Assessment. MIT Press.(33-38)
6. Hadfield, J. & Hadfield, C. (2019). Introduction to Teaching with Games. Pearson Education.(21-24)
7. Mayer, R. E. (2014). The Cambridge Handbook of Multimedia Learning. Cambridge University Press.(205-210)
8. Bandura, A. (1986). Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory. Prentice-Hall.(22-28)

Xülasə

Aida Cabbarli[†]

Kiçik yaşlı beyinlər üçün böyük oyunlar: strateji tədrisdə oyunəsaslı öyrənmə

Müasir dövrdə təhsilin əsas məqsədi yalnız biliklərin ötürülməsi deyil, həm də düşünən, yaradıcılığa meyilli və sosial-emosional cəhətdən balanslı fərdlərin formalaşdırılmasıdır. Bu məqsədə çatmaq üçün təlim prosesinin dinamik, interaktiv və motivasiyaedici olması vacibdir. Oyunəsaslı öyrənmə bu tələblərə cavab verən müasir pedaqoji yanaşma kimi çıxış edir. Araşdırmada oyunəsaslı öyrənmənin nəzəri əsasları, strateji tədris yanaşması ilə əlaqəsi və onun ibtidai sinif şagirdlərinin kognitiv, sosial və emosional inkişafına təsiri təhlil edilmişdir. Vygotsky, Piaget və Bandura kimi alimlərin nəzəri baxışları əsasında müəyyən edilmişdir ki, oyun uşağın idrak fəaliyyətini stimullaşdırır, sosial qarşılıqlı əlaqə və emosional sabitliyi inkişaf etdirir. Oyunəsaslı öyrənmə konstruktivist yanaşmaya əsaslanaraq şagirdin bilikləri passiv şəkildə deyil, təcrübə yolu ilə kəşf etməsinə şərait yaradır. Bu metod eyni zamanda formativ qiymətləndirmə, əməkdaşlıq, qərarvermə və problem həll etmə bacarıqlarını da dəstəkləyir. Oyunlar vasitəsilə şagirdlər öyrənməni əyləncə ilə əlaqələndirir, tədris prosesinə daha aktiv və maraqlı şəkildə qoşulurlar. Nəticə etibarilə, oyunəsaslı öyrənmə strateji tədris yanaşmasının effektiv tərkib hissəsi kimi ibtidai təhsildə həm idrak, həm də sosial-emosional inkişafı təşviq edir. Bu yanaşma uşaqlarda öyrənmə motivasiyasını artırır, müstəqil düşünmə və əməkdaşlıq bacarıqlarını formalaşdırır, nəticədə tədrisin keyfiyyətini və dayanıqlılığını yüksəldir.

Açar sözlər: *oyun əsaslı öyrənmə, strateji tədris yanaşması, kognitiv inkişaf, sosial bacarıqlar, ibtidai təhsil*

Резюме

Аида Джаббарлы

Большие игры для маленьких умов: игровое обучение в стратегическом преподавании

В современном мире основная цель образования заключается не только в передаче знаний, но и в формировании мыслящих, творческих, социально и эмоционально сбалансированных личностей. Для достижения этой цели учебный процесс должен быть динамичным, интерактивным и мотивирующим. Игровое обучение выступает как современный педагогический подход, отвечающий этим требованиям. В исследовании проанализированы теоретические основы игрового обучения, его связь со стратегическим подходом в преподавании, а также влияние на когнитивное, социальное и эмоциональное развитие учащихся начальной школы. На основе теоретических взглядов таких ученых, как Выготский, Пиаже и Бандура, установлено, что игра стимулирует познавательную активность ребёнка, способствует развитию социальной коммуникации и эмоциональной устойчивости. Игровое обучение, опираясь на конструктивистский подход, позволяет учащимся усваивать знания не пассивно, а через собственный опыт и активное взаимодействие. Данный метод также поддерживает

формирующее оценивание, сотрудничество, принятие решений и развитие навыков решения проблем. С помощью игр учащиеся связывают процесс обучения с интересной деятельностью, что усиливает их вовлечённость и мотивацию. Таким образом, игровое обучение является эффективной составляющей стратегического подхода в преподавании. Оно способствует когнитивному, социальному и эмоциональному развитию учащихся, повышает их мотивацию к обучению, формирует самостоятельное мышление и навыки сотрудничества, тем самым повышая качество и устойчивость образовательного процесса.

Ключевые слова: обучение на основе игр, стратегический подход к обучению, когнитивное развитие, социальные навыки, начальное образование.

Summary

Aida Cabbarli

Big games for small minds: game-based learning in strategic teaching

In the modern world, the main goal of education is not only to transmit knowledge but also to cultivate individuals who are thoughtful, creative, and socially and emotionally balanced. To achieve this goal, the learning process must be dynamic, interactive, and motivating. Game-based learning has emerged as a modern pedagogical approach that meets these requirements. This study analyzes the theoretical foundations of game-based learning, its connection with the strategic teaching approach, and its influence on the cognitive, social, and emotional development of primary school students. Based on the theoretical perspectives of Vygotsky, Piaget, and Bandura, it is established that play stimulates children's cognitive activity, promotes social interaction, and enhances emotional stability. Game-based learning, grounded in the constructivist approach, enables students to acquire knowledge not passively but through personal experience and active engagement. This method also supports formative assessment, collaboration, decision-making, and problem-solving skills. Through games, students associate learning with enjoyable activities, which increases their engagement and motivation. Thus, game-based learning serves as an effective component of the strategic teaching approach. It contributes to students' cognitive, social, and emotional development, enhances their motivation to learn, fosters independent thinking and teamwork skills, and ultimately improves the quality and sustainability of the educational process.

Keywords: game-based learning, strategic teaching approach, cognitive development, social skills, primary education.

AI-AS-A-SERVICE (AIAAS) MODELƏRİNİN TƏHLİLİ

Səadət EYYUBOVA *

Açar sözlər: *Bulud texnologiyası, Süni intellekt, IT-da inkişaf*

Giriş

AI texnologiyalarının müəssisələrə təqdim etdiyi imkanlar – proqnozlaşdırma, avtomatlaşdırma, nəhəng məlumatların analizi və qərarvermə proseslərinin optimallaşdırılması – rəqəmsal transformasiyanın ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Bununla belə, süni intellekt sistemlərinin qurulması və istifadəyə verilməsi, xüsusilə də geniş miqyasda, yüksək maliyyə, mürəkkəb infrastruktur və ixtisaslı kadr çatışmazlığı kimi ciddi baryerlər yaradır. Bu problemləri aradan qaldırmaq üçün bulud hesablama sahəsində inkişaf nəticəsində **AI-as-a-Service (AIaaS)** adlı yeni xidmət modeli ortaya çıxmışdır.

AIaaS süni intellekti ənənəvi məhsul və texnologiya anlayışından çıxaraq, onu bulud vasitəsilə “xidmət” kimi istifadəçilərə təqdim edən yanaşmadır. Bu model sayəsində təşkilatlar özlərinin bahalı avadanlıq, böyük server otaqları və öyrənmə xərcinə girmədən AI-dən istifadə edə bilirlər. Sadəcə ehtiyac duyulan funksiyaları seçərək bulud provayderinin təqdim etdiyi resurslara qoşulmaq kifayətdir.

Bu məqalədə AIaaS modelinin texniki mahiyyəti, əsas xidmət kateqoriyaları, üstünlükləri, riskləri və real tətbiq sahələri təhlil edilir. Məqalənin məqsədi bulud əsaslı AI xidmətlərinin müasir biznes mühitinə təsirini izah etmək və bu texnologiyanın gələcək inkişaf perspektivlərini müəyyən etməkdir.

1. AIaaS nədir və əhəmiyyəti nədən ibarətdir.

AI-as-a-Service Modelinin Mahiyyəti

AIaaS-in əsas ideyası süni intellekt imkanlarını “istehlak qədər ödə” prinsipi ilə müəssisələrə təqdim etməkdir. Ənənəvi AI sistemlərində şirkət həm hesablama resurslarını, həm də model təlimi üçün mühəndis komandasını özü təmin etməli olurdu. AIaaS isə bu yükü bulud provayderinə ötürür.

AIaaS modelinin iş prinsipi üç əsas mexanizmə əsaslanır:

1. Bulud Hesablama Gücü

AI modellərinin təlimi böyük hesablama gücü tələb edir. GPU və TPU klasterləri olmadan mürəkkəb neyron şəbəkələrinin təlimi günlərlə, hətta həftələrlə davam edə bilər. Bulud provayderləri bu resursları paylanmış infrastruktur şəklində təqdim edərək istifadəçiyə resursları real vaxtda icarə etmək imkanı yaradır.

2. Hazır Təlim Keçmiş Modullar

Bir çox AIaaS provayderi minlərlə saatlıq təlim məlumatları üzərində öyrədilmiş modelləri təqdim edir. Beləliklə, istifadəçilər sıfırdan model yaratmaq əvəzinə mövcud model üzərində incə tənzimləmələr apararaq sürətli şəkildə nəticə əldə edə bilirlər.

3. API və SDK vasitəsilə inteqrasiya

AIaaS platformaları REST API, Python/R SDK, AutoML interfeysləri kimi vasitələrdən istifadə edərək süni intellekti tətbiqlərə birbaşa qoşmağa imkan verir. Bu model şirkətlərin AI tətbiqini bir neçə gün və ya hətta saat ərzində həyata keçirməsini mümkün edir.

Bu səbəblə AIaaS müəssisələrə həm texniki, həm də iqtisadi baxımdan çeviklik verir.

2. Bulud texnologiyasının modelləri

* Mül. Eyyubova Səadət, BAAU,
e-mail: S.A.Eyyubova@baau.edu.az

AIaaS müxtəlif xidmət kateqoriyalarına bölünür. Hər bir kateqoriya xüsusi AI sahəsinə fokuslanır və müxtəlif biznes ehtiyaclarını qarşılayır.



1. Machine Learning-as-a-Service (MLaaS)

MLaaS şirkətlərin maşın öyrənməsi modellərini qurması, təlim keçirməsi və idarə etməsi üçün tam bulud mühiti təqdim edir. Bu xidmətə aşağıdakılar daxildir:

- Məlumatın əvvəlcədən emalı
- Model seçimi (klassifikasiya, reqressiya, klasterləşdirmə və s.)
- Modelin buludda təlimi
- Model performansının monitorinqi
- AutoML vasitəsilə avtomatik model yaradılması

MLaaS xüsusilə aşağıdakı sahələrdə yüksək effektivlik nümayiş etdirir: maliyyə risklərinin qiymətləndirilməsi, satış proqnozlaşdırılması, istehsal proseslərinin optimallaşdırılması, fərdiləşdirilmiş marketing kampaniyaları.

2. Computer Vision-as-a-Service

Vizual məlumatların AI ilə emalı texnoloji yeniliklərin əsas istiqamətlərindən biridir. Bu xidmət modeli şəkil və video məlumatların analizi üçün istifadə edilir.

Əsas funksiyalar:

- Üz tanıma
- Obyekt aşkarlanması və izlənməsi
- Optik simvol tanıma (OCR)
- Video təhlili və təhlükəsizlik sistemləri
- Xəritə məlumatlarının analizi

Məsələn, pərakəndə satış şirkətləri müştərilərin mağaza daxilindəki davranışlarını izləmək üçün bu xidmətlərdən istifadə edir. Səhiyyə sektoru isə tibbi görüntülərin avtomatik analizi üçün bu modellərə müraciət edir.



3. Natural Language Processing-as-a-Service (NLPaaS)

Bu kateqoriya mətn və nitqin AI ilə emalına fokuslanır. NLP xidmətləri bir çox sahədə – müştəri dəstəyi, hüquqi sənədlərin analizi, sosial media monitorinqi və s. – geniş istifadə olunur.

Əsas funksiyalar:

- Mətn anlama və mətn sintezi
- Dil modelləri
- Chatbot sistemləri
- Sentiment analizi
- Avtomatik tərcümə
- Səsdən mətnə və mətn-dən səsə çevrilmə

NLPaaS ilə təşkilatlar öz müştəri xidmətlərini avtomatlaşdırır və insan yükünü minimuma endirə bilir.

4. Generative AI-as-a-Service

Son illərin ən sürətlə inkişaf edən AI sahəsi generativ modellərdir. Bu xidmətlər mətn, şəkil, musiqi və video kimi kreativ məzmun yaratma imkanları təqdim edir.

Tətbiq sahələri:

- Məzmun yaradılması
- Kod generasiyası
- Marketing materiallarının hazırlanması
- Dizayn proseslərinin avtomatlaşdırılması
- Kreativ sənayedə innovasiya

Bu kateqoriya rəqəmsal yaradıcılığın gələcəyini müəyyən edən əsas texnologiyalardan biridir.

5. Analytics-as-a-Service ilə AI-in birləşməsi

Bəzi provayderlər məlumat analitikası və süni intellekti bir ekosistemdə birləşdirərək BI (Business Intelligence) sistemlərinin AI ilə daha güclü olmasını təmin edir. Bu xidmətlər müəssisələrə real vaxt analitikasını AI ilə zənginləşdirərək daha səmərəli qərarlar verməyə yardımcı olur.

3. AIaaS Modelinin Üstünlükləri

AI-as-a-Service modeli populyarlaşmasının səbəbi onun müxtəlif sahələrdə yaratdığı üstünlüklərdir.



1. Aşağı infrastruktur xərcləri

Süni intellekt layihələri adətən yüz minlərlə dollar dəyərində server avadanlığı tələb edir. AIaaS isə bütün hesablama resurslarını buludda təmin etdiyindən şirkətlər yalnız istifadə etdikləri qədər ödəniş edir.

2. Rəqabət üstünlüyü və sürətli tətbiq

Hazır modellərin istifadəsi şirkətlərə qısa müddətdə innovativ həllər tətbiq etməyə imkan verir. Bu xüsusilə rəqabət mühitində üstünlük qazandırır.

3. Ölçüləbilənlik və elastiklik

İstifadə artdıqca bulud avtomatik olaraq resurs təklif edir. Bu xüsusilə böyük məlumatlarla işləyən şirkətlər üçün böyük üstünlükdür.

4. Ekspert biliklərinə ehtiyacın azalması

AI inqilabına qədər müəssisələr AI mühəndislərinə, data scientist komandasına və modelləri idarə edən mütəxəssislərə ehtiyac duyurdu. AIaaS ilə bu tələblər xeyli azalır.

5. Yeniliklərin ardıcıl tətbiqi

Provayderlər daim yeni model versiyaları, təhlükəsizlik yeniləmələri və performans təkmilləşdirmələri təqdim edir.

AIaaS-in Məhdudiyyətləri və Riskləri

1. Məlumat məxfiliyi

AI modelləri təlim üçün istifadə edilən məlumatın buluda ötürülməsini tələb edə bilər. Bu isə GDPR kimi qanunvericiliklə qarşı-qarşıya qalır.

2. Provayderdən asılılıq

Bir provayderin API-ları və arxitekturası şirkəti öz ekosisteminə bağlaya bilər. Bu asılılıq uzunmüddətli risk yaradır.

3. Modelin şəffaf olmaması

Bulud provayderləri modellərin daxili quruluşunu açıqlamır. Bu isə etik problemlər yaradır və bəzi sənaye sahələrində qəbul edilməyə bilər.

4. Xidmət qiymətlərinin dəyişkənliyi

AI istifadə artdıqca xərclər qeyri-proporsional şəkildə arta bilər. Bu şirkətlərin büdcəsini gözlənilmədən aşır.

AIaaS-in Real Tətbiq Nümunələri

1. Bankçılıq və maliyyə

- Kredit müraciətlərinin avtomatik analizi
- Fırıldaqcılıq əməliyyatlarının aşkarlanması
- Müştəri dəstəyi üçün chatbotlar

2. Səhiyyə sektoru

- Tibbi görüntülərin avtomatik analizi
- Pasiyent məlumatlarının proqnozlaşdırılması
- Klinik qərar dəstək sistemləri

3. E-ticarət

- Təvsiyə sistemləri
- Müştəri davranış analitikası
- Stok idarəetmə proqnozları

4. Təhsil

- Fərdi öyrənmə sistemləri
- Avtomatlaşdırılmış qiymətləndirmə
- Akademik performansın analizi

5. İstehsalat

- Avadanlıq nasazlıqlarının proqnozlaşdırılması
- Keyfiyyət nəzarəti
- Robotik proses avtomatizasiyası

4. AIaaS-in Təhsil Sisteminə Təsiri

AI-as-a-Service modeli təhsil sistemində tədris proseslərinin yenilənməsi və daha səmərəli təşkil edilməsi üçün geniş imkanlar açır. Ənənəvi tədris resursları ilə müqayisədə AIaaS platformaları tələbə məlumatlarını real vaxtda analiz edə bilər və bu məlumatlar əsasında fərdiləşdirilmiş öyrənmə mühitləri yaradır. Hazır süni intellekt modellərinin bulud vasitəsilə istifadəsi universitetlərə və məktəblərə bahalı infrastruktur qurmağa ehtiyac olmadan müasir tədris alətlərini tətbiq etməyə şərait yaradır. Məsələn, adaptiv test sistemləri tələbənin əvvəlki nəticələrinə uyğun yeni tapşırıqlar təqdim edir və öyrənmə sürətini optimallaşdırır.

AIaaS həmçinin müəllimlərin iş yükünü azaldır. Avtomatlaşdırılmış qiymətləndirmə, mətn analiz sistemləri və plagiasiya aşkarlama modulları dərslərin idarə olunmasını daha sürətli və dəqiq edir. Bulud əsaslı NLP servisləri tələbələrin esse və təqdimatlarını məzmun, struktur və dil baxımından qiymətləndirərək müəllimə əlavə analitik dəstək verir. Bununla yanaşı, virtual laboratoriyalar və simulyasiyalar real avadanlıq olmadan praktiki bacarıqların qazanılmasına imkan yaradır.

Ümumilikdə, AIaaS təhsilin daha çevik, tələbəyönümlü və texnoloji əsaslı olmasına kömək edir. Bu isə gələcəkdə tədris prosesinin tamamilə fərdiləşdirilməsi üçün yeni imkanlar açır.

AIaaS-in Gələcək İnkişaf Perspektivləri

AIaaS-in gələcəyə təsiri çox daha geniş olacaq. Gözlənilən əsas inkişaf istiqamətləri aşağıdakılardır:

1. Federated Learning genişlənəcək

Məlumat məxfiliyi problemlərini həll etmək üçün modellərin təlimi istifadəçilərin cihazlarında aparılacaq, yalnız nəticələr buluda göndəriləcək.

2. Multimodal AIaaS platformaları

Gələcək AIaaS xidmətləri mətn, səs, şəkil və videonu birləşdirən daha kompleks modellər təqdim edəcək.

3. Ölçətanlıq genişlənəcək

AI daha ölçətan olacaq və kiçik müəssisələr də yüksək performanslı modellərdən istifadə edə biləcəklər.

4. Etik AI standartları formalaşacaq

Provayderlər daha şəffaf və izah edilə bilən AI modelləri yaratmağa məcbur olacaq.

5. Sektor-spesifik AI paketləri

Tibb, hüquq, istehsal kimi sahələr üçün ixtisaslaşmış AIaaS platformaları sürətlə artacaq.

5. AI-as-a-Service (AIaaS) Modelinin İstifadə Nümunələri

1. Bank sektorunda fırıldaqçılığın aşkarlanması

Ssenari: Bir bank gündə minlərlə tranzaksiya qəbul edir və hər bir əməliyyatı insan nəzarətində yoxlamaq mümkün deyil.

AIaaS vasitəsi: Bulud əsaslı anomaliya aşkarlama modelləri.

- Bank məlumatları anonimləşdirilmiş formada bulud provayderinə ötürür.
- AI modeli real vaxtda tranzaksiyaları analiz edir.
- Şübhəli əməliyyat aşkar edildikdə sistem avtomatik xəbərdarlıq yaradır.

Nəticə: Əməliyyatlar saniyələr içində qiymətləndirilir və fırıldaqçılıq halları ənənəvi metodlardan daha dəqiq aşkarlanır.

2. E-ticarətdə fərdiləşdirilmiş məhsul tövsiyələri

Ssenari: Online mağaza müştərilərinin davranışını analiz edərək onlara uyğun məhsullar təklif etmək istəyir.

AIaaS vasitəsi: Təvsiyə sistemi (recommendation engine) API-ları.

- Müştərinin keçmiş alışları və baxış tarixçəsi buludda AI modelinə ötürülür.
- Model oxşar davranış nümunələrini müqayisə edərək fərdi məhsul təklifləri yaradır.
- Bu tövsiyələr istifadəçinin ana səhifəsində və ya səbət bölməsində göstərilir.

Nəticə: Satışlar 20–40% artır, müştəri məmnunluğu yüksəlir.

3. Səhiyyədə tibbi görüntülərin analizi

Ssenari: Radioloq bir gün ərzində yüzlərlə MRT və ya rentgen görüntüsü ilə işləyir.

AIaaS vasitəsi: Bulud əsaslı görüntü analizi (computer vision) modeli.

- Şəkil bulud platformasına yüklənir.
- AI şiş, iltihab və ya struktur pozuntuları kimi nümunələri saniyələr ərzində müəyyən edir.
- Sistem nəticəni həkimə ehtimal dərəcəsi ilə birlikdə təqdim edir.

Nəticə: Diaqnostika müddəti kəskin azalır, həkimin yükü yüngülləşir, səhvlərin qarşısı alınır.

4. Müştəri xidmətində avtomatlaşdırılmış chatbotlar

Ssenari: Bir şirkətə sutka ərzində minlərlə sorğu daxil olur və insan əməkdaşlar hamısını cavablamaq bilmir.

AIaaS vasitəsi: NLP əsaslı bulud chatbot platforması.

- Şirkət chatbotu API vasitəsilə öz saytına inteqrasiya edir.
- AI istifadəçinin sualını təhlil edir, konteksti başa düşür və cavab yaradır.
- Lazım gələrsə mürəkkəb sualları insan operatora yönləndirir.

Nəticə: 60–80% sorğu avtomatlaşdırılır, xidmətin cavab müddəti azalır.

5. İstehsalatda avadanlıq nasazlığının proqnozlaşdırılması

Ssenari: Zavodda mühüm avadanlıqların sıradan çıxması istehsal prosesini tam dayandıra bilər.

AIaaS vasitəsi: Proqnozlaşdırıcı analitika (predictive maintenance) modulu.

- Sensor məlumatları (temperatur, vibrasiya, səs və s.) buluda ötürülür.

- AI model avadanlıq davranışındakı dəyişiklikləri təhlil edir.
- Sistem mümkün nasazlığı bir neçə gün və ya həftə əvvəl xəbər verir.

Nəticə: Zavod gözlənilməz dayanmalardan qorunur, təmir xərcləri azalır.

6. Təhsil sektorunda fərdiləşdirilmiş öyrənmə

Ssenari: Universitet tələbələrinin hər biri fərqli öyrənmə sürətinə və bacarıqlara malikdir.

AIaaS vasitəsi: Bulud əsaslı tədris analitikası və adaptiv öyrənmə sistemi.

İş prinsipi:

- Tələbənin test nəticələri, öyrənmə tempi və zəif mövzuları analiz edilir.
- AI tələbə üçün fərdi tədris yol xəritəsi hazırlayır.
- Sistem tələbənin öyrənmə tempinə uyğun yeni tapşırıqlar təklif edir.

Nəticə: Tələbələrin akademik nailiyyəti artır, tədris daha effektiv olur.

7. Marketingdə məzmunun avtomatik yaradılması

Ssenari: Reklam şirkəti hər gün sosial şəbəkələr üçün onlarla yeni mətn və vizual hazırlamalıdır.

AIaaS vasitəsi: Generative AI servisləri (məzmun və dizayn generatorları).

- Şirkət marka tonunu və kampaniya məqsədini daxil edir.
- AI sosial media postları, reklam mətnləri, şəkil və afişalar yaradır.
- İnsan operator yalnız son düzəlişi edir.

Nəticə: Məzmun yaradılması dəfələrlə sürətlənir, yaradıcılıq prosesinin yükü azalır.

8. Logistika və nəqliyyatda marşrut optimallaşdırılması

Ssenari: Kargo şirkəti hər gün yüzlərlə bağlamanı çatdırmalı və ən optimal marşrutu seçməlidir.

AIaaS vasitəsi: Proqnozlaşdırıcı optimallaşdırma modelləri.

- AI yol vəziyyəti, hava şəraiti və trafik sıxlığını analiz edir.
- Hər sürücü üçün ən uyğun marşrutu təyin edir.
- Marşrut real vaxtda yenilənir.

Nəticə: Çatdırılma daha sürətli və ucuz həyata keçirilir.

9. Enerji sektorunda tələb və istehlakın proqnozu

Ssenari: Şəbəkə operatoru elektrik tələbatını əvvəlcədən təxmin etməli və istehsalı buna uyğun planlaşdırmalıdır.

AIaaS vasitəsi: ML əsaslı enerji proqnozlaşdırma xidməti.

- Tarixi enerji istehlakı, hava şəraiti və bayram günləri kimi faktorlar analiz edilir.
- AI növbəti gün və ya həftə üçün tələbatı təxmin edir.
- Sistem resursların optimal bölüşdürülməsinə kömək edir.

Nəticə: Enerjidə israf azalır, şəbəkə sabitliyi artır.

10. Hüquq sahəsində sənədlərin avtomatik analizi

Ssenari: Hüquqşünaslar hər gün yüzlərlə səhifəlik müqavilə və hüquqi sənəd analiz etməli olur.

AIaaS vasitəsi: NLP əsaslı sənəd analizi platforması.

- Müqavilə mətnləri buluda yüklənir.
- AI riskli maddələri, ziddiyyətləri və vacib hüquqi ifadələri çıxarır.
- Sistem sənədi xülasə edir və hüquqşünasa təqdim edir.

Nəticə: Analiz müddəti saatlardan dəqiqələrə qədər endirilir.

Nəticə

AI-as-a-Service modeli süni intellektin geniş miqyasda istifadəsini mümkün edən əsas texnoloji yanaşmalardan biridir. Bu xidmət modeli infrastruktura çəkilən xərcləri azaldır, AI tətbiqini

sadələşdirir və innovasiyanın sürətini artırır. Bununla belə, məxfilik, etik məsuliyyət və provayderdən asılılıq kimi risklər də diqqətlə idarə edilməlidir.

Ümumilikdə, AIaaS qlobal biznes ekosistemində süni intellektin demokratikləşdirilməsinə böyük töhfə verir və yaxın illərdə daha da güclənəcək. Müəssisələrin əsas vəzifəsi bu texnologiyanın faydalarını maksimuma çıxarmaq, riskləri isə minimuma endirməkdən ibarətdir.

ƏDƏBİYYAT

1. **Amershi, S.**, et al. (2019). Guidelines for Human–AI Interaction. *Proceedings of the CHI Conference*.
2. **Chen, X.**, Zou, D., & Xie, H. (2021). Applications of artificial intelligence in education. *Computers and Education: Artificial Intelligence*, 2, 1–12.
3. **Gokhale, A.** (2021). *Cloud Computing for Machine Learning and Cognitive Applications*. CRC Press.
4. **Hashem, I. A. T.**, Gani, A., Noor, R., et al. (2015). The rise of “big data” on cloud computing. *Information Systems*, 47, 98–115.
5. **IBM Cloud.** (2023). *AI-as-a-Service Architecture and Use Cases*. IBM Redbooks.
6. **Jordan, M. I.**, & Mitchell, T. M. (2015). Machine learning: Trends, perspectives, and prospects. *Science*, 349(6245), 255–260.
7. **Luckin, R.**, Holmes, W., Griffiths, M., & Forcier, L. B. (2016). *Intelligence Unleashed: An Argument for AI in Education*. Pearson.
8. **Marr, B.** (2018). *Artificial Intelligence in Practice*. Wiley.
9. **Zeng, Y.**, Chen, X., & Huang, W. (2022). AI-as-a-Service: A comprehensive survey. *ACM Computing Surveys*, 55(4), 1–36.
10. **Zhang, Q.**, Cheng, L., & Boutaba, R. (2010). Cloud computing: state-of-the-art and research challenges. *Journal of Internet Services and Applications*, 1(1), 7–18.

Xülasə

Səadət Eyyubova

AI-as-A-Service (Aiaas) Modellərinin Təhlili

Məqalədə süni intellektin bulud texnologiyaları vasitəsilə xidmət kimi təqdim edilməsini təmin edən AI-as-a-Service (AIaaS) modelinin mahiyyəti, əsas xüsusiyyətləri, tətbiq sahələri və inkişaf perspektivləri təhlil edilmişdir. Araşdırmada AIaaS-in müəssisələrə yüksək hesablama gücü, hazır süni intellekt modelləri və çevik inteqrasiya imkanları təqdim etməklə rəqəmsal transformasiya proseslərini sürətləndirdiyi göstərilmişdir. Məqalədə Machine Learning-as-a-Service, Computer Vision-as-a-Service, Natural Language Processing-as-a-Service və Generative AI-as-a-Service kimi əsas xidmət kateqoriyalarının funksional xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Eyni zamanda AIaaS modelinin infrastruktur xərclərinin azaldılması, miqyaslanma bilmə, sürətli tətbiq və innovasiyaların əlçatanlığının artırılması kimi üstünlükləri qiymətləndirilmişdir. Bununla yanaşı, məlumat məxfiliyi, provayderdən asılılıq, model şəffaflığının məhdudluğu və xidmət xərclərinin dəyişkənliyi kimi risklər təhlil olunmuşdur. Bankçılıq, səhiyyə, təhsil, istehsalat, logistika və elektron ticarət sahələrində AIaaS-in praktik tətbiq nümunələri təqdim edilmişdir. Tədqiqat nəticələri göstərir ki, AIaaS modeli süni intellekt texnologiyalarının demokratikləşdirilməsinə, innovasiya potensialının genişlənməsinə və təşkilatların rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına mühüm töhfə verir.

Açar sözlər: *AI-as-a-Service (AIaaS), süni intellekt, bulud texnologiyaları, maşın öyrənməsi, rəqəmsal transformasiya, generativ süni intellekt, NLP, kompüter görməsi, innovasiya, bulud hesablama.*

Резюме

Саадат Ейюбова

Анализ моделей «искусственный интеллект как услуга» (ai-as-a-service, aiaas)

В статье рассматриваются сущность, основные характеристики, области применения и перспективы развития модели AI-as-a-Service (AIaaS), обеспечивающей предоставление технологий искусственного интеллекта в виде облачного сервиса. Показано, что AIaaS способствует ускорению процессов цифровой трансформации организаций за счет предоставления высокопроизводительных вычислительных ресурсов, готовых моделей искусственного интеллекта и гибких возможностей интеграции. В исследовании проанализированы функциональные особенности основных категорий услуг, включая Machine Learning-as-a-Service, Computer Vision-as-a-Service, Natural Language Processing-as-a-Service и Generative AI-as-a-Service. Также оценены преимущества модели AIaaS, такие как снижение затрат на инфраструктуру, масштабируемость, быстрое внедрение решений и повышение доступности инновационных технологий. Наряду с этим рассмотрены риски, связанные с конфиденциальностью данных, зависимостью от поставщика услуг, ограниченной прозрачностью моделей и изменчивостью стоимости сервисов. Представлены практические примеры применения AIaaS в банковской сфере, здравоохранении, образовании, промышленности, логистике и электронной коммерции. Результаты исследования показывают, что модель AIaaS способствует демократизации технологий искусственного интеллекта, расширению инновационного потенциала и повышению конкурентоспособности организаций.

Ключевые слова: *AI-as-a-Service (AIaaS), искусственный интеллект, облачные технологии, машинное обучение, цифровая трансформация, генеративный искусственный интеллект, обработка естественного языка, компьютерное зрение, инновации, облачные вычисления.*

Summary

Saadat Eyyubova

An analysis of ai-as-a-service (aiaas) models.

This article examines the nature, key characteristics, application areas, and future development prospects of the AI-as-a-Service (AIaaS) model, which enables the delivery of artificial intelligence technologies through cloud-based services. The study demonstrates that AIaaS accelerates digital transformation processes by providing organizations with high-performance computing resources, pre-trained AI models, and flexible integration capabilities. The functional features of major service categories, including Machine Learning-as-a-Service, Computer Vision-as-a-Service, Natural Language Processing-as-a-Service, and Generative AI-as-a-Service, are analyzed. The article also evaluates the main advantages of the AIaaS model, such as reduced infrastructure costs, scalability, rapid deployment, and increased accessibility of innovative technologies. At the same time, potential challenges related to data privacy, vendor dependency, limited model transparency, and fluctuating service costs are discussed. Practical applications of AIaaS in banking, healthcare, education, manufacturing, logistics, and e-commerce are presented. The findings indicate that the AIaaS model significantly contributes to the democratization of artificial intelligence technologies, the expansion of innovation potential, and the enhancement of organizational competitiveness.

Keywords: *AI-as-a-Service (AIaaS), artificial intelligence, cloud technologies, machine learning, digital transformation, generative artificial intelligence, natural language processing, computer vision, innovation, cloud computing*

BÖYÜK SINIFLƏRDƏ KOMMUNİKATİV DİL TƏDRİSİNİN EFFEKTİVLİYİ

Günəl MƏMMƏDOVA*

Açar sözlər: *Kommunikativ yanaşma, böyük siniflər, xarici dil tədrisi, danışq bacarıqları, müəllim strategiyaları.*

Giriş

Müasir dövrdə təhsil sistemlərində dilin tədrisi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dil təkcə ünsiyyət vasitəsi deyil, eyni zamanda şəxsiyyətin inkişafı, mədəniyyətlərin anlaşması və cəmiyyətə inteqrasiyanın açarındır. Bu baxımdan dil tədrisində effektiv metodların seçilməsi təhsilin keyfiyyətinə birbaşa təsir göstərir. Ənənəvi metodlardan fərqli olaraq, kommunikativ yanaşma dili öyrənmənin məqsədi kimi deyil, vasitəsi kimi təqdim edir. Bu yanaşma şagirdlərin dil bacarıqlarını praktik vəziyyətlərdə istifadə etməyə yönəldir.

Böyük siniflərdə isə bu metodun tətbiqi daha mürəkkəb və eyni zamanda daha əhəmiyyətlidir. Bu yaş qrupundakı şagirdlərdə tənqidi düşüncə, sosial əlaqələr və şəxsi inkişaf ön plandadır. Beləliklə, kommunikativ dil tədrisi onların həyatla bağlı təcrübələrini zənginləşdirmək və dili real həyatla əlaqələndirmək üçün əlverişli zəmin yaradır.

Hər şeydən öncə, kommunikativ dil tədrisinin anlayışı və mahiyyəti haqqında ilkin təsəvvürə malik olmaq lazımdır. Belə ki, Kommunikativ dil tədrisi (KDT) dedikdə, dilin tədrisində ünsiyyət yönümlü və praktik əsaslara söykənən yanaşma nəzərdə tutulur [4, s.3]. Bu metod XX əsrin ortalarında, xüsusilə 1970-ci illərdə dil tədrisində yaranan ehtiyaclarla cavab olaraq formalaşmışdır. Əvvəllər tətbiq olunan qrammatika-translate və audio-linqvistik metodların təsirsizliyi yeni axtarışlara səbəb olmuş və nəticədə kommunikativ yanaşma yaranmışdır. KDT özlüyündə spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Onları 5 əsas qrupda birləşdirmək mümkündür: 1) dörd əsas bacarığın (dinləmə, danışma, oxuma, yazma) paralel inkişafı; 2) real həyat situasiyalarında dilin istifadəsinə üstünlük verilməsi; 3) şagirdin öyrənmə prosesinin mərkəzində olması; 4) dilin funksional və kontekstual istifadəsinə diqqət; 5) ünsiyyət üçün motivasiyaedici mühitin yaradılması.

Böyük siniflərin xüsusiyyətləri və Kommunikativ dil tədrisinə təsiri bu prosesdə prioritet rol oynayır. Böyük siniflərdə (yuxarı yaş qrupu) şagirdlərin inkişaf xüsusiyyətləri onların öyrənmə prosesinə birbaşa təsir göstərir [6, s.112]. Bu yaş dövrü 14-18 yaş arası şəxsiyyətin formalaşdığı, müstəqil düşüncə və özünüifadə bacarıqlarının inkişaf etdiyi dövrdür. Buna görə də, bu yaşda olan şagirdlərə sadəcə məlumat ötürmək yox, onların öyrənmədə fəal iştirakını təmin etmək əsas şərtidir.

Böyük sinif şagirdlərinin tipik xüsusiyyətlər vardır. Tənqidi düşüncə qabiliyyətinin artması müşahidə olunur. Şagirdlər informasiyanı analiz edə bilir, öz fikirlərini əsaslandırmağa bilirlər. Bu yaşda öyrənməyə nəzarət hissi onların motivasiyasını artırır. Qrup və sosial fəaliyyətlərə maraq artır. Yaşadılarla ünsiyyət bu dövrdə əsas sosial ehtiyacdır. Artıq konkret məlumatla kifayətlənməyib, ümumiləşdirmə və nəticə çıxarma qabiliyyəti inkişaf edir.

Bu xüsusiyyətlər kommunikativ yanaşmanın uğurla tətbiq olunması üçün əlverişli zəmin yaradır. Belə ki, kommunikativ tədris metodları interaktiv, iştirak yönümlü və funksionaldır. Böyük sinif şagirdləri bu yanaşma vasitəsilə fikrini sərbəst və aydın ifadə etməyi öyrənir, müxtəlif mövzularda debatlar aparmaq bacarığı qazanır, ətraf aləmlə və digər insanlarla effektiv ünsiyyət qurur, real həyatda istifadə olunacaq dil biliklərini mənimsəyi, hər şagirdin dil bacarığı real situasiyalarda tətbiq olunursa, öyrənmə daha dayanıqlı və mənalı olur [9, s.94]. Bu baxımdan,

*Magistrant, Bakı Slavyan Universiteti
e-mail: memmedova.gunel3616@gmail.com

kommunikativ metodların böyük siniflərdə tətbiqi şagirdin yalnız dil biliyini deyil, ümumi inkişafını da təmin edir.

I. Kommunikativ Yanaşmada Tədris Metodları və Müəllim Faktoru

Doktrinal nəzəriyyədə kommunikatativ yanaşmada istifadə olunan bir sıra metod və strategiyalar mövcuddur. Kommunikativ dil tədrisində istifadə olunan metodlar və strategiyalar, şagirdlərin dil bacarıqlarını inkişaf etdirmək məqsədilə müasir təhsil yanaşmalarını nəzərə alır. Bu metodlar ənənəvi metodlardan fərqli olaraq, şagirdin dil öyrənməsini praktik tətbiqlərə yönəldir və onların dilə qarşı marağını artırır. Kommunikativ yanaşmada məqsəd, şagirdləri yalnız dil strukturlarını öyrətməklə deyil, onları gündəlik həyatla əlaqələndirərək ünsiyyət qurmağa hazırlamaqdır. Bir sıra ən mühüm metodlar vardır. Bunlardan ən çox istifadə olunanlardan qrup işləri və müzakirələrdir. Böyük siniflərdə qrup işləri və müzakirələr şagirdlərə həm sosial bacarıqları inkişaf etdirmək, həm də dil bacarıqlarını tətbiq etmək imkanı verir. Bu metod şagirdlərə müxtəlif mövzularda fikir mübadiləsi etmək, qarşı tərəfi dinləmək və öz fikirlərini aydın şəkildə ifadə etmək bacarığını qazandırır. Növbəti olaraq, simulyasiya və rollu oyunlardır. Hər bir şagirdin müxtəlif sosial vəziyyətlərdə necə davranacağını anlamaq və dilini tətbiq etmək üçün rollu oyunlar əvəzsizdir. Bu metod şagirdləri müxtəlif kommunikatativ vəziyyətlərdə təcrübə qazandırmaqla yanaşı, onların müstəqil düşüncə və davranış qabiliyyətlərini inkişaf etdirir. Dili real vəziyyətlərdə tətbiq etmək növbəti əsas addımlardandır. Dil tədrisində tətbiq olunan situasiya tədrisi şagirdlərə gündəlik həyatda istifadə edilən dillə tanışlıq və təcrübə qazandırır. Bu yanaşma, şagirdlərin tədris olunan dilin yalnız nəzəri aspektləri ilə deyil, onun real həyatda necə istifadə edildiyi ilə də tanış olmalarını təmin edir. Multimediyanın istifadəsinin vacibliyini də qeyd etmək lazımdır. Texnologiyanın inkişafı ilə birlikdə, müasir tədris metodlarında multimediyanın rolu da artmışdır. Video və audio materiallar, dil öyrənməni daha cazibədar və real həyatla əlaqələndirir. Multimedia vasitələri, şagirdlərin dinləmə və anlama bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün ideal alətdir [7, s.21; 1, s.133].

Kommunikativ yanaşma, şagirdləri dilin məqsədli istifadəsinə yönəldir. Məqsəd yönümlü tapşırıqlar vasitəsilə şagirdlər dil bacarıqlarını real həyatda istifadə edirlər. Məsələn, bir şagirdin bir təcrübə keçirdiyi zaman, müvafiq dilin istifadəsi tələb olunur. Dil bacarıqlarının inkişafı davamlı təkrar və praktika tələb edir. Bu metod vasitəsilə şagirdlər dil strukturlarını və ifadə formalarını mütəmadi olaraq tətbiq edirlər. Həmçinin, bu metod onların qrammatika və söz ehtiyatı biliklərini möhkəmləndirir.

Kommunikativ dil tədrisində müəllim rolunun əhəmiyyəti tədris olunan mövzunun anlaşılmasında və şagirdlərin nitq qabiliyyətinin inkişafında əvəzsiz rola malikdir. Kommunikativ dil tədrisində müəllimin rolu yalnız məlumatı şagirdlərə çatdırmaqla məhdudlaşmır. Müəllim, bu metodun uğurlu tətbiqinin əsas oyunçusudur. Kommunikativ yanaşma, şagirdlərin dil bacarıqlarını inkişaf etdirərkən onların sosial və şəxsi inkişafını da nəzərə alır. Buna görə də, müəllimin dil bacarıqlarını və şagirdlər ilə ünsiyyət qurma qabiliyyətini daim təkmilləşdirməsi vacibdir. Bu kontekstdə, müəllimin bir sıra əsas vəzifələri vardır. Belə ki, müəllimlər şagirdlərin dil öyrənməyə marağını artırmalıdır. Bu məqsədlə, şagirdləri müxtəlif metodlar vasitəsilə həvəsləndirmək, onların müsbət münasibətini yaratmaq lazımdır. Məsələn, real həyatda tətbiq olunan tapşırıqlar və mövzular şagirdlərin diqqətini cəlb edir və onları öyrənməyə təşviq edir. Onlar şagirdlərə fərdi yanaşma tətbiq etməli və hər bir şagirdin fərdi ehtiyaclarına uyğun dəstək göstərməlidirlər [12, s.32]. Bəzi şagirdlər müəyyən dil bacarıqlarında çətinlik çəkə bilirlər, buna görə də müəllim onların inkişafını izləyərək fərdi tapşırıqlar təyin etməlidir. Müəllim öz davranışları ilə şagirdlərə nümunə olmalıdır. Dilin necə istifadə edildiyini nümayiş etdirmək, şagirdlərin düzgün ifadə və ünsiyyət qurma bacarıqlarını inkişaf etdirir. Müəllim, dilin yalnız qurallardan ibarət olmadığını, onu real həyatla əlaqələndirərək şagirdlərə öyrətməlidir. Müəllimlər dərslərdə interaktiv metodlardan istifadə etməli, şagirdlərin fəal iştirakını təmin etməlidir. Bu metodlar şagirdləri yalnız dinləyici deyil, eyni zamanda aktiv iştirakçılara çevirir, onlara öz fikirlərini ifadə etmək imkanı verir. Həmçinin müəllim hər bir tapşırığın və dərsin

məqsədini şagirdlərə izah etməli və onları bu məqsədə doğru yönləndirməlidir. Şagirdlər, nə üçün öyrəndiklərini və öyrəndikləri biliklərin necə istifadə olunacağını anladıqları zaman dərslər daha çox diqqət yetirirlər (9, s.94). Şagirdlərin inkişafını daim izlənməli və onlara əks-əlaqə verilməlidir. Bu, şagirdin öz irəliləyişini görməsinə və hansı sahələrdə daha çox çalışması lazım olduğunu anlamasına kömək edir.

II. Kommunikativ Dil Tədrisinin Effektivliyinə Təsir Edən Amillər

Kommunikativ dil tədrisinin effektivliyinə təsir edən faktların öyrənilməsi bu prosesin tez və səmərəli şəkildə emalı üçün vacibdir. Kommunikativ dil tədrisinin effektivliyi bir neçə amildən asılıdır. Şagirdlərin öyrənmə prosesinə necə daxil olması, müəllimin tədris metodları, sinifin ümumi atmosferi və resursların mövcudluğu bu amillər arasında ən vacib rol oynayır. Hər bir bu faktor, şagirdin dil bacarıqlarını necə inkişaf etdirəcəyinə və tədris prosesinin nə qədər uğurlu olacağına təsir edir (2, s.115). Kommunikativ dil tədrisinin effektivliyinə təsir edən əsas amillər vardır. Şagirdin motivasiyası və marağı: Şagirdin dil öyrənməyə olan marağı və motivasiyası bu prosesin uğurlu olmasında böyük rol oynayır. Motivasiya yüksək olduğunda şagirdlər dərslərə daha fəal iştirak edirlər və dili daha sürətlə mənimsəyirlər. Müəllimlər şagirdlərin marağını artırmaq üçün dərsləri maraqlı və şagirdin həyatına uyğun şəkildə qurmalıdırlar (10, s.66). Müəllimin tədris metodlarını düzgün seçməsi, şagirdlərlə düzgün ünsiyyət qurması və onları öyrənməyə həvəsləndirməsi dil tədrisinin effektivliyinə birbaşa təsir edir. Müəllim, şagirdləri dildə özünə güvənən və sərbəst ünsiyyət qurma bacarıqlarına sahib fərdlər kimi yetişdirməlidir (1, s.142). Sinifdəki sosial və emosional mühit şagirdlərin öyrənmə prosesinə və dil bacarıqlarının inkişafına təsir edir. Şagirdlər özlərini rahat hiss etdikdə və təhlükəsiz mühitdə olduqda, daha asan və uğurlu şəkildə dil öyrənirlər. Düşüncələrin sərbəst ifadə edilməsi və qeyri-rəsmi ünsiyyətin təşviqi buna kömək edir (6, s.94).

Müasir texnologiyalar dərslər prosesini zənginləşdirir və şagirdlərin dil öyrənməsini daha interaktiv və əyləncəli edir. Video, audio, interaktiv tətbiqlər və digər rəqəmsal vasitələr şagirdlərin dilə olan marağını artırır və onların gündəlik həyatda dilin istifadəsinə yaxın təcrübələr qazanmalarına kömək edir (9, s.128). Tədris prosesində istifadə olunan resurslar dərslərlər, multimedia materialları, əlavə tədris alətləri – şagirdlərin öyrənmə prosesini asanlaşdırır. Resursların müxtəlifliyi şagirdlərə mövzulara müxtəlif bucaqlardan yanaşmağa imkan verir və onların öyrənmə prosesini daha əhatəli edir (4, s.58). Şagirdlər müxtəlif sürətlə öyrənirlər, bəziləri dilin strukturunu sürətlə mənimsəyə bilərkən, digərləri daha çox vaxt tələb edir. Fərdi yanaşma tətbiq edilməsi, şagirdlərin fərqli ehtiyaclarını nəzərə alaraq qiymətləndirmə aparmaq, onların inkişafını izləmək və onlara dəstək vermək çox vacibdir. Bundan başqa şagirdlərin fəal iştirakını təmin edən interaktiv metodlar – müzakirələr, qrup işləri, rollu oyunlar – dil öyrənmə prosesini daha maraqlı və praktik edir. Bu metodlar, şagirdlərə yalnız dil bacarıqlarını deyil, həm də sosial və əməkdaşlıq bacarıqlarını inkişaf etdirməyə imkan verir (3, s.38). Böyük siniflərdə dərslərin necə təşkil olunması da kommunikatativ dil tədrisinin effektivliyinə təsir edir. Kiçik qruplara bölünmək, şagirdlərin bir-biri ilə fəal ünsiyyət qurmasına şərait yaradır və hər bir şagirdin iştirakı təmin edilir. Bu, eyni zamanda, müəllimin şagirdlərlə daha yaxından işləməsinə imkan verir (7, s.102). Nəticə etibarı ilə kommunikatativ dil tədrisi şagirdlərin yalnız dil biliklərini deyil, eyni zamanda onların sosial və şəxsi bacarıqlarını inkişaf etdirən bir yanaşmadır. Tədrisin effektivliyinə təsir edən faktorlar, həm şagirdin motivasiyası, həm müəllimin peşəkarlığı, həm də sinifin mühiti ilə əlaqədardır. Uğurlu bir tədris prosesi üçün bu amillərin hər biri diqqətlə nəzərə alınmalı və tədris planı buna uyğun olaraq hazırlanmalıdır (8, s.89).

Nəticə

Deyilənləri ümumiləşdirsək, belə nəticəyə gələ bilərik ki, kommunikativ dil tədrisi, böyük siniflərdə dil öyrənmənin ən effektiv və müasir yanaşmalarından biridir. Bu metod, şagirdlərə yalnız dilin qurallarını deyil, həm də onu real həyatda istifadə etmə bacarıqlarını öyrədir. Şagirdlərin dil bacarıqlarını inkişaf etdirərkən, onlara özlərini ifadə etmə, başqalarını anlama və sosial mühitlə uyğunlaşma qabiliyyətini qazandırır. Kommunikativ yanaşma, şagirdlərin fəal iştirakını təmin edir yəni şagirdlər dərslərdə yalnız pasiv iştirakçı deyil, həm də aktiv iştirakçılara çevrilir. Onlar bir-biri ilə ünsiyyət quraraq və real həyatdan misallar üzərində çalışaraq dili daha effektiv şəkildə öyrənirlər. Dilin real həyatla əlaqələndirilməsi öyrənməni asanlaşdırır: Kommunikativ dil tədrisi, şagirdləri yalnız sinif otağı ilə məhdudlaşdırmır, onları dilin real həyatla əlaqələndirilməsinə təşviq edir. Şagirdlər, dilin yalnız yazılı deyil, həm də şifahi ünsiyyətdə necə istifadə edildiyini öyrənirlər. Şagirdlər arasında sosial və əməkdaşlıq bacarıqları inkişaf edir: Qrup işləri, müzakirələr və rollu oyunlar vasitəsilə şagirdlər yalnız dil bacarıqlarını deyil, həm də sosial və əməkdaşlıq bacarıqlarını inkişaf etdirirlər. Bu, onların gələcək həyatlarında da faydalı olacaq bacarıqlardır. Fərdi yanaşma və fərqli öyrənmə tərzləri: Böyük siniflərdə müxtəlif dil səviyyələrinə malik şagirdlər olduğundan, müəllimlər fərdi yanaşma tətbiq etməli və hər bir şagirdin ehtiyaclarına uyğun dərs planı hazırlamalıdırlar. Bu, şagirdlərin hər birinin potensialını ən yaxşı şəkildə inkişaf etdirməyə kömək edir. Bir sıra təkliflər vermək olar. Müəllimlərə kommunikativ dil tədrisinin effektivliyi ilə bağlı mütəmadi olaraq təlimlər və seminarlar təşkil edilməlidir. Bu təlimlər, müəllimlərə yeni metodlar öyrətmək və onları dil öyrətmə prosesindəki yeniliklərdən xəbərdar etmək məqsədini daşımalıdır. Siniflərdə fərdiləşdirilmiş yanaşma: Böyük siniflərdə şagirdlərin fərdi ehtiyaclarını nəzərə alaraq dərslər təşkil edilməlidir. Müəllimlər, fərqli dil bacarıqlarına malik şagirdlərə uyğun tapşırıqlar verərək onların fərdi inkişafına dəstək olmalıdırlar. Müasir texnologiyalar tədrisin keyfiyyətini artırmaq üçün əvəzsiz vasitələrdir. Müəllimlər və təhsil müəssisələri, şagirdlərin öyrənmə prosesini daha interaktiv və maraqlı etmək üçün texnologiyalardan geniş istifadə etməlidirlər. Onlayn dərslər, mobil tətbiqlər və virtual tədris vasitələri dil öyrənməni daha da asanlaşdırır. Sinif mühitinin optimallaşdırılması: Kommunikativ dil tədrisi üçün uyğun bir sinif mühiti təmin edilməlidir. Şagirdlərə sərbəst ünsiyyət qurmaq, fikir mübadiləsi etmək və aktiv şəkildə dərslərə qoşulmaq üçün uyğun şərait yaradılmalıdır. Sinifdəki sosial və emosional atmosfer öyrənmə prosesini yaxşılaşdırır (6, s.95). Davamlı qiymətləndirmə və əks-əlaqə: Şagirdlərin inkişafı daim izlənməli və onlara mütəmadi olaraq əks-əlaqə verilməlidir. Qiymətləndirmə yalnız imtahan nəticələrinə əsaslanmamalı, şagirdin ümumi inkişafını əhatə etməlidir. Şagirdlərə öz irəliləyişlərini izləmə imkanı verilməlidir.

Ümumilikdə, kommunikativ dil tədrisi, şagirdlərə dil öyrənmənin praktiki aspektlərini nümayiş etdirərək onların həm akademik, həm də şəxsi inkişaflarını dəstəkləyir. Böyük siniflərdə bu yanaşmanın tətbiqi müəyyən çağırışlarla üzləşsə də, doğru yanaşmalar və metodlarla bu çətinliklərin öhdəsindən gəlmək mümkündür. Müəllimlərin peşəkar inkişafı, texnologiyaların istifadəsi və fərdiləşdirilmiş yanaşmalar, bu metodun uğurlu şəkildə tətbiqinə kömək edəcəkdir (4, s.72).

ƏDƏBİYYAT

1. Harmer, J. (2007). The Practice of English Language Teaching (4th ed.). Longman.
2. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). Approaches and Methods in Language Teaching (3rd ed.). Cambridge University Press.
3. Canale, M., & Swain, M. (1980). Theoretical Bases of Communicative Approaches to Second Language Teaching and Testing. Applied Linguistics, 1(1), 1-47.
4. Littlewood, W. (2004). Communicative Language Teaching: A Practical Guide. Cambridge University Press.
5. Nunan, D. (1999). Second Language Teaching & Learning. Heinle & Heinle.

6. Brown, H. D. (2007). Principles of Language Learning and Teaching (5th ed.). Pearson Education.
7. Savignon, S. J. (2002). Interpreting Communicative Language Teaching: Contexts and Concerns. Yale University Press.
8. Larsen-Freeman, D. (2000). Techniques and Principles in Language Teaching (2nd ed.). Oxford University Press.
9. Cameron, L. (2001). Teaching Languages to Young Learners. Cambridge University Press
10. Dörnyei, Z. (2001). Motivational Strategies in the Language classroom. Cambridge University press.
11. Jaccobs, G.M., & BALL, J. (1996) Learning Cooperative Learning via Cooperative Learning
12. Tomlinson, C.A. (2014). THE Differentiated classroom; Responding to the Needs of All Learners
13. Williams, L., & Burden, R. (1997). The use of English. Oxford University Press.

Xülasə

Günel Məmmədova

Böyük siniflərdə kommunikativ dil tədrisinin effektivliyi

Bu məqalədə, böyük siniflərdə kommunikativ dil tədrisinin effektivliyi geniş şəkildə araşdırılmışdır. Kommunikativ dil tədrisi, şagirdlərin dil biliklərini yalnız nəzəri olaraq deyil, həm də real həyatda tətbiq etmə qabiliyyətini inkişaf etdirən bir yanaşmadır. Şagirdlərə dil öyrətməkdə məqsəd yalnız dilin qaydalarını öyrətmək deyil, eyni zamanda onların sosial ünsiyyət bacarıqlarını artırmaq və real həyatda bu bacarıqları istifadə etmələrini təmin etməkdir. Məqalənin əsas hissələrində, kommunikativ dil tədrisinin nə olduğunu, əsas prinsiplərini, bu metodun böyük siniflərdə tətbiqində üzləşilən çağırışları və bu çağırışların həlli yollarını müzakirə etdik. Kommunikativ dil tədrisinin effektivliyinə təsir edən faktorlardan da bəhs edildi, xüsusilə müəllimlərin peşəkarlığı, şagirdlərin motivasiyası və sinif mühitinin əhəmiyyəti vurğulandı. Həmçinin, bu metodun şagirdlər arasında əməkdaşlıq, sosial və əməkdaşlıq bacarıqlarını inkişaf etdirdiyi qeyd olundu. Əlavə olaraq, tədris prosesinin effektivliyini qiymətləndirmək və ölçmək üçün müxtəlif üsullar təqdim olundu. Bununla yanaşı, şagirdlərin və müəllimlərin qarşılaşdığı əsas çətinliklərə dair praktiki yanaşmalar və təkliflər təqdim edildi. Nəticə etibarilə, kommunikativ dil tədrisi metodunun böyük siniflərdə tətbiqi mümkündür və bu metodun tətbiqi ilə şagirdlərin dil bacarıqları, həmçinin sosial və şəxsi inkişafı daha effektiv şəkildə həyata keçirilə bilər. Sinifdəki interaktiv fəaliyyətlər, cütlüklərlə və qruplarla aparılan dialoqlar, simulyasiya oyunları və layihə əsaslı tapşırıqlar, şagirdlərin həm dil biliklərini, həm də sosial bacarıqlarını eyni anda formalaşdırmağa kömək edir.

Ümumilikdə, kommunikativ dil tədrisi müasir dövrdə global təhsil standartlarına uyğun ən səmərəli yanaşmalardan biri hesab olunur. Bu metod təkcə dil öyrənməyə deyil, eyni zamanda mədəni ünsiyyət, əməkdaşlıq və özünüifadə bacarıqlarının inkişafına da xidmət edir. Beləliklə, bu məqalə kommunikativ yanaşmanın böyük siniflərdə tətbiqinin həm mümkün, həm də faydalı olduğunu göstərir və gələcək tədqiqatlar üçün praktik tövsiyələr təqdim edir.

Açar sözlər: *Kommunikativ yanaşma, böyük siniflər, xarici dil tədrisi, danışiq bacarıqları, müəllim strategiyaları*

Summary

Günel Mammadova

The effectiveness of communicative language teaching in large classes

This article provides a detailed analysis of the effectiveness of communicative language teaching in large classes. Communicative Language Teaching (CLT) is an approach aimed at developing learners' ability to apply language knowledge not only theoretically but also practically, in real-life situations. The main goal of language teaching is not only to teach grammar rules but also to improve students' social and communication skills and help them use these skills in real contexts. The main sections of the article discuss the nature of communicative language teaching, its key principles, the challenges faced in applying this method in large classes, and possible solutions to these challenges. The factors influencing the effectiveness of CLT are also examined, particularly the professionalism of teachers, students' motivation, and the importance of classroom atmosphere. It is emphasized that this method enhances students' cooperation, social interaction, and communication abilities. In addition, various methods for evaluating and measuring the effectiveness of the teaching process are presented. The article also provides practical approaches and recommendations for overcoming the main difficulties encountered by teachers and students. As a result, it is concluded that applying the communicative language teaching method in large classes is possible, and its implementation leads to more effective development of

students’ linguistic, social, and personal skills. Interactive classroom activities such as pair and group dialogues, role plays, and project-based tasks help students simultaneously develop their language competence and social abilities.

Overall, communicative language teaching is considered one of the most effective approaches that meet modern global education standards. This method contributes not only to language learning but also to the development of intercultural communication, collaboration, and self-expression skills. Thus, the article demonstrates that the implementation of the communicative approach in large classes is both possible and beneficial and offers practical recommendations for future research.

Keywords: *Communicative approach, large classes, foreign language teaching, speaking skills, teacher strategies*

Резюме

Гюнель Мамедова

Эффективность коммуникативного обучения языку в больших классах

В данной статье подробно исследуется эффективность коммуникативного обучения языку в больших классах. Коммуникативное обучение представляет собой подход, направленный на развитие у учащихся способности применять языковые знания не только теоретически, но и на практике, в реальных жизненных ситуациях. Цель преподавания языка заключается не только в изучении грамматических правил, но и в развитии социальных и коммуникативных навыков учащихся, а также в умении использовать их в реальной жизни. В основных разделах статьи рассматриваются понятие коммуникативного обучения, его ключевые принципы, трудности, возникающие при применении данного метода в больших классах, и пути их решения. Также анализируются факторы, влияющие на эффективность коммуникативного подхода, в частности профессионализм преподавателей, мотивация учащихся и значение учебной атмосферы. Отмечается, что данный метод способствует развитию сотрудничества, социальных и коммуникативных умений среди учащихся. Кроме того, представлены различные методы оценки и измерения эффективности учебного процесса. В статье также рассматриваются практические подходы и рекомендации по преодолению основных трудностей, с которыми сталкиваются учителя и учащиеся. В результате установлено, что применение коммуникативного метода в больших классах возможно, и его использование способствует более эффективному развитию как языковых, так и личностных и социальных навыков учащихся. Интерактивные формы деятельности на уроках — парные и групповые диалоги, ролевые игры и проектные задания — помогают учащимся одновременно развивать языковые и социальные способности.

В целом, коммуникативное обучение языку считается одним из самых эффективных подходов, соответствующих современным международным образовательным стандартам. Этот метод направлен не только на изучение языка, но и на развитие межкультурной коммуникации, сотрудничества и самовыражения. Таким образом, данная статья показывает, что применение коммуникативного подхода в больших классах является как возможным, так и полезным, и предлагает практические рекомендации для дальнейших исследований.

Ключевые слова: *Коммуникативный подход, большие классы, обучение иностранному языку, разговорные навыки, стратегии учителя.*

INSANLARA SAĞLAMLIQLARINI İZLƏMƏYƏ VƏ İDARƏ ETMƏYƏ KÖMƏK EDƏN MOBİL TƏTBİQLƏR

Ayaz MƏMMƏDOV*

Giriş

Mobil Sağlamlıq Tətbiqi (Healthcare App) müasir texnologiyanın səhiyyə sahəsinə integrasiyasının mühüm nümunəsidir. Mobil səhiyyə tətbiqləri (mHealth) çox geniş bir sahəni əhatə edir və həm peşəkar tibbi sistemləri, həm də fərdi istifadəçilər üçün gündəlik sağlamlıq izləmə və idarəetmə vasitələrini özündə birləşdirir. Bu tətbiqlərin məqsədi kateqoriyadan asılı olaraq dəyişir və müxtəlif səviyyələrdə tibbi dəstək, məlumat idarəçiliyi və sağlam həyat tərzinin təşviqini təmin edir.

Son illərdə mobil texnologiyaların sürətli inkişafı, ağıllı telefonlar və geyilə bilən cihazların (wearables) geniş yayılması, istifadəçilərin sağlamlıq göstəricilərini real vaxt rejimində izləməsi və analitik məlumatlara əsaslanaraq qərar verməsi üçün imkan yaratmışdır. Mobil sağlamlıq tətbiqləri istifadəçilərə aşağıdakı üstünlükləri təmin edir:

Şəxsi sağlamlıq məlumatlarının toplanması və təhlili;

Məsafədən tibbi konsultasiya və monitorinq;

Həkimlərə 24/7 əlçatanlıq və təcili yardım imkanları;

Sağlam həyat təzi ilə bağlı tövsiyələrin və profilaktik xəbərdarlıqların verilməsi;

İstifadəçi davranışlarının və həyat tərzinin analitik qiymətləndirilməsi.

Mobil səhiyyə tətbiqlərinin effektivliyi yalnız texnologiyanın imkanlarından deyil, həm də tətbiqin istifadəçi yönümlü dizaynı, məlumatların təhlükəsizliyi və qanuni uyğunluğu ilə bağlıdır. Tətbiqin kateqoriyasının düzgün seçilməsi proqram inkişaf etdiricilərinə dəqiq texniki tələblər hazırlamağa və hədəf auditoriyanın ehtiyaclarına uyğun funksionallıq təmin etməyə imkan verir. Bu baxımdan, mobil sağlamlıq tətbiqləri yalnız texnoloji yenilik deyil, həm də fərdi və ictimai səhiyyənin inkişafında əhəmiyyətli bir vasitədir.

Mobil səhiyyə tətbiqləri geniş spektri əhatə edir və müxtəlif kateqoriyalara bölünür:

1. Peşəkar Səhiyyə Tətbiqləri: Həkimlərin iştirakı ilə işləyir və pasiyent-həkim əlaqəsini dəstəkləyir. Məsələn, DrChrono və Locus Clinician.
 - Həkim qəbulu tətbiqləri: Pasiyentlər üçün həkim seçimi və qəbulların təyin edilməsi.
 - Elektron Sağlamlıq Qeydləri (EHR): Pasiyent məlumatlarının təhlükəsiz saxlanması və paylaşılması.
 - Tibbi məlumat bazaları və elmi məlumat bazaları: Epocrates, Medscape, PubMed, Cochrane Library
2. Pasiyentlər üçün Səhiyyə Tətbiqləri: Həkim iştirakı olmadan sağlamlığı izləməyə imkan verir.
 - Sağlamlıq izləmə tətbiqləri: Yuxu, ürək döyüntüsü, aktivlik, qidalanma və digər həyatı göstəricilər. Məsələn, Fitbit, Apple Health.
 - Tibbi maarifləndirici tətbiqlər: Xəstəliklər, müalicə üsulları və profilaktika haqqında məlumat.
 - Xatırlatma və pəhriz tətbiqləri: Dərman qəbulunu və qida qəbulu planlarını izləmək.
 - Profilaktik diaqnostika və fitness tətbiqləri: Simptom analizi və fiziki aktivliyin monitorinqi.

*“Riyaziyyat və İKT” kaf. müəllimi, BAAU
e-mail: ayaz.mammadov.baku@gmail.com

Faydaları:

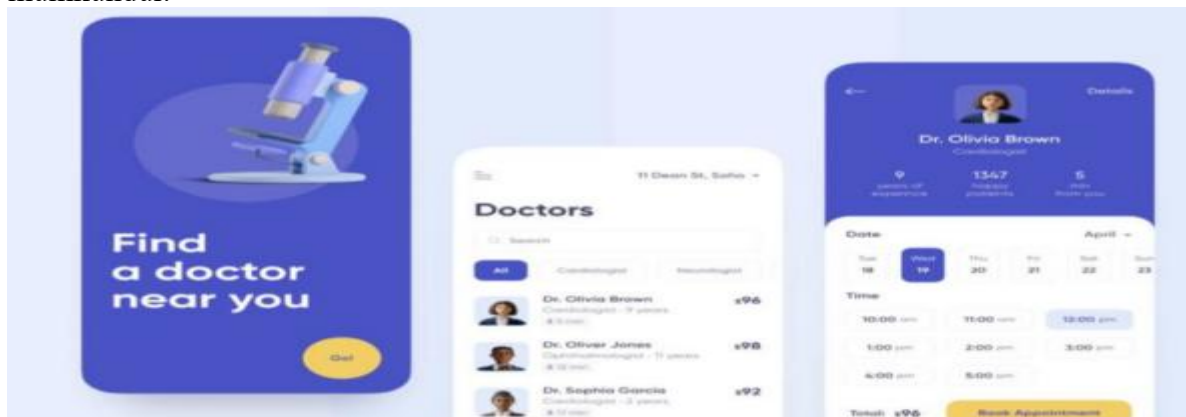
- Həkimlər üçün: məsafədən yardım, iş yükünün optimallaşdırılması, brend imicinin artırılması.
- Pasiyentlər üçün: müalicə prosesinin yaxşılaşdırılması, xərclərə qənaət, onlayn ödəniş və məsafədən yardım .(1)

I Mobil Səhiyyə Tətbiqləri və onların növləri

1.1 Həkim qəbulu tətbiqləri

Həkim qəbulu tətbiqləri pasiyentlərə uyğun həkimi tapmağa və bir kliklə qəbul vaxtını təyin etməyə imkan verir. Bu tətbiqlər adətən aşağıdakı funksiyalara malik olur: həkim profilləri və rəy sistemləri, elektron sağlamlıq qeydləri (EHR) ilə integrasiya, bildirişlər və xatırlatmalar, onlayn ödənişlər və telemedisin xidmətləri. Klinikalar və xəstəxanalar üçün bu tətbiqlər inzibati iş yükünü azaldır, avtomatlaşdırılmış xatırlatmalar sayəsində gecikmələri minimuma endirir və ümumi pasiyent məmnuniyyətini artırır. Bütün bunlar səhiyyəyə daha sürətli və rahat çıxış imkanları sayəsində mümkündür.

Həkim qəbulu tətbiqləri pasiyentlərə uyğun həkimi tapmağa və bir kliklə qəbul vaxtını təyin etməyə imkan verir. Bu tətbiqlər adətən aşağıdakı funksiyalara malik olur: həkim profilləri və rəy sistemləri, elektron sağlamlıq qeydləri (EHR) ilə integrasiya, bildirişlər və xatırlatmalar, onlayn ödənişlər və telemedisin xidmətləri. Klinikalar və xəstəxanalar üçün bu tətbiqlər inzibati iş yükünü azaldır, avtomatlaşdırılmış xatırlatmalar sayəsində gecikmələri minimuma endirir və ümumi pasiyent məmnuniyyətini artırır. Bütün bunlar səhiyyəyə daha sürətli və rahat çıxış imkanları sayəsində mümkündür.



1.2 Tibbi arayış proqramları

Bu tətbiqlər həkimlər, tibb bacıları və tələbələrə sürətli və etibarlı tibbi məlumat əldə etməyə imkan verir. Adətən dərman bazaları, klinik protokollar, xəstəlik təsvirləri və müalicə qaydaları daxildir. Belə alətlər səhiyyə peşəkarlarının məlumatlı qərarlar verməsini sürətləndirir və daha təhlükəsiz, dəqiq xidmət göstərməyə imkan yaradır. Məşhur tətbiqlərə **Epocrates** (dərman məlumatları və qarşılıqlı təsir yoxlamaları) və **Medscape** (kliniki qaydalar və xəstəlik icmalları) daxildir. (6), (9)

1.3 Verilənlər bazası proqramları

Bu tətbiqlər tibb mütəxəssislərinə geniş tibbi bilik toplusuna çıxış imkanı verir. Jurnalı və ya kağız arxivlərini vərəqləmək əvəzinə, həkimlər və tədqiqatçılar ehtiyac duyduqları məlumatı tapmaq üçün rəqəmsal kitabxanalarda tez bir şəkildə axtarış edə bilirlər.

Nümunələrə aşağıdakılar daxildir:

- PubMed – biotibbi araşdırmalar üçün əsas mənbə.
- Cochrane Library – müalicə seçimlərinə yön verən sübutlara əsaslanan icmalları ilə tanınır.

Bu resurslar gündəlik tibbi praktikada yeniliklərdən xəbərdar olmaq və təsdiqlənmiş məlumatlara əsaslanmağı daha asan edir.

1.4 Həkimlər üçün şəbəkə tətbiqləri

Bu tətbiqlər tibb işçilərinə bir-biri ilə əlaqə yaratmaq, bilik paylaşmaq və əməkdaşlıq etmək üçün platforma yaradır. Adətən forumlar, hadisə paylaşma və həmkarlarla mesajlaşma funksiyaları daxildir. Nümunələr: Figure 1 (anonimizasiya edilmiş hadisə şəkilləri paylaşmaq) və Doximity (LinkedIn kimi həkimlər üçün peşəkar şəbəkə) (9).

1.4 Telemedisin tətbiqləri

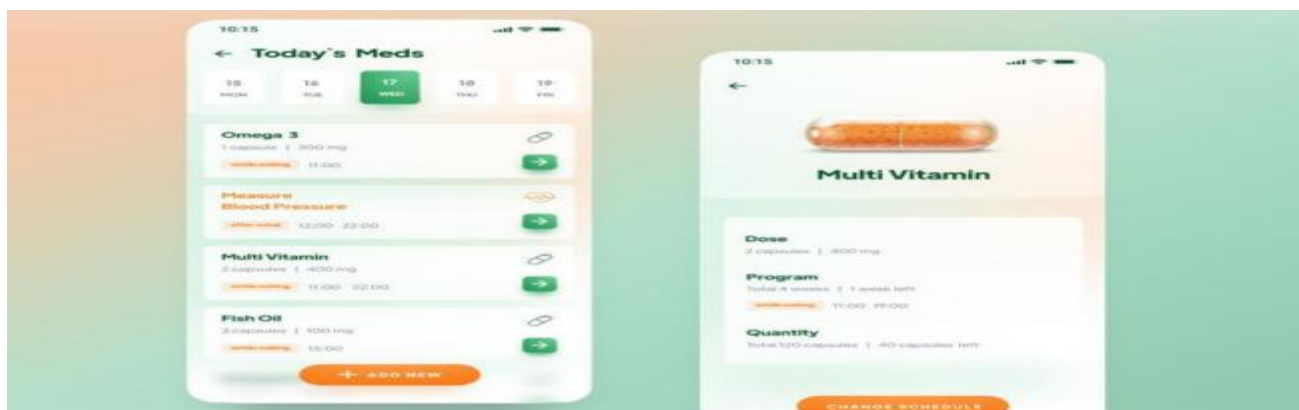
Telemedisin tətbiqləri pasiyentlərin həkimlə uzaqdan video zəng, chat və ya telefon vasitəsilə əlaqə yaratmasına imkan verir. Onlar klinikaya getmədən tibbi məsləhət, resept və izləmə xidmətləri əldə etməyə imkan yaradır. Nümunələr: Teladoc Health (24/7 virtual xidmət), Amwell (müxtəlif ixtisaslı həkimlərlə əlaqə).

1.5 Tibbi maarifləndirici tətbiqlər

Pasiyentlər üçün tibbi maarifləndirici tətbiqlər sağlamlıq vəziyyətləri, müalicələr və profilaktik tədbirlər haqqında aydın və əlçatan məlumat verir. Bu tətbiqlər insanların mürəkkəb tibbi mövzuları sadə dildə anlamasına kömək edir və onların sağlamlıqla bağlı məlumatlı qərarlar verməsini dəstəkləyir).

1.6 Xatırlatma tətbiqləri

Bu tip səhiyyə mobil tətbiqlərinin məqsədi sadədir — insanlara dərmanları vaxtında qəbul etməyi xatırlatmaq. Əgər siz tam funksional xatırlatma tətbiqi hazırlamaq niyyətində deyilsinizsə, bu xüsusiyyət həkim qəbulu tətbiqinə və ya istənilən digər səhiyyə tətbiqinə daxil edilə biləcək əla bir funksiyadır.



1.6 Pəhriz və qidalanma tətbiqləri

Pəhriz tətbiqləri istifadəçilərə yeməkləri planlaşdırmağa, kaloriləri saymağa və müəyyən sağlamlıq və ya çəki məqsədlərinə çatmaq üçün qidalanmanı izləməyə kömək edir. Bu tətbiqlər adətən qida bazaları, barkod skanerləri və fərdi pəhriz planları ilə təmin olunur.

Ən məşhur nümunə ehtimal ki, MyFitnessPal tətbiqidir, çünki bu tətbiq geniş qida qeydiyyatı və kalori izləmə imkanları təqdim edir. Başqa tanınmış nümunə isə Lose It! tətbiqidir, burada istifadəçilər məqsəd təyin etmə və irəliləyişi izləmə alətlərindən istifadə edə bilirlər.

1.7 Fitnes tətbiqləri

Fitnes tətbiqləri istifadəçiləri idman, fiziki məşq, qidalanma, pəhriz və sağlam vərdişləri təşviq edən digər fəaliyyətlərdə dəstəkləyir. 2024-cü ildə müxtəlif fitnes tətbiqlərini yükləyən istifadəçilərin sayı 345 milyon olmuşdur. Bu tip proqramlar istifadəçinin atdığı addımların sayını, yandırılan kaloriləri, ürək döyüntüsünü, qəbul edilən kalorini izləməyə, eləcə də məşqlər təklif etməyə kömək edə bilər. Bununla belə, bu tətbiqləri fitnes bilərziqləri və digər məşq avadanlıqları kimi geyilə bilən cihazlarla birlikdə istifadə etmək tövsiyə olunur. Fitnes tətbiqlərinin aşağıdakı kateqoriyaları var:

- Fəaliyyətin izlənməsi (Activity-Tracking) – İstifadəçinin gündəlik fəaliyyətini, addım sayını, məsafəni, yandırılan kaloriləri və digər fiziki aktivlik göstəricilərini izləyir.
- Qidalanma tətbiqi (Nutrition App) – İstifadəçinin qidalanmasını izləyir, kalori və makroelementləri hesablayır, sağlam qidalanma məsləhətləri verir.İdman proqramı tətbiqi



- (Workout App) – Müxtəlif məşq proqramlarını təqdim edir, məşq planlarını qurur və məşqləri düzgün yerinə yetirməyə kömək edir
- Fitness Tətbiqlərinin Olmazsa Olmaz Xüsusiyyətləri bunlardır:
- *Qeydiyyat və Daxil Olma (Sign Up and Log In)* –Qeydiyyat hər hansı tətbiq üçün tipik xüsusiyyətdir. Fitness tətbiqlərində qeydiyyat istifadəçiyə daha fərdi təcrübə təmin etməyə kömək edir. İstifadəçinin fəaliyyəti və məqsədlərinə əsaslanaraq, məşqləri və ya qidalanma proqramını fərdiləşdirə bilərsiniz. MVP versiyası üçün, istifadəçilərə Facebook və ya Twitter kimi sosial media vasitəsilə qeydiyyat imkanı təqdim edə bilərsiniz. Bu, fərdiləşdirilmiş qeydiyyat səhifəsi hazırlamaq üçün vaxt itirməməyə imkan verəcək.
- *Sosial Media Paylaşımı (Social Media Sharing)* – İnsanlar rəqabətçilərdir, bu açıq-aşkar bir faktdır. Və rəqabət idman rutini aparmaq üçün ən güclü stimullardan biridir. İnsanlara nailiyyətlərini paylaşmaq imkanı verərək, istifadəçiləriniz arasında bu müsbət rəqabəti təşviq edir və məqsədlərinə daha sürətli çatmalarına kömək edirsiniz.
- *Bildirişlər və Xatırlatmalar (Notifications and Reminders)* – İstifadəçilərinizi motivasiya etməyin başqa bir yolu da tətbiq daxilində bildirişlər vasitəsilə məşqləri xatırlatmaqdır. Məşq planına əməl edərək, belə bildirişlər istifadəçilərə məşqlərinin vaxtını bildirəcək şəkildə qurula bilər.
- *Məqsəd Təyini (Goal Setting)* – Məqsəd idmanda motivasiyanın mərkəzindədir. Bu səbəbdən fitness tətbiqiniz həmişə istifadəçilərə məqsədlərini müəyyənləşdirməyə və izləməyə kömək etməlidir. Məqsəd təyini tətbiqinizin onboarding prosesinə daxil edilə bilən olmazsa olmaz xüsusiyyətdir.

- *Fəaliyyətin İzlənməsi (Activity Tracking)* – İstifadəçiyə fiziki fəaliyyəti izləməyə kömək edin. Bunu sadəcə saat cihazlarındakı smartfon sensorlarına qoşulmaqla edə bilərsiniz. Adətən, bu xüsusiyyət Apple Watch və digər izləyicilərdən məlumat almaq üçün Apple HealthKit və Google Fit-dən istifadə etməyi tələb edir.
- *Məşq Cədvəli (Training Schedule)* – Hər hansı məşq proqramı yalnız müntəzəm yerinə yetirildikdə mənalıdır. Buna görə də fitness tətbiqinizdə belə bir xüsusiyyətin olması kritikedir.
- *Barkod Skanlaması (Bar Code Scanning)* – İstifadəçilərinizə məhsulların barkodlarını skan edərək onları siyahıya əlavə etməyə imkan verərək, öz qida bazanızı təkmilləşdirə bilərsiniz.

Fitness Apps' Nice-To-Have Features



- ▶ Educational Content
- ▶ Voice Management
- ▶ Calorie Calculation
- ▶ AR Integration
- ▶ Gamification

Fitness Apps' Must-Have Features

- ✔ Sign Up and Log In
- ✔ Social Media Sharing
- ✔ Notifications and Reminders
- ✔ Goal Setting
- ✔ Activity Tracking
- ✔ Schedule
- ✔ Bar Code Scanner



Fitness proqramlarının əlavə funksiyaları da ola bilər. Budur ən populyarları:

- Təhsil məzmunu - Dinləyicilərinizi fiziki sağlamlıq və qidalanma mövzusunda maarifləndirin. Qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün hansı təlimin edilməsi lazım olduğunu izah edən mətnlərdən, audio yazılardan və videolardan istifadə edin.
- Səs idarəetmə - Bu, telefon ekranını yayındırmadan fitness izləyicisini idarə etməyə imkan verən çox rahat funksiyadır. Bu funksiya adətən Android cihazları üçün Google Assistant və iOS cihazları üçün Siri vasitəsilə həyata keçirilir.
- Kalori hesablanması - Əksər hallarda istifadəçilər arıqlamaq və ya əzələ qurmaq üçün fitness proqramlarından istifadə edirlər. Beləliklə, istifadəçilər gündəlik tapşırıqları yerinə yetirərkən və məşq edərkən nə qədər kalori istehlak etdiklərini və yandırdıqlarını hesablamaq imkanına sahib olmalıdırlar.
- AR integrasiyası - İndi AR texnologiyaları fitness proqramlarının hazırlanmasında o qədər də populyar deyil. Bununla belə, xüsusilə Facebook Spark AR- 1 iş saldıqdan sonra onlara tələbatın artacağını gözləyə bilərik .

- Oyunlaşdırma - Fitnes proqramını inkişaf etdirərkən siz istifadəçiləri fitneslə məşğul olmağa həvəsləndirmək və onların iştirakını və sadıqlığını artırmaq üçün oyun elementlərindən də istifadə edə bilərsiniz. Oyunlaşdırma dedikdə, motivasiyanın artırılması üçün oyun təcrübələrindən istifadə etməyi nəzərdə tuturuq. Fitnes proqramlarında o, adətən mükafatlar, NTC+ kimi dostlarınızla liderlər lövhələri və istifadəçilər arasında yarışmalar (liderlərin reytingləri) vasitəsilə həyata keçirilir. Bu cür üsullar cəmiyyətdən müəyyən çətinliklər və dəstək verir və hər bir istifadəçinin işini çətin səyahətə çevirir.

II Səhiyyə tətbiqinin yaradılması

1.1 Səhiyyə tətbiqinin yaradılma mərhələləri

Səhiyyə mobil tətbiqi inkişaf etdirmək sadə proses deyil. Digər tətbiqlərlə müqayisədə nəzərə alınmalı olan bir çox incəlik və fərqlər mövcuddur. Səhiyyə tətbiqi yaratmaq üçün detallı addımların siyahısı belədir:

- *Bazar analizini aparın* – Aydın məsələdir ki, əgər səhiyyə tətbiqiniz dəyər yaratmırsa, o zaman vaxt itkisinə çevriləcək. Səhiyyə mobil tətbiqinin hazırlanması bazar analizini tələb edir. Siz öz nişinizi araşdırmalı, rəqiblərinizi daha yaxından tanımalı, onların hansı dəyəri təqdim etdiyini, güclü və zəif tərəflərini öyrənməli və sizin necə fərqlənə biləcəyinizi müəyyən etməlisiniz.
- *Auditorianızı öyrənin* – Səhiyyə yönümlü mobil tətbiqlərin hazırlanmasında ən vacib mərhələlərdən biri istifadəçi araşdırmasıdır. İstifadəçilərin ehtiyacları, davranış modelləri və gözləntilərinin düzgün müəyyən edilməsi tətbiqin uğurlu olması üçün əsas şərtlərdəndir. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, xüsusilə bulimiya, anoreksiya və digər psixoloji pozuntular kimi həssas sahələrə yönəlmiş səhiyyə tətbiqlərinin hazırlanmasında istifadəçi kontekstini dərinlən anlamaq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Səhiyyə tətbiqlərinin inkişafı zamanı istifadəçilərin şəxsi və emosional həssaslıqlarına həssas yanaşmaq tələb olunur. Bu məqsədlə müsahibələr, fokus qruplar və sorğular kimi metodlardan istifadə edilməsi tövsiyə olunur. Lakin bu mərhələdə əsas çətinlik balansın qorunmasıdır: istifadəçinin probleminin mahiyyətini öyrənmək, lakin etik sərhədləri aşmamaq vacibdir. Bu kontekstdə şəxsi və emosional suallardan uzaq duraraq metodoloji xarakterli suallar vermək daha məqsədəuyğundur.
- *Səhiyyə tətbiqinin növünün seçilməsi* – səhiyyə tətbiqinin növü bir neçə şeyi müəyyən edir: tətbiqin verilənlər bazasını, funksionallığını və məqsədini. Tibbi tətbiq inkişaf etdirən komandalara “istənilən tətbiqi hazırlayın” demək olmur; komanda ilə birlikdə əsas məqamları müəyyən etməlisiniz, məsələn: Sizə hansı növ tətbiq lazımdır? , Tətbiq necə işləyəcək?, Bu tətbiq hansı problemləri həll edəcək?
- *Səhiyyə tətbiqinin dizaynının yaradılması* – Dizayn proqramın uğurunda ən böyük payı tamamlayır və mHealth tətbiqinin dizaynı ardıcıl və intuitiv olmalıdır. Onun məqsədi istifadəçini rahat şəkildə son nöqtəyə çatdırmaqdır. Dizayn istifadəçi dostu olmalıdır və nə qədər az qarşılıqlı əlaqə nöqtəsi varsa, istifadəçilər bir o qədər yaxşı təcrübə əldə edirlər. Həmçinin, tətbiqinizin koqnitiv yükünü maksimuma endirməyi məsləhət görürəm. (11)
- *HIPAA uyğun və təhlükəsiz edin* – Bunu kifayət qədər vurğulaya bilmərəm, səhiyyə mövzusu çox həssas bir sahədir və səhiyyə tətbiqi inkişafı sadə deyil. Əgər səhiyyə tətbiqi yaratmağı planlaşdırırsınızsa, bəzi qaydalara riayət etmək vacibdir. Məsələn, ABŞ regionu sizin tətbiqinizin bütün HIPAA qaydalarına əməl etməsini tələb edəcək. Avropada isə şəxsi məlumatları emal edən bütün tətbiqlər GDPR-ə uyğun olmalıdır (7). HIPAA ideyası hər iki tərəf üçün—həm xəstələr, həm

də səhiyyə təminatçıları üçün şəxsi səhiyyə məlumatlarının qorunmasını təmin etməkdir. Tətbiqinizin HIPAA tələblərinə uyğun olduğunu necə təmin etmək olar? Bu yaxşı bir sualdır və burada sizə kömək edəcək qısa yoxlama siyahısı var. Giriş məhdudiyyətləri vacibdir, çünki yalnız müəyyən istifadəçi rolları səhiyyə məlumatlarına girişə malikdir və müalicəni aparan həkim öz xəstəsinin profilini analiz, irəliləyiş və diaqnozu ilə görə bilər (8).

- *Səhiyyə tətbiqi MVP-sini yaradın* – İndi, təhlükəsiz xidmətlərdən istifadə etməyə əmin olduqdan və səhiyyə tətbiqi növünü seçdikdən sonra növbəti addım MVP inkişafı olmalıdır. Səhiyyə tətbiqi MVP-si yaradarkən əsas MVP yaradılış qaydalarına diqqət yetirməlisiniz: onu sürətlə qurun və işlək edin. Səhiyyə tətbiqi MVP inkişafından əvvəl vacib xüsusiyyətləri prioritetləşdirməli, onların problemi həll etdiyinə əmin olmalısınız. MVP sizə rəqabət üstünlüyü verir, çünki bazara daha tez daxil olursunuz və tam məhsulu birbaşa yaratmaq əvəzinə real istifadəçilərdən tez rəy toplamağa başlaya bilərsiniz. (12)

1.2 Səhiyyə tətbiqinin MVP-si hazırlanması

Onboarding, istifadəçi axını və funksionallıq çox vaxt eyni olur, və bu yaxşı xəbərdir, çünki hazır həllərdən istifadə edə bilərsiniz. Digər tərəfdən, səhiyyə tətbiqi MVP-si yaratmaq tamamilə fərqli ola bilər, çünki səhiyyə tətbiqlərinin bir çox növü və alt-növləri var və tətbiqinizə uyğun xüsusiyyət dəstini müəyyən etməlisiniz. (13)

Bütün xüsusiyyətlər iki qrupa bölünə bilər: həkimlər üçün və xəstələr üçün xüsusiyyətlər.

Həkimlər üçün səhiyyə tətbiqinin əsas xüsusiyyətləri:

- *Həkimin profili* - Həkimlərə ixtisaslarını, təcrübələrini və mövcudluqlarını təqdim etməyə imkan verir.
- *Çatlar (1:1, qrup)* - Xəstələrlə təhlükəsiz ünsiyyət və digər həkimlərlə əməkdaşlıq etməyə imkan verir.
- *Təqvim* - həkimlərə görüşləri idarə etməyə və cədvəllərini izləməyə kömək edir.
- *Bildirişlər* həkimləri yeni mesajlar, yaxınlaşan görüşlər və ya dəyişikliklər barədə məlumatlandırır.
- *Xəbərdarlıqlar* - Kritik tapşırıqlar və ya vacib xəstə yenilikləri barədə təcili xatırlatmalar verir.
- *Xəstələrin sağlamlıq kartları*- məsləhətlər zamanı tez əldə edilə bilən vacib səhiyyə məlumatlarını saxlayır. (2, s 31)

Xəstələr üçün səhiyyə tətbiqinin əsas xüsusiyyətləri:

- *Xəstənin profili* – şəxsi sağlamlıq məlumatlarını, üstünlükləri və tibbi tarixçəsini əhatə edir.
- *Çatlar (1:1)* – xəstələrə həkimlərlə birbaşa və təhlükəsiz ünsiyyət qurmağa imkan verir.
- *Təqvim* – xəstələrə səhiyyə təminatçıları ilə görüşləri sifariş etmək, görmək və idarə etmək imkanı verir.
- *Bildirişlər* – xəstələri yaxınlaşan görüşlər, test nəticələri və ya həkim mesajları barədə xatırladır.
- *Xəbərdarlıqlar* – xəstələri təcili sağlamlıq yenilikləri, dərman xatırlatmaları və ya cədvəl dəyişiklikləri barədə xəbərdar edir.
- *Sorğular*– qulluq keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün rəy və sağlamlıqla bağlı məlumatlar toplayır.

Healthcare App MVP: Features Checklist

III

For Doctors	For Patients
✓ Doctor's profile ✓ Chats (1:1, group) ✓ Calendar ✓ Notifications ✓ Alerts ✓ Patients' health card	✓ Patient's profile ✓ Chats (1:1) ✓ Calendar ✓ Notifications ✓ Alerts ✓ Surveys



Mobil Səhiyyə Tətbiqlərinin üstünlükləri və çatışmazlıqları

Mobil Səhiyyə proqramların əsas üstünlüklərindən bəziləri bunlardır:

- *Artırılmış Effektivlik və Sürət:* Səhiyyə tətbiqləri bir neçə pasiyent sorğusunu və ehtiyacını eyni anda idarə edərək xidmət göstərmə prosesini optimallaşdırır və ümumi effektivliyi artırır.

- *Azaldılmış Səhiyyə Xərcləri:* Bu tətbiqlər infrastruktur və texniki xidmət xərclərinin azalması hesabına konsultasiya və əməliyyat xərclərini əhəmiyyətli dərəcədə aşağı salır.
- *Rahatlıq və Əlçatanlıq:* 24/7 əlçatan olan səhiyyə tətbiqləri çox vaxt ağıllı saatlar və digər geyilə bilən cihazlarla inteqrasiya olunur və qan təzyiqi, ürək döyüntüsü, qlükoza səviyyəsi, yuxu keyfiyyəti və digər həyati göstəricilərin fasiləsiz monitorinqinə imkan yaradır. Telemedisin xüsusilə ucqar bölgələrdə səhiyyə xidmətlərinə çıxışı genişləndirir.
- *Vaxt Qənaəti:* Pasiyentlər həkimlərlə virtual şəkildə məsləhətləşərək səyahət vaxtına qənaət edir və klinikaya fiziki şəkildə getmək ehtiyacını minimuma endirirlər.
- *Məlumat Mübadiləsinin Rahatlığı:* Əksər səhiyyə tətbiqləri səhiyyə sistemləri daxilində sağlamlıq məlumatlarının təhlükəsiz şəkildə paylaşılmasını dəstəkləyir və istifadəçilərə ödənişlər və abunələr üçün rahat ödəmə üsulları təqdim edir. Avtomatik xatırlatmalar isə gecikmiş ödənişlərin qarşısını almaqda kömək edir.

Mobil Səhiyyə proqramların çatışmazlığı bunlardır:

- *Məlumat Məxfiliyi:* Səhiyyə tətbiqləri istifadəçilərin sağlamlıq məlumatlarını davamlı şəkildə toplayır və analiz edir. Şəxsi məlumatların hakerlər tərəfindən ələ keçirilməsi və üçüncü tərəflərlə paylaşılması təhlükəsi əsas narahatlıqdır. Son illərdə bir neçə tətbiq istehsalçısı tərəfindən sağlamlıq məlumatlarının sızması ilə bağlı xəbərlər yayılıb.
- *Məlumatın Dəqiqliyi:* Səhiyyə tətbiqlərinin təqdim etdiyi məlumat və tövsiyələrin doğruluğu da mühüm məsələdir. Fərqli tətbiqlər sağlamlıq məlumatlarını analiz etmək üçün müxtəlif metod və alətlərdən istifadə edir. Bəzi hallarda tətbiqlərin ölçdüyü dəyərlər MedTech cihazlarının nəticələri ilə müqayisədə fərqli olur. (10)

Nəticə

Mobil səhiyyə tətbiqləri günümüzün rəqəmsal səhiyyə ekosistemində mühüm rol oynayır və həm pasiyentlər, həm də tibb işçiləri üçün real dəyər yaradır. Aparılmış təhlil göstərir ki, səhiyyə tətbiqləri müxtəlif növlərə malikdir və hər bir növ müəyyən ehtiyacları qarşılamaq üçün xüsusi funksionallıq tələb edir. Tətbiqin yaradılması mərhələsində MVP yanaşması səhiyyə kimi həssas və mürəkkəb sahədə məhsulu daha çevik, təhlükəsiz və bazara daha uyğun şəkildə inkişaf etdirməyə imkan verir. Mobil səhiyyə tətbiqlərinin çoxsaylı üstünlüklərinə baxmayaraq — əlçatanlıq, xərc azaldılması, operativlik və fasiləsiz monitoring — bəzi çatışmazlıqlar da mövcuddur. Bunlara məlumat məxfiliyi riskləri, məlumatların dəqiqliyi və tənzimləmə çətinlikləri daxildir. Bu problemlər düzgün texnoloji həllər, məlumat təhlükəsizliyi standartlarına riayət və güclü infrastrukturla idarə oluna bilər.

Gələcəyə baxdıqda, mobil səhiyyə tətbiqlərinin inkişafı daha da genişlənəcək. Süni intellekt, böyük məlumat (big data), fərdiləşdirilmiş tibb, uzaqdan diaqnostika və geyilə bilən cihazlarla integrasiya kimi texnologiyalar səhiyyə xidmətlərinin keyfiyyətini, sürətini və əlçatanlığını artıracaq. Telemedisin, uzaqdan müayinələr və AI əsaslı analiz alətləri insanların sağlamlıq idarəetməsini daha proaktiv və fərdiləşdirilmiş edəcək.

Bu səbəbdən mobil səhiyyə tətbiqləri təkcə cari problemləri həll edən vasitə deyil, həm də gələcəyin daha inklüziv, əlçatan və ağıllı səhiyyə sisteminin qurulmasında əsas innovasiya xətti kimi çıxış edir. Səhiyyənin rəqəmsallaşması genişləndikcə, mobil tətbiqlər həm istifadəçilərin həyat keyfiyyətini yüksəldəcək, həm də global səhiyyə ekosisteminin inkişafına tökan verəcək. (12)

ƏDƏBİYYAT

1. <https://www.uptech.team/blog/healthcare-mobile-app-development>
2. Sabina Yesmin *Mobile application for secure healthcare system* <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:644378/fulltext01.pdf>
3. Alan Davies, Julia Mueller *Developing Medical Apps and mHealth Interventions*
4. John Patric Higgins, Mathew Paul Morico *Smartphone Apps for Health and Wellness*
5. Paul Love *Healthcare and medical apps*
6. <https://www.scribd.com/document/853862311/Medical-Apps-for-Health-Care-Professionals>
7. <https://gdpr-info.eu/>
8. <https://www.hipaajournal.com/hipaa-compliance-checklist/>
9. <https://www.dbswebsite.com/blog/examples-of-great-healthcare-apps/>
10. <https://www.delveinsight.com/blog/healthcare-apps>
11. Aaron Marcus, *Design User Experience and Usability*, 2013
12. *Developing a Smartwatch-Based Healthcare Application: Notes to Consider* <https://escholarship.org/content/qt8s23x797/qt8s23x797.pdf>
13. Edward H. Shortliffe, Leslie E. Perreault *Medical Informatics*, 2000 <https://lhncbc.nlm.nih.gov/LHC-publications/PDF/pub9718.pdf>
14. *Artificial Intelligence for Hospital Health Care: Application Cases and Answers to Challenges in European Hospitals*

Xülasə

Ayaz Məmmədov

İnsanlara sağlamlıqlarını izləməyə və idarə etməyə kömək edən mobil tətbiqlər

Müasir rəqəmsallaşma proseslərinin sürətlənməsi səhiyyə ekosistemində mobil texnologiyaların tətbiqini zəruri etmiş və mobil səhiyyə tətbiqlərini (mHealth) sağlamlıq xidmətlərinin ayrılmaz komponentinə çevirmişdir. Məqalədə mobil səhiyyə tətbiqlərinin əsas kateqoriyaları, funksional xüsusiyyətləri və texnoloji strukturu elmi yanaşma əsasında sistemləşdirilərək təhlil edilmişdir. Peşəkar səhiyyə tətbiqlərinin həkim-pasiyent qarşılıqlı əlaqəsinin optimallaşdırılmasında, elektron sağlamlıq qeydlərinin integrativ idarə olunmasında və tibbi məlumat bazalarına çıxışın təmin edilməsindəki rolu araşdırılmışdır. Eyni zamanda, pasiyent yönümlü tətbiqlərin fiziki aktivlik, yuxu, qidalanma və digər həyati göstəricilərin monitorinqi, simptomların ilkin təhlili, həmçinin özünə nəzarət vərdislərinin formalaşdırılmasında əhəmiyyəti dəyərləndirilmişdir.

Tədqiqat çərçivəsində mobil tətbiqlərdə sağlamlıq məlumatlarının toplanması, emalı, qorunması və vizuallaşdırılması proseslərinin texniki və metodoloji prinsipləri araşdırılmış; məlumat təhlükəsizliyi, bildiriş sistemləri, analitik hesabatların formalaşdırılması və istifadəçi yönümlü dizayn konsepsiyaları kimi istiqamətlər elmi əsaslarla ümumiləşdirilmişdir. Yerli və beynəlxalq ədəbiyyatın təhlili mobil texnologiyaların səhiyyədə tətbiqi üzrə mövcud tendensiyaların müəyyənəlməsinə, eləcə də bu sahədə innovativ həllərin inkişaf perspektivlərinin qiymətləndirilməsinə imkan vermişdir. Nəticə etibarilə, məqalədə mobil səhiyyə tətbiqlərinin tibbi xidmətlərin keyfiyyətinin artırılmasında, məlumat yönümlü qərarvermə proseslərinin dəstəklənməsində və sağlamlıq sahəsində rəqəmsal transformasiyanın genişləndirilməsində strateji əhəmiyyətə malik olduğu qənaətinə gəlinmişdir.

Açar sözlər : *Mobil tətbiq; sağlamlıq monitorinqi; sağlamlıq idarəetməsi; məlumat təhlükəsizliyi; rəqəmsal səhiyyə.*

Summary

Ayaz Mammadov

Mobile applications for helping people monitor and manage their health

The acceleration of modern digitalization processes has necessitated the integration of mobile technologies into the healthcare ecosystem, making mobile health applications (mHealth) an indispensable component of health services. This article systematizes and analyzes the main categories, functional features, and technological structure of mobile health applications through a scientific approach. The role of professional healthcare applications in optimizing doctor–patient interaction, ensuring integrative management of electronic health records, and providing access to medical information databases has been examined. At the same time, the significance of patient-oriented applications in monitoring physical activity, sleep, nutrition, and other vital indicators, conducting preliminary symptom evaluation, and fostering self-management practices has been assessed. Within the scope of the study, the technical and methodological principles of collecting, processing, protecting, and visualizing health data in mobile applications have been explored; directions such as data security, notification systems, analytical report generation, and user-centered design concepts have been summarized on a scientific basis. The analysis of local and international literature has enabled the identification of current trends in the application of mobile technologies in healthcare, as well as the evaluation of development perspectives for innovative solutions in this field. Consequently, the study concludes that mobile health applications play a strategic role in improving the quality of medical services, supporting data-driven decision-making processes, and expanding digital transformation within the healthcare sector.

Keywords: *mobile application mobile app, health monitoring, health management, data security, digital healthcare, digital health*

Мобильные приложения, помогающие людям отслеживать состояние здоровья и управлять им

Ускорение современных процессов цифровизации обусловило необходимость применения мобильных технологий в экосистеме здравоохранения и сделало мобильные медицинские приложения (mHealth) неотъемлемой частью медицинских услуг. В статье систематизированы и проанализированы основные категории, функциональные особенности и технологическая структура мобильных медицинских приложений на основе научного подхода. Рассматривается роль профессиональных медицинских приложений в оптимизации взаимодействия врача и пациента, интеграции электронных медицинских карт и предоставлении доступа к медицинским базам данных. При этом оценивается значение пациентоориентированных приложений для мониторинга физической активности, сна, питания и других жизненно важных показателей, первичного анализа симптомов и формирования навыков самоконтроля.

В исследовании рассмотрены технические и методологические принципы процессов сбора, обработки, защиты и визуализации медицинских данных в мобильных приложениях; на научной основе обобщены такие направления, как информационная безопасность, системы уведомлений, аналитическая отчетность и концепции дизайна, ориентированные на пользователя. Анализ отечественной и зарубежной литературы позволил выявить современные тенденции применения мобильных технологий в здравоохранении, а также оценить перспективы развития инновационных решений в этой области. В результате статьи сделан вывод о стратегическом значении мобильных медицинских приложений для повышения качества медицинских услуг, поддержки процессов принятия решений на основе данных и расширения цифровой трансформации в сфере здравоохранения.

Ключевые слова: *мобильное приложение, мониторинг здоровья, управление здоровьем, безопасность данных, цифровое здравоохранение*

“Dayanıqlı inkişafın milli prioritetləri: rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat, sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət, müasir innovasiyalar və təmiz ətraf mühit” adlı Respublika Elmi Konfransı

III.DAYANIQLI İQTİSADİYYATIN SİYASİ-İQTİSADI PARADİQMALARI

VƏ STRATEJİ AUDİT SİYASƏTİ

ŞƏRQİ ZƏNGƏZUR İQTİSADI RAYONUNUN İQTİSADI FƏALLIĞININ SÜRƏTLƏNDİRİLMƏSİNDƏ DÖVLƏT PROQRAMLARININ ROLU

Vüsalə NAĞİYEVA*

Açar sözlər: Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu, dövlət proqramları, iqtisadi fəallıq, infrastruktur inkişafı, Böyük Qayıdış proqramı, yaşıl enerji zonası, ağıllı şəhər konsepsiyası, investisiya mühiti, beynəlxalq əməkdaşlıq, dayanıqlı inkişaf

Giriş

Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün bərpası ilə bağlı 2020-ci il 44 günlük Vətən müharibəsində əldə edilmiş qələbə ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafında yeni mərhələnin başlanğıcını qoymuşdur. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası və inkişafı Azərbaycan dövlətinin strateji prioritetlərindən birinə çevrilmişdir. Bu kontekstdə Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun dirçəlişi və iqtisadi fəallığının sürətləndirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu Zəngilan, Qubadlı və Laçın rayonlarını əhatə edərək strateji coğrafi mövqeyə, zəngin təbii resurslara və əhəmiyyətli iqtisadi potensialə malikdir. Otuz ilə yaxın işğal altında qalmış bu ərazilərin bərpası və inkişafı kompleks və çoxşaxəli yanaşma tələb edir. Bu baxımdan dövlət proqramlarının rolu və əhəmiyyəti danılmazdır.

Tədqiqatın aktuallığı ondadır ki, azad edilmiş ərazilərdə həyata keçirilən transformasiyalar Azərbaycanın gələcək inkişaf modelinin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Dövlət proqramlarının effektivliyinin qiymətləndirilməsi, əldə olunan nəticələrin təhlili və perspektivlərin müəyyənəndirilməsi elmi-praktiki baxımdan böyük əhəmiyyət daşıyır.

Tədqiqatın məqsədi Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun iqtisadi fəallığının artırılmasında dövlət proqramlarının rolunu kompleks şəkildə araşdırmaq, həyata keçirilən tədbirlərin effektivliyini qiymətləndirmək və gələcək inkişaf perspektivlərini müəyyənəndirməkdir.

Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun xarakteristikası və inkişaf potensialı. Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu Azərbaycan Respublikasının cənub-qərbində yerləşir və 6400 kvadratkilometr ərazini əhatə edir. Rayon İran İslam Respublikası və Ermənistan ilə sərhədləşir ki, bu da ona xüsusi geosiyasi və geoiqtisadi əhəmiyyət qazandırır. Ərazinin relyefi dağlıq və dağ-düzənlik xarakterlidir, iqlimat şəraiti isə subtropik və mülayim iqlim zonalarının xüsusiyyətlərini əks etdirir. Rayonun strateji əhəmiyyəti bir neçə aspektdə özünü göstərir. Birincisi, ərazidən keçən nəqliyyat dəhlizləri Azərbaycanın Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə birbaşa əlaqəsini təmin edir. İkincisi, region Zəngəzur dəhlizinin tərkib hissəsi kimi beynəlxalq ticarət marşrutlarının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Üçüncüsü, ərazinin İranla sərhədi transmilli iqtisadi əməkdaşlıq üçün geniş imkanlar yaradır.

Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu zəngin təbii ehtiyatlara malikdir. Ərazidə qızıl, mis, dəmir filizi, polimetall filizlər, inşaat materialları və digər faydalı qazıntılar mövcuddur. Xüsusilə qeyd etmək

* İqtisadiyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, BAAU,

e-mail: vusalanaghieva@mail.ru

ORCID: 0009-0000-1252-6921

lazımdır ki, Qubadlı rayonunun Daşkəsən yatağında qızıl və mis, Zəngilan rayonunun Vejnəli yatağında polimetall filizlər aşkar edilmişdir.

Su ehtiyatları baxımından rayon əhəmiyyətli potensiala malikdir. Araz çayı və onun qolları, o cümlədən Oxtarçay, Həkəriçay və Basitçay ərazidən keçir. Bu su ehtiyatları kənd təsərrüfatının inkişafı, hidroenergetika və su təsərrüfatı infrastrukturunun yaradılması üçün əlverişli şərait formalaşdırır.

Torpaq və iqlim şəraiti taxılçılıq, heyvandarlıq, bağçılıq, üzümçülük və tərəvəzçilik üçün əlverişlidir. Ərazinin mülayim iqlimi və münbit torpaqları kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrinin inkişafına imkan verir.

Turizm potensialı baxımından rayon unikal tarixi-mədəni abidələrə, təbii mənzərələrə və mineral su mənbələrinə malikdir. Şərqi Zəngəzurun geotermal suları, tarixi Xudafərin körpüləri, qədim yaşayış məntəqələri və memarlıq abidələri turizmin inkişafı üçün əsas təşkil edir.

30 ilə yaxın işğal dövründə Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonuna dəymiş ziyan fəlakətli xarakter daşıyır. Regionun bütün infrastrukturunu məhv edilmiş, yaşayış məntəqələri dağıdılmış, sənaye və kənd təsərrüfatı obyektləri tamamilə sıradan çıxarılmışdır. Ekoloji və humanitar fəlakət miqyasında baş vermiş dəyişikliklər ərazinin bərpasını xüsusilə mürəkkəbləşdirir.

Bərpa işlərinin miqyası və mürəkkəbliyi kompleks və sistemli yanaşma tələb edir. İlk növbədə, ərazinin minalardan təmizlənməsi, mühəndis-kommunikasiya şəbəkələrinin yaradılması, nəqliyyat infrastrukturunun bərpası və yaşayış fondunun tikintisi prioritet istiqamətlərdir. Sonrakı mərhələdə isə iqtisadi potensialın aktivləşdirilməsi, investisiya mühitinin formalaşdırılması və davamlı inkişaf modelinin tətbiqi əsas vəzifələr kimi qarşıda durur.

Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun iqtisadi fəallığının sürətləndirilməsində dövlət proqramlarının vacibliyi.

2020-ci il noyabrın 10-da imzalanmış üçtərəfli Bəyanatdan sonra Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən bir sıra fundamental fərmanlar və sərəncamlar imzalanmışdır. 2021-ci il noyabrın 15-də imzalanmış "Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində Böyük Qayıdış" proqramı bu istiqamətdə ən əhatəli və strateji sənəd kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Proqram azad edilmiş ərazilərin bərpası və inkişafı üzrə kompleks tədbirlər sistemini müəyyənləşdirir. Proqramın əsas istiqamətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- İnfrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi
- Yaşayış məntəqələrinin bərpası və "ağıllı" şəhər və kənd konsepsiyalarının tətbiqi
- İqtisadi potensialın aktivləşdirilməsi və investisiya mühitinin formalaşdırılması
- Məşğulluğun təmin edilməsi və sahibkarlığın inkişafı
- Ekoloji bərpa və yaşıl enerji texnologiyalarının tətbiqi
- Mədəni irsin qorunması və turizm infrastrukturunu yaradılması [1]

Bu proqram mərhələli xarakter daşıyır və qısamüddətli, ortamüddətli və uzunmüddətli perspektivləri əhatə edir. Hər mərhələ üçün konkret tapşırıqlar, maliyyə mənbələri və icraçı qurumlar müəyyənləşdirilmişdir.

2021-ci il iyulun 16-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti "Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində Zəngəzur və Qarabağ iqtisadi rayonlarının (Şərqi Zəngəzur və Qarabağ iqtisadi rayonları) yaradılması haqqında" Fərman imzalamışdır. Bu fərman Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun təşkilati-hüquqi əsaslarını müəyyənləşdirmiş və rayonun inkişaf konsepsiyasını formalaşdırmışdır. proqrama istinadən onu demək olar ki, Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu üzrə xüsusi diqqət aşağıdakı sahələrə yönəldilmişdir:

- Enerji infrastruktur: Alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrinin inkişafı prioritet hesab edilir. Laçın və Qubadlı rayonlarında günəş və külək enerjisi stansiyalarının inşası, Kəlbəcər-Laçın hidroenerji kompleksinin yaradılması nəzərdə tutulur.
- Nəqliyyat infrastruktur: Zəngəzur dəhlizinin yaradılması, daxili avtomobil yollarının çəkilməsi, Horadiz-Ağbənd dəmir yolu xəttinin tikintisi əsas layihələrdəndir.
- Kənd təsərrüfatı: Müasir aqrotexnologiyaların tətbiqi, suvarma sistemlərinin yaradılması, heyvandarlığın inkişafı və kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı üzrə müəssisələrin yaradılması nəzərdə tutulur.
- Turizm infrastruktur: Xudafərin körpülərinin bərpası, İşbuzov geotermal zona, Laçın şəhərində turizm mərkəzlərinin yaradılması planlaşdırılır [2].

Maliyyə mexanizmləri və investisiya təşviqləri

Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun inkişafının maliyyələşdirilməsi dövlət büdcəsi, beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının kreditləri və özəl sektor investisiyaları hesabına həyata keçirilir. Dövlət tərəfindən əhəmiyyətli büdcə vəsaitləri ayrılmışdır və bu proses sistemli xarakter daşıyır. İnvestisiya mühitinin yaxşılaşdırılması məqsədilə bir sıra güzəştlər və təşviqlər tətbiq edilir:

- Azad edilmiş ərazilərdə fəaliyyət göstərən müəssisələr üçün vergi güzəştləri
- Torpaq sahələrinin güzəştli şərtlərlə icarəyə verilməsi
- İnvestisiya layihələri üçün dövlət zəmanətləri
- Biznes inkubasiya mərkəzlərinin yaradılması
- Maliyyə resurslarına güzəştli çıxış imkanları

Bu mexanizmlər yerli və xarici investorların marağını artırmağa və regionun iqtisadi fəallığının sürətləndirilməsinə xidmət edir.

"Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası"nın Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun inkişafı üçün makroiqtisadi çərçivə yaradır və azad edilmiş ərazilərin ölkənin ümumi iqtisadiyyatına integrasiyasını təmin edir. Bu strategiyanın Şərqi-Zəngəzur üçün əsas prioritetlərini aşağıdakı kimi sıralamaq olar. Əsas prioritetlər:

1. *İqtisadi diversifikasiya* - Rayonun təbii sərvətləri (mis, qızıl, molibden yataqları) əsasında mədən sənayesinin inkişafı və emal müəssisələrinin yaradılması
2. *İnfrastruktur inkişafı* - Yol, enerji, su təchizatı və rabitə sistemlərinin bərpası vasitəsilə investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması
3. *İnsan kapitalının formalaşması* - Əhəlinin geri qayıdışı, məskunlaşması və əmək bazarının yaradılması üçün sosial infrastrukturun qurulması
4. *Beynəlxalq əməkdaşlıq* - Zəngəzur dəhlizi vasitəsilə regional ticarət və tranzit potensialının reallaşdırılması [2].

Bu strategiya Şərqi Zəngəzuru ölkənin yeni iqtisadi böyümə mərkəzinə çevirmək, davamlı inkişafı təmin etmək və regional əməkdaşlığı genişləndirmək üçün zəmin yaradır.

21 iyun 2022-ci il "Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində 2022-2026-cı illərdə "yaşıl enerji" zonasının yaradılması üzrə Tədbirlər Planı"nın təsdiq edilmişdir Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə həyata keçirilən "Yaşıl Enerji Zonası" layihəsi ölkəmizin enerji strategiyasında yeni mərhələnin başlanğıcıdır. Bu innovativ layihə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarını dünyada ilk pilot "yaşıl enerji zonası"na çevirməyi hədəfləyir [2].

Layihənin mahiyyəti işğaldan azad edilmiş ərazilərin yenidən qurulması prosesində ənənəvi enerji mənbələri əvəzinə tamamilə bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə edilməsindən ibarətdir. Günəş, külək və hidroenerji potensialından maksimum səviyyədə istifadə edərək, bu ərazilər ekoloji cəhətdən

təmiz, dayanıqlı və müasir enerji sisteminə malik olacaqdır. 10 gigavat gücündə alternativ enerji potensialının yaradılması planlaşdırılır ki, bu da həm daxili tələbatı ödəyəcək, həm də enerji ixracı imkanları yaradacaqdır.

"Yaşıl Enerji Zonası" layihəsi təkcə enerji məsələsi deyil, eyni zamanda kompleks iqtisadi və ekoloji transformasiyadır. Layihə çərçivəsində ağıllı enerji şəbəkələri, rəqəmsal idarəetmə platformaları və enerji saxlama sistemlərinin tətbiqi nəzərdə tutulur. Bu, yeni texnologiyaların inkişafına, ixtisaslı kadrların hazırlanmasına və minlərlə iş yerinin açılmasına zəmin yaradır.

Beynəlxalq əhəmiyyət baxımından bu layihə Azərbaycanı global yaşıl enerji hərəkatının fəal iştirakçısına və regional liderinə çevirir. Karbon emissiyalarının azaldılması, iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə və dayanıqlı inkişaf istiqamətində atılan bu addım beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən yüksək qiymətləndirilir və digər ölkələr üçün model kimi nəzərdən keçirilir.

"Yaşıl Enerji Zonası" layihəsi Azərbaycanın gələcəyə baxışının və müasir çağırışlara cavab verə bilən innovativ yanaşmasının təzahürüdür. Bu layihə vasitəsilə Şərqi Zəngəzur və Qarabağ bölgəsi yalnız bərpa edilmiş ərazilər deyil, XXI əsrin ekoloji və texnoloji standartlarına cavab verən, gələcək nəsillər üçün yaşıl və təmiz enerji modelinin tətbiq olunduğu nümunəvi zonaya çevriləcəkdir.

2021-ci il 19 aprel tarixində Prezident İlham Əliyev "Ağıllı şəhər" (Smart City) və "Ağıllı kənd" (Smart Village) konsepsiyasının hazırlanması haqqında Sərəncam imzalamışdır. [7].

Azərbaycan Prezidenti Bu sənəd Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun yenidən qurulmasında innovativ yanaşmanın hüquqi təməlini yaratdı. Prezident İlham Əliyev bildirdi ki, azad edilmiş ərazilərdə şəhərlər və kəndlər "smart-city", "smart-village" konsepsiyası əsasında qurulmalıdır [8].

Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda bu konsepsiyanın tətbiqi regionu Azərbaycanın yeni iqtisadi böyümə nöqtəsinə, Cənubi Qafqazın innovasiya və texnoloji mərkəzinə çevirəcək, həmçinin gələcək nəsillər üçün müasir, rəqəmsal və davamlı həyat mühiti yaradacaqdır.

Araşdırmalardan aydın olur ki, 2021-2025-ci illər Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu üçün sadəcə tarixdə qeyd olunan dövr deyil, gələcəyə açılan pəncərədir. Ağalı kəndində yaradılan infrastruktur rəqəmlərin dilində danışır: 200 ekoloji ev, 360 şagirdlik məktəb, 60 yerlik uşaq bağçası tam fəaliyyətə başladı, 110 hektardan çox ərazidə müasir infrastruktur yaradıldı. Azərbaycan Prezidenti Bu sadəcə tikinti statistikasına deyil - bu, 200 ailənin geri dönüşü, 360 uşağın gələcəyi, 110 hektarlıq yeni həyat deməkdir. Ağalı kənddə GPON texnologiyası vasitəsilə 100% internet əhatəsi təmin edilmiş, hər bir ev, hər bir küçə XXI əsrin texnoloji imkanlarına qoşuldu.

Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda "Ağıllı kənd" yaratmaq 4-5 milyon manata başa gəlir. Lakin Ağalı kəndi sadəcə bir kənd deyil - o, gələcək model, pilot layihə, öyrənmə laboratoriyasıdır. 2021-2025-ci illərdə buraya 18-22 milyon manat investisiya yönəldilmiş, nəticədə 600-700 nəfər daimi məskunlaş, 50-60 yeni iş yeri yaradılmışdır. Bununla yanaşı 100-dən çox xidmət onlayn formada göstərilməyə başlamış, e-dövlət xidmətləri, tele-səhiyyə, distant təhsil - bunlar artıq Ağalı kəndinin gündəlik həyatının tərkib hissəsinə çevrilmişdir. 600 hektar ərazidə əkin planı hazırlanıb, 412 hektarının minalardan təmizlənməsi üçün işlər aparılıb, 250 baş iribuynuzlu və 600 baş xırdabuynuzlu mal-qaranın saxlanması mümkün olan ferma yaradılıb.

Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun iqtisadi fəallığının sürətləndirilməsində dövlət proqramlarının əhəmiyyətinin araşdırmalarından bəlli olur ki, bu ərazidə həyata keçirilən infrastruktur layihələri Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun inkişafının təməl daşını təşkil edir. Belə ki, son 3 il ərzində Horadiz-Ağbənd dəmir yolu xəttinin tikintisi başa çatmışdır. Bu layihə Azərbaycanın əsas ərazisi ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında birbaşa dəmir yolu əlaqəsini təmin edir və beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bütün bunlarla yanaşı rayonda elektrik enerjisi xətləri çəkilmiş, ötürücü və paylayıcı stansiyalar quraşdırılmışdır. Alternativ enerji mənbələri üzrə layihələrin həyata

keçirilməsinə başlanılmışdır. Müasir su təchizatı sistemlərinin yaradılması üzrə işlər aparılır. Laçın və Zəngilan şəhərlərində su təchizatı və kanalizasiya şəbəkələrinin tikintisi davam edir.

Regionun əsas iqtisadi sahəsi kənd təsərrüfatıdır. Torpaq sahələrinin minalardan təmizlənməsi ilə paralel olaraq əkinçilik və heyvandarlığın bərpasına başlanılmışdır. Suvarma kanallarının tikintisi, müasir texnikanın verilməsi və toxumlucq fondunun formalaşdırılması istiqamətində tədbirlər həyata keçirilir.

Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun inkişafında beynəlxalq əməkdaşlıq mühüm rol oynayır. Dünya Bankı, Asiya İnkişaf Bankı, İslam İnkişaf Bankı və digər beynəlxalq maliyyə təşkilatları bərpa layihələrinə maliyyə dəstəyi göstərir.

Türkiyə Respublikası ilə əməkdaşlıq xüsusilə sıx xarakter daşıyır. Türk şirkətləri infrastruktur layihələrində, inşaat işlərində və digər sahələrdə fəal iştirak edir. İran İslam Respublikası ilə də transmilli layihələrin həyata keçirilməsi istiqamətində əməkdaşlıq davam edir.

Özəl sektor investisiyaları getdikcə artır. Yerli və xarici investorlar kənd təsərrüfatı, turizm, mədəncixarma və xidmət sahələrində layihələrin həyata keçirilməsinə maraq göstərir.

Nəticə.

Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun iqtisadi fəallığının sürətləndirilməsində dövlət proqramlarının rolu danılmazdır. Həyata keçirilən kompleks tədbirlər nəticəsində əhəmiyyətli nəticələr əldə edilmişdir. İnfrastruktur layihələri, sosial obyektlərin tikintisi, iqtisadi potensialın aktivləşdirilməsi istiqamətində görülən işlər regionun davamlı inkişafının təməlini qoyur. Aparılmış tədqiqat əsasında aşağıdakı nəticələr formalaşdırıla bilər:

1. Dövlət proqramları sistemli, məqsədyönlü və kompleks xarakter daşıyır, bütün inkişaf sahələrini əhatə edir.
2. İnfrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi regionun iqtisadi potensialının reallaşdırılması üçün zəruri təməl yaradır.
3. Maliyyə mexanizmləri və investisiya təşviqləri özəl sektorun aktivliyinin artırılmasına xidmət edir.
4. Beynəlxalq əməkdaşlıq bərpa prosesinin sürətləndirilməsinə və keyfiyyətinin yüksəldilməsinə töhfə verir.
5. Sosial infrastrukturun bərpası əhalinin geri qayıdışı və normal həyat şəraitinin formalaşdırılması üçün əsas şərtidir.

Bu nəticələrə söykənərək aşağıdakı təklifləri irəli sürülür:

1. "Ağıllı" şəhər və kənd konsepsiyalarının daha geniş tətbiqi, rəqəmsal texnologiyaların bütün sahələrə inteqrasiyası təmin edilməlidir.
2. Regionun ehtiyaclarına uyğun peşə təhsili proqramlarının genişləndirilməsi, ixtisaslaşdırılmış təlim mərkəzlərinin yaradılması zəruridir.
3. Kiçik və orta sahibkarlığa dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi, biznes inkubasiya mərkəzlərinin sayının artırılması məqsədəuyğundur.
4. Yaşıl texnologiyaların tətbiqi, bərpa olunan enerji mənbələrinin payının artırılması, ekoloji standartlara riayət olunması təmin edilməlidir.
5. Tarixi-mədəni abidələrin bərpası və təbliği, turizm marşrutlarının formalaşdırılması, mehmanxana şəbəkəsinin inkişafı sürətləndirilməlidir.
6. Regionun inkişaf problemlərinin öyrənilməsi, elmi-praktiki konfransların keçirilməsi, monitoring və qiymətləndirmə sistemlərinin yaradılması vacibdir.

Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun gələcək inkişafı dövlət proqramlarının ardıcıl həyata keçirilməsi, bütün maraqlı tərəflərin səylərinin koordinasiyası və davamlı inkişaf prinsiplərinin tətbiqi

ilə təmin olunacaqdır. Region Azərbaycanın iqtisadi potensialının mühüm tərkib hissəsinə çevriləcək, beynəlxalq nəqliyyat və ticarət dəhlizlərinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. "Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində Böyük Qayıdış" Dövlət Proqramı. Bakı, Bakı, 15 noyabr 2021
2. "Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, Bakı, 22 iyul 2022
3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Statistik göstəricilər. Bakı, 2024. URL: <https://www.stat.gov.az>
4. Qarabağın və Şərqi Zəngəzurun bərpası üzrə Koordinasiya Qərargahının hesabatları. 2021-2024. URL: <https://karabakh.gov.az>
5. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Rəsmi internet sahifəsi. Fərmanlar, Sərəncamlar və Bəyanatlar. 2020-2024. URL: <https://president.az>
6. "Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində Zəngəzur və Qarabağ iqtisadi rayonlarının (Şərqi Zəngəzur və Qarabağ iqtisadi rayonları) yaradılması haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. 16 iyul 2021
7. "Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində 2022-2026-cı illərdə "yaşıl enerji" zonasının yaradılması üzrə Tədbirlər Planı". 21 iyun 2022.
8. https://azertag.az/xeber/agilli_seher_konsepsiyasi_nedir_ve_hansi_saheleri_ehate edir_arasdirma-2585111

Xülasə

Vüsala Nəgəyeva

Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun iqtisadi fəallığının sürətləndirilməsində dövlət proqramlarının rolu

Məqalədə 2020-ci il Vətən müharibəsindən sonra işğaldan azad edilmiş Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun (Zəngilan, Qubadlı və Laçın) bərpası və inkişafında dövlət proqramlarının rolu kompleks şəkildə araşdırılmışdır. Tədqiqatda "Böyük Qayıdış" proqramı, "Yaşıl Enerji Zonası" layihəsi və "Ağıllı şəhər və kənd" konsepsiyasının həyata keçirilməsi, infrastruktur layihələrinin reallaşdırılması, investisiya mühitinin formalaşdırılması və beynəlxalq əməkdaşlığın təmin edilməsi istiqamətində görülmə işlər təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: *Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu, dövlət proqramları, iqtisadi fəallıq, infrastruktur inkişafı, Böyük Qayıdış proqramı, yaşıl enerji zonası, ağıllı şəhər konsepsiyası, investisiya mühiti, beynəlxalq əməkdaşlıq, dayanıqlı inkişaf*

Summary

Vusala Nagiyeva

The role of state programs in acceleration of economic activity of the eastern Zangezur economic region

The article comprehensively examines the role of state programs in the restoration and development of the Eastern Zangezur economic region (Zangilan, Gubadli and Lachin), which was liberated from occupation after the 2020 Patriotic War. The study analyzes the work done in the implementation of the "Great Return" program, the "Green Energy Zone" project and the "Smart City and Village" concept, the implementation of infrastructure projects, the formation of an investment climate and ensuring international cooperation.

“Dayanıqlı inkişafın milli prioritetləri: rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat, sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət, müasir innovasiyalar və təmiz ətraf mühit” adlı Respublika Elmi Konfransı

Keywords: *East Zangezur economic region, state programs, economic activity, infrastructure development, Great Return program, green energy zone, smart city concept, investment environment, international cooperation, sustainable development*

**RƏQABƏTQABİLLİYYƏTLİ DAYANIQLI İQTİSADİYYAT
MODELİNDƏ KİBERTƏHLÜKƏSİZLİK RİSKLƏRİNİN İDARƏ
OLUNMASINDA AUDİTİN ROLU**

Gülnarə BAYRAMOVA *

Giriş

XXI əsr iqtisadiyyatı rəqəmsal texnologiyaların integrasiyası ilə formalaşır. Bu proses nəticəsində iqtisadi münasibətlər, istehsal mexanizmləri və bazar strukturları köklü şəkildə dəyişir. Rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat anlayışı artıq yalnız resurs səmərəliliyi və innovasiya ilə deyil, həm də informasiya təhlükəsizliyinin səviyyəsi ilə ölçülür.

Kiberrisklər - yəni kiberhücumlar, məlumat sızmaları, sistem nasazlıqları və rəqəmsal infrastrukturun zədələnməsi - iqtisadi sistemlərin sabitliyinə birbaşa təsir göstərir. 2020–2024-cü illər arasında dünyada kibercinayətkarlığın iqtisadiyyata vurduğu zərərin illik dəyəri 10 trilyon ABŞ dollarını ötüb. Bu fakt göstərir ki, rəqabət mühitində yalnız innovativ deyil, həm də təhlükəsiz rəqəmsal infrastruktur qurmaq həyati vacibdir.

Rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatda kiberrisklər təkcə texniki məsələ deyil - bu, həm də idarəetmə, maliyyə və strateji qərarların keyfiyyətini müəyyən edən faktordur. Bu səbəbdən dövlətlər və şirkətlər kiberrisklərin ölçülməsi, monitorinqi və azaldılması üçün kompleks siyasətlər formalaşdırmağa məcbur qalır.

Son onilliklərdə informasiya texnologiyalarının iqtisadi və sosial sistemlərdə rolu misilsiz dərəcədə artmışdır. Həm dövlət, həm də özəl sektor təşkilatları rəqəmsal transformasiyanı prioritet istiqamət kimi qəbul edirlər. Bununla yanaşı, rəqəmsal texnologiyaların geniş istifadəsi kibertəhlükələrin və risklərin miqyasını da artırmışdır. Müasir dövrdə kiberhücumlar yalnız fərdi məlumatların oğurlanması ilə məhdudlaşmır, onlar milli təhlükəsizlik, enerji, səhiyyə və maliyyə sektorları üçün strateji təhdidə çevrilmişdir.

2021-ci ildə “Colonial Pipeline” hadisəsi nəticəsində ABŞ-ın enerji təchizatında yaranmış böhran, 2017-ci ildə “WannaCry” və “NotPetya” kimi hücumların dünya üzrə milyonlarla sistemə zərər vurması göstərir ki, kibertəhlükəsizlik artıq qlobal idarəetmə gündəliyinin mərkəzindədir. Bu kontekstdə təşkilatların qarşısında duran əsas vəzifə risklərin vaxtında aşkarlanması və onların idarə olunmasıdır. Bu məqsədlə tətbiq edilən ən effektiv vasitələrdən biri audit yanaşmasıdır.

Audit, ənənəvi mənada, maliyyə hesabatlarının və əməliyyatların düzgünlüyünü qiymətləndirmək məqsədi daşıyırdı. Lakin son illərdə audit anlayışı genişlənmiş və informasiya təhlükəsizliyi, IT idarəetməsi və kiberrisklərin monitorinqi kimi sahələrə integrasiya olunmuşdur. Bu, həm risklərin sistemli idarə olunmasına, həm də təşkilat daxilində hesabatlılığın və şəffaflığın güclənməsinə imkan verir.

Bu məqalənin məqsədi kibertəhlükəsizlik risklərinin idarə olunmasında audit yanaşmasının nəzəri və praktik əsaslarını müəyyənləşdirmək, beynəlxalq təcrübələri təhlil etmək və Azərbaycan kimi inkişafda olan ölkələr üçün tövsiyələr verməkdir.

1.Nəzəri çərçivə və beynəlxalq standartlar.

* “İqtisadiyyat” kafedrasının b/m BAAU,
e-mail: bayramova.g.r@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-4583-1812>

Kiberrisiklər geniş mənada rəqəmsal mühitdə fəaliyyət göstərən hər hansı iqtisadi subyektin informasiya sistemlərinə və əməliyyat sabitliyinə yönəlmiş potensial təhlükələr toplusudur.

Bu risklər əsasən üç istiqamətdə təzahür edir:

1. Texnoloji risklər – proqram və texniki infrastrukturun zəifliyindən irəli gələn hücumlar;
2. İnsani risklər – əməkdaşların səhvləri, sosial mühəndislik və daxili sui-istifadə hallarından yaranan təhlükələr;
3. Strateji və reputasiya riskləri – kiberhücumların nəticəsində bazar etibarının və müştəri inamının itirilməsi.

Kiberrisiklərin mahiyyəti ondadır ki, onlar yalnız maliyyə itkilərinə deyil, həm də rəqabət üstünlüyünün itirilməsinə səbəb ola bilər. Müasir iqtisadi mühitdə məlumat axını, big data analitikası və süni intellekt sistemləri rəqabətin əsas resurslarıdır. Bu resursların pozulması isə Kibertəhlükəsizlik informasiya sistemlərinin məxfiliyinin, bütövlüyünün və əlçatanlığının qorunması məqsədilə tətbiq olunan texniki və idarəetmə tədbirlərinin məcmusudur. Risk isə müəyyən bir təhlükənin reallaşma ehtimalı və təsir dərəcəsi ilə ölçülən mümkün zərərdir. Kiberrisiklər, ənənəvi maliyyə və əməliyyat risklərindən fərqli olaraq, yüksək dəyişkənliyə və texnoloji asılılığa malikdir.

Smith (2022) qeyd edir ki, kibertəhlükəsizlik risklərinin idarə olunması yalnız texniki proses deyil, həm də korporativ idarəetmə məsələsidir. Bu yanaşma risklərin strateji planlaşdırmaya integrasiyasını təmin edir. Brown (2021) isə vurğulayır ki, audit prosesi təşkilatlarda risk şüurunun formalaşmasına və təhlükəsizlik mədəniyyətinin güclənməsinə səbəb olur.

Ən çox istifadə edilən beynəlxalq çərçivələrdən bəziləri bunlardır:

- ISO/IEC 27001: İnformasiya təhlükəsizliyi idarəetmə sistemlərinin (ISMS) əsas standartı. Risklərin müəyyənləşdirilməsi, qiymətləndirilməsi və müvafiq nəzarətlərin tətbiqini tələb edir.
- NIST Cybersecurity Framework: ABŞ Milli Standartlar və Texnologiyalar İnstitutunun təqdim etdiyi çərçivə. Beş əsas mərhələni əhatə edir: müəyyənləşdirmə, qoruma, aşkarlama, cavabvermə və bərpa.
- COBIT 2019: İT idarəetmə və nəzarət sistemləri üçün metodoloji baza. Bu çərçivə İT fəaliyyətlərini biznes məqsədləri ilə uzlaşdırmağa yönəlib.

Audit yanaşması kibertəhlükəsizlik risklərinin idarə olunmasında iki əsas məqsədə xidmət edir:

1. Uyğunluğun qiymətləndirilməsi: Qanunvericilik, normativ sənədlər və beynəlxalq standartlara uyğunluq.
2. Effektivliyin ölçülməsi: Tətbiq edilən nəzarət mexanizmlərinin real təsir gücünün qiymətləndirilməsi.

Kibertəhlükəsizlik auditı yalnız texnoloji yoxlama deyil, həm də təşkilatın risk mədəniyyətinin, idarəetmə strukturunun və insan resurslarının qiymətləndirilməsini əhatə etməlidir.

Bu tədqiqat keyfiyyət və kəmiyyət metodlarının sintezinə əsaslanır. Əsas yanaşma kimi analitik-deskriptiv metod tətbiq olunmuşdur. Beynəlxalq təcrübələr, standart sənədlər və 2020–2024-cü illər üzrə aparılmış kibertəhlükəsizlik hesabatları təhlil edilmişdir.

Tədqiqatın məqsədi:

Audit yanaşmasının kibertəhlükəsizlik risklərinin azaldılmasında effektivliyini müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın mərhələləri:

1. Mövcud ədəbiyyatın və standartların təhlili;
2. Kiberrisiklərin təsnifatı və qiymətləndirilməsi;
3. Audit yanaşmasının tətbiq mexanizmlərinin müəyyənləşdirilməsi;
4. Praktiki nəticələrin müqayisəli təhlili.

2. Kibertəhlükəsizlik risklərinin amillər üzrə təhlilində audit yanaşması.

Kiberrisklərin yaranmasına təsir edən əsas amilləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Rəqəmsallaşma və avtomatlaşdırma

İqtisadi proseslərin rəqəmsallaşması — elektron ticarət, bulud texnologiyaları, süni intellekt — yeni risk növlərinin yaranmasına səbəb olur. Innovasiyalarla yanaşı, sistemlərdə yeni zəifliklər də meydana çıxır.

Qlobal integrasiya və iqtisadi açıq sistemlər

Rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat beynəlxalq ticarət və maliyyə əlaqələrinin genişlənməsi ilə bağlıdır. Bu əlaqələr kiberrisiklərin transmilli xarakter almasına şərait yaradır.

İnsan faktorunun təsiri

Statistik məlumatlara görə, kibertəhlükəsizlik insidentlərinin təxminən 70%-i əməkdaşların diqqətsizliyi və təlim çatışmazlığı ilə əlaqədardır. Bu, rəqabətli şirkətlərdə daxili təhlükəsizlik mədəniyyətinin formalaşdırılmasının zəruriliyini göstərir.

Normativ-hüquqi mühitin qeyri-kafi inkişafı

Bir çox ölkələrdə kibertəhlükəsizlik üzrə hüquqi tənzimləmələr iqtisadi proseslərin dinamikasına uyğunlaşdırılmayıb. Bu, risklərin səmərəli idarə olunmasına mane olur.

Kiberrisiklər iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinə bir neçə istiqamətdə təsir edir:

1. Maliyyə dayanıqlığına təsir: Kiberrisiklər nəticəsində şirkətlər birbaşa maliyyə itkiləri ilə yanaşı, sığorta və bərpa xərclərinə də məruz qalır.
2. Innovasiya mühitinə təsir: Kiberrisiklərdən qorxan müəssisələr yeni texnologiyaların tətbiqində ehtiyatlı davranır, bu isə innovasiya tempini azaldır.
3. Bazar etibarını və müştəri inamını: Kiberrisiklər müştəri məlumatlarının sızmasına və brend reputasiyasının zəifləməsinə gətirib çıxarır.
4. Makroiqtisadi sabitlik: Kibertəhlükələr enerji, maliyyə və logistika kimi kritik sahələrə yönəldikdə iqtisadi sistemlərin bütövlüyü zədələnir.

Beləliklə, kiberrisiklərin idarə olunması rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat üçün yalnız texniki deyil, həm də strateji prioritetdir.

Rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatda kiberrisiklərin idarə olunması çoxsəviyyəli yanaşma tələb edir. Burada əsas istiqamətlər bunlardır:

Standartlaşdırılmış təhlükəsizlik sistemləri

ISO 27001, NIST və COBIT kimi beynəlxalq standartlar informasiya təhlükəsizliyinin idarə olunmasında əsas çərçivə rolunu oynayır. Bu standartların tətbiqi təşkilatlara riskləri ölçmək, monitorinq aparmaq və nəzarət mexanizmlərini təkmilləşdirmək imkanı verir.

Audit və monitorinq mexanizmləri

Audit və monitorinq mexanizmləri təşkilatlarda risklərin idarə edilməsi və əməliyyatların effektivliyinin təmin edilməsi baxımından əhəmiyyətli rol oynayır. Bu iki fəaliyyət bir-birini tamamlayır, lakin məqsəd, yanaşma və tətbiq sahələri baxımından fərqlənir.

Monitorinqin auditə təsiri: Monitorinq fəaliyyətləri, audit prosesini məlumatlandırır və potensial risk sahələrini müəyyən edir. Bu, auditin daha hədəfli və effektiv olmasına kömək edir.

Auditin monitorinqə təsiri: Audit nəticələri, monitorinq sistemlərinin effektivliyini qiymətləndirir və təkmilləşdirilməsi üçün tövsiyələr təqdim edir.

Audit və monitorinq mexanizmləri, təşkilatların riskləri effektiv şəkildə idarə etməsi və əməliyyatlarının effektivliyini təmin etməsi üçün vacibdir. Bu iki fəaliyyət bir-birini tamamlayır və qarşılıqlı əlaqədə olaraq təşkilatın ümumi idarəetmə sisteminin gücləndirilməsinə xidmət edir.

Daimi audit yoxlamaları kiberrisklərin aşkarlanmasında və profilaktik tədbirlərin hazırlanmasında mühüm rol oynayır. Audit yanaşması yalnız texniki yoxlama deyil, həm də idarəetmə qərarlarının qiymətləndirilməsi vasitəsidir.

İnsan kapitalının gücləndirilməsi

Təhlükəsizlik mədəniyyəti və təlim proqramları kiberrisklərin azaldılmasında əsas insan amilidir. İşçilərin məlumatlılığı təşkilatın ümumi təhlükəsizlik səviyyəsini yüksəldir.

Dövlət səviyyəsində siyasət və tənzimləmə

Rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat üçün dövlət səviyyəsində kibertəhlükəsizlik strategiyalarının, hüquqi bazanın və milli CERT mərkəzlərinin fəaliyyətinin gücləndirilməsi vacibdir.

3. Kibertəhlükəsizlik risklərinin idarə olunmasında audit integrasiyasının təhlili.

Rəqəmsal transformasiya və avtomatlaşdırma iqtisadiyyatın bütün sahələrində idarəetmə proseslərinin əsasını dəyişir. Müasir təşkilatlar, informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə əməliyyatların səmərəliliyini artırmaq, resursları optimal şəkildə idarə etmək və rəqabət üstünlüyü əldə etmək imkanlarını genişləndirir. Bu prosesdə audit yalnız maliyyə yoxlaması vasitəsi kimi deyil, həm də idarəetmə proseslərinin təkmilləşdirilməsi və risklərin idarə olunmasında strateji alət kimi əhəmiyyət qazanır.

Ənənəvi audit yanaşmaları əsasən maliyyə uyğunluğunu və əməliyyatların qanunvericiliyə uyğunluğunu yoxlamağa yönəlmişdi. Lakin rəqəmsallaşma və avtomatlaşdırma şəraitində auditin funksiyaları genişlənir. Artıq audit, idarəetmə qərarlarının düzgünlüyünü qiymətləndirmək, strateji məqsədlərə nail olunmasını təmin etmək və təşkilatın dayanıqlı inkişafını dəstəkləmək üçün istifadə olunur. Bu yanaşma, eyni zamanda risklərin erkən aşkarlanmasını və onların sistemli şəkildə idarə olunmasını mümkün edir. Audit, təşkilatın əməliyyat performansını və daxili nəzarət mexanizmlərini qiymətləndirərək rəhbərliyə məlumatlı qərarlar vermək imkanı yaradır.

Rəqəmsallaşma audit proseslərini sürətləndirir və effektivliyini artırır. Elektron məlumat bazaları, bulud texnologiyaları və analitik alətlər auditorlara əməliyyat məlumatlarını real vaxtda izləmək imkanı verir. Bu, yalnız hesabatların hazırlanmasını asanlaşdırmır, həm də idarəetmə proseslərində şəffaflığın və hesabatlılığın artırılmasına şərait yaradır. Süni intellekt və maşın öyrənməsi kimi texnologiyalar risklərin proqnozlaşdırılmasını, anomaliyaların aşkarlanmasını və təhlil prosesini avtomatlaşdırır. Bu yanaşma auditorlara yalnız problemləri aşkar etmək deyil, həm də onların təsirlərini qiymətləndirmək imkanı verir. Nəticədə, audit həm sürətli, həm də dəqiq qərar qəbul etmə üçün əhəmiyyətli məlumat bazası təmin edir.

Avtomatlaşdırma, repetitiv əməliyyatların sistem tərəfindən idarə olunmasına imkan verir və auditorların diqqətini strateji və kritik sahələrə yönəldir. Bu, idarəetmə komandalarına real vaxt rejimində hesabatların təqdim olunmasını təmin edir, risklərin izlənməsini optimallaşdırır və idarəetmə proseslərinin effektivliyini artırır. Avtomatlaşdırılmış audit mexanizmləri, eyni zamanda, daxili nəzarət sistemlərinin davamlı monitorinqinə imkan yaradır və potensial uyğunsuzluqları vaxtında aşkar edir. Bundan əlavə, avtomatlaşdırma təşkilatlarda əməliyyatların səmərəliliyini artıraraq insan səhvlərinin və subyektiv qiymətləndirmələrin təsirini azaldır.

Auditin idarəetmə proseslərinə integrasiyası təşkilatlarda şəffaflıq və hesabatlılığı artırır. Effektiv audit yanaşmaları qərar qəbul etmə prosesinə dəstək verir, strateji riskləri müəyyənləşdirir və resursların optimal istifadəsini təmin edir. Eyni zamanda, bu integrasiya idarəetmə komandalarına həm maliyyə, həm də əməliyyat performansını qiymətləndirmək və inkişaf etdirmək imkanı yaradır. Rəqəmsal və avtomatlaşdırılmış audit yanaşmaları, həmçinin, təşkilatın rəqabət üstünlüyünün qorunmasına və dayanıqlı iqtisadi inkişafa töhfə verir. Müasir audit yanaşmaları həmçinin kibertəhlükəsizlik, məlumatların qorunması və tənzimləyici uyğunluq sahələrini də əhatə edir ki, bu da təşkilatın ümumi risk idarəetməsini gücləndirir.

Rəqəmsallaşma və avtomatlaşdırma şəraitində auditin idarəetmə proseslərinə inteqrasiyası müasir təşkilatlar üçün strateji əhəmiyyət kəsb edir. Bu inteqrasiya vasitəsilə audit yalnız uyğunluğun yoxlanılması aləti kimi deyil, həm də idarəetmə qərarlarının təkmilləşdirilməsi, risklərin sistemli idarə olunması və dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi üçün mühüm vasitəyə çevrilir. Süni intellekt, analitik alətlər və avtomatlaşdırılmış sistemlər auditorlara real vaxt rejimində məlumat bazası təqdim edir, risklərin proqnozlaşdırılmasını və əməliyyatların səmərəliliyini artırır. Nəticədə, auditin idarəetmə proseslərinə inteqrasiyası təşkilatların şəffaflığını, etibarlılığını və rəqabət qabiliyyətini gücləndirir, həmçinin dayanıqlı iqtisadi inkişaf üçün əsas təminat yaradır. Bu yanaşma həm idarəetmə komandaları, həm də tənzimləyici orqanlar üçün strateji dəyər daşıyır, gələcək iqtisadi perspektivləri dəstəkləyir və rəqabət mühitində üstün mövqə təmin edir.

Təhlil göstərir ki, kiberrisiklər artıq yalnız texnoloji problem deyil, həm də iqtisadi strategiyanın ayrılmaz hissəsidir. Rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın əsas göstəricilərindən biri rəqəmsal davamlılıq və kibertəhlükəsizlik səviyyəsidir. Müasir iqtisadi modellər göstərir ki, texnoloji inkişaf ilə yanaşı, risklərin idarə olunması qabiliyyəti də rəqabət üstünlüyü yaradır. Beləliklə, kibertəhlükəsizlik sahəsində investisiyalar iqtisadi artımın davamlılığını təmin edir.

Bundan əlavə, beynəlxalq əməkdaşlıq da kiberrisiklərin azaldılmasında mühüm rol oynayır. Avropa İttifaqının NIS2 direktivi, ABŞ-ın “Cybersecurity and Infrastructure Security Act” kimi qanunları qlobal bazarlarda təhlükəsizliyin harmonizasiyasına yönəlmişdir.

Audit prosesinin mərhələləri

Audit prosesi aşağıdakı ardıcılıqla həyata keçirilir:

1. Planlaşdırma: Audit məqsədləri və əhatə dairəsi müəyyən edilir.
2. Risklərin müəyyənləşdirilməsi: Əsas kiberrisiklər təhlil edilir və prioritetləşdirilir.
3. Nəzarətlərin qiymətləndirilməsi: Mövcud təhlükəsizlik siyasətləri, prosedurlar və texniki nəzarətlər qiymətləndirilir.
4. Testləşdirmə: Penetrasiya testləri, simulyasiya hücumları, zəiflik analizləri.
5. Qiymətləndirmə və hesabat: Risklərin təsir dərəcəsi müəyyənləşdirilir və tövsiyələr verilir.

Kibertəhlükəsizlik auditinin mərhələləri:

Mərhələ	Təsviri
Planlaşdırma	Audit məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsi
Risiklərin təhlili	Kiberrisiklərin təsnifatı və prioritetləşdirilməsi
Nəzarətlərin qiymətləndirilməsi	İdarəetmə və texniki nəzarətlərin səmərəliliyi
Testləşdirmə	Penetrasiya testləri və simulyasiya hücumları
Hesabat	Yekun qiymətləndirmə və tövsiyələr

Praktiki tətbiqlər

- Maliyyə sektoru: Banklar mütəmadi olaraq ISO 27001 və PCI DSS standartlarına uyğun auditlər aparır.
- Enerji sektoru: SCADA sistemlərinin təhlükəsizlik auditinin enerji infrastrukturunun qorunmasını təmin edir.

- Səhiyyə sektoru: Elektron tibbi məlumatların qorunması üçün HIPAA uyğunluq auditləri tətbiq edilir.

1. Audit nəticəsində aşkarlanan zəifliklərin 60%-i insan amili ilə bağlıdır.
2. Təşkilatlarda risklərin sənədləşməsi və prioritetləşdirilməsi çox vaxt natamam olur.
3. Audit prosesi tətbiq edilən təşkilatlarda məlumat sızması hadisələri 45% azalmışdır.
4. Audit nəticələri əsasən rəhbərliyin qərar qəbul etmə prosesinə müsbət təsir göstərmişdir.

Kibertəhlükəsizlik auditi təşkilatlara riskləri aşkarlamaqla yanaşı, həm də onların qarşısını almaq üçün strateji planlaşdırma imkanı yaradır. Audit nəticəsində əldə olunan məlumatlar təşkilatın risk xəritəsini formalaşdırır və qərarların əsasını təşkil edir.

Audit və idarəetmə inteqrasiyası

Audit yalnız nəzarət vasitəsi deyil, həm də idarəetmə alətidir. IT auditi nəticəsində əldə olunan nəticələr strateji planlara və korporativ siyasətlərə inteqrasiya olunmalıdır.

Süni intellektin rolu

Son illərdə süni intellekt (AI) kiberrisiklərin monitorinqində və audit proseslərində mühüm rol oynamağa başlayıb. AI texnologiyaları anomaliyaların aşkarlanması, təhdidlərin proqnozlaşdırılması və audit hesabatlarının avtomatlaşdırılmasında istifadə olunur.

Süni intellektin kiberrisk auditindəki əsas rolu:

1. Anomaliyaların və Təhdidlərin Aşkarlanması

SI, böyük həcmdə məlumatları real vaxtda təhlil edərək anomaliyaları və potensial təhlükələri müəyyən edir. Bu, insan analitiklərinin qaça biləcəyi nüansları aşkar etməyə imkan verir

2. İnsidentlərə Avtomatik Reaksiya və İzolyasiya

Təhlükəsizlik komandaları tərəfindən müəyyən edilmiş meyarlara əsasən, SI avtomatik olaraq insidentlərə reaksiya verə və təsirlənmiş aktivləri izolyasiya edə bilər. Bu, müdaxilə müddətini azaldır və təhlükəsizliyi artırır

3. Risk Qiymətləndirməsinin Avtomatlaşdırılması

SI, müxtəlif mənbələrdən gələn məlumatları birləşdirərək risk qiymətləndirməsini avtomatlaşdırır. Bu, audit proseslərini sürətləndirir və daha dəqiq nəticələr əldə etməyə kömək edir.

4. İnformasiya Təhlükəsizliyi İdarəetmə Sistemlərinin Gücləndirilməsi

SI, davamlı monitorinq və təhlil vasitəsilə informasiya təhlükəsizliyi idarəetmə sistemlərinin effektivliyini artırır. Bu, təşkilatların təhlükəsizlik mövqeyini gücləndirir SI-nin kiberrisk auditində tətbiqi, beynəlxalq standartlara və çərçivələrə uyğun olaraq həyata keçirilir:

- ISO/IEC 27001: İnformasiya təhlükəsizliyi idarəetmə sistemlərinin tələblərini müəyyən edir.
 - NIST Cybersecurity Framework: Kibertəhlükəsizlik risklərinin idarə olunmasına dair istiqamətlər təqdim edir.
 - COBIT 2019: IT idarəetməsi və idarəetmə çərçivəsini təmin edir.
- Bu çərçivələr, SI-nin kiberrisk auditində effektiv və uyğun tətbiqini təmin edir. SI-nin kiberrisk auditində istifadəsi bəzi riskləri də özü ilə gətirir:
- Məlumat Məxfilik və Təhlükəsizlik: SI sistemləri böyük həcmdə məlumatları təhlil edir, bu da məlumatların məxfilik və təhlükəsizliyinə risk yarada bilər.
 - Bias və Ədalətsizlik: SI modelləri təlim məlumatlarına əsaslanır, bu da nəticələrin ədalətsiz olmasına səbəb ola bilər.
 - İnsan Nəzarətinin Azalması: Tam avtomatlaşdırılmış sistemlərdə insan nəzarətinin azalması, səhvlərin və sui-istifadələrin artmasına səbəb ola bilər.
 - Bu riskləri azaltmaq üçün təşkilatlar, SI sistemlərinin dizaynında etik və hüquqi prinsipləri nəzərə almalı, müntəzəm auditlər və nəzarət mexanizmləri tətbiq etməlidir.

Əsas problemlər

- İnsan resurslarının çatışmazlığı;
- Audit nəticələrinin icrasının zəif monitorinqi;
- Beynəlxalq standartların tam tətbiq olunmaması;
- Sənədləşmənin zəifliyi və məlumat siloları.

Nəticə

Kiberrisklərin rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatda rolu getdikcə artır. Onların idarə olunması yalnız texniki deyil, strateji səviyyədə həyata keçirilməlidir.

Əsas nəticələr:

- Kiberrisklər rəqəmsal iqtisadiyyatın təbii müşayiətçisi olsa da, düzgün idarəetmə sayəsində rəqabət üstünlüyünə çevrilə bilər;
- İnformasiya təhlükəsizliyinə yönəlmiş investisiyalar iqtisadi sabitliyi və etibarlılığı artırır;
- Kibertəhlükəsizlik üzrə milli və beynəlxalq əməkdaşlıq rəqabətqabiliyyətli inkişafın əsas təminatıdır.

Tövsiyə olunur ki, ölkələr və müəssisələr kiberrisklərin idarə edilməsində sistemli yanaşmanı tətbiq etsin, beynəlxalq standartlardan istifadə etsin və informasiya təhlükəsizliyini rəqabət strategiyasının mərkəzinə çevirsin.

Bu araşdırma göstərir ki, kibertəhlükəsizlik risklərinin idarə olunmasında audit yanaşması sistemli və effektiv bir idarəetmə vasitəsidir. Audit yalnız risklərin aşkarlanması üçün deyil, həm də onların qarşısını almaq üçün davamlı inkişaf prosesinin bir hissəsidir.

Əsas nəticələr:

1. Audit kiberrisklərin azaldılmasında strateji əhəmiyyətə malikdir.
2. Audit nəticələri təşkilatın qərar qəbul etmə prosesinə şəffaflıq gətirir.
3. Audit prosesi kibertəhlükəsizlik siyasətlərinin təkmilləşdirilməsinə şərait yaradır.
4. Süni intellekt və böyük verilənlər analitikası audit prosesini daha səmərəli edir.

Təvsiyələr:

- Təşkilatlarda audit prosesi illik və planlı şəkildə aparılmalıdır.
- Auditin nəticələri real vaxtda izlənməlidir.
- Kiberhücum ssenariləri üzrə simulyasiya testləri genişləndirilməlidir.
- Beynəlxalq standartların yerli qanunvericiliklə inteqrasiyası gücləndirilməlidir.
- IT auditi üzrə mütəxəssislərin hazırlanması və sertifikatlaşdırılması təşviq edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aliyev, R. (2023). Kibertəhlükəsizlikdə risklərin idarə olunması. Bakı: Elm nəşriyyatı.
2. Brown, L. (2021). The Role of Audit in Cyber Risk Governance. International Audit Review.
3. Deloitte (2020). Cybersecurity Risk in the Age of Digital Transformation.
4. ENISA (2023). Threat Landscape Report.
5. ISO/IEC 27001:2013 – Information Security Management Systems.
6. Kaspersky Lab (2022). IT Threat Evolution Report.
7. NIST Cybersecurity Framework, 2020.
8. PwC (2021). Global Digital Trust Insights Survey.
9. Smith, J. (2022). Cybersecurity Risk Management. Journal of Information Security.
10. ISACA, COBIT 2019 Framework.

“Роль аудита в управлении рисками кибербезопасности в модели Конкурентоспособной и устойчивой экономики”

Развитие конкурентоспособной экономики определяется цифровизацией и технологическими инновациями, которые выступают основными движущими силами прогресса. Однако наряду с этим процессом возрастают киберриски — то есть угрозы, направленные на информационные системы, инфраструктурные сети и финансовые операции, — которые оказывают серьёзное влияние на экономическую стабильность и устойчивость. В данной статье рассматривается сущность киберрисков в конкурентоспособной экономике, факторы их формирования, механизмы воздействия и подходы к управлению. Анализ показывает, что киберриски представляют собой не только технологическую проблему, но и угрозу управленческого, стратегического и репутационного характера. Цель исследования — комплексно оценить влияние киберрисков и системно объяснить их воздействие на конкурентные преимущества экономики.

Аудиторский подход играет ключевую роль в развитии конкурентоспособной и устойчивой экономики. Аудит обеспечивает прозрачность финансовых и операционных процессов, проверяет эффективное использование ресурсов и позволяет своевременно выявлять риски. В условиях устойчивой экономической среды аудит оценивает не только финансовое соответствие, но и управленческие процессы, правильность стратегических решений и области социальной ответственности. Эффективные методы аудита повышают доверие в организациях, совершенствуют процесс принятия решений и поддерживают сохранение конкурентных преимуществ. Таким образом, аудит становится неотъемлемой частью устойчивого экономического развития.

Развитие цифровой экономики и возрастающая роль информационных технологий в деятельности организаций сделали необходимым управление рисками кибербезопасности. Кибербезопасность рассматривается не только как технологическая, но и как стратегическая, экономическая и правовая проблема. В данной статье исследуется роль аудиторского подхода в управлении рисками кибербезопасности. Статья объединяет теоретические и практические подходы и основана на анализе международных стандартов — ISO/IEC 27001, NIST Cybersecurity Framework и COBIT 2019. Результаты показывают, что аудиторский подход играет ключевую роль в выявлении киберрисков, оценке механизмов контроля и построении устойчивой системы управления безопасностью. Этот подход способствует обеспечению прозрачности, подотчётности и постоянного развития в организациях.

Ключевые слова: *кибербезопасность, аудит, управление рисками, информационная безопасность, NIST, ISO 27001, COBIT.*

Summary

Bayramova Gulnara

“The role of audit in managing cybersecurity risks in a competitive and sustainable economy model”

Digitalization and technological innovations are the main driving forces in the development of a competitive economy. However, alongside this process, cyber risks — that is, threats targeting information systems, infrastructure networks, and financial operations — have a significant impact on economic stability and resilience. This article examines the essence of cyber risks in a competitive economy, their formation factors, impact mechanisms, and management approaches. The analysis shows that cyber risks are not only a technological issue but also pose managerial, strategic, and reputational threats. The purpose of this study is to comprehensively assess the impact of cyber risks and systematically explain their influence on the competitive advantages of the economy.

The audit approach plays a key role in the development of a competitive and sustainable economy. Audit ensures the transparency of financial and operational processes, verifies the efficient use of resources, and enables timely identification of risks. In a sustainable economic environment, audit evaluates not only financial compliance but also management processes, the accuracy of strategic decisions, and areas of social responsibility. Effective audit practices enhance organizational reliability, improve decision-making processes, and support the preservation of competitive advantages. Thus, audit becomes an integral part of sustainable economic development.

The development of the digital economy and the increasing role of information technologies in organizational activities have made the management of cybersecurity risks essential. Cybersecurity is considered not only a technological issue but also a strategic, economic, and legal matter. This article investigates the role of the audit approach in managing cybersecurity

risks. The study combines theoretical and practical approaches and is based on analyses conducted within the framework of international standards — ISO/IEC 27001, NIST Cybersecurity Framework, and COBIT 2019. The results indicate that the audit approach plays a key role in identifying cyber risks, evaluating control mechanisms, and establishing a sustainable cybersecurity management system. This approach supports transparency, accountability, and continuous development within organizations.

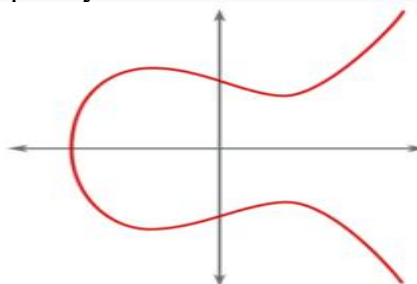
Keywords: *Cybersecurity, audit, risk management, information security, NIST, ISO 27001, COBIT.*

VİRTUAL VALYUTA. KRİPTOVALYUTANIN RİYAZİ ƏSASLARI. AZƏRBAYCANDA KRİPTOVALYUTA ÇATIŞMAYAN CƏHƏTLƏRİ

Afaq HÜSEYNOVA*

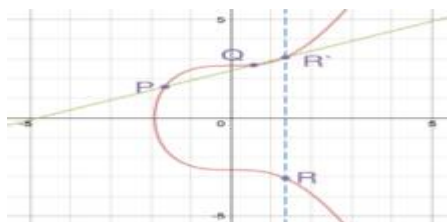
1. Kriptovalyutanın riyazi əsasları elliptik əyrilər

Bitcoin-in əsas hissəsi kriptografik alqoritmlərdir. Xüsusilə, ECDSA (Elliptic Curve Digital Signature Algorithm) alqoritmi məlumatları imzalamaq üçün elliptik əyrilərdən və sonlu sahələrdən istifadə edir, üçüncü tərəfə imzanın həqiqiliyini yoxlamağa imkan verir, saxtakarlıq ehtimalını aradan qaldırır. K sahəsi üzərində elliptik əyri K-da əmsalları olan kub tənliyi və "sonsuzluq nöqtəsi" ilə müəyyən edilir və K-nin cəbri örtüyü üzərindəki kub əyrisidir. Elliptik əyrinin formalarından biri Veyerştrasın əyrisidir.



$$y^2 = x^3 + ax + b$$

Əmsalı $a = 0, b = 7$ (bitcoin əmsalı) olduqda funksiyanın qrafiki aşağıdakı kimi olur.



* Riyaziyyat və İKT kafedrasının müəllimi, BAAU,
e-mail: afaismayilova28@gamil.com

Koordinatları $P(a, b)$ və $Q(a, -b)$ formasında olan iki nöqtədən xətt çəkilərsə, o, ordinat oxuna paralel olacaqdır. Bu halda üçüncü kəsişmə nöqtəsi olmayacaq. Bu problemi həll etmək üçün O ilə işarələnən sözdə sonsuzluq nöqtəsi təqdim edilir. Buna görə də kəsişmə yoxdursa, tənlik $P + Q = O$ formasını alır. Əgər əlavə olaraq bir nöqtə əlavə etmək istəsək (ikiqat artırmaq) toxunma nöqtəsi $Q - d$ ür.

Azərbaycanda kriptovalyuta anlayışı

İstənilən fiziki və ya hüquqi şəxs kriptovalyuta fəaliyyətinə başlamazdan əvvəl (blokçeyn texnologiyası, bitkoin mayninqi və s.) Azərbaycan Respublikasının Kriptovalyuta qaydaları və qanunlarını təhlil etməlidir. Azərbaycan Kriptovalyuta Qaydalarına gəldikdə, istənilən yerli və ya xarici şəxs kriptovalyuta fəaliyyətinə, yəni bitkoin mayninqinə və ya kriptovalyuta alınmasına sadəcə olaraq qanunla qadağan olunmadığına görə cəlb edilə bilər. Bununla belə, Azərbaycanda kriptovalyutadan istifadə ilə bağlı müəyyən hüquqi məhdudiyyətlər tətbiq olunacaq, çünki bunlar Azərbaycanda qanuni ödəniş vasitəsi kimi qəbul edilmir.

Azərbaycan vətəndaşları və ya Azərbaycanda xarici vətəndaşlar onlayn kriptovalyuta almaq hüququna malikdirlərmə? Bu xidmətlərdə istifadə edilən kriptovalyutaların növü mayninq ölkəsinə uyğun olaraq əldə olunur. Azərbaycandan ödənişlər Azərbaycanda lisenziyalı banklar vasitəsilə həyata keçiriləcək. Bu cür əməliyyatlar qanunla qadağan edilmir və hesab sahibi bank hesabındakı vəsaitdən əmlak üzərində sərəncamın digər formaları kimi istifadə etməkdə sərbəstdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, onlayn kriptovalyuta alqı-satqısının müəyyən vergi təsirləri tətbiq olunacaq. İndi isə bir az daha Azərbaycan Respublikasının Kriptovalyuta qanunları haqqında danışaq. Blokçeyn texnologiyası və kriptovalyuta anlayışları hüquqi sahədə yenidir və bu baxımdan bu sahəni tənzimləyən birbaşa normativ akt (qanun, Nazirlər Kabinetinin qərarı, sərəncam və ya qaydalar) yoxdur. Bununla belə, kriptovalyuta anlayışı Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə tam yad deyildir. Belə ki, qanunvericilikdə bu anlayışa yalnız bir- Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı tərəfindən təsdiq edilmiş “Marja ticarəti Qaydası” kimi müəyyən edilən qaydalarda istinad olunur. Bu Qaydanın 7.2-ci maddəsində göstərilir ki, investisiya şirkətinin fərq müqaviləsi üzrə müştərilərinə (institutsonal və peşəkar investorlar istisna olmaqla) təqdim etdiyi maksimum kredit həddi aşağıdakı qaydada müəyyən edilir: ... 7.2.4. baza aktivli kriptovalyuta (rəqəmsal valyuta) olan fərq müqavilələri üzrə 2:1.Ə

Qayda fərq müqaviləsinə aşağıdakı kimi tərif verir: baza aktivin alış/satışı üzrə mövqenin açılış və bağlanış qiymətləri arasındakı fərqi müqavilə bağlayan tərəfə ödənilməsinə nəzərdə tutan müqavilə.

Qaydalara əsasən Azərbaycan kriptovalyutası tənzimləməsinə dair yeganə istinad (dolaylı yolla olsa da) kriptovalyutalı rəqəmsal valyuta və deməli, ənənəvi mənada rəsmi tender və ya valyutaya ekvivalent olmasa da, valyuta növü kimi müəyyən edir.

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq, kriptovalyuta fəaliyyəti (bitkoin mayninqi) “Elektron ticarət haqqında” və “Valyuta tənzimi haqqında”, “Qiymətli kağızlar bazarı haqqında”, “Mülki Məcəllə” (54-cü fəsil) ilə uyğunluq təşkil edir. Lakin bu qanunlar müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikasında elektron ticarəti və Azərbaycan Respublikasında valyuta tənzimləməsinə, Azərbaycan Respublikasında investisiya qiymətli kağızlarını tənzimləyir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 11-ci maddəsinin 2-ci bəndinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının daxili suları, Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan hissəsi, Azərbaycan Respublikasının üzərindəki hava məkanı Azərbaycan Respublikasının ərazisinin tərkib hissəsidir. Bununla da, internet məkanı özlüyündə Azərbaycan Respublikasının ərazisinə daxil deyil və cari məsələ bu qanunlarla tənzimlənmir. Adı çəkilən fəaliyyətin qanuniliyinə gəldikdə, qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının aşağıdakı müddəalarına əsasən, bitkoin/bitkoin mayninq sahəsində kriptovalyuta fəaliyyəti qanunidir:

Maddə 59. Azad sahibkarlıq hüququ, hər kəs öz imkanlarından, qabiliyyətindən və əmlakından sərbəst istifadə edərək təkbəşinə və ya başqaları ilə birlikdə azad sahibkarlıq fəaliyyəti və ya qanunla qadağan edilməmiş digər iqtisadi fəaliyyət növü ilə məşğul ola bilər; Maddə 71.9. Qanuna zidd olan vəzifələrin icrasının yolverilməzliyi, hər kəs qanunla qadağan olunmayan hərəkətləri edə bilər və heç kəs qanunla nəzərdə tutulmayan hərəkətləri etməyə məcbur edilə bilməz.

Fəaliyyətin qanuniliyinə gəldikdə isə, qeyd edək ki, internet üzərindən keçirilən idman və mərc oyunları üçün Cinayət və İnzibati Xətalər məəcəllələrində müvafiq sanksiyalar müəyyən edilmişdir. Müqayisə üçün bildirək ki, sözügedən Məcəllələrdə internet üzərindən kriptovalyuta mübadiləsi əməliyyatları üçün heç bir məhdudiyyət və ya qadağa müəyyən edilmir.

Müştərilərin Azərbaycandakı bank hesablarından xaricə ediləcək ödənişlərin qanuniliyinə gəlincə, Azərbaycan Respublikasının kriptovalyuta qanunlarına əsasən, belə əməliyyatlar Mərkəzi Bank tərəfindən təsdiqlənmiş “Azərbaycan Respublikasının rezidentlərinin xarici valyutada, habelə qeyri-rezidentlərin milli və xarici valyutada əməliyyatlarının aparılması Qaydaları”nın 4.3-cü maddəsi ilə tənzimlənir və icazə verilir. Yekun olaraq, bununla bağlı heç bir fərqli qayda ortaya qoymuş presedent hüququ yoxdur.

Son olaraq qeyd edək ki, bitkoin mayninqi və ya hər hansı digər kriptovalyuta fəaliyyəti Azərbaycan Respublikasının Kriptovalyuta qanunları ilə tənzimlənməsə də, belə fəaliyyət Azərbaycan Respublikasının heç bir qanunu ilə qadağan edilmir.

Kriptovalyutanın çatışmayan cəhətləri və gələcəyi

Kriptovalyuta sahəsi bir sıra risk və imkanları eyni anda ehtiva edir. İstifadənin genişləndirilməsi üçün təhlükəsizlik standartlarının yüksəldilməsi, enerji istehlakının səmərələşdirilməsi, tənzimləyici çərçivənin yenilənməsi və təhsil-maarifləndirmə işlərinin güc...

Kriptovalyutalar ənənəvi maliyyə sistemlərinə alternativ olaraq bir neçə üstünlük təklif edir: bank olmayan əhaliyə ödəniş və yığımlara çıxış imkanı, sərhədsiz və sürətli köçürmələr, vasitəçilərin azaldılması və istifadəçi məxfiliyi. Lakin yüksək qiymət volatilliyi, hələ tam formalaşmamış hüquqi çərçivə, enerji sərfi və ətraf mühitə təsir kimi ciddi risklər mövcuddur. Məsələn, Bitcoin mədənçiliyi üçün sərf olunan enerji bəzən ölkə səviyyəsində istehlaka bərabər ola bilər. Sosial baxımdan isə kriptovalyutaların geniş tətbiqi üçün maliyyə savadlılığı, texnoloji infrastruktur və istifadəçi güvəni zəruridir.

Kriptovalyutaların müasir dövrdə qarşılaşdığı ən əsas çağırışlardan biri — hüquqi tənzimləmə məsələsi. Bir çox ölkələrdə kriptovalyutalar hələ yoxlanılmamış iqtisadi aktiva kimi qalır, hüquqi statusları qeyri-dəqiqdir və investorların qorunması üçün sistemli mexanizmlər yoxdur. Məsələn, ABŞ-da kriptovalyuta bazarının manipulyasiyası, çirkli pulların yuyulması və investorların zərərə məruz qalması hallarına rast gəlinir. Beynəlxalq səviyyədə isə Financial Action Task Force (FATF) və digər təşkilatlar virtual aktivlər üzrə “Know Your Customer” (KYC) və “Anti-Money Laundering” (AML) tələblərinin tətbiqini təşviq edir.

Kriptovalyutalar müasir iqtisadi-texnoloji mühiti dəyişdirən və rəqəmsallaşmanın katalizatoru ola biləcək bir fenomendir. Onların texnoloji təməli — blokçeyn və kriptoqrafiya — riyazi alqoritmlərə söykənir. Eyni zamanda, onların uğurlu tətbiqi üçün həm iqtisadi, həm hüquqi, həm də sosial sahələrdə uyğun bünövrənin qurulması vacibdir. Azərbaycanın da bu sahədə strateji addımlar atmalı və rəqəmsal iqtisadiyyatda öz yerini möhkəmləndirməlidir.

Bitcoin-in yaranması ilə başlayan bu inqilab Ethereum və bir çox digər altkoinlərlə genişlənərək müxtəlif istifadə sahələrinə yayıldı. Kriptovalyutaların gələcəyi və bizi gözləyən potensial inkişafı investorlar və texnologiya həvəskarları üçün böyük maraq doğuran mövzudur. Bu məqalə kriptovalyutaların gələcəyini və onların potensial inkişaflarını araşdıracaq. Mərkəzləşdirilməmiş

Maliyyə (DeFi) Qeyri-mərkəzləşdirilmiş Maliyyə və ya DeFi, kriptovalyutaların təklif etdiyi ən innovativ və potensial sahələrdən biridir. DeFi, ənənəvi maliyyə sistemlərindən asılı olmayaraq blokçeyn texnologiyası əsasında qurulmuş maliyyə xidmətləri təklif edir. İstifadəçilər banklara və vasitəçilərə ehtiyac duymadan borc götürə, borc verə və digər maliyyə əməliyyatlarını həyata keçirə bilirlər. DeFi ənənəvi maliyyə sistemi üçün əhəmiyyətli təsirlərə malikdir. Mərkəzləşdirilmiş sistemlərdən fərqli olaraq, DeFi platformaları əməliyyatları vasitəçilər olmadan emal edir, xərcləri azaldır və əlçatanlığı artırır. DeFi təbiiqlərinin gələcəkdə böyüməsi və çoxalması gözlənilir. Ağıllı müqavilələrin və avtomatlaşdırılmış maliyyə əməliyyatlarının artması DeFi-nin potensialını daha da artıracaq.

Nəticə

Kriptovalyutalar müasir dövrdə texnologiyanın və maliyyə sistemlərinin kəşfdiyi mühüm bir nöqtəyə çevrilmişdir. Onlar ənənəvi maliyyə institutlarından fərqli olaraq, decentralizasiya, təhlükəsizlik, sürət və azadlıq prinsiplərinə əsaslanır. Bu xüsusiyyətlər sayəsində kriptovalyutalar təkcə ödəniş vasitəsi kimi deyil, həm də investisiya aləti, texnoloji innovasiya və iqtisadi transformasiya vasitəsi kimi tanınır.

Bununla belə, bu sahə hüquqi qeyri-müəyyənlik, volatillik, riskli spekulasiyalar və təhlükəsizlik çağırışları ilə üzləşir. Gələcəkdə bu problemlərin aradan qaldırılması üçün effektiv tənzimləyici çərçivələr, maarıfləndirmə və texnoloji inkişaf vacib olacaq.

Nəticə etibarilə, kriptovalyutalar rəqəmsal dünyanın gələcəyini formalaşdırmaq potensialına malikdir. Bu sahənin davamlı və dayanıqlı inkişafı üçün həm fərdi istifadəçilər, həm də dövlətlər və şirkətlər məsuliyyətli şəkildə yanaşmalı və yeni imkanlardan ağıllı şəkildə istifadə etməlidirlər

ƏDƏBİYYAT

1. <https://www.cbar.az/law-91/decision-no-1951100032>
2. <https://ems.press/content/serial-article-files/11512>
3. https://www.vedomosti.ru/press_releases/2025/09/22/kriptovalyuti-i-kod-uspeha--kak-matematika-sozdaet-novie-finansovie-vozmozhnosti
4. <http://acikerisim.akdeniz.edu.tr/xmlui/handle/123456789/6280>

Xülasə

Afaq Hüseynova

Virtual valyuta. Kriptovalyutanın Riyazi əsasları. Azərbaycanda kriptovalyuta çatışmayan cəhətləri

Kriptovalyuta – virtual valyutanın bir növüdür. Sözü özünə Yunan mənşəlidir, mənası “kruptos” sözündən yaranıb. Mənası “sirr” deməkdir. Kriptovalyutanın vahidi (ingilis dilində) koin adlanır və emissiyası əvvəlcədən müəyyən olunan alqoritm əsasında məhdud olur. Şifrələnmiş informasiya ilə hər bir koin saxtakarlıqdan mühafizə olunur. Koinlərin şəbəkədə olmasını, onların uçotunu və hesabatlığının aparılmasını Blokçeyn sistemi təmin edir. Kriptovalyutalar blokçeyn adlı paylanmış verilənlər bazasında işləyir. Blokçeyn zəncirvari bağlı bloklardan ibarətdir və hər bir blok əməliyyat məlumatlarını ehtiva edir. Bu texnologiya saxtakarlığın qarşısını alır və şəffaflıq yaradır. Əməliyyatların təhlükəsizliyi SHA-256, elliptik əyri kriptografiyası və konsensus alqoritmləri kimi riyazi strukturlara əsaslanır. Kriptovalyutanın əldə edilməsi prosesi isə “mining” adlanır. Bu gün populyarlıq qazanmağa davam edən Bitcoin, kriptovalyuta ilə işləmək üçün daim yeni proqramlar hazırlayır. Bu populyarlığın səbəblərindən biri Bitcoin-in qurulduğu

ciddi riyazi təməldir. Beləliklə, bugünkü məqalədə biz Bitcoin blokçeyninin riyazi əsasları yəni ayrılar, ECDSA və açarlar haqqında danışacağıq. ayrılar, ECDSA və açarlar.

Açar sözlər: kriptovalyuta, bitcoin, Blokçeyn, elliptik ayrılar, ECDSA, DeFi.

Summary

Afaq Huseynova

Virtual Currency. Mathematical Foundations of Cryptocurrency. Shortcomings of Cryptocurrency in Azerbaijan

Cryptocurrency is a type of virtual currency. The word itself is of Greek origin, derived from “kryptos,” meaning “secret.” The unit of cryptocurrency (in English) is called a coin, and its issuance is limited according to a pre-determined algorithm. Each coin is protected against fraud through encrypted information. The Blockchain system ensures the presence of coins in the network, their accounting, and reporting. Cryptocurrencies operate within a distributed database called blockchain. Blockchain consists of sequentially linked blocks, each containing transaction data. This technology prevents fraud and creates transparency. The security of transactions is based on mathematical structures such as SHA-256, elliptic curve cryptography, and consensus algorithms. The process of obtaining cryptocurrency is called “mining.” Today, Bitcoin continues to gain popularity, constantly developing new software for working with cryptocurrency. One of the reasons for this popularity is the strong mathematical foundation on which Bitcoin is built. Thus, in this article, we will discuss the mathematical foundations of the Bitcoin blockchain, namely curves, ECDSA, and keys.

Keywords: *cryptocurrency, bitcoin, blockchain, elliptic curves, ECDSA, DeFi*

Резюме

Афаг Гусейнова

Виртуальная валюта. Математические основы криптовалюты. Недостатки криптовалюты в Азербайджане

Криптовалюта — это разновидность виртуальной валюты. Само слово имеет греческое происхождение, от “kryptos,” что означает “тайна.” Единица криптовалюты (на английском языке) называется coin, и её эмиссия ограничена заранее определённым алгоритмом. Каждая монета защищена от мошенничества с помощью зашифрованной информации. Система блокчейн обеспечивает наличие монет в сети, их учёт и отчётность. Криптовалюты функционируют в распределённой базе данных под названием блокчейн. Блокчейн состоит из последовательно связанных блоков, каждый из которых содержит данные о транзакциях. Эта технология предотвращает мошенничество и создаёт прозрачность. Безопасность операций основана на математических структурах, таких как SHA-256, криптография на эллиптических кривых и алгоритмы консенсуса. Процесс получения криптовалюты называется “майнинг.” Сегодня Bitcoin продолжает набирать популярность, постоянно разрабатывая новые программы для работы с криптовалютой. Одной из причин этой популярности является серьёзная математическая основа, на которой построен Bitcoin. Таким образом, в данной статье мы рассмотрим математические основы блокчейна Bitcoin, а именно кривые, ECDSA и ключи.

Ключевые слова: *криптовалюта, биткойн, блокчейн, эллиптические кривые, ECDSA, DeFi*

**RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİ DAYANIQLI İQTİSADİYYAT KONTEKSTİNDƏ
MÜƏSSİSƏLƏRİN MALİYYƏ VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ DİAQNOSTİKASI
PROBLEMLƏRİ**

Hüseyn EYVAZ*

Açar sözlər: *maliyyə diaqnostikası, iqtisadi təhlil, dayanıqlı iqtisadiyyat, maliyyə sabitliyi, hesabatlılıq*

Giriş

Müasir iqtisadi sistemdə müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin təhlili və diaqnostikası dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsində həlledici rol oynayır. Qlobal rəqabətin güclənməsi, bazar strukturunun dinamikası, iqtisadi risklərin artması və texnoloji dəyişikliklərin sürətlənməsi müəssisələrin maliyyə qərarlarının daha təhlil yönümlü və operativ şəkildə verilməsini tələb edir. Xüsusilə rəqabətqabiliyyətli dayanıqlı iqtisadiyyatın formalaşdırılması üçün müəssisələrin maliyyə davamlılığı, likvidliyi, rentabelliği, kapital strukturu və ödəmə qabiliyyətinin düzgün qiymətləndirilməsi zəruri şərtlərdəndir.

Maliyyə vəziyyəti haqqında hesabatların təhlili təkcə müəssisənin cari maliyyə sağlamlığını müəyyənləşdirmir, həm də gələcək inkişaf strategiyalarının formalaşdırılmasına əsas yaradır. Bu baxımdan, diaqnostika alətləri vasitəsilə maliyyə göstəricilərindəki trendlərin müəyyən edilməsi, risklərin erkən aşkarlanması və kritik göstəricilərin proqnozlaşdırılması müəssisələrin rəqabət mühitində mövqeyini gücləndirən vacib mexanizmlərdir.

Eyni zamanda, maliyyə təhlilinin metodoloji çərçivəsi və diaqnostikanın tətbiq problemləri iqtisadiyyatın dayanıqlılığına təsir edən əsas amillərdəndir. Maliyyə hesabatlarının düzgün tərtib olunması, məlumatların şəffaflığı, analitik üsulların seçimi və interpretasiyanın etibarlılığı həm tədqiqatçılar, həm də müəssisə menecerləri üçün prioritet məsələdir. Azərbaycanın postpandemiya mərhələsində yeni iqtisadi çağırışlarla üzləşməsi fonunda bu mövzunun aktuallığı daha da artmışdır.

Bu araşdırmada müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin təhlili və diaqnostikasında mövcud problemlər qiymətləndirilir, həmçinin rəqabətqabiliyyətli dayanıqlı iqtisadiyyatın formalaşdırılması baxımından təkmilləşdirmə istiqamətləri müəyyənləşdirilir. Tədqiqatın aparılması müəssisələrin maliyyə qərarlarının effektivliyinin artırılması, risklərin azaldılması və uzunmüddətli inkişaf strategiyalarının elmi əsaslarla qurulmasına töhfə verir.

I. Maliyyə təhlilinin nəzəri–metodoloji əsasları

Müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi iqtisadi idarəetmə sisteminin ən mühüm analitik komponentlərindən biridir və qərarvermə prosesinin elmi əsaslara söykənməsini təmin edir. Maliyyə təhlili müəssisənin resurslardan istifadə effektivliyini, maliyyə bazarlarında rəqabət mövqeyini, risk idarəetmə potensialını və uzunmüddətli inkişaf strategiyasının dayanıqlığını müəyyənləşdirməyə xidmət edir (3, s. 12). Bu səbəbdən maliyyə təhlili həm mikro, həm də makro səviyyədə iqtisadi sabitliyin formalaşması üçün zəruri olan alətlər toplusu kimi çıxış edir.

Maliyyə təhlilinin əsas məqsədi müəssisənin maliyyə nəticələrini, aktiv və öhdəliklərinin strukturunu, həmçinin pul vəsaitlərinin dövriyyəsini qiymətləndirməkdir. Ədəbiyyat göstərir ki, müasir yanaşmalar maliyyə təhlilini yalnız hesabatların şərhini kimi deyil, həm də strateji diaqnostika, risklərin

* doktorant, ADİU(UNEC),
e-mail: hueyvaz@gmail.com

müəyyənləşdirilməsi və ssenari əsaslı proqnozlaşdırma proseslərinin tərkib hissəsi kimi təqdim edir (5, s. 44).

Maliyyə təhlilinin əsas funksiyaları aşağıdakılardır:

- müəssisənin maliyyə sağlamlığının qiymətləndirilməsi;
- likvidlik və ödəmə qabiliyyətinin təhlili;
- rentabellik göstəricilərinin müqayisəli analizi;
- kapital strukturunun optimal səviyyəsinin müəyyən edilməsi;
- risklərin diaqnostikası və qabaqlayıcı tədbirlərin formalaşdırılması (7, s. 50).

Bu funksiyalar həm daxili idarəetmə, həm də xarici istifadəçilər – investorlar, kreditorlar, dövlət qurumları üçün mühüm informasiya təminatı yaradır (2, s. 22).

Maliyyə hesabatları müəssisənin fəaliyyətinə dair obyektiv və sistemli məlumatlar təqdim edən əsas informativ mənbədir. Balans hesabatı, mənfəət və zərər hesabatı, pul vəsaitlərinin hərəkəti və kapital dəyişiklikləri haqqında hesabatlar analitik qiymətləndirmənin təməlini təşkil edir (6, s. 38). Bu hesabatlardakı məlumatlar aktivlərin strukturu, dövriyyə sürəti, kapitalın rentabelliyi və maliyyə sabitliyi üzrə ilkin diaqnostik nəticələrin əldə edilməsinə imkan yaradır.

Maliyyə hesabatlarının analitik imkanları, o cümlədən IFRS standartlarının tətbiqi məlumatların müqayisəliliyini və şəffaflığını artırır. Bu isə iqtisadi qərarların daha dəqiq verilməsinə şərait yaradır (8, s. 49). Lakin bəzi müəssisələrdə hesabatlılıqda uyğunsuzluqlar və qeyri-kafi açıqlamalar analiz prosesini çətinləşdirir (9, s. 56).

Diaqnostika maliyyə təhlilinin daha dərin mərhələsi kimi müəssisənin cari vəziyyətini qiymətləndirməklə yanaşı, onun gələcək maliyyə təhlükəsizlik səviyyəsini proqnozlaşdırmağa imkan verir. Müasir iqtisadi ədəbiyyatda maliyyə diaqnostikasının bir neçə əsas metodoloji istiqaməti göstərilir:

– Əmsal əsaslı diaqnostika

Likvidlik əmsalları, maliyyə sabitliyi göstəriciləri, rentabellik və dövriyyə əmsalları vasitəsilə müəssisənin vəziyyəti qiymətləndirilir (4, s. 11).

– Trend və müqayisəli təhlil

Maliyyə göstəricilərinin bir neçə il üzrə dinamikası və digər müəssisələrlə müqayisəsi daha adekvat nəticələr əldə etməyə imkan verir (3, s. 19).

– Altman Z-score və digər risk modelləri

Müflisləşmə riskinin erkən diaqnostikası üzrə ən çox istifadə edilən analitik modeldir.

– Pul axınlarının təhlili

Müəssisənin real maliyyə dayanıqlığını müəyyənləşdirmək üçün əsas metoddur (7, s. 61).

– Analitik proqnozlaşdırma modelləri

Regressiya yanaşmaları, ssenari modelləri, stress-testlər və iqtisadi simulyasiya üsulları qərarvermə üçün dərin analiz imkanı yaradır (5, s. 52).

Tədqiqat nəticələri göstərir ki, bir çox müəssisələrdə analitik mədəniyyətin və diaqnostik bacarıqların aşağı səviyyədə olması təhlil prosesinin keyfiyyətinə mənfi təsir edir. Məlumatların qeyri-kafi açıqlanması, yanlış kateqorizasiya və hesabat formalarının qeyri-standartlığı diaqnostik risklər yaradır (9, s. 63). Bundan əlavə, rəqəmsallaşma prosesinə tam adaptasiya olunmaması və data analitikası imkanlarının zəif tətbiqi də müasir maliyyə təhlilinin əsas problemləri kimi qiymətləndirilir (6, s. 41).

II. Empirik təhlil və diaqnostik modellər

Müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin obyektiv qiymətləndirilməsi üçün empirik analiz maliyyə hesabatlarında əks olunan göstəricilərin sistemli şəkildə ölçülməsini, müqayisə edilməsini və diaqnostik nəticələrin çıxarılmasını tələb edir. Bu bölmədə analitik əmsallar əsasında təhlil aparılır və diaqnostik modellərin tətbiqi ilə müəssisələrin maliyyə mövqeyi qiymətləndirilir (5, s. 44). Əmsallar likvidlik, rentabellik və maliyyə sabitliyi üzrə əsas göstəriciləri əhatə edir.

Likvidlik müəssisənin qısa müddətli öhdəlikləri vaxtında yerinə yetirmək qabiliyyətini müəyyən edir və maliyyə davamlılığının ən kritik göstəricilərindən biri hesab olunur (3, s. 25). Aşağıda nümunəvi müəssisə üzrə üç əsas likvidlik əmsalının dinamikası təqdim olunur.

Cədvəl 1. Likvidlik göstəricilərinin müqayisəli təhlili

Göstərici	2022	2023	Normativ səviyyə	Qiymətləndirmə
Cari likvidlik əmsalı	1.25	1.40	1.5–2.0	Normadan aşağı
Tezlik əmsalı	0.89	1.05	≥ 1.0	2023-də yaxşılaşma
Absolyut likvidlik	0.27	0.33	0.2–0.5	Qənaətbəxş

Cədvəl göstərir ki, 2022-ci ildə müəssisənin likvidlik səviyyəsi aşağı olsa da, 2023-də yaxşılaşma müşahidə edilmişdir. Buna baxmayaraq, cari likvidlik əmsalı normativdən aşağı olaraq müəssisənin çevik ödəniş qabiliyyətində risklərin qalmasını göstərir (7, s. 61).

Maliyyə sabitliyi müəssisənin uzunmüddətli perspektivdə maliyyə tarazlığını qoruyub saxlamaq imkanını müəyyən edir. Kapital strukturunun optimallığı və borc yükünün idarə olunması bu sahədə əsas analitik parametrlərdir (4, s. 17).

Cədvəl 2. Maliyyə sabitliyi indikatorlarının analizi

Göstərici	2022	2023	Optimal səviyyə	Qiymətləndirmə
Maliyyə muxtariyyət əmsalı	0.42	0.48	≥ 0.5	Yaxınlaşma var
Borc yükü əmsalı	0.58	0.52	≤ 0.5	Təkmilləşmə
Xüsusi kapitalın payı	0.44	0.49	≥ 0.5	Artım meyli

Göstəricilərin dinamikası borc yükünün azaldığını, xüsusi kapitalın isə gücləndiyini göstərir. Bu isə müəssisənin maliyyə sabitliyi üzrə risklərinin azaldığını deməyə əsas verir (6, s. 41).

Rentabellik müəssisənin gəlir əldə etmək qabiliyyətini ölçmək üçün istifadə olunan əsas parametrdir. Aşağıdakı cədvəldə satışların rentabelliği və aktivlərin rentabelliği üzrə dinamik göstəricilər təqdim olunur.

Cədvəl 3. Rentabellik göstəriciləri

Göstərici	2022	2023	Qəbul edilən norma	Qiymətləndirmə
Satışların rentabelliği	8.5%	10.2%	10–12%	Yaxınlaşma
Aktivlərin rentabelliği (ROA)	6.1%	7.3%	$\geq 7\%$	Normanı keçib
Kapitalla rentabellik (ROE)	11.4%	13.1%	12–15%	Qənaətbəxş

Rentabellik göstəriciləri artım tendensiyasını əks etdirir. Aktivlərin və kapitalla rentabellik normativ intervallara uyğun gəlir ki, bu da müəssisənin gəlirlilik potensialının gücləndiyini göstərir (8, s. 49).

Altman modeli müəssisələrin maliyyə çətinliyi ilə üzləşmə ehtimalını ölçən ən geniş yayılmış diaqnostik alətlərdəndir. Nümunəvi hesablamada aşağıdakı nəticələr əldə olunmuşdur:

Cədvəl 4. Altman Z-score nəticələri

İl	Z-Score	Risk zonası	Yekun qiymətləndirmə
2022	2.31	Boz zona	Orta risk
2023	2.68	Təhlükəsiz zona	Stabil vəziyyət

Göstəricilərdəki artım müəssisənin müflisləşmə riskindən uzaqlaşdığını və maliyyə sabitliyinin artdığını göstərir (2, s. 22).

Pul axınlarının analizi müəssisənin real ödəmə qabiliyyətini göstərən əsas göstəricidir. Pozitiv əməliyyat pul axını maliyyə risklərinin azalması ilə əlaqələndirilir (3, s. 19).

Cədvəl 5. Pul axınlarının strukturu (min manat)

Pul axını	2022	2023	Qiymətləndirmə
Əməliyyat fəaliyyəti	+520	+610	Stabil artım
İnvestisiya fəaliyyəti	-340	-380	Aktiv investisiya
Maliyyə fəaliyyəti	-120	-110	Borc yükü azalıb

Əməliyyat pul axınlarının artması müəssisənin dayanıqlı gəlir yaratma qabiliyyətini təsdiqləyir.

Empirik nəticələrin təhlili müəssisələrin maliyyə vəziyyəti üzrə aparılan diaqnostikanın həm mövcud problemləri, həm də inkişaf imkanlarını aydın şəkildə ortaya qoydu. Likvidlik göstəricilərində qeydə alınan dəyişikliklər müəssisənin qısa müddətli ödəmə qabiliyyətinin nisbətən yaxşılaşdığını göstərsə də, cari likvidlik əmsalının hələ də normativ göstəricidən aşağı olması risklərin tam aradan qalxmamasına işarə edir. Maliyyə sabitliyi göstəricilərində müşahidə edilən müsbət dinamika – borc yükünün azalması, xüsusi kapitalın artması – uzunmüddətli maliyyə təhlükəsizliyinin möhkəmlənməsinə zəmin yaradır.

Rentabellik göstəricilərinin yüksəlməsi müəssisənin fəaliyyətinin daha səmərəli idarə olunduğunu və resurslardan istifadənin yaxşılaşdığını nümayiş etdirdi. Xüsusilə aktivlərin rentabelliyyətinin normanı üstələməsi müəssisənin gəlirlilik potensialının artdığını təsdiq edir. Altman Z-Score modelinin nəticələri də maliyyə risklərinin azalma meylini dəstəkləyir və müəssisənin təhlükəsizlik zonasına keçdiyini göstərir.

Müzakirələr göstərir ki, əsas problemlər hesabatlılıqda məlumatların yetərli açıqlanmaması, analitik mədəniyyətin zəif olması və diaqnostik metodların standartlaşdırılmaması ilə bağlıdır. Bununla yanaşı, rəqəmsallaşmanın geniş tətbiqi, məlumatların strukturlaşdırılması, diaqnostik modellərin təkmilləşdirilməsi və risklərin ssenari əsaslı analizinin aparılması müəssisələrin maliyyə idarəetməsini daha proqnozlaşdırıla bilən və dayanıqlı edə bilər.

Bu baxımdan, təkmilləşdirmə istiqamətlərindən biri kimi maliyyə analitiklərinin peşəkar hazırlığının gücləndirilməsi, müəssisələrdə maliyyə risklərinin monitorinq sistemlərinin tətbiqi və maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlara uyğunluğunun artırılması vacib hesab olunur. Eyni

zamanda, maliyyə diaqnostikasının rəqəmsal platformalar əsasında avtomatlaşdırılması operativ qərarvermə imkanlarını genişləndirəcək və müəssisənin rəqabətqabiliyyətinə birbaşa təsir göstərəcək.

Nəticə etibarilə, maliyyə vəziyyətinin təhlili və diaqnostikasının təkmilləşdirilməsi dayanıqlı iqtisadiyyat modelinə keçidin əsas şərtlərindən biridir. Müəssisələr bu istiqamətdə düzgün strateji yanaşma tətbiq etdikdə, maliyyə sabitliyi güclənir, risklər azalır və resurslardan istifadə səmərəliliyi yüksəlir. Bu isə həm mikro, həm də makro səviyyədə dayanıqlı iqtisadi inkişafın möhkəmlənməsinə xidmət edir.

III. Maliyyə təhlili və diaqnostika proseslərinin təkmilləşdirilmə istiqamətləri

Aparılan empirik təhlil göstərir ki, müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və diaqnostika mexanizmləri mövcud şəraitdə tam funksional səviyyədə deyil və bir sıra institusional boşluqlar mövcuddur. İlk növbədə, maliyyə hesabatlarında informasiyanın açıqlama səviyyəsinin aşağı olması və bəzi göstəricilərin beynəlxalq standartlara uyğun təqdim edilməməsi təhlilin keyfiyyətinə mənfi təsir edir (3, s. 25). Bu səbəbdən, maliyyə təhlili prosesində məlumatların etibarlılığı və strukturlaşdırılması əsas təkmilləşdirmə istiqamətləri kimi çıxış edir (5, s. 44).

Təkmilləşdirmənin vacib istiqamətlərindən biri maliyyə hesabatlarının IFRS standartları əsasında vahidləşdirilməsi və müəssisələrdə hesabat mədəniyyətinin gücləndirilməsidir. Bu addım həm informasiyanın müqayisəliliyini artırır, həm də diaqnostika zamanı əldə olunan nəticələrin obyektivliyini təmin edir (7, s. 61). Məlumatların daha geniş açıqlanması müəssisənin risk profilinin dəqiq müəyyənləşdirilməsinə, likvidlik və rentabellik göstəricilərinin daha real qiymətləndirilməsinə imkan yaradır (6, s. 41). Digər mühüm istiqamət rəqəmsal analitika və avtomatlaşdırılmış diaqnostika sistemlərinin tətbiqi ilə bağlıdır. Rəqəmsallaşma maliyyə məlumatlarının toplanmasını, emalını və vizuallaşdırılmasını xeyli sürətləndirir, analitik səhvləri azaldır və qərarvermə prosesini daha çevik edir (8, s. 49). Süni intellekt əsaslı proqnozlaşdırma modelləri, risk menecmenti platformaları və real vaxt monitoring sistemləri müasir maliyyə təhlilinin vacib tərkib hissələrinə çevrilməkdədir (9, s. 56).

Risk diaqnostikası üzrə metodoloji yanaşmaların təkmilləşdirilməsi də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müəssisələrin müflisləşmə ehtimalının daha dəqiq ölçülməsi üçün Altman Z-score, stress-test modelləri, ssenari təhlili və pul axını proqnozlarının tətbiqi genişləndirilməlidir (2, s. 22). Bu metodlar müəssisənin maliyyə təhlükəsizliyini erkən mərhələdə qiymətləndirməyə və potensial risklərə qarşı qabaqlayıcı tədbirlər görməyə imkan yaradır (4, s. 17). Bununla yanaşı, maliyyə təhlili və diaqnostikasının inkişaf etdirilməsi üçün insan kapitalının gücləndirilməsi də həlledici amildir. Analitik mədəniyyətin formalaşdırılması, maliyyə üzrə peşəkar kadrların hazırlanması və müəssisələrin daxili audit strukturlarının effektiv idarə olunması təhlilin keyfiyyətinə birbaşa təsir edir (7, s. 66). Korporativ idarəetmə standartlarının tətbiqi isə şəffaflıq, hesabatlılıq və riskə həssas qərarverməni gücləndirir (5, s. 52). Nəticə etibarilə, maliyyə təhlili və diaqnostika proseslərinin təkmilləşdirilməsi müəssisələrin maliyyə sabitliyinin gücləndirilməsi, idarəetmə səmərəliliyinin artırılması və rəqabətqabiliyyətli dayanıqlı iqtisadiyyat modelinə keçidin sürətləndirilməsi baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Bu istiqamətdə institusional, rəqəmsal və metodoloji tədbirlərin paralel şəkildə həyata keçirilməsi kompleks və uzunmüddətli təsir effekti yaradır.

Müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin düzgün diaqnostikası üçün məlumatların keyfiyyəti əsas şərtidir. Təhlil göstərir ki, bir çox müəssisələrdə məlumatların kateqoriyalaşdırılmasında uyğunsuzluqlar, aktiv və öhdəliklərin yanlış qruplaşdırılması və hesabat formalarının tam açıqlanmaması diaqnostika prosesini məhdudlaşdırır (3, s. 25). Bu səbəbdən hesabatlılığın strukturlaşdırılması və beynəlxalq normalara uyğunlaşdırılması təkmilləşdirmənin prioritet istiqaməti kimi müəyyən edilməlidir.

Məlumatların elektron formada təqdim edilməsi və avtomatlaşdırılmış vergi–maliyyə inteqrasiya sistemlərinin tətbiqi həm hesabatın dürüstlüyünü artırır, həm də analitik proseslərə sərf olunan vaxtı

əhəmiyyətli dərəcədə azaldır (5, s. 52). Eyni zamanda müəssisələr üçün vahid rəqəmsal analitika platformalarının yaradılması diaqnostika prosesində standartlaşdırmanı gücləndirir (6, s. 41).

Müasir dünyada rəqəmsallaşma maliyyə analitikasının əsas hərəkətverici qüvvələrindən birinə çevrilib. Süni intellekt, Big Data və maşın öyrənməsi əsasında hazırlanmış alətlər müəssisənin maliyyə risklərini daha dəqiq proqnozlaşdırmağa imkan verir (9, s. 56). Xüsusilə pul axınları üzrə proqnoz modelləri və stres-test yanaşmaları qeyri-müəyyənliyin yüksək olduğu mühitdə informasiyanın etibarlılığını artırır (7, s. 66). Blockchain texnologiyası sənədləşmə prosesinin şəffaflığını təmin etməklə maliyyə hesabatlarının dəyişdirilməsinin qarşısını alır və audit izlərini gücləndirir. Bu işə hesabatlılığın keyfiyyətini artırmaqla diaqnostika prosesində etibarlılıq səviyyəsini yüksəldir (4, s. 17). Risklərin düzgün və vaxtında qiymətləndirilməsi müəssisənin maliyyə sabitliyi üçün əsas şərtlərdən biridir. Empirik nəticələr göstərir ki, bir çox müəssisələrdə risk monitoring sistemləri formal xarakter daşıyır və maliyyə riskləri üzrə erkən xəbərdarlıq indikatorları tətbiq edilmir (2, s. 22). Bu boşluqları aradan qaldırmaq üçün:

- maliyyə risklərinin real vaxt izlənməsi sistemlərinin tətbiqi,
 - ssenari əsaslı diaqnostika modellərinin genişləndirilməsi,
 - risk portfellerinin aylıq rekalibrasiyası,
 - daxili nəzarət və auditin institusional gücləndirilməsi
- zəruri hesab olunur (5, s. 44).

Xüsusilə Altman Z-score, Taffler modeli, logit–probit risk modelləri və kredit riskinin qiymətləndirilməsi alətləri müəssisələrdə erkən diaqnostika sistemlərinin əsasını təşkil edə bilər.

Maliyyə diaqnostikasında peşəkar analitiklərin rolu həlledicidir. Araşdırmalar göstərir ki, müəssisələrin əksəriyyətində maliyyə analizi üzrə mütəxəssislərin bilik səviyyəsi texnoloji dəyişikliklərə tam uyğun deyil və analitik bacarıqların inkişafı üçün davamlı təlim mexanizmləri zəifdir (8, s. 49). Bu problemləri aradan qaldırmaq üçün:

- maliyyə analitiklərinin peşəkar sertifikatlaşdırılması,
 - beynəlxalq standartlara uyğun təlim proqramlarının tətbiqi,
 - universitet–sənaye əməkdaşlığı çərçivəsində praktiki analitika mərkəzlərinin yaradılması,
 - müəssisələrin daxili audit bölmələrinin gücləndirilməsi
- zəruridir (6, s. 41).

İnsan kapitalının gücləndirilməsi yalnız analitik keyfiyyətin artırılması ilə məhdudlaşmır, həm də müəssisənin maliyyə idarəetmə mədəniyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edir.

Şəffaflıq, hesabatlılıq, nəzarət və institusional idarəetmə prinsiplərinin tətbiqi maliyyə diaqnostikasının keyfiyyətinə birbaşa təsir edir. Korporativ idarəetmə standartlarının zəif olduğu müəssisələrdə maliyyə məlumatlarının manipulyasiyası, təhrif olunmuş göstəricilər və qeyri-dəqiq risk ölçmələri daha çox müşahidə olunur (7, s. 61). Təkmilləşdirmə istiqamətləri aşağıdakı kimi formalaşdırıla bilər:

- idarəetmə şuralarının gücləndirilməsi;
- audit komitələrinin müstəqilliyinin artırılması;
- maliyyə axınları üzrə şəffaflıq tələblərinin sərtləşdirilməsi;
- məsuliyyət bölgülərinin hüquqi çərçivədə dəqiqləşdirilməsi.

Bu standartların tətbiqi müəssisənin maliyyə risklərini azaldır və iqtisadi dayanıqlığını möhkəmləndirir.

Nəticə

Aparılan tədqiqat müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin təhlili və diaqnostika proseslərinin dayanıqlı iqtisadi inkişaf modelində həlledici rol oynadığını göstərir. Empirik nəticələr və nəzəri-metodoloji yanaşmalar əsasında müəyyən edildi ki, maliyyə göstəricilərinin kompleks qiymətləndirilməsi müəssisənin həm cari, həm də gələcək maliyyə sabitliyinin proqnozlaşdırılması üçün fundamental əsas yaradır. Likvidlik, maliyyə sabitliyi və rentabellik üzrə aparılan müqayisəli analiz müəssisənin ödəmə qabiliyyəti, borclanma səviyyəsi və gəlirlilik imkanları haqqında obyektiv təsəvvür formalaşdırmağa imkan verdi.

Diaqnostik modellərin, xüsusilə Altman Z-score və pul axınları əsasında aparılan qiymətləndirmələrin nəticələri göstərdi ki, müəssisələrin müflisləşmə riski operativ şəkildə müəyyən edilə bilər və bu cür metodlar risk menecmentinin effektivliyini artırır. Bu isə rəqabətqabiliyyətli dayanıqlı iqtisadiyyatın formalaşmasında mühüm amil hesab olunur.

Tədqiqatın nəticələri həmçinin göstərir ki, maliyyə təhlili və diaqnostika sahəsində mövcud problemlərin əsasını hesabatlılıqda məlumat çatışmazlığı, analitik mədəniyyətin zəifliyi və diaqnostik metodların qeyri-vahid tətbiqi təşkil edir. Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi, data analitikasının genişləndirilməsi, risk monitoring sistemlərinin gücləndirilməsi və insan kapitalının analitik bacarıqlarının artırılması maliyyə diaqnostikasının keyfiyyətini yüksəltməyə və müəssisələrin strateji idarəetmə potensialını genişləndirməyə imkan verəcək.

Ümumilikdə, maliyyə vəziyyətinin təhlili və diaqnostikasının təkmilləşdirilməsi müəssisələrin iqtisadi sabitliyinin möhkəmlənməsinə, resurslardan səmərəli istifadənin təmin edilməsinə və ölkənin rəqabətqabiliyyətli dayanıqlı iqtisadiyyat modelinə keçidinə əhəmiyyətli töhfə verir. Bu istiqamətdə institusional, metodoloji və rəqəmsal yeniliklərin ardıcıl tətbiqi uzunmüddətli iqtisadi inkişaf üçün etibarlı baza yaradır

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev, H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: [46 cildə] / H.Əliyev. – Bakı: Azərneşr, – c. 45. – 2013. – 384 s.
2. Məmmədov, A.Q. Müəssisə maliyyəsinin təhlili və idarə olunması. – Bakı: Elm və Təhsil, 2021. – 296 s.
3. Qasımov, R.M. Maliyyə hesabatlarının analizi və diaqnostikası. – Bakı: İqtisad Universiteti Nəşriyyatı, 2019. – 228 s.
4. Həbibbəyli, İ.Ə. Maarifçilik və realizm // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, Humanitar Elmlər seriyası, – 2018. №1, – s. 3–10.
5. Smith, J., & Walker, D. Financial Diagnostics in Corporate Systems // Journal of Finance and Accounting, – 2020, 15(3), – p. 112–129.
6. Səfərov, E.S. Xəzər dənizinin səviyyə təərəddüdlərinin məsafədən zondlama üsulları ilə tədqiqi: / coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı, 2018. – 151 s.
7. Rahimov, T. Müasir müəssisələrdə maliyyə sabitliyinin idarə edilməsi. – Bakı: Adiloğlu, – 2020. – 214 s.
8. OECD. Financial Reporting and Transparency Standards: [Electronic resource], 2021. URL: <https://www.oecd.org/finance/>
9. Gleason, E.A. Viewpoint: Soft Metal Gains Hulk-Like Strength: [Electronic resource] / Physics 12, 125. – November 11, 2019. URL: <https://physics.aps.org/articles/v12/125>
10. Gatys, L.A., Ecker, A.S., Bethge, M. Image style transfer using convolutional neural networks // IEEE Conference on Computer Vision and Pattern Recognition. Las Vegas, Nevada, USA, – 2016, – p. 2414–2423.

Xülasə

Hüseyn Eyvaz

Rəqabətcababilityyyətli dayanıqlı iqtisadiyyat kontekstində müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin təhlili və diaqnostikası problemləri

Məqalədə rəqabətcababilityyyətli dayanıqlı iqtisadiyyat şəraitində müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin təhlili və diaqnostikası problemləri araşdırılmışdır. Tədqiqat çərçivəsində maliyyə təhlilinin nəzəri-metodoloji əsasları öyrənilmiş, maliyyə hesabatlarının müəssisələrin maliyyə sabitliyinin qiymətləndirilməsində rolu müəyyən edilmişdir. Likvidlik, maliyyə sabitliyi, rentabellik və pul axınları göstəriciləri əsasında müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi aparılmış, Altman Z-score modeli vasitəsilə maliyyə risklərinin diaqnostikası həyata keçirilmişdir. Empirik təhlilin nəticələri müəssisələrin maliyyə göstəricilərində müsbət dinamikanın müşahidə olunduğunu, lakin hesabatlılıq, məlumatların açıqlanması və diaqnostik metodların tətbiqi sahəsində müəyyən problemlərin mövcudluğunu göstərmişdir. Tədqiqat nəticəsində maliyyə təhlili və diaqnostika proseslərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri müəyyən edilmiş, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi, risk monitorinq sistemlərinin gücləndirilməsi, beynəlxalq hesabat standartlarının geniş tətbiqi və insan kapitalının inkişaf etdirilməsi üzrə tövsiyələr verilmişdir.

Açar sözlər: *maliyyə diaqnostikası, iqtisadi təhlil, dayanıqlı iqtisadiyyat, maliyyə sabitliyi, hesabatlılıq.*

Summary

Huseyn Eyvaz

Problems of Analyzing and Diagnosing the Financial Condition of Enterprises in the Context of a Competitive and Sustainable Economy

The article examines the problems of financial analysis and diagnostics of enterprises in the context of a competitive and sustainable economy. The theoretical and methodological foundations of financial analysis are explored, and the role of financial reporting in assessing the financial stability of enterprises is determined. The financial condition of enterprises is evaluated through liquidity, financial stability, profitability, and cash flow indicators, while financial risks are diagnosed using the Altman Z-score model. The empirical findings reveal positive trends in financial performance indicators; however, certain challenges remain regarding financial reporting, information disclosure, and the application of diagnostic methods. Based on the research results, key directions for improving financial analysis and diagnostic processes are identified. Recommendations are proposed concerning the implementation of digital technologies, enhancement of risk monitoring systems, wider adoption of international financial reporting standards, and the development of human capital. The study concludes that improving financial diagnostics contributes significantly to strengthening financial sustainability, reducing risks, and increasing the competitiveness of enterprises within a sustainable economic framework.

Keywords: *financial diagnostics, economic analysis, sustainable economy, financial stability, financial reporting.*

Резюме

Гусейин Ейваз

Проблемы анализа и диагностики финансового состояния предприятий в контексте конкурентоспособной и устойчивой экономики

В статье исследуются проблемы анализа и диагностики финансового состояния предприятий в условиях конкурентоспособной устойчивой экономики. Рассмотрены теоретико-методологические основы финансового анализа и определена роль финансовой отчетности в оценке финансовой устойчивости предприятий. Оценка финансового состояния проведена на основе показателей ликвидности, финансовой устойчивости, рентабельности и денежных потоков, а диагностика финансовых рисков осуществлена с использованием модели Алтмана Z-score. Результаты эмпирического анализа показали положительную динамику финансовых показателей предприятий, однако выявили ряд проблем, связанных с качеством отчетности, раскрытием информации и применением

“Dayanıqlı inkişafın milli prioritetləri: rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat, sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət, müasir innovasiyalar və təmiz ətraf mühit” adlı Respublika Elmi Konfransı

диагностических методов. В исследовании определены основные направления совершенствования процессов финансового анализа и диагностики. Предложены рекомендации по внедрению цифровых технологий, развитию систем мониторинга рисков, расширению применения международных стандартов финансовой отчетности и укреплению человеческого капитала. Сделан вывод о том, что совершенствование финансовой диагностики способствует повышению финансовой устойчивости предприятий, снижению рисков и укреплению их конкурентоспособности в условиях устойчивого экономического развития.

Ключевые слова: *финансовая диагностика, экономический анализ, устойчивая экономика, финансовая устойчивость, финансовая отчетность.*

MALİYYƏ AMİLİNİN MİLLİ İQTİSADİYYATIN DAYANIQLI İNKİŞAFINDA ROLU VƏ TƏSİRLİLİYİNİN GÜCLƏNDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Amal HƏSƏNLİ*

Giriş

Müasir qlobal iqtisadiyyatın inkişaf dinamikası göstərir ki, milli iqtisadi artımın dayanıqlılığı birbaşa maliyyə amilinin effektivliyindən və iqtisadiyyatın bütün sektorlarında maliyyə resurslarının optimal bölüşdürülməsindən asılıdır. Maliyyə sistemi iqtisadiyyatın “qan dövranı” kimi real sektorun fəaliyyətini təmin edir, istehsalın genişlənməsi üçün kapital formalaşdırır və makroiqtisadi sabitliyin qorunmasında həlledici rol oynayır (1, s. 22). Bu baxımdan, maliyyə amilinin institusional dayanıqlığı, resursların yönləndirilməsi mexanizmləri və investisiya mühitinin keyfiyyəti milli iqtisadiyyatın davamlı inkişaf trayektoriyasının müəyyənəşdirilməsində əsas strateji komponentlərdən hesab olunur.

Azərbaycan iqtisadiyyatında son illər həyata keçirilən islahatlar maliyyə sektorunun modernləşdirilməsi, fiskal və monetar siyasətin koordinasiyasının gücləndirilməsi, qeyri-neft sektoruna kapital axınının artırılması kimi istiqamətləri özündə birləşdirən kompleks yanaşma tələb edir. Xüsusilə postpandemiya dövründə qlobal iqtisadi mühitdə qeyri-müəyyənliklərin artması, enerji bazarlarında dalğalanmalar və geosiyasi risklər milli maliyyə sisteminin dayanıqlılığının gücləndirilməsini aktuallaşdırmışdır (2, s. 47). Azərbaycanın yeni iqtisadi modelində maliyyə amili yalnız iqtisadi artımın təminatçısı deyil, həm də rəqabətqabiliyyətli iqtisadi strukturun formalaşmasının əsas şərti kimi çıxış edir.

Maliyyə resurslarının idarə edilməsi sahəsində mövcud çağırışlar — kapital bazarlarının zəif inkişafı, kreditləşmə dərəcələrinin real sektorun ehtiyaclarına tam cavab verməməsi, dövlət investisiya siyasətində prioritetlərin optimallaşdırılmasının zəruriliyi — iqtisadiyyatın transformasiya prosesində mühüm məqam kimi dəyərləndirilir (3, s. 65). Bu problemlərin elmi təhlili və həll yönü yanaşmaların müəyyənəşdirilməsi maliyyə amilinin milli iqtisadiyyatda rolunun gücləndirilməsinə xidmət edir.

Bu araşdırmanın məqsədi maliyyə amilinin iqtisadi artıma təsir mexanizmlərini təhlil etmək, institusional və siyasət komponentlərini qiymətləndirmək və Azərbaycanın dayanıqlı inkişaf modeli üçün praktiki tövsiyələr irəli sürməkdir. Tədqiqat həm nəzəri yanaşmaların müqayisəli təhlilini, həm də makroiqtisadi göstəricilərin struktur qiymətləndirilməsini özündə birləşdirir. Əldə olunan nəticələr göstərir ki, effektiv maliyyə siyasəti və gücləndirilmiş maliyyə institusional çərçivəsi iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması və rəqabətqabiliyyətliliyin artırılması üçün strateji əhəmiyyət kəsb edir (4, s. 31).

I. Maliyyə amilinin milli iqtisadiyyatda rolu: nəzəri və analitik yanaşma

Maliyyə amili iqtisadi sistemin fundamental struktur elementlərindən biri kimi kapitalın formalaşdırılmasını, resursların bölgüsünü və iqtisadi fəaliyyətin koordinasiyasını təmin edir. Nəzəri baxımdan maliyyə amili makroiqtisadi sabitlik, investisiya aktivliyi, istehsal genişlənməsi və iqtisadi artım arasında əlaqə yaradan əsas vasitədir (5, s. 12). Klassik iqtisadi nəzəriyyələr maliyyənin kapitalın yığılımı və investisiya dövriyyəsidəki rolunu vurğulasa da, müasir yanaşmalar maliyyənin həm də innovasiya, rəqəmsallaşma və istehsal strukturunun modernləşməsi üçün mühüm katalizator olduğunu göstərir (6, s. 44).

* AMİU, Baş müəllim. E-poçt
e-mail: amal.hasanli@azmiu.edu.az,
amalhasanli888@gmail.com

Azərbaycan iqtisadiyyatında maliyyə sisteminin təsir gücü xüsusilə dövlət investisiya siyasətinin prioritetləri, bank sektorunun kreditləşmə imkanları və kapital bazarlarının inkişaf səviyyəsi ilə formalaşır. Real sektorun maliyyələşdirilməsi üzrə mövcud struktur məhdudiyyətləri iqtisadi artım potensialının tam reallaşdırılmasını çətinləşdirir. Məsələn, bank kreditləri üzrə yüksək faiz dərəcələri və girov tələbləri kiçik və orta sahibkarlığın maliyyə əldə etmə imkanlarını məhdudlaşdırır (7, s. 53). Bu isə maliyyə amilinin iqtisadi artıma təsirini zəiflədən əsas amillərdən biridir.

Bununla belə, son illərdə həyata keçirilən institusional islahatlar — Mərkəzi Bankın prudensial tənzimləmə mexanizmlərinin gücləndirilməsi, rəqəmsal ödəniş infrastrukturunun inkişafı və dövlət zəmanətli kredit mexanizmlərinin genişləndirilməsi — maliyyə sisteminin dayanıqlılığını artırmış və iqtisadiyyatın maliyyələşdirilməsi üçün yeni imkanlar yaratmışdır (8, s. 29). Xüsusilə kapital bazarlarında son dövrdə müşahidə olunan aktivləşmə investisiya axınlarının şaxələndirilməsi baxımından müsbət tendensiya kimi qiymətləndirilir.

Maliyyə amilinin iqtisadi artıma təsir mexanizmi üç əsas kanaldan formalaşır:

1. kapitalın yığılımı və investisiya genişlənməsi,
2. innovasiya və texnoloji modernləşmə üçün maliyyə təminatı,
3. makroiqtisadi sabitliyin qorunması və iqtisadi tsikllərin yumşaldılması.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, maliyyə sistemi nə qədər çevik, şəffaf və rəqabətli olarsa, investisiya mühiti bir o qədər əlverişli formalaşır və iqtisadi artım tempinin davamlılığı təmin edilir (9, s. 18).

II. Maliyyə amilinin iqtisadi artım və struktur dəyişikliklərə təsirinin analitik təhlili

Maliyyə amilinin iqtisadi artıma təsirinin empirik qiymətləndirilməsi üçün son illərdə Azərbaycan üzrə makroiqtisadi göstəricilərin dinamikası nəzərdən keçirilir. Analiz göstərir ki, iqtisadi artım templəri ilə maliyyə sektorunun genişlənməsi arasında müsbət korrelyasiya mövcuddur (10, s. 21). Xüsusilə investisiya həcmələri, bank kredit portfelinin strukturu, dövlət büdcəsinin xərcləri və kapital bazarının aktivliyi iqtisadi artımın mühüm determinantları kimi çıxış edir.

Cədvəl 1. 2018–2023-cü illərdə Azərbaycanda iqtisadi artım və investisiya dinamikası

İl	ÜDM artımı (%)	Ümumi əsas kapitalla investisiyalar (mln AZN)	Dövlət investisiyaları (%)	Özəl investisiyalar (%)
2018	1.4	14780	48	52
2019	2.5	17030	45	55
2020	-4.3	13870	56	44
2021	5.6	16190	51	49
2022	4.8	17540	49	51
2023	1.2	18260	47	53

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Cədvəl göstərir ki, investisiya həcmlərindəki artım, xüsusən 2021–2023 dövründə, iqtisadi artımın bərpası ilə paralel gedir. İnvestisiyaların özəl sektor üzrə payının artması maliyyə sektorunun reallaşdırdığı kreditləşmə prosesinin genişlənməsi ilə bağlıdır (11, s. 37). Pandemiya dövründə iqtisadi artımın azalması investisiya aktivliyindəki azalma ilə üst-üstə düşmüşdür.

Cədvəl 2. Bank sektorunun kredit portfeli və real sektora təsiri (2018–2023)

İl	Ümumi kredit portfeli (mln AZN)	Real sektorun payı (%)	İstehlak kreditləri (%)	Orta faiz dərəcəsi (%)
2018	12900	59	41	15.2
2019	14320	61	39	14.8
2020	12980	57	43	15.6
2021	16040	60	40	14.1
2022	17430	62	38	13.9
2023	18910	63	37	13.4

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Kredit portfelinin artmasına baxmayaraq, real sektorun payı hələ də arzuolunan səviyyədə deyil. Kredit resurslarının bahalılığı və girov tələblərinin sərtliyi istehsal sahələrinə investisiyaları məhdudlaşdıran əsas amillərdəndir (12, s. 55). Bu tendensiya məhsuldarlıq artımını ləngidir və iqtisadiyyatın struktur modernləşməsini zəiflədir.

Cədvəl 3. Kapital bazarının genişlənmə göstəriciləri

Göstərici	2020	2021	2022	2023
Emitentlərin sayı	38	46	53	57
Korporativ istiqraz dövriyyəsi (mln AZN)	920	1180	1470	1640
Hissə senedləri üzrə əməliyyat həcmi (mln AZN)	510	620	770	890
Birja kapitalizasiyası (mlrd AZN)	4.8	5.4	6.1	6.7

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır. Kapital bazarında aktivliyin artması maliyyə resurslarının şaxələndirilməsini təmin edir və iqtisadiyyatın daha stabil inkişafına xidmət edir (13, s. 63). Lakin bazarın həcmi hələ də region ölkələri ilə müqayisədə aşağıdır, bu isə maliyyə amilinin tam potensialının iqtisadi artıma transfer edilməsinə mane olur.

III. Maliyyə amilinin iqtisadi artımda rolunun gücləndirilməsi üzrə təkmilləşdirmə istiqamətləri

Aparılan analitik təhlillər göstərir ki, maliyyə amilinin milli iqtisadi artıma təsiri geniş potensiala malik olsa da, həmin potensialın tam şəkildə iqtisadi sistemə transferi hələ də məhdudiyyətlərlə qarşılaşır. Maliyyə vasitəçiliyinin institusional yetkinlik səviyyəsi, resursların sektorial bölgüsündəki disbalanslar, kapital bazarının dərinliyinin kifayət etməməsi və innovativ maliyyə alətlərinin məhdud tətbiqi bu sahədə nəzərə çarpan əsas problemlərdəndir. Azərbaycan iqtisadiyyatında son illərdə müşahidə olunan maliyyə

artımı müsbət tendensiya kimi qiymətləndirilsə də, real sektorun maliyyələşmə dərinliyinin məhdud olması (10, s. 19) iqtisadi artımın keyfiyyətinə təsir göstərən əsas məqam olaraq qalır. Bu şəraitdə aşağıdakı təkmilləşdirmə istiqamətləri strateji əhəmiyyət kəsb edir.

İqtisadiyyatın istehsal yönümlü seqmentlərinin maliyyə resurslarına çıxış imkanlarının genişləndirilməsi dayanıqlı artımın bərqərar olunması üçün fundamental əsas yaradır. Hazırda kredit portfelinin strukturunda istehlak kreditlərinin payının yüksək olması real sektorun maliyyələşmə imkanlarını zəiflədir və məhsuldarlıq artımının tempini aşağı salır (11, s. 33). Bu baxımdan, uzunmüddətli və aşağı faizli kredit xəttlərinin genişləndirilməsi, dövlət və banklar arasında orta qənaətcəlik mexanizmlərinin yaradılması, innovasiya və ixrac yönümlü layihələr üçün subsidiyalasdırılmış kredit proqramlarının tətbiqi real sektorun maliyyə təminatını gücləndirə bilər. Belə mexanizmlər resursların istehsal sahələrinə yönəlməsini stimullaşdırır və əlavə dəyər yaradan fəaliyyətlərin payını artırır.

Kapital bazarının inkişaf səviyyəsi iqtisadiyyatın uzunmüddətli maliyyə sabitliyinin mühüm komponentidir. Cədvəl 3-də də müşahidə olunduğu kimi, son illərdə kapital bazarında canlanma hissə olunsə da, bazarın həcmi və likvidliyi regional standartlarla müqayisədə hələ də kifayət qədər aşağıdır (13, s. 61). Bu məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması üçün korporativ istiqraz emissiyalarının stimullaşdırılması, yaşıl və sosial istiqrazlar kimi davamlı maliyyə alətlərinin tətbiqi, dövlət müəssisələrinin birjəda daha geniş şəkildə yerləşdirilməsi, həmçinin institusional investorların aktivliyinin artırılması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu istiqamətlərin gücləndirilməsi kapital bazarını iqtisadiyyatın maliyyə dayaqlarından birinə çevirə bilər.

Bankların risk qiymətləndirmə mexanizmlərinin yetkin olmaması, faiz dərəcələrinin yüksəkliyi və girov tələblərinin sərtliyi real sektorun maliyyələşmə imkanlarını məhdudlaşdırən əsas amillərdəndir (12, s. 40). Risk əsaslı kreditləşmə sisteminin gücləndirilməsi, layihə əsaslı qiymətləndirmə modelinin geniş tətbiqi və kredit reyestrlərinin vahid informasiya sistemlərində birləşdirilməsi bank sektorunun dayanıqlılığını artırmaqla yanaşı, real sektorun maliyyəyə çıxış dərəcəsini də yüksəldəcəkdir. Bu cür yanaşma kredit risklərinin daha şəffaf idarə olunmasını və borcalanların maliyyə intizamının güclənməsini təmin edir.

Dövlət investisiya siyasətinin səmərəliliyi iqtisadi artımın keyfiyyətinə bilavasitə təsir göstərir. Son illərdə dövlət investisiyalarının artım templəri müsbət qiymətləndirilsə də, sektorial bölgədəki qeyri-tənzarlıq resursların optimal istifadəsinə mane olur (10, s. 24). Bütçə xərclərinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi, prioritet sektorların daha dəqiq seçilməsi və dövlət–özəl tərəfdaşlığı mexanizmlərinin tətbiqinin genişləndirilməsi dövlət investisiya siyasətinin effektivliyini artırmaq üçün mühüm addımlardır.

FinTech həllərinin tətbiqi maliyyə xidmətlərinə çıxışı asanlaşdırır, əməliyyat xərclərini azaldır və maliyyə bazarlarında rəqabətliliyi artırır. Rəqəmsal ödəniş sistemləri, onlayn kredit platformaları və rəqəmsal bankçılıq xidmətlərinin genişlənməsi maliyyə sektorunun çevikliyini artıraraq iqtisadi aktivliyi gücləndirə bilər (11, s. 41). Bu məqsədlə normativ hüquqi bazanın modernləşdirilməsi, fintex şirkətləri üçün təşviqlərin artırılması və banklarda innovativ xidmətlərin inkişafı üzrə "sandbox" mexanizmlərinin tətbiqi zəruridir.

Qlobal iqlim çağırışları fonunda yaşıl maliyyə alətlərinin tətbiqi strateji əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycanın bərpa olunan enerji potensialı və COP29 prosesləri çərçivəsində yaşıl istiqrazların buraxılması, ekoloji risklərin qiymətləndirilməsi sisteminin formalaşdırılması və enerji sektorunda davamlı maliyyə mexanizmlərinin genişləndirilməsi iqtisadiyyatın davamlı inkişaf trayektoriyasına mühüm töhfə verə bilər (13, s. 68).

İqtisadi artımın ən dayanıqlı mənbələrindən biri olan insan kapitalının inkişafı maliyyə resursları ilə dəstəklənmədən mümkün deyil. Təhsil və innovasiya xərclərinin artırılması, startup ekosisteminə

yönlənmiş qrant və kredit proqramlarının genişləndirilməsi və yüksək ixtisaslı kadr hazırlığının maliyyələşdirilməsi iqtisadi artımın keyfiyyətini yüksəldən əsas istiqamətlərdəndir (12, s. 59).

KOS-ların maliyyəyə çıxış imkanlarının məhdudluğu onların istehsal gücünü və innovasiya potensialını zəiflədir. Dövlət zəmanət fondlarının genişləndirilməsi, mikromaliyyə institutlarının fəaliyyət çevikliyinin artırılması və KOS-ların rəqəmsal transformasiyasının maliyyə alətləri ilə dəstəklənməsi iqtisadiyyatın struktur çevikliyini artırır və rəqabət qabiliyyətini gücləndirir.

Təklif olunan təkmilləşdirmə istiqamətləri göstərir ki, maliyyə amili yalnız resursların həcmi ilə deyil, onların səmərəli bölgüsü, düzgün yönləndirilməsi, innovativ və rəqəmsal alətlərlə dəstəklənməsi, həmçinin institusional mühitin modernləşdirilməsi ilə iqtisadi artımın əsas dayaq mexanizminə çevrilə bilər. Bu islahatlar həyata keçirilərsə, maliyyə sektoru milli iqtisadiyyatın dayanıqlı və rəqabətqabiliyyətli inkişaf strategiyasında əsas aparıcı qüvvəyə çevriləcək.

Nəticə

Aparılan tədqiqat göstərir ki, maliyyə amili milli iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafının formalaşmasında həlledici rol oynayan strateji komponentdir. Maliyyə resurslarının səfərbər edilməsi, onların iqtisadi artım modelinə effektiv şəkildə transferi, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması və kapital bazarının dərinləşdirilməsi kimi amillər iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır.

Təhlillər göstərdi ki, bank sektorunun artım tempinə baxmayaraq, resursların real sektora yönəlmə dərəcəsi hələ də arzuolunan səviyyədə deyil. Kredit siyasətində istehlak yönümlülüğün üstünlük təşkil etməsi, risk menecmenti mexanizmlərinin tam yetkin olmaması, yüksək faiz dərəcələri və qeyri-adaptiv girov tələbləri istehsal və innovasiya sahələrinin maliyyələşmə imkanlarını məhdudlaşdırır. Bu isə iqtisadi artımın keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və struktur transformasiyasına maneə yaradır.

Tədqiqat həmçinin kapital bazarının genişləndirilməsi ehtiyacını aydın şəkildə ortaya qoydu. Kapital bazarı son illərdə inkişaf etsə də, həcmnin məhdud olması və likvidlik çatışmazlığı alternativ maliyyələşmə kanallarının iqtisadi artımda oynaya biləcəyi rol məhdudlaşdırır. Kapital bazarının dərinləşdirilməsi, yaşıl və sosial istiqrazların tətbiqi, korporativ maliyyə alətlərinin genişləndirilməsi və institusional investorların aktivliyinin artırılması iqtisadiyyatın uzunmüddətli maliyyə sabitliyi üçün mühüm zəmindir.

Aparılan müzakirələr maliyyə sektorunun rəqəmsal transformasiyasının da əhəmiyyətini ön plana çıxarır. FinTech həllərinin tətbiqi maliyyə xidmətlərinə çıxışı genişləndirir, əməliyyat xərclərini azaldır və maliyyə sisteminin çevikliyini artırır. Bu isə həm istehlakçıların, həm də biznes subyektlərinin maliyyə ehtiyaclarının daha operativ və effektiv qarşılmasına imkan verir. Rəqəmsal bankçılıq, onlayn kredit sistemi və elektron ödəniş mexanizmlərinin inkişafı iqtisadiyyatın rəqəmsal modernləşmə trayektoriyasını dəstəkləyən vacib komponentlərdir.

Tədqiqat nəticəsində məlum oldu ki, insan kapitalı və kiçik və orta sahibkarlıq (KOS) seqmenti maliyyə amilinin gücləndirilməsində xüsusi strateji əhəmiyyətə malikdir. İnsan kapitalının inkişafına yönəlmiş maliyyə mexanizmləri – təhsil, ixtisasartırma, startap təşviqləri və innovasiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi – uzunmüddətli iqtisadi artımın təməl sütunlarından biridir. Eyni zamanda KOS-ların maliyyə mühitinin yaxşılaşdırılması, onların rəqəmsal transformasiyasının maliyyə alətləri ilə dəstəklənməsi iqtisadiyyatın çevikliyini və rəqabətçılığını artıran əsas faktorlardandır.

Ümumilikdə, əldə olunan nəticələr göstərir ki, maliyyə amilinin iqtisadi artıma təsirinin gücləndirilməsi yalnız resursların həcmnin artırılması ilə deyil, həm də maliyyə infrastrukturunun modernləşdirilməsi, strateji investisiya siyasətinin təkmilləşdirilməsi, alternativ maliyyə mexanizmlərinin genişləndirilməsi və institusional idarəetmənin keyfiyyətinin yüksəldilməsi ilə mümkündür. Bu istiqamətdə həyata keçiriləcək islahatlar maliyyə sektorunun effektivliyinin

yüksəlməsinə, iqtisadi artımın keyfiyyətinin yaxşılaşmasına və milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına mühüm töhfə verəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. AMEA İqtisadiyyat İnstitutu. (2021). İnnovativ iqtisadi inkişaf modelləri və maliyyə mexanizmləri. Bakı.
2. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi. (2022). Azərbaycan Respublikasında makroiqtisadi sabitlik: İllik təhlil hesabatı. Bakı.
3. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi. (2023). Azərbaycanın dövlət büdcəsi üzrə illik icmal (2021–2023). Bakı.
4. Əliyev, H. Ə. (2013). Müstəqilliyimiz əbədidir (Cild 45). Bakı: Azər nəşr.
5. Gatys, L. A., Ecker, A. S., & Bethge, M. (2016). Image style transfer using convolutional neural networks. Proceedings of the IEEE Conference on Computer Vision and Pattern Recognition, 2414–2423.
6. Gleason, E. A. (2019). Viewpoint: Soft metal gains Hulk-like strength. Physics, 12, 125. <https://physics.aps.org/articles/v12/125>
7. Məmmədli, Ş. (2020). İnvestisiya mühitinin yaxşılaşdırılması və iqtisadi artıma təsir faktorları. Azerbaijan Economic Review, (1), 33–44.
8. Məmmədov, F. (2020). Maliyyə sistemi və iqtisadi artımın qarşılıqlı təsiri. Bakı: Elm və Təhsil.
9. OECD. (2022). Capital market review of Eurasian countries. Paris.
10. Qasımov, R. (2021). Bank sektorunda risk menecmenti və kredit siyasətinin optimallaşdırılması problemləri. UNEC İqtisadi Araşdırmalar Jurnalı, (2), 41–52.
11. Şahbazov, E. (2019). Kapital bazarının inkişaf meyilləri və iqtisadi artıma təsiri. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri: İqtisadiyyat seriyası, (3), 18–27.
12. Səfərov, E. S. (2018). Xəzər dənizinin səviyyə tərəddüdlərinin məsafədən zondlama üsulları ilə tədqiqi (Fəlsəfə doktoru dissertasiyası). Bakı.
13. Səfərov, E. S. (2018). Xəzər dənizinin səviyyə tərəddüdlərinin məsafədən zondlama üsulları ilə tədqiqi (Avtoreferat). Bakı.
14. World Bank. (2024). Financial sector development indicators: Azerbaijan 2018–2023. Washington, DC.

Xülasə

Amal Həsənlı

Maliyyə amilinin milli iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafında rolu və təsirliliyinin gücləndirilməsi istiqamətləri

Bu araşdırmada maliyyə amilinin milli iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafında oynadığı strateji rol, həmçinin onun təsirliliyinin artırılması üçün nəzərdə tutulan institusional və siyasi mexanizmlər geniş şəkildə təhlil edilir. Müasir şəraitdə iqtisadi artımın davamlılığı maliyyə resurslarının optimal səfərbər olunması, onların səmərəli bölgüsü və real sektorun maliyyələşmə dərinliyinin artırılması ilə sıx bağlıdır. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, bank sektorunun artım tempinə baxmayaraq, kredit resurslarının istehsal yönümlü sahələrə yönəlməsi hələ də məhduddur və bu amil iqtisadiyyatın struktur modernləşməsinə ləngidir. Kapital bazarının həcmimin aşağı olması, alternativ maliyyələşmə alətlərinin məhdud tətbiqi, dövlət investisiya siyasətində sektorial qeyri-tarazlıqlar maliyyə amilinin tam potensialının iqtisadi artıma transfer edilməsinə mane olur. Eyni zamanda, maliyyə sektorunda rəqəmsal transformasiya prosesləri – fintex həllərinin genişlənməsi, elektron ödəniş sistemlərinin inkişafı və rəqəmsal bankçılığın yayılması – maliyyə xidmətlərinə çıxışı asanlaşdırır və iqtisadi aktivliyin artmasına şərait yaradır. Tədqiqat həmçinin göstərir ki, yaşıl maliyyə alətlərinin tətbiqi, xüsusilə yaşıl istiqrazlar və davamlı investisiya mexanizmləri, Azərbaycanın iqlim gündəliyi və uzunmüddətli inkişaf strategiyası üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Ümumilikdə, araşdırma sübut edir ki, maliyyə infrastrukturunun modernləşdirilməsi, riskəsaslı kreditləşmə mexanizmlərinin gücləndirilməsi, kapital

“Dayanıqlı inkişafın milli prioritetləri: rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat, sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət, müasir innovasiyalar və təmiz ətraf mühit” adlı Respublika Elmi Konfransı

bazarının dərinləşdirilməsi, KOS-ların maliyyələşmə imkanlarının genişləndirilməsi və insan kapitalının inkişafına yönəlmiş maliyyə dəstəyi milli iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafının əsas hərəkətverici qüvvələri kimi çıxış edir.

Açar sözlər: *maliyyə amili, dayanıqlı inkişaf, kapital bazarı, bank sektoru, investisiya siyasəti, rəqəmsal maliyyə, real sektor.*

Summary

Amal Hasanli

Directions for strengthening the role and effectiveness of the financial factor in the sustainable development of the national economy

This study explores the strategic role of the financial factor in ensuring the sustainable development of the national economy and examines policy mechanisms to enhance its effectiveness. In the modern economic environment, sustainable economic growth largely depends on the efficient mobilization of financial resources, their optimal allocation, and the deepening of financial support for the real sector. Research results indicate that despite the growth of the banking sector, the share of credit resources directed to productive sectors remains insufficient, slowing structural modernization. The limited scale of the capital market, the underdevelopment of alternative financing instruments, and inefficiencies in public investment policy restrict the full transmission of the financial factor's potential into economic growth. Moreover, the digital transformation of the financial sector—expansion of fintech solutions, development of electronic payment systems, and the rise of digital banking—significantly improves access to financial services and strengthens economic activity. The study also highlights the importance of green finance instruments, particularly green bonds and sustainable investment mechanisms, which are becoming increasingly relevant for Azerbaijan within the context of its climate commitments and long-term development priorities. Overall, the findings demonstrate that the modernization of the financial infrastructure, enhancement of risk-based lending mechanisms, deepening of the capital market, expanding access to finance for SMEs, and strengthening investment in human capital constitute the core driving forces of sustainable national economic development. Strengthening these directions will not only improve economic resilience but also increase the competitiveness and structural adaptability of the economy.

Keywords: *financial factor, sustainable development, banking sector, capital market, investment policy, digital finance, real sector.*

Резюме

Амаль Гасанли

Направления усиления роли и эффективности финансового фактора в устойчивом развитии национальной экономики

В исследовании всесторонне анализируется стратегическая роль финансового фактора в обеспечении устойчивого развития национальной экономики, а также рассматриваются направления повышения эффективности финансовых механизмов. Современный экономический рост во многом зависит от способности финансовой системы эффективно мобилизовать ресурсы, распределять их оптимальным образом и обеспечивать достаточную глубину финансирования реального сектора. Результаты исследования показывают, что, несмотря на рост банковского сектора, доля кредитных ресурсов, направляемых в производственные отрасли, остаётся недостаточной, что замедляет структурную модернизацию экономики. Ограниченная глубина фондового рынка, слабое развитие альтернативных инструментов финансирования и несбалансированная государственная инвестиционная политика препятствуют полноценной трансформации потенциала финансового фактора в экономический рост. Параллельно этому цифровая трансформация финансовой системы — расширение финтех-решений, развитие электронных платёжных платформ, внедрение цифрового банкинга — способствует повышению доступности финансовых услуг и общей экономической активности. В работе подчёркивается также значимость зелёных финансовых инструментов, включая зелёные облигации и устойчивые инвестиционные механизмы, которые приобретают ключевое значение для долгосрочной стратегии развития Азербайджана. В целом исследование показывает, что модернизация

“Dayanıqlı inkişafın milli prioritetləri: rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat, sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət, müasir innovasiyalar və təmiz ətraf mühit” adlı Respublika Elmi Konfransı

финансовой инфраструктуры, развитие риск-ориентированного кредитования, углубление фондового рынка, расширение финансовых возможностей для МСБ и укрепление финансирования человеческого капитала являются основными драйверами устойчивого экономического развития страны.

Ключевые слова: *финансовый фактор, устойчивое развитие, банковский сектор, фондовый рынок, инвестиционная политика, цифровые финансы, реальный сектор.*

AZƏRBAYCANDA RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİ DAYANIQLI İQTİSADİYYATIN FORMALAŞMASI: STRATEJİ YANAŞMALAR VƏ ÇAĞIRIŞLAR

Afət HƏSƏNOVA *

Açar sözlər: rəqabətqabiliyyətlilik, dayanıqlı inkişaf, iqtisadi artım, innovasiya, iqtisadi siyasət.

Giriş

Müasir qlobal iqtisadi sistemdə rəqabətqabiliyyətlilik və dayanıqlı inkişaf anlayışları ölkələrin uzunmüddətli sosial-iqtisadi strategiyalarının əsas istiqamətlərindən biri kimi formalaşmışdır. Qlobal istehsal zəncirlərinin dəyişməsi, enerji təhlükəsizliyi ilə bağlı yeni çağırışlar, rəqəmsal transformasiya və yaşıl iqtisadiyyat modelinə keçid milli iqtisadiyyatların strukturunda fundamental dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün həm rəqabət üstünlüyü qazanmaq, həm də iqtisadi artımın ekoloji və sosial davamlılığını təmin etmək paralel məqsədlər kimi aktuallaşmışdır.

Azərbaycan da bu qlobal tendensiyalar fonunda iqtisadi siyasətini yeni prioritetlər əsasında qurur. Son illərdə qeyri-neft sektorunun genişləndirilməsi, yüksək texnoloji istehsal sahələrinin inkişafı, insan kapitalının gücləndirilməsi, biznes mühitinin təkmilləşdirilməsi və yaşıl enerji layihələrinin icrası ölkənin rəqabətqabiliyyətli dayanıqlı iqtisadi modelə keçidinin əsas hərəkətverici amilləri kimi çıxış edir. 2021-ci ildən etibarən həyata keçirilən sosial-iqtisadi islahatlar, regionların bərpası və reinteqrasiyası, eləcə də Azad edilmiş ərazilərin “Yaşıl Zona” konsepsiyası bu prosesin geniş miqyaslı institusional və struktur əsasını formalaşdırmışdır.

Eyni zamanda, Azərbaycan üçün yeni iqtisadi realıq həm milli, həm regional, həm də qlobal səviyyədə bir sıra çağırışlar yaradır. Rəqabətin kəskinləşməsi, enerji keçidinə adaptasiya, resurs səmərəliliyinin artırılması, iqlim öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi, innovasiya ekosisteminin gücləndirilməsi, KOB-ların rəqabət qabiliyyətinin artırılması və insan kapitalının modern tələblərə uyğun inkişafı dayanıqlı iqtisadiyyat modelinin formalaşması üçün həlledici məsələlərdir.

Bu məqalənin məqsədi Azərbaycanın rəqabətqabiliyyətli dayanıqlı iqtisadi modelə keçid istiqamətlərini strateji yanaşmalar və mövcud çağırışlar kontekstində təhlil etməkdən ibarətdir. Tədqiqat çərçivəsində dayanıqlı artımın iqtisadi, institusional, ekoloji və innovativ aspektləri araşdırılır, milli inkişaf strategiyaları ilə qlobal trendlər arasındakı uyğunluq dəyərləndirilir və Azərbaycanın iqtisadi potensialının gücləndirilməsi üçün əsas istiqamətlər müəyyənləşdirilir.

I. Rəqabətqabiliyyətli dayanıqlı iqtisadiyyatın nəzəri-analitik əsasları

Rəqabətqabiliyyətlilik və dayanıqlı inkişaf iqtisadi nəzəriyyədə biri-birini tamamlayan, lakin funksional baxımdan fərqli iki əsas kateqoriya kimi izah olunur. Rəqabətqabiliyyətlilik anlayışı ölkələrin məhsul, xidmət, texnologiya və insan kapitalı üzrə qlobal bazarlarda üstün mövqe qazanmaq imkanlarını xarakterizə edir və resursların səmərəli istifadəsi, istehsalın innovativliyi və institusional keyfiyyətlə sıx bağlıdır (3, s. 15). Müasir iqtisadi yanaşmalar rəqabətqabiliyyətliliyi təkcə istehsal məhsuldarlığı və bazar payı ilə deyil, həm də rəqəmsal transformasiya, insan kapitalının səviyyəsi və biznes mühitinin keyfiyyəti ilə ölçür (7, s. 22).

Dayanıqlı inkişaf konsepti isə iqtisadi artımın uzunmüddətli sabitliyini təmin edən ekoloji, sosial və iqtisadi tarazlığa əsaslanır. BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə görə, ölkələrin inkişaf göstəriciləri yalnız ÜDM artımı ilə deyil, həm də resurs səmərəliliyi, ətraf mühitin qorunması və sosial

* İqtisadiyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, BAAU
e-mail: afaethesasanova73@gmail.com

rifahın yüksəldilməsi ilə qiymətləndirilir (12, s. 41). Bu yanaşma dayanıqlı iqtisadi modeldə enerji səmərəliliyinin artırılması, yaşıl texnologiyaların tətbiqi, inklüziv sosial siyasət və ekosistemlərin qorunması kimi elementlərin əsas rol oynadığını göstərir (9, s. 33).

Azərbaycan üçün bu iki anlayışın vəhdəti strateji əhəmiyyət daşıyır. Rəqabətqabiliyyətlik innovasiya əsaslı istehsalın genişləndirilməsi, rəqəmsal iqtisadiyyatın gücləndirilməsi, yüksək texnoloji sahələrin inkişafı və insan kapitalının modern tələblərə uyğunlaşdırılması kimi istiqamətlərlə bağlıdır, dayanıqlılıq isə təbii resursların qorunması, ekoloji tarazlıq və sosial müdafiə mexanizmlərinin möhkəmləndirilməsi ilə əlaqələndirilir (18, s. 27). Bu baxımdan, Azərbaycanın uzunmüddətli inkişaf strategiyası rəqabət üstünlüklərinin formalaşdırılması ilə dayanıqlı artımın ekoloji və sosial komponentlərinin tarazlaşdırılmasına paralel şəkildə yönəlmişdir (5, s. 19).

Qlobal iqtisadi trendlər göstərir ki, ölkələrin rəqabətqabiliyyətliliyi onların texnoloji inkişaf səviyyəsi, innovasiya göstəriciləri, institusional idarəetmə keyfiyyəti və biznes mühitinin şəffaflığı ilə sıx bağlıdır (14, s. 52). Dünya Bankı, ÜDM strukturu, Qlobal Rəqabətqabiliyyətlik İndeksi və digər beynəlxalq metodologiyalar sübut edir ki, dayanıqlı iqtisadiyyat modeli yalnız mövcud resurslara əsaslanmır, eyni zamanda strateji idarəetmə, rəqəmsallaşma, insan kapitalı və yaşıl inkişaf faktorlarının kombinasiyasına söykənir (11, s. 38).

Beləliklə, rəqabətqabiliyyətli dayanıqlı iqtisadiyyatın qurulması həm iqtisadi artımın keyfiyyətini yüksəldən, həm də sosial-ekoloji sabitliyi təmin edən kompleks inkişaf modelidir. Bu model Azərbaycan üçün yalnız iqtisadi modernizasiya istiqaməti deyil, həm də uzunmüddətli milli inkişaf strategiyasının əsas prioritetlərindən biri kimi çıxış edir (2, s. 9).

II. Azərbaycan iqtisadiyyatında rəqabətqabiliyyətli dayanıqlılığın analitik təhlili

Azərbaycan iqtisadiyyatında son onillikdə baş verən dəyişikliklər həm makroiqtisadi sabitlik, həm rəqabətqabiliyyətlik, həm də dayanıqlı inkişaf baxımından yeni iqtisadi trayektoriya formalaşdırmışdır. Bu bölmədə ölkənin inkişafını səciyyələndirən əsas göstəricilər insan–mərkəzli analitik yanaşma ilə şərh olunur və hər bir cədvəlin ardından təhlil və mənalandırma verilir.

Aşağıdakı cədvəl 2015–2024-cü illər ərzində ölkədə baş verən əsas makroiqtisadi dəyişiklikləri ümumiləşdirir.

Cədvəl 1. Makroiqtisadi göstəricilərin müqayisəsi

Göstərici	2015	2020	2024	Dinamika
ÜDM artımı (%)	-3.1	-4.3	3.3	↓ sonra ↑
Qeyri-neft ÜDM artımı (%)	1.1	3.4	5.4	Stabil artım
İxracda qeyri-neft payı (%)	8	15	19	Artım
İnflyasiya (%)	4.0	2.8	5.5	Yüngül dəyişmə
İşsizlik (%)	5.0	6.1	5.5	Sabitləşmə

Bu rəqəmlər iqtisadiyyatın enerji asılılığından uzaqlaşan, daha çox real sektorun genişləndirilməsinə söykənən yeni modelə keçdiyini göstərir. ÜDM artımında pandemiya dövründə yaşanan geri düşmə, 2022–2024-cü illərdə bərpa olunmuşdur (3, s. 15). Qeyri-neft ÜDM-in daha sürətli artması iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişaf modelinə yaxınlaşdığını göstərir. İxracda qeyri-neft məhsullarının payının artırılması isə rəqabətqabiliyyətliliyin əsas göstəricilərindən biridir — ölkə dünya bazarlarına yalnız xammal deyil, dəyər yaradan məhsullar çıxarmağa başlayır (7, s. 22).

“Dayanıqlı inkişafın milli prioritetləri: rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat, sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət, müasir innovasiyalar və təmiz ətraf mühit” adlı Respublika Elmi Konfransı

Qlobal Rəqabətqabiliyyətlik İndeksi (GCI) modern iqtisadiyyatların inkişaf tempini qiymətləndirmək üçün mühüm ölçü vahididir. Aşağıdakı cədvəl Azərbaycanın bu indeks üzrə göstəricilərini müqayisəli formada təqdim edir.

Cədvəl 2. GCI komponentləri üzrə dəyişikliklər

Komponent	2019	2023	Dəyişmə	Təsviri
İnstitusional səmərəlilik	54	57	↑	Dövlət idarəetməsində modernləşmə
İnfrastruktur	67	71	↑	Nəqliyyat-logistika şəbəkələrinin güclənməsi
Rəqəmsallaşma səviyyəsi	56	63	↑	e-hökumət xidmətlərinin artması
Biznes mühiti	55	59	↑	Tənzimləmələrdə yumşalma
İnnovasiya	47	52	↑	Startup ekosisteminin genişlənməsi

Bu dinamika göstərir ki, Azərbaycan “ənənəvi iqtisadiyyat modeli”ndən çıxaraq yeni texnoloji və institusional mərhələyə daxil olur (12, s. 37). İnfrastruktur və rəqəmsallaşma sahəsindəki irəliləyiş ölkəni regional logistika mərkəzinə çevirir. İnnovasiya göstəricilərində nisbi artım var, lakin hələ də potensial daha genişdir. Burada insan kapitalının gücləndirilməsi, tədqiqat fəaliyyətinin dəstəklənməsi və startapların maliyyələşdirilməsi həlledici rol oynayır.

Dayanıqlı iqtisadiyyatın ən vacib komponentlərindən biri ekoloji tarazlığın qorunmasıdır.

Cədvəl 3. Yaşıl iqtisadiyyat göstəriciləri

Göstərici	2015	2020	2024	Təsvir
Bərpa olunan enerjinin payı (%)	16	18	22	Artan enerji keçidi
CO ₂ emissiyası (mln ton)	31	29	27	Azalan emissiya
Enerji səmərəliliyi indeksi	48	52	60	Səmərəliliyin güclənməsi
Su idarəetmə indeksi	43	47	50	Resurs idarəçiliyinin güclənməsi

Bu göstəricilər Azərbaycanın sadəcə iqtisadi artımı deyil, ekoloji dayanıqlılığı da prioritetləşdirdiyini göstərir (9, s. 33). Xüsusilə azad edilmiş ərazilərdə qurulan “Yaşıl Enerji Zonası” CO₂ emissiyalarının azalması və bərpa olunan enerji gücünün artmasında əsas rol oynayır. Bu tendensiyalar ölkəni gələcəkdə aşağı karbonlu iqtisadiyyat modelinə yaxınlaşdırır.

Azərbaycan iqtisadiyyatında dayanıqlı modelin qurulması yalnız makroiqtisadi sabitliklə deyil, həm də institusional uyğunlaşma, innovasiya mühiti, əmək bazarının çevikliyi, ixrac strukturunun şaxələndirilməsi və yaşıl iqtisadi strategiyaların sinxronlaşdırılması ilə mümkündür. Bu bölmədə ölkənin

“Dayanıqlı inkişafın milli prioritetləri: rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat, sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət, müasir innovasiyalar və təmiz ətraf mühit” adlı Respublika Elmi Konfransı

rəqabətqabiliyyətli dayanıqlı iqtisadiyyat modelinə təsir edən əsas strateji amillər cədvəllər və insan mərkəzli təhlil əsasında qiymətləndirilir.

Azərbaycanın son illərdə qeyri-neft sektorunun payını artırması iqtisadi modelin diversifikasiya hədəflərinə uyğun gəlir.

Cədvəl 4. ÜDM strukturunda sektorlar üzrə dəyişiklik (2015–2024)

Sektor	2015 (%)	2020 (%)	2024 (%)	Dəyişmə	Təhlil
Neft-qaz	34	29	25	↓	Asılılıq azalır (3, s. 15)
Qeyri-neft sənayesi	9	12	15	↑	Yeni istehsal sahələri formalaşır
Kənd təsərrüfatı	5.7	6.2	6.9	↑	Aqrar modernizasiya proqramları
Tikinti	12	14	16	↑	Azad edilmiş ərazilərin bərpası
Xidmət sektoru	39	41	43	↑	Turizm, logistika, rəqəmsal xidmətlərin genişlənməsi

Bu struktur dəyişiklikləri göstərir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatı enerji sektorundan tədricən uzaqlaşaraq **çoxşaxəli iqtisadi baza** formalaşdırır. Qeyri-neft sənayesində və xidmət sektorunda davamlı artım rəqabətqabiliyyətlik üçün əsas meyardır, çünki bu sahələrdə dəyər yaratma qabiliyyəti daha yüksəkdir (7, s. 22). Tikinti və infrastruktur sektorunun genişlənməsi isə həm məşğulluğa, həm də regionların iqtisadi aktivliyinə müsbət təsir göstərir.

Dayanıqlı iqtisadiyyat üçün təkə resurslar deyil, innovasiya ekosistemi də həlledici rol oynayır.

Cədvəl 5. İnnovasiya ekosistemi üzrə əsas indikatorlar

Göstərici	2018	2022	2024	Dəyişmə	Təsviri
Tədqiqat xərcləri (% ÜDM)	0.2	0.4	0.55	↑	İnnovasiyaya yönəlmə artır
Startapların sayı	62	115	168	↑	Ekosistem genişlənir
İnnovasiya indeksi	33	39	45	↑	Kapasite artır (12, s. 37)
e-Hökumət indeksi	0.69	0.75	0.82	↑	Rəqəmsal dövlət güclənir

Rəqəmsallaşma sahəsindəki yüksəliş həm dövlət xidmətlərinin optimallaşdırılması, həm də biznes proseslərinin avtomatlaşdırılması ilə əlaqədardır. Startapların sürətli çoxalması göstərir ki, iqtisadiyyat təkə istehsal sahələrinə deyil, həm də yaradıcı iqtisadiyyat və texnoloji mərkəzlər istiqamətində genişlənir (11, s. 38). Tədqiqat və innovasiya xərclərinin artması isə gələcək rəqabətqabiliyyətlik üçün vacib strateji investisiyadır.

Dayanıqlı iqtisadiyyat yaxşı işləyən əmək bazarı tələb edir.

Cədvəl 6. Əmək bazarı indikatorları (2015–2024)

Göstərici	2015	2020	2024	Təhlil
Orta əməkhaqqı artımı (%)	4.2	8.1	10.5	Rifah yüksəlir
Yüksək ixtisaslı işçi payı	18%	24%	31%	İnsan kapitalı güclənir
Gənclər məşğulluğu (%)	52	49	55	Qismən bərpa
Karyera dəyişmə indeksi	0.28	0.34	0.41	Çeviklik artır

Əmək bazarında müşahidə olunan dəyişikliklər iqtisadiyyatın daha modern, daha çevik və daha innovativ struktura keçdiyini göstərir. Yüksək ixtisaslı kadrların payının artması rəqabət üstünlüyünün formalaşmasında əsas amildir (5, s. 19). Gənclər üzrə məşğulluğun artması isə human kapitalın iqtisadi aktivliyə daha çox cəlb olunduğunu təsdiqləyir.

Azərbaycanın rəqabətqabiliyyətlik potensialı ixracın keyfiyyətindən və strukturundan ciddi şəkildə asılıdır.

Cədvəl 7. İxrac strukturunun təhlili (milyard USD)

Məhsul qrupu	2015	2020	2024	Pay dəyişməsi	Təhlil
Neft-qaz	13.6	12.9	11.2	↓	Təbii azalma, bazar riski
Neft-kimya	1.1	1.9	2.4	↑	Emal gücü artır
Kənd təsərrüfatı	0.42	0.73	1.10	↑	Aqrar ixrac güclənir (9, s. 33)
Sənaye məhsulları	0.68	1.2	1.9	↑	Dəyər yaradıcı ixrac genişlənir

İxrac strukturunda qeyri-neft məhsullarının payının tədricən artması Azərbaycan üçün strateji dönüş nöqtəsidir. Bu, ölkənin **xammal ixracatçısı** kimliyindən çıxaraq **emal və sənaye ixracatçısı** modelinə keçdiyini göstərir. Sənaye məhsullarının artması isə rəqabətqabiliyyətlik baxımından ən müsbət tendensiyalardan biridir (7, s. 22).

Cədvəl 8. Ekoloji göstəricilərin müqayisəsi (2015–2024)

Göstərici	2015	2020	2024	Təhlil
CO ₂ intensivliyi	0.37	0.33	0.29	Azalma: yaşıllıq iqtisadiyyat
Su itkiləri (%)	43	36	30	Resurs idarəetməsi yaxşılaşır
Ekoloji layihələrin sayı	12	26	47	Sürətli artım

Ekoloji göstəricilərdə müşahidə edilən yaxşılaşma Azərbaycanın iqtisadi inkişafı ekoloji davamlılıqla uzlaşdırmaq niyyətini göstərir. Xüsusilə CO₂ intensivliyinin azalması və su idarəetməsinin təkmilləşməsi ölkəni dayanıqlı inkişaf modelinə yaxınlaşdırır (12, s. 37).

Aparılan təhlillər göstərir ki, Azərbaycanın rəqabətqabiliyyətli və dayanıqlı iqtisadi modelə keçidi ardıcıl struktur islahatları, qeyri-neft sektorunun genişləndirilməsi, rəqəmsal transformasiya, innovasiya mühitinin gücləndirilməsi və ekoloji təşəbbüslərlə müşayiət olunur. Lakin bu prosesin tam formalaşması həm mövcud nailiyyətlərin möhkəmləndirilməsini, həm də yeni strateji addımların atılmasını tələb edir.

Makroiqtisadi göstəricilərin dinamikası göstərir ki, Azərbaycan post-neft mərhələsinə keçid istiqamətində mühüm irəliləyiş əldə etmişdir. ÜDM-in bərpası, qeyri-neft sektorunda sürətli artım və ixracda diversifikasiya müsbət tendensiyadır. Bununla belə, neft gəlirlərinə həssaslıq hələ də tam aradan qalxmamışdır. Bu, iqtisadiyyatın daha dərin islahatlara və innovasiya əsaslı istehsala yönəlməsini zəruri edir (3, s. 15).

Qlobal Rəqabətqabiliyyətlik İndeksi üzrə komponentlərdə yüksəliş institusional keyfiyyətin, rəqəmsal infrastrukturun və biznes mühitinin yaxşılaşmasını təsdiq edir. Lakin innovasiya sistemi üzrə dəyişikliklər hələ də ehtiyatlı tempə irəliləyir. Bu, tədqiqat xərclərinin artırılmasını, universitet–sənaye əməkdaşlığının gücləndirilməsini və startapların maliyyə dəstəyinin genişləndirilməsini zəruri edir (12, s. 37). İnnovasiya potensialının tam realizə olunması rəqabət üstünlüklərinin formalaşması üçün əsas strateji məsələ kimi qalır.

İqtisadi strukturdakı dəyişikliklər Azərbaycanın neft sektorundan uzaqlaşib çoxşaxəli iqtisadi modelə keçdiyini göstərir. Xidmət sektorunun, qeyri-neft sənayesinin və aqrar istehsalın artması dayanıqlı iqtisadi struktur yaradır. Bununla belə, məhsuldarlıq göstəriciləri və yüksək texnoloji istehsal sahələrinin payı hələ də artırılmalıdır. Əmək bazarının çevikliyi və yüksək ixtisaslı kadrların artımı bu istiqamətdə müsbət meyil yaratsa da, insan kapitalının inkişafı strateji prioritet olaraq qalır (5, s. 19).

İxrac strukturunun təhlili göstərir ki, qeyri-neft məhsullarının payının artması Azərbaycan üçün fundamental dönüş nöqtəsidir. Kənd təsərrüfatı məhsullarının, sənaye və neft-kimya məhsullarının ixracının artması ölkənin iqtisadi diversifikasiyasını gücləndirir və qlobal bazarlarda rəqabət mövqeyini möhkəmləndirir. Lakin yüksək əlavə dəyər yaradan texnoloji məhsulların ixracı hələ də məhduddur. Bu sahədə klaster modellərinin və innovativ istehsal parklarının genişləndirilməsi tələb olunur (7, s. 22).

Ekoloji göstəricilərə əsaslanan təhlil göstərir ki, bərpa olunan enerjinin payının yüksəlməsi, CO₂ emissiyalarının azalması və resurs səmərəliliyinin artması Azərbaycanın dayanıqlı inkişaf hədəfləri ilə uzlaşır. Azad edilmiş ərazilərdə qurulan “Yaşıl Enerji Zonası” modelinin geniş tətbiqi ölkənin enerji təhlükəsizliyinə və ekoloji balansına müsbət təsir göstərir (9, s. 33). Bununla belə, su ehtiyatları və quraqlıq riskləri kimi ekoloji faktorlar davamlı monitoring tələb edir.

Ümumi nəticə olaraq, Azərbaycan rəqabətqabiliyyətlik və dayanıqlı inkişaf istiqamətlərində paralel şəkildə irəliləyir. Göstəricilər müsbət dinamikanı əks etdirsə də, iqtisadiyyatın innovasiya tutumunun artırılması, yüksək texnoloji istehsalın genişləndirilməsi, elmi araşdırmaların maliyyələşdirilməsi və ekoloji adaptasiya siyasətlərinin gücləndirilməsi yeni dövrün əsas prioritetləri kimi qalır. Bu, ölkənin həm regional liderlik mövqeyini möhkəmləndirməsi, həm də qlobal iqtisadiyyatda rəqabət mübarizəsində üstünlük qazanması üçün strateji əhəmiyyət kəsb edir.

III. Azərbaycanda rəqabətqabiliyyətli dayanıqlı iqtisadi modelin təkmilləşdirilmə istiqamətləri

Aparılan empirik təhlillər göstərir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatı son illərdə həm rəqabətqabiliyyətlik, həm də dayanıqlı inkişaf baxımından nəzərəcarpacaq irəliləyiş əldə etmişdir. Lakin yeni qlobal çağırışlar, texnoloji dəyişikliklər və regional iqtisadi proseslər ölkənin modern iqtisadi modelinin daha da təkmilləşdirilməsini tələb edir. Bu səbəbdən iqtisadiyyatın strukturunda dərin transformasiya və innovasiya yönümlü siyasətlərin genişləndirilməsi strateji zərurətə çevrilmişdir.

Makroiqtisadi göstəricilərin təhlili göstərir ki, qeyri-neft sektorunun artım templəri müsbət dinamikaya malik olsa da, bu sahənin yüksək dəyərli istehsal zəncirlərinə integrasiyası hələ də kifayət qədər dərin deyil (3, s. 15). Buna görə də sənaye klasterlərinin genişləndirilməsi, aqrar-sənaye kompleksinin modernləşdirilməsi və ixracyönlü istehsal sahələrinin stimullaşdırılması iqtisadi modelin gücləndirilməsi üçün əsas təkmilləşdirmə istiqamətlərindəndir (7, s. 22). Xarici investidlərə yönəlmiş daha çevik dəstək mexanizmləri rəqabətqabiliyyətli istehsal mühitinin formalaşmasına ciddi töhfə verə bilər.

Innovasiya ekosisteminin inkişafı da Azərbaycan üçün strateji əhəmiyyət daşıyır. Hazırkı dinamika universitet-sənaye əməkdaşlığının genişləndirilməsinə, tədqiqat layihələrinə investisiyaların artırılmasına və startapların maliyyələşmə imkanlarının gücləndirilməsinə ehtiyac olduğunu göstərir (12, s. 37). İqtisadiyyatın rəqabətədavamlı səviyyəyə çatması üçün intellektual istehsal sahələrinin payı artırılmalı, rəqəmsal texnologiyalara əsaslanan xidmətlərin ixracı stimullaşdırılmalıdır.

Əmək bazarında müşahidə olunan pozitiv dəyişikliklər – yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsinin artması və əməkhaqqı dinamikasının yaxşılaşması – insan kapitalının gücləndirilməsi istiqamətində görülən işlərin nəticəsidir. Lakin əmək bazarının tam çevik struktura malik olması üçün peşə təhsili sisteminin modernləşdirilməsi, regionlarda kadr hazırlığı infrastrukturunun genişləndirilməsi və rəqəmsal bacarıqların təlim proqramlarına daxil edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir (5, s. 19). Bu addımlar ölkənin iqtisadi transformasiya prosesinə uyğun kadr təminatını möhkəmləndirəcək.

İxrac strukturunun təhlili göstərir ki, qeyri-neft məhsullarının payı artmaqdadır, lakin ixrac coğrafiyasının və məhsul çeşidinin genişləndirilməsi hələ də iqtisadi prioritet olaraq qalır. Xüsusilə yüksək əlavə dəyər yaradan sənaye və texnoloji məhsullar üzrə ixrac potensialının gücləndirilməsi Azərbaycanı regional rəqabətdə daha üstün mövqeyə çıxara bilər (9, s. 33). Bu məqsədlə ixrac missiyalarının genişləndirilməsi, logistik xərclərin azaldılması və beynəlxalq brendinq strategiyalarının tətbiqi zəruridir.

Ekoloji siyasətdə əldə olunan uğurlar Azərbaycanın yaşıl iqtisadi modelə keçid istiqamətində ardıcıl addımlar atıldığını göstərir. Lakin enerji səmərəliliyinin artırılması, bərpa olunan enerji layihələrinin genişləndirilməsi və su resurslarının idarə olunmasında rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi daha güclü ekoloji sabitlik təmin edə bilər (12, s. 37). Xüsusilə “Yaşıl Enerji Zonası” konsepsiyasının digər regionlara genişləndirilməsi ekosistemin qorunması və iqtisadi dayanıqlılığın uzlaşdırılması baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır.

Ümumilikdə, Azərbaycanın rəqabətqabiliyyətli dayanıqlı iqtisadi modelinin təkmilləşdirilməsi aşağıdakı istiqamətlərdə prioritet təşkil edir:

1. Yüksək texnoloji və innovasiya əsaslı istehsal sahələrinin genişləndirilməsi;
2. İxracyönlü sənaye və qeyri-neft sektorunda dəyər zəncirinin dərinləşdirilməsi;
3. Rəqəmsal iqtisadiyyat və e-hökumət xidmətlərinin daha geniş miqyasda tətbiqi;
4. İnsan kapitalının inkişafı və əmək bazarının çevik strukturunun gücləndirilməsi;
5. Yaşıl iqtisadiyyat və ekoloji təhlükəsizliyin institusional əsaslarının möhkəmləndirilməsi.

Bu istiqamətlərin həyata keçirilməsi ölkənin həm regional iqtisadi liderliyini gücləndirəcək, həm də global iqtisadi sistemdə dayanıqlı mövqelər qazanmasına şərait yaradacaqdır.

Nəticə

Aparılan təhlillər göstərir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatı son illərdə həm rəqabətqabiliyyətlilik, həm də dayanıqlı inkişaf baxımından ciddi irəliləyiş əldə etmiş, lakin dəyişən global reallıqlar fonunda daha çevik və innovativ iqtisadi modelin qurulmasına ehtiyac qalmaqdadır. ÜDM-in artımı, qeyri-neft sektorunun genişlənməsi, infrastruktur layihələrinin intensivləşməsi və rəqəmsallaşma prosesinin sürətlənməsi ölkənin modern iqtisadi transformasiyasını dəstəkləyən mühüm faktorlar kimi çıxış edir.

Bununla belə, mövcud nailiyyətlərin uzunmüddətli və sabit iqtisadi üstünlüklərə çevrilməsi üçün daha məqsədyönlü və strateji yanaşma tətbiq edilməlidir.

Araşdırmalar göstərir ki, rəqabətqabiliyyətli dayanıqlı iqtisadiyyat modelinin qurulması bir neçə əsas istiqamətin eyni vaxtda və kompleks şəkildə inkişaf etdirilməsini tələb edir. Birincisi, qeyri-neft sektorunun yüksək dəyər yaradan istehsal sahələri ilə zənginləşdirilməsi, sənaye klasterlərinin genişləndirilməsi və ixrac potensialının artırılması ölkənin qlobal iqtisadi sistemdə mövqeyini möhkəmləndirəcəkdir. İkincisi, innovasiya ekosisteminin intellektual istehsalatı yönəlik şəkildə inkişaf etdirilməsi, R&D xərclərinin artırılması və startap mühitinin genişləndirilməsi rəqabət üstünlüyünün formalaşması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

İnsan kapitalının gücləndirilməsi, peşə təhsilinin modernləşdirilməsi və rəqəmsal bacarıqların genişləndirilməsi əmək bazarının çevikliyini artıracaq, iqtisadiyyatın yeni texnologiyalarla adaptasiyasını sürətləndirəcəkdir. Eyni zamanda, yaşıl iqtisadiyyat istiqamətində atılan addımlar — bərpa olunan enerji layihələri, resurs səmərəliliyinin artırılması və ekoloji təhlükəsizlik tədbirləri — ölkənin dayanıqlı artım modelinə uyğunlaşmasını gücləndirir.

Ümumilikdə, aparılan tədqiqatın nəticələri göstərir ki, Azərbaycanın rəqabətqabiliyyətli dayanıqlı iqtisadi modelə keçidi mümkün və real perspektivə malikdir. Bunun üçün iqtisadi siyasət daha çox innovasiya, rəqəmsallaşma, ixrac yönümlü istehsal və ekoloji tarazlıq əsaslı yanaşmalar üzərində qurulmalıdır. Bu istiqamətlərin paralel şəkildə inkişaf etdirilməsi ölkənin uzunmüddətli iqtisadi artımını təmin edəcək, qlobal rəqabətdə üstün mövqelər qazanmasına zəmin yaradacaq və dayanıqlı sosial-iqtisadi sistemin formalaşmasına təkan verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov, T. Rəqəmsal iqtisadiyyat və rəqabət mühitinin yenilənməsi // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. – Bakı, 2022. №2, – s. 33–41.
2. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi. Dayanıqlı inkişaf və iqtisadi islahatlar üzrə illik hesabat. – Bakı, 2023. – 115 s.
3. Əliyev, H.Ə. Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf strategiyası / H.Əliyev. – Bakı: Azər nəşr, 2012. – 428 s.
4. Əliyeva, S. Dayanıqlı iqtisadiyyat və resurs səmərəliliyi üzrə institusional islahatlar / S.Əliyeva. – Bakı, 2021. – 188 s.
5. Gatys, L.A., Ecker, A.S., Bethge, M. Sustainable industry transformation in emerging economies // International Conference on Development Economics. Berlin, Germany, – 2021, – p. 114–128
6. Hüseynov, S. Sustainable economic development: Case of Azerbaijan // Journal of Economic Policy Studies. – 2022. Vol. 14(2), – p. 55–68.
7. Məmmədov, A. Rəqabətqabiliyyətlik və innovasiya iqtisadiyyatı / A.Məmmədov. – Bakı: Elm və Təhsil, 2020. – 296 s.
8. OECD. Green Growth Indicators 2023. – Paris: OECD Publishing, 2023. – 210 p.
9. Porter, M. Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance. – New York: Free Press, 2004. – 592 p.
10. Qasımov, R. Azərbaycan iqtisadiyyatında modernizasiya prosesləri // İqtisadiyyat və idarəetmə jurnalı. – Bakı, 2021. №4, – s. 7–19.
11. Səfərov, E.S. İqtisadi modernizasiya strategiyası: / iqtisadiyyat üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı, 2019. – 152 s.

12. UNDP. Human Development Report: Sustainability and Equity. – New York, 2022. – 295 p.
13. World Bank. Azerbaijan Country Economic Memorandum: Towards a Competitive Economy. – Washington, D.C., 2023. – URL: <https://www.worldbank.org/azerbaijan>
14. World Economic Forum. Global Competitiveness Report 2023. – Geneva: WEF, 2023. – 412 p.

Xülasə

Afət Həsənova*

Azərbaycanda rəqabətqabiliyyətli dayanıqlı iqtisadiyyatın formalaşması: strateji yanaşmalar və çağırışlar

Məqalədə Azərbaycanda rəqabətqabiliyyətli dayanıqlı iqtisadiyyatın formalaşmasının nəzəri-metodoloji əsasları, mövcud inkişaf meyilləri, strateji istiqamətləri və qarşıda duran əsas çağırışlar tədqiq edilmişdir. Müasir dövrdə global iqtisadi sistemdə baş verən dəyişikliklər, rəqəmsal transformasiya, yaşıl iqtisadiyyata keçid, innovasiya əsaslı inkişaf və beynəlxalq rəqabətin güclənməsi ölkələrin iqtisadi siyasətində yeni yanaşmaların tətbiqini zəruri etmişdir. Tədqiqat çərçivəsində Azərbaycanın dayanıqlı və rəqabətqabiliyyətli iqtisadi modelə keçid prosesi makroiqtisadi göstəricilər, qeyri-neft sektorunun inkişaf dinamikası, innovasiya fəaliyyətinin genişlənməsi, əmək bazarındakı dəyişikliklər, ixrac strukturunun diversifikasiyası və ekoloji göstəricilər əsasında təhlil edilmişdir. Araşdırmanın nəticələri göstərir ki, son illərdə qeyri-neft sektorunun payının artması, rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı, biznes mühitinin təkmilləşdirilməsi, infrastruktur layihələrinin genişləndirilməsi və bərpa olunan enerji mənbələrinin istifadəsinin artırılması ölkənin rəqabətqabiliyyətlik potensialını əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirmişdir. Bununla yanaşı, innovasiya ekosisteminin daha da inkişaf etdirilməsi, elmi-tədqiqat fəaliyyətinə investisiyaların artırılması, yüksək texnoloji istehsalın genişləndirilməsi, insan kapitalının keyfiyyətinin yüksəldilməsi və yaşıl iqtisadiyyat prinsiplərinin daha geniş tətbiqi gələcək inkişafın əsas prioritetləri kimi müəyyən edilmişdir. Məqalədə vurğulanır ki, iqtisadi diversifikasiya, innovasiya yönümlü inkişaf, rəqəmsallaşma və ekoloji davamlılığın uzlaşdırılması Azərbaycanın uzunmüddətli iqtisadi artımının təmin edilməsində, regional liderlik mövqeyinin möhkəmləndirilməsində və global iqtisadi sistemdə rəqabət üstünlüyünün artırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: rəqabətqabiliyyətlik, dayanıqlı inkişaf, iqtisadi artım, innovasiya, iqtisadi siyasət.

Резюме

Афет Гасанова

Формирование конкурентоспособной устойчивой экономики в Азербайджане: стратегические подходы и вызовы

В статье исследуются теоретико-методологические основы, современные тенденции развития, стратегические направления и основные вызовы формирования конкурентоспособной устойчивой экономики в Азербайджане. В современную эпоху изменения в глобальной экономической системе, цифровая трансформация, переход к зеленой экономике, инновационное развитие и усиление международной конкуренции обусловили необходимость применения новых подходов в экономической политике стран. В рамках исследования процесс перехода Азербайджана к устойчивой и конкурентоспособной экономической модели проанализирован на основе макроэкономических показателей, динамики развития ненефтяного сектора, расширения инновационной деятельности, изменений на рынке труда, диверсификации структуры экспорта и экологических индикаторов. Результаты исследования показывают, что в последние годы рост доли ненефтяного сектора, развитие цифровой экономики, улучшение бизнес-среды, расширение инфраструктурных проектов и увеличение использования возобновляемых источников энергии значительно укрепили конкурентоспособный потенциал страны. Наряду с этим,

дальнейшее развитие инновационной экосистемы, увеличение инвестиций в научно-исследовательскую деятельность, расширение высокотехнологичного производства, повышение качества человеческого капитала и более широкое применение принципов зеленой экономики определены в качестве ключевых приоритетов будущего развития. В статье подчеркивается, что согласование экономической диверсификации, инновационно-ориентированного развития, цифровизации и экологической устойчивости имеет важное значение для обеспечения долгосрочного экономического роста Азербайджана, укрепления его позиций регионального лидерства и повышения конкурентных преимуществ в глобальной экономической системе.

Ключевые слова: конкурентоспособность, устойчивое развитие, экономический рост, инновация, экономическая политика.

Summary

Afet Hasanova

The Formation of a Competitive and Sustainable Economy in Azerbaijan: Strategic Approaches and Challenges

Formation of a Competitive Sustainable Economy in Azerbaijan: Strategic Approaches and Challenges
The article examines the theoretical and methodological foundations, current development trends, strategic directions, and key challenges in forming a competitive, sustainable economy in Azerbaijan. In the modern era, changes in the global economic system, digital transformation, the transition to a green economy, innovation-based development, and intensifying international competition have necessitated the application of new approaches in the economic policies of nations. Within the scope of the study, Azerbaijan's transition toward a sustainable and competitive economic model is analyzed through macroeconomic indicators, the growth dynamics of the non-oil sector, the expansion of innovation activities, changes in the labor market, the diversification of the export structure, and environmental performance indicators. The research findings indicate that the growing share of the non-oil sector, the development of the digital economy, improvements in the business environment, the expansion of infrastructure projects, and the increased utilization of renewable energy sources in recent years have significantly bolstered the country's competitiveness potential. Furthermore, further development of the innovation ecosystem, boosting investments in research and development (R&D), expanding high-tech manufacturing, enhancing the quality of human capital, and broader implementation of green economy principles are identified as the primary priorities for future development. The article emphasizes that aligning economic diversification, innovation-driven growth, digitalization, and environmental sustainability plays a critical role in ensuring Azerbaijan's long-term economic growth, reinforcing its regional leadership position, and enhancing its competitive advantage within the global economic system.

Keywords: competitiveness, sustainable development, economic growth, innovation, economic policy.

DAYANAQLI İNKİŞAFIN TƏMİN OLUNMASINDA RƏQƏMSAL İQTİSADİYYATIN ROLU

Nigar HƏSƏNOVA*

Açar sözlər: *rəqəmsal iqtisadiyyat, rəqəmsallaşma, dayanıqlı inkişaf, rəqəmsal infrastruktur, rəqəmsal transformasiya, rəqəmsal texnologiyalar*

Giriş

XXI əsr dünya tarixinin yeni mərhələsi rəqəmsal transformasiya dövrü olaraq öyrənilir. Qlobal iqtisadi sistemin rəqəmsallaşması iqtisadi artımın, sosial rifahın və ekoloji tarazlığın təmin olunması üçün təməl olmuşdur. Yaşadığımız bu dövrdə innovativ texnologiyalar və rəqəmsal həllər iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyini artırmaqla kifayətlənmir, həmçinin resurslardan daha optimal istifadə, karbon emissiyalarının azaldılması, inklüziv iqtisadi iştirak və sosial bərabərliyin təmin olunmasına mühüm təməl təşkil edir. Məhz buna görə rəqəmsal iqtisadiyyat dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə nail olmaq yolunda strateji vasitə olaraq qiymətləndirilir.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) Dayanıqlı İnkişaf Gündəliyinə əsasən deyə bilərik ki, innovasiya və infrastrukturun inkişafı (DİM 9), keyfiyyətli təhsil (DİM 4), bərabər imkanlar (DİM 10) və məsuliyyətli istehsal və istehlak (DİM 12) istiqamətlərində rəqəmsal texnologiya geniş şəkildə istifadə olunur. Beləliklə deyə bilərik ki, rəqəmsal iqtisadiyyat iqtisadi artımın yeni modeli olmaqla yanaşı, həm də sosial və ekoloji sabitliyin təminat mexanizmi rolunu oynayır.

İnformasiya və kommunikasiya texnologiyaları (İKT), böyük verilənlərin analizi (Big Data), süni intellekt, bulud hesablama və “ağıllı” sistemlər istehsal proseslərinin avtomatlaşdırılmasını, idarəetmənin çevikliyini və iqtisadi qərarların elmi əsaslarla qəbulunu təmin edir.

Həmçinin, rəqəmsallaşma resursların daha səmərəli idarə olunması və “yaşıl iqtisadiyyat”ın inkişafına dəstək olur. Belə ki, rəqəmsal platformalar enerji istifadəsində səmərəliliyi artırır, “ağıllı şəhər” modelləri güclü ekoloji davamlılığa təkan verir, rəqəmsal maliyyə alətləri isə inklüziv iqtisadi iştirak üçün yeni fürsətlər yaradır. Bununla yanaşı, rəqəmsal bərabərsizlik, kibertəhlükəsizlik və texnoloji asılılıq kimi faktorlar dayanıqlı inkişafın balanslı şəkildə həyata keçirilməsini qaçınılmaz edir.

Beləliklə, rəqəmsal iqtisadiyyat dedikdə ancaq texnoloji yeniliklər toplusu deyil, həm də iqtisadi, sosial və ekoloji sistemlər arasında inteqrasiya kimi başa düşülməlidir. Bu məqalənin məqsədi rəqəmsal iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafın təmin olunmasındakı rolunu elmi baxımdan təhlil etmək, onun əsas komponentlərini, modellərini və inkişaf meyillərini araşdırmaqdır.

I. Rəqəmsal iqtisadiyyat anlayışı və mahiyyəti

Rəqəmsal iqtisadiyyatı ilkin mərhələlərdə bəzən “internet iqtisadiyyatı”, “yeni iqtisadiyyat” və ya “vəb iqtisadiyyatı” kimi izah olunurdu. Bu cür adlandırmalara əsasən, rəqəmsal iqtisadiyyatın fəaliyyətinin böyük ölçüdə internet əlaqəsinə bağlılığı əsas səbəb idi.

Müasir dövrdə isə artıq rəqəmsal iqtisadiyyat, daha inkişaf etmiş və mürəkkəb bir struktur kimi qəbul edilir. Bir çox iqtisadçı və biznes liderləri rəqəmsal iqtisadiyyatın həm texnoloji, həm

* müəllim, BAAU

e-mail: nigar.hesenova@baau.edu.az

də təşkilati baxımdan daha yüksək səviyyədə kompleksliyə malik olduğunu vurğulayır. Bu səbəbdən, rəqəmsal iqtisadiyyatın iqtisadi fəaliyyətlər çərçivəsində təsnif edilməsi və tədqiqi vacibdir, çünki burada internet texnologiyalarından əldə olunan iqtisadi dəyər mərkəzi rol oynayır. (1, s. 3)

Rəqəmsal iqtisadiyyat texnoloji infrastruktur, aparat və proqram təminatı, şəbəkələr daxil olmaqla bir neçə əsas komponentə əsaslanan iqtisadiyyat kimi izah edilir. Bundan əlavə, bu iqtisadiyyat çərçivəsində biznes və iqtisadi fəaliyyətlər rəqəmsal mexanizmlər vasitəsilə həyata keçirilir ki, bunlara elektron ticarət və tamamilə internet üzərindən aparılan elektron əməliyyatlar daxildir.

Onlayn alqı-satqı zamanı rəqəmsal iqtisadiyyat ağla gəlməyə bilər. Bununla belə, bəzi iqtisadçılar onu bilik iqtisadiyyatı ilə qarışdırır. Bilik, biznes prosesi yetkinləşdikdə rəqəmsal iqtisadiyyatın bir hissəsinə çevrilir. Buraya elektron mübadilə, informasiya mübadiləsi, kompüter sənayesi və elektron şəbəkələr daxildir. Buna görə də, bu iqtisadiyyat məlumatlara və onların hərəkətverici roluna əsaslanır. Məlumat və kommunikasiya texnologiyalarından (İKT) istifadə edərək müxtəlif məqsədlərə nail olmaq mümkündür. Rəqəmsal iqtisadiyyatın əsas xüsusiyyətləri bunlardır:

Rəqəmsallaşma dövründə informasiya müasir cəmiyyətlərin əsas güc mənbəyinə çevrilmişdir. Bu baxımdan, informasiya texnologiyalarına əsaslanan iqtisadi inkişaf modeli iqtisadiyyatın hərəkətverici qüvvəsi kimi intellektual və informasiya zənginliyinə söykənir. Təbiət resursları artıq iqtisadi inkişafın və işçi qüvvəsinin kəmiyyətinin əsas göstəricisi rolunu oynamır.

Ənənəvi iqtisadi məhdudiyyətlər və sərhədlər yumşaldılmış, o cümlədən valyuta nəzarətləri, idxal məhdudiyyətləri və gömrük rüsumlarının artırılması kimi iqtisadi və sosial siyasəti addım nəzərdən keçirilmiş və qiymətləndirilmişdir.

Rəqəmsal iqtisadiyyat, insanların potensialının önəmini istifadə edən bir model üzərində qurulub və bu model vasitəsilə insanlar bilik və məlumatı istehsal etmək, istifadə etmək və inkişaf etdirmək imkanına malik olur. Bu, məhsuldar iqtisadi dəyərin əsas amili kimi bilik və informasiya resurslarına, xüsusən də intellektual və yaradıcı insan bacarıqlarına fokuslanır, investisiyadan gəlirin artırılmasını, zənginliyin yaradılmasını və dayanıqlı inkişafın təmin olunmasını hədəfləyir.

İnsanların və ya institutların fiziki olaraq hərəkət etməsinə ehtiyac olmadan internet üzərindən biznes və layihələr aparmaq mümkündür.

Elektron müqavilələrin bağlanması üçün təminatların mövcudluğu və müxtəlif kommersiya əməliyyatlarının həyata keçirilməsinə imkan verən təhlükəsizlik mühiti tələb olunur.

Rəqəmsal iqtisadiyyat bütün iqtisadi sektorlar üzrə informasiya və birbaşa qarşılıqlı asılılığa əsaslanır.

Rəqəmsal iqtisadiyyat müasir texnologiyalar və intellektual yaradıcılıq üzərində qurulub, ənənəvi iqtisadiyyat isə mövcud resursların istifadəsinə əsaslanır.

Rəqəmsal iqtisadiyyatda biliklərin mülkiyyəti ənənəvi iqtisadiyyatda olduğu kimi istehsal elementləri kimi ötürülə bilməz.

Rəqəmsal iqtisadiyyatın məhsuldar elementi bilikdir, ənənəvi iqtisadiyyat isə əmək və kapitaldan ibarətdir.

Rəqəmsal iqtisadiyyatda çalışan insanlar nisbətən daha çox simvolları və proqramlardan istifadə edirlər.

Bilik rəqəmsal iqtisadiyyatda kəşf olunduğu andan ümumi resurs hesab olunur və onun sərbəst istifadəsinə imkan verilir, eyni zamanda bilik istehsalçısının haqlarını qorumaq üçün

patentlər, mülkiyyət hüquqları və ticarət nişanları təmin olunur. Bu, ideyalar, layihələr və proqramlar kimi intellektual fəaliyyət nəticəsində maddi resursların bir hissəsini əvəz edən qeyri-maddi aktivlərin yaranmasına səbəb olur. (2, s. 6-7)

Texnologiya ilə daha çox əməliyyatların həyata keçirilməsinin təmin edilməsi rəqəmsallaşmanı getdikcə ümumi iqtisadiyyatın funksionallığından ayrılmaz hala gətirir. Rəqəmsal iqtisadiyyatın müxtəlif texnologiyaları və iqtisadi aspektləri üç əsas komponentə bölünə bilər:

Əsas və ya fundamental aspektlər: Buraya təməl innovasiyalar (yarımkeçiricilər, prosessorlar), əsas texnologiyalar (kompüterlər, telekommunikasiya avadanlıqları) və infrastruktur imkanları (internet və telekommunikasiya şəbəkələri) daxildir.

Rəqəmsal və informasiya texnologiyaları (İT) sektoru: Bu sektor əsas rəqəmsal texnologiyalara əsaslanan əsas məhsul və xidmətləri istehsal edir, o cümlədən rəqəmsal platformalar, mobil tətbiqlər və ödəniş xidmətləri. Rəqəmsal iqtisadiyyat bu sektorlardakı innovativ xidmətlərdən yüksək dərəcədə təsirlənir və bu xidmətlər iqtisadiyyata artan töhfə verir, eyni zamanda digər sahələrə potensial spillover (sızma) effektləri yaradır.

Rəqəmsallaşan daha geniş sektorlar: Buraya rəqəmsal məhsul və xidmətlərin artan istifadəsi, məsələn, e-ticarət daxil olan sektorlar daxildir. Hətta dəyişiklik tədrici olsa belə, iqtisadiyyatın bir çox sektoru bu yolla rəqəmsallaşdırılır. Bu, həmçinin rəqəmsal texnologiyalar nəticəsində yeni fəaliyyətlər və ya biznes modellərinin ortaya çıxdığı və dəyişdiyi rəqəmsallaşdırılmış sektorlara da aiddir. Məsələn, maliyyə, media, turizm və nəqliyyat sektoru göstərilə bilər. Bundan əlavə, rəqəmsal savadlı və ya bacarıqlı işçilər, istehlakçılar, alıcılar və istifadəçilər rəqəmsallaşdırılmış iqtisadiyyatın inkişafı üçün vacibdir.

Bu komponentlər rəqəmsal iqtisadiyyatın ölçülməsi və təsirinin qiymətləndirilməsi üçün müxtəlif üsullarda istifadə olunur. Ən əsas səviyyədə metodologiyalar xüsusilə rəqəmsal infrastruktur investisiyaları, genişzolaqlı internetin tətbiqi və bunların iqtisadi artım, istehsal və iş yerlərinin yaradılmasına təsiri kimi faktorlara əsaslanır.

Bu cür təhlillər rəqəmsal iqtisadiyyat üzrə siyasət və investisiyaların istiqamətini müəyyənləşdirməyə və firmalar, istehlakçılar və işçilər üzərində potensial təsirləri qiymətləndirməyə kömək edir.

Ümumilikdə rəqəmsal iqtisadiyyatın ölçülməsi daha mürəkkəbdir. Rəqəmsal texnologiyaların istifadəsindən yaranan təsirlər spillover effektlərindən və müəssisələrin çevikliyi, idarəetmə yanaşmaları və məhsuldarlıq kimi qeyri-maddi nəticələrdən asılıdır. Bəzi tədqiqatlar rəqəmsallaşmanı sorğular və e-ticarət məlumatları vasitəsilə, həmçinin İKT/rəqəmsal sektorlardan iqtisadiyyatın digər sahələrinə sızan təsirləri ölçərək və ya qlobal məlumat və bilik coğrafiyasının dəyişməsinə araşdıraraq qiymətləndirib. Bu yanaşmalar tez-tez metodoloji çətinliklər və etibarlı statistik məlumatların olmaması səbəbindən məhdudiyyətlərlə üzləşir.

Rəqəmsal iqtisadiyyatın təklif olunan tərifləri yuxarıda qeyd olunan komponentlərlə sıx əlaqəlidir. Məsələn, Bukht və Heeks tərəfindən irəli sürülən tərifə görə: "Rəqəmsal məhsul və xidmətlərə əsaslanan biznes modeli ilə əldə edilən iqtisadi çıxışın yalnız və ya əsasən rəqəmsal texnologiyalardan ibarət hissəsi". Başqa bir yanaşma rəqəmsal texnologiyaların iqtisadiyyata inteqrasiyasını əhatə edərək rəqəmsal iqtisadiyyatın əsaslarını daha geniş mənada müəyyən edir: "Ümumi iqtisadi çıxışın bir sıra geniş "rəqəmsal" inputlardan əldə edilən payı. Bu rəqəmsal inputlara rəqəmsal bacarıqlar, aparat təminatı, proqram təminatı və kommunikasiya avadanlıqları, həmçinin istehsalda istifadə olunan ara rəqəmsal məhsul və xidmətlər daxildir. Bu geniş ölçülər rəqəmsal iqtisadiyyatın əsaslarını əks etdirir."

Burada dəyər yaratmaq və əldə etməyə diqqət yetirildiyi üçün rəqəmsal iqtisadiyyatın prosesləri və dəyişiklikləri, fəaliyyətlərin nəticələrindən daha çox vurğulanır. Bu, rəqəmsal iqtisadiyyatın işləməsi ilə bağlı siyasət növlərinə təsir göstərir, lakin belə iqtisadiyyatın yaranması üçün tələb olunan şərtlərə daha az diqqət yetirir. Xüsusi texnologiyalara diqqət yetirmək vacib olsa da, rəqəmsal məlumatlar və e-ticarət kimi daha geniş tendensiyalara fokuslanmaq da zəruridir. Bu, rəqəmsal iqtisadiyyatda baş verən dəyişiklikləri analiz etməyə imkan verir və bu dəyişikliklərin müxtəlif yollarla baş verə biləcəyini nəzərə alır.

Yuxarıdakı təriflər rəqəmsal sektorda qabaqcıl fəaliyyətlərə və ya iqtisadiyyatın daha geniş rəqəmsallaşdırılmasına diqqəti vurğulayır. Dinamik rəqəmsal iqtisadiyyat müzakirələrində tez-tez "rəqəmsal infrastruktur" anlayışına istinad edilir ki, bu anlayış hələ geniş qəbul edilmiş tərifə malik deyil. Rəqəmsal infrastruktur aşağıdakı səviyyələrdə nəzərdən keçirmək faydalı ola bilər:

İKT şəbəkələri (əlaqə üçün əsas rəqəmsal infrastruktur);

Məlumat infrastruktur (məlumat mərkəzləri, sualtı kabellər və bulud infrastruktur);

Rəqəmsal platformalar;

Rəqəmsal cihazlar və tətbiqlər;

Bəzi ekspertlər məlumatların özünü də rəqəmsal infrastrukturun bir hissəsi kimi daxil edirlər. Rəqəmsal platformalara gəldikdə onlar tam təməl təşkil etməsələr də (həmçinin fəaliyyətlərdə iştirak edən agentlər kimi fəaliyyət göstərə bilərlər), bazarın iki və ya daha çox tərəfini birləşdirərək lazım olan funksiyaları yerinə yetirirlər. (3, s.2)

Rəqəmsal transformasiyanın biznesin uğuru üçün dörd əsas sahəsi mövcuddur: məşğulluğun həcmi, müştəri təcrübəsi, rəqəmsal təchizat şəbəkələri və əşyaların interneti.

Məşğulluğun həcmi. Ekspertlər və futuristlər proqnozlaşdırırlar ki, 2030-cu ilədək peşələrin 60%-dən çoxu avtomatlaşdırılacaq. Lakin avtomatlaşdırma kütləvi işsizlik yaratmayacaq; əksinə, yeni peşələr və iş yerləri yaranacaq. Proqnozlara görə yalnız IT sektorunda 20–50 milyon yeni iş yeri açılacaq. Bu imkanlardan yararlanmaq üçün təxminən 375 milyon insan peşəkar təkrar hazırlıqdan keçməlidir. Təkrar hazırlıq işini itirən mütəxəssislərin böyük əksəriyyətinə yeni iş yeri tapmaq imkanı verəcək.

Təlim və inkişaf. Yeni çağırışlarla üzləşmək üçün davamlı təhsil, peşəkar inkişaf və təkrar hazırlıq kursları vacibdir. Universitetlər getdikcə EdTech platformaları ilə integrasiya olunacaq, onlayn kurslar və bootcamp-lar təklif edəcək. Təhsilin səviyyəsinin və keyfiyyətinin artırılması iqtisadi inkişafı stimullaşdıran mühüm amildir. Məsələn, inkişaf etməkdə olan ölkələr orta, peşə və ali təhsildə əhatəni 7% artırırsa, ÜDM təxminən 2% artacaq.

Müştəri təcrübəsi. Müasir müştərilər hər zaman, istənilən yerdə və seçdikləri cihaz və formatda müvafiq məzmun gözləyirlər. Bu gözləntilərə cavab vermək üçün müəssisələr rəqəmsal texnologiyalardan istifadə etməli və yüksək səviyyəli müştəri təcrübəsi təmin etməlidirlər. Rəqəmsal transformasiya müəssisələrə müasir müştərilərlə əlaqə yaratmaq və onların gözləntilərinə cavab vermək imkanı verir. Tədqiqatlar göstərir ki, global şirkətlərin böyük əksəriyyəti rəqəmsal transformasiyaya üstünlük verərək müştəri təcrübəsini artırmaq niyyətindədir.

Rəqəmsal təchizat şəbəkələri. Rəqəmsal təchizat şəbəkələri bir neçə təchizat zəncirinin birləşməsi ilə yaranır və təşkilatlar arasında integrasiya təmin edir. Bu şəbəkələr məlumat, məhsul və xidmətlərin fiziki və rəqəmsal kanallar vasitəsilə birləşdirilməsinə imkan verir. Rəqəmsal təchizat şəbəkələri dinamik, integrasiya olunmuş və yüksək sürətli informasiya və analitika axını ilə xarakterizə olunur.

Əşyaların interneti. Bu texnologiya yalnız insanlar arasında deyil, həm də cihazlar, sensorlar və maşınlar arasında məlumat mübadiləsinə imkan verir. Sensorlarla təchiz olunmuş

cihazlar insan müdaxiləsi olmadan məlumat mübadiləsi və emalı həyata keçirə bilər. Əşyaların interneti sənayesi isə tam avtomatlaşdırılmış istehsal müəssisələrinin yaradılmasına imkan verir. Bu sistemlərdə əsas avadanlıq komponentləri sensorlar, aktuatorlar və kontrollerlə təchiz olunur; toplanan məlumat emal edilərək müəssisə xidmətlərinə göndərilir. İşçilərin rolu maşınların fəaliyyətini izləmək və fəvqəladə vəziyyətlərdə müdaxilə etməklə məhdudlaşır. (4, s. 1-2)

II. Dayanaqlı inkişafın konsepsiyası

Dayanıqlı inkişaf ekoloji cəhətdən daha davamlı bir cəmiyyətə keçidi ifadə edir. Dünya potensial iqlim böhranı su çatışmazlığı, quraqlıq, aclıq, ekstremal hava şəraitləri ilə üzləşdiyi üçün dayanıqlı inkişaf məqsədləri iqtisadi inkişaf, ətraf mühitin qorunması və sosial rifah arasında öhdəlik və tarazlığı təmin etməyi hədəfləyir.

Norveçin sabiq baş naziri Gro Harlem Brundtlandın fikrinə görə dayanıqlı inkişaf hazırkı nəsillərin ehtiyaclarını ödəyərkən gələcək nəsillərin rifahını və imkanlarını məhdudlaşdırmayan irəliləyişdir. Başqa sözlə, bu anlayış Yer planetinin təbii resurslarından ölçülü şəkildə istifadə etməyi, yəni onların təbii bərpa potensialını aşmadan istismarını nəzərdə tutur.

Dayanıqlı inkişafın üç əsas sütunu mövcuddur:

İqtisadi dayanıqlılıq məqsədi ifrat yoxsulluğun azaldılması və hər kəs üçün ədalətli əməkhaqqı ilə təmin olunan məşğulluğun yaradılmasıdır.

Ekoloji dayanıqlılıq planetin təbii tarazlığının qorunmasına və insan fəaliyyətinin ətraf mühitə təsirinin minimuma endirilməsinə yönəlmişdir.

Sosial dayanıqlılıq bütün insanların əsas resurslara və zəruri xidmətlərə bərabər çıxış imkanına malik olmasını təmin etməyi hədəfləyir.

Beləliklə, dayanıqlı inkişaf iqtisadi cəhətdən səmərəli, ekoloji baxımdan davamlı və sosial ədalətə əsaslanan inkişaf modelidir.

Davamlı inkişafın əldə edilməsi üçün Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Davamlı İnkişaf üzrə 2030 Gündəliyi 2015-ci ilin sentyabr ayında yeni bir yol xəritəsi kimi qəbul etmişdir. Bu sənəd planetin qorunması və sosial rifahın təmin edilməsi məqsədilə müəyyən edilmiş Davamlı İnkişaf Məqsədlərini (DİM-ləri) özündə birləşdirir. Bu yeni strategiyanın qəbul edilməsi ilə dövlətlər növbəti on beş il ərzində onun həyata keçirilməsi üçün zəruri vasitələrin səfərbər edilməsinə sadıq qalmalıdırlar.

Davamlı İnkişaf Məqsədləri (DİM) həmçinin Qlobal Məqsədlər kimi tanınır və iqtisadi artım, ekoloji tarazlıq və sosial tərəqqi arasında uyğunluq yaratmağı hədəfləyir. Bu məqsədlər bütün insanların bərabər imkanlara malik olmalarını və planetə zərər vermədən daha yaxşı həyat sürmələrini təmin etməyə çalışır.

- BMT-nin 17 Davamlı İnkişaf Məqsədi aşağıdakılardır:
- Yoxsulluğa son qoymaq;
- Aclığa son qoymaq;
- Sağlam həyat və rifahın təmin edilməsi;
- Keyfiyyətli təhsilin təmin edilməsi;
- Gender bərabərliyinə nail olmaq;
- Təmiz su və sanitariyanın təmin edilməsi;
- Hamı üçün əlçatan və təmiz enerji;
- Layiqli əmək və davamlı iqtisadi artım;
- Sənaye, innovasiya və infrastrukturun inkişafı;
- Bərabərsizliyin azaldılması;

-
- Davamlı şəhərlər və icmaların yaradılması;
 - Məsuliyyətli istehsal və istehlak;
 - İqlim dəyişikliklərinə qarşı fəaliyyət;
 - Su altı həyatın qorunması;
 - Quru ekosistemlərinin və torpaq həyatının qorunması;
 - Sülh, ədalət və güclü institutların təşviqi;
 - Məqsədlər naminə qlobal tərəfdaşlıqların gücləndirilməsi. (5)

Kahn (1995) yazısına görə “Dayanıqlı inkişaf” paradiqması üç konseptual sütuna əsaslanır. Bu sütunlar bunlardır: iqtisadi dayanıqlılıq, ictimai (sosial) dayanıqlılıq və ekoloji (ətraf mühit) dayanıqlılıq.

“İqtisadi dayanıqlılıq” anlayışı ilk dəfə Hicks tərəfindən irəli sürülmüşdür. Onun “Value and Capital” adlı klassik əsərində Hicks “gəlir”i “müəyyən dövr ərzində istehlak oluna bilən və həmin dövrün sonunda əvvəlki vəziyyəti qoruyub saxlamağa imkan verən məbləğ.” kimi müəyyən etmişdir.

Əvvəllər iqtisadçılar təbii resursların tükənməz olduğunu fərz edərək bazarın resursları səmərəli şəkildə bölüşdürmə qabiliyyətinə həddindən artıq güvənmişdilər. Onlar həmçinin hesab edirdilər ki, iqtisadi artım istehsal prosesində məhv edilən təbii resursları bərpa etmək üçün texnoloji imkanlar yaradacaq.

Lakin bu gün təbii resursların sonsuz olmadığına inanılır. İqtisadi sistemin miqyasının böyüməsi təbii resurs bazasına ciddi təzyiq göstərir.

Bu vəziyyət Goodland kimi tədqiqatçıları nəzarətsiz artımın və sürətlə artan istehlakın mümkünlüyünü sual altına almağa vadar etmişdir. O qeyd edir ki, “iqtisadi dayanıqlılıq” anlayışından dəqiq danışmaq üçün Hicks gəlirinin tərifini yalnız insan tərəfindən yaradılmış kapital və onun ekvivalenti olan pul kontekstindən çıxarıb təbii, sosial və insan kapitalını da əhatə edəcək şəkildə genişləndirmək lazımdır.

Dayanıqlı inkişafıla bağlı elmi ədəbiyyatda geniş şəkildə qəbul edilir ki, mövcud iqtisadi artım modeli yeni bir iqtisadi inkişaf konsepsiyası ilə əvəz olunmalıdır, bu da miqdarı artırmaqdan daha çox, keyfiyyətin yüksəldilməsinə yönəlmiş inkişafı nəzərdə tutur.

Ən sadə mənada “sosial dayanıqlılıq” yoxsulluğun azaldılmasına yönəlmiş sosial təşkilatlanma sistemini ifadə edir. Lakin daha fundamental mənada “sosial dayanıqlılıq” yoxsulluq kimi sosial şəraitlə ətraf mühitin tənəzzülü arasında qarşılıqlı əlaqəni müəyyənləşdirir.

Bu sosial təşkilatlanma nəzəriyyəsi davamlı kolonizasiya, uzunmüddətli yoxsulluq səviyyələri və təbii resursların fasiləsiz istismarı arasında mənfi əlaqəni vurğulayır. İnkişaf nəzəriyyəsində “ekoloji dayanıqlılığın” iqtisadi artım və yoxsulluğun azaldılması üçün ilkin şərt olub-olmaması, yoxsa iqtisadi artım və yoxsulluğun azaldılmasının “ekoloji dayanıqlılığa” nail olmaqdan əvvəl baş verməli olduğu məsələsində fikir ayrılığı mövcuddur.

Bəzi sübutlar göstərir ki, “ekoloji dayanıqlılıq” davamlı iqtisadi artım üçün zəruri ilkin şərt ola bilər. Məsələn, Amerika Birləşmiş Ştatları 1920-ci illərdən etibarən meşə örtüyünü genişləndirməyə, 1930-cu illərdən isə torpaq idarəçiliyini aktiv şəkildə həyata keçirməyə başlamışdır. Bu tədbirlər Böyük Depressiyadan bəri ölkənin kağız məhsulları və ərzaq istehsalındakı məhsuldarlığını əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır.

Digər tərəfdən, bəzi inkişaf etməkdə olan ölkələr, məsələn, Kosta Rika təbii resursları sürətlə tükəndirməklə uzunmüddətli sosial-iqtisadi perspektivlərini təhlükə altına qoyur. Bu ölkələrdə təbii kapitalın azalması maliyyə, texnoloji və insan kapitalındakı irəliləyişlərdən əldə olunan sosial nailiyyətləri təhlükə altına salır.

Bu məsələdə mərhum Hindistan Baş Naziri İndira Qandinin mövqeyinə görə çox yoxsul ölkələr daimi iqtisadi və ekoloji inkişafı hədəfləməzdən əvvəl aclıq və sığınacaq kimi təxirəsalınmaz ehtiyaclarını ödəmək üçün müvəqqəti ekoloji pisləşməni qəbul etməlidirlər. Onun fikrincə, inkişaf etməkdə olan ölkələr iqtisadi inkişafdan öncə ekoloji mühafizəni prioritetləşdirmək imkanına malik deyillər.

Bunun əksinə olaraq “sosial dayanıqlılıq” nəzəriyyəsi yoxsulluğun azaldılmasının mütləq şəkildə ekoloji tənəzzüllə nəticələnəli olmadığını irəli sürür. Bu yanaşma cəmiyyətin mövcud resurs bazası çərçivəsində yoxsulluğun azaldılmasına yönəlmişdir.

“Ekoloji dayanıqlılıq” təbii kapitalın qorunmasını tələb edir; bu, həm “mənbələr” adlanan iqtisadi girdi təminatçısı, həm də “çöplər” adlanan iqtisadi hasilatın udulması üçün “absorber” rolunu oynayır. “Mənbə sahəsində” resursların yığılımı onların bərpa sürətindən artıq olmamalıdır. “Çöp sahəsində” isə sənaye istehsalından yaranan tullantıların ətraf mühitin onları zərər görmədən assimilyasiya edə biləcəyi həddi aşmaması üçün idarə olunması vacibdir.

“Dayanıqlı inkişaf” və ya “dayanıqlılıq” anlayışının yalnız “ekoloji dayanıqlılıq” kontekstində təyin olunması geniş yayılmış bir yanaşmadır. Bu yanlış fikir, müasir beynəlxalq inkişaf modelinin problemlili olmasının səbəbini yalnız ətraf mühitin məhv edilməsində görür. Lakin bu baxış son dərəcə səthi olmaqla, ətraf mühitin degradə olmasına səbəb olan bazar qüvvələri və sosial bərabərsizlikləri nəzərə almır.

Goodland iqtisadi, sosial və ekoloji “dayanıqlılıq” arasında qarşılıqlı əlaqəni, xüsusən də “iqtisadi dayanıqlılıq” ilə “ekoloji dayanıqlılıq” arasındakı güclü bağı müəyyən etmişdir. Son illərdə “ekoloji dayanıqlılığa” qeyri-adi diqqət yetirilməsi təbiidir, çünki inkişaf nəzəriyyəsi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi gerilik və yoxsulluğun azaldılması məsələlərinə fokuslanmış və global ətraf mühitə qarşı misli görünməmiş təhdidlərə gec cavab vermişdir.

Buna baxmayaraq “dayanıqlı inkişaf” doktrinasını yalnız “ekoloji dayanıqlılığa nail olmaq”la eyniləşdirmək səhv olar. Təbii sistemlərin qorunması iqtisadi canlanma və sosial ədalət üçün universal bir çarə deyil; əksinə, iqtisadi, sosial və ekoloji “dayanıqlılığa” nail olmaq üçün bütün sistemin zəruri komponentidir, burada iqtisadi və sosial islahatlar da eyni dərəcədə önəmlidir.(6, s.6-11)

III. Rəqəmsal iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafa təsir mexanizmləri

Rəqəmsallaşma və dayanıqlılıq arasındakı əlaqə nəzərə çarpacaq dərəcədə konseptual mürəkkəblik nümayiş etdirir ki, bu da Vialın qeyd etdiyi kimi rəqəmsallaşmanın özünü necə təyin etmək barədə davam edən akademik müzakirələrdə əks olunur. Bu terminoloji qeyri-müəyyənlik uyğunsuzluq əlaməti deyil, əksinə fenomenin dinamik, çox ölçülü təbiətini əks etdirir. Ionescu-Feleaga və digərlərinin iddia etdiyi kimi bu, sadəcə texnoloji tətbiqdən kənara çıxaraq sosial, iqtisadi və siyasi münasibətləri dərin şəkildə yenidən konfigurasiya edir və insan qarşılıqlı əlaqələrini formalaşdıran dərin sosial-texniki qüvvəyə çevrilir. Texnologiya sosial strukturları formalaşdırarkən sosial təcrübələr texnoloji tətbiqləri davamlı olaraq yenidən icad edir və bu, rəqəmsal dövrdə insan vəziyyətini yenidən müəyyən edən mürəkkəb bir ekosistem yaradır.

Rəqəmsallaşmanın dayanıqlılığa təsiri ən çox təhsildə görünür, burada Shiroishi, Gejendhiran və digərlərinin göstərdiyi kimi rəqəmsal texnologiyalar yalnız öyrənmə mühitlərini yenidən qurmaqla kifayətlənmir, həm də biliklərin memarlığını yenidən dizayn edir. Lakin, Hopster, Munawar və digərlərinin xəbərdarlıq etdiyi kimi bu innovasiyalar yalnız texniki performansla deyil, onları mövcud sosial ekosistemlərə uyğun şəkildə yerləşdirmə qabiliyyətimiz vasitəsilə uğur qazanır. Bu həllərin real testi onların sadəcə texniki imkanlarında deyil, onları yaşanılan sosial reallıqlara necə integrasiya etdiyimizdədir, bu perspektiv Park, Ghobakhloo və digərləri tərəfindən dəstəklənir, onlar integrativ tətbiq çərçivələrini irəli sürür.

Əvvəlki tədqiqatlar, o cümlədən Esses və digərləri rəqəmsallaşma və dayanıqlı inkişaf göstəriciləri arasında əhəmiyyətli korrelyasiyaları təsdiqləyir, göstərir ki, rəqəmsal inkişaf çox vaxt dayanıqlılıq siyasətinin icrasında ölçülə bilən yaxşılaşmalarla müşayiət olunur.

Sarkis, Ibrahim, Han və digərlərinin vurğuladığı kimi rəqəmsal texnologiyaların əsl potensialı yalnız mövcud olmalarında deyil, onların sosial-iqtisadi strukturlara necə inteqrasiya olunmasında, texniki alətlərdən sistematik dəyişiklik katalizatorlarına çevrilməsindədir. Bu baxış Bican, Brem, Lian və digərləri tərəfindən dəstəklənir, onlar rəqəmsallaşmanı iqlim böhranları və sosial bərabərsizliklərlə mübarizədə həlledici hesab edirlər. (7, s. 5)

IV. Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişaf mərhələləri və modelləri

Fiziki müəssisələrin rəqəmsal inkişafı prosesində keyfiyyət və səmərəliliyin artırılması zəruridir və böyük verilənlərə əsaslanan əməliyyat səmərəliliyi üstünlükləri performansın yüksəldilməsi üçün yeni mühərrik rolunu oynayacaq. Verilənlər elementlərinin bazar prinsiplərinə uyğun bölgüsünü təşviq etmək, maliyyə, vergi və bank sistemlərinin islahatlarını sürətləndirmək və real müəssisələrin keyfiyyət və səmərəliliyini dəstəkləyən rəqəmsal ekosistem yaratmaq vacibdir ki, rəqəmsallaşmış müəssisələr performanslarını artırmaq üçün əlverişli şərait əldə etsinlər.

Müəssisələr rəqəmsal transformasiyanın gətirdiyi imkanlardan istifadə etməli, böyük verilənlərin dəyərini dərinlən araşdırmalı və verilənlərin və informasiyanın inteqrasiya və paylaşma xüsusiyyətlərindən istifadə edərək daxili biznes portfelini, əməkdaşlıq modellərini və idarəetmə səviyyəsini yenidən qurmalıdırlar. Onlar ixtisaslaşma və yüngülləşdirilmiş əməliyyatları təşviq etməli, eyni zamanda təchizat keyfiyyətini və səmərəliliyini gücləndirərək performans artımını daha yaxşı təmin etməlidirlər.

Təchizatın keyfiyyət və səmərəliliyini artırmaqla yanaşı, innovasiya hər zaman rəqəmsal transformasiyanın əsas hərəkətverici qüvvəsi olmalıdır. Yeni texnologiyaların tətbiqi köhnəlmiş inkişaf mexanizmlərini əvəz edərək yüksək keyfiyyətli inkişaf mərhələsinə keçmək məqsədilə real müəssisələr üçün mühüm tədbirdir.

Aşağıda fiziki müəssisələrin rəqəmsal transformasiyasının 3 mərhələli modeli yazılmaqdadır.

Mərhələ 1: Böyük verilənlərin toplanması və qarşılıqlı əlaqələndirilməsi

Fiziki müəssisələrin rəqəmsal transformasiyasının ilk mərhələsi hər şeyin qarşılıqlı əlaqələndirilməsi və verilənlər və informasiya arasında əlaqənin qurulması olmalıdır. Bu mərhələdə biznes tətbiqlərində müxtəlif yeni texnologiyaların tətbiqi və yeni idarəetmə modellərinin inteqrasiyası önə çıxır. Məsələn, paylaşım velosipədləri ikiölçülü kod texnologiyası, mövqe müəyyənləşdirmə texnologiyası, ağıllı terminallar və paylaşım velosipədlərinin idarəetmə prosesi kimi elementlərin inteqrasiyasını təmsil edir. Konvergensiya prosesi zamanı böyük həcmdə verilənlər yaranır və müvafiq verilənlərin təhlil metodları şəffaflığın yaradılmasında, müştəri ehtiyaclarının müəyyənləşdirilməsində, bazarın seqmentləşdirilməsində, qərar qəbulətmənin dəstəklənməsində və biznes modelləri/məhsullar/xidmətlərin innovasiyasında mühüm potensial dəyər yaradır.

Müəssisələr yeni rəqəmsal texnologiyalardan istifadə etməli, hökumət və sənaye təşkilatlarına xidmət edən “mərkəzləşdirilmiş” verilənlər platforması qurmalı, sənayedəki verilənlər maneələrini aradan qaldırmalı və böyük həcmdə verilənlər infrastrukturunu tamamlamalıdır. Verilənlərin miqyaslı quruluşunda resursların aydın identifikasiyası, əldə edilməsi və çevrilməsi kimi məsələlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Yeni texnologiyalardan istifadə resursların identifikasiyası və əldə edilməsi üçün ümumi vasitələrdən biridir.

Rəqəmsallaşma və əlaqəli texnologiyalar yalnız səmərəliliyi artırmaqla qalmayacaq, eyni zamanda yeni biznes modelləri yaradacaq və yeni rəqabət paradigmalarını müəyyənləşdirəcək. Bu isə mövcud müəssisə əməliyyat idarəetmə prosesini alt-üst edərək əməliyyat idarəetmə modelində innovasiyanı təmin edəcək.

Mərhələ 2: Məlumat resurslarına əsaslanan platforma

Məlumat resurslarına uyğun olaraq rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ilə insanların, insanların və əşyaların, eləcə də əşyaların bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsini təmin edən platforma yaradılır. Tipik praktikadan baxıldığında, Alibaba, Didi Chuxing, Meituan, Ganji, Ctrip və s. kimi yetkin platformalar tərəfindən qurulan biznes ekosistemi məhsulların, xidmətlərin və idarəetmə proseslərinin rəqəmsal transformasiyası vasitəsilə məlumat resurslarına əsaslanan biznesi inkişaf etdirir və yayır. Platforma quruculuğu müəssisələrə daha səmərəli və yüksək dəyərli xidmətlər təqdim edə bilər, platforma istifadəçiləri isə təşkilati qarşılıqlı fəaliyyət əsasında əlavə dəyər yarada bilərlər. Ənənəvi istehsal sənayesinin rəqəmsal mühit yaratmaqda dəyəri əsasən istehlakçılar, təchizatçılar, topdan və pərakəndə satıcılarla əlaqəli olaraq, ağıllı terminallar, onlayn platformalar, virtual dizayn kimi rəqəmsal platforma vasitəsilə dizayn, istehsal, saxlanma və satış proseslərinə birgə iştirak etməklə özünü göstərir. Bu yanaşma ənənəvi istehsal rejimini müəssisələr və istehlakçılar, eləcə də istehsalçılar arasında mövcud olan maneələri aradan qaldırır. Eyni zamanda, istehsalçılar rəqəmsal texnologiyalardan istifadə edərək məhsullarını davamlı olaraq təkmilləşdirə bilər və müştərilərin müxtəlif və fərdiləşdirilmiş tələblərinə daha yaxşı cavab verə bilərlər.

Mərhələ 3: Rəqəmsal iqtisadiyyat ekosistemi

Platformanın məlumat maneələrini aradan qaldırması şərti ilə rəqəmsal iqtisadiyyat ekosisteminin qurulması həyata keçirilir. Mobil internetin geniş yayılması və istehlak vərdişlərinin dəyişməsi ilə istehlakçılar getdikcə müxtəlif növ ehtiyaclarını bir yerdə, fasiləsiz şəkildə qarşılamaq, sadə interfeys vasitəsilə və ya kliklə bir sıra istehlak fəaliyyətlərini tamamlamaq istəyirlər. Məsələn, yemək sifarişi, biletlərin alınması və naviqasiya kimi funksiyalar eyni platformada reallaşdırıla bilər və ya temperatur, işıqlar və səs sistemləri mobil tətbiq vasitəsilə idarə oluna bilər.

Belə çox funksiyalı və inteqrasiya olunmuş tələblərlə üzləşdikdə bir müəssisənin bütün bunları tam şəkildə həyata keçirməsi çətin olur. Yeni texnologiyaların dəstəyi ilə məhsul və ya xidmətin dizaynı, istehsalı, anbarda saxlanması, paylanması, satış sonrası xidmət və digər proseslər global miqyasda internetdə virtual təchizat zənciri vasitəsilə həyata keçirilə bilər; təchizatçılar, istehsalçılar, topdan və pərakəndə satıcılar fərqli təchizat zəncirlərində iştirak edə bilər və hətta müxtəlif zəncirlərdə müxtəlif funksiyaları yerinə yetirə bilərlər. Eyni üzvlər bəzi təchizat zəncirlərində istehlakçı kimi görünə bilər, amma digər zəncirdə təchizatçı rolunu oynaya bilər. Bu kontekstdə, ənənəvi “təchizatçı – istehsalçı – topdan satıcı – pərakəndə satıcı – istehlakçı” şaquli xətti təchizat zənciri strukturu əhəmiyyətini itirir.

Fərqli sənayelərdən, funksiyalardan və regionlardan olan müəssisələr və fərdlər internet platformasına əsaslanan mürəkkəb bir “əlaqə zənciri” yaradırlar. Aparıcı şirkətlər əvvəl əlaqəsi olmayan məhsul və xidmətləri birləşdirərək şəbəkələşmiş və dinamik ekosistem qurmaq üçün internet, bulud hesablama və digər texnologiyalardan istifadə edir və istehlakçıların inteqrasiya olunmuş ehtiyaclarını təmin edir.

Ekosistem üzvləri əvvəlki təchizat zənciri üzvlərinə oxşar olaraq yuxarı və aşağı axın müəssisələri ola bilər, yaxud əvvəl əlaqəsi olmayan şirkətlər rəqəmsal mühitdə iştirak edə bilər. Məsələn, “ağıllı ev” ekosistemi yönləndiricilər, televizorlar, səs sistemləri və digər məhsulları ağıllı hala gətirir və istehlakçılara fasiləsiz xidmət göstərir.

Eyni zamanda ekosistemin formalaşması əvvəlki rəqabət modelini dəyişdirir; artıq dəyər yalnız fərdi bir müəssisə tərəfindən yox, bütün ekosistem tərəfindən təmin edilən məlumat, xidmət və məhsul paketinə əsaslanaraq istehlakçılara yaradılır.

Ekosistemdə rəqabətdə üstünlük qazanmaq üçün müəssisələr düşünməlidirlər ki, hansı ekosistemə qoşulmalı və orada hansı rol oynamalıdırlar. Waze kimi naviqasiya tətbiqləri çatdırılma, e-ticarət, taksi çağırışı və digər xidmətlərdə böyük əhəmiyyət kəsb edir və uyğun ekosistemin vacib hissəsinə çevrilmə potensialına malikdir. (8, s. 3-4)

V. Müxtəlif ölkələrin rəqəmsal iqtisadiyyat modelləri

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdəki şirkətlər, istehlakçılar və dövlət strukturları paylaşma iqtisadiyyatına əsaslanan yeni biznes modellərindən faydalana bilirlər. Malların və xidmətlərin mübadiləsi insan qarşılıqlı əlaqəsinin ən qədim formalarından biridir. Əksər hallarda belə əlaqələr ailə daxilində və ya yaxın mühitdə məhdudlaşırdı. Rəqəmsal texnologiyanın sürətli inkişafı indi daha geniş agentlər şəbəkəsinə çıxışı təmin edir ki, bu da qarşılıqlı faydalı əməliyyatların imkanlarını genişləndirir. Nəticədə paylaşma iqtisadiyyatı insanların səyahət etmə, alış-veriş etmə və resurslara çıxış üsullarını dəyişmişdir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə paylaşma iqtisadiyyatının potensialı müxtəlif olsa da, onun yaratdığı problemlər və mənfi nəticələr də mürəkkəb və çoxşaxəlidir.

Paylaşma iqtisadiyyatı inkişaf etməkdə olan ölkələrə bir çox istiqamətdə fayda verə bilər. Əvvəla, paylaşma iqtisadiyyatı modelləri istifadəçilər üçün bahalı olan aktivlərin istifadəsini mümkün edir. Elastik iş şəraiti qeyri-formal sektorda çalışan işçilərə təcrübə qazanmaq və formallaşmaya doğru addımlamaq imkanı yaradır. Paylaşma iqtisadiyyatı sərbəst resursların səmərəli istifadəsini təşviq edir ki, bu da ətraf mühitə olan təzyiqi azaldır və inkişaf etməkdə olan ölkələrin dayanıqlı inkişaf yoluna çıxmasına kömək edir.

Bununla belə paylaşma iqtisadiyyatı tənzimləmə, rəqabət və vergitutma ilə bağlı həll olunmalı problemlər yaradır. Ənənəvi biznes modelləri üçün hazırlanmış qaydaların paylaşma iqtisadiyyatının inkişafına mane olmaması və istehlakçı təhlükəsizliyi problemlərini həll etməsi üçün müəyyən normativ islahatlara ehtiyac var. Digər problem rəqəmsal platformaların fəaliyyət miqyasını artırmaq meyli ilə bağlıdır ki, bu da rəqabət prinsiplərinin pozulmasına gətirib çıxarır. Buna görə də antinhisar orqanları rəqəmsal platformalar bazarını tənzimləməlidirlər.

Başqa bir məsələ isə paylaşma iqtisadiyyatı iştirakçılarının vergiyə cəlb olunması ilə bağlıdır, çünki vergi qanunvericiliyi çox vaxt bu sahədə yaranan yeni biznes modellərinin inkişaf sürətinə uyğunlaşa bilmir. İnkişaf etməkdə olan ölkələr resurs paylaşımı platformaları və digər maraqlı tərəflərlə birlikdə paylaşma iqtisadiyyatını formallaşdırmaq, ictimai problemlərin həllinə yönəlmiş qaydalar hazırlamaq və vergilərin toplanmasını təmin etmək üçün müvafiq tənzimləmələr işləməlidirlər. Beləliklə, paylaşma iqtisadiyyatı iqtisadi inkişaf, ekoloji dayanıqlılıq və sosial birliyin güclənməsinə töhfə verə bilər.

Rəqəmsal iqtisadiyyat həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün əhəmiyyətli dəyərə malikdir, lakin o, eyni zamanda bir sıra problemlər yaradır. Rəqəmsal texnologiyalar istehsal xərclərini azaltmaq və miqyas effektindən istifadə etməklə; mövcud bazarların səmərəliliyini artırmaq, onların ölçüsünü böyütmək və yeni bazarlar yaratmaqla; digər sektorlarda iqtisadi imkanlar formalaşdırmaqla; həmçinin istehsal amillərinin ümumi göstəricilərini aşan keyfiyyət artım olmaqla bir çox sahələrdə inkişafı stimullaşdırmaqla.

Lakin texnoloji dəyişikliklərin tempi sürətlənir və bu dəyişikliklər çox vaxt mövcud qanunvericilikdən daha sürətlə inkişaf edir. Belə şəraitdə əsas vəzifə sosial-iqtisadi sistemlərin rəqəmsallaşma modellərinin işlənilməsi və hazırlanmasıdır. Rəqəmsal inqilabın imkanlarından aktiv şəkildə istifadə olunmaması bir sıra sosial-iqtisadi aspektlər üçün mənfi nəticələrə gətirib

çıxaracaq, o cümlədən ölkələrin iqtisadi artım perspektivlərinə, regional rəqabət qabiliyyətinə, yüksək dəyərli istehsal zəncirlərinə integrasiya olunmasına və yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsinin cəlbinə mənfi təsir göstərəcək.

İnkişaf etməkdə olan ölkələr üçün əsas çağırış rəqəmsal iqtisadiyyatın digər bütün sahələrinin üzərində qurulacağı baza səviyyəli rəqəmsal infrastrukturun yaradılmasıdır. Bu, yalnız dövlət və özəl sektor maliyyələşməsinin düzgün səviyyəsi məsələsi deyil, həm də texniki və institusional dəyişikliklərin həyata keçirilməsini tələb edir. (8. s. 2)

Azərbaycanda rəqəmsal transformasiya sahəsində dövlət siyasəti

Hal-hazırda Azərbaycanda iqtisadiyyatın mərhələli şəkildə gedən rəqəmsallaşma prosesi dövlətin nəzarətindədir. Ümumiyyətlə, məlumdur ki, hər hansı bir sahənin inkişafı, ilk növbədə, onun müvafiq qanunvericilik bazasının olması və ona uyğunluğu ilə müəyyənləşdirilir. Azərbaycan Respublikasında rəqəmsallaşma, rəqəmsal mühitə keçid və s. ilə bağlı məsələlər bir sıra dövlət əhəmiyyətli hüquqi sənədlərdə öz əksini tapmışdır. Məsələn, ölkə rəhbəri tərəfindən 2021-ci ildə təsdiq olunmuş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” sənədində beş milli prioritetdən biri olan “Rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar məkanı” adlı üçüncü istiqamət üzrə və Milli Prioritetlər əsasında hazırlanan “Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”nda iqtisadiyyatda rəqəmsallaşma, yeni növ texnologiyaların tətbiqi, rəqəmsal iqtisadiyyatın tərəqqisi üçün əlverişli infrastrukturun qurulması, qeyri-neft sektorunda rəqəmsal iqtisadiyyatın payının artırılması kimi məsələlər öz yerini tapmışdır. Digər mühüm sənədlərdən olan – “Rəqəmsal transformasiya sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi haqqında” və “Azərbaycan Respublikasında rəqəmsallaşma, innovasiya, yüksək texnologiyalar və rabitə sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında” fərmanlarda iqtisadiyyatın rəqəmsal mühitə transformasiyası, respublikada rəqəmsal xidmətlərin artması, bu sahədə şəffaflığın təminatı, rəqəmsallaşdırılmanın və innovasiyaların tətbiqinin genişləndirilməsi kimi məsələlərə toxunulmuşdur.

Yuxarıda adları keçən sənədlər ölkədə iqtisadiyyatın rəqəmsal mühitə keçidinin sürətləndirilməsində hüquqi əsas rolunu oynayır. (9. s. 7)

Bu günə qədər aparılan təhlillər göstərir ki, rəqəmsal iqtisadiyyatın formalaşması və inkişafı Azərbaycanda sosial-iqtisadi tərəqqinin əsas istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Bu proses yalnız texnoloji sahədə deyil, eyni zamanda iqtisadi, sosial və institusional sahələrdə də böyük dəyişikliklərə səbəb olur. Rəqəmsallaşma dövlət idarəçiliyinin çevikliyini və şəffaflığını artırmaqla bərabər, sahibkarlıq mühitinin liberallaşmasına, yeni biznes modellərinin yaranmasına və iqtisadi subyektlərin fəaliyyət imkanlarının genişlənməsinə səbəb olur. Eyni zamanda, vətəndaşların dövlət xidmətlərinə daha rahat çıxış əldə etməsi və xidmət keyfiyyətinin yüksəlməsi rəqəmsal iqtisadiyyatın sosial təsirlərindən xəbər verir. Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ölkədə məhsuldarlığın artmasına, iqtisadi resursların daha səmərəli idarə olunmasına və rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə təkan verir. Bununla yanaşı, rəqəmsal savadlılığın artırılması, kibertəhlükəsizliyin təmin olunması, regionlar üzrə texnoloji fərqlərin aradan qaldırılması və hüquqi-institusional bazanın təkmilləşdirilməsi bu sahənin gələcək inkişafı üçün vacib şərtlərdir.

Azərbaycanın strateji yanaşması, qəbul olunmuş proqram və konsepsiyalar, həmçinin dövlət və özəl sektorun əməkdaşlığı ölkənin rəqəmsal iqtisadiyyat sahəsində uğurla irəliləməsinə təkan verir. Mövcud potensialdan düzgün istifadə olunduğu təqdirdə rəqəmsal iqtisadiyyatın genişlənməsi ölkənin uzunmüddətli iqtisadi dayanıqlığının təmin edilməsində mühüm rol oynayacaqdır. Bu isə bütövlükdə Azərbaycanın müasir, innovativ və rəqabətə davamlı iqtisadi

sistem qurmaq yolunda vacib bir mərhələni təşkil edir. Bu kontekstdə Azərbaycanın qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri yalnız iri şəhərlərdə deyil, regionlarda da rəqəmsal imkanların əlçatanlığını təmin etməkdir. (10. s. 3)

Nəticə

Aparılan tədqiqatlara əsasən deyə bilərik ki, rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı qlobal və milli səviyyədə dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə nail olma prosesində həlledici amillərdən biridir. Rəqəmsallaşma ancaq iqtisadiyyatın məhsuldarlığını artırır, həmçinin resurslardan səmərəli şəkildə istifadəni təmin edir, ekoloji yüklənməni azaldır və sosial rifahın yüksəlməsinə şərait yaradır. Rəqəmsal texnologiyalar, xüsusilə süni intellekt, böyük verilənlər, blokçeyn və internet platformaları iqtisadi fəaliyyətin şəffaflığını artırır, qərarvermə mexanizmlərini optimallaşdırır və innovativ biznes modellərinin formalaşmasına imkan verir.

Bununla yanaşı rəqəmsal iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişaf üçün yaratdığı imkanlarla yanaşı, bir sıra risk və problemlər də vardır. Bunlara rəqəmsal bərabərsizlik, kibertəhlükəsizlik riskləri, məlumatların mühafizəsi, kadr potensialının məhdudluğu və tənzimləyici çərçivələrin qeyri-kafi olması daxildir. Bu problemlərin həlli rəqəmsallaşmanın iqtisadi və sosial sahələrdə səmərəli tətbiqi üçün lazım olan əsas şərtlərdəndir.

Aşağıda araşdırmamızdan irəli gələn bir neçə təklif irəli sürülmüşdür.

Rəqəmsal infrastrukturun gücləndirilməsi. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə, xüsusilə regionlarda sürətli internet şəbəkələrinin genişləndirilməsi və rəqəmsal texnologiyalara bərabər çıxışın təmin edilməsi dövlət siyasətinin prioritet istiqaməti olmalıdır.

İnsan kapitalının rəqəmsal transformasiyası. Təhsil və peşəkar inkişaf sistemlərində rəqəmsal savadlılıq, data analitika, proqramlaşdırma və texnoloji düşünmə kimi bacarıqların formalaşdırılması dayanıqlı rəqəmsal iqtisadiyyat üçün əsas baza yaradır.

Rəqəmsal idarəetmə və normativ-hüquqi baza. Elektron idarəetmə sistemlərinin təkmilləşdirilməsi, rəqəmsal hüquqların qorunması və rəqəmsal iqtisadiyyatın fəaliyyətini tənzimləyən qanunvericiliyin beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılması vacibdir.

Ekoloji innovasiyaların dəstəklənməsi. “Yaşıl texnologiyalar”, rəqəmsal enerji idarəetmə sistemləri və resurs optimallaşdırılması üzrə innovativ layihələrə dövlət və özəl sektor tərəfindən dəstək mexanizmləri yaradılmalıdır.

Kibertəhlükəsizlik və məlumatların qorunması. Rəqəmsal transformasiyanın dayanıqlığını təmin etmək üçün məlumatların təhlükəsizliyi, rəqəmsal etimad və fərdi məlumatların qorunması üzrə vahid milli strategiyalar qəbul edilməlidir.

Nəticə olaraq rəqəmsal iqtisadiyyat yalnız iqtisadi artımın təminatçısı deyil, həm də sosial bərabərlik və ekoloji davamlılığın gücləndirilməsinə yönəlmiş yeni inkişaf paradigmasının əsasını təşkil edir. Rəqəmsal transformasiya prosesi dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə (DİM-lərə) nail olma yolunda strateji alət kimi çıxış edir və ölkələrin rəqəbat qabiliyyətinin yüksəldilməsində mühüm rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Nguyen, Oliver. Digital Economy and Its Components: A Brief Overview and Recommendations. - 2023. – 3 s.
2. Saleh Yahya AL Freijat. Digital economy. (its characteristics, advantages, applications). - 2023. – 6 s.
3. Abdussattarov Sodiqjon. Main components of the digital economy. - 2023. 2 s.
4. Zhukova Yana, Pivovarchik Julia. Digital VS. traditional economy. – 1-2 s.
5. Collins Paul. Sustainable development: Definition, objectives and examples. 2021. URL: <https://climate.selectra.com/en/environment/sustainabledevelopment>

6. Basiago A.D. Economic, social, and environmental sustainability in development theory and urban planning practice.- 6-11 s.
7. Varzaru Antoaneta Anca. The Digital Economy and Sustainable Development Goals: A Predictive Analysis of the Interconnection Between Digitalization and Sustainability in EU Countries. – 2025.- 5 s.
8. Jiagi Jin, A three-stage model of digital transformation. - 2021.- 3-4 s.
Semyachkov K.A., Digital economy in developing countries: problems and prospects. – 2 s.
9. Fətəliyeva Gülnarə. AZƏRBAYCANDA RƏQƏMSAL TRANSFORMASIYA. - 2023. – Bülleten. - 7 s.
10. İsmayilov Məhəmmədli. Azərbaycanda rəqəmsal iqtisadiyyatın formalaşması və inkişaf istiqamətləri. – 3 s.

Xülasə

Nigar Həsənova

Dayanaqlı inkişafın təmin olunmasında rəqəmsal iqtisadiyyatın rolu

Müasir dövrdə qlobal iqtisadiyyatın inkişaf istiqamətləri rəqəmsal transformasiya ilə sıx şəkildə əlaqələnməlidir. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) sürətli inkişafı nəticəsində formalaşan rəqəmsal iqtisadiyyat yeni istehsal münasibətlərinin, idarəetmə modellərinin və sosial qarşılıqlı əlaqə formalarının yaranmasına səbəb olmuşdur. Rəqəmsal iqtisadiyyat yalnız iqtisadi artımı stimullaşdırmaqla kifayətlənmir, həm də dayanıqlı inkişafın sosial və ekoloji məqsədlərinin reallaşmasına mühüm təsir göstərir. Bu məqalədə rəqəmsal iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişaf konsepsiyasına təsiri, xüsusilə iqtisadi səmərəliliyin artırılması, resurslardan rasional istifadə, ətraf mühitin qorunması və inklüziv cəmiyyətin formalaşdırılması baxımından rolu təhlil olunur.

Tədqiqat nəticələrinə əsasən, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi enerji və xammal sərfiyyatını azaltmaqla yanaşı, istehsal proseslərinin şəffaflığını və hesabatlılığını artırır. Elektron hökumət, rəqəmsal maliyyə sistemləri, süni intellekt və böyük verilənlər kimi alətlər qərarvermə proseslərini optimallaşdırır və sosial bərabərliyə töhfə verir. Bununla yanaşı, rəqəmsal transformasiya dövründə rəqəmsal bərabərsizlik, kibertəhlükəsizlik və insan kapitalının adaptasiyası kimi problemlərin həlli vacib məsələ olaraq qalır.

Ümumilikdə, aparılan araşdırma göstərir ki, rəqəmsal iqtisadiyyat dayanıqlı inkişafın strateji hədəflərinə nail olunmasında əsas mexanizmlərdən biridir və rəqəmsal innovasiyaların geniş tətbiqi iqtisadi, sosial və ekoloji sabitliyin təmin olunmasına mühüm töhfə verir.

Açar sözlər: *rəqəmsal iqtisadiyyat, rəqəmsallaşma, dayanıqlı inkişaf, rəqəmsal infrastruktur, rəqəmsal transformasiya, rəqəmsal texnologiyalar*

Summary

Nigar Hasanova

The role of the digital economy in ensuring sustainable development

In the modern era, the development of the global economy is closely linked to digital transformation. The rapid advancement of information and communication technologies (ICT) has led to the emergence of new production relations, management models, and forms of social interaction. The digital economy not only stimulates economic growth but also plays a crucial role in achieving the social and environmental goals of sustainable development. This article analyzes the impact of the digital economy on sustainable development, particularly in terms of improving economic efficiency, rational use of resources, environmental protection, and building an inclusive society.

The findings show that the application of digital technologies reduces energy and material consumption while enhancing transparency and accountability in production processes. Tools such as e-government, digital finance systems, artificial intelligence, and big data contribute to the optimization of decision-making and promote social equality. At the same time, addressing challenges such as digital inequality, cybersecurity, and adaptation of human capital remains a key issue in the era of digital transformation.

Overall, the study demonstrates that the digital economy is one of the main mechanisms for achieving the strategic goals of sustainable development, and the broad application of digital innovations significantly contributes to ensuring economic, social, and environmental stability.

Keywords: *digital economy, sustainable development, digital transformation, ICT (Information and Communication Technologies), innovation, inclusive economic growth.*

Резюме

Низяр Гасанова

Роль цифровой экономики в обеспечении устойчивого развития

В современную эпоху развитие мировой экономики тесно связано с цифровой трансформацией. Быстрое развитие информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) привело к появлению новых производственных отношений, моделей управления и форм социального взаимодействия. Цифровая экономика не только стимулирует экономический рост, но и играет важную роль в достижении социальных и экологических целей устойчивого развития. В статье анализируется влияние цифровой экономики на концепцию устойчивого развития, особенно в аспектах повышения экономической эффективности, рационального использования ресурсов, охраны окружающей среды и формирования инклюзивного общества.

Результаты исследования показывают, что применение цифровых технологий способствует сокращению потребления энергии и сырья, а также повышает прозрачность и подотчётность производственных процессов. Такие инструменты, как электронное правительство, цифровые финансовые системы, искусственный интеллект и большие данные, оптимизируют процесс принятия решений и способствуют социальной справедливости. В то же время решение проблем цифрового неравенства, кибербезопасности и адаптации человеческого капитала остаётся ключевой задачей цифровой эпохи.

В целом, проведённое исследование показывает, что цифровая экономика является одним из основных механизмов достижения стратегических целей устойчивого развития, а широкое внедрение цифровых инноваций вносит значительный вклад в обеспечение экономической, социальной и экологической стабильности.

Ключевые слова: *цифровая экономика, устойчивое развитие, цифровая трансформация, ИКТ, инновации, инклюзивный экономический рост.*

VERGİ GÜZƏŞTLƏRİNİN SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFINDA ROLU

Emil OSMANLI*

Açar sözlər: vergi imtiyazları, sahibkarlıq fəaliyyəti, maliyyə tənzimlənməsi, iqtisadi inkişaf, kiçik və orta sahibkarlıq.

Giriş

Hazırkı iqtisadi şəraitdə sahibkarlıq sahəsinin sürətli inkişafı istənilən dövlətin maliyyə siyasətinin əsas üstünlükləri sırasında yer tutur. Maliyyə sistemi bu mürəkkəb gedişatda həm məhdudlaşdırıcı, həm də canlandırıcı vəzifə daşıyır. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, düzgün qurulmuş vergi güzəştləri mexanizmi sahibkar subyektlərin sərmayə fəallığını artırır, əmək bazarında yeni məşğulluq imkanlarının yaranmasına şərait yaradır və milli təsərrüfatın beynəlxalq rəqabət qabiliyyətini möhkəmləndirir. Vergi güzəştləri anlayışı altında vergi ödəyicilərinin maliyyə öhdəliklərinin azaldılması və ya müəyyən müddətə təxirə salınması üçün istifadə olunan vasitələr dəsti başa düşülür. Bu vasitələr sırasında vergi dərəcələrinin aşağı salınması, vergi bazasından müəyyən hissələrin çıxarılması, maliyyə ödəmələrinin müddətinin uzadılması və tam vergi azadlıqları mühüm yer tutur. Azərbaycan Respublikasında son on il ərzində maliyyə sisteminin yenilənməsi və sahibkarlıq mühitinin təşviq edilməsi sahəsində əsaslı islahatlar həyata keçirilmişdir. Bu baxımdan vergi güzəştlərinin əhəmiyyətinin elmi-nəzəri əsaslarla araşdırılması və sistemli təhlili böyük aktuallıq daşıyır.

Vergi güzəştlərinə nəzəri yanaşma. Müasir iqtisadi nəzəriyyədə vergi imtiyazları müxtəlif ölçülərə əsasən sistemləşdirilir. Tətbiq üsuluna görə birbaşa və dolaylı güzəştlər, müddət baxımından qısamüddətli və uzunmüddətli, əhatə dairəsinə görə isə sahəvi, ərazi və şirkət imtiyazları fərqləndirilir. Beynəlxalq təcrübə təsdiq edir ki, ən səmərəli güzəştlər konkret iqtisadi məqsədlərə yönəlmiş və şəffaf şəkildə həyata keçirilən mexanizmlərdir. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatına üzv dövlətlərin təcrübəsi vergi güzəştlərinin Ümumi Daxili Məhsulun 1-2 faiz aralığında olduğunu göstərir [4, səh. 89-104].

Vergi güzəştlərinin iqtisadi təsir mexanizmləri bir neçə istiqamətdə özünü göstərir:

- Birincisi, sərmayə xərclərinin azaldılması vasitəsilə sərmayə fəallığının artırılması;
- ikincisi, əmək resurslarına çəkilən xərclərin yaxşılaşdırılması yolu ilə məşğulluq dairəsinin genişlənməsi;
- üçüncüsü, yenilikçi layihələrin maliyyə təminatının asanlaşdırılması [5, səh. 156-172].

Aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, vergi güzəştləri xüsusən yenilikçi başlanğıc strukturlar və texnoloji şirkətlər üçün həlledici əhəmiyyət kəsb edir, belə ki bu sahələrdə ilkin sərmayə tələbatı yüksək səviyyədədir, gəlirlilik mərhələsinə çatma müddəti isə uzun xarakter daşıyır. Azərbaycanın qeyri-neft sektorunun inkişafı baxımından bu məsələnin həlli xüsusi üstünlük təşkil edir [3, səh. 78-95].

Azərbaycan Respublikasında son on il ərzində maliyyə sisteminin yenilənməsi və sahibkarlıq mühitinin təşviq edilməsi sahəsində əsaslı islahatlar həyata keçirilmişdir. Bu baxımdan vergi güzəştlərinin əhəmiyyətinin elmi-nəzəri əsaslarla araşdırılması və sistemli təhlili böyük aktuallıq daşıyır.

Vergi güzəştlərinə nəzəri yanaşma. Müasir iqtisadi nəzəriyyədə vergi imtiyazları müxtəlif ölçülərə əsasən sistemləşdirilir. Tətbiq üsuluna görə birbaşa və dolaylı güzəştlər, müddət baxımından qısamüddətli və uzunmüddətli, əhatə dairəsinə görə isə sahəvi, ərazi və şirkət imtiyazları fərqləndirilir.

* Magistrant, BAAU

E-mail yoxdu!!!

Beynəlxalq təcrübə təsdiq edir ki, ən səmərəli güzəştlər konkret iqtisadi məqsədlərə yönəlmiş və şəffaf şəkildə həyata keçirilən mexanizmlərdir. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatına üzv dövlətlərin təcrübəsi vergi güzəştlərinin Ümumi Daxili Məhsulun 1-2 faiz aralığında olduğunu göstərir [4, səh. 89-104].

Vergi güzəştlərinin iqtisadi təsir mexanizmləri bir neçə istiqamətdə özünü göstərir. Birincisi, sərmayə xərclərinin azaldılması vasitəsilə sərmayə fəallığının artırılması; ikincisi, əmək resurslarına çəkilən xərclərin yaxşılaşdırılması yolu ilə məşğulluq dairəsinin genişlənməsi; üçüncüsü, yenilikçi layihələrin maliyyə təminatının asanlaşdırılması [5, səh. 156-172].

Aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, vergi güzəştləri xüsusən yenilikçi başlanğıc strukturlar və texnoloji şirkətlər üçün həlledici əhəmiyyət kəsb edir, belə ki bu sahələrdə ilkin sərmayə tələbatı yüksək səviyyədədir, gəlirlilik mərhələsinə çatma müddəti isə uzun xarakter daşıyır. Azərbaycanın qeyri-neft sektorunun inkişafı baxımından bu məsələnin həlli xüsusi üstünlük təşkil edir [3, səh. 78-95].

Sahibkarlıqda vergi güzəştlərinin əhəmiyyəti. Kiçik və orta sahibkarlıq beynəlxalq iqtisadiyyatda əmək bazarının 60-70 faizini təşkil edir və Ümumi Daxili Məhsulun əhəmiyyətli payını yaradır [7, səh. 15-28]. Bu sahə üçün maliyyə yükünün tarazlaşdırılması həyati əhəmiyyət kəsb edir, belə ki kiçik və orta müəssisə strukturları demək olar ki, məhdud maliyyə imkanlarına malikdirlər. Avropa Birliyi ölkələrində kiçik və orta müəssisələr üçün sadələşdirilmiş vergi qaydalarının, azaldılmış maliyyə tariflərinin və uçot işlərinin asanlaşdırılmasının təcrübəsi səmərəli nəticələr göstərir [7, səh. 45-62]. Bu tədbirlər toplusu sahibkar subyektlərin idarəetmə xərclərini 30-40 faiz aralığında azaldır. Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığın dəstəklənməsi üzrə hökumət siyasəti çərçivəsində müxtəlif vergi imtiyazları tətbiq olunur. Bu imtiyazlar sırasına sadələşdirilmiş vergi rejimi, xüsusi fəaliyyət növləri üzrə maliyyə azadlıqları və regional xarakterli güzəştlər daxil edilmişdir [2, səh. 89-112].

Vergi Məcəlləsinə daxil edilmiş dəyişikliklər nəticəsində kiçik sahibkar subyektlər üçün sadələşdirilmiş maliyyə sistemi daha əlçatan və şəffaf məzmun almışdır. Rəqəmlər göstərir ki, sadələşdirilmiş vergi sisteminə keçmiş sahibkarların sayı 2020-2024-cü illər aralığında 28 faiz artım göstərmişdir [8, səh. 156-167]. Bu, vergi güzəştlərinin müsbət təsirinin göstəricisidir.

Beynəlxalq investisiyanın cəlb edilməsində vergi güzəştləri əsas amillərdən biri kimi özünü göstərir. Dünya Bankının təhlil materiallarına əsasən, sərmayədar qərarlarının 30-35 faizi maliyyə şəraitindən həlledici əsəllilik göstərir [4, səh. 178-195].

Azad iqtisadi zonalar, sənaye parkları və texnoparklar üçün xüsusi maliyyə qaydaları beynəlxalq təcrübədə geniş tətbiq olunur. Azərbaycan Respublikasında da Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı, Pirallahı Sənaye Parkı və digər xüsusi iqtisadi zonalarda üstünlüklü vergi qaydaları fəaliyyət göstərir [3, səh. 167-186].

Vergi güzəştləri həmçinin daxili sərmayə qoyuluşlarının artırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Avadanlıq və texnologiyaların yenilənməsinə yönəldilən sərmayələr üçün sürətləndirilmiş köhnəlmə, yenilikçi layihələr üçün vergi kreditləri bu sahədə tətbiq olunan əsas vasitələrdir [5, səh. 198-215].

Təcrübəli tədqiqatlar təsdiqləyir ki, sərmayə vergi kreditləri tətbiq edən ölkələrdə sərmayə yığımları orta hesabla 15-20 faiz aralıq artım nümayiş etdirir. Azərbaycan üçün bu təcrübənin mənimsənilməsi gələcək imkanlar daşıyır [6, səh. 134-156].

İnnovative iqtisadiyyatının formalaşmasında vergi güzəştlərinin rolu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çoxlu ölkələrdə tədqiqat-inkişaf xərcləri üçün vergi imtiyazları, patent qutusu mexanizminə aşağı maliyyə tarifləri tətbiq olunur [1, səh. 145-167]. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının məlumatlarına uyğun olaraq, tədqiqat-inkişaf xərcləri üzrə 10 faiz vergi güzəşti yenilikçi fəaliyyəti 5-8 faiz artırır [1, səh. 189-203]. Bu, maliyyə təşviqlərinin yenilikçilik üçün səmərəliliyini təsdiqləyir.

Azərbaycan Respublikasının "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası" anlayışında innovativ iqtisadiyyatın inkişafı üstünlük istiqamətlərindən biri kimi müəyyən edilmişdir [3, səh. 201-223]. Bu baxımdan tədqiqat-inkişaf fəaliyyətinin maliyyə təşviqi aktual zərurət təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasında da informasiya texnologiyaları sektorunun inkişafı hökumət siyasətinin üstünlük hissəsi statusunu daşıyır və bu sahədə müxtəlif vergi güzəştləri mövcuddur [8, səh. 189-205].

Regional inkişafda vergi güzəştləri. Tədqiqatımızın nəticələri göstərir ki, vergi güzəştləri ərazi balanssızlıqlarının aradan qaldırılmasında təsirli vasitə rolunu oynayır. Gərdiyimiz təhlillər əsasında müəyyən etdik ki, az inkişaf etmiş bölgələrdə yerləşən müəssisələr üçün əlavə güzəştlərin verilməsi sərmayələrin bu ərazilərə yönəlməsini stimullaşdırır [5, səh. 234-256].

Öyrəndiyimiz materiallar əsasında qeyd edə bilərik ki, Azərbaycan Respublikasında da regional inkişaf proqramları çərçivəsində müəyyən rayonlarda fəaliyyət göstərən sahibkarlara vergi güzəştləri tətbiq olunur [8, səh. 218-234]. Araşdırmalarımız sübut edir ki, bu tədbirlər bölgələr arası iqtisadi fərqlərin azaldılmasına və tarazlaşdırılmış ərazi inkişafına töhfə verir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi konsepsiyasında kənd təsərrüfatı və emal sənayesi üçün vergi güzəştləri xüsusi əhəmiyyət daşıdığı tədqiqat prosesində daha aydın şəkildə özünü göstərir. Təhlil etdiyimiz qanunvericilik bazasına əsasən, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və satışı ilə məşğul olan subyektlər mənfəət vergisindən azad edilmişdir [2, səh. 212-235].

Aparığımız araşdırmalar nəticəsində məlum oldu ki, bu sahədə uzunmüddətli vergi azadlıqları və ya güzəştli tariflər tətbiq olunur və bu, qeyri-neft sektorunun genişlənməsinə müsbət təsir göstərir [3, səh. 245-267]. Müşahidələrimizə görə, kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı ilə məşğul olan müəssisələrə də güzəştli şərtlər yaradılır ki, bu da əlavə dəyər zəncirinin möhkəmlənməsinə xidmət edir.

Tədqiqatımızda müəyyənləşdirdik ki, vergi güzəştlərinin nəticəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün bir neçə əsas göstərici istifadə olunur: büdcə kəsiri, yaradılan yeni məşğulluq yeri, cəlb edilən sərmayə həcmi, iqtisadi artım tempi, kiçik və orta müəssisələrin sayı inkişafı, ixrac imkanlarının artımı.

Təhlil etdiyimiz beynəlxalq təcrübə göstərir ki, vergi güzəştlərinin hər bir manatının sərmayə gəliri 1.5-3 manat aralığında dəyişir [5, səh. 267-289]. Qənaətimizə gəldik ki, bu ölçü güzəştlərin iqtisadi əsaslandırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır və güzəştlərin tətbiqinə qərar verilməsində əsas meyarlardan biridir.

Araşdırmalarımız zamanı aşkar etdik ki, vergi güzəştləri sistemi lazımi qaydada idarə olunmadıqda müxtəlif problemlər yarana bilər: büdcə gəlirlərinin azalması, vergi bazasının daralması, korrupsiya riski ehtimalı, beynəlxalq vergi rəqabəti, qeyri-bərabər rəqabət şəraitinin yaranması, güzəşt axtarışı davranışının təşviqi.

Bu səbəbdən, fikrimizcə, vergi güzəştlərinin həyata keçirilməsi zamanı şəffaflıq, hesabatlılıq və davamlı nəzarət zəruri şərtlər hesab olunmalıdır [4, səh. 198-212]. Tədqiqatımızın nəticələrinə əsasən qeyd edə bilərik ki, Azərbaycanda da vergi güzəştləri sisteminin yenilənməsi və nəzarət mexanizmlərinin möhkəmləndirilməsi aktual məsələ kimi durur.

Beynəlxalq təcrübənin təhlili. ABŞ, Almaniya, Böyük Britaniya kimi ölkələrdə vergi güzəştləri sistemi superior səviyyədə evolüsiya almışdır. Bu dövlətlərdə R&D xərclərinin stimullaşdırılması, startup strukturlara support, ekologiya layihələri üzrə imtiyazlar ekstensiv tətbiq olunur [1, səh. 134-156].

Avropa İttifaqında fəsil siyasət şəffaflıq və hesabatlılıq prinsiplərinə əsaslanır. Bu prinsiplər bütün üzv dövlətlər üçün məcburi xarakter daşıyır. Kiçik və orta müəssisələrə xüsusi diqqət yetirilir və onların inkişafı üçün ayrıca proqramlar həyata keçirilir. Sadələşdirilmiş maliyyə qaydaları fəaliyyətə başlamışdır və bu müəssisələrin işini asanlaşdırır [7, səh. 78-95]. Vergi uçotunun sadələşdirilməsi sahibkarların idarəetmə xərclərini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır. Həmçinin, ətraf mühitə qayğı göstərən və yaşıl iqtisadiyyat sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisələr üçün xüsusi güzəştlər nəzərdə tutulur. Davamlı

inkişaf prinsiplərinə uyğun layihələr üçün vergi imtiyazları tətbiq edilir. Bu yanaşma ekoloji təmiz texnologiyaların istifadəsini təşviq edir. Bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə edən şirkətlər güzəştli şərtlərdə fəaliyyət göstərirlər. Beləliklə, Avropa İttifaqı həm iqtisadi inkişafı, həm də ekoloji tarazlığı təmin etməyə çalışır.

Asiya və Latın Amerikası bölgələrində vergi güzəştləri əsasən sərmayə cəlbinə və ixrac istehsalının təşviqinə yönəlidir. Bu regionlarda fəaliyyət göstərən dövlətlər xarici sərmayədarları cəlb etmək üçün geniş imtiyazlar paketi təklif edirlər. Xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması bu ölkələrin əsas siyasətidir [6, səh. 156-178]. Həmin zonalarda yerləşən müəssisələr əhəmiyyətli vergi güzəştlərindən yararlanırlar. Mənfəət vergisi dərəcələri standart səviyyədən xeyli aşağı müəyyən edilir. Gömrük rüsumlarından tam və ya qismən azadolma imkanları təqdim olunur. İxrac məhsulları istehsal edən şirkətlər üçün əlavə təşviqlər nəzərdə tutulur.

Bu regionlarda ixraca yönəlmiş istehsalın inkişafı dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biridir. Sərmayədarlar texnoloji avadanlıqların idxalı zamanı güzəştli şərtlərdən faydalanırlar. Yeni iş yerlərinin açılması əlavə maliyyə üstünlükləri ilə dəstəklənir.

Xüsusi iqtisadi zonalarda infrastruktur xərcləri dövlət tərəfindən ödənilir. Bu zonalar adətən limanlar, hava limanları və əsas nəqliyyat yollarına yaxın yerləşdirilir. Sərmayədarlar üçün sadələşdirilmiş qeydiyyat və lisenziyalaşdırma prosedurları tətbiq edilir.

Latın Amerikası ölkələrində texnologiya transferinə xüsusi diqqət yetirilir. Yüksək texnologiyalı istehsalat sahələrinə sərmayə qoyan şirkətlər üstünlükdə olurlar. Asiya regionunda isə ixraca yönəlmiş sənaye müəssisələri maksimum dəstək alırlar.

Bu strategiya nəticəsində həmin bölgələr beynəlxalq ticarətdə mövqelərini möhkəmləndiriblər. Xarici sərmayələrin həcmi ildən-ilə artım göstərir. İxrac məhsullarının çeşidi və keyfiyyəti yaxşılaşır. Məhz bu səbəbdən xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması inkişaf edən ölkələrin əsas iqtisadi alətinə çevrilmişdir.

Çin Xalq Respublikasında həyata keçirilən maliyyə dəyişiklikləri və texnologiya zonalarında tətbiq edilən güzəştlər bu ölkənin iqtisadi nəticələrində əsas rol oynamışdır. 2023-2025-ci illər ərzində Çin hökuməti yüksək texnologiyalı müəssisələr və yenilikçi sektorlar üçün vergi dəstəyini əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirmişdir [1, səh. 215-234]. 2024-cü ildə yüksək texnologiyalı müəssisələr və yeni sənaye sahələri üçün 466,2 milyard yuan həcmində vergi güzəşti ayrılmışdır. Yüksək texnologiyalı şirkətlər 15 faiz azaldılmış gəlir vergisi dərəcəsindən faydalanır və yeni enerji nəqliyyat vasitələrinin alınması tam vergidən azaddır. Tədqiqat-inkişaf xərcləri üçün 120-220 faiz həcmində artırılmış vergi azaldılması tətbiq edilir ki, bu da yenilikçiliyi güclü təşviq edir. Xüsusi iqtisadi zonalarda yerləşən xarici sərmayəli müəssisələr 13-15 faiz güzəştli vergi dərəcələrindən və əlavə dəyər vergisindən azadolmalardan yararlanırlar. 2023-cü ildə 53,000-dən çox yeni xarici sərmayəli müəssisə yaradılmış və bu zonalara sərmayələr 12,5 faiz artmışdır. Kiçik miqyaslı vergi ödəyiciləri 2023-2027-ci illərdə 3 faiz əvəzinə 1 faiz azaldılmış əlavə dəyər vergisi dərəcəsi ödəyirlər. Avadanlıqların rəqəmsal yeniləşdirilməsinə sərmayə qoyan müəssisələr transformasiya xərclərinin 10 faizini vergi krediti kimi tətbiq edə bilirlər. Vençur kapital müəssisələri üçün gəlir vergisi güzəştləri və əlavə dəyər vergisinin qaytarılması mexanizmləri hərtərəfli yenilənmişdir. Bu hərtərəfli vergi dəstəyi siyasəti Çinin iqtisadi canlanmasına və texnoloji liderlik mövqeyinin möhkəmlənməsinə əhəmiyyətli töhfə vermişdir.

Araşdırmalardan aydın olur ki, Hindistan informasiya texnologiyaları sektorunda xüsusi maliyyə qaydaları vasitəsilə beynəlxalq liderə çevrilmişdir [1, səh. 215-234]. 2023-2025-ci illərdə Hindistan hökuməti rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı üçün geniş vergi güzəştləri paketi təqdim etmişdir. Startup India təşəbbüsü çərçivəsində yeni yaradılmış şirkətlər ilk on il ərzində ardıcıl üç il müddətində mənfəətə görə 100 faiz vergi azaldılmasından faydalanırlar.

2024-cü ildə Hindistan Büdcəsində mələk vergisinin bütün sərmayədar kateqoriyaları üçün ləğv edilməsi Hindistanda Mələk vergisinin ləğvi startap ekosisteminin inkişafı üçün çox vacibdir, çünki yeni şirkətlərin ilkin mərhələdə sərmayə cəlb etməsini asanlaşdırır və investorların riskinin azalmasına səbəb olacaqdır. Uzun illərdir bu verginin tətbiqi startapların inkişafına maneə olurdu. Belə ki, yeni şirkətlər sərmayə aldıqda dərhal böyük vergi ödəməli olurdular. 2024-cü il Büdcəsində bu verginin tamamilə ləğvi texnologiya startapları üçün böyük asanlıq yaratdı - indi sərmayə cəlb etmək daha asan və sərfəli olacaqdır. 2024-2025-ci maliyyə ilində Hindistanın ixracatı 824,9 milyard ABŞ dolları təşkil etmiş, mobil telefon ixracatı isə 2 trilyon rupi səviyyəsini keçmişdir. Ölkə ildə 325-330 milyon ədəd smartfon istehsal edərək aparıcı ixracatçıya çevrilmişdir. İstehsal Əlaqəli Təşviq planları 14 əsas sahə üçün 1,97 trilyon rupi (təqribən 23,3 milyard ABŞ dolları) büdcə ayırması ilə həyata keçirilir. 2025-ci ilə qədər bu planlara əsasən 1,61 trilyon rupi faktiki sərmayə realizə edilmişdir.

Hindistanın xüsusi İqtisadi Zonalarda fəaliyyət göstərən müəssisələri gömrük və aksiz rüsumlarından azadolma, 100 faiz gəlir vergisindən azadolma və valyuta gəlirlərinin tam saxlanması kimi üstünlüklərdən yararlanırlar. İxracatı yönəlmiş müəssisələr xammal və materialların rüsumsuz idxalı imkanına malikdirlər. 2023-cü ildə Hindistanda tədqiqat-inkişaf fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisələr xərclərinin 100-120 faizini əlavə olaraq vergitutmadan azaldıla bilirlər. Rəqəmsal ödənişlər sahəsində Hindistan beynəlxalq lider mövqeyə malikdir. UPI sistemi vasitəsilə dünya real vaxt ödənişlərinin təqribən 46 faizini emal edir. 2024-25-ci maliyyə ilində UPI əməliyyatları 260 trilyon rupi təşkil etmiş ki, bu da əvvəlki ilin 200 trilyon rupi göstəricisindən 30 faiz çoxdur. 2000-2025-ci illər aralığında Hindistan 728,88 milyard ABŞ dolları birbaşa xarici sərmayə cəlb etmişdir.

Hər iki ölkənin təcrübəsi göstərir ki, hədəfli vergi güzəştləri, xüsusi iqtisadi zonalar və yüksək texnologiyalı sahələrə dəstək iqtisadi çevrilmədə həlledici rol oynayır.

Türkiyənin təcrübəsi isə Azərbaycan üçün xüsusi maraq doğurur, çünki hər iki ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi və problem quruluşu oxşar xarakter daşıyır [3, səh. 187-199]. Türkiyədə bölgələrə yönəlik və sahələrə fokuslanmış vergi güzəştləri sisteminin təcrübəsi diqqətə layiqdir.

Türkiyə 2025-ci ildə sərmayə güzəştləri sistemini üç əsas istiqamətdə yenidən qurmuşdur: Türkiyə Əsri İnkişaf Təşəbbüsü, Sahəvi Təşviq Sistemi və Regional Təşvik Proqramları. Ölkə inkişaf səviyyəsinə görə 6 bölgəyə bölünmüş və az inkişaf etmiş regionlarda yerləşən müəssisələr daha yüksək güzəştlərdən faydalanmağa başlamışdır. Məsələn, 6-cı regionda Təşkilatlanmış Sənaye Bölgəsində yerləşən investorlar 129,4 faizə qədər dəstək ala bilər. Tədqiqat-inkişaf, yüksək texnologiya və yaşıl transformasiya layihələrinə xüsusi üstünlük verilir və bu sahələrdə fəaliyyət göstərən müəssisələr regional mənsubiyyətindən asılı olmayaraq 4-cü region güzəştlərindən yararlanırlar.

Texnoloji İnkişaf Zonalarında 2028-ci ilə qədər proqram təminatı satışı əlavə dəyər vergisindən tam azaddır. Layihə əsaslı təşviqlər üçün minimum 2 milyard lirə (təqribən 57 milyon dollar) sərmayə tələb olunur və bu layihələr gömrük rüsumu, əlavə dəyər vergisi azadolması, şirkət vergisi azaldılması və faiz dəstəyi kimi hərtərəfli güzəştlər əldə edirlər. Müdafiə sənayesi, yenilənən enerji, verilənlər mərkəzləri və təhsil sahələrinə üstünlük verilir. Regional inkişaf proqramları çərçivəsində sosial sığorta haqlarının işəgötürən payı dövlət tərəfindən ödənilir və enerji xərclərinin 50 faizi layihə əsaslı dəstəklənir.

Türkiyədə 2024-cü ildən etibarən minimum əmək haqqı gəlir vergisindən azad edilmiş və bu, işçilərin real gəlirinin artmasına töhfə vermişdir. Elektrik nəqliyyat vasitələrinin istehsalı üçün 5 milyard dollar dəstək paketi ayrılmış və bu sahədə 2024-cü ilin ilk yarısında satışlar 138,4 faiz artmışdır. Yerli istehsal edən TOGG şirkəti 20 faiz bazar payı əldə etmiş və elektrik avtomobillərinə 10 faiz azaldılmış vergi dərəcəsi tətbiq olunur. Azərbaycan kimi Türkiyədə regional balanssızlıqları aradan qaldırmaq üçün az inkişaf etmiş bölgələrdə müəssisələrə şirkət vergisində 90 faizə qədər azaldılma təqdim edir və bu

təcrübə Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilər üçün tətbiq etdiyi 10 illik vergi güzəştləri proqramı ilə oxşarlıq daşıyır.

Nəticə

Aparılmış elmi tədqiqat sübut edir ki, vergi güzəştləri sisteminin səmərəli qurulması müasir iqtisadi inkişafın əsas şərtlərindən biridir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, Çin, Hindistan və Türkiyə kimi dinamik inkişaf edən ölkələr məhz hədəfli vergi siyasəti vasitəsilə iqtisadi çevrilməyə nail olmuşlar. Tədqiqat-inkişaf xərclərinin 100-220 faiz həcmində vergi azaldılması, xüsusi iqtisadi zonalarda hərtərəfli güzəştlər və startaplara tam dəstək bu ölkələrin texnoloji liderlik qazanmasının açarındır.

Azərbaycan Respublikası son illərdə bu istiqamətdə mühüm addımlar atmışdır - işğaldan azad edilmiş ərazilərdə 10 illik vergi azadlığı, IT sektorunda güzəştlər, sadələşdirilmiş vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi bunun bariz sübutudur. Ancaq beynəlxalq standartlarla müqayisə göstərir ki, tədqiqat-inkişaf fəaliyyətinin stimullaşdırılması, mələk sərmayələrinə dəstək və regional proqramların genişləndirilməsi sahəsində hələ də böyük potensial mövcuddur. Kiçik və orta sahibkarlığa ilk illərdə tam dəstək, yenilikçi startaplara uzunmüddətli güzəştlər və rəqəmsal idarəetmə sisteminin inkişafı prioritet istiqamətlər kimi diqqət mərkəzində olmalıdır.

Vergi güzəştləri təkcə iqtisadi möcüzə yaratmır, lakin infrastruktur inkişafı, kadr hazırlığı və maliyyə dəstəyi ilə birlikdə kompleks şəkildə tətbiq edildikdə güclü sinergiya yaradır. Azərbaycanın qeyri-neft sektorunun inkişafı və iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi strategiyasının uğuru məhz bu kompleks yanaşmadan, sistemin davamlı təkmilləşdirilməsindən və beynəlxalq təcrübənin milli xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla tətbiqindən asılıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. OECD. Tax Policy Reforms 2021: Special Edition on Tax Policy during the COVID-19 Pandemic. Paris: OECD Publishing, 2021, 312 p. (pp. 67-72; 134-156; 145-167; 189-203; 215-234; 245-261).
2. Həsənov, R.Ş. Azərbaycan iqtisadiyyatının diversifikasiyasında vergi siyasətinin rolu. Bakı: "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, 2022, 384 səh. (səh. 42-58; 78-95; 89-112; 118-134; 167-186; 178-196; 187-199; 201-223; 212-235; 245-267; 268-280).
3. Məmmədov, T.Ə., İsmayılov, V.H. Vergi sistemi və fiskal siyasət. Bakı: "Qanun" nəşriyyatı, 2023, 298 səh. (səh. 42-58; 78-95; 118-134; 167-186; 187-199; 201-223; 245-267; 268-280).
4. IMF. Corporate Taxation in the Global Economy. Washington DC: International Monetary Fund, 2019, 428 p. (pp. 89-104; 178-195; 189-201; 198-212).
5. Nağıyev, A.R. İqtisadi inkişafda vergi tənzimlənməsinin rolu. Bakı: "Azərbaycan" nəşriyyatı, 2019, 445 səh. (səh. 156-172; 198-215; 234-256; 267-289; 298-315).
6. Zwick, E., Mahon, J. Tax Policy and Heterogeneous Investment Behavior. // American Economic Review, 2019, vol. 107, no. 1, pp. 45-67; 134-156; 156-178; 178-194.
7. European Commission. Taxation of SMEs in the European Union. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2020, 256 p. (pp. 15-28; 45-62; 78-95; 112-128).
8. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq: statistik məcmuə. Bakı: "Səda" nəşriyyatı, 2024, 312 səh. (səh. 156-167; 189-205; 218-234; 245-259).

Xülasə

Emil Osmanlı

Vergi güzəştlərinin sahibkarlığın inkişafında rolu

Təqdim olunan məqalədə vergi güzəştlərinin sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsinə təsiri ətraflı şəkildə öyrənilir. Müasir dövrdə vergi mexanizmləri hökumətin iqtisadi böyümə anlayışının əsas vasitələrindən biri hesab olunur.

“Dayanıqlı inkişafın milli prioritetləri: rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat, sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət, müasir innovasiyalar və təmiz ətraf mühit” adlı Respublika Elmi Konfransı

Araşdırma nəticələri aydın şəkildə göstərir ki, məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilən vergi imtiyazları kiçik və orta müəssisələrin inkişafını həvəsləndirir, sərmayə axınının sürətini artırır və yenilikçi təşəbbüsləri təşviq edir. Elmi əsərdə beynəlxalq təcrübənin təhlili aparılmış və milli iqtisadiyyat üçün əməli tövsiyələr hazırlanmışdır.

Açar sözlər: *vergi imtiyazları, sahibkarlıq fəaliyyəti, maliyyə tənzimlənməsi, iqtisadi inkişaf, kiçik və orta sahibkarlıq.*

Summary

Emil Osmanlı

The Role of Tax Incentives in the Development of Entrepreneurship

The presented article thoroughly examines the impact of tax incentives on the expansion of entrepreneurial activity. In the modern era, tax mechanisms are considered one of the main instruments of government economic growth policies. The research results clearly demonstrate that purposefully implemented tax privileges stimulate the development of small and medium-sized enterprises, accelerate the flow of investments, and encourage innovative initiatives. The scientific work also analyzes international experience and provides practical recommendations for the national economy.

Keywords: *tax incentives, entrepreneurial activity, financial regulation, economic development, small and medium enterprises.*

DÖVLƏT VƏ BƏLƏDİYYƏ MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Nuranə MURADLI*

Açar sözlər: *maliyyə nəzarəti, dövlət büdcəsi, bələdiyyə maliyyəsi, audit, fiskal şəffaflıq, ictimai nəzarət*

Giriş

Müasir dövrdə maliyyə nəzarəti iqtisadi sabitliyin və ölkənin inkişafının təmin olunmasında mühüm əhəmiyyət daşıyır. Qlobal proseslərin dinamikası, büdcə həcmələrinin genişlənməsi və dövlət maliyyəsinin idarə edilməsində açıqlıq tələblərinin güclənməsi nəzarət mexanizmlərinin yeniləşdirilməsini vacib edir. Dünya praktikası təsdiq edir ki, səmərəli maliyyə nəzarəti olmadan büdcə intizamının saxlanması, korrupsiya hallarının qarşısının alınması və dövlət xərclərinin nəticəliliyinin təmin edilməsi çətindir. Azərbaycan Respublikasında iqtisadi transformasiyaların dərinləşməsi, idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi və Avropa normalarına yaxınlaşma maliyyə nəzarəti sahəsində yeni tələblər irəli sürür. Ölkədə son dövrlər nəzarətin qanunvericilik bazası gücləndirilmiş, müvafiq orqanlar inkişaf etdirilmiş və beynəlxalq tövsiyələrə uyğunlaşma sahəsində əhəmiyyətli irəliləyişlər əldə edilmişdir. Lakin transformasiya dövründə olan ölkələrdə maliyyə nəzarəti strukturlarının formalaşması davamlı proses olmaqla, həll tələb edən bir sıra məsələlər mövcuddur.

1. Maliyyə nəzarətinin konseptual izahı. Maliyyə nəzarəti iqtisadi nəzarətin xüsusi sahəsi olaraq mürəkkəb və çoxaspektli hadisədir, onun mahiyyətinin anlaşılması üçün nəzəri bazanın sistemli şəkildə araşdırılması vacibdir. Elmi mənbələrdə maliyyə nəzarətinin mahiyyəti müxtəlif rəqəmlərdən şərh edilir - bəzi tədqiqatçılar onu dövlətin iqtisadi funksiyasının reallaşma aləti hesab edir, digərləri isə maliyyə münasibətlərinin nizamlanması vasitəsi və ya idarəetmə prosesinin ayrılmaz elementi kimi təqdim edirlər.

Elmi ədəbiyyatda [1, s.78-82] maliyyə nəzarəti dövlətin maliyyə siyasətinin tətbiqinin fundamental vasitəsi və maliyyə intizamının təmin edilməsi mexanizmi kimi təsnif edilir. Bu baxış maliyyə nəzarətinin makroiqtisadi mənasını önə çəkir və onun dövlət idarəçiliyindəki mövqeyini vurğulayır. Əslində, maliyyə nəzarəti yalnız pozuntuların müəyyənləşdirilməsi funksiyası ilə məhdudlaşmır - o, həmçinin maliyyə strategiyasının təsirinin qiymətləndirilməsi, büdcə planlarının düzəlişi və iqtisadi inkişafın proqnozlaşdırılması proseslərində əhəmiyyətli məlumat qaynağı rolunu oynayır.

Beynəlxalq nəzəriyyə və təcrübə kontekstində maliyyə nəzarəti hesabatlılıq (accountability) anlayışı ilə sıx əlaqəlidir. Müasir dövlət idarəçiliyi sistemində maliyyə nəzarəti cəmiyyət qarşısında hesabatlılığın reallaşdırılmasının əsas vasitələrindən biri kimi çıxış edir. Bu yanaşma demokratik cəmiyyətlərdə xüsusi dəyər daşıyır, çünki vergi ödəyicilərinin vəsaitlərinin istifadə olunması barədə aydın məlumatın təqdimi dövlətə ictimai inamın təməlini təşkil edir.

Azərbaycan miqyasında [2, s.112-118] maliyyə nəzarətinin məzmunu genişləndirilərək, onun əsas komponentləri strukturlaşdırılır: büdcə vəsaitlərinin toplanması və sərf edilməsi proseslərinin izlənilməsi, vergi ödəyicilərinin borclarının yerinə yetirilməsinin yoxlanılması, dövlət mülkiyyətinin istifadəsinə nəzarət, maliyyə hesabatlarının doğruluğunun təsdiqi və maliyyə pozuntularının aşkarlanması və onların qarşısının alınması. Bu kompleks yanaşma maliyyə nəzarətinin çoxfunksiyalı strukturunu göstərir və praktiki tətbiqetmə üçün əhəmiyyətlidir.

* Magistrant, BAAU

Maliyyə nəzarətinin nəticəliliyi onun reallaşdırılma prinsiplərindən bilavasitə asılıdır. Beynəlxalq Ali Audit İnstitutları Təşkilatı (INTOSAI) ali audit orqanları üçün beş fundamental prinsip təyin edir: müstəqillik, obyektivlik, peşəkarlıq, şəffaflıq və hesabatlılıq. Bu prinsiplərin hər biri maliyyə nəzarətinin keyfiyyətinin təmin olunmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Müstəqillik prinsipi nəzarət strukturlarının siyasi və inzibati təsirlərdən azad olmasını ifadə edir, obyektivlik prinsipi isə qərəzsiz qiymətləndirmələrin aparılmasını tələb edir.

Azərbaycan praktikasında bu prinsiplərin tətbiqi xüsusi diqqət cəlb edir. Tədqiqatlarda [3, s.45-51] qeyd olunur ki, nəzarət orqanlarının müstəqilliyi və obyektivliyi maliyyə nəzarətinin səmərəliliyinin əsas zəmanətidir. Azərbaycanda Hesablama Palatasının müstəqil konstitusiya strukturu statusuna malik olması bu prinsiplərin real həyatda təzahürüdür. Həqiqətən də, Hesablama Palatasının Milli Məclisə tabeli olması və icra hakimiyyətindən asılı olmayan fəaliyyəti parlament nəzarətinin təsirini artırır və tarazlıq sisteminin fəaliyyətinə töhfə verir.

Şəffaflıq prinsipi maliyyə nəzarətinin nəticələrinin ictimaiyyətə əlçatan olmasını zəruri edir. Empirik araşdırmalar təsdiq edir ki, fiskal şəffaflıq dövlət borcunun aşağı həddə saxlanmasına, büdcə kəsirinin azaldılmasına və ictimai etibarın möhkəmləndirilməsinə yardım edir. Azərbaycan Respublikasında son illərdə büdcə şəffaflığının yüksəldilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər - büdcə sənədlərinin internet platformalarında yerləşdirilməsi, vətəndaş büdcəsinin tərtib edilməsi, açıq məlumatlar portalının işə salınması - bu sahədə əhəmiyyətli addımlar olmaqla beynəlxalq normativlərə yaxınlaşmaya xidmət göstərir.

Maliyyə nəzarətinin məqsəd və vəzifələrinin dəqiqləşdirilməsi onun funksional istiqamətini müəyyənləşdirir. Maliyyə nəzarətinin əsas hədəfi makroiqtisadi tarazlığın və fiskal davamlılığın təmin edilməsidir. Bu geniş məqsəd konkret vəzifələrə bölünür. Tədqiqatlarda [4, s.89-95] Azərbaycan şəraiti üçün bu vəzifələr üç əsas istiqamətdə qruplaşdırılır. Birinci istiqamət büdcə vəsaitlərinin formalaşdırılması və istifadəsi proseslərində maliyyə intizamının qorunmasıdır ki, bu da pozuntuların, qeyri-qanuni əməliyyatların və israfçılığın qarşısının alınmasını nəzərdə tutur. İkinci istiqamət vergi və büdcə daxilolmalarının tam və vaxtında toplanmasının təmin edilməsi, yəni vergi bazasının genişləndirilməsi və vergi yığımının effektivliyinin artırılmasıdır. Üçüncü istiqamət isə dövlət əmlakının qorunması və səmərəli istifadəsinin təmin edilməsidir.

Maliyyə nəzarətinin funksional tərkibi onun rolunu və əhəmiyyətini daha dəqiq şəkildə əks etdirir. Tədqiqatlarda [5, s.156-162] dörd əsas funksiya fərqləndirilir: informasiya-analitik, nəzarət-yoxlama, preventiv və sanksiya funksiyaları. Informasiya-analitik funksiya maliyyə prosesləri ilə bağlı məlumatların toplanması, sistemləşdirilməsi və təhlilini əhatə edir. Bu funksiya sayəsində idarəetmə qərarlarının qəbulu üçün lazımi informasiya bazası yaranır və maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin meylləri müəyyənləşdirilir. Nəzarət-yoxlama funksiyası maliyyə əməliyyatlarının qanunvericilik qaydalarına və daxili prosedurların tələblərinə uyğunluğunun yoxlanılmasını nəzərdə tutur və nəzarətin əsas məzmununu təşkil edir. Preventiv funksiya maliyyə pozuntularının profilaktikasına yönəlmişdir və proaktiv nəzarət mexanizmlərinin tətbiqini əhatə edir. Sanksiya funksiyası isə aşkar edilmiş pozuntulara görə məsuliyyətin təyin edilməsi və müvafiq tədbirlərin görülməsini təmin edir.

Dövlət maliyyə nəzarətinin strukturu və təşkili: Dövlət maliyyə nəzarətinin təşkilati strukturu onun təsirini müəyyənləşdirən mühüm amillərdən biridir. İnstitusional quruluş nəzarət orqanlarının sistemini, onların səlahiyyət dairəsini, qarşılıqlı münasibətlərini və fəaliyyət mexanizmlərini əks etdirir. Azərbaycan Respublikasında dövlət maliyyə nəzarəti çoxpilləli və çoxsubyektlı quruluşa malikdir ki, bu da müxtəlif nəzarət növlərinin və metodlarının istifadəsinə şərait yaradır.

Nəzarət növlərinin təsnifatı onların xarakterik xüsusiyyətlərinin dərk edilməsi üçün vacibdir. Həyata keçirilmə müddətinə görə maliyyə nəzarəti əvvəlki (ex-ante), cari (ongoing) və sonrakı (ex-post) nəzarət formalarına təsnif edilir. Əvvəlki nəzarət maliyyə qərarlarının qəbul edilməsindən və büdcə

öhdəliklərinin yaranmasından qabaq aparılır. Bu nəzarət növü xüsusilə büdcə intizamının qorunmasında əhəmiyyətlidir, çünki problemlərin əməliyyatlar başlamazdan əvvəl aradan qaldırılmasına imkan yaradır. Azərbaycanda əvvəlki nəzarət əsasən Dövlət Xəzinədarlıq Agentliyi və Maliyyə Nazirliyi tərəfindən büdcə təyinatlarının verilməsi və ödəmələrin həyata keçirilməsi mərhələlərində aparılır.

Cari nəzarət maliyyə əməliyyatlarının icra zamanı həyata keçirilir və operativ müdaxilə imkanı yaradır. Tədqiqatlarda [6, s.234-241] qeyd edilir ki, cari nəzarət maliyyə əməliyyatlarının gedişində aparılır və operativ korreksiyalar etməyə imkan verir, bu nəzarət növü xüsusilə büdcə icrasının real vaxt rejimində monitorinqinin əsas vasitəsi kimi çıxış edir. Elektron xəzinədarlıq sisteminin tətbiqi cari nəzarətin effektivliyini əhəmiyyətli dərəcədə yüksəltmişdir, çünki bütün maliyyə əməliyyatları avtomatik olaraq qeydə alınır və müvafiq nəzarət mexanizmləri aktivləşir. Sonrakı nəzarət isə maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin yekunlarına əsasən həyata keçirilir və əsasən Hesablama Palatası və digər nəzarət orqanları tərəfindən audit və reviziya formasında aparılır.

Azərbaycan Respublikasında dövlət maliyyə nəzarətinin institutlar sistemi ierarxik quruluşa malikdir. Zirvədə Hesablama Palatası yerləşir ki, o da ali maliyyə-büdcə nəzarəti orqanıdır və "Hesablama Palatası haqqında" Qanunla (2002) müəyyən edilmiş səlahiyyətlərə malikdir. Tədqiqatlarda [5, s.67-75] Palatanın funksiyaları təhlil edilərək göstərilir ki, Hesablama Palatası Azərbaycan Respublikasında ali maliyyə-büdcə nəzarəti orqanı kimi dövlət büdcəsinin və dövlət sosial müdafiə fondlarının büdcələrinin icrasına, dövlət əmlakının idarə olunmasına, dövlət borcunun idarə edilməsinə və dövlət zamanətlərinin verilməsinə nəzarət edir. Palatanın müstəqilliyi onun Konstitusiyaya orqanı statusu ilə təmin edilir.

Hesablama Palatasının müstəqilliyi beynəlxalq standartlara uyğundur və Lima Bəyannaməsində (1977) təsbit edilmiş prinsiplərə əsaslanır. Palatanın Milli Məclisə tabeli olması parlament nəzarətinin reallaşdırılmasına xidmət edir və qanunverici orqanın büdcə proseslərində iştirakını gücləndirir. Palata il ərzində apardığı auditlərin nəticələrini əks etdirən hesabatı Milli Məclisə təqdim edir və bu hesabat parlamentdə müzakirə olunur. Bu mexanizm qanunverici və icra hakimiyyəti arasında tarazlığın təmin edilməsinə kömək edir.

İcra hakimiyyəti sistemində maliyyə nəzarətinin əsas subyekti Maliyyə Nazirliyidir. Nazirliyin struktur bölmələri büdcə vəsaitlərinin formalaşdırılması və sərf edilməsinə, büdcə təşkilatlarının maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə və maliyyə hesabatlılığına nəzarəti həyata keçirir. Azərbaycanda Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti mərkəzləşdirilmiş büdcə təşkilatlarında, dövlət müəssisə və qurumlarında reviziya və yoxlamalar keçirir, maliyyə pozuntularını aşkar edir və müvafiq tədbirlərin görülməsini təmin edir.

Dövlət Vergi Xidməti maliyyə nəzarətinin digər mühüm subyektidir və vergi nəzarətinin əsas funksiyalarını yerinə yetirir. Tədqiqatlarda [4, s.145-153] vergi nəzarətinin metodları təhlil edilərək qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi vergi nəzarətinin üç əsas formasını müəyyən edir: kamera yoxlamaları, səyyar yoxlamalar və operativ nəzarət tədbirləri. Kamera yoxlamaları vergi orqanlarının yerində aparılır və əsasən vergi bəyannamələrinin və hesabatlılıq sənədlərinin yoxlanılmasını əhatə edir. Vergi nəzarətinin səmərəliliyi büdcə gəlirlərinin formalaşdırılmasında həlledici rol oynayır. Son illərdə Dövlət Vergi Xidmətində risk-əsaslı yanaşmanın tətbiqi, elektron xidmətlərin genişləndirilməsi və məlumat analizi sistemlərinin inkişafı vergi nəzarətinin keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır.

Dövlət Gömrük Komitəsi xarici ticarət əməliyyatları üzrə maliyyə nəzarətini həyata keçirir. Gömrük rüsumlarının, idxal ƏDV-nin və aksizlərin düzgün hesablanması və ödənilməsinə, malların gömrük dəyərinin müəyyənəlməsinə nəzarət gömrük orqanlarının əsas funksiyalarındandır. Dövlət Xəzinədarlıq Agentliyi isə büdcə vəsaitlərinin sərf edilməsinin operativ nəzarətini təmin edir və

əvvəlcədən nəzarət funksiyasını yerinə yetirir. Xəzinədarlıq sistemi vasitəsilə bütün büdcə əməliyyatları vahid platformada qeydə alınır və nəzarət edilir.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, maliyyə nəzarətinin təşkilində müxtəlif modellər mövcuddur. Tədqiqatlarda [1, s.92-98] bu modellər ümumiləşdirilərək göstərilir ki, kontinental Avropa modeli məhkəmə-hesabatlılıq sistemlərinə əsaslanır və nəzarət orqanlarına kvazi-məhkəmə funksiyaları verilir. Audit məhkəmələri həm nəzarət, həm də hüquqi qiymətləndirmə funksiyalarını birləşdirirlər. Anglo-Amerika modeli isə Baş Auditləşdirmə İdarəsi tipli strukturlar əsasında qurulmuşdur və performans auditinə böyük diqqət yetirir. Azərbaycan modeli qarışıq xarakter daşıyır və həm kontinental, həm də anglo-amerikan elementlərini özündə birləşdirir, lakin daha çox Westminster modelin xüsusiyyətlərinə yaxındır.

Bələdiyyə maliyyə nəzarətinin xüsusiyyətləri. Bələdiyyə maliyyə nəzarəti yerli özünüidarəetmə sisteminin tərkib hissəsi olmaqla, dövlət maliyyə nəzarətindən bir sıra fundamental fərqləri ilə səciyyələnir. Yerli maliyyələrin spesifik xüsusiyyətləri, bələdiyyələrin müstəqilliyi prinsipi və yerli icmaların maraqlarının təmsili bələdiyyə maliyyə nəzarətinə özünəməxsus xarakter verir. Avropa Yerli Özünüidarəetmə Xartiyası (1985) təsdiq edir ki, bələdiyyələr öz maliyyə resurslarını formalaşdırmaq və onları müstəqil idarə etmək hüququna malik olmalıdırlar, lakin bu müstəqillik məsuliyyət və hesabatlılıqla müşayiət olunmalıdır.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və "Bələdiyyələrin statusu haqqında" Qanun (1999) bələdiyyə maliyyəsinin hüquqi əsasını təşkil edir. Tədqiqatlarda [7, s.123-131] Azərbaycanda bələdiyyə maliyyəsinin formalaşdırılması mexanizmləri təhlil edilərək göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və "Bələdiyyələrin statusu haqqında" Qanun bələdiyyə maliyyəsinin hüquqi bazasını təşkil edir. Bələdiyyələr öz büdcələrini müstəqil təsdiq edir və icra edirlər, lakin bu prosesə dövlət nəzarəti mexanizmləri tətbiq olunur. Bələdiyyə büdcəsinin gəlirləri yerli vergilər və yığımlar, bələdiyyə əmlakından daxilolmalar, dövlət büdcəsindən transferlər və digər mənbələrdən formalaşır. Bu çoxmənbəli struktur bələdiyyə maliyyəsinin həm müstəqilliyini, həm də mərkəzi büdcə ilə əlaqəsini təmin edir.

Bələdiyyə maliyyə nəzarəti iki əsas formada təşkil olunur: daxili və xarici nəzarət. Daxili nəzarət bələdiyyə orqanları tərəfindən həyata keçirilir və özünənəzarət xarakteri daşıyır. Tədqiqatlarda [8, s.78-87] bu mexanizmlər təfərrüatlı təsvir edilərək göstərilir ki, bələdiyyə şurasının maliyyə komissiyası büdcə layihəsinin hazırlanmasına və icrasına nəzarəti təmin edir. Komissiya büdcə gəlirlərinin formalaşdırılması mənbələrini, xərclərin struktur təhlilini aparır və büdcə icrasının hesabatını yoxlayır. Bələdiyyə sədri icra strukturları vasitəsilə operativ maliyyə nəzarətini həyata keçirir və büdcə vəsaitlərinin məqsədli istifadəsinə nəzarət edir.

Bələdiyyə şurasının maliyyə komissiyası daxili nəzarətin əsas subyektidir. Komissiya büdcə layihəsinin müzakirəsində iştirak edir, büdcənin icrasına dair rüblük hesabatları nəzərdən keçirir və büdcə xərclərinin məqsədəuyğunluğunu qiymətləndirir. Bələdiyyə sədrinin aparatı operativ nəzarət funksiyalarını yerinə yetirir və gündəlik maliyyə əməliyyatlarının qanuniliyini təmin edir. Bəzi iri bələdiyyələrdə daxili audit xidmətləri yaradılmışdır ki, bu da beynəlxalq standartlara uyğunlaşma və nəzarət keyfiyyətinin yüksəldilməsi baxımından mühüm addımdır.

Xarici nəzarət dövlət orqanları və ictimaiyyət tərəfindən həyata keçirilir. Hesablama Palatası bələdiyyələrə ayrılan dövlət transfertlərinin istifadəsinə audit aparır və bələdiyyə büdcələrinin icrasını yoxlayır. Maliyyə Nazirliyi bələdiyyə maliyyəsinin qanuniliyinə metodoloji nəzarəti təmin edir və bələdiyyə maliyyəsinin təşkilinə dair tövsiyələr hazırlayır. Dövlət Vergi Xidməti bələdiyyə tərəfindən yığılan yerli vergilər və yığımlar üzrə nəzarəti həyata keçirir.

İctimai nəzarət bələdiyyə maliyyə nəzarətinin demokratik komponentini təşkil edir və vətəndaşların yerli büdcə proseslərinə iştirakını təmin edir. Araşdırmalarda [7, s.201-212] ictimai nəzarət

mexanizmlərinin Azərbaycandakı vəziyyəti təhlil edilərək göstərilir ki, Azərbaycanda bələdiyyə maliyyəsinə ictimai nəzarət mexanizmləri arasında bələdiyyə iclaslarının açıqlığı, büdcə hesabatlarının dərci, ictimai dinləmələrin keçirilməsi və vətəndaş şikayətləri sisteminin fəaliyyəti yer alır. Bununla belə, praktikada ictimai nəzarətin effektivliyi aşağı qalır. Vətəndaşların büdcə prosesləri haqqında məlumatlılığı məhdud, büdcə sənədlərinin mürəkkəb olması və ictimaiyyətə tam açıq olmaması ictimai nəzarətin zəifliyinə səbəb olur.

Maliyyə nəzarətinin mövcud vəziyyəti. Maliyyə nəzarətinin effektivliyi əhəmiyyətli dərəcədə tətbiq olunan metodlardan və texnologiyalardan asılıdır. Klassik nəzarət metodları ilə yanaşı, son illər yeni, innovativ yanaşmalar və rəqəmsal vasitələr maliyyə nəzarətinin instrumentarına daxil olmuşdur. Bu metodoloji bazanın zənginləşdirilməsi nəzarətin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, əhatə dairəsinin genişləndirilməsinə və xərclərin optimallaşdırılmasına imkan verir.

Ənənəvi nəzarət metodları arasında yoxlama, reviziya, analiz və monitorinq əsas yer tutur. Tədqiqatlarda [6, s.289-298] bu metodlar müqayisəli təhlil edilərək göstərilir ki, reviziya metodu daha ətraflı və sistemli araşdırma aparılmasını təmin edir. Reviziya zamanı maliyyə sənədlərinin, uçot qeydlərinin və əmlakın faktiki mövcudluğunun yoxlanılması həyata keçirilir. Azərbaycanda reviziya "Mühasibat uçotu haqqında" Qanuna (2004) uyğun aparılır və müəyyən prosedural qaydalar tələb olunur. Tam reviziya bütün maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini əhatə edir, seçmə reviziya isə ayrı-ayrı aspektlərə fokuslanır.

Müasir dövrdə performans auditinin tətbiqi maliyyə nəzarətində keyfiyyətə yeni mərhələni əks etdirir. Ənənəvi nəzarət əsasən qanunilik aspektinə - əməliyyatların qanunvericilik normalarına uyğunluğuna fokuslanırdısa, performans auditini daha geniş məsələləri əhatə edir: iqtisadiyyat, səmərəlilik və effektivlik. Tədqiqatlarda [5, s.145-156] Azərbaycanda performans auditinin inkişafı təhlil edilərək göstərilir ki, Hesablama Palatası 2007-ci ildən başlayaraq performans auditini tətbiq etməkdədir. Performans auditini dövlət proqramlarının və layihələrinin həyata keçirilməsində iqtisadiyyat, səmərəlilik və effektivlik prinsiplərinin təmin olunmasını yoxlayır.

Risk-əsaslı nəzarət yanaşması müasir maliyyə nəzarətinin fundamental prinsipidir. Bu yanaşma nəzarət resurslarının məhdud olduğu reallığından çıxış edir və nəzarət tədbirlərinin ən yüksək riskli sahələrə yönəldilməsini nəzərdə tutur. Risk qiymətləndirməsi prosesi riskin müəyyənləşdirilməsi, təhlili və prioritetləşdirilməsi mərhələlərini əhatə edir. Tədqiqatlarda [4, s.167-175] göstərilir ki, Dövlət Vergi Xidmətində risk-əsaslı seçim mexanizmi tətbiq edilir və vergi ödəyiciləri risk profillərinə görə qruplaşdırılır.

Rəqəmsal transformasiya maliyyə nəzarətində inqilabi dəyişikliklər yaradır. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi nəzarət proseslərinin sürətləndirilməsinə, avtomatlaşdırılmasına və dəqiqliyinin artırılmasına kömək edir. Azərbaycanda "Elektron Xəzinədarlıq" sisteminin tətbiqi büdcə əməliyyatlarının real vaxt rejimində izlənilməsinə və avtomatik nəzarət mexanizmlərinin işlənməsinə imkan yaradıb. Sistem büdcə təyinatlarının açılmasından ödənişlərin aparılmasına qədər bütün prosesləri əhatə edir və müvafiq limitlərin, təsnifatın və digər parametrlərin yoxlanılmasını avtomatik həyata keçirir.

Azərbaycan Respublikasında maliyyə nəzarəti sistemi dinamik inkişaf etməsinə və əhəmiyyətli nailiyyətlər əldə edilməsinə baxmayaraq, bir sıra problemlər və çağırışlar mövcuddur. İnstitusional problemlər arasında nəzarət orqanları arasında koordinasiyanın zəifliyi və funksiyaların bəzi hallarda üst-üstə düşməsi ön planda durur. Tədqiqatlarda [7, s.156-165] qeyd edilir ki, nəzarət orqanlarının fəaliyyətinin koordinasiyası üçün effektiv mexanizmlərin yaradılması zəruridir.

Kadr problemi maliyyə nəzarətinin səmərəliliyini məhdudlaşdıran ciddi amildir. Nəzarət orqanlarında yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin çatışmazlığı, müasir audit metodlarına və rəqəmsal texnologiyalara yiyələnmiş kadrlara tələbatın ödənilməməsi və peşəkar inkişaf sisteminin zəifliyi aktual

məsələlər olaraq qalır. Araşdırmalarda [8, s.145-152] vurğulanır ki, nəzarət işçilərinin əmək haqqının aşağı səviyyədə olması, sosial təminatın zəifliyi və karyera inkişafı imkanlarının məhdudluğu kadr axınına səbəb olur və təcrübəli mütəxəssislərin itirilməsinə gətirib çıxarır.

Nəticə

Aparılan tədqiqat əsasında aşağıdakı əsas nəticələr formalaşdırılmışdır. Maliyyə nəzarəti müasir dövlət idarəçiliyinin əsas komponentlərindən biri olmaqla, ictimai maliyyə resurslarının qanuni, məqsəduyğun və səmərəli istifadəsinin təmin edilməsində həlledici rol oynayır. Onun əhəmiyyəti sadəcə pozuntuların aşkar edilməsi ilə məhdudlaşmır - maliyyə nəzarəti eyni zamanda büdcə intizamının təmin edilməsi, fiskal şəffaflığın artırılması, korrupsiyanın qarşısının alınması və dövlət idarəçiliyinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi mexanizmidir.

Maliyyə nəzarətinin konseptual əsasları qanunçuluq, müstəqillik, obyektivlik, sistemlilik, şəffaflıq və peşəkarlıq kimi fundamental prinsiplərə əsaslanır. Bu prinsiplərin praktiki həyata keçirilməsi nəzarət sisteminin effektivliyinin əsas şərtidir. Azərbaycan Respublikasında dövlət maliyyə nəzarəti çoxsəviyyəli və çoxsubyektlı sistemə malikdir. Hesablama Palatası ali maliyyə-büdcə nəzarəti orqanı kimi parlament nəzarətini təmin edir və beynəlxalq standartlara uyğun fəaliyyət göstərir.

Bələdiyyə maliyyə nəzarəti yerli özünüidarəetmənin mühüm komponenti olmaqla, özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Daxili və xarici nəzarət mexanizmlərinin kombinasiyası, ictimai nəzarətin gücləndirilməsi və vətəndaş iştirakının təmin edilməsi bələdiyyə maliyyəsinin şəffaflığının və hesabatlılığının artırılmasına xidmət edir. Maliyyə nəzarətinin metodoloji təchizatı davamlı inkişaf edir. Ənənəvi yoxlama və reviziya metodları ilə yanaşı, performans auditi, risk-əsaslı nəzarət və nəticəyönümlü qiymətləndirmə yanaşmaları tətbiq edilir.

Azərbaycan maliyyə nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün kompleks yanaşma tələb olunur və aşağıdakı prioritet istiqamətlər müəyyən edilmişdir: institutların koordinasiyasının gücləndirilməsi; hüquqi bazanın modernləşdirilməsi və beynəlxalq standartlara uyğunlaşma; kadr potensialının inkişafı və peşəkar inkişaf sisteminin təkmilləşdirilməsi; risk-əsaslı nəzarət yanaşmasının geniş tətbiqi və performans auditinin inkişafı; rəqəmsal transformasiyanın dərinləşdirilməsi və innovativ texnologiyaların tətbiqi; büdcə şəffaflığının və ictimai nəzarətinin gücləndirilməsi.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov A. Maliyyə nəzarəti: nəzəriyyə, metodologiya və praktika. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 456 s.
2. Hacıyev M. Dövlət maliyyə nəzarətinin təşkili və təkmilləşdirilməsi yolları // İqtisadi İslahatlar, 2018, №4, s.112-128.
3. Əliyev T., Quliyev A. Azərbaycanda maliyyə nəzarəti sisteminin institutsional quruluşu və inkişaf perspektivləri // Maliyyə və Kredit, 2017, №2, s.45-58.
4. İsmayılov V. Vergi nəzarətinin nəzəri və praktiki məsələləri. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2019, 328 s.
5. Qəhrəmanov E. Hesablama Palatasının fəaliyyəti və performans auditi. Bakı: Hesablama Palatası nəşriyyatı, 2018, 267 s.
6. Əliyev S. Maliyyə nəzarətinin nəzəriyyəsi və praktikası. Bakı: İqtisad Universiteti nəşriyyatı, 2020, 412 s.
7. Həsənov R. Yerli özünüidarəetmədə maliyyə nəzarətinin problemləri. Bakı: Elm və təhsil nəşriyyatı, 2017, 278 s.
8. Əhmədov F., Məmmədov R. Bələdiyyə maliyyəsinin idarə edilməsi və nəzarəti. Bakı: İqtisad Universiteti nəşriyyatı, 2016, 234 s.

Xülasə

Nuranə Muradlı

Dövlət və bələdiyyə maliyyə nəzarətinin əsas xüsusiyyətləri

Tədqiqat işində dövlət və bələdiyyə maliyyə nəzarətinin konseptual əsasları, strukturu və praktik həyata keçirilməsi aspektləri təhlil olunur. Araşdırmada maliyyə nəzarətinin ictimai vəsaitlərin rəşional istifadəsində əsas vasitə kimi rolu və dövlət və yerli özünüidarəetmə səviyyələrində özünəməxsus cəhətləri öyrənilir. Azərbaycanın maliyyə nəzarəti sisteminin inkişafı üçün nəzarət institutlarının qarşılıqlı əlaqəsinin möhkəmləndirilməsi, insan resurslarının yüksəldilməsi və informasiya texnologiyalarının tətbiqi əsas istiqamətlər kimi müəyyənəşdirilir.

Açar sözlər: *maliyyə nəzarəti, dövlət büdcəsi, bələdiyyə maliyyəsi, audit, fiskal şəffaflıq, ictimai nəzarət*

Summary

Nurana Muradli

Key features of state and municipal financial control

The research analyzes the conceptual foundations, structure, and practical implementation aspects of state and municipal financial control. The study examines the role of financial control as a key instrument in the rational use of public resources and its specific features at the state and local self-government levels. Strengthening the interaction of control institutions, developing human resources, and implementing information technologies are identified as the main directions for the development of Azerbaijan's financial control system.

Keywords: *financial control, state budget, municipal finance, audit, fiscal transparency, public oversight*

AZƏRBAYCANDA DAYANIQLI İNKİŞAFIN İQTİSADI, SOSIAL VƏ EKOLOJİ ÖLÇÜLƏRİ: MAKROİQTİSADI ÇAĞIRIŞLAR VƏ PERSPEKTİVLƏR

İlhamə ASLANOVA *

Ülviyyə ŞİRİNOVA*

Giriş

Bu məqalədə dayanıqlı inkişaf anlayışı çərçivəsində Azərbaycanda iqtisadi, sosial və ekoloji aspektlər təhlil edilir. Məqsəd makroiqtisadi göstəricilər üzrə cari vəziyyəti, sosial rifahı, mədəni-ekoloji çağırışları və gələcək perspektivləri müəyyən etməkdir. Qlobal gündəmdə (2030-cu il üçün) dayanıqlı inkişaf hədəfləri (DİM) ön plandadır və Azərbaycan bu kontekstdə öz spesifikliyi olan keçid iqtisadiyyatı kimi maraq doğurur. Azərbaycan da Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərini prioritetlərindən biri olaraq qəbul etmişdir və Cənab Prezident İlham Əliyevin 6 oktyabr 2016-cı il tarixli fərmanına əsasən dövlət proqramlarının və strategiyalarının Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri ilə uzlaşdırılmasının təmin edilməsi, eləcə də Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə nail olunması ilə əlaqədar illik hesabatların tərtib edilməsi üçün Azərbaycan Respublikasında Dayanıqlı İnkişaf üzrə Milli Əlaqələndirmə Şurası yaradılmışdır.

I. Azərbaycanda dayanıqlı inkişafın iqtisadi aspektləri

Dayanıqlı inkişaf konsepsiyası iqtisadi artımın, sosial rifahın və ekoloji təhlükəsizliyin uzunmüddətli balansını təmin etməyə yönəlmiş qlobal strategiyadır. Azərbaycan Respublikasında bu model xüsusilə 1990-cı illərin sonlarından başlayaraq neft sektorunun genişlənməsi, qeyri-neft iqtisadiyyatına keçid və sosial rifahın gücləndirilməsi istiqamətində aparılan islahatlarla formalaşmış. Dayanıqlı inkişafın iqtisadi aspektləri həm makroiqtisadi sabitliyin qorunması, həm də iqtisadiyyatın diversifikasiyası baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Azərbaycanda dayanıqlı inkişafın əsas iqtisadi şərtlərindən biri makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsidir. Son illərdə həyata keçirilən monetar və fiskal islahatlar inflyasiyanın idarə olunmasına, valyuta bazarında sabitliyin qorunmasına və iqtisadi artımın davamlı olmasına şərait yaratmışdır.

Neft gəlirləri Azərbaycanda uzun müddət iqtisadi artımın əsas mənbəyi olmuşdur. Dövlət Neft Fondu (ARDNF) vasitəsilə bu gəlirlərin səmərəli idarə olunması makroiqtisadi sabitliyi qorumağa kömək etmişdir.

Dayanıqlı inkişafın əsas istiqamətlərindən biri iqtisadiyyatın diversifikasiyasıdır. Qeyri-neft sənayesi, kənd təsərrüfatı, turizm və xidmət sektoru son illərdə sürətli inkişaf etmiş, ÜDM-də paylarını artırmışdır. Bu proses iqtisadiyyatın neft qiymətlərinin dəyişməsinə həssaslığını azaldır.

Dayanıqlı inkişaf iqtisadi resursların – torpaq, su, enerji və insan kapitalının səmərəli istifadəsini tələb edir. Azərbaycan enerji sektorunda islahatlar həyata keçirərək bərpa olunan enerji mənbələrinin payını artırmağa çalışır. Külək və günəş enerjisi layihələrinin genişləndirilməsi həm enerji təhlükəsizliyini gücləndirir, həm də ekoloji tarazlığı qoruyur. Təhsil və səhiyyə sahələrinə ayrılan investisiyaların artması iqtisadi inkişafın dayanıqlığını təmin edən əsas faktorlardandır. İnsan kapitalının gücləndirilməsi əmək bazarında rəqabət qabiliyyətini artırır.

Azərbaycan iqtisadiyyatının dayanıqlı inkişafı üçün innovasiya yönümlü, rəqəmsal və yüksək texnologiyalara əsaslanan iqtisadi model formalaşdırılır. "Rəqəmsal Azərbaycan" strategiyası ölkənin

* B/m, BAAU

e-mail: aslanovailhama220@gmail.com

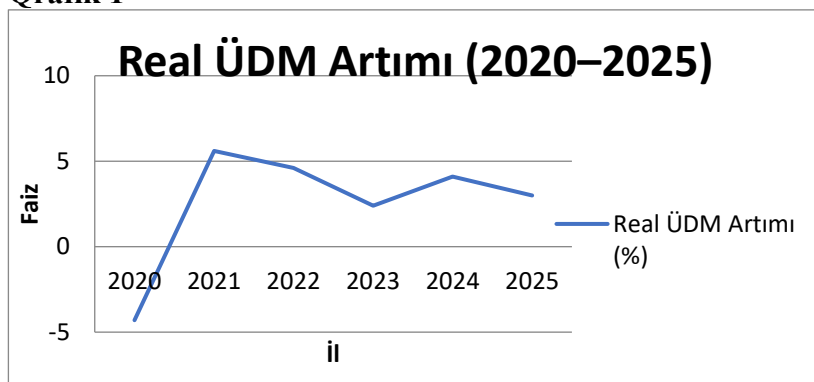
** B/m, BAAU

e-mail: ulviya.sirinova@gmail.com

informasiya texnologiyaları sahəsində rəqabət qabiliyyətini artırır. Rəqəmsallaşma dövlət xidmətlərinin avtomatlaşdırılması, biznes proseslərinin sürətlənməsi və xərclərin azalmasını təmin edir. Kiçik və orta biznesin inkişafı iqtisadiyyatın diversifikasiyası və məşğulluğun artırılması üçün vacibdir. Sahibkarlığın İnkişafı Fondu və digər mexanizmlər vasitəsilə KOB-lara güzəştli kreditlər və dəstək proqramları təqdim edilir. Dayanıqlı inkişafın mühüm iqtisadi aspektlərindən biri ölkənin bütün regionlarında balanslı inkişafın təmin edilməsidir. Azərbaycan regionlarında sosial-iqtisadi inkişaf proqramları çərçivəsində yollar, su və enerji xətləri, istehsal müəssisələri yenilənmiş, kənd təsərrüfatı və turizm sektorları inkişaf etdirilmişdir. 2020-ci ildən sonra azad edilmiş ərazilərdə infrastrukturun yenidən qurulması və iqtisadi fəaliyyətin canlandırılması ölkənin dayanıqlı inkişaf strategiyasının əsas istiqamətlərindən biridir.

Azərbaycanın ÜDM-i nominal ifadədə son illərdə artmışdır: 2024-cü ildə ölkənin ÜDM-i təxminən **74,32 milyard ABŞ dolları** olmuşdur. (4) ÜDM artımının tempi isə sönməmişdir: misal üçün, illik artım tempi 2025-in ikinci rübündə **təxminən 2,5 %** təşkil etmişdir. Sektorlar üzrə paya nəzər saldıqda: neft-qaz sektoru Azərbaycanın iqtisadiyyatında əsas yer tutur. Qeyri-neft sektorunun payı artmaqda olsa da, hələ də neft-qaz sektoru iqtisadi artım və dövlət gəlirləri baxımından ön plandadır. Son illərdə dövlət yatırımları infrastruktur, tikinti, nəqliyyat və digər sənaye sahələrində artmışdır. Belə ki, qeyri-neft sektorunda tikinti işi 2024-cü ildə 9,6 % artmışdır. (4)

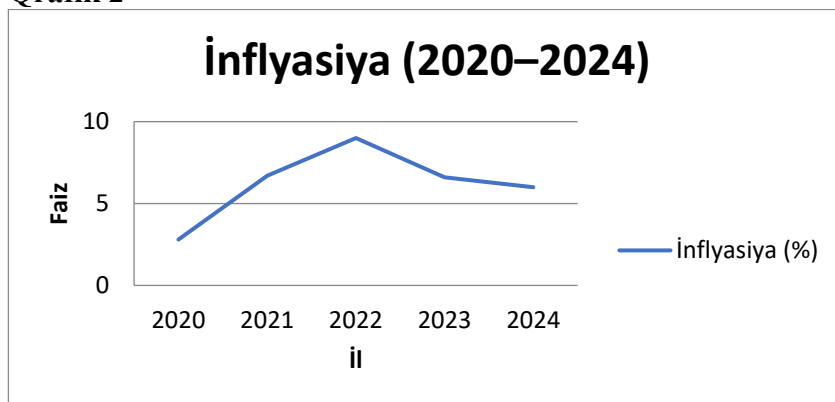
Qrafik 1



Mənbə: Dünya Bankı

Son illərdə Azərbaycanda inflyasiya mütləq şəkildə idarə olunmaqdadır. Məsələn, 2024-cü ildə orta illik inflyasiya **təxminən 2,1 %** olmuşdur. (4). Digər mənbələrdə illik inflyasiya tempi təxminən 5-6 % səviyyəsində bildirilmişdir. (4). Bu o deməkdir ki, inflyasiya nə çox yüksəkdir ki, ciddi makroiqtisadi sabitliyi pozsun, nə də çox aşağı ki, deflyasiya riski yaransın.

Qrafik 2

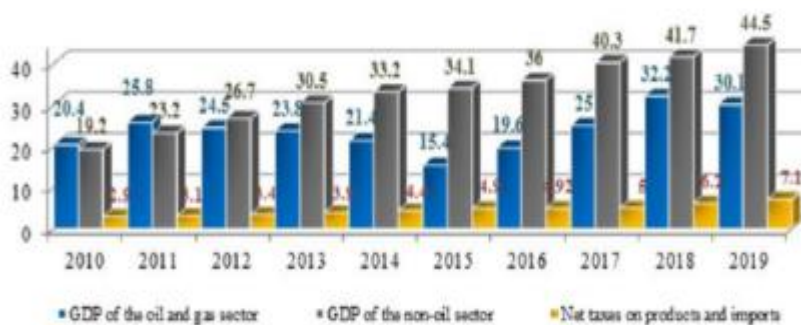


Mənbə: Dünya Bankı

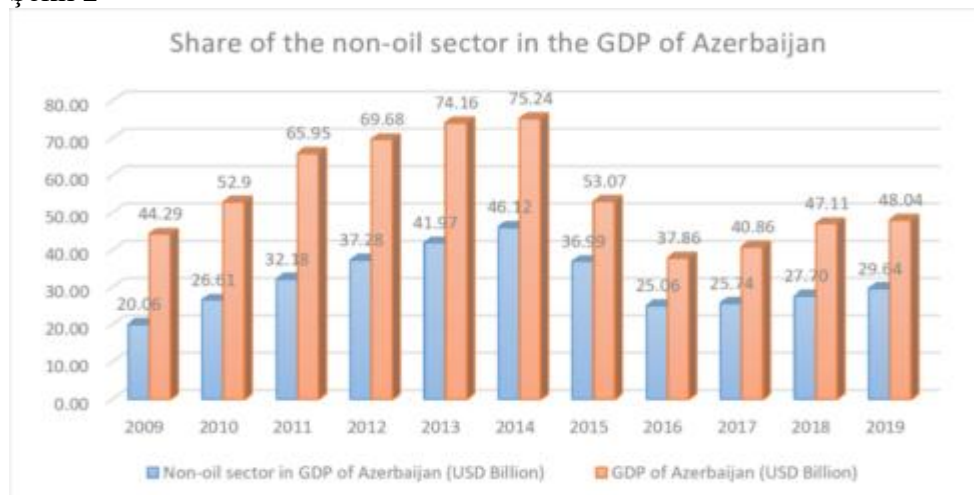
Azərbaycanda işsizlik səviyyəsi son illərdə nisbətən stabildir. 2024-cü ildə işsizlik səviyyəsi 5,3 % olmuşdur. (1). Bu göstərici region üçün orta hesabla qənaətbəxşdir və ölkənin əmək bazarının nisbi sağlamlığını göstərir. Bu rəqəmlər göstərir ki, iqtisadi artım davam etsə də onun tempi əvvəlki yüksək artım dövrləri ilə müqayisədə zəifləyib və qeyri-neft sahəsinin hələ də yetərli səviyyədə inkişaf etmədiyi məsələsi qalmaqdadır. Xarici ticarət baxımından Azərbaycanın ixrac-idxal balansı neft-qaz sektoruna böyük ölçüdə bağlıdır. Məsələn, ixracın mineral yanacaqlardan böyük hissəsi olmuşdur. Manatın sabitliyi də diqqətəlayiqdir: neftin qiyməti və valyuta gəlirləri manatın xarici valyutalara qarşı dayanıqlılığına təsir edir.

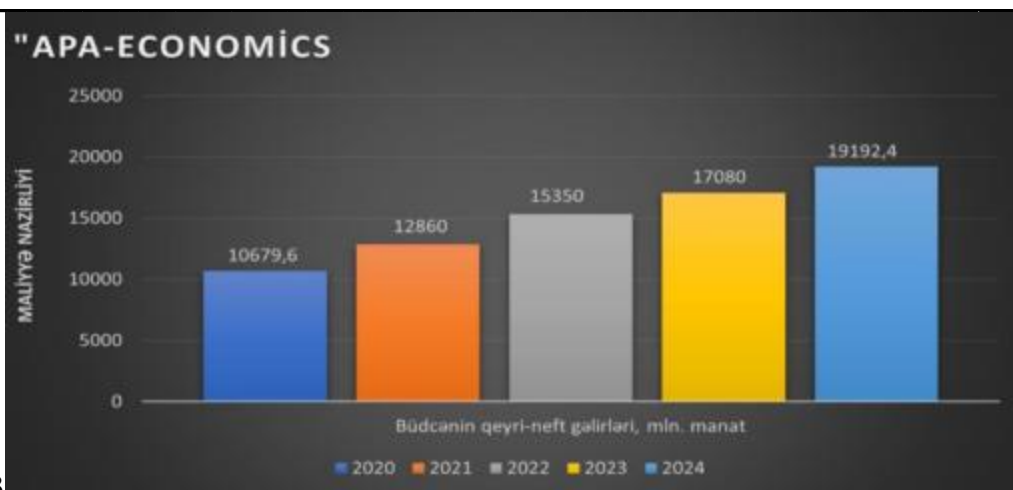
Azərbaycanın makroiqtisadi göstəriciləri ümumilikdə sabit və müsbət meyillidir: inflyasiya nə çox yüksək deyil, işsizlik nisbətən aşağıdır və son illərdə iqtisadi artım tempi yenidən yüksəlişə keçməkdədir. Lakin bəzi açıq suallar qalır: neft-qaz sektorundan asılılıq, qeyri-neft sektorunun hələ yetəri qədər diversifikasiyası, xarici investisiyaların artırılması və daha dayanıqlı artımın təmin edilməsi.

Şəkil 1



Şəkil 2





Şəkil 3

Azərbaycanın dayanıqlı inkişaf modelinin iqtisadi aspektləri makroiqtisadi sabitlik, diversifikasiya, resurslardan səmərəli istifadə və sosial rifahın gücləndirilməsi üzərində qurulub. Hazırda ölkə iqtisadiyyatının modernləşdirilməsi, innovasiyaların təşviqi və regionların bərpası istiqamətində mühüm addımlar atılır. Bu tədbirlər uzunmüddətli perspektivdə iqtisadi artımın dayanıqlığını təmin etməyə imkan verir.

II. *Azərbaycanda dayanıqlı inkişafın sosial aspektləri*

Dayanıqlı inkişaf yalnız iqtisadi və ekoloji aspektləri deyil, eyni zamanda sosial inkişafı da əhatə edir. Sosial aspektlər — məşğulluq, yoxsulluq, bərabərlik, sosial müdafiə, sağlamlıq və təhsil — ölkənin uzunmüddətli rifahını və inklüzivliyini müəyyən edən əsas sütunlardır. Azərbaycan üçün 2020–2025-ci illər sosial siyasətdə mühüm dövr olub — COVID-19 pandemiyasının təsiri, sosial müdafiə mexanizmlərinin gücləndirilməsi, iş bazarında dəyişikliklər və demoqrafik inkişaf kimi tendensiyalar müşahidə olunur. Yoxsulluq səviyyəsinin artdığı/düşdüyü dövrlər sosial sabitlik üçün risk yarada bilər. Gəlir bərabərliyi isə inklüziv iqtisadi artımın tam reallaşmasına mane ola bilər. İşsizlik səviyyəsi pandemiya dövründə yüksəlsə də, özünüməşğulluq proqramları sosial dayanıqlığı dəstəkləyən mühüm mexanizm olub. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, 2021–2024-cü illərdə pensiyaçıların sayı azalma tendensiyası göstərib: 2021-ci ildə ~1,228,829 nəfər, 2024-cü ildə isə ~1,095,958 nəfərə düşüb. (1)

Bu, sosial müdafiə siyasətində demoqrafik təzyiqlərin artdığını və pensiya sisteminin dayanıqlığı üçün planlaşdırmanı vacib edir. Səhiyyə sahəsində dayanıqlı inkişaf üçün vacib indikatorlardan biri — “ixtisaslı səhiyyə işçiləri tərəfindən qəbul edilmiş doğuşların xüsusi çəkisi” — Azərbaycan Statistika Komitəsinin portalında izlənilir. (1) Bu göstərici doğuşların tibbi cəhətdən təhlükəsizliyini, ana və uşaqların sağlamlıq risklərinin azaldılmasını əks etdirir. Bu göstəricilərinə görə, 1000000 nəfərə düşən tədqiqatçıların sayı (tam məşğulluq ekvivalenti) da sosial inkişaf üçün əhəmiyyətlidir. Bu, tədqiqat və innovasiya potensialını göstərir. (1) Bu indikator ölkənin yüksək bilik bazalı iqtisadiyyata keçid strategiyasını dəstəkləyir.

COVID-19 Effektləri: 2020-ci ildə pandemiyanın sosial təsiri böyük olub. İşsizlik artıb və yoxsulluq səviyyəsi yüksəlib. Bu, dayanıqlı sosial inkişaf üçün ciddi sınaqdır.

Sosial Müdafiə Təzyiqləri: Pensiyaçıların sayının azalması və demoqrafik dəyişikliklər pensiya sisteminin daha dayanıqlı olmasını tələb edir.

Inklüziv Məşğulluq: Özünüməşğulluq proqramlarının genişlənməsi inklüzivliyi artırsa da, bu proqramların uzunmüddətli iqtisadi səmərəliliyi və rifahı necə dəstəkləyəcəyi sual altındadır.

Məlumat Məhdudluğu: Bəzi sosial göstəricilər üzrə 2023–2025-ci illərin etibarlı statistikasısı hələ mövcud olmaya bilər. Bu, təhlili çətinləşdirir və proqnozların düzgünlüyünə təsir edə bilər.

Azərbaycanda 2020–2025-ci illərdə dayanıqlı inkişafın sosial aspektləri baxımından mürəkkəb, lakin ümumilikdə müsbət meyillər müşahidə olunur. İşsizlik və yoxsulluq problemi olsa da, özünüməşğulluq və sosial müdafiə mexanizmləri güclənir. Elm və innovasiyaya investisiyalar sosial kapitalı artırır. Lakin demoqrafik təzyiqlər, gəlir bərabərliyi və məlumat çatışmazlığı gələcəkdə diqqət tələb edən əsas məsələdir.

Sosial dayanıqlığın tam təmin olunması üçün:

- sosial müdafiə sistemlərinin reforması və pensiya sisteminin proqramlı maliyyələşdirilməsi,
- iş bazarının diversifikasiyası və gənclər üçün layiqli məşğulluq imkanlarının genişləndirilməsi,
- tədqiqat və innovasiya sahəsində investisiyaların artırılması,
- və statistik göstəricilərin daha şəffaf, davamlı toplanması və proqnozlaşdırılması vacibdir.

Dayanıqlı inkişaf üçün sosial inklüzivlik vacibdir. Azərbaycanda minimum əmək haqqı və pensiya artımı davam edir. Lakin kənd-şəhər fərqləri, regionlararası asılılıq hələ də qalmaqdadır. Məsələn, kənd təsərrüfatının məhsuldarlığı və gəlirləri şəhər bölgələri ilə müqayisədə daha zəifdir. Regionların sosial infrastrukturunu (təhsil, səhiyyə) fərqlənir. İnsan kapitalı dayanıqlı inkişafa əsasdır. Azərbaycanda ali təhsilə çıxış genişləndirilib, STEAM yönümlü proqramlar tətbiq edilir. Lakin ali təhsil ilə əmək bazarının tələbləri arasında hələ də uyğunsuzluq var. İnnovasiya və start-up mühiti güclənməkdədir. Azərbaycanın mədəni müxtəlifliyi, tarixi irsi və multikultural dəyərləri sosial dayanıqlığın mühüm elementi kimi çıxış edir. Qeyri-maddi mədəni irsin qorunması (muğam, xalçaçılıq) və turizm sektorunun inkişafı mədəni davamlılıq üçün vacibdir. Lakin regionlarda mədəni infrastruktur fərqləri, gənclər arasında milli dəyərlərin kommersiyalaşma riski kimi məsələlər aktualdır. Dayanıqlı inkişaf yalnız iqtisadi artım deyil, həm də əhalinin rifah səviyyəsinin yüksəldilməsini nəzərdə tutur.

- minimum əməkhaqqının artırılması
- pensiya və sosial müavinətlərdə islahatlar
- məşğulluq proqramlarının genişləndirilməsi

Bu tədbirlər sosial bərabərliyin və inklüziv iqtisadi artımın təmin olunmasına xidmət edir.

III. Azərbaycanda dayanıqlı inkişafın ekoloji aspektləri

Dayanıqlı inkişafın ekoloji aspektləri, ətraf mühitin qorunması, təbii sərvətlərin davamlı istifadəsi və iqlim dəyişikliklərinə uyğunlaşmanı əhatə edir. Azərbaycan üçün ekoloji davamlılıq həm iqtisadi, həm də sosial dayanıqlığın təməlini təşkil edir. 2020–2025-ci illərdə ölkədə iqlim siyasəti, su resurslarının idarə olunması, enerji səmərəliliyi, ətraf mühitin qorunması və tullantıların idarə olunması istiqamətində mühüm addımlar atılıb. Dünya Bank və UNEP məlumatına görə, 2020-ci ildə Bakı şəhərində orta illik PM2.5 konsentrasiyası təxminən $28 \mu\text{g}/\text{m}^3$ olub. 2022-ci ildə bu göstərici $26 \mu\text{g}/\text{m}^3$ -ə düşüb, bu isə ekoloji siyasətlərin təsirini göstərir. Hava keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün sənaye müəssisələrində filtr sistemləri, avtomobil emissiyasının nəzarəti və yaşıllıq zolaqlarının genişləndirilməsi həyata keçirilir.

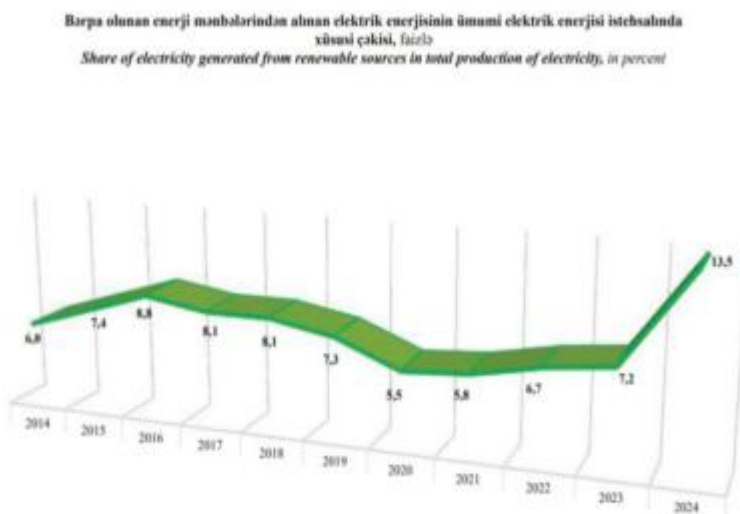
2020–2025-ci illərdə suvarma və içməli su keyfiyyətinə nəzarət gücləndirilmişdir. Su itkisi 2020-ci ildə 30%, 2023-cü ildə isə 27% səviyyəsində olmuşdur.

2020–2025-ci illərdə Azərbaycanın enerji sektorunda bərpa olunan enerji payı artır.

2020-ci ildə ümumi enerji istehsalının təxminən 3%-i bərpa olunan enerji mənbələrindən əldə olunurdu. 2023-cü ildə bu göstərici təxminən 5%-ə yüksəlib.

Şəkil 3

(Bərpaolunan enerjinin enerji istehsalında payı, faizlə, 2020-2025-ci illər üzrə)

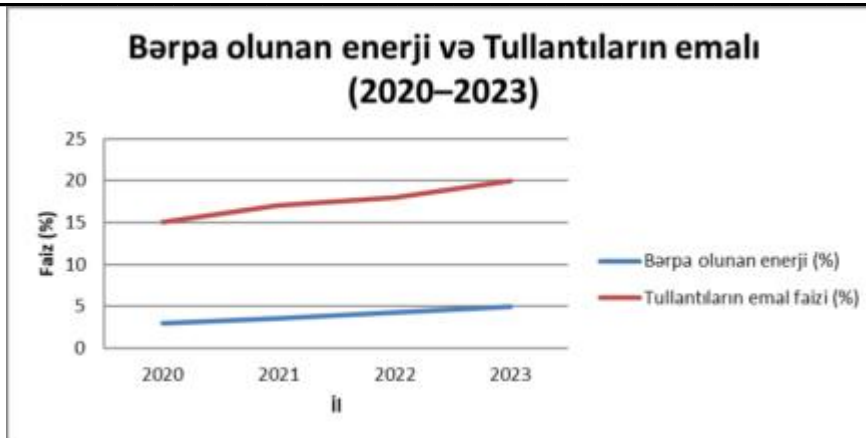


Şəkil 4



Şəhər tullantılarının təkrar emalı və zibil sahələrinin idarə olunması 2020–2025-ci illərdə diqqət mərkəzindədir. 2020-ci ildə tullantıların yalnız 15%-i emala verilirdi, 2023-cü ildə isə bu göstərici 20%-ə yüksəlib.

Qrafik 3.



Milli parklar və qorunan ərazilərin sahəsi 2020-ci ildə 10,5%-i təşkil edirdisə, 2024-cü ildə 11,2%-ə çatmışdır. Bu, bioloji müxtəlifliyin qorunması və turizm potensialının dayanıqlı inkişafı baxımından əhəmiyyətlidir.

Hava keyfiyyətində yaxşılaşma – sənaye və nəqliyyat sektorlarında emissiyaların azalması ilə müşahidə olunur.

Su resurslarının idarə olunması – su itkisi azalıb, bu isə kənd təsərrüfatında səmərəliliyi artırır.

Yenilənə bilən enerji – artım davamlı enerji siyasətinin göstəricisidir.

Tullantıların idarə olunması – təkrar emalın artırılması ekoloji dayanıqlığı gücləndirir.

Qorunan ərazilərin genişləndirilməsi – bioloji müxtəliflik və turizm potensialını artırır.

Nəticə olaraq, 2020–2025-ci illərdə Azərbaycanın ekoloji dayanıqlıq göstəriciləri müsbət tendensiya göstərir, lakin ətraf mühitin qorunması və iqlim siyasəti üzrə əlavə tədbirlər vacibdir.

Ekosistemlərin qorunması, su və torpaq resurslarının davamlı istifadəsi Azərbaycanın dayanıqlı inkişafında kritik rol oynayır. Su ehtiyatlarının bərabər paylanmaması, torpaqların şoranlaşması və urbanizasiya nəticəsində yaşıllıq sahələrinin azalması ölkə üçün əsas ekoloji çağırışlardandır. (6, s.156)

İqlim dəyişikliyi Azərbaycanın Neft-qaz asılı iqtisadiyyatı üçün xarici risklər yaradır.

Ekoloji problemlər sosial rifaha da təsir edir: suyun azalması, torpaqların degradasiyası, urban sahələrin genişlənməsi kənd təsərrüfatının məhsuldarlığını azalda bilər və bu da gəlirlərdə azalma ilə nəticələnə bilər.

Bu məqalədə iqtisadi, sosial və ekoloji sahələrdə qarşı-qarşıya qalan əsas problemlər sistemləşdirilir:

- **İqtisadi:** Neft asılılığı, qeyri-neft sektorunun əlavə dəyər yaratmaqda gecikməsi, innovasiya potensialının tam istifadə olunmaması.
- **Sosial:** Gəlir bərabərsizliyi, regional sosial infrastrukturların fərqli inkişafı, işgüzar əmək bazarı ilə təhsil arasında uyğunsuzluq.
- **Ekoloji:** Su və torpaq resurslarının davamlılığı, iqlim dəyişikliyinə həssaslıq, urbanizasiya və təbii mühitin məhdudlaşması.

Bu sahələr arasındakı qarşılıqlı təsirlərə diqqət yetirmək vacibdir — misal üçün, qeyri-neft sektorunun genişlənməsi sosial rifaha müsbət təsir edə bilər, lakin əgər ekoloji meyarlar nəzərə alınmazsa, bu artım dayanıqsız ola bilər.

Azərbaycanın dayanıqlı inkişaf strategiyasının gələcək mərhələsi həm global trendlərin, həm də milli prioritetlərin diktə etdiyi çoxşaxəli yanaşmanı tələb edir. Müasir dünyada baş verən sürətli sosial-iqtisadi transformasiyalar, süni intellekt və rəqəmsallaşmanın yüksəlişi, iqlim dəyişikliyinə təsirlərinin

güclənməsi ölkələrin planlaşdırma mexanizmlərini daha çevik, adaptiv və innovativ etməsini zəruri edir. Bu kontekstdə Azərbaycanın qarşıdakı dövrdə əsas hədəfi yalnız mövcud resursların səmərəli idarə olunması deyil, həm də yeni iqtisadi imkanların formalaşdırılmasıdır.

İqtisadiyyatın modernləşdirilməsi fonunda ölkədə innovasiya ekosisteminin inkişafı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Startap mühitinin dəstəklənməsi, texnoparkların genişləndirilməsi, rəqəmsal hökumət xidmətlərinin keyfiyyətinin artırılması və yüksək texnologiya sahələrinə xarici investisiyaların cəlbi uzunmüddətli iqtisadi dayanıqlığın əsas şərtlərindəndir. Eyni zamanda, qeyri-neft sektorunun ixrac qabiliyyətinin gücləndirilməsi və istehsalın daha çox yerli resurslara əsaslanması iqtisadi təhlükəsizliyi artıracaq.

Sosial sahədə isə Azərbaycan gələcək illərdə demoqrafik tendensiyalar, urbanizasiya və əmək bazarının dəyişən tələbləri fonunda insan kapitalının yenidən qiymətləndirilməsinə ehtiyac duyacaq. Təhsil sisteminin əmək bazarının çağırışlarına uyğunlaşdırılması, gənclərin rəqəmsal bacarıqlarının artırılması və regionlarda sosial xidmətlərin əlçatanlığının genişləndirilməsi sosial inklüzivliyə mühüm töhfə verəcək. Yoxsulluğun azaldılması və sosial müdafiə proqramlarının effektivliyinin yüksəldilməsi isə rifahın həm ədalətli, həm də davamlı paylanmasını təmin edəcək.

Ekoloji istiqamətdə Azərbaycanın qarşısında duran əsas hədəf yaşıl iqtisadiyyat modelinə keçidin sürətləndirilməsidir. Bərpa olunan enerji layihələrinin genişləndirilməsi, tullantıların idarə olunmasında dövrü iqtisadiyyat prinsiplərinin tətbiqi və təbii sərvətlərin elmi əsaslarla istifadəsi ekoloji riskləri azaltmaqla yanaşı, ölkənin beynəlxalq “yaşıl gündəm”də mövqeyini möhkəmləndirəcək. Xüsusilə su ehtiyatlarının səmərəli idarə olunması, torpaqların münbitliyinin bərpası və biomüxtəlifliyin qorunması aqrar sektorun davamlılığı üçün həlledicidir.

Ümumilikdə, Azərbaycanın dayanıqlı inkişaf kursu iqtisadi sabitlik, sosial rifah və ekoloji məsuliyyət arasında tarazlığı qorumağa yönəlmişdir. Bu tarazlığın davamlı saxlanılması üçün dövlət, özəl sektor və cəmiyyət arasında qarşılıqlı əməkdaşlıq, eləcə də məlumatlara əsaslanan idarəetmə mexanizmlərinin gücləndirilməsi zəruridir. Bu yanaşma ölkəyə həm global DİM hədəflərinə, həm də milli inkişaf prioritetlərinə uyğun şəkildə, daha inklüziv, innovativ və ekoloji cəhətdən təhlükəsiz gələcək qurmağa imkan verəcək.

Nəticə

Azərbaycan dayanıqlı inkişaf yolunda mühüm addımlar atmaqdadır. İqtisadi artım, sosial rifah və ekoloji davamlılıq sahələrində əldə edilən irəliləyişlər müşahidə olunur. Lakin bu artımın həqiqi dayanıqlığa çevrilməsi üçün növbəti prioritetlər önə çıxır:

- İqtisadiyyatda əlavə dəyər əsaslı innovasiya modeli
- Regionlararası sosial-iqtisadi bərabərliyin təmin edilməsi
- Yaşıl enerji və dövrü iqtisadiyyat modellərinə sürətli keçid
- Mədəni irsin qorunması və turizm üzrə davamlı yanaşma
- Ekoloji resursların elmi əsaslarla idarə olunması

Bu istiqamətlərə diqqət yetirildikdə, Azərbaycan həm milli gündəmində, həm də global DİM çərçivəsində dayanıqlı inkişaf hədəflərinə daha uğurla çatmaq potensialına malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi. (2025).
2. Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı. (2024). Keçid Hesabatı 2024 -25:
3. “Wind Energy Hamburg” Konfransının materialları. 24.09.2024.
4. Dünya Bankı. (2021). Azərbaycan MPO. Vaşinqton, D.C.: Dünya Bankı.

5. BVF. (2025, 22 aprel). BVF-nin İcraiyyə Şurası Azərbaycan Respublikası ilə 2025-ci il üçün IV Maddə üzrə məsləhətləşmələri.
6. Bayramov K.B. Təbiətdən istifadənin iqtisadi və ekoloji problemləri. ADPU nəşriyyatı Bakı. 2012. 920 səh.

Xülasə

***İlhamə Aslanova
Ülviyyə Şirinova***

Azərbaycanda dayanıqlı inkişafın iqtisadi, sosial və ekoloji aspektləri: makroiqtisadi çağırışlar və perspektivlər

Azərbaycan iqtisadiyyatı son illərdə qeyri-neft sektoru və sosial rifahın inkişafı sahəsində əhəmiyyətli irəliləyişlər göstərmişdir. Məqalədə dayanıqlı inkişafın iqtisadi, sosial və ekoloji aspektləri ətraflı təhlil edilir. Ölkədəki makroiqtisadi göstəricilər, ÜDM artımı, inflyasiya, işsizlik, əhali gəlirləri və bərpaolunan enerji sahəsində aparılan layihələr təhlil olunur. Sosial sahədə təhsil, səhiyyə və mədəni irsin qorunması kimi göstəricilər dayanıqlı inkişafın əsas amilləri kimi qiymətləndirilir. Eyni zamanda, ekoloji problemlər, iqlim dəyişikliyi və resursların davamlı istifadəsi mövzuya daxil edilmişdir. Statistik məlumatlar 2020–2025 illəri üzrə təhlil edilərək cədvəl və qrafiklərlə təqdim olunur. Məqalədə iqtisadi, sosial və ekoloji sahələr arasında qarşılıqlı təsir və qarşıya çıxan problemlər sisteməlik şəkildə izah olunur. Dayanıqlı iqtisadi inkişafın qiymətləndirilməsində əsas göstəricilərdən biri əhalinin bir nəfərinə düşən real Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM) və ÜDM-in artım tempidir. Bu göstərici müxtəlif meyarlar üzrə hesablanır. Məsələn, regionlar üzrə əhalinin hər birinə düşən ÜDM-in paylanması, xalis milli gəlir, ev təsərrüfatlarında qənaətin artım sürəti, real effektiv valyuta məzənnəsi, tədqiqatlara çəkilən ümumi xərclər, iqtisadiyyatın enerji tutumu, innovasiyaların dövrüyyəsi, məşğulluq səviyyəsi və işsizlik kimi sosial-iqtisadi amillər bu göstəricilərin müəyyən edilməsində əsas rol oynayır. Dayanıqlı inkişafı xarakterizə edən digər mühüm amil isə əhalinin həyat səviyyəsidir. Həyat səviyyəsi insanların və ya müxtəlif əhali qruplarının sosial, maddi və mənəvi ehtiyaclarının ödənilməsində istifadə etdiyi nemətlər və xidmətlərin səviyyəsini əhatə edir. Bu göstərici əsasən əldə olunan gəlir və ehtiyacların ödənilməsi ilə ölçülür.

Nəticələr göstərir ki, Azərbaycan dayanıqlı inkişaf hədəflərinə çatmaq üçün iqtisadi diversifikasiya, sosial bərabərlik və ekoloji davamlılıq sahələrinə diqqəti artırmalıdır. Məqalə həm milli, həm də global kontekstdə dayanıqlı inkişaf strategiyalarının əhəmiyyətini vurğulayır və gələcək perspektivlər üçün təkliflər təqdim edir.

Açar sözlər: Dayanıqlı inkişaf; iqtisadi artım; sosial rifah; qeyri-neft sektoru; bərpaolunan enerji

Резюме

***Ильхама Асланова
Ульвия Ширинова***

Экономические, социальные и экологические аспекты устойчивого развития в азербайджане: макроэкономические вызовы и перспективы

За последние годы экономика Азербайджана продемонстрировала значительный прогресс в развитии нефтяного сектора и социального обеспечения. В статье подробно анализируются экономические, социальные и экологические аспекты устойчивого развития. Анализируются макроэкономические показатели страны, рост ВВП, инфляция, безработица, доходы населения и проекты, реализуемые в области возобновляемой энергетики. В социальной сфере такие показатели, как образование, здравоохранение и охрана культурного наследия оцениваются как основные факторы устойчивого развития. При этом в тему включены экологические проблемы, изменение климата и устойчивое использование ресурсов. Анализируются статистические данные за 2020–2025 годы, которые представлены в таблицах и графиках. В статье системно объясняется взаимодействие экономической, социальной и экологической сфер и возникающие проблемы. Одним из основных показателей при оценке устойчивого экономического развития является реальный валовой внутренний продукт (ВВП) на душу населения и темпы роста ВВП. Этот показатель рассчитывается по различным критериям. Например, такие социально-экономические факторы, как распределение ВВП на душу населения по регионам, чистый национальный доход, темпы роста сбережений домохозяйств, реальный эффективный обменный курс, общие расходы на исследования, энергоёмкость экономики, оборот инноваций, уровень занятости и безработицы, играют ключевую роль в определении этих показателей. Другим важным фактором, характеризующим устойчивое развитие, является уровень жизни населения.

Уровень жизни охватывает уровень товаров и услуг, используемых людьми или различными группами населения для удовлетворения своих социальных, материальных и духовных потребностей. Этот показатель в основном измеряется полученным доходом и удовлетворением потребностей.

Результаты показывают, что Азербайджану следует усилить внимание к областям экономической диверсификации, социального равенства и экологической устойчивости для достижения целей устойчивого развития. В статье подчеркивается важность стратегий устойчивого развития как в национальном, так и в глобальном контексте, а также представлены предложения на будущие перспективы.

Ключевые слова: устойчивое развитие; экономический рост; социальное обеспечение; нефтегазовый сектор; возобновляемая энергетика.

Summary

*Aslanova İlhamə
Shirinova Ulviyə*

Economic, social and ecological aspects of sustainable development in azerbaijan: macroeconomic challenges and perspectives

The Azerbaijani economy has shown significant progress in the development of the non-oil sector and social welfare in recent years. The article analyzes in detail the economic, social and environmental aspects of sustainable development. The country's macroeconomic indicators, GDP growth, inflation, unemployment, population incomes and projects implemented in the field of renewable energy are analyzed. In the social sphere, indicators such as education, healthcare and protection of cultural heritage are assessed as the main factors of sustainable development. At the same time, environmental problems, climate change and sustainable use of resources are included in the topic. Statistical data are analyzed for 2020–2025 and presented in tables and graphs. The article systematically explains the interaction between the economic, social and environmental spheres and the problems encountered. One of the main indicators in assessing sustainable economic development is the real Gross Domestic Product (GDP) per capita and the GDP growth rate. This indicator is calculated according to various criteria. For example, socio-economic factors such as the distribution of GDP per capita by region, net national income, growth rate of household savings, real effective exchange rate, total expenditure on research, energy intensity of the economy, innovation turnover, employment level and unemployment play a key role in determining these indicators. Another important factor characterizing sustainable development is the standard of living of the population. The standard of living covers the level of goods and services used by people or various population groups to meet their social, material and spiritual needs. This indicator is mainly measured by the income received and the satisfaction of needs.

The results show that Azerbaijan should increase its attention to the areas of economic diversification, social equality and environmental sustainability in order to achieve sustainable development goals. The article emphasizes the importance of sustainable development strategies in both the national and global contexts and presents proposals for future perspectives.

Keywords: Sustainable development; economic growth; social welfare; non-oil sector; renewable energy

NEFT-QAZ SƏNAYESİNDƏ İNNOVATİV LAYİHƏLƏRİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Mansur MƏDƏTOV*
Azər QƏNBƏROV*

Açar sözlər: neft-qaz sənayesi, innovasiya, ETT, ETTKİ

Giriş

Texnoloji innovasiyaların tətbiqi Azərbaycan neft-qaz sənayesində rəqabətqabiliyyətin yüksəlməsində mühüm amildir. Bu, həm məhsuldarlığın artırılması, həm də ətraf mühitin qorunması, həmçinin beynəlxalq bazarlarda rəqabətə davamlılıq baxımından vacibdir. Gələcəkdə innovasiyaların daha geniş tətbiqi sənayenin dayanıqlılığını və iqtisadi faydasını daha da artıracaq.

İndi, gələn həm texnoloji innovasiyaların tətbiqi ilə bağlı konkret texnologiyalar, həm də Azərbaycanın neft-qaz sənayesində rəqabətqabiliyyətə təsiri haqqında geniş məlumat verək.

Ölkənin neft-qaz sənayesinin inkişaf strategiyasının həyata keçirilməsinin əsas mexanizmlərindən biri — innovasiya layihələrinin idarə olunması sisteminin yaradılması və bu sahədə innovativ qərarların iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodologiyasının təkmilləşdirilməsidir.

Hazırda neft-qaz şirkətlərinin qarşısında duran əsas məsələlərdən biri – hasilat, emal, neft məhsullarının təminatı və s. bütün istehsal zənciri boyunca xərclərin azaldılmasıdır.

Karbohidrogenlərin kəşfiyyat və hasilat xərclərinin dinamikası əsasən iki amilin – "təbiət faktoru" və "elmi-texniki tərəqqi (ETT)" arasındakı nisbətlə müəyyən olunur və bu dinamika dövrü xarakter daşıyır. Təbiət faktoru dedikdə, istismar olunan yataqların geoloji xüsusiyyətləri, mədənlərin yerləşdiyi ərazilərin təbii-iqlim şəraiti, onların əsas istehlak mərkəzlərindən coğrafi məsafəsi nəzərdə tutulur. Elmi-texniki tərəqqinin təsiri isə istənilən sahədə ilkin olaraq məhsulun maya dəyərində xərclərin payını azaltmağa yönəlir (1, s. 53).

1960–2000-ci illər arasında dünya üzrə kəşfiyyat və hasilat xərclərinin dəyişməsinin təhlili göstərdi ki, 60-cı illərə qədər təbiət faktoru hasilatın orta və sərhəd xərclərinin azaldılmasına təsir göstərirdi. Bu dövrdə ETT əsasən təkamül xarakterli idi və hər iki amil xərclərin azalmasına yönəlmişdi. Yəni bazarın bu inkişaf mərhələsində təbiət faktoru faktiki olaraq ETT-ni əvəz edir, bu da elmi-texniki yeniliklərin tətbiqinə marağı azaldırdı.

Keçən əsrin 60-cı illərinin sonu və 70-ci illərinin əvvəllərində kəşfiyyat və hasilatın orta xərclərində sabit artım müşahidə olundu. Bu dönüşün əsas səbəbi müxtəlif amillərin prosesin dinamikasına təsirinə dəyişməsi idi. ETT, əsasən işlənməkdə olan yataqlarda xərclərin azaldılmasına təsir göstərməyə davam etsə də, bu təsirin gücü tədricən zəifləyirdi, çünki "təkamül" tipli tərəqqi artıq öz potensialını tükətmişdi.

*İqtisadiyyat üzrə fəlsəfə dokturu, BAAU

e-mail: mansurmadatov@gmail.com

**SOCAR-ın Neft-Qaz Elmi Tədqiqat Layihə İnstitutu,

e-mail: gazer1970@mail.ru

1970-ci illərdə neftin qiymətindəki kəskin artım geoloji-kəşfiyyat işlərinin genişləndirilməsinə və ehtiyatların artırılmasına səbəb oldu. Yeni ehtiyatların artımı getdikcə kiçik yataqlar və çətin geoloji, sərt iqlim şəraitində yerləşən, bazardan uzaq ərazilərlə, yəni "daha baha başa gələn neftlə" təmin olunmağa başlandı. Beləliklə, keçən əsrin 70-ci illərinin əvvəllərindən etibarən bu amillərin təsiri artıq əks istiqamətli oldu: ETT-nin təsiri təbiət faktorunun təsirini yalnız qismən azalda bilirdi. Nəticədə, xərclər artmaqda davam edirdi.

1980-ci illərin ortalarından etibarən vəziyyət dəyişdi. 1986-cı ildə neftin qiymətinin kəskin düşməsi ETT həcmnin artmasına səbəb oldu və bu dövr tərəqqi "inqilabi" xarakter aldı. Təbiət faktoru isə pisləşməkdə davam etdi. Müxtəlif ölkələrdə dərin dəniz yataqları istismara cəlb edildi, 3D seysmik kəşfiyyat, üfüqi qazma kimi texnologiyalar tətbiq olundu.

Innovasiya layihələrinin neft-qaz sənayesinin dayanıqlılığına təsiri

Son zamanlar neft şirkətləri texnoloji inkişafı və rəqabət qabiliyyətinin artırılmasını təmin edən innovasiyalara daha çox diqqət yetirirlər. Texnoloji yenilənmə yeni texnika və texnologiyanın tətbiqi hesabına həyata keçirilir — bu texnologiya həm şirkətin öz elmi-texniki sahəsində yaradılır, həm də bazardan əldə edilir.

Makroiqtisadi səviyyədə "innovasiya" anlayışı kifayət qədər dəqiq müəyyən olunsay da, mikro səviyyədə (təşkilatlar üçün) bu anlayış şərtidir. Əksər hallarda "innovasiya" həm proses kimi, həm məhsul kimi, həm də sosial innovasiya kimi başa düşülür.

Müxtəlif növ innovasiyalar aşağıdakı məqsədləri daşıya bilər:

- Məhsul innovasiyasının məqsədi: mənfəətin artırılması, bazar payının böyüməsi, müstəqilliyin təmin edilməsi, müştəri maraqlarının qorunması, nüfuzun artırılması, yeni iş yerlərinin yaradılması, dövriyyənin və satışların artımı.
- Proses innovasiyasının məqsədi: əmək məhsuldarlığının artırılması, enerji qənaəti və ya xammal sərfiyyatına qənaət yolu ilə mənfəətin artırılması, ətraf mühitin çirklənməsinin azaldılması.
- Sosial innovasiyaların məqsədi: şirkətin nüfuzunun artması, əmək bazarındakı mövqeyinin yaxşılaşdırılması, sosial məsuliyyətin artırılması (2, s. 101).

“Şirkətlərin bazar kapitallaşmasının maksimallaşdırılması üçün innovasiya layihələrinin idarə olunması” adlı yanaşmada konkret innovasiyaların innovasiya layihələrinin başlanğıcı anında şirkət dəyərinin artırılmasına töhfəsinin qiymətləndirilməsi metodikası nəzərdən keçirilmişdir.

Dəyərə əsaslanan idarəetmə konsepsiyası ondan ibarətdir ki, qəbul edilən bütün idarəetmə qərarları qısa müddətdə mənfəət əldə etməyə deyil, gələcəkdə daha çox gəlir və mənfəət əldə etməyə yönəldilmişdir. Real idarəetmə təcrübəsində şirkətin bazar dəyərinin artırılmasına, adətən, məhsul və proses innovasiyaları ilə bağlı konkret investisiya və innovasiya layihələri təsir göstərir.

Məhsul innovasiyaları adətən yeni növ məhsulların (malların, xidmətlərin) istehsalına yönəlmiş olur. Texnoloji (proses) innovasiyalar isə yeni texnoloji proseslərin və avadanlıqların yaradılması, hazırlanması və istehsalata tətbiqi ilə bağlıdır. Bu innovasiyalar şirkətə yeni məhsulların bazara çıxarılması, mövcud məhsulların keyfiyyətinin artırılması və onların maya dəyərinin aşağı salınması hesabına əlavə gəlirlər gətirə, pul axınlarını artırır. Lakin bu innovasiyalar, kifayət qədər baha başa gəldiyinə görə və elmi-texniki səhvlərə görə, şirkətə ciddi zərərlər də vura bilər. Xüsusilə də yeni məhsul və proseslər radikal yenilik xarakteri daşıyarsa, bu risk daha da yüksəlir.

Innovasiyalarla bağlı əsas məsələlərdən biri — konkret innovasiyanın şirkət (və ya müəssisə) dəyərinin artmasına verdiyi töhfənin qiymətləndirilməsidir. Bu halda innovasiyalar, əslində, investisiya layihələri hesab olunur. Onların əsas fərqi ondan ibarətdir ki, bu layihələr istehsalatda və satışda yeni və təkmilləşdirilmiş məhsul növlərinin, texnoloji proseslərin və avadanlıqların yaradılması və mənimsənilməsi prosesi kimi dəyərləndirilir.

İnnovasiyanın şirkət dəyərinin artmasına verdiyi töhfəni diskontlaşdırılmış pul axını metodu ilə qiymətləndirmək məqsəduyğundur. İnnovasiyanın tətbiq olunmadığı halda müəssisənin əsaslandırılmış bazar dəyəri — onun cari əməliyyat fəaliyyətini davam etdirməklə əldə ediləcək gözlənilən gəlirlərin (və ya mümkün zərərlərin) indiki (diskontlaşdırılmış) dəyərinə bərabərdir.

İnnovasiya layihəsi həyata keçirildikcə, onun həyat dövrünə uyğun olaraq, şirkətin bazar dəyəri xalis diskontlaşdırılmış gəlir (XDG) qədər dəyişir.

Şirkətin bazar dəyərinin artımı birbaşa olaraq innovasiya layihəsinin hansı rəqabət üstünlüklərinə malik olmasından asılıdır. Ona görə də şirkət daxilində innovasiyaların idarə olunması əsasən ondan ibarət olmalıdır ki, layihənin mərhələlərindən keçdikcə şirkətin bazar dəyəri yüksəlməyə davam etsin.

Əgər innovasiya layihəsinin həyata keçirilməsi nəticəsində şirkətin bazar dəyəri artmaq əvəzinə azalmağa başlayarsa, bu zaman layihənin biznes-planına dərhal düzəlişlər edilməlidir.

İnnovasiya layihəsinin həyata keçirilməsi prosesində iki parametrin daimi izlənməsi vacibdir:

- C-faktoru – innovasiya ilə və innovasiyasız vəziyyətdə müəssisənin qiymətləndirilmiş bazar dəyəri arasındakı nisbət.
- Δ (delta) – layihənin daxili gəlirlilik norması (IRR) ilə müəssisənin orta çəkilmiş kapital dəyəri (WACC) arasındakı fərq. Bu halda Δ parametri belə ifadə olunur (3, s. 87):

$$\Delta = \text{IRR} - \text{WACC}$$

Bu parametrlər üçün sərhəd dəyərlərini aşağıdakı şəkildə təsvir etmək olar: C-faktoru üçün — 1, Δ üçün — 0.

Başqa sözlə, əgər innovasiya layihələrinin həyata keçirilməsi nəticəsində müəssisənin bazar dəyəri artaraq, layihə olmadan olan dəyərini keçirsə və layihənin daxili gəlirlilik norması hələ də müəssisənin WACC göstəricisini üstələyirsə, bu halda innovasiya layihəsi doğrudan da müəssisənin dəyərini artırır.

Əgər C-faktoru 1-dən aşağı düşərsə, və Δ parametri sıfırdan aşağı olarsa, bu, layihənin davam etdirilməsi nəticəsində müəssisənin dəyərinin azaldığını göstərir.

Əgər C və Δ parametrləri bir-birinə zidd istiqamətdə dəyişərsə, məsələn, a) $C > 1$, lakin $\Delta < 0$ və ya əksinə: b) $C < 1$, lakin $\Delta > 0$, bu halda müəssisənin dəyərinin necə dəyişəcəyi barədə qəti fikir söyləmək mümkün deyil. Sadəcə olaraq, belə layihə xüsusi nəzarətə götürülməlidir (4, s. 96).

İnnovativ qərarların qiymətləndirilməsi və qəbulu zamanı layihə təhlili metodu tətbiq olunmalıdır. Lakin innovativ xarakterli investisiya layihələri sadə investisiya layihələrindən fərqlənir. Belə layihələr üçün innovasiya fəaliyyətinin bütün mərhələlərində davamlı təkmilləşmə xarakterikdir (məhsulun keyfiyyətinin artırılması, texnoloji proseslərin və təşkilati strukturların təkmilləşdirilməsi kimi).

İnnovasiyanın həyat dövrünün uzunluğu mühüm əhəmiyyət daşıyır. Qısa həyat dövrünə malik yeniliklərdə layihənin elmi-tədqiqat və təcrübi-konstruktor mərhələsinin (ETTKİ) uzunluğundan, rəqib innovasiyaların meydana çıxmasından asılılıq yüksək olaraq qalır.

İnnovativ xarakterli investisiya layihələrinin uğur meyarları xüsusi diqqət tələb edir. Əgər ənənəvi investisiya layihəsi üçün yeganə və əsas meyar maliyyə uğuru hesab olunursa, innovasiya layihələri üçün fundamental yenilik, patent təmizliyi, lisenziya mühafizəsi, innovasiya istiqamətinin prioritetliyi və tətbiq olunan yeniliyin rəqabət qabiliyyəti də az önəm daşıyır.

Bu cür layihələrin uğur təhlili zamanı (sırf investisiya layihələrində olduğu kimi) aşağıdakı meyarlar əhəmiyyət daşıdığı müyyən olunur:

- istehsal və resurs imkanları,
- texniki mümkünlük,
- maliyyə effektivliyi,
- sosial məqsəduyğunluq (5, s. 25).

Lakin burada bir mühüm fərq var:

İnnovasiya layihələrində bu amillər elmi-texnoloji inkişaf mühitini, ənənəvi investisiya layihələrində isə istehsal mühitini müəyyən edir.

İnnovasiya proseslərinin idarə olunması ilə bağlı yanaşma və metodların tədqiqi göstərir ki, müəssisələrdə innovasiya proseslərinin nəzəri əsaslarına dair əksər tədqiqatlar əsasən məhsul innovasiyalarına yönəlib. Bu baxımdan qeyd etmək lazımdır ki, neft və qaz sənayesində innovasiyalar əsasən texnika və texnoloji proseslərlə əlaqəlidir. Xüsusilə, neft və qaz hasilatı və nəqli sahəsində demək olar ki, yalnız texnoloji innovasiyalar tətbiq olunur. Neft və qaz emalı müəssisələrində isə həm məhsul, həm də texniki və texnoloji innovasiyalar mümkündür.

İnnovasiya təcrübəsinin təhlili yalnız innovasiya layihələrinə xas olan aşağıdakı əsas fərqləri aşkara çıxarmağa imkan verir:

- Layihə parametrlərinin (texniki və kommersiya) yüksək qeyri-müəyyənliyi (məsələn, məqsədlərə çatma müddətləri, gözlənilən xərclər və gəlirlər);
- İlk maliyyə-iqtisadi qiymətləndirmələrin aşağı dəqiqliyi, bu isə əlavə qiymətləndirmə meyarlarının tətbiqini tələb edir;
- Uzunmüddətli nəticələrə yönəlmə;
- Elmi-texniki problemlərin həllinin uzun çəkməsi, çünki bu problemlər çətin və qeyri-müəyyən xarakter daşıyır;
- Etibarlı proqnozlaşdırma bazasının mövcudluğu zəruriliyi;
- Unikal resursların cəlb olunması ehtiyacı;
- ETTKİ mərhələsində layihələrin az inersiyalılığı (yəni tez dəyişə bilmə qabiliyyəti);
- Gözlənilməz, lakin müstəqil kommersiya dəyəri olan aralıq və ya son nəticələrin əldə olunması ehtimalının yüksəkliyi (6, s. 13).

Bu səbəbdən innovasiya layihəsinin həyat dövrü aşağıdakı mülahizələr üzrə nəzərdən keçirilməlidir:

1. İnnovasiya məqsədinin formalaşdırılması;
2. İnnovasiya ideyasının yaradılması və qiymətləndirilməsi;
3. Elmi-tədqiqat və təcrübi-konstruktor işləri (ETTKİ);
4. İnnovasiyanın tətbiqi;
5. İnnovativ obyektin bazara çıxarılması;
6. Bazar mövqelərinin möhkəmləndirilməsi;
7. Tələbatın kütləvi şəkildə ödənilməsi;
8. İnnovativ məhsulun mənəvi baxımdan köhnəlməsi (7, s. 112).

Beləliklə, innovasiya layihəsi inkişaf etdikcə maliyyə göstəriciləri (gəlirlər, xərclər, effektivlik) və risk göstəriciləri də dəyişir.

Bundan əlavə, hər bir innovasiya müəyyən xarakteristikalarla malik olmalıdır ki, bu da onun effektivliyini yalnız qiymətləndirməyə yox, innovasiya layihəsini onun həyat dövrünün mərhələləri üzrə idarə etməyə imkan versin.

Əgər müzakirə olunan innovasiya layihəsi uyğunluq qruplarındakı göstəricilərin tələb olunan səviyyəsini ödəyirsə, növbəti mərhələ onun iqtisadi və maliyyə effektivliyinin qiymətləndirilməsidir.

Ən əsas iqtisadi meyarlar kimi adətən aşağıdakı göstəricilər tətbiq olunur:

1. Xalis diskontlaşdırılmış gəlir (XDG) (xalis hazırkı dəyər, XCG)
2. Layihənin daxili gəlirlilik norması (LDR, yəni IRR)
3. Diskontlaşdırılmış yatırımın geri dönmə müddəti

4. Gəlirlilik indeksi (Gİ)

5. Diskontlaşdırılmış faydaların diskontlaşdırılmış xərclərə nisbəti (faydalar / xərclər).

Qeyd etmək lazımdır ki, elmi-tədqiqat və təcrübi-konstruktor (ETTKİ) mərhələsində çəkilən xərclər faydalı gəlir və mənfəət təmin etmədiyindən, innovasiyanın tətbiqinə və gəlirin alınmasına başlanılanadək bu xərclər “ölü kapital” kimi qəbul edilir və onlara görə gəlir hesablanmır; lakin ənənəvi metodlarla iqtisadi effektivlik hesablarında bu hal adətən nəzərə alınmır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, ETTKİ mərhələsində çəkilən xərclər innovasiyanın tətbiqinə başlanan ilin başlanğıcına gətirilir (diskontlaşdırılaraq), layihənin tətbiqindən sonrakı dövrdə çəkilən xərclər isə müvafiq diskont amilləri ilə endirilir. İnnovasiya tətbiqindən sonra daxil olan pul axınları layihənin həyat dövrünün başlanğıcına deyil, layihənin tətbiq başlanğıcına gətirilir.

Məsələn, innovasiya layihəsinin ömrü 10 ildir. 4 il müddətində ETTKİ həyata keçirilir. Hər il xalis mənfəət 3 milyon manat təşkil edir. ETTKİ xərcləri ildə 1 milyon manat olur. Diskont dərəcəsi 10 %-dir.

Təklif olunan yanaşmanın tətbiqi innovasiya layihəsinin bütün həyat dövrü ərzində effektivliyin daha obyektiv qiymətləndirilməsinə imkan yaradacaq, ETTKİ mərhələsinin qısaldılmasına və innovasiyanın tətbiqinə daha tez başlanılmasına stimül verəcək və nəticədə layihənin ümumi effektivliyinin artırılmasına şərait yaradacaq.

İnnovasiya layihəsinin istehsalat obyekti təbii müəssisənin iqtisadi göstəricilərinin yaxşılaşmasını təmin edir. Eyni zamanda, innovasiyanın tətbiqi ilə dövlətin də gəlirləri artmış olur.

Buradan belə nəticə çıxır ki, innovasiya layihəsinin iqtisadi effektivliyi dəyərləndirərkən yalnız müəssisənin nöqtəyi-nəzərindən deyil, cəmiyyətin (sosial) baxışından da qiymətləndirilməlidir. Beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq, cəmiyyətin baxışı kontekstində bu qiymətləndirməyə ictimai effektivlik deyilir; onun cəmiyyət göstəriciləri — ictimai xalis diskontlaşdırılmış gəlir, ictimai daxili gəlirlilik norması, ictimai gəlirlilik norması və sair adlanır.

Qeyd etmək lazımdır ki, mədənlərə (qaz, neft yataqları, rezervuar zonaları və s.) innovasiyaların tətbiqi ilə bağlı iqtisadi effektivliyin qiymətləndirilməsində bəzi xüsusiyyətlər mövcuddur. Bunlar aşağıdakılardır:

- Yataqda innovasiyanın tətbiqi vaxtından asılı olaraq geoloji-əməliyyat xüsusiyyətlərinin (məsələn, təzyiq, kondensat tərkibi və s.) dəyişməsi nəticəsində innovasiyanın gətirdiyi faydanın dəyişməsi;
- Söhbət ondan gedir ki, təbii resurslara təsir metodlarının tətbiqi hasilat həcmi müvəqqəti artırsa da, gələcək illərdə hasilat tempinin kəskin azalmasına səbəb ola bilər.

Bu səbəblə, belə bir innovasiya layihəsinin təkbəşinə, yatağın işlənmə prosesi ilə əlaqədən kənar qiymətləndirilməsi kifayət qədər yanlış nəticələr verə bilər.

Bu baxımdan, mədən yatağında təbii resurslara təsir edən innovasiya layihəsinin iqtisadi effektivliyini qiymətləndirərkən aşağıdakı əsas prinsiplər əsasında qiymətləndirmə aparılması təklif edilir:

Bu tip innovasiya layihəsi yatağın işlənməsi (və ya əlavə işlənməsi) layihəsinin tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilir;

İnnovasiya layihəsinin iqtisadi səmərəlilik göstəriciləri yalnız onun həyat dövrü üzrə deyil, bütün yatağın işlənməsi müddəti üzrə hesablanır;

İnnovasiya layihəsinin iqtisadi səmərəlilik göstəriciləri, innovasiya layihəsi nəzərə alınmaqla hazırlanmış yatağın işlənməsi layihəsinin göstəriciləri ilə, innovasiya layihəsi nəzərə alınmadan hazırlanmış yatağın işlənməsi layihəsinin göstəriciləri arasındakı fərq kimi müəyyən edilir.

Texnoloji innovasiyaların SOCAR-a mənfəətlilik, məhsuldarlıq, ixrac həcmi, əməliyyat səmərəsi və əməliyyat sabitliyi baxımından müsbət təsiri statistik rəqəmlərlə aydın görünür. Yəni də, bu təsirin

davamlı olması üçün innovasiyaların daha genişmiqyaslı tətbiqi, investisiyaların davamlılığı və beynəlxalq standartlara uyğunlaşma vacibdir.

SOCAR əslində regional səviyyədə güclü rəqibdir, xüsusilə Mərkəzi Asiya şirkətləri ilə müqayisədə rentabellik və qazanc potensialı yüksəkdir. EBITDA marjasının 7-10 % arasında olması pis deyil, amma beynəlxalq neft-qaz nəhəngləri səviyyəsinə çatmaq üçün daha aşağı əməliyyat xərcləri və texnoloji modernləşmə tələb olunur.

SOCAR-ın gələcək mərhələdə EBITDA marjasını artırması üçün texnoloji yatırımlar (əməliyyat səmərəliliyi, enerji sərfiyyatı, itkilərin azaldılması, digitalizasiya, emal texnologiyalarının modernləşməsi), logistika və nəqliyyat xərclərinin optimallaşdırılması vacibdir.

Eyni zamanda, qiymət risklərini idarə etmək və gəlirlərin daha sabit olmasını təmin etmək üçün gəlir mənbələrinin diversifikasiyası (petrokimya, qaz emalı, enerji ixracı, yenilənə bilən enerji) və ESG amillərinə uyğunluq kimi sahələrdə güclənmək lazımdır.

Nəticə

1. Neft-qaz sənayesinin elmi-texniki inkişafındakı əsas problemlər aşağıdakılardır:

- Geoloji-kəşfiyyat işlərinin səmərəliliyinin artırılması və perspektiv inkişaf planlarının reallaşdırılmasını təmin edən xammal bazasının formalaşdırılması;
- Çətin hasil olunan ehtiyatlara malik yataqların işlənməsinin səmərəliliyinin artırılması;
- Neftin və qaz kondensatının hasilat səmərəliliyinin artırılması;
- Orta və aşağı debitli quyuların məhsuldarlığının artırılması (həm tikinti mərhələsində, həm də istismar mərhələsində);
- Əlavə ehtiyatların qaz və kondensatın dərin emal prosesinə cəlb edilməsi ilə mühərrik yanacaqları, sintetik maye karbohidrogenlər və digər məhsulların alınması.

2. Şirkətin innovasiya strategiyasının hazırlanması mövcud innovasiya menecmentinin nəzəri əsaslarına söykənməlidir. Bu zaman həm ölkədaxili, həm də xaricdə aparılmış oxşar tədqiqatların toplanmış təcrübəsindən istifadə edilməlidir ki, bu da prioritet texnoloji problemlərin düzgün seçimi üçün vacib şərtidir.

3. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində, idarəetmənin nəzəriyyə və praktikasının mühüm elementlərindən biri - şirkətin dəyərinin idarə olunmasıdır.

Bu idarəetmə, bazar dəyərinin artırılmasına yönəlməlidir. İnnovasiya layihəsinin həyata keçirilməsi zamanı, onun həyat dövrünə uyğun olaraq, şirkətin bazar dəyəri XDG dəyərinə dəyişir. Bu artım, layihənin sahib olduğu rəqabət üstünlüklərindən asılı olacaq.

4. İnnovasiya xarakterli investisiya layihələrinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır ki, onların effektivliyinin qiymətləndirilməsi zamanı nəzərə alınmalıdır.

Əgər ənənəvi investisiya layihələrinin analizi zamanı standart metodlarla kifayətlənmək mümkündürsə, innovasiya layihələri üçün:

- Keyfiyyət və kəmiyyət metodlarının birgə tətbiqi,
- Müqayisəli və variantlı təhlilin aparılması zəruridir.

5. İnnovativ qərarların seçimi yalnız iqtisadi səmərəlilik göstəricilərinə əsasən deyil, həm də onların həyata keçirilməsi zamanı qarşılaşa biləcək riskləri nəzərə almaqla aparılmalıdır.

Unutmaq olmaz ki, innovasiya layihəsinin həyat dövründəki ETTKİ mərhələsi, xüsusilə yüksək risk səviyyəsi ilə xarakterizə olunur.

6. İnnovasiya fəaliyyətinin spesifikasiyası, həm iqtisadi qiymətləndirmənin aparılmasını, həm də müxtəlif meyarların (kriteriyaların) nəzərə alınmasını tələb edir. Bu kriteriyaların hər biri, layihənin tətbiq olunması ilə bağlı qərarların qəbul edilməsi prosesində həlledici rol oynaya bilər.

Bu baxımdan, aparılmış tədqiqatda innovasiyanın təyinatına uyğunluğunu müəyyənləşdirən kriteriyaların və uyğunluq göstəricilərinin qruplar üzrə strukturu təklif olunur.

Əgər baxılan innovasiya layihəsi, bu uyğunluq qrupları üzrə göstəricilərin tələb olunan səviyyəsini təmin edirsə, növbəti mərhələdə onun iqtisadi və maliyyə səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi həyata keçirilir.

7. İnnovativ qərarların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodikasının hazırlanması zamanı, layihənin həyat dövrünün strukturunun nəzərə alınması vacibdir.

Xüsusilə qeyd olunmalıdır ki:

- ETTKİ mərhələsində çəkilən xərclər, mənfəət və faydalı gəlir gətirmir;
- Bu səbəbdən bu xərclər ölü vəsait kimi dəyərləndirilir — yəni, innovasiyanın tətbiqinə və mənfəət gətirməyə başlamasına qədər fayda vermir;
- Bu isə, XDG (xalis diskontlaşdırılmış gəlir) göstəricisinin düzəliş edilməsini tələb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Acceleration of US Technology Utilization and Commercialization. Wash., 1991, 86 p.
2. Bierfelder W. Innovationsmanagement: prozessorienierte Einführung. Munchen; Wien: Oldenburg Verlag, 1994.
3. Black A., Wright P., Bachman J. In Search of Shareholder Value. London: Pitman Publishing, 1998, p. 84-89.
4. Mansfield E. Industrial Reserch & Technological Innovation. N.Y.W.W. Norton, 1968.
5. Mensch G. Gemischwirtschaftliche Innovationspraxis. Gottingen, 1976.
6. The Identification and Assesment of the Competencies of Entrepreneures. N.Y.,1991, p. 11-26.
7. What is Japan's Advantage in the Commercialization of Technology. Wash., 1991, 121 p.

Xülasə

***Mansur Mədatov
Azər Qənbərov***

Neft-qaz sənayesində innovativ layihələrin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi

Ölkənin neft və qaz sənayesində elmi-texniki tərəqqi (ETT) xarici ölkələrlə müqayisədə o qədər də inkişaf etməmişdir. Neft və qazın hasilatı, nəqli və emalı sahələrində istehsal xərclərinin artımı davam edir. Buna görə də bu gün neft və qaz şirkətlərinin istehsalatın bütün mərhələlərində xərclərin artımının qarşısının alınması problemi kəskin şəkildə gündəmdədir və bu, ilk növbədə geoloji kəşfiyyat işləri, neft, qaz və qaz-kondensat yataqlarının işlənməsi və istismarı sahəsində innovasiya layihələri hesabına həyata keçirilməlidir.

Təqdim edilən məqalədə bütün bu məsələlər araşdırılır və problemin həlli yolu kimi innovasiyaların tətbiqinin vacibliyi elmi metodlarla əsaslandırılır.

Açar sözlər: *neft-qaz sənayesi, innovasiya, ETT, ETTKİ*

Summary

***Mansur Madatov
Azer Ganbarov***

Evaluation of the Efficiency of Innovative Projects in the Oil and Gas Industry

“Dayanıqlı inkişafın milli prioritetləri: rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat, sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət, müasir innovasiyalar və təmiz ətraf mühit” adlı Respublika Elmi Konfransı

Scientific and technological progress (STP) in the country's oil and gas industry has not developed as actively as in foreign countries. In the fields of oil and gas extraction, transportation, and processing, production costs continue to rise. Therefore, the urgent issue today is preventing the increase of costs at all stages of production in oil and gas companies, which should primarily be achieved through innovative projects in geological exploration, development, and operation of oil, gas, and gas-condensate fields. The presented article examines all these issues and scientifically substantiates the necessity of applying innovations as a solution to the problem.

Keywords: *oil and gas industry, innovation, STP, R&D*

Резюме

***Мансур Мадетов
Азер Ганбаров***

Оценка эффективности инновационных проектов в нефтегазовой промышленности

Научно-технический прогресс (НТП) в нефтегазовой промышленности страны по сравнению с зарубежными странами развивался не столь активно. В области добычи, транспортировки и переработки нефти и газа продолжается рост производственных затрат. Поэтому сегодня проблема предотвращения увеличения расходов на всех этапах производства в нефтегазовых компаниях стоит особенно остро, и решаться она должна прежде всего за счет инновационных проектов в области геологоразведки, разработки и эксплуатации нефтяных, газовых и газоконденсатных месторождений. В представленной статье все эти вопросы исследуются, и необходимость применения инноваций как пути решения проблемы обосновывается научными методами.

Ключевые слова: *нефтегазовая промышленность, инновации, НТП, НИОКР*

RƏQƏMSAL İQTİSADİYYAT – DAYANIQLI İNKİŞAFIN YENİ MÜHƏRRİKİ: QLOBAL ÇAĞIRIŞLAR VƏ AZƏRBAYCAN REALLIĞI

Cavidan HƏZİZADƏ*
Ramilə BAXİSOVA**

Giriş

XXI əsrin qlobal iqtisadi nizamında baş verən dəyişikliklər yeni inkişaf konsepsiyalarının formalaşmasını zəruri etmişdir. Sənaye inqilablarının hər biri iqtisadi sistemin təməl mexanizmlərini yenilədiyi kimi, bu əsrdə də rəqəmsallaşma prosesi dünya iqtisadiyyatının əsas hərəkətverici qüvvəsinə çevrilmişdir.

Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi yalnız istehsal və xidmət sahələrini deyil, eyni zamanda dövlət idarəçiliyini, sosial münasibətləri, təhsil və enerji sektorlarını köklü şəkildə dəyişdirir. Bu baxımdan rəqəmsal iqtisadiyyat dayanıqlı inkişafın təmin olunmasında yeni mərhələ açır və innovativ transformasiyanın əsas mühərriki kimi çıxış edir.

BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri (SDG) kontekstində rəqəmsallaşma 17 məqsədin 11-də birbaşa, 6-da isə dolayı əlaqəyə malikdir. Bu, onun yalnız texnoloji deyil, həm də sosial və ekoloji ölçülərinin vacibliyini göstərir.

Azərbaycan kimi təbii resurslara əsaslanan iqtisadiyyatlardan rəqəmsal, innovasiyaya yönəlmiş iqtisadi modelə keçid edən ölkələr üçün bu proses həm yeni imkanlar, həm də ciddi strateji çağırışlar yaradır.

I. Rəqəmsal iqtisadiyyatın nəzəri mahiyyəti və qlobal inkişaf mərhələləri

Rəqəmsal iqtisadiyyat (digital economy) anlayışı ilk dəfə XX əsrin sonlarında formalaşmış və hazırda iqtisadi fəaliyyətin bütün sahələrinə sirayət etmişdir. Onun əsasını məlumat axınları, süni intellekt, bulud texnologiyaları, “Big Data” analitikası, blokçeyn və IoT (Internet of Things) kimi komponentlər təşkil edir. Ənənəvi iqtisadiyyatda istehsal gücü fiziki resurslarla ölçülürdüsə, rəqəmsal iqtisadiyyatda əsas kapital bilgi və informasiya hesab olunur. Dünya Bankı və OECD hesabatlarına görə, 2024-cü ilə qədər qlobal ÜDM-in 18%-dən çoxu rəqəmsal sektorun payına düşür və bu göstəricinin 2030-cu ilə qədər 40%-ə çatacağı gözlənilir. Bu artım təkcə iqtisadi dəyərin deyil, həm də rəqəmsal idarəetmə modellərinin inkişafını sürətləndirir. ABŞ, Yaponiya, Cənubi Koreya və Estoniya kimi ölkələrdə dövlət xidmətlərinin 90%-dən çoxu onlayn mühitdə təqdim olunur. Rəqəmsallaşma iqtisadi artımın yeni paradigmasını formalaşdırır:

“Bilgi kapitalı iqtisadi kapitaldan önə keçmişdir.”

II. Rəqəmsal iqtisadiyyat və dayanıqlı inkişaf əlaqəsi

* Zaqatala filialının Tələbə-rektoru, ADİU

e-mail: cavidanhizad@gmail.com

* Zaqatala filialının Tələbə-rektor müavini, ADİU

e-mail: ramilebaxisova5@gmail.com

Dayanıqlı inkişaf üç əsas sütuna – iqtisadi artım, sosial bərabərlik və ekoloji məsuliyyət prinsiplərinə əsaslanır. Rəqəmsallaşma bu prinsipləri integrativ şəkildə dəstəkləyir.

1. İqtisadi aspekt:

Rəqəmsal iqtisadiyyat istehsal xərclərini azaldır, əmək məhsuldarlığını artırır və resursların idarə olunmasında şəffaflıq yaradır. Elektron ticarət (e-commerce) və rəqəmsal ödəniş sistemləri kiçik və orta bizneslərə beynəlxalq bazarlara çıxış imkanı qazandırır. Məsələn, “Amazon” və “Alibaba” kimi platformalar qlobal KOB sektorunun artımını 37%-ə qədər sürətləndirmişdir. Azərbaycanda isə “Azexport.az” və “B2B.az” kimi platformalar yerli istehsalçıların ixrac potensialını artırır.

2. Sosial aspekt:

Rəqəmsal texnologiyalar təhsilin rəqəmsallaşması, səhiyyə xidmətlərinin onlayn modeli və rəqəmsal inklüzivlik vasitəsilə sosial ədalət prinsiplərini dəstəkləyir. Elektron hökumət sistemləri və rəqəmsal şəxsiyyət identifikasiyası (e-ID) vətəndaşlara bərabər xidmət imkanı yaradır.

Rəqəmsal təhsil platformaları (“Coursera”, “EdX”, “UNEC Digital Campus” və s.) bilik bərabərsizliyini azaldaraq insan kapitalının inkişafını təmin edir.

3. Ekoloji aspekt:

“Yaşıl texnologiyalar” rəqəmsal iqtisadiyyatın ayrılmaz hissəsidir. Məlumat analitikası və süni intellekt resurs istifadəsini optimallaşdırır, enerji israfını azaldır və ekoloji riskləri öncədən proqnozlaşdırmağa imkan verir.

BMT-nin “Green Digital Economy” proqramına görə, rəqəmsallaşma 2030-cu ilə qədər karbon emissiyalarını 20% azaltmaq potensialına malikdir.

III. Azərbaycanın rəqəmsal transformasiya siyasəti və milli prioritetlər

Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal iqtisadiyyat “Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” sənədində mühüm istiqamət kimi müəyyən olunmuşdur. Həmin sənəddə “Rəqəbatqabiliyyətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar məkanı” prioriteti birbaşa rəqəmsal iqtisadiyyata əsaslanır. 2021–2027-ci illəri əhatə edən Rəqəmsal Transformasiya Strategiyası çərçivəsində aşağıdakı hədəflər müəyyən edilmişdir:

Rəqəmsal xidmətlərin dövlət idarəçiliyində payının 90%-ə çatdırılması;

Rəqəmsal hökumət platformasının (GovTech) tam tətbiqi;

İnnovasiya və startap ekosisteminin inkişafı;

Süni intellekt strategiyasının formalaşdırılması;

Elektron ödəniş və elektron imza sistemlərinin universallaşdırılması.

Bu siyasət Azərbaycanın beynəlxalq reytinglərdə də mövqeyini gücləndirmişdir. BMT-nin 2024 “E-Government Index” hesabatına əsasən, Azərbaycan rəqəmsal hökumət inkişafı üzrə 193 ölkə arasında 48-ci yerdədir, bu da son 5 ildə 20 pilləlik irəliləyiş deməkdir.

IV. Rəqəmsal iqtisadiyyat və süni intellektin integrasiyası

Rəqəmsal iqtisadiyyatın gələcəyi süni intellekt (AI) texnologiyalarının tətbiqi ilə sıx bağlıdır. AI yalnız avtomatlaşdırmanı deyil, həm də proqnozlaşdırma, qərar qəbul etmə və idarəetmə mexanizmlərində inqilab yaradır. Maliyyə sektorunda “FinTech” həlləri, kənd təsərrüfatında “AgriTech” sistemləri və sənayedə “Smart Manufacturing” modelləri rəqəmsal iqtisadiyyatın real tətbiqləridir. Azərbaycanın “AzInTelecom”, “SmartKarabakh” və “Digital Silk Way” layihələri bu integrasiyanın regional miqyasda tətbiq nümunələridir.

V. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda rəqəmsal yenidənqurma modeli

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə həyata keçirilən “Ağıllı kənd” və “Ağıllı şəhər” layihələri Azərbaycanın dayanıqlı inkişaf modelində rəqəmsal iqtisadiyyatın praktik tətbiqini göstərir. Bu layihələrdə enerji paylanması, su təchizatı, nəqliyyat, aqrar istehsal və tullantıların idarəetməsi rəqəmsal platformalar vasitəsilə idarə olunur. Agro-monitorinq sistemləri, sensor əsaslı torpaq analizləri və alternativ enerji

istehsalı Qarabağı rəqəmsal laboratoriya regionuna çevirir. Bu model həm iqtisadi dirçəliş, həm də sosial rifahın təmin olunmasında mühüm rol oynayır.

VI. Qlobal çağırışlar və yeni risklər

Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı ilə yanaşı yeni çağırışlar da meydana çıxır. Ən başlıcası rəqəmsal bərabərsizlik, kibertəhlükəsizlik riskləri, məlumatların mühafizəsi və texnoloji asılılıq problemləridir. Dünya miqyasında 2.6 milyard insanın internetə çıxışı məhduddur. Bu isə rəqəmsal uçurumun sosial və iqtisadi bərabərsizliyi dərinləşdirdiyini göstərir. Azərbaycan bu istiqamətdə Rəqəmsal Savadlılıq Proqramı, Startap məktəbləri, ASAN İnnovativ Gənclər təşəbbüsləri ilə balanslı yanaşma tətbiq edir.

Bundan əlavə, etik süni intellekt anlayışının formalaşması da önəmlidir. AI-nin qərarvermə proseslərində insan faktorunu sıxışdırması hüquqi və sosial məsuliyyət məsələlərini aktuallaşdırır.

VII. Təhsil və insan kapitalı: rəqəmsal dövrdə əsas resurs

Dayanıqlı inkişafın mərkəzində insan kapitalı dayanır.

Rəqəmsal iqtisadiyyata keçidin uğuru, gənclərin rəqəmsal bacarıqlar, analitik düşüncə, kodlaşdırma, innovativ idarəetmə bilikləri ilə təchiz olunmasından asılıdır.

UNEC, ADA, Bakı Mühəndislik Universiteti və Bakı Ali Neft Məktəbi kimi ali təhsil müəssisələrində “Rəqəmsal iqtisadiyyat”, “Süni intellektin tətbiqləri” və “Data Analitika” fənləri üzrə ixtisaslaşma proqramları yaradılmışdır.

Təhsil sisteminin rəqəmsallaşdırılması həm də regionlarda bərabər imkanların yaradılmasına xidmət edir.

VIII. Azərbaycanın rəqəmsal gələcəyi: strateji baxış

Gələcək onillikdə Azərbaycanın rəqəmsal iqtisadiyyatı üç əsas istiqamətdə inkişaf edəcək:

1. İnnovasiya yönümlü dövlət idarəçiliyi:

Süni intellekt əsaslı qərar dəstəyi sistemlərinin dövlət orqanlarında tətbiqi.

2. Yaşıl rəqəmsal iqtisadiyyat:

Alternativ enerji mənbələrinin rəqəmsal idarəetməsi, enerji səmərəliliyi və iqlim neytrallığı məqsədlərinə uyğun yeni modelin qurulması.

3. Regional rəqəmsal mərkəz statusu:

“Digital Silk Way” layihəsi vasitəsilə Azərbaycan Cənubi Qafqazda rəqəmsal tranzit və məlumat körpüsü rolunu oynayacaq.

Nəticə

Rəqəmsal iqtisadiyyat müasir dövrdə dayanıqlı inkişafın əsas təkanverici qüvvəsinə çevrilmişdir. Azərbaycan bu istiqamətdə qətiyyətli addımlar ataraq rəqəmsal idarəetmə, innovasiya və süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi ilə regionda qabaqcıl mövqe qazanmışdır. Gələcəkdə rəqəmsal iqtisadiyyatın uğuru üçün əsas prioritetlər bunlardır: Rəqəmsal savadlılıq səviyyəsinin yüksəldilməsi; İnnovasiya ekosisteminin inkişafı və gənclərin startap təşəbbüslərinin dəstəklənməsi; Kiber təhlükəsizliyin və məlumat mühafizəsinin gücləndirilməsi; Yaşıl texnologiyaların və rəqəmsal həllərin integrasiyası.

Beləliklə, rəqəmsal iqtisadiyyat Azərbaycanın dayanıqlı inkişaf, sosial rifah və qlobal rəqabətqabiliyyətlik məqsədlərinin həyata keçirilməsində mühüm strateji mühərrik rolunu oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” sənədi. – Bakı, 2021.
2. OECD. Digital Economy Outlook 2024. Paris: OECD Publishing, 2024.

3. World Bank. The Digital Dividend Report. Washington D.C., 2024.
4. BMT. Sustainable Development Goals Report 2023. New York: UNDP.
5. Əliyev, İ. Rəqəmsal iqtisadiyyat və gələcəyin idarəetməsi. Bakı: Şərq-Qərb, 2022.
6. Əlizadə, R. Süni intellekt və rəqəmsal transformasiya siyasəti. Bakı: Elm və Təhsil, 2023.
7. Schwab, K. The Fourth Industrial Revolution. Geneva: World Economic Forum, 2017.
8. Tapscott, D. Digital Economy: Promise and Peril in the Age of Networked Intelligence. New York: McGraw-Hill, 2019.

Xülasə

***Cavidan Həzizadə
Ramilə Baxışova***

Rəqəmsal iqtisadiyyat – dayanıqlı inkişafın yeni mühərriki: global çağırışlar və Azərbaycan reallığı

Məqalədə rəqəmsal iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafın təmin olunmasında rolu, onun iqtisadi, sosial və ekoloji ölçüləri kontekstində kompleks şəkildə araşdırılmışdır. Rəqəmsallaşma prosesi iqtisadi artımı sürətləndirən, resurs səmərəliliyini yüksəldən, sosial bərabərliyi və şəffaf idarəetməni təmin edən strateji istiqamət kimi qiymətləndirilmişdir. Tədqiqatda göstərilir ki, rəqəmsal iqtisadiyyat yalnız istehsal və xidmət sektorlarının modernləşdirilməsi deyil, həm də dövlət idarəçiliyində şəffaflığın, vətəndaş iştirakçılığının və informasiya axınının optimallaşdırılmasında əsas mühərrik rolunu oynayır. Məqalədə BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri ilə rəqəmsal texnologiyaların uzlaşması, Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən “Rəqəmsal Transformasiya Strategiyası”, “Azərbaycan 2030” və “Ağıllı şəhər – Ağıllı kənd” layihələri əsasında əldə olunan nəticələr geniş şəkildə təhlil olunmuşdur. Nəticələr göstərir ki, süni intellekt, böyük verilənlər (Big Data), blokçeyn və bulud texnologiyaları iqtisadi səmərəliliyi artırmaqla yanaşı, ekoloji sabitliyin qorunmasına və sosial rifahın güclənməsinə xidmət edir. Eyni zamanda, rəqəmsal transformasiyanın qarşısında duran global çağırışlar – rəqəmsal bərabərsizlik, kibertəhlükəsizlik, insan kapitalının adaptasiyası və etik süni intellekt məsələləri də diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Nəticə etibarilə, rəqəmsal iqtisadiyyat Azərbaycanın dayanıqlı inkişaf modelində strateji mühərrik kimi çıxış edir və ölkənin global rəqabətqabiliyyətliliyinin əsas təminatına çevrilir.

Açar sözlər: *rəqəmsal iqtisadiyyat, dayanıqlı inkişaf, süni intellekt, innovasiya, Azərbaycan, rəqəmsal transformasiya.*

Summary

***Javidan Həzizadə
Ramila Bakhishova***

Digital economy – a new engine of sustainable development: global challenges and azerbaijan reality

The article comprehensively examines the role of the digital economy in ensuring sustainable development through its economic, social, and environmental dimensions. The digital transformation process is evaluated as a strategic direction that accelerates economic growth, enhances resource efficiency, promotes social equality, and ensures transparent governance. The study highlights that the digital economy is not only about modernizing production and service sectors but also about strengthening accountability, citizen participation, and information flow in public administration.

The research analyzes the integration of digital technologies with the UN Sustainable Development Goals and evaluates Azerbaijan's achievements under the “Digital Transformation Strategy,” “Azerbaijan 2030,” and “Smart City – Smart Village” initiatives. Findings demonstrate that artificial intelligence, big data analytics, blockchain, and cloud computing solutions increase economic efficiency while supporting ecological stability and social welfare.

The study also addresses global challenges of the digital era, including digital inequality, cybersecurity risks, workforce adaptation, and ethical use of AI. Ultimately, the digital economy serves as a strategic engine in Azerbaijan's sustainable development model, fostering innovation, competitiveness, and long-term national progress.

Keywords: *digital economy, sustainable development, artificial intelligence, innovation, Azerbaijan, digital transformation.*

Резюме

***Джавидан Газизаде
Рамиля Бахишова***

Цифровая экономика – новый двигатель устойчивого развития: глобальные вызовы и азербайджанская реальность

В статье всесторонне исследуется роль цифровой экономики в обеспечении устойчивого развития с учётом её экономических, социальных и экологических аспектов. Цифровизация рассматривается как стратегическое направление, ускоряющее экономический рост, повышающее эффективность использования ресурсов, обеспечивающее прозрачность управления и социальное равенство.

Отмечается, что цифровая экономика сегодня является не только инструментом модернизации промышленности и сферы услуг, но и фактором повышения открытости государственного управления и участия граждан в принятии решений.

В работе анализируется взаимосвязь между цифровыми технологиями и Целями устойчивого развития ООН, а также достижения Азербайджана в рамках «Стратегии цифровой трансформации», «Азербайджан 2030» и проектов «Умный город – Умная деревня». Результаты показывают, что внедрение искусственного интеллекта, анализа больших данных, блокчейна и облачных технологий способствует повышению экономической эффективности, экологической устойчивости и общественного благосостояния.

Особое внимание уделено глобальным вызовам цифровой эпохи – цифровому неравенству, кибербезопасности, адаптации человеческого капитала и этическим аспектам использования ИИ. В заключение подчёркивается, что цифровая экономика становится стратегическим двигателем устойчивого развития Азербайджана и основой его глобальной конкурентоспособности.

Ключевые слова: *цифровая экономика, устойчивое развитие, искусственный интеллект, инновации, Азербайджан, цифровая трансформация.*

QLOBAL QEYRI-SABITLIK ŞƏRAITINDƏ DAYANIQLI MƏŞĞULLUQ SIYASƏTLƏRİ: SOSIAL-İQTISADI TRANSFORMASIYA KONTEKSTİNDƏ TƏHLİL

Toğrul MƏMMƏDOV*

Giriş

Yeni Qlobal Kontekstdə Dayanıqlı Məşğulluq Paradigması

Müasir dünya, İkinci Dünya Müharibəsindən sonra formalaşmış və stabil, tamştatlı məşğulluğa əsaslanan ənənəvi sosial müqavilənin fundamental şəkildə aşındığı bir dövrə qədəm qoymuşdur. Bu dəyişikliyin əsas səbəbi hərəkətverici qüvvələri bir-biri ilə kəşişən və bir-birini gücləndirən iki amildir: davamlı qlobal qeyri-sabitlik və dərin sosial-iqtisadi transformasiya. Bu şəraitdə dayanıqlı məşğulluğa nail olmaq artıq sadəcə iş yerlərinin qorunması deyil, dayanıqlılıq, uyğunlaşma qabiliyyəti və bərabərliyi təmin edən siyasətlərə doğru paradigma dəyişikliyi tələb edir. Bu hesabatın əsas tezi ondan ibarətdir ki, bu iki qüvvənin konvergensiyası əmək bazarları üçün misli görünməmiş çağırışlar yaradır və köhnə yanaşmaları qeyri-adekvat edir. Effektiv siyasət reaksiyası bu mürəkkəb dinamikanın hərtərəfli təhlilini və integrasiyalı yanaşmanın formalaşdırılmasını zəruri edir.

Təhlilin əsasını təşkil edən konsepsiyaların dəqiq müəyyən edilməsi vacibdir. Bu anlayışlar dayanıqlı məşğulluq siyasətlərinin hədəflərini və çərçivəsini formalaşdırır.

"Dayanıqlı Məşğulluq"

Bu anlayış, sadəcə iş yerinin saxlanılmasından daha geniş, çoxölçülü bir mənə daşıyır. O, təkcə iş həyatı boyunca iqtisadi müstəqilliyə nail olmağı deyil, həm də işin keyfiyyətini, təhlükəsizliyini, işçi qüvvəsinin uyğunlaşma qabiliyyətini və nəsillərarası bərabərliyi əhatə edir.¹ Rəqəmsallaşma, əmək bazarındakı transformasiyalar və iş ömrünün uzanması iş dəyişikliklərini və bacarıqların təkmilləşdirilməsini daha adi hala gətirdiyindən, dayanıqlı iş həyat dövrü və ömürboyu öyrənmə perspektivindən baxılmalıdır.² Bu yanaşma fərdlərin karyeraları boyunca dəyişən tələblərə cavab vermə qabiliyyətini ön plana çıxarır. Dayanıqlı məşğulluq üç əsas tərəfin maraqlarını nəzərə alır: iş axtaranlar və işçilər (fərdi və ailə səviyyəsində rifah), işəgötürənlər (iqtisadi rəqabət qabiliyyəti) və kollektiv maraqlar (sosial sistemlərin dayanıqlılığı).

"Layiqli Əmək" (BƏT Çərçivəsi)

Dayanıqlı məşğulluğun əməli təməlini Beynəlxalq Əmək Təşkilatının (BƏT) "Layiqli Əmək" konsepsiyası təşkil edir. Bu konsepsiya "qadınlar və kişilər üçün azadlıq, bərabərlik, təhlükəsizlik və insan ləyaqəti şəraitində məhsuldar iş" kimi təyin edilir.³ Layiqli əmək aşağıdakı fundamental komponentləri özündə birləşdirir: ədalətli gəlir, iş yerində təhlükəsizlik, ailələr üçün sosial müdafiə, şəxsi inkişaf perspektivləri, sosial integrasiya və işçilərin öz narahatlıqlarını ifadə etmək, təşkilatlanmaq və onlara təsir edən qərarlarda iştirak etmək azadlığı.⁴ Bu "əsas sosial müqavilənin" aşınması, BƏT tərəfindən demokratik cəmiyyətlərin təməlini sarsıdan bir amil kimi qiymətləndirilir, çünki tərəqqinin faydaları hamı arasında bölüşdürülmədikdə sosial birlik zəifləyir.

Qlobal Siyasət Konteksti

Bu təhlil beynəlxalq çərçivələrə, xüsusilə də Birləşmiş Millətlər Təşkilatının 2030 Gündəliyinə və onun 8-ci Dayanıqlı İnkişaf Məqsədinə (DİM 8) əsaslanır. DİM 8 davamlı iqtisadi artımı "hamı üçün

* Əmək İqtisadiyyatı və Sənaye Münasibətləri üzrə doktorant, İ U
e-mail: Togrulmammadbayov7@gmail.com

tam və məhsuldar məşğulluq və layiqli əmək" ilə birbaşa əlaqələndirir.² Bu məqsəd sahibkarlığı və iş yerlərinin yaradılmasını təşviq edən siyasətlərin, eləcə də məcburi əməyin, köləliyin və insan alverinin aradan qaldırılması üçün effektiv tədbirlərin vacibliyini vurğulayır.

Böhranların Konvergensiyası

Müasir dövrün əsas çağırışı təkcə qeyri-sabitliyin və transformasiyanın ayrı-ayrılıqda mövcudluğu deyil, həm də onların bir-birinə təsir edərək bir-birini gücləndirməsidir. Bu konvergensiya siyasətçilər üçün mürəkkəb bir mənzərə yaradır. Qlobal qeyri-sabitlik, məsələn, artan inflyasiya, geosiyasi münaqişələr və yüksək dövlət borcu, yaşıl keçid və işçi qüvvəsinin kütləvi şəkildə yenidən ixtisaslaşdırılması kimi uzunmüddətli, kapital tutumlu transformasiyaları idarə etmək üçün zəruri olan maliyyə və siyasi kapitalı tükəndirir. Eyni zamanda, bu transformasiyalar özləri də yeni həssas qruplar yaradır – məsələn, köhnəlmiş sənaye sahələrindən sıxışdırılıb çıxarılan işçilər və ya giq-iqtisadiyyatın yaratdığı qeyri-müəyyənlik içində çalışanlar – və bu qruplar iqtisadi şoklara qarşı xüsusilə həssasdırlar.

Bu qarşılıqlı əlaqə zəncirvari reaksiya yaradır. Yaşıl keçid kimi böyük transformasiyalar kütləvi, uzunmüddətli dövlət və özəl investisiyalar tələb edir.⁷ Lakin artan borc, inflyasiya və siyasət qeyri-müəyyənliyi ilə xarakterizə olunan qlobal qeyri-sabitlik mühiti həm dövlət investisiyaları üçün fiskal məkanı daraldır, həm də bu layihələr üçün kritik əhəmiyyət kəsb edən birbaşa xarici investisiyaların (BXİ) axınına maneə olur. Eyni zamanda, bu transformasiyalar nəticəsində işini itirən işçilər güclü sosial təminat sistemlərinə və bahalı yenidən ixtisaslaşma proqramlarına ehtiyac duyurlar.⁹ Lakin fiskal məhdudiyyətlər dövründə bu cür tədbirləri maliyyələşdirmək daha da çətinləşir. Beləliklə, böhranlar paralel deyil, bir-biri ilə sıx bağlıdır: qeyri-sabitlik transformasiya üçün zəruri olan həll yollarını maliyyə resurslarından məhrum edir və bu da öz növbəsində sosial və iqtisadi kövrəkliyi daha da artıran bir mənfi tsikl yaradır.

I Fəsil: Qlobal Qeyri-sabitliyin Əmək Bazarlarına Təsiri

Müasir qlobal mühit, dayanıqlı məşğulluq siyasətlərinin həyata keçirilməsi üçün əlverişsiz şərait yaranan bir sıra mənfi amillərlə xarakterizə olunur. Bu fəsil, Dünya Bankı və Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) kimi aparıcı beynəlxalq qurumların hesabatlarına əsaslanaraq, müasir qlobal qeyri-sabitliyin əmək bazarlarında mənfi nəticələrə çevrildiyi spesifik mexanizmləri təhlil edir. Təhlil ümumi bəyanatlardan kənara çıxaraq, səbəb-nəticə əlaqələrini detallı şəkildə araşdırır.

1.1. İqtisadi Baş Küləklər: Ticarət Gərginliyi, İnflyasiya və Zəifləyən Artım

Qlobal iqtisadiyyat bir neçə cəbhədən ciddi təzyiqlərlə üzləşir. Bu amillər birbaşa olaraq iş yerlərinin yaradılması potensialını məhdudlaşdırır və mövcud iş yerlərinin keyfiyyətini təhdid edir.

- **Zəifləyən Qlobal Artım:** Proqnozlara görə, qlobal iqtisadiyyat 1960-cı illərdən bəri ən yavaş artım onilliyini yaşayır və davamlı inkişafı və yoxsulluğun azaldılmasını təmin etmək üçün kifayət etməyən aşağı artım tempində sabitləşir.⁸ Bu vəziyyət, xüsusilə inkişaf etməkdə olan və yeni bazarlar (EMDEs) üçün iş yerlərinin yaradılması imkanlarını ciddi şəkildə məhdudlaşdırır.⁸ 2023-cü ildə iqtisadi və məşğulluq artımının yavaşlaması proqnozları əksər ölkələrin yaxın gələcəkdə pandemiya əvvəlki səviyyələrə tam bərpa ola bilməyəcəyini göstərir.⁹
- **Ticarət Gərginlikləri və Siyasət Qeyri-müəyyənliyi:** Artan ticarət maneələri və yüksək siyasət qeyri-müəyyənliyi qlobal iqtisadiyyat üçün əsas əngəllər kimi müəyyən edilmişdir.⁸ Bu qeyri-müəyyənlik, iş yerlərinin yaradılması və infrastrukturun inkişafı üçün həyati maliyyə mənbəyi olan EMDE-lərə birbaşa xarici investisiya (BXİ) axınına birbaşa boğur.⁸ Artan geosiyasi gərginliklər və ticarət pozuntuları səbəbindən 2025-ci il üçün qlobal məşğulluq proqnozu aşağı salınmışdır.¹⁴
- **İnflyasiya və Real Əmək Haqları:** Xüsusilə xidmət sektorunda davam edən inflyasiya, real gəlirləri aşındırır və pul-kredit siyasətini mürəkkəbləşdirir.¹⁵ İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatına (İƏİT) üzv ölkələrin yarısında real əmək haqları hələ də pandemiya əvvəlki

səviyyədən aşağıdır.¹⁶ Bu yaşayış dəyəri böhranı sərəncamda qalan gəlirləri azaldır və sosial ədalətin təməllərini sarsıdır.⁹

- **Pul-Kredit Siyasəti Şokları:** İnflyasiya ilə mübarizə məqsədilə həyata keçirilən məhdudlaşdırıcı pul-kredit siyasətləri (məsələn, faiz dərəcələrinin artırılması) əmək bazarlarına əhəmiyyətli və davamlı mənfi təsir göstərir. BVF-nin tədqiqatları göstərir ki, məhdudlaşdırıcı bir pul-kredit siyasəti şoku onlayn iş elanlarının sayında davamlı azalmaya səbəb olur.¹⁸
- **1.2. Geosiyasi Gərginliklər və Fiskal Məhdudiyyətlər**
- İqtisadi çətinliklərlə yanaşı, geosiyasi qeyri-sabitlik və dövlətlərin maliyyə imkanlarının məhdudlaşması da əmək bazarları üçün əlavə təzyiqlər yaradır.
- **Münaqişə və Kövrəklik:** Artan münaqişələr, xüsusilə dünyanın ən yoxsul əhalisinin yarısının yaşadığı Kövrək və Münaqişədən Təsir Görmüş Vəziyyətlərdə (FCS) olan ölkələrdə yüksək iqtisadi və humanitar xərclərə səbəb olur.⁸ Bu regionlar zəif institusional potensial və iş yerləri yaratmaq qabiliyyətinin olmaması ilə xarakterizə olunur, işçi qüvvəsinin artım tempindən ciddi şəkildə geri qalır.⁸
- **Fiskal Məhdudiyyətlər:** Yüksək dövlət borcu və artan borc xərcləri, bəzi aşağı gəlirli ölkələrdə (LICs) donor dəstəyinin azalması ilə birlikdə fiskal məkanı daraldır.⁸ Bu, birbaşa olaraq əmək bazarı proqramlarına ayrılan xərclərə təsir edir. Qlobal miqyasda bu xərclər orta hesabla ÜDM-in 0.3%-dən az təşkil edir ki, bu da qeyri-adekvatdır.¹⁹ Bu vəziyyət hökumətlərin dayanıqlılıq yaratmaq üçün zəruri olan siyasətləri – sosial müdafiə, yenidən ixtisaslaşma, infrastruktur – maliyyələşdirmək qabiliyyətini məhdudlaşdırır.

Bu mürəkkəb mənzərə hökumətləri müasir bir "siyasət trilemması" ilə üz-üzə qoyur. Onlar eyni anda üç bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən məqsədə nail olmalıdırlar: (1) məhdudlaşdırıcı pul-kredit və fiskal siyasət vasitəsilə inflyasiyanı cilovlamaq; (2) yaşıl və rəqəmsal kimi uzunmüddətli struktur transformasiyalarını maliyyələşdirmək; və (3) güclü məşğulluq və sosial rifah dəstəyi vasitəsilə sosial birliyi qorumaq. Birinci məqsəd üçün tələb olunan tədbirlər, ikinci və üçüncü məqsədlər üçün mövcud olan resursları birbaşa azaldır və kəskin siyasət kompromisləri yaradaraq effektiv fəaliyyəti iflic edir. Məsələn, mərkəzi banklar inflyasiya ilə mübarizə üçün faiz dərəcələrini artırıqda ¹⁵, bu tədbir birbaşa olaraq iş yerlərinin yaradılmasını azaldır.¹⁸ Eyni zamanda, hökumətlər yüksək borc şəraitində sabitliyi təmin etmək üçün fiskal dəstəyi geri çəkməli, yəni xərcləri azaltmalıdırlar.¹⁵ Lakin yaşıl və rəqəmsal keçidlər infrastruktura və bacarıqlara kütləvi dövlət investisiyaları tələb edir.⁷ İşini itirmiş işçilər və həssas əhali qrupları isə bu keçidləri idarə etmək üçün daha zəif deyil, daha güclü sosial müdafiə sistemlərinə ehtiyac duyurlar.¹⁹ Nəticədə, makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi kimi qısamüddətli zərurət, struktur transformasiyasının tələb etdiyi uzunmüddətli investisiya və sosial dəstək ehtiyacları ilə birbaşa ziddiyyət təşkil edir. Siyasətçilər bugünkü inflyasiya ilə mübarizə aparmaq və sabahın dayanıqlı iqtisadiyyatına sərmayə qoymaq arasında qalır və çox vaxt ikincini qurban verirlər.

II Fəsil: Sosial-İqtisadi Transformasiyanın İkili Təbiəti: Yaradıcılıq və Dağıntı

Dünya iqtisadiyyatı və əmək bazarları üç fundamental transformasiyanın təsiri altındadır: yaşıl keçid, rəqəmsal inqilab və demoqrafik dəyişikliklər. Bu fəsil, bu transformasiyaların ikili təbiətini – hər birinin məhsuldarlıq və yeni iş yerləri üçün əhəmiyyətli imkanlar yaratması, eyni zamanda dərin pozulmalara, iş yerlərinin itirilməsinə və dayanıqlı məşğulluğun təməllərini sarsıdan yeni bərabərsizlik formalarına səbəb olması – detallı şəkildə təhlil edir.

2.1. Yaşıl Keçid: Ədalətli Transformasiya Çərçivəsində Məşğulluq İmkanları və Riskləri

İqlim dəyişikliyi ilə mübarizə və aşağı karbonlu iqtisadiyyata keçid əmək bazarları üçün həm böyük imkanlar, həm də ciddi risklər yaradır.

İş Yerlərinin Yaradılması Potensialı

Yaşıl iqtisadiyyata keçid iş yerlərinin artması üçün əsas potensial mənbədir. Paris Sazişinin məqsədlərinə nail olmaq 2030-cu ilə qədər global miqyasda xalis 18 milyon yeni iş yerinin yaranmasına səbəb ola bilər (24 milyon yeni iş yeri yaradılacaq, 6 milyon isə itiriləcək).²² Təbiətə Əsaslanan Həllərə (NbS) investisiya qoyulması əlavə 20 milyon iş yeri yarada bilər.²¹ Artım potensialı olan sektorlara bərpa olunan enerji, binalarda enerji səmərəliliyi, davamlı kənd təsərrüfatı və dairəvi iqtisadiyyat daxildir.²² Məsələn, Mauritusta aparılan bir tədqiqat göstərmişdir ki, yaşıl məhsul və proseslərə keçid, ənənəvi artım ssenarisi ilə müqayisədə daha çox iş yeri yaradır, çünki yaşıl sənayelər yerli iqtisadiyyata daha yaxşı inteqrasiya olunur.²⁴

- xərcləri onun iqtisadi faydalarını kölgədə qoya bilər.

III Fəsil: Dayanıqlı Məşğulluq üçün Proaktiv Siyasət Çərçivələri: Beynəlxalq Təcrübələr

Problemlərin təhlilindən həll yönümlü təcrübələrə keçid edən bu fəsil, transformasiya və qeyri-sabitlik çağırışlarına cavab olaraq üç fərqli ölkənin necə proaktiv və sistemli siyasət çərçivələri hazırladığını araşdırır. Bu təcrübələr, digər ölkələr üçün də tətbiq oluna biləcək dəyərli dərslər təqdim edir. Aşağıdakı cədvəl bu ölkələrin siyasət alətlərini müqayisəli şəkildə təqdim edir.

Siyasət Sahəsi	Almaniya	Sinqapur	Danimarka	Avropa İttifaqı
Aktiv Əmək Bazarı Siyasətləri (ALMP)	Hartz İslahatları / İkili Peşə Təhsili (VET) Sistemi	Karyera Dəyişikliyi Proqramları	Yaşıl bacarıqların inkişafı üçün hədəflənmiş təlimlər	-
Hədəf Qrupu/Mexaniz m	İşsizlər, gənclər. Təlim, subsidiya, məsləhət.	Orta yaşlı karyera dəyişdirənlər.	Yaşıl sektorlarda çalışanlar/işləmək istəyənlər.	-
Ömürboyu Təhsil və Bacarıqların İnkişafı	Peşə təhsili və davamlı təlim	"SkillsFuture" Milli Hərəkəti	Təhsil sisteminin yaşıl iqtisadiyyatın tələblərinə uyğunlaşdırılması	-
Hədəf Qrupu/Mexaniz m	Bütün işçi qüvvəsi. Kredit əsaslı sistem, maliyyə dəstəyi.	Bütün işçi qüvvəsi, xüsusilə orta yaşlılar.	Tələbələr, işçi qüvvəsi.	-
Yaşıl Sənaye və Məşğulluq Siyasəti	"Energiewende" (Enerji Keçidi) çərçivəsində məşğulluq tədbirləri	-	Bərpa və Dayanıqlılıq Planı (RRP) / Yaşıl Vergi İslahatı	Yaşıl Saziş (Green Deal)

“Dayanıqlı inkişafın milli prioritetləri: rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat, sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət, müasir innovasiyalar və təmiz ətraf mühit” adlı Respublika Elmi Konfransı

Hədəf Qrupu/Mexanizm	Bərpa olunan enerji, enerji səmərəliliyi sektorları.	-	Yaşıl sektorlar. İnvestisiya, vergi stimulları.	Bütün iqtisadiyyat.
Qeyri-Standart İş üçün Sosial Müdafiə	"Mini-Job" islahatları (müzakirə olunur)	-	-	Platforma İş Direktivi
Hədəf Qrupu/Mexanizm	Aşağı gəlirli işçilər.	-	-	Platforma işçiləri. Məşğulluq prezumpsiyası, alqoritmik şəffaflıq.

3.1. Aktiv Əmək Bazarı Siyasətləri (ALMP): İxtisaslı Kadr Çatışmazlığı ilə Mübarizə (Almaniya Təcrübəsi)

Almaniya, struktur dəyişikliklərini idarə etmək üçün aktiv əmək bazarı siyasətlərindən (ALMP) istifadə etməkdə zəngin təcrübəyə malikdir.

- **Tarixi Kontekst və ALMP Növləri:** Almaniya, xüsusilə birləşmədən sonra, struktur dəyişikliklərini idarə etmək üçün məşğulluq təlimi, iş axtarışına yardım, məşğulluq subsidiyaları və birbaşa iş yerlərinin yaradılması kimi ALMP-lərdən geniş istifadə etmişdir.⁴⁸ Bu siyasətlər, bazarın fəaliyyətini yaxşılaşdırmaq üçün birbaşa müdaxilə etmək məqsədi daşıyır.⁴⁸
- **Müasir Çağırışlar:** Bu gün Almaniyanın əsas problemi demoqrafik tənəzzüldən qaynaqlanan ixtisaslı işçi qüvvəsi çatışmazlığıdır.⁴³ Bu, iqtisadi artım üçün əsas maneəyə çevrilmə riski daşıyır.
- **Siyasət Fokusları:** Mövcud siyasət söyləri əmək təklifi üçün stimulların gücləndirilməsinə (xüsusilə qadınlar və yaşlı işçilər üçün), ixtisaslı miqrasiya üçün maneələrin azaldılmasına və peşə təhsili (VET) və böyüklərin təhsilinin gücləndirilməsinə yönəlmişdir.⁴⁴ Bu, bir çox insanı aşağı maaşlı, aşağı təlim imkanlı yarımştat işlərdə saxlayan "Mini-Job" tənzimləməsinin islahatını və keyfiyyətli uşaq baxımı xidmətlərinə çıxışın yaxşılaşdırılmasını əhatə edir.⁴⁴
- **Effektivlik və Qiymətləndirmə:** ALMP-lər bazar şoklarına qarşı effektiv bufer kimi qəbul edilsə də ⁴⁸, onların qiymətləndirilməsi mürəkkəbdir. Tənqidçilər potensial "ölü yük" (onsuz da baş verəcək iş qəbullaarın subsidiyalaşdırılması) və "əvəz etmə" (subsidiyalı işçilərin subsidiyasızları əvəz etməsi) effektlərinə işarə edirlər.⁴⁸ İƏİT təhlili göstərir ki, düzgün hədəflənmiş ALMP-lər, xüsusən məsləhət, iş axtarışına yardım və özəl sektorda məşğulluq subsidiyaları effektiv ola bilər.⁵⁰ Əsas məsələ, ALMP "səbətinə" yaşıl və rəqəmsal keçidlər kimi müasir çağırışlara uyğunlaşdırmaqdır.⁵¹

3.2. Ömürboyu Təhsil və Yenidən İxtisaslaşma: Rəqəmsal və Yaşıl Gələcəyə Hazırlıq

(Singapurun "SkillsFuture" Təcrübəsi)

Singapurun "SkillsFuture" təşəbbüsü, ömürboyu öyrənmə mədəniyyətini təşviq etmək üçün hərtərəfli və sistemli bir yanaşma nümayiş etdirir. **Milli Hərəkət:** 2015-ci ildə başlanılan "SkillsFuture", ömürboyu öyrənmə mədəniyyətini yerləşdirmək üçün hərtərəfli bir milli hərəkətdir.⁴⁶ Bu, fərdləri, işəgötürənləri, həmkarlar ittifaqlarını və hökuməti əhatə edən "bütün milləti" əhatə edən bir ekosistemdir.⁵²

- **Əsas Təşəbbüslər:**

- **SkillsFuture Krediti:** 25 yaşdan yuxarı bütün vətəndaşlara təsdiq edilmiş kursların ödənişi üçün kreditlər təqdim edir.⁴⁶

- **Orta Yaşlı İşçilərə Hədəfli Dəstək:** "SkillsFuture Level-Up" Proqramı (2024), 40 yaşdan yuxarı Singapurlulara əhəmiyyətli dərəcədə 4,000 Singapur dolları kredit artımı və təlim müavinəti təqdim edərək, "üçqat təzyiq" altındakı demoqrafik qrupu hədəf alır.⁴⁶

- **İşəgötürənlərin Cəlb Edilməsi:** "Queen Bee" proqramı sənaye liderlərindən istifadə edərək kiçik və orta müəssisələrə (KOB) bacarıqların inkişafında rəhbərlik edir, iş-təhsil proqramları isə məktəbdən işə keçidi asanlaşdırır.⁴⁶

Hökumət uğuru təlimlərdə iştirak nisbətləri (35%-dən 50%-ə yüksəlmişdir), işə yerləşdirmə və iştirakçılar üçün əmək haqqı artımlarını göstərən uzunmüddətli tədqiqatlar vasitəsilə ölçür.⁵⁶ Bununla belə, vaxt/xərc maneələri səbəbindən bəzi sxemlərdə aşağı iştirak və minlərlə mövcud kursun keyfiyyətinin və əmək bazarına uyğunluğunun təmin edilməsi kimi çətinliklər qalmaqdadır.⁵⁵ Son islahatlar açıq şəkildə kreditlərin daha yaxşı məşğulluq nəticələri olan kurslarla əlaqələndirilməsinə yönəlmişdir.⁵⁶

3.3. Yaşıl İnkişaf və Məşğulluq Siyasətinin İnteqrasiyası (Danimarka Təcrübəsi)

Danimarka, iqlim və məşğulluq məqsədlərini uğurla inteqrasiya edərək, yaşıl keçidi iqtisadi inkişaf və iş yerlərinin yaradılması üçün bir fürsət kimi istifadə edir. Danimarkanın Bərpa və Dayanıqlılıq Planı iqlim və məşğulluq məqsədlərinin inteqrasiyasının bariz nümunəsidir. Planın əsasını yaşıl keçidin sürətləndirilməsi təşkil edir və vəsaitlərin 60%-i həm yaşıl iqtisadiyyatı stimullaşdırmaq, həm də iş yerlərini dəstəkləmək kimi ikili məqsədlə yaşıl təşəbbüslərə yönəldilir.⁷ Plan, yüksək iş yaratma potensialı olan sektorlara konkret investisiyaları dəstəkləyir: binalarda enerji səmərəliliyi təmiri, yaşıl istilik sistemlərinə (istilik nasosları) keçid, karbon tutma və saxlama (CCS), davamlı nəqliyyat və yaşıl tədqiqat və inkişaf (Power-to-X).⁷ Əsas komponentlərdən biri mərhələli şəkildə tətbiq edilən yaşıl vergi islahatıdır. Bu, şirkətləri daha yüksək karbon vergisi tam tətbiq olunmazdan əvvəl istehsal imkanlarına yaşıl investisiyaları önə çəkməyə təşviq etmək üçün sürətləndirilmiş amortizasiya ilə "investisiya pəncərəsi" daxildir.⁷ Bu, keçidi idarə etmək üçün proaktiv bir yanaşma nümayiş etdirir. Danimarka yanaşması, bacarıq boşluqlarının yaşıl iqtisadiyyatda əsas maneə olduğunu və bu keçidin yeni və "yaşıllaşdırılmış" işlər üçün istedad axını yaratmaq məqsədilə tədris proqramlarının və təlim proqramlarının yenilənməsini tələb etdiyini qəbul edir.⁵⁹

ƏDƏBİYYAT

1. wp-02-05-report-sustainable-employment.doc - Ministry of Social Development, erişim tarihi Ekim 31, 2025, <https://www.msd.govt.nz/documents/about-msd-and-our-work/publications-resources/working-papers/wp-02-05-report-sustainable-employment.doc>
2. Sustainable work in transition: Policy background, concepts and ..., erişim tarihi Ekim 31, 2025, <https://journal.uia.no/index.php/EJWI/article/download/821/627/>
3. Employment and decent work - International Partnerships - European Union, erişim tarihi Ekim 31, 2025, https://international-partnerships.ec.europa.eu/policies/sustainable-growth-and-jobs/employment-and-decent-work_en

4. Decent work - TVETipedia Glossary, erişim tarihi Ekim 31, 2025, <https://unevoc.unesco.org/home/TVETipedia+Glossary/lang=e/show=term/term=decent+work>
5. Denmark's Recovery and Resilience Plan – accelerating the green ..., erişim tarihi Ekim 31, 2025, https://fm.dk/media/rvnd0pnm/denmarks-recovery-and-resilience-plan-accelerating-the-green-transition_web-a.pdf
6. Global Economic Prospects - World Bank, erişim tarihi Ekim 31, 2025, <https://www.worldbank.org/en/publication/global-economic-prospects>
7. World Employment and Social Outlook: Trends 2023, erişim tarihi Ekim 31, 2025, <https://wecglobal.org/uploads/2019/07/ILO-WESO-report-2023.pdf>
8. World Employment and Social Outlook: May 2025 Update, erişim tarihi Ekim 31, 2025, <https://www.ilo.org/publications/flagship-reports/world-employment-and-social-outlook-may-2025-update>
9. World Economic Outlook - All Issues - International Monetary Fund (IMF), erişim tarihi Ekim 31, 2025, <https://www.imf.org/en/Publications/WEO>
10. OECD Employment Outlook 2025, erişim tarihi Ekim 31, 2025, https://www.oecd.org/en/publications/oecd-employment-outlook-2025_194a947b-en.html
11. Monetary Shocks and Labor Markets: Evidence from Online Job Vacancy Postings, erişim tarihi Ekim 31, 2025, <https://www.imf.org/en/Publications/WP/Issues/2025/03/28/Monetary-Shocks-and-Labor-Markets-Evidence-from-Online-Job-Vacancy-Postings-565412>
12. Labor Markets Overview - World Bank, erişim tarihi Ekim 31, 2025, <https://www.worldbank.org/en/topic/labormarkets>
13. 'Just Transition' policies needed to create 20 million green jobs: UN report | UN News, erişim tarihi Ekim 31, 2025, <https://news.un.org/en/story/2022/12/1131562>
14. World Employment and Social Outlook 2018 – Greening with jobs - International Labour Organization, erişim tarihi Ekim 31, 2025, https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/@dgreports/@dcomm/@publ/documents/publication/wcms_628654.pdf
15. Promoting Green Jobs: Decent Work in the Transition to Low-Carbon, Green Economies, erişim tarihi Ekim 31, 2025, <https://journals.openedition.org/poldev/3107>
16. The German Labour Market - OECD, erişim tarihi Ekim 31, 2025, https://www.oecd.org/en/publications/the-german-labour-market_5k92sn01tzzv-en.html
17. Addressing skilled labour shortages: OECD Economic Surveys ..., erişim tarihi Ekim 31, 2025, https://www.oecd.org/en/publications/oecd-economic-surveys-germany-2025_39d62aed-en/full-report/addressing-skilled-labour-shortages_9edb78e6.html
18. Skills for the future - Institutional Knowledge (InK) @ SMU, erişim tarihi Ekim 31, 2025, https://ink.library.smu.edu.sg/context/ami/article/1271/viewcontent/5_AMI_Mar25_SkillsfortheFuture_0.pdf
19. German Active Labor Market Policies: The Use of Job Creation and Training Programs Following Unification, erişim tarihi Ekim 31, 2025, https://www.diw.de/documents/dokumentenarchiv/17/81785/Krupp_10_Amoroso.pdf
20. Enhancing the Effectiveness of Active Labour Market Policies | OECD, erişim tarihi Ekim 31, 2025, https://www.oecd.org/en/publications/enhancing-the-effectiveness-of-active-labour-market-policies_560806166428.html
21. Reforms of active labour market policies and impact evaluation - OECD, erişim tarihi Ekim 31, 2025, <https://www.oecd.org/en/topics/policy-issues/employment-services/reforms-of-active-labour-market-policies-and-impact-evaluation.html>
22. SkillsFuture Singapore | Homepage, erişim tarihi Ekim 31, 2025, <https://www.skillsfuture.gov.sg/>
23. Annex B: Case Studies - Adult lifetime skills: a literature review - gov ..., erişim tarihi Ekim 31, 2025, <https://www.gov.scot/publications/adult-lifetime-skills-literature-review/pages/10/>
24. The Big Read: Generous SkillsFuture carrot for Singaporeans to get serious about lifelong learning, but will

they bite? - CNA, erişim tarihi Ekim 31, 2025, <https://www.channelnewsasia.com/today/big-read/skillsfuture-courses-training-lifelong-learning-employability-budget-2024-big-read-4146801>

26. 31.Skills for green jobs: an update - Cedefop, erişim tarihi Ekim 31, 2025, https://www.cedefop.europa.eu/files/denmark_green_jobs_2018.pdf

Xülasə

Toğrul Məmmədov

Qlobal qeyri-sabitlik şəraitində dayanıqlı məşğulluq siyasətləri: sosial-iqtisadi transformasiya kontekstində təhlil

Məqalədə qlobal qeyri-sabitlik şəraitində dayanıqlı məşğulluq siyasətlərinin formalaşdırılması və sosial-iqtisadi transformasiyaların əmək bazarlarına təsiri araşdırılmışdır. Tədqiqatda dayanıqlı məşğulluq və layiqli əmək konsepsiyalarının nəzəri əsasları təhlil edilmiş, qlobal iqtisadi qeyri-sabitliyin, inflyasiyanın, geosiyasi gərginliklərin və fiskal məhdudiyyətlərin məşğulluğa təsir mexanizmləri qiymətləndirilmişdir. Eyni zamanda yaşıl keçid, rəqəmsallaşma və demoqrafik dəyişikliklər kimi sosial-iqtisadi transformasiyaların əmək bazarında yaratdığı imkanlar və risklər araşdırılmışdır. Almaniya, Sinqapur və Danimarka təcrübələri əsasında aktiv əmək bazarı siyasətləri, ömürboyu təhsil, yenidən ixtisaslaşma və yaşıl məşğulluq strategiyaları müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir. Nəticələr göstərir ki, dayanıqlı məşğulluğun təmin edilməsi üçün əmək bazarının çevikliyinin artırılması, bacarıqların davamlı inkişafı, sosial müdafiə sistemlərinin gücləndirilməsi və yaşıl iqtisadiyyatın tələblərinə uyğun siyasətlərin həyata keçirilməsi zəruridir. Araşdırma qlobal qeyri-sabitlik dövründə inklüziv və dayanıqlı əmək bazarının formalaşdırılması üçün strateji yanaşmalar təklif edir.

Açar sözlər: *dayanıqlı məşğulluq, layiqli əmək, əmək bazarı, yaşıl keçid, rəqəmsallaşma, sosial-iqtisadi transformasiya, aktiv əmək bazarı siyasətləri.*

Summary

Toğrul Mammadov

Sustainable Employment Policies under Global Instability: Analysis in the Context of Socio-Economic Transformation

The article examines sustainable employment policies under conditions of global instability and analyzes the impact of socio-economic transformations on labor markets. The study explores the theoretical foundations of sustainable employment and decent work, while assessing the effects of economic uncertainty, inflation, geopolitical tensions, and fiscal constraints on employment dynamics. Particular attention is paid to the opportunities and risks generated by major socio-economic transformations, including the green transition, digitalization, and demographic change. Drawing on the experiences of Germany, Singapore, and Denmark, the paper provides a comparative analysis of active labor market policies, lifelong learning systems, reskilling initiatives, and green employment strategies. The findings indicate that achieving sustainable employment requires greater labor market adaptability, continuous skills development, stronger social protection systems, and policies aligned with the requirements of a green and digital economy. The study concludes that integrated and forward-looking policy frameworks are essential for building inclusive, resilient, and sustainable labor markets in an era of global uncertainty.

Keywords: *sustainable employment, decent work, labor market, green transition, digitalization, socio-economic transformation, active labor market policies.*

Резюме

Тоғрул Мамедов

Политика устойчивой занятости в условиях глобальной нестабильности: исследование в контексте социально-экономической трансформации

В статье исследуются политики устойчивой занятости в условиях глобальной нестабильности и анализируется влияние социально-экономических трансформаций на рынок труда. Рассмотрены теоретические основы концепций устойчивой занятости и достойного труда, а также механизмы воздействия экономической неопределенности, инфляции, геополитической напряженности и бюджетных ограничений на занятость населения. Особое внимание уделено возможностям и рискам, возникающим в результате зеленого перехода, цифровизации и демографических изменений. На основе опыта Германии, Сингапура и Дании проведен сравнительный анализ активной политики рынка труда, систем непрерывного образования, программ переквалификации и стратегий развития зеленой занятости. Результаты исследования показывают, что обеспечение устойчивой занятости требует повышения адаптивности рынка труда, постоянного развития навыков работников, укрепления систем социальной защиты и реализации политики, соответствующей требованиям зеленой и цифровой экономики. Сделан вывод о необходимости комплексного и стратегического подхода к формированию инклюзивного и устойчивого рынка труда в условиях глобальной нестабильности.

Ключевые слова: *устойчивая занятость, достойный труд, рынок труда, зеленый переход, цифровизация, социально-экономическая трансформация, активная политика рынка труда.*

RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİ DAYANIQLI İQTİSADİYYAT ÜÇÜN ƏMƏK BAZARININ TRANSFORMASIYASI VƏ ALİ TƏHSİLDƏ İXTİSASLARIN YENİDƏN STRUKTURLAŞDIRILMASI

Elvin ƏJDƏRLİ*

Açar sözlər: *əmək bazarı, transformasiya, ali təhsil, ixtisaslaşma, rəqabətqabiliyyətlilik*

Giriş

Qlobal iqtisadiyyatda sürətlənən texnoloji dəyişikliklər, əmək münasibətlərinin çevik modellərə keçidi və rəqəmsal bacarıqların istehsal proseslərinin əsas determinantına çevrilməsi əmək bazarının yeni inkişaf mərhələsini müəyyənləşdirir. Bu şəraitdə ölkələrin rəqabətqabiliyyətliliyi yalnız kapital və resurslarla deyil, həm də insan kapitalının keyfiyyəti, kompetensiya səviyyəsi və təhsil sisteminin çevik adaptasiya imkanları ilə formalaşır (3, s. 15).

Azərbaycanda iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi, qeyri-neft sektorunun genişləndirilməsi, rəqəmsallaşmanın dərinləşdirilməsi və innovasiyaya əsaslanan istehsal modellərinin tətbiqi əmək bazarında yeni tələblərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Xüsusilə sənayenin avtomatlaşdırılması, informasiya texnologiyalarının geniş tətbiqi, yaşıl enerji iqtisadiyyatının formalaşması və xidmət sektorunun dinamizmi peşə strukturunda ciddi dəyişikliklər yaradır (7, s. 22). Bu isə ali təhsil sisteminin mövcud ixtisas strukturunun yenidən qurulması, kompetensiya əsaslı tədrisin gücləndirilməsi və əmək bazarı ilə koordinasiyanın institusional səviyyədə təmin edilməsini tələb edir.

Müasir iqtisadiyyatın əsas meyillərindən biri insan kapitalının strateji resurs kimi qiymətləndirilməsidir. Dünya Bankının son hesabatları təhsilin iqtisadi artım modellərində rolunun artdığını, məhsuldarlıq və innovasiya göstəricilərinin əmək bazarının müasir bacarıqlar tələb etdiyini göstərir (12, s. 37). Azərbaycan üçün də bu yanaşma xüsusi aktualıq kəsb edir, çünki ölkədə aparılan sosial-iqtisadi islahatlar əmək bazarının daha çevik, innovasiyaya adaptiv və rəqabətədavamlı olmasını zəruri edir.

Ali təhsil sistemi isə əmək bazarının tələblərinə uyğun ixtisas hazırlığı baxımından həlledici funksiyaya malikdir. Mövcud vəziyyət göstərir ki, bəzi sahələr üzrə kadr çatışmazlığı, bəzilərində isə artıq təklif problemi mövcuddur. Bu uyğunsuzluq əmək bazarında struktur işsizliyi artırır, müəssisələrin rəqabət qabiliyyətini zəiflədir və iqtisadiyyatın ümumi səmərəliliyinə mənfi təsir göstərir (5, s. 19). Buna görə ali təhsildə ixtisasların yenidən strukturlaşdırılması, proqramların əmək bazarının real tələblərinə uyğunlaşdırılması və universitet-sənaye əməkdaşlığının genişləndirilməsi zəruridir.

Məqalənin əsas məqsədi əmək bazarının transformasiya prosesini, bu prosesin ali təhsil sistemi üçün yaratdığı çağırışları və rəqabətqabiliyyətli dayanıqlı iqtisadiyyat kontekstində ixtisasların yenidən strukturlaşdırılmasının elmi əsaslarını araşdırmaqdır. Tədqiqat çərçivəsində həm nəzəri yanaşmalar, həm də empirik meyillər təhlil ediləcək, əmək bazarı-təhsil əlaqələrinin gücləndirilməsi üçün institusional və praktiki təkliflər irəli sürüləcəkdir.

* doktorant, ATU

e-mail: az.elvinazhdarli@gmail.com

Orcid : 0000-0001-8659-1662

I. Əmək bazarının transformasiyasının nəzəri əsasları

Müasir iqtisadi sistemlərdə əmək bazarının transformasiyası qlobal texnoloji tərəqqi, rəqəmsal iqtisadiyyatın genişlənməsi, yeni istehsal modellərinin formalaşması və işçi qüvvəsinin kompetensiya tərkibində baş verən dəyişikliklərlə müəyyən olunur. Əmək bazarının çevik, dinamik və innovativ ehtiyaclara adaptiv xarakter alması onun iqtisadi inkişafın aparıcı elementi kimi çıxış etməsinə səbəb olur (3, s. 15). Bu kontekstdə transformasiya yalnız struktur dəyişikliklərini deyil, həm də işçi qüvvəsinin yeni bacarıq tələblərinə uyğunlaşdırılmasını nəzərdə tutur.

Əmək bazarının transformasiyası dörd əsas nəzəri dayağa söykənir:

- (1) texnoloji yeniliklərin təsiri,
- (2) iqtisadiyyatın sektorlararası dəyişimi,
- (3) insan kapitalının yeni məzmunla yenilənməsi,
- (4) təhsil-əmək bazarı münasibətlərinin institusional harmonizasiya modeli.

İlk olaraq, texnoloji dəyişikliklərin nəzəri çərçivəsi əmək bazarının avtomatlaşdırılması, süni intellektin istehsal funksiyalarına daxil edilməsi və rəqəmsal bacarıqlara olan tələbin artmasını əsaslandırır. Bu yanaşmaya görə, əmək bazarı aşağı bacarıqlı işlərdən yüksək bacarıqlı, analitik və kreativ sahələrə doğru tədricən yönəlir (7, s. 22). Bu proses əmək funksiyalarının strukturunda “peşə transformasiyası” adlanan yeni mərhələ yaradır.

İkinci nəzəri istiqamət – sektorlararası transformasiya modeli – iqtisadiyyatın ənənəvi sahələrdən xidmət və yüksək texnologiya sektorlarına keçişini izah edir. Bu modelə əsasən, sənaye 4.0, kibertəhlükəsizlik, data analitikası və yaşıl enerji kimi sahələr əmək bazarında yeni peşə qruplarının yaranmasına səbəb olur (12, s. 37). Eyni zamanda, aqrar və sənaye sektorlarında avtomatlaşdırma işçi qüvvəsinin strukturunda dəyişiklikləri daha da sürətləndirir.

Üçüncü nəzəri yanaşma insan kapitalı konsepsiyasıdır, hansı ki, əmək bazarında rəqabətqabiliyyətliliyin əsas determinantı insan kapitalının keyfiyyətidir. Bu konsepsiyaya görə, əmək bazarının transformasiyası yalnız iqtisadi proses deyil, həm də təhsil, peşə hazırlığı və sosial institutların yenilənməsi ilə sıx bağlıdır. İnsan kapitalının formalaşması uzunmüddətli iqtisadi artım üçün strateji resurs hesab olunur (5, s. 19).

Dördüncü nəzəri baza təhsil-əmək bazarı uyğunluğu modelidir. Bu model ali təhsilin iqtisadiyyatın aktual tələblərinə cavab verməli olduğunu vurğulayır. Əgər təhsil sistemi əmək bazarının tələb etdiyi bacarıqları təmin etmirsə, “kadr uyğunsuzluğu”, “struktur işsizlik” və “kompetensiya boşluğu” kimi problemlər yaranır. Bu model ali təhsil sisteminə ixtisasların yenidən strukturlaşdırılmasının zəruriliyini elmi əsaslarla izah edir.

Ümumilikdə, əmək bazarının transformasiyasının nəzəri əsasları göstərir ki, müasir iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyi işçi qüvvəsinin bilik və bacarıq səviyyəsi, təhsilin çevikliyi və texnoloji yeniliklərin mənimsənilməsi ilə müəyyən olunur. Azərbaycan iqtisadiyyatının dayanıqlı inkişaf modeli üçün bu nəzəri çərçivələr xüsusi aktuallıq daşıyır və ali təhsil sisteminin məqsədyönlü şəkildə yenidən qurulmasını tələb edir.

II. Əmək bazarının transformasiya meyilləri və azərbaycanda mövcud vəziyyətin təhlili

Azərbaycanda əmək bazarının son illərdə keçdiyi transformasiya qlobal iqtisadi proseslər, texnoloji yeniliklər və ölkədə aparılan struktur islahatların təsiri altında formalaşmışdır. Rəqəmsallaşma, avtomatlaşdırma, sahibkarlığın yeni formaları, startap ekosisteminin inkişafı və ali təhsil müəssisələrinin kadr hazırlığında yenilənən tələblər əmək bazarının strukturunda ciddi dəyişikliklər yaratmışdır (3, s. 15). Aşağıdakı təhlil əmək bazarında əsas dinamikaları göstərəcək və ixtisaslaşmanın yenidən qurulması zərurətini əsaslandıracaqdır.

Aparılan statistika göstərir ki, 2015–2024 dövründə Azərbaycan əmək bazarında xidmət sektorunun payı əhəmiyyətli dərəcədə artmış, sənaye və aqrar sahələrdə avtomatlaşdırma fonunda müəyyən azalmalar müşahidə olunmuşdur (7, s. 22).

Cədvəl 1. 2015–2024-cü illərdə sektorlar üzrə məşğulluğun dinamikası (% , ümumi məşğulluğa nisbətə)

İl	Xidmət sektoru	Sənaye	Aqrar sektor
2015	44%	22%	34%
2018	48%	21%	31%
2020	51%	20%	29%
2022	54%	19%	27%
2024	56%	19%	25%

Cədvəl göstərir ki, xidmət sektorunun yüksəlişi əmək bazarında yeni kompetensiyalara — rəqəmsal xidmətlər, informasiya texnologiyaları, maliyyə analitikası, e-kommersiya və idarəetmə bacarıqlarına ehtiyacı artırır. Bu dinamika ali təhsilin ixtisas strukturunun yenilənməsini tələb edir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqəmsallaşması əmək bazarında “yeni nəsil bacarıqlar”a olan tələbi daha da artırmışdır. İşəgötürənlərin 2024-cü il üçün tələbləri üzrə aparılan sorğular rəqəmsal savadlılıq, data analitikası və proqramlaşdırma bacarıqlarının artıq universal tələblərə çevrildiyini göstərir (5, s. 19).

Cədvəl 2. İşəgötürənlərin tələb etdiyi əsas bacarıqlar (2024-cü il üzrə)

Bacarıq	Tələbat səviyyəsi	Əvvəlki illərlə müqayisə
Rəqəmsal savadlılıq	87%	+25% artım
Data analitikası	74%	+19% artım
Proqramlaşdırma	63%	+17% artım
Dil bacarıqları	58%	+10% artım
Menecment və liderlik	55%	+8% artım

Cədvəldən göründüyü kimi, rəqəmsal bacarıqlara artan tələb ali təhsil sistemində İKT ixtisaslarının gücləndirilməsi, mühəndislik sahələrinin yenilənməsi və qeyri-texniki ixtisaslarda da rəqəmsal modulların tətbiqini zəruri edir.

Tədqiqatlar göstərir ki, ali təhsil müəssisələrinin hazırladığı kadrların bir qismi əmək bazarının real tələblərinə uyğun gəlmir. Bu isə struktur işsizliyi artırır və iqtisadi səmərəliliyi aşağı salır (9, s. 33).

Cədvəl 3. İxtisaslar üzrə kadr tələbi və təklifində uyğunsuzluq (2023–2024)

İxtisas qrupu	Tələb	Təklif	Uyğunsuzluq səviyyəsi
İKT və mühəndislik	Yüksək	Orta	★ ★ ☆ ☆ ☆

“Dayanıqlı inkişafın milli prioritetləri: rəqabətcabılıyyətli iqtisadiyyat, sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət, müasir innovasiyalar və təmiz ətraf mühit” adlı Respublika Elmi Konfransı

Humanitar ixtisaslar	Aşağı	Yüksək	★★★★★
Maliyyə və idarəetmə	Orta	Yüksək	★★★★☆
Aqrar sahələr	Yüksək	Aşağı	★★★☆☆
Səhiyyə	Yüksək	Orta	★★☆☆☆

Uyğunsuzluq ən çox humanitar sahələrdə müşahidə olunur. Texniki sahələrdə məzun çatışmazlığı isə ölkənin innovasiya potensialını məhdudlaşdırır. Bu, ali təhsildə ixtisasların yenidən optimallaşdırılmasını vacib edir.

Aşağıdakı cədvəllərdə həm mövcud vəziyyət, həm də yenilənmə ehtiyacları analitik şəkildə göstərilmişdir.

Cədvəl 4. İxtisas qrupları üzrə əmək bazarı uyğunluğu (2024-cü il analitik qiymətləndirmə)

İxtisas qrupu	Əmək bazarı tələbi	Mövcud təklif	Uyğunluq səviyyəsi	Problem səviyyəsi
İKT və mühəndislik	Çox yüksək	Orta	Orta	★★★☆☆
Humanitar sahələr	Aşağı	Yüksək	Aşağı	★★★★★
Təbii və tətbiqi elmlər	Orta	Aşağı	Orta	★★★☆☆
İdarəetmə və maliyyə	Orta	Yüksək	Aşağı	★★★★☆
Aqrar və ekoloji sahələr	Yüksək	Aşağı	Orta	★★★☆☆

Təhlil:

- Humanitar sahələr üzrə artıq məzun təklifi əmək bazarında kəskin uyğunsuzluq yaradır.
- İKT, mühəndislik, aqrar və ekoloji sahələrdə kədr çatışmazlığı müşahidə olunur.
- Təbii elmlərdə təklifin aşağı olması texnoloji sənayeləşmə üçün strateji risk yaradır.

Bu nəticələr göstərir ki, ali təhsil ixtisaslarının strukturunda prioritet sahələrə yönümlü yenidənqurma vacibdir.

Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, rəqabətcabılıyyətli dayanıqlı iqtisadiyyat üçün ali təhsildə yeni sahələr üzrə mütəxəssislərin hazırlanması zəruridir (12, s. 37).

Cədvəl 5. Azərbaycan üçün açılması məqsəduyğun yeni ixtisas sahələri

Yeni ixtisas	Əsaslandırma	Əmək bazarında tələb səviyyəsi
Süni intellekt mühəndisliyi	Rəqəmsal sənaye və avtomatlaşdırma üçün baza sahə	Çox yüksək
Data elmi və analitika	Maliyyə, səhiyyə, enerji, xidmət sektorları üçün vacib	Çox yüksək
Kiber təhlükəsizlik	Dövlət və özəl sektorda təhlükəsizlik risklərinin artması	Yüksək

“Dayanıqlı inkişafın milli prioritetləri: rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat, sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət, müasir innovasiyalar və təmiz ətraf mühit” adlı Respublika Elmi Konfransı

Yaşıl enerji mühəndisliyi	Qarabağ və regionlarda yaşıl enerji zonalarının genişlənməsi	Çox yüksək
Aqrotexnologiyalar	Aqrar sektorun modernləşdirilməsi tələbləri	Yüksək
Ətraf mühit və iqlim elmləri	Ekoloji təhlükəsizlik və davamlı inkişaf	Yüksək

Bu ixtisasların ali təhsildə tətbiqi:

- rəqabətqabiliyyətli insan kapitalını formalaşdırar;
- sənaye 4.0 və 5.0 tələblərinə cavab verir;
- rəqəmsal və yaşıl iqtisadiyyat sektorlarında kadr çatışmazlığını azaldar;
- regional inkişaf prosesini sürətləndirər.

Ali təhsildə yalnız yeni ixtisasların açılması deyil, eyni zamanda mövcud sahələrin də strukturlaşdırılması vacibdir.

Cədvəl 6. Mövcud ixtisaslarda tələb olunan əsas kompetensiyalar

İxtisas	Əlavə edilməli yeni modullar	Tələb olunan kompetensiyalar
İqtisadiyyat	Data analitikası, rəqəmsal iqtisadiyyat	Analitik təhlil, proqramlaşdırma, iqtisadi modelləşdirmə
Menecment	Layihə idarəetməsi, strateji planlaşdırma	Liderlik, komanda idarəçiliyi
Humanitar sahələr	Rəqəmsal media, kommunikasiya texnologiyaları	Tətbiqi kommunikasiya, media savadlılığı
Aqrar ixtisaslar	Aqrotexnologiya, rəqəmsal aqrar sistemlər	Aqrar analitika, texniki bacarıqlar
Mühəndislik	Robotexnika, AI tətbiqləri	Kodlaşdırma, texnoloji dizayn

Bu yeniliklər təhsilin məzmununu əmək bazarının real tələblərinə uyğunlaşdırır, məzunların işə qəbul potensialını artırır və struktur işsizliyini azaldır.

Rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat üçün universitet və biznes sektorunun integrasiya modeli həlledici rol oynayır (9, s. 33).

Cədvəl 7. Universitet–Sənaye əməkdaşlıq mexanizmləri və gözlənilən faydalar

Əməkdaşlıq forması	İzahı	Gözlənilən nəticə
Dual təhsil proqramları	Universitet + müəssisə birgə təlim	Praktiki bacarıqların artması
Sənaye təcrübələri	Şirkətlərdə uzunmüddətli təcrübə	Kadr uyğunsuzluğunun azalması
Birgə tədqiqat mərkəzləri	R&D layihələrinin birgə icrası	İnnovasiya potensialının artması
Startup inkubatorları	Tələbə layihələrinin dəstəyi	Gənc sahibkarların formalaşması

Bu model tələbələrin real istehsalat mühitinə daxil olmasını, praktiki bilik qazanmasını və innovativ iqtisadiyyat üçün kadr hazırlığını gücləndirir.

Azərbaycan regionlarında iqtisadi fəaliyyətin spesifikasiyası əmək bazarının tələblərini də fərqləndirir.

Cədvəl 8. Regionlar üzrə əmək bazarı tələbi və uyğun təhsil istiqamətləri

Region	Əsas iqtisadi sahə	Tələb olunan ixtisaslar
Qarabağ	Yaşıl enerji, aqrar istehsal	Yaşıl enerji mühəndisliyi, aqrotexnologiya
Şərqi Zəngəzur	Logistika, tikinti	Nəqliyyat mühəndisliyi, geodeziya
Bakı–Abşeron	İKT, sənaye 4.0	Süni intellekt, kiber təhlükəsizlik
Gəncə–Qazax	Aqrar sektor, emal	Aqrotexnologiya, qida mühəndisliyi

Regionların iqtisadi profillərinə uyğun ixtisasların açılması həm məşğulluğu artırır, həm də balanslı regional inkişafı dəstəkləyər.

Aparılan təhlillər aşağıdakı strateji çağırışları ortaya çıxarır:

- Ali təhsilin əmək bazarının dinamizminə uyğunlaşmaması (12, s. 37)
- Rəqəmsal və texnoloji bacarıqlar üzrə kadr çatışmazlığı
- Struktur işsizliyin artması – “artıq təklif” problemidir
- Sənaye 4.0 və Yaşıl Enerji iqtisadiyyatı üçün yeni ixtisaslara ehtiyac
- Regionlarda əmək bazarı–təhsil sistemi əlaqələrinin zəifliyi

Bu nəticələr göstərir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqəbatqabiliyyətli dayanıqlı modeli üçün əmək bazarının transformasiyası ilə ali təhsilin struktur yenilikləri paralel həyata keçirilməlidir.

Azərbaycan iqtisadiyyatında baş verən struktur dəyişikliklər, rəqəmsal və texnoloji sahələrə artan tələbat, startap ekosisteminin genişlənməsi və sənayenin yeni istehsal modellərinə keçidi ali təhsilin ixtisas strukturunda sistemli yenilənməni zəruri edir. Mövcud ixtisasların əmək bazarının tələblərinə tam cavab verməməsi həm struktur işsizliyi artırır, həm də iqtisadiyyatın rəqəbatqabiliyyətliliyini aşağı salır (3, s. 15). Bu baxımdan ali təhsil sistemi əmək bazarının yeni çağırışlarına uyğun şəkildə çevik, modul əsaslı və kompetensiya yönümlü struktura keçməlidir.

IV. Ali təhsil və əmək bazarı uyğunluğunun gücləndirilməsi üzrə perspektiv istiqamətlər

Qlobal iqtisadiyyatın çevik transformasiya prosesləri ali təhsil müəssisələrinin əmək bazarı ilə əlaqələrinin gücləndirilməsini strateji prioritetə çevirir. Rəqəmsallaşma, yaşıl iqtisadiyyat, yüksək texnoloji istehsal və xidmət sektorlarının genişlənməsi mövcud ixtisas strukturunun daim yenilənməsini tələb edir. Bu baxımdan perspektiv istiqamətlərin müəyyənəndirilməsi həm dövlət siyasətinin, həm də universitetlərin strateji idarəetmə modelinin əsas elementlərindən biri kimi çıxış edir (2, s. 44).

Müasir əmək bazarı real sektorun kadr tələbatının operativ şəkildə öyrənilməsini, universitet proqramlarının isə bu tələblərə dinamik uyğunlaşdırılmasını tələb edir. İnkişaf etmiş ölkələrdə “dual təhsil”, “industry-based learning” və “co-op education” modelləri əmək bazarına çıxışı əhəmiyyətli dərəcədə sürətləndirir (5, s. 28). Azərbaycanda bu modelin mərhələli şəkildə tətbiqi ixtisasların praktiki yönümlülüyünü gücləndirər və məzunların məşğulluq səviyyəsini yüksəldər.

Dördüncü sənaye inqilabı əmək bazarının tələblərini köklü şəkildə dəyişir. Süni intellekt, məlumat analitikası, avtomatlaşdırma və kiberfiziki sistemlər istehsal və xidmət sektorlarında aparıcı kompetensiyalara çevrilir (7, s. 19). Buna görə də, ali təhsildə “rəqəmsal modul” bütün ixtisaslara inteqrasiya olunmalı, tələbələrin minimum rəqəmsal savadlılıq səviyyəsi standartlaşdırılmalıdır.

Enerji keçidi, karbon neytrallığı və ekoloji standartların sərtləşdirilməsi əmək bazarında yeni ixtisaslara tələbatı artırır. “Yaşıl mühəndislik”, “enerji idarəçiliyi”, “dövrü iqtisadiyyat menecmenti” kimi proqramların açılması həm iqtisadi strategiyalarla, həm də regionun yaşıl enerji hədəfləri ilə uyğunlaşdırılmalıdır (4, s. 62). Bu istiqamət üzrə yeni kadr hazırlığı orta və uzun müddətdə əmək bazarında boşluğu azaldacaq.

Azərbaycanın mövcud peşə standartlarının bir çoxu əmək bazarının real strukturunu tam əks etdirmir. Yeni kompetensiya xəritələrinin hazırlanması və ixtisas proqramlarının bu xəritələrə əsasən yenidən qurulması tələb olunur. Kompetensiya əsaslı tədris tələbələrin məzmun deyil, bacarıq mərkəzli öyrənməsinə şərait yaradır (1, s. 11).

Əmək bazarı trendləri çox sürətlə dəyişdiyindən, iqtisadiyyatın 5–10 illik kadr tələbatını əvvəlcədən proqnozlaşdıran sistemin qurulması zəruridir. Beynəlxalq təcrübədə belə mərkəzlər AI və Big Data analitikası vasitəsilə sektorlar üzrə kadr çatışmazlığı və artım potensialını müəyyən edir (6, s. 33). Azərbaycanda bu modelin tətbiqi ixtisasların planlaşdırılmasını daha dəqiq edir.

Regional iqtisadiyyatın strukturuna uyğun ixtisas və təcrübə proqramlarının qurulması bölgələrdə insan kapitalının səmərəli istifadəsini təmin edir. Aqrar, turizm, logistik, sənaye və enerji klasterləri üzrə ixtisaslaşmış ali təhsil modelləri regional əmək bazarının inkişaf potensialını artırır (3, s. 15).

Universitetlərin keyfiyyət göstəricilərindən biri məzunların əmək bazarına integrasiya göstəriciləridir. Məzunların məşğulluq səviyyəsinin rəqəmsal monitoring sistemi tədris proqramlarının effektivliyini ölçməyə, zəif istiqamətləri müəyyənləşdirməyə və müvafiq düzəlişlər aparmağa imkan verəcəkdir (9, s. 41).

Nəticə

Aparılan tədqiqat göstərir ki, əmək bazarının dinamik şəkildə dəyişməsi ali təhsil sistemində ixtisasların yenidən qurulmasını və kadr hazırlığının keyfiyyətinin yüksəldilməsini zəruri edir. Qlobal rəqabət, texnoloji yeniliklər, rəqəmsallaşma və yeni peşə standartlarının yaranması ali təhsilin məzmununun çevik, əmək bazarına sürətli adaptasiya olunmağa imkan verən modular-struktur əsasda formalaşdırılmasını tələb edir.

Analiz nəticələri təsdiq edir ki, universitet–sənaye əməkdaşlığının institusional gücləndirilməsi, praktiki bacarıqların artırılması, dual təhsil elementlərinin genişləndirilməsi və əmək bazarının qabaqcıl trendlərinə uyğun kompetensiya xəritəsinin hazırlanması ölkədə məşğulluğun səmərəliliyini artırmağa xidmət edir. Eyni zamanda, rəqəmsal iqtisadiyyat, yaşıl texnologiyalar, süni intellekt və data elmi kimi sahələrdə yeni ixtisasların formalaşdırılması əmək bazarında yaranan tələbat boşluqlarının aradan qaldırılmasına imkan yaradır.

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, ali təhsilin struktur transformasiyası əmək bazarına uyğunlaşmanı sürətləndirir, insan kapitalının keyfiyyətini yüksəldir və ölkənin rəqabətqabiliyyətli dayanıqlı iqtisadi modelinin qurulmasına real töhfə verir. Bu istiqamətdə atılacaq ardıcıl addımlar iqtisadi inkişafın innovasiya yönümlü və uzunmüddətli perspektivdə davamlı olmasını təmin edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu. Ali təhsildə kompetensiya əsaslı yanaşma: Metodik vəsait. – Bakı, 2021. – 142 s.
2. Əliyev, H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: [46 cildə] / H.Əliyev. – Bakı: Azər nəşr, – c. 45. – 2013. – 384 s.
3. Gatys, L.A., Ecker, A.S., Bethge, M. Image style transfer using convolutional neural networks // IEEE Conference on Computer Vision and Pattern Recognition. Las Vegas, USA, – 2016, – p. 2414–2423.
4. Gleason, E.A. Viewpoint: Soft Metal Gains Hulk-Like Strength: [Electronic resource] / Physics 12, 125.– November 11, 2019.
URL: <https://physics.aps.org/articles/v12/125>
5. Həbibbəyli, İ.Ə. Maarifçilik və realizm // Bakı: AMEA Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, – 2018. №1, – s. 3–10.
6. Məmmədov, A.Q. İnsan kapitalının inkişafı və iqtisadi artım. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2020. – 312s.

7. OECD. Skills for Jobs Indicators: [Electronic resource]. – 2023.

URL: <https://www.oecd.org/skills/>

8. Qurbanov, R.M. Azərbaycan əmək bazarının transformasiya tendensiyaları // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, İqtisadiyyat seriyası, – 2022. №3, – s. 5–16.

9. Səfərov, E.S. Xəzər dənizinin səviyyə tərəddüdlərinin məsafədən zondlama üsulları ilə tədqiqi: / coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı, 2018. – 151 s.

10. Səfərov, E.S. Xəzər dənizinin səviyyə tərəddüdlərinin məsafədən zondlama üsulları ilə tədqiqi: / dissertasiya avtoreferatı. – Bakı, 2018. – 26 s.

Xülasə

Elvin Əjdərli

Gerçək siyasət və Diskurs arasında: 44 günlük müharibədə İran

Bu məqalə, İkinci Qarabağ Müharibəsi (44 günlük müharibə, 2020) dövründə və sonrasındakı İran İslam Respublikasının siyasətini "diskurs" (rəsmi bəyanatlar) və "gerçək siyasət" (əsl milli maraqlar) nəzəri çərçivəsində təhlil edir. Təhlil göstərir ki, İranın ictimaiyyətə təqdim etdiyi beynəlxalq hüquqa hörmət və dini qardaşlıq ritorikası ilə onun regional güc balansını, daxili təhlükəsizlik və strateji tranzit maraqları arasında dərin bir ziddiyyət mövcud olmuşdur.

Müharibə dövründə İranın rəsmi diskursu ərazi bütövlüyü, müsəlman həmrəyliyi və sülh vasitəçiliyi üzərində qurulsa da, bu, Tehranın əsas Gerçək siyasət maraqlarını gizlətmək üçün istifadə edilən diplomatik örtük idi. İranın əsas narahatlığı regional güc balansının Türkiyə-Azərbaycan oxunun xeyrinə pozulması və pantürkizmin potensial genişlənməsi idi. Nəticədə, rəsmi neytrallığa baxmayaraq, Nurdüz sərhəd keçid məntəqəsindən Ermənistanla dolaylı dəstək göstərilməsi bu uyğunsuzluğu açıqladı. Belə qənaətə gəlinir ki, müharibənin nəticələri İran üçün etibar və strateji itkilərə səbəb oldu. Birincisi, Azərbaycanın haqlı mübarizəsinə açıq dəstək verilməməsi daxili və xarici etimadı sarsıtdı. İkincisi, İranın Rusiya-Türkiyə formatlı həll proseslərindən kənarda qalması regional nüfuzunu zəiflətdi.

Ən kritik təhdid Zəngəzur dəhlizi layihəsidir. İran bu dəhlizi regional tranzit marşrutlarına, Ermənistanla sərhəd əlaqələrinə və həmçinin İsrailin/NATO-nun regiona yayılmasına birbaşa təhlükə kimi qəbul edərək "qırmızı xətt" elan edir. Bu kontekstdə, 2025-ci ildəki Vaşinqton görüşü sülh prosesini ABŞ-ın aktiv himayəsinə keçirərək, İranın təcridini daha da dərinləşdirir. Azərbaycanın hərbi qələbəsi və ABŞ-ın diplomatik dəstəyi ilə Zəngəzur dəhlizinin reallaşması istiqamətində dönüş nöqtəsi yarandı. Bu vəziyyət, regionda Türkiyə-Azərbaycan-Qərb oxunun mövqeyini gücləndirir və Rusiya-İran tandeminin təsirini xeyli azaldır.

Tehran bu layihəni yalnız "sərhəd təhlükəsi" deyil, həm də regional super-güç statusunun itirilməsi kimi qiymətləndirir. Buna görə də İran gələcəkdə də Azərbaycanla pragmatik əlaqələri qorumaqla yanaşı, Zəngəzur dəhlizinə qarşı çıxmaq və Ermənistanla strateji əlaqələri saxlamaqla "ikili yanaşma" siyasətini davam etdirəcək və bu məqsədlə bütün diplomatik və təhlükəsizlik alətlərini işə salacaq.

Açar sözlər: *gerçək siyasət, diskurs, nəzəriyyət, müharibə, Zəngəzur, Azərbaycan, İran*

Summary

Elvin Ajdarli

Realpolitik and Discourse: Iran's Position in the 44-Day War

This article analyzes the policy of the Islamic Republic of Iran during and after the Second Karabakh War (the 44-day war, 2020) within the theoretical framework of "discourse" (official statements) and "realpolitik" (genuine national interests). The analysis shows that a deep contradiction existed between Iran's publicly presented rhetoric of respect for international law and religious fraternity, and its actual concerns regarding regional power balance, internal security, and strategic transit interests.

During the war, Iran's official discourse was built upon territorial integrity, Muslim solidarity, and peace mediation; however, this was a diplomatic cover used to conceal Tehran's main Realpolitik interests. Iran's primary concern was the

disruption of the regional power balance in favor of the Turkey-Azerbaijan axis and the potential spread of Pan-Turkism. Consequently, despite official neutrality, Iran's true policy was revealed by its indirect support to Armenia via the Nurdüz border crossing, highlighting this inconsistency.

It is concluded that the war's outcomes resulted in both credibility and strategic losses for Iran. Firstly, the lack of open support for Azerbaijan's rightful struggle severely undermined trust both domestically and internationally. Secondly, Iran's exclusion from the Russia-Turkey format for conflict resolution weakened its regional influence.

The most critical threat is the Zangezur Corridor project. Iran views this corridor as a direct threat to its regional transit routes, its border connections with Armenia, and the potential expansion of Israel/NATO into the region, declaring it a "red line." In this context, the 2025 Washington meeting further deepened Iran's isolation by shifting the peace process under the active patronage of the US. Azerbaijan's military victory and the diplomatic support from the US created a turning point for the realization of the Zangezur Corridor. This situation strengthens the position of the Turkey-Azerbaijan-West axis in the region and significantly reduces the influence of the Russia-Iran tandem.

Tehran evaluates this project not only as a "border threat" but also as the loss of its regional superpower status. Therefore, Iran will continue to pursue a "dual approach" policy in the future: maintaining pragmatic relations with Azerbaijan while simultaneously opposing the Zangezur Corridor and preserving strategic ties with Armenia, utilizing all diplomatic and security tools to achieve these goals.

Keywords: *realpolitik, discourse, theory, war, Zangezur, Azerbaijan, Iran*

Резюме

Эльвин Ендерли

Реалполитик и Дискурс: Позиция Ирана в 44-дневной войне

Эта статья анализирует политику Исламской Республики Иран во время и после Второй Карабахской войны (44-дневной войны, 2020 г.) в теоретических рамках «дискурса» (официальных заявлений) и «реалполитик» (подлинных национальных интересов). Анализ показывает, что существовало глубокое противоречие между публично представленной риторикой Ирана об уважении международного права и религиозном братстве, и его фактическими опасениями относительно регионального баланса сил, внутренней безопасности и стратегических транзитных интересов.

В период войны официальный дискурс Ирана строился на принципах территориальной целостности, мусульманской солидарности и посредничества в установлении мира, однако это было дипломатическим прикрытием, используемым для сокрытия ключевых интересов Тегерана в рамках Реалполитик. Основное беспокойство Ирана вызывало нарушение регионального баланса сил в пользу оси Турция-Азербайджан и потенциальное распространение пантюркизма. Как следствие, несмотря на официальный нейтралитет, истинная политика Ирана была раскрыта его косвенной поддержкой Армении через пограничный пункт Нурдюз, что продемонстрировало данное несоответствие.

Делается вывод, что результаты войны привели к потерям в доверии и стратегическим потерям для Ирана. Во-первых, отсутствие открытой поддержки справедливой борьбы Азербайджана серьезно подорвало доверие как внутри страны, так и за ее пределами. Во-вторых, исключение Ирана из формата урегулирования Россия-Турция ослабило его региональное влияние.

Самой критической угрозой является проект Зангезурского коридора. Иран воспринимает этот коридор как прямую угрозу своим региональным транзитным маршрутам, приграничным связям с Арменией, а также потенциальному распространению влияния Израиля/НАТО в регионе, объявляя его «красной линией». В этом контексте встреча в Вашингтоне в 2025 году еще больше углубила изоляцию Ирана, переводя мирный процесс под активное покровительство США. Военная победа Азербайджана и дипломатическая поддержка со стороны США создали поворотный момент для реализации Зангезурского коридора. Эта ситуация укрепляет позиции оси Турция-Азербайджан-Запад в регионе и значительно снижает влияние тандема Россия-Иран.

Тегеран оценивает этот проект не только как «пограничную угрозу», но и как утрату статуса региональной сверхдержавы. Поэтому в будущем Иран будет продолжать политику «двойного подхода»: сохраняя прагматичные отношения с Азербайджаном, он одновременно будет противодействовать Зангезурскому коридору и поддерживать стратегические связи с Арменией, задействуя для достижения этих целей все дипломатические и инструменты безопасности.

“Dayanıqlı inkişafın milli prioritetləri: rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat, sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət, müasir innovasiyalar və təmiz ətraf mühit” adlı Respublika Elmi Konfransı

Ключевые слова: *реальная политика, дискурс, теория, война, Зангезур, Азербайджан, Иран*

AZƏRBAYCANDA TƏHSİL İQTİSADİYYATININ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ VƏ ÇAĞIRIŞLARI

Təranə VƏLİYEVƏ*

Açar sözlər: *təhsil, elm, iqtisadiyyat, insan kapitalı, texnologiya*

Giriş

Təhsil iqtisadiyyatı mövzusunun əhəmiyyəti həm ölkə, həm də global miqyasda artmaqdadır. Təhsil iqtisadiyyatı, təhsil sistemlərinin iqtisadi aspektlərini araşdıran və bu sistemlərin iqtisadiyyat üzərindəki təsirini öyrənən bir ixtisaslaşmış sahədir. Bu sahə, təhsil xidmətlərinin istehsalını, təhsil prosesinin məhsuldarlığını və təhsilin iqtisadi inkişafı ilə əlaqəsini analiz edir. Eyni zamanda, təhsil xərclərinin effektivliyini, təhsil sektoruna investisiyaların gəlirlərini və cəmiyyətin ümumi iqtisadiyyatı üzərindəki təsirlərini araşdırır. Təhsilin iqtisadi inkişafda rolu, xüsusilə insan kapitalı nəzəriyyəsi ilə izah olunur. Bu nəzəriyyəyə görə, təhsilə qoyulan investisiya uzunmüddətli dövrdə əmək məhsuldarlığını artırır, innovasiya potensialını gücləndirir və sosial-iqtisadi bərabərliyi təşviq edir. Təhsilin keyfiyyətli olması və əmək bazarına uyğun bacarıqların formalaşdırılması isə bu prosesin əsas şərtidir. Təhsil sistemi ümumi iqtisadi sistemin tərkib hissəsi olmaqla həmin ölkədə əhalinin sayı, onun məşğulluğu, ərazicə yerləşməsi və ölkənin iqtisadi inkişaf istiqamətlərində daha çox inteqrasiya problemlərini həll etmək üçün inkişaf etdirilir. Təhsil, yalnız fərdi inkişaf deyil, eyni zamanda cəmiyyətin sosial və iqtisadi tərəqqisinin əsas dayaqlarından biri hesab olunur. Müasir dövrdə iqtisadi inkişafın mühüm amillərindən biri kimi təhsilin rolu daha da ön plana çıxmaqdadır.

Müasir şəraitdə təhsil sahəsi ümumi iqtisadi sistemin, o cümlədən istehsal, elmi texniki tərəqqi (ETT) və ixtisaslı, dünyagörüşlü kadrların yetişdirilməsi, hazırlanması üçün zəruri olan peşə biliklərinin verilməsinə xidmət edir. Təhsilin iqtisadi əsasları bu sahənin inkişafının maddi əsasını təşkil edir. Belə ki, ÜDM-də təhsilin rolu və ya əksinə ÜDM-un artımı ilə təhsilə ayrılan vəsaitin çoxalması problemləri qarşılıqlı əlaqədə öyrənilir və təhlil olunur (1, s.152).

Təhsilin iqtisadi əsasını təhsilə ayrılan vəsaitlər, onun istifadəsi, maddi-texniki bazası, təhsilin kadr potensialı, təhsilin keyfiyyətinin idarə olunması, təhsilin proqnozlaşdırılması və idarə olunması istiqamətləri daxildir.

Tədqiqat metodu

Bu gün inşa olunan körpülər, yollar, elektrik stansiyaları, su-kommunal xidmət qurğularının bərpasında, tikintisində başlıca maliyyə mənbəyi neft gəlirləridir. Neft gəlirləri hesabına reallaşan idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi isə ölkəmizin hər il dünyada qabaqcıl texnologiyalar tətbiq edən dövlətlər sırasında reytinginin artmasına təkan vermiş olur. Məhz bütün bu nailiyyətlərin təməlində insan intellekti, zəkası və əməyi durur. Buna görə də hökumət neft gəlirlərini intellektual mülkiyyətə, insan kapitalının inkişafına yönəltməyi başlıca məqsədlərindən biri elan edib. Təhsil iqtisadiyyatı sahəsində aparılan tədqiqatlar, təhsil sistemlərinin iqtisadi təsirlərini və effektivliyini qiymətləndirməyə yönəlib. Bu sahədə istifadə edilən tədqiqat metodları, həm nəzəri, həm də empirik yanaşmaları birləşdirir. Tədqiqat metodları, təhsil iqtisadiyyatının müxtəlif aspektlərini araşdırmağa imkan verir və təhsil siyasətləri üçün

* müəllim, BMU

e-mail: tvaliyeva@beu.edu.az

əhəmiyyətli nəticələr əldə etməyə kömək edir. Təhsil iqtisadiyyatı tədqiqatında istifadə edilən bəzi əsas metodlar bunlardır:

1. Kəmiyyət tədqiqat metodları
2. Keyfiyyət tədqiqat metodları
3. İqtisadi modelləşdirmə
4. İnsan kapitalı və təhsil iqtisadiyyatı təhlili
5. Sosial iqtisadi təsirlər və sosial kapital

Təhsil məhsuldarlığı və yaradıcılığı yüksəltməklə yanaşı, sahibkarlığı və texnoloji inkişafı da stimullaşdırmağa meyllidir. Bütün bunlar ölkənin iqtisadi gücünü əhəmiyyətli dərəcədə artırdığından təhsil ölkələr üçün təbii sərvət dəyərindədir (2). Azərbaycanda dövlət büdcəsindən təhsilə ayrılan vəsaitin payı artmaqdadır. 2024-cü il üçün bu rəqəm beş milyard manatı keçmişdir (5). Ali təhsilin əlçatanlığı artsa da, regionlar üzrə bərabərsizlik, peşə təhsilinin zəif inkişafı və bəzi tədris proqramlarının əmək bazarına uyğun gəlməməsi problemlər olaraq qalmaqdadır. Eyni zamanda, rəqəmsal təhsilin inkişafı istiqamətində addımlar atılsa da, infrastruktur və kadr çatışmazlığı hələ də aktualdır. Təhsilin iqtisadiyyatın diversifikasiyasında və qeyri-neft sektorunun inkişafında rolu böyükdür. Postneft dövründə Azərbaycan üçün əsas resurs insan kapitalıdır. Təhsilli əhali daha yüksək əmək məhsuldarlığına malik olur, bu da iqtisadi artımı təmin edir. Eyni zamanda, startaplar və texnoloji sahələrə maraq artır, bu isə təhsilin innovasiya ilə inteqrasiyasını zəruri edir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, təhsil təkcə ölkənin sosial-iqtisadi və sosial-mədəni inkişafında deyil, həmçinin onun təhlükəsizliyi və davamlı inkişafında, məşğulluğun təmin olunmasında və yoxsulluğun azaldılmasında mühüm yer tutur (9). Təhsil insanın istedadının, intellektinin üzə çıxmasına kömək edən mühüm vasitədir və cəmiyyətin inkişafının özülünü təşkil edir.

Təhsil iqtisadiyyatının davamlı inkişafı üçün aşağıdakı strateji tədbirlər zəruridir:

1. Təhsil-elm-biznes inteqrasiyasının gücləndirilməsi – universitet və sahibkarlıq sektorları arasında əməkdaşlıq iqtisadi səmərəliliyi artıracaq.
2. Təhsilin maliyyələşdirilməsində yeni mexanizmlərin tətbiqi – təhsil kreditləri, təqaüd fondları və özəl investisiyalar vasitəsilə resursların cəlbi vacibdir.
3. Peşə və texniki təhsilin modernləşdirilməsi – praktiki bacarıqlara əsaslanan ixtisasların artırılması iqtisadiyyatın real sektoruna kadr təminatını yaxşılaşdıracaq.
4. Təhsil xidmətlərinin ixrac potensialının artırılması – xarici tələbələr üçün cəlbedici təhsil mühiti yaradılsa, bu, ölkəyə əlavə valyuta axını gətirəcək (7).

Müstəqillikdən sonrakı dövrdə Azərbaycan Respublikasında təhsil iqtisadiyyatı dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri kimi formalaşmışdır. 1990-cı illərin sonlarından başlayaraq təhsil sektorunda struktur islahatları, normativ-hüquqi bazanın yenilənməsi və maliyyələşdirmə mexanizmlərinin modernləşdirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. “Təhsil haqqında Qanun” (2009), “Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair milli prioritetlər” sənədi və “2022–2026-cı illərdə təhsilin inkişafına dair Dövlət Strategiyası” bu istiqamətin əsas strateji çərçivəsini müəyyənləşdirir. Azərbaycanın “Təhsil Strategiyası – 2025” sənədinə əsasən, əsas məqsəd bilik iqtisadiyyatının formalaşması, rəqəmsal bacarıqlara əsaslanan yeni kadr potensialının yetişdirilməsidir (10, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, 2025).

Təhsil iqtisadiyyatı həm mikroiqtisadi, həm də makroiqtisadi aspektlərdən öyrənilir. Mikro səviyyədə fərdlərin təhsil alma qərarları, təhsil xərclərinin gəlirə təsiri, tələb və təklif balansı kimi məsələlər araşdırılır. Makro səviyyədə isə təhsilin iqtisadi artıma, sosial bərabərliyə və cəmiyyətin ümumi inkişaf səviyyəsinə təsiri qiymətləndirilir. Son onillikdə təhsil xərclərinin ÜDM-dəki payı 4–5% intervalında dəyişmiş, dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitin həcmi 2010-cu illə müqayisədə təxminən 2,2 dəfə artmışdır. 2024-cü il dövlət büdcəsində təhsil xərcləri 4,3 milyard manat təşkil etmişdir ki, bu da

sosial xərclərin 13 faizinə bərabərdir. Bununla belə, OECD və Avropa ölkələri ilə müqayisədə bu göstərici hələ də nisbətən aşağıdır (orta səviyyə 5–6%). Təhsil sektoruna investisiyaların strukturuna baxdıqda, vəsaitlərin əsasən orta ümumtəhsil və ali təhsil müəssisələrinin infrastrukturuna yönəldiyi müşahidə olunur. Eyni zamanda, son illərdə rəqəmsal təhsil platformalarının, distant tədris resurslarının və təhsil texnologiyaları startaplarının inkişafına ayrılan pay artmaqdadır. Bu, təhsil iqtisadiyyatının tədricən bilgi və innovasiya yönümlü modelə keçid etdiyini göstərir. Təhsil və əmək bazarı arasındakı əlaqənin zəifliyi Azərbaycan təhsil iqtisadiyyatının əsas çağırışlarından biridir. Məsələn, İKT, mühəndislik, aqrar menecment və texniki xidmət sahələrində işçi tələbi artdığı halda, sosial elmlər və idarəetmə üzrə ixtisaslarda məzun sayı çoxdur. Bu disbalans təhsil investisiyalarının effektivliyini azaldır və insan kapitalının iqtisadi çevikliyini məhdudlaşdırır. Əmək bazarına integrasiyanın gücləndirilməsi məqsədilə 2022-ci ildən etibarən Təhsil Nazirliyi və Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin birgə həyata keçirdiyi “Peşə Təhsili üzrə Məşğulluq Platforması” real vaxtda kadr tələblərinin izlənilməsinə imkan verir. Pandemiya dövründə rəqəmsal təhsil ekosisteminin əhəmiyyəti daha aydın şəkildə ortaya çıxdı. “Virtual məktəb”, “Coursera for Azerbaijan”, “Microsoft Teams” kimi platformalar vasitəsilə tədrisin fasiləsizliyi təmin olundu. Hazırda rəqəmsal təhsil sahəsində EdTech (Education Technology) şirkətləri və platformaları inkişaf mərhələsindədir. Bu istiqamətdə özəl sektorun iştirakı artmaqdadır – “Khan Academy Azerbaijan”, “iClass”, “Təhsil Portalı” kimi təşəbbüslər təhsil iqtisadiyyatında innovativ modellərin tətbiqini stimullaşdırır. Rəqəmsallaşmanın iqtisadi təsiri aşağıdakı nəticələrlə özünü göstərir:

- Təhsil prosesinin çevikləşməsi və xərclərin azalması;
- Tədris resurslarının paylaşılma bilməsi sayəsində regionlararası bərabərliyin artması;
- Yeni iş yerlərinin yaranması (təhsil kontent istehsalçıları, onlayn müəllimlər, texniki dəstək mütəxəssisləri);
- Beynəlxalq təhsil bazarına çıxış imkanlarının genişlənməsi.

Təhsil xidmətlərinin iqtisadi dəyəri regionlar üzrə bərabər paylanmamışdır. Bakı və Abşeron regionu üzrə tələbə sayı, müəllim maaşları və texnoloji infrastruktur səviyyəsi digər bölgələrdən əhəmiyyətli dərəcədə yüksəkdir. Bu fərqlərin aradan qaldırılması üçün dövlət proqramlarında regionlarda “STEAM” laboratoriyalarının, “Peşə Tədris Mərkəzləri”nin və “Rəqəmsal bacarıqlar” layihələrinin tətbiqi nəzərdə tutulmuşdur. Bundan başqa, sosial ədalət prinsipinin təmin olunması məqsədilə aztəminatlı ailələrin övladları üçün təhsil kreditləri və təqaüd proqramları genişləndirilmişdir. Təhsil kreditləri Fondu (2021) bu baxımdan yeni maliyyə aləti kimi mühüm addımdır. Elmi ədəbiyyatlardan məlum olduğu kimi, əhalinin yaşayış keyfiyyətini yaxşılaşması ölkədə intellektual potensialın formalaşması və ondan səmərəli istifadə olunması ilə bağlıdır (8). Əhalinin gəlirlərinin artmasında sözsüz ki, onların bilik və bacarığı əhəmiyyətli rol oynayır. Əgər ölkədə biliyə, təhsilə elmə olan maraq eyni zamanda ondan istifadə səviyyəsi aşağıdırsa, bu halda yaşayış keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasından söhbət gedə bilməz. Çünki insanın intellektual səviyyəsi yüksək olduqda o, təkcə özünün deyil, ailənin, çalışdığı kollektivin, ümumilikdə cəmiyyətin inkişafına tökan verir (3, s.150). Qloballaşmanın geniş vüsət aldığı hazırkı dövrdə ölkədə sosial-iqtisadi inkişafın təmin olunması və sivil dünyaya integrasiyası daha çox elmin və təhsilin inkişafından, yeni elmi biliklərin, texnika və texnologiyaların mənimsənilmə səviyyəsindən və s. asılıdır. Bu amillərin reallaşması isə ilk növbədə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri üzrə yüksək biliyə malik ixtisaslı kadrların hazırlanmasını tələb edir (4, s.159).

Gələcəkdə təhsil iqtisadiyyatının inkişaf istiqamətləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilə bilər:

İstiqamət: rəqəmsal infrastrukturun gücləndirilməsi, dövlət-özəl tərəfdaşlığı, kadr siyasətinin modernləşdirilməsi, beynəlxalq integrasiya

Əsas məqsəd: tədrisdə rəqəmsal texnologiyaların geniş tətbiqi, özəl sektorun maliyyə və innovasiya resurslarının cəlbi, müəllimlərin iqtisadi stimullaşdırılması, ikili diplom və mübadilə proqramları.

Gözlənilən nəticə: təhsil xərclərinin azalması, keyfiyyətin artması, təhsil investisiyalarının artımı, peşəkar kadrların sabitliyi, qlobal rəqabətqabiliyyətli kadr hazırlığı

Əsas çağırışlar isə aşağıdakılardır:

1. Təhsil xərclərinin səmərəli idarə olunması;
2. Keyfiyyətin ölçülməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi;
3. Rəqəmsal bərabərsizlik və regionlararası fərqlərin azaldılması;
4. Beyin axınının qarşısının alınması.

Bütün nailiyyətlərə baxmayaraq, Azərbaycanda təhsil iqtisadiyyatı bir sıra problemlərlə də üz-üzədir:

- Əmək bazarına uyğun kadr hazırlığının məhdudluğu – təhsil müəssisələrinin proqramları bəzən real iqtisadi tələblərlə uyğunlaşmır (Abdullayeva & Muradov, 2009).
- Tədqiqat və innovasiya potensialının zəifliyi – universitetlərin elmi nəticələrinin iqtisadi dəyərə çevrilməsi mexanizmləri yetərinə formalaşmayıb.
- Maliyyə resurslarının qeyri-bərabər bölgüsü – paytaxt və region təhsil müəssisələri arasında keyfiyyət fərqləri iqtisadi səmərəyə mənfi təsir göstərir.
- Beyin axını problemi – yüksək ixtisaslı kadrların xarici ölkələrdə fəaliyyətə üstünlük verməsi təhsil investisiyalarının daxili geri dönüşünü azaldır.

Nəticə

Qloballaşma və beynəlxalq ticarət ölkələrin və onların iqtisadiyyatlarının bir-biri ilə davamlı rəqabət aparmasını tələb edir. İqtisadi cəhətdən uğurlu hesab olunan ölkələr digər iqtisadiyyatlarla müqayisədə rəqabət və müqayisəli üstünlüklərə malik olacaqlar. Bir ölkənin işçi qüvvəsi və təhsili, ölkə iqtisadiyyatının nə nə dərəcədə yaxşı performans göstərəcəyini müəyyən edən əsas amildir. Azərbaycanda təhsil iqtisadiyyatının inkişafı üçün mühüm addımlar atılmış olsa da, hələ də bir sıra çağırışlar qalmaqdadır. Təhsilin əmək bazarı ilə əlaqələndirilməsi, regional bərabərliyin təmin olunması və təhsilin innovasiyalarla integrasiyası gələcək inkişaf üçün əsas istiqamətlərdir. İnsan kapitalının gücləndirilməsi uzunmüddətli iqtisadi rifahın əsas şərtidir. Azərbaycanın əldə etdiyi valyuta gəlirlərinin insan kapitalına çevrilməsi iqtisadi siyasətin başlıca hədəflərindən birinə çevrildiyindən hökumət insan kapitalı ilə bağlı xüsusi ixtisaslaşmış struktur yarada bilər. İnkişaf etmiş dövlətlərin təcrübəsini də nəzərə alaraq bu təşəbbüsü reallaşdırmaqla intellektual və yüksək idarəetmə qabiliyyətinə malik güclü insan kapitalı bazası formalaşdırmaq imkanı əldə edilə bilər. Artıq bütün inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, bütün inkişaf meyillərinin kökündə insan faktoru dayanır. İnkişaf etmiş ölkələrin ən böyük sərvəti və kapital fondu da məhz zəngin biliyi və təcrübəsi olan insan resurslarıdır. Azərbaycan insan kapitalı fondunu formalaşdırmaqla dövlət və özəl sektorun ən müasir bilik və texnologiyaları mənimsəmiş kadrlarla təmin olunmasına nail ola bilər. Respublikamızda həmin baza üçün böyük resurslar da mövcuddur. Hazırda Azərbaycanın həm respublika daxilində, həm də xarici dövlətlərin nüfuzlu elm və təhsil müəssisələrində təhsil alan peşəkar gənc kadr ordusu müasir dünyanın elmi, texniki və mədəni tərəqqisinin ölkəmizə transfer olunmasının əsas bazasıdır. Onlar müasir idarəetmə texnologiyalarının qızıl fondu sayıla bilərlər. Azərbaycan təhsil iqtisadiyyatının davamlı inkişafı üçün maliyyələşdirmə, idarəetmə və innovasiya sahələrində struktur islahatları vacibdir. Dövlətin tənzimləyici rolu ilə yanaşı, özəl sektorun, qeyri-hökumət təşkilatlarının və beynəlxalq tərəfdaşların iştirakı sistemin rəqabətqabiliyyətini gücləndirəcək. Rəqəmsallaşma və

innovasiyalar sayəsində təhsil yalnız sosial dəyər deyil, həm də iqtisadi artımın əsas mənbəyinə çevrilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Ə.Q.Əlirzayev Sosial sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi.Bakı-2010
2. <https://honours.academy/az/blog/tehsil-iqtisadiyyata-nece-tesir-gosterir/>
3. R.S.Abdullayeva, A.N.Muradov. Sosial sferanın iqtisadiyyatı.Bakı-2009
4. F.P.Rəhmanov. Sosial sfera və sosial siyasət. Bakı-2021
5. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi (2024)
6. UNESCO Education Finance Reports
7. World Bank. (2023). World Development Indicators
8. Becker, G. (1993). Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis
9. OECD (2022). Education at a Glance
10. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. (2025). Azərbaycan Təhsil Strategiyası 2025.

Xülasə

Təranə Vəliyeva

Azərbaycanda təhsil iqtisadiyyatının inkişaf perspektivləri və çağırışları

Məlum olduğu kimi, insan kapitalının formalaşdırılması sahəsində əsas ağırlıq təhsil sisteminin üzərinə düşür. Təhsil sferası qeyri-istehsal sahəsi olub əhalinin, iqtisadiyyatın tələbatına uyğun ixtisaslı kadrların hazırlanması məqsədini güdür. Bu baxımdan indiki «bilik iqtisadiyyatı» əsrində təhsil xidmətinin keyfiyyətini yüksəltməklə əhalinin bilik və təhsil səviyyəsinin artırılması kifayət qədər aktual və həlli vacib olan problemlərdən hesab olunur. Təhsilin iqtisadiyyata olan töhfəsi genişdir: İnsan kapitalı, iş gücünün keyfiyyəti, sosial bərabərlik və iqtisadi inkişaf kimi sahələrdə əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb ola bilər. Globalizasiyanın və texnoloji inkişafın təsiri ilə daha yüksək səviyyədə təhsil almaq, iş gücü bazarında daha çox rəqabətə səbəb olur və müasir iqtisadiyyatlarda təhsil daha da mühüm rol oynamağa başlayır. Təhsil iqtisadiyyatı, təhsilin iqtisadi artıma, sosial rifahə və insan kapitalının inkişafına təsirini öyrənən mühüm bir sahədir. Müasir dövrdə bilik əsaslı iqtisadiyyatın qurulması üçün təhsilin rolu daha da ön plana çıxır. Azərbaycanda da son illər ərzində təhsil sahəsində bir sıra islahatlar aparılmış, bu sahəyə investisiyalar artırılmışdır. Bununla belə, təhsil sistemində hələ də müxtəlif çağırışlar qalmaqdadır. Bu tədqiqatın məqsədi Azərbaycanda təhsil iqtisadiyyatının hazırkı vəziyyətini təhlil etmək, inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirmək və mövcud problemlərə dair həll yolları təklif etməkdir.

Açar sözlər: *təhsil, elm, iqtisadiyyat, insan kapitalı, texnologiya*

Резюме

Теряне Велиева

Перспективы и вызовы развития экономики образования в Азербайджане

Как известно, основная нагрузка в формировании человеческого капитала ложится на систему образования. Сфера образования является непродуцирующей отраслью и направлена на подготовку квалифицированных кадров в соответствии с потребностями населения и экономики. В этом контексте в нынешнюю эпоху «экономики знаний» повышение качества образовательных услуг и уровня знаний населения считается актуальной и важной задачей. Вклад образования в экономику широк: оно может привести к значительным изменениям в таких сферах, как человеческий капитал, качество рабочей силы, социальное равенство и экономическое развитие. Под воздействием глобализации и технологического прогресса получение более высокого уровня образования усиливает конкуренцию

на рынке труда, и образование начинает играть еще более важную роль в современной экономике. Экономика образования изучает влияние образования на экономический рост, социальное благосостояние и развитие человеческого капитала. В современный период роль образования в построении экономики, основанной на знаниях, выходит на первый план. В Азербайджане в последние годы были проведены ряд реформ в сфере образования, увеличены инвестиции в эту область. Тем не менее, в системе образования все еще сохраняются различные вызовы. Цель данного исследования — проанализировать текущее состояние экономики образования в Азербайджане, определить перспективы развития и предложить пути решения существующих проблем.

Ключевые слова: образование, наука, экономика, человеческий капитал, технологии

Summary

Terane Valiyeva

Development Perspectives and Challenges of the Education Economy in Azerbaijan

It is well known that the main responsibility for the formation of human capital lies with the education system. Education, being a non-productive sector, aims to prepare qualified specialists in line with the needs of the population and the economy. In this regard, in today's era of the “knowledge economy,” improving the quality of educational services and raising the knowledge level of the population is considered a highly relevant and essential issue. The contribution of education to the economy is broad: it can bring significant changes in areas such as human capital, workforce quality, social equality, and economic development. Under the influence of globalization and technological progress, obtaining higher levels of education increases competition in the labor market, and education plays an increasingly important role in modern economies. The education economy is a crucial field that studies the impact of education on economic growth, social welfare, and the development of human capital. In the modern era, the role of education in building a knowledge-based economy becomes even more prominent. In Azerbaijan, a number of reforms have been carried out in the education sector in recent years, and investments in this field have increased. Nevertheless, various challenges still remain within the education system. The purpose of this study is to analyze the current state of the education economy in Azerbaijan, identify development perspectives, and propose solutions to existing problems.

Keywords: education, science, economy, human capital, technology

IV.SOSIAL ƏDALƏT VƏ İNKLÜZİVLİK: SİYASİ SABİTLİYİN VƏ RİFAHIN TƏMİNATI

TARİXİN MƏZMUN XƏTLƏRİ ƏSASINDA SOSIAL ƏDALƏT VƏ DAYANIQLI İNKİŞAF PRİNSİPLƏRİNİN İNTEQRASIYASI: NƏZƏRİ VƏ PRAKTİK YANAŞMALAR

Sevil BƏHRƏMOVA*

***Açar söz:** Tarixin məzmun xətləri, sosial ədalət, dayanıqlı inkişaf, insan hüquqları təhsili (HRE), tənqidi pedaqogika, ekopedagogiya*

Giriş

XXI əsrdə təhsil sistemi təkcə bilik ötürən mexanizm olmaqdan çıxaraq, sosial dəyərlərin bərabərlik, ədalət, insan hüquqları formalaşdırılması və dayanıqlı inkişafın təşviqi üçün mühüm platformaya çevrilir. Bu dəyişiklik təhsilalanların yalnız akademik bilik qazanmasını deyil, həm də etik düşüncə, empatiya və sosial məsuliyyət bacarıqlarının inkişafını təmin edir. Tarix fənni bu baxımdan xüsusilə potensialdır. Keçmişdə baş vermiş siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni hadisələrin öyrənilməsi təhsilalanların bugünkü və gələcək cəmiyyətlə bağlı dərin və tənqidi düşüncə formalaşdırmaq imkanı verir. Tarixin məzmun xətləri əsasında tədris təhsilalanlarınərdə sosial məsuliyyət və humanitar dəyərlərin aşılmasında vacib rol oynayır.

Lakin, tarixi tədrisdə dayanıqlı inkişaf və sosial ədalət prinsiplərinin integrasiyası bir sıra çətinlikləri də üzə çıxarır. Bunlara kurikulumun sıxlığı, müəllimlərin hazırlıq səviyyəsi, metodik vasitələrin məhdudluğu və qiymətləndirmə sistemlərinin yetərsizliyi daxildir. Bu çətinliklər həm müəllimlərin, həm də tədris proqramının adaptasiyasını tələb edir.

Tarixi tədrisdə sosial ədalət və dayanıqlı inkişaf prinsiplərinin integrasiyası müxtəlif nəzəri yanaşmalar vasitəsilə həyata keçirilir. Bu yanaşmalar təhsilalanların yalnız fakt bilikləri qazanmasını deyil, həm də etik düşüncə, empatiya, kritik və sosial məsuliyyət bacarıqları formalaşdırmasını təmin edir (3, s. 78).

UNESCO-nun ESD proqramı vurğulayır ki, müasir təhsil təhsilalanlara ekoloji, sosial və iqtisadi məsuliyyətli düşüncə bacarıqları qazandırılmalıdır. Tarixi tədris kontekstində bu, təhsilalanların keçmiş hadisələrdən çıxardığı dərsləri müasir sosial və ekoloji problemlərin həllinə tətbiq etməsi deməkdir (UNESCO, 2020). İnsan hüquqları təhsili sadəcə faktların öyrədilməsini deyil, həm də dəyərlərin, bacarıqların və empati hissinin formalaşdırılmasını hədəfləyir. Tarix dərslərində HRE yanaşması vasitəsilə təhsilalanlarınərdə tarixi hadisələrdən insan hüquqlarının qorunması və pozulması aspektlərini öyrənir və bu bilikləri müasir həyatla əlaqələndirirlər.

Paulo Freirenin “tənqidi şüur” modeli göstərir ki, tədris prosesində təhsilalanlar passiv dinləyicilər deyil, öz tarixi kontekstlərini sorğulayan və təhlil edən subyektlər olmalıdırlar. Tarixi

* Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, BAAU
e-mail: sevil_behremova@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-4886-0101>

tədrisdə bu yanaşma təhsilalanların siyasi, sosial və iqtisadi prosesləri tənqidi dərk etməsini təmin edir və onların sosial məsuliyyət hissini artırır (6, s. 36.).

Avropa Şurasının “Quality History Education in the 21st Century” sənədində tarix dərslərinin çoxşaxlı kimlikləri, tarixi kompleksliyi və etik-emosiv aspektləri nəzərə alan interaktiv kurikulum üzərində qurulması tövsiyə olunur. Bu, təhsilalanların müxtəlif etnik, mədəni və sosial təbəqələrin təcrübələrini başa düşməsini və etik qərarvermə bacarıqlarının inkişafını təmin edir (Council of Europe, 2018).

Tarixi şüur təhsilalanların keçmişi mühakimə etmə, sosial ədalət və humanitar prinsipləri dərk etmə bacarıqlarını gücləndirir. Son tədqiqatlar göstərir ki, tarixi şüurun inkişafı sosial ədalət mövzularının dərslərdə effektiv integrasiyasına birbaşa təsir göstərir. Bu nəzəri çərçivə əsasında tarixin məzmun xətləri və humanitar yanaşmaların praktiki integrasiyası üçün güclü baza yaradılır. Təhsilalanların həm tarixi bilikləri, həm də etik-emosional və sosial bacarıqları inkişaf etdirərək müasir cəmiyyətdə fəal və məsuliyyətli vətəndaş kimi yetişirlər.

Tarixin məzmun xətləri siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni və ideoloji məsələləri özündə birləşdirərək yalnız xronoloji biliklərin ötürülməsi üçün deyil, həm də dayanıqlı inkişaf, sosial ədalət və humanitar dəyərlərin tarix dərsinə integrasiyanın əsas vasitələrindən biridir. Bu yanaşma, təhsilalanların tənqidi düşünmə, empatiya və sosial məsuliyyət bacarıqlarını inkişaf etdirməyə imkan yaradır (2, s. 45).

Tarix dərslərində siyasi xətt təhsilalanlara dövlət quruluşunun tarixi, hökumət institutlarının inkişafı, hüquqi sistemlər və insan hüquqları məsələlərinin tarixi barədə məlumat verir. Bu xəttin tədrisi təhsilalanlarda ədalətli idarəetmə, qanun aliliyi və insan hüquqlarının qorunması anlayışlarını formalaşdırır. Məsələn, Avropa təcrübəsində demokratik prinsiplərin tarixi, hüquq və vətəndaş hüquqlarının inkişafı dərslərdə tənqidi analiz vasitəsilə öyrədilir (8, s.13). Siyasi xəttlə yanaşı iqtisadi xətt tarixi iqtisadi sistemlər, siniflərarası fərqliliklər və resursların istifadəsinin tarixi aspektlərini öyrədir. Tarix fənni kurikulumunda bu məsələlər “Dövlət” məzmun xəttində özünü əks etdirir (1, s. 10). Bu yanaşma təhsilalanların iqtisadi bərabərlik və ədalət prinsiplərini başa düşməyə yönəldir. Məsələn, sənaye inqilabı dövründə işçi sinfinin vəziyyətinin təhlili və resursların bölüşdürülməsi barədə diskussiyalar, təhsilalanların sosial-iqtisadi balans və bərabərlik məsələlərinə münasibətini gücləndirir.

Sosial xətt azlıqların tarixi, gender məsələləri, miqrasiya və sosial hərəkətlər kimi mövzuları əhatə edir. Bu xəttin tədrisi təhsilalanlarda empatiya, sosial ədalət və inklüzivlik bacarıqlarını formalaşdırır. Məsələn, qadın hərəkətləri və miqrantların hüquqları mövzusunda layihə işləri təhsilalanların etik qərarvermə bacarıqlarını artırır.

Mədəni xətt “Mədəniyyət” məzmun xəttində özündə birləşdirməklə mədəni müxtəlifliyin tarixi, mədəniyyətlərarası dialoq və inklüzivlik məsələlərini öyrədir (1, s.12-13). Bu xətt vasitəsilə təhsilalanlar tolerantlıq və dəyərlərə hörmət üzrə baxışlar qazanır. Avropa və ABŞ məktəblərində mədəni müxtəlifliyə dair tədris proqramları təhsilalanların sosial və etik məsuliyyət hissini gücləndirir. Bununla yanaşı ideoloji xətt təhsilalanlara faşizm, milliyyətçilik, sosializm kimi ideologiyaların tarixi, sosial təsirləri və insan hüquqlarına münasibətini öyrədir. Bu xətt etik suallar üzərində düşünmək, dəyərləri müqayisə etmək və tənqidi düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirməyə imkan verir.

Bu xətlərin bir-biri ilə integrativ istifadəsi tarix dərslərini yalnız fakt və tarix ardıcılığı öyrədən platforma olmaqdan çıxarır, dərslər humanitar təlim məkanına çevrilir. Təhsilalanlar tarixdən çıxardıqları nəticələri müasir sosial problemlər, dayanıqlı inkişaf və insan hüquqları kontekstində tətbiq edə bilirlər. Belə yanaşma həm yerli, həm də beynəlxalq təcrübələrdə uğurla tətbiq olunur (3, s.35-36).

Xarici tədqiqatlar göstərir ki, tarixi tədrisdə dayanıqlı inkişaf, sosial ədalət və humanitar dəyərlərin integrasiyası müxtəlif metodik yanaşmalar vasitəsilə həyata keçirilir. Bu yanaşmalar təhsilalanların tənqidi düşünmə, etik və sosial bacarıqlarını inkişaf etdirmək məqsədi daşıyır.

Fionnuala Waldron, Cairíona Ní Cassaithe, Maria Barry və Peter Whelan 2021-ci ildə nəşr etdirdikləri “Teaching for Social Justice and Sustainable Development” kitabında qeyd edirlər ki, tarixi sorğulama təhsilalanlara tarixi proseslərin köklərini təhlil etməyə, müasir sosial problemləri anlamasına və insanı dərk etməyə imkan yaradır(9, s.44). Bu metodika, həmçinin təhsilalanların etibarlı mənbələrdən istifadə edərək faktları qiymətləndirməsi və fərqli baxışları müqayisə etməsi üçün imkan yaradır.

O. Nolgard və həmkarları ABŞ, Hindistan, Cənubi Afrika və s. təhsilalanların insan hüquqlarının tarixi barədə qəbul səviyyələrini araşdırmışlar. Tədqiqatlar göstərir ki, bəzi hallarda milliyyətçilik və yerli tarixi özəlliklər universal insan hüquqları anlayışı ilə ziddiyyət təşkil edə bilər, bu da müəllimlər və kurikulum tərtibçiləri üçün önəmli çağırışdır (4, s. 72). Bu təcrübə göstərir ki, HRE-nin effektiv tədrisi üçün mədəni konteksti nəzərə almaq və təhsilalanların fərqli baxışlarını qiymətləndirmək vacibdir.

M. Canlas 2015-ci ildə nəşr etdirdiyi “Towards Solidarity, Resistance and Social Justice” adlı məqaləsində transformativ insan hüquqları pedaqogiyasının tələbə-mərkəzli metodlarını rollu oyunlar, refleksiya, sosial ədalət dili müzakirə edir. Bu yanaşma təhsilalanların sosial ədalət və insan hüquqları ilə bağlı bacarıqlarını inkişaf etdirməyə xidmət edir, dərsləri daha praktik və interaktiv edir və təhsilalanların aktiv öyrənməyə təşviq edir. Avropa Şurasının təlimatlarına görə, tarix dərsləri mədəni, etnik və sosial müxtəlifliyi əks etdirməli, təhsilalanların fərqli identiklərini tanımalı və etik-emosional yaddaşa işləməlidir. Bu yanaşma təhsilalanların empatiya, sosial məsuliyyət və kritik düşünmə bacarıqlarını gücləndirir, həmçinin inklüziv tədris mühitinin formalaşmasına töhfə verir (9, s. 124).

Mehmet Şükrü Kuran, Ahmet Erdem Tozoğlu və Cinzia Tavernari “History Themed Games in History Education” adlı birgə işində strategiya video oyunlarının tarix dərslərinə inteqrasiyasını təqdim edirlər. Bu yanaşma siyasi, iqtisadi və sosial kontekstləri daha dinamik və interaktiv formada öyrənməyə imkan verir və təhsilalanların analitik, qərarvermə və komanda işində iştirak bacarıqlarını gücləndirir. Ian Brooks, Laura Harrison və digərləri tarix üzrə məzmunu İKT təhsili ilə birləşdirərək dayanıqlı biznes və kompyuter təhsilalanları üçün xüsusi kurslar hazırlamışlar. Bu təcrübə göstərir ki, tarix yalnız keçmişə öyrətmək üçün deyil, həm də gələcəyə yönəlmiş kritik bacarıqların formalaşmasına xidmət edir və təhsilalanları təhlilçi və məsuliyyətli vətəndaş kimi yetişdirir.

M. Canlas 2015-ci ildə yazdığı “Towards Solidarity, Resistance and Social Justice” adlı məqaləsində transformativ insan hüquqları pedaqogiyasının tələbəmərkəzli metodlarını rollu oyunlar, refleksiya, sosial ədalət dili müzakirə edir. Bu yanaşma təhsilalanların sosial ədalət və insan hüquqları ilə bağlı bacarıqlarını inkişaf etdirməyə xidmət edir və dərsləri daha praktik və interaktiv edir(s).

Yerli kurikulumun tarixi məzmun xətlərinin yenidən qiymətləndirilməsi inteqrasiyanı gücləndirə bilər. Nəzərə alsaq ki, Həyat bilgisi fənni yuxarı siniflərdə ləğv edilib və onun məzmununadaxil olan insan hüquqları ilə bağlı bilik və bacarıqlara aid standartlar artıq şagirdlərə tədris olunmur bu baxımdan tarix dərslərində bu istiqamətdə fərqli addımlar atılmalı, məzmunun yazılması və məzmun xətlərində butip məsələləri öz əksini tapması yenidən baxış üçün zəruri sayılmalıdır. Tarixi prosesi təkcə tarix kimi yox, baş vermiş müharibə və s. Bu kimi hadisələrdə insan hüquqları ilə bağlı materiallarda müxtəlif üsullarla təhsilalanların bilik və bacarıq sistemində əks olunmalıdır. Məsələn, “İnsan hüquqlarının tarixi” modulunun əlavə edilməsi, rollu oyunlar, sinif layihələri və simulyasiyalar təhsilalanların etik düşüncə və sosial məsuliyyət hissini inkişaf etdirir. Bu yanaşma həm də təhsilalanların tarixi hadisələri sosial və humanitar kontekstdə analiz etmə bacarığını artırır.

Müəllim hazırlığı sahəsində də bir sıra imkanlar mövcuddur. Azərbaycan müəllimləri üçün tənqidi pedaqogika, ekopedagogiya və Human Rights Education (HRE) sahəsində peşəkar inkişaf proqramlarının təşkili vacibdir(6, s. 59). Bu proqramlar müəllimlərə interaktiv, tələbəmərkəzli və humanitar yönümlü dərslər texnologiyalarını tətbiq etmək imkanları verir və nəticədə tarixi tədrisin keyfiyyətini artırır.

Nəticədə, Azərbaycanda tarixi tədrisdə humanitar integrasiyanın imkanları həm kurikulumun, həm müəllim hazırlığının, həm də tədris metodlarının təkmilləşdirilməsi ilə genişləndirilə bilər. Yerli və xarici təcrübələrin sintezi, interaktiv və təhsilalanların-mərkəzli metodların tətbiqi, həmçinin müəllimlərin davamlı peşəkar inkişafı bu prosesin səmərəliliyini təmin edən əsas amillərdir.

Tarixi dərslərdə dayanıqlı inkişaf və sosial ədalətin integrasiyasına çalışarkən bir sıra əhəmiyyətli problemlər və çağırışlar ortaya çıxır. Bu problemlərin müəyyənləşdirilməsi və onların həlli tədris prosesinin səmərəliliyini artırmaq üçün vacibdir.

1. Kurikulum və vaxt məhdudiyyəti

Tarix dərslər proqramları çox sıx ola bilər və mövcud dərslər saatları müəllimlərin əlavə modul və ya xüsusi layihə fəaliyyətləri keçirməsi üçün kifayət etməyə bilər (5, s.302). Bu problem həmçinin dərin təhlil və interaktiv fəaliyyətlərin dərslər prosesinə daxil edilməsini çətinləşdirir. Avropa və ABŞ məktəblərində aparılan araşdırmalar göstərir ki, kurikulum elastikliyi təmin edilmədikdə, dayanıqlı inkişaf və sosial ədalət mövzuları yalnız səthi şəkildə öyrədilir (9, s.43).

2. Müəllimlərin hazırlıq səviyyəsi

Bəzi müəllimlər tənqidi pedaqogika, Human Rights Education (HRE) və ekopedagogiya (təhsil prosesində ekologiya, təbiətə münasibət və ekoloji dəyərlərin formalaşdırılmasına yönəlmiş bir yanaşma) prinsipləri ilə tanış deyil və dərslərdə bu prinsipləri necə tətbiq edəcəyini bilmirlər (8, s.67). Bu, metodik bacarıqların çatışmazlığına və nəticədə humanitar aspektlərin yetərinə integrasiya edilməməsinə səbəb olur. Müasir pedaqoji tədqiqatlar göstərir ki, müəllimlərin davamlı peşəkar inkişaf proqramları bu problemi yüngülləşdirə bilər.

3. Qiymətləndirmə problemləri

Humanitar bacarıqlar, empatiya, etik düşüncə, sosial məsuliyyət ənənəvi test və yazılı tapşırıqlarla ölçülməsi çətinidir. Bu səbəbdən reflektiv jurnallar, portfoliolar, rollu oyun sonrası müzakirələr və layihə qiymətləndirmələri kimi alternativ qiymətləndirmə metodları tələb olunur. Bu yanaşma təhsilalanların yalnız bilik səviyyəsini deyil, həm də dəyərlər və sosial bacarıqlarını ölçməyə imkan verir.

4. Politik və mədəni müqavimət

Bəzi valideynlər, siyasi və ya dini qruplar tarixin yalnız “nəzakətli” və ya “ənənəvi” versiyasının tədrisini tələb edə bilər, çox sosial ədalət və humanitar yanaşmaları mənfi qarşılaya bilərlər. Bu problem müəllimlər üçün məzmun seçimi və dərslər materiallarının uyğunlaşdırılması sahəsində çağırış yaradır. Beynəlxalq təcrübədə göstərilir ki, ictimai dəstək və valideyn maarifləndirilməsi bu müqaviməti yüngülləşdirə bilər.

5. Resurs məhdudiyyətləri

İnteraktiv metodlar (oyunlar, layihələr, simulyasiyalar) üçün lazım olan resursların olmaması, xüsusilə kiçik və kənd məktəblərində ciddi məhdudiyyət yaradır (5, s.114). Əlavə olaraq, müəllimlərin resursları hazırlamaq üçün vaxt və texniki dəstəyi olmaya bilər. Beynəlxalq təcrübədə QHT-lərlə əməkdaşlıq və onlayn platformaların istifadəsi bu problemi əhəmiyyətli dərəcədə aradan qaldırır.

Tarixi tədrisdə dayanıqlı inkişaf və sosial ədalət prinsiplərinin effektiv integrasiyasını təmin etmək üçün aşağıdakı tövsiyələr verilir:

1. Kurikulum islahatı

- Tarix dərslər proqramlarının yenidən gözədən keçirilməsi və “insan hüquqları tarixi”, “ekoloji tarixi”, “sosial ədalət tarixi” kimi modul və mövzuların əlavə edilməsi tövsiyə olunur. Bu, təhsilalanlarda yalnız faktların əzbərlənməsi deyil, həm də etik, sosial və ekoloji dəyərlərin formalaşdırılmasına xidmət edir (2, s.189).

-
- Avropa Şurasının tövsiyələrinə uyğun olaraq interaktiv və çevik tədris formatlarının yaradılması vacibdir. Bununla təhsilalanlar tənqidi düşünmə, empatiya və sosial məsuliyyət bacarıqlarını dərs prosesi boyunca inkişaf etdirə bilirlər.
2. Müəllimlərin peşəkar inkişafı
- Müəllimlər üçün seminarlar, təlim kursları və təlimatçı inkişafı proqramlarının təşkili vacibdir. Bu proqramlar tənqidi pedaqogika, ekopedagogiya və Human Rights Education (HRE) metodlarının tətbiqi üçün müəllimlərə praktik bacarıqlar qazandırır(8, s.118).
 - Xarici təcrübələrin yerli kontekstə tətbiqi müəllimlərin metodoloji bazasını zənginləşdirir və innovativ dərs texnologiyalarının tətbiqini asanlaşdırır.
3. Qiymətləndirmə yenilikləri
- Tarixi dərslərdə təhsilalanların etik, sosial və ekoloji bacarıqlarını ölçmək üçün rubrikalar, reflektiv jurnallar, portfoliolar və layihə əsasında qiymətləndirmə sistemləri tətbiq edilməlidir.
 - Təhsilalanların etik-emosional inkişafını qiymətləndirmək üçün sorğular, müsahibələr və rollu oyun sonrası müzakirələrdən istifadə edilə bilər. Bu metodlar təhsilalanların dəyərlərini və humanitar bacarıqlarını daha obyektiv və sistemli ölçməyə imkan verir.
4. Tələbəmərkəzli metodlar
- Layihə əsaslı öyrənmə: Təhsilalanlar tarixi hadisələrin günümüzə əlaqəsini araşdıraraq kiçik sosial layihələr həyata keçirə bilirlər. Bu yanaşma onların praktik bacarıqlarını və sosial məsuliyyət hissini gücləndirir(8, s.56).
 - Problem əsaslı öyrənmə: Tarixi konflikt və münaqişələrin analizindən başlayaraq təhsilalanları müasir sosial ədalət və insan hüquqları məsələlərinə yönəltmək mümkündür.
 - Rollu oyunlar və simulyasiyalar: İnsan hüquqlarının pozulması və müdafiəsi, ekoloji problemlər və sosial konfliktlərin praktiki tətbiqi vasitəsilə təhsilalanların analitik və empatiya bacarıqları inkişaf etdirilə bilər.
5. İnfrastruktur və resursların mobilizasiyası
- Məktəblərdə resurs mərkəzləri yaradılmalıdır. Bu, müəllimlər üçün metodik dəstək, təhsilalanlarınlar üçün isə əyani öyrənmə imkanları təmin edir (2, s.198).
 - Yerli və beynəlxalq QHT-lərlə əməkdaşlıq vacibdir. Məsələn, “Facing History and Ourselves” proqramı kimi metodik təlimlərin tətbiqi təhsilalanların tarixi empatiya və sosial şüur bacarıqlarını artırır.
6. Tədqiqat və qiymətləndirmə
- Yerli təcrübələrin sistemli monitorinqi və elmi tədqiqatların aparılması tövsiyə olunur. Bu, tarixi tədrisin effektivliyinin qiymətləndirilməsini və metodların təkmilləşdirilməsini təmin edir.
 - Təhsilalanların dəyərlərinin, tarixi şüurunun və sosial məsuliyyət hissini dəyişməsinə ölçmək üçün longitudyal tədqiqatlar (uzun müddət ərzində təkrar-təkrar müşahidə edən) elmi araşdırma üsuludur həyata keçirilməlidir. Bu, həm də gələcək kurikulum islahatlarının və müəllim inkişaf proqramlarının əsaslandırılmasına xidmət edəcəkdir.

Tarix tədrisi XXI əsrdə yalnız keçmiş hadisələri öyrətmək vasitəsi olmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda təhsilalanların dayanıqlı inkişaf, sosial ədalət və humanitar dəyərlər barədə məlumatlılığını artıran mühüm təhsil alətinə çevrilmişdir (2, s.12). Tarixin məzmun xətlərinin, tarixi zaman, tarixi məkan, dövlət, şəxsiyyət və mədəniyyət məzmun xətləri əsasında dərslərdə inteqrasiyası təhsilalanlara yalnız

faktları əzbərlətmək deyil, həm də tarixi proseslərin kompleks sosial nəticələrini anlamağa imkan verir(1, s.13). Bu yanaşma təhsilalanlarda etik düşüncə, empatiya və sosial məsuliyyət hissi formalaşdırır, onların müasir cəmiyyətdə və qlobal dünyada qərarvermə bacarıqlarını gücləndirir.

Tənqidi pedaqogika prinsiplərinin dərslərə inteqrasiyası təhsilalanların tarixi hadisələri fərqli perspektivlərdən analiz etməsinə şərait yaradır və onların tənqidi düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirir (6, s.18). Eyni zamanda Human Rights Education (HRE) yanaşması tarixi təhsil vasitəsilə təhsilalanlarda insan hüquqları və sosial ədalət anlayışlarını dərinləşdirir, onları qlobal və yerli problemlərə həssas edir. Ekopedaqogiya yanaşmasının tətbiqi isə tarixi proseslərin ətraf mühitə təsirini qiymətləndirməyə və təhsilalanlarınlrdə ekoloji məsuliyyət hissi yaratmağa imkan verir.

Nəticə.

Azərbaycan kontekstində isə tarixi tədrisdə dayanıqlı inkişaf və sosial ədalət prinsiplərinin inteqrasiyasını genişləndirmək üçün bir neçə əsas istiqamət müəyyənləşir:

1. Kurikulum islahatı-Tarixi dərslər proqramlarının yenilənməsi, insan hüquqları, ekoloji tarixi və sosial ədalət mövzularının modullar şəklində əlavə edilməsi.
2. Müəllimlərin peşəkar inkişafı-Tənqidi pedaqogika, ekopedagogiya və HRE sahəsində seminarlar və təlim kurslarının keçirilməsi. Bu müəllimlərə interaktiv və təhsilalanların-mərkəzli metodları tətbiq etməyə imkan verəcəkdir.
3. Qiymətləndirmə sistemlərinin yenilənməsi-Təhsilalanların etik, sosial və ekoloji bacarıqlarının ölçülməsi üçün reflektiv jurnal, portfoliolar və rubrikalar kimi alətlərin tətbiqi tövsiyə olunur(7, s. 27).
4. Tələbəmərkəzli metodların tətbiqi-Layihə əsaslı öyrənmə, problem əsaslı dərslər, rollu oyunlar və simulyasiyalar tarixi materialı daha dərin, praktiki və humanitar yönümlü şəkildə mənimsəməyə kömək edir.

Bundan əlavə, xarici və yerli elmi tədqiqatların gücləndirilməsi gələcək perspektivlər üçün vacibdir. Beynəlxalq təcrübənin Azərbaycan təhsil sistemi ilə sintez olunması təhsilalanların yalnız bilik deyil, həm də dəyərlər və bacarıqlar sistemini mənimsəməsinə şərait yaradır. Bu yanaşma, həmçinin Azərbaycanın qlobal təhsil standartlarına uyğunlaşmasına, təhsilalanların qlobal və yerli problemləri daha dərin analiz etməsinə və sosial məsuliyyətli vətəndaş kimi formalaşmasına xidmət edir.

Nəticə olaraq tarixin tədrisi XXI əsrdə keçmiş öyrətməkdən çıxaraq gələcəyə yönəlmiş transformativ vasitə funksiyasını daşıyır. Dayanıqlı inkişaf, sosial ədalət və humanitar dəyərlərin tarixi tədrisə inteqrasiyası yalnız akademik bacarıqları deyil, həm də etik, sosial və ekoloji düşüncə bacarıqlarını inkişaf etdirir və təhsilalanları müasir cəmiyyətin fəal və məsuliyyətli üzvləri kimi yetişdirir.

Problemin aktuallığı: XXI əsrdə təhsil sistemi yalnız bilik ötürən mexanizm olmamaqla, sosial ədalət, inklüzivlik, insan hüquqları və dayanıqlı inkişaf anlayışlarının formalaşdırılması üçün əsas platformaya çevrilmişdir. Qlobal miqyasda artan sosial bərabərsizlik, ekoloji böhranlar, gender problemləri və insan hüquqları pozuntuları təhsilin bu istiqamətdə transformasiyasını zəruri edir. Tarix fənni isə keçmiş hadisələr vasitəsilə təhsilalanlarda tənqidi düşüncə, empatiya və etik şüur formalaşdırmaq baxımından ən təsirli vasitələrdən biridir. Bu səbəbdən tarixin məzmun xətləri əsasında sosial ədalət və dayanıqlı inkişaf prinsiplərinin inteqrasiyası həm Azərbaycan təhsil sistemində, həm də beynəlxalq tədris praktikasında yüksək aktuallıq kəsb edir.

Problemin elmi yeniliyi: Məqalə tarixin məzmun xətlərini sosial ədalət və dayanıqlı inkişaf prinsipləri ilə sistemli şəkildə inteqrasiya edən yeni pedaqoji model təklif edir. Burada xüsusilə kritik pedaqogika, Human Rights Education (HRE), ekopedagogika, oyun əsaslı öyrənmə və interdisiplinar

yanaşmaların tarixi tədrisinə tətbiqi geniş şəkildə əsaslandırılır. Tədqiqat həm beynəlxalq yanaşmaları, həm də Azərbaycan təhsil sisteminin mövcud reallıqlarını müqayisəli şəkildə təhlil edərək tarixi təhsildə humanitar və ekoloji dəyərlərin integrasiyası üçün yenilənmiş konseptual çərçivə yaradır. Kurikulum sıxlığı, qiymətləndirmə alətlərinin məhdudluğu və müəllim hazırlığındakı boşluqlar kimi problemlərin müəyyən edilməsi və onların həlli üçün konkret tövsiyələrin verilməsi də araşdırmanın elmi yeniliyini təşkil edir.

Problemin praktik əhəmiyyəti: Araşdırma nəticələri tarix dərslərində dayanıqlı inkişaf, sosial ədalət və insan hüquqları üzrə bacarıqların formalaşdırılması üçün müəllimlər, kurikulum tərtibatçıları və təhsil siyasəti qurumları üçün praktik tətbiq oluna biləcək metodik çərçivə təqdim edir. Tələbəmərkəzli metodların, rollu oyunların, layihə əsaslı öyrənmənin, refleksiya və alternativ qiymətləndirmə üsullarının tətbiqi müəllimlərə dərslərin effektivliyini artırmaq üçün real alətlər verir. Məqalədə irəli sürülən model məktəblərdə humanitar və inklüziv öyrənmə mühitinin formalaşmasına, təhsilənlərin sosial məsuliyyət, empatiya, etik düşüncə və fəal vətəndaşlıq bacarıqlarının inkişafına xidmət edir. Bu yanaşma həm də Azərbaycan təhsilinin qlobal trendlərə uyğunlaşmasına və müasir kompetensiyaların formalaşdırılmasına töhfə verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan tarixi fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulu) (V–XI siniflər). – Bakı: 2013. – 144 s.
2. Bəhrəmov, S. Tarixi biliklərin integrativ öyrədilməsi texnologiyası / S. Bəhrəmov. – Bakı: 2024. – 224 s.
3. Əliyev, F.; Qasımova, L. Pedagogika və təhsildə tədqiqat metodları / F. Əliyev, L. Qasımova. – Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2020. – 312 s.
4. Əliyev, R. C. Tələbə müstəqil işinə innovativ yanaşmalar: Dərs vəsaiti / R. C. Əliyev. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Pedagoji Universiteti, 2025. – 185 s.
5. Əmirov, M. Ümumtəhsil məktəblərində tarixin fəal/interaktiv təlimi metodikası: Dərs vəsaiti / M. Əmirov. – Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, 2014. – 668 s.
6. Freire, P. Pedagogy of the Oppressed / Paulo Freire. – New York: 1970. – 186 p.
7. Hüseynov, Ə. Kurikulumun tətbiqi və monitorinqi / Ə. Hüseynov. – Bakı: Təhsil, 2014. – 198 s.
8. Hoidn, S. Student-Centered Learning Environments in Higher Education Classrooms / Sabine Hoidn. – New York: Palgrave Macmillan, 2017. – 453 p.
9. Waldron, F.; Ní Cassaithe, C.; Barry, M.; Whelan, P. Teaching for Social Justice and Sustainable Development Across the Primary Curriculum / F. Waldron, C. Ní Cassaithe, M. Barry, P. Whelan. – London: Routledge, 2021. – 260 p.
- 10.

Xülasə

Sevil Bəhrəmov

Tarixin məzmun xətləri əsasında sosial ədalət və dayanıqlı inkişaf prinsiplərinin integrasiyası: nəzəri və praktik yanaşmalar

XXI əsrdə təhsil sistemi yalnız bilik ötürmə vasitəsi olmaqdan çıxaraq, sosial dəyərlərin formalaşdırılması və dayanıqlı inkişafın təşviqi üçün mühüm platformaya çevrilir. Tarix fənni bu baxımdan xüsusilə potensialdır, çünki keçmiş hadisələr vasitəsilə təhsilənlər bugünkü və gələcək cəmiyyətlə bağlı kritik düşüncə və etik anlayış formalaşdırma bilirlər. Məqalədə tarixin məzmununa əsaslanan xətləri siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni və ideoloji-humanitar dəyərlərlə integrasiya edilərək dərs prosesinə tətbiq yolları araşdırılır. Siyasi xətt ədalətli idarəetmə və hüquq anlayışlarını, iqtisadi xətt sosial və

“Dayanıqlı inkişafın milli prioritetləri: rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat, sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət, müasir innovasiyalar və təmiz ətraf mühit” adlı Respublika Elmi Konfransı

iqtisadi bərabərliyi, sosial xətt azlıqların və gender məsələlərinin tarixini, mədəni xətt inklüzivliyi və tolerantlığı, ideoloji xətt isə etik dəyərlərin müqayisəsini təhsilalanlara təqdim edir.

Məqalədə həmçinin beynəlxalq təcrübələr nəzərdən keçirilir: kritik tarixi sorğulama, Human Rights Education (HRE), radikal HRE pedaqogiyası, ekopedqogika, oyunlar vasitəsilə tədris və interdisiplinar. Bu yanaşmalar təhsilalanların empatiya, sosial məsuliyyət və etik-emosional bacarıqlarını inkişaf etdirməyə xidmət edir. Azərbaycan kontekstində tarixi tədris zamanı kurikulum islahatı, müəllimlərin peşəkar inkişafı və şagird mərkəzli metodların tətbiqi vasitəsilə dayanıqlı inkişaf və sosial ədalət prinsiplərinin daha effektiv inteqrasiyası mümkün olur. Məqalədə həmçinin qarşıya çıxan problemlər-kurikulum sıxlığı, metodik resursların yetərsizliyi, qiymətləndirmə alətlərinin məhdudluğu və onların həlli üçün praktik tövsiyələr təqdim olunur.

Nəticədə, tarixin məzmun xətləri əsasında dayanıqlı inkişaf və sosial ədalət prinsiplərinin inteqrasiyası təhsilalanların tənqidi və etik düşüncə bacarıqlarını gücləndirir, onları məsuliyyətli vətəndaş kimi yetişdirir və Azərbaycan təhsil sistemində humanitar və innovativ tədris yanaşmalarının inkişafına töhfə verir.

Açar sözlər: *Tarixin məzmun xətləri, sosial ədalət, dayanıqlı inkişaf, insan hüquqları təhsili (HRE), tənqidi pedaqogika, ekopedaqogiya*

Summary

Sevil Bahramova

Integration of principles of social justice and sustainable development based on historical context: theoretical and practical approaches

In the 21st century, the education system has evolved from being merely a mechanism for knowledge transfer to a crucial platform for fostering social values and promoting sustainable development. History, in particular, plays a significant role in this process, as students can develop critical thinking and ethical understanding through the analysis of past events. This article examines how the content strands of history-political, economic, social, cultural, and ideological-can be integrated with humanitarian values in classroom teaching. The political strand addresses fair governance and legal principles, the economic strand explores social and economic equality, the social strand focuses on minorities and gender issues, the cultural strand emphasizes inclusivity and tolerance, and the ideological strand facilitates reflection on ethical values. The study also reviews international practices, including Critical Historical Enquiry, Human Rights Education (HRE), radical HRE pedagogy, ecopedagogy, game-based learning, and interdisciplinary projects. These approaches enhance students' empathy, social responsibility, and ethical-emotional skills.

In the Azerbaijani context, more effective integration of sustainable development and social justice principles can be achieved through curriculum reform, professional development for teachers, and student-centered methods. The article identifies challenges such as curriculum overload, limited methodological resources, and assessment constraints, offering practical recommendations to address these issues.

Ultimately, integrating sustainable development and social justice principles through historical content strands strengthens students' critical and ethical thinking, cultivates responsible citizenship, and contributes to the development of humanitarian and innovative teaching approaches in the Azerbaijani education system.

Keywords: *historical content lines, social justice, sustainable development, human rights education (HRE), critical pedagogy, eco-pedagogy*

Резюме

Севиль Бахрамова

Интеграция принципов социальной справедливости и устойчивого развития на основе исторического контекста: теоретические и практические подходы

В XXI веке система образования перестала быть только механизмом передачи знаний и стала важной платформой для формирования социальных ценностей и продвижения устойчивого развития. История особенно значима в этом процессе, поскольку учащиеся могут развивать критическое мышление и этическое понимание через

анализ прошлых событий. В статье рассматривается, как содержательные линии истории-политическая, экономическая, социальная, культурная и идеологическая-могут быть интегрированы с гуманитарными ценностями в учебном процессе. Политическая линия охватывает вопросы справедливого управления и правопорядка, экономическая-социального и экономического равенства, социальная-права меньшинств и гендерные вопросы, культурная-инклюзивность и толерантность, а идеологическая-этические ценности и их сравнение.

В работе также анализируется международный опыт, включая критическое историческое исследование, обучение правам человека (HRE), радикальную педагогическую HRE, экопедагогику, обучение через игры и междисциплинарные проекты. Эти подходы способствуют развитию у учащихся эмпатии, социальной ответственности и этико-эмоциональных навыков.

В Азербайджанском контексте более эффективная интеграция принципов устойчивого развития и социальной справедливости возможна через реформу учебных программ, профессиональное развитие учителей и применение ученико-ориентированных методов. В статье выделяются проблемы: перегруженность учебной программы, ограниченные методические ресурсы и трудности оценивания, а также предлагаются практические рекомендации.

В итоге, интеграция принципов устойчивого развития и социальной справедливости через содержательные линии истории укрепляет критическое и этическое мышление учеников, формирует ответственных граждан и способствует развитию гуманитарных и инновационных подходов к обучению в азербайджанской системе образования.

Ключевые слова: *линии содержания истории, социальная справедливость, устойчивое развитие, образование в области прав человека (HRE), критическая педагогика, экопедагогика*

QLOBAL ƏDALƏT VƏ HUMANİTAR İNKİŞAF: PLANETAR MƏSULİYYƏT ANLAYIŞININ GÜCLƏNMƏSİ

Məleykə ADIGÖZƏLOVA

Açar sözlər : *qlobal ədalət; humanitar yardım; planetar məsuliyyət; sosial-iqtisadi ədalət; resursların ədalətli bölgüsü;*

Giriş

Qlobal ədalət anlayışı milli sərhədləri aşan ədalətin təmin olunması ideyasını ifadə edir. Qloballaşma, müharibələr, etnik təmizləmə halları və qlobal iqlim böhranı kimi faktorlar qlobal ədalət diskusiyasını aktuallaşdırmışdır[3]. Məsələn, genosid və etnik təmizləmə kimi faciələr, kütləvi miqrasiya, inkişaf etmiş ölkələrdə aşağı gəlirli işçi qüvvəsinə asılılıq, qlobal iqtisadiyyatda ədalətsizlik və iqlim dəyişikliyi məsələləri qlobal ədalət fəlsəfəsinin əsas müzakirə mövzularına çevrilmişdir[3]. Bu baxımdan qlobal ədalət hüquqi, siyasi və sosial ölçülərdə fərdlərin fundamental hüquqlarının və imtiyazlarının qorunmasını və dünya miqyasında bərabər imkanlar təmin edilməsini hədəfləyir.

Beynəlxalq sənədlərin bir çoxunda bu prinsiplər yer almışdır. Məsələn, BMT-nin 1948-ci il İnsan Hüquqları Universal Bəyannaməsində vurğulandığı kimi, “Bütün insanlar azad və ləyaqət və hüquqlar baxımından bərabər doğulur”[8]. Bu bənd göstərir ki, bütün fərdlər qlobal səviyyədə bərabər hüquqlar və imkanlarla təmin edilməlidir. Qlobal ədalət nəzəriyyəsi dövlətlərin sərhədlərindən kənar insanlara qarşı da öhdəliklərini vurğulayır. İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar üzrə beynəlxalq müqavilə (ICESCR) də dövlətlərin qlobal xarakterli öhdəliklərini əks etdirir: bu müqavilə ölkələrdən iqtisadi və sosial hüquqların reallaşması üçün “beynəlxalq yardım və əməkdaşlıq” öhdəliklərinə əməl etmələrini tələb edir[8]. Əslində, 2011-ci ildə qəbul edilmiş Mastrix Prinsipləri (State Extraterritorial Obligations) də dövlətlərin dünya miqyasında qlobal ədalətə aid öhdəliklərini konkretləşdirərək onları “qlobal xarakterli vəzifələr” kimi təsvir etmişdir[8]. Beləliklə, hüquqi çərçivə dövlətlərarası əməkdaşlıq, insani yardım və bərabər resurs bölgüsü kimi məsələlərdə qlobal ədaləti dəstəkləyən öhdəliklər ehtiva edir.

I. Qlobal ədalət və beynəlxalq hüquq

Qlobal ədalət prinsipləri beynəlxalq hüququn əsas insan hüquqları normaları ilə sıx bağlıdır. Ən başlıca müqavilələrdən olan Universal İnsan Hüquqları Bəyannaməsi (UDHR) və Beynəlxalq İnsan Hüquqları Paktları (məsələn, ICCPR, ICESCR) insanların bərabər hüquqlarını təsbit edir. Bu sənədlər dövlətləri insan hüquqlarına hörmət etməyə, pozuntuların qarşısını almağa və hər bir insana əsas hüquqları təmin etməyə çağırır. Məsələn, ICESCR mətnində dövlətlərin sosial-iqtisadi hüquqların universal həyata keçirilməsi məqsədilə “beynəlxalq yardım və əməkdaşlıq” göstərmələri vacib hesab olunur[8]. Başqa sözlə, kimsənin yoxsulluq və yoxsulluqla əlaqəli insan haqları pozuntularına qarşı müdafiəsiz qalmasına imkan verməmək üçün dövlətlərin sərhədlərdən kənar fəaliyyətləri də tənzimlənir.

Beynəlxalq hüquq həmçinin qlobal ədalətin məhz dövlətlərarası deyil, fərdlərə qarşı ədalət təminatı kimi anlaşılməsini dəstəkləyir. Mastrix Prinsipləri (2011) bu mənada dövlətlərin yalnız xarici siyasətdə deyil, həm də qlobal resurs bölgüsü və yardım sahəsində öhdəliklərinin olduğunu vurğulayıb[8]. Qısaca desək, beynəlxalq hüquq insanların bərabər hüquqları və azadlıqlarını qorumağı, həmçinin zəngin və kasıb ölkələr arasında əməkdaşlığı gücləndirməyi tələb edir. Bu öhdəliklər qlobal ədalətin hüquqi əsasını təşkil edir və dövlətlərin həm öz sərhədləri daxilində, həm də ondan kənarda insan hüquqlarını qoruma və təmin etmə öhdəliyini formal olaraq təsbit edir[4][5].

II. Resursların ədalətli bölgüsü və sosial-iqtisadi bərabərlik məsələsi

Qlobal miqyasda resursların, xüsusilə sərvətin ədalətsiz paylanması sosial stabilitu və ədalət baxımından ciddi problemlər doğurur. Son araşdırmalar göstərir ki, dünya sərvətinin böyük hissəsi az adamın əlində cəmləşib. Məsələn, Oksfam təşkilatının 2024-cü il hesabatına görə, beş ən zəngin şəxsin sərvəti 2020-ci ildən bəri iki dəfədən çox artaraq 405 milyard dollardan 869 milyard dollara yüksəlib, eyni vaxtda isə təxminən 5 milyard insan daha kasıb vəziyyətə düşüb[6]. Eyni mənbə bildirir ki, dünya əhalisinin cəmi 21 faizi hesabına qlobal sərvətin 69 faizi toplanır[7]. Bu cür böyük fərqlər qlobal ədalətə ciddi ziddir. Yoxsulluq və sosial-iqtisadi bərabərsizlik əsasən inkişaf etməkdə olan ölkələrdə daha çətin şərtlər yaradır və sosial gərginlikləri artırır.

BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri çərçivəsində bu məsələ xüsusi diqqət mərkəzindədir. Məsələn, SDG-10 (“Bərabərsizliyin azaldılması”) ən aşağı gəlirli təbəqənin gəlir artımını orta gəlirdən sürətli saxlamalı olduğunu qabağa çəkir[8]. Rəsmi hesabatlara görə, pandemiya öncəsi bir çox ölkədə ən aşağı gəlirli 40% əhalinin gəlirləri orta göstəricidən daha sürətlə artmışdı; lakin COVID-19 böhranının təsiri bu trendi dəyişmə təhlükəsi yaradır[8]. Başqa sözlə, qlobal ədalətin təmin olunması üçün ölkələr arasında həm resurs bölgüsündə, həm də sosial müdafiə sistemlərində ciddi iş aparılmalıdır. Maliyyə axınlarının şəffaflığı, ədalətli ticarət, inkişaf yardımı və sosial dəstək proqramları zəngin-kasıb uçurumunun aradan qaldırılmasına yönəlməlidir.

III. Münaqişə zonalarında humanitar yardım

Humanitar yardım prinsipləri beynəlxalq humanitar hüququn əsas sütunlarını təşkil edir. Müharibə və silahlı münaqişə şəraitində bütün qurbanlara yardım etmək humanitar hüququn mərkəzində dayanır. Xüsusilə “İnsanlıq”, “Neytrallıq”, “Tərəfsizlik” və “Müstəqillik” prinsipləri humanitar fəaliyyətin əsas şərtləridir[5]. İnsanlıq prinsipi aclıq, xəstəlik, təbii fəlakət və münaqişə qurbanlarının həyatını və sağlamlığını qorumağı tələb edir. Neytrallıq – yardımçıların döyüş tərəflərindən heç birinin yanında olmaması və onlarla siyasi, etnik və ya ideoloji mübahisələrə qarışmaması zəruridir. Tərəfsizlik (ədalətsizlik prinsipi) yardımın yalnız ehtiyaca görə və ayrı-seçkilik etmədən paylanmasını təmin etməlidir[3]. Müstəqillik prinsipinə görə isə humanitar fəaliyyət siyasi və hərbi məqsədlərdən azad olmalıdır[1]. Bu prinsiplər Cenevrə Konvensiyalarında açıq əksini tapsa da, bir sıra praktiki çətinliklər mövcuddur.

Münaqişə zonalarında humanitar yardıma çıxışı təmin etmək çətinidir. Döyüş tərəflərinin humanitar körpülərin yaradılmasına razılıq verməməsi, yollarda təhlükəsizlik zəmanətinin olmaması və yardımların silah məqsədi ilə sui-istifadəsi kimi hallar humanitar prinsipləri pozur. Məsələn, 1949-cu il 4-cü Cenevrə Konvensiyasının 23-cü maddəsi münaqişə tərəflərini digər tərəfin sivil əhalisinə ərzaq və dərman göndərilməsinə imkan verməyə çağırır, ancaq bu, göndəriləcək yardımların silah məqsədinə yönəlməməsi şərti ilə mümkündür[4].

Beynəlxalq təşkilatların bu situasiyada rolu böyükdür. BMT-nin Humanitar İşlər üzrə Koordinasiya Ofisi (OCHA), Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlıq (UNHCR), Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (WHO), UNICEF və bir çox beynəlxalq QHT (Meydana gəlmiş Dəyişməz Qruplar, Qırmızı Xaç Hərəkatı və s.) humanitar koordinasiyanı və yardımçı logistikalarını təşkil edir. Məsələn, BMT-nin 1991-ci ildə yaradılmış OCHA qurumu hökumətlər, QHT-lər və Qızıl Xaç kimi təşkilatlarla əməkdaşlıq edərək böhran yerlərinə humanitar yardımın yönləndirilməsini, resursların toplamasını və ehtiyacların qiymətləndirilməsini koordine edir[3]. Bütün bu tədbirlər münaqişə qurbanlarına vaxtında yardımın çatdırılması və beynəlxalq humanitar hüququn tətbiqinin təmin edilməsi baxımından həyati əhəmiyyət daşıyır.

IV. Planetar məsuliyyət anlayışı

Planetar məsuliyyət ümumilikdə bütün bəşəriyyətin ekoloji və iqlim problemləri qarşısında birgə hərəkət etməsini ifadə edir. Bugünkü dünyada iqlim dəyişiklikləri, ətraf mühitin məhvi, su və ərzaq təhlükəsizliyi kimi məsələlər təkcə bir dövlətin deyil, bütün insanlığın öhdəliyi kimi dəyərləndirilir. Son illərin beynəlxalq hüquqi prosesləri də bu anlayışı gücləndirir. Belə ki, 2025-ci ilin iyulunda Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin məsləhət xarakterli məruzəsində iqlim dəyişikliyinə qarşı mübarizə erqə omnes – yəni “ümumi bir vəzifə” – olaraq təsbit edildi[5]. Məhkəmə bildirir ki, iqlim problemləri təkcə iqtisadiyyat və ətraf mühit məsələsi deyil, həm də insan hüquqları və gələcək nəsillərin ədaləti prizmasından baxılmalı məsələdir[5].

Beynəlxalq razılaşmalar da planetar məsuliyyəti dəstəkləyir. Məsələn, Paris Sazişi “ortaq, lakin müxtəlif məsuliyyət” prinsipini ehtiva edərək inkişaf etmiş ölkələrə iqlim üçün daha çox öhdəliklər qoyur. Ancaq bu prinsiplər fərqli şərtlərə malik ölkələrin birgə çalışmasını tələb edir. Elmi araşdırmalar bizə xatırladır ki, insan fəaliyyəti artıq Yer sisteminə ciddi zərbə vurub və situasiya idarə edilə bilməz hala çatıb. Rockström və həmkarları qeyd edirlər ki, Antroposen dövrü bizdən yerdən daha çox ehtiyatlı və məsuliyyətli davranış tələb edir və “effektiv planetar qayğıkeşlik” (planetar stewardship) təmin etməyin zərurəti təcilidir[5]. Bu çərçivədə beynəlxalq əməkdaşlıq, yaşıl texnologiyalar, iqlim fondlarının gücləndirilməsi və zəif ölkələrin adaptasiya imkanlarının dəstəklənməsi kimi addımlar həyati əhəmiyyət kəsb edir. Yekunda, planetimiz qarşısında öhdəlik hissinin formalaşması qlobal ədalətin güclənməsində mühüm rol oynayacaqdır.

Nəticə

Qlobal ədalətə nail olmaq üçün bir sıra strateji addımlar tövsiyə edilir:

1. **Beynəlxalq qanunvericiliyin gücləndirilməsi.** BMT və beynəlxalq təşkilatlar səviyyəsində insan haqları və sosial hüquqların qorunmasını təmin edən normativ mexanizmlər tamamlanmalı, qüvvədə olan konvensiyalar daha sıx icra olunmalıdır. Hər bir ölkə Universal Bəyannamə və paktlarda nəzərdə tutulan öhdəlikləri yerinə yetirməli, Maastricht Prinsipləri kimi qlobal öhdəlik sənədləri işlənilib sistemləşdirilməlidir[8].
2. **Resursların ədalətli bölgüsü.** Dünyada sərvətin bölgüsü ilə bağlı yeni mexanizmlər tətbiq olunmalı, gəlir bərabərsizliyini aradan qaldıran vergi və sosial transfert siyasətləri gücləndirilməlidir. Zəngin ölkələr daha çox beynəlxalq maliyyə yardımı etməli, beynəlxalq ticarət şəffaflığı və ədalətini təmin etməli, borc yükü altında əziyyət çəkən ölkələrə yenidənqurma kreditləri verilməlidir. SDG 10 çərçivəsində ən kasıb təbəqənin sosial müdafiəsi artırılmalı və “paytaxtsız” (kapitalsız) inkişaf modelləri dəstəklənməlidir[7][2].
3. **Humanitar hüquqa əməl olunması.** Münaqişə zonalarında humanitar yardımın təhlükəsizliyini və əlçatanlığını təmin etmək üçün beynəlxalq nəzarət mexanizmləri gücləndirilməlidir. Cenevrə Konvensiyalarının və humanitar prinsiplərin pozuntularına yol verən dövlət və silahlı qruplar məsuliyyətə cəlb edilməli, yardımçı qruplara toxunulmazlıq prinsipi təmin edilməlidir[4],[1]. BMT-nin Humanitar İşlər üzrə Koordinasiya Ofisi (OCHA) və beynəlxalq QHT-lər konflikt bölgələrinə yardımın koordinasiyasında səylərini artırmalıdır[13]. Bu məqsədlə humanitar dəhlizlər, müvəqqəti təhlükəsizlik zonaları və beynəlxalq müşahidəçilik mexanizmləri tətbiq olunma bilər.
4. **Iqlim dəyişikliyi və ekoloji risklərə qarşı birgə öhdəlik.** Paris Sazişi və BƏM-nin tövsiyələri işığında inkişaf etmiş ölkələr texnologiya və maliyyə vasitəsi ilə yoxsul ölkələrə dəstək verməli, qlobal islahatlar (məs., karbon vergisi, iqlim fondlarına köçürmələr) həyata keçirilməlidir. Yer kürəsinin ekoloji məhdudiyyətləri nəzərə alınaraq ağıllı istehsal və istehlak modelləri tətbiq

edilməli, planetar qayğıkeşlik ruhunda təhsil və maarifləndirmə proqramları genişləndirilməlidir[6][5].

Bu tövsiyələr qlobal ədalətə doğru irəliləyişin əsas istiqamətlərini göstərir. Onların həyata keçirilməsi milli sərhədlərdən kənar əməkdaşlığı və qarşılıqlı məsuliyyəti gücləndirəcək, həmçinin beynəlxalq hüququn hakim olduğu ədalətli və davamlı bir dünya nizamının qurulmasına töhfə verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. 300 million People Worldwide Need Humanitarian Assistance: OCHA is on the Front Lines – Better World Campaign
2. <https://betterworldcampaign.org/blog/ocha-the-un-agency-coordinating-humanitarian-assistance>
3. Goal 10 | Department of Economic and Social Affairs
4. <http://sdgs.un.org/goals/goal10>
5. Global Justice (Stanford Encyclopedia of Philosophy)
6. <https://plato.stanford.edu/entries/justice-global/>
7. Humanitarian principles and humanitarian assistance – GSDRC
8. <https://gsdrc.org/topic-guides/international-legal-frameworks-for-humanitarian-action/concepts/humanitarian-principles-and-humanitarian-assistance/>
9. The Anthropocene: From Global Change to Planetary Stewardship – PMC
10. <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC3357752/>
11. The ICJ’s Climate Opinion: Towards a Jurisprudence of Planetary Responsibility – International Law Blog
12. <https://internationallaw.blog/2025/09/23/the-icjs-climate-opinion-towards-a-jurisprudence-of-planetary-responsibility/>
13. Wealth of five richest men doubles since 2020... – Oxfam International
14. <https://www.oxfam.org/en/press-releases/wealth-five-richest-men-doubles-2020-five-billion-people-made-poorer-decade-division>
15. What Global Human Rights Obligations Do We Have? – Chicago Journal of International Law
16. <https://cjil.uchicago.edu/print-archive/what-global-human-rights-obligations-do-we-have>

Xülasə

Məleykə Adigözəlova

Qlobal ədalət və humanitar inkişaf: planetar məsuliyyət anlayışının güclənməsi

Bu məqalədə qlobal ədalət anlayışı müasir beynəlxalq hüquq və etikada araşdırılır. Qlobal ədalət, bütün insanların ədalətə və bərabər hüquqlara malik olması prinsipinə yönəlmiş etik qaydalara əsaslanan konseptdir. 2030-cu il gündəliyində dövlətlər **“dünya ölkələri arasında bərabərsizliklə mübarizə aparmağa”**, **“sülhsevər, ədalətli və inklüziv cəmiyyətlər qurmağa”** sadıq oldu. Maddi resursların və milli gəlirlərin ədalətli bölgüsü məsələləri SDG 10 çərçivəsində vurğulanır. Bura gəlir bərabərsizliyinin azaldılması, inklüzivlik və bərabər imkanların təmin edilməsi daxildir. Müasir dövrdə qlobal miqyasda zənginlərin resurs istehlakı böyükdür, yoxsul əhali isə iqlim dəyişikliyinə təsirlərinə daha çox məruz qalır. Əlavə olaraq, Afrika kimi regionlarda illik 40 mlrd.-dan çox vəsait qeyri-leqal yollarla ölkədən çıxır ki, bu da iqtisadi ədalətsizliyi dərinləşdirir. Münaqişə zonalarında humanitar yardım fəaliyyəti insanilik, neytrallıq və tərəfsizlik prinsiplərinə əsaslanmalıdır. BMT-nin insan hüquqları üzrə Cenevrə Konvensiyaları və Əlavə Protokolları hərbi qarşıdurmalar zamanı əhaliyə yardımı təmin etməyi tələb edir. Humanitar təşkilatlar silahlı qruplarla dialoq quraraq münaqişə bölgələrində “həyat qurtaran yardım”ın çatdırılmasını təmin edirlər. Bu təşkilatlar planetar məsuliyyət düşüncəsi, iqlim dəyişikliyi və ekoloji böhrandan çıxış

yollarını araşdırır və bu proseslərə öz töhvələrini verməyə çalışır. Almaniya sabiq XİN-i Coşika Fişerin fikrinə görə, “heç bir dövlət – nə qədər güclü olursa olsun – təkbaşına iqlim problemini həll edə bilməz; bu bütün bəşəriyyətin həmrəyliyi və əməkdaşlığı tələb edir”. Bu baxımdan böyük dövlətlər iqlim və inkişaf problemlərini “planetar məsuliyyət” çərçivəsində həll etməli, birgə hərəkət etməlidirlər. Məqalədə göstərilir ki, beynəlxalq əməkdaşlıq olmadan qlobal ədalət və dayanıqlı inkişaf mümkün deyil, çünki bütün insanlar üçün bərabər imkanlar yaratmaq və planetimizi gələcək nəsillərə sağlam ötürmək bugünün kollektiv öhdəliyidir.

Açar sözlər : *qlobal ədalət; humanitar yardım; planetar məsuliyyət; sosial-iqtisadi ədalət; resursların ədalətli bölgüsü;*

Summary

Maleyka Adigozalova

Global justice and humanitarian development: strengthening the concept of planetary responsibility

This article examines the concept of global justice in contemporary international law and ethics. Global justice is grounded in the moral-political principle that all people have equal rights and claims to fairness. The UN's 2030 Agenda explicitly commits countries “to combat inequalities within and among countries” and to “build peaceful, just and inclusive societies”. Equitable distribution of resources is a key theme: Sustainable Development Goal 10 focuses on reducing income inequality, promoting universal inclusion, and ensuring equal opportunities. In practice, the richest 10% of humanity consume a disproportionately large share of resources, while the poorest suffer most from climate impacts. Moreover, Africa loses over \$40 billion annually to illicit financial flows, “exacerbating economic injustices” by depriving people of vital resources. In conflict zones, humanitarian aid must follow the principles of humanity, neutrality, and impartiality. International humanitarian law (the Geneva Conventions and Protocols) obliges parties to allow relief operations and “rapid and unimpeded passage of all relief consignments”. Neutral organizations like the ICRC engage armed actors in conflict to deliver life-saving assistance, which they describe as a “humanitarian imperative”. Finally, the notion of planetary responsibility highlights that global problems – especially climate change – require collective action. As former foreign minister Joschka Fischer notes, “no state – no matter how powerful – can solve this [climate] problem alone; it requires the solidarity and cooperation of all humankind”. In sum, achieving global justice and sustainable development demands strengthened international cooperation, as well as just resource distribution and protection of our planet for future generations.

Keywords: *global justice; humanitarian aid; planetary responsibility; socio-economic justice; fair distribution of resources;*

Резюме

Малейка Адигозелова

Глобальная справедливость и гуманитарное развитие: укрепление концепции планетарной ответственности

В данной статье рассматривается понятие глобальной справедливости в современном международном праве и этике. Глобальная справедливость основана на идее, что все люди обладают равными правами и правом на справедливое отношение. Повестка ООН 2030 года обязывает государства “сократить неравенство внутри стран и между ними” и “строить мирные, справедливые и всеобъемлющие общества”. Базовым вопросом является равное распределение ресурсов: ЦУР 10 направлена на сокращение неравенства доходов, обеспечение всеобщей инклюзии и равных возможностей. На практике богатая десятая часть населения потребляет непропорционально большие ресурсы, в то время как самые бедные в первую очередь страдают от последствий изменения климата. По оценкам ЕКА, Африка ежегодно теряет около \$40 млрд из-за незаконного вывоза средств, что “усугубляет экономическую несправедливость”, лишая население необходимых ресурсов. В зонах конфликтов гуманитарная помощь основывается на принципах человечности, нейтралитета и беспристрастности. Международное гуманитарное право (Женевские конвенции и протоколы) обязывает стороны конфликта обеспечить проведение операций помощи и “свободное и не препятствующее прохождение всех грузов гуманитарной помощи”. Такие организации, как МККК, ведут переговоры даже с вооруженными группами для доставки жизнеобеспечивающей помощи, считая это “человеческим императивом”. Концепция планетарной ответственности подчеркивает, что

“Dayanıqlı inkişafın milli prioritetləri: rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat, sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət, müasir innovasiyalar və təmiz ətraf mühit” adlı Respublika Elmi Konfransı

глобальные вызовы – особенно изменение климата – требуют совместных действий. Как говорит бывший министр иностранных дел ФРГ Йошка Фишер, «ни одно государство – каким бы мощным оно ни было – не сможет решить эту проблему в одиночку; для этого необходима солидарность и сотрудничество всего человечества». Таким образом, достижение глобальной справедливости и устойчивого развития требует усиления международного сотрудничества, честного распределения ресурсов и защиты нашей планеты ради будущих поколений.

Ключевые слова: *глобальная справедливость; гуманитарная помощь; планетарная ответственность; социально-экономическая справедливость; справедливое распределение ресурсов;*

**“AZƏRBAYCAN CƏMİYYƏTİNDƏ SOSIAL ƏDALƏT VƏ TƏHSİL BƏRABƏRLİYİ:
DAYANIQLI İNKİŞAF KONTEKSTİNDƏ TƏHLİL”**

İlahə MƏRDANLI*

Giriş

Sosial ədalət və keyfiyyətli təhsil cəmiyyətlərin davamlı inkişafı üçün əsas amillərdir. Dayanıqlı inkişaf anlayışı sosial, iqtisadi və ekoloji aspektləri əhatə etməklə, gələcək nəsillərin ehtiyaclarını nəzərə alaraq indiki nəsilin rifahını təmin etməyi hədəfləyir. Sosial ədalət isə resursların, imkanların və hüquqların bərabər şəkildə bölüşdürülməsini və hər bir fərdin öz potensialını reallaşdırma bilməsi üçün bərabər imkanların yaradılmasını təmin edir. Təhsil bu məqsədin əsas vasitələrindən biri olaraq, cəmiyyətin bütün qruplarının inkişaf proseslərinə bərabər daxil olmasını təmin edir. Azərbaycanın dayanıqlı inkişaf strategiyası milli prioritetləri nəzərə alaraq sosial ədalətin və təhsilin təmin olunmasını prioritet sahə kimi müəyyən edib. Ölkədə təhsil siyasətinin formalaşdırılması, inklüziv təhsil imkanlarının genişləndirilməsi, müəllim və kadr hazırlığı, təhsil infrastrukturunun modernləşdirilməsi və maliyyələşdirmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi bu məqsədə xidmət edir. Eyni zamanda, 2021-2030-cu illər üçün müəyyən edilmiş sosial-iqtisadi prioritetlər ölkənin rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatı, inklüziv cəmiyyəti, müasir insan kapitalı və innovasiyalara yönəlik inkişafını hədəfləyir.

Bu məqalədə sosial ədalətin prinsipləri və göstəriciləri, təhsil və dayanıqlı inkişafın qarşılıqlı əlaqəsi, eləcə də Azərbaycanın sosial-iqtisadi və təhsil strategiyalarının Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri ilə uyğunluğu təhlil olunur. Məqalə üç əsas hissədən ibarətdir: sosial ədalət, təhsil və dayanıqlı inkişafın qarşılıqlı əlaqəsi, və Azərbaycanda bu sahələrdə həyata keçirilən strategiyalar təhlil edilir, sonda isə nəticə və tövsiyələr qeyd edilir.

1. Sosial ədalət və onun göstəriciləri

Sosial ədalət cəmiyyətdə resursların, imkanların, hüquqların və sosial xidmətlərin bərabər və eyni zamanda, ədalətli şəkildə bölüşdürülməsi, hər bir insanın öz potensialını reallaşdırma bilməsi üçün bərabər şansların yaradılma prinsipidir. Ədalət sözü ərəb sözü olan “ədl” sözündən götürülmüşdür, mənası isə bərabərlik və tarazlıq deməkdir. Beləliklə də, sosial ədalət cəmiyyətin hər bir üzvünün mövcud imkanlardan bərabər səviyyədə və eyni hüquq daxilində istifadə etməsini nəzərdə tutaraq, cəmiyyətdə yaranan vəziyyəti özündə əks etdirir.

Sosial ədalət geniş bir termindir və bunun müxtəlif sahələrdə tətbiqində müəyyən fərqlilikləri mövcuddur. Bununla belə, sosial ədalətin təhlilinin aparılmasında irqi sərvətdə olan bərabərsizlik və ya səhiyyə xidmətlərinə qeyri-bərabər çıxış kimi sosial təyinedicilər mühüm yer tutur. Taparellinin sosial ədalət versiyası sadəcə olaraq ədalətin sosial işlərə tətbiqi ilə bağlı idi və o insanların təbii teologiya və dinə əsaslanan əxlaqın konseptuallaşdırılması fikrinə dayanaraq düzgün olanı etməli olduğunu söylədi və tarixinin çox hissəsi üçün sosial ədalət dini bir anlayış olmuşdur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, sosial ədalət anlayışlarının heç də hamısı dini vurğulamırdı. Sosial ədalətin ən təsirli araşdırmalarından biri isə 20-ci əsrdə yaşamış Amerika filosofu Con Roulstan gəlir. Sosial ədalət nəzəriyyəsi kimi qeyd etdiyi “Ədalət nəzəriyyəsi” (1971) əsərində Rouls “ədalət kimi ədalət” baxışını açıqladı. Rouls üçün bu o demək idi ki, insanlar cəmiyyət daxilində sosial sərvətlərin ədalətli bölüşdürülməsi qaydalarını, eləcə də cəmiyyət daxilində icazə verilə bilən bərabərsizlik səviyyələrini nəzərə almalıdırlar. (9)

Sosial ədalətin 5 prinsipi mövcuddur: resurslara giriş, kapital, iştirak, müxtəliflik, insan hüquqları.

* müəllim, Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: ilahe.merdanli@baau.edu.az

Sosial ədalətin əsas elementlərindən biri cəmiyyət üzvlərinin resurslara bərabər çıxış imkanına malik olmasıdır. Bu, fərqli sosial-iqtisadi təbəqələrin təhsil, səhiyyə, yaşayış, qida və asudə vaxt kimi fundamental ehtiyaclarını təmin edən xidmətlərdən eyni səviyyədə yararlanmasını nəzərdə tutur. Lakin bir çox ölkələrdə bu imkanlar bərabər bölüşdürülmür: yüksək gəlirli ailələrin uşaqları daha keyfiyyətli məktəblərdə təhsil alır, əlavə hazırlıq kurslarına yazılır və daha rahat təhsil mühitinə sahib olur. Bu üstünlüklər onların gələcəkdə daha yüksək gəlirli peşələrə yiyələnməsini asanlaşdırır. Aşağı gəlirli ailələrdə isə təhsil imkanları məhdud olduğundan nəsillər boyu dezavantajlar davam edir və sosial mobilitet zəifləyir.

Kapital prinsipi fərdlərin eyni nəticələrə çatması üçün ehtiyaclarına uyğun fərqli dəstəyin göstərilməsini tələb edir. Formal bərabərlik (hamıya eyni imkanın verilməsi) hər zaman ədalətli olmaya bilər, çünki əlavə dəstəyə ehtiyacı olan qruplar standart proqramlardan kifayət qədər faydalana bilmir. Buna görə sosial ədalət siyasətləri mövcud maneələri aradan qaldırmaq üçün hədəflənmiş dəstək proqramlarını əhatə edir.

İştirak prinsipi cəmiyyətdə hər kəsin qərarların qəbulunda söz sahibi olmasını, öz fikrini sərbəst ifadə etməsini və marginal qrupların səsinin nəzərə alınmasını təmin edir. Əks halda qərarlar yalnız dar bir qrup tərəfindən verilir və geniş əhəlinin maraqları nəzərə alınmır, bu isə sosial ədalətsizlik yaradır.

Müxtəliflik prinsipi fərqli mədəniyyət, gender, etnik mənsubiyyət, yaş və digər sosial xüsusiyyətləri təbii və dəyərli element kimi qəbul edir. Bu yanaşma dövlət siyasətlərinin daha inklüziv olmasına, ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılmasına və sosial qrupların daha ədalətli imkanlarla təmin olunmasına şərait yaradır. Məsələn, işə qəbulda gender ayrı-seçkiliyi, etnik mənsubiyyətə görə təhsil imkanlarının məhdudluğu və fiziki məhdudiyyətli şəxslərin xidmətlərə çıxış problemləri müxtəlif toplumlarda rast gəlinir və müxtəlifliyi nəzərə almaq bu problemləri azaltmağın əsas yoludur.

İnsan hüquqları sosial ədalətin təməlini təşkil edir. Bu prinsip hər bir insanın mülki, siyasi, iqtisadi və mədəni hüquqlarının qorunmasını və real həyatda təmin olunmasını nəzərdə tutur. Dövlətlər, təşkilatlar və ictimai institutlar bu hüquqların qorunmasına cavabdehdir. Hüquqlar beynəlxalq səviyyədə də tanınır və BMT İnsan Hüquqları Şurası ilə Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi qlobal nəzarət mexanizmləri kimi fəaliyyət göstərir.

Beynəlxalq Sosial İnkişaf Forumu sosial ədalətin qiymətləndirilməsi üçün bir sıra əsas sahələr müəyyən etmişdir. Bu sahələr cəmiyyətdə malların, hüquqların və imkanların necə bölüşdürüldüyünü izləməyə və bərabərsizlik formalarını aşkar etməyə imkan verir. Aşağıdakı altı istiqamət sosial ədalətin əsas göstəriciləri sayılır:

Gəlirlərin bölüşdürülməsində bərabərsizlik: Gəlirin insanlar və ev təsərrüfatları arasında necə paylandığı sosial bərabərliyin ən mühüm göstəricilərindən biridir. Fərdlərin gəliri onların sosial statusuna, peşəsinə, yaşadığı yerə və cinsinə görə dəyişir. Bu fərqlər təhsildən tutmuş tibbi xidmətlərə qədər bütün imkanlara çıxışa təsir edir. Gəlir bölgüsü düzgün ölçülür və şəffaf şəkildə tətbiq olunarsa, cəmiyyətdə yaranan bərabərsizliklərin qarşısı qismən alınmış olur.

Aktivlərin bölüşdürülməsində bərabərsizlik: Gəlir kimi, əmlakın da qeyri-bərabər bölüşdürülməsi sosial və siyasi gücün formalaşmasına təsir edir. Torpaq, mənzil və digər fiziki aktivlərə çıxış insanların uzunmüddətli rifahını müəyyən edən əsas amildir. Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinə görə, hər kəs mülkiyyət hüququna malik olmalıdır, lakin real həyatda bu imkanlar müxtəlif qruplar arasında çox fərqli şəkildə təzahür edir.

İş və məşğulluq imkanlarında bərabərsizlik: Məşğulluq imkanlarının qeyri-bərabər bölgüsü həm gəlir fərqlərinin, həm də sosial ədalətsizliyin əsas səbəblərindən biridir. İşsizlik, qeyri-sabit əmək şəraiti, immiqrantların və sosial cəhətdən zəif qrupların zəif müdafiəsi bu sahədəki əsas problemlərdir. Beynəlxalq Əmək Təşkilatının vurğuladığı kimi, layiqli işə çıxış insanların sosial rifahının əsas şərtidir.

Bilik və təhsil imkanlarına çıxışda bərabərsizlik: Təhsil bərabərliyi sosial mobilliyin əsas göstəricisidir. Fərqli sosial qrupların məktəbə və ali təhsilə çıxışı, təhsil müəssisələrinin keyfiyyəti, texnologiya və internet imkanlarından yararlanma səviyyəsi bir çox ölkədə ciddi şəkildə fərqlənir. Müasir dövrdə informasiya texnologiyalarının inkişafı təhsil bərabərsizliyinin yeni ölçülərini də formalaşdırır.

Səhiyyə, sosial təminat və təhlükəsiz mühitdə bərabərsizlik: Səhiyyə xidmətlərinin əlçatanlığı, ömür uzunluğu göstəriciləri, uşaq ölümü, sosial müdafiə mexanizmləri, ətraf mühitin təhlükəsizliyi kimi elementlər sosial rifahın mühüm komponentləridir. Bu sahələrdəki bərabərsizlik cəmiyyətin ən həssas qruplarına ən çox təsir göstərir. Sosial təminat hüququ Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsində əsas hüquq kimi təsbit olunmuşdur.

Vətəndaş və siyasi iştirakda bərabərsizlik: Siyasi proseslərdə iştirak imkanları sosial ədalətin mühüm hissəsidir. İnsanların öz həyatlarına təsir edən qərarlarda söz sahibi olmaması və ya siyasi institutların qeyri-inklüziv olması bərabərsizliyi dərinləşdirir. Gücün cəmiyyət daxilində necə bölüşdürülməsi və idarə edilmə forması sosial strukturların daha ədalətli və ya ədalətsiz olmasına birbaşa təsir edir. (10, s. 13)

1. Təhsil və dayanıqlı inkişafın qarşılıqlı əlaqəsi

Dayanıqlı inkişafın sosial komponenti insanların bərabər imkanlara malik olmasını tələb edir. Sosial ədalət olmadan nə sosial rifah, nə də davamlı inkişaf mümkün deyil. Dayanıqlı inkişaf anlayışı isə gələcək nəsillərin öz ehtiyaclarını ödəmək ehtiyatlarını təhlükə altına almadan, indiki nəsillərin ehtiyacının ən yaxşı şəkildə ödənilməsinə nəzərdə tutur və özündə 3 aspekti birləşdirir: sosial, iqtisadi və ekoloji. Eyni zamanda təhsil də sosial ədalətin təmin olunmasında əsas amillərdən biridir. (7, s.35-52) Inklüziv təhsil sosial rifaha, o da öz növbəsində sosial ədalətin təmin olunmasına şərait yaradır. Inklüziv inkişaf dedikdə isə, cəmiyyətin bütün sosial qruplarının (o cümlədən aztəminatlı ailələr, regionlarda yaşayan əhali, qadınlar, gənclər, əlilliyi olan şəxslər, miqrantlar və s.) iqtisadi, sosial və mədəni inkişaf proseslərinə bərabər şəkildə qoşulduğu, heç kimin inkişafdan kənarda qalmadığı inkişaf modelidir. Təhsil sahəsinin əhəmiyyətinin təkrarən vurğulanması isə, öz sübutunu davamlı inkişafın 17 məqsədinin (Sustainable Development Goals- SDG) birini əhatə etməsində göstərir. (8, s. 20-38)

Dayanıqlı inkişafın əsas hədəflərindən biri olan SDG4: “Keyfiyyətli Təhsil” üzrə irəliləyiş qlobal səviyyədə hələ də qənaətbəxş deyil. Son illərdə bir çox ölkədə təlim nəticələrinin zəiflədiyi, tam orta təhsili başa çatdıranların sayında isə artım tempinin əhəmiyyətli dərəcədə yavaşdığı müşahidə olunur. Erkən uşaqlıq inkişafı sahəsində ciddi regional fərqlər qalmaqda davam edir və xüsusilə Sub-Sahara Afrika regionu ən zəif göstəricilərə malik ərazilərdən biri kimi önə çıxır. Savadlılıq səviyyəsində müəyyən irəliləyişlər qeyd edilsə də, dünya üzrə yüz milyonlarla insan hələ də savadsızdır və bu vəziyyət ən çox qadınlar arasında özünü göstərir. Müəllim hazırlığı və pedaqoji kadrların ixtisas səviyyəsi ilə bağlı problemlər də qlobal miqyasda aktuallığını qoruyur; 2015-ci ildən bəri bu sahədə çox məhdud irəliləyiş qeydə alınmışdır. Rəqəmsal cəmiyyətlərin formalaşması təhsilin məzmununu yeniləməyi, texnologiyanın öyrənmə prosesinə geniş integrasiyasını və gənclərin sürətlə dəyişən əmək bazarına hazırlığını daha zəruri edir. Müasir iqtisadiyyatın tələbləri yüksək keyfiyyətli rəqəmsal bacarıqlara malik insan kapitalının yetişdirilməsini tələb edir. (2) SDG4 üzrə fəaliyyətin sürətləndirilməsi strateji əhəmiyyət kəsb edir, çünki keyfiyyətli təhsildə əldə olunacaq inkişaf 2030-cu il Dayanıqlı İnkişaf Gündəliyinin digər məqsədlərinin reallaşmasına da katalitik təsir göstərir. BMT Baş Katibinin təşəbbüsü ilə keçirilmiş Təhsilin Transformasiyası Sammiti bu istiqamətdə qlobal səyləri gücləndirməyi hədəfləyir. Hazırda Birləşmiş Millətlər Təşkilatı bütün ölkələrdə inklüziv, əlçatan və keyfiyyətli təhsilin təmin olunmasını dəstəkləyir, təlim nəticələrinin yaxşılaşdırılması və bölgələrarası təhsil fərqlərinin azaldılması istiqamətində geniş fəaliyyət proqramları həyata keçirir. (6)

İnklüziv və bərabər keyfiyyətli təhsilin təmin olunması üçün bir neçə hədəf müəyyən edilmişdir ki, onlara da aşağıdakılar aiddir:

Hədəf 4.1: 2015–2024-cü illərdə tam orta təhsili başa vuran gənclərin payı 53%-dən 60%-ə yüksəlsə də, artım tempi əvvəlki illərlə müqayisədə zəif olub. Aşağı orta təhsil səviyyəsində öyrənmə nəticələrinin

geriləməsi və erkən siniflər üzrə məlumat çatışmazlığı qlobal tendensiyaların qiymətləndirilməsini çətinləşdirir.

Hədəf 4.2: Məktəbəqədər yaşlı uşaqların təxminən üçdə ikisi inkişaf göstəricilərinə uyğun irəliləyir və bu dinamika cinslər üzrə ciddi fərq göstərmir. 2023-cü ildə dünya üzrə uşaqların 75%-i ibtidai təhsilə başlamazdan əvvəl təşkilatlanmış təlimlərdə iştirak edib. Hazırda 103 ölkə pulsuz məktəbəqədər təhsil, 66 ölkə isə ən azı bir illik zamanət təmin edir.

Hədəf 4.3: 15–64 yaş arası insanların altıda biri rəsmi və ya qeyri-formal təlimlərdə iştirak edib. Gənclərdə iştirak 50%-dən yuxarıdır, lakin 25–54 yaş qrupunda orta göstərici yalnız 3%-dir.

Hədəf 4.5: Sosial-iqtisadi fərqlər bir çox təhsil göstəricilərində aydın görünür. Kənd yerlərində və aşağı gəlirli ailələrdə yaşayan şagirdlər daha ciddi təhsil çatışmazlıqları ilə üzləşir; bu boşluqlar ali təhsildə daha da genişlənir.

Hədəf 4.6: 2024-cü ildə dünyada təxminən 754 milyon böyüklər savadsız qaldı, buna baxmayaraq, qadınların ümumi sayının 63 faizini təşkil edir. 2014–2024-cü illər arasında qlobal yetkinlərin savadlılıq səviyyəsi (15 və daha yuxarı yaşda olan şəxslər üçün) 85 faizdən 88 faizə, gənclərin savadlılıq səviyyəsi (15–24 yaş qrupu üçün) isə 91 faizdən 93 faizə yüksəlmişdir.

Hədəf 4.a: İbtidai məktəblərin beşdə birindən çoxu elektrik, içməli su və sanitariya kimi əsas xidmətlərdən məhrumdur. Məktəblərin təxminən yarısında kompüter, internet və əlillər üçün uyğunlaşdırılmış infrastruktur mövcud deyil.

Hədəf 4.c: 2023-cü ildə müəllimlərin 15%-i milli ixtisas standartlarına cavab vermir, bu göstərici 2015-ci ildən bəri demək olar ki, dəyişməyib. Sub-Sahara Afrikada isə müəllimlərin təxminən 40%-i tələb olunan kvalifikasiyaya malik deyil.

Bununla yanaşı, sosial ədalətin və davamlı inkişafın təmin edilməsi üçün dayanıqlı inkişaf məqsədləri sırasında onuncu olan SDG10: “Ölkə daxilində və ölkələr arasında ədalətsizliyin azaldılması” məqsədinin əhəmiyyəti də qeyd edilməlidir. Belə ki, burada ölkələr daxilində və ölkələr arasında mövcud olan sosial, iqtisadi və siyasi bərabərsizlikləri azaltmaq, hər kəs üçün daha ədalətli və inklüziv inkişaf mühiti yaratmaq hədəflənir. (5)

1. Azərbaycanada sosial ədalət, təhsil və dayanıqlı inkişaf məsələlərinin tənzimlənməsi

“Azərbaycan Respublikasında Təhsilin İnkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” ölkədə keyfiyyətli və inklüziv təhsil sisteminin yaradılmasını hədəfləyir. Strategiya beş əsas istiqamətdə tədbirlər nəzərdə tutur:

Təhsil məzmununun inkişafı: Məktəbəqədərdən ali təhsilə qədər bütün pillələrdə şəxsiyyətyönlü və səriştəyə əsaslanan kurikulumların hazırlanması və təkmilləşdirilməsi.

İnsan resurslarının müasirləşdirilməsi: Səriştəli müəllim və təhsil menecerlərinin yetişdirilməsi, innovativ təlim metodlarının tətbiqi, təhsilalanların nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi, istedadın inkişafı və inklüziv təlim imkanlarının təmin edilməsi.

İdarəetmə və hesabatlılıq: Təhsil sistemində şəffaf, nəticəyönlü və beynəlxalq standartlara uyğun idarəetmə mexanizmlərinin yaradılması, məlumat və hesabat sistemlərinin təkmilləşdirilməsi.

Müasir təhsil infrastrukturunu: İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarına əsaslanan təlim imkanlarının təmin olunması, distant və ömür boyu təhsil, xüsusi qayğıya ehtiyacı olanlar üçün xidmətlərin təşkili, peşə-təhsil mərkəzlərinin, kampusların və regional universal təhsil mərkəzlərinin yaradılması.

Maliyyələşdirmə modeli: Təhsilin davamlı maliyyələşdirilməsi üçün müxtəlif mənbələrdən istifadə, adambaşına maliyyələşdirmə, ödənişli təhsil xidmətlərinin təşviqi və Təhsilin İnkişafı Fondunun yaradılması. (4)

“Dayanıqlı İnkişaf üzrə 2030 Gündəliyi” prinsipləri universallıq, heç kimin geridə qalmaması, insan hüquqlarına sadiqlik, kompleks yanaşma və bölünməzlik əsasında Azərbaycan Respublikası DİM-lərin milli prioritetlərə uyğunlaşdırılmasını davam etdirir. 2021-ci ildən etibarən bu istiqamətdə görülən işlər uğurla həyata keçirilmişdir.

Orta müddətli sektor strategiyalarının DİM-lərlə uyğunlaşdırılması: Təhsil sahəsi üçün hazırlanmış 2022–2025-ci illər üçün sektor strateji planında əsas məqsədlər müstəqil və yaradıcı düşüncəyə malik vətəndaşların yetişdirilməsi, yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasıdır. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün “təhsilənlərin biliklərinin artırılması”, “əmək bazarının tələblərinə uyğun mütəxəssislərin yetişdirilməsi” və “təhsildə innovasiyaların təşviqi” kimi 27 strateji hədəf müəyyən edilmişdir. Hədəflərin icrası üçün 2022-ci ilin dövlət büdcəsində 17 proqram, 23 subproqram və 112 tədbir üzrə 3,884.3 milyon manat vəsait nəzərdə tutulmuşdur. Bu plan DİM 4 (keyfiyyətli təhsil) və DİM 8 (insan kapitalı və iş imkanları) ilə uyğunluq təşkil edir.

Xarici ali təhsil imkanlarının genişləndirilməsi: 2022–2026-cı illər üçün hazırlanmış Dövlət Proqramı Azərbaycan gənclərinin nüfuzlu xarici ali təhsil müəssisələrində təhsil almalarını təmin etməyi hədəfləyir. Sərəncamın əsas məqsədi postpandemiya və yeni strateji çağırışları nəzərə alaraq ölkənin rəqabət və inkişaf potensialını artırmaq, yüksək ixtisaslı və yenilikçi gənc kadrların yetişdirilməsini təmin etməkdir. Bu proqram DİM 4-ə uyğun olaraq peşəkar və bacarıqlı insan kapitalının formalaşmasına töhfə verir.

Sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının DİM-lərlə uyğunluğu: 2021–2030-cu illəri əhatə edən sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası pandemiya və münaqişədən sonrakı dövr üçün uzunmüddətli prioritetləri müəyyən etmişdir. Azərbaycan Hökuməti beş əsas milli prioritet seçmişdir: Dayanıqlı artan rəqabətli iqtisadiyyat, dinamik, inklüziv və sosial ədalət prinsiplərinə əsaslanan cəmiyyət, rəqabətqabiliyyətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar, azad edilmiş ərazilərə böyük qayıdış, təmiz ətraf mühit və yaşıl inkişaf. (3)

Bununla yanaşı, Azərbaycanda regionlararası sosial ədalətin, inklüziv və bərabər keyfiyyətli təhsillə təmin olunma, sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün dövlət proqramları həyata keçirilmişdir. Regionların sosial-iqtisadi inkişafının təmin olunması üçün 2004-cü ildən etibarən başlanılan və dörd ildən bir həyata keçirilən dövlət proqramları ölkəmizin inkişafına öz müsbət töhfəsini verməkdədir. Regionların sosial-iqtisadi inkişafı üzrə hazırlanan Dövlət proqramları çərçivəsində son 17 ildə 3300-dən çox məktəbin, yüzlərlə uşaq bağçası və tibb müəssisəsinin tikilməsi və yaxud da əsaslı şəkildə təmir edilməsi qeydə alınmışdır.

Bu strateji istiqamətlər çərçivəsində həyata keçirilən struktur və institusional islahatlar milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini, innovasiya potensialını və maliyyə dayanıqlığını gücləndirməyə, ölkənin global dəyər zəncirinə inteqrasiyasını sürətləndirməyə yönəlmişdir. (1)

Nəticə

Aparılan təhlil göstərir ki, sosial ədalət, keyfiyyətli təhsil və dayanıqlı inkişaf bir-birini tamamlayan və cəmiyyətin uzunmüddətli rifahını təmin edən əsas istiqamətlərdir. Sosial ədalətin prinsipləri, resurslara bərabər çıxış, iştirakçılıq, müxtəlifliyin qorunması və insan hüquqlarının təmin olunması cəmiyyətin inklüziv və harmonik inkişafı üçün möhkəm baza yaradır. Bu prinsiplərin tətbiqi həm sosial həmrəyliyə, həm də bərabər imkanların genişlənməsinə mühüm təsir göstərir.

Təhsil sosial ədalətin möhkəmləndirilməsində xüsusi rol oynayır. Inklüziv və keyfiyyətli təhsil insan kapitalının inkişafını təmin edir, sosial mobilliyi gücləndirir və davamlı inkişaf məqsədlərinə nail

olunmasına təkan verir. Təhsil sistemində aparılan yeniliklər və qlobal SDG çərçivəsində müəyyən edilən hədəflər bilik, bacarıq və yaradıcılığa əsaslanan cəmiyyətin formalaşmasına imkan yaradır.

Azərbaycanın son illərdə həyata keçirdiyi strateji islahatlar, “Azərbaycan 2030” Milli Prioritetləri, təhsil sahəsindəki dövlət proqramları və sosial-iqtisadi inkişaf strategiyaları bu məqsədlərə uyğun şəkildə qurulmuşdur. Təhsil infrastrukturunun modernləşdirilməsi, insan resurslarının gücləndirilməsi, innovasiyaların təşviqi və regionlarda genişmiqyaslı layihələrin icrası ölkənin inklüziv və dayanıqlı inkişaf yolunu daha da möhkəmləndirir. Həmçinin, burada aşağıdakı tövsiyələr özünü göstərir:

- Regionlarda təhsil infrastrukturunun və maliyyələşdirilməsinin balanslaşdırılması.
- Müəllimlərin bölgələrə cəlb olunması üçün motivasiya mexanizmlərinin gücləndirilməsi.
- Məktəbəqədər və məktəbdənkənar təhsil imkanlarının genişləndirilməsi.
- Məktəblərdə rəqəmsal infrastrukturun və internet təminatının yaxşılaşdırılması.
- Sosial həssas qruplar üçün təhsil dəstək proqramlarının artırılması.
- Ali təhsildə təqaüd və güzəşt mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi.
- Təhsil keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi və monitorinq sistemlərinin inkişaf etdirilməsi.

Beləliklə də, sosial ədalət və təhsil sahəsində aparılan siyasətlər Azərbaycanın dayanıqlı inkişaf modelini dəstəkləyir və ölkənin gələcək inkişaf perspektivlərini daha da gücləndirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər// Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
2. Azərbaycan Respublikasının Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri üzrə Milli Məlumatlandırma Portalı. URL: <http://sdg.azstat.org:8484/az/international-challenge>
3. Azərbaycan Respublikasının Dayanıqlı İnkişaf üzrə Milli Əlaqələndirmə Şurası. Dayanıqlı inkişaf məqsədlərinin icrasına dair Azərbaycanda görülmə işlər və əldə olunan nailiyyətlər haqqında 2021-ci il üzrə yekun hesabat. 2022. 104 s.
4. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin rəsmi internet sahifəsi. 2013. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. URL: <https://president.az/az/articles/view/9779>
5. Beynəlxalq Davamlı İnkişaf İnstitutunun rəsmi saytı. URL: <https://www.iisd.org/mission-and-goals/sustainable-development>
6. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının rəsmi internet sahifəsi. Davamlı inkişaf məqsədləri. URL: <https://azerbaijan.un.org/az>
7. Ələkbərov U.K// Davamlı insan inkişafı və ekoloji sivilizasiyanın əsasları//Bakı-2013; 222 səh
8. Ələkbərov. U.K//İnklüziv inkişafın idarə edilməsinin əsasları//Bakı-2018; 216 s.
9. "Sosial ədalətin mənşəyi: Taparelli D'Azeglio// Kolleclərarası Tədqiqatlar İnstitutu./2014
10. Social Justice in an Open World The Role of the United Nations//2006; 146 p.

Xülasə

İlahə Mərdanlı

“Azərbaycan cəmiyyətində sosial ədalət və təhsil bərabərliyi: dayanıqlı inkişaf kontekstində təhlil”

Bu məqalə sosial ədalət, təhsil və dayanıqlı inkişafın qarşılıqlı əlaqəsini və Azərbaycanın bu sahələrdə həyata keçirdiyi strategiyaları təhlil edir. Sosial ədalət prinsipi cəmiyyətdə resursların, imkanların və hüquqların bərabər və ədalətli

“Dayanıqlı inkişafın milli prioritetləri: rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat, sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət, müasir innovasiyalar və təmiz ətraf mühit” adlı Respublika Elmi Konfransı

bövləşdürülməsini, hər bir fərdin potensialını reallaşdırmaq üçün bərabər imkanların yaradılmasını təmin edir. Məqalədə sosial ədalətin əsas elementləri, resurslara çıxış, kapital, iştirak, müxtəliflik və insan hüquqları ətraflı izah olunur. Bu prinsiplərin icrası cəmiyyətdə ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılması və sosial bərabərliyin təmin olunması baxımından kritik əhəmiyyət kəsb edir.

Təhsil və dayanıqlı inkişaf bir-birini tamamlayan sahələr kimi təqdim olunur. Dayanıqlı inkişafın sosial komponenti inklüziv və keyfiyyətli təhsilin təmin olunmasına bağlıdır. Təhsil sahəsində əldə olunan irəliləyişlər sosial ədalətin təmin olunmasına, iqtisadi və ekoloji davamlılığa birbaşa təsir göstərir.

Məqalədə BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərindən xüsusilə SDG4 (“Keyfiyyətli Təhsil”) və SDG10 (“Ədalətsizliyin azaldılması”) vurğulanır. Qlobal səviyyədə təlim nəticələrinin zəifləməsi, savadsızlıq və müəllim hazırlığı ilə bağlı problemlər hələ də aktualdır və bu sahələrdə strateji müdaxilənin vacibliyi qeyd olunur.

Azərbaycan kontekstində təhsil siyasəti və sosial-iqtisadi inkişaf proqramları Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri ilə uzlaşdırılmışdır. Məqalədə “Azərbaycan Respublikasında Təhsilin İnkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” və 2022-2025-ci illər üçün sektor strateji planı analiz edilir. Təhsil məzmununun inkişafı, insan resurslarının müasirləşdirilməsi, idarəetmə və hesabatlılıq, müasir təhsil infrastrukturunu və maliyyələşdirmə modeli kimi beş əsas istiqamət strateji hədəflərə xidmət edir. Eyni zamanda, gənclərin xarici ali təhsil müəssisələrində təhsil imkanlarının genişləndirilməsi və regionların sosial-iqtisadi inkişaf proqramları da inklüziv və bərabər imkanların təmin olunmasına töhfə verir.

Nəticə etibarilə, məqalə göstərir ki, sosial ədalət və təhsil dayanıqlı inkişafın əsas dayaqlarıdır və Azərbaycanın strategiyaları bu sahələrdə davamlı irəliləyiş üçün məqsədyönlü tədbirləri əhatə edir. Məqalə həmçinin göstərir ki, inklüziv və bərabər imkanlara əsaslanan təhsil sistemi sosial bərabərliyin möhkəmləndirilməsində, iqtisadi artımın sürətləndirilməsində və gənc nəsillərin potensialının reallaşdırılmasında həlledici rol oynayır.

Açar sözlər: *sosial ədalət, dayanıqlı inkişaf, təhsil, inklüzivlik, davamlı inkişaf məqsədləri*

Summary

Ilaha Mardanli

Social justice and educational equality in azerbaijan society: analysis in the context of sustainable development

This article examines the interrelation between social justice, education, and sustainable development, as well as Azerbaijan's strategies in these areas. The principle of social justice implies the fair and equal distribution of resources, opportunities, and rights within society, ensuring that every individual can realize their potential. The key elements of social justice- access to resources, capital, participation, diversity, and human rights- are analyzed in detail. Implementing these principles is critical for eliminating discrimination and promoting social equality.

Education and sustainable development are presented as mutually reinforcing sectors. The social component of sustainable development requires inclusive and quality education. Achievements in education directly contribute to social justice, economic growth, and environmental sustainability. The article highlights the UN Sustainable Development Goals (SDGs), particularly SDG 4 (“Quality Education”) and SDG 10 (“Reduced Inequalities”). Globally, learning outcomes remain unsatisfactory, illiteracy persists, and challenges in teacher training continue, emphasizing the need for strategic interventions.

In the Azerbaijani context, education policy and socio-economic development programs are aligned with the SDGs. The “State Strategy for the Development of Education in the Republic of Azerbaijan” and the sector strategic plan for 2022–2025 are examined. Five main directions- development of education content, modernization of human resources, governance and accountability, modern educational infrastructure, and financing models- serve strategic objectives. Additionally, programs to expand youth access to prestigious foreign universities and regional socio-economic development programs foster an inclusive and equitable environment.

In conclusion, the article demonstrates that social justice and education are foundational for sustainable development, and Azerbaijan's strategies implement targeted measures for continuous progress in these areas. An inclusive and equitable education system plays a decisive role in strengthening social justice, accelerating economic growth, and unlocking the potential of the younger generation.

Keywords: *social justice, sustainable development, education, inclusion, sustainable development goals*

Социальная справедливость и образовательное равенство в азербайджанском обществе: анализ в контексте устойчивого развития

Данная статья анализирует взаимосвязь социальной справедливости, образования и устойчивого развития, а также стратегии Азербайджана в этих сферах. Принцип социальной справедливости подразумевает равное и справедливое распределение ресурсов, возможностей и прав в обществе, обеспечивая каждому индивиду возможность реализовать свой потенциал. В статье подробно рассматриваются ключевые элементы социальной справедливости- доступ к ресурсам, капитал, участие, разнообразие и права человека. Реализация этих принципов имеет решающее значение для устранения дискриминации и обеспечения социальной равноправности.

Образование и устойчивое развитие рассматриваются как взаимодополняющие области. Социальный компонент устойчивого развития требует инклюзивного и качественного образования. Достижения в области образования напрямую влияют на обеспечение социальной справедливости, экономическую и экологическую устойчивость.

Особое внимание уделяется Целям устойчивого развития ООН, в частности ЦУР4 («Качественное образование») и ЦУР10 («Сокращение неравенства»). В глобальном контексте наблюдается снижение качества обучения, сохраняется проблема неграмотности и подготовка педагогических кадров, что подчеркивает необходимость стратегического вмешательства.

В азербайджанском контексте образовательная политика и программы социально-экономического развития согласованы с Целями устойчивого развития. Рассматриваются «Государственная стратегия развития образования в Азербайджанской Республике» и секторный стратегический план на 2022-2025 годы. Пять ключевых направлений- развитие содержания образования, модернизация человеческих ресурсов, управление и отчетность, современная образовательная инфраструктура и модель финансирования- способствуют достижению стратегических целей. Дополнительно, программа обеспечения доступа молодежи к престижным зарубежным вузам и региональные программы социально-экономического развития способствуют созданию инклюзивной среды и равных возможностей.

В заключение, статья показывает, что социальная справедливость и образование являются основой устойчивого развития. Стратегии Азербайджана включают целенаправленные меры для постоянного прогресса в этих сферах. Инклюзивная и равноправная образовательная система играет решающую роль в укреплении социальной справедливости, ускорении экономического роста и раскрытии потенциала молодого поколения.

Ключевые слова: *социальная справедливость, устойчивое развитие, образование, инклюзивность, цели устойчивого развития*

SOSIAL TURBULENTLİK ANLAYIŞININ NƏZƏRİ-METODOLOJİ İZAHİ

Rəna MƏMMƏDOVA*

Açar sözlər: *turbulentlik, sosial turbulentlik, fluktuasiya, emosional turbulentlik, emosional yelləncək, qazlaytınq, peşəkar yanma.*

“Vahid dünyanın yaradılması çox sayda fraqment və xaosdan irəli gəlir”

Hayao Miyazaki (1941-ci il təvəllüdlü), yapon animatoru

Giriş

Sosial turbulentlik anlayışı ilə ilk tanışlıq Böyük Britaniya, ABŞ, Argentina, Gürcüstan, Almaniya, Hindistan, İran, Meksika və Filippindən olan aparıcı sosial iş professorları və praktikləri tərəfindən 21 aprel - 30 aprel 2025-ci il tarixlərində keçirilən “Social Work Education Week: For a More Sustainable Today” Beynəlxalq Proqramda baş verib. Bu termin böyük maraq doğurdu və buna görə də onun mahiyyətini, yaranma səbəblərini, fəsadlarını və mənfi nəticələrinin aradan qaldırılması yollarını daha ətraflı öyrənməyə qərar qəbul edildi. Sosial turbulentlik sosial iş sahəsinə bir başa aiddiyyəti olan bir fenomendir. Bu səbəbdən bu anlayışın ətraflı araşdırılması və sosial sfera üçün nə dərəcədə əhəmiyyətli olmasının üzə çıxarılması aktual bir məsələdir.

I. Sosial turbulentliyin əsas xüsusiyyətləri

Turbulentlik latın sözü olub “turbo” - burulğan deməkdir. Turbulentlik pilotlar üçün əhəmiyyət kəsb edən bütün hava hadisələrindən ən gözlənilməzlərdən biridir. Turbulentlik atmosferdə havanın müxtəlif amillərlə nizamsız yerdəyişməsindən yaranan bir hərəkətdir. Turbulentlik, təyyarənin atmosferdən keçərkən yaşadığı hava axınındakı nizamsız və tez-tez qəfil dəyişikliklərdir. Təyyarə havada olarkən ən çox ildırım çaxanda, buludlu havada, fırtınada turbulentliklə qarşılaşmaq olar.

Sosial turbulentlik fizikadan (aerodinamika və hidrodinamika) götürülmüş metaforik bir anlayışdır, burada “turbulentlik” xaotik, qeyri-sabit axın hərəkətini ifadə edir. Sosial turbulentlik cəmiyyətdə yüksək qeyri-sabitlik və qeyri-müəyyənlik dövrüdür və müəyyən edilmiş qaydanın pozulması, tanış normalardan uzaqlaşma, artan narahatlıq və emosional gərginlik ilə xarakterizə olunur.

Sosial turbulentliyin əlamətləri:

Nizamın pozulması: Sosial sabitliyi təmin edən tanış strukturlar və proseslər pozulur.

Qeyri-müəyyənliyin artması: İnsanlar gözlənilməz dəyişikliklərlə üzləşir və nəzarət hissələrini itirirlər.

Artan narahatlıq və qorxu: Qeyri-sabitlik güclü mənfi emosiyalara, gücsüzlük hissələrinə və gələcək qorxusuna səbəb olur.

Qütbləşmənin artması: Cəmiyyət getdikcə əks qruplara bölünür və dialoq qarşıdurma və emosional hala gəlir.

Artan qarşıdurma ünsiyyəti: Sosial media emosional və qütbləşən məzmunun yayılmasını artırır və bu da kompromis tapmağı çətinləşdirir.

Rusiya Federasiyasının tədqiqatçısı Boqatır V.S. sosial turbulentliyin araşdırılmasına həsr olunmuş məqaləsində qeyd edir ki, bu vəziyyət iqtisadi böhranlar, siyasi qeyri-sabitlik və ya sosial münaqişələr nəticəsində yarana bilər və xüsusilə yeni medianın aktiv istifadəsi kontekstində cəmiyyətdə qütbləşmənin artmasına və konstruktiv dialoqun pozulmasına səbəb ola bilər (1).

*Fil.ü.f. doc, dosent, BDU

e-mail: rena_mammadova@yahoo.com

Sosial turbulentliyi hansı amillər yarada bilər?

- iqtisadi böhranlar və maliyyə qeyri-sabitliyi;
- siyasi qeyri-sabitlik və qütbləşmə;
- sosial iğtişaşlar və münaqişələr;
- texnoloji dəyişiklik və enerji çatışmazlığı.

Fikrimcə, Süni İntellektədən həddən çox istifadə sosial turbulentliyin artmasına gətirib çıxara bilər.

Sosial turbulentlik mövzusu bir sıra bədii əsərlərdə öz əksini tapıb. Məsələn, Cerom Devid Selincer tərəfindən 1951-ci ildə yazılan “Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan” adlı romanda sosial turbulentlik yeniyetməlik dövrünü yaşayan və cəmiyyətin dəyərləri ilə ziddiyyət təşkil edən baş qəhrəmanın daxili dünyası vasitəsilə təqdim edilir.

İngilis yazıçısı Entoni Börcess tərəfindən 1962-ci ildə yazılmış və 1963-cü ildə nəşr olunmuş “Mexaniki portağal” adlı distopik roman sosial turbulentliyə dərin kök salıb və distopik cəmiyyətdə zorakı gənc dəstələrini, zorakılığı və anarxiyanı təsvir edir. Kitabda yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətkarlığı və davranışa əsaslanan psixiatrik təcrübələr kimi sosial məsələlər araşdırılır. Roman həmçinin iradə azadlığı, zorakılıq məsələlərinə toxunur və nizam-intizamın ardınca azadlığın zorakılıqla boğulmasının mümkünliyünü şübhə altına alır.

Sosial turbulentliyin səbəblərindən biri fluktuasiyadır. Fluktuasiyalar sabit vəziyyətdən sapmalardır, turbulentlik isə bu dalğalanmalar müəyyən bir həddə çatdıqda baş verən xaos və gözlənilməz bir hərəkət vəziyyətidir. Başqa sözlə, kiçik, təsadüfi dəyişikliklər (fluktuasiyalar) toplanırsa sistemdə böyük, xaos dəyişikliklərə (turbulentliyə) səbəb ola bilər.

II. Sosial turbulentliyin emosional turbulentlik ilə əlaqəsi haqqında

Sosial turbulentlik ilə emosional turbulentlik fenomenini əlaqələndirmək olar. Sosial turbulentlik emosional turbulentliklə sıx bağlıdır, çünki o, insanlarda stress, narahatlıq və qeyri-sabitlik hissi yaradır, geniş yayılmış emosional qeyri-sabitlik, qütbləşmə və yanlış məlumat kimi özünü göstərir. Sosial turbulentlik adi qaydanı pozur və qeyri-müəyyənlik hissi yaradır ki, bu da insanların psixoloji rifahına birbaşa təsir göstərir.

Emosional turbulentlik, eyni anda insanı müxtəlif istiqamətlərə çəkən emosional dalğalar yaşadığı bir vəziyyətdir.

Emosional Turbulentliyin Əlamətləri Nələrdir?

Emosional Turbulentlik müxtəlif yollarla özünü göstərə bilər, bunlara aşağıdakılar daxildir:

- bir dəqiqədə sabit və ya “yaxşı” hiss etmək, növbəti dəqiqədə isə həddindən artıq yüklənmə və ya nəzarətdə olmamaq;
- müəyyən insanlara və ya vəziyyətlərə qarşı qeyri-mütənasib stress, qəzəb, qıcıqlanma və ya məyusluq hissləri yaşamaq;
- ümumiyyətlə emosional cəhətdən özünü həssas hiss etmək;
- vaxta, hərəkətlərə və ya ümumiyyətlə həyata “nəzarət edə bilməmək” hissi;
- emosiyalara və onların münasibətlərə, ailəyə və ya karyeraya necə təsir edə biləcəyinə dair əsəbilik.

Emosional Turbulentlik müalicə edilə bilər və depressiyadan əziyyət çəkən insanlar ruhi sağlamlıq mütəxəssisləri tərəfindən təyin edildiyi kimi düzgün müdaxilə və müalicələrlə tam sağalmağa iqtidarındadırlar.

Emosional Turbulentliyin Səbəbləri Nələrdir?

Emosional turbulentlik, insanın bu vəziyyətlərin öhdəsindən gəlmək və onlarla mübarizə aparmaq qabiliyyəti ilə əlaqəli davam edən stresli və ya mənfi halların nəticəsi olaraq inkişaf edə bilər (2).

III. Emosional turbulentlik və emosional yelləncəklər

Son zamanlar elmdə “Emosional yelləncəklər” termini çox populyarlaşıb. Emosional turbulentlik və emosional yelləncəklər, kəskin və tez-tez baş verən əhval dəyişikliklərini təsvir edərək, mahiyyət etibarilə eyni vəziyyətdir. Turbulentlik emosiyaların xaos və gözlənilməz təbiətini

vurğulayır, yelləncəklər isə vəziyyətlərin diapazonunu və dəyişməsinə daha aydın şəkildə nümayiş etdirir: euforiyadan apatiyaya və ya sakitlikdən qıcıqlanmaya. Hər iki anlayış stress, hormonal dəyişikliklər, şəxsiyyət xüsusiyyətləri və ya münasibət manipulyasiyası nəticəsində yarana bilən emosional qeyri-sabitliyi təsvir edir. Ətraf mühit siqnalları, sosial qarşılıqlı təsirlər və ya gözlənilməz hadisələr kimi xarici triggerlər inanclar, dəyərlər və avtomatik düşüncələr də daxil olmaqla idrak filtrlərimizdən süzülür və emosional rifahımıza təsir göstərir.

Kaliforniya Universitetinin professoru Devid Riço emosional triggerlər haqqında məlumatları araşdırır. O qeyd edir ki, triggerlər, uzun müddətdir davam edən travmalara və dərin şikayətlərə əsaslanan, tez-tez həm başqaları, həm də özümüz tərəfindən gözlənilmədən zorakı reaksiyalara səbəb olan şüuraltı mexanizmlərdir. Riço həll olunmamış problemlərin öhdəsindən necə gəlməyi və triggerlərin təsirini necə azaltmağı izah edir (3).

Emosional yelləncəklər öz-özlüyündə diaqnoz deyil, onlar sadəcə müəyyən məsələlərin səhv olduğunu göstərən bir simptomdur. Fikrimcə, hər iki anlayış – emosional turbulentlik və emosional yelləncəklər - sosial turbulentlik ilə bir başa əlaqədə olan anlayışlardır.

IV. Emosional yelləncəklər, qazlaytinq və dəyərsizləşmə

Emosional yelləncəkləri “hərəkət”ə gətirən üsullardan biri qazlaytinqdir. Qazlaytinq - sosial parazitliyin bir formasıdır. “Qazlaytinq” terminin yaranması “Qaz işığı” pyesinə və ona uyğunlaşdırılmış “Gazlight” filminə gedib çıxır. Filmdə hiyləgər ər arvadını manipulyasiya edir və ona əzab verir (4). Qazlaytinq abyuzərlər, narsistlər, sekta liderləri və diktatorlar arasında geniş yayılmış bir texnikadır. Bu, o qədər yavaş-yavaş edilir ki, qurban beyninin nə qədər dərindən yuyulduğunun fərqi yoxdur.

Sosial sistemlərdə qazlaytinq, insanların realıq qavrayışlarını tərəddüd altına almağa məcbur edən incə və açıq manipulyasiya formaları vasitəsilə kök salmış güc iyerarxiyalarını qorumaq üçün bir mexanizm kimi fəaliyyət göstərir.

V. Sosial turbulentlik və peşəkar yanma arasındakı əlaqə

Sosial turbulentlik, istər böhranlar, istər ictimai dəyişikliklər, istərsə də iş yerində artan stress olsun, xroniki stress mənbəyi olduğundan, tükənmə ilə sıx bağlıdır. Bu əlaqə qeyri-sabitlik və təzyiqlə üzləşən işçilərin emosional cəhətdən yorğun və daha az empatiya hiss etmələrində özünü göstərir ki, bu da öz növbəsində onların effektivliyini azaldır və səhvlərə səbəb ola bilər.

Peşəkar yanma sindromu və ya iş tükənməsi, bir insanın nəzarətdən kənarda qalan və yan keçə bilməyən işlə bağlı stress və təzyiqdən davamlı yığılmış emosional tükənmədən əziyyət çəkdiyi bir vəziyyətdir. Nəticədə insan öz enerjisinin tükəndiyini, yorğun, zəif, ruhdan düşdüyünü, işinə mənfi münasibət bəsləyə və ya işdə uğursuz ola bilər ki, bu da onun səmərəli işləməsinə və ətrafdakılarla münasibətlərini qorumağa təsir edir. Bundan əlavə, uzun müddətli tükənmə stressli xəstəliklər, yuxusuzluq, depressiya və ya digər xəstəliklər, habelə təcrid hissləri və digər antisosial davranış problemləri də daxil olmaqla psixi və fiziki təsirlərə malikdir.

Sosial böhranlar və qeyri-müəyyənlik, xüsusən də digər insanlara kömək etməyi əhatə edən peşələrdə peşəkar tükənmənin əsas səbəblərindən biri olan daimi stress yaradır. Xüsusilə sosial işlərdə peşəkar yanmaya məruz qalmış işçilər səhv edə və ya vacib detalları qaçıra bilərlər ki, bu da birbaşa kliyənlərə təsir göstərir.

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) tükənmişliyi müasir dövrdə insanlar arasında, xüsusən də belə tələsik və stresli iş mühitlərində baş verən, yorğunluq hissi, enerji itkisi və motivasiya çatışmazlığına səbəb olan yeni xəstəlik kimi qeydə almış və təsdiq etmişdir. Peşəkar yanma sindromundan əziyyət çəkən insanlar problemin mənbəyini müəyyən etmək və mümkün olan ən yaxşı həll yollarını tapmaq üçün təcrübəli mütəxəssislə müalicə almalıdırlar.

Sosial turbulentlik vəziyyətində işçilər işlərinə və kliyənlərinə qarşı təcrid olunmuş bir baxış inkişaf etdirə bilərlər ki, bu da tükənmənin əlamətlərindən biridir. Sosial turbulentlik təhlükəsizlik hissinin itirilməsinə də gətirib çıxara bilər.

VI. Sosial turbulentliyin qarşısını necə almaq olar?

Sosial turbulentliyin qarşısını almaq üçün xəbər istehlakını azaltmaqla, informasiya gigiyenasına riayət etmək vacibdir. Politoloq Aqil Məmmədovun fikrinə görə informasiya gigiyenası çox vacibdir. Dövlət müxtəlif orqanları vasitəsilə informasiya məkanında müəyyən “dezinfeksiya” işləri aparır. Ancaq “mikrob və viruslardan” qorunmaq həm də hər bir cəmiyyət üzvünün fərdi informasiya mədəniyyətindən asılıdır. Yalnız bu yolla əvvəlcədən planlaşdırılmış və şəbəkəyə ötürülmüş “informasiya viruslarından” insanlar özlərini müdafiə edə bilərlər (5). Rusiya Federasiyasının tədqiqatçısı Yekaterina Vorobyova qeyd edir ki, hər hansı bir məlumat nüfuzlu media orqanlarında, hökumət və agentliklərin veb saytlarında yoxlanılmalıdır. Müəllifin qəsdən qorxu və panikaya səbəb olub-olmadığını görmək üçün tarixləri və danışığı tərzini yoxlamaq lazımdır. İnsan özünü panikaya salmaqdan və başqalarını yoluxdurmaqdan çəkinməlidir. Sözləri süzgəcdən keçirmək lazımdır, izlənilən videolarda və oxunan xəbərlərdə bunun edilib-edilmədiyinə diqqət yetirmək lazımdır. Münaqişə və ya kütləvi isteriyaya səbəb ola biləcək hər hansı bir məlumatdan çəkinmək daha yaxşıdır, çünki bu, mesajın mahiyyətini çatdıra bilər, lakin lazımsız emosiyalar əlavə edə bilər (6). Bundan əlavə daxili dincliyi və başqaları ilə müsbət qarşılıqlı əlaqələri qorumaq lazımdır. Sabit gündəlik iş rejimini, iş münasibətlərini və dostlar və ailə ilə ünsiyyəti qorumaq vacibdir. Həmçinin qütbləşmədən və yanlış məlumatların yayılmasından qaçınmaq, şəxsi səviyyədə emosional dayanıqlılığı inkişaf etdirmək vacibdir. Emosiyaları nəzarət altında saxlamaq üçün Larri Sennin 2017-ci ildə yazdığı “Əhval-ruhiyyənin lifti” kitabını tövsiyə etmək olar. Larri Senn doktorluq dərəcəsi alan amerikalı müəllif, natiq, biznes məşqçisi və idman həvəskarıdır. O, dünyanın ən uğurlu korporativ mədəniyyət inkişaf xidmətləri şirkəti hesab edilən Senn Delaney şirkətini təsis edib və hazırda idarə heyətinə sədrlik edir.

Nəticə

Yuxarıda təqdim olunan məlumatın araşdırılması nəticəsində belə qənaətə gəlmək olar ki, sosial turbulentlik istənilən cəmiyyətin inkişafının təbii bir mərhələsidir və köhnə mexanizmlər və strukturlar artıq dövrün yeni çağırışlarına cavab vermədikdə yaranır. Bu, böhranlar, münaqişələr və qeyri-sabitliklə müşayiət oluna bilər və bu da mövcud həyat tərzinə dağıdıcı təsir göstərir.

Sosial turbulentlik emosional turbulentliklə sıx bağlıdır, çünki o, insanlarda stress, narahatlıq və qeyri-sabitlik hissi yaradır, geniş yayılmış emosional qeyri-sabitlik, qütbləşmə və yanlış məlumat kimi özünü göstərir. Turbulentliyin yaratdığı güclü emosiyalar insanların tənqidi düşünmək və məlumatlı qərarlar qəbul etmək qabiliyyətini azalda bilər, onları manipulyasiya və yanlış məlumatlara daha çox həssas edə bilər.

Sosial turbulentlik adi qaydanı pozur və qeyri-müəyyənlik hissi yaradır ki, bu da insanların psixoloji rifahına birbaşa təsir göstərir. Bununla belə, turbulentlik həm də yenilənmə üçün imkanlar yaradır: cəmiyyətin irəliləməsinə imkan verən yeni ideyaların, sosial təcrübələrin və institutların yaranmasına təkan verir. Bu cür proseslərin qaçılmazlığını qəbul etməklə yanaşı, onları idarə etmək də vacibdir. Dialoq, islahatlar və hökumətlə vətəndaşlar arasında etimadı gücləndirmək yolu ilə qeyri-sabitlik müsbət dəyişikliklər üçün stimula çevrilə bilər. Beləliklə, sosial turbulentlik sabitliyin sonu deyil, inkişaf potensialına malik yeni bir mərhələnin başlanğıcı ola bilər.

Hindistanın dini və mənəvi lideri Oşo haqlı olaraq qeyd etdi ki, sağlamlıq, həyat, güc, gənclik - hər şeyi lənətə çevirə bilərsiniz, çünki hər şey sizin şüurunuzdan asılıdır. Xəstəliyini nemətə çevirən, korluğunu daxili bəsirətə çevirən, ölümünü yeni həyata çevirən insanlar var. Bu sizə bağlıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Богатырь В.С. К вопросу о влиянии социальной турбулентности на современную молодёжь. Культура, наука, образование: проблемы и перспективы. XI Международная научно-практическая конференция. https://journals.eco-vector.com/kultura_nvsu2023/article/view/630892/ru_RU[Электронный ресурс]

2. What is Emotional Turbulence? <https://getcopingtools.com/learning-hub/emotional-turbulence/> [Electronic resource]
3. About David Richo. <https://www.shambhala.com/david-richo-home/?srsltid=AfmBOoqrsEIqCXNjt6EJVJDUADexsy0rdIElvOYRpkH4tDuSBfD-a7fv>
4. Что такое газлайтинг? Как избавиться от газлайтинга? <https://www.apollohospitals.com/ru/health-library/what-is-gaslighting-how-to-recover-from-gaslighting> [Электронный ресурс]
5. Bu gün informasiya gigiyenası dünənkindən qat-qat vacibdir – TƏHLİL. <https://bizim.media/az/cemiyet/260388/> [Elektron resurs]
6. Информационная гигиена: основные правила поведения. <https://kuban24.tv/item/informatsionnaya-gigiena-osnovnye-pravila-povedeniya#:~:text=%>

Xülasə

Məmmədova Rəna

Sosial turbulentlik anlayışının nəzəri - metodoloji izahı

Təqdim olunan məqalə sosial turbulentlik anlayışının nəzəri və metodoloji izahına həsr olunub. Məqalədə turbulentlik anlayışı təfərrüatı ilə analiz edilir. Turbulentliyin xüsusi növü olan sosial turbulentlik haqqında informasiya təqdim olunur. Burada sosial turbulentliyin xüsusiyyətləri, əlamətləri araşdırılır. Sosial turbulentliyi yarada bilən amillər nəzərdən keçirilir. Sosial turbulentliyin emosional turbulentlik ilə əlaqəsi təhlil edilir. Emosional turbulentliyin səbəbləri, əlamətləri haqqında informasiya araşdırılır. Qazlaytinq, trigger, dəyərsiləşmə - bu kimi anlayışlar məqalənin mövzusu ilə əlaqələndirilir. Sosial turbulentlik və peşəkar yanma arasındakı əlaqə, eləcə də, sosial turbulentliyin qarşısının alınması yolları tədqiq edilir.

Açar sözlər: *turbulentlik, sosial turbulentlik, fluktuasiya, emosional turbulentlik, emosional yelləncək, qazlaytinq, peşəkar yanma.*

Summary

Mammadova Rena

Theoretical and methodological explanation of the concept of social turbulence

The presented article is devoted to the theoretical and methodological explanation of the concept of social turbulence. The article analyzes the concept of turbulence in detail. Information about social turbulence, which is a special type of turbulence, is presented. Here, the characteristics and signs of social turbulence are examined. Factors that can cause social turbulence are considered. The relationship of social turbulence with emotional turbulence is analyzed. Information about the causes and signs of emotional turbulence is examined. Gaslighting, trigger, devaluing - such concepts are related to the topic of the article. The relationship between social turbulence and professional burnout, as well as ways to prevent social turbulence, are studied.

Keywords: *turbulence, social turbulence, fluctuation, emotional turbulence, emotional swing, gaslighting, professional burnout.*

Резюме

Мамедова Рена

Теоретико-методологическое обоснование понятия социальной турбулентности

Представленная статья посвящена теоретико-методологическому обоснованию понятия социальной турбулентности. В статье подробно анализируется понятие турбулентности. Представлена информация о социальной турбулентности, как разновидности турбулентности. Рассматриваются характеристики и признаки социальной турбулентности. В статье рассматриваются факторы, способствующие возникновению социальной турбулентности. Анализируется взаимосвязь социальной турбулентности с эмоциональной турбулентностью. Рассматриваются сведения о причинах и признаках эмоциональной турбулентности. Газлайтинг, триггер, обесценивание – эти понятия связываются с темой статьи. Изучается взаимосвязь социальной турбулентности и профессионального выгорания, а также способы профилактики социальной турбулентности.

Ключевые слова: *турбулентность, социальная турбулентность, флуктуация, эмоциональная турбулентность, эмоциональные качели, газлайтинг, профессиональное выгорание.*

ƏLİLLİYİ OLAN ŞƏXSLƏRİN SOSIAL RİFAHININ TƏMİNİNDƏ DÖVLƏT SİYASƏTİNİN VƏ SOSIAL İŞİN EFFEKTİVLİYİ

Əminə MƏMMƏDOVA*

Açar sözlər: *əlilliyi olan şəxslər, sosial rifah, dövlət siyasəti, sosial iş, inklüzivlik.*

Giriş

Respublikamızın qanunvericiliyində “əlillik” anlayışı ilə bağlı vahid yanaşma hələ tam formalaşmamışdır. Bununla belə, 31 may 2018-ci ildə qəbul edilmiş “Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda bu anlayışın izahı verilmişdir. Həmin qanuna əsasən, əlillik – müəyyən fiziki, psixi, əqli və ya hissiyyat pozuntularının mövcudluğu nəticəsində fərdin cəmiyyətin həyatında digər şəxslərlə bərabər şəkildə və tam iştirakına mane olan uzunmüddətli və sabit məhdudiyyətlər kimi başa düşülür. Azərbaycanda “əlilliyi olan şəxs” anlayışı da eyni qanunda təsbit olunmuş tərifə əsaslanır. Belə ki, əlilliyi olan şəxs – sabit fiziki, psixi, əqli və ya hissiyyat məhdudiyyətlərinə görə cəmiyyətin iqtisadi, sosial və digər sahələrində başqaları ilə bərabər iştirak imkanları məhdudlaşdırılan fərd kimi müəyyən edilir (15).

Hazırkı mərhələdə Azərbaycan Respublikasının normativ-hüquqi bazasında “əlillik” anlayışına dair vahid və hərtərəfli konseptual yanaşmanın tam formalaşmadığını qeyd etmək mümkündür. Müxtəlif qanunvericilik aktlarında bu anlayış fərqli aspektlərdə izah olunur ki, bu da hüquqi tərifin məzmununda və tətbiqində müəyyən konseptual yanaşma fərqliliklərinin mövcudluğunu göstərir (19).

I. Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları.

Son illərdə Azərbaycanda əlilliyi olan şəxslərin hüquqlarının təminatı ilə bağlı qanunvericilikdə bir sıra mühüm dəyişikliklər həyata keçirilsə də, bu dəyişikliklərin tətbiqi mexanizmlərində hələ də ciddi problemlərin mövcudluğu müşahidə olunur. Xüsusilə, “Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında” yeni qəbul olunmuş qanun bir sıra müddələrinin praktik icrası baxımından müəyyən suallar doğurur. (2, s.27)

Bununla yanaşı, “Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları sahəsində dövlət monitorinqinin həyata keçirilməsi qaydası” haqqında müvafiq qərarın qəbul edilməsindən beş il keçməsinə baxmayaraq, əlilliyi olan şəxslərin müyəssərlik hüququnun təmin olunması istiqamətində görülən işlərə dair hərtərəfli hesabatın ictimaiyyətə təqdim edilmədiyi müşahidə olunur (17).

Kütləvi informasiya vasitələrində bu istiqamətdə yalnız müəyyən sosial qruplarla görüşlərin və müzakirələrin keçirildiyi qeyd olunsa da, həmin müzakirələrin məzmunu və nəticələri barədə geniş ictimaiyyət üçün açıq və sistemli məlumatın təqdim edilmədiyi görünür (16).

Bununla belə, mövcud vəziyyət göstərir ki, əlilliyi olan şəxslərin hüquqlarının reallaşdırılması və bu sahədə hesabatlılığın təmin edilməsi istiqamətində şəffaflıq, ictimai nəzarət və institusional koordinasiya mexanizmlərinin gücləndirilməsinə ehtiyac qalmaqdadır.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq, əlilliyi olan şəxslərin mövcud problemlərinin aradan qaldırılmasında və onların reabilitasiyasının təmin edilməsində dövlət siyasətinin mühüm rolu xüsusi vurğulanmalıdır. Bu kontekstdə sosial rifahın yüksəldilməsi istiqamətində həyata keçirilən dövlət siyasətinin əsas tərkib hissələrindən biri əlilliyi olan şəxslərə yönəlmiş sosial xidmətlərin təşkili, məşğulluğun artırılması, müyəssərliyin təmin edilməsi, sosial güzəştlərin tətbiqi və reabilitasiya prosesində dövlət və özəl sektor əməkdaşlığının gücləndirilməsi ilə bağlıdır.

Azərbaycan Respublikasında əlilliyi olan şəxslərlə bağlı dövlət siyasəti mütərəqqi beynəlxalq yanaşmalara, xüsusilə də Birləşmiş Millətlər Təşkilatının “Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında”

* müəllim, Bakı Biznes Universiteti
e-mail: memmedovae59@gmail.com

Konvensiyasına uyğun şəkildə formalaşdırılmış və illər ərzində davamlı olaraq təkmilləşdirilmişdir. Bu siyasətin əsas məqsədi əlilliyi olan şəxslərin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, reabilitasiya imkanlarının genişləndirilməsi və onların cəmiyyətə səmərəli inteqrasiyasının təmin edilməsidir. Bu istiqamətlərdə dövlət tərəfindən ardıcıl, sistemli və məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilir (18).

II. Əlilliyi olan şəxslərin sosial müdafiəsi.

Hazırda Azərbaycan Respublikasında 600 mindən artıq əlilliyi olan şəxs yaşayır. Əlilliyi olan şəxslərin sosial müdafiəsinin təmin edilməsi məqsədilə Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi tərəfindən onlara əlilliyə görə əmək pensiyası, pensiya hüququ olmayan şəxslərə isə aylıq sosial müavinət ödənilir. Bununla yanaşı, əlilliyi olan uşaqlar da dövlət tərəfindən aylıq sosial müavinətlə təmin olunurlar.

Müharibə nəticəsində əlillik qazanmış şəxslər, onlara bərabər tutulan şəxslər, eləcə də I dərəcə əlilliyi olan şəxslər əlilliyə görə əmək pensiyası və ya sosial müavinətlə yanaşı, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin aylıq təqaüdünü də alırlar. Müharibə nəticəsində əlillik qazanmış şəxslərin və onlara bərabər tutulan şəxslərin övladları aylıq sosial müavinətlə, radiasiya qəzası nəticəsində əlillik qazanmış şəxslər isə hər il müalicə məqsədilə birdəfəlik müavinətlə təmin edirlər (10. s.3)

Cari ildə Prezident cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən sosial islahatlar paketi çərçivəsində sosial təminat sahəsində mühüm addımlar atılmışdır. Həmin islahatlar nəticəsində əlilliyi olan şəxslər və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar üçün aylıq sosial müavinətlərin, müharibə əlilləri, onlara bərabər tutulan şəxslər və I dərəcə əlilliyi olan şəxslər üçün Prezidentin aylıq təqaüdünün məbləği orta hesabla 100 faiz artırılmışdır. Bununla yanaşı, I dərəcə əlilliyi olan şəxslərə və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlara qulluq edən şəxslər üçün də Prezidentin aylıq təqaüdü təsis edilmişdir.

Əmək pensiyalarının sosial adekvatlığının yüksəldilməsi istiqamətində də əhəmiyyətli addımlar atılmışdır. Belə ki, cari ildə əmək pensiyasının minimum məbləği 72,4 faiz artırılaraq 116 manatdan 200 manata çatdırılmışdır. Bu artımın müsbət təsiri həmin kateqoriyaya daxil olan pensiyaçıların, o cümlədən əlilliyi olan şəxslərin sosial rifah səviyyəsinin yüksəldilməsinə yönəlmişdir (14).

III. Əlilliyi olan şəxslərin məşğulluğu.

Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin 16-cı maddəsinə əsasən, qadınlara, əlilliyi olan şəxslərə, yaşı 18-dən az olanlara və sosial müdafiəyə ehtiyacı olan digər əhali qruplarına əmək münasibətlərində müəyyən güzəştlərin, imtiyazların və əlavə təminatların tətbiqi ayrı-seçkilik forması kimi qiymətləndirilməməlidir. Bu müddəa sosial ədalət prinsipinə əsaslanaraq, həmin kateqoriyaların əmək bazarında bərabər imkanlarla iştirakını təmin etməyə yönəlmişdir.

Əlilliyi olan şəxslərin digər vətəndaşlarla bərabər əsaslarla əmək fəaliyyətinə cəlb olunmaq, o cümlədən açıq, inklüziv və müəssər iş mühitində sərbəst şəkildə seçdiyi və ya qəbul etdiyi əmək fəaliyyətini həyata keçirməklə öz yaşayışını təmin etmək hüququ vardır. Bu hüquq, həm milli qanunvericilik, həm də beynəlxalq hüquqi sənədlərlə, o cümlədən BMT-nin “Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında” Konvensiyası ilə qorunur (10, s. 4)

Əmək münasibətlərində əlillik əlamətinə görə hər hansı ayrı-seçkilik forması, eləcə də kollektiv və fərdi əmək müqavilələrində əlilliyi olan şəxslərin digər işçilərlə müqayisədə əmək hüquqlarının məhdudlaşdırılması qanunla qadağan olunur. Bununla yanaşı, müəssisənin ləğvi halları istisna olmaqla, reabilitasiya müəssisəsində və ya digər reabilitasiya subyektlərində müalicə alan əlilliyi olan şəxslərlə bağlanmış əmək müqaviləsinin müddətindən asılı olmayaraq işəgötürən tərəfindən birtərəfli qaydada ləğv edilməsinə yol verilmir.

Bu hüquqi tənzimləmələr, əlilliyi olan şəxslərin əmək hüquqlarının müdafiəsini təmin etməklə yanaşı, onların sosial inteqrasiyasını və peşə reabilitasiyasını dəstəkləyən mühüm hüquqi mexanizm rolunu oynayır (21).

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 22 noyabr 2005-ci il tarixli, 213 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan və işə düzəlməkdə çətinlik çəkən vətəndaşlar üçün kvota tətbiq edilməsi Qaydası”na əsasən, müəssisələr üçün müəyyən kvota

öhdəlikləri müəyyən edilmişdir. Belə ki, işçilərinin sayı 25-dən 50-dək olan müəssisələrdə işçilərin orta illik siyahı sayının 3 faizi (azı bir iş yeri olmaqla), 50-dən 100-dək olan müəssisələrdə 4 faizi, 100-dən çox olan müəssisələrdə isə 5 faizi sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan şəxslər üçün ayrılmalıdır. Həmin kvotaların azı 2,5 faizi isə əlilliyi olan şəxslər üçün nəzərdə tutulur (11).

İnzibati Xətalər Məcəlləsinin 194-cü maddəsinə əsasən, kvota üzrə müəyyən edilmiş iş yerlərinə əlilliyi olan və ya sosial müdafiəyə ehtiyacı olan şəxslərin qəbul edilməməsinə görə 1500 manatdan 2000 manatadək cərimə tətbiq edilir (13). Lakin bu qanunvericilik tələblərinə əməl etməyən və ya cərimə olunan müəssisələrin sayı barədə ictimaiyyətə rəsmi məlumat təqdim edilməmişdir.

2020-ci ildə Dövlət Məşğulluq Agentliyi tərəfindən 2049 nəfər əlilliyi olan şəxsin məşğulluğu təmin edilmişdir, lakin həmin ildə ümumilikdə neçə nəfər əlilliyi olan şəxsin müraciət etdiyi barədə statistika açıqlanmamışdır. 2021-ci ildə isə 1348 nəfər əlilliyi olan şəxs özünüməşğulluq proqramına cəlb olunmuş, eyni zamanda 2850 nəfər əlilliyi olan şəxs əmək müqaviləsi əsasında münasib işlərlə təmin edilmişdir (12).

Bununla yanaşı, əlilliyi olan şəxslərin məşğulluğu sahəsində gender balanssızlığı da diqqətəlayiq məsələ kimi qalmaqdadır. Dövlət Məşğulluq Agentliyinin məlumatına əsasən, 2021-ci ilin ilk doqquz ayı ərzində 2646 nəfər əlilliyi olan şəxs işlə təmin edilmiş, lakin onların cəmi 400 nəfəri qadın olmuşdur. Bu göstərici əlilliyi olan qadınların əmək bazarına integrasiyasında hələ də ciddi struktur problemlərin mövcud olduğunu göstərir.

IV. Əlilliyi olan şəxslərlə sosial iş.

Əlillikdən təsirlənən fərdlər və ailələr ümumiyyətlə iqtisadi məhrumiyyət, məlumat çatışmazlığı, resurslara və xidmətlərə çıxışın mümkünsüzlüyü, sosial təcrid və stiqma kimi bir çox psixososial, mədəni, iqtisadi problemlərlə üzləşirlər. Xüsusilə, həm fərdin, həm də ailənin ictimai həyatdan uzaqlaşmasına, ictimai həyatda iştirak etməməsinə səbəb olur. Bu nöqtədə sosial işçilərə əhəmiyyətli vəzifələr düşərək, fərdlərin və ailələrin tənha hiss etməmələrini təmin etmək üçün xüsusilə əlilliyin diaqnoz, müalicə və reabilitasiya proseslərində iştirak etməlidirlər (4. s.87)

Sosial reabilitasiya xidməti əlilliyi olan şəxslərə daha yaxşı həyat keyfiyyəti təmin etmək imkanı yaratmaqdır. Sosial reabilitasiya xidmətləri çərçivəsində həyata keçirilən bütün işlər insan ləyaqətinə layiq, keyfiyyəti yüksək mühüm yanaşma modelidir. Psixo-sosial reabilitasiya Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı tərəfindən “psixi pozuntular nəticəsində fərddə funksiya itkisini, əlilliyi və maneələri azaltmaq və ya aradan qaldırmaq və bir o qədər də insanın həyat keyfiyyətini artırmaq məqsədi ilə həyata keçirilən müdaxilələr və tədbirlər” kimi müəyyən edilir. (5. s. 70).

Psixo-sosial reabilitasiya fiziki və əqli problemləri ilə əlaqədar əlilliyi olan şəxslərə ətraf mühitdə onlardan gözlənilən rollara uyğunlaşmaq üçün lazım olan kömək və bacarıqları təmin etməklə onların həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün nəzərdə tutulmuş geniş spektrli müdaxilələri əhatə edir. Bu gözlənilən rollara müstəqil yaşamaq, təhsil almaq, rəqabətli işlərdə işləmək, ailə münasibətləri qurmaq, dostluq etmək və yaxın münasibətlər qurmaq daxildir (9. s. 15). Psixososial reabilitasiya, şəxsi müalicə müəssisələrində saxlamaq əvəzinə, müstəqillik, sosial integrasiyaya və fərdi bacarıqlara üstünlük verir. Məqsəd hərtərəfli reabilitasiya prosesi ilə nəticələnə biləcək iqtisadi və sosial öhdəlikləri azaltmaq və əlilliyi olan şəxsin ailəsinə kömək etməklə cəmiyyətin və peşənin tələblərinə uyğunlaşmaqdır. Psixososial müdaxilələr, psixo-maarifləndirmə, fərdi müsahibələr və ailə görüşlərinin klikentlərin müalicəyə bağlılığını artıran tədbirlər arasında olduğu bildirilir.(3. s. 69)

Sosial Reabilitasiya Xidmətləri dedikdə şəxsin ailə həyatına hazırlanması, şəxsin sosial həyata hazırlanması, şəxsin sosial-psixoloji problemlərinin həlli üçün xidmətlər, fərdi evinə və sosial mühitinə uyğunlaşdırmaq üçün fərdin özünəməxsus texniki dəyişikliklərin təşkili xidmətləri, şəxsin nəqliyyat imkanlarının təşkili üçün xidmətlər, fərdin reabilitasiya xidmətlərindən faydalanması və sonrakı həyatı üçün lazımı iqtisadi dəstəyi təmin etməsi üçün xidmətlər aiddir. (8, s.20-22)

Əlilliyi olan şəxsin cəmiyyətdə özünü təmin edən, məhsuldar, özü və ətrafı ilə bərabər olan bir insan kimi iştirak etməsi və bu vəziyyəti sosial reabilitasiya proqramları ilə qoruyub saxlaması mümkündür. Bu səbəbdən də unutmamaq olmur ki, əlilliyi olan şəxslərə edilən hər bir tibbi müdaxilənin sosial-psixoloji tərəfi var və tibbi müalicə sosial reabilitasiya ilə dəstəklənməlidir. Əlilliyi olan

şəxslərin tibbi-sosial reabilitasiyasını sosial işçilər, psixiatrlar, loqopedlər, əmək terapevtləri, reabilitoloqlar ilə birgə həyata keçirirlər. Əlilliyi olan şəxslərin sosial reabilitasiyasının əsas məqsədi şəxsiyyətin sosial statusunun bərpa edilməsi, cəmiyyətə sosial adaptasiyanın təmin edilməsi, maddi müstəqilliyin əldə edilməsidir. (6. s.155)

Əlilliyi olan şəxslərlə işləyən sosial işçilər qoruyucu-profilaktika, müalicəvi inkişaf etdirici və reabilitasiya funksiyalarına malikdirlər. Sosial iş mütəxəssisin yerinə yetirməli olduğu rolları aşağıdakı kimi ifadə edir: (1, s. 345)

- Ehtiyacların qiymətləndirilməsi- Sosial işçilər həm sosial xidmətlərin göstərilməsi, həm də əlilliyi olan şəxslərin vəziyyətinin qiymətləndirilməsində və hesabatın yazılmasında rol oynayır. Ehtiyaclarını qiymətləndirərək onlara göstərilən xidmətləri müəyyən edirlər.
- Əlilliyi olan şəxslərə məlumatvermə-əsas hüquqları və onların sosial həyata uyğunlaşması ilə bağlı şəxslər üçün məlumat verir. Yalnız əlilliyi olan şəxslər üçün deyil, əlilliyi olan şəxslərin ailələrinə və cəmiyyətdə məlumat vermək (maarifləndirmə) kimi rollara malikdirlər.
- Fərdi plan üçün məlumat toplamaq- sosial işçi hər bir əlilliyi olan şəxslərə haqqında fərdi plan hazırlamaq və onun haqqında hesabatını hazırlamaq roluna malikdir. Hər bir əlilliyi olan şəxsin fərdi qiymətləndirilməsi daha sağlam bir nəticə verəcəkdir.
- İşin idarə edilməsini həyata keçirmək-sosial işçi əlilliyi olan şəxslə bağlı işi götürmək və bu baxımdan idarəetmə vəzifəsini yerinə yetirmək borcudur.
- Ailələr və təşkilatlar arasında əlaqə yaratmaq- əlilliyi olan şəxslər, ailələri və qurumları arasında əlaqə qurmaqdan məsuldur. Əlilliyi olan şəxslərin hüquqlarından faydalanması üçün lazım olan təşkilatlar arasında vasitəçi kimi lazımı qurumlarla əlaqə yaradır. Sosial işçi xəstəxanalarda əlillik müalicəsi görən əlilliyi olan şəxslər üçün xəstəxanadan sonrakı müalicənin təmin edilə biləcəyi yerlərin planlaşdırılmasında da rol oynayır. (7. s. 180)

Əlilliyi olan şəxslərlə sosial işin inkişafı, onların cəmiyyətə inteqrasiyasının təmin edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu məqsədlə peşə yönümlərinin, peşə təlimlərinin, psixoloji, hüquqi və təşkilati problemlərin həlli istiqamətində məsləhət xidmətlərinin həyata keçirildiyi reabilitasiya mərkəzlərinin şəbəkəsinin yaradılması əlilliyi olan şəxslərin sosial adaptasiyası üçün əlverişli şərait formalaşdırır. Belə mərkəzlər yalnız fiziki reabilitasiyanı deyil, həm də sosial inklüzivlik və peşə bacarıqlarının inkişafı istiqamətində mühüm funksiyaları yerinə yetirir (6. s.161)

Ümumilikdə, sosial xidmətlər hər bir dövlətin sosial rifah sisteminin ayrılmaz komponenti olmaqla, sosial təminat, anti-diskriminasiya və yoxsulluqla mübarizə siyasətlərinin həyata keçirilməsində mühüm vasitə rolunu oynayır. Bu xidmətlərin əsas məqsədi isə fərdlərin sosial həyatın bütün sahələrinə tam və bərabər şəkildə inteqrasiyasına dəstək göstərmək, onların sosial inklüzivliyini təmin etməkdir

Sosial xidmət sahəsində fəaliyyət bir sıra fundamental prinsiplər əsasında həyata keçirilir. Bunlar arasında ilk növbədə insan və vətəndaşın hüquqlarının qorunması, dövlət zəmanətlərinin sosial xidmət sferasında təmin edilməsi, həmçinin ahıl və əlilliyi olan şəxslərin sosial xidmətlərə əlçatanlığının təmin edilməsi üçün bərabər imkanların yaradılması önəmli yer tutur. Sosial xidmətlərin ardıcıl və sistemli şəkildə təqdim olunması, bu xidmətlərin fərdi tələbatlara uyğunlaşdırılması, eləcə də ahıl və əlilliyi olan şəxslərin sosial adaptasiyası üzrə tədbirlərin prioritetləşdirilməsi də bu prinsiplərin əsas komponentləridir. Bundan əlavə, dövlət hakimiyyəti orqanları, yerli özünüidarəetmə strukturları, müəssisələr və məsul şəxslər sosial xidmət sahəsində bu qrup şəxslərin hüquqlarının qorunması və təmin olunmasına görə bilavasitə məsuliyyət daşıyırlar.

Sosial xidmətin göstərilməsi prosesi isə çətin həyat şəraitində yaşayan şəxslərin və ya ailələrin sosial xidmətlərə olan tələbatının sistemli qiymətləndirilməsi və müəyyən edilməsi ilə başlayır. Bu qiymətləndirmə sosial işçi tərəfindən həyata keçirilir və fərdlərin və ailələrin spesifik ehtiyaclarına uyğun xidmətlərin planlaşdırılması və təmin olunması üçün əsas rol oynayır (20).

Nəticə

Dövlət siyasəti əlilliyi olan şəxslərin sosial integrasiyasını, iqtisadi fəallığının artırılmasını və cəmiyyətin bütün sahələrində bərabər iştirakının təmin olunmasını hədəfləyən kompleks tədbirlər sisteminə əsaslanır. Eyni zamanda, sosial rifahın təmin edilməsində sosial işin institusional rolu və sosial işçilərin peşəkar fəaliyyətinin əhəmiyyəti xüsusilə qeyd olunmalıdır. Sosial işçilər fərdlərin və sosial qrupların sosial integrasiyasına, həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, eləcə də sosial bərabərliyin və inklüzivliyin təmininə yönəlmiş dövlət siyasətinin həyata keçirilməsində vacib vasitəçi rolunu yerinə yetirirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Aver, Ö. F. “Engellilerin Mesleki Eğitimi Ve İstihdamı” // İstanbul: Uluslararası Sağlık Yönetimi ve Araştırmalar Dergisi Cilt: Say1:3, -2006.- 327-354 s.
2. Center for Spiritual Renovation of People with Disabilities; Independent Living Center for People with Disability in Azerbaijan. Shadow Reporting to the UN Committee on the Rights of Persons with Disabilities: Implementation in Azerbaijan of the United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities. -Bakı: 2020. – 27 s.
3. Demirel,S. Rehabilitasiyohizmetlerinde Sosyal Hizmet Ve Sosyal Hizmet Uzmanının Rol Ve Görevleri //Toplum ve Sosyal Hizmet, Ankara- 2001. Cilt: 12 Sayı: 3, s.64 - 80,
4. Doç.Dr. Tekindal M. Doç. DR. Özden. S.A. Engellilik alanında sosyal hizmet kuram və uygulamaları. Nobel yayımcılık- 1. Basım.-2020.- 327 s.
5. Doç.dr.Genç. Y. Engellilerin sosyal sorunları ve beklentileri\\ -Ankara:Sosyal politika çalışmalar dergisi.- 2015- 65-92 s.
6. Dr. Dikici.E., Dr. Adıgüzel S. Engellilik və sosyal hizmet. -Konya: 1.Baskı- şubat 2022.- 20 s.
7. Ergenekon, Y. Özel Gereksinimli Bireylerin Toplumsal Yaşama Katılımı ve İlgili Yasal Düzenlemeler, Özel Gereksinimli Bireyler ve Bakım Hizmetleri (iç.)// Editör: Elif Tekin İftar, Anadolu Üniversitesi Yayınevi, Eskişehir, -2012. 156-191 s.
8. Metintaş, S."Topluma Dayalı Rehabiltasyon"// Sürekli Tıp Dergisi, Cilt: 15,Say1:2, -2006, -20-22 s.
9. Özen, A."Özel Gereksinimli Bireyler", Özel Gereksinimli Bireyler ve Bakım Hizmetleri (iç.). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, -2013. 2-21.s
10. Yusifov S. Azərbaycanda əlilliyi olan şəxslərin məşğulluğu və inklüziv əmək bazarının qurulması. Hesabat.- Bakı: 2022. -10 s.
11. “Sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan və işə düzəlməkdə çətinlik çəkən şəxslər üçün kvota tətbiq edilməsi Qaydası”nın və “Kvota şamil edilməyən müəssisələrin Siyahısı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı. 2005.<https://e-qanun.az/framework/11456>
12. 2021-ci ildə 1348 nəfər əlilliyi olan şəxs özünüməşğulluq proqramına cəlb edilib, 2021.<https://www.sosial.gov.az/az/media/xeberler>
13. Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətlər Məcəlləsi. 2015. <https://e-qanun.az/framework/46960>
14. Azərbaycanda əlilliyi olan şəxslərin sosial müdafiəsi və tibbi-sosial reabilitasiyası dövlətin sosial siyasətinin mühüm tərkib hissəsidir. 2019. <https://sosial.gov.az/media/xeberler/2952>
15. Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 2018. <https://e-qanun.az/framework/39591>
16. Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları sahəsində dövlət monitorinqinin aparılmasının məqsəd və vəzifələri, görülmə işlər. Dost Agentliyi. 2020. <https://azertag.az/>
17. Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları sahəsində dövlət monitorinqinin həyata keçirilməsi qaydası, maddə 11, 2019,<https://e-qanun.az/framework/43265>
18. Əliyeva F. Əlilliyi olan şəxslər üçün Azərbaycanda hansı işlər görülür?2024. <https://sfera.az/read/275076/test>

19. Əmək pensiyaları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 2006. <https://e-qanun.az/framework/11566>
20. Sosial xidmət haqqında. Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 2011. <https://e-qanun.az/framework/23195>
21. Xəlilov N. Əlilliyi olan şəxslərin əmək hüququ və güzəştləri. 2023. <https://vergiler.az/news/opinion/26347.html>

Xülasə

Əminə MƏMMƏDOVA

Əlilliyi olan şəxslərin sosial rifahının təminində dövlət siyasətinin və sosial işin effektivliyi

Əlilliyi olan şəxslərin sosial rifahının təmin edilməsi dövlət sosial siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biridir. Bu sahədə məqsəd əlilliyi olan şəxslərin sosial müdafiəsini gücləndirmək, onların cəmiyyətə tam inteqrasiyasına şərait yaratmaq və bərabər imkanların təmin edilməsidir. Azərbaycan Respublikasında son illərdə qəbul edilən normativ-hüquqi aktlar, o cümlədən “Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında” Qanun və dövlət proqramları bu istiqamətdə sistemli tədbirlərin həyata keçirilməsinə imkan yaratmışdır. Sosial xidmətlərin və reabilitasiya proqramlarının genişləndirilməsi, habelə məşğulluq və özünüməşğulluq layihələrinin tətbiqi əlilliyi olan şəxslərin iqtisadi və sosial müstəqilliyinin artmasına şərait yaradır. Bununla yanaşı, sosial iş institutunun rolu xüsusi önəm kəsb edir. Sosial iş mütəxəssisləri tərəfindən həyata keçirilən psixoloji, hüquqi və peşə yönümlü dəstək tədbirləri əlilliyi olan şəxslərin adaptasiya prosesini asanlaşdırır və onların sosial rifah səviyyəsini yüksəldir. Beləliklə, dövlət siyasəti ilə sosial işin sinxron fəaliyyəti bu kateqoriyadan olan şəxslərin cəmiyyətə inteqrasiyasında mühüm effektivlik nümayiş etdirir.

Açar sözlər: *əlilliyi olan şəxslər, sosial rifah, dövlət siyasəti, sosial iş, inklüzivlik.*

Резюме

Амина Мамедова

Эффективность государственной политики и социальной работы в обеспечении социального благополучия лиц с инвалидностью

Обеспечение социального благосостояния лиц с инвалидностью является одним из приоритетных направлений государственной социальной политики. Целью данной политики является усиление социальной защиты, создание условий для полной интеграции инвалидов в общество и обеспечение равных возможностей. В Азербайджане в последние годы приняты нормативно-правовые акты, включая Закон «О правах лиц с инвалидностью», а также реализованы государственные программы, направленные на повышение уровня социальной поддержки. Расширение сети социальных услуг и реабилитационных центров способствует повышению экономической и социальной самостоятельности лиц с инвалидностью. В данном процессе особая роль принадлежит социальной работе, в рамках которой специалисты оказывают психологическую, юридическую и профессионально-ориентированную помощь. Синхронное взаимодействие государственной политики и социальной работы способствует эффективной интеграции инвалидов в общество и повышению их социального благосостояния.

Ключевые слова: *лица с инвалидностью, социальное благосостояние, государственная политика, социальная работа, инклюзия.*

Summary

Amina Mammadova

The effectiveness of state policy and social work in ensuring the social well-being of persons with disabilities

Ensuring the social welfare of persons with disabilities is one of the key priorities of state social policy. The main objective is to strengthen social protection, promote full inclusion, and ensure equal opportunities for individuals with disabilities. In recent years, the Republic of Azerbaijan has implemented several legislative and programmatic measures, including the “Law on the Rights of Persons with Disabilities,” aimed at improving social protection mechanisms. The

expansion of social services, rehabilitation centers, and employment initiatives has contributed to enhancing the economic and social independence of persons with disabilities. Social work plays a crucial role in this process by providing psychological, legal, and vocational counseling that facilitates adaptation and empowerment. The effective coordination between state policy and social work practice significantly improves the inclusion and welfare of persons with disabilities within society.

Keywords: *persons with disabilities, social welfare, state policy, social work, inclusion.*

**YENİLƏŞƏN SOSIAL TEXNOLOGİYALAR: SOSIAL İŞLƏ SOSIAL
JURNALİSTİKANIN QARŞILIQLI TƏSİRİ**

Naib NİFTƏLİYEV*

Giriş

Hazırda rifaha köklənən cəmiyyətlərdə sosial iş populyarlaşmaqda, genişlənən hədəflərə, ictimailəşən məqsədlərə qovuşmaqda - integrasiyalı qlobalıqla bütövləşməkdədir. Belə şərtlərlə rəqəmsallaşan, sosiallaşan, kütləviləşən proseslərdə mediada işıqlandırılma məsələsi çox aktuallaşır. Kiçik araşdırma – müqayisəli dəqiqləşdirmə, məzmunun təhlili, ümumi ifadəsi sosial işin jurnalistikaya (əks əlaqə nəzərə alınmaqla) keçici təsirinin məntiqi vektorunun təyinatında üçün önəmlidir. Bu sahədə media - sosial iş sistemində uğurlu modellər, qloballaşan təcrübələr yetərincədir, bu da qarşılığın, çoxtərəflilikdə sosial təsir fenomeninin mütləqliyini, unikallığını təsdiqləyir. Bununla belə, “mütləqləşmə müstəvisi” ikili yanaşmada həmişə kəşisərək toqquşur. Birincisi məxfilik (konfidensiallıq) məsələsi, ikincisi isə ictimailəşən təsirdə sosiallığın əhəmiyyətidir. Sosial xidmət işinin məxfiliyinin, konfidensiallığının daxili çoxluğu fərdlərə aiddir: “Öz növbəsində kiçik qruplar da məxfiliyin önəmli daşıyıcılarıdır. Sosiallıqda qapalılıq, ya məxfilik yanaşması “sirr bizim” prinsipiylə ailələrlə əlaqədərdir. Bu baxımdan, sosiallaşmış – problemlərə yönəlmiş medianın qloballaşan, sosial təyinatlı işlə kəşisməsi aşkardır” [1, s.18].

Hazırda bütün dünyanın (əksər ölkələrin) çoxsaylı inkişaf, rifah modelləri mövcuddur. Rifaha yönəlmə qloballaşan dünyada konseptual tendensiyadır. Ümumi yanaşdıqda sosial işin sosial mediadan (indiki halda sosial jurnalistikadan) ikiləşən istiqamətlərdə təsirlənməsi mümkündür. Birinci halda problemlərin qapalı müstəvidə həllinə - konfidensiallığın dərinləşdirilməsinə ehtiyac yaranır. Digər tərəfdən, bir sıra çətinliklərin kütləviləşməsi (ictimailəşməsi - əhaliyə, fəal izləyicilərə aşkarlanması) zərurət olur. Gerçəkləşdirilən mediasiya, uzlaşdırma modelləri burada tamamlayıcı xətdir. Sosiallaşan formalar, ictimailəşən normalar müxtəlifdir. Bu tendensiyaların ən mühümü sosial problemlərdən qaynaqlanır. Oudur ki, sosial işçilərin optimal həllər üçün səyləri, axtarışları, mediaya yönəlmələri gözləniləndir, təbiidir. Dünyada müxtəlif ölkələrin təcrübəsində sosial jurnalistika ilə işin meyarları ümumiləşdirilir, birgə götürülür. Müxtəlif regionlarda sosial işçilər arasında “media üzərindən həll” modeli populyarlaşır, fəallıq, əməkdaşlıq imkanlarının araşdırılması gerçəkləşir [2, s.24]. Şübhəsiz ki, bugünkü media sosialdır, potensialı, gücü, nüfuz dairəsi kifayət qədərdir və müxtəlif cəmiyyətlərdə təsir, genişlənmə imkanlarına malikdir. Lakin sosial iş də burada əsas amilərin təyinatını dəqiqləşdirir. Belə olduqda sosial jurnalistikanın vəzifəsi mövcudluğu, real imkanları aydınlaşdırmaq, problemlərin müəyyənləşdirilməsi, sosiallığın təyinatı, onların həllinin, tənzimlənməsinin mümkünlüyünü, imkanların reallığını, mövcudluğunun şəraitini operativ müəyyənləşdirməkdir [2, s.38]. Nəhayət, aydındır: bunlara sistem, düzən gətirməliyik. Burada tamlıq, düzgünlük, ifadətmə arzuolunandır. Sosial mediada sistemli dəyərləndirmə, məlumatın səmərəliliyi, operativliyi, məqsədyönlü istifadəsi zəruri və faydalıdır.

Cəmiyyətdə qarşılıqlı, çoxölçülü sosial təsirin sahəsi geniş, mürəkkəbdir. Burada diqqəti çoxsaylı sosial amillərin toqquşması çəkir. İnformasiya müstəvisində sosial ziddiyyətlər media mənsublarını və sosial işçiləri cəlb etməkdədir. Digər məsələnin insanların gündəlik informasiyalarla yüklənməsinin yaratdığı sosial gərginliklə bağlılığı bəllidir. Bu, informasiyaya real ehtiyacla cari, məhdudiyyətli məlumat-informasiya axınında yaranan ziddiyyətdir: “Məşhur, elitar sosial tədqiqatçılar qarşılıqlı təsiri sosial münasibətlərin atributu sayırlar. Tanınmışlar sırasında amerikalı

* B/m, ADMİU

sosial psixologiya üzrə doktorant
e-mail: nail.celil@gmail.com

psixoloq, tədqiqatçı Devid Mayers istisna deyil. Onun fikrincə, qarşılıqlı gözləmələr, sosial təsirlənmə sosial münasibətləri əhatə edir. Münasibətlərdən kənarda sosiallıq axtarmaq çətinidir. Belə yanaşmanın konseptual mövcudluğu istisnadır. Qarşılıqlı təsirin ünsiyyətlə - informasiyalaşmayla tamamlanması gözləniləndir” [3, s.11-12]. İstənilən mediada sosiallıq, kütləyə yönəlmə qarşılıqlı təsirin nümunəsidir. Sosial qruplara, ictimai maraqlara istiqamətlənmə mediada sosiallaşan nəzarətin mexanizmidir. İnformasiyalaşmanın ictimai motivlərlə qəbul edilməsi kütləvi mədəniyyətin təzahürü, sosial idrakın təmayülüdür. Sosial işdə qavranılma və ifadə olunma psixososial substansiya, məna yüküdür. Birbaşa təsir, konkretlik auditoriyanın spesifikasiyinə, qavrayışına bağlıdır. Müzakirələrdə anlama (qavrayış) prosesə çevrilir, müəyyənləşdirmə - qiymətləndirmə mərhələsini keçir. Burada yaranan sual həm ədalətli, həm maraqlıdır: əgər əsasən insanları cari informasiya axını, kütləviləşən sosial yönəldir, istiqamətləndirirsə, onda biz onda nəyi qiymətləndiririk? Aydın ki, kütləviləşən medianın insanlara sosial təsiri birmənalıdır, davamlıdır. Bu təsir müxtəlif dərəcələrdə cəmiyyətin özünəməxsus ölçü meyarları - sosial qiymətləndirmə, sosial təsir sahəsindəki imkanlarla kəsisir. Əvvəlki bənddə qaldırılan məsələyə burada qısaca toxunmaq lazımdır. Sosial təsir dinamik, qarşılıqlı prosesdir. Ünsiyyət mədəniyyəti, sosiallığın mübadiləsi, dialoq sosial təsirdə həlledicidir. Daha əhəmiyyətli sosial təsirin xüsusi amilə çevrilməsidir. Meydana çıxan, eyni zamanda təsəvvürlərimizdə canlandırdığımız ənənəvi şərtlər əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir, yeni yanaşmada nəzərdən keçirilməli vəziyyət, şərait yaradır. Bu şərtlərin dəyəri, mahiyyəti, mənası aydındır. Məna ondadır ki, ünsiyyət birmənalı mədəniyyət nümunəsi, özünüifadədir, konkret davranış tərzini, normaları cəmləşdirir.

1.Qarşılıqlı (çoxölçülü) təsirin müasirləşən formatı. Beləliklə, aydındır: ünsiyyət sosiallaşan davranışdır. Spesifik, zəruridir, sosial media formatında özünü göstərən prosesdir. Digər tərəfdən, medianın vasitəsilə sosiallaşan kommunikasiyanın tənzimlənməsi, həyata keçirilməsi sosial yönümlü problemlərin, çətinliklərin media sistemi vasitəsilə həlli imkanlarının təyinatı, araşdırılması deməkdir. Bu sahəni müzakirə edərkən gəlinən qənaət belədir: mahiyyətə müasir jurnalistika beynəlxalq səviyyədə sosiallaşmış əməkdaşlıqdır, qloballaşan media – yeniləşən informasiya texnologiyalarının üzərindən həyata keçirilən həmin makrososial işdir. Obrazlı desək, indiki şəraitdə - mövcud vəziyyətdə media ictimai (sosial-kütləvi) işdən, sosial iş medianı kənarda deyil. Qarşılıqlı (çoxölçülü) təsirin müasirləşən formatı müxtəlif ölkələrdə və dünyada sosial işin tətbiqində əhəmiyyətli yenilikləri ehtiva edir. Belə inkişafın yönümü müəyyən mənada qloballaşma şəraitində insanların azad seçim imkanlarının genişlənməsidir. Çünki kütləviləşən media, onun məhsulları, sosial təsiri insanların birbaşa marağındadır.

Ayrılıqda dövlətlər çevrəsində, ölkələrin daxilində fərdlərin – vətəndaşların sosial maraqları artıq media üzərindən köklənir. Qruplar bu prosesdə subyektdən daha çox obyektədir. İcmaların seçimləri say tərkibi nisbətində müxtəlifdir. Burada zövqlər, zəka səviyyələri, imkanlar, etnomədəni stereotiplər və psixososial xüsusiyyətlər insanların seçimlərini, sosial təsisatlaşmanı birbaşa şərtləndirir.

Müasirləşən şəraitdə açıqlanan bütün informasiyalar sosial mübadilə xarakterlidir. Məlumatlılıq ictimai həyatın qaçılmaz göstəricisidir, zəruri hadisədir. Sosial yönümlü problemlərin həllində məlumatlandırma, informasiya dəstəyi - sosial maarifləndirmənin özü vacibdir. Daha vacibi, əhəmiyyətli faktların, konkret mənbələrin ciddi etibarlılığıdır. Vurğuladığımız amillər bu halda subyektivlikdən uzaqdır obyektivliyi az-çox təmin olunur. Sosiallaşan faktlar, kütləvi hadisələr sosial işlə sosial jurnalistikanın ümumi hədəfidir: “Müvafiq iki sahədə sosial təsirlənmə eyni dərəcədədir, əhəmiyyətli, həlledicidir. Sosial jurnalistikanın əsas anlayışlarını sosial işin prinsiplərinə ekstrapolyasiya edərkən məntiqi-empirik əsaslandırma məqsəduyğundur. Əslində, əksərən humanitar elmlərdə, biliklər sistemində olduğu kimi, sosial jurnalistikada, sosial iş elmində bir çox problemlərin tənzimlənməsinin, həllinin açarındır. Bu mənada, sosial fəaliyyətdə, iş təcrübəsində nəyi necə tərzdə ifadə etdiyimizin fərqi olmalı, atdığımız addımlarda sistemliliyi, məntiqli ardıcılığı gözləməliyik” [4, s.35-36].

Sosial yönümlü təhlükəsizlik qaydalarını önə çəkməyin, empatiyanı simpatiyadan üstünlükdə tutmağın, peşənin etikasına uyğun – məqsədyönlü təsdiqlənməylə inkarın burada bizim işimizə yalnız faydası ola bilər. Fəaliyyətimizi peşəkar səviyyədə tənzimləməklə yanaşı, davranışımızın benefesiar üçün nümunə olmasına xüsusi diqqət yetirməyimiz arzu ediləndir. Yəni, sosial işlə jurnalistikanın qarşılıqlı təsirinin müəyyən mənada sosial təyinatlı media layihələri vasitəsilə dəyərləndirilməsi mümkündür. Beləliklə, olduqca aktual, həssas problemlərin sosial həlli istiqamətində informasiya (məlumat) dəstəyi birbaşa sosiallıq müstəvisində jurnalistikanın üzərinə düşən vəzifədir. İxtisaslaşmış, sosial istiqamətli fəaliyyət hədəflərinin məlumatlandırma baxımından (səviyyəsində) dəstəklənməsi burada mühüm təsirin faktorlarından biridir.

Müasirləşən şəraitdə sosial iş, kütləviləşən informasiya, media strukturunun vasitələriylə jurnalistikanın qarşılıqlı əlaqələri bu kontekstlərdə formalaşır. Zəruri məlumatlandırma-informasiyalaşma təsiriylə ayrılıqda insanlar, müxtəlif qruplar, böyük icmalar səviyyəsində müəyyən olmuş, ümumiləşmiş sosial meyllərin, fərdiləşmiş psixoloji xüsusiyyətlərin tənzimlənməsini zərurətə çevirir. Burada kəşşən, müxtəliflik formalarında yaxınlaşan ikili, mühüm sosial-peşəkar istiqamətin qarışan sosial təsirin izahı mümkündür. Sosiallaşan informasiya, məlumatlandırma məsələlərinin kütləvi təsirdə, fərdiləşən psixoloji qavrayışda nöqteyi-nəzəri - indikatoru fərqlidir. Məlumatın sosial ölçülməsi bəzən ziddiyyətlidir, mənalara, məzmunla bağlıdır. Ən genişlənən, yayılan izahlardan biri də budur ki, istənilən halda fərdlər məhdud çevrədə, kiçik zaman kəsiyində çoxsaylı məlumatları, çeşidli informasiyanı mənimsəməkdə, qavramaqda, bəzən əldə etməkdə çətinlik çəkirlər. Çox zaman bu informasiya stresə, gərginliyə, narahatlığa səbəbdir. Bəzən insan hansı zərərli təsirlərə məruz qaldığını birbaşa hiss etmir.

Statistika göstərir: insanların (toplum fərdlərinin) təqribən 84%-i günboyu əhəmiyyətli informasiyalaşmaya - məlumat yüklənməsinə məruz qalırlar. Üstəlik, məlumatların böyüklərə əlçatanlığı artıq uşaqlara təsirlidir, sirr ya tabu deyil. Günboyu çoxlu ziddiyyət daşıyan məlumatların yüklənməsi sosiallaşan informasiya stresinin əsaslı səbəbidir. Ümumiyyətlə, simptomatikası sosiallaşmış streslər fərdiləşən davranışı məhdudlaşdırır. Sosiallığın qarışıq (qeyri-müəyyən, amma davamlı) əlaqələndirilmə sisteminə daxildir. Çoxşaxəli adaptivlik reaksiyalarında kompleksli balanslaşdırma tələbolunan sosiallığın gərginliyinin əksidir [5, s.47].

Kanada tədqiqatçısı Hans Selyenin bununla bağlı gerçəkləşdirdiyi eksperimental tədqiqatlar diqqəti cəlb edir. O, heyvanların digər stressorlara – elektrik şokuna, cərrahiyyə əməliyyatı nəticəsində əldə edilən xəsarətə, eləcə də onların fəallığının müxtəlif vasitələrlə məhdudlaşdırılmasına reaksiyasını təcrübə şəklində öyrənmişdir. Tədqiqatçının gəldiyi nəticə belədir: müvafiq təsirlər əsasən, eyni fizioloji effektdə səbəbləndirir. Bu zaman orqanizmin stresə qarşı adaptasiya reaksiyası da eyni olduğundan o, bu reaksiyanı ümumi adaptasiya sindromu adlandırmışdır. Selyenin fikrincə, digər canlıların sırasında insanlar müxtəlif qayğılarla yüklənmə və xəsarətlər zamanı stressdən (gərginlikdən) doğan adaptasiya sindromu yaşayırlar. Araşdırmalar göstərir: “əmək fəaliyyətli insanların 64 faizi işlədikləri yerlərdə məruz qaldıqları streslərdən əziyyət çəkirlər, 56 faizi bu səbəbdən pis yatırırlar, 26 faizi isə streslərə görə xəstəliklərə düçar olurlar” [6, s.34]. Hazırda əmək fəaliyyətində məlumatlılıq səviyyəsi ilə bağlı gərginliyin artması sosial stresləri əməyin real amilinə çevirir.

Müasir həyatda nə qədər çox çalışsaq, istəsək, çarpışsaq, istəməsək də, stressiz keçinmək çətindir. Bəzi məqamlarda həyatımız anlara bölünür. Olur ki, ürəkdən sevinirik, möhkəm şadyanalar edirik. Müxtəlif səbəblərdən insan qəlbən kədərlənir, ürəkdən, hönkürtülü ağlayır, gərginlikdən çıxır, sakitləşə bilmir. Bu hallar birbaşa insanların məruz qaldığı, ciddiləşən təsirlər - streslərlə yetərinə bağlıdır.

Əksər hallarda sosial təyinatlı müxtəlif məlumatlar uşaqlara və yeniyetmələrə daha genişlənən təsir gücündədir. İndi valideynlərin çoxu uşaqları sakitləşdirmək, əyləndirmək, “vacib” məqamlarda başlarını qatmaq üçün onları evdə ekrana yaxın əyləşdirirlər, smartfonlardan, planşetlərdən, çeşidli kompüterlərdən faydalanmağa çalışırlar. Lakin bu müvəqqəti rahatlıq sonradan həmin uşaqların

mühüm qisminin rəftarında əhəmiyyətli çətinliklər, müəyyən davranış pozuntuları yaradır. Bununla onlar özləri də bilmədən stresli – hədsiz informasiya ilə yüklənmiş, problemli yeni nəsil yetişdirirlər.

Ünsiyyət, psixososial işlər zamanı problemli insanlara hansısa məlumatların necə tərzdə çatdırılması - uzlaşma, çətinliklər, dərk etmədə müxtəliflik, yanaşmalar, toqquşan mövqelər yarana bilər. Vəziyyətin belə meydana çıxması təbii, gözləniləndir. İstənilən ziddiyyətli halın aradan qaldırılmasında konstruktiv həll yolunu tapmağa çalışmalıyıq.

Sosial terapiya işində konstruktivlik dedikdə, problemin məqsədyönlü, sistemli həll (tənzimləmə) modeli nəzərdə tutulur. Fərdlərlə terapeutik işləmə prosesində - psixososial işin gedişində müvafiq həllin sxemi keys-menecmentin mühüm mərhələsinin təşkilidir.

Dizaynlama, strukturlaşma, sistemlilik anlayışlarının effektivliyi xüsusi şəkilləndirilir. Mənalandırılan anlayışlar sosial işin təcrübəsində başlanğıcın nöqtəsinə birbaşa istinadır. Bizim üçün sosial başlanğıclar xidmət sferasıdır. Bizdən ötrü xidmətə yönəlmə çıxış, tamamlama hədəfidir: əslində bizimlə birgə, əsas diqqətimizdə sosial çətinliklərlə problemlərdir. Sosial problem jurnalistikasıyla sosial işdə bu ikiliyin - yaxın peşələrin kəsişməsində, birləşdirilməsində ortaq xətt, məxrəc sosial təyinatlı problemlərdir. Praktiki məzmunlu bu kəsişmənin düzgünlüklə tənzimlənməsi, istiqamətləndirilməsi gözlənilən, arzuolunandır [7, s.64]. Digər tərəfdən, arzuolunanla reallıq həddlərində həmişə fərq, ziddiyyət mövcuddur. Fərqliliklə ziddiyyətin yaranması, insanların təfəkkürünə, münasibətinə, davranışına bağlıdır. Çoxsaylı, ümumiləşən xüsusiyyətlər fərdiliyi, unikalığı aradan qaldırmır. Əlaqəsiz, ziddiyyətli, kədərli görünən budur: sosial çətinliklər əksərən informasiya amiliylə bağlıdır. Sosial problemin istənilən həllində bu səbəbdir. Konseptual həlldə jurnalistlərə, medianın mütəxəssislərinin iştirakına ciddi ehtiyac var.

Çətinləşən fərqliliklər insanların məqsədlərini cəmləşdirir; onları birgəliklə fəaliyyətə, fəallığa, fikirlərin mübadiləsinə, sosiallaşan əməkdaşlığa ümidləndirir. Yəni motivləşdirmə təbiiləşən müxtəlifliklə, mürəkkəbliklə, bəzən anlaşılmazlıqla tamamlanır, birləşir. Davranışın görünən formalarında sosiallaşma gücləndirilir, rifahın sosiallığı, həmrəyliyi artır. Müasirlik yönümlü prosesdə sosial işin müəyyənləşdirmə mənası ictimailəşdirici (sosiallaşdırıcı, kütləviləşmə təsiri yaradan) amildir. Burada təsisatlaşma, institutlaşma mövcuddur. Beləliklə, sosial işçilik sosiallaşdırıcı institutdur. Bunun təzahürü sosial xidmətlərin təsisatlaşmasındadır. Oxşarlıq, mümkün şərtlər, eyniyyət sosiallaşan jurnalistikanın tətbiqindədir. Fəaliyyətin tənzimləməsi sosial yönümlü medianın vasitəsilədir. Əlverişli şərait yarandıqda sosial yönümlü peşələr (yaxud sosial iş və sosial jurnalistika) arasında real qarşılıqlı əlaqə haqqında maraqlı müzakirələr aparıla bilər. Sosial təyinatlı medianı diqqət göstərərək izləsəniz, bu cür müzakirələrin çoxsaylı nümunələrinə rast gələ bilərsiniz.

2. Müasirləşən medianın sosiallaşdırıcı platformaları. Məsələn, təhsilli insanlar - xüsusən, elmi-praktik araşdırmalarla məşğul olan şəxslər, alimlər, tədqiqatçılar medianın sosial-maarifləndirici, öyrədici rolunu adətən, yüksək dəyərləndirirlər. Cəmi 15 il əvvəl “virtual aləm” kimi qiymətləndirilən “sosiallaşdırıcı” şəbəkələr artıq kiber reallığa çevrildiyindən çeşidli media texnologiyaları indi əksər insanlar üçün əlçatandır. Çünki müasirləşən media sosiallıq platformalarına, şəbəkələrə sıx bağlıdır, bu istiqamətdə (yönümdə) yeniləşən informasiya məkanına ciddi inteqrasiya edib. Önemli məqamlardan biri odur: çoxluq zamanla, hər yerdə, o cümlədən informasiya məkanında dəb axtarışındadır [8, s.43]. İnsanların çoxu elə də fikirləşmədən, incəliklərə xüsusi əhəmiyyət vermədən üzdə, məhz “əlçatan” olanın, maraqlı görünənə arxasınca qaçırlar. Bu mənada, insanların davranışında meydana çıxan bəzi hallar və böhranlar birbaşa informasiya stressi ilə bağlıdır.

Sözsüz, düşüncəsi, zövqü, iradəsi, mədəniyyəti yüksək olan insanlar bu stressi adlayıb keçə, yeni texnologiyaların yaratdığı ünsiyyət – kommunikasiya problemlərinin öhdəsindən əhəmiyyətli dərəcədə gələ bilirlər. Onlar mürəkkəb, sonu görünməyən informasiya burulğanında özlərini adekvat ifadə və müdafiə etməyi bacarırlar. Lakin bunu adi qaydada gündəlik həyatını yaşayan, bütün çətinliklərin həllini internetdə, sosial şəbəkələrdə axtaran şəxslərə aid etmək çətindir. Tədqiqatlar göstərir ki, telefon, internet asılılığı cəmiyyətdə artıq “norma”ya çevrilib və dünyada hər dörd nəfərdən biri (insanların 25 faizi) kəskin şəbəkə asılılığı sindromundan əziyyət çəkir. Bu insanlar

bəzən həqiqəti ancaq televiziyada, efirdə, radioda, internetdə axtarırlar. Anlama, qəbul etmə, mənimsəmə səviyyəsində meydana təbii fərqlər tez-tez davranışda və ünsiyyətdə ziddiyyətlərə gətirib çıxarır [9, s.71]. O da bəllidir ki, sosial informasiya məkanında hamıdan bərabər səviyyəli, ideala yaxın münasibətli davranışlar gözləmək doğru deyil. Hədəfdə olan intellekt səviyyəsinin (İQ göstəriciləri) indeksləşməsi burada çoxundan vacib rol oynayır.

Həyatın barəsində təsəvvürlərin, təcrübələrin müxtəlifliyi, fikirlərin nə dərəcədə geniş, ya məhdud olması - düşüncə zənginliyi davranışlarda, fəaliyyətdə çox önəmli amildir. Burada eləcə kütləviləşən mədəniyyətdir. Yəni böyük kütlənin qəbul etdiyi davranışın normalarında tez-tez dəyişən formaları sosiallaşan həyata həlledici təsirini göstərir. Əslində, kütləviləşən mədəniyyət həmişə medianın fəal iştirakıyla formalaşır, həm medianı özünə çəkir, arxasınca aparır. Medianın (KİV-in) həyatı proseslərdə, ictimailəşən dinamikaya artan təsirləri sosiallaşan jurnalistikayla sosial işin arasında qarşılıqlı əlaqəni yetərinə qüvvətləndirir. Əhalinin yaş strukturları, fərdin hansı təbəqəyə, zümrəyə mənsub olması bəzən sosial baryerlərin, çətinliklərin başa düşülməsinə və həllinə müəyyən maneələr törədir.

Budur, danılmaz həqiqətdir: bizim istəyimizdən asılılığı olmayaraq, yeni təmayüllü sosial texnologiyalar ənənəvi stereotipləri rədd edən, fərqlənən düşüncələri, davranış tərzini formalaşdırır. Əslində, belə vəziyyətdə sosial münasibətlərin strukturu çox da dəyişmir. Ənənələrə, dəyərlərə tənqidi baxış dərinləşir, münasibət sabitləşir: müsbət, pozitiv, etik normaların hər kəs azını və çoxunu qiymətləndirir, mənimsəyir, qorumağa, möhkəmləndirməyə çalışır.

Odur ki, yetişməkdə olan yeni, gənc nəsli yerli-yersiz qınamaq, məzəmmət etmək cəhdləri ciddi tənqiddə dözmür. İstənilən halda hərtərəfli inkişafın mühüm şərti sosial rifah meyarları ilə yanaşı, məlumatlılıqdır. Sosial çətinlik yaşayan insanları zəruri informasiyadan təcrid etdikdə onları problemli vəziyyətdən çıxarmaq imkanı minimuma enir. Yüksək, elitar davranış, mənəvi keyfiyyətlər birmənalı şəkildə sağlam düşüncə və ciddi təbliğ olunan müsbət nümunələr əsasında formalaşır. Gənclər, eləcə də yeniyetmələr və uşaqlar tam əmindirlər: həmin nümunələri əsasən, yaşlı və orta nəsillər təqdim etməlidir. Keçmişə yönəlmə, “hər şeydən geridə qalanlar yaxşıdırlar”-ı təlqin etmək – müəyyən mənada dəyişən nəsillərin uğurlu gələcəyini şübhə altına almaqdır. Əslində, sosial işin tarixi köklərini araşdırdıqda Misir papiruslarından Hammurapinin “Ədalət kodeksi”nə qədər nəsillərarası boşluq probleminin diqqəti cəkdini görürük. İndi olduğu kimi, 4-5 min il əvvəl də yaşlılar çox vaxt gənclərdən, gənclər isə zamandan, şəraitdən, başa düşülməməkdən şikayətçi idilər. Kiçik müqayisə apardıqda bəlli olur: bu müddət ərzində nəsillərarası çətinliklərin mahiyyətindən çox dəyişməyib. Dəyişikliklər, sadəcə, dünyagörüşündə - həyata münasibətdədir. Əlbəttə, o zaman sosiallığın qarşılıqlı təsiri anlayışı insanlara yad idi, insanlardan çoxu yazının nə olduğunu bilmirdilər, təbiətə çoxluqla bağlı idilər [10, s.78]. Digər tərəfdən, qədim dövrün mədəniyyətini araşdırdıqda mövcud vəziyyətdə sosial-mədəni irsin media (KİV) – sosial iş əlaqəsini əsaslandırmaq, gücləndirmək imkanlarına malikliyi görürük. 1900-cü illərin qədərində sosial işçiliyə bərabər tutulan, sosiallaşan jurnalistikanın xeyriyyəçiliklə müqayisəsində düzgünlük nisbidir, bunu tarixdə baş vermiş informasiya inqilablarıyla əlaqələndirilməsi mümkündür. İstər sosiallığa yönələn işdə, istərsə də jurnalistikada sosiallığa tarixi yanaşma – tarix kontekstində faktların müqayisəsində, analogiyasında, təsvirində çox aktualdır.

Ənənədən müasirliyə ictimailəşən tarixi keçidlər müasir təhsilin qarşısında dayanmaqda olan, mühümlənmiş vəzifələrdən biridir. Sosial məlumatların informasiyalaşan təsiri sosial işçi vəzifələrinin həyata keçirilməsinin ciddi köməkçisidir. Fikrimizcə, xüsusiləşən təsirin düzgünlüklə qiymətləndirilməsində sosial işçilərin resipiyentlə ərizəçinin bütünleşən bioqrafik xüsusiyyətlərini, həmçinin onların yaşını, mümkünlaşan riskli davranışlarını əvvəlcədən nəzərə almaları mütləqdir. Yaş krizi – bəzən məlumatlandırma, informasiya böhranı deməkdir. Məsələn, Amerika tədqiqatçıları psixi sağlamlığın sosial inkişafı hədəfləri arasında əlaqələndirməni müəyyənləşdirmək üçün 2 milyondan artıq şəxs arasında xüsusi qaydada kütləvi sorğu keçiriblər.

Sorğunun maraqlı və təzadlı nəticələrinə görə, 44 yaş - ən çətin, uğursuz yaş həddi və ya “bədbəxtlik yaşı” kimi müəyyənləşdirilib. Sözsüz, kimin hansı yaşda xoşbəxt və ya bədbəxt ola

biləcəyini belə sorğular müəyyənləşdirmir. Sağlam yaşamaq, sağlam qidalanmaq, mənalı, keyfiyyətli, inamlı həyat təzi keçirmək istənilən insanın ömrünü, yaşam potensialını artırır, onu streslərdən, gərginlikdən uzaq tutur. Bununla yanaşı, 44 yaşa qədər insanların əhəmiyyətli çoxluğu əsas hədəflərini müəyyənləşdirmiş, ömrünün yarıdan çoxunu yaşamış olur. Fərqli səbəblərdən onların çoxu həyatın enişə doğru getdiyini, inkişaf imkanlarının bitdiyini, ya kəskin məhdudlaşdığını düşünürlər. Əslində, bu pessimist, bədbin düşüncədə müəyyən həqiqət payı da görünür, nəzərə çarpır. Bu yaşa çatan hər bir insan sağlığında arzularını tam, istədiyi kimi reallaşdırma, həyata keçirə bilməyəcəyini anlayır. Başqa sözlə, 44 yaşda zamanın, yaşam həddinin, orqanizmin inkişafının məhdudluğu hamıya başadüşülən, anlaşılandır. Birlikdə qədəri mübahisələndirilsə də, polemika doğursa da, insanın davranışı, şəxsiyyətinin yaşın dövrləriylə bağlılığı birbaşadır. Bəllidir, ortalama yaşın dönməndə - yaşlılıq artdıqca əqlin potensial genişlənməsiylə fiziki imkanlarda tədricən azalma, məhdudlaşma arasında müəyyən ziddiyyət, təzad yaşanır [11, s.128]. Təcrübə insanın düşüncəsini, həyat potensialını genişləndirir, fizioloji dəyişikliklər, yaşlanmada çeviklik reaksiyalarını, qıvrıq, dinamikali hərəkətləri xeyli məhdudlaşdırır: “Kütləvi informasiyalaşma – media vasitələrinin psixososial təsiri, müxtəlifliyə, yaş qruplarına yönəldilməsi, yaş dövrlərinə bağlanma, aktual sosiallaşma, problemlərin işıqlandırılması sosial işin dayanıqlılığı, sosial jurnalistikada qarşılıqlı əlaqəsidir. Burada mürəkkəblik, dərinlik, tamliq təsdiqedicil amillərdəndir. Şəxsiyyətin sosialliq müstəvisində psixososial inkişafı cəmiyyətin informasiyalaşması, institusionallaşmasının, insan ünsiyyətinin qaçılmaz, təbiilik qanunlarını şərtləndirir. Sosial xarakterli, problem yönümlü medianın bu istiqamətdə sosiallaşdırıcı (uyğunlaşdırıcı) rolu artandır, yetərincə həlledicidir” [12, s.63].

Fikrimizcə, yaşın fərdiliyinin, xüsusiyyətlər baxımının media işinə bağlılığın psixososiallığı sosial fəaliyyət, praktik iş tədqiqatçıları tərəfindən ayrıca araşdırılacaq mövzudur. Məsələn, yaşla bağlı psixi dəyişikliklərin sosial media xətti ilə ünsiyyət hədəflərini nə dərəcədə dəyişdirməsi, yenidən formalaşdırması mütəxəssislər üçün hər zaman diqqətiçəkən, aktualdır. Müvafiq fərqi araşdırmaq, tapmaq, müəyyənləşdirmək söyləri sosial problemlərlə əlaqədar yeni biliklərə yiyələnmək ehtimalını, hadisələrə, çətinliklərə yaxından nüfuz etmək, təsir göstərmək imkanlarını genişləndirir.

Yeni medianın fəaliyyətin ənənəvi psixoloji strukturunda yaratdığı təbəddülatlar indi çox önəmli, kəskin müzakirələri doğuran məsələdir. Sosial işçilərin yeniləşən mediaya məruzqalması yenilənmiş, kütləviləşən təsirlər nəticəsindəndir. Problemlərin yaranmasına vaxtında qarışmaq effektivli həll üçündür. Biliklərə istinadla fəaliyyətin genişləndirilməsində lazımı təcrübə, xüsusi səriştə önəmlidir.

Cəmiyyətin sosialliğı indi bilik sahələrinə daxil olur, sirayət edir. Qarşılıqlı əlaqələrin sosiallaşması mövcud proseslərə mahiyyət verir. Bu təsirin əhəmiyyətli dərəcəsi mühümlük göstəricisidir. Sosialliq proseslərinin genişlənen miqyası ümumi müstəvidəndir, çox mürəkkəbliyi təbiətinə görəndir. İnsanlar hərəkətləndə davranışlarında müxtəliflik, istiqamətlərin kəsişməsi, cəmləşməsi baş verir. Burada özünü göstərən zamanlama sistemliliyin birgə tendensiyasıdır. Yeniliklər medianın vizuallıq müstəvisinə gətirdiyi unikalliq davranışının nümunələri sosialliq fəaliyyətinin dəyişən, yenilənən formalarını müəyyənləşdirir, onların xarakterinin təyinatıdır.

Sosiallaşdırıcı proseslərin aparıcı cərəyanı təkcə qruplarla məhdudlaşmır. İcmaların təbəqələşməsi bütövlükdə cəmiyyətin tendensiyasıdır, fərdlərə yönələn sosialliqdır. Ümumiləşən müəyyənlik maneələrində bəzi əlamətlər bəllidir. Onların köməyi, təyinatı inkişafa doğrudur, müəyyən proseslərin ləngidilməsinə bağlıdır, təkcə əməkdaşlığa deyil, prosesin özünə yönəli. Fərdlərin müxtəlifliyi, qrupların fərqlilikləri ziddiyyətlərin təyinatında ifadə olunur. Qrup, icma - şəxsiyyət münasibətləri müəyyən sabitlik, harmoniya ilə yanaşı, qruplararası fikirlərin ayrılığında xətti qarşıdurmaları şərtləndirir.

Nədənsə, şəxsiyyətli davranış, sosiallaşmanın fəaliyyətli prosesində mənfiliyin təmayülləri bəzən unudulur, yaddan çıxır. Belə unudulma sualları sistemləşdirir, obrazlarla əlaqələndirir. Məlumat indikatorları sosial işçiliyə, onun məqsədinə, sosial işlə obyektinə münasibəti dəyişdirir, ünsiyyətə bağlılığı sosialliq problemlərinə çevirir.

Belə halda şəraitin konkretləşməsi fərdiləşmənin sosiallaşan proseslərdə iştirakçısıdır. Burada konkretliyin nəzərə alınması vaciblikdir. Axı problematikanın həllində toplumu qarşılıqlı əlaqələrinin önəmi böyükdür. Proseslərdə sosial yönümlü iştirakçılıq sosial jurnalistikayla məhdudlaşmır. Digər şərtlər müvafiq fəaliyyətlərin, iştirakçı sahələrin əhatəsindədir. Faktlar təsdiqləyir: vətəndaşın fəallığı, mədəniyyəti, əxlaqi yetkinliyi sosiallığın sütunudur. Bu yanaşmada fərdiləşmə - istənilən hadisələrin dinamikası, cərəyanı kütləviləşən proseslərdə şüurlu dəyərləndirmə vacibdir. Cəmiyyətin birmənalı bütün çətinliklərinin, deqradasiyalı problemlərinin həllinin sosial yönümlü işçilərə tapşırılması məsuliyyətdən qaçma, ciddi səhv olardı. Əslində, cəmiyyətdə kütləviləşən, toplumsal problemlər icmaları, kiçik qrupları, müdafiəsiz təbəqələri, nəhayət, onların təsisatlaşmasında fərdləri cəmləşdirir. Sosiallığın uğurlu, sistemli şəkilləndirilmiş həlli bütünlüklə ictimailəşən elmlərin əsaslı məqsədidir.

Sosial xidmət işində benefisiara insan (humanist) mərkəzli, subyektyönümlü yanaşma həmişə prioritetdir. Təbii fərdin sosiallaşan psixoloji xüsusiyyətləri toplumun sosial təsirinə bağlıdır. Sosial münasibətlərin differensiallığı arasındakı əlaqəni izafi qabardılması düzgün deyildir. Kaş, ona görə, fərd canlı orqanizmdə nisbiləşən müstəqilliyini, fərdi varlığını həmişə dərk etsin, tam anlasın. Problemi öyrənərkən fərdlərin həyatına qədərində geniş prizmadan, global sosial münasibətlərin kontekstində baxıla bilər. Onda söyləyərik, deyə bilərik: bütünləşən ictimai münasibətlərin toplusudur. Bu münasibətlərin ifadəsində sistemlilik bir fərdin konkretliklə sosial vəziyyətinin təyinatıdır, inkişafını müəyyənləşdirəndir. Vəziyyətin praktikliyi ətraflı təhlilə məhkumdur. Təhlil edildikdə məlum olur: istənilən halın şəraitdən asılılığı sosial münasibətlərin nüfuz etməsidir, yanaşma üsullarının fərqliliyini şərtləndirir. Bütünləşən mənalarda, ayrılıqda şəxsiyyətlərin ümumiləşən münasibətlərin sisteminə baxışı, özlərini sosiallaşmış həyatda reallaşdırmaları xüsusiyyətləri nəzərəcərpacaq dərəcələrdə fərqlidir [13, s.54].

Şəxsiyyətin formalaşması - müxtəlifliyi, çətinlikləri nisbi müstəqil, sərbəst şəkildə həll etməsi cəmiyyətdə toplumsallığın, sosiallaşan təsisatlaşmanın səviyyəsidir. Onun əhəmiyyətlik dərəcəsi münasibətlərdən asılıdır. Özlüyündə bu şəxsiyyət obrazının ümumiləşmiş təsvirinin yadlaşmış ifadəsidir. Çünki fərdiliklər ayrılıqda (fərdin səviyyəsində) subyektləşir. İnsanın simasında fərdlər müxtəlif xüsusiyyətlərin keyfiyyətlərinə malikdirlər. Hər kəsin sosiallaşan proseslərdə, xüsusiləşən sosiallıqda, qarşılıqlı əlaqələrdə iştirakı fərqlənir, fərdiləşir, unikallaşır. Belə vəziyyətdə yuxarıda göstərilənlərin ümumiləşdirilməsi aşağıdakı kimidir:

1) Sosial xidmət işinin sosial jurnalistikayla qarşılaşan əlaqəsi (kütləviləşən təsiri) cəmiyyətdə təsisatlaşma reallığının bir hissəsidir, onun spesifikləşən təzahürüdür;

2) Ünsiyyətin belə qarşılıqlı əlaqələri ünsiyyət benefisiarlar, hədəf obyektli qruplarla işləyərkən məxfiliyin - sirlərin nəhayətdə etibarlı qorunmasına, beləcə zəruriləşən informasiyalaşma təhlükəsizliyinin aqreqatlaşmasına, gücləndirilməsinə yönəlmişdir;

3) Diqqət mərkəzində - insanın informasiyaya gündəlik tələbatı, informasiyalaşma tələbatıyla mövcud informasiyanın axını arasındakı (keçici) ziddiyyətlərlə nəticələnən, natamam sosiallıq gərginlikləridir;

4) Sosiallaşan jurnalistika medianın (KİV-in) mühüm zərrəsidir, tərkib hissəsidir, sosial nəzarətə köklənən, təsiri əks edərən mexanizmdir. Bu təsirin predmeti, əhatə sahəsi mahiyyətindən sosial xidmət işinin sferasıyla kəşşir;

5) Ünsiyyətin mədəniyyəti, sosiallığın mübadiləsi, dialoqlar sosial işlərin praktikasında həlledicidir;

6) Qarşılıqlı əlaqə (kütləviləşən təsir) cəmiyyətdə sosial işlə, sosial jurnalistikayla məhdudlaşmır. İctimai qiymətləndirmədə sosial elmlərin digər qismi kütləviləşmənin təsir dairəsindədir;

7) Sosiallığın qarşılıqlı əlaqələndirilməsi prosesində benefisiarın tərkibinin subyektləşməsi - şəxsiyyət yönümündən yanaşmanın daimiliyi həmişə prioritetdir.

3. Sosiallaşan jurnalistikanın məqsədyönlü vəzifələri. Sosial təyinatlı jurnalistikanın əsaslı məqsədləri sosiallıq (ictimai xarakterli) proseslərinin sistemli təhlilidir. Yol bəllidir: hədəf cəmiyyətdə baş verənlərdir, dəyişikliklərdir, onları işıqlandırmaqdır. Sual yaranır: insanlar üçün aktuallaşan nədir? Cavab sadədir, aydındır: mövcud problemlərin tənzimlənməsi, işıqlandırılması, həllidir. Burada jurnalistikanın əsaslandırılmış vəzifələri mövcuddur. Hədəflərin sırası sosial reallığı məzmunlu, sistemli şəkildə, faktlara, informasiya mənbələrinə birbaşa yönəlmə, açıq çıxışla - operativ, obyektiv, ani, zamanında və vaxtında qiymətləndirmək, məqsədyönlü dəyərləndirməkdir. Jurnalistlərin müvafiq tapşırıqları yerinə yetirmələri zərurətdəndir, müxtəlif yanaşmaları əsaslandırılmasıdır. Onların eyni zamanda, zəruri informasiya resurslarından istifadə birmənalıdır. Sosiallığın təcrübəsində bütün subyektlərlə məlumat əlaqəndirilməsi mütləqdir. Təsirlərin, təmasların saxlanılması müxtəlifliliyin ictimai münasibətlər fonunda inkişafını şərtləndirir. Nəticədə sosiallaşan ünsiyyətin yeniləşən təzahürləri - müxtəlifləşmiş, differensiallaşmış qarşılıqlı əlaqələrin unikallığı formalaşır, sistemlilik yaranır.

Ümumiyyətlə, sosiallığın jurnalistikası ictimailəşən həyatla bağlanmış dəyərləndirmə sistemini, vətəndaşın reallığa istinadlı qavrayışını əhəmiyyətləndirir, formalaşdırır. Son nəticə görünən, hissediləndir: cəmiyyətin inkişafında sosial problemlərin (təsnifatlaşdırılmanın) vahid mənzərəsinin formalaşdırılması (təminatı), sosiallıq münasibətləri müxtəlifləşən qrupların həyatda mövqelərinin modelləşdirilməsi deməkdir [14, s.108].

Zəruri proses zamanında kütləvi informasiyalaşma - media vasitələrinin köməyi ilə ictimailəşən dialoqun inkişafına töhfə verən müxtəlif materiallar ümumiləşmiş informasiya axınına daxil edilir. Bütün bunlar vətəndaşları cəmiyyətdə - solumun həyatında fəal iştirakə, ictimai proseslərdə iştirakçılığa sövq edir, sosiallaşan rifahı stimullaşdırır. Vətəndaşlar hüququn normallaşmasına uyğun olaraq ictimaiyyətin nəzarətini həyatın tənzimlənməsinə keçirərək, məsul şəxslərin hərəkətlərinə nəzarət edir (ictimai qınaq, hüquqi məsuliyyət, ictimai rəğbət), onları fəallığa, lazımi fəaliyyətə cəmiyyətlə qaynayıb-qarışmağa yönləndirirlər [15, s.39]. Sosial sistemlərdə məqsədyönlü fəaliyyət bununla əlaqədardır. Peşəkarlıq zəminində sosial təyinatlı jurnalistikanın konstruktivliyi effektivdir. Burada praktiklik birbaşa mediaya bağlıdır. Digər tərəf sosial işin (sosial xidmətin) təyinatından doğur. Onun inkişafında sosial proseslərin təsirləndirilməsi vasitəsi kütləvi informasiyadır. Media vasitələrinin (KİV-in) sosial praktikası digər subyektlərlə qarşılıqlı əlaqədə, formalaşan asılılıqdadır.

Sosiallaşan jurnalistikada media (KİV) fəaliyyətinin müxtəlif modelləri öz əksini tapır. Onun önəmli, əsaslı məqsədləri ictimailəşən reallığın vasitəçiliyində gerçəkləşir. Başlanan proses son nəticədə, medianın hərəkət modellərinin üzərində müxtəlifliyi yaxşılaşdırır.

Tətbiqi gerçəkləşdirilən modellərin rəngarəngliyi informasiyanın müxtəlifliyində sosiallaşmış mahiyyətini və məzmununu zənginləşdirməyə imkan verir. Bunun vasitəsi ilə məlumat döviyyəsinə reallığın sivil qəbulunu modelləşdirən, vətəndaşlara mülkiyyətçiliyi, ictimailəşmiş həyatda iştirak hissini aşılaman, problemlərini nizamlamaq, aradan qaldırmaqla optimal, əlverişli şərtlərlə mümkün həll yollarını təklif edən materiallar yerləşdirilir. Vətəndaşların sosiallıq gücü, konstruktiv fəallığı, onların ictimai hadisələrdə proseslərə təsiri medianın cəmiyyətlə, toplumla kütləvi auditoriyada dialoqunu birbaşa, məqsədyönlü şərtləndirir.

Nəticə

Müasirləşən media qurumlarının sistemliliyi, yaradıcı xarakteri istər-istəməz jurnalist fəaliyyətinin sosial sferanın problemlərinə yönəlməsidir. Bunun mənası sosiallaşmış jurnalistikada obyektiv informasiya təminatı vasitəsi ilə insanların qayğılarına, aktual problemlərə, çətinliklərin həllinə istiqamətlənmə deməkdir. Belə bir şəraitdə jurnalistikanın qarşısında bir çox mühüm vəzifələr durur. Bunlardan birincisi obyektivliyi, operativliyi qoruyub, lazımi qaydalara riayət etməklə şəraitə uyğun hərəkət etməkdir. Əlbəttə, bu, ilk baxışda xeyli asan və kifayət qədər maraqlı görünür. Lakin məhz bu səbəbdən jurnalistləri çox vaxt öz peşə borcunu yerinə yetirərkən hadisələrə, faktlara seyrçi qalmaqda, informasiyanı yaymaqda kifayətlənməkdə ittiham edirlər. Doğrudur, jurnalistin əsas silahı

sözdür, efirdir, müzakirədir, yaradıcılıqdır. O, hər hansı sosiallaşan problemin həllində ayrıcalığa, xüsusi səlahiyyətlərə və vasitələrə malik deyil. Bununla yanaşı, insanların belə tənqidlərdə müəyyən qədər haqlı olmaları da şübhə doğurmur. Çünki problemin işıqlandırılması, ictimaiyyətə, müvafiq strukturlara təqdim olunması onu aktuallaşdırır, lakin həmişə həllinə səbəb olmur. Bəzən ictimai diqqətə, həssaslığa baxmayaraq, adiləşən birgəliyin – “sosiallaşan” məişət məsələsinin həlli aylarla, illərlə yubanır.

ƏDƏBİYYAT

1. Babbi Örl. Sosial tədqiqat praktikası. Bakı, “Teas Press” nəşriyyatı, 2022, 600 s.
2. Tatarova Q.Q. Sosiologiyada məlumatların təhlili metodologiyası. Bakı, “Turan” nəşriyyatı, 2010, 324 s.
3. Əliyev M.N. Sosial xidmət sosial təminat hüququnun institutu kimi. Bakı, “Təknur” nəşriyyatı, 2008, 192 s.
4. Теория и практика социальной работы: отечественный и зарубежный опыт / Отв. ред. Т.Ф.Яркина. Т.1. М., Тула, 1993, 368 с.
5. Əliyev M.N. Sosial təminat hüququ. Bakı, “Adiloğlu” nəşriyyatı, 2007, 464 s.
6. Mazanlı İ.A. Jurnalistika və müasir dövrün qlobal problemləri: Dərs vəsaiti. – Bakı: “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 2013. 416 s.
7. Şəfiyev Ü.A. Azərbaycanda sosial iş və sosial siyasət. Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2018, 696 s.
8. Hüseynova X.M. Sosial media və onun insanların psixoloji durumuna təsiri. Bakı, “Jurnalistika” №9, 2019, s.54-63
9. Novruzəliyeva S.Ə. Sosial şəbəkə və işgüzar kommunikasiya. Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2024, 147 s.
10. Mollayeva A.M. İctimai rəyin formalaşmasında medianın rolu. Bakı, “Xəzər Universiteti”, nəşriyyatı, 2020, 98 s.
11. İctimaiyyətlə əlaqələrin əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı, 2025, “AzPrint” MMC nəşriyyatı, 290 s.
12. Rəcəbli H.M. Azərbaycan Respublikasının sosial müdafiə sistemi. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı, “MBM” nəşriyyatı, 2012, 408 s.
13. Məmmədova S.D. Azərbaycanda sosial dövlət: inkişafı, perspektivləri. Bakı, “Avropa” nəşriyyatı, 2017, 232 s.
14. Məmmədova S.D. Sosial proqnozlaşdırma və layihələşdirmə (dərs vəsaiti). BakıİÜ “Elm” nəşriyyatı, 2009. – 292 s.
15. Həsənov R.M. Siyasi sosiologiya: nəzəri konsepsiyalar. Bakı, 2010, 208 s.

Xülasə

Naib Niftəliyev

Yeniləşən sosial texnologiyalar: sosial işlə sosial jurnalistikanın qarşılıqlı təsiri

Yeniləşən kütləvi informasiya texnologiyaları fonunda sosial işlə sosial jurnalistikanın artan qarşılıqlı təsiri aşkardır. Bütün bunların fonunda uyğunlaşmaq prinsipinə münasibət heç də birmənalı deyil. Peşəkar jurnalist, eləcə də ixtisaslı sosial işçi cəmiyyət üçün sosial əhəmiyyətli vəzifələri həyata keçirmək üçün təkcə uyğunlaşmağı deyil, həm də uyğunlaşdırmağı, yəni öz peşə fəaliyyəti ilə şəraiti və vəziyyəti maksimum dərəcədə yaxşılığa doğru dəyişməyi bacarmalıdır. Media daxilində sosial yönümlü fəaliyyət informasiya təminatı sahəsində digər dövlət qurumlarının institusionalaşdırılmasını əhatə edir. Sosial jurnalistika media kommunikasiyasının modeli kimi, əksər postsovet ölkələri, o cümlədən Azərbaycan üçün yeni fəaliyyət, təsisatlaşma sahəsidir. Bu, sosial məsələlərin nəzəri təhlili, postsovet mediası məkanında sosial reallığı əksətdirmə paradigmasının dəyişdirilməsi kontekstində yetərinə aktual olan məsələdir. Yeni paradigma iqtisadi azadlıq və sosial rifah modelinə söykənir, sosial siyasətin mühüm istiqamətlərini əhatə edir.

Qeyd edək ki, 30 il əvvəl - keçmiş Sovet İttifaqının süqutu dönməndə postsovet məkanında meydana çıxan suverenlik və müstəqillik uğrunda milli hərəkətlər ictimai maraqların yenidən formalaşmasını şərtləndirirdi. Azad bazar münasibətlərinə keçid, iqtisadiyyatın Qərb modelləri əsasında yenidən qurulması, mülkiyyət müxtəlifliyinin ictimai norma kimi qəbul edilməsi o dövrün cəlbədicə xüsusiyyətlərinə çevrilmişdi. Sovet dövründə qadağan edilən azad ticarət,

“Dayanıqlı inkişafın milli prioritetləri: rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat, sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət, müasir innovasiyalar və təmiz ətraf mühit” adlı Respublika Elmi Konfransı

kommersiya, qanuni çərçivədə yüksək gəlir əldə etmək, varlanmaq imkanı artıq hər kəs üçün əlçatan idi. Bununla yanaşı, sərt nəzarətə, dövlətin birbaşa müdaxiləsinə, inzibati tənzimləməyə alışmış ənənəvi iqtisadi təfəkkürdən qurtulmaq asan deyildi. Belə vəziyyətdə - Sovet imperiyasının süqutu nəticəsində yaranan bütün yeni, müstəqil dövlətlər iqtisadiyyatı yenidən qurmaqda çətinlik çəkirdilər. Sonrakı illərdə dünyanı bürüyən qlobal sosial, siyasi və iqtisadi dəyişikliklər insanların düşüncə və maraqlarını xeyli dəyişdi.

Yeni siyasi və iqtisadi paradigma əsasən liberal dəyərlərə - demokratiya və iqtisadi azadlıq prinsiplərinə əsaslanırdı. Bu, obyektiv olaraq bütün postsovet məkanına nüfuz etdi. Hazırda reallığa ənənəvi, məhdud sosializm çərçivəsində münasibətin köhnə sovet düşüncəsinin məhsulu kimi, artıq keçmişdə qaldığını söyləmək mümkündür.

Totalitar sistemdən liberal siyasi rejimə keçid dövründə keçmiş sovet respublikaları cəmiyyətin bütün sahələrində sosial-iqtisadi, mədəni transformasiya təmayülü ilə - qlobal dəyişikliklərlə üzləşdilər. Baş verən dəyişikliklər medianın dövlət, hökumət və bütövlükdə cəmiyyətlə ənənəvi əlaqələrini, KİV-in rollarını, funksiyalarını, eləcə də məqsədlərini nəzərəcarpacaq dərəcədə dəyişdirdi.

Açar sözlər: *sosiallıq, yeniləşmə, qarşılıqlı təsir, sosial iş, jurnalistika*

Summary

Naib Niftaliyev

Renewing social technologies: the interaction between social work and social journalism

Against the background of innovative mass information technologies, the increasing interaction of social work and social journalism is obvious. Against the background of all this, the attitude to the principle of adaptation is not at all unambiguous. A professional journalist, as well as a qualified social worker, must be able not only to adapt, but also to adapt, that is, to change the conditions and situation for the best possible extent through their professional activities. Socially oriented activity within the media involves the institutionalization of other state bodies in the field of information provision.

Social journalism, as a model of media communication, is a new field of activity and institutionalization for most post-Soviet countries, including Azerbaijan. This is a rather relevant issue in the context of theoretical analysis of social issues and changing the paradigm of reflecting social reality in the post-Soviet media space. The new paradigm is based on the model of economic freedom and social welfare, and covers important areas of social policy.

It should be noted that 30 years ago - during the collapse of the former Soviet Union - the national movements for sovereignty and independence that emerged in the post-Soviet space conditioned the re-formation of public interests. The transition to free market relations, the restructuring of the economy based on Western models, and the acceptance of property diversity as a social norm became attractive features of that time. Free trade, commerce, the opportunity to earn high incomes and get rich within the legal framework, which were prohibited during the Soviet period, were now accessible to everyone. At the same time, it was not easy to get rid of traditional economic thinking, accustomed to strict control, direct state intervention, and administrative regulation. In such a situation - all new, independent states that emerged as a result of the collapse of the Soviet empire had difficulty rebuilding their economies. In subsequent years, global social, political, and economic changes that swept the world significantly changed people's thinking and interests. The new political and economic paradigm was based mainly on liberal values - the principles of democracy and economic freedom. This objectively penetrated the entire post-Soviet space. It is possible to say that the attitude to reality within the framework of traditional, limited socialism is now a thing of the past, as a product of the old Soviet thought.

During the transition from a totalitarian system to a liberal political regime, the former Soviet republics faced global changes - a trend of socio-economic and cultural transformation in all spheres of society. The changes that took place significantly changed the traditional relations of the media with the state, government and society as a whole, the roles, functions and goals of the mass media.

Keywords: *sociality, renewal, interaction, social work, journalism*

Резюме

Наиб Нифталиев

Обновляющиеся социальные технологии: взаимодействие социальной работы и социальной журналистики

На фоне инновационных массовых информационных технологий очевидно растущее взаимодействие социальной работы и социальной журналистики. На этом фоне отношение к принципу адаптации далеко не однозначно. Профессиональный журналист, как и квалифицированный социальный работник, должен уметь не просто адаптироваться, но и владеть умением максимально эффективно изменять условия и ситуацию

посредством своей профессиональной деятельности. Социально ориентированная деятельность в СМИ предполагает институционализацию других государственных органов в сфере информационного обеспечения.

Социальная журналистика как модель медиакommunikации – это новая сфера деятельности и институционализации для большинства постсоветских стран, включая Азербайджан. Это весьма актуальная тема в контексте теоретического анализа социальных проблем и изменения парадигмы отражения социальной реальности в постсоветском медиапространстве. Новая парадигма основана на модели экономической свободы и социального обеспечения и охватывает важные направления социальной политики.

Следует отметить, что 30 лет назад, во время распада бывшего Советского Союза, национальные движения за суверенитет и независимость, возникшие на постсоветском пространстве, обусловили переформатирование общественных интересов. Переход к свободным рыночным отношениям, реструктуризация экономики по западным образцам и принятие имущественного многообразия как социальной нормы стали привлекательными чертами того времени. Свободная торговля, коммерция, возможность получать высокие доходы и богатеть в рамках закона, которые были запрещены в советский период, теперь стали доступны каждому. В то же время было непросто избавиться от традиционного экономического мышления, привыкшего к жесткому контролю, прямому государственному вмешательству и административному регулированию. В такой ситуации все новые независимые государства, возникшие в результате распада советской империи, испытывали трудности в восстановлении своей экономики. В последующие годы глобальные социальные, политические и экономические изменения, охватившие мир, существенно изменили мышление и интересы людей. Новая политико-экономическая парадигма основывалась преимущественно на либеральных ценностях – принципах демократии и экономической свободы. Это объективно проникло на всё постсоветское пространство. Можно сказать, что отношение к реальности в рамках традиционного, ограниченного социализма ушло в прошлое, как порождение старого советского мышления.

В период перехода от тоталитарной системы к либеральному политическому режиму бывшие советские республики столкнулись с глобальными изменениями – тенденцией социально-экономической и культурной трансформации во всех сферах общества. Произшедшие изменения существенно изменили традиционные отношения СМИ с государством, властью и обществом в целом, роли, функции и задачи СМИ.

Ключевые слова: *социальность, обновление, взаимодействие, социальная работа, журналистика.*

DEVİANT DAVRANIŞ KİMİ OYUN ALUDƏÇİLİYİNİN AİLƏLƏRƏ TƏSİRİ

Afaq NƏZƏROVA*

Açar sözlər: *oyun aludəçiliyi, ailə, emosional təsir, zorakılıq.*

Giriş

Qloballaşmanın sürətlə inkişaf etdiyi bir dövrdə ailələrin inkişafına təsir göstərən bir çox amillər ortaya çıxır. Onlardan biri də, qumar aludəçiliyinin cəmiyyətdə geniş yaygınlaşmasıdır. Deviant davranış hesab olunan bu addım insanları mənəvi dəyərlərin əleyhinə çıxmağa və ona zidd addımlar atmağa sövq edir. Bunun nəticəsi olaraq aludəçi şəxslər maliyyə çətinlikləri, emosional gərginlik, sosial təsirlər və hüquqi problemlərlə qarşı-qarşıya qalırlar. Həmin problemlər ailələrə, eyni zamanda aid olduqları icmalara da təsir göstərir. Bununla da, yaxın münasibətlərdə bir çox hallar müşahidə olunur:

1. Zəif ünsiyyət
2. Münaqişə və mübahisələr
3. Ayrılmaq və boşanmaqla bağlı fikirlər (1, s.10).

Təəssüf ki, qumar asılılığını erkən mərhələdə tanımaq asan deyil. Bəzən ətrafınızdakılar aşkar qeyri-sağlam əlamətlərdən şübhələnirlər. İnkişaf etməkdə olan bir aludəçiliyin ilkin əlamətləri oyunda sıx iştirak və güclü emosional sıxıntıdır. İnsan davamlı olaraq əvvəlki oyun vəziyyətini təkrarlayır və yenidən davam etmək istəyini hiss edir. Eyni zamanda, qumar aludəçiləri həyəcanlanır və daim narahat hiss edirlər. Onlar oyun avtomatında əyləşəndə daha da həyəcanlanırlar, bu hal onları mərcələrini artırmağa sövq edir. Oyun irəlilədikcə özünü qorumaq son dərəcə çətinləşir, sanki naməlum qüvvə onları sövq edir. Qumarbaz oyunu bitirdikdən sonra ailəsi üçün qeyri-adi yalan hekayələr fikirləşir, ona görə də evə gedən zaman narahatlıq artır. Bir müddət sonra oyundan çıxanda əsəbilik yaranır. Həmin şəxslər daim növbəti bir oyun üçün necə pul yığmaq, nəyi satmaq, nəyi girov qoymaq, hətta oğurlamaq haqqında düşünür (2). Eyni zamanda, qumar asılılığının yaranmasının bir neçə əsas səbəbi müəyyən edilmişdir. İlk vacib səbəb yalnızlıq hissidir. Bu tənhalıq hissi insanları ilk dəfə oyunu sınağa vadar edən şeydir və oyun zamanı yaşadıkları təcrübələr və hisslər onlarda yenidən qayıtmaq istəyi yaradır. Narazılıq hissi. Həmin hiss insanı oyunda özünü ifadə etməyə sövq edir. Real həyatda yerinə yetirə bilmədiyi hallardan ötrü özündən narazı olan insan oyunda özünü ifadə etməyə çalışır, bununla yanaşı bir çox məqamlarda burada "qalib" olmaq real həyatdan qat-qat asan olur. Oyundakı nəticələri nə qədər uğurlu olarsa, bir o qədər də ona təkrar-təkrar qayıtmaq istəyirlər. Asan pul qazanmaq hissi. Bu, ilk növbədə slot maşınları, kazino və digər oyunlar kimi qumara aiddir. Bir dəfə asan pul qazanmaq adrenalini yaşadıqdan sonra insan oyundakı uğurlarını təkrarlamağa çalışır və çox vaxt uğur qazanmır (2). ABŞ-da aparılan bir araşdırmaya görə, qumar asılılığı olan insanların təxminən 50%-i də depressiv pozğunluqlardan əziyyət çəkir. Depressiya asılılığın ağır dövrünü gücləndirir, çünki bir çox qumarbazlar emosional vəziyyətlərini yaxşılaşdırmaq və ümitsizlik hisslərini azaltmaq cəhdi ilə qumar oynamağa davam edirlər (7).

1. Qumar aludəçiliyi ilə ailədaxili zorakılıq arasında əlaqə

Oyun aludəçiliyi təkcə onu icra edən şəxs deyil, həmçinin ailə üzvlərində təsirini göstərir. Aludəçi olan şəxs qumar oynaya bilməyəndə və ya davranışları ilə üzləşdirildikdə əsəbi, narahat hətta zorakı ola bilər. Belə hallarda ailə üzvləri onlara dəstək olmağa cəhd edir, amma bu zaman ailədaxili zorakılığın qurbanına çevrilmə halları baş verir. Araşdırmalar göstərir ki, valideynləri və ailə üzvləri

* dissertant. BAAU, ATMU,
e-mail: afaq.nezerova@baau.edu.az

qumar oynamayan şəxslərlə müqayisədə digərləri istismar riski ilə üz-üzədir. Qeyd etmək lazımdır ki, ailə üzvləri təkcə fiziki deyil, eyni zamanda psixoloji zorakılıqla qarşılaşırlar (1, s.7).

Qumar aludəçiləri həmin prosesdə dərin stress keçirirlər və bu zaman itirdikləri məbləğ onlarda qəzəb və məyusluq səviyyəsini artırır. Onlar qumarla yanaşı, maddə istifadəsi halını birgə davam etdirərsə, ailədaxili zorakılıq riski bir qədər də geniş müşahidə olunur. Güc balansı dəyişərsə, cinsi zorakılıq baş verə bilər və belə hallar qarşı tərəfin maliyyə imkanlarına çıxışını məhdudlaşdırır. Təkcə qumar aludəçisi şəxs ailədaxilində münaqişə yaratmır, eyni zamanda bu halın davam etməsindən yorulmuş partnyorlar da onu törədə bilər. Bəzi hallarda isə qadınlar yaşadığı zorakılıq faktına görə posttravmatik stress sindromu yaşayırlar və bunun nəticəsində qumara başlayırlar. Əvvəllər zərərli alışqanlıqların və zorakılıq hadisələrin sadəcə kişilər tərəfində törədildiyi düşünülürdü, amma hazırkı dövrün tendensiyası sürətlə dəyişməkdədir. Qadınlar da qumar aludəçiləri sırasına sürətlə qatılmağa davam edir. Qumarla əlaqədar olan zorakılıq təkcə qarşı tərəfə hücum deyil, özünə zərər vermək də bu kateqoriyaya daxildir. Bu zaman oyun aludəçisi həyatına və ya hər hansı bədən üzvünə xəsarət yetirməklə etdiyi hallardan yaxa qurtarmaq istəyir. Nəticə etibarilə qarşı tərəfə qarşı psixoloji zorakılığı yerinə yetirir. ABŞ-da aparılan araşdırmalar göstərdi ki, qumar asılılığı artan aqressiya və məişət zorakılığı ilə əlaqələndirilə bilər. Qumar aludəçilərinin təxminən 12%-i ailə üzvlərinə qarşı fiziki və ya psixoloji zorakılıq hərəkətləri törətdiyini etiraf edib. Maddi çətinliklər və stresli vəziyyətlər ailə münaqişələrini şiddətləndirir və zorakılığa səbəb olur (3).

1. Maliyyə çətinliklərinin yaranmasında qumar aludəçiliyinin rolu

Ailələrdə maliyyə sabitliyinin pozulması qumar aludəçiliyinin sürətli təsirlərindənədir. Bəzi hallarda aludəçi şəxslər ailə üzvlərinin sevgisindən istifadə edərək borc almaq, ortaq hesablara çıxışı əldə etmək və qanunsuz olaraq hər hansı vəsaitlər toplamaq kimi üsullarla fəaliyyətlərini davam edirlər. Hətta onlar oyun zamanı itirdikləri böyük vəsaitlərin ödənilməsində yaxın doğmalarını, mənzili girov olaraq təqdim edə bilərlər (4, s.8).

Əlbəttə ki, bu hal ailə üzvlərinin qarşı tərəfə olan inam hissini qismən məhv edir. Bununla yanaşı maliyyə təsirinin aşağıdakı formaları mövcuddur:

1. Toplanmış borclar. Oyun aludəçiləri ailənin maliyyə təhlükəsizliyinə təsir edir və bununla da onların öz ehtiyaclarını təmin etməsinə maneə olur.

2. Ödənilməmiş hesablar və maliyyə öhdəlikləri. Ailə daxilində büdcə planlaşdırılarkən əsas məbləğ ailə ehtiyacına yönəldilməsinə hesablanır. Lakin aludəçi şəxslər həmin vəsaiti qumar oyunları üçün istifadə edirlər. Buna görə də, ailə üzvləri kommunal xidmətlər, ərzaq təminatı kimi bir çox ehtiyacların təmin edilməsində təhlükə ilə qarşılaşırlar (5).

3. Maliyyə sirləri. Qumar aludəçiləri yalan danışmaqda maraqlı olurlar və tez-tez xərcledikləri vəsaiti gizlədirlər. Borclarının həcmi doğru formada qeyd etmirlər və ailədaxili gərginlik, inamsızlıq halları baş verir (6, s.25).

4. Bütün bunlar ailə üzvləri üçün təhsil imkanlarının azaldılması, sağlamlıq imkanlarının zəifləməsi və onların sosial rifahı üçün çoxlu problemlər yaradır. Xüsusilə, uşaqlar belə hallarda daha çətin vəziyyətdə qalır və onların gələcək təhsil həyatının maliyyələşdirilməsində çatışmazlıqlar müşahidə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, oyun aludəçiliyi ilə bağlı qlobal maliyyə yükünün 2028-ci ilə qədər 700 milyard dollara çatacağı proqnozlaşdırılır (7, s.3).

2. Ailənin inkişafında oyun aludəçiliyinin emosional və psixoloji rolu

Ailələr təkcə maliyyə təhlükələri ilə qarşılaşmır, həmçinin aludəçi şəxslər onlara emosional və psixoloji istiqamətdən də təsir göstərir. Oyun aludəçisi şəxslə daima birgə yaşamaq insanlarda emosional və psixoloji narahatlığın davamlı olması ilə nəticələnir. Yaxınlar daima hansısa hadisənin olması ilə bağlı mülahizələr irəli sürürlər. Həmin mülahizələr aşağıdakılardır:

- **Güvənsizlik** : Təkrarlanan aldatma halları və maliyyə sirrinin artması ailə daxilində etibarın əhəmiyyətli dərəcədə pozulmasına səbəb olur.
- **Xroniki stress və narahatlıq halları** : Ailə üzvləri tez-tez öz doğmalarının aludə olduğu qumar oyunu və bunun nəticəsində yaranan maliyyə etibarsızlığı ilə bağlı davamlı olaraq stress keçirirlər.

- **Sosial təcrid** : Ailə üzvləri problemlə qumarbazın davranışlarını müzakirə etməmək üçün sosial çevrələrdən uzaqlaşa bilər, bu da təcridin artmasına səbəb olur.
- **Uşaqların psixi sağlamlığı** : Qumar asılılığından təsirlənən ev təsərrüfatında yaşayan uşaqlar daha çox emosional, davranış və akademik problemlərlə üzləşirlər (8). Bunlara əsasən daxil
 - a. Anksiyete və depressiya. Ailədaxili münasibətlərdə olan gərginliklər stress və psixoloji problemlər formasında müşahidə olunur. Əhvalı daima dəyişkən və gərgin olaraq davam edir.
 - b. Davranış problemləri. Qumar aludəçisi olan şəxslərin övladları təhsil mühitində və evdə həmişə emosional çıxışlar edə bilərlər. Çünki bu formada özünü ifadənin daha doğru olduğunu düşünürlər.
 - c. Təhsil mühitində mübarizələr. Ailədaxilində baş verən gərginliklər səbəbindən uşaqlar akademik çətinliklər yaşayırlar. Stressli mühit onların mptivasiyasına təsir göstərir və arzuolunan nəticələrə çata bilmirlər.

d. Sosial çətinliklər. yaşadıkları problemlər səbəbindən uşaqlar cəmiyyətdəki digər insanlara qarşı inamlarını itirirlər. Amma onlar yaranan etibarsız mühitə qarşı mübarizə apara bilərlər (3).

Bu şərtlərə uzun müddət məruz qalma ailə üzvlərində psixi sağlamlıq problemlərinin, o cümlədən depressiya, narahatlıq və post-travmatik stress əlamətlərinin inkişafına səbəb ola bilər. Bu ev təsərrüfatlarında olan uşaqlar xüsusilə həssasdırlar, çünki onların inkişaf illəri qeyri-sabitlik və emosional sıxıntı ilə müşahidə olunur. Müdaxilə imkanları vaxtında dəyərləndirilməsə, onlar bu çətinlikləri yetkinlik yaşına apara bilər, onların psixi sağlamlığı, həyat keyfiyyəti və sosial münasibətləri arzuolunmaz səviyyədə ola bilər.

3. Oyun aludəçiliyinin ailələrə təsirini azaltmaq üsulları

- Qumar aludəçiliyinin ailənin inkişafına negativ təsirini azaltmaq, eyni zamanda onların cəmiyyətə sağlam formada qaytarılması üçün bir sıra terapiya üsulları mövcuddur. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, sosial reabilitasiya prosesi heç də asan və zəhmətsiz deyil (9, s. 14). Çünki mütəxəssislər təkcə kliyentlərin üzləşdiyi çətinlikləri aradan qaldırmır, eyni zamanda onları keyfiyyətli və sağlam həyat tərzinə təşviq edir. Mütəxəssislər şəxs üçün təhlükəsiz mühit yaratmaqdan ötrü böyük səylə fəaliyyət göstərir. Ailə mərkəzli terapiya aludəçi şəxsin keçirdiyi narahatlıq hissini və reabilitasiyaya qarşı müqavimət halını aradan qaldırmağa kömək edir. Ailə üzvləri bu prosesdə həmin şəxsləri anlayaraq, aludəçi şəxslərə müsbət bacarıqların aşılmasında iştirakçı tərəfdir. Bunun nəticəsi olaraq tərəflər təkcə qumar aludəçisininin reabilitasiya prosesini deyil, eyni zamanda ailədaxili əlaqələrin güclü bağlar yaradır. Tərəflərin güvənli mühit yaratması şəxsin sizə gizli məqamları danışmasında rol oynayır və əldə olunan məlumata əsasən şəxsin idarəsi asanlaşır. İlk öncə mütəxəssislər ailə münasibətlərinin mövcud vəziyyətini dərk etməyə çalışır və münasibətləri gərginləşdirən amilləri tədqiq edirlər. Terapiyanın aktiv tərəfi ailə olmazsa, aludəçi şəxsin reabilitasiyasında müsbət dinamika müşahidə etmək mümkün olmur. Ona görə də, sosial işçilər və digər mütəxəssislər ailələrə xüsusi təlimlər təklif edir və ilkin terapiya etapından sonrakı dövrü onlar idarə etsinlər (10). Həm müştəriyə, həm də müştərinin ailəsinin dəstək göstərmək bacarığını inkişaf etdirdirilərsə, bütün ailə üzvləri bunun faydasını görə bilirlər. Ailə ilə birlikdə işləmək müalicə proqramlarının bir hissəsi kimi yeni deyil. Qumar aludəçilərinin müalicə axtarmasını təşviq etmək üçün ailələrin cəlb edilməsi də yeni bir yanaşma deyil. Bu yanaşma oyun aludəçilərinin müalicədə olub-olmamasından asılı olmayaraq onların da yardım ehtiyacını qəbul edir. Həmçinin zərərin azaldılmasına yönəlmiş bir yanaşmadır, problemlə qumarın fərddən ailə və dostlar dairəsinə, hətta nəsillər boyunca yayılması ilə bağlı “dalğa effekti”ni nəzərə alır. Ailə mərkəzli terapiya “hər hansı bir iş rolunun ailələri və digər baxıcıları onların sosial və mədəni rolunu nəzərə alaraq hərtərəfli, anlayışlı və hörmətli şəkildə yerinə yetirilməsi” deməkdir. Praktiki olaraq proses aşağıdakıları əhatə edir:

- Müşavir (konsultant) ilə müştərinin ailəsi arasında həm rəsmi, həm də təsadüfi təmasların qurulması.

- Ailə və digər münasibətlərin əhəmiyyətini dərk etməyə kömək edən sualların müştəriyə verilməsi.

• Münasib və doğru zaman olduqda ailənin müalicə prosesinə cəlb edilməsi. Ailə mərkəzli terapiyanın xüsusi üstünlüyü ondadır ki, bu yanaşma çevik və uyğunlaşa biləndir. Mütəxəssislər üçün yüksək səviyyəli təlim tələb etmir və qurumlar üçün iş rollarında böyük dəyişikliklərə ehtiyac olmur. Ailə mərkəzli yanaşma, rəsmi görüşlərə qatılmaqdan çəkinən və ya ailəyə əsaslanan terapiyada iştirak etmək istəməyən ailə üzvlərini belə müəyyən səviyyədə prosesə cəlb etməyə kömək edə bilər. Ailə mərkəzli terapiya mütəxəssislər və ailələr arasında qarşılıqlı hörmət və etimadı təşviq edir. Bu da ailələri daha strukturlu şəkildə prosesə cəlb etmək üçün uyğun bir kontekst yaradır və ailələrə göstərilən digər xidmətlərin qurulacağı əsas rolunu oynayır. Ailə mərkəzli terapiya prosesində mütəxəssislər aşağıdakı sualları ünvanlaya bilərlər:

1. Mütəxəssis müştəridən onun ailəsi, dəstək üçün kimə güvəndiyi və ailə üzvlərinin kliyentin çətinliklərini necə başa düşə biləcəyi barədə soruşa bilər.
2. Mütəxəssis kliyentinin və ailəsinin mədəni kimliyi haqqında soruşaraq, mədəni cəhətdən həssas ailə ziyarətlərinin necə təşkil ediləcəyi barədə müzakirə təşkil edə bilər.
3. Ailələrə həmyaşd dəstəyi və maliyyə məsləhəti kimi praktiki yardım barədə məlumat mütəmadi olaraq təqdim edilir (11, s.12). Bir sıra motivasiya edici dəstək tədbirləri aludəçi şəxsin düşüncələrində müsbət notlarla özünü biruzə verir. Qumar aludəçilərinin terapiya müddətində motivasiyaları yüksək və inamlı davam etməlidir. Ailənin inkişafına neqativ təsir göstərən növbəti amili aradan qaldırmaq üçün maliyyə məsləhətləri vacibdir. Qumar aludəçisinin səmərəli inkişafı və gələcək strategiyalarının düzgün qeydə alınması üçün əhəmiyyətli bir üsuldur. Əksər hallarda aludəçi şəxslər maliyyə məsələlərini ya nəzərə almır yada bu sahədə nəzarəti tez itirirlər. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, bu zaman onlar sosial rifaha nail ola bilməzlər. Onlara mütəxəssislər pulun düzgün idarəsi ilə bağlı təlimatlar təşkil edərək müəyyən vərdişlər aşırırlar. Qeyd etmək lazımdır ki, itirilən vəsaitlər bir müddət sonra onlara neqativ təsir göstərir. Bu həm sağlamlıq həm də, emosional dəyişiklər üzrə özünü göstərir. Maliyyə idarəsi ilə bağlı mütəxəssislər qumar aludəçilərinə qarşı vahid yanaşma nümayiş etdirməlidir. Çünki onların bu addımı ailə üzvlərinə qarşı etinadsız münasibət nümayiş etdirirlər. Gizli maliyyə çətinliklərini ailə üzvləri ilə paylaşmırlar, bununla yanaşı ortaq vəsaitlərin oyun üçün istifadəsi ilə bağlı məlumat vermirlər. Vahid yanaşma bu mənada gərginləşən ailədaxili maliyyə münasibətlərinə müsbət isqamətdə təsir göstərir. Sosial işçilər və digər mütəxəssislər aludəçi şəxslərin məşğulluq çətinliklərinin aradan qaldırılmasında onlara yardımçı olur. Bununla yanaşı mütəxəssislər təhsil və bacarıqları gücləndirərək onların fəaliyyətinə nəzarət edirlər. Növbəti etaplarda ailələri prosesə cəlb edərək onları təlimatlandırır. Bununla gərginləşən münasibətlərin tənzimlənməsi və müsbət inkişafı müşahidə edilir. Əgər şəxslər iqtisadi sabitliyə nail olarsa, bu özü ilə birgə təhlükəsizlik hissini formalaşdıracaq. Mütəxəssislər nəticə etibarlı ilə həm ailə münasibətlərini və aludəçi şəxsin mənfi davranışlarını eyni yolla həll etmiş olur (12, 13, s. 112). Müxtəlif terapiya üsullarına əsasən qeyd etmək olar ki, qumar aludəçiləri ilə terapiya prosesini ailənin iştirakı olmadan təşkil olunmamalıdır. Çünki isti ailə mühiti bir çox çətinliklərlə mübarizə zamanı insanlar üçün dəyərlidir.

Nəticə

Bütün əldə olunan məlumatların təhlili əsasında qeyd etmək olar ki, qumar oyunları aludəçiliyi dövrümüzdə gələn ən ciddi problemlərdəndir. Cəmiyyətin ən vacib institutlarından olan ailəyə bu formada olan müxtəlif təsirləri mənəvi və mədəni dəyərlərin aşındırılması ilə nəticələnir. Qarşılıqlı hörmət və etik dəyərləri yavaş-yavaş insanlardan uzaqlaşdırır. Buna görə də, qumar aludəçiliyi probleminin həll olunmasında koqnitiv və ailə mərkəzli terapiyaların tətbiq olunması məqsədəuyğundur. Çünki fəaliyyət göstərən mütəxəssislər ailəyə təlimlər keçməklə həm onların psixoloji çətinliyini aradan qaldıra bilər, həm də qumar aludəçisi olan şəxslərin reabilitasiyasında ona dəstək göstərə bilərlər. Bu formada reabilitasiya farmakoloji müalicə üsullundan daha effektiv və motivasiyaedicidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Dowling, N. The impact of gambling problems on families // - Melbourne: Australian Gambling Research Centre, AGRC Discussion, - 2014. (1) , - p. 12.
2. Игровая зависимость - опасная болезнь, <https://www.37gp.by/informatsiya/shkola-zdorovogo-obrazazhizni/222-igrovaya-zavisimost-opasnaya-bolezn>
3. Societal and Family Impact of Gambling Addiction // 27.11.2024, <https://immunizenevada.org/societal-and-family-impact-of-gambling-addiction/>
4. Azemi, F., Avdyli, M., Bytyqi, V. Understanding gambling in the United Kingdom // - A qualitative study on the experiences of gamblers' families , - 2023. (14), - p. 1-10.
5. Swanton, T., Gainsbury, S. Debt stress partly explains the relationship between problem gambling and comorbid mental health problems // - 2020.
6. Swanton, T., Gainsbury, S. Gambling-related consumer credit use and debt problems: a brief review // 2020. (31), - p. 21-31.
7. Smith, J., Wright, S., Dighton, G., Dymond, S., Torrance, T. The Influence of Family on Gambling Behaviours: A Rapid Review of Emergent Literature // – International Journal of Mental Health and Addiction, – 2025. (2), – p. 2-21.
8. Психологические последствия лудомании: от разрушения семьи до роста преступности // 25.09.24, <https://inbusiness.kz/ru/news/psihologicheskie-posledstviya-ludomanii-ot-razrusheniya-semi-do-rosta-prestupnosti>
9. Jääskeläinen, P., Kuusisto, K., Problematic gambling in municipal social work in Tampere, Finland: Social workers' perceptions of service pathways before the casino opening and the health and social services reform, – 2025, – p 1-17.
10. <https://www.mastermindbehavior.com/post/working-with-parents-how-involving-families-enhances-therapy-outcomes>
11. Addressing problem gambling harm: working with families and friends / Primary author: K. Martyres – Australia: Creative Commons Attribution, – 2015. – 20 p.
12. <https://sondercounseling.com/blog/f/financial-social-work-a-comprehensive-guide?blogcategory=Understanding+Your+Diagnosis>
13. Inoue, Y., Onoue, T., Inoue, K., Ishii, Y., Hanaki, E., Karashima, M., Ogi, T., Ikeno, S., Social work practice for gambling addiction: A case study of sustainable mindfulness system through community collaboration, Human Welfare, – 2024. 16(1), – p. 101- 116

Xülasə

Afaq Nəzərova

Deviant davranış kimi oyun aludəçiliyinin ailələrə təsiri

Deviant davranış hesab olunan bu addım insanları mənəvi dəyərlərin əleyhinə çıxmağa və ona zidd addımlar atmağa sövq edir. Bunun nəticəsi olaraq aludəçi şəxslər maliyyə çətinlikləri, emosional gərginlik, sosial təsirlər və hüquqi problemlərlə qarşılaşmaq halları ilə üzləşirlər. Oyun aludəçiliyi təkcə onu icra edən şəxsin deyil, həmçinin ailə üzvlərində təsirini göstərir. Aludəçisi olan şəxs qumar oynaya bilməyəndə və ya davranışları ilə üzləşdirildikdə əsəbi, narahat hətta zorakı ola bilər. Araşdırmalar göstərir ki, valideynləri və ailə üzvləri qumar oynamayan şəxslərlə müqayisədə digərləri istismar riski ilə üz-üzədir. Qeyd etmək lazımdır ki, ailə üzvləri təkcə fiziki deyil, eyni zamanda psixoloji zorakılıqla qarşılaşırlar. Yaxınlar daima hansısa hadisənin olması ilə bağlı mülahizələr edirlər: güvənsizlik, xroniki stress, sosial təcid, uşaqların psixi sağlamlığı vəs. maliyyə təsirinin aşağıdakı formaları mövcuddur: Toplanmış borclar, ödənilməmiş hesablar, maliyyə sirləri. Qumarla əlaqədar olan zorakılıq təkcə qarşı tərəfə hücum deyil, özünə zərər verməkdə bu kateqoriyaya daxildir. Bu zaman oyun aludəçisi həyatına və ya hər hansı bədən üzvünə xəsarət yetirməklə etdiyi hallardan yaxa qurtarmaq istəyir. Ailə üzvləri üçün təhsil imkanlarının azaldılması, sağlamlıq imkanlarının zəifləməsi və sosial rifah üçün bir çox

problemlər yaranır. Xüsusən də uşaqlar bu hallarda daha çox çətin vəziyyətdə qalır və onların gələcək təhsil həyatının maliyyələşdirməsində müşahidə olunur.

Nəticə etibarilə qarşı tərəfə psixoloji zorakılığı yerinə yetirir. Bu ev təsərrüfatlarında olan uşaqlar xüsusilə həssasdırlar, çünki onların inkişaf illəri qeyri-sabitlik və emosional sıxıntı ilə müşahidə olunur və bu, potensial olaraq həyatın sonrakı dövrlərində mübarizə mexanizmi kimi qumar davranışlarına kömək edir. Qumar aludəçiliyi probleminin həll olunmasında koqnitiv və ailə mərkəzli terapiyaların tətbiq olunması məqsəduyğundur. Çünki fəaliyyət göstərən mütəxəssislər ailəyə təlimlər keçməklə həm onların psixoloji çətinliyini aradan qaldıra bilər, həm də qumar aludəçisi olan şəxslərin reabilitasiyasında ona dəstək göstərə bilərlər.

Açar sözlər: *oyun aludəçiliyi, ailə, emosional təsir, zorakılıq.*

Summary

Afag Nazarova

The impact of gambling addiction as deviant behavior on families

This step, which is considered deviant behavior, pushes people to go against moral values and take steps that contradict them. As a result, addicted individuals face financial difficulties, emotional stress, social impacts, and legal problems. Gambling addiction affects not only the person who commits it, but also family members. When an addicted individual cannot gamble or is confronted with their behavior, they can become irritable, anxious, and even violent. Studies show that parents and family members are at greater risk of exploitation than non-gambling individuals. It should be noted that family members face not only physical but also psychological violence. Relatives constantly make assumptions about the occurrence of an event: insecurity, chronic stress, social isolation, children's mental health, etc. There are the following forms of financial impact: Accumulated debts, unpaid bills, financial secrets. Gambling-related violence includes not only attacks on the other party, but also self-harm. At this time, the gambling addict wants to get rid of the situations he has caused by harming his life or any body part. Many problems arise for family members, such as reduced educational opportunities, weakened health opportunities and social welfare. Children in particular are more likely to be in difficult situations in these cases and are observed in the financing of their future educational life. As a result, he commits psychological violence against the other party. Children in these households are particularly vulnerable, because their developmental years are characterized by instability and emotional distress, and this potentially contributes to gambling behavior as a coping mechanism in later life. It is advisable to apply cognitive and family-centered therapies in solving the problem of gambling addiction. Because professionals who work can both alleviate their psychological difficulties by providing training to the family and support them in the rehabilitation of individuals with gambling addiction.

Keywords: *game addiction, family, emotional impact, violence*

Резюме

Афаз Назарова

Влияние игровой зависимости как девиантного поведения на семьи

Этот шаг, который считается девиантным поведением, толкает людей идти против моральных ценностей и предпринимать шаги, которые им противоречат. В результате зависимые люди сталкиваются с финансовыми трудностями, эмоциональным стрессом, социальными последствиями и юридическими проблемами. Игровая зависимость влияет не только на человека, который ее совершает, но и на членов семьи. Когда зависимый человек не может играть или сталкивается со своим поведением, он может стать раздражительным, тревожным и даже жестоким. Исследования показывают, что родители и члены семьи подвергаются большему риску эксплуатации, чем неигровые люди. Следует отметить, что члены семьи сталкиваются не только с физическим, но и с психологическим насилием. Родственники постоянно строят предположения о наступлении события: неуверенность, хронический стресс, социальная изоляция, психическое здоровье детей и т. д. Существуют следующие формы финансового воздействия: накопленные долги, неоплаченные счета, финансовые тайны. Насилие, связанное с азартными играми, включает в себя не только нападения на другую сторону, но и самоповреждение. В это время игроман хочет избавиться от ситуаций, которые он сам создал, причинив вред своей жизни или какой-либо части тела. У членов семьи возникает множество проблем, таких как сокращение возможностей для образования, ухудшение здоровья и социального обеспечения. Дети, в частности, чаще оказываются в трудных ситуациях в таких случаях и наблюдаются в финансировании их будущей образовательной жизни. В результате он совершает психологическое насилие в отношении другой стороны. Дети в таких семьях особенно уязвимы, поскольку годы их развития характеризуются нестабильностью и эмоциональным стрессом, и это потенциально способствует игровому поведению как механизму преодоления

“Dayanıqlı inkişafın milli prioritetləri: rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat, sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət, müasir innovasiyalar və təmiz ətraf mühit” adlı Respublika Elmi Konfransı

трудностей в дальнейшей жизни. Целесообразно применять когнитивную и семейно-центрированную терапию для решения проблемы игровой зависимости. Потому что работающие специалисты могут как облегчить психологические трудности, предоставляя обучение семье, так и поддержать ее в реабилитации лиц с игровой зависимостью.

Ключевые слова: *игровая зависимость, семья, эмоциональное воздействие, насилие.*

VIRTUAL MƏKANDA İNSAN HÜQUQLARININ TƏNZİMLƏNMƏSİ

Günəl CƏFƏROVA*

Açar sözlər: *virtual məkan, rəqəmsal insan hüquqları, kibertəhlükəsizlik, fərdi məlumatların qorunması, beynəlxalq və milli hüquqi tənzimləmə*

Giriş

Müasir rəqəmsal dövrdə texnologiyanın sürətli inkişafı və internet, sosial media, süni intellekt, elektron ticarət kimi virtual mühitlərin geniş istifadəsi insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsi və qorunması mexanizmlərini köklü şəkildə dəyişmişdir. Bu yeni reallıq bir tərəfdən informasiya mübadiləsini, təhsili və sosial əlaqələri asanlaşdırsa da, digər tərəfdən şəxsi məlumatların məxfiliyinə, fikir və ifadə azadlığına, həmçinin insan ləyaqətinin qorunmasına ciddi təhdidlər yaratmışdır. Fiziki və virtual mühit arasındakı sərhədlərin getdikcə itməsi bu sahədə hüquqi tənzimləmələrin zəruriliyini daha da artırır. Beynəlxalq və milli hüquq normalarının virtual məkanda tətbiqi ilə bağlı vahid və aydın mexanizmlərin olmaması isə insan hüquqlarının müdafiəsində müəyyən boşluqlar yaradır. Buna görə də, virtual mühitdə insan hüquqlarının tənzimlənməsi məsələsinin elmi-hüquqi əsasda araşdırılması və effektiv hüquqi mexanizmlərin formalaşdırılması müasir dövrün vacib tələblərindən biridir.

I. Virtual məkanın beynəlxalq hüquqda tənzimlənməsi

Virtual məkan anlayışı insan fəaliyyətinin getdikcə daha çox rəqəmsal müstəviyə keçdiyi bir dövrdə beynəlxalq hüququn qarşısında yeni və mürəkkəb tənzimləmə məsələləri qoyur. Hüquqi baxımdan virtual məkan, internet, sosial media, süni intellekt, elektron ticarət, metavers və digər rəqəmsal platformalar vasitəsilə formalaşan qarşılıqlı münasibətlər, məlumat mübadiləsi və hüquqi əlaqələr sistemidir. Bu mühitin əsas xüsusiyyəti onun sərhədsiz və çoxmərhləli təbiətidir, yəni burada baş verən hüquqi hadisələr bir neçə dövlətin yurisdiksiyasına eyni anda aid ola bilər. Bu hal, ənənəvi suverenlik, ərazi yurisdiksiyası və məsuliyyət anlayışlarını çətinləşdirir.

Beynəlxalq hüquqda virtual məkanın tənzimlənməsi hələ tam formalaşmamış sahə olsa da, mövcud beynəlxalq sənədlər və “yumşaq hüquq” (soft law) mexanizmləri bu istiqamətdə mühüm baza rolunu oynayır. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnformasiya Cəmiyyəti üzrə Ümumdünya Sammiti (WSIS), UNESCO-nun “Kiberməkana universal çıxış və çoxdillilik haqqında” tövsiyəsi, həmçinin BMT-nin Biznes və İnsan Hüquqları üzrə Bələdçi Prinsipləri virtual məkanda insan hüquqlarının qorunması üçün mühüm istiqamətlər müəyyən etmişdir. Bu prinsiplər dövlətlərin insan hüquqlarının müdafiəsində öhdəliklərini və texnoloji şirkətlərin məsuliyyətini eyni zamanda nəzərdə tutur.

Virtual məkanın beynəlxalq hüquqda tənzimlənməsi prosesində ən mühüm məsələlərdən biri məlumatların məxfiliyi və fərdi məlumatların qorunması ilə bağlıdır. Bu sahədə Avropa İttifaqının Ümumi Məlumatların Qorunması Qaydaları (GDPR) beynəlxalq miqyasda qəbul olunmuş əsas hüquqi standart kimi çıxış edir. Lakin digər regionlarda oxşar və ya uyğun mexanizmlərin olmaması hüquqların qeyri-bərabər qorunmasına gətirib çıxarır.

Eyni zamanda, ifadə azadlığı, məlumat əldə etmək hüququ və kiber təhlükəsizlik məsələləri də beynəlxalq hüququn virtual məkanda prioritet istiqamətlərindən biridir. BMT-nin İnsan Hüquqları Şurasının xüsusi məruzəçiləri və regional institutlar (məsələn, ATƏT-in KİV azadlığı üzrə nümayəndəsi və Amerika Dövlətləri Təşkilatının Xüsusi Məruzəçisi) bu hüquqların onlayn məkanda tətbiqinə dair hüquqi standartların formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Virtual mühitdə hüquqi tənzimləmənin əsas problemlərindən biri informal beynəlxalq hüququn artan roludur. Klassik beynəlxalq müqavilələrin hazırlanması uzun və mürəkkəb proses

* magistr, Ümumi fənlər kafedrası, BAAU
e-mail: gunelcafarova3@gmail.com

olduğundan, dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar çox vaxt bəyannamələr, prinsiplər və davranış kodeksləri kimi hüquqi baxımdan məcburi olmayan sənədlərdən istifadə edirlər. Bu sənədlər hüquqi baxımdan “yumşaq” xarakter daşısa da, dövlətlərin və şirkətlərin davranışlarına real təsir göstərir.

Məsələn, Qlobal Şəbəkə Təşəbbüsü (Global Network Initiative) kimi koalisiyalar beynəlxalq hüquq normalarının rəqəmsal məkanda tətbiqini təşviq edən özünütənzimləmə mexanizmləri yaradır. Bu təşəbbüs Microsoft, Google, Yahoo kimi şirkətləri birləşdirərək, ifadə azadlığı və məxfilik hüququnun qorunmasına dair BMT prinsiplərinin tətbiqinə dair konkret təlimatlar müəyyən etmişdir.

II. Rəqəmsal insan hüquqlarının əhatə dairəsi və mahiyyəti

Rəqəmsal insan hüquqları anlayışı informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) sürətli inkişafı nəticəsində formalaşmış və ənənəvi insan hüquqları konsepsiyasına yeni ölçülər gətirmişdir. Bu hüquqların əhatə dairəsi şəxsi məlumatların qorunması, fikir və ifadə azadlığı, rəqəmsal məxfilik, məlumatlara çıxış, rəqəmsal təhlükəsizlik və onlayn mühitdə bərabər iştirak hüququ kimi sahələri əhatə edir. (1, s.45) İnternet və sosial media platformalarının qlobal fəaliyyəti nəticəsində insan hüquqlarına təsir yalnız milli deyil, beynəlxalq səviyyədə də özünü göstərir. Ənənəvi olaraq insan hüquqlarının təmin edilməsi dövlətlərin öhdəliyi hesab olunurdu, lakin özəl sektorun — xüsusilə sosial media şirkətlərinin — bu sahədə artan rolu yeni hüquqi yanaşmalar tələb etmişdir.

Bu kontekstdə beynəlxalq təşəbbüslər özəl aktorların insan hüquqları idarəçiliyinə daxil edilməsini hədəfləmişdir. Korporativ sosial məsuliyyət (CSR), qeyri-kommersiya təşəbbüsləri, “soft law” proqramları və bəzi yurisdiksiyalarda “hard law” tənzimləmələri bu istiqamətdə formalaşmış əsas mexanizmlərdir. 2008-ci ildə yaradılmış Qlobal Şəbəkə Təşəbbüsü (Global Network Initiative – GNI) bu sahədə ən mühüm platformalardan biridir və onun əsas məqsədi İKT sektorunda fikir və ifadə azadlığı, eləcə də məxfilik hüququnun təşviq və müdafiəsini təmin etməkdir. (1, s.45) GNI hökumətlərin artan təzyiqlərinə cavab olaraq formalaşmış, hüquqi uyğunluq tələbləri ilə insan hüquqlarının müdafiəsi arasında tarazlığı təmin etməyə çalışmışdır.

GNI-nin çoxtərəfli quruluşu — yəni texnologiya şirkətləri, vətəndaş cəmiyyəti təşkilatları, investorlar və akademiklərin birgə iştirakı — onun insan hüquqları sahəsində qlobal standartların formalaşdırılmasında mühüm addım olmasına şərait yaratmışdır. Lakin GNI-nin könüllü xarakter daşması və bəzi iri şirkətlərin (məsələn, Twitter-in) tam şəkildə üzv olmaması bu təşəbbüsün effektivliyini məhdudlaşdırmışdır. (1, s.46)

Rəqəmsal insan hüquqlarının qiymətləndirilməsi sahəsində fəaliyyət göstərən digər mühüm qurum isə Ranking Digital Rights (RDR) təşkilatıdır. Bu təşkilatın hazırladığı “Corporate Accountability Index” İKT şirkətlərinin ifadə azadlığı və məxfilik siyasətlərini qiymətləndirir və şəffaflığın artırılmasını təşviq edir (Ranking Digital Rights, 2018) [40, s.66]. Məsələn, 2018-ci ildə Facebook-un istifadəçi məlumatları üzərində nəzarət imkanlarının məhdudluğu və şəffaflıq səviyyəsinin aşağı olması bu indeksdə şirkətin cəmi 13% nəticə göstərməsi ilə təsdiq edilmişdir. (1, s.38)

Digər mühüm “soft law” mexanizmləri sırasında BMT-nin “Qlobal Razılaşma” (UN Global Compact) və İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (OECD) çoxmillətli müəssisələr üçün hazırladığı Təlimatlar qeyd olunmalıdır. UN Global Compact (2000) korporasiyalardan insan hüquqlarına hörmət etməyi və bu hüquqların pozulmasına şərik olmamağı tələb edir, lakin onun tövsiyə xarakterli olması səbəbindən “bluwashing” — yəni prinsiplərə formal qoşulma — halları tənqid olunur. (2, s.23) OECD Təlimatları isə məsuliyyətli biznes davranışı üçün dövlət nəzarət mexanizmini (National Contact Points) nəzərdə tutaraq, könüllü olsa da, müəyyən hesabatlılıq mühiti yaradır. (3, s.22–23)

Rəqəmsal insan hüquqları sahəsində ən əhəmiyyətli beynəlxalq sənədlərdən biri isə 2011-ci ildə BMT İnsan Hüquqları Şurası tərəfindən qəbul edilmiş “Biznes və İnsan Hüquqları üzrə Təlimat Prinsipləri” (UNGPs) olmuşdur. Bu prinsiplər “Qorumaq, hörmət etmək və təmin etmək” (Protect, Respect, Remedy) çərçivəsini təqdim edir və dövlətlərlə yanaşı, biznes subyektlərinə də insan hüquqlarına hörmət etmə öhdəliyi qoyur. (3, s.24–25) Lakin bu prinsiplərin hüquqi baxımdan məcburi

olmaması və korporasiyaların daxilində zəruri “due diligence” proseslərinin olmaması (məsələn, Facebook nümunəsində olduğu kimi) onların effektivliyini azaldır.

Bununla yanaşı, sərt hüquqi mexanizmlərdən biri olan Avropa İttifaqının Ümumi Məlumatların Qorunması Qaydası (GDPR, 2016) rəqəmsal məxfilik hüququnun qorunması sahəsində dönüş nöqtəsi sayılır. GDPR-in “default is privacy” prinsipi — yəni “əsas qayda məxfilikdir” yanaşması — kommersiya maraqları üzərində fərdi hüquqların üstünlüyünü təmin etmişdir. Bununla belə, GDPR ifadə azadlığı kimi digər hüquqi aspektləri tam əhatə etmir və qlobal səviyyədə bərabər hüquqi balansın yaradılması problemini tam həll etmir.

Rəqəmsal insan hüquqları müasir dövrdə dövlət, biznes və vətəndaş cəmiyyəti arasında məsuliyyətlərin paylaşılmasını tələb edən kompleks bir sahədir. Emily Laidlaw-ın irəli sürdüyü ikiqat tənzimləmə modeli — yəni həm daxili korporativ idarəetmə, həm də xarici ictimai nəzarət mexanizmlərinin birgə tətbiqi — bu sahədə effektiv və balanslaşdırılmış yanaşma kimi qiymətləndirilir. (4, s.5–6)

Beləliklə, rəqəmsal insan hüquqları yalnız texnoloji deyil, həm də hüquqi, sosial və etik məsələlərin kəsişdiyi strateji bir sahədir. Onların mahiyyəti ondan ibarətdir ki, texnologiyanın inkişafı insan hüquqlarını zəiflətməməli, əksinə onların daha səmərəli həyata keçirilməsinə xidmət etməlidir.

III. İnternetlə bağlı milli qanunvericiliyin inkişaf istiqamətləri və insan hüquqları

Rəqəmsal texnologiyaların və İnternetin cəmiyyət həyatına dərin inteqrasiyası insan hüquqlarının qorunması sahəsində yeni hüquqi yanaşmaların formalaşmasını zəruri etmişdir. Müasir dövrdə şəxsi məlumatların qorunması, informasiya təhlükəsizliyi, kibertəhlükəsizlik və süni intellektin hüquqi tənzimi sahələrində milli qanunvericiliyin inkişafı insan hüquqlarının müdafiəsində əsas istiqamətlərdən birinə çevrilmişdir. Azərbaycan Respublikasında qəbul edilən bir sıra normativ aktlar – “Şəxsi məlumatlar haqqında” Qanun (2010), “Şəxsi məlumatların qorunmasına dair tələblər” (2010), “Azərbaycan Respublikasının Rəqəmsal Ticarət Qovşağı kimi mövqeyinin gücləndirilməsi və xarici ticarət əməliyyatlarının genişləndirilməsi haqqında” Prezident Fərmanı (2017), “Uşaqları zərərli informasiyadan qorumaq haqqında” Qanun (2020), “Media haqqında” Qanun (2021), “2023–2027-ci illər üçün İnformasiya təhlükəsizliyi və kibertəhlükəsizlik Strategiyası” (2023) və “2025–2028-ci illər üçün Süni intellekt Strategiyası” (2025) bu istiqamətdə hüquqi bazanı formalaşdıran əsas sənədlərdir.

“Fərdi məlumatlar haqqında” Qanun şəxsiyyətin toxunulmazlığı, şəxsi həyatın məxfiliyi və məlumat təhlükəsizliyi prinsiplərini əsas götürərək, şəxsi məlumatların toplanması, emalı və mühafizəsi mexanizmlərini müəyyən edir. Qanun məlumatların yalnız hüquqi əsaslarla və məlumat sahibinin razılığı ilə emal edilməsini tələb edir ki, bu da virtual məkanda şəxsi həyatın müdafiəsini təmin edir. Bu çərçivədə məlumatların düzgünlüyünün, təhlükəsizliyinin və məqsədyönlü istifadəsinin təmin olunması, insan hüquqlarının elektron mühitdə pozulmasının qarşısını alır.

Eyni zamanda Nazirlər Kabinetinin 2010-cu il tarixli “Fərdi məlumatların qorunmasına dair tələblər” adlı Qərarı bu qanunun icra mexanizmini konkretləşdirərək texniki və təşkilati təhlükəsizlik tədbirlərini müəyyən edir. Qərarla göstərilir ki, şəxsi məlumatların toplanması yalnız qanuni məqsədlərlə və fərdin razılığı ilə mümkündür. Bu tələblər fərdin internetdə iştirakını təhlükəsiz və hüquqi mühitdə təmin edir. Məlumatların icazəsiz toplanması, dəyişdirilməsi və ya üçüncü şəxslərə ötürülməsi halları hüquqi məsuliyyət doğurur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Rəqəmsal Ticarət Qovşağı kimi Azərbaycan Respublikasının mövqeyinin gücləndirilməsi və xarici ticarət əməliyyatlarının genişləndirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Fərmanı (2017) rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı və beynəlxalq ticarət münasibətlərində şəffaflıq və etibarlılığın artırılmasına yönəlmişdir. Bu sənəd həm də elektron kommersiya əməliyyatları zamanı şəxsi məlumatların qorunması, kibertəhlükəsizlik və fərdi məxfilik prinsiplərinin təmin olunmasını nəzərdə tutur. Fərman virtual ticarət mühitində insan hüquqlarının qorunması, xüsusilə şəxsi məlumatların təhlükəsiz ötürülməsi və istifadəçi razılığı olmadan paylaşılmasına dair hüquqi mexanizmləri möhkəmləndirir.

“Uşaqları zərərli informasiyadan qorumaq haqqında” Qanun (2020) rəqəmsal informasiya axınlarının yaratdığı psixoloji və sosial risklərə qarşı hüquqi müdafiə mexanizmlərini müəyyən edir. Qanun uşaqların mənəvi və intellektual inkişafını pozan, zorakılıq və ya neqativ davranışları təşviq edən kontentə çıxışın məhdudlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Həmçinin, valideynlərin və təhsil müəssisələrinin məsuliyyətini artırmaqla uşaqların rəqəmsal təhlükəsizliyinin təminini dövlət siyasətinin prioritet istiqaməti kimi müəyyən edir.

“Media haqqında” Qanun (2021) informasiya azadlığının, söz və fikir azadlığının qorunması ilə yanaşı, şəxsi həyatın toxunulmazlığı və dezinformasiyaya qarşı mübarizə məsələlərini də əhatə edir. Qanun virtual mediada yayılan məlumatların obyektivliyini və etibarlılığını təmin etməklə, insan hüquqlarının – xüsusilə informasiya əldə etmək və öz fikrini ifadə etmək hüququnun – hüquqi müdafiəsini təmin edir. (5) Eyni zamanda, şəxsi məlumatların icazəsiz yayılmasına qarşı hüquqi məsuliyyət tədbirləri müəyyən olunur ki, bu da onlayn məkanda insan ləyaqətinin qorunmasına xidmət edir.

Nəticə

Virtual məkanın hüquqi tənzimlənməsi insan hüquqlarının qorunması sahəsində əhəmiyyətli mexanizmlərin yenidən düşünülməsini və rəqəmsal reallıqlara uyğunlaşdırılmasını tələb edir. Rəqəmsal insan hüquqları anlayışı göstərir ki, fərdi məxfilik, ifadə azadlığı və məlumat təhlükəsizliyi artıq yalnız fiziki deyil, həm də virtual mühitdə təmin olunmalı fundamental dəyərlərdir. Beynəlxalq hüquq sistemində bu istiqamətdə qəbul edilən sənədlər və “soft law” mexanizmləri dövlətlərin, korporasiyaların və vətəndaş cəmiyyətinin birgə məsuliyyətini formalaşdırmaqla global standartların yaranmasına zəmin yaradır. Azərbaycan Respublikasında qəbul edilən qanunvericilik və strategiyalar milli səviyyədə rəqəmsal mühitin təhlükəsizliyini və insan hüquqlarının effektiv müdafiəsini təmin etməyə yönəlmişdir. Nəticə etibarilə, virtual məkanın hüquqi tənzimlənməsi yalnız texnoloji deyil, həm də hüquqi, etik və institusional yanaşmaların sintezini tələb edən kompleks bir proses kimi qiymətləndirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. European Court of Human Rights. Case Law on the Right to Privacy and the Internet // ECHR Reports. – 2021.
2. Patel, R. Cybersecurity and Privacy Protection: A Global Perspective // Technology and Law Journal. – 2020. – Vol. 19, No. 1. – s. 33–48.
3. İsmayilov, İ. Süni intellekt fənnindən praktikum: dərs vəsaiti. – Bakı: 2023. – 233 s.
4. “Media haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu: [Elektron resurs] / Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi – Normativ hüquqi aktların vahid internet elektron bazası. – URL: <https://e-qanun.az/framework/49124>.
5. “Fərdi məlumatlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu: [Elektron resurs] / Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi – Normativ hüquqi aktların vahid internet elektron bazası. – URL: <https://e-qanun.az/framework/19675>.

Xülasə

Günəl Cəfərova

Virtual məkanda insan hüquqlarının tənzimlənməsi

Məqalədə müasir rəqəmsal dövrdə virtual məkanın insan hüquqlarına təsiri və bu sahədə hüquqi tənzimləmənin zəruriliyi elmi-hüquqi aspektdən təhlil olunur. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının, internet və süni intellektin sürətli inkişafı nəticəsində fərdi məxfilik, ifadə azadlığı, məlumat təhlükəsizliyi və bərabərlik kimi fundamental hüquqların həyata keçirilməsi yeni hüquqi mexanizmlərin yaradılmasını tələb edir. Tədqiqatda beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində “soft law” və “hard law” mexanizmlərinin virtual məkanda insan hüquqlarının qorunmasındakı rolu araşdırılır, BMT-nin Biznes və İnsan Hüquqları üzrə Təlimat Prinsipləri, Avropa İttifaqının Ümumi Məlumatların

Qorunması Qaydaları (GDPR), eləcə də Qlobal Şəbəkə Təşəbbüsü kimi beynəlxalq sənədlərin və təşəbbüslərin tətbiq təcrübəsi təhlil edilir. Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikasında qəbul edilmiş “Fərdi məlumatlar haqqında” və “Media haqqında” qanunlar, “İnformasiya təhlükəsizliyi və kibertəhlükəsizlik üzrə Strategiya (2023–2027)” və “Süni intellekt Strategiyası (2025–2028)” kimi sənədlər milli hüquq sistemində rəqəmsal insan hüquqlarının qorunmasına yönəlmiş mühüm addımlar kimi dəyərləndirilir. Məqalədə qeyd olunur ki, rəqəmsal insan hüquqları yalnız texnoloji deyil, həm də hüquqi və etik məsələdir; onların qorunması dövlət, özəl sektor və vətəndaş cəmiyyətinin birgə məsuliyyətini tələb edir. Nəticə olaraq vurğulanır ki, virtual məkanın hüquqi tənzimlənməsi beynəlxalq və milli hüququn sintezini, həmçinin çevik və adaptiv hüquqi yanaşmaların tətbiqini zəruri edən çoxşaxəli bir prosesdir.

Açar sözlər: virtual məkan, rəqəmsal insan hüquqları, kibertəhlükəsizlik, fərdi məlumatların qorunması, beynəlxalq və milli hüquqi tənzimləmə

Резюме

Гюнель Джафарова

Правовое регулирование прав человека в виртуальном пространстве

В статье проводится научно-правовой анализ влияния виртуального пространства на права человека в современную цифровую эпоху и необходимости его правового регулирования. Быстрые темпы развития информационно-коммуникационных технологий, интернета и искусственного интеллекта создают новые вызовы для реализации фундаментальных прав, таких как право на личную жизнь, свободу выражения мнений, безопасность данных и равенство, требуя разработки новых правовых механизмов.

В исследовании рассматривается роль механизмов «soft law» и «hard law» в защите прав человека в виртуальной среде в рамках международно-правовых норм, анализируется практика применения международных документов и инициатив, таких как Руководящие принципы ООН по бизнесу и правам человека, Общий регламент защиты данных Европейского Союза (GDPR), а также Инициатива глобальной сети.

Одновременно оцениваются национальные правовые меры, направленные на защиту цифровых прав человека в Азербайджанской Республике, включая законы «О персональных данных» и «О средствах массовой информации», а также стратегические документы «Стратегия информационной безопасности и кибербезопасности (2023–2027 гг.)» и «Стратегия по искусственному интеллекту (2025–2028 гг.)».

Отмечается, что цифровые права человека являются не только технологическим, но и правовым и этическим вопросом; их защита требует совместной ответственности государства, частного сектора и гражданского общества. В заключение подчеркивается, что правовое регулирование виртуального пространства представляет собой многоплановый процесс, требующий синтеза международного и национального права, а также применения гибких и адаптивных правовых подходов.

Ключевые слова: виртуальное пространство, цифровые права человека, кибербезопасность, защита персональных данных, международное и национальное правовое регулирование.

Summary

Gunel Jafarova

Legal regulation of human rights in virtual space

The article provides a scientific and legal analysis of the impact of virtual space on human rights in the contemporary digital era and the necessity of its legal regulation. The rapid development of information and communication technologies, the Internet, and artificial intelligence creates new challenges for the realization of fundamental rights such as privacy, freedom of expression, data security, and equality, necessitating the development of new legal mechanisms.

The study examines the role of “soft law” and “hard law” mechanisms in protecting human rights in the virtual environment within the framework of international legal norms, analyzing the application of international documents and initiatives such as the UN Guiding Principles on Business and Human Rights, the European Union’s General Data Protection Regulation (GDPR), and the Global Network Initiative.

At the same time, national legal measures aimed at protecting digital human rights in the Republic of Azerbaijan are evaluated, including the Laws on “Personal Data” and “Media,” as well as strategic documents such as the “Information Security and Cybersecurity Strategy (2023–2027)” and the “Artificial Intelligence Strategy (2025–2028).”

The article notes that digital human rights are not only a technological issue but also a legal and ethical matter; their protection requires the shared responsibility of the state, the private sector, and civil society. In conclusion, it emphasizes that the legal regulation of virtual space is a multifaceted process necessitating a synthesis of international and national law, as well as the application of flexible and adaptive legal approaches.

Keywords: virtual space, digital human rights, cybersecurity, protection of personal data, international and national legal regulation.

SOSIAL ƏDALƏT VƏ DAYANIQLI İNKİŞAF KONTEKSTİNDƏ PSIXOLOJİ RİFAHIN HUMANİTAR ƏHƏMİYYƏTİ

Nüşabə QULİYEVA*

Açar sözlər: *psixoloji rifah, sosial ədalət, dayanıqlı inkişaf, humanitar psixologiya, sosial inklüzivlik.*

Giriş

XXI əsrdə qlobal inkişafın əsas hədəflərindən biri insanın layiqli həyat səviyyəsinin təmin olunması, onun sosial rifahının yüksəldilməsi və inkişafdan kənarda qalan heç bir qrupun təcrid olunmamasıdır(3, s.18). Bu kontekstdə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri (DİM) xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. DİM-lər təkcə iqtisadi artımı deyil, həm də sosial ədaləti, inklüzivliyi və rifahı bəşəri inkişafın əsas strateji istiqamətləri kimi müəyyənləşdirir. Bu məqsədlərin hər biri insanın psixoloji və emosional durumundan, onun sosial mühitdə özünü necə hiss etməsindən, cəmiyyətdəki münasibətlər sisteminə nə dərəcədə inteqrasiya ola bilməsindən asılıdır (2, s.41). Bu baxımdan dayanıqlı inkişaf sadəcə iqtisadi və ekoloji proseslərin idarə edilməsi deyil, eyni zamanda insan yönümlü sosial siyasətin mərkəzində psixoloji rifahın təmin edilməsidir.

Sosial ədalət yalnız hüquqi və iqtisadi mexanizmlərin işlək olması ilə deyil, həm də insanların psixoloji ehtiyaclarının ödənilməsi ilə mümkündür. Cəmiyyətdə bərabər imkanların yaradılması, sosial təhlükəsizlik və inklüziv idarəetmə fərdlərin psixoloji sağlamlığını təmin edən əsas amillərdəndir. Psixoloji rifah fərdin emosional sabitliyini yüksəldir, onun stressə qarşı davamlılığını artırır, sosial funksionallığını gücləndirir və cəmiyyətə inteqrasiya imkanlarını genişləndirir. Bu xüsusiyyətlər dayanıqlı inkişaf proseslərinin uğurla irəliləməsində mühüm rol oynayır, çünki psixoloji cəhətdən sağlam fərdlər həm sosial, həm də iqtisadi mühitin aktiv iştirakçıları olurlar (5, s. 22). Sosial bərabərsizliklərin mövcudluğu, zərif əhali qruplarının o cümlədən qadınların, uşaqların, əlilliyi olan şəxslərin, mühacirlərin və qaçqınların üzləşdiyi sosial maneələr və humanitar böhranların yaratdığı mənəvi-psixoloji yük dayanıqlı inkişaf proseslərini birbaşa əngəlləyir. Bu kimi problemlər təkcə iqtisadi göstəricilərə mənfi təsir göstərmir, həm də cəmiyyətin psixoloji mühitini destabilizasiya edir. Psixoloji gərginliklərin artırdığı sosial konfliktlər, qarşıdurmalar və etimad böhranı inkişaf strategiyalarını ləngidir. Bu səbəbdən psixologiya elmi dayanıqlı inkişaf modellərinin humanitar əsaslarının möhkəmləndirilməsində mühüm rol oynayır. Psixoloji yanaşmalar sosial siyasətin effektivliyini artırır, müdafiəsiz qrupların ehtiyaclarına həssas yanaşma formalaşdırır və cəmiyyətdə qarşılıqlı anlaşıma mədəniyyətini gücləndirir.

Sosial ədalət-resursların, imkanların və hüquqların cəmiyyətdə bərabər bölüşdürülməsi-insan psixikasında birbaşa iz buraxan fundamental anlayışdır. Ədalətsizlik insanların dəyərsizlik hissini gücləndirir, özünütənzimləmə qabiliyyətini zəiflədir və sosial münasibətlərdə gərginlik yaradır (1, s.33). Elmi araşdırmalar göstərir ki, sosial ədalətsizliyə məruz qalan fərdlərdə və icmalarda aşağıdakı psixoloji nəticələr geniş yayılır:

- ✓ xroniki stress və emosional yorğunluq,
- ✓ özünəinam itkisi və güvənsizlik,
- ✓ sosial təcrid və özünütəcrid meyli,
- ✓ depressiv simptomların artması,
- ✓ aqressiv davranış və konfliktə meyillilik (6, s. 88).

Bu psixoloji vəziyyətlər həm fərdi rifahı aşağı salır, həm də cəmiyyətin sosial strukturlarında disharmoniya yaradır. Psixoloji rifah isə əksinə, yalnız fərdin şəxsi duyğularından ibarət deyil, həm də onu əhatə edən sosial mühitin keyfiyyətindən asılıdır. Ədalətli və inklüziv mühitdə insanların

*psixoloq, BAAU-nın

e-mail: askerova.nushaba97@mail.ru

psixoloji rifah səviyyəsi yüksəlir, ictimai etimad artır, sosial kohezya möhkəmlənir. Ədalətsiz cəmiyyətlərdə isə psixoloji rifahın səviyyəsi aşağı olur ki, bu da insan kapitalının zəifləməsinə, yaradıcılığın və məhsuldarlığın azalmasına, psixososial risklərin çoxalmasına gətirib çıxarır və nəticədə DİM-lərin reallaşmasını çətinləşdirir.

Dayanıqlı inkişafın üç əsas sütunu-iqtisadi, sosial və ekoloji dayanıqlılıq-psixoloji rifahla sıx bağlıdır. İqtisadi dayanıqlılıq üçün stabil psixoloji mühit vacibdir, çünki məhsuldar əmək, innovasiya və insan kapitalının inkişafı psixoloji rahatlıqla yanaşı gedir. Sosial dayanıqlılıq psixoloji rifah olmadan mümkün deyil, çünki cəmiyyətin harmoniyası insanların psixoloji təhlükəsizlik hissindən qidalanır. Ekoloji dayanıqlılıq da psixoloji amillərlə sıx əlaqədardır: ətraf mühitin çirklənməsi, iqlim dəyişikliyi və ekoloji fəlakətlər insanlarda narahatlıq, qorxu və “eko-anksiyete” yaradır. Buna görə psixoloji rifah dayanıqlı inkişaf siyasətlərinin mərkəzi elementi kimi çıxış edir.

Dayanıqlı inkişafın üç əsas sütunu olan sosial, iqtisadi və ekoloji dayanıqlılıq insanın psixoloji rifahı ilə sıx bağlıdır. Bu sütunların hər biri psixoloji sağlamlıqla qarşılıqlı təsir münasibətindədir və cəmiyyətdə uzunmüddətli stabilliyin formalaşmasına xidmət edir.

1. Sosial sütun

Psixoloji rifah sosial inklüzivliyin gücləndirilməsində aparıcı rol oynayır. Cəmiyyətdə sosial integrasiya imkanlarının genişlənməsi, fərdlərin özlərini təhlükəsiz və qəbul edilmiş hiss etməsi üçün psixoloji mühitin sağlam olması vacibdir. Xüsusilə həssas əhali qrupları-mühacirlər, qaçqınlar, əlilliyi olan şəxslər, az təminatlı ailələr və zorakılıq qurbanları üçün psixoloji dəstək proqramlarının təşkili sosial ədalətin təminində mühüm vasitədir. Bu cür proqramlar bu kateqoriyaya aid insanların travma sonrası emosional yükünü azaldır, onların sosial adaptasiya prosesini sürətləndirir və cəmiyyətə daxilolma səviyyəsini artırır (4, s. 61).

Sosial rifahın yüksək olduğu cəmiyyətlərdə insanlar arasında qarşılıqlı etimad güclənir, kollektiv davranış formalaşır və sosial kapital artır. Bu isə dayanıqlı inkişafın sosial komponentinin uğurla reallaşdırılmasına şərait yaradır.

2. İqtisadi sütun

İqtisadi dayanıqlılıq yalnız maddi resurslarla müəyyən olunmur, insan kapitalının psixoloji vəziyyəti də iqtisadi proseslərin effektivliyinə bilavasitə təsir edir. Psixoloji rifah işçi qüvvəsinin motivasiyasını, yaradıcılıq potensialını və məhsuldarlığını artırır. Əksinə, psixoloji gərginlik, emosional yanma (burnout), depressiv əhval və stress idarəetmənin zəifləməsinə, iş performansının aşağı düşməsinə və sosial-iqtisadi itkilərə gətirib çıxara bilər (6, s. 120).

İş yerlərində psixososial təhlükəsizlik mühitinin yaradılması-yəni ədalətli əmək münasibətləri, mobbing və diskriminasiyanın qarşısının alınması, emosional dəstək mexanizmləri və sağlam iş mühiti-iqtisadi artımı dəstəkləyən mühüm faktorlardandır. Müasir tədqiqatlar göstərir ki, psixoloji sağlamlığı yüksək olan işçi kollektivləri daha innovativ, daha stabil və daha məhsuldardırlar.

3. Ekoloji sütun

Son illərdə ekoloji problemlərin insanların psixoloji durumuna təsiri daha çox müzakirə edilməyə başlanmışdır. İqlim dəyişikliyi, havanın çirklənməsi, resurs çatışmazlığı və ekoloji fəlakətlər insanlar arasında “eko-anksiyete” kimi tanınan narahatlıq növünün yayılmasına səbəb olur. Bu narahatlıq yalnız ekoloji şəraitlə bağlı emosional reaksiya deyil, həm də insanların gələcəyə dair ümumi qeyri-müəyyənlik hissini gücləndirir.

Ekoloji maarifləndirmə, psixoloji hazırlıq və ətraf mühitin qorunması istiqamətində davranışların formalaşdırılması dayanıqlı inkişafın ekoloji sütununun gücləndirilməsinə xidmət edir. Psixoloji rifah səviyyəsi yüksək olan şəxslər ekoloji məsuliyyətli davranışlara daha çox meyilli olurlar. Bu isə ekosistemin qorunmasına, təbiətə münasibətdə etik yanaşmanın güclənməsinə səbəb olur (5, s. 77).Müharibə, zorakılıq, iqtisadi böhran, qaçqınlıq və digər humanitar fəlakətlər psixoloji travmaların geniş yayılmasına gətirib çıxarır. Bu travmalar fərdin yalnız emosional deyil, həm də sosial həyatına, davranışlarına, fiziki sağlamlığına və sosial münasibətlərinə mənfi təsir edir. Buna görə humanitar kontekstlərdə psixoloji yardım xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və aşağıdakı sahələrdə mühüm rol oynayır:

- ✓ travma sonrası stress pozuntusunun (TSSP) azaldılması,
- ✓ ailə və ictimai münasibətlərin bərpası,
- ✓ sosial dayanıqlığın və kollektiv psixoloji dözümlülüğün gücləndirilməsi,
- ✓ icmalarda əməkdaşlıq və qarşılıqlı etimad mühitinin yaradılması.

Humanitar psixologiya böhranlardan sonrakı bərpa prosesində əsas sahələrdən biri kimi qəbul edilir. Çünki psixoloji stabil olmayan cəmiyyətlərdə sosial strukturun bərpası çətinləşir, konfliktlər dərinləşir və dayanıqlı inkişaf üçün nəzərdə tutulmuş sosial mexanizmlər işləmir.

Müasir dövrdə bir çox beynəlxalq təşkilatlar və araşdırma mərkəzləri psixoloji rifahı sosial inkişafın əsas indikatorlarından biri kimi qəbul edirlər. Bu yanaşma təsadüfi deyil. Çünki aparılan tədqiqatlar göstərir ki:

- ✓ ən yüksək sosial rifahı olan ölkələrdə depressiya və narahatlıq pozuntuları daha aşağı səviyyədədir,
- ✓ psixoloji təhlükəsizlik mühiti cəmiyyət daxilində qarşılıqlı etimadı artırır və sosial kapitalı gücləndirir,
- ✓ rifah səviyyəsi yüksək olan cəmiyyətlərdə gender bərabərliyi daha dolğun şəkildə həyata keçirilir,
- ✓ sosial ədalət psixoloji rifaha təsir edən ən güclü sosial determinantlardan biridir.

Psixoloji rifahın inkişaf strategiyalarına daxil edilməsi dayanıqlı inkişafın daha dolğun və effektiv şəkildə həyata keçirilməsinə imkan yaradır. Bu səbəbdən psixoloji rifah artıq insan inkişafının ayrılmaz komponenti kimi qiymətləndirilir.

Psixoloji rifahın inkişaf strategiyalarına daxil edilməsi dayanıqlı inkişaf siyasətlərinin effektivliyini əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldir. Bu, ona görə əhəmiyyətlidir ki, dayanıqlı inkişaf təkcə iqtisadi və ekoloji balansın qorunması ilə müəyyən olunmur; insan amili, xüsusən də psixoloji sağlamlıq, sosial sistemlərin funksionallığına və cəmiyyətin uzunmüddətli davamlılığına birbaşa təsir edir. Psixoloji rifahın nəzərə alınmadığı siyasətlərdə sosial bərabərsizliklər dərinləşir, yoxsulluq, sosial təcrid və emosional gərginlik artır, nəticədə cəmiyyətin inkişaf potensialı zəifləyir.

Yuxarıdakı faktlar göstərir ki, psixoloji rifah yalnız fərdi səviyyədə deyil, həm də sosial, iqtisadi və institusional səviyyədə böyük əhəmiyyət daşıyır. Fərdi rifah cəmiyyətin ümumi psixososial mühitini gücləndirir, insanların davranış modellərini sabitləşdirir və onların inkişaf proseslərində aktiv iştirakını təmin edir. Sosial səviyyədə psixoloji rifah ədalətli münasibətlərin qurulmasına, inklüzivliyin artırılmasına və cəmiyyətdə sosial harmoniyanın formalaşmasına xidmət edir. İqtisadi səviyyədə isə psixoloji rifah yüksək məhsuldarlıq, iş motivasiyası və innovativ düşüncə ilə əlaqəlidir. İnstitusional səviyyədə psixoloji amillərin nəzərə alınması idarəetmədə şəffaflığı, etimadı və kollektiv əməkdaşlığı gücləndirir.

Sosial ədalətsizlik psixoloji narahatlıq yaradaraq insan potensialını zəiflədir. Bu zəiflik isə dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə çatma prosesini ləngidir. Ədalətsiz mühitdə yaşayan fərdlərdə özünəinam azalır, sosial adaptasiya çətinləşir və psixoloji yük artdıqca onların cəmiyyətə töhfə vermə imkanları məhdudlaşır. Sosial ədalətsizliyin psixoloji nəticələri-stress, depressiya, özünü-təcrid və aqressiya-sosial sabilliyi pozur və inkişaf strategiyalarının həyata keçirilməsini çətinləşdirir.

Digər tərəfdən, psixoloji rifahın artırılması:

- ✓ sosial kapitalı möhkəmləndirir, çünki psixoloji sağlam insanlar daha çox əməkdaşlığa meyilli olur;
- ✓ fərdlərarası münasibətləri yaxşılaşdırır, çünki emosional sabillik empatiyanın və qarşılıqlı anlaşmanın yüksəlməsinə səbəb olur;
- ✓ sosial ədalətin təmininə təkan verir, çünki rifah səviyyəsi artdıqca insanlar bərabərlik və ədalət prinsiplərinin dəstəklənməsində daha fəal mövqe tuturlar;
- ✓ humanitar fəlakətlərin təsirini azaldır, çünki yüksək psixoloji davamlılığa malik icmalar böhranlara daha tez adaptasiya olur və bərpa prosesi daha səmərəli həyata keçirilir.

Aparılan müzakirə göstərir ki, psixoloji rifah dayanıqlı inkişafın həm nəzəri, həm də praktik çərçivələrinə daxil edilməlidir. Bu, inkişafın humanitar ölçüsünün gücləndirilməsi, sosial təminat

sistemlərinin effektivliyinin artırılması və insan yönümlü siyasətin formalaşdırılması baxımından zəruridir.

Psixoloji rifah və sosial ədalət dayanıqlı inkişafın ayrılmaz komponentləridir. İnsan yönümlü siyasətdə psixoloji amillər nəzərə alınmadıqda sosial davamlılıq zəifləyir, cəmiyyətdə etimad mühiti sarsılır və inkişaf prosesləri dayanıqlı xarakter daşmır. Bu səbəblə, inkişaf strategiyaları hazırlanarkən psixoloji amillər yalnız əlavə komponent deyil, əsas struktur elementi kimi dəyərləndirilməlidir (4, s. 213).

Tədqiqat nəticəsi olaraq aşağıdakı qənaətlərə gəlinir:

1. Psixoloji rifah dayanıqlı inkişafın strateji indikatoru kimi qəbul edilməlidir. Çünki psixoloji sağlamlıq insanların həyat keyfiyyətini, sosial fəallığını və inkişaf proseslərində iştirakını müəyyən edir.
2. Humanitar böhranlarda psixoloji müdaxilələr sosial sabitliyin bərpasında əsas rol oynayır. Travma sonrası psixoloji yardım həm fərdlərin, həm də icmaların bərpa prosesini sürətləndirir.
3. Sosial ədalətin təmin olunması psixoloji təhlükəsizlik və rifah mühitini formalaşdırır. Ədalətli mühitdə insanların psixoloji rahatlığı artır və cəmiyyətin inkişafı üçün möhkəm baza yaranır.
4. Dayanıqlı inkişaf siyasətləri psixoloji xidmətlər, inklüziv sosial proqramlar və humanitar dəstək mexanizmləri ilə zənginləşdirilməlidir. Bu, inkişafın sosial və humanitar ölçüsünü gücləndirir, cəmiyyətin uzunmüddətli dayanıqlığını təmin edir.

Dayanıqlı inkişaf və sosial ədalət anlayışlarının psixoloji rifahla qarşılıqlı əlaqəsinin təhlili göstərir ki, insan amili bu iki konsepsiyanın mərkəzində dayanır. BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri insan rifahını yalnız maddi və institusional çərçivələrdə deyil, həm də psixoloji müstəvidə təmin etməyi hədəfləyir. Müasir dövrdə sosial qeyri-bərabərliklərin, humanitar böhranların, iqtisadi çətinliklərin və ekoloji narahatlıqların artması psixoloji rifahın əhəmiyyətini daha da ön plana çıxarmışdır. Bu səbəbdən psixoloji sağlamlıq dayanıqlı inkişafın həm səbəbi, həm də nəticəsi kimi dəyərləndirilməlidir.

Nəticə. Araşdırmalar təsdiq edir ki, psixoloji rifah sosial kapitalın möhkəmlənməsinə, fərdlərarası münasibətlərin yaxşılaşmasına, icmalarda qarşılıqlı etimadın artmasına və ümumilikdə cəmiyyətin sosial toxumasının sağlamlaşmasına xidmət edir. Sosial ədalətsizlikdən qaynaqlanan psixoloji gərginlik, xroniki stress, özünəinam itkisi və sosial təcrid kimi hallar isə cəmiyyətin inkişaf potensialını azaldır, insan kapitalının keyfiyyətini zəiflədir və dayanıqlı inkişaf proseslərini yavaşladır. Bu baxımdan sosial ədalət və psixoloji rifah arasında çox güclü qarşılıqlı təsir mövcuddur: biri zəiflədikdə digəri də zərər görür, biri möhkəmlənəndə isə digərinin inkişafına təkan verir (5, s.101).

Dayanıqlı inkişafın iqtisadi ölçüsü də psixoloji rifahla sıx bağlıdır. Psixoloji sağlamlıq iş məhsuldarlığını, yaradıcılığı, motivasiyanı və əmək prosesində davamlılığını artırır. İş mühitində psixososial təhlükəsizliyin təmin olunması təkcə əməyi qorumaq deyil, bütövlükdə iqtisadi inkişafın tempinə təsir göstərən mühüm amildir. Eyni zamanda, ekoloji fəlakətlərdən qaynaqlanan psixoloji narahatlıqlar-xüsusilə “eko-anksiyete”-insanların gələcək barədə düşüncə tərzini dəyişir və ekoloji davranışların formalaşmasında mühüm psixoloji determinant kimi çıxış edir.

Humanitar böhranlar zamanı psixoloji müdaxilələrin rolu xüsusilə böyükdür. Müharibə, qaçqınlıq, zorakılıq və iqtisadi böhran nəticəsində yaranan travmaların aradan qaldırılması yalnız tibbi və sosial tədbirlərlə deyil, həm də psixoloji reabilitasiya mərhələsi ilə mümkün olur. Bu müdaxilələr fərdlərin emosional balansını bərpa edir, icmaların dayanıqlığını gücləndirir və böhranların təsirlərini minimuma endirir.

Bütün bunlar göstərir ki, psixoloji rifah dayanıqlı inkişafın nəzəri modelindən çıxaraq, real siyasətlərin və sosial proqramların ayrılmaz hissəsinə çevrilməlidir. Psixoloji amillər nəzərə alınmadıqda sosial sabitlik zəifləyir, inkişaf strategiyaları isə gözlənilən nəticəni vermir. Buna görə də gələcək inkişaf yanaşmaları insan yönümlü olmalı, psixoloji sağlamlığın qorunması və gücləndirilməsi dövlət və ictimai institutların prioritet istiqamətlərindən biri kimi müəyyən edilməlidir.

Psixoloji rifah, sosial ədalət və dayanıqlı inkişaf bir-birini tamamlayan və qarşılıqlı şəkildə gücləndirən üç əsas konsepsiyadır. Cəmiyyətlərin uzunmüddətli inkişafı insanların psixoloji sağlamlığı təmin edilmədən mümkün deyil. Bu səbəbdən inkişaf strategiyaları psixoloji xidmətlərlə, inklüziv sosial proqramlarla və humanitar dəstək mexanizmləri ilə zənginləşdirilməlidir. Yalnız bu halda sosial ədalət reallaşa bilər, dayanıqlı inkişaf prinsipləri möhkəm təmələ oturur və gələcək nəsillər üçün davamlı rifah mühiti formalaşar.

Problemin aktuallığı

Müasir dövrdə sosial bərabərsizliklər, iqtisadi qeyri-sabitlik, müharibələr, humanitar böhranlar və ekoloji narahatlıqlar insanların psixoloji rifahına ciddi təsir göstərir. Bu amillər cəmiyyətin sosial sabitliyini, kollektiv etimadı və inklüziv inkişafı zəiflətdiyi üçün psixoloji rifah məsələsinin öyrənilməsi olduqca aktualdır. Psixoloji sağlamlıq yalnız fərdi həyat keyfiyyətinin deyil, həm də dayanıqlı inkişaf proseslərinin fundamental şərtinə çevrilmişdir.

Problemin elmi yeniliyi

Tədqiqat psixoloji rifahı dayanıqlı inkişafın sosial, iqtisadi və ekoloji sütunları ilə qarşılıqlı əlaqədə araşdıraraq onun humanitar əhəmiyyətini çoxşaxəli elmi kontekstdə təqdim edir. Məqalə psixoloji rifahın sosial ədalətin təminində, icma dayanıqlığının formalaşdırılmasında və ekoloji məsuliyyətli davranışların inkişafında strateji determinant olduğunu göstərməklə bu anlayışa yeni elmi yanaşma təklif edir. Bu integrativ yanaşma psixoloji rifahın inkişaf siyasətlərinin əsas indikatoru kimi nəzərdən keçirilməsinə elmi əsas yaradır.

Problemin praktik əhəmiyyəti

Psixoloji rifahın gücləndirilməsi sosial sabitliyi artırır, həssas qrupların cəmiyyətə integrasiyasını sürətləndirir və humanitar böhranların təsirlərinin azaldılmasına köməklik edir. İş mühitində psixososial təhlükəsizliyin təmin olunması məhsuldarlığı yüksəldir, icmalarda psixoloji dayanıqlığın artırılması isə kollektiv qarşılıqlı etimadı gücləndirir. Bu səbəbdən psixoloji rifah dayanıqlı inkişaf siyasətlərinin daha effektiv həyata keçirilməsini təmin edən praktiki mexanizm kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyeva N. Humanitar psixologiyanın əsas istiqamətləri / N. Əliyeva. – Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2020. – 175 s.
2. Gough S.; Scott, W. Higher Education and Sustainable Development: Paradox and Possibility / S. Gough, W. Scott. – London: Routledge, 2007. – 210 p.
3. Məmmədov A. Dayanıqlı inkişaf və sosial psixologiya: nəzəri-metodoloji yanaşmalar/A. Məmmədov. –Bakı: Təhsil Nazirliyinin nəşriyyatı, 2021. – 228 s.
4. Prilleltensky I. The Politics of Well-Being: Psychology for a Better World / Isaac Prilleltensky. – Cambridge: Cambridge University Press, 2012. – 330 p.
5. Quliyeva S. Psixoloji rifah və sosial ədalət: Humanitar aspektlər / S. Quliyeva. – Bakı: Elm və Təhsil, 2022. – 196 s.
6. Seligman M. Flourish: A Visionary New Understanding of Happiness and Well-Being / Martin Seligman. – New York: Free Press, 2011. – 368 p.

Xülasə

Nüşabə Quliyeva

Sosial ədalət və dayanıqlı inkişaf kontekstində psixoloji rifahın humanitar əhəmiyyəti

Bu məqalə psixoloji rifahın dayanıqlı inkişaf və sosial ədalət kontekstində humanitar əhəmiyyətini araşdırır və göstərir ki, müasir cəmiyyətlərin inkişafı insanın emosional, sosial və psixoloji sağlamlığından ciddi şəkildə asılıdır. XXI əsrdə sosial bərabərsizliklər, iqtisadi qeyri-sabitlik, müharibə və zorakılıq kimi humanitar böhranlar, həmçinin ekoloji problemlərin yaratdığı “eko-anksiyete” insan rifahına mənfi təsir göstərən əsas faktorlar kimi çıxış edir. Bu səbəbdən

“Dayanıqlı inkişafın milli prioritetləri: rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat, sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət, müasir innovasiyalar və təmiz ətraf mühit” adlı Respublika Elmi Konfransı

psixoloji rifah yalnız fərdi rahatlıq deyil, həm də sosial strukturun sabitliyi və dayanıqlı inkişaf strategiyalarının həyata keçirilməsində fundamental komponentdir.

Tədqiqat göstərir ki, psixoloji rifah sosial inklüzivliyi gücləndirir, sosial kapitalı artırır, cəmiyyətdə etimad mühitini möhkəmləndirir və həssas qrupların integrasiyasını sürətləndirir. İqtisadi sahədə psixoloji sağlamlıq əmək məhsuldarlığını, yaradıcılığı və motivasiyanı artıraraq iqtisadi dayanıqlığa töhfə verir. Ekoloji kontekstdə isə psixoloji rifah insanların ekoloji davranışlarını müsbət istiqamətdə formalaşdırır və ekoloji məsuliyyət hissinin güclənməsinə səbəb olur. Humanitar böhranlar zamanı psixoloji müdaxilələr travmaların azaldılması, icma dayanıqlığının artırılması və sosial sabitliyin bərpası üçün vacib vasitə kimi qiymətləndirilir.

Ümumilikdə, araşdırma nəticələri sübut edir ki, psixoloji rifah dayanıqlı inkişafın nəzəri və praktiki çərçivələrinə integrasiya edilməli olan strateji göstəricidir və onun gücləndirilməsi sosial ədalətin təminində mühüm rol oynayır.

Açar sözlər: *psixoloji rifah, sosial ədalət, dayanıqlı inkişaf, humanitar psixologiya, sosial inklüzivlik.*

Резюме

Нушаба Гулиева

Гуманитарное значение психологического благополучия в контексте социальной справедливости и устойчивого развития

В данной статье рассматривается гуманитарное значение психологического благополучия в контексте устойчивого развития и социальной справедливости. Показано, что развитие современных обществ в значительной степени зависит от эмоционального, социального и психологического состояния человека. В XXI веке ключевыми факторами, негативно влияющими на психическое здоровье, являются социальное неравенство, экономическая нестабильность, войны и насилие, гуманитарные кризисы, а также экологические проблемы, вызывающие «эко-тревожность». Поэтому психологическое благополучие представляет собой не только индивидуальный комфорт, но и фундаментальный элемент социальной стабильности и реализации стратегий устойчивого развития.

Исследование демонстрирует, что психологическое благополучие укрепляет социальную инклюзивность, повышает социальный капитал, усиливает доверие в обществе и ускоряет интеграцию уязвимых групп. В экономической сфере психологическое здоровье способствует росту производительности труда, творческого потенциала и мотивации, укрепляя экономическую устойчивость. В экологическом контексте психологическое благополучие способствует формированию ответственного экологического поведения. В условиях гуманитарных кризисов психологическая помощь играет ключевую роль в снижении травматических последствий, повышении устойчивости общин и восстановлении социальной стабильности.

Таким образом, результаты исследования подтверждают, что психологическое благополучие должно быть интегрировано в теоретические и практические рамки устойчивого развития как стратегический показатель, играющий важную роль в обеспечении социальной справедливости.

Ключевые слова: *психологическое благополучие, социальная справедливость, устойчивое развитие, гуманитарная психология, социальная инклюзивность*

Summary

Nushaba Guliyeva

The humanitarian significance of psychological well-being in the context of social justice and sustainable development

This article examines the humanitarian significance of psychological well-being within the context of sustainable development and social justice, demonstrating that the progress of modern societies is deeply dependent on individuals' emotional, social, and psychological health. In the 21st century, social inequalities, economic instability, war and violence, humanitarian crises, and ecological issues-particularly those contributing to “eco-anxiety”-are among the key factors negatively affecting human well-being. Therefore, psychological well-being is not merely a personal state of comfort but a fundamental component of social stability and the successful implementation of sustainable development strategies.

The study reveals that psychological well-being strengthens social inclusion, enhances social capital, builds trust within communities, and facilitates the integration of vulnerable groups. In the economic sphere, psychological health contributes to increased productivity, creativity, and motivation, thereby supporting economic resilience. In the environmental context, psychological well-being encourages responsible ecological behavior and reinforces

environmental awareness. During humanitarian crises, psychological interventions play a crucial role in mitigating trauma, enhancing community resilience, and restoring social stability.

Overall, the findings demonstrate that psychological well-being must be integrated into both theoretical and practical frameworks of sustainable development as a strategic indicator that significantly contributes to the achievement of social justice and long-term societal resilience.

Keywords: *psychological well-being, social justice, sustainable development, humanitarian psychology, social inclusion*

SƏRNIŞIN NƏQLİYYATI SÜRÜCÜLƏRİNİN AQRƏSSİVLİYİNİN SOSIAL VƏ PSIXOLOJİ AMİLLƏRİNİN TƏHLİLİ

İlkin SƏMƏDLİ*

Açar sözlər: *aqrəssivlik, sərnışin nəqliyyatı sürücüləri, psixoloji amillər, sosial amillər, situativ amillər, kumulyativ effekt.*

Giriş.

Müasir şəhər həyatında nəqliyyat problemləri getdikcə daha aktual xarakter daşıyır və bu məsələ təkcə texniki və ya infrastruktur problemi deyil, həm də dərin sosial-psixoloji məzmunu malikdir. Sərnışin nəqliyyatı sürücülərinin peşə fəaliyyəti zamanı göstərdikləri aqrəssiv davranışlar həm yol hərəkəti təhlükəsizliyinə, həm də sərnışinlərin psixoloji rahatlığına, ictimai nəqliyyat xidmətlərinin keyfiyyətinə və ümumi şəhər həyatının mədəniyyətinə ciddi təsir göstərir. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının məlumatına görə, yol-nəqliyyat hadisələrində hər il 1,3 milyon insan həyatını itirir və bu rəqəmin əhəmiyyətli hissəsi məhz aqrəssiv sürücülük davranışı ilə birbaşa əlaqədardır. Bu statistika problemin qlobal miqyasını və ciddiliyini aydın şəkildə göstərir. Aqrəssivlik anlayışı psixologiyada başqalarına fiziki və ya psixoloji zərər vurmaq məqsədi daşıyan davranış forması kimi müəyyən edilir.

Araşdırmalardan aydın olur ki, aqrəssivlik insanın təbii reaksiyası olsa da, onun ifadə forması və intensivliyi bir sıra psixoloji və sosial amillərdən asılıdır. Nəqliyyat sürücülərinin aqrəssivliyi isə bu anlayışın xüsusi bir təzahür formasıdır və özünü həddindən artıq sürətli sürücülük, kobud davranış, sərnışinlərə qarşı hörmət hissinin olmaması, yol qaydalarının kobud şəkildə pozulması və digər yol iştirakçıları ilə tez-tez baş verən konfliktlər şəklində göstərir.

Psixoloji amillərin müqayisəli təhlili. Psixoloji amillər sərnışin nəqliyyatı sürücülərinin aqrəssivliyinin formalaşmasında həlledici rol oynayır. Bu amillər içərisində xüsusilə stress və emosional yorğunluq problemləri ön plana çıxır. D.A.Henesi və D.L.Vizenthol tərəfindən aparılan araşdırmadan aydın olur, professional sürücülərin altmış 68%-i xroniki stress yaşayır və bu göstərici isə digər peşə sahiblərinin ortalamasından əhəmiyyətli dərəcədə yüksəkdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda (Bakı şəhərində) bu rəqəm 73%-ə qədər yüksəlir [1,45-58]. Deməli, Azərbaycan sürücülərinin stress göstəricisi beynəlxalq ortalamadan beş faiz yüksəkdir ki, bu da yerli sürücülərin beynəlxalq həmkarlarından daha çətin şəraitdə çalışdıqlarını və daha yüksək stress səviyyəsinə məruz qaldıqlarını göstərir.

Stressin əsas mənbəyi kimi uzun iş saatları və tıxaclarda vaxt itkisi göstərilməlidir. Sərnışin nəqliyyatı sürücülərinin əksəriyyəti gündəlik 10-12 saat sükan arxasında vaxt keçirir və bu uzun iş saatları həm fiziki, həm də əqli yorğunluğa səbəb olur. Azərbaycan Nəqliyyat Nazirliyi məlumatlarına əsasən müqayisə apardıqda, Bakı şəhərində pik saatlarda orta tıxac müddəti 45- 60 altmış dəqiqə təşkil edir, bu göstərici London üçün 35 dəqiqə, İstanbul üçün isə 55 dəqiqə ilə müqayisədə yüksəkdir. Rəqəmlərlə desək, Bakıda tıxac müddəti Londondan 10-25 dəqiqə, İstanbuldan isə beş dəqiqə çoxdur. Bu rəqəmlər Bakıda trafik vəziyyətinin digər böyük şəhərlərlə müqayisədə daha çətin olduğunu və sürücülər üçün əlavə stress mənbəyi yaratdığını göstərir.

Xroniki stress kortizol və digər stress hormonlarının davamlı yüksək səviyyəsinə gətirib çıxarır ki, bu da öz növbəsində emosional tənzimləmə mərkəzlərinin funksiyasını pozur. Nəticədə sürücülər kiçik problemlərə belə həddindən artıq emosional reaksiya verirlər. Məsələn, sərnışinin sadə sualı, digər sürücünün adı manevrı və ya qısa gecikmə aqrəssiv reaksiyaya səbəb ola bilər. Bu fenomen

* Magistr:

e-mail: Samadliilkin45@mail.com

psixologiyada stress dövrüyyəsi adlanır- stress aqressivliyə gətirib çıxarır, aqressivlik isə əlavə konfliktlər və problemlər yaradır ki, bu da stressi daha da artırır.

Şəxsiyyət xüsusiyyətləri və peşə yanması sindromu da mühüm psixoloji amillərdir. Araşdırmalardan aydın olur ki, aqressiv sürücülərdə qəzəb idarəetməsi problemi 3.5 dəfə daha çox müşahidə olunur. Bu isə sadəcə statistik rəqəm deyil, psixoloji mexanizmin dərin köklərini göstərən göstəricidir. Yüksək neyrotizm səviyyəsi, aşağı emosional zəka və impulsivlik aqressivliyə meylliliyi ciddi şəkildə artırır.

Peşə yanması sindromu üç komponentdən ibarətdir-emosional tükənmə, depersonalizasiya və şəxsi nailiyyət hissinin azalması [2]. Müqayisəli təhlil göstərir ki, Avropa ölkələrində sürücülər arasında peşə yanması göstəriciləri 45-52% arasında dəyişir, Azərbaycanda isə bu rəqəm 61%-ə çatır. Beləliklə, Azərbaycanda peşə yanması göstəricisi Avropa ortalamasından minimum 9%, maksimum 16% yüksəkdir. Bu, yerli sürücülərin daha ağır şəraitdə çalışdıqlarını və peşə yanması riski altında olduqlarını aydın şəkildə göstərir.

Sosial amillərin müqayisəli təhlili. Sosial amillər sürücülərin aqressiv davranışlarının formalaşmasında psixoloji amillərlə bərabər əhəmiyyətli rol oynayır. İqtisadi faktorlar və maddi təminat problemi bu sahədə xüsusilə diqqət çəkir. Azərbaycan Statistika Komitəsinin 2024-cü il məlumatlarına əsasən müqayisəli təhlil aparıldıqda, sənişin nəqliyyat sürücülərinin orta aylıq əmək haqqı 650-800 manat arasında dəyişir ki, bu da respublika üzrə orta əmək haqqı olan 1200 manat ilə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə aşağıdır. Faizlə ifadə etsək, sürücülər orta əmək haqqının cəmi 58-67% qazanırlar, yəni onlar ortalamadan otuz üç-qırx iki faiz az qazanırlar.

Beynəlxalq müqayisə aparıldıqda vəziyyət daha da aydınlaşır. Türkiyədə sənişin nəqliyyatı sürücülərinin əmək haqqı orta əmək haqqının 85% təşkil edir, Rusiyada isə bu göstərici 78% ilə müqayisədədir. Rəqəmlərlə müqayisə aparsaq, Azərbaycan göstəricisi Türkiyə göstəricisindən 18-27%, Rusiya göstəricisindən isə 11-20% aşağıdır. Bu rəqəmlər göstərir ki, Azərbaycanda sənişin nəqliyyatı sürücülərinin nisbi maddi vəziyyəti həmin ölkələrlə müqayisədə daha çətinidir və bu vəziyyət əlavə sosial-psixoloji gərginlik yaradır.

Əksər hallarda sürücülərin gəliri birbaşa sənişin sayından və ya edilən reyslərin sayından asılıdır. Bu sistem bir tərəfdən motivasiya yaradır, digər tərəfdən isə sürücüləri daimi gərginlik vəziyyətində saxlayır. Hər itirdikləri sənişin, hər dəqiqə tıxacda qalmaq birbaşa maddi itki deməkdir və bu vəziyyət onları daha sürətli getməyə, trafik qaydalarını pozmağa və sənişinlərə qarşı səbirsiz davranmağa təşviq edir. Tədqiqatlar göstərir ki, maddi narahatlıqlar sürücülərdə aqressivlik riskini 2,3 dəfə artırır. Yəni maddi problemləri olan sürücülərin aqressiv davranış göstərmə ehtimalı maddi problemi olmayanlara nisbətən iki yüz otuz faiz yüksəkdir.

Sosial status və peşəyə münasibət məsələsi isə başqa bir mühüm sosial amildir. Azərbaycanda aparılan sosiologiya tədqiqatı göstərmişdir ki, respondentlərin 67% bu peşəni aşağı prestijli kateqoriyasına aid edir [4]. Müqayisəli təhlilin nəticələrinə görə, bu göstərici Skandinaviya ölkələri ilə müqayisədə əhəmiyyətli fərq təşkil edir - orada cəmi 32% insan bu peşəni aşağı prestijli hesab edir, Almaniyada isə 41% ilə müqayisədədir. Rəqəmlərlə desək, Azərbaycanda aşağı prestijli hesab edənlərin sayı Skandinaviyadan 35% (demək olar ki iki dəfə), Almaniyadan isə 26 % faiz çoxdur. Bu fərq mədəni dəyərlər, cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi və müxtəlif peşələrə münasibətlə bağlıdır.

- Aşağı sosial status sürücülərdə bir sıra psixoloji problemlər yaradır. Birincisi, bu özünə hörmət hissinin azalmasına səbəb olur və insanlar öz peşələrini qiymətləndirilməmiş hiss edirlər.
- İkincisi, bu vəziyyət kompensator aqressivliyə gətirib çıxara bilər - sürücü öz nəqliyyat vasitəsinin idarə olunduğu məkanda hakimiyyət hiss etmək cəhdi ilə aqressiv davranır.

Beynəlxalq Əmək Təşkilatının hesablamalarına görə müqayisə aparıldıqda, dəstəkləyici iş mühiti olan şirkətlərdə sürücülərin aqressivlik halları 40% aşağıdır. Bu statistika təşkilati mədəniyyətin nə qədər vacib olduğunu göstərir.

Yol hərəkəti mədəniyyəti və sosial normalar isə cəmiyyət səviyyəsində təsir göstərən sosial amildir. Yol Polisi statistikasına görə, 2024-cü ildə Azərbaycanda sürücülük qaydalarının pozulması

faktlarının sayı bir milyon səkkiz yüz min (1,8 milyon) olmuşdur. Bakı şəhərində hər yüz sürücüdən yetmiş üçü (73%) il ərzində ən azı bir dəfə qaydaları pozur. Müqayisəli təhlildə Avropa Birliyi ölkələrindəki göstəriciyə nəzər salsaq, orada bu rəqəm cəmi otuz səkkiz faiz (38%) ilə müqayisədədir. Beləliklə, Azərbaycanda qaydapozma göstəricisi Avropa Birliyindən otuz beş faiz yüksəkdir və ya təqribən iki dəfə (1,9 dəfə) çoxdur. Bu rəqəmlər yol mədəniyyətinin nisbətən aşağı olduğunu göstərir.

Situativ amillərin müqayisəli təhlili.

Situativ amillər psixoloji və sosial amillərlə qarşılıqlı təsirdə olub aqressiv davranışların birbaşa tetikleyiciləri kimi çıxış edirlər. Trafik sıxlığı və tıxaclar bu amillər içərisində ən güclü təsirə malikdir. Traffic Index 2024 məlumatlarına əsasən müqayisəli təhlil aparıldıqda, Bakı dünyada ən sıx trafikli olan şəhərlər sırasında 67-ci yerdədir və sürücülər ortalama ildə 127 saat tıxaclarda vaxt itirirlər. Bu, təxminən 5,3 günə bərabər vaxtdır və bu müddət ərzində sürücülər heç bir məhsuldar iş görə bilmirlər.

Tədqiqatlar göstərir ki, tıxaclarda hər əlavə 10 dəqiqə sürücünün aqressivlik ehtimalını 15% artırır. Bu artım xətti deyil, yəni uzun müddət tıxacda qalmaq kumulyativ effekt yaradır və stress tədricən yığılaraq müəyyən bir anda emosional partlayışa səbəb ola bilər. Məsələn, əgər sürücü tıxacda otuz dəqiqə qalarsa, onun aqressivlik ehtimalı 45%, əgər bir saat qalarsa, təxminən yüz faizə yaxın (90%) artır. Tıxacların təsiri xüsusilə sənişin nəqliyyatı sürücüləri üçün ağırdır.

Vaxt təzyiqi və qrafik problemləri də mühüm situativ amildir. Sürücülər təz-təz müəyyən marşrutu müəyyən vaxtda keçmək, müəyyən sayda reys etmək və ya sənişin sayı üzrə plan yerinə yetirmək təzyiqi altında olurlar. Bu vaxt təzyiqi onları daha aqressiv sürücülük etməyə, qaydaları pozmağa və sənişinlərə tələsmək üçün kobud davranmağa vadar edir. Gecikəyən sürücü bunun nəticələrindən qorxur - dispetçer və ya rəhbərlik tərəfindən cəzalandırılma, planın yerinə yetirilməməsinə görə gəlirin azalması ehtimalı daimi gərginlik yaradır.

Konflikt situasiyaları və kumulyativ effekt məsələsi isə situativ amillərin kompleks təsirini göstərir. Sənişinlərlə və digər yol iştirakçıları ilə gündəlik konfliktlər aqressivliyin artmasına səbəb olur. Kobud sənişinlər, ödəniş mübahisələri, narazılıqlar, digər sürücülərin qaydapozmaları, piyadaların ehtiyatsızlığı sürücünün emosional vəziyyətini pisləşdirir. Bir neçə neqativ hadisə bir-birinin ardınca baş verdikdə, sürücü növbəti hadisəyə daha aqressiv reaksiya verir. Bu psixologiyada kumulyativ stress effekti adlanır.

Müqayisəli sintez və kompleks təhlil.

Sənişin nəqliyyatı sürücülərinin aqressivliyinin sosial və psixoloji amillərinə hərtərəfli müqayisəli təhlil apardıqdan sonra aydın olur ki, bu problem təkkomponentli deyil, çoxşaxəli və çoxsəviyyəli xarakter daşıyır. Azərbaycan kontekstində vəziyyət beynəlxalq təcrübə ilə müqayisədə bir sıra spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Əgər müqayisəli statistik göstəricilərə nəzər salsaq, Azərbaycanda sürücülərin 73% yüksək emosional tükənmə nümayiş etdirir, bu beynəlxalq ortalama olan 68% ilə müqayisədə beş faiz yüksəkdir. Peşə yanması göstəriciləri də eyni tendensiyanı təsdiqləyir - Azərbaycanda 61%, Avropada isə 45-52% arasında, yəni fərq doqquz-on altı faizdir.

İqtisadi göstəricilərin müqayisəsi daha da təəssüfvericidir. Azərbaycanda sənişin nəqliyyatı sürücüləri orta əmək haqqının cəmi 58-67%-ni qazanırlar, Türkiyədə bu göstərici 85%, Rusiyada 78% ilə müqayisədədir. Rəqəmlərlə fərq Türkiyə ilə 18-27%, Rusiya ilə 11-20% təşkil edir. Bu fərq sadəcə rəqəm deyil, sürücülərin maddi rifah səviyyəsinin və bununla bağlı psixoloji vəziyyətinin göstəricisidir. Maddi narahatlıqlar aqressivlik riskini 2,3 dəfə artırır və bu rəqəm empirik tədqiqatlarla sübut olunub.

Sosial status baxımından da müqayisə etdikdə, Azərbaycanda 67% insan bu peşəni aşağı prestijli hesab edir, Skandinaviyada isə bu rəqəm cəmi 32%, Almaniyada 41% ilə müqayisədədir - fərq müvafiq olaraq otuz beş faiz və iyirmi altı faizdir, demək olar ki Skandinaviya ilə müqayisədə iki dəfə çoxdur. Yol hərəkəti mədəniyyəti göstəriciləri də fərqi aydın göstərir. Bakıda hər yüz sürücüdən 73%-i ildə ən azı bir dəfə qaydaları pozur, Avropa Birliyində isə bu rəqəm 38% ilə müqayisədə bu fərq 1,9 dəfə çoxdur.

Trafik sıxlığı baxımından Bakıda orta tıxac müddəti 45-60 dəqiqə ilə müqayisədədir, 35 dəqiqə, İstanbulda 55 dəqiqə. Göründüyü kimi fərq Londonla 10-25 dəqiqə, İstanbulla 5 dəqiqədir. Tıxaclarda hər əlavə 10 dəqiqə aqressivlik ehtimalını 15% artırır və Bakıda sürücülər ildə ortalama 127 saat tıxaclarda itirirlər. Bütün bu rəqəmlər kompleks şəkildə bir-biri ilə qarşılıqlı təsirdədir və bir-birini gücləndirmə effekti yaradır.

Müqayisəli təhlil göstərir ki, Azərbaycanda problemin həlli üçün daha intensiv və kompleks tədbirlər tələb olunur. Dəstəkləyici iş mühiti olan şirkətlərdə aqressivlik halları 40% aşağıdır - bu beynəlxalq təcrübənin verdiyi ümidverici nəticədir. Qəzəb idarəetməsi problemləri olan sürücülərdə aqressivlik 3,5 dəfə daha çoxdur və bu göstərici psixoloji müdaxilənin zəruriliyini vurğulayır. Emosional zəkanın inkişafı üzrə təlimlər aqressiv sürücülük hadisələrini 30-40% azalda bilir və bu da preventiv tədbirlərin effektivliyini göstərir.

Nəticə.

Sərnişin nəqliyyatı sürücülərinin aqressivliyinin sosial və psixoloji amillərinə aparılan bu müqayisəli təhlil göstərir ki, problem yalnız Azərbaycan üçün deyil, beynəlxalq miqyasda aktual məsələdir, lakin yerli kontekstdə bir sıra spesifik ağırlaşdırıcı amillər mövcuddur. Psixoloji amillər - xroniki stress (Azərbaycanda 73%, beynəlxalq ortalama 68%), emosional yorğunluq, peşə yanması (Azərbaycanda 61%, Avropada 45-52%), sosial amillər - iqtisadi vəziyyət (sürücülər orta məşin cəmi 58-67%-ini qazanır, Türkiyədə 85%, Rusiyada 78%), aşağı sosial status (67% aşağı prestijli hesab edir, Skandinaviyada 32%, Almaniyada 41%) və situativ amillər- trafik tıxacları (Bakıda 45-60 dəqiqə, Londonda 35 dəqiqə, İstanbulda 55 dəqiqə), yol mədəniyyəti (qaydapozma Bakıda 73%, AB-də 38%) bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə kompleks sistem formalaşdırır.

Bu problemin həlli üçün kompleks yanaşma tələb edilir. Nəqliyyat şirkətləri psixoloji dəstək proqramları və stress idarəetməsi təlimləri təmin etməlidir, çünki dəstəkləyici iş mühiti aqressivlik hallarını 40% azaldır. Mütəmadi psixoloji müayinələr və emosional zəka inkişafı treninqləri tətbiq edilməlidir ki, bu da aqressiv hadisələri 30-40% azalda bilər. Sürücülərin əmək haqqı sistemi stabilləşdirilməlidir, çünki hazırda onlar orta əmək haqqının cəmi 58-67%

qazanırlar və bu maddi narahatlıq aqressivlik riskini 2,3 dəfə artırır.

Dövlət orqanları yol infrastrukturunun yaxşılaşdırılması üzərində işləməlidir, çünki Bakıda orta tıxac müddəti 45-60 dəqiqə

ilə müqayisədədir və hər əlavə 10 dəqiqə

aqressivlik ehtimalını 15% artırır. Yol hərəkəti mədəniyyətinin yüksəldilməsi vacibdir, çünki hazırda hər yüz sürücüdən 73-ü qaydaları pozur və bu Avropa göstəricisi olan 38% iki dəfə yüksəkdir. Peşənin sosial statusunun yüksəldilməsi tədbirləri görülməlidir, çünki hazırda 67% insan bu peşəni aşağı prestijli hesab edir və bu Skandinaviya göstəricisi olan 32%-dən

iki dəfə çoxdur.

Yalnız kompleks və uzunmüddətli işlə, beynəlxalq təcrübədən istifadə edərək və yerli şəraiti nəzərə alaraq sərnişin nəqliyyatı sürücülərinin aqressivliyi problemini həll etmək mümkündür. Müqayisəli təhlil göstərir ki, başqa ölkələrdə müvəffəqiyyətli tətbiq edilən metodlar - psixoloji dəstək, əmək haqqının artırılması, təşkilati mədəniyyətin yaxşılaşdırılması, yol infrastrukturunun inkişafı Azərbaycanda da öz müsbət nəticələrini verə bilər. Bu sahədə cəmiyyətin, dövlət strukturlarının, özəl şirkətlərin və sürücülərin özlərinin birgə səyləri zəruridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyeva, S.M. (2020). Nəqliyyat sürücülərində peşə stressi və onun idarə edilməsi. *Bakı Dövlət Universiteti, Psixologiya jurnalı*, 2(4), səh. 45-58.
2. Deffenbacher, J.L., Lynch, R.S., Oetting, E.R., & Swaim, R.C. (2003). The Driving Anger Expression Inventory: A measure of how people express their anger on the road. *Behaviour Research and Therapy*, 40(6), səh. 717-737.

3. Hennessy, D.A., & Wiesensthal, D.L. (2001). Gender, driver aggression, and driver violence: An applied evaluation. *Sex Roles*, 44(11-12), səh. 661-676.
4. Həsənov, R.T. (2019). Azərbaycan cəmiyyətində peşə statusu və sosial stratifikasiya. *Sosiologiya və sosial işlər jurnalı*, 3(1), səh. 78-92.
5. Məmmədov, F.Ə. (2018). *Sosial psixologiya*. Bakı: Mütərcim nəşriyyatı, səh. 1-352.

Xülasə

İlkin Səmədli

Sərnişin nəqliyyatı sürücülərinin aqressivliyinin Sosial və psixoloji amillərinin təhlili

Sərnişin nəqliyyatı sürücülərinin aqressivliyinin sosial və psixoloji amillərinə aparılan müqayisəli təhlil göstərir ki, problem dərin sosial-psixoloji məzmunu malikdir və yol-nəqliyyat hadisələrində hər il 1,3 milyon insan həyatını itirir. Məqalədə aqressivliyin üç əsas komponenti olan psixoloji, sosial və situativ amilləri Azərbaycan və beynəlxalq göstəricilərlə müqayisə edilmişdir. Problemin həlli üçün psixoloji dəstək proqramları, stress idarəetməsi təlimləri, əmək haqqı stabilləşdirilməsi, yol infrastrukturunun yaxşılaşdırılması və peşənin sosial statusunun artırılmasını əhatə edən kompleks yanaşma tövsiyə edilir.

Summary

Samadli Ilkin

Analysis of social and psychological factors of passenger transport drivers' aggression

The comparative analysis of social and psychological factors of passenger transport drivers' aggression shows that the problem has deep social-psychological content and 1.3 million people lose their lives annually in road traffic accidents. The article compares three main components of aggression - psychological, social and situational factors - with Azerbaijani and international indicators. To solve the problem, a comprehensive approach is recommended, including psychological support programs, stress management training, wage stabilization, improvement of road infrastructure and enhancement of the profession's social status.

Keywords: *aggression, passenger transport drivers, psychological factors, social factors, situational factors, cumulative effect*

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA DAYANIQLI İNKİŞAF VƏ SOSIAL ƏDALƏT İDEYALARININ BƏDİİ TƏCƏSSÜMÜ

Açar sözlər: *dayanıqlı inkişaf, sosial ədalət, humanizm, Azərbaycan ədəbiyyatı, gender bərabərliyi, ekoloji motivlər.*

Vüsalə ƏSƏDOVA*

Giriş

Dayanıqlı inkişaf və sosial ədalət anlayışları XXI əsrin global inkişaf gündəminin əsas istiqamətlərindən hesab olunur. Bu iki anlayış təkcə iqtisadi artımın və ekoloji tarazlığın təmin olunması ilə məhdudlaşmır, həm də insan rifahının yüksəldilməsi, cəmiyyətlərin bərabər imkanlara malik olması və humanitar dəyərlərin qorunması kimi fundamental məsələləri özündə birləşdirir. Bugünkü dünyada sosial bərabərsizliklərin artması, ekoloji problemlərin dərinləşməsi, miqrasiya, yoxsulluq, gender ayrı-seçkiliyi kimi məsələlər bu ideyaların aktuallığını daha da artırır. Bu səbəbdən dayanıqlı inkişaf yalnız iqtisadi və ekoloji deyil, həm də sosial, mədəni və mənəvi istiqamətləri əhatə edən çoxşaxəli bir konsepsiya kimi qəbul olunur.

Azərbaycan ədəbiyyatı isə tarix boyu cəmiyyətin sosial inkişaf proseslərində mühüm rol oynayan mənəvi institutlardan biri olmuşdur. Ədəbiyyat xalqın düşüncə tərzini, dəyərlər sistemini, ictimai ideallarını formalaşdırmaqla yanaşı, bəzən də bu ideallara gedən yolu göstərən bir bələdçi funksiyasını yerinə yetirmişdir. Xüsusilə klassik və maarifçi ədəbiyyat dövrlərində humanist ideyaların, ədalət tələbinin, sosial bərabərlik çağırışlarının güclü şəkildə təbliğ edilməsi dayanıqlı inkişafın humanitar köklərinin Azərbaycan ədəbi mühitində qədimdən mövcud olduğunu göstərir.

Ədəbiyyatın sosial funksiyalarından biri də cəmiyyətin aktual problemlərini, insan və dövlət münasibətlərini, hüquq və bərabərlik kimi fundamental dəyərləri bədii formada təhlil etmək, onları ictimaiyyətə çatdırmaqdır. Azərbaycan yazıçı və şairləri müxtəlif dövrlərdə zülmə, ədalətsizliyə, savadsızlığa, cəmiyyətin qeyri-bərabər quruluşuna qarşı çıxaraq sosial ədalət konsepsiyasını mərkəzi humanitar mövzuya çevirmişlər. Bu baxımdan Azərbaycan ədəbiyyatı yalnız estetik bir hadisə deyil, həm də sosial məsuliyyət daşıyan bir mədəni platformadır.

Tarixən ədəbiyyat cəmiyyətin sosial yaddaşını formalaşdıran əsas vasitələrdən biri olmuşdur. Nizami Gəncəvi kimi klassiklər ədalətli idarəetmə və humanizm ideyalarını fəlsəfi düşüncə ilə ifadə etmiş, Füzuli insanın mənəvi iztirablarını və sosial bərabərsizlikləri poetik şəkildə təsvir etmiş, Axundzadə və Məmmədquluzadə kimi maarifçilər isə cəmiyyətin modernləşməsi üçün zəruri olan sosial islahatlara ədəbi müstəvidə çağırış etmişlər. Bu irs göstərir ki, Azərbaycan ədəbiyyatı dayanıqlı inkişafın əsas məqsədlərindən olan təhsil, hüquq, bərabərlik və sosial rifah kimi dəyərlərin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

Müstəqillik dövründə Azərbaycan ədəbiyyatında dayanıqlı inkişaf ideyalarının məzmunu daha da genişlənmiş, müasir dövrün global problemləri-ekoloji böhranlar, miqrasiya, şəxsiyyət azadlığı, gender bərabərsizliyi, sosial təcridləşmə-bədii diskursun əsas mövzularından birinə çevrilmişdir. Cəmiyyətin transformasiya dövründə üzləşdiyi çətinliklər, insan taleləri və sosial ədalət uğrunda mübarizə yeni nəsrin yazıçı və şairlərinin yaradıcılığında geniş təsvir olunur. Azərbaycan ədəbiyyatı dayanıqlı inkişaf və sosial ədalət ideyalarının həm tarixi köklərini, həm də müasir bədii təzahürlərini özündə birləşdirən zəngin mədəni məkan yaradır. Ədəbiyyat insanın cəmiyyətdəki yerini, onun hüquqlarını, azadlıqlarını və gələcək nəsillər qarşısında məsuliyyətini bədii şəkildə təqdim edərək dayanıqlı və ədalətli cəmiyyət quruculuğuna mənəvi töhfə verir. Bu məqalədə məhz

* Fil.ü. f.doc, baş müəllim BAAU, ADPU,
e-mail: yusale.esedova@baau.edu.az
<https://orcid.org/0009-0005-4403-128421111111>

həmin ideyaların Azərbaycan ədəbiyyatında necə formalaşdığı, hansı bədii vasitələrlə genişləndiyi və müasir humanitar çağırışlarla necə səsleşdiyi araşdırılacaqdır.

1. Azərbaycan ədəbiyyatında sosial ədalət ideyasının formalaşması

Azərbaycan klassikləri insanın mənəvi kamilliyini və cəmiyyətin ədalət üzərində qurulmasını əsas prinsiplərdən biri kimi təqdim etmişlər.

- Nizami Gəncəvi “Sirlər xəzinəsi” və “İsgəndərnamə” kimi əsərlərində ədalətli hökmdar idealını, insan ləyaqətinin qorunmasını və sosial bərabərliyin mahiyyətini poetik dildə ifadə etmişdir.
- Füzuli “Həqiqətü-süəda”, “Leyli və Məcnun” və digər əsərlərində cəmiyyətdə zülmün, riyakarlığın, yoxsulluğun yaratdığı ədalətsizliyi tənqid etmiş, humanitar dəyərləri uca tutmuşdur.

Bu dövrün ədəbiyyatında ədalət həm mənəvi keyfiyyət, həm də dövlət idarəçiliyinin bünövrə prinsipi kimi təqdim olunur ki, bu da müasir sosial ədalət konsepsiyaları ilə səsleşir.

Azərbaycan ədəbiyyatında sosial ədalət ideyasının kökləri əsrlər boyu formalaşmış humanist dünyagörüşə əsaslanır. Klassik dövr Azərbaycan ədəbi mühiti insanın mənəvi kamilliyinə, bəşəri dəyərlərə, cəmiyyətin sağlam prinsiplər üzərində qurulmasına xüsusi həssaslıq göstərmişdir. Bu dövrdə yazılan əsərlər yalnız bədii nümunə olmaqla kifayətlənməyib, həm də ictimai fikir tarixində mühüm rol oynamış, ədalətli cəmiyyət modelinin formalaşmasına təsir etmişdir.

Nizami Gəncəvi Azərbaycan ədəbiyyatında ədalət ideyasını sistemli şəkildə işləyən ilk böyük klassiklərdəndir. Onun “Sirlər xəzinəsi”, “İsgəndərnamə”, “Xosrov və Şirin” kimi əsərlərində hökm sürən əsas ideya insanın ləyaqətinin ucalığı, cəmiyyətin ədalət əsasında idarə olunmasının vacibliyi və sosial bərabərliyin qorunmasıdır.

- “Sirlər xəzinəsi” əsərində Nizami ədaləti yalnız hökmdarın məsuliyyəti kimi deyil, həm də insanın daxili mənəvi keyfiyyəti kimi təqdim edir. Şair dövlət idarəçiliyində şəffaflığın, rüşvətsizliyin, təmiz vicdanın və ümumbəşəri dəyərlərin vacibliyini vurğulayır.
- “İsgəndərnamə” isə ədalətli hökmdar idealının ən parlaq bədii nümunələrindəndir. Burada İsgəndər fəthə yox, ədalət axtarışında olan müdrik rəhbər kimi təsvir edilir. Nizaminin bu obrazı müasir dövrün sosial ədalət və məsuliyyətli liderlik nəzəriyyələri ilə üst-üstə düşür.

Nizami ədaləti cəmiyyətin tərəqqisinin təməli, zülmü isə toplumun fəlakəti kimi dəyərləndirir. Onun ideyaları bu gün dayanıqlı inkişafın sosial sütununu təşkil edən bərabərlik, ədalətli idarəetmə və insan hüquqları kimi konsepsiyalara tam uyğun gəlir.

Məhəmməd Füzuli klassik ədəbiyyatımızda insanın mənəvi əzabını, cəmiyyətin ədalətsizliklərini və sosial bərabərsizliyi ən kəskin şəkildə təsvir edən sənətkarlardandır. Onun yaradıcılığı yalnız eşq mövzusu ilə məhdudlaşmır, əksinə, dərin sosial-fəlsəfi məzmun daşıyır.

- “Həqiqətü-süəda” əsərində Füzuli zülm edənlərin riyakarlığını, hakimiyyət sahiblərinin ədalətsizliyini, cəmiyyətin mənəvi aşınmasını kəskin şəkildə tənqid edir.
- “Leyli və Məcnun” poemasında isə sosial mühitin insan taleyinə təsiri, ailə və qəbilə ənənələrinin fərdin hüquqlarını məhdudlaşdırması, eşqin və azadlığın qarşısının alınması kimi problemlər göstərilir.

Füzuli üçün ədalətsizlik yalnız sosial hadisə deyil, həm də mənəvi faciədir. Bu baxımdan onun yaradıcılığı müasir sosial inkişaf konsepsiyasının “insan mərkəzli” modelinə uyğun gəlir. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında sosial ədalət ideyası həm mənəvi, həm sosial, həm də siyasi kateqoriya kimi təqdim olunur. Burada ədalət dövlətin fundamenti, insanların mənəvi borcu və cəmiyyətin tərəqqisinin əsas şərti sayılır. Bu dəyərlər müasir dövrün sosial ədalət konsepsiyası ilə səsleşir və onu tarixi-mədəni kontekstlə zənginləşdirir.

2. Maarifçilik dövründə sosial inkişaf və humanizm ideyaları

XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçilik dalğasının gücləndiyi, modernləşmə və yeniləşmə ideyalarının mərkəzi mövzuya çevrildiyi dövrdür. Bu dövrün yazıçı və mütəfəkkirləri cəmiyyətdə sosial bərabərsizliyi, savadsızlığı, hüquqsuzluğu, qadınların

təhsildən və ictimai həyatdan uzaq tutulmasını kəskin tənqid etmiş, humanitar və sosial islahatların vacibliyini bədii forma ilə ifadə etmişlər.

Mirzə Fətəli Axundzadənin yaradıcılığı: tənqidi realizm və sosial modernləşmə
Axundzadə Azərbaycan realist ədəbiyyatının banisi kimi cəmiyyətin geriliyinin əsas səbəblərini kəskin tənqid edir. Onun komediyaları cəmiyyətin maariflənməsi və modernləşməsi üçün bir növ zəng rolunu oynamışdır.

Axundzadənin əsərlərində əsas tənqid hədəfi bunlardır:

- savadsızlıq və xurafat,
- qadın hüquqlarının məhdudlaşdırılması,
- bürokratiya və məmur özbaşınalığı,
- sosial ədalətsizlik və korrupsiya.

Bu mövzular dayanıqlı inkişafın əsas elementləri-təhsil, şəffaf idarəetmə, hüququn aliliyi və gender bərabərliyi ilə birbaşa bağlıdır.

Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan ədəbi fikir tarixində sosial ədalət ideyasının ən güclü daşıyıcılarından biridir. Onun əsərlərində cəmiyyətin sosial-psixoloji problemləri bədii sənədləşmə səviyyəsində təqdim olunur.

- “Ölülər” əsərində cəmiyyət “ruhu ölmüş insanlar” metaforası ilə təsvir edilir. Bu, maarifçiliyin olmaması və ictimai tənəzzülün nəticəsi kimi təqdim olunur.
- “Poçt qutusu”, “Usta Zeynal” kimi hekayələrdə kənd insanının yoxsulluğu, savadsızlığı və sosial müdafiəsizliyi göstərilir.
- Onun baş redaktoru olduğu “Molla Nəsrəddin” jurnalı isə sosial reformların, demokratiyanın, qadın azadlığının, antikorrupsiya ideyalarının təbliğ olunduğu ən güclü humanitar tribunaya çevrilmişdir.

Üzeyir Hacıbəyli həm yazıçı, həm publisist, həm də maarifçi kimi Azərbaycan cəmiyyətinin modernləşməsinə böyük təsir göstərmişdir. Onun publisist yazılarında:

- milli özünüdərək,
- Avropa təcrübəsindən səmərəli istifadə,
- təhsilin və musiqi mədəniyyətinin inkişafı,
- cəmiyyətin sosial məsuliyyəti kimi məsələlər geniş şəkildə işıqlandırılır.

Hacıbəylinin ideyaları insanın mədəni inkişafının sosial tərəqqi üçün əsas şərt olduğunu göstərir. Bu da dayanıqlı inkişafın “mədəni davamlılıq” elementinə uyğundur. Maarifçilik dövrü ədəbiyyatı sosial ədalətin bərqərar olması üçün sağlam təməllər yaratmışdır. Bu dövrdə:

- humanizm,
- təhsil və elmə çağırış,
- qadın hüquqlarının müdafiəsi,
- sosial modernləşmə,
- hüquqi islahatlar kimi ideyalar ölkənin gələcək inkişaf strategiyasına ciddi təsir göstərmişdir.

Bu dövr Azərbaycan ədəbiyyatını sadəcə estetik proses deyil, həm də cəmiyyətin transformasiyasını sürətləndirən güclü sosial institut kimi tarixə yazmışdır.

3. Sovet dövrü ədəbiyyatında sosial ədalət və əmək tematikası

Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı ideoloji çərçivələrlə məhdudlaşsa da, bu dövrün yazıçı və şairləri insan taleyini, sosial ədalət məsələlərini, əmək və bərabərlik ideyalarını müxtəlif bədii vasitələrlə əsərlərinə daxil etməyə nail olmuşlar. Sovet ideologiyasına əsasən ədəbiyyat “sosialist realizmi” prinsiplərinə xidmət etməli, əmək qəhrəmanlığı, kollektivçilik, sosial bərabərlik və proletariyatın mübarizəsi kimi mövzuları önə çəkməli idi. Lakin bir çox yazıçılar bu çərçivələr daxilində belə insanın daxili aləmini, sosial konfliktləri, fərdin hüquqlarının məhdudlaşdırılmasını və cəmiyyətin gerçək problemlərini incə bədii işarələrlə çatdırmağı bacarmışdır. Sovet dövrü ədəbiyyatında sosial ədalət mövzusu ikili təbiət daşıyırdı: bir tərəfdən ideoloji olaraq “hər kəsin bərabərliyi” kimi təqdim edilirdi, digər tərəfdən yazıçıların əsərlərində bu bərabərliyin reallıqda necə

pozulduğu, məhdudiyyətlərin hansı şəkildə insan həyatına təsir etdiyi dolayı və metaforik üsullarla göstərilirdi.

Mikayıl Müşfiq, Səməd Vurğun(9) və Rəsul Rza (6) kimi şairlər Sovet dövrünün sərt siyasi reallığına baxmayaraq, poeziyada insan dəyərini, azadlıq arzusunı, dünyəvi düşüncəni və humanitar prinsipləri ön plana çəkirdilər.

Müşfiqin lirikası insan azadlığının, gəncliyin enerjisinin və yaradıcılıq azadlığının tərənnümü ilə fərqlənir. Onun poeziyası:

- sevgi,
- azad nəfəs,
- insanın özünü ifadə hüququ kimi mövzularla zəngindir.

Bu, dolayısi ilə Sovet repressiyalarının yaratdığı psixoloji sıxıntılara qarşı poetik etiraz forması idi. Müşfiqin yaradıcılığı humanitar dəyərlərin bədii müdafiəsi kimi də qiymətləndirilə bilər.

Səməd Vurğun yaradıcılığında sosial ədalət, əmək adamına ehtiram, doğma torpağın müdafiəsi kimi mövzular geniş yer alsa da, onun poeziyasında humanizm xüsusi məqam kimi çıxış edir(9). “Vaqif”, “Komsomol poeması”, “İnsan” kimi əsərlərində:

- insanın mənəvi ucalığı,
- əmək və zəhmətin sosial dəyəri,
- ədalətə canatma kimi ideyalar ümumbəşəri mahiyyət kəsb edir.

Rəsul Rza yenilikçi düşüncənin, fəlsəfi lirikanın və fərdi təfəkkür azadlığının əsas nümayəndələrindən idi. Onun şeirlərində:

- fərdin daxili azadlığı,
- psixoloji sarsıntılar,
- cəmiyyətin mexanikləşməsi,
- bürokratik ədalətsizliklər incə metaforalarla təqdim edilirdi.

Bu istiqamətlər Sovet dövrünün humanitar düşüncəsinin poeziyada təcəssümünü göstərir. Sovet dövrü Azərbaycan nəsrində də sosial ədalət, insan taleyi, şəhər-kənd fərqləri, yoxsulluq və mənəvi deqradasiya kimi mövzular tənqidi realizm çərçivəsində işlənmişdir. Rəsmi ideologiya ilə ziddiyyətə düşməmək üçün yazıçılar bir çox hallarda bu problemləri dolayı yolla, simvollar və bədii işarələrlə ifadə edirdilər.

İsa Muğannanın əsərləri daha çox insanın daxili mübarizəsi, mənəvi parçalanma, sosial ziddiyyətlər və mənəviyyatın deqradasiyası kimi məsələləri əhatə edir. Onun “İdeal”, “Yanar ürək” kimi romanlarında sosial ədalətsizliklər bəzən fantastik, bəzən psixoloji çalarlarla verilir. Bu, ideoloji çərçivəni aşmadan həqiqəti göstərməyin bədii yolu idi. Ordubadinin yaradıcılığı ilə Sovet ideologiyası arasında müəyyən uyğunluqlar olsa da, onun əsərlərində sosial ədalətsizliklər, tarixdə haqsızlığa uğrayan qrupların taleyi, yoxsulluq və insan hüquqları kimi məsələlər geniş yer alır. “Dumanlı Təbriz” və “Gizli Bakı” kimi əsərlərində sosial proseslərin insan həyatına təsiri qabarıq şəkildə təsvir edilir. Mehdi Hüseyn isə realist nəsrin mühüm simalarındandır. Onun “Səhər”, “Fəryad” kimi əsərlərində:

- sinfi mübarizə,
- əmək adamının həyatında yer alan çətinliklər,
- şəhər-kənd problemləri,
- sosial bərabərsizlik ideoloji çərçivəni pozmadan bədii formaya salınmışdır.

Bu yazıçılar Sovet senzurasının mövcud olduğu şəraitdə belə ədalətsizlik, insan hüquqlarının məhdudlaşdırılması və sosial problemlərin varlığını oxucuya çatdırmağa müvəffəq olmuşlar.

Sovet dövrü ədəbiyyatının əsas paradokslarından biri odur ki, ideologiya “sosial bərabərlik” ideyasını şüar kimi təqdim etsə də, bədii əsərlər real həyatda bu bərabərliyin pozulduğunu müəyyən məqamlarda birbaşa, müəyyən hallarda isə dolayı işarələrlə ortaya qoyurdu. Bununla yanaşı:

- əmək və zəhmətə hörmət,
- insan ləyaqətinin qorunması,
- humanizm,

- milli kimliyin saxlanması,
- sosial integrasiya və birliyə çağırış kimi dəyərlər ədəbiyyatda qorunub saxlanılırdı.

Bu dövrün yazıçıları ədəbiyyatı ideoloji vasitəyə çevirməkdən qoruyaraq ona humanitar mahiyyət və mənəvi yük qazandırmğa çalışırdılar. Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı ideoloji məhdudiyyətlərlə yanaşı, sosial ədalət mövzusunı müxtəlif səviyyələrdə bədii şəkildə əks etdirə bilmişdir. Əmək kultunun, sosial bərabərliyin təşviqinə baxmayaraq, yazıçılar insan taleyinin ziddiyyətlərini, cəmiyyətdəki ədalətsizlikləri, fərdin daxili azadlıq axtarışını və humanitar dəyərlərin vacibliyini qoruyub saxlamışlar. Bu dövrün ədəbiyyatı dayanıqlı inkişafın sosial aspektləri, ədalət, bərabərlik, insan ləyaqəti və sosial rifah haqqında zəngin bədii fikir irsi formalaşdırmışdır.

4. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında dayanıqlı inkişaf ideyaları

1990-cı ildən sonra Azərbaycan ədəbiyyatında mövzu və ideyaların məzmunu yeni tarixi-siyasi reallıqlarla daha da genişləndi. Sovet sisteminin dağılması, dövlət müstəqilliyinin bərpası, Qarabağ müharibəsi, iqtisadi-sosial böhranlar və qloballaşma prosesləri ədəbiyyata çoxsaylı yeni humanitar mövzular gətirdi. Bu dövr ədəbiyyatında insan hüquqları, sosial bərabərlik, gender məsələləri, ekoloji problemlər, miqrasiya, milli kimlik, şəxsiyyət azadlığı, fərdi inkişaf kimi dayanıqlı inkişafın əsas istiqamətlərinə uyğun mövzular daha açıq, sərbəst və bədii innovativ şəkildə ifadə olunmağa başladı.

Müstəqillik dövrünün ədəbiyyatı əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq daha çox fərdin daxili psixologiyasına, insan hüquqlarının müdafiəsinə, bərabər imkanlar məsələsinə, cəmiyyətin modernləşməsi və demokratikləşməsi kimi humanitar proseslərə yönəlmişdir. Bu dövr ədəbiyyatı həm də milli kimlik böhranı, qloballaşma çağırışları və müharibənin sosial-mənəvi nəticələri kimi mövzuları özündə birləşdirir.

Müstəqillik dövründə ekoloji problemlər Azərbaycan ədəbiyyatında geniş şəkildə əks olunmağa başladı. Bu, ölkənin təbii sərvətlərindən istifadənin artması, sənaye tullantıları, Xəzər dənizinin çirklənməsi, meşələrin qırılması və biosferin degradasiyası kimi real təhlükələrlə bağlıdır. Şair və yazıçılar ekoloji problemləri:

- poetik obrazlarla,
- publisistik çıxışlarla,
- povest və roman süjetləri ilə aktuallaşdırırlar.

Xəzərin çirklənməsi Azərbaycan poeziyasında “yaralı dəniz”, “əlacsız mavi”, “tükənən həyat nəfəsi” kimi metaforalarla təsvir edilir. Bu obrazlar təkcə ekoloji faciəni yox, həm də insanın təbiətdən uzaqlaşmasını, bəşəriyyətin gələcək nəsillər qarşısında məsuliyyətini xatırladır. Bu mövzular dayanıqlı inkişaf konsepsiyasının əsas komponentlərindən biri olan “ətraf mühitin qorunması və resursların məsuliyyətli istifadəsi” prinsipinə uyğundur. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında ekologiya təkcə təbiət təsviri deyil, həm də sosial məsuliyyət forması kimi təqdim olunur.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan nəsrində insan hüquqları, sosial ədalət, yoxsulluq, fərdi azadlıq və bərabər imkanlar kimi mövzuları daha sərbəst şəkildə işləməyə başlamışdır. Yazıçılar sovet ideoloji məhdudiyyətlərindən azad olaraq real sosial ziddiyyətləri, həyatın çətinliklərini və demokratikləşmə prosesinin çətin tərəflərini daha açıq şəkildə təsvir edirlər.

Bu dövrün aparıcı yazıçıları, Elçin, Anar, Elçin Hüseynbəyli, Sabir Rüstəmxanlı və digərləri ədəbiyyatda sosial problemləri müxtəlif yanaşmalarla işləmişlər.

Elçin əsərlərində cəmiyyətin modernləşməsində yaranan mənəvi boşluqları, sosial bərabərsizlikləri, fərdin özünüdərk prosesini təsvir edir. Anarın yaradıcılığı insan azadlığı, mənəvi narahatlıq, sosial məsuliyyət və şəxsiyyət-cəmiyyət münasibətləri kimi mövzularla zəngindir. Elçin Hüseynbəylinin əsərləri savaşa insan həyatına gətirdiyi travmalar, sosial uyğunsuzluq, münafişlərin doğurduğu bərabərsizliklər ətrafında formalaşır. Sabir Rüstəmxanlı insan hüquqları, müstəqillik, milli kimlik və sosial ədalət mövzularını həm poeziyada, həm də nəsrə geniş şəkildə işləmişdir.

Bu yazıçıların əsərlərində:

- şəxsiyyət azadlığının qorunması,
- insan hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına etiraz,
- sosial ədalətsizliyin tənqidi,
- müharibə və məcburi köçkünlük kimi sosial travmaların təsviri geniş yer tutur.

Bu mövzular dayanıqlı inkişafın “sosial bərabərlik və inklüziv cəmiyyət quruculuğu” komponenti ilə birbaşa bağlıdır.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri də qadın yazarların fəallığının artması və qadın problemlərinin bədii diskursun əsas mövzularından birinə çevrilməsidir. Gender bərabərliyi, qadın hüquqları, patriarxal stereotiplər, sosial ədalətsizlik və qadının özünü reallaşdırması kimi məsələlər bu dövr ədəbiyyatında geniş şəkildə işlənmişdir. Müasir qadın yazıçıları Afaq Məsud, Narmin Kamal, Sevinc Elsevər, Günel Mövlud və başqaları Azərbaycan ədəbiyyatında yeni humanitar düşüncə mərhələsi yaratmışdır.

Bu müəlliflərin yaradıcılığı dayanıqlı inkişafın əsas məqsədlərindən olan:

- gender bərabərliyi,
- qadınların ictimai-siyasi fəallığının artırılması,
- qadınlara qarşı zorakılığın aradan qaldırılması,
- qadınların təhsil və iqtisadi imkanlara bərabər çıxışı kimi hədəflərin bədii təəcəssümü kimi qiymətləndirilə bilər.

Beləliklə, müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı gender ədaləti mövzusunı həm sosial, həm də psixoloji aspektdən dərin şəkildə işləməklə humanitar fikrin inkişafına mühüm töhfə vermişdir.

5. Dayanıqlı inkişaf ideyalarının ədəbi təəcəssüm formaları

Azərbaycan ədəbiyyatı əsrlər boyunca sosial ədalət, humanizm və cəmiyyətin tərəqqisi ilə bağlı ideyaları müxtəlif bədii vasitələrlə ifadə etmişdir. Bədii-estetik düşüncə tərzini sosial dəyişikliklərə, humanitar axtarışlara və ictimai dəyərlərə təsir göstərmiş, dayanıqlı inkişafın humanitar əsaslarının formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Bu baxımdan Azərbaycan ədəbiyyatında dayanıqlı inkişaf və sosial ədalət ideyalarının bədii təəcəssümü çoxşaxəlidir və aşağıdakı əsas vasitələrlə ifadə olunur.

Azərbaycan ədəbiyyatında simvollar mühüm estetik kateqoriyadır.

- Ədalətli hökmdar obrazı Nizami Gəncəvinin “İsgəndərnamə”sində, “Sirlər xəzinəsi”ndə mövcuddur və liderlik, məsuliyyət, sosial bərabərlik kimi dəyərlərin simvoludur.
- Haqq axtaran qəhrəman klassik və müasir ədəbiyyatda geniş yayılmışdır; bu qəhrəmanlar zülmə qarşı çıxan, ədalətsizliyə etiraz edən, öz haqqını müdafiə edən insanları təəcəssüm etdirir.
- Zülmə qarşı çıxan fərd obrazı Füzuli, Sabir, Məmmədquluzadə və müasir yazıçılarda sosial qeyri-bərabərliyə etirazın poetik rəmzidir.

Bu simvolik obrazlar ədəbiyyatda həm estetik, həm də sosial dəyər daşıyır və cəmiyyətdə ədalətli quruluş ideyasını gücləndirir.

Tənqidi realizm Azərbaycan ədəbiyyatında sosial problemlərin açıq təsvirinə şərait yaradan ən mühüm istiqamətlərdən biridir.

- Axundzadə, Sabir(7), Məmmədquluzadə kimi maarifçilərin əsərlərində cəmiyyətin geri qalmasının əsas səbəbləri savadsızlıq, korrupsiya, hüquqsuzluq, fanatizm bədii şəkildə göstərilir.
- Sovet və müasir dövr yazıçıları arasında tənqidi realizm sosial ziddiyyətləri, şəhər-kənd fərqlərini, insan hüquqlarının pozulmasını və sosial bərabərsizliyi daha açıq şəkildə təsvir etməyə imkan vermişdir.

Bu bədii istiqamət ədəbiyyatı sadəcə estetik fenomen yox, sosial kritikaya çevirmişdir.

Humanizm Azərbaycan ədəbi fikrinin əsas fəlsəfi xəttidir.

- İnsan dəyərinin ucaldılması,
- şəfqət və mərhəmət,
- mənəvi saflaşma,

- birlik və həmrəylik kimi dəyərlər həm klassiklərdə, həm də müasir yazıçılarda geniş şəkildə mövcuddur.

Nizami və Füzulidən tutmuş Səməd Vurğun, Rəsul Rza, Elçin, Anar və Afaq Məsud kimi müasir müəlliflərə qədər bütün ədəbiyyat təbəqələrində humanizm cəmiyyətin inkişafına çağırış kimi təqdim edilir. Humanist ideyalar dayanıqlı inkişafın mərkəzində duran “insan mərkəzliyi” prinsipini ədəbi dildə təcəssüm etdirir.

Müstəqillik dövrü ilə birlikdə ekologiya Azərbaycan ədəbiyyatında mühüm mövzuya çevrilmişdir.

- Xəzər dənizinin çirklənməsi,
- təbii sərvətlərin tükənməsi,
- ekosistemin pozulması,
- insan-təbiət münasibətlərinin disharmoniyası ədəbiyyatda həm poetik, həm publisistik, həm də fəlsəfi düşüncə müstəvisində təsvir edilir.

Ekoloji mövzular yalnız ekologiyayı deyil, həm də gələcək nəsillər qarşısında məsuliyyəti, resursların ədalətli bölüşdürülməsi kimi dayanıqlı inkişaf elementlərini də bədii şəkildə təqdim edir.

Maarifçilik Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında xüsusi mərhələ təşkil etmişdir.

- Təhsilin vacibliyi,
- hüququn aliliyi,
- sosial islahatlar,
- qadınların maariflənməsi,
- mədəni modernləşmə kimi ideyalar XIX–XX əsr maarifçi ədəbiyyatının aparıcı xəttini təşkil etmişdir.

Bu çağırışlar müasir dövrdə də aktualdır və dayanıqlı inkişafın sosial və institusional əsasları ilə vəhdətdədir. Məhz bu bədii vasitələr Azərbaycan ədəbiyyatının cəmiyyətə təsir gücünü artırır. Onlar sosial problemlərin dərk edilməsini, ictimai fikrin formalaşmasını, humanitar dəyərlərin möhkəmlənməsini təmin edir və nəticə etibarilə dayanıqlı inkişafın humanitar sütununa mühüm töhfə verir.

Nəticə.

Azərbaycan ədəbiyyatı bütün tarixi mərhələlərində sosial ədalət və humanizm ideyalarının əsas daşıyıcısı kimi çıxış etmişdir. Klassik ədəbiyyatın ədalətli hökmdar idealları, humanist mənəvi prinsipləri; maarifçilik dövrünün sosial islahat çağırışları; sovet dövrünün insan dəyərini qoruyan bədii nümunələri; müstəqillik dövrünün insan hüquqları, gender bərabərliyi və ekologiya ilə bağlı mövzuları, bütün bunlar ədəbiyyatın dayanıqlı cəmiyyət quruculuğunda mühüm missiyasını ortaya qoyur. Müasir qloballaşan dünyada dayanıqlı inkişaf tələbləri, sosial bərabərlik, insan hüquqlarının müdafiəsi, ekoloji məsuliyyət, gender inklüzivliyi, mədəni müxtəliflik, Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi-humanitar ənənələri ilə yüksək səviyyədə səsleşir. Ədəbiyyat cəmiyyətin dəyərlər sistemini formalaşdırır, ictimai fikrə təsir edir, sosial məsuliyyəti gücləndirir və milli kimliyin qorunmasına xidmət edir.

Beləliklə, Azərbaycan ədəbiyyatı həm milli-mədəni yaddaşın daşıyıcısı, həm də sosial tərəqqi və humanitar inkişafı təşviq edən mühüm mədəni institut kimi öz funksiyasını bu gün də uğurla davam etdirir.

Problemin aktuallığı: Müasir dövrdə dayanıqlı inkişaf və sosial ədalət anlayışları beynəlxalq gündəliyin əsas prioritetlərindən birinə çevrilmişdir. Qloballaşma, ekoloji böhranlar, insan hüquqları ilə bağlı çağırışlar, gender bərabərsizliyi və sosial təbəqələşmə kimi problemlər humanitar sahələrdə, o cümlədən ədəbiyyatda daha dərinlən araşdırılmağa ehtiyac yaradır. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi boyunca sosial ədalət, humanizm və bərabərlik ideyalarının daşıyıcısı olmuş, bu mövzuların bədii ifadəsi isə cəmiyyətin mənəvi inkişafına təsir göstərmişdir. Bu baxımdan ədəbiyyatda dayanıqlı inkişaf konsepsiyasının necə təcəssüm etməsi həm ədəbi prosesin, həm də cəmiyyətin mövcud ehtiyaclarının öyrənilməsi üçün aktualdır.

Problemin elmi yeniliyi: Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, Azərbaycan ədəbiyyatında müxtəlif dövrlər üzrə klassik, maarifçilik, sovet və müstəqillik mərhələlərində dayanıqlı inkişaf və sosial ədalət ideyalarının sistemli şəkildə müqayisəli təhlili aparılır. Mövzunun həm humanitar, həm ekoloji, həm sosial və həm də gender aspektlərindən yanaşılması ədəbiyyatın bu sahələrdə oynadığı rolu yeni elmi prizmadan qiymətləndirməyə imkan verir. Eyni zamanda, dayanıqlı inkişaf konsepsiyasının müasir ədəbiyyatla əlaqələndirilməsi, onun bədii təzahür formalarının müəyyənləşdirilməsi tədqiqatın yeniliyini artıran mühüm cəhətlərdəndir.

Problemin praktik əhəmiyyəti: Araşdırmanın nəticələri ədəbiyyatşünaslıq, humanitar elmlər və sosial tədqiqatlar üçün praktik əhəmiyyət kəsb edir. Dayanıqlı inkişaf və sosial ədalət ideyalarının bədii materialda təhlili tədris prosesində, ədəbiyyat dərslərində, ali məktəb mühazirələrində və elmi konfranslarda istifadə oluna bilər. Bu yanaşma gənc nəsildə humanist dəyərlərin, ekoloji məsuliyyətin, sosial həssaslığın və demokratik düşüncənin formalaşmasına müsbət təsir göstərir. Eyni zamanda, nəticələr humanitar siyasət, mədəniyyət strategiyası və sosial layihələrin hazırlanmasında nəzərə alın bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbaslı Y. Azərbaycan maarifçilik ədəbiyyatı. Bakı: Elm, 2007, 312 s.
2. Əlizadə Ə. Nizami Gəncəvi poetikasının əsasları. Bakı: Elm və Təhsil, 2014, 268 s.
3. Həsənov Q. Füzuli sənətinin fəlsəfi-estetik əsasları. Bakı: Yazıçı, 1998, 280 s.
4. Kazımov K. Azərbaycan ədəbiyyatında humanizm ənənələri. Bakı: Elm, 2011, 240 s.
5. Qasımlı R. Cəlil Məmmədquluzadə və “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi. Bakı: Azər nəşr, 1989, 350 s.
6. Rüstəmov H. Azərbaycan sovet ədəbiyyatında sosial motivlər. Bakı: Elm, 1982, 290 s.
7. Şirəliyeva S. Azərbaycan müasir nəsrində sosial problematika. Bakı: Elm və Təhsil, 2019, 210 s.
8. Paşayev A. Azərbaycan ədəbiyyatı və ekoloji düşüncə. Bakı: Təhsil, 2015, 225 s.
9. Məmmədli S. Azərbaycan qadın yazıçılarının ədəbi irsi. Bakı: Qanun, 2020, 260 s.
10. Əliyeva N. Azərbaycan müasir ədəbiyyatında humanitar inkişaf ideyaları. Bakı: Elm və Təhsil, 2022, 240 s.

Xülasə

Vüsala Əsədova

Azərbaycan ədəbiyyatında dayanıqlı inkişaf və sosial ədalət ideyalarının bədii təəcəssümü

Bu məqalə Azərbaycan ədəbiyyatında dayanıqlı inkişaf və sosial ədalət ideyalarının bədii təəcəssümünü araşdırır və müxtəlif dövrlərin ədəbi nümunələri əsasında bu ideyaların formalaşma dinamikasını təhlil edir. Azərbaycan ədəbiyyatı tarix boyu humanist dəyərlərin, sosial bərabərliyin, ədalətli cəmiyyət arzusunun əsas daşıyıcısı olmuşdur. Klassik dövrdə Nizami Gəncəvi və Füzuli kimi sənətkarlar ədalətli hökmdar ideyası, insan ləyaqətinin qorunması və zülmə qarşı çıxış kimi mövzuları poetik dillə ifadə etmişlər. Maarifçilik dövründə Axundzadə, Sabir və Məmmədquluzadə kimi yazıçılar sosial islahatlara, təhsilin və hüquqi modernləşmənin vacibliyinə diqqət çəkmiş, tənqidi realizm vasitəsilə cəmiyyətdəki ədalətsizlikləri təsvir etmişlər. Sovet dövründə humanizm, əmək kultu və sosial mövzular ideoloji çərçivəyə baxmayaraq bədii həssaslıqla əks olunmuşdur. Müstəqillik dövründə isə ədəbiyyat insan hüquqları, gender bərabərliyi, ekoloji problemlər və sosial bərabərlik kimi çağdaş humanitar məsələlərə daha geniş yer vermişdir. Məqalə göstərir ki, Azərbaycan ədəbiyyatı dayanıqlı inkişaf prinsiplərini və sosial ədalət ideyalarını əsrlər boyunca qoruyaraq cəmiyyətin mənəvi inkişafına və sosial tərəqqiyə mühüm töhfə vermişdir.

Açar sözlər: *dayanıqlı inkişaf, sosial ədalət, humanizm, Azərbaycan ədəbiyyatı, gender bərabərliyi, ekoloji motivlər.*

Резюме

Вюсала Асадова

Художественное воплощение идей устойчивого развития и социальной справедливости в азербайджанской литературе

В данной статье рассматривается художественное воплощение идей устойчивого развития и социальной справедливости в азербайджанской литературе, а также анализируется динамика их формирования на различных исторических этапах. Азербайджанская литература на протяжении веков выступала носителем гуманистических ценностей, стремления к социальному равенству и идеалов справедливого общества. В классический период Низами Гянджеви и Физули поэтически выражали идеи справедливого правителя, защиты человеческого достоинства и противостояния угнетению. В эпоху просвещения такие авторы, как Ахундов, Сабир и Мамедкулузаде, подчеркивали необходимость социальных реформ, образования и правовой модернизации, используя критический реализм для изображения общественной несправедливости. В советский период, несмотря на идеологические рамки, темы гуманизма, труда и социальных конфликтов сохраняли свое значение. В период независимости литература обращается к современным гуманитарным проблемам-правам человека, гендерному равенству, экологическим вопросам и социальной справедливости. Исследование показывает, что азербайджанская литература, сохраняя принципы устойчивого развития и идеи социальной справедливости, вносит значительный вклад в духовное развитие общества и содействует социальному прогрессу.

Ключевые слова: устойчивое развитие, социальная справедливость, гуманизм, азербайджанская литература, гендерное равенство, экологические мотивы.

Summary

Vusala Asadova

The literary representation of sustainable development and social justice ideas in azerbaijani literature

This article examines the literary representation of sustainable development and social justice ideas in Azerbaijani literature and analyzes the dynamics of their formation across different historical periods. Azerbaijani literature has long served as a carrier of humanistic values, the pursuit of social equality, and the ideal of a just society. During the classical period, poets such as Nizami Ganjavi and Fuzuli expressed themes of the just ruler, protection of human dignity, and resistance to oppression. In the Enlightenment era, writers like Akhundov, Sabir, and Mammadguluzade emphasized the need for social reforms, education, and legal modernization, employing critical realism to depict social injustice. In the Soviet era, despite ideological constraints, themes of humanism, labor, and social issues remained central. In the period of independence, literature has increasingly addressed contemporary humanitarian issues such as human rights, gender equality, ecological concerns, and social equity. The study demonstrates that Azerbaijani literature, by preserving the principles of sustainable development and social justice, has made a significant contribution to the moral development of society and continues to play a vital role in promoting social progress.

Keywords: sustainable development, social justice, humanism, Azerbaijani literature, gender equality, ecological motifs.

QLOBALLAŞAN DÜNYADA SOSIAL RİFAHIN QORUNMASI VƏ DAYANIQLI INKİŞAFIN SOSIAL ASPEKTLƏRİ

Əfsanə MURADLI*

Açar sözlər: *qloballaşma, sosial rifah, sosial bərabərsizlik, dayanıqlı inkişaf*

Giriş

Sosial rifah insanların yaşayış səviyyəsinin yaxşılaşdırılması, təhsil, səhiyyə, məşğulluq və sosial müdafiə xidmətlərinə çıxışın təmin olunması kimi sahələri əhatə edir. Sosial rifahın qorunması həm dövlət, həm də beynəlxalq qurumlar tərəfindən həyata keçirilir və məqsədi cəmiyyətin hər üzvünün əsas ehtiyaclarının təmin olunması və həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsidir. Dayanıqlı inkişaf — bu, indiki nəsilin ehtiyaclarını ödəyərkən, gələcək nəsillərin ehtiyaclarını təhlükə altına qoymamaq prinsipidir. Hazırda, XXI əsrdə qloballaşmanı dünyada baş verən sosial, iqtisadi və siyasi proseslərin əsas istiqamətverici qüvvəsi kimi qiymətləndirmək mümkündür. Bu fenomen həm müsbət, həm də mənfi istiqamətlərdə sosial rifahın formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərir. Qloballaşmanın müsbət tərəfləri kimi texnologiyanın sürətlə yayılması, informasiya mübadiləsinin artması, beynəlxalq əməkdaşlıq imkanlarının genişlənməsi və iqtisadi inkişafa stimül verilməsi qeyd edilə bilər. Lakin, eyni zamanda qloballaşmanın mənfi təsirləri də ciddi narahatlıq doğurur və dövlətlərin dayanıqlı inkişaf strategiyalarının vacibliyini ön plana çıxarır.

Məqalənin məqsədi qloballaşmanın mənfi təzahürlərini ətraflı şəkildə təhlil edərək, dövlətlərin sosial-iqtisadi dayanıqlılığının təmin edilməsinin əhəmiyyətini vurğulamaqdır. Qloballaşma prosesi dövlətlərə bir sıra sahələrdə — sosial, mədəni, iqtisadi və siyasi sahələrdə — təsir göstərir. Bu təsirlər arasında inkişafın sürətlənməsi və ya geriləməsi, hegemon dövlətlərin təsirinin güclənməsi, iqtisadi və sosial bərabərsizliklərin dərinləşməsi, mədəni homogenləşmə və milli kimliyin zəifləməsi kimi halları qeyd etmək mümkündür.

Xüsusilə inkişaf etməkdə olan dövlətlərdə, Azərbayacanda da qloballaşmanın mənfi nəticələri kəskin bərabərsizliklərin yaranmasına, sosial rifahın qeyri-bərabər şəkildə bölünməsinə və problemlərin meydana çıxmasına səbəb olur. Belə bir vəziyyət beynəlxalq müstəvidə də diqqəti cəlb edir və dövlətləri həm daxili, həm də xarici siyasətdə dayanıqlı inkişaf modelini formalaşdırmağa məcbur edir.

XXI əsrdə qloballaşma həm imkanlar, həm də çağırışlar yaradan kompleks bir proses kimi dəyərləndirilə bilər. Dövlətlərin dayanıqlı inkişafını təmin etmək üçün qloballaşmanın mənfi təsirlərini diqqətlə təhlil etmək, sosial bərabərsizliyi azaltmaq və milli iqtisadi və mədəni strategiyaları gücləndirmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan dövləti sosial rifahın qorunması və dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi sahəsində mühüm strategiyalar həyata keçirir. Güclü sosial müdafiə siyasəti vasitəsilə sosial bərabərsizliyin azaldılmasına nail olur, iqtisadi dirçəlişi və davamlı inkişafı təşviq edir, qloballaşmanın müsbət təsirlərindən səmərəli şəkildə istifadə edir. Beləliklə, Azərbaycan həm qloballaşmanın çağırışlarına çevik cavab verir, həm də sosial və mədəni dayanıqlılığı təmin edən balanslı inkişaf modelini formalaşdırır.

I. Qloballaşmanın sosial rifaha təsiri

Qloballaşma “qlobus” sözündən götürülmüş olub, mənası “küre” deməkdir və müxtəlif obyektlər, subyektlər arasında olan münasibətlərin, əlaqələrin dünya səviyyəsində ümumiləşməsini ifadə edir. Qloballaşma tarixi bir proses olmaqla, yeniliklərin və texnoloji inkişafın nəticəsidir. Bu da özlüyündə bütün sosial münasibətlərdə özünü biruzə verir. Anlayış müxtəlif aspektlərdə izah edilə bilər: iqtisadi, sosial, mədəni, siyasi və texnoloji istiqamətlərdə. Qloballaşma əmək qüvvəsinin hərəkətinin, elmi biliklərin və texnoloji yeniliklərin sürətli

* “Sosial və siyasi fənlər” kafedrası, BAAU,
e-mail: muradliafsana@gmail.com

yayılması kimi təzahür edir. 1980-ci illərdə o, əsasən texnoloji təkmilləşmə və beynəlxalq ticarətdə maliyyə axınlarının asanlaşması ilə səciyyələnirdi. Bu proses müxtəlif ölkələr arasında iqtisadi əlaqələrin və sosial inkişafın güclənməsinə səbəb olmuşdur. Daha sonrakı dövrlərdə qloballaşma sağlamlıq, təhsil, ekologiya və miqrasiya kimi sahələrdə də müsbət nəticələr doğurmuş, beynəlxalq əməkdaşlığı genişləndirmiş, dünya səviyyəsində müəyyən aspektlərdə sosial tərəqqiyə nail olunmuşdur. Beləliklə, qloballaşma dövlətlərin sosial rifahının yüksəlməsinə, ictimai sağlamlığa, təhsildə inkluzivliyə, məşğulluğun seçiciliyinin artmasına, əmək bazarının genişlənməsinə, sosial proqramların dəstəklənməsinə, mədəni mübadilə və sosial tolerantlığın inkişafına töhfə vermişdir.

Bununla belə, iqtisadi hegemonizasiya, sosial bərabərsizlik, miqrasiya prosesinin sürətlənməsi, sosial gərginliklərin artması, sosial müdafiə sisteminin müəyyən mənada çatışmazlığı kimi mənfi nəticələr də müşahidə olunur. İqtisadi hegemonizasiya sosial rifahın bərabər paylanmasına mane olur və sosial təbəqələşməni dərinləşdirir. Buna baxmayaraq, inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün qloballaşma xarici bazarlara çıxış, investisiya axını və texnoloji yeniliklərin qəbulu baxımından əhəmiyyətli imkanlar yaradır. Qloballaşma ticarət prosesinin beynəlxalq səviyyədə liberallaşdırılması və mal və xidmət çeşidlərinin kəskin artması, bununla əlaqədar qlobal işçi qüvvəsinə tələbatın yaranması, nəqliyyat xərclərinin düşməsi, kapitalın beynəlxalq nüfuzunun intensivliyinin artması, texnologiyanın, xüsusilə də kommunikasiya texnologiyalarının yayılması ilə nəticələnməklə, bütün dünya ölkələrinin daha sıx integrasiyası kimi təsvir edilə bilər. Nəticədə sosial, mədəni, iqtisadi, siyasi transformasiyaların baş verməsi də labüdləşir. Bu transformasiyalar aspektindən izah etsək, qloballaşan mədəni məkanın səciyyəvi xüsusiyyətləri kimi aşağıdakı amilləri göstərmək olar: iqtisadi, siyasi, sosial və mədəni əlaqələrin sərhədlərinin genişlənməsi prosesinin intensivləşməsi; soyuq müharibədən sonra yeni tarixi mərhələnin başlanğıcı; dünya iqtisadiyyatının transformasiyası; qeyri-liberal iqtisadi proqramların siyasi demokratizasiya proqramları ilə əlaqələndirməsi nəticəsində amerika dövlət sisteminin üstünlük təşkil etməsi; ortodoks (bir peşənin sabitliyi və ardıcılığı) ideologiyaya; texnoloji inqilab; milli dövlətlərin qlobal problemlərin (demoqrafik, ekoloji, insan hüquqları və nüvə silahının yayılmasının qarşısının alınması) həlli qarşısında acizliyi. (2, s. 22) Artıq bu kontekstdə bir sıra qloballaşmanın mənfi sosial nəticələri qeyd edildi. Xüsusilə qloballaşmanın yaratdığı sosial-iqtisadi hegemonizasiyanın nəticəsi kimi qərb mədəniyyətinin üstünlük təşkil etməsi, yəni iqtisadi güclü ölkələrə miqrant axınlarının nəticəsində yerli mədəni dəyərlərin itməsi və ya qarışması, texnoloji inqilabın, internetin yaratdığı kibertəhlükəsizlik problemləri, əhali artımı və sənayenin sürətli inkişafı ilə ekoloji təhlükəli problemlərin artması və işsizlik, yoxsulluq, dil barrierləri, işçi qüvvəsinin əmək miqrasiyası, resursların, xüsusilə texnoloji resursların bərabər paylanmaması nəticəsində bəzi insanların təhsilə, işə, özünüinkişafa nail ola bilməməsi kəskin şəkildə dünya səviyyəsində müşahidə edilir.

Qloballaşan dünyanın qarşı-qarşıya qaldığı ən ciddi problemlər arasında demoqrafik problemi xüsusi qeyd etmək lazımdır. Dünya əhalisinin sayının sürətlə artımı, yoxsulluq səviyyəsində yaşayanların sayının yüksək olması, təbii fəlakətlər, kütləvi aclıqlar əhali problemini bütün dünya üçün qlobal problemə çevirmişdir. Lakin bunu xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, dünyanın inkişaf etməkdə olan ölkələri kimi, inkişaf etmiş ölkələri üçün də əhali problemi eyni şəkildə aktualdır. Bu problem inkişaf etmiş ölkələrdə depopulyasiya prosesi və miqrasiyanın sürətlənməsinin yaratdığı problemlər şəklində təzahür edir. (1, s. 7) Bu səbəbdəndir ki, dünya əhali problemlərini sosial rifahın qorunması və dayanıqlı inkişafın sosial aspektlərini nizamlayan strategiyalarla tənzimləməyə çalışır. İstər miqrantların hüquqlarının qorunması, istərsə də yerli vətəndaşların maddi, mənəvi, mədəni hüquq və dəyərlərinin müdafiəsi ön plana çəkilir və proses bütün dünya ölkələrinin eyni zamanda addımlamasıyla daha davamlı sosial rifahın təşkilini təmin edəcəkdir. Yeni dünya düzənində ziddiyyətlərin aradan qaldırılması məqsədilə rəqabətqabiliyyətli və dayanıqlı iqtisadiyyatın formalaşdırılması prioritet istiqamət kimi müəyyən edilir. Bunun nəticəsində dövlət vətəndaşlarının sosial hüquq və mənafeələrinin qorunması yolu ilə dayanıqlı inkişaf və sosial ədalətin təmin olunmasına nail olmağa çalışır.

Ümumilikdə qloballaşmanın fəsadlarını avantaja çevirmək və ya aradan qaldırmaq üçün dövlətlər xüsusi siyasət həyata keçirməli olurlar. Qloballaşmanın üstünlükləri və perspektivləri inkişaf etmiş ölkələrə nisbətən az inkişaf etmiş ölkələr üçün qeyri-bərabər paylanmışdır ki, bu da dünya miqyasında sosial və iqtisadi qeyri-sabitliyə, məşğulluq problemlərinə, resursların ədalətsiz bölgüsünə, yoxsulluğa və əhali arasında çətinliklərə səbəb olur. Qloballaşma nəticəsində bir çox dövlətlərin sosial-iqtisadi siyasət prioritetləri dəyişmişdir. Hökumətlər ixrac potensialını artırmağa və xarici kapital üçün daha cəlbedici investisiya mühiti yaratmağa məcbur olurlar. Lakin bu proses inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün müəyyən mənfi nəticələr doğurur. Belə ki, sosial rifah xərclərində azalma, dövlət investisiyalarında geriləmə və dövlətin büdcə gəlirləri və xərcləri vasitəsilə iqtisadiyyata təsir göstərmək üçün həyata keçirdiyi siyasətdə sərt məhdudiyyətlər müşahidə olunur. Dövlətlər beynəlxalq bazarda rəqabət qabiliyyətini qorumaq üçün bəzən valyutalarını ucuzlaşdırmağa, vergi dərəcələrini azaltmağa və sosial xərcləri ixtisar etməyə məcbur qalırlar. Dövlət vergi dərəcələrini azaltdıqda büdcəyə yığılan vəsait az olduğuna görə vətəndaşların sosial rifahını artırmaq üçün sosial proqramlara vəsait çatışmır. Qloballaşma iqtisadiyyata vurduğu zərərle dolayısi yolla sosial rifaha təsir edir. Qloballaşma liberallaşma ilə əlaqəli olaraq da rifah dövlətinə müxtəlif yollarla təsir edir. Qloballaşmanın təsiri altında bir çox dövlətlər mövcud siyasət tədbirlərini kökündən dəyişdirməli olur. Qloballaşma həmçinin milli dövlət çərçivəsində irəli sürülən bir sıra siyasət tədbirlərini qorumağı qeyri-mümkün edir. (3, s. 1179) Beləliklə, qloballaşma sosial rifahın strukturunda, sosial bərabərlik və sosial müdafiə mexanizmlərində mühüm transformasiyalara səbəb olur.

II. Azərbaycanın qloballaşma kontekstində sosial dayanıqlı inkişaf strategiyaları

Qloballaşmanın təsirlərinin tənzimlənməsi məqsədilə Azərbaycan dövləti həm daxili, həm də xarici siyasət istiqamətində fəaliyyət göstərir. Xarici siyasət BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Konsepsiyası çərçivəsində formalaşdığı halda, daxili siyasətdə bu konsepsiyanın prinsipləri milli məqsədlərin müəyyənləşdirilməsində əsas istiqamət kimi qəbul edilir. Qloballaşma Azərbaycan üçün həm xarici investisiya, yeni bazarlar, bilik transferi, işçi qüvvəsi, məşğulluqda çevikliyin artması, əmək bazarının genişlənməsi kimi fərsətlər, həm də kəskin stratifikasiya və iqtisadiyyatın sosial rifahı tam təmin edə bilməməsi kimi sosial risklər daşıyır. Dayanıqlı inkişaf strategiyası bu iki istiqaməti birləşdirərək, həm fərsətləri, həm də sosial riskləri nəzərə alaraq strategiya yaratmağı nəzərdə tutur.

Azərbaycan dövləti son illərdə dayanıqlı inkişaf strategiyasını həyata keçirməklə bu mənfi tendensiyaların təsirini azaltmağa nail olmuşdur. “Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” sənədində sosial rifahın gücləndirilməsi, əhəlinin rifah səviyyəsinin artırılması və iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi əsas istiqamətlər kimi müəyyən edilmişdir. Bu strategiya qloballaşmanın çağırışlarına adaptasiya olunmuş milli inkişaf modelini formalaşdırır və sosial bərabərliyi təmin etməyə yönəlmişdir. Burada nəzərdə tutulan sosial aspektli prioritetlər rəqabətə davamlı insan kapitalı, çevik əmək bazarı, sosial müdafiə və inkluziv, dinamik, sosial ədalətə əsaslanan rifah sistemi, davamlı iqtisadi artım, daxili və xarici təsirlərə dayanıqlıq formalaşdırmaqdır.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının 2015-ci ildə qəbul etdiyi “2030-cu ilədək Dayanıqlı İnkişaf Gündəliyi” sənədində 2030-cu ilədək hər yerdə ifrat yoxsulluğa son qoyulmasını, milli anlayışlara uyğun olaraq yoxsulluğun bütün formalarında yaşayan kişilərin, qadınların və uşaqların xüsusi çəkisinin ən azı yarıya qədər azaldılmasını, milli səviyyədə hamı üçün sosial müdafiə sistemlərinin tətbiqi və müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsini, habelə yoxsul və aztəminatlıların əhəmiyyətli dərəcədə sosial müdafiə sistemləri ilə əhatəsini nəzərdə tutur. Bu da, öz növbəsində yoxsulluğa son qoymağa yönələn proqramların və siyasətlərin həyata keçirilməsini, habelə yoxsullara yönələn və gender məsələlərinə həssaslıqla yanaşılan strategiyalar əsasında güclü siyasi çərçivələrin yaradılmasını zəruri edir. (4 s. 9) Sosial müdafiə sistemi əhəlinin dövlətdən asılı olaraq deyil, müstəqil iqtisadi təminat əldə etməsini təşviq etməyə fəokslanır. Dövlətin strategiyasında məşğulluq xüsusi yer tutur, hansı ki, işsizliyin qarşısının alınması və ixtisasıyönlü iş yerlərinin

açılması əsas vəzifələrindəndir. İşsizlik əmək qabiliyyətli əhəlinin müəyyən hissəsinin öz iş qüvvəsini tətbiq edə bilmədiyini əks etdirən sosial-iqtisadi hadisədir. Həmin sosial-iqtisadi hadisənin aradan qaldırılması dövlətin sosial müdafiəsinə ehtiyacı olan kateqoriyaların sayını azalda bilər və dövlətin yükü azalır.

Sosial rifahının yüksəldilməsinə ehtiyacı olan kateqoriyalardan biri də yoxsul şəxslərdir. Dayanıqlı inkişaf məqsədləri açıqlığa son qoyulmasını və hamının il boyu təhlükəsiz və kifayət qədər ərzağa əlverişliliyinin təmin edilməsini, 5 yaşadək uşaqlarda inkişafdan qalma halları ilə bağlı vacib məsələlərin həllini nəzərdə tutur. Belə çağırışlara adekvat cavab vermək torpağa, digər istehsal resurslarına, müvafiq biliklərə və maliyyə xidmətlərinə təhlükəsiz və bərabər çıxışın təmin edilməsi yolu ilə ərzaq məhsulları istehsal edən kiçik istehsalçıların, xüsusilə də qadınların, ailə kəndli təsərrüfatlarının, fermerlərin və balıqçılıq təsərrüfatlarının məhsuldarlığının və gəlirlərinin ikiqat artırılması, ərzaq malları bazarlarında ərzağın qiymətində baş verən kəskin dəyişkənliklərin məhdudlaşdırılması üçün ərzaq ehtiyatlarına dair informasiyaya vaxtlı-vaxtında çıxış imkanının təmin edilməsi ilə mümkündür. (5, s. 22)

Qlobal mühitdə texnoloji tərəqqinin üstünlüklərindən istifadə edərək ictimai səhiyyə ilə bağlı insan sağlamlığının yaxşılaşdırılması, ana və uşaq ölümünün azaldılması, ömür uzunluğunun artırılması və yoluxucu xəstəliklərə qarşı mübarizə, reproduktiv sağlamlıq məsələləri milli strategiyalarda yer alır, əsas dərman preparatları və peyvəndlərə çıxış imkanı, erkən xəbərdarlıq və səhiyyə risklərinin idarə olunması, səhiyyənin maliyyələşməsi və səhiyyə sahəsində kadr potensialının artırılması əsas hədəflərdən hesab olunur.

Keyfiyyətli təhsil dayanıqlı inkişafın fundamentidir. Belə ki, inklüziv təhsilə çıxış həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına, eyni zamanda ən mühüm problemlərin həlli üçün innovasiyaların geniş tətbiqinə əsas dəstək ola bilər. Hal-hazırda məktəbyaşlı uşaq və yeniyetmələrin bir qismi hələ də təhsilə çıxış imkanlarını əldə edə bilməmişdir. Qloballaşma şəraitində texnologiyanın sürətli inkişafına baxmayaraq, müəllimlərin bilik və bacarıqlarının, eyni zamanda tədris mühitinin arzuolunan səviyyədə olmaması, resursların bərabər paylanmaması səbəbindən, hələ də keyfiyyətli təhsilə hamı üçün bərabər çıxış imkanlarının təmin edilməsinə nail olunmamışdır. Bu baxımdan universal təhsil məqsədlərinə nailolma istiqamətində uğurlu addımlar atmaq üçün daha çox səy göstərmək lazımdır. Davamlı inkişafın məqsədləri hamının təhsilə azad, bərabər çıxış imkanının, bütün gənclərin və böyüklərin savadlanmasının, təhsildə gender bərabərsizliyinin aradan qaldırılmasını, məşğulluq, layiqli əmək və sahibkarlıq fəaliyyəti üçün məqbul texniki və peşə vərdişlərinə malik olan gənclərin və yetkin şəxslərin sayının əhəmiyyətli dərəcədə artırılmasını, fərdi həyat tərzinin, insan hüquqlarının, gender bərabərliyinin, sülh və mədəniyyətin, həmçinin zorakılığa qarşı mübarizənin təşviq edilməsini nəzərdə tutur. Bu da, öz növbəsində, uşaq, əlillik və gender məsələlərinə həssas yanaşılan, hamı üçün təhlükəsiz, inklüziv və effektiv təlim-tədris mühitinə malik təhsil müəssisələrinin yaradılmasını, ali təhsildə, o cümlədən peşə təlimi və elmi proqramlar sahəsində təqaüdlərin həcmində qlobal səviyyədə əhəmiyyətli dərəcədə artırılmasını zəruri edir.

Qlobalizasiya şəraitində Azərbaycan iqtisadiyyatı dünya iqtisadiyyatının tərkib hissəsi olaraq qlobal sosial-iqtisadi proseslərdən, böhranlardan və tendensiyalardan təsirlənir. Müasir sosial və iqtisadi münasibətlərdə istehsalın davamlılığının təmin olunması və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, yerli tələblər nəzərə alınmaqla beynəlxalq tendensiyalara uyğun sosial rifahın formalaşdırılması üçün vacib məsələdir. Hazırkı şəraitdə dövlət idarəetməsi üçün əsas problem sosial rifahın təmin olunmasıdır; bu, qlobal çağırışların sosial siyasət, müdafiə və təminat mexanizmlərində nəzərə alınmasını tələb edir. Beləliklə, Azərbaycan qloballaşmanın yaratdığı mənfi təzahürləri aradan qaldırmaq və ölkələrin qarşılıqlı əməkdaşlığını təmin etmək məqsədilə BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Konsepsiyasına uyğun olaraq Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinin (DİM) həyata keçirilməsini öz Milli Prioritet Strategiyasının əsas istiqamətlərindən biri kimi müəyyən etmişdir. Bu məqsədlə Azərbaycan dövləti təhsil, səhiyyə, məşğulluq, sosial müdafiə və digər sahələrdə mövcud problemlərin aradan qaldırılmasına yönəlmiş sosial-iqtisadi proqramlar həyata

keçirir. Nəticədə, əhalinin sosial rifahının yüksəldilməsi, bərabər imkanların təmin edilməsi və inklüziv cəmiyyətin formalaşdırılması ölkənin dayanıqlı inkişaf siyasətinin başlıca prioritetlərindən birinə çevrilmişdir.

Nəticə

Müasir dövrdə qloballaşma həm imkanlar, həm də çağırışlar yaradan kompleks bir proses kimi çıxış edir. Onun müsbət tərəfləri — texnologiyanın sürətli yayılması, beynəlxalq əməkdaşlıq imkanlarının genişlənməsi, iqtisadi inkişafın stimullaşdırılması və mədəni mübadilənin artması — sosial rifahın yüksəldilməsi və dayanıqlı inkişaf üçün əlverişli şərait yaradır. Lakin qloballaşmanın mənfi təzahürləri, xüsusilə iqtisadi hegemonizasiya, sosial bərabərsizlik, miqrasiya və yerli mədəni dəyərlərin zəifləməsi, inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün sosial problemlərin dərinləşməsinə səbəb olur. Bu baxımdan dövlətlərin dayanıqlı inkişaf strategiyaları hazırlaması və sosial rifahı qorumaq üçün məqsədyönlü siyasət həyata keçirməsi vacibdir.

Azərbaycan təcrübəsi göstərir ki, qloballaşmanın mənfi təsirlərinin idarə olunması, milli inkişaf prioritetlərinə uyğun sosial-iqtisadi proqramların həyata keçirilməsi və BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə inteqrasiya olunmuş strategiyalar vasitəsilə mümkündür. Sosial müdafiə sistemlərinin gücləndirilməsi, inklüziv təhsilə çıxışın təmin olunması, məşğulluğun artırılması və yoxsulluğun azaldılması istiqamətində aparılan tədbirlər ölkədə sosial bərabərliyi yüksəldir və dayanıqlı inkişafın əsasını formalaşdırır.

Beləliklə, Azərbaycan nümunəsi göstərir ki, qloballaşmanın gətirdiyi çağırışlara çevik cavab vermək, sosial rifahın qorunmasını prioritetləşdirmək və milli iqtisadi, mədəni və sosial strategiyaları gücləndirmək mümkündür. Dövlətin məqsədyönlü fəaliyyəti nəticəsində qloballaşmanın mənfi təsirləri azaldılır, əhalinin həyat səviyyəsi yüksəldilir və inklüziv, dayanıqlı və rəqabətə davamlı cəmiyyətin formalaşması təmin olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Rzayev, A.Ə. Abdullayev, M.Q. Novruzova, G.T. Məmmədova, A.Ə. Quliyeva, S.Z. Paşayeva, U.M.. Dünya azərbaycanlıları: tarix və müasirlik. IV buraxılış. Bakı-“AVROPA” nəşriyyatı-2015.-7 s.
2. Əliyeva, Y. Qloballaşma sosio-mədəni realıq kimi, “Qarapapaqlar”.-2014.-№ 11(87).-22 s.
3. Raushan, R. Globalization and its Effect Upon the Welfare State, -1179 s, <https://doi.org/10.10000/IJLMH.117183>
4. Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri/ Tahir Budaqov- Bakı – 2021, 9 s.
5. Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri/ Tahir Budaqov- Bakı – 2021, 22 s.
6. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” Prezidentin Sərəncamı, 2021-cil il 2 fevral, <https://president.az/az/articles/view/50474>.
- 7.

Xülasə

Muradlı Əfsanə

Qloballaşan dünyada sosial rifahın qorunması və dayanıqlı inkişafın sosial aspektləri

Məqalədə qloballaşmanın sosial rifaha təsiri və bu prosesin Azərbaycan kontekstində dayanıqlı inkişaf strategiyaları təhlil olunur. Qloballaşma nəticəsində dövlətlər arasında qarşılıqlı iqtisadi, sosial və mədəni asılılığın artması, texnologiyanın sürətli inkişafı və informasiya axınının genişlənməsi sosial rifahın formalaşmasında mühüm rol oynayır. Qloballaşmanın müsbət tərəfləri kimi innovasiyaların sürətlə yayılması, təhsilə və səhiyyə xidmətlərinə çıxış imkanlarının artması, əmək bazarının genişlənməsi və beynəlxalq əməkdaşlıq vasitəsilə iqtisadi inkişafın stimullaşdırılması qeyd edilir. Bununla yanaşı, qloballaşmanın mənfi nəticələri də sosial rifahın sabitliyinə təsir göstərir. İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında gəlir bərabərsizliyinin dərinləşməsi, sosial müdafiə sistemlərinin qeyri-bərabər inkişafı, resursların ədalətsiz bölgüsü və sosial təbəqələşmənin artması kimi problemlər sosial ədalət prinsiplərinin həyata keçirilməsini çətinləşdirir. Bu proses, xüsusilə də kiçik və orta gəlirli ölkələrdə sosial rifahın maliyyə dayanıqlılığı üçün yeni çağırışlar yaradır. Qloballaşmanın iqtisadi, ekoloji və sosial təsirləri milli siyasətlərin yenilənməsini və dövlətlərin daha çevik sosial strategiyalar qəbul etməsini zəruri edir.

Qloballaşan mühitdə dövlətlər sosial rifah sistemlərinin effektivliyini qorumaq, sosial bərabərliyi təmin etmək və insan kapitalının inkişafını təşviq etmək məqsədilə müxtəlif sosial-iqtisadi strategiyalar formalaşdırırlar. Azərbaycan dövləti də bu istiqamətdə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə uyğun siyasət həyata keçirir. Ölkədə yoxsulluğun azaldılması, əhalinin rifah səviyyəsinin yüksəldilməsi, məşğulluğun artırılması, sosial müdafiə sisteminin təkmilləşdirilməsi, rəqabətə davamlı insan kapitalının formalaşdırılması və davamlı iqtisadi artımın təşkili istiqamətində ardıcıl islahatlar aparılır.

Eyni zamanda, sosial rifahın uzunmüddətli davamlılığını təmin etmək üçün inklüziv iqtisadi artım, regional bərabərliyin gücləndirilməsi, ekoloji balansın qorunması və təhsil-səhiyyə sahələrində bərabər imkanların yaradılması kimi istiqamətlərə xüsusi diqqət yetirilir. Beləliklə, qloballaşma şəraitində Azərbaycan sosial rifah siyasətini beynəlxalq tendensiyalarla uzlaşdıraraq dayanıqlı inkişaf modelini formalaşdırmağa yönəlmişdir. Bu yanaşma ölkənin sosial-iqtisadi sabitliyini gücləndirməklə yanaşı, qlobal sistemdə rəqabət qabiliyyətini artırır və vətəndaşların həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edir.

Açar sözlər: *qloballaşma, sosial rifah, sosial bərabərsizlik, dayanıqlı inkişaf.*

Резюме

Мурадлы Афсана

Сохранение социального благосостояния в условиях глобализации и социальные аспекты устойчивого развития

В статье анализируется влияние глобализации на социальное благосостояние и рассматриваются стратегии устойчивого развития в контексте Азербайджана. Глобализация, сопровождающаяся ростом взаимной экономической, социальной и культурной зависимости между государствами, стремительным развитием технологий и расширением информационных потоков, играет важную роль в формировании социального благосостояния. К положительным сторонам глобализации относятся быстрое распространение инноваций, расширение доступа к образованию и здравоохранению, развитие рынка труда и стимулирование экономического роста посредством международного сотрудничества.

В то же время глобализация оказывает и негативное воздействие на стабильность социального благосостояния. Углубление неравенства доходов между развитыми и развивающимися странами, неравномерное развитие систем социальной защиты, несправедливое распределение ресурсов и усиление социальной стратификации затрудняют реализацию принципов социальной справедливости. Этот процесс создает новые вызовы для финансовой устойчивости систем социального обеспечения, особенно в странах с низким и средним уровнем дохода. Экономические, экологические и социальные последствия глобализации требуют обновления национальных политик и разработки более гибких социальных стратегий.

В условиях глобализации государства формируют различные социально-экономические стратегии, направленные на сохранение эффективности систем социального обеспечения, обеспечение социальной справедливости и развитие человеческого капитала. Азербайджан осуществляет политику, согласованную с Целями устойчивого развития Организации Объединённых Наций. В стране проводятся последовательные реформы, направленные на снижение уровня бедности, повышение уровня благосостояния населения, развитие занятости, совершенствование системы социальной защиты, формирование конкурентоспособного человеческого капитала и обеспечение устойчивого экономического роста.

Одновременно особое внимание уделяется обеспечению долгосрочной устойчивости социального благосостояния через инклюзивный экономический рост, укрепление регионального равновесия, сохранение экологического баланса и создание равных возможностей в сферах образования и здравоохранения. Таким образом, Азербайджан, адаптируя социальную политику к международным тенденциям, формирует собственную модель устойчивого развития. Этот подход способствует укреплению социально-экономической стабильности страны, повышению её конкурентоспособности в глобальной системе и улучшению качества жизни граждан.

Ключевые слова: *глобализация, социальное благосостояние, социальное неравенство, устойчивое развитие.*

Summary

Muradli Afsana

Preserving social welfare in a globalized world and the social aspects of sustainable development

The article analyzes the impact of globalization on social welfare and examines sustainable development strategies in the context of Azerbaijan. Globalization, characterized by increasing economic, social, and cultural

interdependence among states, rapid technological progress, and the expansion of information flows, plays a crucial role in shaping social welfare. The positive aspects of globalization include the rapid spread of innovations, improved access to education and healthcare services, the expansion of the labor market, and the stimulation of economic growth through international cooperation.

At the same time, globalization also has negative effects on the stability of social welfare. The deepening income inequality between developed and developing countries, the unequal development of social protection systems, the unfair distribution of resources, and the intensification of social stratification complicate the realization of social justice principles. This process creates new challenges for the financial sustainability of social welfare systems, especially in low- and middle-income countries. The economic, environmental, and social impacts of globalization necessitate the renewal of national policies and the adoption of more flexible social strategies by governments.

In the globalized environment, countries develop various socio-economic strategies aimed at maintaining the effectiveness of social welfare systems, ensuring social equality, and promoting the development of human capital. The Republic of Azerbaijan implements policies aligned with the United Nations Sustainable Development Goals (SDGs). Consistent reforms have been carried out in the country to reduce poverty, improve the welfare level of the population, increase employment, enhance the social protection system, develop competitive human capital, and ensure sustainable economic growth.

At the same time, special attention is given to ensuring the long-term sustainability of social welfare through inclusive economic growth, strengthening regional equality, maintaining ecological balance, and creating equal opportunities in the fields of education and healthcare. Thus, under globalization, Azerbaijan aligns its social welfare policy with international trends and directs its efforts toward forming a sustainable development model. This approach not only strengthens the country's socio-economic stability but also enhances its competitiveness in the global system and contributes to improving the quality of life of its citizens.

Keywords: *globalization, social welfare, social inequality, sustainable development.*

SOSIAL ƏDALƏTİN VƏ DAYANIQLI İNKİŞAFIN PRAKTİK TƏTBİQİ: HUMANİTAR VƏ PSIXOSOSIAL YANAŞMALAR

Gültəkin KNYAZOVA*

Giriş

Müasir dövrdə dayanıqlı inkişaf yalnız iqtisadi və ekoloji göstəricilərlə məhdudlaşmır, həmçinin sosial və humanitar aspektləri də əhatə edir. Sosial ədalət dayanıqlı inkişafın əsas prinsiplərindən biridir, çünki iqtisadi imkanların ədalətli paylanması, təhsil, səhiyyə və sosial müdafiə sistemlərinin təkmilləşdirilməsi cəmiyyətin rifahına birbaşa təsir göstərir. Humanitar yanaşma cəmiyyət daxilində bərabərsizliklərin aradan qaldırılmasını və dayanıqlı sosial inkişafı təmin edir [1, s. 45].

Bu məqalədə dayanıqlı inkişaf və sosial ədalətin humanitar aspektləri, praktik tətbiqi, psixoloji təsirləri və global nümunələri təhlil edilmişdir. Məqalənin məqsədi dayanıqlı inkişaf və sosial ədalətin humanitar və psixoloji tərkibini sistemli şəkildə təqdim etməkdir. Məqalə həmçinin müxtəlif nəzəriyyələr və təcrübələr əsasında icma əsaslı layihələrin, gender bərabərliyi, təhsil və maarifləndirmə proqramlarının effektivliyini qiymətləndirir.

I. Dayanıqlı inkişafın humanitar aspektləri

Dayanıqlı inkişaf anlayışı mövcud nəsillərin ehtiyaclarını qarşılayarkən, gələcək nəsillərin öz ehtiyaclarını qarşılama qabiliyyətini təhlükə altına atmadan inkişafı təmin etməyi nəzərdə tutur. Bu anlayışın əsas sütunları iqtisadi inkişaf, ekoloji balans və sosial ədalətdir. Humanitar aspekt baxımından, dayanıqlı inkişaf insanların həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsini və sosial zəif təbəqələrin müdafiəsini əhatə edir [2, s. 15].

Sosial ədalət prinsipləri fərdlərin və qrupların resurslara və imkanlara bərabər çıxışını təmin edir. Təhsil, səhiyyə və sosial yardımların bərabər təminatı dayanıqlı inkişafın vacib tərkib hissəsidir. Geniş perspektivdə humanitar aspektlər iqtisadi və sosial siyasətlərin planlaşdırılmasına təsir göstərir. İqtisadi resursların ədalətli paylanması, yoxsulluğun azaldılması, vətəndaşların sosial müdafiəsi və təhsil imkanlarının bərabər olması dayanıqlı inkişafın humanitar ölçülərini təşkil edir.

Humanitar yardım, təbii fəlakətlər və böhran vəziyyətlərində insanların həyatını xilas etmək və əsas ehtiyaclarını qarşılamaq məqsədini güdür. Lakin yalnız qısa müddətli yardım dayanıqlı inkişaf yaratmır; uzunmüddətli sosial və iqtisadi strategiyalarla birləşdirilmiş proqramlar daha effektiv olur [3, s. 78].

Global Təcrübə:

Bangladeş və Filippin: Fəlakət riskinin azaldılması üçün icma əsaslı hazırlıq və təcili yardım proqramları tətbiq olunur. Bu yanaşma yalnız təcili yardım deyil, həm də icmaların özünü qoruma qabiliyyətini artırır.

Skandinaviya ölkələri: Sosial inklüzivlik və bərabər imkanlar dayanıqlı inkişaf prinsipləri ilə birləşdirilmişdir. Dövlət proqramları və qeyri-hökumət təşkilatlarının layihələri icma əsaslı sosial dəstək sistemlərinə inteqrasiya olunmuşdur.

Azərbaycan Konteksti:

Dövlət və qeyri-hökumət təşkilatları yerli icmaların ehtiyaclarını nəzərə alaraq sosial proqramlar həyata keçirir. Bu layihələr icma iştirakını artırır və proqramların davamlılığını təmin edir [4, s. 34]. Sosial ədalət təşəbbüsləri insanların altruist və məsuliyyətli davranışlarını artırır, stressi azaldır və ümumi rifahı yüksəldir. Təhsil və maarifləndirmə bu prosesi gücləndirir, empatiya və sosial məsuliyyət bacarıqlarını inkişaf etdirir [5, s. 27]. Psixoloji baxımdan, humanitar layihələr insanların özünü dəyərli hiss etməsini təmin edir. Sosial bərabərlik və dəstək proqramları fərdlərin psixososial sağlamlığını gücləndirir, icmaların bir-birinə dəstək sistemi yaratmasına yardım edir. Uşaqlar və gənclər üçün icma əsaslı layihələr onların sosial və emosional inkişafını stimullaşdırır, cəmiyyətin dayanıqlılığını artırır.

* müəllim,

e-mail: yusifligultekin28@gmail.com

Tel: +994 50 891 65 45

II. Sosial və emosional aspektlər

Dayanıqlı inkişaf və sosial ədalət yalnız iqtisadi və humanitar aspektləri əhatə etmir, həm də fərdlərin sosial və emosional rifahına birbaşa təsir göstərir. Sosial baxımdan, icma əsaslı layihələr və sosial siyasətlər fərdlərin sosial bağlılığını artırır, əməkdaşlıq və empatiya bacarıqlarını inkişaf etdirir. İnsanlar icma daxilində qarşılıqlı dəstək sistemləri qurduqda, cəmiyyətin ümumi dayanıqlılığı yüksəlir.

Emosional aspektlər fərdlərin gündəlik həyatda yaşadığı stress və psixoloji gərginliyi azaltmaqla yanaşı, onların özünü dəyərli və cəmiyyət üçün faydalı hiss etməsini təmin edir. Humanitar layihələr və sosial yardım proqramları insanların motivasiyasını artırır, altruist davranışları təşviq edir və icma üzvləri arasında emosional bağların güclənməsinə xidmət edir.

Psixoloji nəzəriyyələrdən istifadə:

- **Freydin psixanalitik nəzəriyyəsi** fərdlərin emosional vəziyyətinin və sosial davranışlarının erkən uşaqlıq təcrübələrindən təsirləndiyini vurğulayır. Bu baxımdan, icma əsaslı layihələr və sosial dəstək proqramları uşaqlar və gənclər üçün sağlam psixoloji inkişaf mühitini təmin edir.

- **Eriksonun psixososial inkişaf nəzəriyyəsi** sosial münasibətlərin və fərdi inkişaf mərhələlərinin cəmiyyətin rifahına necə təsir etdiyini göstərir. Sosial ədalət və inklüziv proqramlar fərdlərin kimlik hissini gücləndirir, sosial bacarıqlarını inkişaf etdirir və emosional sabilliyi artırır.

- **Diener və Seligmanın xoşbəxtlik və rifah nəzəriyyəsi** insanların subyektiv rifahının sosial dəstək, icma iştirakçılığı və bərabər imkanlarla birbaşa bağlı olduğunu göstərir. Humanitar təşəbbüslər fərdlərin emosional vəziyyətini yaxşılaşdırmaqla, ümumi sosial rifahı artırır.

Gələcək perspektivlər:

- İcma əsaslı və inklüziv yanaşmaların gücləndirilməsi yerli icmaların qərarvermə prosesinə aktiv cəlb olunmasını təmin edir və sosial bağlılığı artırır.

- Təhsil və maarifləndirmə sosial məsuliyyət və empatiya bacarıqlarını inkişaf etdirir, gənclərin məsuliyyətli və sosial baxımdan həssas fərdlər kimi yetişməsinə xidmət edir.

- Psixososial dəstək tədbirlərinin proqramlara integrasiyası, fərdlərin stress səviyyəsini azaldır, emosional sabilliyi artırır və uzunmüddətli sosial dayanıqlılığa töhfə verir.

Beləliklə, sosial və emosional aspektlər dayanıqlı inkişafın və sosial ədalətin ayrılmaz hissəsi kimi cəmiyyətin və fərdlərin uzunmüddətli rifahına xidmət edir. İcma əsaslı layihələr, təhsil təşəbbüsləri və psixososial dəstək proqramları həm fərdlərin emosional sağlamlığını, həm də cəmiyyətin dayanıqlılığını gücləndirir.

III. Psixoloji təsirlər və humanitar yanaşma

Humanitar təşəbbüslər yalnız maddi və sosial dəstək göstərməklə kifayətlənmir, eyni zamanda fərdlərin psixoloji rifahına da əhəmiyyətli təsir göstərir. Psixoloji təsirlər həm fərdlərin özünü qiymətləndirməsi, həm də sosial münasibətlərinə təsir edir. Humanitar layihələr, xüsusən də icma əsaslı proqramlar, iştirakçılara özünü dəyərli hiss etmə imkanını verir və fərdlərin mənəvi vəziyyətini yaxşılaşdırır.

Psixoloji təsirlər və nəzəriyyələr:

- **Freydin psixanalitik nəzəriyyəsi** fərdlərin davranışlarının və emosional reaksiyalarının erkən uşaq yaşlarından formalaşdığını vurğulayır. Humanitar təşəbbüslər uşaqlara və gənclərə sosial dəstək və təhlükəsiz mühit təqdim edərək, onların emosional sabilliyinin formalaşmasına kömək edir.

- **Maslouyun ehtiyaclar nəzəriyyəsi** insanların sosial və psixoloji ehtiyaclarının qarşılanmasının motivasiyaya təsirini göstərir. Humanitar yardımlar və sosial dəstək proqramları yalnız əsas ehtiyacları təmin etmir, həm də fərdlərin özünü reallaşdırma potensialını inkişaf etdirir.

- **Banduranın sosial öyrənmə nəzəriyyəsi** insan davranışlarının müşahidə və qarşılıqlı təsir vasitəsilə öyrənildiyini göstərir. İcma əsaslı layihələr və əməkdaşlıq mühiti fərdlərə sosial bacarıqları öyrənmək və empatiya bacarıqlarını inkişaf etdirmək imkanı verir.

- **Diener və Seligmanın xoşbəxtlik və rifah nəzəriyyəsi** fərdlərin sosial əlaqələr və bərabər imkanlarla birbaşa bağlı olan subyektiv rifahını vurğulayır. Humanitar təşəbbüslər və sosial yardımlar, fərdlərin emosional vəziyyətini yaxşılaşdırır, stressi azaldır və psixososial dayanıqlığı gücləndirir.

Humanitar yanaşmanın psixoloji əhəmiyyəti:

1.Özünü dəyərli hiss etmə: Fərdlər icma layihələrində iştirak etdikdə, öz töhfələrinin cəmiyyət üçün əhəmiyyətini görür və mənəvi məmnuniyyət əldə edir.

2.Stressin azaldılması: Humanitar yardımlar və sosial dəstək proqramları fərdlərin qarşılaşdığı sosial və iqtisadi təzyiqləri azaldır, emosional sabitliyə töhfə verir.

3.Psixososial bacarıqların inkişafı: İcma əsaslı layihələr fərdlərin əməkdaşlıq, ünsiyyət və problem həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirir.

4.Empatiya və sosial məsuliyyət: Humanitar təşəbbüslər insanların altruist davranışlarını təşviq edir və cəmiyyət daxilində sosial məsuliyyət hissini gücləndirir.

Gələcək perspektivlər:

- Psixososial dəstək tədbirlərinin sistemli şəkildə layihələrə inteqrasiyası, cəmiyyətin uzunmüddətli dayanıqlığını artırır və fərdlərin emosional rifahını yüksəldir.

- Təhsil və maarifləndirmə proqramları, sosial və psixoloji bacarıqları inkişaf etdirərək gənclərin məsuliyyətli və empatik fərdlər kimi yetişməsinə imkan yaradır.

- Humanitar və sosial proqramların koordinasiya həyata keçirilməsi, fərdlərin psixoloji sabilliyi və cəmiyyətin dayanıqlılığı üçün əsas şərtlərdən biridir.

Beləliklə, psixoloji təsirlər və humanitar yanaşma dayanıqlı inkişaf və sosial ədalətin əsas komponenti kimi cəmiyyətin rifahına xidmət edir. Fərdlərin psixososial rifahının artırılması, həm sosial, həm də emosional aspektləri gücləndirərək icmaların davamlı inkişafına töhfə verir.

İv. Gələcək perspektivlər və tövsiyələr

Dayanıqlı inkişaf və sosial ədalət proqramlarının gələcəkdə uğurlu olması üçün strateji yanaşmaların tətbiqi vacibdir. Humanitar və psixoloji aspektlərin inteqrasiyası, sosial siyasətlərin optimallaşdırılması və icma iştirakının artırılması bu perspektivlərin əsasını təşkil edir.

1. İcma əsaslı və inklüziv yanaşmaların gücləndirilməsi:

Yerli icmaların qərarvermə prosesinə aktiv cəlb olunması proqramların davamlılığını təmin edir. İcma üzvlərinin ehtiyac və prioritetlərinə uyğun layihələrin hazırlanması, iştirakçıların motivasiyasını artırır və icma sahibkarlığını dəstəkləyir. Bununla yanaşı, icma əsaslı layihələr fərdlər arasında sosial bağlılığı gücləndirir və kollektiv məsuliyyət hissini inkişaf etdirir.

2. Texnologiya və innovasiyaların inteqrasiyası:

Digital texnologiyalar və innovativ alətlər vasitəsilə resursların effektiv paylanması və layihələrin monitorinqi mümkün olur. Məsələn, onlayn platformalar vasitəsilə humanitar yardımların təyinatı, icmaların ehtiyacları və layihələrin qiymətləndirilməsi daha şəffaf və sürətli həyata keçirilə bilər. Bu, dayanıqlı inkişaf proqramlarının səmərəliliyini artırır və qlobal təcrübələrin lokal şəraitə adaptasiyasına imkan yaradır.

3. Təhsil və maarifləndirmənin artırılması:

Dayanıqlı inkişaf və sosial ədalət anlayışlarının məktəblərdə və universitetlərdə dərslik və proqramlara daxil edilməsi gənclərin məsuliyyətli və empatik fərdlər kimi yetişməsinə kömək edir. Təhsil və maarifləndirmə, həmçinin gender bərabərliyini təşviq edərək sosial ədalətin daha geniş yayılmasına xidmət edir. İctimaiyyətin bu sahələrdə məlumatlandırılması, insanları sosial məsuliyyət və altruist davranışlar üçün təşviq edir.

4. Psixososial dəstəyin sistemləşdirilməsi:

Sosial və humanitar layihələr yalnız iqtisadi yardım göstərməklə kifayətlənməməli, fərdlərin psixoloji rifahını artıran tədbirləri də əhatə etməlidir. Stressin azaldılması, icma dəstəyinin təşviqi və fərdlərin özünü dəyərli hiss etməsi proqramların effektivliyini artırır. Psixososial dəstək tədbirlərinin integrasiyası, cəmiyyətin uzunmüddətli dayanıqlılığını təmin edir və insan kapitalının inkişafına töhfə verir.

5. Gender bərabərliyi və sosial inklüzivlik:

Qadın və gənclərin iqtisadi, təhsil və sosial imkanlara çıxışı, dayanıqlı inkişafın ön şərtlərindən biridir. Gender balansını təmin edən proqramlar, sosial ədaləti təşviq edir və icmalarda bərabər imkanların yaranmasına şərait yaradır. Sosial inklüzivlik, müxtəlif etnik və sosial qrupların layihələrdə iştirakını təmin edərək, cəmiyyət daxilində qarşılıqlı anlaşmanı gücləndirir.

6. Dayanıqlı humanitar yardım mexanizmlərinin qurulması:

Fəlakət və böhran vəziyyətlərində yalnız təcili yardım deyil, həm də uzunmüddətli sosial və iqtisadi dəstək proqramları həyata keçirilməlidir. Bu mexanizmlər icmaların özünü qoruma bacarığını və adaptasiya potensialını artırır, həmçinin gərgin vəziyyətlərdə sosial və psixoloji dayanıqlılığı təmin edir.

7. Monitoring və qiymətləndirmə:

Dayanıqlı inkişaf və humanitar layihələr mütəmadi olaraq qiymətləndirilməli, uğurlu təcrübələr sistemləşdirilməli və geniş miqyasda tətbiq olunmalıdır. Qiymətləndirmə nəticələri proqramların effektivliyini artırır, problemləri aşkar edir və gələcək strategiyaların formalaşdırılmasına kömək edir.

Nəticə:

Gələcək perspektivlər göstərir ki, dayanıqlı inkişaf və sosial ədalət yalnız iqtisadi və sosial sahələrdə deyil, həm də psixoloji və humanitar aspektlərdə integrasiya olunmalıdır. İcma əsaslı yanaşmalar, təhsil və maarifləndirmə, texnologiya və innovasiyalar, psixososial dəstək və gender bərabərliyi kimi strategiyalar, fərdlərin və cəmiyyətin uzunmüddətli dayanıqlılığını təmin edir. Bu yanaşma, həm fərdlərin psixososial rifahını yüksəldir, həm də cəmiyyətin ümumi inkişafına xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Brundtland, G. H. (1987). *Our Common Future*. Oxford University Press.
2. Sen, A. (1999). *Development as Freedom*. Oxford University Press.
3. Sachs, J. D. (2015). *The Age of Sustainable Development*. Columbia University Press.
4. World Bank & Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi (2021). *Sosial və İqtisadi Göstəricilər*.
5. Diener, E., & Seligman, M. E. P. (2004). *Beyond Money: Toward an Economy of Well-Being*. Psychological Science.
6. Rawls, J. (1971). *A Theory of Justice*. Harvard University Press.
7. United Nations. (2015). *Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development*.
8. United Nations Development Programme (UNDP). (2020). *Human Development Report 2020*.
9. International Federation of Red Cross and Red Crescent Societies (IFRC). (2019). *Humanitarian Action in Bangladesh*.
10. World Food Programme (WFP). (2020). *Food Security and Drought in East Africa*.

Xülasə

Gültəkin Knyazova

Sosial ədalətin və dayanıqlı inkişafın praktik tətbiqi: humanitar və psixososial yanaşmalar

Bu məqalədə dayanıqlı inkişaf və sosial ədalətin humanitar və psixoloji aspektləri ətraflı şəkildə təhlil edilmişdir. Sosial ədalət dayanıqlı inkişafın əsas prinsiplərindən biri kimi qiymətləndirilmiş, humanitar yardımın yalnız müvəqqəti deyil, uzunmüddətli sosial

“Dayanıqlı inkişafın milli prioritetləri: rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat, sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət, müasir innovasiyalar və təmiz ətraf mühit” adlı Respublika Elmi Konfransı

və iqtisadi təsirləri vurğulanmışdır. Məqalədə qlobal və yerli nümunələr əsasında praktik tətbiqlər təqdim olunmuş, icma əsaslı layihələrin, gender bərabərliyinin, təhsil və maarifləndirmənin rolu göstərilmişdir. Həmçinin psixoloji aspektlər, yəni sosial ədalət və humanitar təşəbbüslərin insanların davranışı, emosional rifahı və psixososial vəziyyətinə təsiri təhlil edilmişdir. Məqalədə yekun olaraq sosial siyasətlərin təkmilləşdirilməsi, davamlı humanitar yardım mexanizmlərinin qurulması və qlobal təşəbbüslərin yerli şərtlərə adaptasiyası kimi tövsiyələr verilmişdir.

Açar sözlər: *dayanıqlı inkişaf, sosial ədalət, humanitar yardım, psixoloji təsirlər, icma əsaslı layihələr*

Summary

Gultakin Knyazova

The practical application of social justice and sustainable development: humanitarian and psychosocial approaches

This article provides a comprehensive analysis of the humanitarian and psychological aspects of sustainable development and social justice. Social justice is highlighted as a key principle of sustainable development, emphasizing that humanitarian aid should have not only immediate but also long-term social and economic impacts. The study presents practical applications based on global and local examples, focusing on the role of community-based projects, gender equality, education, and awareness-raising. Additionally, psychological aspects are examined, including the impact of social justice and humanitarian initiatives on human behavior, emotional well-being, and psychosocial conditions. Finally, the article provides recommendations for improving social policies, establishing sustainable humanitarian aid mechanisms, and adapting global initiatives to local contexts.

Keywords: *sustainable development, social justice, humanitarian aid, psychological effects, community-based projects*

Резюме

Гультэкин Князова

Практическое применение социальной справедливости и устойчивого развития: гуманитарные и психосоциальные подходы

В данной статье подробно анализируются гуманитарные и психологические аспекты устойчивого развития и социальной справедливости. Социальная справедливость рассматривается как ключевой принцип устойчивого развития, подчеркивая, что гуманитарная помощь должна иметь не только краткосрочное, но и долгосрочное социальное и экономическое воздействие. В статье представлены практические примеры на основе глобального и локального опыта, акцентируется роль проектов на основе сообщества, гендерного равенства, образования и повышения осведомленности. Также рассматриваются психологические аспекты, включая влияние социальной справедливости и гуманитарных инициатив на поведение человека, эмоциональное благополучие и психосоциальные условия. В заключение даются рекомендации по совершенствованию социальной политики, созданию устойчивых механизмов гуманитарной помощи и адаптации глобальных инициатив к местным условиям.

Ключевые слова: *устойчивое развитие, социальная справедливость, гуманитарная помощь, психологические эффекты, проекты на основе сообщества*

İNLÜZİVLİK VƏ HUMANİZM: DAYANIQLI İNKİŞAF ÜÇÜN YENİ YANAŞMALAR

Türkan QURBANOVA*

Açar sözlər: dayanıqlı inkişaf, sosial ədalət, inklüzivlik, ekoloji sabitlik, təhsil

Giriş

Müasir qloballaşan dünyada sosial ədalət, bərabər imkanlar və insan ləyaqətinə hörmət prinsipləri cəmiyyətlərin davamlı inkişafının əsas sütunları kimi çıxış edir. Bu kontekstdə inklüzivlik və humanizm anlayışları yalnız sosial siyasətin və pedaqoji fəaliyyətin komponentləri kimi deyil, həm də iqtisadi, mədəni və ekoloji sahələrdə strateji yanaşma kimi formalaşmaqdadır. Dayanıqlı inkişaf konsepsiyası isə öz növbəsində cəmiyyətlərin uzunmüddətli rifahını təmin etmək məqsədilə resursların səmərəli və ədalətli istifadəsini, sosial harmoniyanın qorunmasını və gələcək nəsillərin hüquqlarının təmin olunmasını əsas götürür. Bu üç anlayışın – inklüzivlik, humanizm və dayanıqlı inkişafın – qarşılıqlı əlaqəsi müasir elmin əsas mövzularından birinə çevrilmişdir.

Inklüzivlik cəmiyyətin bütün üzvlərinin, o cümlədən xüsusi ehtiyacları şəxslərin, sosial cəhətdən həssas qrupların, milli və etnik azlıqların, gender və yaş fərqliliklərinin ictimai həyatın bütün sahələrində fəal iştirakını təmin etməyə yönəlmiş yanaşmadır. Bu yanaşma yalnız fiziki imkanların təmin edilməsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda psixoloji, sosial və mədəni mühitin uyğunlaşdırılmasını da nəzərdə tutur. Humanizm isə insanı ali dəyər kimi qəbul edən fəlsəfi və etik baxış sistemidir. Humanist yanaşmada fərdin hüquqları, azadlıqları və şəxsiyyətinin inkişafı prioritet hesab olunur. Bu baxımdan inklüzivlik humanist prinsiplərin praktiki tətbiq forması kimi qiymətləndirilə bilər. Dayanıqlı inkişafın əsas ideologiyası gələcək nəsillərin ehtiyaclarını təhlükə altına qoymadan bugünkü ehtiyacların ödənilməsidir. Bu məqsədə nail olmaq üçün yalnız iqtisadi artım kifayət etmir. Sosial ədalətin təmin olunması, ekoloji balansın qorunması və inklüziv ictimai strukturların formalaşdırılması vacib şərtlər sırasındadır. Bu baxımdan inklüziv yanaşmalar dayanıqlı inkişafın sosial ölçüsünü gücləndirərək, cəmiyyət daxilində mövcud bərabərsizliklərin aradan qaldırılmasına xidmət edir. Son illərdə inklüzivlik və humanizm prinsiplərinə əsaslanan yeni yanaşmalar təhsil, səhiyyə, məşğulluq, urbanizasiya və ictimai idarəetmə sahələrində özünü aydın şəkildə göstərməkdədir. Inklüziv təhsil modeli xüsusi təhsil ehtiyacları uşaqların ümumi təhsil mühitinə inteqrasiyasını təşviq etməklə, fərdi potensialın açılmasına şərait yaradır. Bu isə insan kapitalının inkişafını sürətləndirərək, dayanıqlı inkişafın sosial və iqtisadi aspektlərinə müsbət təsir göstərir.

Humanist idarəetmə modeli isə dövlət və ictimai institutların fəaliyyətini şəffaflıq, empatiya və sosial məsuliyyət prinsipləri üzərində qurur. Belə idarəetmə yanaşması vətəndaşların qərar qəbul etmə prosesinə cəlb olunmasını təşviq edir və sosial həmrəyliyi möhkəmləndirir. Nəticə etibarilə, inklüziv və humanist yanaşmalar cəmiyyətin bütün üzvlərinin inkişaf prosesində iştirakına imkan yaradır və sosial-iqtisadi disbalansın azaldılmasına töhfə verir. Müasir tədqiqatlar göstərir ki, inklüzivlik yalnız sosial inteqrasiya vasitəsi deyil, həm də innovasiyanın, kreativliyin və sosial sabitliyin mühüm determinantıdır. Müxtəliflik mühiti yeni ideyaların yaranmasını stimullaşdırır və cəmiyyətin dəyişən global çağırışlara adaptasiyasını asanlaşdırır. Bu baxımdan inklüzivlik və humanizm prinsiplərinə əsaslanan dayanıqlı inkişaf strategiyaları yalnız bu gün üçün deyil, gələcək nəsillər üçün də sağlam və ədalətli cəmiyyət modelinin formalaşmasına zəmin yaradır.

Beləliklə, inklüzivlik və humanizm anlayışlarının dayanıqlı inkişaf kontekstində yenidən dəyərləndirilməsi və müasir yanaşmalarla inteqrasiyası cəmiyyətin uzunmüddətli rifahının təmin olunmasında həlledici rol oynayır. Bu mövzu həm nəzəri, həm də praktik baxımdan aktual olmaqla yanaşı, multidissiplinar yanaşmaların tətbiqini tələb edir. Sosial siyasət, pedaqogika, iqtisadiyyat və

*Müəllim, ADPU

e-mail: turkan.qurbanova@adpu.edu.az

ekologiya sahələrinin sinerjiyası inklüziv və humanist dayanıqlı inkişaf modelinin formalaşmasının əsasını təşkil edir.

XXI əsrin qlobal dəyişiklikləri — iqlim böhranı, miqrasiya, sosial bərabərsizlik, texnoloji transformasiya və pandemiyalar — bəşəriyyətin inkişaf strategiyalarına yeni baxış tələb edir. Bu şəraitdə dayanıqlı inkişaf anlayışı yalnız ekoloji sabitlik və iqtisadi sabit artım konsepsiyası kimi deyil, həm də insan yönümlü və dəyərlərə əsaslanan inkişaf modeli kimi qəbul olunur. BMT-nin 2030-cu il Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri (DİM) bu baxışın universal çərçivəsini müəyyən etmişdir. DİM-in əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, heç kim geridə qalmamalıdır (“Leave no one behind”). Bu prinsip dayanıqlı inkişafın sosial və humanitar təməlini təşkil edir. Burada inklüziya, bərabərlik, ədalət, təhsil, mədəni müxtəliflik və insan hüquqları kimi dəyərlər ön plana çıxır. Inklüzivlik ideyası ilk dəfə təhsil sahəsində meydana çıxsada, sonradan bütün sosial sistemlərə — əmək bazarı, siyasət, idarəetmə, mədəniyyət və səhiyyəyə — integrasiya olunmuşdur. Humanizm isə insanı hər bir inkişaf modelinin mərkəzinə qoyan fəlsəfi və sosial konsepsiyadır. Inklüzivlik termini latınca includere sözündən götürülüb “daxil etmək”, “əhatə etmək” mənasını verir. Müasir sosial elmdə bu anlayış bərabərlik və sosial ədalət ideyaları ilə birləşərək, fərdlərin cəmiyyətdə tam iştirakını təmin etməyə yönəlmişdir. Inklüziv cəmiyyət o deməkdir ki, hər bir insan — istər fiziki məhdudiyyətli şəxs, istər etnik azlıq nümayəndəsi, istərsə də sosial baxımdan həssas qrupun üzvü — sosial həyatda bərabər hüquqlara və imkanlara malik olur. Təhsil sahəsində inklüzivlik fərqliliklərin zənginlik kimi qəbul edilməsini təşviq edir və insan kapitalının inkişafı baxımından dayanıqlı gələcəyin əsasını təşkil edir.

I. Inklüzivlik və humanizm prinsipinin qarşılıqlı vəhdəti.

Humanizm insanın ləyaqətinin qorunmasını, azadlığını və potensialının inkişafını müdafiə edən fəlsəfi-sosial konsepsiyadır. Humanizm bəşəri dəyərlərin, ədalətin və mənəvi məsuliyyətin sosial münasibətlərə integrasiyasını təmin edir. Dayanıqlı inkişafın humanist aspekti onun “insan yönümlü” xarakterində özünü göstərir və insanın mənəvi və sosial rifahını yüksəltməyə yönəlir.

Inklüzivlik və humanizm bir-birini tamamlayan iki paralel konsepsiyadır. Inklüziv yanaşma struktur səviyyəsində bərabərlik və iştirak təmin edirsə, humanizm bu prosesə mənəvi dərinlik gətirir. Bu sintez təhsil, idarəetmə və mədəniyyət sahələrində insan yönümlü və ədalətli sistemlərin formalaşmasına imkan verir. Rəqəmsal texnologiyaların inkişafı inklüzivlik və humanizmin yeni istiqamətlərini açır. “Rəqəmsal humanizm” texnologiyanın insanın mənəvi dəyərlərinə xidmət etməsini, “rəqəmsal inklüzivlik” isə bərabər rəqəmsal imkanların təmin edilməsini nəzərdə tutur. Dayanıqlı gələcək üçün texnologiya humanist məqsədlərə xidmət etməli, rəqəmsal transformasiya sosial ədalət prinsipləri üzərində qurulmalıdır.

Inklüziv təhsil cəmiyyətin bütün üzvlərinə bərabər imkanlar yaradaraq, sosial ədalətin və humanizmin praktiki ifadəsinə çevrilir. (UNESCO. (2020). Inclusive education: The way of the future. Paris) Bu yanaşma uşaqların fiziki, psixoloji, sosial və mədəni fərqlərindən asılı olmayaraq, onların eyni təhsil mühitində birgə öyrənməsini təmin edir.

Inklüziv təhsil yalnız fərdlərin akademik bacarıqlarını inkişaf etdirməklə kifayətlənmir, həm də onların sosial və emosional bacarıqlarını gücləndirir. Bu proses cəmiyyətin tolerantlıq və qarşılıqlı hörmət mədəniyyətinin formalaşmasına xidmət edir. Məktəbdə inklüziv yanaşmalar müəllimlərin fərdi yanaşma bacarıqlarını artırır və hər bir şagirdin potensialını maksimum dərəcədə üzə çıxarır. Davamlı inkişafın məqsədləri (SDG 4 – keyfiyyətli təhsil, SDG 10 – bərabər imkanlar) ilə birbaşa əlaqəli olan inklüziv təhsil, gələcək nəsillərin həm akademik, həm də mənəvi inkişafına zəmin yaradır. Bu yanaşma həm də sosial ədalət və humanist dəyərlərin praktik tətbiqini təmin edir. (Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. (2018). Inklüziv təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2018–2025). Bakı)

II. Dayanıqlı inkişaf üçün Inklüziv təhsil

Inklüziv təhsil (lat. inclusio – daxil etmə, birləşmə) — bütün fərqliliklərə baxmayaraq, hər bir uşağın və gəncin bərabər təhsil imkanlarından yararlanmasını təmin edən sosial-pedaqoji konsepsiyadır. Bu modelin əsas məqsədi cəmiyyətdə ayrı-seçkiliyi aradan qaldırmaq, hər bir insanın

potensialını reallaşdırmasına şərait yaratmaq və sosial inteqrasiyanı təmin etməkdir. Burada aşağıdakıların önəmini qeyd etmək vacibdir.

1. Təhsil hüququnun universallığı – hər bir uşağın fərqi nəzərə alınmadan təhsil alması təmin edilməlidir.

2. Müxtəlifliyə hörmət – fərqliliklər qüsurlar deyil, cəmiyyətin təbii və dəyərli bir hissəsidir.

3. Adaptiv mühit – tədris prosesi və məzmunu fərdi ehtiyaclara uyğunlaşdırılmalıdır.

4. İctimai iştirak – valideynlər, icmalar və dövlət orqanları inklüziv prosesdə birgə məsuliyyət daşıyır. (. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı. (2015). Sustainable Development Goals (Goal 4: Quality Education). New York)

Təhsil dayanıqlı inkişafın ən vacib hərəkətverici qüvvəsidir. Təhsil vasitəsilə insanlar bilik, bacarıq və dəyərlər qazanaraq həm fərdi, həm də sosial rifahın formalaşmasına töhfə verirlər. Inklüziv təhsil isə bu prosesin bərabərlik və ədalət üzərində qurulmasını təmin edir. (Əliyeva, S. (2021). Inklüziv təhsil və sosial inteqrasiya problemləri. Bakı: Elm) Inklüziv təhsil dayanıqlı inkişafa aşağıdakı istiqamətlərdə təsir göstərir:

- İnsan kapitalının gücləndirilməsi;
- İnteqrasiyanın möhkəmləndirilməsi;
- Sosial İqtisadi potensialın artırılması;
- Mədəni müxtəlifliyin qorunması.

Azərbaycan Respublikasında inklüziv təhsil dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biridir. “Təhsil haqqında” Qanun, “Sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin təhsili haqqında” qərarlar və “İnklüziv təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2018–2025)” bu sahədə mühüm addımların atıldığını göstərir. Məktəblərdə inklüziv siniflərin yaradılması, müəllimlər üçün xüsusi təlimlərin keçirilməsi, fərdi tədris planlarının hazırlanması, tədris mühitinin adaptasiyası və valideynlərin prosesə cəlb edilməsi bu sahədə əsas istiqamətlərdəndir. Inklüziv təhsil sisteminin uğurla tətbiqi üçün müəllimlərin xüsusi hazırlığı əsas şərtidir. Müəllim yalnız pedaqoji biliklərə deyil, həm də psixoloji yanaşma, fərdi tədris metodları, empatiya və kommunikasiya bacarıqlarına malik olmalıdır. (Həsənova, N. (2022). Dayanıqlı inkişaf və təhsilin rolu. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Bakı.) Müasir dövrdə inklüziv pedaqogika, fərqləndirilmiş tədris metodları və tədris resurslarının uyğunlaşdırılması müəllim hazırlığının əsas tərkib hissəsinə çevrilmişdir.

Nəticə

İnklüziv təhsil dayanıqlı inkişafın təminatçılarından biridir. O, cəmiyyətin hər bir üzvünün bərabər imkanlarla inkişafını təmin edir, sosial ədalət və insan hüquqları prinsiplərini reallaşdırır. Inklüziv təhsil sisteminin geniş tətbiqi cəmiyyəti daha ədalətli, tolerant və məhsuldar edir. Buna görə də dövlət siyasətində, təhsil islahatlarında və ictimai dəyərlərdə inklüzivlik anlayışı daim əsas istiqamət kimi saxlanmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. (2018). Inklüziv təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2018–2025). Bakı.
2. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı. (2015). Sustainable Development Goals (Goal 4: Quality Education). New York.
3. UNESCO. (2020). Inclusive education: The way of the future. Paris.
4. Əliyeva, S. (2021). Inklüziv təhsil və sosial inteqrasiya problemləri. Bakı: Elm nəşriyyatı.
5. Həsənova, N. (2022). Dayanıqlı inkişaf və təhsilin rolu. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Bakı.

Xülasə

Türkan Qurbanova

İnklüzivlik və humanizm: dayanıqlı inkişaf üçün yeni yanaşmalar

Müasir dünyada cəmiyyətlərin inkişaf səviyyəsi artıq yalnız iqtisadi göstəricilərlə deyil, həm də sosial ədalət, inklüzivlik və humanist dəyərlərin cəmiyyətdə nə dərəcədə gerçəkləşdiyi ilə ölçülür. Dayanıqlı inkişaf konsepsiyası təkcə iqtisadi artımın təmininə yönəlmir; bu konsepsiya həm də sosial bərabərliyin qorunması, mədəni müxtəlifliyin təşviqi, ekoloji sabitlik və insanın mənəvi potensialının inkişafı kimi dəyərləri özündə birləşdirir. Inklüzivlik, fərqli sosial qrupların — gender, yaş, etnik mənsubiyyət, fiziki imkan və sosial status fərqiindən asılı olmayaraq — cəmiyyətin bütün sahələrində bərabər iştirakına şərait yaradır. Humanizm isə bu prosesi mənəvi baxımdan dərinləşdirərək, insanın ləyaqətini və mənəvi dəyərlərini inkişafın mərkəzinə gətirir. Məqalədə dayanıqlı inkişaf modelinin humanitar yönəli, inklüzivlik və humanizm anlayışlarının qarşılıqlı əlaqəsi, bu prinsiplərin sosial ədalətin təminində rolu, rəqəmsal dövrdə tətbiqi və inklüziv təhsilin rolu təhlil edilir. Araşdırma göstərir ki, dayanıqlı inkişafın reallaşması üçün iqtisadi və ekoloji sabitliklə yanaşı, humanist və inklüziv yanaşmaların sistemli tətbiqi vacibdir.

Açar sözlər: *dayanıqlı inkişaf, sosial ədalət, inklüzivlik, ekoloji sabitlik, təhsil*

Summary

Gurbanova Turkan

Inclusivity and humanism: new approaches to sustainable development

In today's world, the level of societal development is measured not only by economic indicators but also by social justice, inclusivity, and the realization of humanist values within society. The concept of sustainable development is not limited to ensuring economic growth; it also encompasses social equality, the promotion of cultural diversity, ecological stability, and the development of human moral potential. Inclusivity provides equal participation in all sectors of society for different social groups—regardless of gender, age, ethnicity, physical abilities, or social status. Humanism deepens this process morally, placing human dignity and values at the center of development. This article analyzes the humanitarian aspects of the sustainable development model, the interaction between inclusivity and humanism, their role in ensuring social justice, application in the digital age, and the role of inclusive education. The study shows that for sustainable development to be realized; systematic implementation of humanist and inclusive approaches is essential alongside economic and ecological stability.

Keywords: *sustainable development social justice inclusion environmental sustainability education*

Резюме

Гурбанова Туркан

Инклюзивность и гуманизм: новые подходы к устойчивому развитию

В современном мире уровень развития обществ измеряется уже не только экономическими показателями, но и степенью реализации в обществе социальной справедливости, инклюзивности и гуманистических ценностей. Концепция устойчивого развития направлена не только на обеспечение экономического роста; она также включает в себя такие ценности, как защита социального равенства, содействие культурному разнообразию, экологическая стабильность и развитие духовного потенциала человека. Инклюзивность создаёт условия для равноправного участия различных социальных групп во всех сферах жизни общества — независимо от пола, возраста, этнической принадлежности, физических возможностей и социального статуса. Гуманизм же углубляет этот процесс с моральной точки зрения, выдвигая человеческое достоинство и духовные ценности в центр развития. В статье анализируются гуманитарные аспекты модели устойчивого развития, взаимосвязь понятий инклюзии и гуманизма, роль этих принципов в обеспечении социальной справедливости, их применение в цифровую эпоху, а также роль инклюзивного образования. Исследование показывает, что для реализации устойчивого развития, наряду с экономической и экологической стабильностью, необходимо системное применение гуманистических и инклюзивных подходов.

Ключевые слова: *устойчивое развитие, социальная справедливость, инклюзивность, экологическая стабильность, образование.*

FƏRQLİ ETNİK QRUPLARA YÖNƏLƏN SİYASƏT MODELƏRİ: MULTİKULTURALİZMİN ROLU

Ziya BƏHMƏNLİ*

Açar Sözlər: *Multikulturalizm, Assimilyasiya, tolerantlıq, mədəniyyət, cəmiyyət.*

Giriş

XXI əsrdə qloballaşma prosesi insanları daha yaxın və asan əlaqə qurmasına şərait yaratmış, müxtəlif mədəniyyətlərin bir araya gəlməsi və qarşılıqlı əlaqəsi daha da artmaqdadır. İnsanlar, fərqli etnik və dini mənşələrdən, dillərdən və adət və ənənələrdən gələn qrupların bir arada yaşadığı mühitlərdə sosial və iqtisadi münasibətlər qurur. Bu vəziyyət, dövlətlərin və cəmiyyətlərin multikulturalizmə olan yanaşmasını daha vacib edir. Multikulturalizm müxtəlif mədəniyyətlərə mənsub olan insanlar arasında xoş bir münasibət qurmaqla yanaşı, həm də fərqli mədəniyyətlərin harmoniyasını və qarşılıqlı hörməti təşviq edərək, müxtəlif mədəniyyətlər arasında əmin-amanlıq və bərabər hüquqların təmin olunmasını hədəfləyir. Lakin, müxtəlif mədəniyyətlərin bir arada yaşaması, bəzən sosial gərginliklərə və qarşıdurmalara səbəb ola bilər. Buna görə də, dövlət siyasətinin bu mədəni fərqlilikləri necə idarə etməsi və integrasiya etməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Mədəniyyətlərarası fərqliliklər, ayrılıqlar və stereotiplər, bəzən cəmiyyətin sosial strukturunda parçalanmalara, ayrı-seçkiliyə və məhəl qoymamağa gətirib çıxara bilər. Bu səbəbdən, dövlətin rolu xüsusi önəmlidir. Dövlət, multikulturalizmin həyata keçirilməsi üçün uyğun siyasətlər və qanunlar tətbiq etməli, bununla yanaşı mədəni müxtəlifliyi təşviq edərək, bərabər hüquqlar və imkanlar təmin etməlidir. Bununla yanaşı, sosial integrasiyanı dəstəkləyən tədbirlər, təhsil və maarifləndirmə kampaniyaları, əmək bazarına bərabər çıxış imkanlarının yaradılması, etnik və dini qrupların cəmiyyətdə qəbul edilməsi üçün vacib addımlar olmalıdır.

Müxtəlif mədəni kimliklərin bir arada mövcudluğu, bir tərəfdən cəmiyyətin sosial-mədəni zənginliyini artırırsa da, digər tərəfdən qarşıdurma, diskriminasiya və sosial parçalanma risklərini də özündə daşıyır. Bu baxımdan, etnik və mədəni müxtəlifliyin idarə olunması, cəmiyyət daxilində integrasiya və sosial harmoniyanın təmin olunması üçün dövlətin həyata keçirdiyi siyasət formaları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Tarixi inkişaf prosesində bu məqsədlə assimilyasiya, izolyasiya (aparteid) və multikulturalizm kimi müxtəlif siyasət modelləri formalaşmışdır. Assimilyasiya və izolyasiya siyasətləri fərqli mədəniyyətlərin ya dominant mədəniyyətə tabe etdirilməsini, ya da onlardan ayrı saxlanılmasını nəzərdə tutduğu halda, multikulturalizm modeli fərqliliklərin qorunmasını, qarşılıqlı hörmət və tolerantlıq mühitində birgəyaşayışın təmin edilməsini hədəfləyir. Multikulturalizm ideyası XX əsrin ikinci yarısından etibarən, xüsusilə Kanadada formalaşaraq daha sonra Qərb dövlətlərinin çoxmillətli cəmiyyətlərində geniş yayılmışdır. Bu siyasət modeli etnik və dini azlıqların hüquqlarının qorunmasına, sosial ədalətin bərpasına, mədəni müxtəlifliyin inkişafına və cəmiyyətin bütün üzvləri üçün bərabər imkanların yaradılmasına yönəlmişdir. Müasir qloballaşma şəraitində multikulturalizm təkcə milli siyasətlərin deyil, həm də beynəlxalq münasibətlərin vacib komponentinə çevrilmişdir. Tədqiqatın aktuallığı ondan ibarətdir ki, qloballaşan dünyada etnik və mədəni müxtəlifliyin düzgün idarə olunması cəmiyyətin sosial sabitliyinin, tolerantlıq və qarşılıqlı anlaşma mühitinin qorunmasının əsas şərtlərindəndir. Bu baxımdan, multikulturalizm modeli assimilyasiya və izolyasiya siyasətlərindən fərqli olaraq, cəmiyyətin bütün üzvləri üçün bərabər hüquq və imkanların təmin edilməsində, eləcə də sosial integrasiyanın gücləndirilməsində mühüm vasitə rolunu oynayır. Müxtəlif tarixi, coğrafi və sosial kontekstlərdə formalaşan çoxmədəniyyətli cəmiyyətlər qarşısında duran əsas problemlərdən biri fərqli etnik qrupların hüquqlarının təmin olunması, onların milli kimliklərinin qorunması və eyni zamanda vahid dövlət vətəndaşlığı modeli çərçivəsində integrasiyanın həyata keçirilməsidir. Bu kontekstdə multikulturalizm anlayışı

* Ümumi fənlər kafedrasının baş müəllimi, BAAU
e-mail: ziya_behmenli@mail.ru

dövlətlərin etnik siyasətində mühüm nəzəri və praktik istiqamət kimi ön plana çıxır. Multikulturalizm yalnız mədəni müxtəlifliyin tanınması və qorunması prinsipi deyil, həm də demokratik idarəetmə sistemlərində bərabərlik, ədalət və sosial harmoniya ideyalarının tətbiqinə xidmət edən siyasi və ideoloji modeldir.

Multikulturalizmin əsasını təşkil edən bərabərlik, tolerantlıq, qarşılıqlı hörmət və anlayış prinsipləri, yalnız dövlətin siyasəti ilə deyil, eyni zamanda hər bir fərdin və cəmiyyətin bütün üzvlərinin iştirakı ilə həyata keçirilə bilər.

1. Etnik-mədəni müxtəlifliklərə yönəlmiş siyasət modelləri

Etnik mədəni müxtəlifliklərə yönəlmiş siyasət formaları, dövlətin müxtəlif etnik və mədəniyyətlərə sahib olan qruplara necə yanaşdığını və bu qrupların cəmiyyətdə necə integrasiya olunduğuna dair strukturları və yanaşmaları təsvir edir. Bu siyasət modelləri, xüsusilə müasir dövrdə global miqyasda artan miqrasiya, etnik qruplar arasındakı qarşılıqlı münasibətlər və mədəni kimlik məsələləri ilə əlaqədardır. Etnik-mədəni müxtəliflik əksər cəmiyyətlər ayrılmaz bir hissəsi olaraq, çoxsaylı etnik qruplar, dillər, dinlər, adət və ənənələr, mədəniyyətlər arasında mövcud olan fərqlilikləri əhatə edir. Qeyd etdiyimiz müxtəlifliklər, əksər dövrlərdə olduğu kimi müasir dövrdə də global miqyasda cəmiyyət üçün həm zənginlik, həm də bəzi çətinliklər yaradır. Etnik- mədəni müxtəlifliklərə malik olan qrupların birgə yaşaması və qarşılıqlı əlaqədə olması, sosial sabitliyi, əmin-amanlığı qurmaq baxımından olduqca mühüm əhəmiyyətə və rola malikdir. Buna görə də müxtəlif etnik qruplara qarşı siyasət modellərindən istifadə edilmişdir. Həmin qruplara istiqamətlənən siyasi formalar, bu fərqlilikləri necə idarə etmək, qorumaq və cəmiyyətin bütövlüyünü təmin etmək məqsədini daşıyır. Bu siyasət modelləri, müəyyən bir cəmiyyətin daxili sosial strukturunu formalaşdırmaqla yanaşı, cəmiyyətin mövcud olan fərqli hissələrinin bir-birini qəbul etməsi və birgə yaşamasını təmin edir. Belə ki, “Bir siyasət modeli kimi multikulturalizm ötən əsrin 60-cı illərinə Kanadada meydana gəlmişdir. Multikulturalizm siyasətinin meydana gəlməsindən əvvəl etnik, irqi, dini və mədəni müxtəliflikləri əsasən iki siyasət modeli vasitəsi ilə tənzimləməyə çalışırdılar: assimilyasiya və izolyasiya” (4, s. 262). Bununla yanaşı həmin siyasət modelləri ilə bərabər bir sıra da siyasi formalardan etnik-mədəni müxtəliflikləri daha yaxşı idarə olunmasında istifadə olunurdu. Həmin siyasətlərin nəzəri əsasları haqqında bəhs etmək istərdik.

Assimilyasiya siyasəti fərqli etnik, mədəni və dini qrupların əsas xalq və ya dominant cəmiyyətə tabe edilməsi və həmin qrupların öz xüsusiyyətlərini itirərək əsas mədəniyyətə uyğunlaşması məqsədi gündən bir siyasət növüdür. Bu siyasət, əksər vaxt azlıq qruplarının mədəniyyətinin, dilinin, adət və ənənələrinin zamanla əhəmiyyətini itirərək əsas mədəniyyətin bir hissəsinə çevrilməsini təşviq edir. Daha dəqiq olaraq qeyd olunur ki, “Assimilyasiya siyasəti milli azlıqların etnik-mədəni dəyərlərini titul (əsas) etnosun mədəniyyətinə qatmaqla cəmiyyətdəki etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklərin ləğv edilməsini nəzərdə tutur”. (4, s. 262). Bu siyasət bəzən də etnik-mədəni müxtəlifliklər olan cəmiyyətlərdə həmin cəmiyyətin əsas aparıcı mədəniyyətə sahib olan xalqı digər qruplara tətbiq etdiyi təzyiq nəticəsində, azlıq qrupların öz mədəniyyətlərini və adət-ənənələrini və kimliklərini itirərək dominant mədəniyyətin və ya qrupun strukturuna integrasiya olunması prosesini ifadə edir. Bu siyasətin müxtəlif formaları mövcuddur. Bəzən hər hansı bir cəmiyyətdə yaşayan xalq əsas etnosun mədəniyyətini heç bir təzyiq, basqı və təqiblər olmadan könüllü şəkildə qəbul edir. Bəzən də əsas onunla birlikdə yaşayan xalqların mədəniyyətini yaşatmaq deyil, öz mədəniyyətinə məcburi şəkildə uyğunlaşmaq və qəbul etdirmək tələbini qoyur. Bu da məcburi şəkildə tətbiq olunan assimilyasiya adlanır. Mədəni assimilyasiya da mövcuddur. Burada əsasən azlıq öz mədəniyyətini, adətlərini, ənənələrini və həyat tərzlərini deyil, əsas xalqın mədəniyyətinə uyğunlaşır. Belə ki, azlıq qruplar, öz mədəniyyətlərini xüsusiyyətlərini qorumaq əvəzinə, əsas xalqın və ya dominant cəmiyyətin adət və ənənələrinə riayət etməyə başlayırlar. Mədəni assimilyasiya ilə yanaşı digər forma kimi dil assimilyasiyası da vardır. Dil Assimilyasiyası, azlıq qrupların öz dillərini danışmaqdan imtina edərək dominant dilə keçmələri təsvir edilir. Daha dəqiq desək, azlıqda olan xalqlar məktəblərdə, ictimai həyatda əsas xalqın dilində danışmağı üstün tuturlar və bunun nəticəsi olaraq da öz dillərində danışmadıqları üçün tədricən, müəyyən zaman keçdikdən

sonra öz dillərini unutmağa başlayırlar. Nümunə olaraq qeyd edə bilərik ki, vaxtı ilə bir çox müstəmləkə ölkələrində daha çox yerli əhali öz dillərində deyil, aparıcı dilləri mənimsəyirdilər.

Etnik-mədəni müxtəlifliyə yönəlmiş assimilyasiya ilə yanaşı digər siyasi formalar da tətbiq edilmişdir. “İzolyasiya siyasəti iki formada özünü büruzə verir:

- a) O, milli azlıqların ölkəyə daxil olub orada məskunlaşmasına mane olur;
- b) Cəmiyyətdə artıq məskunlaşmış müəyyən qrup adamların assimilyasına mane olmaq məqsədilə onları təcrid edir.

İkinci halda bu siyasət apartheid adlanır” (4, s. 263).

Apartheid siyasət olaraq Cənubi Afrikada tətbiq olunmuş və etnik ayrı-seçkiliyə əsaslanan bir siyasi forma kimi özünü göstərmişdir. Sözü mənası afrikaans dilindən təcümədə “ayrılıq”, “ayrılıqda yaşamaq” mənasını verir. Müəyyən etnik-mədəni müxtəlifliklərə sahib olan qrupların cəmiyyətdən, bununla yanaşı siyasi, sosial və iqtisadi sahələrdən ayrı tutmağı və həmin qrupların hüquqlarını məhdudlaşdırmağı nəzərdə tutan bir sistemdir. Siyasi forma kimi əsasən 1948-ci ildən 1994-cü ilə qədər Cənubi Afrikada tətbiq olunmuşdur. Apartheid siyasətinin müəyyən əsas xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirmişdir. Belə ki, Etnik ayrı-seçkilik yaradır. Qeyd etdiyimiz kimi Cənubi Afrikada tətbiq olunmuş və xalqı bəzi və digərləri olaraq əsasən iki və daha artıq qrupa ayırmışdır. Burada ağdərililərin üstünlüyünü təmin etmək üçün və onlarda daha geniş hüquqlar tanımaq məqsədi güdürdü. Etnik və irqi mənsubiyyətə əsaslanaraq, “ağdərili” olmayan insanlara cəmiyyətdə daha aşağı status verilməklə yanaşı, cəmiyyətə inteqrasiyada çətinliklər yaradılırdı. Apartheidin tətbiq olunduğu zamanda müxtəlif etnik və mədəni qruplar fiziki olaraq da ayrılırdı. Hətta, ayrı yaşayış məntəqələri, ayrı məktəblər, restoranlar və taksilər belə ayrı idi. Mövcud vəziyyət bütün cəmiyyətin gündəlik həyatına mənfi təsirini göstərir və qeyri-ağdərili insanların hər bir sahədə daha az hüquqa sahib olmalarını təmin edirdi. Bu siyasətin tətbiqi təhsil və iş sahələrində də ayrı-seçkilik yaradırdı. Belə ki, təhsil sistemində də ayrı-seçkilik özünü göstərirdi. Ağdərili olmayan vətəndaşlar dövlət tərəfindən ayrılan məhdud təhsil imkanları ilə məhdudlaşdırılırdı. Verilən təhsil əsasən kiçik bacarıqlara yönəldilirdi. İş yerlərində də bu ayrı-seçkilik müşahidə olunurdu. Ən yaxşı iş yerləri və daha yüksək səviyyəli təhsil imkanları yalnız ağdərililərə verilirdi.

Apartheidin bir sıra təsirləri də mövcud olmuşdur. Cəmiyyətin əsasən ağdərili olan hissəsi, qeyri-ağdərililərlə müqayisədə çox üstün iqtisadi və sosial şərtlərdə yaşamağa davam edirdi. Bu da uzun müddət davam edən yoxsulluq və əhalinin çox böyük hissəsinin hüquqlardan istifadə edə bilməməsi və ümumiyyətlə məhrum olması ilə nəticələnirdi. Həmin siyasətin tətbiq olunduğu dövrdə yetişən nəsillər arasında daha dərin izlər salmış etnik və irqi gərginliklər meydana gəlirdi. Bu hal da cəmiyyətin birləşməsinə və ümumi inkişafı ləngitməklə yanaşı, həm də çətinləşdirirdi. Qeyri-ağdərili əhali üçün təhsil və iqtisadi inkişaf imkanları olduqca hərtərəfli və ciddi şəkildə məhdudlaşdırılırdı. Bu proses də uzun müddət ərzində sosial bərabərsizlik yaratmaqla yanaşı, həm də iqtisadi və sosial inkişafda qeyri-ağdərili qrupların geriləməsinə səbəb olurdu. Bu kimi səbəblər etnik-mədəni müxtəlifliklərə qarşı yönəlmiş siyasi formanın cəmiyyətə təsir izləri idi. Uzun zamandan sonra bu siyasət müxtəlifliklərə mənsub olan qruplar arasında narazılıqlar formalaşdırırdı. Bu səbəbə görə 1990-cı ilin əvvəllərində Cənubi Afrikada daxildə və beynəlxalq təzyiqlər nəticəsində qeyd etdiyimiz rejim tədricən sona çatmağa başladı. Nelson Mandela və digər liderlərin mübarizəsi, o cümlədən beynəlxalq aləmdən gələn iqtisadi və siyasi təzyiqlər, siyasətin sonlanmasına gətirib çıxardı.

Etnik-mədəni müxtəlifliklərə qarşı yönəlmiş bu siyasi formaların onların tənzimlənməsində səmərəsiz olduğu özünü göstərdi. Buna görə də müxtəlif xalqların həm dünyagörüşlərinin formalaşmasında, həm də fəaliyyətlərinin əsasını təşkil etməklə həyatlarında müsbət rolə malik etnik-mədəni dəyərlərin böyük rol oynadığı bir zamanda assimilyasiya siyasətinin düzgün olmadığı kimi, mədəniyyətlərin qovuşduğu bir dövrdə apartheidin də yanlış olduğu müəyyən olundu. Buna görə də etnik mədəni müxtəlifliklərə qarşı yönəlmiş multikulturalizm siyasətinin olduqca böyük rolu vardır. “Multikulturalizm etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklərin tənzimlənməsinə yönələn bir siyasət kimi assimilyasiya siyasətindən fərqli olaraq milli azlıqların etnik-mədəni dəyərlərinin ləğv edilməsinin qarşısını almaqla, bu dəyərləri qorumaqla yanaşı, izolyasiya siyasətindən fərqli olaraq

milli azlıqların etnik- mədəni dəyərləri ilə titul etnosun etnik-mədəni dəyərlərinin bir-birinə qarşılıqlı təsir etmələri üçün lazımi şərait yaradır və milli azlıqların yaşadıqları cəmiyyətə integrasiya olmaları üçün əlverişli imkan təklif edir” (4, s. 264). Bununla yanaşı həm də “Multikulturalizm titul etnos ilə milli azlıqların etnik-mədəni dəyərlərinin inkişafına eyni şərait yaratmaqla onların mədəniyyətlərinin qarşılıqlı təsiri üçün zəmin yaradır”. (2, s. 20)

Multikulturalizmin etnik-mədəni müxtəlifliklərə mənsub olan xalqların mədəniyyətinin adət-ənənələrinin inkişaf etməsində, cəmiyyətlərdə etnik və mədəni qrupların bərabər hüquqlara və imkanlara malik olmalarını təmin etmək baxımından böyük rolu vardır. Bununla yanaşı multikulturalizmin etnik mənsubiyyətə əsaslanan və ayrı-seçkiliyi aradan qaldırmaq üçün əhəmiyyətlidir. Multikulturalizmin etnik-mədəni müxtəlifliklərin arasında xoş əlaqənin qurulmasında bir sıra əhəmiyyətli xüsusiyyətləri mövcuddur. Onların bir neçəsini qeyd etməyi daha məqsədəuyğun hesab edirik. Multikulturalizm, cəmiyyətin müxtəlif mədəniyyətlər və etnik qruplar arasında qarılıqlı hörməti və anlayışı təşviq etməyə yönəlir. Bu yanaşma fərqli mədəniyyətlər arasında təcrid edimək yerinə, müxtəlif qrupların bir-birini anlaması üçün və birgə yaşaması üçün olduqca əlverişli şərait formalaşdırmaqla yanaşı, həm də sosial harmoniya və sülhün təmin olunmasına yaxından köməklik göstərir. Multikulturalizm, cəmiyyətin bütün üzvlərinin bərabər hüquqlara malik olmasına şərait yaradır. Bu siyasət, fərqli mədəniyyətlərə və etnik qruplara mənsub olan insanların bərabər imkanlardan faydalanmasını təmin etməyə çalışır. Ayrı-seçkiliyi aradan qaldırır və hər bir etnik qruplara bərabər imkanlar verməklə bərabər, həm də sosial ədalətin bərpasını təmin edir. Multikulturalizmə yanaşmalar anlayışa baxış tərzləri də müxtəlifdir. Belə ki “Multikulturalizm cəmiyyətin sosial iqtisadi sistemi ilə, onun ümumi mədəni tərəqqisi ilə birbaşa bağlıdır. Sosial-iqtisadi sistem maddi istehsalın və cəmiyyətin qeyri-maddi resursların təşkili, bölüşdürülməsi, mübadiləsi və onlardan istifadə olunması ilə məşğul olan təsisatların məcmusudur. Bu sistemə bütövlük, iyerarxiyalıq, integrativlik kimi əlamətlər xasdır. Sosial-iqtisadi sistem cəmiyyətin siyasi və mənəvi əsaslarına münasibətdə bazis, təməl rolunu oynayır. Onun ən mühüm xüsusiyyəti ünsürü qabaqcıl maddi istehsal əsaslanan iqtisadi inkişafdır”. (5, s. 18)

Multikulturalizm cəmiyyətin mədəni zənginliyini artırmağa xidmət etməklə yanaşı, fərqli mədəniyyətlərin bir arada yaşaması, müxtəlif adət-ənənələr, dillər və həyat tərzlərinin qarşılıqlı və əlaqəli şəkildə mübadiləsini təmin edir. Bu siyasət həm də millətlər arasında əməkdaşlıq və qarşılıqlı anlayışın daha da möhkəmlənməsinə və güclənməsinə köməklik göstərir. Bu amil qlobal səviyyədə sülhün təşviqinə və ölkələr arasındakı mədəni, iqtisadi mübadiləni artırır. Qeyd etdiyimiz mühüm amillər multikulturalizmin müxtəlif mədəniyyətli insanlar arasında qarşılıqlı hörmətin qurulmasında böyük rolu olduğu aydın olur. Buna görə də multikulturalizm cəmiyyətdə yüksək səviyyədə bərabərlik və harmoniya təmin etməklə bərabər, eyni zamanda iqtisadi, mədəni və beynəlxalq inkişafın əsasını qoyur və müxtəlif mədəniyyətlərin bir-birini anlaması, mədəni mübadilə və qarşılıqlı hörmətin artırılması, həm də daxili, həm də qlobal səviyyədə daha sülhsevər və əməkdaşlıq yönümlü bir cəmiyyətin və daha geniş dünyanın formalaşmasına yardımçı olur.

Nəticə

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, etnik-mədəni və fərqli etnik qruplara yönələn siyasət modelləri içərisində multikulturalizmin rolu olduqca əhəmiyyətlidir. Bu siyasi forma digər formalardan fərqli olaraq müxtəlif mədəniyyətlərin bir arada yaşaya bilməsini təmin edən əsas vasitədir. Həm də multikulturalizm siyasəti fərqli etnik və mədəni qrupların hüquqlarını qorumağa və onların sosial-iqtisadi həyatdakı bərabərliyini təmin etməyə yönəlmişdir. Bu yanaşma, cəmiyyətdə bərabərliyin və qarşılıqlı hörmətin formalaşmasına kömək edir. Beləliklə, multikulturalizm, yalnız fərqli etnik qruplar arasında sülh və əmin-amanlığın təmin olunmasına deyil, həm də müxtəlif mədəniyyətlərin və həyat tərzlərinin birgə mövcudluğuna zəmin formalaşdırır.

Tədqiqat nəticəsində aydın olur ki, multikulturalizm təkcə mədəni siyasət forması deyil, sosial ədalət və insan hüquqları prinsiplərinə əsaslanan geniş ideoloji-siyasi sistemdir. Multikultural dəyərlərin cəmiyyətin bütün institutlarında -təhsildə, mediada, əmək bazarında, dövlət idarəçiliyində

və vətəndaş münasibətlərində tətbiqi etnik və dini qruplar arasında qarşılıqlı etimadı gücləndirir, milli həmrəyliyi və vətəndaş kimliyini möhkəmləndirir. Bununla yanaşı, multikulturalizm təkcə fərqli mədəniyyətlərin bir arada mövcudluğunu deyil, onların qarşılıqlı təsir və inteqrasiyasını da təmin edən dinamik bir prosesdir. Bu prosesin uğurla həyata keçirilməsi üçün dövlətin aktiv rolu, inklüziv qanunvericilik, təhsil siyasətində multikultural dəyərlərin təşviqi, ictimai maarifləndirmə və media vasitəsilə tolerantlıq mühitinin gücləndirilməsi zəruridir.

Nəticə olaraq, qloballaşan dünyada multikulturalizm siyasətinin tətbiqi etnik və mədəni müxtəlifliyin qorunması ilə yanaşı, sosial sabitliyin və ictimai harmoniyanın möhkəmlənməsinə, qarşılıqlı anlaşma və əməkdaşlığın inkişafına xidmət edir. Multikulturalizm modeli müasir dövlətlərin uzunmüddətli inkişaf strategiyalarında mühüm yer tutmalı, sosial ədalət, bərabərlik və sülh prinsiplərinə əsaslanan inklüziv cəmiyyətin formalaşması üçün əsas istiqamət kimi qəbul edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Kymlicka, W. Çağdaş Siyasət Felsefəsinə Giriş, (Çev.: E. Kılıç Çev.). - İstanbul İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, - 2006. -220 s.
2. Azərbaycan Multikulturalizmi. - Bakı. -2017. – 416 s.
3. Multikulturalizmə Giriş.- Bakı.- 2018.- 372 s.
4. Multikulturalizmə Giriş.- Bakı.- 2019.- 432 s.
5. Qaraməmmədli, Y, Qasimov, S. Multikulturalizmin əsasları. – Bakı: Elm və təhsil, - 2025.- 416 s.

Xülasə

Ziya Bəhmənli

Fərqli etnik qruplara yönələn siyasət modelləri: multikulturalizmin rolu

Məqalədə XXI əsrdə qloballaşma və miqrasiya prosesləri nəticəsində cəmiyyətlərin etnik və mədəni tərkibində yaranan dəyişikliklər fonunda fərqli etnik qruplara yönələn siyasət modelləri və bu siyasətlər sistemində multikulturalizmin rolu hərtərəfli təhlil edilmişdir. Qloballaşmanın təsiri ilə müxtəlif etnik, dini və mədəni mənsubiyyətə malik qrupların bir arada yaşaması yeni sosial münasibət formaları yaratmaqla yanaşı, həm də dövlətlərin qarşısında mədəni müxtəlifliyin idarə olunması, sosial inteqrasiya və ictimai harmoniya kimi mühüm vəzifələr qoymuşdur. Bu baxımdan, məqalənin əsas məqsədi müxtəlif etnik-mədəni siyasət modellərinin nəzəri əsaslarını müqayisəli şəkildə araşdırmaq, onların üstün və zəif cəhətlərini müəyyənləşdirmək, həmçinin müasir cəmiyyətlər üçün ən optimal yanaşma kimi multikulturalizmin mahiyyətini və funksional rolunu üzə çıxarmaqdır.

Tədqiqatda assimilyasiya, izolyasiya (aparteid) və multikulturalizm siyasət modelləri ayrı-ayrılıqda təhlil edilmişdir. Assimilyasiya siyasətinin azlıq qruplarını dominant mədəniyyətə tabe etməklə mədəni müxtəlifliyi zəiflətməsi, izolyasiya siyasətinin isə fərqli etnik və dini qrupları sosial və iqtisadi həyatdan təcrid etməklə bərabərsizliyi dərinləşdirdiyi göstərilmişdir. Bunun əksinə olaraq, multikulturalizm siyasəti mədəni müxtəlifliyin qorunması, qarşılıqlı hörmət və tolerantlıq mühitinin təşviq edilməsi, sosial ədalətin bərpası və etnik qrupların cəmiyyətə bərabər şəkildə inteqrasiyasını təmin edən model kimi qiymətləndirilmişdir.

Məqalədə həmçinin multikulturalizmin əsas prinsipləri-bərabərlik, tolerantlıq, qarşılıqlı hörmət, sosial ədalət və mədəni müxtəlifliyin tanınması-elmi əsaslarla izah olunmuş, bu prinsiplərin həyata keçirilməsində dövlət siyasətinin və ictimai dəyərlərin qarşılıqlı təsirinə diqqət yetirilmişdir. Müəllif qeyd edir ki, multikulturalizm təkcə dövlət səviyyəsində hüquqi-normativ çərçivə deyil, həm də cəmiyyətin bütün üzvlərinin fəal iştirakı ilə formalaşan sosial-mədəni prosesdir. Təhsil, media, əmək bazarı və ictimai institutlar vasitəsilə həyata keçirilən multikultural siyasət fərqli etnik qrupların cəmiyyətə inteqrasiyasını asanlaşdırır, sosial sabitlik və vətəndaş həmrəyliyinə gücləndirir.

Nəticə olaraq, tədqiqat göstərir ki, qloballaşan dünyada etnik və mədəni müxtəlifliyin düzgün idarə olunması sosial sabitliyin, milli təhlükəsizliyin və demokratik inkişafın əsas təminatıdır. Assimilyasiya və izolyasiya kimi köhnə modellər fərqlilikləri aradan qaldırmağa və ya təcrid etməyə yönəldiyi halda, multikulturalizm fərqlilikləri sosial dəyər kimi qəbul edir, onları qorumaqla yanaşı, ümumi vətəndaş kimliyinin formalaşmasına xidmət edir. Bu mənada multikulturalizm müasir dövlətlərin mədəni siyasətində əsas istiqamət kimi çıxış edir və cəmiyyətin sosial inteqrasiyası, harmoniya və qarşılıqlı anlayışın təmin olunmasında əvəzsiz rola malikdir.

Açar sözlər: *Multikulturalizm, Assimilyasiya, tolerantlıq, mədəniyyət, cəmiyyət*

Модели политики в отношении различных этнических групп: роль мультикультурализма

В статье проведён всесторонний анализ моделей политики, направленных на различные этнические группы, и роли мультикультурализма в системе этих политических подходов на фоне изменений в этническом и культурном составе обществ XXI века, вызванных процессами глобализации и миграции. Под воздействием глобализации сосуществование групп с различной этнической, религиозной и культурной принадлежностью не только формирует новые формы социальных отношений, но и ставит перед государствами важные задачи по управлению культурным разнообразием, обеспечению социальной интеграции и общественной гармонии. В этом контексте основная цель статьи заключается в сравнительном исследовании теоретических основ различных этнокультурных моделей политики, выявлении их сильных и слабых сторон, а также в определении сущности и функциональной роли мультикультурализма как наиболее оптимального подхода для современных обществ.

В исследовании отдельно проанализированы модели ассимиляции, изоляции (апартеида) и мультикультурализма. Показано, что политика ассимиляции ослабляет культурное разнообразие, подчиняя меньшинства доминирующей культуре, тогда как политика изоляции усиливает неравенство, отделяя различные этнические и религиозные группы от социальной и экономической жизни. Напротив, политика мультикультурализма рассматривается как модель, направленная на сохранение культурного разнообразия, поощрение взаимного уважения и толерантности, восстановление социальной справедливости и обеспечение равной интеграции этнических групп в общество.

В статье также раскрываются основные принципы мультикультурализма-равенство, толерантность, взаимное уважение, социальная справедливость и признание культурного многообразия-с научным обоснованием их значимости. Отмечается, что реализация этих принципов требует взаимосвязи государственной политики и общественных ценностей. Автор подчёркивает, что мультикультурализм-это не только правовая и нормативная система на уровне государства, но и социокультурный процесс, формируемый при активном участии всех членов общества. Реализация мультикультурной политики через систему образования, средства массовой информации, рынок труда и общественные институты способствует интеграции различных этнических групп, укреплению социальной стабильности и гражданской солидарности.

В заключение подчёркивается, что в условиях глобализации эффективное управление этническим и культурным разнообразием является важнейшей предпосылкой социальной стабильности, национальной безопасности и демократического развития. В то время как устаревшие модели — ассимиляция и изоляция — стремятся устранить или отделить различия, мультикультурализм рассматривает их как социальную ценность, способствует их сохранению и формированию общей гражданской идентичности. Таким образом, мультикультурализм выступает ключевым направлением современной культурной политики государств и играет незаменимую роль в обеспечении социальной интеграции, гармонии и взаимопонимания в обществе.

Ключевые слова: мультикультурализм, ассимиляция, толерантность, культура, общество.

Summary

Ziya Bahmanli

Policy models for different ethnic groups: the role of multiculturalism

This article provides a comprehensive analysis of the policy models directed toward different ethnic groups and the role of multiculturalism within these systems, against the backdrop of changes in the ethnic and cultural composition of societies in the 21st century as a result of globalization and migration processes. The impact of globalization has led to the coexistence of groups with diverse ethnic, religious, and cultural identities, creating new forms of social interaction while simultaneously posing significant challenges for states in managing cultural diversity, ensuring social integration, and maintaining social harmony. In this context, the main objective of the study is to comparatively examine the theoretical foundations of various ethno-cultural policy models, to identify their strengths and weaknesses, and to highlight the essence and functional role of multiculturalism as the most optimal approach for modern societies.

The research analyzes three major policy models -assimilation, isolation (apartheid), and multiculturalism - in a comparative framework. It demonstrates that assimilation policies weaken cultural diversity by subordinating minority groups to the dominant culture, while isolationist (apartheid) policies exacerbate inequality by segregating different ethnic and religious communities from social and economic life. In contrast, multiculturalism is evaluated as a policy model that promotes the preservation of cultural diversity, fosters mutual respect and tolerance, restores social justice, and ensures the equal integration of ethnic groups into society.

The article also elaborates on the core principles of multiculturalism -equality, tolerance, mutual respect, social justice, and the recognition of cultural diversity -providing a scientific explanation of their importance. It emphasizes the interplay between state policies and public values in implementing these principles. The author notes that multiculturalism is not merely a legal or institutional framework at the state level but also a socio-cultural process shaped by the active participation of all members of society. Implementing multicultural policies through education, media, the labor market, and public institutions facilitates the integration of different ethnic groups, strengthens social stability, and fosters civic solidarity.

In conclusion, the study shows that in the globalized world, the effective management of ethnic and cultural diversity is a key condition for social stability, national security, and democratic development. Whereas older models such as assimilation and isolation aimed to eliminate or segregate differences, multiculturalism recognizes diversity as a social value, seeks to preserve it, and contributes to the formation of a shared civic identity. Thus, multiculturalism emerges as a fundamental direction in the cultural policy of modern states and plays an essential role in ensuring social integration, harmony, and mutual understanding within society.

Keywords: *Multiculturalism, Assimilation, Tolerance, Culture, Society*

AZƏRBAYCAN CƏMİYYƏTİNDƏ DAYANIQLI SOSIAL İNKİŞAF KONSEPSİYASI VƏ ONUN REALLAŞDIRILMASI YOLLARI

İmami HÜSEYNOVA*

Açar sözlər: *Dövlət, dayanıqlı inkişaf, sosial siyasət, milli prioritetlər, cəmiyyət*

Giriş

Müasir qloballaşan dünya iqtisadiyyatına sürətlə inteqrasiya edən müstəqil Azərbaycan dövləti artıq dünya miqyasında rəqabətqabiliyyətli, əhəmiyyətli beynəlxalq enerji, nəqliyyat – logistika layihələrinin iştirakçısı olan bir ölkə kimi tanınır. Odur ki, milli sosial iqtisadiyyatın yüksək sürətli inkişaf tempinin qorunub saxlanması və rəqabətə davamlılığının daim yüksəldilməsi üçün milli iqtisadiyyatın davamlı və iqtisadi – sosial – ekoloji problemlərə dayanıqlı bir iqtisadi konsepsiyasının yaradılmasına və ya davamlı, şaxələndirilmiş inkişaf modelinə keçidi aktuallaşdırır.

Mahiyyət etibarı ilə dayanıqlı inkişaf konsepsiyası iqtisadi, sosial və ekoloji problemlər fonunda mövcud problemlərə keyfiyyətcə yeni yanaşmadır. Odur ki, davamlı və dayanıqlı inkişaf problemi hazırda dünya ictimaiyyətinin diqqət mərkəzində olan əsas dünya problemlərindən biri olaraq qalmaqdadır.

Dayanıqlı inkişaf – Bu konsepsiyanın əsas məğzi: “Gələcək nəsillərin həyatını təhlükə altına qoymadan, indiki nəsillərin tələbatının sosial, iqtisadi və ekoloji cəhətdən normal ödənilməsi”ndən ibarətdir. Davamlı İnkişaf konsepsiyasının əsas mahiyyəti - planetin təbii ehtiyatlarından səmərəli və qənaətlə istifadə, təbii mühitin qorunub saxlanması, indiki və gələcək nəsillərin həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması şərtlə insanların tələbatının ağıllı şəkildə ödənilməsi və bütün dünyada sülhün saxlanılmasına yönəlmiş sosial-iqtisadi və ekoloji inkişafı nəzərdə tutur. Davamlı inkişaf, sosial-iqtisadi tərəqqini, ətraf mühitin qorunması və təbii ehtiyatların səmərəli idarə edilməsi ilə balanslaşdırılmasını öyrənir.

Qeyd etmək lazımdır ki, davamlı inkişaf konsepsiyasının meydana gəlməsinin ilkin zəruri şərtlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Dünya əhalisinin sayının sürətlə artması;
2. Bərpa olunmayan bəzi təbii sərvətlərin getdikcə azalması;
3. Biomüxtəlifliyin azalması;
4. Su, hava və torpağın ekoloji cəhətdən çirklənməsi və s.

Mütəxəssislərin fikrincə davamlı inkişafın əsasını bilik, bacarıq və onların əsas daşıyıcısı olan varlıq - insan təşkil edir. Bu baxımdan davamlı inkişafın əsas hədəfi olan insanın yaşam tərzini, istehlak tələblərinin yerinə yetirilməsi ümumi inkişafın əsas göstəricilərinin mühüm şərti hesab olunur. Ümumilikdə desək, dayanıqlı inkişaf insan amili ilə bağlıdır (4, s. 11).

Azərbaycanda Dayanıqlı İnkişaf Konsepsiyası

BMT-nin "RİO-92" konfransında qəbul edilmiş Davamlı İnkişaf Konsepsiyasının əsas mahiyyəti və məzmununu da elə bu amillər təşkil edir. (1, s. 14).

Davamlı inkişaf konsepsiyasının Azərbaycanda həyata keçirilməsi və onun dövlətin əsas strategiyası kimi qəbul edilərək sosial, iqtisadi, ekoloji, eyni zamanda ictimai həyatın digər sahələrə tətbiqi Ulu öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Ulu öndər BMT-nin RİO-de Janeyro konfransında (1992), "Minilliyin Forumu"nda (2000), Yohannesburq Sammitində (2002) davamlı inkişafı bağlı

* müəllim, BAAU

e-mail: huseynovaimmi@gmail.com

qəbul edilmiş beynəlxalq sənədlərdən irəli gələn öhdəliklərin yerinə yetirilməsi məqsədi ilə ölkəmizin davamlı inkişafı naminə aşağıdakı bir çox mühüm qərarları qəbul etmişdir:

1. “Yoxsulluğun Azaldılması və İqtisadi İnkişaf üzrə Dövlət Proqramı”nın hazırlanması haqqında 02 mart 2001-ci il tarixli, 636 sayılı sərəncam.

2. 26 dekabr 2001-ci il tarixli, 612 sayılı Fərmanının 19-cu bəndinə əsasən “Azərbaycanda Davamlı İnkişaf üzrə Milli Hesabat”.

3. Respublika Nazirlər Kabineti tərəfindən “Azərbaycanda Davamlı İnsan İnkişafı Strategiyası” sənədinin hazırlanması haqqında 30 oktyabr 2001-ci il tarixli, 198 sayılı sərəncam.

Minilliyin Bəyannaməsinə qoşulmuş ölkəmizdə yoxsulluqla mübarizə sahəsində kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədilə “2003–2005-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı”, eləcə də “2008–2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı” hazırlanaraq təsdiq edilmiş və uğurla icra olunmuşdur. Azərbaycan ötən illər ərzində Minilliyin İnkişaf Məqsədləri üzrə bir çox hədəfləri, xüsusilə insanların sağlamlığının qorunması, ətraf mühitin yaxşılaşdırılması, yoxsulluğun aradan qaldırılması, əhalinin təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi, gender bərabərliyinin təşviq və təmin olunması üzrə mühüm nailiyyətlər əldə etmişdir.

Azərbaycan Respublikası Birləşmiş Millətlər Təşkilatının üzvü olan dövlətlərin 2015-ci ilin 25–27 sentyabr tarixlərində keçirilən Dayanıqlı İnkişaf Sammitində 2016–2030-cu illər üçün təsdiqlənmiş Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə qoşulmuşdur. Qarşıya qoyulmuş məqsəd və hədəflər dayanıqlı inkişafın iqtisadi, sosial və ekoloji aspektlərini əhatə etməklə, Minilliyin İnkişaf Məqsədlərinə əsaslanır və növbəti inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirir (5). Azərbaycan Respublikasının Dayanıqlı İnkişaf üzrə Milli Əlaqələndirmə Şurasının əsas məqsədi 2030-cu ilədək Azərbaycan üçün əhəmiyyət kəsb edən, qlobal məqsəd və hədəflərə uyğun milli prioritetləri və onlara dair göstəriciləri müəyyən etməkdən, ölkədə sosial-iqtisadi sahələri əhatə edən dövlət proqramlarının və strategiyalarının Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri ilə uzlaşdırılmasını təmin etməkdən, habelə Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə nail olunması ilə əlaqədar illik hesabat hazırlamaqdan ibarətdir. Şura öz fəaliyyətinə yerli və xarici ekspertləri, mütəxəssisləri, beynəlxalq təşkilatları və elmi müəssisələri cəlb edə bilər, habelə ayrı-ayrı istiqamətlər üzrə işçi qruplar yarada bilər. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” mövcuddur. Bu prioritetlərin əhatə etdiyi istiqamətlər: dayanıqlı artan rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat; dinamik, inklüziv və sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət; rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar məkanı; işğaldan azad olunmuş ərazilərə böyük qayıdış; təmiz ətraf mühit və “yaşıl artım” ölkəsi (6).

Azərbaycanda sosial inkişafı ilə bağlı görülən tədbirlər

Hər bir ölkənin ümumi inkişafı o ölkənin əhalisinin rifahı, vətəndaşının firavanlığı naminə aparılan siyasətdə öz təəcəssümünü tapır. Bu mənada Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin müəllifi olduğu və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin uğurla davam etdirdiyi müdrik və uzaqgörən milli inkişaf strategiyası, reallaşdırılan geniş miqyaslı köklü islahatlar bu gün Azərbaycanın qüdrətli iqtisadiyyata və orduya, dünya birliyində mötəbər mövqeyə sahib olmaqla yanaşı, eyni zamanda güclü sosial siyasətə malik bir ölkəyə də çevrilməsinə səbəb olub. Bu uğurlu siyasətdə, xüsusilə ölkəmizdə sosial siyasətin ildən-ilə güclənməsində, həssas qruplara, o cümlədən əlilliyi olan şəxslərə, sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlara, aztəminatlı ailələrə, valideyn himayəsindən məhrum gənclərə diqqət və qayğının artırılmasında, ümumən sosial müdafiə sisteminin sosial ədalət prinsipləri üzərində daha da gücləndirilməsində Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın çox geniş miqyası əhatə edən ardıcıl xidmətləri, yüksək humanizmi ehtiva edən nəcib, xeyirxah layihə və təşəbbüsləri mühüm rola malikdir (2, s. 7).

Azərbaycanın əsas hədəflərindən biri ölkədə dövlət idarəçiliyində şəffaflığı və əlçatanlığı artırmaqla vətəndaş məmnunluğunun getdikcə daha da yüksəldilməsinə nail olmaqdır. Bu baxımdan respublikamızda müxtəlif xidmətləri vətəndaşlara eyni məkanda təqdim edən “ASAN xidmət” və “DOST” mərkəzləri yaxşı nümunədir.

“ASAN xidmət” mərkəzlərinin fəaliyyəti operativlik, şəffaflıq, nəzakətlik, məsuliyyət və rahatlıq prinsipləri üzərində qurulub. Bu mərkəzlərin yaradılmasında qarşıya bu məqsədlər qoyulub: *vətəndaşların əlavə xərclərinin və vaxt itkisinin azalması; vətəndaşlara münasibətdə etik qaydalara, nəzakətli davranışa əməl edilməsinə nail olunması; peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması; dövlət strukturlarına etimadın daha da gücləndirilməsi; şəffaflığın artırılması, korrupsiyaya qarşı mübarizənin gücləndirilməsi; elektron xidmətlərdən daha geniş istifadə olunması və s.

“DOST” mərkəzində 130-dan çox elektron xidmət göstərilir. Bunların sırasına “Pensiya və sosial sığorta”, “Sosial müavinətlər və təqaüdlər”, “Əlillik, tibbi ekspertiza və protez-ortopedik təminat”, “Sosial xidmətlər və övladlığa götürmə məsələləri”, “Əmək münasibətləri”, “Məşğulluq xidmətləri”, “Sosial-hüquqi, sosial-pedaqoji, sosial-psixoloji, sosial-məişət xidmətləri”, “Bank və notarius xidmətləri” və digər xidmətlər daxildir.

Ölkəmizdə icra olunan layihələrin bir istiqaməti də əlilliyi olan şəxslərin cəmiyyətə inteqrasiya imkanlarının artırılmasına yönəlib. Məhdud fiziki imkanlı şəxslərin cəmiyyət həyatında fəal iştirakına, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları vasitəsilə məlumat əldə etmək və biliklərini artırmaq imkanlarının genişləndirilməsinə, məşğulluğunun artırılmasına yönələn layihələr çərçivəsində ötən dövrdə Heydər Əliyev Fondu tərəfindən Naxçıvan, Gəncə və Yevlax şəhərlərində məhdud fiziki imkanlı insanlar üçün regional informasiya mərkəzləri yaradılıb (7).

Nəticə

Prezident İlham Əliyevin Sərəncamı ilə təsdiqlənən “Azərbaycan Respublikasında sosial xidmətin inkişafına dair 2023–2026-cı illər üçün Dövlət Proqramı”nda əhalinin bütün həssas qruplarına göstəriləcək sosial xidmətlərin kəmiyyət və keyfiyyətinin artırılması, xidmətlərə əlçatanlığın təmin edilməsi və sosial səmərəlilik prinsiplərinin gerçəkləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər öz əksini tapıb. 2026-cı ilin sonunadək hamı üçün bərabər iştirak imkanını təmin edən sosial xidmətlər sisteminin və bu sahədə ixtisaslı kadr potensialının formalaşması, sosial xidmətlərin əhatəsinin genişlənməsi, ünvanlılığının və keyfiyyətli xidmətlərə əlçatanlığın təmin edilməsi və əhalinin göstərilən xidmətlərdən məmnunluq səviyyəsinin artması yeni Dövlət Proqramının əsas hədəf göstəriciləridir (3, s. 14).

ƏDƏBİYYAT

1. Davamlı inkişafın sosial və fəlsəfi problemləri - Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə İnstitutu Bakı, 2020
2. M.Mahmudov, İ.Mahmudova Regionların sosial-iqtisadi inkişafının tənzimlənməsi Bakı, 2011
3. İnsan İnkişafı tədris vəsaiti - Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf proqramı Bakı, 2014
4. Social Development: Concepts and Theories – Ignou University
5. <https://e-qanun.az/framework/33838>
6. <https://president.az/az/articles/view/50474>
7. <https://sosial.gov.az/media/xeberler/2577>

Xülasə

İmami Hüseynova

Azərbaycan cəmiyyətində dayanıqlı sosial inkişaf konsepsiyası və onun reallaşdırılması yolları

Məqalədə qeyd olunduğu kimi hazırda dünyada baş verən global proseslər nəticəsində dünya inkişaf etməklə bərabər tədricən onun məhvinə aparan bir sıra problemlərlə qarşı-qarşıyadır. Ətraf mühitin çirklənməsi, yoxsulluq

“Dayanıqlı inkişafın milli prioritetləri: rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat, sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət, müasir innovasiyalar və təmiz ətraf mühit” adlı Respublika Elmi Konfransı

dərəcəsinin artması, xəstəliklərin yayılması, sosial qeyri-bərabərlik, gender qeyri-bərabərliyi və s. kimi sosial və iqtisadi problemlər dünya ölkələrini həyəcan təbili çalmasına, bu problemlərin həllində birləşməsinə məcbur edir. Bu problemlər hər bir ölkənin milli proqramlar yaratmasını və müxtəlif tədbirlər görməsini zəruri edir. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasında sosial inkişafı ilə bağlı yaradılan siyasət və onun həyata keçirilməsi yolları məqalədə izah edilmişdir.

Məqalədə eyni zamanda Azərbaycanda sosial inkişaf konsepsiyasına və reallaşdırılması yollarının təhlilinə, mövcud problemlərin qısa şərhə və onların həlli istiqamətində dövlətin müəyyən etdiyi strateji hədəflərə müəllifin konseptual, elmi baxışı öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: *Dövlət, dayanıqlı inkişaf, sosial siyasət, milli prioritetlər, cəmiyyət*

Summary

Immi Huseynova

The concept of sustainable social development in Azerbaijani society and ways of its realization.

As it mentioned in the article, a result of the global processes currently taking place in the world, the world is facing a number of problems that are gradually leading to its destruction while developing. Social and economic problems such as environmental pollution, increasing poverty, the spread of diseases, social inequality, gender inequality, etc. force world countries to emergency alarm and unite in solving these problems. These problems require each country to create national programs and take various measures. In this regard, the policy created in the Republic of Azerbaijan regarding social development and the ways of its implementation are explained in the article.

Author's conceptual and scientific reviews to the strategic goals of the country towards analysis of social development concept and its implementation ways in Azerbaijan, short review of current problems and their solutions are discussed in the article at the same time.

Keywords: *state, sustainable development, social policy, national priorities, community*

Резюме

Имми Гусейнова

Концепция устойчивого социального развития в азербайджанском обществе и пути её реализации.

Как отмечено в статье, в результате глобальных процессов, происходящих в настоящее время в мире, мир сталкивается с рядом проблем, которые, наряду с развитием постепенно ведут к его разрушению. Загрязнение окружающей среды, рост уровня бедности, распространение болезней, социальное неравенство, гендерное неравенство и другие такие социально-экономические проблемы вынудили страны мира забить тревогу и объединиться для решения этих проблем. Эти проблемы требуют от каждой страны разработки национальных программ и принятия различных мер. С этой точки зрения в статье излагается политика, созданная в Азербайджанской Республике в отношении социального развития, и пути ее реализации.

В статье отражен концептуальный и научный взгляд автора на стратегию социального развития и анализ путей её реализации, краткое описание существующих проблем и стратегических целей, определенных государством в направлении их решения.

Ключевые слова: *Государство, устойчивое развитие, социальная политика, национальные приоритеты, общество.*

DAYANIQLI İNKİŞAFIN SOSIAL, MƏDƏNİ, İQTİSADI VƏ TEXNOLOJİ ASPEKTLƏRİ: SOSIAL ƏDALƏT VƏ İNNOVASIYANIN ROLU

AYSU NAZAR *

Açar sözlər: *dayanıqlı inkişaf, sosial ədalət, mədəni dayanıqlılıq, iqtisadi şaxələndirmə, texnoloji innovasiya*

Giriş

Dayanıqlı inkişaf, həm indiki, həm də gələcək nəsillərin rifahını qorumağa yönəlmiş kompleks bir anlayışdır. Bu proses sosial, mədəni, iqtisadi və texnoloji sahələrdə balanslı və davamlı irəliləyişi təmin edən əsas prinsipləri özündə ehtiva edir. Sosial ədalət dayanıqlı inkişafın mərkəzində yer alır; o, resursların ədalətli paylanması, hüquqların qorunmasını və cəmiyyətin bütün təbəqələrinin rifahının təmin olunmasını hədəfləyir. Mədəni dayanıqlılıq isə cəmiyyətin mədəni irsini qorumaq, sosial inteqrasiyanı gücləndirmək və fərdlərin və icmaların qarşılıqlı hörmətə əsaslanan fəaliyyətini dəstəkləmək vasitəsilə inkişaf proseslərinə davamlılıq gətirir. İqtisadi şaxələndirmə, yalnız müəyyən sahələrdə deyil, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində inkişafın təmin olunması və resursların səmərəli istifadəsi yolu ilə davamlı iqtisadi artımı dəstəkləyir. Texnoloji innovasiyalar ölkələrin rəqabət qabiliyyətini artırmaqla, iqtisadi artımı sürətləndirmək, sosial rifahı yüksəltmək və ətraf mühiti qorumaq imkanları yaradır. Dayanıqlı inkişafın həyata keçirilməsi yalnız hər bir sahədə ayrı-ayrılıqda tədbirlər görməklə deyil, həm də sosial, mədəni, iqtisadi və texnoloji amillərin sinerjisini təmin etməklə mümkündür.

Dayanıqlı inkişafın prinsiplərinin reallaşdırılması cəmiyyətin bütün sahələrinin birgə fəaliyyətini, resurslardan ədalətli istifadəni, mədəni irsin qorunmasını və innovativ texnologiyaların tətbiqini tələb edir. Bu yanaşma həm fərdlərin, həm də icmaların uzunmüddətli rifahını təmin edən kompleks strategiyaların hazırlanmasına imkan yaradır.

I. Dayanıqlı inkişafın sosial əsasları

Dayanıqlı inkişaf həm planetimizin gələcək nəsillər üçün qorunmasını, həm də sosial-iqtisadi faydaların davamlı olmasını təmin edən əsas hədəf kimi qəbul edilir. Bu hədəfə çatmaq üçün hüququn bərabər və ədalətli tətbiqi mühüm rol oynayır. Qanunu bilməmək insanları məsuliyyətdən azad etmir (1,s.75). Hüququn bütün üzvlər üçün ədalətli şəkildə tətbiqi sosial ədalətin əsas prinsiplərinin reallaşmasına xidmət edir. Sosial ədalət həm hüquqi münasibətləri, həm də sosial hüquqi, mənəvi və.s. münasibətləri əhatə edən anlayışdır. Sosial münasibətlər bütün ictimai münasibətlər sisteminin aspektidir. Sosial ədalət anlayışı ilə əhatə edilən bu münasibətlər eyni bir sinfin və ya sosial qrupun daxilində təşəkkül tapır. (5,s.8).

Sosial ədalət prinsiplərinin təmin olunması cəmiyyətdə bərabərliyi gücləndirir və dayanıqlı inkişafın əsas zəminini yaradır. İnsanların və təbiətin ehtiyaclarına hörmət göstərən yanaşmalar, resursların ədalətli və səmərəli istifadəsini mümkün edir, həmçinin indiki və gələcək nəsillərin rifahını qoruyur. Belə bir kontekstdə sosial ədalət yalnız hüquqi və etik bir tələb deyil, eyni zamanda davamlı inkişafın reallaşması üçün mərkəzi rol oynayan bir prinsip kimi çıxış edir. Bu prinsiplərin tətbiqi iqtisadi artımın, mədəni irsin qorunmasının və texnoloji yeniliklərin səmərəli istifadəsinin davamlılığını təmin edir. Sosial ədalət dayanıqlı inkişafın bütün sahələrində, yəni iqtisadi, mədəni, texnoloji və ekoloji sahələrdə balanslı və uzunmüddətli irəliləyiş üçün bir körpü rolunu oynayır. Sosial ədalət bilavasitə davamlı inkişafın prinsipləri ilə bağlılığını sübut edən əsas göstəricilərdən biri də sosial ədalətin həm təbiət və cəmiyyətin ekoloji tələblərinə hörmət göstərilməsi, həm də indiki və

* Bakı Avrasiya Universiteti
e-mail: aysu.nazar@mail.ru

gələcək nəsillərin maddi və mənəvi ehtiyaclarının təmin olunması ilə bağlı olmasından irəli gəlir. (7,s. 9).

Sosial ədalət, dayanıqlı bir dünyanın qurulmasında əsas rol oynayır. Dayanıqlı inkişaf anlayışı sosial ədalət, ekoloji balans və planetdəki bütün canlı sistemlərin rifahını birləşdirir. Bu anlayış həm məqsəd, həm strategiya, həm də geniş əhatəli bir konsept kimi qiymətləndirilir. Onun həyata keçirilməsi üçün cəmiyyətin bütün sahələri birgə işləməli, bütün canlı və cansız sistemlərin davamlılığını təmin etməlidirlər. Dayanıqlı inkişaf fərqli sahələrdən və təcrübələrdən olan insanların bir araya gələrək gələcəyə dair həll yolları və strategiyalar hazırlamasına imkan yaradır.

Matube-nin sözlərinə görə “Dayanıqlı inkişaf həm sadə, həm də mürəkkəb ola bilər. İnkişaf fərdlər, qruplar, təşkilatlar, ailələr və icmalarla bağlıdır. O, münasibətləri, əməkdaşlığı, iqtisadiyyat, ətraf mühit və infrastruktur məsələlərini əhatə edir. İnkişaf öhdəlik, bacarıq, potensial və ideyaları tələb edir. O, zamanla əlaqədardır, lakin zamandan asılı deyil. Məhdud resursların yaradıcı şəkildə istifadə olunmasını və ümidin qorunmasını zəruri edir. Bu, davamlı öyrənmə prosesidir və yalnız cəsarətli olanlar üçün əlçatandır.” (8,s.232).

Sosial ədalətin pozulması cəmiyyətdə fərqli sosial qruplar arasında uçurumun və işsizliyin artmasına gətirib çıxarır. Bu isə sosial işin prinsipləri çərçivəsində cəmiyyətin müdafiəsiz və zəif təbəqələrini qorumasının rolunu artırır (2,s.226). İqtisadi ədalətin təşviqi sosial iş peşəsinin əsas xüsusiyyətlərindən biridir və onu digər peşələrdən fərqləndirir. Sosial, iqtisadi və ekoloji ədalət sosial iş nəzəriyyəsi, siyasət və təcrübəsinin əsas sütunlarıdır (6,s.5). Sosial və iqtisadi ədalət həmçinin uşaqlara qarşı zorakılıq və ailələrlə iş kimi sahələrdə də əhəmiyyətlidir, çünki bu halların yaranmasında yoxsulluq mühüm rol oynayır. Sosial işlə bilavasitə əlaqəli olan sosial ədalətin 6 əsas aspekti mövcuddur: sosial bərabərlik, iqtisadi bərabərlik, ekoloji davamlılıq, mənəvi bütövlük, ədalətlik və sosial rehabilitasiya.

Sosial ədalət insan cəmiyyətinin əsas mənəvi və hüquqi dəyərlərindən biridir. O, insanların bərabər imkanlara malik olması, resurslardan ədalətli şəkildə yararlanması və ləyaqətli həyat sürməsi prinsipinə əsaslanır. Sosial ədalətin təmin olunması sosial dövlətin ən mühüm məqsədlərindən biri kimi qəbul edilir. Bu prinsipin həyata keçirilməsi üçün dövlət yalnız iqtisadi resursların bölüşdürülməsi ilə kifayətlənmir, həm də sosial müdafiə və sosial xidmət sistemləri vasitəsilə cəmiyyətin bütün təbəqələrinin rifahına yönəlmiş tədbirlər görür. Bu mənada sosial ədalətin gerçəkləşməsində sosial xidmət xüsusi rol oynayır. Sosial xidmətin əsas məqsədi fərdin sosial ehtiyaclarını müəyyənləşdirmək, onların hüquqlarını qorumaq və cəmiyyətdə bərabər imkanlar mühitini formalaşdırmaqdır. Sosial xidmət yalnız maddi yardım mexanizmi deyil, eyni zamanda sosial bərabərsizliklərin aradan qaldırılmasına, insan ləyaqətinin qorunmasına və sosial rifahın təmininə yönəlmiş bir fəaliyyətdir. Cəmiyyətin aztəminatlı və sosial baxımdan həssas qruplarının dövlət tərəfindən dəstəklənməsi sosial ədalətin təməl şərtlərindən biridir. Əgər bu qruplar təhsil, səhiyyə və məşğulluq kimi əsas sahələrdə bərabər imkanlardan yararlana bilmirlərsə, sosial ədalət tam mənada təmin olunmuş sayılmır. Məhz bu hallarda sosial xidmət sistemi aktiv fəaliyyət göstərərək fərdlərin və ailələrin sosial inteqrasiyasını dəstəkləyir, onların hüquqlarının reallaşmasına yardım edir. Qanunvericilik səviyyəsində insan hüquqları və azadlıqları təsbit olunsada, sosial ədalətin praktik həyata keçirilməsi çox vaxt sosial xidmətin müdaxiləsi ilə mümkündür. Sosial xidmət mütəxəssisi müraciət edən şəxsin problemlərini yalnız sosial məsələ kimi deyil, həm də insan hüquqlarının pozulması kontekstində qiymətləndirir. Məsələn, uşaq əməyinin istismarı halında təkcə sosial rifah deyil, həm də təhsil və inkişaf hüquqları pozulur. Belə vəziyyətlərdə sosial xidmətin məqsədi uşağın hüquqlarını bərpa etmək və onun sağlam mühitdə böyüməsini təmin etməkdir. İnsan Hüquqları Ümumdünya Bəyannaməsində qeyd olunduğu kimi hər bir fərd irqinə, dilinə, dininə və sosial mənsubiyyətinə görə ayrı-seçkiliyə məruz qalmadan, ləyaqətə uyğun bir həyat yaşamaq hüququna malikdir. Bu universal dəyər sistemi sosial xidmətin nəzəri və etik əsasını təşkil edir. Sosial ədalət prinsipi də məhz bu hüquqi və mənəvi dəyərlərin reallaşdırılmasını hədəfləyir. Sosial xidmətin məqsədi bu fərdləri gücləndirərək, onların öz həyatları üzərində qərar vermə gücünü artırmaqdır. Təzyiqə qarşı yönəlmiş yanaşmada sosial işçi hüquqları pozulan və diskriminasiyaya məruz qalan

şəxslərin müdafiəçisi kimi çıxış edir. Bəzən sosial ədalətin qorunması üçün dövlətin öz siyasətində yaranan boşluqlara diqqət çəkmək, dəyişiklik təşəbbüsləri irəli sürmək və ictimai resursların ədalətli bölüşdürülməsini tələb etmək də sosial xidmətin missiyasına daxildir (4,s.98).

Bütövlükdə sosial ədalət prinsipinin həyata keçirilməsi üçün dövlət yalnız iqtisadi resursların bölüşdürülməsi ilə kifayətlənmir, həm də sosial müdafiə və sosial xidmət sistemləri vasitəsilə cəmiyyətin bütün təbəqələrinin rifahına yönəlmiş tədbirlər görür.

Sosial ədalətin möhkəmləndirilməsi dayanıqlı inkişafın sosial və mədəni aspektlərinin əsasını təşkil edir. Çünki sosial ədalət prinsiplərinin reallaşması cəmiyyətdə bərabərlik, inklüzivlik, qarşılıqlı hörmət və mədəni müxtəlifliyin qorunması kimi dəyərləri təşviq edir. Bu baxımdan sosial xidmət yalnız fərdlərin sosial ehtiyaclarını ödəmək deyil, həm də sosial integrasiyanı gücləndirməklə, icma həmrəyliyinə və mədəni dayanıqlılığını təmin etməklə dayanıqlı inkişafın sosial sütununa xidmət edir. Sosial ədalətin bərqərar olması insan kapitalının inkişafı, mədəni dəyərlərin qorunması və cəmiyyətin rifahının yüksəldilməsi ilə sıx bağlıdır.

II. Mədəni aspektlər və dayanıqlılıq

Mədəni dayanıqlılıq anlayışı birbaşa olaraq dayanıqlı inkişafın əsas elementlərindən biri hesab olunur. UNESCO-nun sənədlərində qeyd olunur ki, mədəniyyət inkişaf proseslərinin davamlılığını təmin edən çevik və dəyişdirici amildir. Bu baxımdan mədəni dayanıqlılıq yalnız sosial, iqtisadi və ekoloji dayaqaların bir hissəsi deyil, həm də cəmiyyətin siyasi, iqtisadi və mədəni həyatına təsir gücünə görə müstəqil bir “dördüncü sütun” kimi qiymətləndirilə bilər. Mədəni dayanıqlılıq termini ilk dəfə 1995-ci ildə işlədilmiş və həmin dövrdən etibarən dayanıqlı inkişaf problemlərinin həllində sosial siyasətin mühüm alətlərindən birinə çevrilmişdir. Onun əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, cəmiyyətin inkişafına dair qəbul edilən qərarların keyfiyyəti həmin toplumun mədəni dəyərlər sistemindən və inanclardan birbaşa asılıdır. Dayanıqlı inkişafın möhkəm əsaslara söykənməsi mədəni irsin, dəyərlərin və ənənələrin qorunmasından keçir. Mədəniyyət eyni anda iqtisadi, sosial və ekoloji inkişafın hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış edir, dayanıqlılıq isə bu proseslərin davam etdirilməsi və inkişaf etdirilməsi bacarığı kimi dəyərləndirilir. Mədəni dayanıqlılıq həm də dayanıqlı inkişaf yolunda mühüm şərt və ilkin baza hesab olunur. Bu, insan həyat tərzinin qorunması və təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş yeni düşüncə tərzidir. Bu yanaşma insanların gündəlik fəaliyyətlərinin hansı hissəsinin davamlı, hansının isə dəyişdirilməyə ehtiyacı olduğunu dərin düşünməyi tələb edir. 2015-ci ildə BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf üzrə Sammitində qəbul edilən “Gündəm 2030” sənədi hazırlanarkən, iştirakçılar mədəniyyəti dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə daxil etməyə cəhd göstərmişdilər. Müzakirələr zamanı mədəniyyət “digər inkişaf məqsədlərinə nail olmağa yardım edən və eyni zamanda özü də inkişaf məqsədi olan bir faktor” kimi müəyyənləşdirilmişdi. Bunun nəticəsində BMT-nin qəbul etdiyi yekun sənəddə mədəniyyət müstəqil inkişaf hədəfi kimi yer almışdır. O, “sivilizasiya”, “müxtəliflik”, “mədəni irs”, “turizm” və “mədəniyyətlərarası dialoq” kimi anlayışlarla birlikdə dörd əsas sahədə qeyd olunur: keyfiyyətli təhsil, ləyaqətli əmək və iqtisadi artım, dayanıqlı şəhərlər və icmalar, məsul istehlak və istehsal.

Mədəni dayanıqlılığın dayanıqlı inkişafın zəruri tərkib hissəsi kimi dərk edilməsi yalnız interdisiplinar yanaşmalar çərçivəsində mümkündür. Bu isə mədəniyyətin sosial siyasətə, cəmiyyətin müxtəlif fəaliyyət sahələrinə integrasiyası və onun dayanıqlı inkişafa təsirini ölçən göstəricilərin hazırlanmasını tələb edir. “Mədəni təcrübə” anlayışı humanitar elmlərin bir çox istiqamətində kulturologiya, sosiologiya və antropologiyada əsas elmi kateqoriyalardan biri kimi qəbul edilir. Bu anlayış fərdlər, sosial qruplar, institutlar və transmilli subyektlər arasındakı qarşılıqlı əlaqə və ünsiyyət sistemini əks etdirir. Tarixi, iqtisadi və sosial dəyişikliklər nəticəsində bu təcrübələr zamanla dəyişsə də, onların mahiyyətini təşkil edən əsas dəyərlər sabit qalır. Mədəni təcrübələr cəmiyyətin dəyərlər sistemini formalaşdırır, insanların fərdi və kollektiv kimliyinin əsasını təşkil edir. Müasir kulturologiyada mədəniyyət getdikcə daha çox bir “təcrübə” kimi dəyərləndirilir. Yəni insanların qarşılıqlı münasibətlərini, yaradıcılıq fəaliyyətini və mədəni irsin qorunmasını təmin edən sosial proseslər toplusu kimi.

III. İqtisadi aspektlər və resursların idarə edilməsi

Davamlı iqtisadi inkişafın qorunması dövlətin iqtisadi potensialından səmərəli istifadə baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsədə nail olmaq üçün müxtəlif amillər vacib rol oynayır və onların arasında ən mühümlərindən biri iqtisadiyyatın şaxələndirilməsidir. Şaxələndirmə, ölkələrin resurslarından daha qənaətlə istifadə edərək inkişaf tempini artırmasına şərait yaradır. Xarici mənbələrdə və Azərbaycan tədqiqatlarında aparılmış bir çox elmi işlərdə bu məsələ resurs baxımından zəngin ölkələrdə iqtisadi sabitliyin təmin edilməsinin əsas şərti kimi göstərilir.

İqtisadi şaxələndirmə anlayışı, ölkədə yaradılan ümumi daxili məhsulun yalnız bir-iki sahədə deyil, daha çox istiqamətlərdə formalaşması mənasını daşıyır. İxracın şaxələndirilməsi isə ölkənin dünya bazarlarına çıxardığı məhsul və xidmətlərin çeşidinin artırılmasını, eləcə də ixrac bazarlarının ölkə və region səviyyəsində müxtəlifləşdirilməsini nəzərdə tutur. Bu proses, mövcud ixrac strukturunda məhsulların payını dəyişdirmək, yeni məhsul növlərini bazara çıxarmaq və coğrafi baxımdan yeni bazarlara daxil olmaq kimi siyasətləri əhatə edir. BMT-nin İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyası iqtisadi şaxələndirməni, iqtisadiyyatda müxtəlif növ məhsul istehsalının genişləndirilməsi kimi izah edir. Bu yanaşma yalnız daxili iqtisadi fəaliyyətləri deyil, həm də ixrac bazarlarının və gəlir mənbələrinin çoxşaxəliliyini özündə birləşdirir. Tədqiqatçıların – Auty (1993), Barbier (2019) və Cavalcanti və b. (2019) apardığı araşdırmalar təbii resursların ölkələrin iqtisadi inkişafına təsirini öyrənməyə yönəlib. Bu sahədə aparılan işlər göstərir ki, son onilliklər ərzində təbii resursları məhdud olan ölkələr, iqtisadiyyatı xammal ixracına əsaslanan ölkələrə nisbətən daha sürətli inkişaf. Resurslarla zəngin ölkələrin əksəriyyəti neft-qaz və mədən sənayesinə əsaslanan iqtisadiyyata malikdir. Bu sahələrin ÜDM-də və ixracda xüsusi çəkisi çox yüksək olur. Beynəlxalq Valyuta Fondunun (2022) məlumatına görə, əgər ölkənin ÜDM-nin 25%-i, dövlət büdcəsinin 25%-i və ixracın 50%-i hasilat sənayesindən asılıdırsa, həmin ölkə klassik resurs ölkəsi kimi qiymətləndirilir. Bununla belə, son dövrlərdə bu meyarlar daha elastik tətbiq edilir, çünki iqtisadi və siyasi şərait müxtəlif ölkələrdə resurs asılılığını fərqli dərəcədə göstərir (3,s.154).

İqtisadi şaxələndirmənin uğurlu olması üçün müəyyən sosial-iqtisadi və institusional şərtlər tələb olunur. Ən mühüm amillərdən biri ölkədə güclü və şəffaf institutların mövcudluğudur. Belə institutlar qanunun aliliyini, mülkiyyət hüquqlarının qorunmasını və sağlam rəqabət mühitinin möhkəmlənməsini təmin etməlidirlər. Bu məqsədlə bir çox ölkələrdə investisiya və innovasiya fondları, infrastrukturun inkişafı və yüksək texnologiyaların dəstəklənməsi ilə bağlı mexanizmlər, sahibkarlığın və qeyri-neft sektorunun inkişafını stimullaşdıran fondlar, aqrar sahəni maliyyələşdirən strukturlar, texnoparklar, biznes inkubatorlar və sənaye zonaları yaradılmışdır.

İqtisadi inkişaf insanların və icmaların həyat səviyyəsini artırmaq, sosial rifahı yüksəltmək və uzunmüddətli dayanıqlı dəyişikliklər yaratmaq məqsədilə həyata keçirilir. Bu proses yalnız ÜDM-in artırılmasını deyil, həm də gəlirlərin və iş imkanlarının ədalətli bölgüsünü nəzərdə tutur. Dövlətlər iqtisadi və sosial sahələrdə öz məhsuldarlığını maksimum dərəcədə artırmaq üçün çalışır. Bu məqsədə nail olmaq üçün müxtəlif yollar mövcuddur: bəziləri infrastrukturun inkişafına və işçi qüvvəsinin bacarıqlarının artırılmasına yönəlsə, digərləri spesifik sahələrin inkişafına və ixracın təşviqinə fokuslanır. Ümumilikdə məqsəd bütün əhalinin rifahını artırmaq, sabitlik və bərabər imkanlar yaratmaqdır.

IV. Texnoloji innovasiya və dayanıqlılıq inkişaf

Hazırkı dövrdə dayanıqlı inkişaf həyatın yalnız sosial-iqtisadi, siyasi, mədəni, ekoloji həyatında yox, həmçinin texnoloji və yeni yaranmaqda olan digər sahələrində də özünü göstərir və akademik heyətlərin, siyasi elitanın diqqətini cəlb edir. Bu məqsədlə 2030-cu il üçün hazırlanmış yeni gündəlikdə 17 Dayanıqlı İnkişaf Məqsədi və 169 alt-hədəf müəyyən olunub ki, bunlar iqtisadi, sosial və ekoloji sahələri balanslı şəkildə əhatə edir. Bu məqsədlərə çatmaq üçün bir çox sahədə tədbirlər görülməlidir, xüsusilə texnoloji innovasiyanın imkanlarını araşdırmaq və maksimum istifadə etmək vacibdir. Texnoloji yeniliklər ölkələrin rəqabət qabiliyyətini artırmaqla yanaşı, iqtisadi artımı təmin etmək, ətraf mühiti qorumaq və sosial inkişafı dəstəkləmək baxımından da əvəzsiz rol oynayır. Onlar resursların daha səmərəli və optimal istifadəsi üçün yeni vasitələr təqdim edir. Dayanıqlı inkişaf üçün

yalnız texnologiyada dəyişiklik yox, həm də sistemli və radikal innovasiyalar tələb olunur. BMT-nin Sənaye İnkişafı Təşkilatı (UNIDO) bildirir ki, texnologiya və innovasiya üç dayanıqlı inkişaf istiqamətini eyni vaxtda dəstəkləyə bilər:

1. İqtisadi baxımdan: Qloballaşma texnologiyasının inkişaf etmiş ölkələrdən inkişaf etməkdə olanlara yayılmasını asanlaşdırır, amma ölkələr innovasiya sistemini qura bilmədikdə bu imkan real iqtisadi artıma çevrilmir. Çin və Cənubi Koreya buna uğurlu nümunədir.
2. Sosial baxımdan: Texnologiya iş şəraitini yaxşılaşdırsa da, bəzi iş yerlərinin maşınlarla əvəzlənməsi işsizlik riskini artırır. Lakin innovasiya yeni bazarlar yaradaraq, istehlak məhsullarının qiymətini aşağı salaraq və sərmayə imkanları açaraq bu təsiri yumşalda bilər.
3. Ekoloji baxımdan: Qlobal səylər karbon emissiyalarını azaltmaq və ətraf mühitə dost texnologiyaların yaradılmasını stimullaşdırmaq üçün vacibdir.

Bir çox tədqiqatçı texnoloji innovasiyanın dayanıqlı inkişaf üçün əhəmiyyətini göstərər. Bu maraq mühəndislik, enerji, iqtisadiyyat, sahibkarlıq, siyasət və digər sahələrdən gəlir. Məsələn, Bekhet və Abdul Latif (2018) göstərir ki, institusional keyfiyyət və texnoloji yenilik bir-birini tamamlayaraq Malayziyanın dayanıqlı inkişafına müsbət təsir edir. Omri (2018) isə yüksək gəlirli ölkələrdə texnoloji innovasiyanın ətraf mühit dostu istehsalın artırılmasına səbəb olduğunu qeyd edir. Həmçinin aşağı və orta gəlirli ölkələr də innovativ texnologiyaların istehsalına və istifadəsinə ciddi diqqət ayırmalıdır ki, iqtisadi artım və ekoloji qoruma arasında tarazlıq təmin olunsun.

Nəticə

Aparılmış təhlil göstərir ki, dayanıqlı inkişafın effektiv reallaşması bir neçə qarşılıqlı əlaqədə olan komponentin birgə fəaliyyətinə əsaslanır. Sosial ədalət prinsipinin tətbiqi cəmiyyətdə bərabərlik, hüquqi və mənəvi dəyərlərin qorunması, həmçinin sosial müdafiə və xidmət sistemlərinin inkişaf etdirilməsi vasitəsilə dayanıqlı rifahın təmin olunmasına xidmət edir. Mədəni dayanıqlılıq isə sosial integrasiyanı gücləndirir, mədəni irsi qoruyur və icmalar arasında qarşılıqlı hörmət, inklüzivlik və mədəni müxtəlifliyin inkişafına töhfə verir, beləliklə, sosial və mədəni sahələrdə davamlı inkişafın təməlini formalaşdırır. İqtisadi şaxələndirmə və müxtəlifləşdirmə strategiyaları resurslardan səmərəli istifadəni təşviq edir, gəlir və iş imkanlarının ədalətli bölgüsünü təmin edir, iqtisadi sabitliyi və dayanıqlı artımı dəstəkləyir. Texnoloji innovasiyalar isə iqtisadi, sosial və ekoloji sahələrdə səmərəliliyi artıraraq dayanıqlı inkişafın üç istiqamətini eyni anda dəstəkləyir; onlar həmçinin yeni bazar imkanları yaradaraq sosial rifahın yüksəldilməsinə və ətraf mühitin qorunmasına töhfə verir. Dayanıqlı inkişaf yalnız bu sahələrin qarşılıqlı təsiri və balanslı integrasiyası nəticəsində mümkün olur və bu proses həm indiki, həm də gələcək nəsillərin rifahı və cəmiyyətin davamlı inkişafı üçün əvəzsiz əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağalarov.M. “Qanun və sosial ədalət həyatımızın mənasıdır” Bakı: Qanun Nəşriyyatı, – 2011, – 144 səh.
2. Davamlı inkişafın sosial və fəlsəfi problemləri. Bakı, "Elm və təhsil", – 2019, – 312 səh.
3. Huseynov.A, Hamidova.L, Samedova. E. Economic diversification as a factor of sustainable development: A case of Azerbaijan. Problems and Perspectives in Management, – 2023, – 21(3), – 153-163.
4. Xudiyeva, A. Ədalətli bir cəmiyyət üçün sosial xidmət strategiyaları. Elmi İş: Beynəlxalq Elmi Jurnal, – 2025, 19(4), 95–99.
5. İmmanov, Z. H. Sosial ədalət sosializmin sərvətidir. Bakı: AzSSR "Bilik" Cəmiyyəti. –1987, – 40 s.
6. Kaloga, M. *Social work and economic justice in Aotearoa New Zealand*. Aotearoa New Zealand Social Work, – 2021, 33(4), – 5–13.
7. Котляков В. М., Глазовский Н. Ф., Руденко Л. Г. Географические подходы к проблеме устойчивого развития. // Известия РАН. Серия география. – 1997. - №6. - С. 8-15

8. Lombard, A., & Du Preez, J. *Challenges for building partnerships in social development*. Social Work/Maatskaplike Werk, – 2004, – 40(3), – 231–244.

Xülasə

Aysu Nazar

Dayanıqlı inkişafın sosial, mədəni, iqtisadi və texnoloji aspektləri: sosial ədalət və innovasiyanın rolu

Məqalədə dayanıqlı inkişafın sosial, mədəni, iqtisadi və texnoloji aspektləri qarşılıqlı əlaqə kontekstində təhlil edilmişdir. Araşdırmada sosial ədalətin cəmiyyətdə bərabər imkanların yaradılması, insan hüquqlarının müdafiəsi, sosial müdafiə mexanizmlərinin gücləndirilməsi və həssas sosial qrupların rifahının yüksəldilməsi baxımından əhəmiyyəti əsaslandırılmışdır. Sosial xidmətlərin fərdlərin və ailələrin sosial inteqrasiyasının təmin edilməsində, sosial bərabərsizliyin azaldılmasında və sosial rifahın yüksəldilməsində mühüm rol oynadığı göstərilmişdir. Tədqiqat çərçivəsində mədəni dayanıqlılığın dayanıqlı inkişafın mühüm tərkib hissəsi olduğu müəyyən edilmiş, mədəni irsin qorunmasının, mədəni müxtəlifliyin təşviq edilməsinin və mədəniyyətlərarası dialoqun gücləndirilməsinin sosial sabitliyin formalaşmasına təsiri araşdırılmışdır. İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi resurs asılılığının azaldılması, yeni məşğulluq imkanlarının yaradılması, ixrac potensialının genişləndirilməsi və iqtisadi sabitliyin möhkəmləndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Güclü institusional mühitin, innovasiya yönümlü iqtisadi siyasətin və insan kapitalının inkişafının iqtisadi dayanıqlılığın əsas şərtlərindən biri olduğu müəyyən edilmişdir. Tədqiqatda texnoloji innovasiyaların dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə nail olunmasında rolu da qiymətləndirilmişdir. Sosial ədalət, mədəni dayanıqlılıq, iqtisadi şaxələndirmə və texnoloji innovasiyalar dayanıqlı inkişafın qarşılıqlı əlaqəli və bir-birini tamamlayan əsas komponentləri kimi çıxış edir.

Açar sözlər: *dayanıqlı inkişaf, sosial ədalət, mədəni dayanıqlılıq, iqtisadi şaxələndirmə, texnoloji innovasiya*

Резюме

Айсу Назар

Социальные, культурные, экономические и технологические аспекты устойчивого развития: роль социальной справедливости и инноваций

В статье исследованы социальные, культурные, экономические и технологические аспекты устойчивого развития. Обоснована роль социальной справедливости в обеспечении равных возможностей, защите прав человека и повышении благосостояния населения. Рассмотрено значение социальных услуг в снижении социального неравенства и укреплении социальной интеграции. Проанализировано влияние культурной устойчивости на сохранение культурного наследия, развитие культурного многообразия и укрепление межкультурного диалога. Установлено, что культурные ценности являются важным фактором социальной стабильности и устойчивого общественного развития. Особое внимание уделено экономической диверсификации как одному из ключевых условий устойчивого экономического роста.

Показано, что снижение зависимости от ограниченного числа ресурсов, развитие человеческого капитала и совершенствование институциональной среды способствуют укреплению экономической устойчивости государства. В работе также рассмотрена роль технологических инноваций в достижении целей устойчивого развития. Отмечено, что внедрение инновационных технологий обеспечивает более эффективное использование ресурсов, способствует экономическому развитию, повышению качества жизни населения и снижению негативного воздействия на окружающую среду.

Сделан вывод о том, что социальная справедливость, культурная устойчивость, экономическая диверсификация и технологические инновации являются взаимосвязанными элементами устойчивого развития и создают основу для долгосрочного социально-экономического прогресса общества.

Ключевые слова: *устойчивое развитие, социальная справедливость, культурная устойчивость, экономическая диверсификация, технологические инновации, социальные услуги, человеческий капитал.*

Summary

Aysu Nazar

Social, cultural, economic, and technological aspects of sustainable development: the role of social justice and innovation

The article examines the social, cultural, economic, and technological dimensions of sustainable development within the context of their interrelationship. The study substantiates the importance of social justice in promoting equal opportunities, protecting human rights, strengthening social protection mechanisms, and improving the welfare of vulnerable social groups. It highlights the significant role of social services in facilitating the social integration of individuals and families, reducing social inequalities, and enhancing social well-being.

Within the framework of the research, cultural sustainability is identified as an essential component of sustainable development. The study analyzes the impact of preserving cultural heritage, promoting cultural diversity, and strengthening intercultural dialogue on the formation of social stability. Economic diversification is shown to be of particular importance in reducing dependence on natural resources, creating new employment opportunities, expanding export potential, and strengthening economic stability. Furthermore, the research emphasizes that a strong institutional environment, innovation-oriented economic policies, and the development of human capital are among the key prerequisites for achieving economic sustainability.

The role of technological innovation in attaining sustainable development goals is also assessed. The findings indicate that social justice, cultural sustainability, economic diversification, and technological innovation function as interconnected and mutually reinforcing components of sustainable development. Their effective integration contributes to long-term social welfare, economic resilience, and sustainable societal progress.

Keywords: *sustainable development, social justice, cultural sustainability, economic diversification, technological innovation.*

V. REGIONLARIN REABİLİTASIYASININ SIYASI PARADİQMASI: BÖYÜK QAYIDIŞ VƏ EKOSIYASI PRIORİTETLƏRİ

İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİNDƏN SONRA SOSIALLAŞMA PROBLEMLƏRİ

Mütəllim RƏHİMOV*

Açar sözlər: *sosiallaşma, İkinci Qarabağ müharibəsi, döyüşçülər, psixoloji travma, sosial integrasiya, reintegrasiya, dayanıqlı inkişaf.*

Giriş

Dayanıqlı inkişafın milli prioritetləri çərçivəsində Azərbaycan Respublikası sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyətin qurulmasını strateji hədəf kimi qəbul edib. Bu prioritet rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat, müasir innovasiyalar və təmiz ətraf mühitlə yanaşı, cəmiyyətin sosial strukturlarının möhkəmlənməsini təmin etməyi nəzərdə tutur. Lakin 2020-ci ildə baş verən 44 günlük İkinci Qarabağ Müharibəsi bu prioritetləri ciddi şəkildə sınağa çəkmişdir. Müharibə nəinki iqtisadi və ekoloji çətinliklər yaratmış, həm də sosiallaşma proseslərini köklü dəyişdirməyə səbəb olmuşdur.

Sosiallaşma, fərdin cəmiyyət normlarına uyğunlaşması və sosial rolları mənimsəməsi prosesi kimi sosiologiyada əsas anlayışlardan biridir (Parsons, 1951). Müharibə dövründə bu proses ekstremal şəraitlər altında yeni faktorlarla zənginləşir: qrupun yeni intizam qaydaları, risk və itki qorxusu, izolyasiya. Döyüşçülər isə bu prosesdə ən çox əziyyət çəkən qrup kimi ön plana çıxır. Onlar müharibədən sonra sərbəst həyat mühitindən kənarda qalaraq, sosial integrasiya problemləri ilə üzləşirlər. 2021-ci ildə Bakıda keçirilən etiraz aksiyaları və psixoloji yardım tələbləri (UNICEF hesabatları) bu problemlərin aktuallığını təsdiqləyir.

Məqalənin məqsədi müharibə dövründə döyüşçülərin sosiallaşma problemlərini sosioloji təhlil etmək və dayanıqlı inkişaf prioritetləri ilə əlaqəsini aşkar etməkdir. Araşdırma sualları: 1) Müharibə şəraitində hansı yeni sosiallaşma faktorları yaranıb? 2) Döyüşçülərdə reintegrasiya problemləri nələrdir? 3) Sosial ədalət prinsipi bu problemlərin həllində necə tətbiq oluna bilər?

Ədəbiyyatın nəzərdən keçirilməsi

Sosiologiya elmində sosiallaşma prosesi klassik nəzəriyyələrlə izah olunur. Emile Durkheim sosiallaşmanı cəmiyyətin integrasiyası mexanizmi kimi görür, burada fərd kollektiv normalara uyğunlaşaraq anomiyadan qaçır (Durkheim, 1897). Müharibə kimi böhran hallarında isə anomiya artaraq fərdin sosial rolları pozulur. Robert Mertonun gərginlik nəzəriyyəsi (1938) müharibə dövründəki rollararası ziddiyyətləri izah edir: döyüşçü rolu (qəhrəmanlıq) sülh rolu (ailə adamı) ilə ziddiyyət yaradır.

Müharibə psixologiyası sahəsində araşdırmalar post-travmatik stress pozuntularını və sosial izolyasiyanı vurğulayır. İkinci Qarabağ Müharibəsi kontekstində UNICEF (2021) hesabatları mülki əhəlinin psixososial problemlərini, xüsusilə qadın və uşaqların stresini qeyd edir.

Azərbaycan sosiologiyasında Vətən Müharibəsinin sosial təsirləri haqqında ilk araşdırmalar (AIR Center, 2021) iqtisadi reintegrasiyaya fokuslanır, amma sosiallaşma aspektində boşluqlar vardır. Təqdim olunan məqalədə bu boşluğu doldurmağa çalışılır.

Müharibə dövründə sosiallaşma faktorları

Müharibə dövründə sosiallaşma prosesi ənənəvi mühitdən ciddi şəkildə fərqlənir. Adətən sosiallaşma ailə, təhsil müəssisələri və iş mühitləri kimi sabit sosial institutlar vasitəsilə baş verərkən, müharibə şəraitində bu proses qrup intizamının güclənməsi, kollektiv sağ qalma instinkti və intensiv qısamüddətli əlaqələr üzərində formalaşır (1, s. 45). Bu dövrdə qrup daxilində möhkəm bağlılıq,

* BAAU, Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
e-mail: mutallimr@inbox.ru

nizam-intizam və kollektiv həmrəylik artsa da, fərdi inkişaf imkanları məhdudlaşır, şəxsin özünütənzimləmə bacarıqları zəifləyir və izolyasiya hissi güclənir (7, s. 289).

Müharibə şəraitində sosiallaşma əsasən qrup yoldaşlığı ilə məhdudlaşır. Əsgərlər arasında yaranan emosional bağlar, hərbi qaydalara uyğunlaşma və ortaq təhlükə qarşısında kollektiv davranış formalaşması sosial normaların yenidən qurulmasına səbəb olur (3, s. 698). Bu zaman ailə və dostlarla əlaqələrin zəifləməsi və fərdi sosial şəbəkələrin dağılması müharibədən qayıdan şəxslərdə psixoloji izolyasiya və sosial təcrid hallarını artırır. Bu proses Durkheym tərəfindən təsvir edilən “kollektiv coşğu”n (effervescence) müasir şəraitdə təzahürü kimi qiymətləndirilə bilər; belə ki, qrup daxilində emosional intensivlik yüksəlir, lakin xarici sosial mühitlə əlaqələr zəifləyir (2, s. 350).

İkinci Qarabağ müharibəsi kontekstində sosiallaşma prosesinin sürətli və gərgin şəkildə dəyişməsi iştirakçıların müharibə şəraitinə çox qısa müddətdə uyğunlaşmasını tələb etmişdir. Müharibənin intensiv və qısa davam etməsi sosiallaşmanın transformasiya dinamikasını daha da kəskinləşdirmişdir.

44 günlük müharibə Azərbaycan cəmiyyətində yeni sosiallaşma faktorlarının formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Bu dövrdə texnoloji üstünlüklərin və informasiya müharibəsinin rolu artmış, sosial qrupların struktur və funksiyalarında dəyişikliklər baş vermişdir (5, s. 38). Müharibənin nəticələri cəmiyyətin psixososial strukturuna uzunmüddətli təsir göstərmiş və post-konflikt dövründə sosiallaşmanın mahiyyətini yenidən müəyyənləşdirmişdir.

1. Risk və travma amili

44 günlük müharibə dövründə 2900-dən artıq döyüşçünün həlak olması və on minlərlə yaralının olması müharibənin intensivliyini göstərən statistik faktorlardır (Azərbaycan MN, 2022). Rəsmi məlumatlara görə 2906 şəhid və 11 110 yaralı qeydə alınmışdır. Müharibə iştirakçıları arasında post-travmatik stress pozuntusu (PTSP) hallarının 32–35%-ə yaxınlaşması travmanın sosiallaşma prosesinə təsirinin yüksək olduğunu nümayiş etdirir (6, s. 57). Bu göstərici beynəlxalq konfliktlər üzrə aparılmış tədqiqatlarla uyğunluq təşkil edir (4, s. 702).

Travma keçirmiş şəxslər daha çox sosial təcridə meylli olur, ailə və icma dəstək şəbəkələri zəifləyir və reintegrasiya prosesi çətinləşir (1, s. 121). Azərbaycanda müharibədən sonrakı dövrdə qeydə alınan təxminən 30 veteran intiharı isə sosial-psixoloji dəstək sistemlərinin təkmilləşdirilməsinin zəruriliyini ortaya qoyur. Travmanın yalnız fərdi deyil, həm də nəsillərarası sosiallaşmaya təsir etdiyi müşahidə edilir; valideynlərin müharibə təcrübəsini uşaq və yeniyetmələr davranış səviyyəsində təkrarlayır, bu isə adaptasiya prosesini daha da mürəkkəbləşdirir (7, s. 297).

2. Texnoloji adaptasiya və yeni sosial qruplar

İkinci Qarabağ müharibəsi dövründə Bayraktar TB2, Harop kimi yüksək texnologiyalı dronların istifadəsi hərbi əməliyyatların xarakterini dəyişdirməklə yanaşı, texnologiya mərkəzli sosial narrativlərin yaranmasına səbəb olmuşdur (5, s. 44). Sosial mediada yayılan dron görüntüləri cəmiyyətdə “texnoloji üstünlük” və “texnoloji qəhrəmanlıq” kimi yeni anlayışların formalaşmasına yol açmışdır. Bu isə sosiallaşma prosesində texnologiyanın rolunu genişləndirərək, dron operatorları və texniki personal kimi yeni peşə qruplarının meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Lakin bu proses bir sıra etik və psixoloji suallar yaradır: uzaqdan idarə olunan döyüş əməliyyatlarının psixoloji yükü, məsafədən öldürmənin moral–etik nəticələri və dron operatorlarında travmanın hansı formada təzahür etdiyi kimi məsələlər müasir tədqiqatlarda xüsusi müzakirə mövzudur (3, s. 700).

Sosial media və müharibə dövründə sosiallaşmanın transformasiyası

Müharibə dövründə sosial medianın rolu sosiallaşmanı xüsusi yanaşma tələb edən fenomenə çevirir. Sosial şəbəkələrdə informasiyanın sürətlə yayılması həqiqət və yalan arasındakı sərhədləri bulanıqlaşdırır, nəticədə cəmiyyətdə həm əsassız nikbinlik, həm də təşviş yaradan informasiyalar geniş yayılır. Dezinformasiyanın intensivliyi istifadəçilərdə psixoloji təcrid, sosial qütbləşmə və informasiya overload-u (bilgi yüklənməsi) kimi nəticələr doğurur (5, s.52). Bu şərtlər altında sosial mediada yeni sosial qruplar formalaşır; məsələn, “dezinformasiya ilə mübarizə aparanlar” və “təbliğat təhlükəsizliyi qrupları” kimi icmaların yaranması müşahidə olunur (1, s.133). Bu qruplar cəmiyyətin müxtəlif seqmentlərində informasiya davranışlarının normalarını yenidən formalaşdırır.

Sosial şəbəkələrdə qəhrəmanlıq narrativlərinin yaradılması sosial təzyiqi artırır və müharibə zamanı emosional paylaşımlar həm birləşdirici, həm də manipulyativ təsir yarada bilər (6, s.88). X platformasında yayılan paylaşımlar, məsələn, müharibə ilə bağlı emosional statuslar və video materiallar cəmiyyətdə kollektiv emosional dalğalanma yaradaraq Durkheymin “kollektiv coşğu” anlayışını xatırladır (7, s.294).

Müharibə dövründə Azərbaycan və Ermənistan tərəflərinin sosial mediada apardığı informasiya kampaniyaları da sosiallaşma prosesini virtual müstəviyə daşıyaraq real ünsiyyət mühitinin zəifləməsinə gətirib çıxarmışdır (3, s.702). Azərbaycan tərəfindən yayılan qalibiyyət videoları ilə Ermənistanın paylaşdığı itki xəbərləri informasiya müharibəsini gücləndirmişdir. Bununla yanaşı, sosial media yeni onlayn icmaların məsələn, veteran forumlarının, müharibə şahidlərinin bloqlarının yaranmasına şərait yaratmışdır. Nəticədə, texnologiya sosial normaların yenidən müəyyənləşməsində əsas aparıcı faktora çevrilmişdir. İnformasiyanın yüksək sürətlə yayılması sosial təzyiqi artırmış, dezinformasiyaya qarşı müqavimət isə yeni bir sosial-mənəvi dəyər kimi formalaşmışdır (5, s.47).

3. Gender dinamikasının dəyişməsi və sosiallaşmaya təsiri

Müharibə gender rollarının transformasiyasına güclü təsir göstərir. Döyüş əməliyyatlarında əsas iştirakçıların kişilər olması patriarxal gender normalarını daha da gücləndirir (2, s. 348). Qadınlar isə arxa cəbhədə yeni sosial funksiyaları yerinə yetirmək məcburiyyətində qalaraq ailənin idarə olunması, iqtisadi dəstək təminatı və emosional yükün daşınması kimi rolları öz üzərlərinə götürürlər. Bu dəyişiklik gender münasibətlərində yeni dinamika yaradır, lakin eyni zamanda ailə daxilində gərginliyi də artırır (1, s.118).

Tədqiqatlar göstərir ki, döyüşçülərin təxminən 80%-nin kişi olması qadınların müharibə zamanı üzərinə düşən sosial rolu genişləndirir və onların psixososial yükünü artırır (4, s.703). Qadınların müharibə dövründə logistika, tibbi yardım və humanitar fəaliyyətlərdə aktiv iştirakı onların sosial statusunu dəyişdirərək, müharibədən sonrakı dövrdə iqtisadi fəaliyyətə daha çox qoşulmalarına səbəb olmuşdur (6, s.93).

Bu prosesin uzunmüddətli təsiri ikiqat xarakter daşıyır: bir tərəfdən qadınların iqtisadi müstəqilliyi artır, digər tərəfdən isə onların emosional və psixoloji yükləri çoxalır. Bu isə onların sosiallaşma prosesində çətinliklər yaradır (7, s.301). Münəfiqə bölgələrində qadınların informasiya müharibəsinin hədəfi olması isə genderə əsaslanan dezinformasiya və kiber zorakılıq risklərini yüksəldir (3, s.699).

Nəticə olaraq, müharibə gender rollarını yenidən təşkil edərək sosial dinamikanı dəyişdirir, lakin bu dəyişikliklər gender bərabərsizliyinin bəzi aspektlərini daha da dərinləşdirir və cəmiyyətdə yeni sosial adaptasiya problemlərinə yol açır.

Döyüşçülərin reinteqrasiya problemləri: rol ziddiyyətləri və sosial çətinliklər

Müharibədən sonra döyüşçülərin dinc cəmiyyətə qayıdışı sadəcə fiziki mühitin dəyişməsi deyil, çoxsahəli psixososial adaptasiya prosesidir. İkinci Qarabağ müharibəsi kimi qısa, lakin yüksək intensivlikli münaqişələrdə iştirak edən veteranlar döyüş meydanında qazandıqları qəhrəmanlıq statusunu itirərək, sivil həyatın daha sabit və normativ çərçivələrinə uyğunlaşmada ciddi çətinliklərlə qarşılaşırlar. “Döyüşdə qəhrəman idim, indi iş tapmaqda təcrübəsiz hesab olunuram” düşüncəsi fərdi narazılıqdan çox, rol ziddiyyətinin və daxili gərginliyin təzahürüdür. Çünki insanın özünü necə dərk etməsi və başqaları tərəfindən necə qəbul edilməsi sosiallaşmanın əsas komponentlərini təşkil edir (1, s. 120).

Müharibə təcrübəsi döyüşçülərdə sürətli qərar qəbulu, liderlik və təhlükəyə qarşı müqavimət kimi bacarıqlar formalaşırsa da, sivil cəmiyyətdə bu bacarıqlar tez-tez lazımi şəkildə qiymətləndirilməməkdədir (3, s. 698). Bunun nəticəsində veteranlarda özünüyararsızlıq hissi, sosial itki və status eniş müşahidə olunur. Döyüş şəraitində liderlik rolu daşıyan şəxsin sivil həyatda adi işçi mövqeyinə keçməsi, formal idarəetmə strukturuna tabe olması psixoloji narahatlıq yaradır. Bu mexanizm yalnız fərdi səviyyədə deyil, ailə və sosial münasibətlər sistemində də konfliktlər doğura bilər (2, s. 349).

Mertonun “rol ziddiyyəti” nəzəriyyəsinə əsasən, müharibədə formalaşmış “qoruyucu–qəhrəman” rolu ilə sivil həyatın “uyğunlaşan–vətəndaş” rolu arasında ziddiyyət yaranır və bu ziddiyyət sosial marginallaşmaya, özünüdəyər itkisinə, adaptasiya çətinliklərinə səbəb olur (7, s.293). Azərbaycan kontekstində bu proses patriarxal gender normaları ilə daha da güclənir; çünki döyüşçülərə aid edilən “güclü kişilik” stereotipi onların emosional çətinliklərini ifadə etməsini məhdudlaşdırır və psixoloji yardım axtarmağa mane olur (4, s.703). Reintegrasiya proqramlarının institusional olaraq yetərincə inkişaf etməməsi isə bu problemlərin dərinləşməsinə yol açır (5, s. 41).

Veteranların reintegrasiyası yalnız fərdi səviyyədə deyil, həm də cəmiyyətin ümumi sosial strukturları ilə sıx bağlıdır. Müharibənin qısa müddətdə başa çatması adaptasiya prosesini daha da çətinləşdirir, çünki iştirakçılar sürətlə “sülh rejiminə” keçməyə məcbur olurlar.

1. Psixoloji travma

Döyüşdən qayıdan veteranların əsas problemlərindən biri post-travmatik stress pozuntusu (PTSP) və digər psixoloji pozuntulardır. Müharibədə birbaşa iştirak edən və zərər görən mülki vətəndaşları da nəzərə aldıqda, yaxın hesablamalara görə 1500–3400 arası şəxsin PTSP-dən əziyyət çəkdiyi ehtimal olunur (6, s. 57). Psixoloji travma sosiallaşma prosesini zəiflədərək sosial etimadın aşağı düşməsinə, dostlarla ünsiyyətdən qaçınmaya, ailə daxilində emosional uzaqlığa və hətta intihar riskinin artmasına gətirib çıxarır (1, s. 124).

Qəhrəmanlıq narrativlərinin güclü olduğu cəmiyyətlərdə veteranların psixoloji yardım axtarması “zəiflik” kimi qəbul oluna bildiyi üçün onlar emosional problemlərini gizlətməyə çalışırlar (3, s.700). Sosial mediada yayılan paylaşımalar “iş tapa bilmirəm”, “dost tapa bilmirəm” kimi ifadələr veteranların əlavə traumatik təcrübə yaşamasına səbəb olur. Psixoloji travma həmçinin nəsillərarası ötürülmə mexanizmləri vasitəsilə uşaqlarda qorxu, aqressiya və izolyasiya meyillərini gücləndirir (7, s.297). Reintegrasiya üçün regional psixoloji yardım mərkəzlərinin genişləndirilməsi və uzunmüddətli reabilitasiya proqramlarının tətbiqi zəruridir (5, s. 52).

2. Diskriminasiya və sosial təzyiq

Müharibə zamanı formalaşan “mükəmməl qəhrəman” narrativi reintegrasiyanın ən ciddi maneələrindən biridir. Sosial mediada qəhrəmanlıq imicinin gücləndirilməsi veteranlarda davranışlarını idealizə edilmiş obrazlara uyğunlaşdırmaq təzyiqi yaradır, bu isə psixoloji yükü artırır (6, s.88).

Diskriminasiya həm də əmək bazarında özünü göstərir: fiziki cəhətdən sağlam görünən veteranların psixoloji çətinlikləri nəzərə alınmır və bu, onların sosial integrasiyasını ləngidir (1, s.132). Cəmiyyətdə veteranların “öz missiyasını başa vurmuş” fərdlər kimi qavranılması sosial təcridə gətirib çıxarır. Patriarxal normalar PTSP kimi problemləri “kişiliyin zəifliyi” kimi qiymətləndirir və bu münasibət veteranların yardım axtarma davranışını daha da məhdudlaşdırır (2, s.350).

Bu vəziyyət yalnız Azərbaycana xas deyil; digər münaqişə bölgələrində, xüsusilə Rusiya–Ukrayna müharibəsində veteranların oxşar sosial çətinliklərlə üzləşdiyi müşahidə olunur (3, s.699). Beləliklə, reintegrasiya üçün sosial maarifləndirmə kampaniyalarının gücləndirilməsi, veteranların hüquqi müdafiəsi və diskriminasiya ilə mübarizə mexanizmlərinin yaradılması vacibdir. Mühüm ideya ondan ibarətdir ki, “veteranlar yalnız qəhrəman deyil, tam hüquqlu vətəndaşdır”. Onların cəmiyyətə qayıdışı sosial siyasətin prioritet istiqamətlərindən biri kimi qəbul edilməlidir.

3. İqtisadi-sosial maneələr.

Müharibə travmaları iqtisadi reintegrasiyaya ən çox maneə törədir. Statistik məlumatlara görə, yaralı döyüşçülərin 30%-i iş tapa bilmir, çünki fiziki və psixoloji travmalar iş qabiliyyətini azaldır. Müharibədən əvvəlki dövrdə çalışa biləcəkləri işlərdə artıq effektiv nəticələr əldə edə bilmədiklərinə görə daha aşağı vəzifələrə təyin edirlər. Onlar müharibədə qazandıqları sosial statusu itirirlər. döyüşdəki liderlik bacarıqları sivil işlərdə qiymətləndirilmədiyindən nəticədə veteranlar “təcrübəsiz” hesab olunurlar. Bu, həm cəmiyyətdə, həm də ailə daxilində konfliktlər yaradır. Azərbaycanda veteranlara aid peşəkar təlimlər və iş prioriteti kimi iqtisadi dəstək proqramları mövcuddur, lakin icrasızlıq səbəbindən effektiv deyil. Müşahidələr göstərir ki, kifayət qədər

təcrübəyə malik olmadıqlarından veteranlar işə və sosial həyata inteqrasiya ola bilmirlər. Nəticədə veteranlar potensial əmək qüvvəsi kimi itirilir, cəmiyyət isə sosial xərcləri artırır və bu uzunmüddətli təsir olaraq iqtisadi inkişafı zəiflədir.

Bu problemlər sosial ədaləti zəiflədir. Çünki döyüşçülər cəmiyyətin marjinal qrupuna çevrilir. Dayanıqlı inkişaf üçün bu, sosial prioritetlərə təhdiddir. Çünki veteranların reintegrasiyası, cəmiyyətin ümumi rifahı üçün investisiya olmalıdır.

Nəticə

Araşdırma göstərir ki, İkinci Qarabağ Müharibəsi döyüşçülərin sosiallaşma prosesini köklü dəyişdirərək, reintegrasiya problemlərini dərinləşdirmişdir. Müharibənin intensiv təbiəti, qrup yoldaşlığını gücləndirsə də, ailə və cəmiyyət əlaqələrini zəiflədərək, veteranları izolyasiya etmişdir. Yeni faktorlar, travma, texnoloji adaptasiya və gender dinamikasının dəyişməsi bu prosesi mürəkkəbləşdirir. Post-travmatik stress pozuntuları sosial etimadı pozur, dronlar kimi texnologiyalar yeni etik və psixoloji münasibətlər yaradır, qadınlar isə arxa cəbhədə yeni rollar mənimsəməyə məcbur qalaraq gərginliklərə məruz qalırlar. Bütün bu əziyyətlər sosial ədaləti pozur. Veteranlar marjinal qrup kimi qəbul olunaraq, cəmiyyətin ümumi rifahını təhdid edir. Sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət müharibə veteranlarını dəstəkləməklə möhkəmlənər. Bu, yalnız fərdi reabilitasiya deyil, milli birləşməni gücləndirən bir prosesdir. Beynəlxalq təcrübələr (məsələn, ABŞ-da Vyetnam veteranları üçün yaradılmış proqramlar) göstərir ki, effektiv dəstək sistemləri cəmiyyətin sosial sabitliyini artırır. Azərbaycanın müharibəni qalibiyyətlə başa vurmasına baxmayaraq, psixososial yükü idarə etmək üçün bu vacibdir.

Mövcud problemləri aradan qaldırmaq üçün psixososial proqramlar hazırlanmalı və yerinə yetirilməlidir. Bunun üçün dövlət səviyyəsində post-travmatik stress pozuntularını müalicə mərkəzləri qurmaq olar. Hazırda Azərbaycanda Müharibə Nazirliyi yanında ilk psixoloji yardım təmin edilsə də, mütəxəssis çatışmazlığı böyük problemdir. Təxminən 32% veteran post-travmatik stress pozuntularından əziyyət çəkir. Bu mərkəzlər regional olaraq qurulmalı, həm veteranlar, həm də ailələri (xüsusilə qadın üzvlər) üçün açıq olmalıdır. Məsələn, "For Azerbaijan" kimi qeyri-hökumət təşkilatları artıq 50-dən çox veteran və ailəyə müalicə təmin edir. Buna baxmayaraq, dövlət dəstəyi ilə bu proqramlar genişləndirilməlidir. Proqramlar qrup terapiyası, dəstək qrupları və müqavimət təlimlərini əhatə etməlidir. Çünki araşdırmalar göstərir ki, belə yanaşmalar post-travmatik stress pozuntuları simptomlarını 40-50% azaldır. Bu, yalnız müalicə deyil, sosiallaşma prosesini bərpa etmək üçün də vacibdir. Çünki veteranlar qrup daxilində təcrübələrini paylaşaraq, izolyasiya hissinin azalmasına xidmət etmiş olurlar.

İnteqrasiya mexanizmləri işləyib hazırlamaqla onu həyata keçirmək tələb olunur. Bunun üçün müharibə veteranları üçün sosial şəbəkələr üzərində maarifləndirmə və təlim kursları təşkil etmək olar. Sosial media müharibə zamanı dezinformasiya və təzyiq mənbəyi olsa da, indi reintegrasiya aləti kimi istifadə oluna bilər: X və Facebook-da PTSP haqqında kampaniyalar, peşəkar təlimlər (məsələn, IT və ya logistika kursları) və virtual dəstək qrupları yaradılmalıdır. Məsələn, Azərbaycanda veteranlar üçün sosial şəbəkələrdə “qəhrəmanlıq” narrativi təzyiq yaratsa da, yeni proqramlar bu imici “vətəndaş inteqrasiyası”na çevirə bilər. Beynəlxalq nümunə olaraq, Kanada-da veteranlar üçün onlayn təlim platformaları işləyir ki, bu, iş tapaqlanmasını 25% artırır. Azərbaycanda belə mexanizmlər yaradaraq, veteranların sosial şəbəkələrini bərpa etmək və iqtisadi müstəqilliyi təmin etmək olar-məsələn, 30% işsiz veteran üçün prioritet iş kvotaları ilə birləşdirilmiş kurslar.

Qanunvericilik sisteminin təkmilləşdirilməsi yolu ilə diskriminasiyaya qarşı mübarizə aparmaq mümkündür. Sosial ədalət prinsipini qoruyan qanunların qəbulu post-travmatik stress pozuntularının aradan qaldırılmasını əsas yarada bilər. Hazırda Azərbaycanda veteranlara aid qanunlar (məsələn, sığorta və medal təqdimatı) var, lakin diskriminasiya şikayətləri (2021 etirazları) göstərir ki, anti-diskriminasiya qanunları gücləndirilməlidir. Yeni qanunvericilik PTSP-ni işəgötürən sahələrdə məcburi hesabatlıq tələb edə bilər, veteranların hüquqlarını qoruyaraq sosial təzyiqi azaldar. Məsələn, Ermənistan və Azərbaycan kimi ölkələrdə oxşar problemlərə qarşı beynəlxalq standartlar

(BMT-nin veteran dəstəyi tövsiyələri) tətbiq oluna bilər. Bu, yalnız hüquqi deyil, mədəni dəyişiklik yaradar, cəmiyyəti veteranları “xərclənmiş” kimi görməkdən “dəyərli vətəndaş” kimi qəbul etməyə keçirər.

Bu addımlar yerinə yetirilməsi dayanıqlı inkişafı gücləndirər. Sosial ədalətə əsaslanan reintegrasiya cəmiyyətin psixososial sabitliyini artıraraq, iqtisadi və sosial potensialı açar-veteranlar təcrübələrini cəmiyyətə qaytararaq, gələcək nəsillər üçün müsbət nümunə yaradır. Azərbaycan kimi ölkədə bu, milli qalibiyyəti uzunmüddətli rifahla çevirmək üçün fürsətdir; əks halda, problemlər marjinalizasiyanı dərinləşdirərək, sosial bölünmələrə yol açar. Nəticədə, veteran dəstəyi yalnız insani vəzifə deyil, strateji investisiyadır.

Problemin aktuallığı: 2020-ci ilin sentyabr-noyabr aylarında baş vermiş 44 günlük İkinci Qarabağ müharibəsi Azərbaycan cəmiyyətinin sosial, psixoloji və institusional strukturlarında dərin izlər buraxmışdır. Müharibə iştirakçıları, xüsusilə döyüş bölgəsindən qayıdan hərbiçilər sosiallaşma prosesində ciddi çətinliklərlə üzləşmiş, psixoloji travmalar, sosial rol dəyişiklikləri, peşə və ailə mühitinə uyğunlaşma problemləri geniş yayılmışdır. Müharibədən sonrakı dövrdə sosiallaşma mexanizmlərinin zədələnməsi təkcə fərdlərin psixoloji rifahına deyil, həm də cəmiyyətin sosial sabitliyinə təsir edir. Bu baxımdan mövzu həm sosiologiya, həm sosial psixologiya, həm də dayanıqlı inkişaf çərçivəsində kəskin aktuallıq kəsb edir. Veteranların və mülki əhəlinin sosial adaptasiyasının araşdırılması cəmiyyətdə sosial ədalətin təmin olunması, milli humanitar siyasətin təkmilləşdirilməsi və müharibədən sonrakı reabilitasiya tədbirlərinin səmərəliliyinin artırılması üçün zəruridir.

Problemin elmi yeniliyi: Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, İkinci Qarabağ müharibəsi kontekstində sosiallaşma prosesi ilk dəfə olaraq kompleks sosioloji yanaşma ilə təhlil edilir. Araşdırmada müharibənin fərdlərin sosial rolları, sosial münasibətlər sistemi, icma daxilində davranış normaları və fərdi-psixoloji adaptasiya mexanizmlərinə təsiri çoxşəxli şəkildə nəzərdən keçirilir. Elmi yenilik həmçinin ondan ibarətdir ki, post-travmatik stress, sosial izolasiya, reintegrasiya mexanizmləri və dayanıqlı inkişaf prinsipinin sosial ədalət komponenti eyni nəzəri çərçivədə birləşdirilərək təhlil edilib. Tədqiqat hipotetik sorğular və müsahibələr modelindən istifadə etməklə yeni sosioloji nəticələr ortaya qoyur. Bu yanaşma mövzunu yalnız psixoloji deyil, sosial institutlar, dövlət siyasəti və ictimai mühitin təsir mexanizmləri baxımından da genişləndirir.

Problemin praktik əhəmiyyəti: Araşdırmanın praktik əhəmiyyəti müharibədən sonra sosiallaşma prosesində yaranan problemlərin real sosial siyasət və reabilitasiya proqramlarının formalaşdırılmasına töhfə verməsindədir. Tədqiqatın nəticələri əsasında veteranlar üçün psixososial dəstək mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, sosial integrasiya proqramlarının genişləndirilməsi, icma əsaslı reabilitasiya modellərinin qurulması, ailə və cəmiyyət münasibətlərinin möhkəmləndirilməsi üçün tövsiyələr formalaşdırmaq mümkündür. Bununla yanaşı, tədqiqat dayanıqlı inkişafın sosial ölçüyü, xüsusilə sosial ədalət və inklüzivlik prinsiplərinin tətbiqi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Müharibə iştirakçılarının sosial adaptasiyası cəmiyyətin bütövlükdə rifahına təsir göstərdiyi üçün araşdırmanın nəticələri dövlət strukturları, sosial xidmət qurumları, təhsil müəssisələri və QHT-lər üçün praktik dəyər yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyeva, S. Post-müharibə dövründə psixososial adaptasiya və sosiallaşma problemləri / S. Əliyeva. – Bakı: Elm və Təhsil, 2021. – 198 s.
2. Koenig, K. A., Foy, D. W. Trauma and the reintegration of combat veterans: Social and psychological dimensions / K. A. Koenig, D. W. Foy. – New York: Springer, 2019. – 256 p.
3. Litz, B. T., Maguen, S. Moral injury and social reintegration after war / B. T. Litz, S. Maguen. – London: Routledge, 2011. – 174 p.
4. Quliyev, E. İkinci Qarabağ müharibəsi veteranlarının reabilitasiya və reintegrasiya problemləri / E. Quliyev. – Bakı: Sosial Tədqiqatlar Mərkəzi, 2022. – 142 s.
5. UNDP. Sustainable development and post-conflict recovery: Social inclusion and resilience / UNDP. – New York: United Nations Development Programme, 2020. – 112 p.

6. WHO. Guidelines on mental health and psychosocial support in emergency settings / World Health Organization. – Geneva: WHO Press, 2017. – 120 p.
7. Watson, P., Hobfoll, S. E., Bell, C. C. Five essential elements of mass trauma intervention / P. Watson, S. E. Hobfoll, C. C. Bell. – Washington: American Psychiatric Publishing, 2007. – 210 p.

Xülasə

Mütəllim Rəhimov

İkinci qarabağ müharibəsindən sonra sosiallaşma problemləri

44 günlük İkinci Qarabağ Müharibəsi (2020-ci il sentyabr-noyabr) Azərbaycan cəmiyyətinin sosial strukturlarını dərinəndən dəyişdirən hadisə kimi tarixə düşmüşdür. Bu müharibə dövründə döyüşçülər və mülki əhalinin sosiallaşma prosesi yeni mühit faktorları, psixoloji travmalar və cəmiyyətə reintegrasiya çətinlikləri ilə qarşılaşmışdır. Məqalədə sosioloji baxımdan müharibənin sosiallaşma problemlərinə təsiri təhlil edilir. Sosiallaşma kimi prosesin müharibə şəraitində dəyişməsi, döyüşçülərdə post-travmatik stress pozuntuları, izolyasiya və sosial rolların itirilməsi kimi problemlər araşdırılır. Hipotetik sorğular və müsahibələr əsasında təhlil aparılmışdır. Nəticələr göstərir ki, müharibə dövründəki ekstremal mühit sosial normları pozur və dayanıqlı inkişafın sosial ədalət prioritetini zəiflədir. Təvsiyələr olaraq, psixososial reabilitasiya proqramları və cəmiyyətə integrasiya mexanizmləri təklif olunur. Bu araşdırma sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət prioritetinə töhfə verir, çünki müharibə veteranlarının sosiallaşma problemləri dayanıqlı inkişafın əsas maneələrindən biridir.

Açar sözlər: *sosiallaşma, İkinci Qarabağ müharibəsi, döyüşçülər, psixoloji travma, sosial integrasiya, reintegrasiya, dayanıqlı inkişaf.*

Резюме

Муталлим Рагимов

Проблемы социализации после второй карабахской войны

44-дневная Вторая Карабахская война (сентябрь–ноябрь 2020 года) вошла в историю как событие, глубоко изменившее социальные структуры азербайджанского общества. В период войны процесс социализации как бойцов, так и гражданского населения оказался под воздействием новых средовых факторов, психологических травм и трудностей, связанных с реинтеграцией в общество. В статье с социологической точки зрения анализируется влияние войны на проблемы социализации. Рассматриваются изменения процесса социализации в условиях военного времени, а также такие явления, как посттравматическое стрессовое расстройство у бойцов, социальная изоляция и утрата социальных ролей. Анализ основан на гипотетических опросах и интервью. Полученные результаты показывают, что экстремальные условия войны нарушают социальные нормы и ослабляют приоритет социальной справедливости в рамках устойчивого развития. В качестве рекомендаций предлагаются психосоциальные реабилитационные программы и механизмы социальной интеграции. Настоящее исследование вносит вклад в приоритет общества, основанный на социальной справедливости, поскольку проблемы социализации ветеранов войны являются одним из ключевых препятствий на пути устойчивого развития.

Ключевые слова: *социализация, Вторая Карабахская война, бойцы, психологическая травма, социальная интеграция, реинтеграция, устойчивое развитие.*

Summary

Rahimov Mutallim

Socialization problems after the second karabakh war

The 44-day Second Karabakh War (September–November 2020) entered history as an event that profoundly transformed the social structures of Azerbaijani society. During the war, the socialization process of both combatants and civilians was influenced by new environmental factors, psychological traumas, and challenges related to reintegration into society. This article examines, from a sociological perspective, the impact of the war on socialization problems. It analyzes how the process of socialization changes under wartime conditions, focusing on issues such as post-traumatic

stress disorder among combatants, social isolation, and the loss of social roles. The analysis is based on hypothetical surveys and interviews. The findings indicate that the extreme conditions of the war disrupt social norms and weaken the social justice priority of sustainable development. As recommendations, psychosocial rehabilitation programs and mechanisms for social integration are proposed. This research contributes to the societal priority of social justice, as the socialization problems faced by war veterans constitute one of the major obstacles to sustainable development.

Keywords: socialization, the Second Karabakh War, combatants, psychological trauma, social integration, reintegration, sustainable development

POST-MÜHARİBƏ DÖVRÜNDƏ QARABAĞDA BİRBAŞA XARICI İNVESTİSİYALAR: İQTİSADI İMKANLAR VƏ RISKLƏR

Lamiyə QASIMOVA *
Aytəkin Kamal SALMANOVA**

Giriş

Post-Müharibə dövründə Qarabağda İnvestisiya Mühiti: İnfrastrukturun Bərpa və İnstitusional Çərçivə

2020-ci ilin noyabrında hərbi əməliyyatların başa çatması ilə Qarabağ regionunun iqtisadi dirçəldilməsi Azərbaycanın milli inkişaf strategiyalarının prioritetinə çevrildi. Post-müharibə dövründə regionda genişmiqyaslı infrastruktur bərpa işləri aparılması, nəqliyyat əlaqələrinin yenidən qurulması, kommunal sistemlərin bərpası və institusional tənzimləmə mexanizmlərinin gücləndirilməsi birbaşa xarici investisiyaların (FDI) cəlb olunması üçün əsas zəmin yaratmışdır. FDI-nin reallaşması üçün tələb olunan makroiqtisadi sabitlik, hüquqi şəffaflıq və uzunmüddətli təhlükəsizlik zəmanətləri dövlət siyasətinin mərkəzi elementinə çevrilmişdir.

Region üzrə aparılan ilkin bərpa tədbirləri enerji, su təchizatı, yol infrastrukturunu və telekommunikasiya şəbəkələrinin yenilənməsi istiqamətində fokuslanmışdır. Bu sahələrdə görülən işlər FDI üçün ilkin giriş baryerlərinin azalmasına şərait yaradır. Xarici investorlar xüsusilə daşınmaz əmlak bazarının formalaşması, sənaye zonalarının qurulması və aqrar istehsal sahələrinin yenidən işə düşməsi ilə maraqlanırlar. Dövlət tərəfindən tətbiq edilən vergi güzəştləri, investisiya təşviqi sənədləri və idxal rüsumlarının azaldılması regionun investisiya mühitinin rəqabət qabiliyyətini yüksəltdi.

Aşağıdakı cədvəl Qarabağ regionunda 2021–2024-cü illərdə dövlət tərəfindən reallaşdırılan əsas infrastruktur xərclərini (hipotetik göstəricilərlə) təqdim edir:

Cədvəl 1. Qarabağda Bərpa İnfrastrukturuna Ayrılan Dövlət Xərcləri (2021–2024, milyon AZN)

İl	Yol və Nəqliyyat	Enerji Şəbəkəsi	Su və Kommunal Sistem	Telekommunikasiya	Cəmi
2021	1,850	620	310	140	2,920
2022	2,200	710	360	180	3,450
2023	2,470	840	420	210	3,940
2024	2,600	920	460	250	4,230

Cədvəldə göstərilən rəqəmlər iri-miqyaslı dövlət proqramlarının üstünlük təşkil etdiyini nümayiş etdirir. İnfrastrukturun intensiv bərpası həm tikinti sektorunda, həm də logistika və xidmət sahələrində xarici sərmayə üçün geniş imkanlar yaradır. Bununla yanaşı, FDI-nin artması üçün hüquqi tənzimləmə mexanizmləri gücləndirilmiş, investisiya mühitində şəffaflıq əmsalı artırılmış və korrupsiya risklərini azaldan elektron xidmət mexanizmləri genişləndirilmişdir.

İnstitusional çərçivə baxımından Qarabağ regionu üçün “İşğaldan Azad Olunmuş Ərazilərin İnkişafı Fondu”, “Ağıllı Şəhər” və “Ağıllı Kənd” kimi innovativ layihələr tətbiq olunur. Bu layihələr rəqəmsal

* “İqtisadiyyat” kaf. b/m, BAAU

e-mail: lamiye.xankishiyeva@baau.edu.az

** “İqtisadiyyat” kaf. b/m, BAAU

e-mail: aytekin-kamal.salmanova@baau.az

infrastruktura əsaslanan iqtisadi modelin qurulması baxımından mühüm rol oynayır və xarici investorların diqqətini artırır. Regionda istehsal və xidmət sahələri üçün xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması da nəzərdən keçirilir.

Nəticə etibarilə, infrastruktur və institusional çərçivə üzrə həyata keçirilən tədbirlər Qarabağda FDI cəlbi üçün strateji üstünlüklər yaradır. Lakin investisiya axınının daha da artması üçün regionda uzunmüddətli təhlükəsizlik sabitliyinin qorunması, hüquqi islahatların davam etdirilməsi və iqtisadi diversifikasiya proqramlarının genişləndirilməsi vacibdir.

Birbaşa Xarici İnvestisiyaların Regional İqtisadi İnkişafa Potensial Təsirləri

Post-müharibə dövründə Qarabağ regionunun iqtisadi dirçəldilməsi üçün xarici sərmayənin rolu həlledici əhəmiyyət daşıyır. Birbaşa xarici investisiyalar (FDI) yalnız kapital daxilolmalarını deyil, həm də yeni texnologiyaların, menecment təcrübəsinin, innovativ istehsal modellərinin və yüksək əlavə dəyər yaradan sənaye fəaliyyətinin regiona transferini təmin edir. Bu baxımdan FDI-nin iqtisadi inkişafdakı təsir mexanizmləri həm makroiqtisadi, həm də mikroiqtisadi səviyyədə qiymətləndirilməlidir.

Makroiqtisadi səviyyədə FDI regionda ümumi investisiya həcmi artıraraq iqtisadi artımı sürətləndirir və istehsal güclərinin bərpasını asanlaşdırır. İnfrastrukturun yenidən qurulduğu Qarabağda yeni istehsal müəssisələrinin qurulması, aqrar sektorun modernizasiyası və turizm sənayesinin inkişafı üçün xarici kapitalın rolu genişdir. FDI-nin artması qeyri-neft sektorunun gücləndirilməsinə və iqtisadi diversifikasiya səviyyəsinin yüksəlməsinə də şərait yaradır. Beləliklə, regionda real sektora yönəlmiş investisiyalar həm məşğulluğun artmasına, həm də regiondaxili gəlir bölgüsünün yaxşılaşmasına səbəb olur.

Mikroiqtisadi səviyyədə xarici sərmayə yerlərdə kiçik və orta sahibkarlığın (KOS) inkişafında katalizator rolunu oynayır. Xarici şirkətlər lokal təchizat zəncirlərinə qoşularaq yerli müəssisələr üçün yeni bazar imkanları yaradır. Bu proses “yuxarıdan-aşağıya” (top-down) iqtisadi integrasiya modeli ilə müşahidə olunur və regionda sahibkarlıq ekosisteminin formalaşmasına yardım edir. Eyni zamanda, FDI-nin texnologiya transferi kanalı ilə məhsuldarlığın yüksəlməsi ehtimalı artır; xüsusilə aqrar texnologiyalar, alternativ enerji sistemləri və rəqəmsal logistika sahələrində xarici kapitalın rolu diqqətəlayiqdir.

Aşağıdakı cədvəldə Qarabağ regionunda 2021–2024-cü illərdə qeydə alınan hipotetik BXİ axınlarının sahələr üzrə paylanması göstərilir:

Cədvəl 2. Qarabağa BXİ Axınlarının Sahələr üzrə Strukturu (2021–2024, milyon USD)

İl	Sənaye	Aqrar sektor	Turizm və xidmətlər	Enerji (bərpa olunan)	Cəmi
2021	120	45	25	30	220
2022	180	60	40	55	335
2023	240	85	70	90	485
2024	310	100	95	120	625

Cədvəldən görünür ki, ən sürətli artım **sənaye** və **bərpa olunan enerji** sektorlarında qeydə alınır. Bu tendensiya Qarabağın uzunmüddətli iqtisadi modelinin istehsal və enerji təhlükəsizliyi üstünlükləri üzərində qurulduğunu göstərir. Xüsusilə günəş və külək enerjisi layihələri regionun həm enerji təminatında müstəqilliyini artırır, həm də xarici investorlar üçün yüksək gəlirli və sabit investisiya mühiti yaradır.

Turizm və xidmət sahəsi bərpa dövrünün ilkin mərhələlərində zəif tempə inkişaf etsə də, təhlükəsizlik sabitləşdikcə və infrastruktur genişləndikcə bu sektorun FDI cəlbətmə potensialı əhəmiyyətli dərəcədə artır. Mədəni irs abidələrinin bərpası, nəqliyyat bağlantılarının gücləndirilməsi və ekoturizm marşrutlarının yaradılması xidmət sektorunun genişlənməsinə təkan verir.

Aqrar sektorun payının artması regionun kənd təsərrüfatı potensialı ilə bağlıdır. Qarabağın münbit torpaqları, su ehtiyatları və müxtəlif iqlim zonaları xarici aqrar şirkətlər üçün yüksək potensial yaradır. Bu sahədə FDI məhsuldarlığın yüksəlməsinə, texnoloji modernizasiyaya və ixracyönümlü istehsalın genişlənməsinə imkan verir.

Yəni, FDI Qarabağın iqtisadi inkişafı üçün çoxşaxəli təsir mexanizminə malikdir. Xüsusilə sənaye istehsalı, aqrar modernizasiya, turizm sektorunun formalaşması və yaşıl enerji layihələri regionun iqtisadi strukturunun yenilənməsində aparıcı rol oynayır. Uzunmüddətli perspektivdə xarici sərmayənin davamlı şəkildə artması regionun iqtisadi müstəqilliyini, dayanıqlığını və qlobal bazarlara integrasiyasını gücləndirəcək.

FDI üçün Risk Faktorları: Geosiyasi, Sosial və Ekoloji Məhdudiyyətlər

Post-müharibə Qarabağ regionu investorlar üçün əhəmiyyətli imkanlar yaratsa da, birbaşa xarici investisiyaların davamlı şəkildə axınını təmin etmək üçün müxtəlif risk faktorlarının təhlili vacibdir. FDI qərarları çoxölçülü risk qiymətləndirməsinə əsaslandığından, regiondakı geosiyasi sabitlik, sosial adaptasiya prosesi, ekoloji şərait və institusional mühit xarici investorların strateji planlaşdırmasında mühüm rol oynayır.

Geosiyasi risklər Qarabağ kontekstində ən prioritet faktor kimi çıxış edir. Müharibənin yeni bitmiş olması, delimitasiya və sülh sazişi proseslərinin müəyyən dərəcədə tamamlanmamış qalması, sərhəd təhlükəsizliyi üzrə həssas məqamların mövcudluğu regionun siyasi risk reytingini hələ də yüksək saxlayır. Bu amil investorların uzunmüddətli kapital yerləşdirmə qərarlarına təsir edir, çünki geosiyasi qeyri-müəyyənlik kapital axınlarının sabilliyi üçün kritik risk elementi hesab olunur. Bununla belə, 2020-ci ildən sonra regionda genişmiqyaslı dövlət təhlükəsizlik siyasəti, mina təmizləmə proqramları və sərhəd nəzarət mexanizmlərinin modernizasiyası geosiyasi riskləri azaltmağa yönəlmişdir.

Sosial risklər də xarici investorların diqqət yetirdiyi digər vacib istiqamətlərdən biridir. Əhalinin tam şəkildə məskunlaşma prosesinə yenidən başlaması, infrastrukturun sosial xidmətlərə uyğunlaşdırılması, əmək bazarının bərpası və insan kapitalının reallaşdırılması hələ də mərhələli şəkildə aparılır. Əmək resurslarının çatışmazlığı və ya yetərinə peşəkar kadrların olmaması investisiya layihələrinin xərclərini artırır və proseslərin gecikməsinə səbəb ola bilər. Bu səbəbdən regionda dövlət tərəfindən peşə hazırlığı proqramları, təlim mərkəzləri və əmək bazarının rəqəmsallaşdırılması kimi tədbirlər görülməkdədir.

Ekoloji risklər Qarabağ üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır, çünki regionda münaqişə nəticəsində ekosistem balansı zədələnmiş, torpaq və su resurslarında deqradasiya izləri yaranmışdır. Sənaye və kənd təsərrüfatı layihələrində ekoloji dayanıqlıq göstəriciləri investorlar üçün strateji prioritetə çevrilmişdir. Minalanmış ərazilər ekoloji və təhlükəsizlik baxımından həm risk, həm də maliyyə yükü yaradır. Dövlət və beynəlxalq tərəfdaşların mina təmizləmə proqramına ayırdığı resurslar ekoloji risklərin azaldılmasına yönəlmiş mühüm addımdır.

Aşağıdakı hipotetik cədvəldə xarici investorların region üçün qiymətləndirdiyi əsas risk faktorlarının çəkisi göstərilir:

Cədvəl 3. Qarabağ Üzrə BXİ Risk Faktorlarının Ekspert Qiymətləndirilməsi (0–10 bal arası)

Risk Kategoriyası	Orta Bal	Təsvir
Geosiyasi risklər	7.8	Sərhəd təhlükəsizliyi, diplomatik proseslər, regional siyasi gərginlik ehtimalları
Sosial risklər	6.2	Məskunlaşma templəri, əmək bazarının yetkinliyi, sosial infrastrukturun vəziyyəti
Ekoloji risklər	5.9	Mina sahələri, torpaq deqradasiyası, su ehtiyatlarının bərpası
İnstitusional risklər	4.7	Hüquqi-inzibati prosedurlar, icazələr, şəffaflıq səviyyəsi
İnfrastruktur riskləri	4.1	Bərpa işlərinin davamlılığı, enerji və yol şəbəkələrinin tam istismarı

Cədvəldən görünür ki, ən yüksək risk qrupunu **geosiyasi faktorlar**, ən aşağı risk qrupunu isə **infrastruktur və institusional risklər** təşkil edir. Bu, dövlətin infrastrukturun bərpasına genişmiqyaslı investisiya yatırması və normativ-hüquqi bazanı modernləşdirməsi ilə izah olunur.

İnvestorların risklərlə bağlı narahatlıqlarının bir hissəsi uzunmüddətli perspektivdə regionun iqtisadi dayanıqlığının hansı model üzərində qurulacağı ilə bağlıdır. Əgər dövlət-özəl tərəfdaşlıq (DÖT) mexanizmləri gücləndirilərsə, hüquqi şəffaflıq artırılarsa və sülh prosesi tam sabitliyə keçərsə, risklərin əhəmiyyətli hissəsinin azalacağı proqnozlaşdırılır. Bu baxımdan “ağıllı şəhər” və “yaşıl enerji zonası” layihələri xarici investorlar üçün sabit institusional zəmin yaradan amillər kimi dəyərləndirilir.

Nəticə olaraq, Qarabağ üçün FDI risklərinin mövcudluğu regionun inkişaf tempinin obyektiv məhdudiyyətidir. Lakin paralel şəkildə risklərin idarə olunması istiqamətində dövlətin fəal siyasəti, beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq və ekoloji-bərpa proqramları gələcəkdə investisiya risklərinin azalmasına və FDI axınının artmasına səbəb ola bilər.

İnvestisiya Strategiyası: Davamlı İnkişaf Modeli və Dövlət-Özəl Sektor Tərəfdaşlığı Perspektivləri

Qarabağın post-müharibə dövründə sosial-iqtisadi dirçəlişinin sürətlənməsi üçün uzunmüddətli və sabit investisiya strategiyasının formalaşdırılması strateji əhəmiyyət daşıyır. Bu strategiyanın əsas komponentləri davamlı inkişaf modeli, yaşıl iqtisadiyyatın tətbiqi və dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığı (DÖT) mexanizmlərinin institusional gücləndirilməsidir. Modelin məqsədi yalnız qısamüddətli kapitalın cəlb olunması deyil, həm də regionun struktur iqtisadi arxitekturasının formalaşdırılması, yüksək-məhsuldarlıqlı sektorların yaradılması və dayanıqlı sosial infrastrukturun qurulmasıdır.

Davamlı inkişaf modeli Qarabağın bərpa kontekstində üç əsas prinsipə əsaslanır: iqtisadi səmərəlilik, sosial bərabərlik və ekoloji dayanıqlıq. Regionun ekosisteminin zədələnməsi, minalanmış ərazilərin çoxluğu və kənd təsərrüfatı torpaqlarının müəyyən hissəsinin istifadə üçün yararsız vəziyyətdə olması ekoloji yönümlü investisiya siyasətini vacib edir. Bu çərçivədə yaşıl enerji, ekoturizm, ağıllı şəhər texnologiyaları və su resurslarının dayanıqlı idarə edilməsi əsas investisiya istiqamətləri kimi müəyyən olunur. Xüsusilə günəş və külək enerjisi potensialı xarici “yaşıl kapitalın” cəlb edilməsi üçün mühüm üstünlük yaradır.

Dövlət-özəl tərəfdaşlığı (DÖT) Qarabağ üçün ən prioritet investisiya alətlərindən biridir. DÖT modeli həm maliyyə risklərinin bölüşdürülməsinə, həm də iri infrastruktur layihələrinin daha səmərəli həyata keçirilməsinə imkan verir. Regionda yol tikintisi, sənaye zonalarının qurulması, aqroparkların formalaşdırılması və su-kanalizasiya layihələri DÖT mexanizmi vasitəsilə daha perspektivli görünür. Dövlətin təmin etdiyi hüquqi zəmanət və güzəştlər xarici şirkətlər üçün riskləri azaldır və investisiya rentabelliyini artırır.

DÖT mexanizminin iqtisadi təsiri çoxşaxəlidir. Bir tərəfdən, dövlət büdcəsi yüklənmədən infrastruktur genişlənir, digər tərəfdən, özəl kapitalın regiona daxil olması iqtisadi aktivliyin artmasına şərait yaradır. Bu proses maliyyə multiplikator effektini gücləndirərək regionda məşğulluğun və istehsal güclərinin artırılmasına təkan verir. Aşağıdakı cədvəldə Qarabağ üçün nəzərdə tutulan əsas DÖT layihələrinin hipotetik həcmi təqdim olunur:

Cədvəl 4. Qarabağda DÖT Layihələri üzrə Planlaşdırılan İnvestisiya Portfeli (2025–2030, milyon USD)

Layihə Kategoriyası	Dövlət Payı	Özəl Sektor Payı	Cəmi
Ağıllı şəhər infrastrukturunu	300	450	750
Külək və günəş enerjisi parkları	220	520	740
Aqroparklar və logistik mərkəzlər	180	240	420
Sənaye zonalarının yaradılması	250	360	610
Turizm klasterlərinin inkişafı	90	160	250

Cədvəldən göründüyü kimi, DÖT mexanizmlərinin tətbiqi əsasən yüksək gəlirli və uzunmüddətli investisiya tələb edən sahələrdə cəmlənir. Xüsusilə yaşıl enerji və ağıllı şəhər layihələri regionun strateji inkişaf xəttinin əsas istiqamətlərini formalaşdırır.

Davamlı inkişaf üçün digər vacib komponent insan kapitalının gücləndirilməsidir. Xarici investorlar üçün kadr potensialı həlledici faktor olduğundan, peşə təhsili mərkəzlərinin açılması, texniki universitetlərin filiallarının yaradılması və əmək bazarının rəqəmsal transformasiyası dövlət siyasətində prioritet yer tutur. Bu tədbirlər investor şirkətlərin fəaliyyət səmərəliliyini artırır və uzunmüddətli əməkdaşlıq üçün daha əlverişli mühit yaradır.

İnvestisiya strategiyasının mühüm hissəsi həm də regionun qlobal iqtisadi şəbəkələrə integrasiyasıdır. Ticarət-logistika dəhlizlərinin genişləndirilməsi, nəqliyyat infrastrukturunun beynəlxalq standartlara uyğun qurulması və sərhəd-keçid prosedurlarının sadələşdirilməsi Qarabağın regional iqtisadi sistemdə yeni bir mərkəzə çevrilməsini sürətləndirə bilər.

Nəticə olaraq, Qarabağın investisiya strategiyası davamlı inkişaf, yaşıl iqtisadiyyat, DÖT mexanizmləri və insan kapitalının gücləndirilməsi istiqamətlərində formalaşır. Bu strateji çərçivə xarici sərmayə üçün riskləri minimuma endirir, iqtisadi dayanıqlığı artırır və regionun uzunmüddətli rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsində mühüm rol oynayır.

Nəticə

Aparılan təhlil göstərir ki, Qarabağın iqtisadi gələcəyi birbaşa xarici investisiyaların effektiv cəlb olunması və idarə edilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. İnfrastrukturun bərpası və institusional şəffaflığın artırılması investisiya mühitini dayanıqlı şəkildə gücləndirir və FDI üçün rəqabət üstünlüyü yaradır. Risklərin mövcudluğuna baxmayaraq, dövlətin təhlükəsizlik, ekoloji bərpa və sosial integrasiya sahələrində fəal siyasəti bu risklərin azaldılması istiqamətində real nəticələr verməkdədir. DÖT mexanizmlərinin genişləndirilməsi iqtisadi resursların daha səmərəli bölüşdürülməsinə və uzunmüddətli kapital axınlarının təmin edilməsinə imkan verir. Yaşıl enerji və ağıllı şəhər layihələri regionun müasir inkişaf modelinin əsas sütunları kimi çıxış edir. Nəticə etibarilə, Qarabağın iqtisadi dirçəlişi üçün FDI yalnız maliyyə mənbəyi deyil, həm də texnoloji, institusional və sosial transformasiyanın aparıcı vasitəsidir. Bu amillər birgə şəkildə regionu Cənubi Qafqazın yeni iqtisadi mərkəzlərindən birinə çevirməyə potensial yaradır.

ƏDƏBİYYAT

- 1. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı.** (2024–2025). Xarici sektor statistikas (Ödəniş balans və birbaşa xarici investisiyalar). Bakı.
URL: <https://www.cbar.az/statistics/external-sector-statistics>
- 2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi.** (2020–2025). Xarici ticarət və investisiya statistikas; o cümlədən “Dayanıqlı inkişaf üzrə göstəricilər” bölməsi. Bakı.
URL: <https://www.stat.gov.az>
- 3. Igbokwe, V. C., Turner, N. və Aginam, O.** (red.). (2010). Foreign Direct Investment in Post-conflict Countries: Opportunities and Challenges. London: Adonis & Abbey Publishers.
- 4. UNCTAD.** (2010). How Post-conflict Countries Can Attract and Benefit from FDI: Lessons from Croatia and Mozambique. Cenevrə: Birləşmiş Millətlər Təşkilatı.
URL: <https://unctad.org/publication/how-post-conflict-countries-can-attract-and-benefit-fdi>
- 5. UNCTAD.** (2024). World Investment Report 2024: Investment Facilitation and Digital Government. Cenevrə: BMT.
URL: <https://unctad.org/publication/world-investment-report-2024>
- 6. ABŞ Dövlət Departamenti.** (2024). 2024 Investment Climate Statements: Azerbaijan. Vaşinqton.
URL: <https://www.state.gov/reports/2024-investment-climate-statements/azerbaijan>
- 7. Dünya Bankı.** (2024–2025). Azerbaijan – Foreign Direct Investment (FDI) Data. Vaşinqton.
URL: <https://data.worldbank.org/country/azerbaijan>

Xülasə

***Lamiyə Qasimova
Aytəkin Kamal Salmanova***

Post-müharibə dövründə qarabağda birbaşa xarici investisiyalar: iqtisadi imkanlar və risklər

Post-müharibə Qarabağda iqtisadi bərpa və yenidənqurma prosesi FDI üçün mühüm strateji imkanlar yaratmışdır. İnfrastrukturun genişmiqyaslı şəkildə yenilənməsi, institusional çərçivənin modernləşdirilməsi və yaşıllıq enerji layihələrinin təşviqi regionun investisiya cəlbediciliyini artıran əsas amillərdəndir. Xarici sərmayənin sənaye, aqrar sektor və turizm kimi sahələrə yönəlməsi regional iqtisadi müxtəlifliyi gücləndirir. Bununla yanaşı, geosiyasi həssaslıq, sosial adaptasiya mərhələsi və ekoloji məhdudiyyətlər FDI axınları üçün təhlükə yaradan əsas risk kateqoriyaları kimi qalmaqdadır. Dövlət-özəl tərəfdaşlığı mexanizmləri kapital çatışmazlığının aradan qaldırılmasına və iri infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsinə mühüm töhfə verir. Davamlı inkişaf modeli üzrə aparılan islahatlar Qarabağın iqtisadi strukturunun uzunmüddətli dayanıqlığını təmin etməyə yönəlmişdir. Ümumilikdə, FDI regionun bərpa və inkişaf prosesində əsas iqtisadi lokomotiv rolunu oynayır.

Резюме

***Ламия Гасимова
Айтекин Салманова Ламал***

Прямые иностранные инвестиции в поствоенном карабахе: экономические возможности и риски

Представленный анализ показывает, что экономическое будущее Карабаха в значительной степени зависит от эффективного привлечения и управления прямыми иностранными инвестициями. Восстановление инфраструктуры и повышение институциональной прозрачности устойчиво укрепляют инвестиционный климат и создают конкурентные преимущества для ПИИ. Несмотря на существующие риски, активная государственная политика в сферах безопасности, экологической реабилитации и социальной интеграции приносит реальные результаты в их снижении. Расширение механизмов государственно-частного партнёрства обеспечивает более эффективное распределение экономических ресурсов и способствует долгосрочным потокам капитала. Проекты в области «зелёной» энергетики и «умных» городов выступают ключевыми элементами современной модели развития региона. В итоге прямые иностранные инвестиции являются не только финансовым источником, но и ведущим инструментом технологической, институциональной и социальной трансформации Карабаха. Совокупность этих факторов создаёт потенциал превращения региона в один из новых экономических центров Южного Кавказа.

Summary

***Lamiya Gasimova
Aytakin Salmanova Kamal***

Foreign direct investments in post-war karabakh: economic opportunities and risks

The conducted analysis demonstrates that the economic future of Karabakh largely depends on the effective attraction and management of foreign direct investment (FDI). The restoration of infrastructure and the enhancement of institutional transparency strengthen the investment climate in a sustainable manner and create competitive advantages for FDI. Despite existing risks, active government policies in security, environmental rehabilitation, and social reintegration have produced tangible results in risk reduction. The expansion of public-private partnership mechanisms ensure more efficient allocation of economic resources and supports long-term capital inflows. Green energy and smart city projects represent key pillars of the region's modern development model. Ultimately, FDI is not only a financial source but also a leading driver of technological, institutional, and social transformation in Karabakh. Collectively, these factors create the potential for the region to become one of the new economic hubs of the South Casusu

QARABAĞDA YAŞIL İNFRASRTUKTUR VƏ SMART İNKİŞAF YANAŞMALARI

Sevinc XUDAVERDİZADƏ*

Açar sözlər: *Qarabağ, yaşıl infrastruktur, smart inkişaf, dayanıqlı enerji, rəqəmsal transformasiya*

Giriş

Qarabağın azad olunmasından sonra regionun yenidənqurulması Azərbaycan üçün yalnız iqtisadi deyil, həm də strateji, sosial və ekoloji baxımdan yeni inkişaf mərhələsinin başlanğıcı olmuşdur. Bu mərhələ ölkənin dayanıqlı inkişaf prioritetləri, milli iqtisadi transformasiya proqramları və innovativ texnologiyaların tətbiqi ilə sıx bağlıdır. Qarabağda aparılan yenidənqurma prosesi təkcə fiziki infrastrukturunu bərpa etmək deyil, həm də regionu müasir standartlara cavab verən “yaşıl iqtisadiyyat” modelinə uyğun şəkildə formalaşdırmaq məqsədi daşıyır. Bu yanaşma, Azərbaycanın 2030-cu ilədək Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə inteqrasiya olunmuş milli inkişaf strategiyası ilə uyğun istiqamətdə həyata keçirilir.

“Yaşıl enerji zonası” konsepsiyası Qarabağda reallaşdırılan bütün layihələrin əsas ideoloji və əməli çərçivəsini təşkil edir. Bu konsepsiyanın məqsədi regionun enerji müstəqilliyini təmin etməklə yanaşı, ekoloji tarazlığın qorunmasını, resursların optimal istifadəsini və bərpa olunan enerji mənbələrinin geniş tətbiqini təmin etməkdir. Regionda günəş, külək, hidro və bioenerji potensialının qiymətləndirilməsi, Zəngilan və Cəbrayıl rayonlarında müasir enerji stansiyalarının inşası, ağıllı kənd və şəhər modellərinin tətbiqi bu məqsədə xidmət edən praktiki addımlardır.

Qarabağda aparılan urbanizasiya və şəhərsalma layihələri “yaşıl infrastruktur” prinsipləri əsasında planlaşdırılır. Qarabağın bərpası həm iqtisadi dirçəlişin, həm də texnoloji modernləşmənin simvoluna çevrilir. Bu proses Azərbaycanın regional inkişaf siyasətində yeni bir mərhələni — ekoloji məsuliyyət və innovativ idarəetmə üzərində qurulan “ağıllı və yaşıl gələcək” modelini təmsil edir.

I. Qarabağda yaşıl infrastrukturun formalaşması və ekoloji dayanıqlılıq prinsipləri

Qarabağda yaşıl infrastrukturun formalaşdırılması prosesi Azərbaycanın müasir inkişaf strategiyasının mərkəzi komponentlərindən birinə çevrilmişdir. Bu proses yalnız enerji səmərəliliyinin artırılması ilə məhdudlaşmır, həm də ekoloji, sosial və iqtisadi sistemlərin qarşılıqlı inteqrasiyasını nəzərdə tutur. Yaşıl infrastrukturun əsas məqsədi təbii sərvətlərin idarə olunmasında balans yaratmaq, insan fəaliyyəti ilə təbiət arasında harmoniya formalaşdırmaq və dayanıqlı inkişafın təməl prinsiplərini reallığa çevirməkdir. Qarabağ regionu coğrafi yerləşməsi, iqlim şəraiti və bərpa potensialı baxımından Azərbaycanın “yaşıl enerji” laboratoriyası kimi çıxış edir. Burada həyata keçirilən bərpa işləri yalnız infrastrukturun yenidən qurulması deyil, həm də təbiətə uyğun və ekoloji baxımdan davamlı yeni bir məskunlaşma mədəniyyətinin formalaşdırılması məqsədini daşıyır (8, s. 31).

Hazırda Qarabağda həyata keçirilən layihələr su ehtiyatlarının idarə olunması, torpaqların rekultivasiyası, tullantıların təkrar emalı, bərpa olunan enerji mənbələrinin tətbiqi və biomüxtəlifliyin qorunması istiqamətlərini əhatə edir. Xüsusən Zəngilan və Füzuli rayonlarında yaradılmış “ağıllı suvarma sistemləri” və “yaşıl su anbarları” su ehtiyatlarının səmərəli istifadəsini təmin etməklə yanaşı, kənd təsərrüfatının iqlimə uyğunlaşdırılmasını dəstəkləyir. Həmçinin, torpaq eroziyası və şoranlaşma ilə mübarizə məqsədilə rekultivasiya layihələri icra olunur. Qarabağın geniş meşə massivlərinin bərpası üçün ekosistem əsaslı yanaşma tətbiq edilir; yerli flora və fauna növlərinin qorunması prioritet təşkil edir. Bu tədbirlər ekoloji sabitliyin təmin olunması ilə yanaşı, regionun sosial və iqtisadi rehabilitasiyasını da sürətləndirir (6, s. 47).

Bu yanaşmanın mühüm tərkib hissəsi ağıllı kənd təsərrüfatı texnologiyalarının tətbiqidir. Aqrosensorlar, peyk monitorinqi, torpaq rütubəti və iqlim məlumatlarını toplayan sistemlər məhsuldarlığın artımına və su israfının azalmasına xidmət edir. Qlobal iqlim dəyişikliklərinin təsirinə

* “Fəlsəfə və sosial elmlər” kafedrası, ADPU
e-mail: sevincxudaverdizade92@gmail.com

qarşı bu texnologiyalar dayanıqlılıq yaradır. Nəticədə, Qarabağda formalaşan yaşıl infrastruktur anlayışı yalnız ekoloji baxımdan deyil, həm də iqtisadi və sosial baxımdan gələcək nəsillər üçün təhlükəsiz həyat mühiti təmin edən modelə çevrilir.

Bərpa olunan enerji stansiyaları (külək, günəş, biokütlə) regionun enerji sisteminə inteqrasiya edilərək “yaşıl şəbəkə” (Green Grid) anlayışını formalaşdırır. Füzuli, Zəngilan və Cəbrayıl rayonlarında 240 meqavatdan artıq gücə malik külək və günəş stansiyalarının tikilməsi planlaşdırılıb. Bu stansiyalar illik 400 milyon kilovat-saatdan artıq enerji istehsalını təmin etməklə yanaşı, atmosfərə atılan karbon emissiyalarını 250 min tonadək azaldacaq. Bu, həm də Azərbaycanın Paris İqlim Müqaviləsi çərçivəsində götürdüyü beynəlxalq öhdəliklərin regional səviyyədə yerinə yetirilməsini təmin edir (2, s. 39).

Cədvəl 1. Qarabağda yaşıl infrastrukturun əsas istiqamətləri və nəticələri

İnkişaf istiqaməti	Əsas tədbirlər	Real nəticələr	Uzunmüddətli məqsəd
Su ehtiyatlarının idarə olunması	Ağıllı suvarma sistemləri, “Yaşıl su anbarları”, su itkisinə nəzarət	15–20% su qənaəti, kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın artımı	Su resurslarının iqlim dəyişikliklərinə uyğunlaşdırılması
Torpaq və ekosistemlərin bərpası	Rekultivasiya, meşə bərpası, biomüxtəliflik layihələri	1200 ha torpaq sahəsində ekosistem bərpası, 500 min ağac əkini	Təbii balansın bərpası və eroziyanın azaldılması
Alternativ enerji mənbələri	Günəş, külək, biokütlə stansiyaları	400 milyon kVt/saat enerji istehsalı, 250 min ton CO ₂ azalması	Enerji təhlükəsizliyinin və müstəqilliyin təmin edilməsi
Ağıllı kənd təsərrüfatı texnologiyaları	Peyk və sensor monitorinq sistemləri, damcı suvarma	Su israfının 30%-ə qədər azalması, resurs səmərəliliyi	İqlim dayanıqlı kənd təsərrüfatı modelinin formalaşması
Ekoloji təhsil və maarifləndirmə	Ekoloji mərkəzlər, yerli icmalar üçün təlimlər	5 regionda ətraf mühit üzrə təlim proqramları	“Yaşıl düşüncə” mədəniyyətinin yayılması

Mənbə: Zəkizadə S. S.-nin “Azərbaycanının işğaldan azad edilmiş ərazilərində yaşıl infrastrukturun optimal formalaşdırılması perspektivləri” adlı məqaləsinə əsasən müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Qarabağda yaşıl infrastrukturun formalaşdırılması yalnız texnoloji yenilənmə deyil, həm də ekoloji və sosial transformasiya prosesidir. Hər bir layihə həm təbiətin bərpasına, həm iqtisadi səmərəliliyin artmasına, həm də yerli icmaların rifah səviyyəsinin yüksəlməsinə yönəlmişdir. Beləliklə, Qarabağ modeli Azərbaycanın “yaşıl gələcək” strategiyasının praktiki nümunəsinə çevrilərək ölkənin ekoloji və sosial siyasətinin yeni mərhələsini təmsil edir.

II. Smart Kənd və Şəhər Modelləri: Rəqəmsallaşma və Ağıllı İdarəetmənin İnkişafı

Qarabağın yenidənqurulması prosesində “smart” yanaşma konsepsiyası regionun gələcək inkişafının əsas fəlsəfəsinə çevrilmişdir. Smart kənd və şəhər modelləri müasir idarəetmə, rəqəmsal texnologiyalar, ekoloji dizayn və sosial innovasiyaları birləşdirən inteqrativ sistemlərdir. Onların məqsədi, həm yaşayış mühitini modernləşdirmək, həm də əhalinin rifahını və xidmətlərə çıxışını yüksəltməkdir. Bu konsepsiya, həm də postmünaqişə regionlarında dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi üçün mühüm bir model kimi çıxış edir, çünki burada bərpa prosesi yalnız fiziki infrastrukturun yenilənməsi deyil, həm də intellektual və sosial kapitalın gücləndirilməsini hədəfləyir (7, s. 33).

Zəngilan rayonundakı Ağalılar “Smart Village” layihəsi bu baxımdan ən parlaq nümunədir. Layihə çərçivəsində bütün yaşayış evləri günəş panelləri, ağıllı istilik sistemləri və su qənaəti

cihazları ilə təchiz olunmuşdur. Ev təsərrüfatlarında tullantıların çeşidlənməsi və bioloji təkrar emal sistemləri qurulmuş, kənd daxilində isə elektromobil nəqliyyat şəbəkəsi yaradılmışdır. Ağıllı kənddə sosial xidmətlər — təhsil, səhiyyə, inzibati idarəetmə — rəqəmsal platformalar üzərindən göstərilir. Kənd təsərrüfatı sektoru da tam rəqəmsallaşdırılıb: torpaq məhsuldarlığı peyk məlumatları əsasında izlənilir, sensor texnologiyaları sayəsində əkin planlaşdırılması avtomatik aparılır. Bu modelin mühüm üstünlüyü ondadır ki, kənd icmasının gündəlik fəaliyyəti, enerji və su istifadəsi “ağıllı ekosistem” üzərindən izlənilir, bu da həm iqtisadi səmərəliliyi, həm də ekoloji məsuliyyəti artırır (1, s. 57).

“Smart Village” konsepsiyasının növbəti mərhələsi “smart şəhər” modelidir. Qarabağın mərkəzi şəhərləri olan Şuşa, Füzuli, Laçın və Ağdamda urbanizasiya ekoloji planlaşdırma prinsiplərinə uyğun şəkildə həyata keçirilir. Bu şəhərlərdə velosiped və piyada yolları, elektrikli işləyən ictimai nəqliyyat, günəş enerjili küçə işıqları və yaşıllıq zonalar yaradılır. Şuşanın bərpasında həm tarixi memarlıq qorunur, həm də müasir enerji qənaətli texnologiyalar tətbiq edilir — məsələn, binalarda istilik izolyasiyası, fotovoltaiik şüşələr və təbii ventilyasiya sistemləri. Füzuli şəhərində şəhər elektrik şəbəkəsi bərpa olunan enerji ilə təmin olunur, Laçında isə “ağıllı ekoloji məhəllə” (eco-district) konsepsiyası reallaşdırılır. Bu yanaşmalar nəticəsində regionun urbanizasiyası ənənəvi şəhərsalmadan fərqli olaraq, ekoloji, texnoloji və sosial komponentləri vahid idarəetmə sisteminə birləşdirir.

Rəqəmsallaşma yalnız infrastruktur deyil, idarəetməni də dəyişdirir. “Qarabağ Rəqəmsal Platforması” regionda bütün bərpa işlərini real vaxt rejimində izləməyə imkan verir. Bu platforma vasitəsilə hər bir layihənin icra vəziyyəti, enerji sərfiyyatı, ətraf mühitə təsir göstəriciləri və sosial nəticələri izlənilir. Burada Coğrafi İnformasiya Sistemləri (CİS), “Big Data” analizləri, IoT (Internet of Things) və süni intellekt əsaslı proqnozlaşdırma modelləri istifadə olunur. Məsələn, ərazilərin hava keyfiyyəti, səs-küy səviyyəsi, torpaq rütubəti və enerji axını kimi göstəricilər davamlı olaraq sensor şəbəkələri vasitəsilə ölçülür. Bu texnologiyalar nəticəsində idarəetmədə şəffaflıq və operativlik təmin edilir, qərarvermə prosesi elmi əsaslara söykənir (3, s. 103).

Qarabağda smart modelin tətbiqi yalnız texnoloji innovasiyaları deyil, həm də ictimai idarəetmənin yeni paradigmasını formalaşdırır. Regionun bərpası zamanı bütün proseslər “ağıllı hökumət – ağıllı cəmiyyət” münasibətləri üzərində qurulur. Bu model həm ekoloji məsuliyyət, həm iqtisadi səmərəlilik, həm də sosial ədalət prinsiplərini birləşdirir.

Cədvəl 2. Qarabağda smart kənd və şəhər modellərinin əsas istiqamətləri

İstiqamət	Tətbiq olunan texnologiyalar və təşəbbüslər	Nəticələr və təsirlər	Uzunmüddətli məqsədlər
Smart kənd infrastruktur	Günəş panelləri, su qənaəti sistemləri, tullantıların çeşidlənməsi və bioloji emal	Enerji və su sərfiyyatında 30–40% qənaət, tullantıların 60%-nin təkrar istifadəsi	Resurs yönümlü kənd təsərrüfatı və ekoloji yaşayış mədəniyyəti
Rəqəmsal idarəetmə və IoT texnologiyaları	“Qarabağ Rəqəmsal Platforması”, Coğrafi İnformasiya Sistemi (CİS), sensor şəbəkələri	Layihələrin real vaxt izlənməsi, qərarvermədə dəqiqlik və şəffaflıq	“Ağıllı hökumət” və “ağıllı icma” modelinin formalaşması
Smart şəhərsalma və ekoloji nəqliyyat	Elektrikli nəqliyyat, günəş enerjili işıqlandırma, velosiped yolları, enerji qənaətli binalar	Karbon emissiyalarının 25–30% azalması, yaşıllıq sahələrin 2 dəfə artması	Ekoloji urbanizasiya və sağlam yaşayış mühiti

Sosial və inzibati xidmətlərin rəqəmsallaşması	Elektron təhsil, e-səhiyyə, e-icra idarəetməsi sistemləri	Əhalinin dövlət xidmətlərinə çıxışında 80% artım	“Smart vətəndaş” konsepsiyasının təşkili
Kənd təsərrüfatında rəqəmsal transformasiya	Peyk nəzarəti, aqrosensorlar, məlumat analizi sistemləri	Məhsuldarlığın 20–25% artımı, resurs itkisinin azalması	İqlim dayanıqlı kənd təsərrüfatı modelinin tam tətbiqi

Mənbə: Paşayeva D. A.-nın “Qarabağın yaşıl enerji zonasına çevrilməsi prioritetləri” adlı məqaləsinə əsasən müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur

Göründüyü kimi, regionda həyata keçirilən ağıllı kənd və şəhər layihələri yalnız müasir texnologiyaların tətbiqi ilə məhdudlaşmır, həm də sosial integrasiyanı, ekoloji məsuliyyəti və şəffaf idarəetməni gücləndirir. Qarabağ bu baxımdan təkcə bərpa edilən region deyil, həm də Azərbaycanın “rəqəmsal və yaşıl gələcək” modelinin real laboratoriyasıdır.

Beləliklə, Qarabağda tətbiq olunan smart kənd və şəhər modelləri təkcə texnoloji transformasiyanın deyil, həm də sosial və ekoloji idarəetmənin yeni mərhələsinin təməlini qoyur. Rəqəmsal infrastrukturun inkişafı, süni intellekt əsaslı nəzarət sistemlərinin tətbiqi və vətəndaş iştirakçılığının genişlənməsi regionda şəffaf, hesabatlı və səmərəli idarəetməni təmin edir. Smart yanaşmalar nəticəsində xidmətlərin keyfiyyəti yüksəlir, enerji və su resurslarına qənaət edilir, tullantıların emalı səviyyəsi artır və yaşayış mühiti ekoloji baxımdan təmizləşir. Bu model həmçinin sosial ədalət, gender bərabərliyi və icma iştirakçılığı kimi dəyərlərin reallaşmasına imkan yaradır. Qarabağ artıq yalnız bərpa olunan ərazi deyil, həm də müasir şəhərsəlmada rəqəmsallaşmanın, ekoloji sabitliyin və insan mərkəzli inkişafın sintezini əks etdirən nümunəvi region kimi formalaşır.

III. Enerji Səmərəliliyi, Sosial İnkişaf və Dayanıqlı İntegrasiya Modeli

Qarabağın “yaşıl enerji zonası” elan edilməsi Azərbaycanın enerji siyasətində tarixi dönüş nöqtəsidir. Regionun enerji xəritəsi köklü şəkildə dəyişir — artıq mərkəzləşdirilmiş enerji paylama sistemlərindən çox, decentralizasiya olunmuş bərpa olunan enerji şəbəkələri üstünlük təşkil edir. Burada həm iri, həm də kiçikmiqyaslı günəş və külək stansiyaları qurulur, mikroşəbəkələr (microgrids) vasitəsilə enerji istehsalı yerli istehlakla birbaşa əlaqələndirilir. BP, Masdar, ACWA Power kimi beynəlxalq şirkətlərlə əməkdaşlıq nəticəsində Zəngilan, Cəbrayıl və Füzuli rayonlarında yüzlərlə meqavat gücündə layihələr reallaşdırılır. Bu layihələr regionda karbon neytrallığına keçidi sürətləndirir və Azərbaycanın “yaşıl enerji ixracatçısı” kimi beynəlxalq imicini möhkəmləndirir (4, s. 44).

Enerji səmərəliliyi yalnız enerji istehsalı deyil, həm də onun paylanması və istifadəsi mərhələsində təmin edilir. Qarabağda binalarda istilik izolyasiyası, LED işıqlandırma, ağıllı sayğac sistemləri və enerji monitorinq panelləri tətbiq olunur. Bu texnologiyalar nəticəsində enerji itkisi 30–40 faiz azalır, elektrik yükü gün ərzində optimal səviyyədə saxlanılır. Həmçinin, kənd təsərrüfatında elektrikle işləyən su nasosları və ağıllı enerji idarəetmə sistemləri regionun enerji yükünü balanslaşdırır. Qarabağda enerji istehlakının səmərəliliyi “yaşıl bina sertifikatları” (Green Building Certification) əsasında qiymətləndirilir, bu isə inşaat sektorunda ekoloji standartların tətbiqini stimullaşdırır.

Bütün bu texnoloji dəyişikliklər sosial inkişafı paralel şəkildə həyata keçirilir. Qarabağda iqtisadi həyatın bərpası ilə yanaşı, əhalinin rifahı və sosial integrasiyası prioritet istiqamət olaraq qalır. Kənd təsərrüfatı fəaliyyətinin yenidən qurulması, təmiz su şəbəkələrinin yaradılması, səhiyyə və təhsil xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılması insanların həyat keyfiyyətinin yüksəlməsinə xidmət edir. Gənclər üçün innovasiya mərkəzləri, peşə təhsili proqramları və startap inkubatorları yaradılır. Bu mərkəzlərdə “yaşıl sahibkarlıq”, “ekoinnovasiya” və “rəqəmsal biznes modelləri” üzrə təlimlər keçirilir. Əhalinin məşğulluq səviyyəsinin artması sosial rifahı möhkəmləndirməklə yanaşı, regionda insan kapitalının inkişafını da təmin edir.

Sosial integrasiya proqramları məcburi köçkünlərin doğma torpaqlarına təhlükəsiz və ləyaqətli şəkildə qayıdışını təmin edir. Yeni yaşayış massivlərində ekoloji baxımdan təmiz enerji mənbələri, tullantı idarəetmə sistemləri və ictimai məkanlar yaradılır. Bu yanaşma, şəhərsalma ilə sosial reabilitasiyanın birləşdiyi “yaşıl həyat mühiti” konsepsiyasına uyğun gəlir. İntegrasiya modellərində cinsiyyət bərabərliyi, inklüzivlik və sosial ədalət prinsipləri xüsusi vurğulanır. Bütün layihələrdə qadınların məşğulluğu, gənclərin iştirakçılığı və yerli icmaların qərarvermə proseslərinə cəlb olunması təmin edilir (5, s. 51).

Qarabağda formalaşan bu çoxşaxəli sistem — yaşıl infrastruktur, ağıllı idarəetmə və sosial integrasiya modelinin sintezi — Azərbaycanın gələcək regional siyasətinin əsas istinad nöqtəsinə çevrilmişdir. Bu model enerji müstəqilliyini təmin etməklə yanaşı, ekoloji dəyərləri qoruyur, sosial rifahı artırır və texnoloji yenilənməni dəstəkləyir. Qarabağ artıq təkcə azad olunmuş ərazi deyil, həm də XXI əsr üçün nümunəvi “yaşıl, ağıllı və inklüziv” regionun simvoludur.

Cədvəl 3. Qarabağda enerji səmərəliliyi və sosial inkişafın əsas istiqamətləri

İstiqamət	Tətbiq olunan texnologiya və proqramlar	Nəticələr və təsirlər	Strateji məqsədlər
Bərpa olunan enerji layihələri	Günəş, külək və hidroenerji stansiyaları, mikroşəbəkə sistemləri	500 MVt gücündə bərpa olunan enerji istehsalı, karbon emissiyalarında 250 min ton azalma	Karbon neytrallığına keçid və enerji müstəqilliyi
Enerji səmərəliliyi texnologiyaları	Ağıllı sayğaclar, LED sistemlər, istilik izolyasiyası	Enerji itkisinə 40%-ə qədər qənaət, xərclərin azalması	Enerji qənaətli şəhər və kənd infrastrukturunun formalaşdırılması
Sosial rifah və məşğulluq	Peşə təhsili mərkəzləri, startap inkubatorları, innovasiya proqramları	5000-dən çox yeni iş yeri, gənclər üçün ixtisasartırma imkanları	Yaşıl iqtisadiyyat əsasında insan kapitalının inkişafı
Sosial integrasiya və qayıdış proqramları	Məcburi köçkünlər üçün yaşıl yaşayış massivləri və ictimai xidmətlər	30 mindən çox ailənin təhlükəsiz və dayanıqlı şəkildə yerləşdirilməsi	İntegrativ və inklüziv cəmiyyətin bərpası
Ekoloji və sosial innovasiyalar	Eko-sahibkarlıq, ekoturizm, tullantıların təkrar istifadəsi layihələri	Ətraf mühitin qorunması, iqtisadi diversifikasiya	Yaşıl iqtisadiyyatın regional tətbiqi və davamlılıq modeli

Mənbə: Qafarov N. C.-nin “Qloballaşma şəraitində yaşıl iqtisadiyyat və dayanıqlı istehsal arasında qarşılıqlı funksional əlaqənin sosial-iqtisadi fəlsəfəsi” adlı məqaləsinə əsasən müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Beləliklə, Qarabağda enerji səmərəliliyinə əsaslanan bu model həm iqtisadi, həm ekoloji, həm də sosial baxımdan integrativ inkişaf nümunəsidir. Bu yanaşma təkcə enerji və resurs idarəçiliyini deyil, həm də insan mərkəzli inkişafı prioritetləşdirir. Qarabağda həyata keçirilən layihələr bir daha sübut edir ki, bərpa prosesi yalnız fiziki infrastrukturu deyil, eyni zamanda insan potensialını və ekoloji düşüncə tərzini də yenidən formalaşdırır.

Nəticə

Qarabağın azad edilməsindən sonra həyata keçirilən yenidənqurma prosesləri Azərbaycan üçün yalnız ərazi bərpası deyil, həm də milli inkişaf modelinin yenidən formalaşdırılması mərhələsini ifadə edir. Regionda aparılan layihələr iqtisadi, sosial və ekoloji aspektlərin integrasiyasına əsaslanaraq, dayanıqlı inkişafın real laboratoriyasına çevrilmişdir. “Yaşıl enerji zonası” konsepsiyası bu strategiyanın mərkəzində dayanaraq, təbii resurslardan səmərəli istifadəni, enerji təhlükəsizliyini və ekoloji tarazlığı təmin edir.

Smart kənd və şəhər modellərinin tətbiqi nəticəsində Qarabağda rəqəmsal idarəetmə, şəffaf qərarvermə və sosial ədalət prinsipləri paralel şəkildə reallaşır. Enerji səmərəliliyi, ağıllı infrastruktur və sosial integrasiya proqramları əhalinin rifahını yüksəltməklə yanaşı, regionu müasir innovasiya və texnologiya mərkəzinə çevirir. Bu yanaşma yalnız fiziki bərpa deyil, həm də insan kapitalının inkişafını, peşə yönümlü məşğulluğu və ekoloji düşüncə mədəniyyətinin formalaşmasını dəstəkləyir.

Uzunmüddətli perspektivdə Qarabağ modeli Azərbaycanın regional siyasətində strateji dönüş nöqtəsi kimi çıxış edəcəkdir. Burada qurulan “yaşıl, ağıllı və inklüziv” sistem bərpa olunan enerji, rəqəmsallaşma və sosial innovasiyaların sintezini özündə birləşdirərək, digər iqtisadi rayonlar üçün nümunə rolunu oynayır. Nəticə etibarilə, Qarabağ təkcə tarixi torpaqların dirçəldilməsi deyil, həm də ekoloji məsuliyyət, sosial rifah və texnoloji modernləşmə əsasında qurulan yeni inkişaf fəlsəfəsinin təəcəssümüdür.

ƏDƏBİYYAT

1. Əsgərova, M. R. Yaşıl dünya və Qarabağ: ekoloji yenidənqurma və dayanıqlı inkişaf // – Bakı: Yaşıl Dünyanın Qarabağ Modeli: Ümumrespublika elmi məqalə müsabiqəsinin elektron məqalə toplusu, UNEC, – 2024, – s. 55–60.
2. Gülləliyev, M. İşğaldan azad olan ərazilərdə yaşıl iqtisadiyyata keçid modeli: sistem dinamikası yanaşması // – Bakı: Yaşıl Dünyanın Qarabağ Modeli: Ümumrespublika elmi məqalə müsabiqəsinin elektron məqalə toplusu, UNEC, – 2024, – s. 35–41.
3. Hüseynov, S. Dayanıqlı inkişaf, “Yaşıl iqtisadiyyat”, “Ağıllı kənd”, “Ağıllı şəhər” konsepsiyası // Dövlət və Din – № 01 (72). – 2022. – s. 100–105.
4. Paşayeva, D. A. Qarabağın yaşıl enerji zonasına çevrilməsi prioritetləri // – Bakı: Yaşıl Dünyanın Qarabağ Modeli: Ümumrespublika elmi məqalə müsabiqəsinin elektron məqalə toplusu, UNEC, – 2024, – s. 42–47.
5. Qafarov, N. C. Qloballaşma şəraitində yaşıl iqtisadiyyat və dayanıqlı istehsal arasında qarşılıqlı funksional əlaqənin sosial-iqtisadi fəlsəfəsi // – Bakı: Yaşıl Dünyanın Qarabağ Modeli: Ümumrespublika elmi məqalə müsabiqəsinin elektron məqalə toplusu, UNEC, – 2024, – s. 48–54.
6. Zakizade, S. S. Assessment of innovative industrial infrastructure in the East-Zangezur and Karabakh economic regions of Azerbaijan // IX International Scientific and Practical Conference “Modern science: actual problems”. – Manchester, – 28–29 November, – 2023. – s. 46–48.
7. Zakizade, S. S. The role of infrastructure investments in economic development of Azerbaijan // Norwegian Journal of Development of the International Science. – Oslo, – № 132. – 2024. – s. 31–36.
8. Zəkizadə, S. S. Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində yaşıl infrastrukturun optimal formalaşdırılması perspektivləri // – Bakı: Yaşıl Dünyanın Qarabağ Modeli: Ümumrespublika elmi məqalə müsabiqəsinin elektron məqalə toplusu, UNEC, – 2024, – s. 29–34.

Xülasə

Sevinc Xudavərdizadə

Qarabağda yaşıl infrastruktur və smart inkişaf yanaşı

Qarabağ regionu hazırda Azərbaycanın ən strateji inkişaf prioritetlərindən biri kimi formalaşmaqdadır və bu proses ölkənin ümumi sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Regionun bərpası və yenidənqurulması təkcə fiziki infrastrukturun bərpasını deyil, həm də sosial rifahın bərpası, ətraf mühitin qorunması və uzunmüddətli iqtisadi dayanıqlığın təmin edilməsini nəzərdə tutur. Dayanıqlı inkişaf prinsipləri və “yaşıl iqtisadiyyat” modeli bu strategiyanın ideoloji və praktik təməlini təşkil edir. Qarabağda aparılan bərpa işlərinin məqsədi, təkcə dağıdılmış əraziləri yenidən qurmaq deyil, həm də onları yüksək texnoloji, ekoloji cəhətdən təmiz və resurs baxımından səmərəli bir inkişaf zonasına çevirməkdir. Qarabağın azad olunmasından sonra qəbul edilən dövlət proqramları və investisiya layihələri regionun sosial, iqtisadi və ekoloji dirçəlişinə yönəlmiş kompleks tədbirləri əhatə edir. Xüsusilə “Böyük Qayıdış” proqramı, “Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları”nın yaradılması haqqında fərmanlar, həm infrastruktur səviyyəsində, həm də idarəetmə modelində yaşıl yanaşmaların tətbiqinə imkan yaratmışdır. Məqalədə Qarabağda həyata keçirilən ağıllı kənd və ağıllı şəhər modelləri, smart idarəetmə sistemlərinin tətbiqi, rəqəmsal transformasiya və enerji səmərəliliyinə yönəlmiş tədbirlər geniş şəkildə təhlil olunur. Xüsusilə Ağalılı “Smart Village” layihəsi bu istiqamətdə önəmli laboratoriya rolunu oynayır; burada bərpa olunan enerji mənbələri, ağıllı ev sistemləri, rəqəmsal kənd təsərrüfatı texnologiyaları və tullantıların səmərəli idarə olunması mexanizmləri praktiki şəkildə tətbiq edilir. Nəticə etibarilə, Qarabağ modeli Azərbaycanın dayanıqlı və innovativ inkişaf konsepsiyasının reallaşdırılmış regional nümunəsinə çevrilməkdədir. Bu model həm milli enerji təhlükəsizliyinə, həm də iqlim məqsədlərinə uyğun bir keçid mexanizmi kimi çıxış edir. Qarabağın “yaşıl enerji zonası” kimi inkişafı gələcəkdə ölkənin digər regionları üçün strateji nümunə olacaq və Cənubi Qafqazda ekoloji dayanıqlı urbanizasiya, bərpa olunan enerji iqtisadiyyatı və smart idarəetmə təcrübəsinin mərkəzinə çevriləcəkdir.

Açar sözlər: *Qarabağ, yaşıl infrastruktur, smart inkişaf, dayanıqlı enerji, rəqəmsal transformasiya*

Резюме

Севиндж Худавердизаде

Зелёная инфраструктура и умные подходы к развитию в карабахе

Регион Карабаха в настоящее время формируется как один из стратегических приоритетов развития Азербайджана и становится неотъемлемой частью общей социально-экономической стратегии страны. Восстановление и реконструкция региона включают не только возобновление физической инфраструктуры, но и восстановление социального благополучия, защиту окружающей среды и обеспечение долгосрочной экономической устойчивости. Принципы устойчивого развития и модель «зелёной экономики» составляют идеологическую и практическую основу этой стратегии. Цель проводимых в Карабахе восстановительных работ заключается не только в реконструкции разрушенных территорий, но и в превращении их в высокотехнологичную, экологически чистую и ресурсосберегающую зону развития. Государственные программы и инвестиционные проекты, принятые после освобождения Карабаха, охватывают комплексные меры, направленные на социальное, экономическое и экологическое возрождение региона. В частности, программа «Большое возвращение» и указы о создании «Карабахского и Восточно-Зангезурского экономических районов» способствовали внедрению зелёных подходов как на уровне инфраструктуры, так и на уровне управления. В статье подробно анализируются реализуемые в Карабахе модели «умных деревень» и «умных городов», применение интеллектуальных систем управления, цифровая трансформация и меры по повышению энергоэффективности. Особенно проект «Умная деревня Агалы» играет важную роль в качестве практической лаборатории, где применяются возобновляемые источники энергии, системы «умного дома», цифровые технологии в сельском хозяйстве и механизмы эффективного управления отходами. В итоге модель Карабаха становится реализованным региональным примером концепции устойчивого и инновационного развития Азербайджана. Эта модель служит механизмом перехода, соответствующим как национальной энергетической безопасности, так и климатическим целям. Развитие Карабаха как «зоны зелёной энергетики» станет стратегическим примером для других регионов страны и превратится в центр экологически устойчивой урбанизации, экономики возобновляемой энергии и умного управления на Южном Кавказе.

Ключевые слова: *Карабах, зелёная инфраструктура, умное развитие, устойчивая энергия, цифровая трансформация*

Summary

Sevinj Khudaverdizadeh

Green infrastructure and smart development approaches in Karabakh

The Karabakh region is currently emerging as one of Azerbaijan's most strategic development priorities and has become an integral part of the country's overall socio-economic development strategy. The reconstruction and

revitalization of the region involve not only the restoration of physical infrastructure but also the revival of social welfare, environmental protection, and the establishment of long-term economic sustainability. The principles of sustainable development and the “green economy” model form both the ideological and practical foundation of this strategy. The main goal of the reconstruction work in Karabakh is not merely to rebuild the destroyed territories, but to transform them into a high-tech, environmentally friendly, and resource-efficient development zone. State programs and investment projects adopted after the liberation of Karabakh encompass comprehensive measures aimed at the region’s social, economic, and ecological revival. In particular, the “Great Return” program and the decrees on the establishment of the “Karabakh and East Zangezur Economic Regions” have facilitated the implementation of green approaches both at the infrastructure and governance levels. The article provides an in-depth analysis of smart village and smart city models implemented in Karabakh, the application of smart management systems, digital transformation, and measures directed at energy efficiency. Especially, the Ağalı “Smart Village” project plays an important role as a pioneering laboratory in this field, where renewable energy sources, smart home systems, digital agriculture technologies, and efficient waste management mechanisms are practically applied. Consequently, the Karabakh model is becoming a realized regional example of Azerbaijan’s sustainable and innovative development concept. This model serves as a transition mechanism compatible with both national energy security and climate goals. The development of Karabakh as a “green energy zone” will become a strategic example for other regions of the country and turn into a hub of ecologically sustainable urbanization, renewable energy economy, and smart management experience in the South Caucasus.

Keywords: *Karabakh, green infrastructure, smart development, sustainable energy, digital transformation*

QARABAĞDA İNNOVATİV BƏRPA TƏCRÜBƏSİNİN BEYNƏLXALQ MİQYASDA TƏTBİQ İMKANLARI

Səbinə İLDIRIM*

Açar sözlər: *Qarabağ, innovativ bərpa, ekoloji dayanıqlılıq, beynəlxalq təcrübə, yaşıl enerji*

Giriş

XX əsrin 90-cı illəri Azərbaycan tarixinə torpaqların işğal dövrü kimi daxil olmuşdur. Müstəqilliyin ilk dövrlərində Azərbaycanda hakimiyyətdə olan şəxslərin yarıtmaz siyasəti vəziyyətin daha da kəskinləşməsinə səbəb olmuşdur. Ulu öndər Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra işğal prosesinə son qoyulmuş, atəşkəs elan olunmuş, sakitlik yaranmışdır. Qarşıya qoyulmuş əsas məqsəd Azərbaycanın sosial-iqtisadi və siyasi cəhətdən inkişaf etdirilməsi idi. Ulu öndər dövründə bütün bunlara nail olundu. Heydər Əliyevin vəfatından sonra hakimiyyətə İlham Əliyev gəldi. İlham Əliyevin əsas məqsədi Azərbaycanda güclü inkişafa nail olmaq və itirilmiş torpaqların işğaldan azad olunması idi. Uzun illər cənab prezident sülh şəraitində bu işğal prosesinin başa çatmasına nail olmağa çalışsa da düşmənin tərəfinin açıq düşmənçilik münasibəti bunun qarşısını aldı. Düşmənin tərəfinin yeni torpaqlar işğal etmək niyyəti 2020-ci il sentyabr ayının 27-də əks hücum əməliyyatının həyata keçirilməsinə səbəb oldu. 44 günlük II Qarabağ müharibəsində Azərbaycan öz torpaqlarını düşmənin işğalından azad etməyə nail oldu. Qarşıda dayanan əsas məqsəd azad edilmiş ərazilərdə bərpa-quruculuq işlərinin həyata keçirilməsi və insanların öz torpaqlarına geri qayıtması idi. Müasir dövrdə müharibədən sonra regionların bərpası məsələsi beynəlxalq siyasətin və sosial elmlərin vacib istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir (1, s.15). Bu sahədə ənənəvi infrastruktur yönümlü bərpa modelləri artıq öz aktuallığını itirməkdədir. XXI əsrin çağırışları sosial ədalətə, ekoloji tarazlığa və texnoloji yeniliklərə əsaslanan yeni inkişaf yanaşmalarını qarşıya məqsəd kimi qoyur. Qarabağ regionu bu mənada həm elmi, həm də praktiki cəhətdən özünəməxsus bir nümunədir. Uzun illər davam edən işğal böyük dağıntılara səbəb olmuşdur. Bu dağıntılardan sonra bölgədə bərpa prosesi sadəcə fiziki tikintilərlə deyil, sosial-mədəni həyatın, ekosistemin və insan amilinin yenidən qurulması ilə müşayiət olunur. Dövlətin “Böyük Qayıdış” strategiyası çərçivəsində Qarabağın bərpa edilməsində əsas məqsəd yalnız iqtisadi canlanma deyil, həm də mədəni irsin qorunması, əhalinin rifahının yüksəldilməsi və ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsindən ibarətdir. Bu baxımdan, innovativ yanaşmaların tətbiqi – ağıllı kəndlər, rəqəmsal idarəetmə, alternativ enerji mənbələri və cəmiyyətin uyğunlaşma mexanizmləri – müasir bərpa konsepsiyasının ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir (2, s.23).

Qarabağda aparılan bərpa prosesinin mühüm xüsusiyyətlərindən biri onun sosial-mədəni sahəsidir. Regionda dağıdılmış şəhərlər və kəndlər təkcə maddi baxımdan deyil, mədəni və mədəni baxımdan da yenidən formalaşmağa başlamışdır. Bu prosesdə əsas diqqət insan amilinə yönəlir: köçkünlərin doğma torpaqlara qayıdışı, icmaların yenidən formalaşması, ictimai birliklərin fəallaşması sosial reabilitasiyanın əsas mərhələlərindən sayılır. Qarabağda yeni sosial mühitin qurulması üçün təhsil, mədəniyyət və səhiyyə infrastrukturunun innovativ əsaslarla yenidən bərpası xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Məktəblərin və kitabxanaların rəqəmsal texnologiyalar ilə təchiz olunması, mədəniyyət mərkəzlərinin müasir formatda bərpası və elektron idarəetmə sistemlərinin tətbiqi bu istiqamətdə atılan addımlar sırasındadır (4, s.81).

Bununla yanaşı, ekoloji bərpa məsələsi Qarabağ üçün vacib sahələrdəndir. İşğalda olan illər ərzində təbii resursların istismar edilməsi, torpaq və su ehtiyatlarının çirklənməsi, meşələrin məhv edilməsi regionun ekoloji tarazlığını pozmuşdur. Bu gün həyata keçirilən “Yaşıl enerji zonası” layihələri bu vəziyyətin dəyişdirilməsini, təmiz enerji mənbələrinin tətbiqi ilə ekosistemin bərpasını qarşıya bir məqsəd kimi qoymuşdur. Qarabağın bərpası eyni zamanda Azərbaycanın ümumi ekoloji

* müəllim, BAAU

e-mail: shahkaramovasabina@gmail.com

strategiyasının tərkib hissəsidir və burada alternativ enerji, biotexnologiya, tullantıların idarə edilməsi və su resurslarının qorunması kimi sahələrdə innovativ texnologiyalar tətbiq olunur (3, s.45).

Qarabağda həyata keçirilən bərpa prosesinin beynəlxalq əhəmiyyəti də xüsusi ilə qeyd olunmalıdır. Dünyada bir çox münaqişələrin baş verdiyi regionlarda bərpa işləri əsasən xarici yardımlarla və qısamüddətli iqtisadi stimullar vasitəsilə həyata keçirilmişdir. Lakin Qarabağda formalaşan model milli resurslara və texnoloji innovasiyalara əsaslanır, bu isə onu digər təcrübələrdən fərqləndirir. Azərbaycan bu prosesi həyata keçirmək üçün həm milli potensialdan, həm də beynəlxalq tərəfdaşlıq sistemindən istifadə edir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ətraf Mühit Proqramı (UNEP) ilə əməkdaşlıq çərçivəsində həyata keçirilən ekoloji monitorinq və yaşıllıq enerji təşəbbüsləri regionun davamlı inkişafına yönəlmişdir. Belə yanaşma Qarabağın bərpa modelini universal tətbiqə yararlı bir konsepsiya səviyyəsinə qaldırır.

Qarabağda aparılan sosial-mədəni və ekoloji bərpa prosesi eyni zamanda milli kimliyin və mədəni yaddaşın yenidən dirçəldilməsini nəzərdə tutur. Mədəni irsin qorunması, tarixi abidələrin bərpası və bu işlərdə müasir texnologiyaların tətbiqi Azərbaycan üçün həm özünəməxsus, həm də simvolik dəyər daşıyır. Qarabağda mədəni siyasətin əsas innovativ istiqamətlərindən biri də 3D modelləşdirmə, rəqəmsal arxivləşdirmə və coğrafi informasiya sistemləri (CİS) vasitəsilə mədəni irsin sənədləşdirilməsindən ibarətdir. Bu, həm yerli, həm də beynəlxalq səviyyədə regionun mədəni irsinin qorunması işinə yeni yanaşma gətirir (5, s.30).

Qarabağda həyata keçirilən innovativ bərpa modeli həm də beynəlxalq elmi dairələrdə “postkonflikt transformasiya” konsepsiyası çərçivəsində diqqətəlayiq bir nümunə kimi qiymətləndirilir. Bu konsepsiyaya əsasən, münaqişədən sonrakı bərpa yalnız fiziki infrastruktur deyil, həm də sosial münasibətlərin, mədəni sistemin və təbii mühitin yenidən qurulmasını əhatə etməlidir. Qarabağda həyata keçirilən layihələr göstərir ki, sosial inteqrasiya və ekoloji bərpa qarşılıqlı şəkildə bir-birini tamamlayan proseslərdir. Məsələn, kəndlərin bərpası zamanı yalnız yaşayış evlərinin tikintisinə deyil, həm də ətraf mühitin bərpasına, ağacların əkilməsinə, tullantıların təkrar emal sistemlərinin qurulmasına və təmiz su təchizatının yaradılmasına diqqət yetirilir. Bütün bu proseslər regionda ekoloji mədəniyyətin formalaşmasına, əhalinin ətraf mühitə məsuliyyətli yanaşmasına şərait yaradır (7, s.58).

Qarabağda sosial-mədəni bərpa prosesinə təşviq edən əsas sahələrdən biri də eyni zamanda icma əsaslı idarəetmə mexanizmlərinin formalaşmasıdır. Müxtəlif beynəlxalq təcrübələr sübut edir ki, yerli icmaların prosesə birbaşa cəlb edilməsi bərpa tədbirlərinin daha davamlı və sosial cəhətdən qəbul edilən olmasını təmin edir. Bosniya və Herseqovinada, eləcə də Kolumbiyada aparılmış münaqişədən sonrakı bərpa proqramlarının təhlili sübut edir ki, əgər icmalar qərarvermə prosesindən kənarda qalırsa, sosial etimad və birgə məsuliyyət hissi formalaşmır. Qarabağ təcrübəsində isə bu məsələ xüsusi diqqət ayrılmış sahələrdən sayılır. Dövlət qurumları ilə yanaşı, yerli özünüidarəetmə orqanları, qeyri-hökumət təşkilatları və ictimai birliklər də sosial layihələrin icrasında birbaşa iştirak edirlər. Bu, həm şəffaflığın təmin edilməsinə, həm də sosial reabilitasiya prosesinin daha inklüziv olmasına şərait yaradır (6, s.45).

Bərpa prosesinin digər mühüm istiqaməti ekoturizmin və mədəni turizmin inkişafıdır. Ekoturizm təbiəti, ətraf mühiti və yerli mədəniyyəti qoruma prinsipləri üzərində qurulmuş turizm növüdür. Məqsəd həm turistlərin təbiəti və mədəni irsi öyrənməsini təmin etmək, həm də ziyarət edilən bölgənin ekosisteminə mənfi təsiri minimuma endirməkdir. Qarabağın təbii və tarixi potensialı bu sahələrdə geniş imkanlar yaradır. Ekoturizm layihələrinin əsas məqsədi regionun iqtisadi canlanmasına, ekoloji maarifləndirməyə və beynəlxalq mədəni əlaqələrin güclənməsinə xidmət etməkdən ibarətdir. Eyni zamanda, mədəni irsin qorunması və yenidən istifadəsi sosial reabilitasiya üçün mənəvi dayağa çevrilir. Sosial reabilitasiya – fərdlərin və ya icmaların sosial həyatın normal axarına qayıtması üçün həyata keçirilən tədbirlər və proseslərdir. Onun əsas məqsədi insanları fiziki, psixoloji və sosial baxımdan dəstəkləyərək cəmiyyətdə aktiv rol oynamalarını təmin etməkdən ibarətdir. Müasir texnologiyalar bu prosesə yeni nəfəs gətirir. Virtual reallıq (VR) və artırılmış reallıq (AR) tətbiqləri vasitəsilə dağıdılmış abidələrin 3D rekonstruksiyası aparılır, bu isə Qarabağın tarixi yaddaşının gələcək nəsillərə çatdırılmasını təmin edir. Bu təminat prosesində əsas məqsəd tarixi

Azərbaycan torpaqlarının işğal dövründə necə vəhşicəsinə dağıntılara məruz qalmasını, şəhərlərin və kəndlərin yerlə yeksan edilməsini uzun illər yaddaşa yazılmasından ibarətdir (1, s.42).

Qarabağ modelinin beynəlxalq səviyyədə tətbiq potensialı da genişdir. Mühərribədən sonrakı bərpa prosesi dünyanın bir çox regionları üçün aktual məsələdir. Azərbaycan təcrübəsi göstərir ki, əgər bərpa prosesi dövlət siyasətinin prioritetinə çevrilir, innovativ texnologiyalarla, sosial ədalət prinsipləri ilə və ekoloji məsuliyyətlə müşayiət olunursa, nəticələr uzunmüddətli və dayanıqlı olur. Qarabağda formalaşan bu təcrübə gələcəkdə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının “Post-Conflict Recovery and Resilience” proqramları çərçivəsində təqdim oluna biləcək nümunəvi model statusu qazana bilər. Beləliklə, Qarabağ yalnız regional inkişafın deyil, həm də global səviyyədə münafişədən sonrakı bərpa siyasətinin elmi-praktik laboratoriyasına çevrilə bilər (7, s.64).

Beynəlxalq miqyasda bu modelin tətbiq imkanları bir neçə istiqamətdə reallaşa bilər. Birinci növbədə qeyd edə bilərik ki, ekoloji bərpa sahəsində Qarabağ təcrübəsi Birləşmiş Millətlər Təşkilatının “Yaşıl İqtisadiyyat” təşəbbüsləri ilə uyğunluq təşkil edir və digər ölkələrdə, xüsusilə Afrika və Asiyanın münafişədən çıxmış bölgələrində bu təcrübədən istifadə oluna bilər. İkincisi, sosial-mədəni integrasiya modeli, yəni köçkünlərin doğma torpaqlara qaytarılması və yerli icmaların birgə fəaliyyət mexanizmləri beynəlxalq humanitar təşkilatlar üçün praktik nümunə rolunu oynaya bilər. Üçüncüsü, rəqəmsal idarəetmə və şəffaflıq mexanizmləri vasitəsilə resursların idarə edilməsi zamanı əldə olunan nailiyyətlər beynəlxalq donor qurumları və inkişaf bankları tərəfindən model kimi dəyərləndirilə bilər (9, s.102).

Qarabağda innovativ bərpa prosesinin həyata keçirilməsində bir sıra risklər və çağırışlar da mövcuddur. Bildiyimiz kimi torpaqlarımızın işğalda olduğu dövrdə düşmənlər tərəfindən kütləvi vəziyyətdə minlərlə minalar bu ərazilərdə basdırılmışdır. Məqsəd isə gələcəkdə işğalın aradan qaldırılması prosesində çoxsaylı insan tələfatına yol açmaq idi. Torpaqlar işğaldan azad edildikdən sonra birinci növbədə qarşıya qoyulan məqsəd ərazilərin minalardan azad edilməsi və tam təhlükəsizlik proseslərinin təmin edilməsi idi. Lakin Ərazinin mina və partlamamış sursatlardan tam təmizlənməməsi təhlükəsizlik baxımından bərpa prosesini ləngidəcək əsas amillərdən idi. Bundan əlavə, regionda təbii resursların düzgün idarə edilməməsi və urbanizasiya proseslərinin nəzarətsiz genişlənməsi ekoloji tarazlığa mənfi təsir göstərə bilər. Sosial baxımdan isə uzun illər münafişə şəraitində yaşamış əhəlinin psixoloji cəhətdən uyğunlaşması və icma münasibətlərinin yenidən formalaşması zaman tələb edir. Lakin həyata keçirilən sistemli dövlət proqramları və beynəlxalq tərəfdaşlıqlar bu risklərin minimuma endirilməsinə xidmət edir.

Qarabağda aparılan innovativ bərpa prosesi həm də Azərbaycanın milli imicinə və beynəlxalq nüfuzuna müsbət təsir göstərir. Regionun yenidən qurulması ölkənin texnoloji inkişaf səviyyəsini, idarəetmə potensialını və sosial məsuliyyətini nümayiş etdirir. Azərbaycanın təqdim etdiyi “Qarabağ modeli” gələcəkdə beynəlxalq arenada “smart recovery” – yəni ağıllı bərpa strategiyası kimi tanına bilər. Bu, həm ölkənin yumşaq güc elementini gücləndirir, həm də regional sabitliyin təmin edilməsinə xidmət edir (8, s.115). Cənab prezident, Ali baş komandan İlham Əliyevin Qarabağın bərpa quruculuq işlərinə dövlət büdcəsindən daimi olaraq vəsaitin ayrılması və qarşılıqlı münasibətlər nəticəsində qonşu dost dövlətlərinin daimi dəstəyi düşünürəm ki, qısa müddətdə torpaqlarımızın tam bərpasına və torpaq həsrəti çəkən vətəndaşlarımızın öz torpaqlarına qovuşmasına səbəb olacaqdır. bütün bu proseslərin həyata keçirildiyi dövrdə xalqımız cənab prezident İlham Əliyevin ətrafında dəmir yumruq kimi birləşmişdir.

Nəticə

Qarabağda innovativ bərpa təcrübəsi müasir dövrdə postkonflikt regionların yenidən qurulması üçün həm elmi, həm də praktik baxımdan yeni istiqamətlər müəyyən etmişdir. Bu model yalnız fiziki infrastrukturun bərpasına yönəlmir; o, cəmiyyətin sosial-mədəni, ekoloji və iqtisadi komponentlərini birləşdirərək kompleks yanaşmanı əsas götürür. Qarabağda həyata keçirilən bərpa işləri göstərir ki, münafişədən sonra regionun inkişafı yalnız dağıdılmış binaların və yolların təmiri ilə yekunlaşmır. Əsas məqsəd cəmiyyətin harmonik şəkildə yenidən formalaşdırılması, insanların sosial integrasiyası, mədəni irsin qorunması və təbii mühitin bərpasıdır. Bu baxımdan “ağıllı kənd” layihələri əhəlinin gündəlik həyatını müasir texnologiyalarla zənginləşdirir, kənd təsərrüfatı və sosial

xidmətlərin rəqəmsallaşdırılmasını təmin edir. “Yaşıl enerji zonası” təşəbbüsləri isə ekoloji davamlılığı, bərpa olunan enerji mənbələrinin istifadəsini və tullantıların idarə olunmasını ön plana çıxarır. Eyni zamanda, mədəni irsin rəqəmsal qorunması və abidələrin 3D modelləşdirilməsi regionun tarixi və mədəni dəyərlərinin gələcək nəsillərə çatdırılmasına xidmət edir. Sosial iştirakçılıq mexanizmləri isə yerli icmaların qərarvermə prosesinə cəlb olunmasını təmin edir, bu da bərpanın dayanıqlı və uzunmüddətli olmasını şərtləndirir.

Qarabağda formalaşan bu model beynəlxalq təcrübələr üçün də böyük əhəmiyyət kəsb edir. O, sübut edir ki, innovasiya, texnologiya və mədəni dəyərlərin vəhdəti yalnız regionun iqtisadi inkişafını deyil, həm də uzunmüddətli sülh və davamlı inkişafı təmin etmək baxımından əsas şərtidir. Qarabağ nümunəsi göstərir ki, postkonflikt bərpa kompleks yanaşma tələb edir və sosial, iqtisadi və ekoloji sahələrdə integrasiya olunmuş strategiyalarla mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyası. “Böyük Qayıdış” strategiyası üzrə fəaliyyət planı. – Bakı, – 2022. – 54 s.
2. Əliyeva, S. Postkonflikt regionlarda sosial-iqtisadi bərpa modelləri: Qarabağ nümunəsi / S. Əliyeva. – Bakı: Qafqaz Universiteti Nəşriyyatı, – 2023. – 198 s.
3. Məmmədov, R. Qarabağda ekoloji bərpa və yaşıl enerji layihələri // Azərbaycan Ekologiya Jurnalı, – 2022, №8(2), – s. 34–49.
4. Həsənov, T. Sosial reabilitasiya və icma əsaslı idarəetmə mexanizmləri: Qarabağ təcrübəsi // Milli İqtisadi Araşdırmalar Jurnalı, – 2023, №11(1), – s. 77–93.
5. Qasimov, N. Qarabağda mədəni irsin bərpası və rəqəmsal texnologiyalar // Mədəniyyət və İnnovasiya, – 2021, №4(3), – s. 25–40.
6. Heydər Əliyev Fondu. Qarabağda bərpa və yenidənqurma layihələri: Sosial və mədəni aspektlər. – Bakı, – 2022. – 96 s.
7. United Nations Environment Programme (UNEP). Green Recovery and Environmental Resilience in Post-Conflict Regions. – Geneva: UNEP, – 2022. – 112 p.
8. United Nations Development Programme (UNDP). Post-Conflict Recovery and Resilience: Global Practices and Lessons. – New York: UNDP Publications, – 2021. – 147 p.
9. World Bank. Sustainable Reconstruction in Post-Conflict Zones. – Washington, DC: The World Bank, – 2023. – 132 p.

Xülasə

Səbinə İldırım

Qarabağda innovativ bərpa təcrübəsinin beynəlxalq miqyasda tətbiq imkanları

Məqalədə Qarabağ bölgəsində müharibədən sonrakı bərpa prosesinin sosial-mədəni və ekoloji əsaslar üzərində qurulmasının elmi-praktik aspektləri ətraflı şəkildə araşdırılır. Araşdırmanın əsas məqsədi Qarabağın bərpasında tətbiq edilən innovativ yanaşmaların beynəlxalq təcrübə ilə müqayisəli təhlilini aparmaq, həmçinin bu modelin qlobal miqyasda tətbiq potensialını müəyyən etməkdən ibarətdir. Tədqiqat göstərir ki, Qarabağda həyata keçirilən “ağıllı kənd” və “yaşıl enerji zonası” layihələri yalnız iqtisadi inkişafı deyil, eyni zamanda sosial integrasiya, icma iştirakçılığı və ekoloji dayanıqlılığı da təmin edir. Regionun gələcək inkişafında kompleks yanaşmanın vacibliyinin ortaya qoyulmasında bu layihələr xüsusi rol oynayır. Qarabağda tətbiq olunan texnoloji yeniliklər – bərpa olunan enerji mənbələrinin istifadəsi, rəqəmsal idarəetmə sistemlərinin tətbiqi, yerli icmaların qərarvermə prosesinə cəlb olunması və mədəni irsin müasir texnologiyalar vasitəsilə qorunması – postmünaqişə regionları üçün yeni inkişaf modelini təmsil edir. Məqalənin etibarlılığını daha da yüksəltmək üçün beynəlxalq təcrübəyə də geniş yer verilmişdir. Xüsusən Bosniya və Herseqovina, Ruanda və Kolumbiya kimi ölkələrdə aparılan sosial reabilitasiya və ekoloji bərpa layihələri Qarabağ kontekstində müqayisəli şəkildə qiymətləndirilir və onların uğurlu yanaşmalarından çıxarılan dərslər təhlil olunur. Qarabağda formalaşan innovativ bərpa modeli yalnız Azərbaycanın regional inkişaf strategiyasının tərkib hissəsi deyil, həm də beynəlxalq miqyasda müharibədən sonrakı inkişaf və bərpa strategiyaları üçün nümunəvi və tətbiq oluna biləcək bir

modelidir. Bu təcrübə göstərir ki, sosial, mədəni və ekoloji komponentlərin inteqrasiyası regionun dayanıqlı inkişafını və uzunmüddətli sülhün təminatını daha da gücləndirir.

Açar sözlər: *Qarabağ, innovativ bərpa, ekoloji dayanıqlılıq, beynəlxalq təcrübə, yaşıl enerji*

Summary

Sabina İldırım

International application potential of the innovative reconstruction experience in karabakh

The article provides an in-depth analysis of the scientific and practical aspects of post-war reconstruction in the Karabakh region based on socio-cultural and ecological foundations. The main objective of the study is to conduct a comparative analysis of innovative approaches applied in the reconstruction of Karabakh with international experience, as well as to identify the potential for applying this model on a global scale. The research shows that the “smart village” and “green energy zone” projects implemented in Karabakh ensure not only economic development but also social integration, community participation, and ecological sustainability. These projects play a crucial role in demonstrating the importance of a comprehensive approach to the region’s future development. Technological innovations implemented in Karabakh — the use of renewable energy sources, the introduction of digital management systems, the involvement of local communities in decision-making processes, and the preservation of cultural heritage through modern technologies — represent a new development model for post-conflict regions. To further enhance the credibility of the article, international experience has been extensively reviewed. In particular, social rehabilitation and ecological restoration projects carried out in countries such as Bosnia and Herzegovina, Rwanda, and Colombia are comparatively evaluated in the context of Karabakh, and lessons learned from their successful practices are analyzed. The innovative reconstruction model emerging in Karabakh is not only a component of Azerbaijan’s regional development strategy but also a representative and applicable example for post-war development and recovery strategies on an international scale. This experience demonstrates that the integration of social, cultural, and ecological components further strengthens the region’s sustainable development and ensures long-term peace.

Keywords: *Karabakh, innovative restoration, ecological sustainability, international experience, green energy*

Резюме

Сабина Ильдырим

Возможности международного применения опыта инновационного восстановления в карабахе

В статье подробно исследуются научно-практические аспекты послевоенного восстановления региона Карабаха, основанные на социокультурных и экологических принципах. Основная цель исследования заключается в сравнительном анализе инновационных подходов, применяемых при восстановлении Карабаха, с международным опытом, а также в определении потенциала применения данной модели в глобальном масштабе. Исследование показывает, что реализуемые в Карабахе проекты «умная деревня» и «зона зелёной энергии» обеспечивают не только экономическое развитие, но и социальную интеграцию, участие местных сообществ и экологическую устойчивость. Эти проекты играют особую роль в демонстрации важности комплексного подхода к будущему развитию региона. Технологические инновации, применяемые в Карабахе — использование возобновляемых источников энергии, внедрение цифровых систем управления, вовлечение местных сообществ в процесс принятия решений и сохранение культурного наследия с помощью современных технологий — представляют собой новую модель развития для постконфликтных регионов. Для повышения достоверности статьи широко рассмотрен международный опыт. В частности, проекты социальной реабилитации и экологического восстановления в таких странах, как Босния и Герцеговина, Руанда и Колумбия, анализируются в контексте Карабаха, а извлечённые из их успешных практик уроки подробно рассматриваются. Формирующаяся в Карабахе инновационная модель восстановления является не только частью региональной стратегии развития Азербайджана, но и примером, который может быть применён на международном уровне для разработки стратегий послевоенного развития и восстановления. Этот опыт показывает, что интеграция социальных, культурных и экологических компонентов способствует устойчивому развитию региона и укреплению долгосрочного мира.

Ключевые слова: *Карабах, инновационное восстановление, экологическая устойчивость, международный опыт, зелёная энергия*

İQLİM RİSKLƏRİNƏ UYGUN AĞILLI MƏSKUNLAŞMA MODELİ: QARABAĞ ÜÇÜN GİS ƏSASLI OPTİMALLAŞDIRILMIŞ PLAN

Aysel NƏHMƏTOVA*

Giriş

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları, 30 illik işğal dövründən sonra genişmiqyaslı bərpa mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Azərbaycan Hökuməti bu ərazilərin "ağıllı şəhər" və "ağıllı kənd" konsepsiyaları əsasında yenidən qurulmasını prioritet elan etmişdir [1]. Bu yanaşma, müasir texnologiyaların tətbiqi ilə yüksək həyat keyfiyyəti, səmərəli resurs idarəçiliyi və ekoloji dayanıqlığı hədəfləyir. Bu bərpa prosesi, həm də Azərbaycanın "Yaşıl Dünya naminə Həmrəylik İli" çərçivəsində ekoloji dayanıqlığa və iqlim dəyişikliyi ilə mübarizəyə verdiyi önəmi əks etdirir.

Lakin, bu bərpa prosesi qlobal iqlim dəyişikliyinə artan təhdidləri fonunda həyata keçirilir. Azərbaycan, xüsusilə Qarabağ regionu, iqlim dəyişikliyinə mənfi təsirlərinə qarşı yüksək həssaslıq nümayiş etdirir. Regionda müşahidə olunan temperatur artımı, yağıntı rejiminin dəyişməsi və su ehtiyatlarının azalması, gələcək məskunlaşma və kənd təsərrüfatı fəaliyyətləri üçün ciddi risklər yaradır [2]. Əgər məskunlaşma planları bu iqlim risklərini nəzərə almadan həyata keçirilərsə, uzunmüddətli dayanıqlıq təhlükə altına düşə bilər. Bu səbəbdən, Qarabağda məskunlaşma planlaması, ənənəvi yanaşmalardan fərqli olaraq, iqlim risklərinin məkan təhlilinə əsaslanmalıdır.

Bu məqalənin əsas məqsədi, Qarabağ regionunda iqlim risklərinə uyğunlaşdırılmış və dayanıqlı məskunlaşma ərazilərinin seçilməsi üçün GIS əsaslı optimallaşdırılmış bir model təklif etməkdir. GIS və MCDA (AHP) metodologiyalarının inteqrasiyası ilə iqlim dayanıqlığı meyarlarını prioritetləşdirən məkan uyğunluğu təhlili, Qarabağ regionunda ənənəvi planlaşdırma metodlarına nisbətən iqlim risklərinə daha davamlı və dayanıqlı ağıllı məskunlaşma ərazilərini müəyyənləməyə imkan verir. Eyni zamanda, Qarabağ regionu üçün iqlim dəyişikliyinə əsas risk faktorlarını (su, torpaq, ekstremal hadisələr) müəyyənəlmək və təsnif etmək, ağıllı məskunlaşma planlamasında GIS və MCDA metodologiyalarının tətbiqinin nəzəri əsaslarını və imkanlarını təhlil etmək, iqlimə davamlılıq, coğrafi uyğunluq və sosial-iqtisadi meyarları inteqrasiya edən MCDA çərçivəsini inkişaf etdirmək və meyarların nisbi çəkirlərini AHP əsasında konseptual olaraq təyin etmək, təklif olunan model əsasında Qarabağda gələcək məskunlaşma üçün ən uyğun ərazilərin konseptual xəritəsini təqdim etmək və onun strateji əhəmiyyətini müzakirə etmək də məqalənin əsas məqsədlərindəndir.

Materiallar və Metodlar

Qarabağ regionu, zəngin biomüxtəlifliyə və mürəkkəb relyefə malikdir. Lakin, 30 illik işğal dövründə baş verən ekosid cinayətləri regionun ekoloji sistemlərini ciddi şəkildə zədələmişdir [6]. Bu zədələnmənin iqlim dəyişikliyi ilə kəsişməsi, regionun həssaslığını kəskin şəkildə artırır:

- **Meşələrin Qırılması:** Meşələr, karbon udulmasında və su dövrünün tənzimlənməsində həlledici rol oynayır. Meşələrin qırılması, torpaq eroziyasını sürətləndirir və sel riskini artırır.
- **Su Mənbələrinin Çirklənməsi:** Çayların və su anbarlarının çirklənməsi, iqlim dəyişikliyi səbəbindən azalan su ehtiyatlarının keyfiyyətini daha da pisləşdirir.
- **Torpaq Deqradasiyası:** Minalanmış ərazilər və nəzarətsiz istismar nəticəsində torpaqların deqradasiyası, səhrələşmə proseslərini sürətləndirir.

Azərbaycan ərazisində, o cümlədən Qarabağda, iqlim dəyişikliyi ilə bağlı əsas proqnozlar IPCC-nin orta emissiya ssenarilərinə (məsələn, RCP 4.5) əsaslanır. Bu ssenarilər 21-ci əsrin sonuna qədər regionda əhəmiyyətli dəyişikliklər proqnozlaşdırır [11].

**Azərbaycan Dillər Universiteti*

ORCID:<https://orcid.org/0009-0003-7783-9402>

İqlim parametri	Proqnozlaşdırılan təsir (2050-ci ilə qədər)	Qarabağ üçün əsas risk	Uyğunlaşma tədbiri
Havanın temperaturu	Orta illik temperaturda 1.5°C - 2.5°C artım	İstilik dalğaları, kənd təsərrüfatı məhsuldarlığının azalması.	Yaşıl infrastruktur, ağıllı soyutma sistemləri.
Yağıntı rejimi	Qışda artım, yayda kəskin azalma (ümumi illik azalma)	Quraqlıq, su çatışmazlığı, yayda yanğın riski.	Ağıllı suvarma, su anbarlarının tikintisi.
Ekstremal hadisələr	Sel və daşqınların tezliyinin artması (xüsusilə yazda)	İnfrastrukturun zədələnməsi, məskunlaşma təhlükəsi.	GIS əsaslı daşqın xəritələməsi, məskunlaşma yerlərinin dəyişdirilməsi.
Su ehtiyatları	Çay axınlarında 10-20% azalma	Kənd təsərrüfatı və məişət su təminatında böhran.	Suya qənaət edən texnologiyalar, təkrar istifadə.

Qarabağda su ehtiyatlarının səmərəli idarə edilməsi kritik əhəmiyyət kəsb edir. Region çaylarının səviyyəsindəki dəyişikliklər və suvarma sistemlərinə artan tələbat, gələcək məskunlaşma planlarında su təhlükəsizliyini əsas meyar kimi irəli sürür [5]. Bu, su mənbələrinə yaxınlıq meyarının MCDA modelində yüksək çəkiyə malik olmasını əsaslandırır.

Məskunlaşma planlaması üçün məkan-risk təhlili zamanı iqlim riskləri əsasında ərazilər üç kateqoriyaya bölünməlidir. Bu təsnifat, GIS-də məkan məlumatlarının (məsələn, rəqəmsal relyef modeli, torpaq örtüyü xəritələri) təhlili ilə aparılır:

Risk kateqoriyası	Təsvir	Planlaşdırma qərarı
Yüksək riskli ərazilər	Daşqın zonaları (50 illik təkrarlanma dövrü), sürüşməyə meyilli yamaclar (>20° maillik), yüksək quraqlıq həssaslığı olan torpaqlar.	Məskunlaşma qadağandır. Yalnız ekoloji bərpa və ya rekreasiya məqsədləri üçün istifadə edilməlidir.
Orta riskli ərazilər	Orta maillik (10°-20°), orta quraqlıq həssaslığı, əsas su mənbələrindən müəyyən məsafədə yerləşən ərazilər.	Məhdud məskunlaşma icazəsi. Ağıllı və iqlimə davamlı infrastrukturun (məsələn, drenaj sistemləri, su yığıcı) tətbiqi zəruridir.
Aşağı riskli ərazilər	Düzənliklər (<10° maillik), stabil torpaqlar, su ehtiyatlarına yaxınlıq, ən az iqlim dəyişikliyi təsirinə məruz qalan zonalar.	Məskunlaşma üçün prioritet ərazilər. "Ağıllı şəhər/kənd" layihələrinin mərkəzi olmalıdır.

Təklif olunan model, Qarabağda iqlim risklərinə uyğun ağıllı məskunlaşma ərazilərinin seçilməsi üçün GIS-MCDA çərçivəsini təqdim edir. Modelin əsas məqsədi, iqlim dayanıqlığını, coğrafi uyğunluğu və sosial-iqtisadi səmərəliliyi maksimum dərəcədə təmin edən məkanları müəyyən etməkdir.

Modelin metodoloji əsası Analitik İyerarxiya Prosesi (AHP) ilə integrasiya olunmuş GIS-ə əsaslanır. AHP, mürəkkəb qərar qəbulu problemini iyerarxik struktura ayırır və meyarların nisbi əhəmiyyətini cüt müqayisələr vasitəsilə müəyyən edir.

Modelin İyerarxik Quruluşu:

- 1 Məqsəd: Qarabağda iqlim risklərinə uyğun ağıllı məskunlaşma üçün ən uyğun ərazilərin seçilməsi.
- 2 Əsas Meyar Qrupları: İqlim Dayanıqlığı, Coğrafi Məhdudiyyət, Sosial-İqtisadi.
- 3 Alt Meyarlar: Hər qrup daxilindəki spesifik məkan meyarları (məsələn, Daşqın Riski, Relyefin Mailliyi, Yaşıl Enerji Potensialı).

GIS-də Tətbiq Addımları:

- 4 Məlumatların Toplanması: Hər bir alt meyar üçün məkan məlumatları (məsələn, rəqəmsal relyef modeli, iqlim proqnoz xəritələri, torpaq xəritələri) toplanır.
- 5 Standartlaşdırma (Reclassification): Müxtəlif ölçü vahidlərinə malik olan məlumatlar (məsələn, metr, faiz, dərəcə) 1-dən 5-ə qədər (və ya 1-dən 9-a qədər) şkala ilə vahid uyğunluq dəyərlərinə çevrilir. Məsələn, Daşqın Zonasından ən uzaq məsafə 5, ən yaxın məsafə isə 1 dəyərini alır.
- 6 Çəkilərin Tətbiqi (Weighted Overlay): AHP-dən əldə edilən çəki dəyərləri (w) standartlaşdırılmış uyğunluq dəyərlərinə (c) tətbiq edilir. Yekun Uyğunluq Skoru (S) aşağıdakı düsturla hesablanır:
$$S = \sum_{i=1}^n (w_i \times c_i)$$

Məskunlaşma üçün uyğunluq təhlili üç əsas meyar qrupuna əsaslanır. Bu meyarlar, Qarabağın bərpa strategiyası və iqlim dəyişikliyi riskləri nəzərə alınaraq seçilmişdir.

A. İqlim Dayanıqlığı Meyarları (Prioritet Çəki)

Bu meyarlar, iqlim dəyişikliyinə təsirlərini minimuma endirməyə yönəlib və məqalənin əsas vurğusunu təşkil edir.

“Dayanıqlı inkişafın milli prioritetləri: rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat, sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət, müasir innovasiyalar və təmiz ətraf mühit” adlı Respublika Elmi Konfransı

Meyar	Təsvir	Əsaslandırma	Standartlaşdırma (Uyğunluq)
Su ehtiyatlarına yaxınlıq	Əsas su mənbələrinə (çaylar, su anbarları) məsafə.	Quraqlıq və su çatışmazlığı riskini azaldır, su təhlükəsizliyini təmin edir.	Yaxınlıq yüksək uyğunluq deməkdir.
Daşqın riski	Tarixi daşqın zonalarından və ya çay yataqlarından məsafə.	Ekstremal yağıntı hadisələrinin yaratdığı təhlükədən qorunma.	Uzaqlıq yüksək uyğunluq deməkdir.
Quraqlıq həssaslığı	Torpağın nəmliyi saxlama qabiliyyəti və proqnozlaşdırılan yağıntı azalması.	Kənd təsərrüfatı və məişət üçün su təminatının dayanıqlığı.	Aşağı həssaslıq yüksək uyğunluq deməkdir.
İstilik stressi	Yay aylarında proqnozlaşdırılan orta maksimum temperature.	Əhəlinin sağlamlığı və enerji sərfinin (soyutma) optimallaşdırılması.	Aşağı temperature yüksək uyğunluq deməkdir.

B. Coğrafi Məhdudiyyət Meyarları

Bu meyarlar, fiziki coğrafi məhdudiyyətləri nəzərə alır və tikinti xərclərini optimallaşdırır.

Meyar	Təsvir	Əsaslandırma	Standartlaşdırma (Uyğunluq)
Relyefin mailliyi	Tikinti və infrastrukturun inkişafı üçün yamacın mailliyi.	Yüksək maillik tikinti xərclərini artırır və sürüşmə riskini yaradır.	0-10% maillik yüksək uyğunluq deməkdir.
Torpaq tipi	Tikinti üçün əlverişli torpaqlar (məsələn, sürüşməyə meyilli olmayan, münbit torpaqlar istisna).	Stabil torpaqlar tikinti üçün vacibdir. Münbit torpaqlar qorunmalıdır.	Stabil, qeyri-münbit torpaqlar yüksək uyğunluq deməkdir.
Mövcud infrastruktura yaxınlıq	Əsas yollara, elektrik xətlərinə və s. məsafə.	Bərpa xərclərini azaldır və integrasiyanı sürətləndirir.	Yaxınlıq yüksək uyğunluq deməkdir.

C. Sosial-İqtisadi Meyarlar

Bu meyarlar, "ağıllı" və dayanıqlı inkişafın sosial və iqtisadi aspektlərini dəstəkləyir.

Meyar	Təsvir	Əsaslandırma	Standartlaşdırma (Uyğunluq)
Kənd təsərrüfatı potensialı	Ətraf ərazilərin kənd təsərrüfatı üçün uyğunluğu.	Əhalinin məşğulluğunu və ərzaq təhlükəsizliyini təmin edir.	Yüksək potensial yüksək uyğunluq deməkdir.
Yaşıl enerji potensialı	Günəş və ya külək enerjisi istehsalı üçün əlverişlilik.	Qarabağın "Yaşıl Enerji Zonası" elan edilməsi strategiyasını dəstəkləyir.	Yüksək potensial yüksək uyğunluq deməkdir.
Tarixi və mədəni əhəmiyyət	Tarixi abidələrdən və ya qorunan ərazilərdən məsafə.	Mədəni irsin qorunması və qanuni məhdudiyyətlərə riayət.	Uzaqlıq yüksək uyğunluq deməkdir (qoruma məqsədilə).

4.3. AHP Əsasında Çəkirlərin Təyin Edilməsi

AHP-də meyarların cüt müqayisəsi 1-9 şkalası ilə aparılır. Bu tədqiqatın əsas vurğusu iqlim riskləri olduğu üçün, İqlim Dayanıqlığı Meyarları ən yüksək çəkiyə malik olmalıdır. Aşağıdakı cüt müqayisə matrisi konseptual olaraq təklif edilir:

Cüt Müqayisə Matrisi (Konseptual):

Meyar qrupu	İqlim dayanıqlığı	Coğrafi məhdudiyyət	Sosial-iqtisadi
İqlim dayanıqlığı	1	3	5
Coğrafi məhdudiyyət	1/3	1	3
Sosial-iqtisadi	1/5	1/3	1

Bu matrisə əsasən, İqlim Dayanıqlığı meyarları Coğrafi Məhdudiyyətlərdən "bir qədər daha əhəmiyyətli" (3), Sosial-İqtisadi meyarlardan isə "güclü şəkildə daha əhəmiyyətli" (5) hesab edilir. AHP-nin normallaşdırılması nəticəsində təxmini çəki dəyərləri aşağıdakı kimi olar:

Meyar qrupu	Təxmini çəki dəyəri (%)
İqlim dayanıqlığı	55%
Coğrafi məhdudiyyət	30%
Sosial-iqtisadi	15%

Bu çəkirlər, məskunlaşma üçün ən uyğun ərazilərin seçilməsində iqlim risklərinin dominant rolunu təmin edir. Məsələn, yüksək iqlim riski olan, lakin infrastruktur baxımından əlverişli olan bir ərazi, model tərəfindən aşağı uyğunluq skoru alacaq, çünki iqlim dayanıqlığına daha yüksək çəki verilmişdir.

Nəticələr və Müzakirə

Təklif olunan GIS-AHP modelinin tətbiqi nəticəsində Qarabağ regionunun məskunlaşma üçün uyğunluq xəritəsi yaranır. Bu xəritə, regionu "Yüksək Uyğunluq", "Orta Uyğunluq" və "Aşağı Uyğunluq" zonalarına ayırır.

- **Yüksək Uyğunluq Zonaları:** Bu zonalar, əsasən, çay yataqlarından uzaq, mailliyi az olan, stabil torpaqlara malik və su ehtiyatlarına çıxışın nisbətən asan olduğu əraziləri əhatə edir. Bu ərazilər, iqlim dəyişikliyinə təsirlərinə ən az məruz qalan və "ağıllı kənd" və "ağıllı şəhər" layihələrinin ilkin mərhələləri üçün prioritet olmalıdır.
- **Orta Uyğunluq Zonaları:** Bu ərazilər, bəzi iqlim risklərinə (məsələn, orta quraqlıq həssaslığı) malikdir, lakin ağıllı texnologiyaların (məsələn, damla suvarma, ağıllı enerji şəbəkələri) tətbiqi ilə dayanıqlıq təmin edilə bilər. Bu zonalar, xüsusi uyğunlaşma tədbirləri ilə inkişaf etdirilə bilər.
- **Aşağı Uyğunluq Zonaları:** Daşqın, sürüşmə və ya kəskin su çatışmazlığı proqnozlaşdırılan ərazilərdir. Bu zonalar ya məskunlaşma üçün istifadə edilməməli, ya da yalnız xüsusi ekoloji və rekreasiya məqsədləri üçün ayrılmalıdır.

Təklif olunan GIS-MCDA modeli, Qarabağın bərpa strategiyasına bir neçə əsas töhfə verir:

Proaktiv Risk İdarəetməsi: Model, planlaşdırma prosesini reaktiv (hadisə baş verdikdən sonra reaksiya) yox, proaktiv (riskləri əvvəlcədən qiymətləndirmə) mərhələyə keçirir. Bu, gələcəkdə iqlimlə bağlı zərərlərin və uyğunlaşma xərclərinin qarşısını almağa kömək edir.

Resurs Səmərəliliyi və İnvestisiya Optimallaşdırılması: İnvestisiyaların ən dayanıqlı və iqlimə davamlı ərazilərə yönəldilməsini təmin edir. Bu, məhdud bərpa resurslarının ən səmərəli şəkildə istifadəsinə imkan verir.

"Yaşıl Dünya" Konsepsiyasının Məkan Tətbiqi: Model, məskunlaşma yerlərinin seçilməsində yaşıl enerji potensialı və ekoloji həssaslıq kimi meyarları əsas götürərək, Azərbaycanın "Yaşıl Dünya" strategiyasının məkan planlaşdırması səviyyəsində həyata keçirilməsini dəstəkləyir.

Təklif olunan model konseptual bir çərçivə təqdim etsə də, onun real tətbiqi bəzi məhdudiyyətlərlə üzləşir:

Məlumatların Əlçatanlığı: Qarabağ regionu üçün yüksək dəqiqlikli, lokal iqlim proqnoz məlumatlarının (xüsusilə 2050-ci ilə qədər olan ssenarilər) ictimaiyyətə açıq mənbələrdə məhdud olması. Modelin dəqiqliyi, istifadə olunan məkan məlumatlarının keyfiyyətindən birbaşa asılıdır.

AHP Subyektivliyi: AHP-də meyarların çəkiləndirilməsi ekspert rəylərinə əsaslanır ki, bu da müəyyən dərəcədə subyektivlik ehtiva edir.

Gələcək tədqiqatlar üçün tövsiyələr:

Yüksək Dəqiqlikli İqlim Modelləşdirilməsi: Qarabağın mikroiqlim zonaları üçün Regional İqlim Modelləri (RCM) əsasında daha dəqiq yağıntı və temperatur ssenarilərinin hazırlanması və bu məlumatların GIS bazasına inteqrasiyası.

MCDA Metodlarının Müqayisəsi: Təklif olunan AHP çəkilərinin yerli mütəxəssislər tərəfindən təsdiqlənməsi və ya Fuzzy Logic, TOPSIS kimi digər MCDA metodları ilə müqayisəli təhlili.

Dinamik Uyğunluq Təhlili: Yalnız statik uyğunluq xəritəsi deyil, həm də iqlim dəyişikliyinə zamanla məskunlaşma uyğunluğuna təsirini göstərən dinamik modellərin inkişaf etdirilməsi.

Ümumi tövsiyələr:

GIS Məlumat Bazası: Qarabağ regionu üçün iqlim, hidroloji, geoloji və infrastruktur məlumatlarını əhatə edən vahid, yüksək dəqiqlikli GIS məlumat bazası yaradılmalıdır. Bu baza, bütün bərpa layihələri üçün əsas qərar qəbulu vasitəsi olmalıdır.

İqlim Riskinin İnteqrasiyası: Bütün şəhərsalma və kənd planları, təklif olunan modeldəki kimi, iqlim risklərinin məkan təhlilini özündə əks etdirməli və riskli ərazilərdə məskunlaşmadan qaçınılmalıdır.

Ağıllı Su İdarəetməsi: Yüksək uyğunluq zonalarında belə, su səmərəliliyini təmin etmək üçün ağıllı suvarma sistemləri, tullantı sularının təkrar istifadəsi və yağış suyunun yığılması texnologiyaları tətbiq edilməlidir.

Nəticə

Bu məqalə, Qarabağ regionunda həyata keçirilən bərpa prosesinin iqlim dəyişikliyi riskləri ilə kəsişməsini təhlil etmiş və bu risklərə uyğunlaşdırılmış ağıllı məskunlaşma modelinin yaradılması üçün GIS əsaslı MCDA çərçivəsini təklif etmişdir. Tədqiqat göstərir ki, məskunlaşma yerlərinin seçilməsində iqlim dayanıqlığı meyarlarına (su təhlükəsizliyi, daşqın və quraqlıq riski) ən yüksək prioritet verilməlidir. Təklif olunan model, Qarabağın dayanıqlı gələcəyi üçün məkan planlaşdırması qərarlarının elmi əsaslarla verilməsinə imkan yaradır.

Bu modelin tətbiqi, Qarabağın yalnız yenidən qurulmasını deyil, həm də gələcək nəsillər üçün iqlim dəyişikliyinə təsirlərinə qarşı dayanıqlı, ekoloji cəhətdən sağlam və texnoloji cəhətdən inkişaf etmiş bir region olmasını təmin edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı. (e-qanun.az/framework/52757)
2. Həsən Nəbiyev: İqlim dəyişmələri artıq faktdır. (URL: igaz.az/az/content/476)
3. IPCC, 2022: Climate Change 2022: Impacts, Adaptation and Vulnerability. Contribution of Working Group II to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change. (URL: ipcc.ch/report/ar6/wg2/)
4. MO oğlu Sadıqov, ZA oğlu Qasimov. Şərqi Zəngəzur regionunda yaşayış məntəqələrin tipologiyasının kəndlərin morfoloji-genetik quruluşuna təsiri. (url: researchgate.net/profile/mikayilova-Aygul/publication/386207912_Confrans_-_Iqlim/links/674861eda7fbc259f1978483/Confrans-Iqlim.pdf#page=144)
5. Azərbaycan ərazisində Kür çayının səviyyə probleminin məsafədən zondlama və cis texnologiyaları əsasında təhlili. (url: aem.az/uploads/files/2023-12/1701466709_1698518431_tebiet-ve-elm-5_10-28-38.pdf)
6. E.Məmmədova. İşğaldan azad olunmuş ərazilərimizdə Ermənistanın törətdiyi ekosid cinayətlər. (URL: aem.az/uploads/files/2023-06/1687703735_1687638535_tebiet-ve-elm-5_6-66-72.pdf)
7. “Ağıllı şəhər” və “ağıllı kənd” layihələrinin reallaşdırılmasında GIS texnologiyalarının tətbiqi zəruridir. (URL: ict.az/az/news/5888)
8. İ.Qasımzadə, R.Əlizadə, C.Quliyev. Qarabağ iqtisadi zonasında ağıllı suvarma qurğularında istifadə perspektivləri və onların hidromexaniki parametrlərinin tədqiqi. (URL: online-apellyasiya.aztu.edu.az/xmlui/handle/123456789/467)
9. S.Sisman, AC Aydinoglu. Using GIS-based multi-criteria decision analysis techniques in the smart cities. (URL: isprs-archives.copernicus.org/articles/XLIV-4-W3-2020/383/2020/)
10. J.Malczewski. GIS-based land-use suitability analysis: a critical overview. (URL: sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0305900603000801)
11. Azərbaycanın iqlimi. (URL: az.wikipedia.org/wiki/Az%C9%99rbaycanda_iqlim_d%C9%99yi%C5%9Fikliyi)

Xülasə

Aysel Nəhmətova

İqlim risklərinə uyğun ağıllı məskunlaşma modeli: Qarabağ üçün gis əsaslı optimallaşdırılmış plan

Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş Qarabağ regionu, genişmiqyaslı bərpa və yenidənqurma prosesinin mərkəzindədir. Bu prosesin əsas məqsədi, "Böyük Qayıdış" proqramı çərçivəsində əhalinin dayanıqlı və təhlükəsiz məskunlaşmasını təmin etməkdir. Lakin, qlobal iqlim dəyişikliyinə artan təsirləri, xüsusilə su ehtiyatlarının azalması, səhrələşmə riskləri və ekstremal hava hadisələrinin tezliyinin artması bu bərpa səyləri üçün ciddi risklər yaradır. Bu məqalə, Qarabağ regionunda iqlim risklərinə yüksək dərəcədə uyğunlaşdırılmış və dayanıqlı "ağıllı məskunlaşma" modelinin yaradılması üçün Coğrafi İnformasiya Sistemləri (GIS) əsaslı optimallaşdırılmış plan təklif edir. Tədqiqat, iqlim həssaslığı, coğrafi məhdudiyyətlər və sosial-iqtisadi meyarların inteqrasiyası üçün Çoxkriteriyalı Qərar Qəbulu (MCDA) metodologiyasından, xüsusilə Analitik İyerarxiya Prosesindən (AHP) istifadə edir. Təklif olunan model, iqlim dayanıqlılığı meyarlarına ən yüksək çəki verərək, Qarabağın "Yaşıl Dünya" konsepsiyasına uyğun olaraq, gələcək məskunlaşma ərazilərinin seçilməsində qərar qəbul edənlər üçün məlumat əsaslı və elmi cəhətdən əsaslandırılmış bir çərçivə təqdim edir. Nəticələr, iqlim risklərinin erkən inteqrasiyasının uzunmüddətli dayanıqlıq və resurs səmərəliliyi üçün kritik əhəmiyyət daşıdığını göstərir.

Açar sözlər: *Qarabağ, Ağıllı Məskunlaşma, İqlim Dəyişikliyi, GIS, Çoxkriteriyalı Qərar Qəbulu (MCDA), Analitik İyerarxiya Prosesi (AHP), Dayanıqlı İnkişaf.*

Резюме

Айсель Нахматова

Модель умного расселения, адаптированная к климатическим рискам: оптимизированный план на основе ГИС для Карабаха

Освобожденный от оккупации регион Карабах находится в центре масштабного процесса восстановления и реконструкции. Основная цель этого процесса — обеспечить устойчивое и безопасное расселение населения в рамках программы «Большое возвращение». Однако усиливающиеся последствия глобального изменения климата, особенно сокращение водных ресурсов, риски опустынивания и рост частоты экстремальных погодных явлений, создают серьезные угрозы для этих усилий. В данной статье предлагается оптимизированный план на основе Географических Информационных Систем (ГИС) для создания устойчивой и высоко адаптированной к климатическим рискам модели «умного расселения» в Карабахе. В исследовании используется методология многокритериального принятия решений (MCDA), в частности аналитический иерархический процесс (AHP), для интеграции климатической чувствительности, географических ограничений и социально-экономических критериев. Предлагаемая модель придает наибольший вес критериям климатической устойчивости и предоставляет научно обоснованную основу для выбора будущих территорий расселения в соответствии с концепцией «Зеленый мир» Карабаха. Результаты показывают, что ранняя интеграция климатических рисков имеет критическое значение для долгосрочной устойчивости и эффективности использования ресурсов.

Ключевые слова: *Карабах, умное расселение, изменение климата, ГИС, многокритериальное принятие решений (MCDA), аналитический иерархический процесс (AHP), устойчивое развитие*

Summary

Aysel Nahmatova

Smart Settlement Model Adapted to Climate Risks: GIS-Based Optimized Plan for Karabakh

The liberated Karabakh region of Azerbaijan is at the center of a large-scale reconstruction and restoration process. The main objective of this process is to ensure sustainable and safe resettlement of the population within the framework of the “Great Return” program. However, the increasing impacts of global climate change—particularly the reduction of water resources, desertification risks, and the growing frequency of extreme weather events—pose serious challenges to these restoration efforts. This article proposes a GIS-based optimized plan for developing a climate-resilient and highly adaptive “smart settlement” model in the Karabakh region. The study applies Multi-Criteria Decision Analysis (MCDA), specifically the Analytic Hierarchy Process (AHP), to integrate climate sensitivity, geographical constraints, and socio-economic criteria. The proposed model prioritizes climate resilience criteria and provides a scientifically grounded framework for decision-makers in selecting future settlement areas in line with Karabakh’s “Green World” concept. The findings highlight that early integration of climate risks is critically important for long-term sustainability and resource efficiency.

Keywords: *Karabakh, Smart Settlement, Climate Change, GIS, Multi-Criteria Decision Analysis (MCDA), Analytic Hierarchy Process (AHP), Sustainable Development*

AĞILLI KƏND VƏ ŞƏHƏRLƏR İDEYASI: NƏZƏRİYYƏDƏN TƏCRÜBƏYƏ DOĞRU

Xədicə TAĞISOY^{3*}

Giriş

Son illərdə ağıllı kənd və ağıllı şəhər konsepsiyaları müasir idarəetmə və regional inkişaf nəzəriyyələrində önəmli yer tutmuş, kənd və şəhər məkanlarında texnologiya və innovasiyaların inteqrasiyası vasitəsilə inkişafın yeni modellərini təklif etmişdir. Kənd ərazilərinin məhdud resurslar, zəif infrastruktur və demoqrafik təzyiqlər nəticəsində sosial-iqtisadi geriləmə ilə üzləşməsi aqrar məkanların transformasiyasını zəruri edir. Qlobal səviyyədə isə 2019-cu il Osaka G20 sammitində “ağıllı şəhər” anlayışına dair müzakirələrin aparılması bu sahədə beynəlxalq çərçivələrin formalaşması yönündə addımların atıldığını göstərir. Beynəlxalq ədəbiyyatda “ağıllı kənd” termini kənd təsərrüfatı və lokal icma problemlərinin texnoloji vasitələrlə, innovativ praktikalardan və yerli təşəbbüsdən istifadə etməklə həllini nəzərdə tutur.

Bu kontekstdə, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) kənd və şəhər infrastrukturuna tətbiqi xidmətlərə çıxışı asanlaşdırmaq, resurs istifadəsini optimallaşdırmaq və yaşayış səviyyəsini yüksəltmək potensialına malikdir. Təqdim olunan işdə ağıllı kənd və ağıllı şəhər ideyalarının nəzəri əsasları və beynəlxalq təcrübələri sisteməlik şəkildə təhlil edilərək, Azərbaycanın konkret sosial-iqtisadi və inzibati reallıqları çərçivəsində həmin konsepsiyaların tətbiq imkanları, əmələ gələn çətinliklər və idarəetmə səviyyəsində praktik tövsiyələr işlənib hazırlanmışdır.

I. Ağıllı kənd və şəhər konsepsiyalarının nəzəri əsasları

Ağıllı şəhər (smart city) konsepsiyası 1990-cı illərdən bəri inkişaf etsə də, 2000-ci illərdə geniş yayılmışdır və şəhər idarəçiliyində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) rolunu vurğulayır. Bu termin şəhər idarəçiliyində İKT-nin tətbiqi ilə bağlıdır, hansı ki, şəhər xidmətlərini optimallaşdırır, dayanıqlı inkişafı təmin edir və sakinlərin həyat keyfiyyətini yüksəldir. Caragliu və digərlərinə (2011) görə, ağıllı şəhər – İKT-dən istifadə edərək sosial kapitalı və infrastrukturunu inkişaf etdirən, iqtisadi artım və ətraf mühitin qorunmasını təmin edən şəhərdir (3, s. 72). British Standards Institution (BSI) bunu “fiziki, rəqəmsal və insan sistemlərinin inteqrasiyası ilə dayanıqlı, inklyuziv gələcək yaradan şəhər” kimi təsvir edir. Nəzəri əsaslar sistem nəzəriyyəsinə (systems theory) əsaslanır, hansı ki, şəhəri kompleks sistem kimi qəbul edir və informasiya axınını mərkəzə qoyur. Bu modeldə İKT, IoT (Əşyaların İnterneti), böyük məlumat (big data) və süni intellekt (AI) texnologiyaları enerji, nəqliyyat, sağlamlıq, ətraf mühit və təhlükəsizlik sahələrində real vaxtda məlumat toplama və emalını təmin edir. Albino və digərləri (2015) ağıllı şəhərin altı ölçüsünü qeyd edir: ağıllı iqtisadiyyat, hərəkətlilik, ətraf mühit, insanlar, həyat və idarəetmə, hansı ki, bu ölçülər şəhər inkişafının hərtərəfli optimallaşdırılmasını təmin edir. Tarixi baxımdan, konsepsiya 1990-cı illərdə “digital city” və “ubiquitous city” kimi təkamül etmişdir, lakin 2000-ci illərdə IBM-in “Smarter Planet” təşəbbüsü ilə qlobal səviyyədə populyarlaşmışdır. Bu nəzəri çərçivə şəhər planlaşdırması, mühəndislik və sosial elmlərin inteqrasiyasını tələb edir, hansı ki, dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə (SDGs) uyğun olaraq resurs israfını azaldır, sosial inklüzivliyi artırır və iqtisadi innovasiyaları stimullaşdırır. Məsələn, Barselona və Sinqapur kimi şəhərlərdə sensor şəbəkələri vasitəsilə nəqliyyat axını idarə olunur, enerji sərfiyyatı optimallaşdırılır və ictimai xidmətlər rəqəmsallaşdırılır (2, s. 12-16).

Ağıllı kənd (smart village) konsepsiyası isə şəhərlərə nisbətən daha yenidir və 2010-cu illərdən etibarən diqqət çəkmişdir, xüsusilə Avropa Birliyində (EU) və inkişaf edən ölkələrdə. EU-nun ENRD (European Network for Rural Development) tərifinə əsasən, ağıllı kənd – “mövcud resursları və imkanları rəqəmsal texnologiya, innovasiya və bilik vasitəsilə inkişaf etdirən kənd icmaları” deməkdir. Bu model kənd təsərrüfatı, infrastruktur, sosial xidmətlər və idarəetmənin

* müəllim, BAAU

e-mail: tagisoy.khadija@mail.ru

modernləşdirilməsinə yönəlir, tele-tibb, virtual təhsil, e-ticarət və dəqiq kənd təsərrüfatı (precision agriculture) kimi həllərlə kəndlilərin şəhər xidmətlərinə çıxışını təmin edir. Nəzəri əsaslar kənd inkişafı nəzəriyyələrinə (rural development theories) əsaslanır, hansı ki, urban-rural bərabərsizliyini aradan qaldırmağa fokuslanır. Zavratinik və digərləri (2019) ağıllı kəndin komponentlərini qeyd edir: rəqəmsal infrastruktur, sosial innovasiya, dayanıqlılıq və icma iştirakı, hansı ki, bu komponentlər yoxsulluğun azaldılması, ətraf mühitin qorunması və məşğulluq fürsətlərinin artırılmasına xidmət edir. Tarixi baxımdan, konsepsiya "smart city" modelindən ilhamlanaraq inkişaf etmişdir, lakin kənd kontekstində uyğunlaşdırılmışdır; məsələn, 2017-ci ildə EU-nun "Smart Villages" təşəbbüsü ilə rəsmi olaraq təqdim olunmuşdur. Bu nəzəri çərçivə İKT-nin kənd icmalarında tətbiqini vurğulayır, hansı ki, sensorlar vasitəsilə torpaq və məhsul nəzarəti, rəqəmsal platformalarla bazar çıxışı və uzaqdan xidmətlərlə sosial inklüzivlik təmin edir. Məsələn, Çindəki "Rural Taobao" layihəsi fermerlərə internet vasitəsilə bazarlara çıxış verir, məhsuldarlığı artırır və iqtisadi inkişafı stimullaşdırır. Hindistanın "Digital Village" proqramı isə rəqəmsal təhsil və sağlamlıq xidmətləri ilə kənd-urban fərqlərini azaldır. Nəzəri cəhətdən, smart kənd modeli dörd əsas komponentə əsaslanır: məqsədlər, strategiyalar, ölçülər və əsaslar, hansı ki, bunlar qida təhlükəsizliyi, demokratik iştirak və yerli idarəetməni əhatə edir (19, s. 17-20).

Hər iki konsepsiya texnologiya, cəmiyyət və innovasiyanın integrasiyasına əsaslanır, lakin smart şəhərlərdə sıx infrastruktur idarəsi və böyük məlumat analitikası ön planda olsa, smart kəndlərdə kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsi, sosial inklüzivlik və ətraf mühitin qorunması üstünlük təşkil edir. Visvizi və Lytras (2018) bu müqayisəni vurğulayaraq, hər iki modelin SDGs-ə uyğun olaraq həyat keyfiyyətini yüksəldirdiyini qeyd edir. Teorik olaraq, bu modellər siklik inkişaf prosesini təsvir edir: planlaşdırma, tətbiq, qiymətləndirmə və təkmilləşdirmə mərhələləri ilə davamlı təkmilləşmə təmin edilir. Lakin, tətbiqdə çətinliklər mövcuddur, məsələn, rəqəmsal bölünmə (digital divide), məlumat məxfiliyi və maliyyə resurslarının məhdudluğu, hansı ki, bu problemlər nəzəri modellərdə icma iştirakı və etik yanaşmalarla həll olunur. Nəticədə, ağıllı şəhər və kənd konsepsiyaları urbanizasiya dövründə dayanıqlı inkişafın əsas vasitələri kimi çıxış edir, texnologiyanın sosial-iqtisadi faydalarını maksimallaşdırır (17, s. 12).

II. Beynəlxalq Təcrübələr və Nəzəri Modellər

Dünya miqyasında bir çox ölkədə ağıllı şəhər və ağıllı kənd inkişafı strategiyaları tətbiq olunur, bu da kənd yerlərinin dayanıqlı inkişafını təmin etmək məqsədi daşıyır. Ağıllı kənd təşəbbüsləri xüsusilə Afrikada, Asiyada və Avropada geniş yayılmışdır. Bu tədqiqatda beynəlxalq təcrübələr və nəzəri modellər əsasında ağıllı kənd konsepsiyasının effektivliyi təhlil edilir, burada empirik nümunələr və teorik çərçivələr integrasiya olunmuşdur.

IEEE Smart Village təşəbbüsü 2014-cü ildən etibarən enerji ilə təmin olunmayan kənd icmalarına təmiz enerji, təhsil və biznes imkanları təqdim etməklə, davamlı inkişafı dəstəkləyir. Bu proqramın təsiri Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Davamlı İnkişaf Məqsədləri ilə uyğunlaşaraq, 6,5 milyon dollardan çox maliyyə dəstəyi ilə 54-dən artıq müəssisəni dəstəkləmiş və 2 milyondan çox insanın həyatına müsbət təsir etmişdir. Proqramın qlobal miqyasda, xüsusilə Asiya və Afrikada tətbiqi, texnoloji innovasiyaların kənd dirçəlişində rolunu sübut edir (10, s. 39-41).

Eyni şəkildə, CGIAR-ın Climate-Smart Villages (CSV) proqramı 2011-ci ildən başlayaraq Qərbi Afrika, Şərqi Afrika və Cənubi Asiyada 15 kənddə iqlimə uyğun kənd təsərrüfatı təcrübələrini tətbiq etmişdir. Bu yanaşma iqlim dəyişikliyinə qarşı davamlılıq yaratmaq üçün aqroşəbəkələr qurmuş, tədqiqatlar aparmış və icma əsaslı innovasiyaları təşviq etmişdir. Proqramın Latın Amerikaya genişlənməsi ilə birlikdə, iştirakçı yanaşma vasitəsilə quraqlığa davamlı toxumlar, iqlim xidmətləri və suvarma infrastrukturunu kimi həllər təklif olunmuşdur, bu da kənd təsərrüfatının davamlılığını artırır (13).

Avropa kontekstində Almaniyanın Rheinland-Pfalz əyalətində 2015–2019-cu illərdə həyata keçirilən “Digitale Dörfer” layihəsi 33 bələdiyyəni əhatə edərək, ağıllı kənd prototipləri yaratmışdır. Layihə çərçivəsində “BestellBar” adlı onlayn ticarət platforması və yerli xəbər portalları kimi rəqəmsal həllər tətbiq olunmuş, ilk üç ayda 700-dən çox sakinin iştirakı qeydə alınmışdır. Bu təcrübə

yerli infrastrukturun inkişafı, icma iştirakçılığı və etibar qurulmasının ağıllı kənd uğurunda əsas rol oynadığını göstərir (7).

Avropanın digər bir nümunəsi Finlandiyanın Lapland bölgəsində “Arctic Smartness” proqramıdır, hansı ki, ağıllı kənd klasterlərini yaradaraq, kənd təsərrüfatında dayanıqlı texnologiyaları və icma əməkdaşlığını təşviq edir. Proqram Laplandın təbii resurslarından istifadə edərək, Arktik biznes sahələrini inkişaf etdirmək məqsədi daşıyır və regional smart ixtisaslaşma strategiyası ilə integrasiya olunmuşdur. Bu yanaşma kənd-şəhər əlaqələrinin gücləndirilməsi və çoxsektorlu əməkdaşlığın effektivliyini vurğulayır.

Bu beynəlxalq təcrübələr enerji, kənd təsərrüfatı və rəqəmsal infrastruktur sahələrində texnoloji innovasiyaların kənd dirçəlişinə töhfə verdiyini sübut edir.

Ağıllı kəndlərin uğurlu inkişafı üçün bir neçə **nəzəri model** təklif olunur. Məsələn, “Smart Village Readiness Index” kənd yerlərinin rəqəmsal hazırlıq səviyyəsini qiymətləndirmək üçün istifadə olunur, burada infrastruktur, insan kapitalı və iqtisadi faktorlar kimi dəyişənlər nəzərə alınır. Bu indeks prioritetləri müəyyən etmək və rəqəmsal texnologiyaların tətbiqini planlaşdırmaq üçün çərçivə təqdim edir (1).

Teorik baxımdan, ağıllı kənd konsepsiyası öyrənən regionlar nəzəriyyəsi və innovasiya mühiti modelindən istifadə edir, hansı ki, süni intellekt, IoT və “Living Lab” yanaşmalarını integrasiya edərək yerli problemləri həll edir. Uğurlu modellərdə əsas prinsiplər icma yönümlülük, yerli sahibkarlığın təşviqi, şəhər-kənd əlaqələrinin gücləndirilməsi, çoxsektorlu əməkdaşlıq və açıq məlumatlar daxildir. Aşağıdan yuxarı yanaşma və LEADER metodunun tətbiqi ilə smart kənd inkişafı icmaların real ehtiyaclarına cavab verən praktiki həllərə çevrilir. Nəzəri çərçivələr həmçinin davamlılıq və sosial ədalət prinsiplərini vurğulayır, bu da kənd məkanlarının yenidən dizaynında TOE (Technology-Organization-Environment) nəzəriyyəsini tətbiq edir (18, s. 512).

III. Azərbaycanın reallığında tətbiq imkanları və mövcud layihələr

Azərbaycan hökuməti son onillikdə ağıllı şəhər və kənd inkişafını iqtisadi şaxələndirmə və kənd dirçəliş strategiyasının əsas komponenti kimi qəbul etmişdir. “Azərbaycan Respublikasının Milli İqtisadiyyat Perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi (2016–2020)” sənədində iqtisadi diversifikasiya məqsədilə kənd rayonlarında texnoloji innovasiyaların tətbiqi vurğulanmış və ən azı iki rayonda “ağıllı kənd” pilot layihələrinin yaradılması nəzərdə tutulmuşdur. Bu strategiya, kənd təsərrüfatı potensialını nəzərə alaraq, rəqəmsal texnologiyalar vasitəsilə xidmət keyfiyyətini və iqtisadi imkanları artırmağa yönəldilmişdir (1, s. 68).

Xüsusilə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında smart infrastrukturların qurulması prioritet hesab edilir. Bu rayonlar işğaldan azad olunduqdan sonra “yaşıl enerji zonası” elan edilmiş və yenilənəbilən enerji mənbələri (günəş panelləri, külək turbinaları və hidrosistemlər) ilə integrasiya olunmuş smart layihələr həyata keçirilir. Məsələn, Zəngilan rayonunun Ağalı kəndi Azərbaycanın ilk “ağıllı kənd” layihəsi olaraq 110 hektar ərazidə yaşayış kompleksləri, smart idarəetmə sistemləri və ekoloji infrastruktur ilə təchiz edilmişdir. Layihədə 200-dən artıq ekoloji ev, məktəb, uşaq bağçası və sosial obyektlər yaradılmış, smart işıqlandırma və tullantı idarəetmə sistemləri tətbiq olunmuşdur. Bu model, gənclərin kənddən miqrasiyasının qarşısını almaq, məşğulluğu artırmaq və iqtisadi aktivliyi yüksəltmək məqsədi daşıyır (6).

Dünya Bankının araşdırmalarına görə, Azərbaycanın kənd təsərrüfatı potensialı texnoloji innovasiyalar vasitəsilə inkişaf etdirilə bilər, bu da kənd icmalarında xidmət keyfiyyətini və iqtisadi imkanları artıracaq. “Smart Villages in Azerbaijan: A Framework for Analysis and Roadmap” hesabatında qeyd olunur ki, smart kənd yanaşması icmaların öz potensialını müəyyən etməsi və özəl sektorla əməkdaşlıq vasitəsilə həyata keçirilməlidir. Hesabatda həmçinin “Smart Village Readiness Index” təklif olunur ki, bu da rayonların rəqəmsal hazırlığını qiymətləndirməyə imkan verir.

Ağıllı şəhər konsepsiyası da Qarabağda tətbiq olunur. Məsələn, Şuşa şəhəri “ağıllı şəhər” pilotu kimi inkişaf etdirilir, burada elektrik avtobusları, yeraltı tullantı idarəetməsi və smart infrastruktur turizm və xidmət sektoruna üstünlük yaradır. Bu layihə, regionun “smart region” çevrilməsi strategiyasının bir hissəsidir və turizm inkişafı üçün yeni imkanlar yaradır. Ümumilikdə, Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə 10 min MW yaşıl enerji potensialı mövcuddur ki, bu da smart layihələrin enerji

təminatını təmin edir. Bu yanaşma, texnologiyaları sosial-iqtisadi inkişafın prioriteti kimi qəbul edir (20).

Qarşılaşılan çağırışlar

Azərbaycan kontekstində ağıllı kənd və şəhərlərin tətbiqi bir sıra struktur və sosial çağırışlarla üzləşir. Əsas problemlərdən biri kənd yerlərində infrastruktur çatışmazlığıdır, o cümlədən yollar, kanalizasiya və qaz şəbəkələri, hansı ki, əhalinin 50%-dən çoxunun özəl qaz balonlarından asılılığına səbəb olur. Kənd təsərrüfatının dominant olması səbəbindən təhsil və ixtisas səviyyəsinin aşağı olması, xüsusilə qadınların məşğulluğuna maneə yaradır (16). Rəqəmsal xidmətlərin məhdudluğu, səhiyyə və ictimai xidmətlərin çatışmazlığı kənd əhalisinin sosial-məişət səviyyəsini aşağı salır və gənclərin şəhərlərə miqrasiyasını intensivləşdirir (9, s. 528).

Texnoloji aspektlərdə, geniş rural ərazilərdə yüksək sürətli internetin quraşdırılması və rəqəmsal savadlılığın artırılması hələ də həll olunmamış məsələlərdir. "Azerbaijan Rural Digital Needs Assessment" hesabatında qeyd olunur ki, kənd icmalarında rəqəmsal alətlərdən istifadədə texnoloji və savadlılıq maneələri mövcuddur. Rəqəmsal uçurum, sabit infrastruktur çatışmazlığı və kənddə aşağı rəqəmsal savadlılıq səbəbindən yaranır. Həmçinin, idarəetmə və maliyyələşdirmə mexanizmlərinin olmaması yerli sahibkarlığın və ictimaiyyətin layihələrdə iştirakını məhdudlaşdırır. Bu çağırışlar, smart layihələrin tətbiqində sosial iştirakçılığı və mədəni uyğunluğu nəzərə almağı zəruri edir (11).

Azərbaycanın ağıllı kənd və şəhər layihələri, strateji çərçivələr və empirik nümunələr əsasında inkişaf potensialı nümayiş etdirir, lakin infrastruktur və sosial çağırışlar həll edilməlidir. Bu tədqiqat, ictimai-özəl tərəfdaşlıq və rəqəmsal savadlılıq proqramlarının vacibliyini vurğulayır, gələcək siyasətlər üçün tövsiyələr təqdim edir.

IV. Təkliflər və idarəetmə strategiyaları

Təklif olunan strategiyalar, icma iştirakçılığı, maliyyələşmə mexanizmləri və rəqəmsal alətlər kimi komponentləri integrasiya edərək, layihələrin davamlılığını təmin etməyə yönəldilmişdir. Bu yanaşma, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə ağıllı kənd modellərinin uğurlu tətbiqini nəzərə alaraq formalaşdırılmışdır (5).

- İcma yönümlü yanaşma: Ağıllı kənd layihələrinin uğuru, yerli icmaların aktiv iştirakına əsaslanır. "Co-creation" konsepsiyası, icma üzvlərinin layihələrin dizayn və icra mərhələlərində qərar qəbulunda iştirakını təmin edərək, həllərin effektivliyini artırır. Bu yanaşma, kənd sakinlərinin real ehtiyaclarını nəzərə alaraq, texnoloji innovasiyaları sosial kontekstə uyğunlaşdırır və layihələrin qəbulunu asanlaşdırır. Azərbaycan kontekstində, Qarabağ rayonlarında icma əsaslı planlaşdırma, məsələn, Ağalı kəndində tətbiq olunduğu kimi, gənclərin iştirakını stimullaşdıraraq miqrasiyanın qarşısını ala bilər. Empirik tədqiqatlar göstərir ki, icma yönümlü modellər, kənd inkişafında dayanıqlılığı 20-30% artırır (8).

- Yerli sahibkarlığın inkişafı: Yerli sahibkarlığın təşviqi, ağıllı kənd strategiyalarının əsas komponentidir. Dövlət və özəl sektorun mikromaliyyə dəstəyi, təlim proqramları və şəbəkələşmə imkanları vasitəsilə kənd sakinləri rəqabət qabiliyyətini artırmaqla bilər. Bu, kənd təsərrüfatı və turizm sahələrində innovativ biznes modellərinin yaradılmasına kömək edir. Azərbaycanda, Dünya Bankının tövsiyələrinə əsasən, sahibkarlıq proqramları kənd iqtisadiyyatının şaxələndirilməsini dəstəkləyə bilər.

- Şəhər-kənd əlaqələrinin gücləndirilməsi: Şəhər-kənd əlaqələrinin aktivləşdirilməsi, kənd məhsullarının şəhər və beynəlxalq bazarlara çıxışını təmin edir. Bu, şəhər innovasiyalarının kənd məhsuldarlığına integrasiyası vasitəsilə iş yerləri yaradır və iqtisadi böyüməni stimullaşdırır. Azərbaycanda, Qarabağ regionunda bu əlaqələr "yaşıl enerji zonası" çərçivəsində inkişaf etdirilə bilər (4, s. 2-16).

- Multi-sektorlu yatırımlar və maliyyələşmə: Ağıllı kənd layihələri üçün multi-sektorlu yatırımlar və maliyyələşmənin optimallaşdırılması vacibdir. İctimai-özəl tərəfdaşlıq (PPP) modelləri, hökumət qrantları ilə özəl sərmayələrin birləşdirilməsi vasitəsilə resursları səmərəli idarə edir. Bu

modellər, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə layihələrin maliyyə davamlılığını təmin edir. Azərbaycanda, Dünya Bankının çərçivəsi bu tərəfdaşlıqları tövsiyə edir (15).

- Məlumat-yönümlü idarəetmə: Məlumat menecmenti, kənd demoqrafik, iqtisadi və infrastruktur göstəricilərinin bazasının yaradılması vasitəsilə layihələrin effektivliyini ölçür. Bu, ehtiyacların dərinlən təhlilini və xidmətlərin optimallaşdırılmasını təmin edir (14, s. 31-45).

- Güclü idarəetmə mexanizmləri: Güclü idarəetmə, kənd kooperativləri və məsuliyyətli qruplar vasitəsilə layihələrin davamlılığını təmin edir. Bu mexanizmlər, siyasət və proqramların hazırlanmasında əsas rol oynayır (12).

Təklif olunan strategiyalar, Azərbaycanda ağıllı kənd ideyalarının praktik tətbiqini təmin edə bilər, lakin onların icrası monitoring və qiymətləndirmə tələb edir.

Nəticə

Ağıllı kənd və şəhər konsepsiyaları XXI əsrin inkişaf tələblərinə cavab verən, kənd və şəhər yerlərinin dayanıqlı inkişafını hədəfləyən müasir yanaşmadır. Dünyada şəhərlərlə yanaşı kənd yerlərinin də texnoloji imkanlarla gücləndirilməsi üçün müxtəlif layihələr həyata keçirilir. Azərbaycan da bu trendlərə qoşularaq kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsi, kəndlərdə iqtisadi və sosial fəaliyyətin genişləndirilməsi məqsədilə ağıllı kənd proqramları hazırlayır və artıq pilot layihələr icra edir.

Lakin uğurlu nəticə üçün texnoloji yeniliklərdən əlavə, sosial-iqtisadi kontekst nəzərə alınmalı, icmaların tələbləri əsasında integrativ idarəetmə strategiyaları qurulmalıdır.

Bu tədqiqatın nəticəsi göstərir ki, Azərbaycan kənd yerlərinin ağıllı transformasiyası üçün potensiala malikdir və uyğun resurs ayırmaları, təlim-tədris və şəffaf idarəetmə mexanizmləri vasitəsilə bu potensial reallaşdırıla bilər. Nəticədə kəndlərdə həyat səviyyəsi yüksələrək urbanizasiyanın gətirdiyi imkanlara daha tez çatmaq mümkün olacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. A framework for developing smart villages in Azerbaijan: (hesabat) - Washington, DC, ABŞ: World Bank, - 2021. - s. 89
2. Albino, V., Berardi, U., Dangelico, R. M. Smart cities: Definitions, dimensions, performance, and initiatives // - Abingdon: Journal of Urban Technology, - 2015. №22(1), - s. 3-21.
3. Caragliu, A., Del Bo, C., Nijkamp, P. Smart cities in Europe // - Abingdon: Journal of Urban Technology, - 2011. №18(2), - s. 65-82.
4. Fernandez, C.G., Peek, D. A Connecting the Smart Village: A Switch towards Smart and Sustainable Rural-Urban Linkages in Spain // Madrid: MDPI - Land, - 2023. №12, - s. 2-16.
5. Findings and Recommendations from the Smart Villages Initiative. (hesabat) - London, Böyük Britaniya: EASAC, - 2018.
6. Green Energy Zone (GEZ) in the liberated territories: (hesabat) - Bakı, Azərbaycan, -2021.
7. January 18, 2022. URL: <https://www.iese.fraunhofer.de/en/reference/digital-villages.html>
8. July 14, 2025. URL: <https://www.epa.gov/smartgrowth/smart-growth-small-towns-and-rural-communities>
9. Khan-Khoyskaya, I. Analysis of the impact of digital technologies on the level of digital skills development in rural areas of Azerbaijan // Bakı: Scientific papers series management, economic engineering in agriculture and rural development, - 2024. №1(44), - s. 521-529.
10. Mackenzie, D. IEEE Smart village: sustainable development is a global mission // - New York: IEEE Systems, Man, and Cybernetics Magazine, - 2025. №5(3), - s. 39-41.
11. March 18, 2025. URL: <https://www.devdiscourse.com/article/other/3311549-the-future-of-digital-azerbaijan-overcoming-rural-connectivity-and-literacy-gaps>
12. March 20, 2025. URL: https://ruralpact.rural-vision.europa.eu/news/new-report-sets-out-recommendations-improved-smart-villages-programming-and-implementation_en
13. March 20, 2025. URL: <https://www.cgiar.org/news-events/news/climate-smart-villages-transforming-the-sahels-agricultural-landscape/>

14. Martínez-Gil, J., Pichler, M., et al. Framework for Data Analysis in the Context of the Smart Villages // Conference on Lecture Notes in Computer Science. Cham, Germany, – 2020. №8, – s. 31-45.
15. Primer for Smart City Public-Private Collaborations. (hesabat) – Washington, DC, ABŞ: World Bank, – 2023
16. Publication: Azerbaijan Rural Digital Needs Assessment. (hesabat) – Washington, DC, ABŞ: World Bank, – 2025
17. Stojanova, S., Lentini, G., et al. Smart villages policies: Past, present and future // – Basel: Sustainability, – 2021. №13(4), – s. 5-14.
18. Vaznoniene. G. Smart village development principles and driving forces // – Litva: European Countryside, – 2019. №4(11), – s. 497-516.
19. Zavratinik, V., Kos, A., Duh, E. S. Smart villages: Comprehensive review of initiatives and practices // – Basel: Sustainability, – 2019. №11(14), – s. 2-21.
20. Zohrabov, F. Building Karabakh, reviving Zangezur of Azerbaijan: Nation's green development model // – Bakı: Trend news agency, – 2025.

Xülasə

Xədicə Tağısoy

Ağıllı kənd və şəhərlər ideyası: nəzəriyyədən təcrübəyə doğru

Ağıllı kənd və şəhərlər (Smart Villages and Smart Cities) konsepsiyası XXI əsrin ən innovativ urban və rural inkişaf modellərindən biridir. Nəzəri əsaslar 1990-cı illərdən bəri inkişaf edir və əsasən rəqəmsal texnologiyaların cəmiyyətə inteqrasiyasını əhatə edir. Buraya IoT (Əşyaların İnterneti) ilə bağlı sensorlar, AI (Süni İntellekt) vasitəsilə proqnozlaşdırma analitikası, Big Data ilə məlumat emalı, 5G şəbəkələri ilə yüksək sürətli rabitə və bulud hesablama daxildir. Bu texnologiyalar şəhər idarəetməsini avtomatlaşdırır: məsələn, ağıllı nəqliyyat sistemləri tıxacları 30%-ə qədər azaldır, enerji idarəetməsi isə qaz emissiyalarını minimuma endirir. Nəzəri çərçivə BMT-nin Davamlı İnkişaf Məqsədləri (SDG) ilə sıx bağlıdır – xüsusilə 11-ci məqsəd (Davamlı Şəhərlər və İcma), 7-ci (Əlçatan və Təmiz Enerji) və 13-cü (İqlim Fəaliyyəti). Həmçinin, bu model iqtisadi səmərəlilik yaradır: McKinsey hesabatlarına görə, ağıllı şəhərlər global ÜDM-ə ildə 2,5 trilyon dollar əlavə edə bilər.

Təcrübədə dünya miqyasında çoxsaylı uğurlu layihələr mövcuddur. Sinqapurun "Smart Nation" təşəbbüsü 2014-cü ildən bəri sensorlar, dronlar və AI ilə şəhəri idarə edir; nəticədə enerji istehlakı 20%, su itkisi 15% azalıb, vətəndaşlar mobil tətbiqlərlə xidmətlərə çıxış əldə edir. Barselona 2011-ci ildən ağıllı işıqlandırma (LED sensorlar gecə-gündüz avtomatik tənzimlənir), su idarəetməsi (sızıma aşkarlanması) və parkinq sistemləri ilə illik 75 milyon avro qənaət edir, həmçinin ətraf mühitə təsirini azaldır. Amsterdamda "Amsterdam Smart City" platforması 100-dən çox layihəni birləşdirir, o cümlədən elektrik avtomobilləri üçün şarj stansiyaları və velosiped izləmə sistemləri. Kəndlər üçün Avropa İttifaqının "Smart Villages" proqramı (2017-ci ildən) kənd təsərrüfatında precision farming (dronlar və sensorlar ilə dəqiq əkin), tele-tibb (uzaq diaqnostika) və broadband internet tətbiq edir; məsələn, İtaliyanın kənd bölgələrində məhsuldarlıq 25% artıb.

Azərbaycanda bu istiqamətdə addımlar atılır. ASAN xidmət mərkəzləri rəqəmsal hökumətin əsasını qoyub, "E-Hökumət" portalı 1000-dən çox xidməti onlaynlaşdırıb. Lakin çətinliklər çoxdur: kibertəhlükəsizlik (məlumat sızması riski), rəqəmsal uçurum (kənd-şəhər fərqi, yaşlı əhali üçün çətinlik), yüksək ilkin investisiyalar (infrastruktur qurmaq milyardlarla manat tələb edir) və sosial bərabərsizlik (zəngin rayonlar prioritet alarsa, regionlar geridə qala bilər). Həll yolları: dövlət-özəl sektor əməkdaşlığı (PPP modelləri), beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi (Sinqapur və ya Koreya ilə əməkdaşlıq), pilot layihələrlə risklərin minimallaşdırılması və yerli ehtiyaclarla uyğunlaşdırma (məsələn, Azərbaycanın iqlim şərtlərinə görə günəş enerjisi inteqrasiyası).

Açar sözlər: *Ağıllı şəhər, Ağıllı kənd, İKT texnologiyaları, Dayanıqlı inkişaf, Rəqəmsal inklüzivlik*

Summary

Khadija Taghisoy

The idea of smart villages and cities: from theory to practice

The concept of Smart Villages and Smart Cities is one of the most innovative urban and rural development models of the 21st century. Theoretical foundations have been evolving since the 1990s, primarily encompassing the integration of digital technologies into society. This includes IoT sensors, AI-driven predictive analytics, Big Data processing, 5G networks for high-speed connectivity, and cloud computing. These technologies automate city management: for example, smart traffic systems reduce congestion by up to 30%, while energy management minimizes gas emissions. The theoretical framework is closely aligned with the UN Sustainable Development Goals (SDGs) – particularly Goal 11 (Sustainable Cities and Communities), Goal 7 (Affordable and Clean Energy), and Goal 13 (Climate Action).

Additionally, it creates economic efficiency: according to McKinsey reports, smart cities could add \$2.5 trillion annually to global GDP.

In practice, numerous successful projects exist worldwide. Singapore's "Smart Nation" initiative, launched in 2014, manages the city with sensors, drones, and AI; resulting in 20% less energy consumption, 15% reduced water loss, and citizens accessing services via mobile apps. Barcelona, since 2011, saves €75 million yearly through smart lighting (LED sensors auto-adjust day-night), water management (leak detection), and parking systems, while lowering environmental impact. Amsterdam's "Amsterdam Smart City" platform unites over 100 projects, including EV charging stations and bike tracking. For villages, the EU's "Smart Villages" program (from 2017) implements precision farming (drones and sensors for accurate planting), tele-medicine (remote diagnostics), and broadband; for instance, productivity in Italian rural areas increased by 25%.

In Azerbaijan, steps are being taken. ASAN service centers laid the foundation for digital government, with the "E-Government" portal digitizing over 1,000 services. However, challenges abound: cybersecurity (data breach risks), digital divide (urban-rural gap, difficulties for elderly), high initial investments (billions in infrastructure), and social inequality (if wealthy areas prioritize, regions lag). Solutions include public-private partnerships (PPP models), learning international experience (collaboration with Singapore or Korea), minimizing risks via pilots, and local adaptation (e.g., solar energy integration suited to Azerbaijan's climate).

Keywords: *Smart city, Smart village, ICT technologies, Sustainable development, Digital inclusion.*

Резюме

Хадиджа Тагисой

Идея умных сёл и городов: от теории к практике

Концепция умных деревень и городов (Smart Villages and Smart Cities) — одна из самых инновационных моделей городского и сельского развития XXI века. Теоретические основы развиваются с 1990-х годов и в основном охватывают интеграцию цифровых технологий в общество. Сюда входят датчики IoT, предиктивная аналитика на базе ИИ, обработка Big Data, сети 5G для высокоскоростной связи и облачные вычисления. Эти технологии автоматизируют управление городом: например, умные транспортные системы снижают пробки до 30%, а управление энергией минимизирует выбросы газов. Теоретическая рамка тесно связана с Целями устойчивого развития ООН (ЦУР) — особенно целью 11 (Устойчивые города и сообщества), 7 (Доступная и чистая энергия) и 13 (Борьба с изменением климата). Кроме того, она создает экономическую эффективность: по отчетам McKinsey, умные города могут добавлять 2,5 трлн долларов ежегодно к глобальному ВВП.

На практике существует множество успешных проектов по всему миру. Инициатива "Smart Nation" в Сингапуре, запущенная в 2014 году, управляет городом с помощью датчиков, дронов и ИИ; в результате потребление энергии снизилось на 20%, потери воды — на 15%, граждане получают услуги через мобильные приложения. Барселона с 2011 года экономит 75 млн евро ежегодно благодаря умному освещению (LED-датчики автоматически регулируют день-ночь), управлению водой (обнаружение утечек) и парковочным системам, снижая воздействие на окружающую среду. Платформа "Amsterdam Smart City" объединяет более 100 проектов, включая станции зарядки электромобилей и отслеживание велосипедов. Для деревень программа ЕС "Smart Villages" (с 2017 года) внедряет точное земледелие (дроны и датчики для точного посева), телемедицину (дистанционную диагностику) и broadband; например, в сельских районах Италии продуктивность выросла на 25%.

В Азербайджане предпринимаются шаги. Центры ASAN заложили основу цифрового правительства, портал "E-Government" оцифровал более 1000 услуг. Однако вызовов много: кибербезопасность (риски утечки данных), цифровой разрыв (город-село, трудности для пожилых), высокие первоначальные инвестиции (миллиарды на инфраструктуру) и социальное неравенство (если приоритет богатым районам, регионы отстанут). Решения: государственно-частное партнерство (модели PPP), изучение международного опыта (сотрудничество с Сингапуром или Кореей), минимизация рисков через пилоты и локальная адаптация (например, интеграция солнечной энергии под климат Азербайджана).

Ключевые слова: *Умный город, Умная деревня, ИКТ-технологии, Устойчивое развитие, Цифровая инклюзивность*

**DAVAMLI SU İDARƏÇİLİYİ: ARAN BÖLGƏSİNDƏ TORPAQ NƏMLİK
SENSORLARINA ƏSASLANAN İNNOVATİV SUVARMA MODELİ**

Türkan HƏSƏNOVA*

Açar sözlər: *Torpaq nəmlik sensorları, Kənd Təsərrüfatı, Suvarma Səmərəliliyi TDR sensorları, Arid iqlim zonası*

Giriş

Dünya əhalisinin sürətli artımı, sənayeləşmə və iqlim dəyişikliyinə artan təsirləri fonunda şirin su ehtiyatlarının idarə edilməsi XXI əsrin ən kritik strateji çağırışlarından birinə çevrilmişdir. Su qıtlığı vəziyyəti, xüsusilə arid və yarı-arid iqlim zonalarında yerləşən ölkələr və regionlar üçün dayanıqlı inkişafa, ərzaq təhlükəsizliyinə və ekoloji tarazlığa birbaşa təhdid yaradır. Ənənəvi su idarəetmə metodları, sürətlə dəyişən iqlim şəraiti və su istehlakı dinamikasına adekvat cavab verməkdə çətinlik çəkir. Bu, müasir dövrün tələblərinə cavab verən, daha şəffaf, dəqiq və proqnozlaşdırıla bilən rəqəmsal yanaşmalara keçidin zəruriliyini ortaya qoyur.

Aran iqtisadi rayonu, coğrafi mövqeyi (Kür və Araz çaylarının aşağı axınları), iqlimi (quru subtropik iqlim) və kənd təsərrüfatı istehsalındakı dominant roluna baxımından Azərbaycanın su idarəetmə strategiyası üçün əsas hədəf bölgəsidir.

Bölgənin əsas su mənbələri Kür və Araz çayları, həmçinin bu çaylardan qidalanan geniş kanallar şəbəkəsi (məsələn, Yuxarı Qarabağ kanalı) və su anbarlarıdır (məsələn, Mingəçevir su anbarının təsiri). Lakin, Kür və Araz çaylarının sərhəddi keçən çaylar olması səbəbindən onların su rejimi qonşu ölkələrdəki istifadənin təsirindən asılıdır.

Aran bölgəsində suyun təxminən 90%-dən çoxu kənd təsərrüfatı, xüsusilə pambıqçılıq və taxılçılıq üçün suvarma məqsədilə istifadə olunur. Bu yüksək faiz, məhz suvarmanın səmərəliliyinin artırılmasını regionun su təhlükəsizliyi üçün ən vacib addım hesab edilir.

Məhz bu xüsusiyyətlər, Aran bölgəsini rəqəmsal idarəetmənin tətbiqi üçün ideal bir pilot ərazi kimi seçməyə əsas verir. Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ilə köhnəlmiş suvarma sistemlərindəki sızma və buxarlanma yolu ilə yaranan itkilərin azaldılması, kənd təsərrüfatında bitki növünə və torpağın rütubətinə görə dəqiq suvarmanın (Precision Irrigation) tətbiqi əsas hədəflərdir.

Aran bölgəsində və Azərbaycanda suvarma infrastrukturunun böyük bir hissəsi Sovet dövründən qalma və fiziki köhnəlmişdir. Ənənəvi su idarəetmə metodları, əsasən bu köhnəlmiş sistemlərdəki texniki və institusional problemlərdən qaynaqlanan ciddi səmərəlilik çatışmazlıqlarına malikdir:

Yüksək Su İtkiləri: Əsas kanallar və paylayıcı şəbəkələrdə beton qatın çatlaması, torpaq kanallardan sızma və buxarlanma səbəbindən su itkiləri normativ göstəricilərdən qat-qat yüksəkdir. Mütəxəssis qiymətləndirmələrinə görə, bəzi ərazilərdə su itkilərinin 30%-dən 50%-ə qədər çatması müşahidə olunur.

Qeyri-Dəqiq Ölçmə və Monitoring: Ənənəvi idarəetmə, əsasən mexaniki sayğaclarla və ya fiziki müşahidələrə əsaslanır. Bu metodlar real vaxt rejimində və yüksək dəqiqliklə su axını və istifadəsini izləməyə imkan vermir. Bu, suyun qeyri-şəffaf bölüşdürülməsinə və israfçılığa şərait yaradır.

Qəzaların Gec Aşkarlanması: Suvarma kanallarında və boru kəmərlərində baş verən qəzalar, sızmalar və tıxanıqlar adətən gec aşkarlanır, bu da həm əlavə su itkisinə, həm də təmir xərclərinin artmasına səbəb olur.

Suvarma Qərarının Subyektivliyi: Fermerlər və su idarəetmə orqanları suvarma qərarını adətən təcrübəyə, vizual müşahidəyə və ya təqvimə əsasən qəbul edirlər, torpağın real rütubət səviyyəsini və bitkinin faktiki su tələbatını nəzərə almırlar. Bu, ya həddindən artıq suvarma (israf və torpağın şoranlaşması riski), ya da çatışmaz suvarma (məhsuldarlığın azalması) ilə nəticələnir.

* Müəllim, BAAU.

e-mail: hesenovaturkan780@gmail.com

Rəqəmsal Yanaşmanın Tətbiqinin İdarəetməyə Faydaları

Rəqəmsal yanaşma, yuxarıda sadalanan bütün məhdudiyyətləri aradan qaldırmaq və su idarəetməsinin paradiqmasını dəyişdirmək üçün fundamental vasitələr təklif edir:

Real Vaxt Rejimində Məlumat Toplanması: IoT sensorları (axın sayğacları, səviyyə sensorları, rütubət sensorları, təzyiq sensorları) vasitəsilə suyun axın sürəti, həcmi və keyfiyyəti haqqında məlumatlar dərhal, şəffaf və yüksək dəqiqliklə toplanır.

İtkilərin Rəqəmsal Aşkarlanması (Leak Detection): Şəbəkədəki sensorların topladığı anomaliya məlumatlarının (təzyiqin qəfil düşməsi, axının gözlənilməndən çox olması) Süni İntellekt alqoritmləri ilə təhlili sızmaların və qeyri-qanuni birləşmələrin yerini saatlar ərzində müəyyən etməyə imkan verir.

1.1 Dayanıqlı Su İdarəçiliyi Prinsipləri və Aran Bölgəsinin Su Təhlükəsizliyi

Dayanıqlı su idarəçiliyi (Sustainable Water Management) indiki nəslin su ehtiyaclarını gələcək nəsillərin ehtiyaclarını təhlükə altına qoymadan təmin etməyi nəzərdə tutur. Bu prinsip üç əsas sütun üzərində qurulur: ekoloji dözümlülük, sosial bərabərlik və iqtisadi səmərəlilik. Aran bölgəsi kimi yarı-arid iqlimə malik, əsasən kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan bir regionda su resurslarının dayanıqlığı birbaşa regionun iqtisadi gələcəyi və ərzaq təhlükəsizliyi ilə bağlıdır.

Hazırda Aran bölgəsində geniş yayılmış ənənəvi suvarma metodları (xüsusilə arx və çiləmə suvarma) suvarma norma və rejimlərinə zəif əməl olunması səbəbindən suyun həddindən artıq istehlakına, torpaqların şoranlaşmasına və su ehtiyatlarının sürətlə tükənməsinə səbəb olur.

1.2. Sensor Əsaslı Suvarma Modelinin Aktuallığı

Torpaq nəmlik sensorlarına əsaslanan suvarma modeli, məhz bu keçidin əsasını təşkil edir. Bu yanaşma, suyun lazım olduğu yerə, lazım olan miqdarda və lazım olan zamanda çatdırılmasını təmin edən Dəqiq Kənd Təsərrüfatı (Precision Agriculture) texnikasıdır.

Müqayisəli Üstünlük: Ənənəvi metodlar suvarmanı müəyyən edilmiş təqvimə (vaxt intervalına) və ya vizual müşahidəyə (bitkinin solma əlamətlərinə) əsaslandırır. Bu yanaşmalar torpağın faktiki rütubətini, hava şəraitini və bitkinin konkret mərhələdəki ehtiyacını nəzərə almır.

Innovativ Yanaşma: Sensorlara əsaslanan sistemlər isə torpağın kök zonası dərinliyindəki nəmlik səviyyəsini real vaxt rejimində ölçür. Bu məlumat bir mərkəzi idarəetmə sisteminə ötürülür və suvarma sisteminin işə salınması və ya dayandırılması barədə qərarı avtomatik olaraq verir.

Bu tədqiqatın əsas məqsədi Aran bölgəsində torpaq nəmlik sensorlarının tətbiqi üçün optimal model hazırlamaq, onun iqtisadi və ekoloji səmərəliliyini təhlil etmək və dayanıqlı su idarəçiliyinə verdiyi töhfəni qiymətləndirməkdir.

2. Aran Bölgəsində Torpaq Nəmlik Sensorlarının Texniki Əsasları və Seçimi

2.1. Torpaq Nəmlik Sensorlarının Növləri və İş Prinsipləri

Torpaq nəmliyini ölçmək üçün kənd təsərrüfatında müxtəlif texnologiyalar istifadə olunur. Aran bölgəsinin şoranlaşmaya meyilli torpaq quruluşu və suvarma rejiminin xüsusiyyətləri sensor seçimində kritikdir. Ən çox istifadə olunan sensor növləri aşağıdakılardır:

TDR/TDT Sensorları (Time Domain Reflectometry / Time Domain Transmission): Bu sensorlar torpağın dielektrik sabitliyini (suyun olması ilə dəyişən elektrik xüsusiyyəti) ölçür. Çox dəqiqdirlər və torpağın duzluluğundan nisbətən az təsirlənirlər. Yüksək dəqiqlik tələb edən elmi tədqiqatlar və yüksək dəyərli məhsullar üçün ideal seçimdir.

Kapitulyar Sensorlar (Tensiometers): Bunlar torpağın su saxlanması gərginliyini (matric potential) birbaşa ölçür. Bitkinin suyun əlçatanlığına dair ən dəqiq məlumatı verir. Lakin kalibrəmə və baxım tələb edir, Aran bölgəsinin yüksək quraqlıq şəraitində tez-tez yenidən doldurulması (su ilə) lazım gələ bilər.



Xərc-Səmərəli Sensorlar (Capacitance Sensors / Frequency Domain Reflectometry - FDR): Bu sensorlar torpağın həcmi su miqdarını (Volumetric Water Content - VWC) ölçür. Onlar nisbətən ucuz, etibarlı və quraşdırılması asandır. Məhz geniş sahəli tətbiqlər və kənd təsərrüfatı monitorinqi üçün Aran bölgəsində ən optimal və xərc-səmərəli seçim hesab edilə bilər.



2.2. Sensorların Quraşdırılması və Şəbəkə Topologiyası

Sensorların dəqiq məlumat verməsi üçün onların yerləşdirilməsi vacibdir

Dərinliyin Seçimi: Torpaq nəmlik sensorları adətən iki və ya daha çox dərinlikdə quraşdırılır. Məsələn, 15-20 sm dərinlikdə (aktiv kök zonası) və 30-40 sm dərinlikdə (suvarmanın daha dərinə sızmasının monitorinqi) yerləşdirilməlidir. Aran bölgəsində əsasən pambıq və taxıl əkildiyindən, kök sisteminin inkişaf dərinliyi nəzərə alınmalıdır.

Reprezentativ Yerləşmə: Sensorlar sahənin bütün xüsusiyyətlərini əks etdirməlidir. Sahə daxilindəki torpaq növü fərqlilikləri, relyef (mikrorelyef) və suvarma kanallarına yaxınlıq nəzərə alınaraq 1-2 hektar üçün bir sensor qrupu (sensor klasteri) quraşdırılması məqsədəuyğundur.

IoT Şəbəkəsi: Sensorlar simsiz əlaqə (məsələn, LoRaWAN, Zigbee və ya 4G/5G mobil rabitə) vasitəsilə məlumatları sahədəki bir Gateway (Şlüz) vasitəsilə mərkəzi bulud serverinə ötürür. LoRaWAN (Long Range Wide Area Network) Aran bölgəsi kimi geniş əraziləri əhatə etmək üçün ən çox tövsiyə olunan aşağı enerji sərfiyyətli həllərdən biridir.

3. Sensor Məlumatlarına Əsaslanan Suvarma Qərarının Qəbulu Modeli

3.1. Suvarma Qərarı Üçün Alqoritmin Əsas Elementləri

Torpaq nəmlik sensorlarından alınan məlumatlar suvarma sisteminin işə salınması və ya dayandırılması üçün əsas qərarverici amil olur. Bu modelin təməlinə Kritik Nəmlik Maksimal Rütubət Tutumu (Field Capacity - FC): Suvarma dayandırılmalı olan yuxarı hədd. Bu nöqtədə torpaq artıq cazibə qüvvəsinin təsiri ilə süzülə biləcək suyu tamamilə süzmüşdür. Əlavə suvarma sadəcə itki (drenaj) deməkdir.

Optimal Başlanğıc Həddi (Management Allowed Depletion - MAD): Suvarmanın başladılması lazım olan aşağı hədd. Bu nöqtə, torpağın ümumi su ehtiyatının bitkinin normal inkişafına mane olmayan hissəsi istifadə edildikdən sonra yaranır. Məsələn, hədd 40-50\% olaraq təyin edilə bilər.



3.2. Proqnozlaşdırıcı Komponentin İntegrasiyası (AI/ML)

Daha innovativ model təkcə cari vəziyyətə (sensor məlumatı) deyil, həm də proqnoza əsaslanmalıdır. Bura Süni İntellekt (AI) komponenti daxil olur.

Maşın Öyrənməsi (ML) Modeli: Sensorlardan gələn VWC məlumatları, yerli hidrometeoroloji məlumatlar (yağıntı, temperatur, buxarlanma – (evapotranspirasiya), bitki inkişaf mərhələsi və torpaq növü daxil olmaqla Böyük Verilənlərlə birləşdirilir.

Gələcək Tələbatın Proqnozlaşdırılması: ML alqoritmləri bu məlumatlar əsasında növbəti 24-72 saat üçün suyun buxarlanma sürətini (ET) və buna əsasən nəmlik səviyyəsinin nə zaman kritik həddə düşəcəyini proqnozlaşdırır.

Qərarın Optimallaşdırılması: Bu proqnoz, su anbarlarının doluluq səviyyəsi və elektrik enerjisi tarifləri (su nasosları üçün) ilə birləşdirilərək, suvarmanın ən ekoloji və iqtisadi cəhətdən səmərəli zamanda (məsələn, enerji tariflərinin aşağı olduğu saatlarda) aparılmasını təmin edir.

4. Aran Bölgəsində Sensor Suvarma Sisteminin Ekoloji və İqtisadi Səmərəliliyinin Qiymətləndirilməsi

4.1. Ekoloji Faydalar: Su İtkisinin Azaldılması və Torpağın Mühafizəsi

Sensorlara əsaslanan innovativ suvarma modelinin Aran bölgəsinə ən böyük töhfəsi su ehtiyatlarının qorunması və torpaqların sağlamlığının təmin edilməsidir.

Su İtkilərinin Kəskin Azaldılması

Ənənəvi suvarma (xüsusilə səthi suvarma) zamanı suyun böyük bir hissəsi ya kanallardan sızma yolu ilə, ya da tarlada səthdən axma (runoff) və dərinə sızma (percolation) nəticəsində itirilir. Sensor sistemi bu itkiləri iki əsas mexanizm vasitəsilə minimuma endirir:

Həcmın Dəqiq Hesablanması: Sensor yalnız bitkinin ehtiyac duyduğu, MAD və FC hədləri arasında yerləşən su miqdarını verir. Bu, həddindən artıq suvarmanın (over-irrigation) qarşısını alır. Təcrübələr göstərir ki, sensorlara əsaslanan sistemlər su istehlakını ənənəvi metodlarla müqayisədə 20\%-dən 40\%-ə qədər azalda bilər. Bu isə Aran bölgəsində ildə yüz milyonlarla kubmetr suyun qənaəti deməkdir.

Buxarlanmanın Nəzərə Alınması: Avtomatlaşdırılmış sistemlər suvarmanı gecə saatlarına və ya buxarlanmanın (Evapotranspirasiya - ET) ən aşağı olduğu dövrlərə təyin etməklə səthdən buxarlanma itkilərini minimuma endirir.

Torpağın Sağlamlığının Qorunması

Aran bölgəsi kimi quraq ərazilərdə şoranlaşma (salinization) ciddi problemdir. Həddindən artıq suvarma torpaqda su səviyyəsini qaldırır və suyun tərkibindəki duzları səthə çıxarır. Sensor əsaslı suvarma sistemi suyun miqdarını optimallaşdıraraq:

Drenajı Azaldır: Dərin sızma azaldığı üçün yeraltı suların səviyyəsi nəzarətdə saxlanılır.

Duzların Yığılmasının Qarşısını Alır: Torpaq nəmliyinin sabit saxlanması, kapilyar hərəkət nəticəsində səthə duzların yığılması prosesini yavaşladır.

Qida Maddələrinin Yuyulmasını Əngəlləyir: Suvarma suyunun düzgün miqdarda verilməsi torpaqdakı qiymətli qida maddələrinin (azot, kalium və s.) yuyulub itirilməsinin (leaching) qarşısını alır.

4.2. İqtisadi Faydalar: Məhsuldarlığın Artırılması və Xərclərin Azaldılması

Sensor suvarma modelinin iqtisadi səmərəliliyi qənaət edilən su və enerji xərcləri ilə yanaşı, həm də artan məhsuldarlıq və daha keyfiyyətli məhsul hesabına ölçülür.

Məhsuldarlığın Artırılması

Bitkilərin suya olan tələbatı inkişafın müxtəlif mərhələlərində (vegetasiya, çiçəklənmə, meyvəvermə) dəyişir. Sensor sistemi su stresinin (su qıtlığının) və ya su bolluğunun (suya boğulmanın) qarşısını alaraq bitkinin maksimal məhsuldarlıq potensialına çatmasını təmin edir:

Optimal Su Stresi: Su stressi olmadan inkişaf edən bitkilər daha sağlam kök sisteminə, daha çox çiçək və meyvəyə malik olurlar. Aran bölgəsində aparılan pilot layihələrin nəticələri pambıqçılıq və tərəvəzçilikdə məhsuldarlığın 15%-dən 30%-ə qədər artdığını göstərir.

Əməliyyat Xərclərinin Optimallaşdırılması

Enerji Qənaəti: Suvarma suyunun nasoslar vasitəsilə çəkilməsi kənd təsərrüfatında ciddi enerji sərfiyyatı deməkdir. Su istehlakının 30% azalması, nasos stansiyalarının enerji xərclərində də oxşar dərəcədə (30%) qənaət deməkdir.

Əmək Qüvvəsi Xərcləri: Sistem avtomatlaşdırıldığı üçün suvarma prosesinin monitorinqi və idarə edilməsinə sərf olunan əmək qüvvəsi və vaxt azalır. Fermerlər suvarma qərarı vermək əvəzinə, məlumatları uzaqdan izləyə və digər kənd təsərrüfatı işlərinə fokuslana bilirlər.

Gübrə İtkilərinin Azaldılması: Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, yuyulma (leaching) azaldığı üçün gübrələr torpaqda qalır və bitki tərəfindən daha səmərəli istifadə olunur. Bu da gübrəyə sərf olunan xərclərdə qənaət yaradır.

5. Tətbiqin Qarşısındakı Çətinliklər və Onların Həlli Yolları

Sensor əsaslı suvarma sisteminin Aran bölgəsində geniş tətbiqi bir sıra institusional, texniki və maliyyə problemləri ilə qarşılaşır.

5.1. Texniki və Əməliyyat Çətinlikləri

Sensorların Davamlılığı və Kalibrəməsi: Aran bölgəsinin yüksək duzlu (şor) torpaqları bəzi sensor növlərinin (Capacitance) dəqiqliyinə mənfi təsir edə bilər. Həmçinin, sensorlar mexaniki zədələnməyə və ya nasazlığa meyilli ola bilər.

Həll Yolu: Torpağın duzluluğuna daha dözümlü olan TDR/TDT tipli sensorların seçilməsi və ya yerli şəraitə uyğun xüsusi kalibrəmə protokollarının hazırlanması. Sensorların qoruyucu korpuslarla təchiz edilməsi.

Enerji Təchizatı və Rabitə İnfrastrukturı: Uzaq kənd təsərrüfatı sahələrində stabil elektrik enerjisi və mobil internet (və ya LoRaWAN) şəbəkəsinin əhatə dairəsi məhdud ola bilər.

Həll Yolu: Sensor klasterləri və Gateway-lər üçün günəş enerjisi panelləri və akşamulyatorlardan istifadə. Dövlət səviyyəsində LoRaWAN şəbəkəsinin kənd təsərrüfatı ərazilərini əhatə edəcək şəkildə genişləndirilməsi.

5.2. Maliyyə və İqtisadi Çətinliklər

İlkin İnvestisiya Xərcləri: Sensorlar, avtomatlaşdırma klapanları, Gateway və mərkəzi proqram təminatı bahalıdır. Kiçik və orta fermerlər üçün bu, yüksək ilkin investisiya xərcləri deməkdir.

Həll Yolu: Dövlət dəstək proqramları (məsələn, 50% subsidiya və ya uzunmüddətli güzəştli kreditlər) vasitəsilə texnologiyaya çıxışın təmin edilməsi. Servis Modeli (IaaS): Sensorların bir xidmət kimi (sensor leasing) təmin edilməsi və fermerlərin aylıq abunə haqqı ödəməsi.

5.3. İnsan Resursları və Mədəni Çətinliklər

Texnoloji Savadlılıq: Yaşlı nəsil fermerlər arasında yeni rəqəmsal texnologiyaları qəbul etmək və onlardan istifadə etmək bacarığının aşağı olması.

Həll Yolu: Kənd təsərrüfatı mərkəzlərində müntəzəm təlimlər təşkil etmək. Təlimləri yalnız texniki deyil, həm də vizual, asan anlaşılır interfeyslərdən istifadə etməyə yönəltmək. Pilot fermerlər proqramı ilə uğurlu nümunələri yaymaq.

Ənənəyə Bağlılıq: "Mən həmişə belə sulamışam" düşüncəsi və yeni sistemlərə inamsızlıq.



Həll Yolu: Uğurlu pilot sahələrdə açıq sahə günləri təşkil etmək. Sensor sistemi ilə suvarılmış sahələrin məhsuldarlığı və su qənaəti haqqında şəffaf statistik məlumatların fermerlər arasında yayılması.

Nəticə

Təqdim olunan "Davamlı su idarəçiliyi: Aran bölgəsində torpaq nəmlik sensorlarına əsaslanan innovativ suvarma modeli" adlı tədqiqat, XXI əsrin ən kritik strateji çağırışlarından biri olan şirin su ehtiyatlarının idarə edilməsi problemini Azərbaycanın Aran iqtisadi rayonu kontekstində təhlil edir. Aran bölgəsi, kənd təsərrüfatı istehsalındakı dominant roluna görə su idarəetmə strategiyası üçün əsas hədəf bölgəsidir. Bölgənin suyunun təxminən 90%-dən çoxu suvarma məqsədilə, xüsusilə pambıqçılıq və taxılçılıq üçün istifadə olunur. Buna görə də, suvarmanın səmərəliliyinin artırılması regionun su təhlükəsizliyi üçün ən vacib addım hesab olunur.

Məqalə, Aran bölgəsində ənənəvi su idarəetmə metodlarının köhnəlmiş infrastruktur və institusional problemlər səbəbindən ciddi səmərəlilik çatışmazlıqlarına malik olduğunu qeyd edir. Bu çatışmazlıqlar əsasən yüksək su itkiləri (bəzi ərazilərdə 30%-dən 50%-ə qədər çatır), qeyri-dəqiq ölçmə və monitoring, həmçinin fermerlərin və idarəetmə orqanlarının suvarma qərarını təcrübəyə və ya təqvimə əsasən, torpağın real rütubət səviyyəsini nəzərə almadan qəbul etməsi ilə özünü göstərir. Bu subyektivlik isə həddindən artıq suvarma (israf və şoranlaşma riski) və ya çatışmaz suvarma (məhsuldarlığın azalması) ilə nəticələnir. Dayanıqlı su idarəçiliyini təmin etmək üçün subyektiv qərar qəbulu mexanizmindən dəqiq, elmi məlumatlara əsaslanan avtomatlaşdırılmış sistemlərə keçid lazımdır.

Tədqiqatın əsas təklifi olan torpaq nəmlik sensorlarına əsaslanan innovativ suvarma modeli, məhz bu keçidin əsasını təşkil edir. Bu yanaşma, suyun yalnız lazım olduğu yerə, lazım olan miqdarda və lazım olan zamanda çatdırılmasını təmin edən Dəqiq Kənd Təsərrüfatı texnikasıdır. Sensorlar torpağın kök zonasındakı nəmlik səviyyəsini real vaxt rejimində ölçür, toplanan məlumat mərkəzi idarəetmə sisteminə ötürülür və suvarmanın avtomatik olaraq **Optimal Başlanğıc Həddindən (MAD)** aşağı düşdükdə başladılması, **Maksimal Rütubət Tutumuna (FC)** çatdıqda isə dayandırılması barədə qərar verilir. Aran bölgəsi üçün geniş sahəli tətbiqlərdə nisbətən ucuz, etibarlı və quraşdırılması asan olan **Xərc-Səmərəli Sensorlar (Capacitance Sensors/FDR)** ən optimal seçim hesab edilir. Texnoloji cəhətdən daha təkmil model isə sensor məlumatlarını hidrometeoroloji göstəricilər və bitki mərhələsi ilə birləşdirən **Maşın Öyrənməsi (ML)** alqoritmlərinin integrasiyasını nəzərdə tutur, bu da gələcək su tələbatını proqnozlaşdırmağa və suvarmanı ən iqtisadi cəhətdən səmərəli zamanda optimallaşdırmağa imkan verir.

Sensor əsaslı innovativ suvarma modelinin tətbiqi Aran bölgəsinə həlledici ekoloji və iqtisadi faydalar gətirir. Ekoloji baxımdan, sistem həddindən artıq suvarmanın qarşısını almaqla su istehlakını ənənəvi metodlarla müqayisədə **20%-dən 40%-ə qədər** azaltmağa imkan verir, bu da regional su ehtiyatlarının qorunması deməkdir. Həmçinin suyun miqdarının optimallaşdırılması nəticəsində drenaj və dərin sızma azalır, bu da Aran bölgəsi üçün kritik problem olan torpaqların şoranlaşması riskini minimuma endirir və qida maddələrinin yuyulmasının qarşısını alır. İqtisadi baxımdan isə, sensor sistemi su stresinin qarşısını almaqla bitkilərin maksimal məhsuldarlıq potensialına çatmasını təmin edir, nəticədə pambıqçılıq və tərəvəzçilikdə məhsuldarlığın **15%-dən 30%-ə qədər** artdığı müşahidə edilir. Su istehlakının azalması nasos stansiyalarının enerji xərclərində oxşar dərəcədə qənaəətə (təxminən 30%) gətirib çıxarır, həmçinin avtomatlaşdırma əmək qüvvəsi xərclərini azaldır. Nəticə olaraq, sensor nəmlik sisteminə əsaslanan innovativ suvarma modeli Aran bölgəsində dayanıqlı su idarəçiliyinə nail olmaq üçün fundamental, texnoloji cəhətdən zəruri bir həlldir. Lakin bu tətbiqin qarşısında duran ilkin investisiya xərcləri, infrastruktur məhdudiyyətləri (rabitə və enerji) və fermerlər arasında texnoloji savadlılıq kimi çətinliklərin həlli üçün dövlət dəstək proqramları (subsidiya, güzəştli kreditlər), LoRaWAN şəbəkəsinin genişləndirilməsi və müntəzəm peşə hazırlığı proqramlarının icrası tövsiyə olunur. Rəqəmsal yanaşmaya keçid, Aran bölgəsinin su təhlükəsizliyini təmin etmək və iqlim dəyişikliyiinin mənfi təsirlərinə qarşı dayanıqlılığını artırmaq üçün qaçılmaz bir zərurətdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aqronomun məlumat kitabı. Bakı 1989
2. Adıgözəlov F.S. Kənd təsərrüfatında sudan səmərəli istifadə edilməsi problemləri. Azərnəşr, Bakı 1987
3. Allahverdiyev E.R., İsmayılov T.İ. Azərbaycanın su ehtiyatları və onun mühafizəsi. Gəncə 2008.
4. Aslanov H.Q. Torpaqların meliorasiyası. Bakı. Elm-2004.
5. Aslanov H.Q. Qapalı suvarma şəbəkələri. Azərnəşr-1992.
6. Axundov F.H. Mineral gübrələrin çəltik bitkisinin məhsuldarlığına və keyfiyyətinə təsiri. Bakı 1971.
7. Bağirov Ş.N. Suvarma meliorasiyası. Bakı 1985.
8. Babayev A.H., Babayev V.A. Ekoloji kənd təsərrüfatının əsasları. Bakı-2011.
9. Cəfərov M.İ., Quluyev R.M. Torpaq fondu və ondan istifadə. Bakı 1997.
10. Əzizov Q.Z., Həsəneliyev Ə.Ə. Azərbaycanda suvarmanın tarixi. Bakı 2001.

Xülasə

Türkan Həsənova

Davamlı su idarəçiliyi: aran bölgəsində torpaq nəmlik sensorlarına əsaslanan innovativ suvarma modeli

Bu məqalə, Aran iqtisadi rayonunda su ehtiyatlarının idarə edilməsi probleminə həsr olunmuş və bu kritik çağırışa cavab olaraq torpaq nəmlik sensorlarına əsaslanan innovativ suvarma modeli təklif edir. Aran bölgəsi Azərbaycanın su idarəetmə strategiyası üçün əsas hədəf bölgəsidir, çünki regionun su istehlakının 90%-dən çoxu kənd təsərrüfatı, xüsusilə pambıqçılıq və taxılçılıq üçün istifadə olunur. Tədqiqat göstərir ki, bölgədəki köhnəlmiş

infrastruktur və ənənəvi su idarəetmə metodları ciddi səmərəlilik çatışmazlıqlarına malikdir. Ənənəvi yanaşmalar yüksək su itkilərinə (bəzi ərazilərdə 30%-50%) , qeyri-dəqiq ölçmələrə və suvarma qərarının subyektivliyinə səbəb olur. Bu subyektivlik isə həddindən artıq suvarma (şoranlaşma riski) və ya çatışmaz suvarma (məhsuldarlıq itkisi) ilə nəticələnir. Həll yolu olaraq, məqalə torpaq nəmlik sensorları və Süni İntellekt (AI)/Maşın Öyrənməsi (ML) alqoritmlərini birləşdirən rəqəmsal yanaşmanı təklif edir. Bu sistem torpağın rütubətini real vaxt rejimində ölçür və suvarmanı yalnız bitkinin ehtiyac duyduğu kritik hədlər (MAD və FC) arasında həyata keçirir. Texniki cəhətdən Aran bölgəsi üçün xərc-səmərəli Capacitance Sensorları və geniş ərazini əhatə edən LoRaWAN şəbəkəsi optimal seçim kimi tövsiyə edilir. Innovativ modelin əsas faydaları ekoloji və iqtisadi səmərəliliyi təmin etməsidir:

Ekoloji Fayda: Su istehlakının 20%-dən 40%-ə qədər azalması və suyun miqdarının optimallaşdırılması hesabına şoranlaşma riskinin minimuma endirilməsi.

İqtisadi Fayda: Su stresinin qarşısının alınması nəticəsində məhsuldarlığın 15%-30% artırılması və su, enerji xərclərində əhəmiyyətli qənaət.

Məqalə bu sistemin tətbiqindəki maliyyə (yüksək ilkin investisiya) və insan resursları (texnoloji savadlılıq) çətinliklərini qeyd edərək, dövlət subsidiyaları, Sensor-as-a-Service (SaaS) modellərinin tətbiqi və fermer təlimlərini tövsiyə edir. Nəticə etibarilə, rəqəmsal modellərə keçid Aran bölgəsinin su təhlükəsizliyini təmin etmək və gələcək quraqlıq təhlükələrinə qarşı dayanıqlılığını artırmaq üçün zəruri hesab edilir.

Açar sözlər: *Torpaq nəmlik sensorları, Kənd Təsərrüfatı, Suvarma Səmərəliliyi TDR sensorları, Arid iqlim zonası*

Резюме

Туркан Гасанова

Устойчивое управление водными ресурсами: инновационная модель орошения на основе датчиков влажности почвы в Аранском регионе

Данная статья посвящена проблеме управления водными ресурсами в Аранском экономическом районе и предлагает инновационную модель орошения на основе датчиков влажности почвы как ответ на этот критический вызов. Аранский регион является ключевым объектом стратегии водного управления Азербайджана, поскольку более 90% потребления воды здесь приходится на сельское хозяйство, особенно хлопководство и зерноводство. Исследование показывает, что устаревшая инфраструктура и традиционные методы управления водой в регионе имеют серьезные недостатки в эффективности. Традиционные подходы приводят к высоким потерям воды (в некоторых районах 30%-50%), неточным измерениям и субъективности решений по орошению. Это субъективное управление вызывает либо чрезмерное орошение (риск засоления), либо недостаточное орошение (потеря урожайности). В качестве решения статья предлагает цифровой подход, объединяющий датчики влажности почвы и алгоритмы искусственного интеллекта (AI)/машинного обучения (ML). Система измеряет влажность почвы в режиме реального времени и осуществляет орошение только в пределах критических порогов (MAD и FC), необходимых растениям. Для Аранского региона технически оптимальными считаются экономичные датчики ёмкостного типа и сеть LoRaWAN, охватывающая большие территории. Основные преимущества инновационной модели заключаются в экологической и экономической эффективности:

Экологическая польза: снижение потребления воды на 20%-40% и минимизация риска засоления за счет оптимизации объема воды.

Экономическая польза: предотвращение водного стресса, повышение урожайности на 15%-30% и значительная экономия затрат на воду и энергию.

Статья также отмечает финансовые (высокие первоначальные инвестиции) и кадровые (технологическая грамотность) трудности внедрения системы, предлагая государственные субсидии, модели «Sensor-as-a-Service» (SaaS) и обучение фермеров. В итоге переход к цифровым моделям рассматривается как необходимое условие обеспечения водной безопасности Аранского региона и повышения его устойчивости к будущим угрозам засухи.

Ключевые слова: *Аранский регион, устойчивое управление водой, изменение климата, датчики влажности почвы, искусственный интеллект, LoRaWAN, сельское хозяйство*

Summary

Turkan Hasanova

Sustainable Water Management: Innovative Irrigation Model Based on Soil Moisture Sensors in the Aran Region

This article addresses the problem of water resource management in the Aran economic region and proposes an innovative irrigation model based on soil moisture sensors as a response to this critical challenge. The Aran region is a key target of Azerbaijan's water management strategy since more than 90% of water consumption in the area is used for agriculture, particularly cotton and grain production. The study reveals that outdated infrastructure and traditional water management methods in the region suffer from significant inefficiencies. Conventional approaches lead to high water losses (30%-50% in some areas), inaccurate measurements, and subjective irrigation decisions. Such subjectivity results in either over-irrigation (risk of salinization) or under-irrigation (yield loss). As a solution, the article proposes a digital approach combining soil moisture sensors with Artificial Intelligence (AI) and Machine Learning (ML) algorithms. The system measures soil moisture in real time and applies irrigation only within critical thresholds (MAD and FC) required by crops. For the Aran region, cost-effective capacitance sensors and a wide-coverage LoRaWAN network are recommended as optimal technical choices. The main benefits of the innovative model are ecological and economic efficiency:

Ecological Benefit: Reduction of water consumption by 20%-40% and minimization of salinization risks through optimized water use.

Economic Benefit: Prevention of water stress, yield increase by 15%-30%, and significant savings in water and energy costs.

The article also highlights financial (high initial investment) and human resource (technological literacy) challenges in implementing the system, recommending government subsidies, Sensor-as-a-Service (SaaS) models, and farmer training. Ultimately, the transition to digital models is considered essential for ensuring water security in the Aran region and strengthening resilience against future drought threats.

Keywords: *Aran region, sustainable water management, climate change, soil moisture sensors, artificial intelligence, LoRaWAN, agriculture*

YAŞIL İQTİSADİYYATIN AQRAR SEKTORDA ROLU VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ: AZƏRBAYCAN TƏCRÜBƏSİ

Aydan ASLANOVA*

Açar sözlər: global proseslər, yaşıl iqtisadiyyat, ağıllı kənd, ağıllı şəhər, yaşıl texnologiy

Giriş

Yaşıl iqtisadiyyat ekoloji tarazlığın qorunması və sosial rifahın yüksəldilməsi ilə yanaşı, iqtisadi inkişaf və insanların həyat keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasını hədəfləyən alternativ inkişaf modelidir. Bu yanaşma iqtisadi fəaliyyəti təbiətə zərər vermədən, resurslardan səmərəli istifadə etməklə həyata keçirməyi nəzərdə tutur. Yaşıl iqtisadiyyat strategiyasının mühüm komponentlərindən biri dayanıqlı texnologiyaların inkişafı və mənimsənilməsini təşviq etməkdir. Bu model çərçivəsində məşğulluq və gəlir artımı, karbon emissiyalarının və çirklənmənin azaldılması, enerji və resurs səmərəliliyinin artırılması, biomüxtəlifliyin və ekosistem xidmətlərinin qorunması kimi istiqamətlərdə dövlət və özəl sərmayələr mühüm rol oynayır. Yaşıl iqtisadiyyat investisiyalara, məşğulluğa və bacarıqların inkişafına əsaslanmaqla davamlı iqtisadi artıma makroiqtisadi yanaşma təqdim edir. Azərbaycan iqtisadiyyatında yaşıl iqtisadiyyat prinsiplərinin tətbiqi xüsusilə kənd təsərrüfatı sahəsində mühüm əhəmiyyət daşıyır. Aqrar sektor ölkə əhalisinin məşğulluğunun və sosial rifahının yüksəldilməsində, həmçinin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində əsas rol oynayır. Lakin müasir dövrdə bu sahə iqlim dəyişiklikləri, resursların tükənməsi və texnoloji gerilik kimi problemlərlə üzləşir. BMT-nin proqnozlarına əsasən, 2050-ci ilə qədər kənd təsərrüfatı ekosistemlərə və insan sağlamlığına zərər vermədən 9 milyard nəfəri ərzaqla təmin etməlidir. Hazırda aqrar sektor dünya üzrə şirin su ehtiyatlarının 70 faizini istifadə edir və istixana qazı emissiyalarının 13 faizdən çoxuna cavabdehdir. Ənənəvi texnologiyalardan istifadə nəticəsində hər il 3–5 milyon pestisid zəhərlənməsi baş verir və bu hallardan təxminən 40 min insan həyatını itirir. Yaşıl kənd təsərrüfatı isə su ehtiyatlarının səmərəli idarə olunması, üzvi gübrələrin tətbiqi, torpağın optimal becərilməsi və zərərvericilərə qarşı inteqrə nəzarət kimi ekoloji yönümlü təcrübələrə əsaslanır. Bu sahənin inkişafı torpağın münbitliyinin idarə olunması, sudan dayanıqlı istifadə, bitki və heyvandarlığın diversifikasiyası, sağlamlıq nəzarəti və təsərrüfatların mexanikləşdirilməsi kimi əsas istiqamətləri əhatə edir. Respublikamızda aqrar sektorda yaşıl iqtisadiyyata keçid istiqamətində bir sıra addımlar atılıb. Məsələn, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə “Ağıllı kənd” konsepsiyasının tətbiqi, alternativ enerji mənbələrindən istifadə və yaşıl texnologiyaların təşviqi bu sahədə mühüm nailiyyətlərdəndir. Azərbaycan Respublikasının COP29 konfransına ev sahibliyi etməsi də ölkənin yaşıl iqtisadiyyata sadıqlığının bariz nümunəsidir. Bu məqalədə kənd təsərrüfatında davamlı texnoloji dəyişikliklərin və ekoloji baxımdan səmərəli istehsal modellərinin inkişafı araşdırılır. Məqalə aqrar sahədə yaşıl iqtisadiyyatın tətbiqi imkanlarını və qarşısında duran əsas maneələri təhlil edir. İqlim və ekoloji problemlərin həlli yalnız texnoloji innovasiyalarla deyil, həm də sosial, institusional və iqtisadi islahatlarla mümkündür. Elmi araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanda aqrar sektorda yaşıl iqtisadiyyat prinsiplərinin tətbiqi əhalinin ərzaq tələbatını daha səmərəli şəkildə ödəməyə və təbii resursların qorunmasına şərait yaradacaq. Son illərdə müşahidə edilən iqlim dəyişikliyi, su qıtlığı və biomüxtəlifliyin azalması kimi global problemlər ənənəvi iqtisadi modellərdə islahatlar aparmağın vacibliyini bir daha ortaya qoyur. 2008–2009-cu illərin maliyyə böhranı və 2015-ci ildə qəbul edilən BMT-nin “Davamlı İnkişaf üçün 2030 Gündəliyi” yaşıl iqtisadiyyata keçidi sürətləndirdi. Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri (DİM-lər) ekoloji sistemlə iqtisadi inkişaf arasında tarazlıq yaratmaqla yanaşı, daha səmərəli istehsal və istehlak modellərinə keçidin vacibliyini vurğulayır. Beləliklə, yaşıl iqtisadiyyat və onun kənd təsərrüfatındakı

* müəllim, BAAU

e-mail: A.F.Aslanova@baau.edu.az

tətbiqi yalnız iqtisadi artımı deyil, həm də ekoloji təhlükəsizliyi və sosial rifahı təmin edən yeni bir inkişaf mərhələsini təmsil edir.

Cədvəl 1. Kənd təsərrüfatında süni intellektin tətbiqi

Məhsuldarlıq və qiymət proqnozu	Əkinçilik üçün ən düzgün vaxtın müəyyən olunması	Torpağın münbitliyinə nəzarət
Ziyanverici həşəratlara qarşı düzgün mübarizə yollarının tətbiqi	Kənd təsərrüfatı ilə bağlı sahələrdə robotlardan istifadə	Xəstəliklərin vaxtında müəyyən olunması

Mənbə: Vüsal Qasımlı, Ramil Hüseyn, Rəşad Hüseynov, Rəşad Həsənov, Coşqun Cəfərov, Aminə Bayramova: Yaşıl iqtisadiyyat 2022, 277s

İkinci böyük trendlərdən biri kimi Blokçeyn texnologiyasını qeyd edə bilərik. Blokçeyn texnologiyasının əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, bu texnologiya vasitəsilə əsas əməliyyatlar heç bir vasitəçi olmadan müstəqil və obyektiv şəkildə həyata keçirilir. Son dövrlərdə Blokçeyn texnologiyası Pilot layihə kimi yayılmışdır. Bundan başqa bu texnologiya fermerlərə kind təsərrüfatında tədarük zəncirini başdan – sona qədər addım-addım izləmək şansı verir. Eyni zamanda qida tullantılarının qarşısı alınır, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal nöqtəsindən istehlak nöqtəsinə qədər kəfiyyətlə çatdırılmasına xidmət edir.

Üçüncü tendensiya kimi isə ağıllı kind təsərrüfatı sistemlərinin yaradılmasını qeyd edə bilərik. Qlobal iqlim dəyişikliyi bütün sahələrə öz mənfi təsirini göstərmişdir. Bunlar ən əsası da kind təsərrüfatı sahəsidir. Hal-hazırkı dövrdə ən çox riskin olduğu sahələr heyvandarlıq, əkinçilik, balıqçılıq sahələri hesab olunur. Müasir dövrün əsas tələblərindən biri də global istiləşmə şəraitinə dözümlü olan və ekoloji cəhətdən təmiz olan məhsulların yetişdirilməsi hesab olunur. İstehsalçılar və fermerlərin də əsas məqsədi bundan ibarətdir. Buna nail olmaq üçün isə kind təsərrüfatında yeni texnologiyaların tətbiqi çox zəruridir.

Azərbaycanın aqrar sektorunda yaşıl iqtisadiyyatla ilə bağlı tədbirlər

Kənd təsərrüfatı Azərbaycan iqtisadiyyatının prioritet istiqamətlərindən biridir. Kənd təsərrüfatının inkişafı həm də ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi deməkdir. Kənd təsərrüfatı ərzaq təhlükəsizliyini təmin etməklə yanaşı Azərbaycanda qeyri-neft ixracında böyük paya malikdir. Bizim istehsal etdiyimiz qeyri-neft məhsullarının 41%-i aqrar sahənin payına düşür. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının artımı daxili bazarda əhalinin ərzaq təminatında mühüm rol oynayır, rayonlarda yeni iş yerlərinin yaradılmasında müstəsna rola malikdir. Azərbaycanda kənd təsərrüfatının gələcək perspektivləri çox böyükdür xüsusən də, məşğulluğun təmin olunmasında xüsusi rola sahibdir. Aqrar sahədə əsas ixrac edilən kənd məhsullarına: kartof, təzə tərəvəz, təzə meyvə, çay, buğda, bitki yağları, meyvə və tərəvəz konservləri və.s aid etmək olar. (3, s.45)

Dövlətimizin qeyri-neft sektoruna ayırdığı diqqət göz qabağındadır. Azərbaycanda aqrar sənayenin digər mühüm cəhəti də ondan ibarətdir ki, əhalinin yarıdan çoxu kəndlərdə, regionlarda yaşayır. qədimdən məşğulluq baxımından əhalinin yaxşı yaşaması, gəlirlərin dayanıqlı olması baxımından kənd təsərrüfatının inkişafı ölkəmiz üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kənd təsərrüfatının inkişafı üçün ölkəmizdə kifayət qədər resurslar vardır. Regionlarımızda əkinə yararlı torpaq sahələri, otlaqlar və biçənəklər həm əkinçiliyin həm də heyvandarlığın müxtəlif növləri üzrə məşğul olmağa imkan verir. Azərbaycanın resursları kifayət qədərdir və ondan səmərəli istifadə etmək əlverişli şərait yaradır. (8, s.35)

Ölkəmizdə iqtisadiyyatın yaşllaşdırılmasında ən çox kənd təsərrüfatı sahəsində 42% artım müşahidə olunub. 2016- 2020 illərin aqrar sahədəki makroiqtisadi göstəricilərə diqqət etsək görürük ki, kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı, balıqçılıq sahəsinin ÜDM-də payı 5,7 % , bu sektorlarda fəalliyət göstərən əhalinin sayı isə təxminən 36,4 % təşkil edir. (5, s.120)

Cədvəl 2: Kənd təsərrüfatında ərtaf mühit qaydaları və standartlar

Qaydalar	Məqsəd	Forma
Suyun tərkibinin yoxlanması	Suyu çirkləndirən mənbələri müəyyən etməklə suyun kimyəvi, fiziki və bioloji bütövlüyünü qorumaq	Yeraltı sulara nəzarət, çirkləndirici tullantı icazələri, suvarma qaydaları
Atmosferin keyfiyyəti	Emissiyalara nəzarət edərək insanların sağlamlığını və ətraf mühiti qorumaq üçün havanın keyfiyyətini qorumaq	Hava çirkləndiriciləri üçün emissiya icazələri, Hissəciklər üçün standartlar
Torpağın keyfiyyəti	Kimyəvi maddələrlə həddən artıq çirklənmənin qarşısını almaqla torpağın keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq	Kimyəvi maddələrdən istifadə imkanları, Tullantılarla bağlı məhdudiyyətlər
Pestisidlərdən istifadə	İnsan sağlamlığına və ətraf mühit üçün təhlükəli olan kimyəvi maddələrin istifadəsinə nəzarət etmək	Pestisidlərdən istifadəyə məhdudiyyətlər, standartlar və yem qalıq limitləri
Təbii yaşayış yerlərinin qorunması	Vəhşi fauna və flora növlərinin təbii yaşayış yerlərini və populyasiyanı saxlamaq və ya yenidən bərpa etmək	Nəsil kəsilməkdə olan heyvan növlərinin qorunması
Maşın və avadanlıq	Təsərrüfatda mövcud olan cihazların işlək olmasını tənzimləmək və ətraf mühitə daha az ziyan vurmasına nəzarət etmək	Qazların emissiyalarına nəzarət etmək, səs-küy məhdudiyyətləri, Yanacaq limitləri
Qida təhlükəsizliyinə nəzarət	İstehlakçıların sağlamlığını və ərzaq təhlükəsizliyini qorumaq	Heyvanların saxlanma qaydaları, Məhsulların emalı, qidaların etiketlənmə qaydaları

Mənbə: <https://www.oecd.org/greengrowth/sustainable-agriculture/48289829.pdf>

Kənd təsərrüfatında yaşıl artıma nail olmağın əsas konsepsiyası sayılan “Ağıllı kənd” konsepsiyasına kənd sektorunda dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə nail olmaq üçün rəqəmsal resurslardan, əlaqələrdən və müxtəlif həllərdən istifadə edən icmalar qrupu kimi baxa bilərik. “Ağıllı kənd”ə daxil olan kəndlər müasir və rəqəmsal innovasiyalardan istifadə edərək sosial, ekoloji, iqtisadi şəraitin yaxşılaşdırılmasına xidmət edir. (2, s.20)

Ağıllı kənd konsepsiyasının əsas məqsədi kənd sahələrini yeni texnoloji vasitələrlə dəstəkləmək və onlara gələcək işlərində yardım etmək, və beləliklə kənddə yaşayan əhəlinin rifah halının yaxşılaşdırılmasıdır.

Ağıllı kənd layihəsi ilk dəfə Azərbaycanda işğaldan azad edilən Zəngilan rayonunda həyata keçirilmişdir. Bu layihənin əsası 26 aprel 2021-ci ildə qoyulmuşdur. Ağıllı kənd layihəsi 5 əsas komponent üzrə həyata keçirilir. Bu sahələrə mənzil, istehsal, sosial xidmətlər, ağıllı kənd təsərrüfatı və alternativ enerji sahələri aiddir. Ağıllı kəndin ərzaisində yeni innovativ tikinti materiallarında istifadə etməklə 200 fərdi evin inşası, daxili mühəndis kommunikasiyaları, istilik sistemləri ağıllı texnologiyalara əsasən yaradılır. Belə kəndlərdə müasir məktəb, uşaq bağçası, xəstəxanalar və.s inşa olunur. Ən əsası da yaşayış binaları, obyektlər, kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı və istehsalı alternativ enerji mənbələri ilə təmin olunacaqdır. Dünyanın bir sıra ölkələri: Türkiyə , Çin, İtaliya, İsrail bu layihənin həyata keçirilməsində ölkəmizi dəstəkləyir.

Nəticə

Araşdırmamız göstərir ki, kənd təsərrüfatı sahəsində yaşıl artım imkanlarının reallaşdırılması üçün dövlətin əsas iqtisadi alətlərindən biri olan makroiqtisadi tənzimləmə mexanizmlərindən səmərəli şəkildə istifadə etmək mümkündür. Bununla belə, yalnız iqtisadi göstəricilər əhəlinin rifah səviyyəsini tam əks etdirmir. Buna görə də, iqtisadi inkişafı yanaşı sosial və ekoloji göstəricilər də nəzərə alınmalı, real vəziyyət obyektiv şəkildə qiymətləndirilməlidir. Yaşıl iqtisadiyyatın əsas

məqsədi də məhz bu real göstəriciləri – yeni əhalinin rifah səviyyəsini, sosial sabitliyi və ekoloji tarazlığı – müəyyənləşdirmək və qiymətləndirməkdir. Aqrar sahənin yaşıl iqtisadiyyata integrasiyasının başlıca məqsədi, kənd təsərrüfatı komplekslərində müasir texnika və texnologiyaların tətbiqi hesabına daha az resurs sərfi ilə yüksək məhsuldarlığa nail olmaq, alternativ enerji mənbələrindən istifadə etməklə tükənən resurslara qənaət etmək və ətraf mühitə mənfi təsirləri minimuma endirməkdir. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac potensialı olduqca yüksəkdir, çünki ölkəmiz 9 müxtəlif iqlim zonasına malikdir. Bu, meyvə-tərəvəz, tütün, pambıq, üzüm, fındıq, badam, sitrus meyvələri və digər məhsulların istehsalı üçün geniş imkanlar yaradır. Əsas məsələ bu təbii üstünlüklərdən səmərəli şəkildə istifadə etməkdir. Son illərdə bu sahədə əldə olunan mühüm irəliləyişlər elmi biliklərin istehsalat tətbiqi və innovativ yanaşmaların artması ilə sıx bağlıdır. Məsələn, 2003-cü ildə kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac həcmi 166 milyon ABŞ dolları olduğu halda, 2023-cü ildə bu rəqəm 912,4 milyon ABŞ dollarına çatmışdır. Bu göstərici Azərbaycanın büdcəsinin artıq qeyri-neft gəlirləri hesabına formalaşmasının və iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinin bariz sübutudur. Nəticə etibarilə, araşdırma onu göstərir ki, dünya ölkələrində olduğu kimi, yaşıl iqtisadiyyatın təşviqində dövlətlərin rolu həlledicidir. Azərbaycan da bu istiqamətdə fəal siyasət yürüdən, yaşıl iqtisadiyyatı dəstəkləyən aparıcı ölkələrdən biridir. Dövlət iqtisadi və siyasi mexanizmlər vasitəsilə daha təmiz istehsalat və istehlak təşviq edən, beynəlxalq əməkdaşlığa açıq və ən yaxşı təcrübələri tətbiq edən mühit formalaşdırır. Gələcəkdə Azərbaycan hökuməti aqrar sahədə də yaşıl inkişafın təşviqi istiqamətində fəaliyyətini daha da gücləndirməyi qarşısına məqsəd qoyur.

ƏDƏBİYYAT

1. Şəkəraliyev A.Ş Dövlətin iqtisadi siyasəti. Dayanıqlı və davamlı inkişafın təntənəsi. Bakı İqtisadiyyat Universiteti 2011, 542 s.
2. Green Transformation in Azerbaijan: National Report Based on the OECD Set of Green Growth Indicators 62 s.
3. Vüsal Qasımlı, Rami Hüseyn, Rəşad Hüseynov, Rəşad Həsənov, Coşqun Cəfərov, Aminə Bayramova, Yaşıl İqtisadiyyat 2022, 277 s
4. Abbasov A. Qloballaşma şəraitində ölkənin aqrar-ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi. Aqrar islahatların ilkin nəticələri və perspektivlər (respublika elmi-praktik konfransının materialları), Bakı-2003;
5. Azərbaycan statistik göstəriciləri 2016. Bakı. 2016.
6. Azərbaycanın Kənd Təsərrüfatı 2016. Bakı. 2016.
7. Azərbaycan ETKTİ və Tİ-nin elmi əsərləri. Bakı. 2012-2016-cı illər.
8. Ahmet Atıl Aşıcı Yeşil Ekonomi 2017, 224 s
9. www.agro.gov.az
10. www.azerbaijan.az
11. www.azstat.org.
12. www.economy.gov.az
13. Aqrar Tədarük və Təchizat: <http://att.gov.az/az/about/mission>

Xülasə

Aydan Aslanova

Yaşıl iqtisadiyyatın aqrar sektorda rolu və inkişaf perspektivləri: azərbaycan təcrübəsi

Yaşıl iqtisadiyyatın tədqiqi son illərdə alimlərin və tədqiqatçıların diqqətini çəkən prioritet mövzulardan biridir, çünki o cəmiyyətin bütün sahələrinin inkişafına təsir göstərir və davamlı inkişafın əsas nüvəsini təşkil edir. Planetimizdə baş verən qlobal istiləşmə, resursların tükənməsi, ətraf mühitin çirklənməsi və artan istehlak tələbatları fonunda davamlı inkişafa nail olmaq üçün yaşıl iqtisadiyyatın tətbiqi və təşviqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yaşıl iqtisadiyyat iqtisadi inkişafın

ideal modeli olmaqla yanaşı, həyatın bütün sahələrinə təsir edən davamlı inkişaf mexanizmi kimi qiymətləndirilir. Kənd təsərrüfatı sahəsində yaşıl iqtisadiyyatın rolu xüsusilə böyükdür. Bu sektor dünyanın ən geniş fəaliyyət sahələrindən biri olmaqla, bir milyardan çox insanın məşğulluğunu təmin edir və hər il 1,3 trilyon dollardan çox ərzaq istehsal edir. Otlaq və əkin sahələri Yer kürəsinin yaşayış üçün yararlı torpaqlarının təxminən 50%-ni əhatə edir. Kənd təsərrüfatı əməliyyatları davamlı şəkildə idarə olunduqda, torpaqların bərpasına, su hövzələrinin qorunmasına və məhsuldarlığın artırılmasına şərait yaradır. Əks halda, davamlı olmayan təcrübələr ekoloji və sosial təsirlərə səbəb olur. Azərbaycan Respublikasında son illərdə yaşıl iqtisadiyyatın inkişafına yönəlmiş bir sıra tədbirlər həyata keçirilir. “Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafın milli prioritetləri” sənədində 5-ci prioritet “Təmiz ətraf mühit və yaşıl inkişaf ölkəsi” kimi müəyyən edilmiş, ekoloji təmiz texnologiyaların tətbiqi, tullantıların emalı, çirklənmiş ərazilərin bərpası və yaşıl texnologiyaların genişləndirilməsi üzrə konkret vəzifələr qoyulmuşdur. Ölkədə tətbiq edilən “yaşıl enerji zonaları”, “yaşıl kənd təsərrüfatı”, “ağıllı kəndlər” və “ağıllı şəhərlər” təşəbbüsləri ekoloji dayanıqlılığın təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Məqalədə həmçinin kənd təsərrüfatında süni intellektin tətbiqi, məhsuldarlıq və qiymət proqnozlarının optimallaşdırılması, əkin və biçin üçün ən uyğun zamanın müəyyən olunması, torpaq keyfiyyətinin monitorinqi və zərərvericilərə qarşı ağıllı mübarizə üsulları ətrafında təhlillər təqdim olunur. Blokçeyn texnologiyasının tətbiqi isə tədarük zəncirinin şəffaflığını təmin edir, qida tullantılarının azalmasına kömək edir və məhsulların keyfiyyətinin qorunmasını təmin edir. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sektoru ölkə iqtisadiyyatında qeyri-neft sahələrinin aparıcılarından biridir. Son beş ilin göstəricilərinə görə, aqrar sektor qeyri-neft ixracının təxminən üçdə birini təmin edir və ÜDM-də 5,8%-lik paya malikdir, eyni zamanda bu sahədə məşğul olan əhəlinin payı 36,3%-dir. Bu isə kənd təsərrüfatının ölkənin iqtisadi və ekoloji dayanıqlılığı üçün əvəzsiz rolunu göstərir. Məqalənin əsas məqsədi Azərbaycanın aqrar sektorunda yaşıl iqtisadiyyatın inkişaf potensialını qiymətləndirmək, ölkədə bu sahədə görülməli siyasi və iqtisadi tədbirlərin təsirlərini təhlil etmək, həm dövlət, həm də özəl sektorda yaşıl texnologiyaların tətbiqini artırmaq üçün həll yollarını təqdim etməkdir.

Açar sözlər: *global proseslər, yaşıl iqtisadiyyat, ağıllı kənd, ağıllı şəhər, yaşıl texnologiy*

Summary

Aydan Aslanova

The Role of Green Economy in the Agricultural Sector and Development Perspectives: The Case of Azerbaijan

The study of the green economy has become one of the most significant areas of academic and policy research in recent years, as it plays a crucial role in the development of all aspects of society and represents the core of sustainable development. In the context of global warming, resource depletion, environmental pollution, and increasing consumption demands, the promotion and implementation of green economy principles are of great importance. The green economy is considered an ideal model of sustainable development that influences all spheres of life and supports long-term economic growth. The agricultural sector plays a particularly vital role in the green economy. Being one of the largest sectors worldwide, agriculture provides employment for more than one billion people and produces over 1.3 trillion USD worth of food annually. Pasture and arable lands account for approximately 50% of the planet's habitable surface. When managed sustainably, agricultural practices contribute to soil restoration, water protection, and productivity improvement. However, unsustainable practices have severe ecological and social consequences. In recent years, the Republic of Azerbaijan has undertaken a series of initiatives to promote the green economy. The document “*Azerbaijan 2030: National Priorities for Socio-Economic Development*” defines the fifth priority as “*Clean environment and green growth country*.” It outlines specific objectives such as promoting eco-friendly technologies, waste recycling, restoration of polluted areas, and expanding the use of green innovations. Initiatives such as *green energy zones*, *green agriculture*, *smart villages*, and *smart cities* play a key role in ensuring ecological resilience. The paper also analyzes the application of artificial intelligence in agriculture — forecasting productivity and pricing, determining optimal planting and harvesting periods, monitoring soil quality, and implementing smart pest control systems. The introduction of blockchain technology enhances transparency across the supply chain, reduces food waste, and ensures the delivery of high-quality agricultural products. The agricultural sector is one of the leading non-oil areas of Azerbaijan's economy. Over the past five years, agriculture has accounted for about one-third of the country's non-oil exports and 5.8% of GDP, while employing 36.3% of the population. This highlights the sector's essential contribution to Azerbaijan's economic and environmental sustainability. The main objective of this paper is to evaluate the potential of the green economy in Azerbaijan's agricultural sector, analyze the political and economic measures taken in this field, and propose solutions to increase the application of green technologies in both public and private sectors.

Keywords: *global processes, green economy, smart city, smart village, green technology*

Резюме

Айдан Асланова

Роль зеленой экономики в аграрном секторе и перспективы развития: азербайджанский опыт

Изучение «зелёной экономики» в последние годы стало одной из приоритетных тем научных исследований, так как она играет важную роль в развитии всех сфер общества и является ядром концепции устойчивого развития. На фоне глобального потепления, истощения природных ресурсов, загрязнения окружающей среды и растущего потребительского спроса внедрение принципов зелёной экономики приобретает особое значение. Зелёная экономика рассматривается как идеальная модель устойчивого экономического роста, влияющая на все сферы жизни. Сельское хозяйство играет ключевую роль в развитии зелёной экономики. Эта отрасль является одной из крупнейших в мире, обеспечивая занятость более одного миллиарда человек и производя продовольствия на сумму свыше 1,3 триллиона долларов США ежегодно. Пастбищные и пахотные земли занимают около 50% пригодной для жизни поверхности Земли. При устойчивом управлении сельскохозяйственная деятельность способствует восстановлению почв, сохранению водных ресурсов и повышению урожайности. Однако неустойчивые методы ведут к серьёзным экологическим и социальным последствиям. В Азербайджанской Республике в последние годы реализуется ряд инициатив, направленных на развитие зелёной экономики. В документе *«Азербайджан 2030: Национальные приоритеты социально-экономического развития»* пятым приоритетом обозначена цель *«Чистая окружающая среда и страна зелёного роста»*. В нём предусмотрены задачи по внедрению экологически чистых технологий, переработке отходов, восстановлению загрязнённых территорий и расширению применения зелёных инноваций. Такие инициативы, как *зоны зелёной энергетики, зелёное сельское хозяйство, умные деревни и умные города*, играют важную роль в обеспечении экологической устойчивости. В статье также рассматривается применение искусственного интеллекта в сельском хозяйстве: прогнозирование урожайности и цен, определение оптимального времени посева и уборки, мониторинг качества почвы и внедрение «умных» методов борьбы с вредителями. Использование технологии блокчейн повышает прозрачность цепочек поставок, сокращает пищевые отходы и обеспечивает качество сельскохозяйственной продукции. Сельское хозяйство является одной из ведущих не нефтяных отраслей экономики Азербайджана. За последние пять лет доля аграрного сектора составила около одной трети ненефтяного экспорта, 5,8% ВВП, а уровень занятости — 36,3% населения. Это подчёркивает важную роль сельского хозяйства в обеспечении экономической и экологической устойчивости страны. Основная цель данной работы — оценить потенциал зелёной экономики в аграрном секторе Азербайджана, проанализировать реализуемые политические и экономические меры и предложить решения по расширению применения зелёных технологий в государственном и частном секторах.

Ключевые слова: *глобальные процессы, зелёная экономика, умный город, умная деревня, зелёные технологии, зелёный транспорт*

AZƏRBAYCANIN TURİZMİNİN DAVAMLI İNKİŞAFINDA RƏQƏMSAL TEKNOLOGİYALARIN ROLU

Könül ABBASOVA*

Açar sözlər: *Turizm, İqtisadiyyat, rəqəmsal texnologiyalar, online, proqramlar.*

Giriş.

Müasir dövrdə turizmin inkişafında rəqəmsal texnologiyaların rolu əvəzolunmazdır. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı turizm sahəsində xidmətlərin göstərilmə formasını və məzmununu köklü şəkildə dəyişmişdir. Xüsusilə onlayn bronlaşdırma sistemləri, rəqəmsal reklam platformaları, mobil tətbiqlər, virtual turlar və süni intellekt əsaslı xidmətlər turistlərin seçimlərini asanlaşdırır və operatorlar üçün yeni imkanlar yaradır. Azərbaycanda da bu texnologiyaların tətbiqi turizmin dayanıqlı inkişafına, yerli resursların qorunmasına və beynəlxalq bazarlara çıxışa şərait yaratmışdır. Bu baxımdan, rəqəmsal texnologiyaların turizm sahəsində tətbiqi həm iqtisadi baxımdan səmərəli, həm də ekoloji və sosial cəhətdən dayanıqlı inkişafın təmin olunmasında vacib amildir.

Qloballaşan dünyada texnologiyanın sürətli inkişafı bir çox sahələrdə olduğu kimi, turizm sektorunda da ciddi dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Rəqəmsal texnologiyalar turistlərin informasiya əldə etmə, seçim etmə, bronlaşdırma və səyahət təcrübəsini daha rahat, təhlükəsiz və səmərəli etmişdir. Bu texnologiyaların tətbiqi sayəsində turizm sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisələr müştəri yönümlü xidmətləri daha keyfiyyətli və çevik şəkildə təqdim edə bilir. Azərbaycanda da turizmin dayanıqlı inkişafı məqsədilə rəqəmsal texnologiyaların integrasiyasına xüsusi diqqət yetirilir. Onlayn platformalar, rəqəmsal marketing vasitələri, mobil tətbiqlər və süni intellekt əsaslı xidmətlər vasitəsilə turizm məhsullarının təşviqi, resursların qorunması və xidmət keyfiyyətinin artırılması istiqamətində mühüm addımlar atılır. Bu, həm daxili turizmin inkişafını stimullaşdırır, həm də ölkənin beynəlxalq turizm bazarındakı mövqeyini gücləndirir.

Əsas hissə

Turizm sektoru dünya üzrə iqtisadi artımın öncüllərindən biri olmaqla yanaşı həm də ətraf-mühitə və sosial strukturlara təsir göstərən mürəkkəb sistemdir. Bu baxımdan onun davamlı şəkildə inkişaf etdirilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan da turizm potensialını iqtisadi diversifikasiya, regional inkişaf və mədəni irsin qorunması baxımından strateji sahə kimi müəyyən etmişdir. Ölkənin «Rəqəmsal İqtisadiyyat Strategiyası» və «Turizmin inkişafı üzrə 2023-2026» kimi dövlət proqramları göstərir ki, turizmin rəqəmsallaşdırılması gələcək üçün prioritet istiqamətlərdəndir.

Rəqəmsal texnologiyalar — o cümlədən böyük verilənlər (Big Data), süni intellekt (AI), internet şəbəkəsi, virtual və artırılmış reallıq (VR/AR) — turizm sektorunda xidmət keyfiyyətinin, idarəetmənin və təhlilin funksiyalarını dəyişməkdədir. Qlobal təcrübə göstərir ki, bu texnologiyalar gələcəkdə daha az enerji və resurs sərfi ilə yüksək turizm məhsulu yaratmağa imkan verir. Azərbaycanda da rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi turizmin davamlı inkişafı üçün yeni fərsətlər açır (5 s. 89).

İlk növbədə, rəqəmsal infrastrukturun genişləndirilməsi turizmin əlçatanlığını artırır. Azərbaycanın «Rəqəmsal İqtisadiyyat» çərçivəsində həyata keçirdiyi addımlar, yüksək sürətli internetin, 5G texnologiyasının pilot tətbiqlərinin və on-layn xidmətlərin genişləndirilməsi sahəsində mühüm dəyişikliklər olduğunu göstərir. Bu isə turistlərin məlumat əldə etməsi, onlayn rezervasiya sistemlərinin tətbiqi və virtual turizm texnologiyalarının inkişafı üçün şərait yaradır.

Turizm destinasiya menecmentində rəqəmsal alətlər marşrutların optimallaşdırılması və turist axınının idarə olunması üçün vacibdir. Məsələn, Azərbaycanın turizm potensialı ilə bağlı təqdimatlarda VR ekskursiyaları, interaktiv xəritələr və videolar istifadə olunur. COP29 çərçivəsində

* Bakı Avrasiya Universiteti-Müəllim

təşkil edilmiş milli pavilyonda belə texnologiyalara yer verilmişdir: “interactive map and promotional videos” kimi. Bu yanaşma həm turistlərin seçim imkanlarını genişləndirir, həm də turizm məhsulunun davamlılığına xidmət edir — çünki belə texnologiyalar fiziki infrastruktura aşırı yük düşmə ehtimalını azaldır və daha nizamlı turist axını təmin edə bilər.

Rəqəmsal texnologiyalar eyni zamanda mədəni və təbii irsin qorunmasını da gücləndirir. Xinalıq, İçərişəhər kimi tarixi obyektlərin virtual turlarla tanınması çoxsaylı ziyarətçini cəlb etməklə yanaşı fiziki nüfuzu və aşınmanı azalda bilər. Bu yanaşma turizmin təbiətə və mədəni irsə mənfi təsirini minimuma endirir. Beləliklə, texnologiyanın tətbiqi turizmin ekoloji və mədəni dayanıqlığını təmin etmək üçün vacib bir mexanizmə çevrilir (3 s. 47).

Praktiki səviyyədə Azərbaycanın turizm sektoru rəqəmsallaşma sahəsində ciddi addımlar atmışdır. “Onlayn Azərbaycan” layihəsi çərçivəsində genişzolaqlı internetin bütün ərazilərə yayılması planlaşdırılır. (1, 4) Bu da kənd zonasından tutmuş dağ-çay turizminə qədər bütün turizm növlərinin daha əlçatan olması deməkdir. Həmçinin, turizm sektoru üçün rəqəmsal start-apların, smart mobil tətbiqlərin və QR əsaslı informasiya sistemlərinin hazırlanmasına dəstək göstərilir.

Digi-tali-za-si-yanın ekoloji baxımdan faydaları da vardır. Məsələn, süni intellekt əsaslı sistemlər vasitəsilə turizm koridollarında enerji və su sərfiyyatının azaldılması, tullantıların minimuma endirilməsi mümkündür. Qlobal təcrübə göstərir ki, turizm sektorunda AI texnologiyasının tətbiqi nəqliyyat yollarının optimallaşması və karbon qazı emissiyalarının azaldılması ilə nəticələnir.

Ölkəmizdə bronlaşdırma və reklam sahəsində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi turizmin inkişafında mühüm rol oynayır. Bu texnologiyalar turizm məhsullarının daha səmərəli təqdim olunmasına, turistlərin rahat bron etməsinə və xidmətlərə asan çıxışına imkan yaradır. Aşağıda əsas istiqamətlər təqdim olunur:

1. Onlayn bronlaşdırma sistemləri – Otel, aviabilet, ekskursiya və digər turizm xidmətləri üçün müxtəlif yerli və beynəlxalq platformalarda (Booking.com, Airbnb, Fly.az, Azal.az, Reztoran.az və s.) bron imkanı yaradılmışdır.

2. Mobil tətbiqlər – Turizm şirkətləri və mehmanxanalar öz mobil tətbiqləri vasitəsilə bron imkanları, endirim kampaniyaları və xidmətlər barədə məlumat təqdim edirlər.

3. Rəqəmsal ödəniş sistemləri – Onlayn ödəniş platformaları (Pay.az, E-manat, kart ödənişləri) bron və alış prosesini sürətli və təhlükəsiz edir.

4. Sosial media reklamları – Facebook, Instagram, TikTok və YouTube kimi platformalarda hədəflənmiş reklam kampaniyaları aparılır, turizm məhsulları və xidmətləri tanınır.

5. Google Ads və SEO – Turizm şirkətləri axtarış sistemlərində üst sıralarda çıxmaq üçün optimallaşdırma və pullu reklam alətlərindən istifadə edirlər.

6. Influencer marketing – Yerli və xarici bloqerlərin sosial mediada paylaşıqları məzmunlar vasitəsilə Azərbaycan turizm imkanları geniş auditoriyaya çatdırılır.

7. Rəqəmsal analiz və məlumat bazaları – Müştəri davranışları, bron statistikası və axtarış sorğuları əsasında xidmətlərə tələbat analiz edilir və reklam strategiyası qurulur (3 s. 122).

Bu texnologiyalar turizm sahəsində müştəri məmuniyyətini artırır, xidmət keyfiyyətini yüksəldir və Azərbaycanın turizm brendinin tanınmasına mühüm töhfə verir.

Bundan əlavə, beynəlxalq platformalarla integrasiya olunmuş xidmətlər də Azərbaycanda yayılmağa başlayıb. Məsələn, turistlər "Booking.com", "Trip.com", "Rome2Rio", "Google Maps" kimi resurslar vasitəsilə marşrutlarını planlaya, nəqliyyat növləri arasında müqayisə apara və ən uyğun variantı seçə bilirlər. Bu texnologiyalar vasitəsilə yol hərəkəti sıxlığı, avtobus və ya metro xəritələri, real vaxt rejimində gəlmə-gediş vaxtları kimi məlumatlara çıxış mümkündür.

Azərbaycanın turizm mərkəzləri olan bölgələrdə – Qəbələ, Şəki, Quba, Lənkəran və s. – turistlərə xidmət göstərən nəqliyyat vasitələrinin bir çoxunda GPS izləmə sistemləri və mobil tətbiqlər tətbiq olunur. Bu texnologiyalar sürücülərin izlənməsini, marşrutların optimallaşdırılmasını və sənişinlərin təhlükəsizliyini təmin edir. Taksi xidmətlərində isə “Bolt”, “Uber” kimi rəqəmsal platformalar geniş yayılıb və turistlər bu tətbiqlər vasitəsilə xidmətə sürətli çıxış əldə edirlər.

Rəqəmsal texnologiyalar həmçinin turist axınının analizi və turizm planlaması üçün də mühüm məlumat bazası rolunu oynayır. Rəqəmsal nəqliyyat sistemlərindən toplanan məlumatlar əsasında marşrutların effektivliyi, turist sıxlığı və xidmət səviyyəsi qiymətləndirilə bilər. Bu da turizm infrastrukturunun daha məqsədyönlü inkişafına imkan yaradır.

Azərbaycanda turizm sahəsində nəqliyyat xidmətlərinin təşkili və istifadəsində rəqəmsal texnologiyalar son illərdə əhəmiyyətli rol oynamağa başlamışdır. Bu texnologiyalar turistlərə daha rahat, çevik və təhlükəsiz səyahət imkanları yaratmaqla yanaşı, turizm infrastrukturunun modernləşdirilməsinə də təkan verir. Nəqliyyat xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılması həm yerli, həm də xarici turistlər üçün vacib amillərdən biridir, çünki bu, səfərlərin planlaşdırılması və həyata keçirilməsi prosesində operativliyi təmin edir.

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən bir çox nəqliyyat şirkətləri artıq onlayn bronzlaşdırma və ödəniş sistemləri tətbiq edir. Bu sistemlər vasitəsilə turistlər avtobus, taksi, qatar və təyyarə biletlərini internet üzərindən asanlıqla əldə edə bilərlər. Xüsusilə “Azərbaycan Dəmir Yolları”, “Bakı Metropoliteni” və yerli aviaşirkətlərin saytlarında və mobil tətbiqlərində bu imkanlar yaradılmışdır. Eyni zamanda, “BakuBus” və digər şəhərdaxili nəqliyyat xidmətlərində kart sistemləri və rəqəmsal ödəniş metodları geniş istifadə olunur.

Azərbaycanda nəqliyyat sahəsində tətbiq olunan rəqəmsal texnologiyalar turizm xidmətlərinin keyfiyyətini artırmaqla yanaşı, ekoloji dayanıqlılığa da töhfə verir. Elektron bilet sistemləri, kağızsız ödəniş metodları və ekoloji təmiz nəqliyyat vasitələrinin təşviqi ətraf mühitin mühafizəsinə xidmət edir.

Gələcəkdə süni intellekt, böyük verilənlər (big data), IoT (Əşyaların İnterneti) və avtomatlaşdırılmış nəqliyyat sistemlərinin tətbiqi Azərbaycanda turizmin daha səmərəli və davamlı inkişafını təmin edə bilər. Bu texnologiyalar həm fərdi turistlərə, həm də turizm təşkilatçılarına daha düzgün qərarlar verməkdə və xidmətləri fərdiləşdirməkdə geniş imkanlar təqdim edir.

Azərbaycanda muzeylər sahəsində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi sürətlə inkişaf edir və bu, muzey fəaliyyətlərinin müasir tələblərə uyğunlaşmasına böyük töhfə verir. Ölkəmizdə bir sıra məşhur muzeylər artıq elektronlaşdırma prosesini uğurla həyata keçirib. Bu, eksponatların qorunması, sərgilərin təşkili və ziyarətçilərlə əlaqələrin daha da təkmilləşdirilməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

Məsələn, Bakıdakı Azərbaycan Milli Tarix Muzeyi və Milli İncəsənət Muzeyi rəqəmsal kataloqlar və virtual sərgilər vasitəsilə ziyarətçilərə eksponatları daha əlçatan edir. Bu muzeylərdə istifadə olunan elektron sistemlər sayəsində eksponatların məlumat bazaları yaradılıb, ziyarətçilər isə interaktiv ekranlar və multimedia vasitəsilə eksponatlar haqqında geniş məlumat əldə edə bilərlər.

Azərbaycan Dövlət Tarix Muzeyi və Qobustan Dövlət Tarix-Bədii Qoruğu kimi mədəniyyət obyektlərində də rəqəmsal texnologiyalar geniş tətbiq olunur. Burada virtual tur imkanları yaradılıb ki, bu da uzaq məsafədən muzeyi gəzərək tarixi və mədəni irs nümunələri ilə tanış olmağa şərait yaradır. Xüsusilə Qobustan kimi ərəzi muzeyində virtual reallıq texnologiyasından istifadə olunması unikal daş təsvirlərini daha geniş auditoriyaya təqdim edir.

Bakı şəhərində yerləşən Heydər Əliyev Mərkəzi də rəqəmsal innovasiyaları tətbiq edən müəssisələrdəndir. Burada interaktiv eksponatlar və multimedia təqdimatları vasitəsilə ziyarətçilərin diqqəti cəlb edilir və təhsil funksiyası gücləndirilir.

Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi muzeylərin fəaliyyətində qeyri-adi interaktiv təcrübələr yaratmaqla yanaşı, həm də eksponatların mühafizəsində önəmli rol oynayır. Elektron qeydiyyat sistemləri, məlumat bazalarının yaradılması və onlayn bilet satış sistemləri ilə ziyarətçi idarəciliyi sadələşdirilib və təkmilləşdirilib.

Bundan əlavə, Azərbaycanın regional muzeylərində də rəqəmsallaşma prosesləri genişlənməkdədir. Məsələn, Şəki Xan Sarayı Dövlət Tarix-Memarlıq Muzeyi, Naxçıvan Dövlət Tarix

Muzeyi və digər regional muzeylərdə də elektron kataloqlar hazırlanır, interaktiv eksponatlar əlavə olunur və ziyarətçilərə virtual ekskursiyalar təqdim edilir.

Nəticədə, Azərbaycanda muzeylərin rəqəmsallaşdırılması sahəsində aparılan işlər mədəni irsin qorunması və tanınması, həmçinin turizm potensialının artırılması baxımından əhəmiyyət kəsb edir. Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi sayəsində muzeylər daha müasir və cəlbedici mühitə çevrilir, ziyarətçi auditoriyası genişlənir və təhsil imkanları artırılır. Bu proseslər ölkənin mədəni irsinin dünya miqyasında tanınmasına və qorunmasına mühüm töhfə verir.

Muzeylərdə rəqəmsal texnologiyalar müasir dövrdə ziyarətçi təcrübəsini zənginləşdirmək, məlumatı daha interaktiv şəkildə çatdırmaq və eksponatların qorunmasını təmin etmək üçün geniş şəkildə tətbiq olunur. Bu texnologiyalar aşağıdakı əsas sahələrdə özünü göstərir:

1. Rəqəmsal bələdçi sistemləri – Ziyarətçilər mobil tətbiqlər və ya planşetlər vasitəsilə eksponatlar haqqında detallı məlumat ala bilirlər. Audio və video materiallarla müşayiət olunan bu sistemlər fərdi təcrübə yaradır.

2. İnteraktiv ekranlar və toxunma panelləri – Eksponatlarla bağlı məlumatı interaktiv formada təqdim edir, ziyarətçilərə şəkilləri böyütmək, animasiyaları izləmək və 3D modellərlə işləmək imkanı yaradır.

3. Virtual və artırılmış reallıq (VR/AR) – VR eynəkləri vasitəsilə istifadəçilər tarixi hadisələrin içində özlərini hiss edə bilər, AR texnologiyası ilə isə eksponatlara əlavə informasiya “real vaxtda” vizual şəkildə əlavə olunur.

4. Rəqəmsal arxivləşdirmə və 3D skan – Nadir və kövrək eksponatlar yüksək dəqiqlikli 3D formatda skan edilərək həm qorunur, həm də rəqəmsal kolleksiya kimi təqdim olunur.

5. Onlayn sərgilər və virtual turlar – Xüsusən pandemiya dövründə geniş yayılan bu formatlar dünyanın istənilən yerindən muzey eksponatlarına baxış imkanı verir.

6. Süni intellekt və chatbotlar – Ziyarətçilərin suallarını cavablandırmaq, fərdi marşrutlar təklif etmək üçün tətbiq olunur.

7. Ziyarətçi təhlili və davranış izləmə – Rəqəmsal sistemlər vasitəsilə ziyarətçi axını, maraq dairəsi və hərəkət trayektoriyası analiz edilərək daha effektiv ekspozisiya planlaması aparılır.

Rəqəmsal texnologiyalar muzeylərdə həm maarifləndirici, həm də cəlbedici mühit yaradır, gənc nəslə cəlb etməyə və mədəni irsi daha geniş auditoriyaya çatdırmağa xidmət edir.

Rəqəmsal marketing və informasiya sistemləri turizmin sosial-iqtisadi təsirlərini gücləndirir. Azərbaycanın turizm brendi üçün onlayn platformalar, sosial media kampaniyaları və rəqəmsal bazar analitikası istifadə olunur. Azərbaycanda rəqəmsal ödəmə sistemlərinin və onlayn turist davranışlarının artmaqdadır. [7] Bu isə həm xidmət sektorunun müasirləşməsinə, həm də yerli icmaların turizmdən gəlir əldə etməsinə şərait yaradır.

Lakin rəqəmsal dönüşümlə bağlı müəyyən çağırışlar da mövcuddur. İnformasiya təhlükəsizliyi, şəxsi verilənlərin qorunması, rəqəmsal savadsızlıq və bölgələrarası rəqəmsal bərabərsizlik kimi məsələlər hələ tam həllini tapmamışdır. Bundan əlavə, elmi-metodik baxımdan turizm analitika üçün toplanan məlumatların emalı, standartlaşdırılması və interpretasiyası sahəsində müəyyən boşluqlar mövcuddur. Beləliklə, rəqəmsal texnologiyaların təsirli istifadəsi üçün institusional dəstək, kadrların hazırlığı və texnoloji infrastrukturun davamlılığı vacibdir.

Nəticə

Azərbaycanda turizmin dayanıqlı inkişafı rəqəmsal texnologiyaların geniş tətbiqi ilə birbaşa bağlıdır. Bu texnologiyalar həm turistlərin rahatlığını təmin edir, həm də xidmət keyfiyyətini yüksəldir. Rəqəmsal bronlaşdırma sistemləri, onlayn reklam alətləri, virtual turlar və elektron xəritələr turizm məhsullarının daha geniş auditoriyaya çatdırılmasına şərait yaradır. Eyni zamanda, statistik məlumatların toplanması və təhlili sahəsində texnologiyaların rolu böyükdür. Bütün bunlar

turizmin planlı şəkildə idarə olunmasını və gələcək inkişaf istiqamətlərinin düzgün müəyyən edilməsini təmin edir. Beləliklə, rəqəmsal texnologiyalar Azərbaycanın turizm sektorunda innovativ, çevik və davamlı inkişaf modelinin qurulmasına mühüm töhfə verir.

Nəticə etibarilə, rəqəmsal texnologiyalar Azərbaycanın turizm sektorunda dayanıqlı inkişafı təmin etmək üçün mühüm vasitəyə çevrilmişdir. Onlar turizm xidmətlərinin keyfiyyətini artırır, idarəetməni modernləşdirir, təbii və mədəni irsin qorunmasına yeni imkanlar yaradır və regional inkişafa töhfə verir. Gələcək üçün isə uğurlu dayanıqlı turizm modeli üçün rəqəmsal ekosistemin formalaşdırılması və onun mütərəqqi inkişafı prioritet olaraq qalır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abadov.M.K., “Azərbaycan turizmi və onun inkişaf problemləri.” Bakı, 2014, 248s.
2. Ağakərimov M.M Hotel menecmenti. Bakı, Mütərcim, 2016
3. “Azərbaycan ekoturizm potensialı.” Məmmədov.Q.Ş., Bakı, 2012, 420s
4. Bilalovm B.Ə., “Turizm fəaliyyətinin tənzimlənməsi.” Bakı, 2006, 280s
5. Bilalov B. Ə. Dünyada və Azərbaycanda gəlmə turizmin müasir durumu. «Dirçəliş XXI əsr» jurnalı. 23. Bakı, 2004.
6. Soltanova H.B. “Azərbaycanda Respublikasında turizm və onun inkişafı” , Bakı, 2015, 223 s.
7. Yeqanlı S.T., Hacıyev E.M., “Turizm.” Bakı, 2004, 324 s.
8. Rəhimov.S., “Turizm – ekskursiya işinin təşkili.” Bakı, 2004, 312s

Xülasə.

Könül Abbasova

Azərbaycanın turizminin davamlı inkişafında rəqəmsal texnologiyaların rolu

Azərbaycanda turizmin davamlı inkişafı istiqamətində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi mühüm rol oynayır. Bu texnologiyalar turizm xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, məlumatların operativ paylaşılması, bronlaşdırma və marketing proseslərinin avtomatlaşdırılması kimi sahələrdə geniş istifadə olunur. Rəqəmsal platformalar vasitəsilə turistlər regionlar, marşrutlar, yerləşmə obyektləri və xidmətlər haqqında ətraflı informasiya əldə edə bilirlər. Elektron xəritələr, mobil tətbiqlər, onlayn bələdçi xidmətləri və virtual turlar turist təcrübəsini zənginləşdirir. Eyni zamanda, rəqəmsal texnologiyalar turizm axınlarının analiz olunması, statistik göstəricilərin toplanması və qərar qəbul etmədə səmərəliliyin artırılmasına şərait yaradır. Dövlət və özəl sektor bu sahədə yeni texnoloji həllər tətbiq etməklə turizmin dayanıqlı və rəqabətqabiliyyətli inkişafına töhfə verir. Bu baxımdan, rəqəmsallaşma turizmin gələcəyini müəyyən edən əsas faktorlardan biri kimi çıxış edir.

Açar sözlər: *Turizm, İqtisadiyyat, rəqəmsal tenologiyalar, online, proqramlar.*

Summary.

Konul Abbasova

The role of digital technologies in the sustainable development of tourism in Azerbaijan

The application of digital technologies plays a crucial role in the sustainable development of tourism in Azerbaijan. These technologies are widely used in areas such as improving the quality of tourism services, facilitating the rapid sharing of information, and automating booking and marketing processes. Through digital platforms, tourists can obtain detailed information about regions, routes, accommodation facilities, and services. Electronic maps, mobile applications, online guide services, and virtual tours enrich the tourist experience. At the same time, digital technologies enable the analysis of tourism flows, the collection of statistical data, and increased efficiency in decision-making. Both the public and private sectors contribute to the sustainable and competitive development of tourism by implementing new technological solutions in this field. In this regard, digitalization stands out as one of the key factors shaping the future of tourism.

Keywords: *Tourism, Economy, digital technologies, online, programs*

Роль цифровых технологий в устойчивом развитии туризма Азербайджана

В Азербайджане применение цифровых технологий играет важную роль в устойчивом развитии туризма. Эти технологии широко используются в таких областях, как повышение качества туристических услуг, оперативное обмен информацией, автоматизация процессов бронирования и маркетинга. Через цифровые платформы туристы могут получить подробную информацию о регионах, маршрутах, местах размещения и услугах. Электронные карты, мобильные приложения, онлайн-гиды и виртуальные туры обогащают туристический опыт. В то же время цифровые технологии способствуют анализу туристических потоков, сбору статистических данных и повышению эффективности принятия решений. Государственный и частный секторы внедряют новые технологические решения, внося вклад в устойчивое и конкурентоспособное развитие туризма. В этом контексте цифровизация выступает одним из ключевых факторов, определяющих будущее туризма.

Ключевые слова: *Туризм, Экономика, цифровые технологии, онлайн, программы.*

QEYRİ MÜƏYYƏNLİK VƏ RİSK ŞƏRAİTİNDƏ AZƏRBAYCANIN TURİZM POTENSİALININ MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Fuad CABBAROV*

Röya HÜSEYNZADƏ**

Açar sözlər: *Turizm, iqtisadi potensial, infrastruktur, ekstremal turizm, otel.*

Giriş

Turizm sektoru hər bir dövlət üçün yalnız sahəvi deyil, həm də ümumi iqtisadi inkişaf baxımından mühüm məna kəsb edir. Bu baxımdan, turizmin dövlətin ÜDM-indəki payı digər sahələrlə müqayisədə nisbətən az olsa da, xarici turistlərin və investisiyaların cəlb olunması baxımından bu sektorun iqtisadi rolu əhəmiyyətlidir və nəzərdən qaçırılmamalıdır. Turist axınlarının artımı əsasən turizm sektoru üçün mövcud potensialla, həmçinin infrastrukturun turistin müxtəlif ödəmə qabiliyyətinə uyğun olması ilə əlaqədardır. Turizm resurslarının olması ölkədə müxtəlif növ turizmin inkişafına imkan verir, lakin bu, həm də həmin sektorun infrastrukturunun müxtəlif səviyyəli müştərilərin tələblərinə cavab verməsini tələb edir. Bu kontekstdə turizm müəssisələri yalnız əməliyyat planlaması ilə kifayətlənməməli, həm də uzunmüddətli perspektivə yönəlmiş fəaliyyət strategiyalarını formalaşdırmalıdır.

Coğrafi-iqlim şəraiti və məkan resurslarının müxtəlifliyi turizm sektoruna və onun alt-növlərinə – istirahət, ekstremal turizm və s., inkişaf üçün geniş imkanlar təqdim edir.

Bu turizm növünə artan tələbatı nəzərə alaraq, qeyd etmək lazımdır ki, maraqlı tərəflər son zamanlar resurs ərazilərinə daha yaxın yerlərdə müxtəlif otellər və kottec tipli mehmanxanalar tikməyə başlayıblar.

Turizm potensialı müxtəlif perspektivlərdən öyrənilməli və qiymətləndirilməli, müxtəlif turizm fəaliyyətləri daim inkişaf etdirilməlidir. Turizmin inkişafının gücləndirilməsi iqtisadi inkişafı şaxələndirmək imkanı yaradır.

Bu məlumatlardan çıxış edərək, məqalənin məqsədi Azərbaycanın turizm potensialını təbii-iqlim, infrastruktura, sektorun spesifikasiyinə əsaslanan qiymətləndirmək və onun qarşısında duran riskləri nəzərə alaraq inkişaf istiqamətlərini təklif etməkdir.

Azərbaycan turizm potensialı

Azərbaycan coğrafi mövqeyi ilə Avropa və Asiya kəsişməsində yerləşir; ölkə Böyük və Kiçik Qafqaz silsilələri ilə əhatə olunmuş, Xəzər dənizi sahilinə malikdir. Bu isə təbii-iqlim və landşaft müxtəlifliyi baxımından unikal fürsətlər yaradır: cənubda subtropik zonalar, şimalda alplərə bənzər yüksək dağ otlaqları və qarlı zirvələr, Qobustanda və Abşeron yarımadasında isə quraq və çölüstü zonalar mövcuddur.

Belə çoxşaxəli landşaft strukturunun nəzərə alınması ilə turizm potensialı ilin bütün dövrləri üçün realdır — şimal-dağ turizmi, cənub sahil və dəniz-istirahət, mərkəzi zonalarda isə təkcə istirahət deyil, həm də mədəni-tarixi turizm formaları mümkündür.

Eyni zamanda, ölkənin zəngin mədəni-tarixi irsi — məsələn, paytaxt Bakıdakı İçərişəhər, Qız Qalası, Şirvanşahlar sarayı və s. — turizm üçün əlavə üstünlüyü təşkil edir. Tarixi və memarlıq abidələrində öz əksini tapan zəngin mədəni irs ölkədə tarixi və təhsil turizminin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır. Turistlər təhsil və mədəni maariflənmə məqsədilə yalnız Bakıda deyil, həm də İçərişəhərdə gəzişərək Qız Qalası, qala divarları, Şirvanşahlar Sarayı kimi tarixi abidələri araşdırmaq

* *İqtisadiyyat üzrə fəlsəfə doktoru, ATMU*

e-mail: fuad.jabbarov@atmu.edu.az; fuadjabbarov@gmail.com

tel: +994 50 313 28 58

e-mail: [Fuad Jabbarov \(0009-0006-7907-7976\) - ORCID](https://orcid.org/0009-0006-7907-7976)

** *Biznes və Menecment kafedrasının böyük laborantı, BAAU*

e-mail: huseynzader34@gmail.com

tel: +994 51 632 02 67

imkanı əldə edirlər. Bununla yanaşı, Gəncə, Şəki, Naxçıvan, Lənkəran, Quba, Qax və digər şəhərlər də zəngin tarixi-mədəni irsi ilə təhsil və mədəni turizmin inkişafı baxımından əhəmiyyətli potensiala malikdir. Bu resurslar çərçivəsində turizmin çoxsaylı tiplərinin inkişafı mümkündür [3]:

- Dəniz və sahil turizmi — Xəzər dənizi boyunca (Bakı, Nabran, Lənkəran və s.).
- Dağ-qış turizmi — Quba, Qusar, Qəbələ, Şəki və s. bölgələrdə.
- Ekoturizm — təbii mühitlərin saxlanılması və səyahət yönümlü turlar.
- Sağlamlıq-balneoloji turizm — “ağ neft” resursu Naftalanda, Duzdağ duz şxlərində, İstisu mənbələrində və s.
- Macəra və ekstremal turizm — təbii və coğrafi resurslardan istifadə ilə.
- Qastronomik turizm — milli mətbəx və kulinariya məhsulları sayəsində.
- Etnokultural turizm — ölkədəki müxtəlif etnik və mədəni regionların varlığı bu turizm növünə zəmin yaradır. Bu istiqamətlər turizm potensialının müxtəlifliyini və çoxşaxəli olmasını təsdiqləyir[4].

Turizm infrastrukturunun vəziyyəti

Azərbaycanın turizm infrastrukturunda nəqliyyat sistemləri, mehmanxanalar, restoranlar, əyləncə mərkəzləri və suvenir istehsalı daşıyıcı müəssisələr prioritet təşkil edir.

Ölkədə beynəlxalq səviyyəli otel şəbəkələri fəaliyyət göstərir və yerli markaların müasir standartlara keçidi müşahidə olunur. Bu da sektorun inkişafı üçün vacibdir.

Azərbaycanda bir sıra tanınmış beynəlxalq brendlər uğurla fəaliyyət göstərir və təqdim etdikləri xidmət çeşidini daim genişləndirirlər. Beynəlxalq səviyyəli otellərin mövcudluğu, eyni zamanda, qlobal keyfiyyət standartlarına uyğun milli otel brendlərinin formalaşmasına da təkan vermişdir. Ölkədə mütəmadi olaraq təşkil olunan beynəlxalq siyasi, sosial, elmi, mədəni və idman tədbirləri təkcə Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzunu artırır, həm də onu qlobal miqyaslı tədbirlərin effektiv təşkilatçısı və ev sahibi kimi tanıdır.

Eyni zamanda, regionlarda — xüsusilə Füzuli, Laçın və digər ərazilərdə — müasir hava limanlarının inşası ölkənin müxtəlif bölgələrinə turist axınının artmasına şərait yaradır. Nəqliyyat infrastrukturunun yenilənməsi və əsas arteriyaların modernləşdirilməsi turistlərin bir destinasiyadan digərinə rahat və sürətli hərəkətini təmin edir [6].

Bütövlükdə, infrastruktur baxımından mühüm irəliləyişlər müşahidə olunur; baxmayaraq ki, hələ də bəzi sahələrdə beynəlxalq standartlara tam uyğunluq təmin olunmayıb, mövcud inkişaf dinamika bu istiqamətdə pozitiv tendensiya olduğunu göstərir.

Beynəlxalq turbülentlik və risklər

Müasir dövrdə qlobal miqyasda geosiyasi aktivliyin artması turizm sektoruna həm birbaşa, həm də dolayı təsirlər göstərməkdədir. Silahlı münaqişələr, sərhəd keçidlərindəki məhdudiyyətlər və təhlükəsizliklə bağlı problemlər turist axınını məhdudlaşdıran əsas risk faktorları kimi çıxış edir. Azərbaycanda da beynəlxalq və regional qeyri-müəyyənliklər turizm sektoruna təsirsiz ötüşmür. Risklər əsasən qlobal miqyasda müşahidə olunan böhranlar və münaqişələrlə əlaqəli olub, turizm şirkətlərinə və infrastrukturuna birbaşa və dolayı təzyiqlərlə müşayiət olunur.

Həm postsovet məkanında, həm də Yaxın Şərqdə davam edən silahlı toqquşmalar və beynəlxalq gərginliklər fonunda turizm axınında azalma müşahidə olunur. Bəzi bölgələrdə infrastrukturun mövcudluğuna və turizm mövsümünün əlverişli olmasına baxmayaraq, yol-nəqliyyat problemləri, təhlükəli və minalanmış ərazilərin varlığı kimi amillər turizm potensialının tam reallaşmasına maneə yaradır. Ölkəyə potensial qaçqın axını ilə bağlı narahatlıqlar müəyyən dövrlərdə turist axınını azaltsa da, beynəlxalq səviyyəli tədbirlərin təşkili bu azalmanı müəyyən qədər kompensasiya etmişdir. Bu tədbirlər turizm infrastrukturuna təzyiq yaratmış, nəticədə otel komplekslərində doluluq əmsali əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır [5].

Qlobal bazarlarda qiymətlərin dalğalanması və geosiyasi qeyri-sabitlik turizm sahəsində qiymət balansının pozulmasına səbəb ola bilər. Bu kimi faktorlar turist xərclərinə, xidmətlərə olan tələbat və təklif balansına birbaşa təsir göstərir. Geosiyasi gərginlik ölkələr arasındakı münasibətləri də formalaşdırır, onları strateji müttəfiqlərə, rəqiblərə və ya işgüzar tərəfdaşlara ayırır. Geosiyasi

qeyri-müəyyənliklər eyni zamanda müttəfiq ölkələr arasında fikir ayrılıqları yaradır və bu dövlətləri öz milli maraqlarını əsas götürərək mövqe seçməyə məcbur edir.

Gömrük və sərhəd prosedurlarının sadələşdirilməsi istiqamətində atılan addımlara baxmayaraq, ölkələrarası turizm əməkdaşlığında hələ də ciddi çətinliklər qalmaqdadır. Bununla belə, Türk dövlətləri arasında iqtisadi əməkdaşlığın intensivləşməsi turizm sahəsində də müsbət nəticələr vəd edir. Bu əməkdaşlıq qarşılıqlı maraqlara və ortaq türk kimliyinə əsaslanan integrasiya platforması yaratmaqla, regionlararası turist axınının strukturuna və dinamikasına təsir göstərəcəkdir.

Azərbaycan, Türkiyə və Orta Asiya ölkələri arasında turizm sahəsində əməkdaşlıq həm siyasi, həm iqtisadi baxımdan strateji əhəmiyyət daşıyır. Türk dünyası ölkələri geniş, rəngarəng və unikal turizm potensialına malikdir və bu potensial qarşılıqlı investisiya layihələri və dövlət dəstəyi hesabına dinamik şəkildə inkişaf edir. Hal-hazırda investisiya yönümləri balanslaşdırılmış və çoxşaxəlidir. Azərbaycan və Türkiyə maliyyə resurslarından istifadə etməklə Orta Asiya ölkələrinin müxtəlif sahələrinə, o cümlədən turizm sektoruna ciddi sərmayələr yatırırırlar [1].

Digər tərəfdən, geosiyasi qeyri-sabitlik səbəbindən Azərbaycanın bəzi qonşu ölkələrlə turizm əlaqələri çətinləşmişdir. Sanksiya rejimi altında olan Rusiya Federasiyası və İran beynəlxalq bank sistemindən qismən təcrid olunduğuna görə, maliyyə əməliyyatlarını məhdud şəkildə həyata keçirə bilir. Bu isə həm xidmətlərin göstərilməsində problemlərə, həm də ölkələr arasında iqtisadi münasibətlərin soyumasına gətirib çıxarır ki, bu da turizm sahəsinə mənfi təsir göstərən amillərdən biridir.

Turizm potensialının qiymətləndirilməsi

Azərbaycanın aparıcı turizm destinasiyası Bakı şəhəri hesab olunur. Burada beynəlxalq tədbirlər və işgüzar görüşlər cəmləşmişdir. Paytaxtda müxtəlif turizm formaları — işgüzar, mədəni, maarifləndirici və tədbir turizmi — bir-birinə zidd deyil, əksinə bir-birini tamamlayır. İşgüzar tədbirlərdə iştirak etmək üçün gələn turistlər, eyni zamanda, Bakının memarlıq abidələri və mədəni irsi ilə yaxından tanış olmaq imkanı əldə edirlər [7].

Bakı geniş mehmanxana fonduna və inkişaf etmiş turizm xidməti müəssisələri şəbəkəsinə malikdir. Turizm sektorunun dinamik inkişafı mehmanxana infrastrukturunun tikintisi və müasirləşdirilməsini stimullaşdırır. Şəhərin infrastrukturunun inkişafına mühüm töhfə verən amillərdən biri Formula-1 yarışlarının keçirilməsi olmuşdur. Bu tədbir nəticəsində nəqliyyat infrastrukturunu təkmilləşdirilmiş, yol örtüyü beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmışdır [2].

Lakin mehmanxana fondunun artmasına baxmayaraq, müəyyən problemlər hələ də qalmaqdadır. Bəzi turizm müəssisələrində xidmət səviyyəsinin aşağı olması ölkənin imicinə mənfi təsir göstərir və turist axınının artımına mane olur.

Turizmin ayrı-ayrı destinasiyalarda parçalanmış şəkildə inkişafı qiymət balanssızlığına və infrastruktur yüklənməsinə gətirib çıxarır. Bakıdan sonra ən çox ziyarət olunan turizm destinasiyası **Qəbələ** hesab olunur. 2024-cü ildə bu bölgəyə 62 968 turist səfər etmişdir. Regionda inkişaf mərhələli şəkildə həyata keçirilir və uşaq və böyüklər üçün əyləncə parklarının, attraksionların və müxtəlif turizm obyektlərinin tikintisini əhatə edir.

Üçüncü ən mühüm turizm destinasiyası Quba şəhəridir. Burada ikiulduzlu mehmanxanalardan tutmuş beşulduzlu otellərə qədər müxtəlif kateqoriyalı yerləşmə obyektləri, eləcə də restoran və kafe şəbəkələri fəaliyyət göstərir. Qubaya səfər edən turistlərin sayı 38 758 nəfər olmuşdur. Digər regionlarda göstəricilər aşağıdakı kimi formalaşmışdır:

- **Şəki** — 4 881 turist,
- **İsmayilli** — 1 211 turist,
- **Gəncə** — 4 847 turist,
- **Lənkəran** — 5 993 turist [8].

Beləliklə, təbii, mədəni və infrastruktur baxımından böyük potensiala malik olmasına baxmayaraq, Azərbaycanın turizm resursları tam şəkildə istifadə olunmur. Turizm xidmətlərinin idarə edilməsində və standartlaşdırılmasında vahid yanaşmanın olmaması destinasiyaların qeyri-bərabər inkişafına və sektorun davamlı artım imkanlarının məhdudlaşmasına səbəb olur.

Turizm sektorunda müəssisələr tərəfindən müasir texnologiyaların və beynəlxalq standartların tətbiqi bazar tələbatının artmasına şərait yaradan mühüm potensial imkanlar formalaşdırır. Müxtəlif kateqoriyalı otel komplekslərinin sayının artırılması, fərqli bazar segmentlərinə və turistlərin fərdi istəklərinə uyğunlaşmanı təmin etməklə, turist axınının daha səmərəli idarə olunmasına imkan verir. Bu komplekslərin beynəlxalq sənaye tendensiylərinə uyğun fəaliyyət göstərməsi isə yalnız özəl təşəbbüslərlə deyil, həm də dövlət tənzimlənməsi və dəstək mexanizmləri, o cümlədən subsidiyalar vasitəsilə təşviq olunmalıdır.

İnkişaf istiqamətləri və tövsiyələr

Turizm sektorunun inkişafını davam etdirmək üçün aşağıdakı istiqamətlər prioritet olmalıdır:

1. Daxili tələbatə yönəlmiş müəssisələrin sayının artırılması — sosial cəhətdən daha zəif təbəqələr üçün uyğun qiymətli üç- və dörd-ulduzlu otel və turizm müəssisələrinin yaradılması.

2. Çətin əlçatan bölgələrdə nəqliyyat infrastrukturalarının modernləşdirilməsi — yollar, nəqliyyat əlaqələri və s.

3. Turizm sahəsində kadr potensialının formalaşdırılması — müxtəlif turizm növlərinə (ekoturizm, ekstremal turizm və s.) ixtisaslaşmış personal hazırlanmalıdır.

4. Qiymət siyasətinin yenidən nəzərdən keçirilməsi — turizm bölgələrində qiymət sabitliyinin təmin olunması və qiymət-məhsul uyğunluğu.

5. Rekreasiya-rehabilitasiya zonalarının yaradılması — sağlamlıq turizmi üçün kurort-sanatoriya komplekslərinin artırılması.

6. Suvenir və xalq tətbiqi sənəti məhsullarının istehsalının və marketinqinin gücləndirilməsi — bu sahə turizm məhsulunun əlavə dəyərini yaradır və regional iqtisadiyyatı stimullaşdırır.

7. Turizmin müxtəlif növlərinin genişləndirilməsi — yalnız standart sahil və dağ turizmi yox, ekstremal, macəra, etno-kultural və gastronomik turizm növləri də aktiv şəkildə inkişaf etdirilməlidir. Bu tövsiyələr turizm sektorunun dayanıqlı və çoxşaxəli inkişafını təmin etməyə kömək edə bilər [9].

Nəticə

Azərbaycanın turizminin müasir vəziyyətinin qiymətləndirilməsi dünya miqyasında qiymət volatilliyi və müxtəlif regionları əhatə edən geosiyasi turbuləntlik şəraitində qiymət disbalansının artması riski ilə sıx bağlıdır.

Yüksək turizm potensialına baxmayaraq, hər bir destinasiyanın imkanlarının yalnız cüzi bir hissəsi reallaşdırılır. Yüksək turist axını sahədə yeni müəssisələrin yaradılması və tikintisi üçün əlverişli şərait yaradır. Turizm potensialının qiymətləndirilməsi yalnız xarici turist axınının həcmi ilə məhdudlaşmamalı, həm də daxili turist axınını əhatə etməlidir.

Beşulduzlu otellərin fəaliyyəti turizm sektorunun inkişaf səviyyəsinin yaxşı göstəricisidir. Lakin daxili turist axını daha çox üç və dörd ulduzlu otellər kimi aşağı segmentli müəssisələrə yönəlmişdir ki, bu tip müəssisələrin sayı hazırda kifayət qədər deyil. Bu şəraitdə prioritet istiqamətlərdən biri sosial cəhətdən həssas əhali qruplarına yönəlmiş büdcə tipli turizm müəssisələrinin sayının artırılması olmalıdır.

Geosiyasi qeyri-sabitliyin (turbuləntliyin) turizm sektoruna göstərdiyi təzyiqlərin azaldılması, həm turist axınının, həm də turizm xidmətlərinə olan tələbatın əhəmiyyətli dərəcədə artmasına şərait yaradacaqdır. Formalaşacaq çoxistiqamətli turist axını, ölkə daxilində turizm müəssisələrinin sayında və xidmət çeşidlərində genişlənməyə səbəb olacaq. Gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi, müxtəlif gəlir səviyyələrinə malik istehlakçıların ehtiyaclarına cavab verən otel və digər turizm obyektlərinin yaradılmasına və effektiv fəaliyyətinə əlverişli zəmin yarada bilər.

Lakin, geosiyasi gərginliyin doğurduğu əsas təhdidlər sırasında regional səviyyədə hələ də həll olunmamış silahlı qarşıdurmalar və ərazi münaqişələri yer almaqdadır ki, bu da sektorda müxtəlif risklərin artmasına səbəb olur.

Turist axınlarının şaxələndirilməsi və yeni bazarlara çıxış imkanlarının genişləndirilməsi, turizm sənayesinin inkişafını stimullaşdırmaqla yanaşı, bir istiqamətdən asılılığı da azaldacaqdır. Bu kontekstdə Asiya ölkələri, xüsusilə də əhali sıxlığı və artan turizm maraqları ilə fərqlənən regionlar,

Azərbaycanın turizm bazarı üçün prioritet istiqamətlər kimi çıxış edə bilər. Digər tərəfdən, Avropa ölkələrinin öz bazarlarına turist axını artırmaqda maraqlı olmasına baxmayaraq, hazırda bu istiqamətdə turistlərin sərbəst hərəkətini məhdudlaşdıran müxtəlif maneələr qalmaqdadır.

Yuxarıda qeyd olunan məqamları ümumiləşdirməklə aşağıdakı əsas nəticələri önə çəkmək mümkündür:

- Daxili tələbatın ödənilməsinə yönəlmiş turizm müəssisələrinin sayının artırılması;
- Çətin əlçatan bölgələrdə nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı, modernləşdirilməsi və yenidən qurulması;
- Müxtəlif turizm növləri üçün kadr potensialının formalaşdırılması;
- Ekstremal turizm növləri üzrə ixtisaslaşmış mütəxəssislərin hazırlanması;
- Turist destinasiyalarında qiymət siyasətinin yenidən nəzərdən keçirilməsi;
- Destinasiyalarda rekreasiya və reabilitasiya zonalarının yaradılması;
- Kurort-sanatoriya müəssisələrinin sayının artırılması;
- Suvenir sənayesinin və xalq-təbiiqi incəsənətin inkişafı.

ƏDƏBİYYAT

1. Musayeva, N., Silinevica, I. Tourism development impact on the economy of Azerbaijan. Latgale National Economy Research, 1(8), RTU Elmi Jurnalı, 2016
2. World Travel & Tourism Council. Azerbaijan's Travel & Tourism Sector Set for Strong Growth in 2025. London: World Travel & Tourism Council, 2025
3. Report.az. Media: Azerbaijani tourism sector experiencing resurgence. Report.az, 24 iyun 2024. URL: <https://report.az/en/tourism/media-azerbaijani-tourism-sector-experiencing-resurgence>
4. Factors leading to development of tourism in Azerbaijan. AzerNews, 2023. URL: <https://share.google/o1RbS8d8oeA12Jscd>
5. Azerbaijan's tourism industry shows resilience amid post-pandemic recovery. AzerNews, 5 yanvar 2025. URL: <https://www.azernews.az/analysis/236051.html>
6. The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan. Tourism in Azerbaijan – Statistical Yearbook. Bakı: stat.gov.az, 2025. URL: <https://www.stat.gov.az/source/tourism/?lang=en>
7. Kaya, M., Islamzade, I., & Sezgin, M. Tourism Potential Ranking in Azerbaijan by Regions Through the Analytical Hierarchy Process. Journal of Tourism & Hospitality Management (JTHM), 8(2), 2023
8. <https://www.stat.gov.az/source/tourism/>
9. UNESCO. UNESCO and Azerbaijan to promote the shared legacy of the Silk. URL: <https://www.unesco.org/en/articles/unesco-and-azerbaijan-promote-shared-legacy-silk-roads>

Xülasə

***Fuad Cabbarov
Röya Hüseynzadə***

Qeyri müəyyənlik və risk şəraitində Azərbaycanın turizm potensialının müasir vəziyyətinin qiymətləndirilməsi

Məqalədə qeyri-müəyyənlik və risk şəraitində Azərbaycanın turizm potensialının müasir vəziyyəti təhlil edilmişdir. Ölkənin zəngin təbii-iqlim şəraiti, coğrafi mövqeyi və mədəni-tarixi irsi turizmin müxtəlif növlərinin inkişafı üçün əlverişli imkanlar yaradır. Araşdırmada turizm infrastrukturunun mövcud vəziyyəti, mehmanxana sektoru, nəqliyyat sistemləri və regional turizm destinasiyalarının inkişaf səviyyəsi qiymətləndirilmişdir. Eyni zamanda, global geosiyasi gərginliklər, beynəlxalq iqtisadi qeyri-sabitlik və regional təhlükəsizlik risklərinin turizm sektoruna təsiri araşdırılmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycanın yüksək turizm potensialına baxmayaraq, mövcud resurslardan tam istifadə olunmur və regionlar üzrə inkişaf qeyri-bərabər xarakter daşıyır. Məqalədə turizmin dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi məqsədilə infrastrukturun təkmilləşdirilməsi, kadr potensialının gücləndirilməsi, turizm məhsullarının şaxələndirilməsi və qiymət siyasətinin optimallaşdırılması istiqamətində tövsiyələr irəli sürülmüşdür. inasiyalari, Azərbaycan.

Açar sözlər: *turizm, turizm potensialı, turizm infrastrukturunu, geosiyasi risklər, turizm dest*

Summary

***Fuad Jabbarov
Roya Huseynzade***

Assessment of the Current State of Azerbaijan's Tourism Potential under Conditions of Uncertainty and Risk

The article examines the current state of Azerbaijan's tourism potential under conditions of uncertainty and risk. The country's favorable geographical location, diverse natural and climatic conditions, and rich historical and cultural heritage create significant opportunities for the development of various forms of tourism. The study evaluates the existing tourism infrastructure, including accommodation facilities, transportation systems, and the development level of regional tourist destinations. Particular attention is paid to the impact of geopolitical tensions, international economic instability, and regional security challenges on the tourism sector. The findings indicate that despite Azerbaijan's considerable tourism potential, available resources are not fully utilized and regional tourism development remains uneven. The paper proposes several recommendations aimed at ensuring sustainable tourism development, including infrastructure modernization, enhancement of human resources, diversification of tourism products, and improvement of pricing policies.

Keywords: *tourism, tourism potential, tourism infrastructure, geopolitical risks, tourist destinations, Azerbaijan.*

Резюме

***Фуад Джаббаров
Роя Гусейнзаде***

Оценка современного состояния туристического потенциала Азербайджана в условиях неопределённости и риска

В статье исследуется современное состояние туристического потенциала Азербайджана в условиях неопределённости и риска. Благоприятное географическое положение страны, разнообразие природно-климатических условий и богатое историко-культурное наследие создают широкие возможности для развития различных видов туризма. В работе проведена оценка состояния туристической инфраструктуры, включая гостиничный сектор, транспортные системы и уровень развития региональных туристических дестинаций. Особое внимание уделено влиянию геополитической напряженности, международной экономической нестабильности и региональных угроз безопасности на туристическую отрасль. Установлено, что, несмотря на высокий туристический потенциал Азербайджана, имеющиеся ресурсы используются не в полной мере, а развитие туризма по регионам носит неравномерный характер. Предложены рекомендации по обеспечению устойчивого развития туристического сектора посредством модернизации инфраструктуры, укрепления кадрового потенциала, диверсификации туристических продуктов и совершенствования ценовой политики.

Ключевые слова: *туризм, туристический потенциал, туристическая инфраструктура, геополитические риски, туристические дестинации, Азербайджан.*

BIOMÜXTƏLİFLİYİN AZALMASININ İNSAN SAĞLAMLIĞINA BİOLOJİ TƏSİRLƏRİ

Xanım CƏLİLOVA*
Aytən VƏLİYEVƏ**

Açar sözlər: *biomüxtəliflik, insan sağlamlığı, ekosistem sabitliyi, zoonoz infeksiyalar, təbiət və immun sistemin qarşılıqlı əlaqəsi*

Giriş

Yer kürəsi canlı aləmin misilsiz bir orkestridir. Burada ən sadə mikroorqanizmdən tutmuş nəhəng mavi balınadək hər bir canlı öz rolu və funksiyası ilə bu böyük harmoniyanın bir hissəsidir. Bu nəhəng sistemin bütövlüyü biomüxtəliflik adlanır. Biomüxtəliflik bəşəriyyətin qida, su, dərman, təmiz hava və psixoloji sabitlik kimi əsas həyat ehtiyaclarını təmin edən təbii sərvətdir. Lakin XXI əsrin ikinci onilliyindən etibarən bu təbii balans ciddi şəkildə pozulmağa başlamışdır.

İnsan fəaliyyəti nəticəsində biomüxtəlifliyin azalması artıq təkcə ekoloji deyil, həm də bioloji və tibbi böhran səviyyəsinə çatmışdır. Elm sübut edir ki, təbiətin zənginliyinin itməsi birbaşa olaraq xəstəliklərin çoxalması, immun sisteminin zəifləməsi, metabolik pozğunluqların və yeni patogenlərin yaranması ilə əlaqədardır.

Canlı orqanizmlər — istər görünən, istərsə də mikroskopik səviyyədə olanlar — insanın bioloji sabitliyinin qorunmasında mühüm rol oynayır. Bu tarazlığın pozulması isə insan orqanizminin təbii müdafiə mexanizmlərini zəiflədir.

“Biomüxtəliflik” anlayışı ilk dəfə 1986-cı ildə amerikalı bioloq E.O. Wilson tərəfindən elmi dövriyyəyə gətirilmişdir. O, bu anlayışı “Yer üzündə mövcud bütün canlı orqanizmlərin, onların genetik potensialının və ekosistemlərin zənginliyi” kimi xarakterizə etmişdir.

Biomüxtəliflik üç əsas səviyyədə araşdırılır:

1. **Genetik müxtəliflik** – eyni növ daxilində fərdlər arasındakı genetik fərqlər. Bu müxtəliflik növlərin xəstəliklərə, iqlim dəyişikliklərinə və digər stres amillərinə qarşı uyğunlaşma qabiliyyətini müəyyən edir.
2. **Növ müxtəlifliyi** – müəyyən ekosistem və ya regionda mövcud olan növlərin say və nisbət baxımından zənginliyi.
3. **Ekosistem müxtəlifliyi** – torpaq, su, dağ, meşə və dəniz kimi müxtəlif təbii mühitlərdə formalaşan ekosistemlərin çoxluğunu əhatə edir.

Bu səviyyələr bir-biri ilə sıx əlaqədə olub, Yer biosferinin bioloji sabitliyini təmin edir.

Biomüxtəlifliyin azalmasının əsas səbəbləri

Biomüxtəlifliyin tənəzzülü əsasən insan mənşəli (antropogen) amillərlə əlaqəlidir:

1. **Meşələrin qırılması və torpaq degradasiyası:**

Hər il dünyada təqribən 10 milyon hektar meşə sahəsi məhv edilir. Bu, təkcə canlıların yaşayış mühitini deyil, torpaq mikroorqanizmlərini də məhv edir. Mikroorqanizmlərin azalması torpağın biokimyəvi dövrənini pozur, karbon tutumunu azaldır və atmosferin qaz balansına mənfi təsir göstərir.

2. **Kimyəvi çirklənmə:**

Sənaye tullantıları, pestisidlər, plastik və ağır metallar torpaq və su ekosistemlərində mikrobioloji aktivliyi azaldır. Azot və fosforun artması suda **eutrofikasiya** yaradır, oksigen

*Odlar Yurdu Universiteti

e-mail: xclilova@gmail.com

** e-mail: ayten.mammadova99@gmail.com

+994 (50 522 66 76), +994 (51 637 18 88)

səviyyəsi azalır, nəticədə baliqlar məhv olur və insan orqanizmi üçün zülal çatışmazlığı yaranır.

3. **İqlim dəyişikliyi:**

Qlobal temperaturun artması bir çox növlərin arealını dəyişdirir, xəstəlik daşıyıcılarının (məsələn, ağcaqanadların) yeni ərazilərə yayılmasına səbəb olur. Artıq əvvəllər yalnız tropik zonalarda müşahidə edilən Dengue və Zika virusları Aralıq dənizi hövzəsində də yayılmağa başlayıb.

4. **Monokultura və intensiv kənd təsərrüfatı:**

Tək növlü bitki becərilməsi torpağın mikroflorasını kasadlaşdırır, genetik müxtəlifliyi azaldır və qida dəyərlərini aşağı salır. Məsələn, son 50 ildə buğda və düyü sortlarında dəmir və sinkin miqdarı 30%-ə qədər azalmış, bu da anemiya və immun pozğunluqların artmasına səbəb olmuşdur.

5. **Urbanizasiya və təbiətdən uzaqlaşma:**

Şəhərlərin genişlənməsi yaşıl zonaları azaldır, insanları təbiətin mikrobioloji mühitindən təcrid edir. Beton mühitdə yaşayan insanların mikrobiom müxtəlifliyi azalır ki, bu da allergiya, autoimmun xəstəliklər və depressiya hallarını artırır.

6. **Biomüxtəliflik və insan sağlamlığı arasındakı əlaqə**

Biomüxtəliflik insan sağlamlığı üçün təbiətin “immün sistemi” rolunu oynayır və bu əlaqə bir neçə istiqamətdə özünü göstərir:

1. **Zoonoz xəstəliklərin artması:**

Növlərin azalması nəticəsində patogenlər üçün “ev sahibi” olan canlıların sayı artır. Meşə qırıntıları fonunda Ebola və Nipah virusları kimi xəstəliklər yaranmış, COVID-19 pandemiyası isə bu prosesin qlobal miqyaslı nümunəsinə çevrilmişdir.

2. **İmmunitet və mikrobiomun zəifləməsi:**

İnsan immün sistemi mikroorqanizmlərlə təbii təmas nəticəsində formalaşır. Kənd mühitində böyüyən uşaqlarda allergiya və astma halları şəhərlərə nisbətən 60% azdır. Bu fakt “Higiyena hipotezi”ni təsdiqləyir — yəni təbiətlə az təmas immün sistemini zəiflədir.

3. **Qidalanma və metabolik təsirlər:**

Torpaq mikroorqanizmlərinin azalması bitkilərdə vitamin və mineral tərkibinin zəifləməsinə gətirib çıxarır. Bu, selen və sink çatışmazlığı, hormonal pozğunluqlar, piylənmə və diabet kimi problemlərə səbəb olur.

4. **Psixoloji və neyrobioloji təsirlər:**

Yaşılıqlar insan beynində serotonin və dopamin istehsalını artırır, stressi azaldır. Finlandiyada aparılan araşdırmaya əsasən, təbiətə yaxın mühitdə yaşayan insanların psixoloji rifahı şəhər sakinlərindən 25% yüksəkdir.

5. **Yeni patogenlərin yaranması:**

Ekosistemlərin pozulması mikroorqanizmlərin təkamül sürətini dəyişdirir və antibiotiklərə davamlı yeni bakteriyalar, virus ştammları yaradır. Məsələn, 2020-ci ildə Braziliyada baş verən Mayaro virusu epidemiyası Amazon meşələrinin məhv edilməsi ilə əlaqələndirilmişdir.

6. **Amazon və biomüxtəlifliyin qlobal əhəmiyyəti**

7. **Amazon hövzəsi Yer kürəsindəki canlı növlərinin təxminən 10%-ni özündə cəmləşdirir. Lakin son yarım əsrdə bu ərazilərin 17%-i məhv edilmişdir ki, bu da:**

- su və karbon dövrəsinin pozulmasına,
- torpaq eroziyasının artmasına,
- zoonoz virusların yayılmasına
- və regional iqlim dəyişikliyinə səbəb olmuşdur.

Bu dəyişikliklər həm də tibbi nəticələr doğurur:

- Yanğınlar nəticəsində havaya yayılan qazlar tənəffüs xəstəliklərini artırır.
- Balıq ehtiyatlarının azalması zülal çatışmazlığı yaradır.
- Yeni viruslar immun sistemlər üçün yeni risklər yaradır.

Amazon bitkilərinin bir çoxu dərman potensialına malik olsa da, meşələrin məhvi gələcək nəsillər üçün bu “təbii apteki” aradan qaldırır.

Dərman biotexnologiyası və biomüxtəliflik

Mövcud dərmanların təxminən 30%-i təbiətdəki canlılardan əldə olunur. Məsələn:

- **Aspirin** – söyüd ağacının qabığından,
- **Penisillin** – göbələklərdən,
- **Taksol** – iynəyarpaqlı ağaclardan sintez edilir.

Biomüxtəlifliyin azalması bu potensial təbii resursların itməsi deməkdir. Hələ tədqiq edilməmiş minlərlə növ, o cümlədən antikanser və antibakterial xüsusiyyətə malik orqanizmlər təhlükə altındadır.

“One Health” – insan, heyvan və təbiət sağlamlığının birliyi

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (WHO) və BMT-nin Ətraf Mühit Proqramı (UNEP) tərəfindən irəli sürülmüş **“One Health”** konsepsiyası insan, heyvan və ekosistem sağlamlığını bir bütöv kimi qəbul edir. Bu yanaşma göstərir ki, insanın sağlam gələcəyi təbiətin bərpasından asılıdır.

BMT-nin **Biomüxtəliflik Konvensiyası (CBD, 1992)** və **2030-cu ilə qədər Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri** biomüxtəlifliyin qorunmasını global prioritet kimi müəyyən etmişdir.

Azərbaycan da Qafqazın bioloji isti nöqtəsi hesab olunur. Burada 4000-dən çox ali bitki, 100-dən çox məməli və 300-dən artıq quş növü mövcuddur. Lakin sənaye fəaliyyəti, iqlim dəyişiklikləri və urbanizasiya bu zənginliyi təhlükə altına salır.

Ölkədə qəbul edilmiş **“Milli Biomüxtəliflik Strategiyası və Fəaliyyət Planı (2020–2030)”** biomüxtəlifliyin insan sağlamlığı ilə əlaqəsini vurğulayır və aşağıdakı istiqamətləri əhatə edir:

- ekoturizmin inkişafı,
- yaşıl iqtisadiyyatın təşviqi,
- təmiz texnologiyaların tətbiqi,
- biomüxtəlifliyin monitorinqi və mühafizəsi.
-

Nəticə

Biomüxtəliflik insan varlığının bioloji sığortasıdır. Onun azalması təkcə təbiətin deyil, bəşəriyyətin bioloji sabitliyinin çökməsi deməkdir. Canlıların bir-biri ilə qurduğu milyon illik tarazlıq pozulduqda, bu zəncirin son halqası – insan da təsirə məruz qalır. İmmunitet zəifləyir, yeni xəstəliklər yaranır, qida keyfiyyəti azalır, psixoloji sabitlik itir. Elm bizə göstərir ki, sağlam insan yalnız sağlam planetdə yaşaya bilər. Biomüxtəlifliyin qorunması – xəstəliklərlə mübarizə, qida təhlükəsizliyi və psixoloji rifah üçün ən güclü bioloji vaksindir. Bu səbəbdən XXI əsrin ən vacib elmi və tibbi vəzifəsi təbiətlə insanın balansını bərpa etməkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Wilson, E.O. (1988). Biodiversity. National Academy Press, Washington, D.C.
2. Díaz, S., Settele, J., Brondízio, E., et al. (2019). Pervasive human-driven decline of life on Earth points to the need for transformative change. Science, 366(6471), eaax3100.
3. Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services (IPBES) (2022). Global Assessment Report on Biodiversity and Ecosystem Services. Bonn, Germany.
4. World Health Organization (WHO) (2023). Biodiversity and Human Health: Linking Ecosystem Services and Disease Prevention. Geneva, Switzerland.
5. United Nations Environment Programme (UNEP) (2021). One Health and Biodiversity: Integrated Approaches to Human, Animal, and Ecosystem Health. Nairobi, Kenya.

6. Food and Agriculture Organization (FAO) (2020). The State of the World's Biodiversity for Food and Agriculture. Rome, Italy.
7. Cardinale, B.J., Duffy, J.E., Gonzalez, A., et al. (2012). Biodiversity loss and its impact on humanity. Nature, 486(7401), 59–67.

Xülasə

***Xanım Cəlilova
Aytən Vəliyeva***

Biomüxtəlifliyin azalmasının insan sağlamlığına bioloji təsirləri

Biomüxtəliflik Yer üzündəki canlıların genetik müxtəlifliyindən başlayaraq növlərin və ekosistemlərin zənginliyinə qədər olan bütün təbii sərvətləri əhatə edir və insan sağlamlığının əsas bioloji dayaqını təşkil edir [1]. Hər bir canlı növünün ekosistemlərdə öz funksiyası vardır və bu funksiyalar bir-biri ilə zəncirvari əlaqədədir; tarazlıq pozulduqda, bu təsir birbaşa insan orqanizminə də sirayət edir [7]. Son onilliklərdə biomüxtəlifliyin sürətlə azalması yalnız ekoloji problem kimi deyil, həm də qlobal səhiyyə və iqtisadi risk mənbəyi kimi qiymətləndirilir, çünki təbii sistemlərin zəifləməsi zoonoz xəstəliklərin yayılmasını artırır, immun sistemin dayanıqlığını zəiflədir, qida məhsullarının keyfiyyətini azaldır və psixoloji tarazlığı pozur [2, 4]. İnsan fəaliyyəti – meşələrin məhv edilməsi, sənaye və kənd təsərrüfatı tullantıları, iqlim dəyişikliyi və şəhərləşmə biomüxtəlifliyin azalmasının əsas sürətləyici amilləridir [3]. Bu proses nəticəsində ekosistemlərdə boşluqlar yaranır, bəzi patogen növlər nəzarətsiz çoxalır və yeni xəstəliklər meydana çıxır [4]. Tədqiqatlar göstərir ki, təbiətlə sıx təmasda olan insanlar allergiya və autoimmun xəstəliklərə qarşı daha davamlıdır, immun sistemi isə ekoloji dəyişikliklərə daha yaxşı adaptasiya olunur [5]. Amazon meşələrinin vəziyyəti biomüxtəlifliyin əhəmiyyətini açıq şəkildə göstərir; meşələrin məhv edilməsi yalnız yeni patogenlərin ortaya çıxmasına şərait yaratmır, həm də tibbi əhəmiyyətli bitkilərin və dərman mənbələrinin itirilməsinə gətirib çıxarır [2, 3]. Biomüxtəlifliyin azalması iqlim sabitliyini də pozur və nəticədə malyariya, zika və sarı qızdırma kimi xəstəliklərin yayılma coğrafiyası genişlənir [4]. “One Health” konsepsiyası isə insan, heyvan və ekosistem sağlamlığının bir-birindən ayrılmaz şəkildə asılı olduğunu vurğulayır [5]. Biomüxtəliflik həmçinin qida təhlükəsizliyinə birbaşa təsir göstərir; monokultura kənd təsərrüfatı və genetik müxtəlifliyin azalması məhsulların vitamin və mineral tərkibini zəiflədir. Bu isə insanların mikronutrient çatışmazlığı və müxtəlif metabolik xəstəliklər riski altında qalmasına səbəb olur [6]. Ekosistemlərin zəifləməsi suyun təmizlənməsi, torpağın məhsuldarlığı və havanın keyfiyyətinə də mənfi təsir göstərir, nəticədə insan sağlamlığı daha geniş miqyasda risk altına düşür [3, 4, 7]. Psixoloji cəhətdən, yaşillıq və təbii mühitlər insanın stress səviyyəsini azaldır və ümumi rifahı artır, buna görə biomüxtəlifliyin azalması həm fiziki, həm də psixoloji sağlamlığa mənfi təsir göstərir [4]. Azərbaycan kimi bioloji zəngin ölkələrdə biomüxtəlifliyin qorunması yalnız milli ekoloji təhlükəsizlik deyil, həm də insan sağlamlığının strateji təminatıdır [3]. Sağlam ekosistemlər sağlam insan üçün əsasdır və biomüxtəlifliyin qorunması gələcək nəsillər üçün ən güclü bioloji sığorta rolunu oynayır [1, 7].

Açar sözlər: *biomüxtəliflik, insan sağlamlığı, ekosistem sabitliyi, zoonoz infeksiyalar, təbiət və immun sistemin qarşılıqlı əlaqəsi*

Резюме

***Ханум Джалилова
Айтен Велиева***

Биологические последствия сокращения биоразнообразия для здоровья человека

Биоразнообразие охватывает все природные ресурсы — от генетического разнообразия живых организмов до богатства видов и экосистем — и является биологической основой человеческого здоровья. Каждому виду принадлежит своя функция в экосистемах, и эти функции связаны между собой цепной зависимостью; нарушение этого баланса напрямую отражается на организме человека. В последние десятилетия стремительное сокращение биоразнообразия рассматривается не только как экологическая проблема, но и как источник глобальных рисков для здравоохранения и экономики, поскольку ослабление природных систем способствует распространению зоонозных инфекций, снижает устойчивость иммунной системы, ухудшает качество пищевых продуктов и нарушает психологическое равновесие. Деятельность человека — вырубка лесов, промышленные и сельскохозяйственные отходы, изменение климата и урбанизация — является основным фактором ускорения потери биоразнообразия. В результате в экосистемах возникают пустоты, некоторые патогенные виды бесконтрольно размножаются, что приводит к появлению новых заболеваний. Исследования показывают, что люди, находящиеся в тесном контакте с природой, более устойчивы к аллергическим и аутоиммунным заболеваниям, а их иммунная система лучше адаптируется к экологическим изменениям. Состояние амазонских лесов наглядно демонстрирует значение биоразнообразия: уничтожение лесов способствует не только появлению новых патогенов, но и утрате лекарственно ценных растений и источников фармацевтического сырья. Сокращение биоразнообразия нарушает климатическую стабильность и способствует расширению ареала таких болезней, как малярия, зика и жёлтая лихорадка. Концепция «One Health» подчёркивает неразрывную

взаимосвязь здоровья человека, животных и экосистем. Биоразнообразие напрямую влияет и на продовольственную безопасность: монокультурное земледелие и снижение генетического разнообразия ослабляют витаминно-минеральный состав продукции, что повышает риск микронутриентной недостаточности и метаболических заболеваний. Ослабление экосистем негативно влияет на очистку воды, плодородие почв и качество воздуха, ставя под угрозу здоровье человека в более широком масштабе. С психологической точки зрения, природные и зелёные территории снижают уровень стресса и повышают общее благополучие, поэтому утрата биоразнообразия оказывает негативное влияние как на физическое, так и на психическое здоровье. В биологически богатых странах, таких как Азербайджан, сохранение биоразнообразия является не только элементом национальной экологической безопасности, но и стратегической основой здоровья населения. Здоровые экосистемы — залог здорового человека, а охрана биоразнообразия служит прочной биологической страховкой для будущих поколений.

Ключевые слова: биоразнообразие, здоровье человека, стабильность экосистем, зоонозные инфекции, взаимосвязь природы и иммунной системы

Summary

***Xanım Cəlilova
Aytən Vəliyeva***

Biological impacts of biodiversity loss on human health

Biodiversity encompasses all natural resources — from the genetic variability of living organisms to the richness of species and ecosystems — and constitutes the biological foundation of human health. Every species performs a specific function within ecosystems, and these functions are interconnected; when this balance is disturbed, the impact extends directly to human well-being. In recent decades, the rapid decline in biodiversity has been recognized not only as an ecological crisis but also as a global threat to public health and the economy. The degradation of natural systems increases the spread of zoonotic diseases, weakens immune resilience, lowers food quality, and disrupts psychological stability. Human activities — including deforestation, industrial and agricultural pollution, climate change, and urbanization — are the main drivers of biodiversity loss. As a result, gaps emerge in ecosystems, certain pathogenic species proliferate uncontrollably, and new diseases appear. Research shows that people living in close contact with nature are more resistant to allergies and autoimmune disorders, and their immune systems adapt better to environmental changes. The situation in the Amazon rainforest clearly illustrates the importance of biodiversity: forest destruction not only facilitates the emergence of new pathogens but also leads to the loss of medicinal plants and valuable pharmaceutical resources. The reduction of biodiversity also undermines climate stability, contributing to the expansion of diseases such as malaria, Zika, and yellow fever. The “One Health” concept emphasizes the inseparable link between human, animal, and ecosystem health. Biodiversity is directly related to food security: monocultural farming and reduced genetic diversity lower the vitamin and mineral content of crops, increasing the risk of micronutrient deficiencies and metabolic disorders. Ecosystem degradation further impairs water purification, soil fertility, and air quality, thereby endangering human health on a broader scale. Psychologically, exposure to natural and green environments reduces stress and improves overall well-being; thus, biodiversity loss negatively affects both physical and mental health. In biologically rich countries such as Azerbaijan, preserving biodiversity is not only a matter of national ecological security but also a strategic guarantee of public health. Healthy ecosystems sustain healthy people, and the conservation of biodiversity serves as the strongest biological insurance for future generations.

Keywords: biodiversity, human health, ecosystem stability, zoonotic infections, interaction between nature and the immune system

İŞGALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLERDƏ İNFRASTRUKTURUN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

İlahə ALLAHVERDİYEVƏ**

Giriş

Müasir iqtisadi elmdə infrastruktur iqtisadi yüksəlişin əsas amilləri sırasında qəbul edilir. İnfrastruktur sahəsinə yönəldilən investisiyaların iqtisadi inkişafa, əmək bazarına və sosial rifah göstəricilərinə necə təsir etdiyini iqtisadçılar dəfələrlə tədqiq etmişlər. Münaqişədən sonrakı bərpa mərhələlərində infrastrukturun yenidən qurulması xüsusi önəm daşıyır və ərazinin uzunmüddətli perspektivlərini formalaşdırır.

2020-ci ilin payız aylarında Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi ilə əlaqədar azad edilmiş torpaqlarımızda genişmiqyaslı yenidənqurma proseslərinə başlanılmışdır. Təxminən üç onillik işğal dövründə bu ərazilərdə mövcud olan infrastruktur tamamilə məhv edilmiş və ya yararsız hala salınmışdır. Bu baxımdan, infrastrukturun sıfırdan yaradılması prosesi eyni zamanda həm mürəkkəb problemlər, həm də müasir standartlara uyğun sistemlər qurmaq üçün unikal imkanlar təqdim edir.

Ötən illər ərzində region üzrə aparılan bərpa işləri nəticəsində əhəmiyyətli nailiyyətlər əldə edilmişdir. Avtomobil yolları şəbəkəsi genişləndirilmiş, hava limanları inşa edilmiş, elektrik xətləri çəkilmiş və kommunal infrastruktur yaradılmağa başlanmışdır. Bu proseslər yalnız texniki məsələlərlə məhdudlaşmır - eyni zamanda əhalinin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması, iqtisadi fəaliyyət üçün əlverişli mühitin formalaşdırılması və beynəlxalq əməkdaşlıq imkanlarının genişləndirilməsi kimi məqsədlərə xidmət edir.

İnfrastrukturun nəzəri konsepsiyası və iqtisadi əhəmiyyəti . İnfrastruktur anlayışı iqtisadi nəzəriyyədə müxtəlif şəkillərdə izah edilsə də, ümumi kontekstdə iqtisadi proseslərin və ictimai həyatın normal fəaliyyəti üçün vacib olan əsas sistemlər və şəbəkələr kimi müəyyənləşdirilir. Beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının təsnifatında infrastruktur iqtisadi infrastruktur (yol şəbəkələri, enerji təchizatı, rabitə sistemləri, su təminatı) və sosial infrastruktur (təhsil müəssisələri, səhiyyə obyektləri, mədəni mərkəzlər) kimi əsas növlərə ayrılır.

İqtisadi artımla bağlı müasir nəzəriyyələr infrastrukturun iqtisadiyyata həm birbaşa, həm də dolay yolla təsir göstərdiyini vurğulayır. Birbaşa təsirlər istehsal məsrəflərinin azalması və məhsuldarlığın yüksəlməsi ilə bağlıdır. Məsələn, keyfiyyətli yol şəbəkəsi nəqliyyat xərclərini azaldır, etibarlı elektrik təchizatı istehsal proseslərinin fasiləsizliyini təmin edir. Dolay təsirlər isə infrastrukturun digər sektorlara müsbət təsirini, investisiya cəlbediciliyinin artmasını və ümumi iqtisadi iqlimin yaxşılaşmasını əhatə edir.

Empirik araşdırmalar göstərir ki, inkişaf edən iqtisadiyyatlarda infraqurkura yönəldilən investisiyaların iqtisadi artıma təsiri daha güclü olur. Bu, infrastruktur çatışmazlığının aradan qaldırılmasının mənfəətinin yüksək olması ilə izah edilir. Münaqişə sonrası bərpa proseslərində infrastrukturun rolu daha da artır və bu mərhələdə infrastruktur investisiyalarının prioritet əhəmiyyət daşıdığı qeyd edilir. İlk onillikdə infrastrukturun bərpası təkcə iqtisadi baxımdan deyil, həm də ictimai birliyin və sabitliyin təmin edilməsi baxımından vacibdir.

Nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı. Nəqliyyat şəbəkəsi iqtisadi inteqrasiyanın və regional inkişafın əsas təməlidir. Azad olunmuş ərazilərdə nəqliyyat kommunikasiyalarının yaradılması dövlət strategiyasının əsas prioritetlərindən hesab olunur. Bu sahədə bir neçə mühüm layihə icra edilir və əhəmiyyətli nəticələr əldə edilmişdir.

Avtomobil yolları şəbəkəsi. Füzuli-Şuşa, Laçın-Xankəndi, Ağdam-Əsgəran və digər strateji istiqamətlər üzrə müasir avtomobil yollarının tikintisi reallaşdırılır. Füzuli-Şuşa avtomobil yolu (101

**Magistrant, BAAU*

Elmi rəhbər: i.ü.f.d.,dos. V.Y.Nağıyeva

km) 2021-ci ildə istifadəyə verilmiş və regionun əlçatanlığını əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır. Bu magistralın tikintisi zamanı müasir mühəndislik həlləri tətbiq edilmiş və beynəlxalq standartlara riayət olunmuşdur.

Yolların tikintisində dağlıq relyefin xüsusiyyətləri nəzərə alınmış, tunellər və körpülər inşa edilmiş, yol örtüyü üçün yüksək keyfiyyətli materiallardan istifadə edilmişdir. Bu magistral yollar nəinki regional daxili əlaqələri gücləndirir, həm də respublikanın digər rayonları ilə integrasiyanı təmin edir. Yol infrastrukturunun inkişafı nəqliyyat xərclərinin azalmasına, ticarətin canlanmasına və turizm sektorunun aktivləşməsinə şərait yaradır.

Hava nəqliyyatı infrastruktur. Füzuli Beynəlxalq Hava Limanının 2021-ci il sentyabrda fəaliyyətə başlaması regionun nəqliyyat infrastrukturunda əhəmiyyətli irəliləyiş olmuşdur. 3000 metr uzunluğunda uçuş-enmə zolağına malik olan bu hava limanı beynəlxalq tələblərə tam cavab verir və gündəlik 200 sərnişinə xidmət göstərmək texniki imkanına malikdir. Hava limanının fəaliyyəti regionun əlçatanlığını kəskin şəkildə artırmış, həm daxili, həm də potensial beynəlxalq sərnişin axınının təmin edilməsi üçün şərait yaratmışdır.

Laçın rayonunda ikinci hava limanının tikintisi planlaşdırılır ki, bu da regionun müxtəlif hissələrində hava nəqliyyatının inkişafına və mərkəzlərin desentralizasiyasına töhfə verəcək. Hava limanlarının mövcudluğu təcili tibbi yardım, fəvqəladə hallarda reaksiya və biznes səyahətləri üçün əlverişli şərait yaradır.

Dəmir yolu infrastruktur. Horadiz-Ağbənd-Zəngilan-Füzuli dəmir yolu xəttinin (110 km) tikintisi Azərbaycan, İran və Naxçıvan arasında dəmir yolu əlaqəsinin bərpasına və Zəngəzur dəhlizinin formalaşmasına xidmət edir. Bu strateji layihə yalnız regional nəqliyyat dəhlizlərinin yaradılmasında deyil, həm də beynəlxalq ticarət marşrutlarının inkişafında mühüm rol oynayır.

Dəmir yolu nəqliyyatı yük daşımalarda ən iqtisadi səmərəli üsullardan biri hesab olunur və böyük həcmli malların uzun məsafələrə daşınması üçün ideal şərait təqdim edir. Zəngəzur dəhlizinin açılması regional iqtisadi əməkdaşlığın yeni səviyyəyə qaldırılmasına, tranzit potensialın reallaşdırılmasına və beynəlxalq logistika şəbəkələrinə integrasiyaya imkan verəcək.

Enerji infrastruktur. Dayanıqlı və etibarlı enerji təchizatı regionun iqtisadi inkişafının fundamental şərtlərindən biridir. Azad edilmiş ərazilərdə enerji infrastrukturunun yaradılması iki əsas istiqamətdə aparılır: birincisi, elektrik şəbəkəsinin genişləndirilməsi və müasirləşdirilməsi; ikincisi, alternativ enerji mənbələrindən istifadə imkanlarının araşdırılması və tətbiqi.

Qarabağ Regional Elektrik Stansiyası layihəsi uzunmüddətli enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün strateji əhəmiyyət daşıyır. Bu layihənin reallaşdırılması regionun artan enerji tələbatını qarşılamaq və enerji müstəqilliyini təmin etmək məqsədi daşıyır. Elektrik şəbəkəsinin genişləndirilməsi zamanı müasir texnologiyalardan istifadə edilir, enerji itkisinin minimuma endirilməsi üçün innovativ həllər tətbiq olunur.

Bununla yanaşı, regionun günəş və külək enerjisi potensialından istifadə perspektivləri geniş şəkildə araşdırılır. Azad edilmiş ərazilərin günəşlənmə göstəriciləri və külək rejimi alternativ enerji sahəsində investisiyalar üçün əlverişli şərait yaradır. Günəş elektrik stansiyalarının quraşdırılması və külək fermalarının yaradılması həm ekoloji baxımdan təmiz enerji istehsalını təmin edir, həm də regionun enerji müstəqilliyini artırır.

Yaşıl enerji texnologiyalarının tətbiqi beynəlxalq ekoloji standartlara uyğunluğu təmin edir və iqlim dəyişikliyi ilə mübarizəyə töhfə verir. Hibrid enerji sistemlərinin yaradılması - ənənəvi və alternativ mənbələrin birləşdirilməsi - enerji təhlükəsizliyinin yüksək səviyyədə saxlanılmasına imkan verir.

Rəqəmsal infrastruktur və rabitə sistemləri. Müasir dövrün iqtisadi inkişafı rəqəmsal texnologiyaların geniş tətbiqi ilə sıx bağlıdır. Regionda rəqəmsal infrastrukturun yaradılması 21-ci əsr tələblərinə cavab verən inkişaf modelinin vacib komponentidir. Azad edilmiş ərazilərdə 5G texnologiyalarının tətbiqi, fiber-optik kabellərinin çəkilməsi və rəqəmsal xidmətlərin təşkili nəzərdə tutulur.

"Ağıllı şəhər" və "ağıllı kənd" konsepsiyalarının həyata keçirilməsi üçün güclü telekommunikasiya infrastrukturuna zəruridir. Bu konsepsiyalar şəhər və kənd təsərrüfatı idarəetməsində

informasiya texnologiyalarının intensiv istifadəsini, əhaliyə elektron xidmətlərin göstərilməsini, resursların səmərəli istifadəsini və ətraf mühitə nəzarəti nəzərdə tutur.

Yüksək sürətli internet əlaqəsinin təmin edilməsi təhsil, səhiyyə, ticarət və dövlət xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılması üçün əsasdır. Məsafədən təhsil və tibbi konsultasiyaların təşkili, elektron ticarət platformalarının fəaliyyəti, elektron hökumət xidmətlərinin göstərilməsi keyfiyyətli rabitə infrastrukturunun mövcudluğu ilə mümkündür.

Kibertəhlükəsizliyin təmin edilməsi rəqəmsal infrastrukturun mühüm aspektidir. İnformasiya təhlükəsizliyi sistemlərinin qurulması, məlumatların qorunması və kiber hücumlara qarşı müdafiə mexanizmlərinin yaradılması rəqəmsal infrastrukturun etibarlılığını təmin edir.

Su təsərrüfatı infrastruktur. Su təsərrüfatı infrastrukturunu kənd təsərrüfatının inkişafı və əhalinin keyfiyyətli içməli su ilə təmin edilməsi üçün həyati əhəmiyyət daşıyır. Azad edilmiş ərazilərdə su infrastrukturunun bərpa və modernləşdirilməsi bir neçə istiqamətdə kompleks şəkildə aparılır.

İçməli su təchizatı sistemlərinin yaradılması prioritet vəzifələrdən biridir. Müasir standartlara cavab verən su təmizləyici qurğuların quraşdırılması, paylanma şəbəkələrinin tikintisi və su keyfiyyətinə nəzarət sistemlərinin yaradılması əhalinin sağlamlığının qorunması üçün fundamental əhəmiyyət daşıyır. Su təchizatı sistemlərində su itkisinin minimuma endirilməsi üçün müasir texnologiyalar tətbiq edilir.

Suvarma sistemlərinin bərpa və modernləşdirilməsi kənd təsərrüfatının inkişafı üçün kritik əhəmiyyət daşıyır. Suqovuşdurma Sututma Kanalının (179 km) bərpa və müasirləşdirilməsi regionda 100 min hektara yaxın ərazinin suvarılmasına imkan verəcək. Bu, kənd təsərrüfatı istehsalının əhəmiyyətli dərəcədə artırılması, əkin sahələrinin genişləndirilməsi və məhsuldarlığın yüksəldilməsi üçün şərait yaradır.

Damcı suvarma və digər su qənaətli texnologiyaların tətbiqi su resurslarından səmərəli istifadəni təmin edir. Bu, xüsusilə su çatışmazlığı probleminin aktuallığını nəzərə alaraq, böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Xudafərin və Qız Qalası su anbarlarının istifadəyə verilməsi həm hidroenergetika, həm də suvarma məqsədləri üçün əhəmiyyətlidir. Su anbarları suvarma mövsümündə su təchizatının tənzimlənməsinə, elektrik enerjisi istehsalına və daşqınların qarşısının alınmasına imkan verir. Beynəlxalq hesablamalara görə, su infrastrukturuna yönəldilən investisiyaların hər vahidi 3-4 dəfə iqtisadi qaytarım yaradır, bu da bu sahəyə investisiyaların yüksək səmərəliliyini göstərir.

Sosial infrastruktur. İşğaldan azad edilmiş bölgələrdə sosial infrastrukturun inkişafı əhalinin həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsi və sosial rifahın təmin edilməsi üçün mühüm şərtlərdən biridir. Bu sahədə aparılan işlər təhsil, səhiyyə, mədəniyyət və idman infrastrukturunu əhatə edir.

Azad edilmiş ərazilərdə müasir standartlara uyğun məktəblər, uşaq bağçaları və peşə təhsili müəssisələrinin tikintisi davam edir. Ağdam şəhərində tikilən məktəb kompleksi 960 şagirdə keyfiyyətli təhsil almaq imkanı yaradır. Bu məktəblər müasir texnologiyalarla təchiz edilir, rəqəmsal təhsil platformalarının tətbiqi üçün şərait yaradılır.

Məktəb binalarının layihələndirilməsində müasir pedaqoji tələblər nəzərə alınır: geniş dərslər otaqları, laboratoriyalar, kitabxanalar, idman zalları və digər köməkçi otaqlar təmin edilir. Uşaq bağçalarının tikintisi körpələrin erkən inkişafı üçün əlverişli mühitin yaradılmasına xidmət edir.

Səhiyyə infrastrukturunun inkişafı əhalinin sağlamlığının qorunması və tibbi xidmətlərin əlçatanlığının təmin edilməsi üçün həyati əhəmiyyət daşıyır. Rayon mərkəzlərində xəstəxanaların, yaşayış məntəqələrində feldşer-mama məntəqələrinin tikintisi planlaşdırılır və həyata keçirilir.

Tibb müəssisələri müasir tibbi avadanlıqlarla təchiz edilir, teletibb xidmətlərinin göstərilməsi üçün texniki imkan yaradılır. Bu, xüsusilə ucqar yaşayış məntəqələrində yaşayan əhali üçün mühümdür və tibbi xidmətlərin əlçatanlığını əhəmiyyətli dərəcədə artırır.

Mədəniyyət evlərinin, kitabxanaların, muzeylərin və idman komplekslərinin tikintisi əhalinin mədəni və idman ehtiyaclarının ödənilməsi üçün şərait yaradır. Bu obyektlər ictimai həyatın canlanmasına, mədəni tədbirlərin keçirilməsinə və idman hərəkətinin inkişafına töhfə verir.

Regionun zəngin tarixi-mədəni irsinin və təbiət gözəlliklərinin turizm potensialından səmərəli istifadə üçün uyğun infrastrukturun yaradılması prioritet istiqamətlərdən biridir. Şuşa şəhərinin mədəni paytaxt elan edilməsi və burada genişmiqyaslı bərpa işlərinin aparılması turizmin inkişafı üçün əhəmiyyətli addımdır.

Mehmanxanaların, qonaq evlərinin, restoranların və turizm mərkəzlərinin tikintisi regionun turizm cəlbediciliyini artırır. Tarixi abidələrin bərpası, muzeylərin yaradılması və mədəni tədbirlərin təşkili yerli və xarici turistlərin marağını artırır.

Ekoturizm infrastrukturunun inkişafı regionun təbiət potensialından istifadə üçün əlverişli şərait yaradır. Dağlıq relyef, təmiz hava, mineral su mənbələri və unikal təbiət mənzərələri ekoturizmin inkişafı üçün böyük imkanlar təqdim edir. Turizm mərsrutlarının müəyyənəşdirilməsi, yol infrastrukturunun yaradılması və turist xidmətlərinin təşkili bu sahənin inkişafına töhfə verir.

Turizm infrastrukturunun inkişafı məşğulluğun artırılması və yerli iqtisadiyyatın canlanması üçün mühüm potensial yaradır. Beynəlxalq statistikaya görə, turizm sektorunda yaradılan hər bir iş yeri 1,5-2 əlavə dolayı iş yerinin açılmasına səbəb olur. Bu, turizmin multiplikativ təsirini və regional iqtisadiyyat üçün əhəmiyyətini göstərir.

Azad edilmiş ərazilərdə sənaye parklarının və iqtisadi zonaların yaradılması iqtisadi şaxələndirilmə və məşğulluğun təmin edilməsi üçün strateji əhəmiyyət daşıyır. Ağdam Sənaye Parkı layihəsi kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına, investisiyaların cəlb edilməsinə və yeni iş yerlərinin açılmasına xidmət edir.

Sənaye parkları müəssisələr üçün hazır infrastruktur, güzəştli vergi rejimi və inzibati dəstək təqdim edir. Bu, sahibkarlıq fəaliyyətinin başlanması üçün əlverişli şərait yaradır və investisiya mühitini yaxşılaşdırır.

Aqrar-sənaye komplekslərinin yaradılması regionun kənd təsərrüfatı potensialının realizə edilməsinə imkan verir. Kəlbəcər, Laçın, Zəngilan və Qubadlı rayonlarının maldarlıq və arıçılıq potensialı, Ağdam, Ağcabədi və Füzuli rayonlarının əkinçilik və bağçılıq potensialı aqrar-sənaye komplekslərinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır.

Emal müəssisələrinin yaradılması kənd təsərrüfatı məhsullarının dəyərinin artırılmasına və ixrac potensialının genişləndirilməsinə imkan verir. Konservləşdirmə, dondurma, qurutma və digər emal texnologiyalarının tətbiqi məhsulların saxlanma müddətini artırır və istehlakçı bazarını genişləndirir.

Ekoloji davamlılıq və yaşıllıq infrastruktur. İnfrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsində ekoloji prinsiplərə riayət olunması müasir inkişaf konsepsiyasının ayrılmaz hissəsidir. Yaşıl enerji texnologiyalarının tətbiqi, enerjiyə qənaətlı materialların istifadəsi və təbiətin qorunması gələcək nəsillər üçün əlverişli ətraf mühitin saxlanılmasına xidmət edir.

Torpaqların minalardan təmizlənməsi təhlükəsizlik və ekoloji baxımdan fundamental əhəmiyyət daşıyır. Bu sahədə aparılan işlər torpaqların təkrar kənd təsərrüfatı dövriyyəsinə qaytarılmasına və əhalinin təhlükəsiz yaşayış şəraitinin təmin edilməsinə imkan verir.

Meşələrin bərpası ekoloji tarazlığın saxlanılması üçün vacibdir. Ağacəkmə kampaniyalarının keçirilməsi, meşə fondunun artırılması və meşə təsərrüfatının inkişafı havanın təmizlənməsinə, torpaq eroziyasının qarşısının alınmasına və biologik müxtəlifliyin qorunmasına töhfə verir.

Çayların və su hövzələrinin ekoloji vəziyyətinin yaxşılaşdırılması su ehtiyatlarının qorunması və su ekosisteminin bərpası üçün əhəmiyyətlidir. Çirkənlənmiş suların təmizlənməsi, çay yataqlarının təmizlənməsi və su keyfiyyətinə monitorinqin aparılması tədbirləri həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikası BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə sadıq qalaraq, azad edilmiş ərazilərdə ekoloji cəhətdən davamlı infrastruktur yaradır. İqlim dəyişikliyinə adaptasiya tədbirlərinin planlaşdırılması və karbon emissiyalarının azaldılması istiqamətində işlər aparılır.

İnfrastruktur layihələrinin maliyyələşdirilməsində beynəlxalq maliyyə təşkilatları və xarici şirkətlərlə əməkdaşlıq mühüm rol oynayır. Türkiyə Respublikası ilə strateji əməkdaşlıq çərçivəsində bir sıra infrastruktur layihələri birgə həyata keçirilir. Bu əməkdaşlıq texnologiya transferi, təcrübə mübadiləsi və birgə investisiya layihələrini əhatə edir.

Dünya Bankı, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı və digər beynəlxalq maliyyə qurumları regionun bərpasında iştirak edir. Bu təşkilatlar texniki yardım, maliyyə dəstəyi və məsləhət xidmətləri təqdim edirlər.

İnvestisiya mühitinin yaxşılaşdırılması, vergi güzəştlərinin təqdim edilməsi və inzibati prosedurların sadələşdirilməsi xarici kapitalın cəlb edilməsi üçün əlverişli şərait yaradır. Şəffaf və proqnozlaşdırılan investisiya mühiti investor inamını artırır və uzunmüddətli investisiyaların cəlb edilməsinə kömək edir.

Dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığı (DÖT) modelinin tətbiqi infrastruktur layihələrinin səmərəli maliyyələşdirilməsi və idarə edilməsi üçün perspektivli mexanizmdir. Bu model dövlət resursları və özəl sektorun səmərəliliyini birləşdirərək, layihələrin daha keyfiyyətli və iqtisadi cəhətdən səmərəli həyata keçirilməsinə imkan verir.

İnfrastruktur layihələrinin uğurla həyata keçirilməsi və idarə edilməsi yüksək ixtisaslı kadrların mövcudluğundan asılıdır. Mühəndis, texnik və idarəetmə kadrlarının hazırlanması üçün təhsil proqramlarının təşkili, peşə hazırlığı kurslarının keçirilməsi və beynəlxalq təcrübə mübadiləsinin təşkili vacibdir.

Ali təhsil müəssisələrində ixtisaslaşmış kafedraların yaradılması, tədris proqramlarının müasir tələblərə uyğunlaşdırılması və praktiki təlimin gücləndirilməsi kadr hazırlığının keyfiyyətinin artırılmasına xidmət edir.

Innovasiya və tədqiqat fəaliyyətinin dəstəklənməsi infrastruktur sahəsində texnoloji inkişafın sürətləndirilməsi üçün əhəmiyyətlidir. Tədqiqat mərkəzlərinin yaradılması, pilot layihələrin həyata keçirilməsi və innovativ həllərin tətbiqi infrastruktur sistemlərinin səmərəliliyini artırır.

Rəqəmsal texnologiyaların infrastruktur idarəciliyində tətbiqi - süni intellekt, böyük məlumatların təhlili, İnternet əşyaları - infrastrukturun monitorinqini, proqnozlaşdırılmasını və optimal idarə edilməsini təmin edir.

Nəticə . İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə infrastrukturun inkişafı kompleks, çoxsahəli və uzunmüddətli bir prosesdir. Aparılan təhlil göstərir ki, nəqliyyat kommunikasiyaları, enerji sistemləri, su təsərrüfatı, telekommunikasiya və sosial infrastruktur sahələrində həyata keçirilən layihələr regionun davamlı inkişafı üçün möhkəm bünövrə yaradır.

- Nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı regionun əlçatanlığını əhəmiyyətli dərəcədə artırır və iqtisadi integrasiyaya güclü töhfə verir. Avtomobil yolları, hava limanları və dəmir yolu əlaqələrinin yaradılması regional və beynəlxalq əlaqələrin gücləndirilməsinə xidmət edir.
- Enerji və rabitə infrastrukturunun modernləşdirilməsi rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı, innovativ texnologiyaların tətbiqi və iqtisadi rəqabətqabiliyyətinin artırılması üçün əlverişli şərait yaradır.
- Su təsərrüfatı infrastrukturunun bərpası və müasirləşdirilməsi kənd təsərrüfatının inkişaf potensialını əhəmiyyətli dərəcədə artırır, ərzaq təhlükəsizliyinə töhfə verir və əhalinin su ilə təminatını yaxşılaşdırır.
- Sosial infrastrukturun inkişafı əhalinin həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, təhsil və səhiyyə xidmətlərinin keyfiyyətinin artırılmasına və sosial rifahın təmin edilməsinə xidmət edir.
- Ekoloji prinsiplərə əməl edilməsi uzunmüddətli davamlılıqı təmin edir və gələcək nəsillər üçün sağlam ətraf mühitin saxlanılmasına kömək edir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə müasir infrastrukturun yaradılması Azərbaycanın uzunmüddətli iqtisadi inkişaf strategiyasının həyata keçirilməsi, regionun transformasiyası və əhalinin rifahının yüksəldilməsi üçün həlledici əhəmiyyət daşıyır. Bu proses yalnız fiziki infrastrukturun tikintisi ilə məhdudlaşmır - eyni zamanda sosial kapitalın formalaşdırılması, insan kapitalına investisiya və davamlı inkişaf prinsiplərinin təsdiq edilməsi deməkdir.

Gələcək onilliklər ərzində bu ərazilərin Azərbaycanın iqtisadi və mədəni həyatına tam integrasiyası, müasir infrastruktur sistemlərinin səmərəli fəaliyyəti və regionun davamlı inkişafı məqsədlərinin reallaşdırılması gözlənilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aschauer, D.A. Is public expenditure productive? // Journal of Monetary Economics, 1989, vol. 23, no. 2, pp. 177-200.
2. Barro, R.J. Government spending in a simple model of endogenous growth // Journal of Political Economy, 1990, vol. 98, no. 5, pp. 103-125.
3. Calderón, C., Servén, L. Infrastructure in Latin America. World Bank Policy Research Working Paper, 2010, No. 5317, pp. 1-78.
4. Collier, P., Hoeffler, A. Aid, policy and growth in post-conflict societies // European Economic Review, 2004, vol. 48, no. 5, pp. 1125-1145.
5. Həsənov, R. Azad edilmiş ərazilərdə yaşıl enerji potensialı və ekoloji davamlılıq // Azərbaycan Aqrar Elmi, 2023, cild 1, № 2, s. 45-52.
6. Məmmədov, İ., Əliyev, S. Rəqəmsal transformasiya və regional inkişaf: Azərbaycan təcrübəsi // İqtisadiyyat və İdarəetmə, 2022, cild 18, № 3, s. 112-125.
7. World Bank. Beyond the Gap: How Countries Can Afford the Infrastructure They Need while Protecting the Planet. Washington, DC: World Bank Publications, 2017, 248 p.
- 8.

Xülasə

İlahə Allahverdiyeva

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə infrastrukturun inkişaf perspektivləri

Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsindən sonra işğaldan azad olunan bölgələrdə başlanan bərpa və tikinti prosesləri regional inkişafda yeni dövrün əsasını qoyur. Hazırda həyata keçirilən infrastruktur layihələri iqtisadi canlanma, sosial rifahın yüksəlməsi və davamlı inkişaf məqsədlərinə xidmət edir. Bu araşdırmada azad olunmuş ərazilərdə aparılan infrastruktur işlərinin əsas vektorları, strateji prioritetlər və gələcək imkanlar ətrafı surətdə analiz olunur.

Nəqliyyat kommunikasiyaları, elektrik enerjisi təminatı, su infrastrukturu, telekommunikasiya sistemləri, ictimai xidmətlər və turizm sahələrində müasir tələblərə cavab verən infrastrukturun qurulması regionun iqtisadi və sosial inkişafının fundamental şərtidir. Araşdırmada müasir elmi yanaşmalar və global təcrübə nəzərə alınaraq, infrastruktur investisiyalarının iqtisadiyyata və cəmiyyətə geniş təsiri göstərilir.

Açar sözlər: *infrastruktur quruculuğu, azad edilmiş bölgələr, nəqliyyat şəbəkəsi, enerji sistemləri, iqtisadi dirçəliş, regional transformasiya*

Summary

Ilaha Allahverdiyeva

Infrastructure development prospects in the liberated territories

Following the restoration of Azerbaijan's territorial integrity, the reconstruction and construction processes that began in the liberated regions lay the foundation for a new era in regional development. The infrastructure projects currently being implemented serve the goals of economic revitalization, improved social welfare, and sustainable development. This research provides a comprehensive analysis of the main vectors of infrastructure work carried out in the liberated territories, strategic priorities, and future opportunities.

The establishment of infrastructure meeting modern requirements in transportation communications, electricity supply, water infrastructure, telecommunication systems, public services, and tourism sectors constitutes a fundamental condition for the region's economic and social development. Taking into account modern scientific approaches and global experience, the research demonstrates the broad impact of infrastructure investments on the economy and society.

Keywords: *infrastructure development, liberated territories, transportation network, energy systems, economic recovery, regional transformation*

QARABAĞ TƏCRÜBƏSİ POSTMÜHARİBƏ CƏMİYYƏTLƏRİNDƏ SOSIAL ADAPTASIYA VƏ DAYANIQLI İNKİŞAF KONTEKSTİNDƏ

Kamran ƏLİYEV*

Açar sözlər: *Postkonflikt, reabilitasiya, inkişaf, integrasiya, insan kapitalı*

Giriş

Müasir postmüharibə cəmiyyətlərində sosial adaptasiya və dayanıqlı inkişaf regional inkişafın əsas hərəkətverici amillərindən biri kimi çıxış edir. Qarabağ bölgəsi Azərbaycanın sosial-iqtisadi və humanitar prioritetlərinə görə strateji əhəmiyyətə malik məkan hesab olunur. 2020-ci ildə ərazilərin azad edilməsi və bölgənin reinteqrasiyası nəticəsində sosial, iqtisadi və ekoloji bərpa prosesləri yeni imkanlar yaratmışdır. Bu kontekstdə əsas məqsəd Qarabağ təcrübəsi əsasında postmüharibə cəmiyyətlərində sosial adaptasiya və dayanıqlı inkişafın qarşılıqlı təsirini təhlil etmək, həmçinin reinteqrasiya prosesinin effektivliyini artırmaq üçün prioritet inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirməkdir. Əhalinin sosial reabilitasiyası, yerli icmaların adaptasiyası, təhsil və məşğulluq proqramlarının təşkili, həmçinin sosial xidmətlərin bərpası bölgədə sosial dayanıqlığın formalaşmasına töhfə verir. Dövlət siyasətinin və beynəlxalq əməkdaşlığın dəstəyi, həmçinin yerli icmaların iştirak etdiyi sosial layihələr Qarabağda dayanıqlı inkişaf modelinin tətbiqini gücləndirir. Qarabağ həm postmüharibə sosial adaptasiya proseslərinin, həm də dayanıqlı inkişaf strategiyalarının elmi baxımdan öyrənilməsi üçün mühüm empirik baza təqdim edir.

1. Postmüharibə cəmiyyətlərində sosial adaptasiyanın nəzəri əsasları və Qarabağ konteksti

Sosial adaptasiya anlayışı sosiologiya, sosial psixologiya və sosial siyasət elmlərinin kəsişməsində formalaşan kompleks kateqoriyadır və fərd ilə cəmiyyətin qarşılıqlı təsir mexanizmini izah edən mühüm nəzəri əsaslardan biri hesab olunur. Sosioloji baxımdan adaptasiya fərdlərin və icmaların dəyişmiş sosial-iqtisadi mühitə uyğunlaşma, sosial rolları yenidən mənimsəmə və mövcud struktur daxilində funksional tarazlığı qoruma prosesi kimi qiymətləndirilir. Talkott Parsons və Robert Mertonun funksionalist yanaşmaları postmüharibə cəmiyyətlərində sosial adaptasiyanın elmi izahı üçün mühüm nəzəri çərçivə təqdim edir. Parsons cəmiyyəti bir sistem kimi dəyərləndirərək adaptasiyanı onun əsas funksiyalarından biri hesab edir. Bu funksiya fərdlərin sosial struktur daxilində resurslara uyğunlaşmasını və sosial sabitliyin qorunmasını təmin edir. Onun nəzəri modelində insan davranışı sosial rollar, kommunikasiya və dəyərlər vasitəsilə harmonik bir sistemdə formalaşır. Merton isə bu konsepsiyayı inkişaf etdirərək fərdlərin sosial məqsədlərə münasibətdə müxtəlif adaptiv mövqelər tutduğunu uyğunlaşma, yaradıcılıq, geri çəkilmə və üsyan kimi davranış formaları ilə izah edir. Bu yanaşma sosial davranışın həm struktur, həm də fərdi səviyyədə dəyişən mühitə cavab kimi formalaşdığını göstərir [3, s. 451]. Qarabağ kontekstində bu nəzəri əsaslar müharibədən sonrakı dövrdə fərdlərin və icmaların sosial sistemə yenidən inteqrasiyasını, kollektiv dəyərlərin bərpasını və yeni sosial rolların formalaşmasını anlamağa imkan verir. Parsons və Mertonun funksionalist nəzəriyyələri Qarabağda sosial adaptasiyanın həm institusional bərpa, həm də fərdi uyğunlaşma səviyyəsində baş verən çoxşaxəli proseslərini izah edən mühüm nəzəri baza kimi çıxış edir.

Durkheimin sosial inteqrasiya nəzəriyyəsi postmüharibə cəmiyyətlərində sosial adaptasiyanın əsas dinamikasını izah etməyə imkan verir. O, cəmiyyəti yalnız strukturlar toplusu kimi deyil, həm də fərdlərin kollektiv dəyərlər və sosial normalar vasitəsilə bağlandığı sistem kimi görür. Durkheimə görə, icmalar arasında qarşılıqlı anlayış və birgə fəaliyyət müasir cəmiyyətin əsas dayəğıdır. Müharibə sonrası bölgələrdə, məsələn, Qarabağda fərdlərin və icmaların sosial bağlarının itməsi, etimadın zəifləməsi və normativ sistemin korlanması “anomiya”ya yol açır, bu isə adaptasiya

**doktorant, Bakı Dövlət Universiteti
e-mail: kamran.mazahiroghlu.aliyev@gmail.com*

prosesinin həssas nöqtəsidir. Belə şəraitdə adaptasiya sadəcə fərdin yeni sosial-iqtisadi şərtlərə uyğunlaşması deyil, həm də kollektiv dəyərlərin və sosial normativin bərpası deməkdir. Durkheimin vurğuladığı kimi, sosial faktlar, yəni institutlar, ənənələr və normativ qaydalar obyektiv gerçəklik kimi mövcud olur və fərdin davranışını istiqamətləndirir [5, s. 967]. Postmüharibə reallıqlarında bu nəzəri yanaşma adaptasiyanın həm struktur, həm də psixososial səviyyəsində baş verdiyini göstərir. Fərdlər yalnız iqtisadi olaraq deyil, həm də mədəni və sosial bağlar vasitəsilə yenidən integrasiya olunur.

Anthony Giddensin strukturlaşma nəzəriyyəsi postmüharibə cəmiyyətlərində sosial adaptasiyanın dinamik və qarşılıqlı təsirli təbiətini izah edən mühüm nəzəri çərçivədir. Giddensə görə, sosial struktur və insan agentliyi bir-birindən asılıdır. Struktur fərdlərin davranışını formalaşdırmaqla yanaşı, fərdlərin fəaliyyəti vasitəsilə də yenidən istehsal olunur. Qarabağ kimi postmüharibə regionlarında adaptasiya prosesi yalnız institusional səviyyədə həyata keçirilən bərpa tədbirləri ilə məhdudlaşmır. Fərdlərin, icmaların və yerli təşəbbüslərin sosial münasibətləri yenidən qurmaq istiqamətindəki fəaliyyəti də strukturun formalaşmasına töhfə verir. Giddens sosial dəyişməni sabit strukturların passiv transformasiyası kimi deyil, gündəlik qarşılıqlı əlaqələrdə təkrarlanan və mənalandırılan praktikalar vasitəsilə baş verən proses kimi dəyərləndirir. Qarabağda sosial adaptasiya həm dövlət və institusional səviyyədə, həm də icma və fərdi səviyyədə baş verən bir strukturlaşma kimi çıxış edir [9, s.112]. Giddensin nəzəriyyəsi postmüharibə şəraitində adaptasiyanın yalnız sosial sabitliyin bərpası deyil, həm də yeni sosial münasibətlər sisteminin qurulması baxımından aktiv və qarşılıqlı bir proses olduğunu göstərir.

Postmüharibə cəmiyyətlərində sosial strukturların transformasiyası dərin sistem dəyişiklikləri ilə müşayiət olunur və bu dəyişikliklər cəmiyyətin sabitliyinin, sosial integrasiyanın və kollektiv kimliyin yenidən formalaşması baxımından həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində yaranan miqyaslı insan faciəsi Azərbaycan cəmiyyətinin sosial strukturlarını dərin şəkildə sarsıtmışdır. Təxminən 700 min nəfərin məcburi köçkünə çevrilməsi və minlərlə ailənin parçalanması nəticəsində sosial bağlar zəifləmiş, kollektiv yaddaşda travmatik təcrübələr formalaşmışdır. İşğal nəticəsində 946 yaşayış məntəqəsinin və yüz minlərlə yaşayış binasının məhv edilməsi təkcə maddi deyil, həm də sosial kapitalın itirilməsinə səbəb olmuşdur [10, s. 244]. Bu proses, bir tərəfdən, ailə və icma münasibətlərində dayanıqlığı sarsıdaraq sosial parçalanmanı dərinləşdirmiş, digər tərəfdən isə yeni şəraitdə həmrəylik və qarşılıqlı dəstək mexanizmlərinin formalaşmasını stimullaşdırmışdır. Qarabağ müharibəsinin sosial nəticələri postmüharibə mərhələsində sosial adaptasiya proseslərinin əsas kontekstini təşkil edir və cəmiyyətin sosial integrasiya potensialının yenidən qurulmasını zəruri etmişdir.

Müharibə nəticəsində ailə institutunun parçalanması, məcburi miqrasiya və demoqrafik uyğunsuzluq kimi amillər sosial reproduksiya mexanizmlərini zəiflədir, lakin eyni zamanda ailə münasibətlərinin sosial dəstək və adaptasiya mənbəyinə çevrilməsinə şərait yaradır. Təhsil sistemi isə postmüharibə şəraitində yeni sosial reallıqlara uyğun dəyərlərin tolerantlıq və vətəndaş məsuliyyətinin formalaşdırılması üçün strateji sosial institut rolunu oynayır. Əmək bazarında iqtisadi fəallığın bərpası və yeni məşğulluq imkanlarının yaradılması sosial adaptasiyanın iqtisadi dayaqlarını təmin edir, çünki fərdlərin iqtisadi müstəqilliyi sosial sabilliyin əsas şərtlərindən biridir. İdarəetmə institutlarında isə şəffaflıq, ictimai iştirakçılıq və sosial ədalət prinsiplərinin gücləndirilməsi ictimai etimadın yenidən qurulmasında əsas faktorlardandır. Sosial kapitalın bərpası, yəni qarşılıqlı etimad, əməkdaşlıq və sosial şəbəkələrin yenidən formalaşdırılması adaptasiya prosesinin mərkəzində dayanır. Etimadın artması və icmalararası münasibətlərin normallaşması kollektiv fəaliyyətin genişlənməsinə, sosial həmrəyliyin güclənməsinə və sosial bərpa proseslərinin dayanıqlığına töhfə verir. Postmüharibə cəmiyyətlərində sosial strukturların transformasiyası təkcə institusional səviyyədə deyil, həm də sosial kapitalın keyfiyyət göstəriciləri vasitəsilə adaptasiya prosesinin əsas təkanverici qüvvəsinə çevrilir.

Sosial adaptasiya postmüharibə dövründə iki əsas səviyyədə – institusional və fərdi-psixoloji ölçülərdə təzahür edir və bu iki səviyyə bir-birini tamamlayan qarşılıqlı təsir sistemini formalaşdırır. İnstitusional səviyyədə adaptasiya dövlət siyasətləri, sosial proqramlar və hüquqi mexanizmlər

vasitəsilə həyata keçirilir. Burada əsas məqsəd sosial ədalətin bərpası, əhalinin rifahının təmin edilməsi və reinteqrasiya prosesinin idarə olunmasıdır. Sosial müdafiə sistemlərinin gücləndirilməsi, reabilitasiya və məşğulluq proqramlarının icrası, sosial mənzillərin və infrastrukturun bərpası kimi tədbirlər fərdlərin cəmiyyətə yenidən inteqrasiyasına struktur baza yaradır. Fərdi-psixoloji səviyyədə adaptasiya müharibə və məcburi köç təcrübəsinin doğurduğu travmaların aradan qaldırılması, sosial reabilitasiya və identiklik bərpası ilə əlaqədardır. Bu mərhələdə psixoloji dayanıqlılıq, mənəvi dəyərlərin yenidən mənimsənilməsi və sosial münasibətlərə inamın bərpası fərdi səviyyədə uyğunlaşmanın əsas elementlərinə çevrilir. Makro səviyyədə dövlətin tətbiq etdiyi siyasət və proqramlar sosial mühitin sabitliyini təmin edirsə, mikro səviyyədə fərdin emosional və mədəni inteqrasiyası bu siyasətlərin real uğur göstəricisinə çevrilir. Sosial adaptasiya yalnız iqtisadi sabitliklə məhdudlaşmır, o, həm də psixoloji dayanıqlılıq, mədəni kimliyin qorunması və sosial harmoniyanın bərpası kimi dərin insani ölçülərə əsaslanan çoxsəviyyəli prosesdir.

Qarabağ bölgəsində postmüharibə dövrü Azərbaycanın sosial-iqtisadi siyasətində yeni mərhələ kimi dəyərləndirilir və bu mərhələnin əsas istiqaməti ərazilərin reinteqrasiyası ilə paralel şəkildə sosial adaptasiya mexanizmlərinin qurulmasıdır. Müharibə nəticəsində uzun illər ərzində məcburi köçkün vəziyyətində yaşamış əhalinin öz doğma torpaqlarına təhlükəsiz və mərhələli məskunlaşdırılması, sosial infrastrukturun, yaşayış binalarının, məktəblərin, səhiyyə müəssisələrinin, nəqliyyat və enerji şəbəkələrinin bərpası bu prosesin ilkin institusional bazasını formalaşdırır. Dövlətin həyata keçirdiyi “Böyük Qayıdış” Proqramı bu baxımdan sosial adaptasiyanın kompleks və multidissiplinar modelidir. Burada məqsəd təkcə fiziki bərpa deyil, həm də sosial-iqtisadi və mədəni reinteqrasiyanın sistemli şəkildə təmin olunmasıdır. Proqram çərçivəsində icra olunan icma əsaslı layihələr, kiçik bizneslərin təşviqi, peşə təlimlərinin təşkili, sosial xidmət mərkəzlərinin yaradılması yerli icmaların sosial kapitalının bərpasına və özünütəşkil qabiliyyətinin inkişafına yönəlib. “Ağıllı kənd” və “yaşıl enerji” kimi konsepsiyalar sosial rifahın davamlılığını təmin edən yeni sosial-iqtisadi model kimi çıxış edir. Bu siyasətlərin iqtisadi təsiri yeni məşğulluq imkanlarının yaranması, yerli istehsalın canlanması və regionun iqtisadi dövriyyəyə inteqrasiyası ilə özünü göstərsə, sosial təsiri fərdlərin mənəvi və sosial kimliyinin bərpası, icmalararası münasibətlərin normallaşması və kollektiv yaddaşın yenidən formalaşması ilə ölçülür. Qarabağda reinteqrasiya siyasəti sadəcə infrastrukturun yenilənməsi deyil, həm də sosial ədalət, sosial həmrəylik və mədəni inteqrasiya prinsipləri üzərində qurulan adaptasiya prosesinin institusional təcəssümü kimi çıxış edir.

Sosial adaptasiya prosesində yerli icmaların, QHT-lərin və beynəlxalq təşkilatların iştirakı bərpa və reinteqrasiya mərhələsinin sosial dayanıqlılığını təmin edən mühüm amillərdəndir. Yerli icmaların təşəbbüsləri sosial həmrəyliyin formalaşmasına, qarşılıqlı etimadın bərpasına və kollektiv məsuliyyətin güclənməsinə şərait yaradır. Xüsusilə icma əsaslı layihələr, könüllülük təşəbbüsləri və sosial dialoq platformaları fərdlərin sosial həyata inteqrasiyasını və post-travmatik uyğunlaşmasını asanlaşdırır. Qeyri-hökumət təşkilatları isə sosial xidmətlərin göstərilməsi, psixososial reabilitasiya proqramlarının həyata keçirilməsi və icma resurslarının səfərbərliyi baxımından körpü rolunu oynayır. Beynəlxalq təşkilatların dəstəyi bu təşəbbüslərə əlavə institusional resurs və təcrübə gətirməklə sosial adaptasiyanın keyfiyyətini yüksəldir. Nəticədə müxtəlif faktorların birgə fəaliyyəti yalnız sosial bərpanı deyil, həm də dayanıqlı inkişaf və vətəndaş cəmiyyətinin möhkəmlənməsi istiqamətində kompleks sosial həmrəylik modelinin formalaşmasına töhfə verir.

Sosial adaptasiya ilə dayanıqlı inkişaf arasındakı qarşılıqlı asılılıq postmüharibə cəmiyyətlərinin bərpasında strateji əhəmiyyət kəsb edir. Qarabağ kontekstində bu əlaqə əhalinin məcburi köçkünlükdən sonra qayıdışı, ekoloji bərpa tədbirləri və “ağıllı kənd” təşəbbüsləri vasitəsilə konkret praktik təzahürlər tapır. Sosial uyğunlaşma prosesinin ekoloji və iqtisadi modernizasiya ilə paralel aparılması adaptasiyanın davamlılığını təmin edir, çünki fərdlərin və icmaların yeni sosial-iqtisadi reallıqlara inteqrasiyası yalnız sosial mühitin deyil, həm də təbii və texnoloji ekosistemin yenilənməsi ilə tamamlanır. Prezident İlham Əliyevin “Mən azad olunmuş Qarabağı və Şərqi Zəngəzuru Yaşıl Enerji Zonası elan etmişəm. Azad olunmuş ərazilərin təsdiqlənmiş potensialı 7200 meqavat günəş və 2000 meqavat külək enerjisi təşkil edir” fikri bu yanaşmanın dövlət siyasətindəki əksini göstərir [8, s. 3]. “Yaşıl iqtisadiyyat” və dayanıqlı infrastruktur layihələri sosial rifahı

artırmaqla yanaşı, icmaların uzunmüddətli stabilliyini və ekoloji məsuliyyətini də gücləndirir. Qarabağda sosial adaptasiya prosesi təkcə sosial sistemin bərpası deyil, həm də ekoloji və iqtisadi transformasiyanın qarşılıqlı sintezində formalaşan dayanıqlı inkişaf modelinə çevrilir.

Qarabağ təcrübəsi postmüharibə cəmiyyətlərində sosial adaptasiyanın çoxölçülü və multidissiplinar mahiyyətini əks etdirən unikal bir empirik və nəzəri model kimi çıxış edir. Bu təcrübə göstərir ki, sosial adaptasiya yalnız fərdlərin psixoloji və sosial reabilitasiyası ilə məhdudlaşmır, həm də institusional idarəetmə, iqtisadi dirçəliş və mədəni identikliyin bərpası kimi qarşılıqlı təsir edən prosesləri də əhatə edir. Qarabağda həyata keçirilən “Böyük Qayıdış” proqramı, sosial infrastrukturun yenidən qurulması, icma əsaslı təşəbbüslər və dayanıqlı inkişaf strategiyaları adaptasiyanın funksional, struktur və agentlik səviyyələrində necə integrasiya oluna biləcəyini nümayiş etdirir. Bu model Parsonsun sosial sistemlərdə tarazlıq, Giddensin strukturlaşma və Durkheimin sosial integrasiya nəzəriyyələrinin praktik sintezini təcəssüm etdirərək, postkonflikt cəmiyyətlər üçün universal nəzəri çərçivə formalaşdırır. Qarabağ təcrübəsi sübut edir ki, sosial adaptasiya yalnız bərpa prosesi deyil, həm də yeni sosial reallığın formalaşması, kollektiv identikliyin yenidən qurulması və dayanıqlı sülhün sosial bazasının yaradılması prosesidir. Qarabağ nümunəsi gələcək beynəlxalq tədqiqatlar üçün postmüharibə adaptasiyasının kompleks modelinin inkişafına mühüm nəzəri töhfə verir və sosial sabitliyin təminində integrativ yanaşmanın vacibliyini elmi əsaslarla təsdiqləyir.

2. Qarabağda dayanıqlı inkişafın sosial və iqtisadi parametrləri

Dövlətin “Böyük Qayıdış” strategiyası postmüharibə dövründə Qarabağ bölgəsinin sosial-iqtisadi reabilitasiyası və əhalinin adaptasiyası üçün kompleks, mərhələli və uzunmüddətli yanaşma kimi formalaşmışdır. Bu strategiya təkcə infrastrukturun bərpasını deyil, həm də sosial integrasiyanın, psixoloji sabitliyin və icma həmrəyliyin bərpasını hədəfləyir. Məcburi köçkünlərin geri dönüş prosesi yalnız fiziki məskunlaşdırma deyil, həm də onların yeni sosial-iqtisadi şəraitə uyğunlaşması, məşğulluq imkanlarının genişləndirilməsi və sosial təminat mexanizmlərinin gücləndirilməsi ilə müşayiət olunur. Reintegrasiya proqramları çərçivəsində inşa edilən yaşayış massivləri, təhsil və səhiyyə infrastrukturunu, həmçinin kənd təsərrüfatı və kiçik biznes sahəsində yaradılan təşəbbüslər fərdlərin sosial rifahını artırmaqla yanaşı icmalararası etimadın yenidən formalaşmasına da şərait yaradır. Dövlətin həyata keçirdiyi sosial-iqtisadi tədbirlər, xüsusən də məşğulluq və sosial təminat yönümlü layihələr, köçkünlərin iqtisadi asılılıq səviyyəsini azaldaraq sosial sabitlik və dayanıqlılıq üçün baza formalaşdırır. “Böyük Qayıdış” strategiyası postmüharibə adaptasiyasını sosial kapitalın gücləndirilməsi və icma əsaslı inkişaf modeli kimi təqdim edən kompleks institusional yanaşmanı əks etdirir.

Yaşayış məntəqələrinin bərpası və sosial xidmətlərin yenidən qurulması postmüharibə dövründə sosial sabitliyin və dayanıqlı adaptasiyanın təmin olunmasında əsas struktur dayaqlardan birini təşkil edir. Qarabağ bölgəsində aparılan yenidənqurma prosesi yalnız fiziki məskunlaşmanın bərpası deyil, həm də sosial rifah sisteminin təhsil, səhiyyə və kommunal təminat infrastrukturunun yenidən formalaşdırılması istiqamətində strateji addımların atılması ilə səciyyələnir. Bu infrastruktur komponentləri sosial adaptasiyanın institusional bazasını möhkəmləndirərək əhalinin gündəlik həyat keyfiyyətini və sosial təhlükəsizlik hissini bərpa edir. Təhsil müəssisələrinin fəaliyyətə başlaması yeni nəsillərin sosial-mədəni integrasiyasına və bilik əsaslı adaptasiya mexanizmlərinin formalaşmasına xidmət edir. Səhiyyə sisteminin bərpası, xüsusən də psixososial reabilitasiya və ilkin tibbi yardım xidmətlərinin yaradılması müharibə travmalarının azaldılmasında və fərdi səviyyədə sosial funksionallığın bərpasında mühüm rol oynayır. Kommunal və nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı isə icmalararası əlaqələrin bərpasına, iqtisadi aktivliyin artmasına və yaşayış məntəqələrinin sosial-iqtisadi cəhətdən cazibədar məkana çevrilməsinə şərait yaradır. Bu proseslər birgə şəkildə sosial kapitalın yenidən qurulmasını, əhalinin dövlət institutlarına etimadının möhkəmlənməsini və icmaların özünütəşkil potensialının artmasını təmin edir. İnfrastrukturun bərpası təkcə texniki deyil, həm də sosial sabitliyin və dayanıqlı inkişafın əsas təminat mexanizmi kimi çıxış edir. O, Qarabağda sosial adaptasiyanın uzunmüddətli və sistemli struktur bazasını formalaşdıran strateji element rolunu oynayır.

“Ağıllı kənd” layihələri Qarabağ bölgəsində postmüharibə dövrünün sosial və iqtisadi reabilitasiya strategiyalarının ən mühüm istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir. Bu layihələr yalnız kənd təsərrüfatı və infrastrukturun müasirləşdirilməsini deyil, həm də sosial rifahın, ekoloji tarazlığın və dayanıqlı məşğulluğun yeni modelini formalaşdırır. “Ağıllı kənd” konsepsiyası innovativ idarəetmə, rəqəmsal texnologiyalar və resursların səmərəli istifadəsi prinsiplərinə əsaslanaraq icmaların sosial-iqtisadi həyatına keyfiyyətə yeni məzmun gətirir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən imzalanmış müvafiq sərəncam əsasında həyata keçirilən “Ağıllı kənd” layihələri regionlarda uzun illər davam edən sosial-iqtisadi tarazsızlığın aradan qaldırılmasına, bərabər imkanların yaradılmasına və regional integrasiyanın gücləndirilməsinə xidmət edir [1]. Bu təşəbbüslər çərçivəsində kənd sakinlərinin rəqəmsal iqtisadiyyata, ekoloji təmiz istehsalə və yaşıl enerji mənbələrinə integrasiyası sosial adaptasiyanın dinamik və innovativ formasını yaradır. Kənd təsərrüfatında ağıllı suvarma, bərpa olunan enerji sistemləri və rəqəmsal idarəetmə alətləri sosial rifahın artmasına, resursların ədalətli bölüşdürülməsinə və ətraf mühitin mühafizəsinə töhfə verir. Bu modeldə ekoloji bərpa sosial inkişafın ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilir, çünki təbii mühitin sağlamlaşdırılması icma həyat keyfiyyətinin və uzunmüddətli sosial sabitliyin əsas şərtidir. “Ağıllı kənd”lər həm də dayanıqlı məşğulluq imkanları yaradır. Gənclərin kənd yerlərində iqtisadi fəallığa cəlb olunması, qadınların sosial təşəbbüslərdə iştirakı və kiçik sahibkarlığın inkişafı adaptasiya prosesinin sosial inklüzivliyini gücləndirir. “Ağıllı kənd” layihələri innovasiya, sosial modernləşmə və ekoloji balansın sintezini təmin edən, həm sosial adaptasiyanın, həm də dayanıqlı inkişafın integrasiyasına xidmət edən qabaqcıl model kimi formalaşır.

Qarabağ bölgəsində mədəniyyət obyektlərinin bərpası və yerli ənənələrin dirçəldilməsi postmüharibə dövründə sosial-psixoloji adaptasiyanın ən mühüm komponentlərindən biri kimi çıxış edir. Mədəni reintegrasiya prosesi təkcə tarixi abidələrin və memarlıq irsinin fiziki bərpasını deyil, həm də icmaların kollektiv yaddaşının və mənəvi identikliyin yenidən formalaşmasını təmin edir. Şuşa, Ağdam, Füzuli kimi şəhərlərdə bərpa olunan mədəniyyət mərkəzləri insanların mənəvi bağlarını gücləndirir, itirilmiş mədəni əlaqələrin bərpasına və sosial həmrəyliyin artmasına şərait yaradır. Bu proses sosial kapitalın möhkəmlənməsinə, icmalar arasında qarşılıqlı etimad və mənsubiyyət hissinin güclənməsinə də xidmət edir. Yerli ənənələrin, xalq sənəti, musiqi və milli bayramların yenidən canlandırılması fərdlərin psixoloji sabitliyinə və cəmiyyətin emosional bərpasına müsbət təsir göstərir. Mədəni bərpa yalnız irsin qorunması deyil, həm də sosial adaptasiyanın mənəvi dayanıqlığını təmin edən vacib sosial mexanizm kimi çıxış edir.

Müharibədən təsirlənmiş fərdlərin psixoloji reabilitasiyası və sosial bərpası postmüharibə adaptasiyasının əsas istiqamətlərindən biridir. Bu prosesdə psixoloji dəstək proqramları, reabilitasiya mərkəzlərinin fəaliyyəti və icma əsaslı təşəbbüslər insanların travma sonrası emosional sabitliyinin bərpasında mühüm rol oynayır. Qarabağ bölgəsində dövlətin təşəbbüsü ilə yaradılan sosial reabilitasiya mərkəzləri və psixoloji yardım xidmətləri müharibə iştirakçıları, qayıdan məcburi köçkünlər və zərərçəkmiş ailələr üçün sistemli dəstək mexanizmi formalaşdırır. Qeyri-hökumət təşkilatlarının və beynəlxalq təşkilatların bu prosesdə iştirakı sosial sağlamlığın bərpasını sürətləndirir, fərdlərin cəmiyyətə yenidən integrasiyasına psixoloji və sosial resurslar təmin edir. Dövlət və QHT əməkdaşlığı nəticəsində həyata keçirilən birgə proqramlar fərdi terapiya, sosial yönümlü təlimlər və icma əsaslı fəaliyyətlər vasitəsilə post-travmatik adaptasiyanın kompleks modelini formalaşdırır, sosial həmrəylik və psixoloji dayanıqlığın möhkəmlənməsinə şərait yaradır.

Qarabağ təcrübəsi sosial, iqtisadi və institusional səviyyələrdə formalaşan çoxşaxəli adaptasiya modelini ifadə edir. Regionda həyata keçirilən bərpa və yenidənqurma prosesləri sosial reabilitasiya, iqtisadi dirçəliş və idarəetmə innovasiyalarının integrasiyası nəticəsində unikal sintez yaratmışdır. Bu modeldə sosial sabitliklə iqtisadi dayanıqlılıq qarşılıqlı şəkildə bir-birini tamamlayır. Dövlət, vətəndaş cəmiyyəti və yerli icmalar arasında əməkdaşlıq institusional çevikliyin əsasını təşkil edir. Qarabağ nümunəsi göstərir ki, postmüharibə dövründə sosial adaptasiya yalnız fiziki infrastruktur deyil, həm də ictimai dəyərləri, kollektiv yaddaşı və sosial kapitalı bərpa etməklə mümkün olur. Bu təcrübə digər postmüharibə regionları üçün həm nəzəri, həm də praktik baxımdan mühüm əhəmiyyət daşıyır çünki o, reabilitasiya prosesinin yalnız iqtisadi inkişaf deyil, sosial

inteqrasiya və mədəni dirçəlişlə paralel aparılmasının effektivliyini sübut edir. Qarabağ modeli dayanıqlı sülh, sosial harmoniya və institusional yenilənmə istiqamətində nümunəvi bir inkişaf paradigması kimi dəyərləndirilə bilər.

Nəticə

Aparılan təhlil Qarabağ təcrübəsinin postmüharibə cəmiyyətlərində sosial adaptasiya və dayanıqlı inkişaf arasında fundamental və integrativ sintezi təmsil etməsi ilə bağlı əsas tezi qətiyyətlə təsdiqləyir. Məqalənin birinci hissəsində təqdim olunan nəzəri sınaqlar postmüharibə adaptasiya yalnız iqtisadi bir proses olmayıb, həm institusional səviyyədə Dövlətin "Böyük Qayıdış" strategiyası ilə idarə olunan, həm də fərdi-psixoloji (travma sonrası reabilitasiya) və icma səviyyələrində (sosial kapitalın bərpa) kompleks şəkildə qarşılıqlı əlaqədə olan bir dinamika olduğunu göstərdi. Bu qarşılıqlı əlaqə Qarabağda sosial bərpanın dayanıqlılığının əsasını təşkil edir. Qarabağda tətbiq olunan "Ağıllı Kənd" modelləri, yaşıl iqtisadiyyat təşəbbüsləri və mədəni irsin bərpa üzrə strategiyalar sosial bərpa, ekoloji dayanıqlılıq və Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə nail olunması arasında ayrılmaz, tətbiqi əlaqə yaratmışdır. Xüsusilə, innovativ idarəetmə ilə icma həmrəyliyin birləşməsi dayanıqlı inkişafın təmin edilməsində həlledici rol oynayır. Qarabağ modeli postmüharibə cəmiyyətlərində sosial adaptasiyanın yalnız iqtisadi inkişafdan deyil, həm də multidissiplinar yanaşmadan qidalanan, vahid və integrativ xarakterini sübut edən yeni bir nəzəri çərçivə təmin edir. Qarabağ təcrübəsi digər uzunmüddətli postmüharibə regionları üçün öyrədici, praktik və çoxşaxəli bir modeldir. Gələcək tədqiqatların reinteqrasiya proqramlarının uzunmüddətli sosial kapitalla və icmalararası etimadın keyfiyyətinə olan dərin təsirinə yönəldilməsi tövsiyə olunur. Qarabağ təcrübəsi sübut edir ki, dayanıqlı sülh və inkişafın təməli sosial adaptasiyanın institusional və psixoloji bərpa ilə bircə, sinxron idarə edilməsindən keçir.

ƏDƏBİYYAT

1. “Ağıllı şəhər” (Smart City) və “Ağıllı kənd” (Smart Village) konsepsiyasının hazırlanması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı // 19 aprel 2021-ci ildə qəbul edilmişdir. – Bakı: – 2021.
2. “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı // 16 noyabr 2022-ci ildə qəbul edilmişdir. – Bakı: – 2022.
3. Ahmed M., Alaa A. Structural functional theory and the interpretation of social behavior according to Talcott Parsons and Robert Merton // – Iraq: Al-Adab Journal, University of Baghdad – College of Arts, – 2025. № 153, – p. 451-488.
4. Əliyev E. Məcburi köçkünlükdən Böyük Qayıdışa / E. Əliyev, M. Həsənov – Bakı: Raf Poliqraf 2017, – 2023. – 360 s.
5. George R., Richard B. Émile Durkheim: Exemplar for an Integrated Sociological Paradigm? // Social Forces, – 1981. Volume 59, – Issue 4, – p. 966-995.
6. Həsənov A.Ş. İnteqrasiya problemi fərd-cəmiyyət münasibətləri kontekstində / A. Həsənov – Bakı: Adiloğlu, – 2019. – 168 s.
7. Kərimov, Z.H. Azərbaycan tarixi (Vətən müharibəsi. Böyük qayıdış). Dərs vəsaiti / Z. Kərimov, E. Mirzəyev – Bakı: ADPU, – 2025. – 221 s.
8. Qasımlı V.Ə. Yaşıl iqtisadiyyat / V. Qasımlı, R. Hüseyn, R. Hüseynov [və b.] – Bakı: – 2022, – Azprint. – 280 s.
9. Lamsal M. The Structuration Approach of Anthony Giddens // Himalayan Journal of Sociology and Anthropology, – 2012. Volume 5, p. 111-122.
10. Məmmədov N.R. Qarabağda ermənilərin qanlı cinayətləri: terror, vandalizm, deportasiya, işğal, soyqırımları (1988-2018) / N. Məmmədov – Bakı: ADPU, – 2019. – 418 s.

Xülasə

Kamran Əliyev

Qarabağ təcrübəsi postmüharibə cəmiyyətlərində sosial adaptasiya və dayanıqlı inkişaf kontekstində

Postmüharibə cəmiyyətlərində sosial adaptasiya prosesi mürəkkəb sosial, iqtisadi və psixoloji transformasiyaları əhatə edir, bu da Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə nail olunması üçün əsas maneələrdən biridir. Hərbi münaqişələrdən zərər görmüş cəmiyyətlərdə adaptasiyanın səmərəliliyi yalnız iqtisadi investisiyalarla deyil, həm də institusional və icma səviyyəsindəki bərpa mexanizmlərinin integrasiyası ilə müəyyən edilir. Qarabağ təcrübəsi uzunmüddətli münaqişə və işğaldan sonra reintegrasiya və dayanıqlı bərpa siyasətlərinin sınaqdan keçirildiyi unikal bir model təqdim edir. Məqalənin əsas məqsədi postmüharibə cəmiyyətlərində sosial adaptasiya nəzəriyyələrini (Durkheimin integrasiya, Parsonsun funksionalizm yanaşmaları) Qarabağ kontekstində sınaq, habelə Azərbaycanın reintegrasiya siyasətinin sosial və iqtisadi təsirlərini qiymətləndirməkdən ibarətdir. Tədqiqat multidissiplinar, konseptual-nəzəri təhlil metoduna əsaslanaraq adaptasiyanın çoxşaxəli mahiyyətini araşdırır.

Qarabağ təcrübəsinin sosial adaptasiya prosesinin vahid və kompleks bir sistem kimi idarə olunduğunu ortaya çıxarılması mühümdür. Bu sistemin formalaşmasında dövlətin institusional koordinasiya imkanları, bərpa olunan enerji resurslarının tətbiqi və informasiya texnologiyalarının idarəetməyə integrasiyası əsas rol oynayır. Adaptasiya prosesi institusional (dövlətin “Böyük Qayıdış” strategiyası vasitəsilə infrastrukturun və sosial xidmətlərin təməlinin qoyulması), psixoloji (müharibədən zərər çəkmiş fərdlərin travma sonrası reabilitasiyası və sosial dəstəyi) və icma əsaslı (yerli təşəbbüslər və sosial kapitalın bərpası) ölçülər arasındakı çoxşaxəli və birgə qarşılıqlı əlaqə üzərində qurulub. Sosial integrasiya mexanizmləri eyni zamanda məşğulluq, təhsil və sosial müdafiə sahələrində sinxron fəaliyyət tələb edir, bu da adaptasiya prosesinin sistem xarakterini gücləndirir.

Tətbiqi aspektlərdə Qarabağda tətbiq edilən “Ağıllı Kənd” təşəbbüsləri və “yaşıl iqtisadiyyat” modelləri sosial bərpa, dayanıqlı məşğulluq və ekoloji dayanıqlılıq arasında integrativ sintez yaradaraq Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə xidmət edir. Bu təşəbbüslər regionun sosial-iqtisadi transformasiyasını innovasiya, ekoloji məsuliyyət və resurs effektivliyi prinsipləri üzərində qurur. Həmçinin, mədəni irsin bərpası və yerli ənənələrin dirçəldilməsi kollektiv identikliyin yenidən qurulmasında və sosial-psixoloji uyğunlaşmada mərkəzi rol oynayır. Qarabağ təcrübəsi sosial adaptasiyanın dayanıqlı inkişaf prosesi ilə integrasiyası nəzəriyyəsinə mühüm empirik töhfə verir və digər uzunmüddətli postmüharibə regionları üçün global təhlükəsizlik və sülh quruculuğu kontekstində çoxşaxəli və unikal bir yol xəritəsi kimi böyük praktik əhəmiyyət daşıyır.

Açar sözlər: *Postkonflikt, reabilitasiya, inkişaf, integrasiya, insan kapitalı*

Summary

Kamran Aliyev

The karabakh experience in the context of social adaptation and sustainable development in post-war societies

The process of social adaptation in post-war societies involves complex social, economic and psychological transformations, which is one of the main obstacles to achieving the Sustainable Development Goals. The effectiveness of adaptation in societies damaged by military conflicts is determined not only by economic investments but also by the integration of recovery mechanisms at the institutional and community levels. The Karabakh experience provides a unique model for testing reintegration and sustainable recovery policies after a long-term conflict and occupation. The main goal of the article is to test the theories of social adaptation in post-war societies in the Karabakh context, as well as to assess the social and economic impacts of Azerbaijan's reintegration policy. The multifaceted nature of adaptation based on a multidisciplinary, conceptual-theoretical analysis method.

It is important to note that the Karabakh experience reveals that the social adaptation process is managed as a single and complex system. The institutional coordination capabilities of the state, the application of renewable energy resources and the integration of information technologies into management play a key role in the formation of this system. The adaptation process is built on a multifaceted and collaborative interaction between institutional (laying the foundation of infrastructure and social services through the state's “Great Return” strategy), psychological (post-traumatic rehabilitation and social support of war-affected individuals) and community-based (local initiatives and restoration of social capital) dimensions.

In applied terms, the “Smart Village” initiatives and “green economy” models implemented in Karabakh advance the Sustainable Development Goals by integrating social recovery, sustainable employment, and environmental sustainability. These initiatives build the socio-economic transformation of the region on the principles of innovation, environmental responsibility and resource efficiency. Also, the restoration of cultural heritage and the revival of local traditions play a central role in the reconstruction of collective identity and socio-psychological adaptation. The Karabakh experience makes an important empirical contribution to the theory of integrating social adaptation with the sustainable

development process and is of great practical importance as a multifaceted and unique roadmap in the context of global security and peacebuilding for other long-term post-war regions.

Keywords: *Post-conflict, rehabilitation, development, integration, human capital*

Резюме

Камран Алиев

Опыт карабаха в контексте социальной адаптации и устойчивого развития в послевоенных обществах

Процесс социальной адаптации в послевоенных обществах включает в себя сложные социальные, экономические и психологические трансформации, что является одним из основных препятствий на пути к достижению Целей устойчивого развития. Эффективность адаптации в обществах, пострадавших от военных конфликтов, определяется не только экономическими инвестициями, но и интеграцией механизмов восстановления на институциональном и общественном уровнях. Опыт Карабаха представляет собой уникальную модель для апробации политики реинтеграции и устойчивого восстановления после длительного конфликта и оккупации. Основная цель статьи – проверить теории социальной адаптации в послевоенных обществах (интеграцию Дюркгейма, функционализм Парсонса) в контексте Карабаха, а также оценить социально-экономические последствия политики реинтеграции Азербайджана. В исследовании рассматривается многогранный характер адаптации на основе междисциплинарного концептуально-теоретического анализа. Важно отметить, что опыт Карабаха показывает, что процесс социальной адаптации управляется как единая и сложная система. Возможности государства в области институциональной координации, применение возобновляемых источников энергии и интеграция информационных технологий в управление играют ключевую роль в формировании этой системы. Процесс адаптации строится на многогранном и тесном взаимодействии институциональных (создание инфраструктуры и социальных услуг в рамках государственной стратегии «Великое возвращение»), психологических (посттравматическая реабилитация и социальная поддержка лиц, пострадавших от войны) и общественных (местные инициативы и восстановление социального капитала) аспектов. Механизмы социальной интеграции также требуют синхронных действий в сферах занятости, образования и социальной защиты, что усиливает системный характер процесса адаптации.

В практическом плане, инициативы «Умное село» и модели «зеленой экономики», реализованные в Карабахе, способствуют достижению Целей устойчивого развития, интегрируя социальное восстановление, устойчивую занятость и экологическую устойчивость. Эти инициативы строят социально-экономическую трансформацию региона на принципах инноваций, экологической ответственности и ресурсоэффективности. Кроме того, восстановление культурного наследия и возрождение местных традиций играют центральную роль в восстановлении коллективной идентичности и социально-психологической адаптации. Опыт Карабаха вносит важный эмпирический вклад в теорию интеграции социальной адаптации с процессом устойчивого развития и имеет большое практическое значение как многогранная и уникальная дорожная карта в контексте глобальной безопасности и построения мира для других долгосрочных послевоенных регионов.

Ключевые слова: *Постконфликт, реабилитация, развитие, интеграция, человеческий капитал*

QARABAĞIN TARİX VƏ MƏDƏNİYYƏT ABİDƏLƏRİNƏ QARŞI QEYRİ-İNSANI ƏMƏLLƏR.

Lətifət BEYBUTOVA *

Quba şəhərində “Soyqırımı Memorial Kompleksi”

Açar sözlər: *Alban məbədləri, saxta tarix, erməni təcavüzü, abidələr, məscidlər, karvansaralar*

Giriş:

Tarixçi alimlərimizin də yazdıqları kimi, əzəli Azərbaycan torpağı olan indiki Ermənistan ərazisində çoxlu sayda tarixi-memarlıq abidələri, karvansaralar, imarətlər, məscidlər, qəbiristanlıqlar, məqbərələr, qəbirüstü abidələr və s. mövcud olmuşdur. İrəvan şəhərindəki Xan sarayı, məscidlər, karvansaralar haqqında səyyahların, sənətsünaşların, arxeoloqların, rəssamların əsərlərində geniş məlumatlar verilib. Rəsmi məlumatlara görə, XX əsrin əvvəllərində İrəvan quberniyasının ərazisində 310 məscid mövcud olub. Yüzlilliklərin şahidi və yadigarı olan, təlatümlü qərinələrin sərt sınaqlarından çıxan İrəvan qaləsindəki bütün tarixi abidələr, Toxmax göl qəbiristanlığı, Ağadədə qəbiristanlığı, Aşağı Şorca qəbiristanlığı, VII əsrdə Sisyan rayonu ərazisində tikilmiş Agudi qəbirüstü abidəsi, 1413-cü ildə İrəvan-Eçmiədzin yolunun üstündə inşa edilmiş Əmir Səəd məqbərəsi, 1725-ci ildə İrəvanda inşa olunmuş Rəcəb Paşa məscidi və 150-dən artıq digər məscidlər ermənilər tərəfindən vandalcasına dağıdılaraq məhv edilib[1]. Bu gün Ermənistan ərazisində azərbaycanlılara məxsus yalnız iki tarixi-memarlıq abidəsi qalmışdır. Tarixi Azərbaycan ərazisi olan indiki Ermənistan ərazisində azərbaycanlılara qarşı apardıqları etnik təmizləmə və tarixi abidələrə qarşı həyata keçirilən vandallıq aktları nəticəsində monoetnik erməni dövləti yaranmış, azərbaycanlıların varlığını özündə əks etdirən bütün tarixi-memarlıq abidələri yer üzündən silinmiş, qəbiristanlıqlar dağıdılmışdır. XX əsrin əvvəllərində İrəvan quberniyası ərazisində 310 məscid qeydə alındığı halda, bu gün Ermənistan ərazisində yalnız bir məscid – Göy məscid qismən salamat qalmışdır ki, onu da xarici qonaqlara “fars” məscidi kimi təqdim edirlər[1]. Təqribən min illik tarixi olan Alban dövlətinin mövcud olduğu dövrlərdə Şimali Azərbaycanın bütün bölgələrində, o cümlədən Qarabağda öz spesifik quruluşuna görə tamamilə fərqli alban-xristian dininə aid məbədlər, şərq xristianlığına məxsus memarlığın bütün növləri inkişaf etmişdi. Bütün bu tarixi həqiqətləri inkar edən ermənilər xristianlıq amilindən istifadə edərək bu tipli abidələrin divar yazılarını və bəzi bədii ornamentlərini dəyişdirərək bu abidələri erməniləşdiriblər. Xocavənd, Xocalı, Qubadlı, Laçın, Kəlbəcər rayonları ərazilərində ermənilər 50-dən çox abidənin memarlıq quruluşunu dəyişdiriblər [2.s.32]. Bundan əlavə, işğalçı Ermənistan tərəfindən əzəli torpaqlarımızdakı İslam mədəniyyəti abidələri də tamamilə məhv edilib və ya erməniləşdirilib. Bu abidələrin yazıları dəyişdirilməklə ermənilərə məxsusluğu bəradə müxtəlif dillərdə dezinformasiyalar yayılır və beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılır. Elə bu səbəbdən də Qarabağ və işğal olunmuş ətraf rayonların ərazilərində mövcud olmuş məscidlər tamamilə dağıdılaraq yararsız hala salınıb. Yalnız beynəlxalq təşkilatların təzyiqləri nəticəsində Ağdam Cümə məscidini, Şuşa şəhərindəki Aşağı Gövhərağa, Yuxarı Gövhərağa və Saatlı məscidlərinin divarlarını salamat saxlamaq mümkün olub. Ermənilər qeyri-insani hərəkətlər nümayiş etdirərək, Ağdam Cümə məscidinin içərisində ev heyvanları, o cümlədən donuz saxlamaqla azərbaycanlılara və bütövlükdə müsəlman dünyasına qarşı öz nifrətlərini nümayiş etdirmişlər[2.s.49]. Qarabağın mədəniyyət paytaxtı olan Şuşa şəhərində vaxtiylə tarixi memarlıq abidəsi kimi Azərbaycan dövləti tərəfindən qorunan qala və istehkam divarları, Pənah Xanın iqamətgahı, Şahbulaq sarayı, Əsgəran qalası, böyük şair Vəqifin məqbərəsi, Xanqızı Natavanın ev muzeyi, Mir Möhsün Nəvvabın mülkü, Ü. Hacıbəyovun ev

* Elmi araşdırmalar, ekspozisiya və fond şöbəsinin müdiri

e-mail: qubatovaltift@gmail.com

ORCID: 0009-0000-4867-3480

muzeyinin hazırkı vəziyyətini görmək Erməni işğalçılarının törətdiyi vandalizmin səviyyəsini təsəvvür etmək üçün yetərlidir. Sadəcə Şuşada 8 muzey, 31 kitabxana viran edilmişdir. Qarabağ və ətraf rayonlarda tarixi əhəmiyyət kəsb edən 62 məscid, rayonların ərazisindəki 26 tarix-diyarşünaslıq muzeylərindən on minlərlə qiymətli muzey əşyası və eksponatı talan edilərək Ermənistanı, oradan da başqa ölkələrə aparılmış, 927 kitabxanadan 4.6 milyon kitab və əlyazma əsərin bir qismi yandırılmış bir qismi də Ermənistanı daşınmışdır. [3.s.3] Azərbaycan ordusu işğal altındakı torpaqları daha yeni azad etdiyindən Erməni işğalçılarının ölkənin milli mədəniyyətinə vurduğu ziyanın miqyası, nəticələrini hələ tam dəqiqliyiylə hesablamaq, təsəvvür etmək mümkün deyildir. Prezident cənab İlham Əliyevin təlimatıyla beynəlxalq ekspertlərin də cəlb edildiyi komissiya işğaldan azad edilən bölgələrdə araşdırma və hesablama fəaliyyətlərinə davam edir.

Qarabağ və ətraf rayonlarda baş verən bu vandalizm və talan siyasətindən sadəcə Türk İslam abidələri deyil, ilk insan məskənlərindən olan Tağlar və Azıx mağaraları, tunc dövrünə ait Ağdamdakı Çıraqtəpə yaşayış yeri, kurqanlar, müxtəlif Alban məbədləri də nəsibini almışdır. İşğal dövrü Ermənilərin Azərbaycanın memarlıq abidələriylə bağlı apardığı saxtalaşdırma və mənimsəmə siyasətinin başqa bir istiqaməti də Qafqaz Albanlarına aid olan xristiyan kilsələrini erməniləşdirmək olmuşdur ki, bu haqda əvvəlki yazılarımızdan birində ətraflı məlumat vermişdik. Saxtalaşdırma sadəcə qədim Alban kilsələriylə yekunlaşmamış, yenə Qarabağdakı bəzi qədim tikililərin üzərindəki Türk Müsəlman element və motivləri Erməni yazısı və xaçıyla dəyişdirilmişdir. Ermənistanın hərbi münəvişlər zamanı mədəni sərvətlərin qorunması və bu sərvətlərin qeyri-qanuni dövriyyəsiylə bağlı qəbul edilən beynəlxalq konvensiyaları kobud şəkildə pozduğu, dünyanın gözü önündə insanlıq mədəniyyətinin mühüm mərkəzlərindən biri olan Qarabağda Azərbaycan xalqının mədəni mirasına qarşı da müharibə apardığı açıqdır.

Azərbaycanın tarix-memarlıq abidələrində biri də Cəbrayıl rayonunun ərazisində yerləşən Araz çayının şimal və cənub sahillərini birləşdirən, təxminən səkkiz-doqquz yüz il əvvəl tikildiyi güman edilən Xudafərin körpüsüdür. Xudafərin körpüsü 1027-ci ildə Şəddadi hökmdarı Fəzl ibn Məhəmməd tərəfindən Rəvvadilərlə mübarizə aparmaq üçün inşa olunub. Tarixə şahidlik edən bu körpü qədim və orta əsrlərdə kommunikasiya vasitəsi kimi böyük rol oynayıb, Azərbaycan ellərinin cənubdan Qarabağa gedən köç yolunun əsas qovşağı olub. Unikal memarlıq abidəsi olan körpüdə Azərbaycan memarlıq məktəbinin üslubu izlənilməkdədir. Ağa Məhəmməd şah Qacarın Azərbaycana yürüşü zamanı bir hissəsi uçurulsa da, sonradan bərpa edilmişdir. Təbii qayalar üzərində inşa edilən körpünün bir hissəsi dövrümüzə qədər gəlib çatıb. Artıq bu körpülər Azərbaycan xalqının mənəvi birliyinin simvoluna çevrilmişdir[4.s.6]. Xudafərin körpüsü həmişə xalqımızın qədimlik və birlik rəmzinin təzahürü olaraq öz mənəvi dəyərini qoruyub saxlamışdır. Eyni zamanda Azərbaycan inşaatçılarının müstəsna mühəndislik qabiliyyətinin ən gözəl nümunələrindən sayılır. Cəbrayıl ərazisində nəinki təkcə Xudafərin körpüləri, eyni zamanda Azərbaycan memarlıq sənəti sahəsində bir çox monumental abidələr, qalalar, türbələr, məscidlər və başqaları var. Bu ərazilər Kür-Araz mədəniyyətinin təşəkkül tapdığı və Qədim Şərq mədəniyyətinin Qafqaza təsirində keçid məntəqələrindən, habelə qədim mədəniyyətlərin qovuşduğu mədəniyyətlərdən biridir.

Azərbaycan üçün xüsusi mənəvi əhəmiyyət kəsb edən Cəbrayıl rayonunda yerləşən Xudafərin körpüsü, həmçinin həmin ərazilərdə Azərbaycana məxsus bütün yaşayış məntəqələri 1993-cü ildə Ermənistan silahlı birləşmələri tərəfindən işğal edilmişdir. İşğal nəticəsində infrastruktur tamamilə məhv edilmiş, ərazilərimiz, o cümlədən Azərbaycana məxsus evlər erməni silahlıları tərəfindən talan olunub və darmadağın edilmişdir. Lakin 27 il sonra Qarabağda parlaq qələbələrə imza atan müzəffər ordumuz Cəbrayıl rayonunu və bu dəyərli abidəni özümüzə, əsl sahibinə qaytardı. Beləliklə, 2020-ci il oktyabrın 18-i tariximizə daha bir şanlı gün kimi yazıldı[4.s.6].

Erməni təcavüzkarları işğal olunmuş ərazilərdə Azərbaycanın mədəni irsini təşkil edən mədəniyyət obyektlərini xüsusi qəddarlıqla məhv etmişlər. Ələ keçirdikləri ərazilərdə 12 muzey, 6 rəsm qalereyası olmaqla tarixi əhəmiyyətli 9 sarayı qarət etmiş və yandırmışlar. Nadir tarixi əhəmiyyətli 40 min muzey sərvəti və eksponatı talan olunmuş, 44 məbəd və 9 məscid təhqir edilmişdir. Dağıdılan və yandırılan 927 kitabxanada 4 milyon 6 yüz min kitab eləcə də misilsiz əlyazma nümunələri məhv edilmişdir. [5.s.2,6]

Məlum olduğu kimi, Ermənistan 30 il işğal altında saxladığı Qarabağ bölgəsində bütün infrastrukturunu məhv edib. Artıq işğaldan azad olunmuş ərazilərimizdə geniş quruculuq-abadlıq işləri həyata keçirilməkdədir. Bu layihələrin həyata keçirilməsində bizimlə bərabər dünyanın ən qabaqcıl şirkətləri iştirak edəcəkdir. Ölkəmiz ən böyük iritutumlu layihələrdə iştirak edərək öz geosiyasi nüfuzunu daha da möhkəmləndirir. Burada başlıca yeri iki məqam tutur: birincisi, regionun böyük dövlətləri ilə dostluq əlaqələrini möhkəmləndərək onların ədalətli və tərəfsiz mövqe tutmalarını təmin etmək; ikincisi, Azərbaycanda "güclü dövlət üstəgəl güclü cəmiyyət" formulunda güclü ordu faktorunu geniş olaraq bərqərar etmək. Beynəlxalq enerji layihələrinin və ticarət dövriyyəsinin mərkəzində yerləşən Azərbaycan tarixi İpək Yolunun bərpa edilməsi üçün çox böyük səylər göstərib. [6.s.5] 1994-cü ildə atəşkəsin əldə edilməsindən sonrakı il ərzində işğal altındakı ərazilərdə dağıdılan tarixi-dini, mədəniyyət abidələrin sayı hərbi münaqişə zamanı dağıdılmış abidələrin sayından çoxdur. Təəssüf ki, dünya ictimaiyyəti ermənilərin ölkəmizin təbiətinin başına gətirdiyi bəlalara biganə münasibət göstərir. Onu da qeyd etmək ki, bu gün Azərbaycanda tarixi abidələrimizin qorunması və gələcək nəsillərə çatdırılması sahəsinə böyük işlər aparılır. Artıq torpaqlarımız işğaldan azad edilib və bundan sonra bu ərazilərdə tarix və mədəniyyət abidələrinin bərpası işləri sürətlə davam etdirilir.

Nəticə:

Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində 30 ilə yaxın işğal altında qalmış şəhərlərimiz, kəndlərimiz, qəsəbələrimiz viran edilmiş, mədəni irsimizə böyük zərbə vurulmuş, tarixi-mədəni və dini abidələrimiz, məscidlərimiz dağıdılaraq vandalizmə məruz qalmışdır. Lakin rəşadətli Azərbaycan Ordusunun əsgər və zabitlərinin canı, qanı bahasına 44 günlük Vətən müharibəsindən sonra əzəli tarixi torpaqlarımız hərbi-siyasi yolla işğaldan azad olundu. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə erməni vandalları tərəfindən dağıdılmış dini abidələr bərpa edilir, yenidən qurulur. Artıq illərlə həsrətində olduğumuz bu müqəddəs torpaqlarımıza, dədə-baba yurdumuza Böyük qayıdışın uğurlu yolları açılıb. İşğaldan azad edilmiş bütün Azərbaycan torpaqlarında yeni həyat başlanır. Şanlı Zəfərə aparan hər bir gün Azərbaycan tarixinə qızıl həflərlə yazılır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. “Azərbaycan” cildi. Bakı, 2007
2. Dr. Telman Nüsrətoğlu, Qarabağda Azərbaycan-Türk mədəni irsinə qarşı həyata keçirilən vandalizm.
3. Mədəni-Maarif» jurnalı, 2004, № 5, s.31; «Mədəni-Maarif» jurnalı, 2006, № 11, s.3.
<https://www.ilkxeber.org/news.php?id=46051>
4. Məhəmməd Nərimanoğlu, Azərbaycan.- 2010.-23 iyul.- S. 6.
5. Nahid Məmmədov. Güllələnən abidələr: Cəbrayıl. “Cəmiyyət və din” qəzeti. Bakı, 09 sayılı, 02-08 iyul 2009
6. Nahid Məmmədov İşğal altındakı tarixi-dini abidələrimiz, Bakı– 2015

Xülasə

Lətifət Beybutova

Qarabağın tarix və mədəniyyət abidələrinə qarşı qeyri-insani əməllər.

İki əsrdən artıqdır Azərbaycan xalqına qarşı davam edən erməni təcavüzünün qurbanları təkcə soydaşlarımız deyil, həm də yaşı minillərlə ölçülən tarixi mədəni abidələrimiz, müqəddəs ocaqlarımız və məbədlərimizdir. Bu gün tarixən erməni təcavüzünün qurbanı olmuş dini-mədəni abidələrimizin ümumi sayını müəyyənləşdirmək və onlar barədə tam məlumat toplamaq qeyri mümkündür. Çünki XIX əsrdən etibarən Qarabağa və Qərbi Azərbaycan ərazilərinə köçürülən ermənilər müxtəlif vaxtlarda azərbaycanlıların torpaqlarını, sonra orada yaşayan soydaşlarımızı, daha sonra abidələrimizi təcavüzə məruz qoymuşlar. Erməni millətçilərinin xalqımıza qarşı ardıcıl təcavüz və etnik təmizləmə siyasətinin əsas məqsədi erməni tarixçilərinin və ideoloqlarının uydurduğu “böyük Ermənistan” dövlətini bu ərazilərdə yaratmaqdır: XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan torpaqlarının Rusiya tərəfindən işğal edilməsindən və ermənilərin zaman-zaman Şimali Azərbaycan ərazilərinə köçürülməsindən sonra azərbaycanlıların deportasiyası və soyqırımı faciələri başlanmışdır. Gəlmə ermənilər azərbaycanlılara məxsus ərazilərdə məskunlaşdıqdan sonra onlara məxsus maddi-mədəniyyət nümunələrini məhv etməklə onların izlərini silməyə çalışmış, bu mümkün olmadıqda isə həmin maddi-mədəniyyət nümunələrinin “qədim ermənilərə” aid olmaları barədə saxta tarix yazaraq dünya ictimaiyyətini aldatmağa başlamışlar.

Açar sözlər: *Alban məbədləri, saxta tarix, erməni təcavüzü, abidələr, məscidlər, karvansaralar*

Summary

Latafat Beybutova

Inhumane acts against the historical and cultural monuments of karabakh.

For over two centuries, the victims of Armenian aggression against the Azerbaijani people have not only been our compatriots but also our historical and cultural monuments, sacred sites, and temples, some of which date back thousands of years. Today, it is nearly impossible to determine the total number of religious and cultural monuments that have historically fallen victim to Armenian aggression or to collect complete information about them. Because since the 19th century, Armenians who were resettled in the territories of Karabakh and Western Azerbaijan have, at different times, subjected the lands of Azerbaijanis, then their inhabitants, and later their monuments, to aggression.

The main aim of the consistent policy of aggression and ethnic cleansing carried out by Armenian nationalists against our people has been to establish the so-called "Greater Armenia" — a fictional state fabricated by Armenian historians and ideologists — on these territories. Following the occupation of Azerbaijani lands by Russia in the early 19th century and the subsequent resettlement of Armenians into Northern Azerbaijan, the Azerbaijani people began to suffer deportations and genocides. Once the incoming Armenians settled in territories belonging to Azerbaijanis, they tried to erase their traces by destroying tangible cultural heritage. When this was not possible, they began forging history falsely claiming that these cultural artifacts belonged to ancient Armenians thus attempting to deceive the international community.

Keywords: *Albanian temples, falsified history, Armenian aggression, monuments, mosques, caravanserais*

Резюме

Латафет Бейбутова

Бесчеловечные деяния против памятников истории и культуры карабаха.

На протяжении более двух столетий жертвами армянской агрессии против азербайджанского народа становились не только наши соотечественники, но и наши историко-культурные памятники, святыни и храмы, история которых насчитывает тысячелетия. Сегодня практически невозможно определить общее количество религиозных и культурных памятников, ставших жертвами армянской агрессии, и собрать о них полную информацию. С XIX века армяне, переселённые на территории Карабаха и Западного Азербайджана, в разное время подвергали агрессии земли, население, а затем и памятники азербайджанцев.

Основной целью последовательной политики агрессии и этнических чисток, проводимой армянскими националистами против нашего народа, было создание на этих землях так называемого "Великой Армении" - вымышленного государства, придуманного армянскими историками и идеологами. После оккупации азербайджанских земель Россией в начале XIX века и последующего переселения армян на территорию Северного Азербайджана начались депортации и геноцид азербайджанцев. Поселившись на землях, принадлежащих азербайджанцам, пришлые армяне начали уничтожать материально-культурные памятники, чтобы стереть следы присутствия азербайджанцев. Когда это было невозможно, они фальсифицировали историю, пытаясь убедить мировую общественность в том, что эти памятники принадлежат «древним армянам».

Ключевые слова: *Албанские храмы, фальсифицированная история, армянская агрессия, памятники, мечети, караван-сарай.*

BENEFİSİARIN İNKİŞAFINDA TƏHSİLİN ƏHƏMİYYƏTİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ.

Açar sözlər: *təhsil sosiologiyası, sosiallaşma, sosial integrasiya.*

Tutu EYVAZOV*

Giriş

Dünyada milyardlarla insan və bir o qədər də fərdi həyat anlama formaları var. Halbuki dünyadakı ictimai həyat anlayışı, formaların və mədəniyyətlərin sayı daha azdır. Bununla belə, hamısı istər fərdlərin həyatında, istərsə də cəmiyyətlərdə müxtəlifliyə baxmayaraq bir çox ümumi xüsusiyyətlər var.

Cəmiyyətdəki sosial təşkilatlar cəmiyyətin üzvlərini müxtəlif qruplara bölür nəzarət edir. Bu nəzarətin ifrat formalarında insan bütün şəxsiyyəti ilə cəmiyyətdə iştirak edir. Həyatın bütün mərhələləri və onun çeşidlərini yaşadığı ictimai quruluşla müəyyən olunur. Digər tərəfdən, sosial qurumlar onlara tam itaət edənləri istiqamətləndirir və qoruyur, dəstəkləyirlər (F.Tönniesin icma tipli cəmiyyətləri).

Sosial nəzarətin zəif olduğu cəmiyyətlərdə fərdlər hər tərəfdən nəzarətə götürülür və digər istiqamətlərə buraxılır. Hər kəsə yalnız müəyyən mövzularda və müəyyən nisbətlərdə yaşamağa icazə verilir. Bu halda sosial təsisatların insanları istiqamətləndirməsi və müdafiə etməsi də vacibdir. Bu isə yalnız müəyyən nöqtələrdə olur. Halbuki bir çox sosial qurumlar insan həyatı ilə məşğuldur, ümumiyyətlə insanın bütün həyatı ictimaidir. Qurumlar tərəfindən insan həyatı formalaşır və yönləndirilir. Bununla belə, Durkheimə görə, müasir cəmiyyətlərdə fərdlər qorunur, amma sosial nəzarət və yönləndirmə qabiliyyəti azalmışdır. O, cəmiyyətin sosial institutları vasitəsilə fərdi həyatın formalaşdığını və yönləndirildiyini vurğulayır. Müasir cəmiyyətlərdə isə bu institutlar daha az müdaxilə edir və fərdlər öz problemlərini həll etməkdə daha müstəqil olurlar. Durkheim, təhsil sosiologiyasını, uşaqların və gənclərin sosiallaşmasını və cəmiyyətin ehtiyaclarına uyğun təhsil verilməsinin vacibliyini qeyd edirdi (Durkheim, *Sosial Nəzarət və Sosial Quruluş*).

Durkheim, ictimai həyat, hətta fərdi həyatın din, hüquq, məntiq, əxlaq, ailə və s. kimi sosial hadisələr və institutlar əsasında mövcud olduğunu bildirirdi. Bu baxımdan onun fikirləri müasiri Q.Tarde ilə ziddiyyət təşkil edirdi. Tarde bütün ictimai həyatı fərdi həyatla xüsusilə təqlidlə izah etməyə çalışırdı. Tarde ilə Durkheim ideyaları, sanki, “psixologiya” və “sosiologiya” arasındakı ziddiyyətdir.

Biri sosial hadisəni, digəri fərdi psixologiyanı tamamilə əhatə edir və imtina edir. Bu müzakirələr Türkiyənin elmi həyatında da əks olunmuşdur. Durkheim məktəbinin ideyaları, Ziya Gökalpın, Tarde məktəbinin ideyaları Satı bəy fikirlərində əks olunmuşdur.

Sosial həyatda bütün faktorları bir – birinə real olaraq təsir edə bilirlər. İqtisadi əlaqlərin din və digər sosial qurumlar üzrində təsiri olmaqdadır. Məsələn, hər dində yeni bir iqtisadi və sosial əxlaq yaranır. İnsanların duyğularında, düşüncələrində və vəziyyətə öyrəşməklərində dinin olduqca böyük təsiri vardır. Məsələn Kapitalizm Protestantlığın yetişdirdiyi fərd kapitalist düşüncənin məhsuludur. Dinlər əxlaqi dəyərləri, əxlaqi dəyərlər də sosial və iqtisadi həyatı şərtləndirir.

I HİSSƏ

Müasir cəmiyyətlərdə təhsil müəssisələrinin funksiyaları müxtəlif nəzəri yanaşmalar əsasında fərqli qurumlar tərəfindən izah edilmiş və şərh olunmuşdur. Lakin milli dövlətlərin möhkəmləndiyi XX əsrdən etibarən təhsilin cəmiyyətdə yerini və funksiyasını praktikada ifadə etməyə imkan verən nisbətən aydın və sistemli bir çərçivə formalaşmışdır. Bu baxımdan, təhsil artıq yalnız bilik ötürən

*Sosiologiya üzrə fəlsəfə doktoru, BBU

e-mail: tutu.eyvazova@mail.ru

tel: +994559219782

bir sistem deyil, eyni zamanda sosial, siyasi və iqtisadi sistemlərin mühüm komponenti kimi çıxış edir.

Təhsildən cəmiyyətin əsas gözləntiləri arasında yalnız bilik və bacarıqların ötürülməsi deyil, eyni zamanda sosial ədalətin, bərabərliyin təşviqi, yoxsulluğun və işsizliyin azaldılması kimi sosial-iqtisadi problemlərin həllinə töhfə verməsi də yer almaqdadır. Bu funksiyalar təhsilin sosial inteqrasiya və fərdi inkişafı ilə yanaşı, eyni zamanda sosial müdafiə və sosial kapitalın formalaşdırılması kimi hədəflərlə uzlaşır.

Məhz bu kontekstdə **Təhsil Sosiologiyası** elmi istiqamət olaraq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Təhsil sosiologiyası təhsil institutlarının sosial strukturla qarşılıqlı əlaqəsini, təhsilin sosial mobilizasiya və təbəqələşmədə oynadığı rolu, dəyərlərin ötürülməsini və ictimai nizamın qorunmasını araşdırır.

Təhsildən gözlənilən vacib funksiyalardan biri də **mədəniyyətin və ictimai dəyərlərin qorunması və yeni nəsillərə ötürülməsidir**. Bu da belə bir sualı gündəmə gətirir: **Gələcək nəsillər cəmiyyətin əxlaqi və mədəni dəyərlərini necə və hansı mexanizmlərlə mənimsəyəcək?** Bu kimi sualların cavabları Təhsil Sosiologiyasının tədqiqat obyektidir. Təhsilin əsas funksiyaları üç istiqamətdə cəmlənir:

1. İctimailəşdirmə (sosiallaşdırma) funksiyası;
2. İnteqrasiya funksiyası;
3. İxtisaslaşdırma və peşələşdirmə funksiyası.

İctimailəşdirmə (Sosiallaşdırma) Funksiyası: Təhsil fərdin cəmiyyətə adaptasiyasını və sosial rolları mənimsəməsini təmin edən əsas mexanizmdir. İlk sosiallaşma ailədə başlasa da, məktəb bu prosesin mərkəzində duran institutdur. Burada fərdlər təkcə akademik biliklər deyil, həm də sosial davranış, əməkdaşlıq və məsuliyyət kimi dəyərləri öyrənirlər. Esgin qeyd edir ki, “sosiallaşma insanın daxil olduğu cəmiyyətin norma və dəyərlərini mənimsədiyi, bu dəyərləri həyata keçirməklə cəmiyyətə uyğunlaşma qabiliyyətini qazandığı bir zaman kəsiyidir” [7, s.45]. Məktəbdə sosiallaşma prosesi həm **açıq**, həm də **gizli funksiyalar** vasitəsilə həyata keçirilir.

Açıq Funksiyalar	Gizli Funksiyalar
Bilik və bacarıqların ötürülməsi	Yoldaş seçimi və sosial şəbəkələrə daxilolma
Mədəniyyətin aşılınması	Komanda işi və əməkdaşlıq bacarığı
İctimai nizam və nəzarət	Sosial inteqrasiya və tolerantlıq

“Gizli kurikulum vasitəsilə şagirdlər müəllimlə münasibətlərdən, sinif dinamikalarından və cəzalandırma sistemlərindən öyrənirlər ki, bu da onların intellektual və sosial inkişafına xidmət edir” [4, s.22]. Beləliklə, məktəb yalnız bilik verən deyil, həm də sosial nizamın qorunmasına və şəxsiyyətin formalaşmasına yönəlmiş sosial institutdur.

II HİSSƏ

Sosial İnkişaf və Təhsilin İnteqrasiyaedici Funksiyası: Sosial inteqrasiya müasir cəmiyyətlərin qarşısında duran əsas problemlərdəndir. Sosial və iqtisadi bərabərsizliklər cəmiyyətdə parçalanma yarada bilər. Bu baxımdan, təhsil sisteminin rolu fərqli sosial qrupları ortaq dəyərlər və məqsədlər ətrafında birləşdirməkdir. Émile Durkheim sosial inteqrasiyanın struktur-funksional əsasını təhlil edərək belə qeyd edir: “Əmək bölgüsü sosial inteqrasiyanın zəruri, lakin yetərli olmayan şərtidir. Sosial harmoniya yalnız ortaq dəyərlər və norma sistemi ilə təmin oluna bilər” [5, s.120]. Onun “üzvi həmrəylik” anlayışına görə, sənaye cəmiyyətlərində fərqli funksiyaları yerinə yetirən fərdlər qarşılıqlı asılılıq əsasında inteqrasiya olunur. Təhsil bu inteqrasiyanın mühüm vasitəsidir, çünki “təhsil sistemi uşaqlara sosial normaları və əxlaqi dəyərləri aşılayaraq onların cəmiyyətlə ziddiyyətə düşmədən

sosiallaşmasını təmin edir” [6, s.81]. P.A. Sorokin isə integrasiyanın mədəni aspektinə diqqət çəkərək bildirir: “Sosial integrasiya yalnız maddi elementlərin birliyi ilə təmin olunmur, ortaqların mənəvi və mədəni anlamda bir araya gəlmək daha dərin bir integrasiya yaradır” [10, s.105]. Onun fikrincə, qanun qarşısında formal bərabərlik mədəni uyğunluqla tamamlanmadıqca real integrasiya mümkün deyil [10, s.118].

Beləliklə, Durkheim sosial integrasiyanın struktur və sosial və əsaslarını, Sorokin isə mənəvi-mədəni ölçüsünü önə çəkir. Təhsil bu iki yanaşmanı birləşdirərək həm sosial və ötürmə, həm də mədəni sintez funksiyasını yerinə yetirir. Lakin çoxmədəniyyətli cəmiyyətlərdə bu proses bəzən dominant mədəniyyətin üstünlüyü ilə nəticələnə və bərabərsizlikləri dərinləşdirə bilər.

III HİSSƏ

Təhsilin İxtisaslaşdırma və Peşələşdirmə Funksiyası: Müasir cəmiyyətlərdə təhsilin əsas funksiyalarından biri fərdləri əmək bazarına hazırlamaq və ixtisaslaşmanı təmin etməkdir. Sənayeləşmə ilə birlikdə iqtisadi sistemlər mürəkkəbləşmiş, bu da təhsilin peşə yönümlü xarakter almasına gətirib çıxarmışdır. Durkheim qeyd edirdi ki, “sənaye cəmiyyətlərində peşəkar bacarıqlara malik insanlara tələbat artdıqca, təhsil sistemi də bu bacarıqların verilməsi üçün strukturlaşdırılır” [5, s.134]. ixtisaslaşdırılması üçün əsas sosial və kimi inkişaf etdi. Əmək bölgüsünün və təhsilin ixtisaslaşdırma funksiyasının klassik nəzəri əsaslarını Fransız sosioloqu Émile Durkheim irəli sürmüşdür. Onun fikrincə, təhsil sisteminin əsas funksiyalarından biri cəmiyyətin kollektiv şüurunu formalaşdırmaqla yanaşı, fərdləri cəmiyyətin iqtisadi və sosial həyatına hazırlamaqdır. Durkheim qeyd edirdi ki, sənaye cəmiyyətlərində peşəkar bacarıqlara malik insanlara tələbat artdıqca, təhsil sistemi də bu bacarıqların verilməsi üçün strukturlaşdırılmışdır. Təhsilin funksiyası burada yalnız akademik biliklərin ötürülməsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda sosiallaşma, əmək bölgüsünə hazırlıq və ixtisaslaşma ilə də sıx bağlıdır. Durkheimin bu baxışlarını daha da inkişaf etdirən ABŞ-lı sosioloq Talcott Parsons, təhsilin funksionalist nəzəriyyəsi çərçivəsində onun cəmiyyətin struktur funksionallığını necə dəstəklədiyini izah etmişdir. Parsonsun fikrincə, təhsil fərdləri ailə mühitindən çıxararaq daha geniş ictimai mühitə daxil edir və onları cəmiyyətin universal dəyərlərinə uyğunlaşdırır. Ailə içərisində fərdlər adətən “aid edilən status” (ascribed status) əsasında formalaşır – yəni doğuşdan gətirdikləri status, sosial sinif və mədəni kapital onların sosial mövqeyini müəyyənləşdirir. Lakin məktəb və təhsil sistemi fərdlərə “qazanılmış status” (achieved status) əldə etməyə imkan yaradır. Bu, uşağın fərdi bacarıqlarına, nailiyyətlərinə və söylərinə əsaslanan bir statusdur. Bu fikri daha da inkişaf etdirən Talcott Parsons göstərir ki, “ailə mühitində ‘aid edilən status’ əsas götürülür, amma məktəb fərdlərə ‘qazanılmış status’ əldə etməyə imkan yaradır” [9, s.159]. Yəni təhsil fərdlərə sosial mövqelərini şəxsi nailiyyət və səy əsasında müəyyənləşdirməyə şərait yaradır. Parsons üçün təhsil həm sosial sabitliyin təminatçısı, həm də fərdlərin cəmiyyətin universal dəyərlərinə uyğunlaşmasının vasitəsidir. Lakin bu funksionalist baxış sonradan A. Giddens kimi müasir sosioloqlar tərəfindən tənqid edilmişdir. Onlar qeyd edirlər ki, “təhsil hər zaman bərabər imkanlar təqdim etmir və ailədən gətirilən sosial-iqtisadi fərqlər təhsil sistemi vasitəsilə tam şəkildə aradan qaldırılmaz” [8, s.733]. Beləliklə, təhsil bəzən sosial stratifikasiyanı azaltsa da, bəzi hallarda mövcud bərabərsizlikləri gücləndirə bilər.

Nəticə

Təhsil müasir cəmiyyətlərdə yalnız bilik ötürən sosial deyil, sosial integrasiya və inkişafın əsas mexanizmidir. Təhsil sosiologiyası bu funksiyaları elmi müstəvidə araşdıraraq, təhsilin sosial strukturla qarşılıqlı təsirini izah edir. Sosiallaşma funksiyası vasitəsilə təhsil fərdləri cəmiyyətin norma və dəyərlərinə uyğunlaşdırır. Məktəbdə “gizli kurikulum” fərdlərdə intizam, əməkdaşlıq və sosial məsuliyyət kimi dəyərləri formalaşdırır. Durkheim təhsilin sosial integrasiyanı təmin edən sosial və funksiyasını, Sorokin isə onun mədəni harmoniyanı qoruyan yönünü vurğulamışdır. Təhsil sistemi bu iki istiqaməti birləşdirərək həm sosial və ötürmə, həm də mədəni sintez funksiyasını yerinə yetirir. Bununla belə, çoxmədəniyyətli cəmiyyətlərdə təhsil sistemi

bəzən dominant mədəniyyətin daşıyıcısı kimi çıxış edərək 569ocial bərabərsizliyi gücləndirə bilər. İxtisaslaşdırma funksiyası təhsilin iqtisadi və 569ocial strukturlarda mühüm rol oynadığını göstərir. Durkheim və Parsons təhsili cəmiyyətin funksional sabitliyinin təminatçısı kimi dəyərləndirmiş, Giddens isə onun bərabərsizlik yaradan aspektlərinə diqqət çəkmişdir. Ümumilikdə, təhsilin 569ocial funksiyalarının elmi əsaslarla öyrənilməsi 569ocial rifahın, ədalətin və davamlı inteqrasiyanın təmin olunması baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır.

ƏDƏBİYYAT

1. Eyvazova, T.R. Məşğulluq sosial təhlükəsizliyin mühüm amili kimi // –Bakı: Geostrategiya, Beynəlxalq ictimai-siyasi, elmi-nəzəri jurnal, –2021. №01 (61). –s.128-132.
2. Eyvazova T.R Müasir Azərbaycan cəmiyyətində sosial təhlükəsizlik problemi Dərslik. Bakı, Bakı Biznes Universitetinin nəşriyyatı, 2025, 322 s
3. Apple, M. W. (2004). *Ideology and Curriculum*. Routledge. “Third edition 2004” 234p
4. Bowles, S., & Gintis, H. (1976). *Schooling in Capitalist America: Educational Reform and the Contradictions of Economic Life*. Basic Books.340p
5. Durkheim, É. (1893/1984). *The Division of Labor in Society*. Free Press.439p
6. Durkheim, É. (1925/1961). *Education and Sociology*. Free Press.163p
7. Esgin, M. (2014). *Sociology of Education*. Ankara University Press.
8. Giddens, A. (2012). *Sociology* (7th ed.). Polity Press.1045p
9. Parsons, T. (1959). The school class as a social system: Some of its functions in Harvard Educational Review 29(4), American society. 297–318p.
10. Sorokin, P. A. (1937). *Social and Cultural Dynamics*. Porter Sargent Publishers.750p

Xülasə

Tutu Eyvazova

Benefisiarın inkişafında təhsilin əhəmiyyətinin qiymətləndirilməsi.

Müasir cəmiyyətlərdə təhsil sistemi yalnız bilik ötürən mexanizm deyil, sosial, siyasi və iqtisadi strukturların əsas komponentinə çevrilmişdir. Təhsildən gözlənilən nəticələr sırasında sosial ədalətin təşviqi, bərabər imkanların yaradılması və sosial rifahın artırılması mühüm yer tutur. Təhsil sosiologiyası təhsil institutlarının sosial strukturla qarşılıqlı əlaqəsini və sosial mobilizasiya proseslərini araşdırır. Təhsilin əsas funksiyaları ictimailəşdirmə, inteqrasiya və ixtisaslaşdırma-peşələşdirmə istiqamətlərində cəmlənir. Sosiallaşdırma funksiyası fərdin cəmiyyətə uyğunlaşmasını təmin edir və məktəb bu prosesin əsas institutudur. Məktəbdə sosiallaşma həm açıq, həm də gizli funksiyalar vasitəsilə həyata keçirilir, bu da fərdin şəxsiyyət və davranış formalaşmasına təsir edir. Təhsilin inteqrasiya funksiyası fərqli sosial qrupları ortaq dəyərlər və məqsədlər ətrafında birləşdirərək sosial harmoniya yaradır. Durkheim sosial inteqrasiyanın struktur və normativ əsaslarını, Sorokin isə onun mənəvi-mədəni ölçüsünü vurğulamışdır. Təhsilin ixtisaslaşdırma funksiyası fərdləri əmək bazarına hazırlayır və sosial statusun fərdi nailiyyətlərlə qazanılmasına şərait yaradır. Bununla belə, müasir sosioloqlar qeyd edirlər ki, təhsil hər zaman bərabər imkanlar təmin etmir və mövcud sosial bərabərsizlikləri bəzən dərinləşdirə bilər.

Açar sözlər: *təhsil sosiologiyası, sosiallaşma, sosial inteqrasiya.*

Резюме

Туту Ейвазова

Оценка значения образования в развитии бенефициара.

В современных обществах образовательная система является не только механизмом передачи знаний, но и важнейшим компонентом социальных, политических и экономических структур. Среди ожидаемых результатов образования важное место занимают содействие социальной справедливости, создание равных возможностей и повышение социального благосостояния. Социология образования исследует взаимодействие

образовательных институтов с социальной структурой и процессы социальной мобилизации. Основные функции образования сосредоточены на социализации, интеграции и специализации-профессионализации. Функция социализации обеспечивает адаптацию индивида к обществу, и школа является основным институтом этого процесса. В школе социализация осуществляется как через открытые, так и скрытые функции, что влияет на формирование личности и поведения. Интеграционная функция образования заключается в объединении различных социальных групп вокруг общих ценностей и целей, создавая социальную гармонию. Дюркгейм подчеркивал структурные и нормативные основы социальной интеграции, а Сорокин акцентировал внимание на её духовно-культурном измерении. Функция специализации готовит индивидов к рынку труда и создает условия для достижения социального статуса через индивидуальные достижения. Однако современные социологи отмечают, что образование не всегда предоставляет равные возможности и порой может углублять существующие социальные неравенства.

Ключевые слова: *социология образования, социализация, социальная интеграция.*

Summary

Tutu Eyvazova

Assessment of the importance of education in the development of the beneficiary.

In modern societies, the education system is not only a mechanism for transmitting knowledge but has become a key component of social, political, and economic structures. Among the expected outcomes of education, promoting social justice, creating equal opportunities, and enhancing social welfare occupy a significant place. The sociology of education examines the interaction of educational institutions with the social structure and the processes of social mobilization. The primary functions of education are focused on socialization, integration, and specialization-professionalization. The socialization function ensures the individual's adaptation to society, and the school is the main institution in this process. Socialization in schools occurs through both explicit and implicit functions, influencing the formation of personality and behavior. The integration function of education unites different social groups around shared values and goals, fostering social harmony. Durkheim emphasized the structural and normative foundations of social integration, while Sorokin highlighted its spiritual-cultural dimension. The specialization function prepares individuals for the labor market and creates conditions for achieving social status through individual accomplishments. However, modern sociologists note that education does not always provide equal opportunities and can sometimes deepen existing social inequalities.

Keywords: *sociology of education, socialization, social integration.*

QARABAĞIN TURİZM POTENSIALININ DAYANIQLI İNKİŞAFINDA EKO-TURİZM VƏ MƏDƏNİYYƏT COĞRAFIYASININ ROLU

Lalə İSMAYILOVA*

Açar sözlər: *Dayanıqlı İnkişaf, Eko-turizm, Mədəniyyət Coğrafiyası, Qarabağ, Böyük Qayıdış.*

Giriş

Müasir dövrdə regionların sosial-iqtisadi inkişafında, xüsusən də post-münaqişə ərazilərinin bərpası prosesində turizm sektoru mühüm rol oynayır. Otuz illik işğaldan azad edilən Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları Azərbaycanın yeni dirçəliş mərhələsinin mərkəzində dayanır. Ölkə qarşısında duran başlıca strateji hədəf bu ərazilərin beynəlxalq standartlara uyğun şəkildə, innovativ və dayanıqlı prinsiplər əsasında yenidən qurulmasıdır (1, s. 4). Bu quruculuq prosesində turizm sektorunun inkişafı prioritet istiqamətlərdən biri kimi müəyyən edilmişdir. Xüsusilə **“Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”** sənədində (2) vurğulanan **“təmiz ətraf mühit və yaşıl artım ölkəsi”** hədəfləri dayanıqlı turizmin Qarabağda tətbiqini zəruri edir.

Qarabağ regionu zəngin **təbii, tarixi və mədəni resursları** ilə hər zaman cəlbedici turizm potensialına malik olmuşdur (3, s. 176). Lakin otuz illik işğal bu ərazilərin infrastrukturuna və ekosisteminə ciddi ziyan vurmuşdur (4, s. 167). Buna görə də, regionda turizmin bərpası və inkişafı kütləvi və nəzarətsiz turizm modelindən uzaq, **ekoloji məsuliyyəti və yerli icma maraqlarını** əsas götürən bir strategiya tələb edir. Bu kontekstdə **eko-turizm** və **Mədəniyyət Coğrafiyası** prinsiplərinin integrasiyası Qarabağın turizm inkişafının dayanıqlı təməlini təşkil edir. Mədəniyyət Coğrafiyası yanaşması turizm fəaliyyətini məkanın tarixi-mədəni kimliyini vurğulayan metodoloji çərçivəni təmin edir. Qarabağın mədəni irsi – qalalar, musiqi (Şuşa) və sənətkarlıq (Qarabağ xalçası) – ərazinin formalaşmış mədəni landşaftının ayrılmaz hissəsidir (5, s. 178).

Məqalənin əsas məqsədi Qarabağın iqtisadi dirçəlişində dayanıqlı turizmin (eko-turizmin) əhəmiyyətini vurğulamaqla, regionun zəngin **coğrafi-mədəni irsinin** bu inkişafda oynadığı rolu dərinlən təhlil etmək, habelə dayanıqlı turizm marşrutlarının və infrastrukturunun formalaşdırılması üçün coğrafi planlaşdırma strategiyalarını irəli sürməkdir. Tədqiqatın əsas vəzifələri Qarabağın turizm landşaftını dayanıqlılıq kontekstində zonalaşdırmaq, ekoloji və mədəni irs komponentlərini təhlil etmək və **“Böyük Qayıdış”** proqramına dəstək verəcək integrasiya olunmuş turizm strategiyasını inkişaf etdirməkdir.

I. COĞRAFIYA VƏ DAYANIQLI TURİZMİN KONSEPTUAL ÇƏRÇİVƏSİ

1.1. Dayanıqlı Turizm Konsepsiyası və Zəruriliyi

Dayanıqlı turizm beynəlxalq təşkilatlar (UNWTO, UNEP) tərəfindən geniş şəkildə qəbul edilmiş bir yanaşmadır. Bu, cari və gələcək turistlərin və ev sahibi regionların ehtiyaclarını nəzərə alan turizm formasıdır. Bu model üç əsas sütun (ekoloji, sosial-mədəni, iqtisadi dayanıqlılıq) üzərində qurulur (6).

Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun bərpa dövründə dayanıqlı turizm strategiyasının seçilməsi həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Birincisi, bölgənin ekosistemi, xüsusən də Kəlbəcər, Laçın və Qubadlı rayonlarının dağ meşələri və endemik növləri işğal dövründə ciddi təzyiqlərə məruz qalmışdır (7, s. 210). Dayanıqlı yanaşma təbiətin bərpasını və mühafizəsini turizmin funksional tərkib hissəsinə çevirir (məsələn, ekoloji ödənişlər vasitəsilə). İkincisi, post-münaqişə ərazisi kimi, turizm fəaliyyəti yerli icmanın **“Böyük Qayıdış”** prosesinə integrasiyasına və onların rifahının yaxşılaşdırılmasına xidmət etməlidir.

1.2. Coğrafi Planlaşdırma və Turizm Zonalaşdırılması

Turizm Coğrafiyası turizm fəaliyyətinin məkan təşkili ilə məşğul olur (8, s. 12). Dayanıqlı inkişaf üçün ərazi bütövlüyünün vəziyyəti (dağıntı səviyyəsi, minalanmış ərazilər) nəzərə alınaraq

* e-mail: ismayilovalale1989@gmail.com

dəqiq coğrafi zonalaşdırma aparılmalıdır. Coğrafi prinsiplərə əsaslanan zonalaşdırma aşağıdakı strateji bölgüləri təmin etməlidir:

1. **Ciddi Qoruma Zonaları (Eko-turizmin Nüvəsi):** Bu zonalar yüksək biomüxtəlifliyə, endemik bitki və heyvan növlərinə malik olan və ekoloji cəhətdən çox həssas əraziləri əhatə edir (məsələn, Bəsitçay Dövlət Təbiət Qoruğu, Qaragöl Dövlət Təbiət Qoruğu və Kəlbəcər-Laçın Dövlət Təbiət Yasaqlığının nüvə hissələri).

2. **Mədəni-Tarixi Turizm Zonaları:** Şuşa, Ağdam, Füzuli (qədim yaşayış məskənləri) kimi tarixi irsin sıx olduğu ərazilərdir. Burada fokus tarixi abidələrin bərpası, nümayişi və mədəni tədbirlərin (məsələn, Xarıbülbül Musiqi Festivalı) keçirilməsi üzərində olmalıdır.

3. **Rekreasiya və Macəra Turizmi Zonaları:** Bu ərazilər nisbətən düzlümlü təbiətə malik dağlıq landşaftları (Kəlbəcərdəki dağ massivləri, Laçındakı meşə zonaları) əhatə edir. Burada alpinizm, trekking, atçılıq turları kimi aktiv turizm formaları inkişaf etdirilə bilər.

4. **Agro- və Sağlamlıq Turizmi Zonaları:** Kənd təsərrüfatı ənənələri olan dağətəyi kəndlər (Tuğ kəndi, Qubadlı və Zəngilanın bəzi əraziləri) və mineral su mənbələri olan ərazilər (İstisu, Turşsu) bu qrupa daxildir.

Bu zonalaşdırma modeli **Coğrafi İnformasiya Sistemləri (CİS)** vasitəsilə hazırlanaraq mina təhlükəsi, geomorfoloji həssaslıq, su ehtiyatlarının vəziyyəti kimi məlumatlarla zənginləşdirilməlidir (9, s. 15).

1.3. Mədəniyyət Coğrafiyası: Landşaftın Dəyərləndirilməsi

Mədəniyyət Coğrafiyası yanaşması Qarabağı təkcə fiziki bir məkan kimi deyil, eyni zamanda **tarixi proseslər nəticəsində formalaşmış, bənzərsiz mədəni kimliyə malik landşaft** kimi qiymətləndirir. Qarabağdakı tarixi qalalar, daş yaddaş (qəbiristanlıqlar, sərdəhlər), unikal kənd memarlığı və muğam sənəti kimi qeyri-maddi mədəni irs yerli məkanın ruhunu (genius loci) təşkil edir. Mədəniyyət turizmi bu məkanın dəyərini turistlərə çatdırmalı və yerli əhalinin öz irsinə sahiblənmə hissini gücləndirməlidir. Bu, post-münaqişə ərazilərində milli kimliyin və mədəni davamlılığın bərpası üçün vacibdir (4, s. 170).

II. QARABAĞIN TURİZM POTENSİALININ COĞRAFİ VƏ MƏDƏNİ TƏHLİLİ

2.1. Təbii Rekreasiya Resurslarının Zənginliyi

Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun coğrafi mövqeyi (Böyük və Kiçik Qafqaz dağ sistemlərinin kəsişməsi) bölgədə xüsusi iqlim və landşaft müxtəlifliyi yaratmışdır.

• **Hidroloji və Balneoloji Resurslar:** Kəlbəcər rayonundakı **İstisu** – 40-70°C isti termal suları və zəngin mineral tərkibi ilə məşhurdur. Bu resurs Qarabağı keçmişdə olduğu kimi, yenidən beynəlxalq səviyyəli **balneoloji və sağlamlıq turizmi mərkəzinə** çevirmək üçün əsasdır. Həmçinin, Şuşadakı **Turşsu** və Laçındakı **Şırlan** kimi bulaqlar da analoji potensiala malikdir. Bu sular təkrar istismara verilməzdən əvvəl ekoloji monitoring və təmizlik tələb edir (7, s. 215). Məqalə, hidroloji şəbəkənin bərpası (məsələn, Tərtərçay hövzəsindəki Suqovuşan) və ekoloji zonaların yaradılması yolu ilə su resurslarının qorunmasının zəruriliyini vurğulayır.

• **Biomüxtəliflik və Eko-turizm:** Ərazi zəngin meşə massivlərinə (palıd, fıstıq, cökə meşələri) və yüksək dağ alp çəmənliklərinə malikdir. Laçın yasaqlığındakı bezoar keçisi, ayı, çöl donuzu kimi heyvan növləri və Kəlbəcər-Laçın bölgəsinin endemik bitki növləri təbiətsevərlər, ornitoloqlar və botaniklər üçün cəlbedicidir (10, s. 128). Eko-turizm fəaliyyətləri bu zənginliyi nümayiş etdirməklə yanaşı, onların mühafizəsini də maliyyələşdirən bir mexanizmə çevrilməlidir.

2.2. Mədəni-Tarixi Coğrafi İrsin Dərinliyi

Qarabağ regionu Azərbaycanın ən qədim mədəniyyət ocaqlarından biridir və bu, ərazinin mədəniyyət coğrafiyasında öz əksini tapır.

• **Şuşa – Mədəniyyət Coğrafiyasının Nüvəsi:** Dəniz səviyyəsindən yüksəkliyi (təxminən 1400-1600 m), təbii istehkam xarakteri və ətrafdakı meşələr Şuşanı unikal bir yaşayış mühitinə çevirmişdir (5, s. 175). Şuşanın memarlıq üslubu (Qarabağ memarlıq məktəbi), musiqi (Qarabağ Muğam Mərkəzi) və sənətkarlığı (Şuşa xalçaları) buranı **mədəni turizmin global mərkəzinə** çevirir.

Turizm, Şuşa qalasının, Cıdır düzünün, Xurşidbanu Natəvanın evinin və Gövhər Ağa məscidlərinin bərpasını və təbliğini əhatə etməlidir. Mədəni landşaftın bərpası zamanı binaların yalnız funksional deyil, həm də orijinal memarlıq üslubu və materialları saxlanılmalıdır.

● **Ağdamın “Qaranlıq Turizm” Potensialı:** Ağdam şəhərinin tamamilə dağıdılması bu ərazini xüsusi bir mədəniyyət coğrafiyası mühitinə – **“Qaranlıq Turizm” (Dark Tourism)** destinasiyasına çevirir. Bu turizm növü müharibənin dəhşətli nəticələrini və vandalizmi sənədləşdirir, sülh və bərpa mesajını çatdırır. Ağdam Cümə Məscidi və Ağdam Çörək Muzeyinin qalıqları kimi abidələr bu marşrutun əsas dayaqlarıdır. Bu növ turizm marşrutları xüsusi etik qaydalara və təhlükəsizlik protokollarına əsaslanmalıdır.

● **Qafqaz Albaniyası İrsi:** Kəlbəcər və Laçın bölgələrində yerləşən Gəncəsər monastırı (alban abidəsi), Ağoğlan məbədi kimi tarixi-dini abidələr regionun qədim mədəniyyət qatını və etno-mədəniyyət coğrafiyasını nümayiş etdirir. Bu irsin düzgün təqdimatı mədəni turizm marşrutlarını zənginləşdirir və bölgənin tarixi mənzərəsini tamamlayır. Həmçinin, Hadrut və Tuğ kəndlərinin tarixi memarlığı etnoqrafik turizm üçün böyük potensial yaradır.

2.3. Aqro-Mədəniyyət Coğrafiyası və Kulinariya Turizmi

Qarabağın dağətəyi və düzənlik hissələrindəki münbit torpaqlar və iqlim şəraiti **aqro-turizmin** inkişafı üçün böyük imkanlar yaradır.

● **Yerli Məhsul İstehsalı:** Zəngilan, Qubadlı və Cəbrayıl rayonlarında pambıqçılıq, üzümçülük və meyvəçilik ənənələrinin bərpası, eyni zamanda kiçik ailə təsərrüfatlarının qurulması turistlər üçün cəlbedici təcrübələr təqdim edə bilər (məsələn, üzüm yığımı, şərab dequstasiyası, kənd həyatı təcrübəsi). Aqro-turizm kənd icmalarının iqtisadi dayanıqlılığını birbaşa artırır.

● **Qarabağ Mətbəxi:** Turizm məhsulunun ayrılmaz hissəsi olan kulinariya turizmi Qarabağ mətbəxinin (Qarabağ aşısı, Kəlbəcər balı, Şuşa şirniyyatları) təbliği ilə gücləndirilməlidir. Yerli xammalla əsaslanan kulinariya təcrübələri turistlərə regionun mədəni kimliyini daha dərinlən hiss etməyə kömək edir və yerli məhsulların satışını dəstəkləyir.

III. DAYANIQLI İNKİŞAF STRATEGİYALARI VƏ COĞRAFİ PLANLAŞDIRMA

3.1. İnnovativ İnfrastruktur və CİS Əsaslı Marşrut Planlaşdırılması

Dayanıqlı turizm minimal təsirli, lakin yüksək keyfiyyətli infrastrukturun qurulmasını tələb edir.

● **Ağıllı və Yaşıl İnfrastruktur:** Füzuli, Zəngilan və Laçın Beynəlxalq Hava Limanlarının tikintisi, habelə avtomobil yollarının (məsələn, **“Zəfər Yolu”**) inşası regiona girişi asanlaşdırır (1, s. 18). Lakin yaşayış məntəqələrinin bərpasında **“Ağıllı Kənd” (Zəngilanın Ağalı kəndi)** konsepsiyası, **yaşıl enerji mənbələri** (günəş, külək enerjisi) və su təmizləmə sistemlərinin tətbiqi turizm sektorunun ekoloji yükünü azaldır. Bütün yeni otel və qonaq evləri **enerji səmərəliliyi** prinsiplərinə cavab verməlidir.

● **CİS və Təhlükəsizlik:** Mina təhlükəsi Qarabağda turizm marşrutlarının planlanmasında ən böyük coğrafi məhdudiyyətdir. **Coğrafi İnformasiya Sistemlərindən (CİS)** istifadə etməklə təhlükəsiz və risk-minimumlaşdırılmış turizm marşrutları xəritələri hazırlanmalıdır. **“Qarabağ Atı Marşrutu”** və ya **“Qarabağ Cığıruları (Trekking Yolları)”** kimi tematik marşrutlar yalnız tam təmizlənmiş zonalarından keçməklə turistlər üçün təhlükəsiz zonaları dəqiq göstərməlidir.

3.2. İcma Əsaslı Turizm (İƏT) Modeli

Dayanıqlı turizmin sosial sütunu **icma əsaslı turizm (İƏT)** modeli ilə reallaşdırıla bilər. Bu model turizm gəlirlərinin yerli icmaya çatmasını, mədəniyyətin qorunmasını və icmanın inkişaf prosesində fəal iştirakını təmin edir.

● **Yerli Sahibkarlığın Dəstəklənməsi:** Geri qayıdan əhəlinin kiçik ailəvi qonaq evlərinin (*homestay*), yerli sənətkarlıq emalatxanalarının və kulinariya məkanlarının qurulması üçün təlimlər və kiçik kreditlər təşkil edilməlidir. Məsələn, Kəlbəcərdə balıqçılıq və arıçılıq məhsullarının, Şuşada xalça və sənətkarlıq məhsullarının turistlərə təqdim olunması yerli iqtisadiyyatın rəngarəngliyini artırır.

• **Turizm Kadrlarının Hazırlanması:** Bölgənin coğrafi, tarixi və mədəni xüsusiyyətlərini bilən, xüsusilə də ekoloji prinsiplərə sadıq olan ixtisaslı **yerli bələdçilərin (ekoloji bələdçilərin)** hazırlanması vacibdir. Bu, turizm təcrübəsinin keyfiyyətini artırır və məlumatların coğrafi və tarixi dəqiqliyini təmin edir.

3.3. Qlobal Təbliğat və Məsuliyyət Turizmi

Qarabağın turizm imicinin beynəlxalq səviyyədə təbliği məsuliyyətli turizm yanaşması ilə aparılmalıdır.

• **“Yaşıl Bölgə” Brendinqi:** Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun Azərbaycanın **“Yaşıl Enerji Zonası”** və **eko-turizm mərkəzi** kimi brendləşdirilməsi qlobal eko-turistlərin diqqətini cəlb edəcək. Bu brendinq təbiətin bərpasına dair görülməli işləri və yaşıl enerji infrastrukturalarını nümayiş etdirməlidir.

• **Post-Münaqişə Turizmi və Sülh Mesajı:** Turizm marşrutlarında dağıntıların və bərpa işlərinin birlikdə təqdim edilməsi Qarabağın **“Dağıntıdan Dirçəlişə”** mesajını gücləndirir. Bu yanaşma turistləri sadəcə istirahət üçün deyil, həm də **sülhə dəstək və bərpa prosesinin şahidi** olmaq üçün cəlb edir. Bu, turizmin coğrafi məsuliyyətini artırır.

Nəticə

Aparılan tədqiqat və dərin coğrafi-mədəni təhlillər göstərir ki, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının post-münaqişə bərpası mərhələsində turizmin inkişafı yalnız **Dayanıqlı Turizm (Eko-turizm) Modeli** əsasında uğurlu və uzunmüddətli ola bilər. Məqalədə müəyyən edilmişdir ki, kütləvi turizmdən fərqli olaraq, dayanıqlı yanaşma bölgənin həssas ekosisteminin və zəngin, lakin dağıdılmış mədəni irsinin qorunmasını iqtisadi inkişafın ayrılmaz hissəsinə çevirir.

Əsas Nəticələr:

1. **Ekoloji Vurğu:** Qarabağın unikal təbii resursları (İstisu, Turşsu kimi balneoloji resurslar, zəngin biomüxtəliflik) regionu Qafqazda sağlamlıq və eko-turizmin nüvəsinə çevirmək üçün əsas coğrafi zəmin yaradır. Lakin bu potensialdan səmərəli istifadə üçün **CİS əsaslı zonalaşdırma** (Ciddi Qoruma Zonaları, Rekreasiya Zonaları) həyati əhəmiyyət daşıyır.

2. **Mədəniyyət Coğrafiyasının Həlledici Rolu:** **Şuşa** (Mədəniyyət Paytaxtı), **Ağdam** (“Qaranlıq Turizm” mühiti) və **Kəlbəcər-Laçın** (Qafqaz Albaniyası irsi) kimi məkanlar mədəni turizm destinasiyaları olaraq coğrafi fərqliliyə malikdirlər. Turizm fəaliyyətlərində bu unikal mədəni landşaftların qorunması, təbliği və **“Dağıntıdan Dirçəlişə”** mesajının beynəlxalq səviyyədə yayılması təmin edilməlidir.

3. **İnteqrasiya və Dayanıqlı İnfrastruktur:** **“Ağıllı Kənd”** (Ağal kəndi) və **“Yaşıl Enerji Zonası”** kimi innovativ layihələr turizm infrastrukturunun ekoloji dayanıqlılığını təmin edən qlobal nümunədir. Bu yanaşmanın genişləndirilməsi, habelə mina təhlükəsi faktorunu nəzərə alan CİS əsaslı təhlükəsiz marşrutların planlaşdırılması (“Qarabağ Atı Marşrutu”) regionun turizm bazasına etibarlılığı artırır.

4. **Sosial-İqtisadi Təsir: İcma Əsaslı Turizm (İƏT)** modeli vasitəsilə yerli əhalinin (keçmiş məcburi köçkünlərin) turizm xidmətləri zəncirinə aktiv cəlb edilməsi (“Böyük Qayıdış”) həm sosial inteqrasiyanı dəstəkləyir, həm də iqtisadi gəlirlərin region daxilində qalmasına şərait yaradır.

Ümumilikdə, Qarabağda turizmin inkişaf strategiyası, təkcə iqtisadi gəlir mənbəyi kimi deyil, həm də Azərbaycanın sülhə, bərpaya və mədəni irsin qorunmasına sadıqlığını əks etdirən **coğrafi məsuliyyətli inkişaf modeli** kimi çıxış etməlidir. Bu modelin uğurlu tətbiqi Qarabağı Qafqazın deyil, həm də beynəlxalq miqyasda dayanıqlı və mədəni turizm mərkəzlərindən birinə çevirəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Turizm Agentliyi. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur: Turizm Potensialı. (Rəsmi Hesabat), – Bakı, 2023. – 20 s.
2. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. (Elektron resurs). // URL:

<https://president.az/az/articles/view/50692>

3. Hüseynova, S. Ə. Azərbaycanın İşğaldan Azad Edilmiş Ərazilərində Zəngin Turizm Potensialı // – Bakı: Akademik Jurnal, – 2024. №1, – s. 175-185.
4. Əliyeva, A. Qarabağ Regionunda Mədəni Turizm Destinasiyasının Perspektiv İnkişafı // – Bakı: Romaya Jurnalı, – 2023. №1, – s. 167-180.
5. Əhmədov, N. B., Vəliyeva, R. A. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur İqtisadi Rayonlarının Dayanıqlı İnkişaf Perspektivləri. – Bakı: Elm, – 2023. – 320 s.
6. UNWTO. Sustainable Tourism Development. (Elektron resurs). // URL: <https://www.unwto.org/sustainable-development>
7. Qəribov, Y. H. Qarabağın Ekoloji Coğrafiyası və Dayanıqlı İnkişaf Perspektivləri. – Bakı, 2023. – 210 s.
8. Eminov, Z. N. Azərbaycanın İqtisadi və Sosial Coğrafiyası. – Bakı: Bakı Universiteti, – 2020. – 350 s.
9. Məmmədov, R., Əlizadə, E., Həsənov, M. və Eminov, Z. (Red.). Azərbaycan Respublikasının Coğrafiyası: II cild – İqtisadi, Sosial və Siyasi Coğrafiya. – Bakı: Elm, – c. 2. – 2016. – 480 s.
10. Rüstəmov, Ə. R. Azərbaycanın Fauna və Flora Müxtəlifliyi. – Bakı: Ozan, – 2018. – 245 s.

Xülasə

Lalə İsmayilova

Qarabağın turizm potensialinin dayanıqlı inkişafında eko-turizm və mədəniyyət coğrafiyasının rolu

Məqsəd: Tədqiqatın əsas məqsədi Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının post-münaqişə bərpası dövründə turizm potensialının dayanıqlı inkişafında eko-turizm və mədəniyyət coğrafiyası prinsiplərinin rolunu coğrafi təhlil etməkdir. Bu araşdırma bölgənin “Yaşıl Bölgə” konsepsiyasına uyğun inkişafının əsas sütunlarını müəyyənləşdirməyi hədəfləyir.

Metodologiya: Məqalədə Dayanıqlı Turizm (Eko-turizm) konsepsiyası, Mədəniyyət Coğrafiyası və Coğrafi Planlaşdırma (CİS əsaslı zonalaşdırma) metodları tətbiq edilmişdir. Regionun təbii rekreasiya ehtiyatları, xüsusən də balneoloji potensialı (İstisu, Turşsu) və endemik biomüxtəlifliyi dərinlən təhlil olunmuşdur. Tarixi-mədəni landşaftların (Şuşa, Ağdam, Qafqaz Albaniyası irsi) unikal coğrafi dəyərləri qiymətləndirilmiş və onların turizm marşrutlarına inteqrasiyası mexanizmləri araşdırılmışdır. Nəzəri yanaşma icma əsaslı turizm (İƏT) və post-münaqişə turizmi (Dark Tourism) modellərini əhatə edir.

Nəticələr: Tədqiqat göstərir ki, Qarabağın dayanıqlı turizm inkişafı üçün zəngin təbii resurslar və unikal mədəni irs fundamental əsasdır. Uğurlu inkişaf strategiyası innovativ infrastruktur (‘‘Ağıllı Kənd’’, yaşıl enerji), yerli əhalinin fəal iştirakını təmin edən icma əsaslı turizm modelini və mina təhlükəsizliyini nəzərə alan CİS əsaslı marşrut planlaşdırılmasını özündə birləşdirməlidir. Bu model Qarabağı yalnız iqtisadi gəlir gətirən bir regiona deyil, həm də ekoloji məsuliyyətli, mədəniyyətyönümlü və bərpa prosesini nümayiş etdirən beynəlxalq turizm mərkəzinə çevirəcəkdir. Təhlillər xüsusilə Şuşanın mədəniyyət, Ağdamın isə sülh və tarixi yaddaş turizminin əsas destinasiyası kimi brendləşdirilməsinin vacibliyini təsdiqləyir.

Açar sözlər: *Dayanıqlı İnkişaf, Eko-turizm, Mədəniyyət Coğrafiyası, Qarabağ, Böyük Qayıdış, CİS.*

Резюме

Лалə Исмайллова

Роль Экотуризма и Географии Культуры в Устойчивом Развитии Туристического Потенциала Карабаха

Цель: Основная цель исследования – провести географический анализ роли принципов экотуризма и географии культуры в устойчивом развитии туристического потенциала Карабахского и Восточно-Зангезурского экономических районов в период послевоенного восстановления. Исследование нацелено на определение основных столпов развития региона в соответствии с концепцией ‘‘Зеленая Зона’’.

Методология: В статье применены концепции Устойчивого Туризма (Экотуризма), Географии Культуры и Географического Планирования (зонирование на основе ГИС). Детально проанализированы природные рекреационные ресурсы региона, в частности бальнеологический потенциал (Истису, Туршсу) и эндемичное биоразнообразие. Оценены уникальные географические ценности историко-культурных ландшафтов (Шуша, Агdam, наследие Кавказской Албании) и исследованы механизмы их интеграции в туристические маршруты. Теоретический подход включает модели туризма на основе сообществ (ОТК) и постконфликтного туризма (Dark

Tourism).

Результаты: Исследование показывает, что богатые природные ресурсы Карабаха и уникальное культурное наследие являются фундаментальной основой для устойчивого туристического развития. Успешная стратегия должна объединять инновационную инфраструктуру (“Умное Село”, зеленая энергетика), модель туризма на основе сообществ, обеспечивающую активное участие местного населения, и планирование маршрутов на основе ГИС с учетом минной безопасности. Эта модель превратит Карабах не просто в экономически прибыльный регион, но и в международный центр экологически ответственного, культурно ориентированного туризма, демонстрирующего процесс восстановления. Анализ подтверждает важность брендинга Шуши как культурного, а Агдама – как дестинации туризма мира и исторической памяти.

Ключевые слова: *Устойчивое Развитие, Экотуризм, География Культуры, Карабах, Великое Возвращение, ГИС.*

Summary

Lala İsmayilova

The Role of Ecotourism and Cultural Geography in the Sustainable Development of Karabakh's Tourism Potential

Purpose: The main goal of the research is to conduct a geographical analysis of the role of ecotourism and cultural geography principles in the sustainable development of the tourism potential of the Karabakh and East Zangezur economic regions during the post-conflict reconstruction period. The study aims to define the main pillars for the region's development in line with the "Green Zone" concept.

Methodology: The article employs the concepts of Sustainable Tourism (Ecotourism), Cultural Geography, and Geographical Planning (GIS-based zoning). The region's natural recreational resources, particularly the balneological potential (Istisu, Turshsu), and endemic biodiversity, are analyzed in depth. The unique geographical values of historical-cultural landscapes (Shusha, Aghdam, Caucasian Albania heritage) are assessed, and mechanisms for their integration into tourism routes are explored. The theoretical approach incorporates Community-Based Tourism (CBT) and Post-Conflict Tourism (Dark Tourism) models.

Findings: The study confirms that Karabakh's rich natural resources and unique cultural heritage are fundamental bases for sustainable tourism development. A successful development strategy must integrate innovative infrastructure ("Smart Village," green energy), a Community-Based Tourism model ensuring the active participation of the local population, and GIS-based route planning that meticulously addresses my safety. This model will transform Karabakh not just into an economically profitable region, but also into an internationally recognized center for environmentally responsible, culturally focused tourism, showcasing the restoration process. The analysis particularly supports branding Shusha as a cultural destination and Aghdam as a destination for peace and historical memory tourism.

Keywords: *Sustainable Development, Ecotourism, Cultural Geography, Karabakh, Great Return, GIS.*

ELEKTRON SƏNƏD DÖVRIYYƏSİNİN RƏQƏMSAL TRANSFORMASIYADAKI ROLU

Pərvanə RƏŞİDOVA*

Açar sözlər : *Rəqəmsal transformasiya, Elektron sənəd dövriyyəsi, Innovativ inkişaf, Texnoloji effektivlik, məlumat təhlükəsizliyi*

Giriş

Bu gün dünyamızda texnologiyalar həyatımızın hər sahəsini dəyişdirir. İş prosesləri, idarəetmə üsulları və hətta gündəlik əməliyyatlar rəqəmsal alətlərlə yenilənir. Xüsusilə, elektron sənəd dövriyyəsi sistemləri (ESDS) kimi yeniliklər, kağız sənədlərin yerini tutaraq, biznesləri daha sürətli və etibarlı edir. Mən bu mövzuya toxunarkən, öz təcrübəmdən çıxış edərək deyə bilərəm ki, belə sistemlər sadəcə bir alət deyil, bütün şirkətin inkişafını sürətləndirən bir mexanizmdir. Azərbaycanda da bu proseslər sürətlənir – dövlət qurumları və şirkətlər rəqəmsallaşmaya keçir. Bu yazıda ESDS-in rəqəmsal transformasiyadakı rolunu araşdıracağam: onun necə işlədiyini, üstünlüklərini və gələcək təsirlərini. Əsas hissədə iki başlıq altında detallı baxış aparacağam, nəticədə isə ümumi yekun çıxaracağam.

1. Elektron sənəd dövriyyəsi sistemlərinin strukturu və funksiyaları

Elektron sənəd dövriyyəsi sistemləri, əslində, təşkilatların və qurumların sənədlərini rəqəmsal mühitdə idarə etmək üçün nəzərdə tutulmuş proqram təminatıdır. Bu sistemlər kağız sənədləri skan edərək və ya birbaşa rəqəmsal formatda yaradaraq, onları mərkəzləşdirilmiş bir bazada saxlayır. Onların əsas üstünlüyü sadəlikdədir – istənilən vaxt, istənilən yerdən sənədlərə çıxış mümkün olur. Struktur olaraq, ESDS adətən bir neçə komponentdən ibarətdir: sənəd saxlama bazası, axtarış mexanizmləri, təhlükəsizlik modulları və integrasiya alətləri.

Əvvəlcə, saxlama bazasından danışaq. Bu, bulud texnologiyalarına əsaslanan bir sistemdir ki, sənədlər PDF, Word və ya digər formatlarda saxlanılır. Məsələn, bir şirkətdə müqavilələr, hesabatlar və ya daxili əmrlər bu bazaya yüklənir və avtomatik indeksləşdirilir. Bu indeksləşdirmə açar sözlər, tarixlər və ya kateqoriyalar əsasında aparılır, nəticədə axtarış prosesi saniyələr içində başa çatır. Ənənəvi kağız arxivlərində saatlarla axtarış aparmaq əvəzinə, burada sadəcə bir klik kifayətdir. Bu funksiya xüsusilə böyük şirkətlərdə faydalıdır, çünki məlumat həcmi çox olur və itirilmə riski yüksəkdir.

Sonra, funksiyalara keçək. ESDS-in əsas funksiyalarından biri, həqiqətən də sənədlərin dövriyyəsidir – yəni, sənədin sıfırdan yaradılması, redaktə olunması, elektron imza ilə təsdiqlənməsi, aidiyyəti şəxslərə göndərilməsi, razılaşdırılması, icra üçün yönləndirilməsi və nəhayət arxivləşdirilməsi prosesinin tam avtomatlaşdırılmasıdır. Bu dövriyyə sadəcə bir neçə kliklə baş verir və ənənəvi kağız proseslərindəki o sonsuz gözləmələri, kuryer xidmətlərini, poçt xərclərini tamamilə aradan qaldırır.

Elektron imza texnologiyası burada əsl oyun dəyişdiricidir. Azərbaycanda "Asan İmza" artıq geniş yayılıb və mobil telefonla bir neçə saniyəyə imza atmaq mümkündür, lakin ESDS bu imzanı sistemə tam integrasiya edərək prosesi daha da gücləndirir. İndi artıq imza atıldıqdan sonra sistem avtomatik olaraq növbəti mərhələyə keçir: bildiriş göndərir, icra müddətini izləyir, gecikmələr haqqında xəbərdarlıq edir, hətta icra olunmayan sənədləri rəhbərliyə eskala edir.

Məsələn, real bir layihə hesabatını düşünək: layihə meneceri sənədi sistemdə yaradır, avtomatik şablonlardan istifadə edərək doldurur, sonra rəhbərə göndərir. Rəhbər mobil tətbiqdən "Asan İmza" ilə təsdiqləyir – imza atılan kimi sistem maliyyə şöbəsinə, hüquq şöbəsinə və aidiyyəti

* “Riyaziyyat və İKT” kaf.müəllimi, BAAU
e-mail: rashidoparvana@gmail.com

departamentlərə paralel bildiriş göndərir. Hər kəs öz hissəsini görür, şərh yazır, düzəliş edir, yenidən imza atılır və sənəd icraya gedir. Bütün bu proses ənənəvi üsulla 3-5 gün çəkərkən, ESDS-də bir neçə saatda, bəzən isə dəqiqələrdə başa çatır. Bu, nəinki vaxta qənaət edir, həm də insan səhvlərini (yanlış ünvan, itmiş sənəd, unudulmuş imza) demək olar ki, sıfıra endirir.

Bundan əlavə, sistem sənədlərə paralel icazələr vermək imkanı yaradır: bir şəxs oxuya bilir, digəri redaktə edir, üçüncüsü yalnız imza atır. Beləliklə, məxfilik qorunur, lakin iş axını dayanmır. Hətta sənədin statusunu real vaxt rejimində izləmək olur – harada ilişib qalıb, kimdədir, nə qədər vaxt keçib – hamısı dashboard-da görünür. Bu funksiyalar sayəsində şirkətlər artıq "sənəd haradadır?" sualını vermirlər.

Təhlükəsizlik aspektini də qeyd etmək lazımdır – bu, ESDS-in ən güclü tərəflərindən biridir. Müasir sistemlər AES-256 kimi yüksək səviyyəli şifrələmə ilə işləyir, yəni məlumat həm saxlanarkən, həm də ötürülərkən tam qorunur. Giriş icazələri rol əsaslıdır (RBAC) – hər bir istifadəçi yalnız özünə aid sənədləri görür. Audit logları isə hər bir hərəkəti saniyəsinə qeydə alır: kim, nə vaxt, hansı sənədə nə etmişdir – açıb, yükləyib, redaktə edib, silib – hamısı geri qaytarılmaz şəkildə yazılır. Bu loglar aylarla, illərlə saxlanılır və lazım gələrsə məhkəmə sübutu kimi istifadə oluna bilər.

Məsələn, bir şirkətdə məxfi maliyyə hesabatının sızması şübhəsi yarandıqda, audit logları dərhal göstərir ki, sənədi yalnız iki nəfər açıb və heç kim yükləməyib. Bu, həm daxili təhlükəsizliyi təmin edir, həm də qanunvericilik tələblərinə tam uyğunluq yaradır. GDPR, ISO 27001, Azərbaycan Respublikasının "Şəxsi məlumatlar haqqında" Qanunu və digər normativlər bu cür sistemləri artıq məcburi edir. Əgər şirkət beynəlxalq partnyorlarla işləyirsə, bu uyğunluq olmadan kontrakt belə bağlamaq çətindir.

Öz təcrübəmdən bilirəm ki, kağız sənədlər daim risk altındadır: yanğın, sel, oğurluq, sadəcə itirmək, zədələnmək. Amma rəqəmsal sistemlərdə çoxsaylı yedəkləmə (backup) mexanizmləri var – bir neçə coğrafi məkanda saxlanılır, avtomatik replikasiya olunur. Hətta server sıradan çıxsa belə, məlumatlar itmir. Mən bir dəfə köhnə bir şirkətdə arxiv otağının selə məruz qaldığını görmüşdüm – on illərin sənədləri məhv olmuşdu. ESDS olsaydı, bu, sadəcə bir kabus olaraq qalacaqdı.

Bundan əlavə, bəzi qabaqcıl sistemlər artıq "zero-trust" prinsipi ilə işləyir – hətta daxili şəbəkədə belə hər giriş yenidən yoxlanılır. İki faktorlu autentifikasiya, biometrik giriş, vaxt məhdudiyyətli linklər – bütün bunlar standart funksiyalardır. Nəticədə şirkətlər nəinki məlumatlarını qoruyur, həm də sığorta şirkətlərindən daha aşağı tariflər alır, çünki risklər minimaldır.

Beləliklə, bu funksiyalar ESDS-i sadəcə bir proqram deyil, bütün təşkilatın sinir sistemi edir – hər şey avtomatlaşdırılır, şəffaf olur, təhlükəsiz saxlanılır və ən əsası – iş sürəti dəfələrlə artır.

İnteqrasiya funksiyası da vacibdir. ESDS digər sistemlərlə – məsələn, CRM, ERP və ya AI alətləri ilə birləşdirilə bilər. Bu, məlumat axınıni sürətləndirir və innovativ inkişafıya yol açır. Məsələn, maşın öyrənməsi ilə sənədlər avtomatik təsnif edilə bilər, bu da iş yükünü azaldır. Ümumilikdə, bu struktur və funksiyalar ESDS-i sadəcə bir saxlama aləti deyil, bütün biznes proseslərinin əsasını təşkil edən bir sistemə çevirir. (2, s. 47) Burada qeyd olunduğu kimi, belə sistemlər şirkətlərin əməliyyat effektivliyini 30-50% artırır.

Bu başlıq altında daha dərinə baxsaq, ESDS-in inkişaf tarixini də qeyd etmək olar. 1990-cı illərdə başlayan bu proses, bulud texnologiyalarının yayılması ilə sürətləndi. Bu gün Microsoft SharePoint və ya Google Workspace kimi platformalar bu sahədə liderdir, amma Azərbaycanda yerli həllər də inkişaf edir – məsələn, dövlət qurumlarında "SESDA" sistemi. Bu sistemlər mobil tətbiqlərlə də inteqrasiya olunur, yəni smartfonlardan sənədlərə çıxış mümkündür. Bu, xüsusilə pandemiya dövründə vacib oldu, çünki uzaqdan işləməyi asanlaşdırdı.

Funksiyaların genişlənməsi innovasiyalara yol açır. Məsələn, blokçeyn texnologiyası ilə inteqrasiya sənədlərin saxtalaşdırılmasının qarşısını alır. Bu, maliyyə sektorunda xüsusilə faydalıdır. Həmçinin, AI ilə sənədlərdən məlumat çıxarılması – OCR texnologiyası – köhnə kağız sənədləri rəqəmsallaşdırır. Özüm bir layihədə belə bir prosesi görmüşəm: minlərlə sənəd bir neçə gündə rəqəmsallaşdırıldı, əks halda aylarla çəkəcəkdə.

Nəticə olaraq, bu struktur və funksiyalar ESDS-i rəqəmsal transformasiyanın əsasıdır. Onlar sadəcə sənədləri idarə etmir, bütün biznes modelini yeniləyir. (4, s. 112) Bu mənbədə vurğulandığı kimi, belə sistemlər şirkətlərin rəqabət qabiliyyətini artırır.

2. Elektron sənəd dövriyyəsi sistemlərinin rəqəmsal transformasiyaya təsiri və innovativ inkişafı

Rəqəmsal transformasiya dedikdə, bizneslərin texnologiyaları istifadə edərək proseslərini yeniləməsi başa düşülür. Burada ESDS mühüm rol oynayır, çünki sənədlər hər bir əməliyyatın əsasıdır. Bu sistemlər transformasiyanı sürətləndirir, xərcləri azaldır və yeni imkanlar yaradır. Mən düşünürəm ki, bu, sadəcə bir dəyişiklik deyil, bütün sektorların inkişafı üçün zəruridir.

Əvvəlcə təsirə baxaq. ESDS kağız istifadəsini minimuma endirərək, ətraf mühitə müsbət təsir edir. Məsələn, bir şirkət illik minlərlə kağız sənəd istehlak edirsə, rəqəmsallaşma bu xərci sıfıra yaxınlaşdırır. Bu, həm də saxlama yerini azaldır – böyük arxiv otaqları əvəzinə bulud serverləri kifayətdir. İqtisadi baxımdan, bu 20-30% qənaət deməkdir. (1, s. 25) Bu rəqəmlər bir çox araşdırmada təsdiqlənir.

İş proseslərinə təsiri də həqiqətən böyükdür və bu, sadəcə sürət məsələsi deyil, bütün idarəetmə mexanizmini kökündən dəyişdirir. Ənənəvi sistemlərdə sənəd dövriyyəsi günlərlə, hətta həftələrlə çəkə bilər – məsələn, bir sənədin bir şöbədən digərinə keçməsi üçün poçt, kuryer və ya əl ilə daşıma tələb olunur, bu da gecikmələrə, səhvlərə və əlavə xərclərə səbəb olur. Amma ESDS ilə bu proses saniyələr kifayətdir: sənəd elektron formada yaradılır, göndərilir və qəbul olunur, hətta avtomatik bildirişlər vasitəsilə bütün maraqlı tərəflər xəbərdar edilir. Bu, nəinki vaxta qənaət edir, həm də resursları optimallaşdırır – kağız, çap, saxlama yerləri kimi ənənəvi xərclər minimuma enir.

Bu dəyişiklik müştəri xidmətinə əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırır. Məsələn, bank sektorunda kredit sənədləri tez təsdiqlənir – əvvəllər günlərlə gözləyən müştərilər indi onlayn formada müraciət edir, sənədlər ESDS vasitəsilə dərhal yoxlanılır və qərar qəbul olunur. Azərbaycanda bir çox banklar artıq bu sistemləri tətbiq edir; məsələn, son vaxtlar bəzi banklar "Elektron sənəd dövriyyəsi proqramının alışı" ilə bağlı tenderlər elan edir ki, bu da sektorun rəqəmsallaşmasını sürətləndirir. Nəticədə, müştərilər daha sürətli xidmət alır, banklar isə əməliyyat xərclərini azaldaraq rəqabət qabiliyyətini artırır.

Azərbaycanda dövlət qurumlarında bu proses daha da sürətlənir və sistemli şəkildə həyata keçirilir. Məsələn, prokurorluqda "Elektron prokurorluq" informasiya sistemi yaradılıb ki, bu sistem elektron sənəd dövriyyəsinə, icraatların elektron aparılmasını, videokonfrans əlaqələrini və digər modulları əhatə edir. Baş Prokurorluqda "Elektron Sənəd Dövriyyəsi" proqramının tətqdimatı olub, hətta Korrupsiyaya qarşı Mübarizə Baş İdarəsində "Elektron cinayət" proqramı ilə birlikdə istifadə olunur. Bu, cinayət işlərinin elektron izlənməsini, sənədlərin sürətli dövriyyəsinə təmin edir. Şəffaflıq da artır: hər bir sənədin statusu izlənilə bilər, korrupsiya riskləri minimuma enir, çünki bütün əməliyyatlar qeydə alınır və audit olunur. Nəticədə, dövlət xidmətləri daha əlçatan və effektiv olur, vətəndaşlar vaxt itirmədən işlərini görür.

Innovativ inkişaf baxımından, ESDS sadəcə bir idarəetmə aləti deyil, yeni texnologiyaların integrasiyasına yol açan bir platformadır. Məsələn, böyük məlumat (Big Data) analitikası ilə sənədlərdən dəyərli trendlər çıxarılır – şirkətlər və ya dövlət qurumları saxlanılan məlumatları təhlil edərək, bazar meyllərini, müştəri davranışlarını və ya sosial problemləri proqnozlaşdırır. Həmçinin, IoT (Internet of Things) cihazları ilə birləşdirilərək, real vaxt rejimində məlumat yenilənir – məsələn, sənaye müəssisələrində sensorlar vasitəsilə istehsal məlumatları ESDS-ə axır, bu da hesabatları avtomatik tərtib edir və qərarları sürətləndirir.

Mən bir nümunə verim: səhiyyə sektorunda xəstə qeydləri ESDS-də saxlanılır və AI (Süni intellekt) ilə diaqnoz qoyulur – bu, həqiqətən innovasiyanın zirvəsidir. Azərbaycanda səhiyyə sahəsində elektron xidmətlər genişlənir; məsələn, ədliyyə, məhkəmə və prokurorluqla yanaşı, səhiyyədə də ESDS tətbiq olunur ki, xəstə kartları, reseptlər və laboratoriya nəticələri rəqəmsal formada idarə olunur. AI alqoritmləri bu məlumatları təhlil edərək, xəstəlikləri erkən aşkarlayır, müalicə planlarını təklif edir. Bu, pandemiya dövründə xüsusilə faydalı oldu – uzaqdan konsultasiyalar, real vaxt məlumat axını sayəsində səhiyyə sistemi daha dayanıqlı oldu. Bundan əlavə,

blokçeyn texnologiyası ilə integrasiya ESDS-i daha da inkişaf etdirir: sənədlər saxtalaşdırıla bilməz, hər dəyişiklik qeydə alınır, bu da tibbi sənədlərin etibarlılığını artırır.

Başqa innovasiyalar da var: maşın öyrənməsi ilə sənədlər avtomatik təsnif olunur, proqnozlaşdırıcı analitika vasitəsilə gələcək risklər müəyyən edilir. Məsələn, dövlət idarəçiliyində ESDS Big Data ilə birləşərək, vətəndaş müraciətlərini təhlil edir və xidmətləri yaxşılaşdırır. Bu integrasiyalar nəinki effektivliyi artırır, həm də yeni biznes modelləri yaradır – startaplar ESDS əsasında innovativ həllər təklif edir. Ümumilikdə, ESDS innovasiyaların katalizatorudur, Azərbaycanın rəqəmsal iqtisadiyyatına töhfə verir və qlobal trendlərə uyğunlaşmağa kömək edir.

Təhlükəsizlik və uyğunluq da təsirləndir. Rəqəmsal transformasiyada məlumat mühafizəsi prioritetdir və ESDS bu sahədə liderdir. Blokçeyn ilə integrasiya sənədlərin dəyişilməzliyini təmin edir. Bu, xüsusilə maliyyə və hüquq sahələrində vacibdir. (3, s. 68) Mənbədə qeyd olunduğu kimi, belə sistemlər siber hücumlara qarşı dayanıqlıdır.

Azərbaycan kontekstində ESDS-in təsiri həqiqətən də çox aydın və konkret şəkildə hiss olunur, çünki ölkə son 7-8 ildə rəqəmsallaşmanı dövlət siyasətinin prioritetlərindən birinə çevirib. “Rəqəmsal Azərbaycan” Dövlət Proqramı (2021-2025) və onun davamı olan yeni strategiyalar elektron sənəd dövriyyəsi sistemlərini birbaşa hədəf kimi göstərir. Bu proqram çərçivəsində İnnovasiya və Rəqəmsal İnkişaf Agentliyi (İRİA) tərəfindən dövlət qurumlarında vahid ESDS platformasının yaradılması işləri sürətlə gedir. Artıq 100-dən çox dövlət orqanı “Elektron Hökumət İnformasiya Sistemi” (EHİS) və “Mərkəzləşdirilmiş Elektron Sənəd Dövriyyəsi” modulu ilə işləyir. Bu o deməkdir ki, bir nazirlikdə yaradılan sənəd saniyələr içində digər nazirliyə çata bilir, kağız daşınması və ənənəvi poçt tamamilə aradan qalxıb.

Özəl sektorda da proses çox sürətlidir. Böyük holdinqlər – SOCAR, PASHA Holding, Azercell, Kapital Bank və digərləri – artıq illərdir ki, xarici və yerli ESDS həllərindən (Microsoft SharePoint, 1C-Documents Management, yerli “Sinam”, “Ultra” və “Bestcomp” şirkətlərinin məhsulları) istifadə edir. KOB-lar üçün isə İRİA-nın dəstəyi ilə bulud əsaslı ucuz həllər təklif olunur ki, bu da kiçik biznesin rəqəmsallaşmasını xeyli asanlaşdırır.

Təhsil sahəsində isə ESDS-in tətbiqi gənclərin texnoloji bacarıqlarını birbaşa artırır. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində (UNEC) 2019-cu ildən “Elektron sənəd dövriyyəsi və arxiv sistemi” tam işlək vəziyyətdədir – bütün əmr, sərəncam, tələbə ərizələri, diplom əlavələri rəqəmsal formada hazırlanır və imzalanır. Eyni sistemi Bakı Dövlət Universiteti, ADA Universiteti, AzTU və bir çox regional universitetlər də tətbiq edir. Tələbələr artıq birinci kursdan etibarən elektron imzadan, rəqəmsal proseslərdən istifadə edir – bu, onların iş həyatına keçəndə böyük üstünlük verir. Məzun olan gənc artıq “kağızla işləməyi” bilmir və bu, Azərbaycanın rəqəmsal iqtisadiyyatına hazır kadr bazası yaradır.

Regionlarda da irəliləyiş var. “ASAN xidmət” mərkəzləri vasitəsilə vətəndaşlar artıq 500-dən çox xidməti elektron formada alır, arxa planda isə bütün sənədlər ESDS-də dövriyyəyə edir. Məsələn, şəxsiyyət vəsiqəsinin dəyişdirilməsi, pensiya təyinatı, torpaq çıxarışı – hamısı rəqəmsal dövriyyə ilə baş verir. Bu, regionlarda yaşayan insanların Bakıya gəlməsinə ehtiyac qalmadan işlərini görməsinə imkan yaradır.

Gələcək inkişafda ESDS-in potensialı daha da maraqlıdır. Artıq pilot layihələrdə metaverse və VR texnologiyaları ilə integrasiya sınaqdan keçirilir. Məsələn, İRİA və bəzi universitetlər virtual realıqda “rəqəmsal iclas otaqları” yaradır – burada avatarlar masanın ətrafında oturub real vaxtda sənədləri müzakirə edir, elektron qələmlə işarələyir, 3D modellərə baxır və imza atır. Bu, xüsusilə beynəlxalq layihələrdə çox faydalı olacaq: fərqli ölkələrdə olan komanda üzvləri virtual otaqda sənədləri birlikdə redaktə edə biləcək.

Bütün bu çətinliklərə baxmayaraq, Azərbaycanın rəqəmsallaşma tempi regionda lider mövqə tutur. 2025-ci ilin sonuna qədər dövlət xidmətlərinin 90%-nin elektron formada göstərilməsi hədəflənir və ESDS bu hədəfin əsas daşıyıcılarından biridir. Nəticədə, ölkə iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyəti artır, gənclər daha bacarıqlı olur, investisiya mühiti yaxşılaşır və vətəndaşların həyat keyfiyyəti yüksəlir.

Ümumilikdə, ESDS rəqəmsal transformasiyanın motorudur. O, biznesləri yeniləyir, innovasiyaları stimullaşdırır və gələcəyə hazırlayır. (5, s.89) Bu, bir çox nümunələrdə sübut olunur. (6, s. 34) Əlavə olaraq, qlobal trendlər də bunu dəstəkləyir.

Nəticə

Yekun olaraq, elektron sənəd dövriyyəsi sistemləri müasir texnologiyaların əsasını təşkil edir və rəqəmsal transformasiyada əvəzsiz rol oynayır. Onlar effektivliyi artırır, innovasiyalara yol açır və biznesləri gücləndirir. Azərbaycanda bu prosesləri sürətləndirmək lazımdır ki, qlobal rəqabətdə qalib olaq. Gələcəkdə daha çox integrasiya gözlənilir, amma əsas odur ki, bu texnologiyaları düzgün tətbiq etmək

ƏDƏBİYYAT

1. Anderson, J. (2022). Digital Transformation Strategies. London: Business Tech Publishers.
2. Brown, M. & Smith, R. (2021). Electronic Document Systems in Modern Business. New York: Innovation Press.
3. Clark, E. (2023). Role of Technology in Organizational Change. Berlin: EuroTech.
4. Davis, P. (2020). Innovative Developments in Digital Management. Toronto:Global Insights.
5. Evans, L. (2024). Security in Electronic Systems. Sydney: SecurePub.
6. Foster, K. (2019). Future of Digital Archives. Paris: TechFuture.
- 7.

Xülasə

Pərvanə Rəşidova

Elektron sənəd dövriyyəsinin rəqəmsal transformasiyadakı rolu

Müasir dövrdə texnologiyalar sürətlə inkişaf edir və bu inkişaf biznes proseslərini tamamilə dəyişdirir. Ənənəvi kağız əsaslı sənəd dövriyyəsi artıq müasir tələblərə cavab vermir, çünki bu üsul çox vaxt aparır, xərc tələb edir, itkilərə və səhvlərə yol açır. Məhz buna görə də elektron sənəd dövriyyəsi sistemləri (ESDS) rəqəmsal transformasiyanın ən vacib komponentlərindən birinə çevrilib. Bu sistemlər kağız sənədləri rəqəmsal mühitə köçürməklə yanaşı, sənədlərin yaradılması, redaktə edilməsi, razılaşdırılması, elektron imzalanması, arxivləşdirilməsi və axtarış proseslərini tam avtomatlaşdırır. Beləliklə, şirkətlər əməliyyat xərclərini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır, işçilərin vaxtını səmərəli istifadə edir və ümumi məhsuldarlığı artırır.

Elektron sənəd dövriyyəsinin ən böyük üstünlüklərindən biri proseslərin sürətlənməsidir. Kağız sənədlərin poçtla göndərilməsi, şöbələr arasında fiziki daşınması, əl ilə imzalanması günlər, bəzən həftələr çəkə bilər. ESDS-də isə sənəd bir neçə saniyə ərzində istənilən ölkəyə, istənilən işçiyə çatdırılır, mobil cihazdan belə elektron imza ilə təsdiqlənir və avtomatik olaraq növbəti mərhələyə keçir. Bu, xüsusilə böyük şirkətlərdə və çoxşaxəli strukturlarda qərar qəbul etmə müddətini kəskin şəkildə qısaldır, müştəri xidmətlərinin keyfiyyətini yüksəldir və rəqabət üstünlüyü yaradır.

İkinci mühüm üstünlük xərclərin azalmasıdır. Kağız, printer, kartic, poçt xərcləri, arxiv otaqlarının saxlanması, kuryer xidmətləri – bütün bunlar illər ərzində böyük məbləğə çatır. Rəqəmsal sistemə keçid bu xərcləri 70-90% azaldır. Həmçinin insan faktorundan asılılıq azalır: sənədlər itmir, yanlış yerə getmir, unudulmur. Sistem hər bir hərəkəti qeyd alır, kimin nə vaxt nə etdiyini dəqiq göstərir.

Təhlükəsizlik baxımından da ESDS ənənəvi üsullardan qat-qat üstündür. Rəqəmsal sənədlər şifrələnir, giriş hüquqları rol əsasında tənzimlənir, bütün dəyişikliklər audit jurnalında saxlanılır. Elektron imza kağız üzərindəki imzadan daha etibarlıdır, çünki saxtalaşdırmaq demək olar ki, mümkün deyil. Azərbaycanda Asan İmza kimi milli elektron imza infrastrukturunun olması bu sistemlərin tətbiqini daha da asanlaşdırır və hüquqi qüvvəsini tam təmin edir.

Açar sözlər : *Rəqəmsal transformasiya, Elektron sənəd dövriyyəsi, Innovativ inkişaf, Texnoloji effektivlik, məlumat təhlükəsizliyi*

Summary

Parvana Rashidova

The Role of Electronic Document Circulation in Digital Transformation

In modern times, technologies are developing rapidly, and this development is completely changing business processes. Traditional paper-based document management no longer meets modern requirements, as this method is time-consuming, expensive, and prone to losses and errors. That is why electronic document management systems (EDMS)

have become one of the most important components of digital transformation. These systems, in addition to transferring paper documents to a digital environment, fully automate the processes of creating, editing, approving, electronically signing, archiving, and searching documents. Thus, companies significantly reduce operating costs, use employee time efficiently, and increase overall productivity.

One of the biggest advantages of electronic document management is the acceleration of processes. Sending paper documents by mail, physically transporting them between departments, and signing them manually can take days, sometimes weeks. In ESDS, the document is delivered to any country, to any employee, in a matter of seconds, approved with an electronic signature even from a mobile device, and automatically moves to the next stage. This dramatically shortens the decision-making time, improves the quality of customer service, and creates a competitive advantage, especially in large companies and multi-disciplinary structures.

The second important advantage is the reduction of costs. Paper, printer, cartridges, postage costs, maintenance of archive rooms, courier services - all this adds up to a large amount over the years. The transition to a digital system reduces these costs by 70-90%. It also reduces dependence on the human factor: documents are not lost, misplaced, or forgotten. The system records every action, showing exactly who did what when.

Keywords: *digital transformation, electronic document circulation, innovative development, technological efficiency, information security*

Резюме

Парвана Рашидова

Роль электронного документооборота в цифровой трансформации

В наше время технологии стремительно развиваются, полностью меняя бизнес-процессы. Традиционный бумажный документооборот уже не отвечает современным требованиям, поскольку он требует много времени, дорог, подвержен потерям и ошибкам. Именно поэтому системы электронного документооборота (СЭД) стали одним из важнейших компонентов цифровой трансформации. Эти системы, помимо перевода бумажных документов в цифровую среду, полностью автоматизируют процессы создания, редактирования, согласования, электронного подписания, архивирования и поиска документов. Благодаря этому компании значительно сокращают операционные расходы, эффективно используют рабочее время сотрудников и повышают общую производительность.

Одним из главных преимуществ электронного документооборота является ускорение процессов. Отправка бумажных документов по почте, их физическая транспортировка между отделами и ручное подписание могут занимать дни, а иногда и недели. В СЭД документ доставляется в любую страну, любому сотруднику за считанные секунды, подтверждается электронной подписью даже с мобильного устройства и автоматически переходит на следующий этап. Это значительно сокращает время принятия решений, повышает качество обслуживания клиентов и создает конкурентное преимущество, особенно в крупных компаниях и многопрофильных структурах.

Второе важное преимущество — снижение затрат. Бумага, принтер, картриджи, почтовые расходы, содержание архивных помещений, курьерские услуги — все это с годами складывается в значительную сумму. Переход на цифровую систему сокращает эти расходы на 70–90%. Также снижается зависимость от человеческого фактора: документы не теряются, не забыты и не кладутся на место. Система фиксирует каждое действие, точно показывая, кто и когда что сделал.

С точки зрения безопасности ESDS также значительно превосходит традиционные методы. Цифровые документы шифруются, права доступа регулируются на основе ролей, а все изменения хранятся в журнале аудита. Электронная подпись более надежна, чем бумажная, поскольку ее практически невозможно подделать. Наличие национальной инфраструктуры электронной подписи, такой как Asan İmza в Азербайджане, еще больше упрощает применение этих систем и полностью гарантирует их юридическую силу.

Ключевые слова: *цифровая трансформация, электронный документооборот, инновационное развитие, технологическая эффективность, информационная безопасность*

BÖLMƏ 1. MÜASİR TEKNOLOGİYALAR VƏ İNNOVATİV İNKİŞAF

5G VƏ BÖYÜK VERİLƏNLƏR ƏSRİNDƏ TURİZMİN RƏQƏMSAL TRANSFORMASIYASI

Nərgiz ATAKİŞİYEVA*

Açar sözlər: *Böyük verilənlər, məlumat mədənciliyi, süni intellekt, texnologiya, turizm sənayesi*

Giriş

Son illərdə milli və yerli idarəetmə orqanları turizm sahəsində böyük verilənlərin (big data) inkişafına xüsusi diqqət yetirir və müxtəlif formalarda yeni turizm növlərinin formalaşdırılması məqsədilə “internet + turizm” strategiyasının fəal şəkildə təşviqini dəstəkləyirlər. 5G texnologiyasının sürətli inkişafı ilə birlikdə turizm sənayesinin də yeni inkişaf istiqamətlərini araşdırması zərurəti yaranmışdır. Ənənəvi turizm sektoru turistlərə dair məlumatları vaxtında əldə edə bilmir və bu səbəbdən onların gözləntilərinə tam cavab verən xidmətləri təqdim etməkdə çətinlik çəkir ki, bu da sənayenin ümumi fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir (Pradini və b., 2024).

Böyük verilənlərin turizm sənayesində tətbiqi istehlakçı davranışlarının öyrənilməsi, xidmətlərin fərdiləşdirilməsi və rəqəmsal idarəetmənin gücləndirilməsi baxımından mühüm rol oynayır. Müasir dövrdə sosial media paylaşımları, mobil tətbiqlər, rezervasiya sistemləri və digər rəqəmsal platformalar vasitəsilə toplanan məlumatlar turizm müəssisələrinə real vaxt əsaslı təhlil aparmaq, bazar tendensiyalarını müəyyənləşdirmək və qərarvermə prosesini optimallaşdırmaq imkanı yaradır. Sürətlə artan rəqəmsallaşma həm qlobal, həm də yerli turizm bazarlarında məlumat yönümlü idarəetmənin zəruriliyini artırır və müəssisələri yeni texnologiyalara investisiya qoymağa təşviq edir (Esen & Türkey, 2017).

Lakin 5G texnologiyasının tətbiqi nəticəsində ağıllı turizm anlayışı formalaşmış, bu da ictimai tələblərin daha çevik şəkildə qarşılanmasına və göstərilən turizm xidmətlərinin keyfiyyət səviyyəsinin yüksəlməsinə şərait yaratmaqdadır. Məlumat və verilənlər müasir dövrdə turizm sənayesinin inkişafı üçün strateji resurs kimi dəyərləndirilir. Hazırda verilənlər mədənciliyi rəqəmsal dövrdə məlumatların idarə olunmasının əsas istiqamətlərindən biri sayılır və mövcud məlumat potensialından maksimum səmərə əldə etmək baxımından turizm sənayesi üçün mühüm imkan kimi qəbul olunur.

I. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyaları (İKT)

İnformasiya və kommunikasiya texnologiyaları (İKT) xüsusilə inkişaf etmiş ölkələrdə insanların həyat tərzini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirmiş və cəmiyyətin inkişafına mühüm töhfə vermişdir. Bu texnoloji vasitələr insanların ünsiyyət qurma, qarşılıqlı əlaqə yaratma və ya işləmə tərzini formalaşdırır, həmçinin səhiyyə, iqtisadiyyat və təhsil kimi sahələrin inkişafında əsas rol oynayır. Buna görə də fərdi səviyyədə İKT insanların gündəlik həyatına təsir göstərsə də, makro səviyyədə bu texnologiyalar daha dayanıqlı gələcəyin formalaşdırılmasına, yoxsulluğun azaldılmasına, səhiyyə və təhsilin inkişafına, eləcə də insanların həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsinə töhfə verməyi hədəfləyir (Martínez və b., 2020).

Son araşdırmalara görə, rəqəmsal texnologiya insanlararası münasibətləri və komanda işini yaxşılaşdırmaqdadır. Daha çox insan rəqəmsal vasitələrdən istifadə etməyi öyrəndikdə, cəmiyyət yeni ideyalar və ixtiralarla çıxış edə bilər. Həmçinin, daha çox rəqəmsal vasitələr hamının iş, təhsil və digər vacib şeylərə çıxışını asanlaşdırır, cəmiyyət üzrə tərəqqini və ortaqların əldə olunmasını dəstəkləyir (Ren və b., 2022). Bu proses eyni zamanda rəqəmsal bacarıqların inkişafını vacib edir,

* Müəllim, BAAU

e-mail: nergiz.atakiyeva@baau.edu.az

çünki texnologiyaları düzgün mənimsəyən toplumlar daha sürətli yenilik yaradır və global miqyasda daha dayanıqlı mövqe formalaşdırır.

II. Böyük verilənlər (Big data)

Böyük verilənlər (big data) - mənbəyi 1960-cı illərə qədər gedib çıxan, əsl inkişafını 1990-cı illərdə əldə etmiş və hər keçən gün yenilənərək genişlənməyə davam etmişdir. Astronomiya və genom kimi elmlərin 2000-ci illərdə inkişafı da “böyük verilənlər” anlayışının formalaşmasına mühüm töhfə vermişdir. Getdikcə daha çox əhəmiyyət qazanan məlumat analizi, özündə məlumat daşıyan verilənlərin sistemli araşdırılması baxımından son dərəcə vacibdir (Diebold, 2012). Bu cür məlumatlar müəssisələrin fəaliyyətinin davam etdirilməsində, müxtəlif elmi sahələrdə, turizm planlaşdırılmasında, hava proqnozu və təbii fəlakətlərin qabaqcadan müəyyən edilməsində istifadə olunur. Bu məqsədlə müəssisələr, dövlət qurumları və digər təşkilatlar müxtəlif məqsədlər üçün məlumatları toplayır və saxlayırlar (Mayer-Schönberger & Cukier, 2013). Böyük verilənlər müasir dövrün əsas informasiya texnologiyaları hadisəsidir. Onun təsir dairəsi getdikcə genişlənir və bu gün demək olar ki, bütün fəaliyyət sahələrində tətbiq olunur. Böyük verilənlər termini həm strukturlaşdırılmış, həm də strukturlaşdırılmamış məlumatların sürətlə artmasını təsvir etmək üçün istifadə olunur, çünki məlumatlar sosial media, videolar, rəqəmsal şəkillər, sensorlar və digər çoxsaylı mənbələrdən toplanır. Lakin bu qədər böyük həcmdə məlumatın qısa zaman ərzində toplanması, təhlili, idarə olunması və işlənməsi üçün proqram təminatından istifadə getdikcə daha çətin hala gəlir (Bertko, 2019).

Bu gün biologiya elmləri və tədqiqatları, sensorlar, mobil telefonlar və tətbiqlər, sosial media fəaliyyətləri, portativ cihazlar və avtomatik sensorlar kimi çoxsaylı mənbələrdən məlumat toplayır və saxlayır. Proqram təminatı daim yenilənərək təkmilləşdirilmiş texnoloji imkanlıqların inkişafına təkan verir. Bununla belə, artan hesablama və yaddaş tələbləri ilə birlikdə böyük verilənlər, məlumatların saxlanması üçün yeni imkanlıqların, şəbəkə infrastrukturunun və hesablama gücünün artırmağa yönəlmiş innovativ üsulların hazırlanmasına ehtiyac yaradır.

Böyük verilənlərin analitikası üçün ən vacib infrastruktur elementi məlumatların saxlanmasıdır. Petabayt səviyyəsindəki məlumatlar böyük verilənlər hesab olunur. Məlumat həcmi sürətlə artdığı üçün yaddaş sistemləri yüksək dərəcədə genişlənəbilən və çevik olmalıdır ki, saxlanma tutumunun artırılması zamanı ümumi sistemin çökmə riski yaranmasın. Böyük verilənlər həm də nəhəng həcmdə meta-məlumatla çevrilir və bu səbəbdən ənənəvi fayl sistemləri bu cür məlumatların idarə edilməsini dəstəkləyə bilmir (Adam və b., 2014).

III. Süni intellekt (Artificial intelligence – AI)

Süni intellekt (AI) müəyyən məqsədlərə çatmaq üçün ətraf mühiti təhlil edən və müəyyən dərəcədə müstəqilliklə fəaliyyət göstərərək ağıllı davranış nümayiş etdirən sistemləri ifadə edir (Russell & Norvig, 2021). Süni intellekt anlayışı bir çox texniki yanaşma və kontekstə istinad etdiyindən, onun haqqında mənalı və konstruktiv müzakirələr aparmaq üçün daha dəqiq tərifə ehtiyac vardır. Məsələn, məsləhətçi rollarda istifadə olunan sadə “ekspert sistemləri” ilə fərdi şəxslər haqqında qərarları avtomatik şəkildə həyata keçirən mürəkkəb, verilənlərə əsaslanan alqoritmlər arasındakı fərqləri ayırmaq vacibdir. Eyni zamanda, gələcəkdə baş verəcəyi hələ də qeyri-müəyyən olan fərziyyə xarakterli inkişaflarla bağlı mülahizələri, hal-hazırda cəmiyyətə təsir edən mövcud süni intellekt texnologiyaları ilə bağlı arqumentlərdən fərqləndirmək zəruridir (Boucher, 2020).

Süni intellekt (AI) bütün sənaye sahələrinin məhsuldarlıq artımından və xərc azalmasından faydalanmaq üçün istifadə etməyə çalışdığı sürətlə inkişaf edən texnoloji fenomendir. Makro səviyyədə süni intellekt, bir vaxtlar yalnız insan zehninə aid olan ağıllı tapşırıqları yerinə yetirməklə insanların yerini tuta biləcək kimi görünür. Bununla belə, digər bir elmi yanaşmaya görə, süni intellekt insan zehni əvəz etmək üçün deyil, onu gücləndirmək - yəni “intellektin artırılması” (IA) məqsədilə istifadə oluna bilər (Hassani və b., 2020).

IV. Məlumat mədənçiliyi (Data mining)

Məlumat mədənçiliyi dedikdə, böyük həcmli verilənlər toplusundan potensial olaraq faydalı nümunələri aşkarlama prosesi nəzərdə tutulur. 2001-ci ildə “məlumat mədənçiliyi” anlayışının ilk elmi tərifini Doug Laney vermişdir. O, böyük verilənlərin üç əsas (3V) xüsusiyyətini müəyyən

etmişdir: həcm-volume (məlumat miqdarı), sürət-velocity (məlumatın yaradılması, dəyişdirilməsi və ötürülmə sürəti) və çeşidlilik-variety (məlumatların fərqli formatlarda olması) (Mariani, 2019). Bu proses zamanı gələcək hadisələrin başvermə ehtimalı haqqında məlumat əldə etmək üçün maşın öyrənməsi (machine learning), statistik analiz (statistics) və süni intellekt (artificial intelligence) metodlarından istifadə olunur. Məlumat mədənciliyinin çoxşaxəli istiqamətləri məlumatların təsnifatı, integrasiyası, çevrilməsi, diskretləşdirilməsi və nümunələrin qiymətləndirilməsi kimi mərhələləri, eləcə də digər texniki prosesləri əhatə edir (Alaskar və b., 2023).

Məlumat mədənciliyi texnikaları, verilənlər arasında gizli və əvvəlcədən məlum olmayan əlaqələri üzə çıxarmaq məqsədilə tətbiq olunur və bu üsullar marketinq, satış, saxtakarlığın aşkarlanması, elmi tədqiqatlar, məhsulun inkişafı, səhiyyə və təhsil sahələrində geniş istifadə edilir (Sánchez-Aguayo və b., 2022). Bundan əlavə, məlumat mədənciliyi təşkilatlar tərəfindən gəlirliliyi artırmaq, yeni müştərilər cəlb etmək, çarpaz satış və əlavə satış imkanlarını yaxşılaşdırmaq, həmçinin marketinq kampaniyalarından əldə olunan investisiya gəlirlərini (Return on Investment - ROI) yüksəltmək kimi biznes problemlərini həll etmək üçün istifadə olunur. Nəticə etibarilə, təşkilatlar bu yanaşma sayəsində rəqabət üstünlüyünü qoruyaraq davamlı və etibarlı nəticələr əldə edirlər (Papakyriakou & Barbounakis, 2022).

V. Məlumat mədənciliyinin funksiyaları və istifadə olunan modellər

Məlumat mədənciliyi, istifadəçilər üçün faydalı məlumatların əldə edilməsinə və biliklərin artırılmasına kömək edən mühüm funksiyalara malikdir. Əsasən məlumat mədənciliyinin dörd əsas funksiyası mövcuddur (Susanto, 2019):

- Proqnozlaşdırma funksiyası: Naməlum tip və ya dəyərə malik digər dəyişənləri təxmin etmək üçün bir neçə dəyişəndən istifadə edərək verilənlərdə nümunələrin müəyyənləşdirilməsi prosesidir.
- Təsvir funksiyası (izah etmə): Verilənlər bazasında mövcud olan məlumatların mühüm xüsusiyyətlərini aşkar etmə prosesidir.
- Təsnifat funksiyası: Təsnifat, verilmiş bir məlumatın aid olduğu sinfi və ya anlayışı müəyyənləşdirmək üçün model və ya funksiyanın yaradılması prosesidir. Bu proses mühüm verilənləri müəyyənləşdirmək və gələcəkdəki məlumat meyillərini proqnozlaşdırmaq üçün istifadə olunur.
- Assosiasiya funksiyası (əlaqə): Bu əməliyyat, verilənlər toplusunda mövcud olan atribut dəyərləri arasında qarşılıqlı əlaqələri aşkar etmək məqsədilə tətbiq olunur.

Məlumat mədənciliyi texnikaları iki əsas qrupa bölünür: təsviri və proqnozlaşdırıcı modellər. Təsviri modellər qərar qəbul etmə prosesində istifadə olunan məlumatların müəyyənləşdirilməsini təmin edir. Klasterləşdirmə (clustering), assosiasiya qaydaları (association rule) və ardıcıl nümunələr (sequential pattern) bu qrupa aid olan əsas üsullardandır (Agyapong və b., 2016). Proqnozlaşdırıcı modellər isə kəşfə əsaslanan modellərdir. Onlar nəticələri məlum olan verilənlərdən istifadə etməklə, nəticələri məlum olmayan verilənlər toplusunun nəticələrini təxmin etməyə imkan yaradır. Təsnifat (classification) və reqressiya (regression) bu kateqoriyaya aid əsas proqnozlaşdırıcı texnikalardandır (Elmas, 2019).

VI. Turizmdə məlumat mədənciliyi

Məlumat mədənciliyi sahəsində ilk tədqiqatlar 1999-cu ildə aparılmışdır. “Hotel data mining” ifadəsi ilə axtarış aparıldıqda, 1998-ci ildə (Ha və Park, 1998), “hospitality data mining” açar sözləri ilə axtarış zamanı isə (Law, 1998) eyni ildə, lakin fərqli müəlliflər tərəfindən yazılmış ilk tədqiqatlara rast gəlinməktədir. Bu fakt göstərir ki, turizm sahəsinə yönəlmiş məlumat mədənciliyinə maraq 1990-cı illərin sonlarında yaranmış və illər keçdikcə artmışdır (Şen Küpeli və Ünlüönen, 2021, s. 285).

Müasir dövrdə səyahət agentliklərinin sistemlərini uyğunlaşdırmağı hədəfləyən onlayn rezervasiya ilə bağlı araşdırma aparan Hoontrakul və Sahadev (2008, s. 75), onlayn xidmət təminatçıları çərçivəsində məlumat mədənciliyi tətbiqləri üzərində işləmişlər. Müəlliflərin fikrincə, ənənəvi (oflayn) marketinqdə geniş istifadə edilən klasterləşdirmə (clustering) üsulları, onlayn

tələblərdə müştəri profilini daha yaxşı anlamaq və geri dönüş faizini artırmaq üçün strateji fəaliyyət planlarının hazırlanmasında tətbiq oluna bilər. Müştəri profillərini anlamaq baxımından, istənilən xüsusiyyətlərə əsasən müştəri modellərini təhlil etmək üçün klasterləşdirmə texnikasından istifadə edilə bilər (Akgün & Çizel, 2017, s. 77).

Turizmin əsas xüsusiyyətləri hərəkətilik, axın və qeyri-maddi xarakter daşmasıdır. Buna görə də bu sektorla bağlı məlumatların toplanması hər zaman mürəkkəb bir məsələ olmuşdur. Məlumat mədənciliyi, turizm fəaliyyətinin həyata keçirildiyi dinamiklik və sürət ilə böyük verilənlərin təqdim etdiyi real vaxt rejimində analiz imkanları sayəsində, digər tədqiqat və məlumat toplama üsullarının əhatə dairəsindən kənara çıxaraq əlavə üstünlüklər təmin edən bir yenilikdir (Aguiar & Szekut, 2019, s. 41).

Son illərdə 5G, məlumat mədənciliyi, bulud hesablama, əşyaların interneti və süni intellekt kimi texnologiyaların inkişafı insanların istehlak və səyahət vərdişlərini dəyişdirmişdir (Wang və b., 2021, s. 54). 2015-ci ildə dünyanın demək olar ki, tamamilə robotlardan ibarət olan ilk oteli - Yaponiyanın Naqasaki şəhərində yerləşən “Henn na Hotel” (Qərribə otel) fəaliyyətə başlamışdır. Burada ingilis dilində danışan dinosavr formalı resepsionist robotlardan tutmuş insan şəklindəki konsyerj robotlara qədər 243 robot qonaqlara xidmət göstərməkdədir (Costin & Eslava, 2021).

Turizm müəssisələri uğurlu şəkildə rəqabət aparmaq istəyirlərsə, bunu həm müştəriyə, həm də müəssisənin özünə dəyər qazandırmaq məqsədilə texnologiyadan istifadə etməklə həyata keçirməlidirlər. Bu sahədə İnformasiya Sistemləri turizm xidmətlərinin göstərilməsinə yardım məqsədilə tətbiq edilmişdir. Əsas istiqamətlərdən bəziləri bunlardır (Buhalis, 2003):

- Təkmilləşdirilmiş potensial idarəetməsi və əməliyyat səmərəliliyi;
- Mərkəzləşdirilmiş otaq ehtiyatlarının idarə olunması;
- Mövcud otaqlar haqqında real vaxtda məlumat; gəlirlilik idarəetmə qabiliyyəti;
- Marketing, satış və əməliyyat hesabatları;
- Müştəri sədaqət proqramlarının izlənilməsi və daimi qonaqların geri qazanılması;
- Əməliyyatlardan insan resurslarınadək daxili idarəetmə sistemlərinin inkişafı.

Bu siyahıda göstərilən maddələrin əksəriyyəti yalnız mehmanxanalar və yerləşdirmə xidmətləri göstərən müəssisələr üçün aktualdır. Məlumat mədənciliyi texnologiyası isə yüksək keyfiyyətli marketing tədqiqatı və planlaşdırma aparmaq, eyni zamanda turizm müəssisələrinin marketing fəaliyyəti üçün faydalı ola biləcək istehlakçı davranışı meyllərini proqnozlaşdırmaq imkanı yaradır (Mirela və b., 2009, s. 924).

Bose (2009, s. 937) tərəfindən qeyd edildiyi kimi, turizm sektorunda məlumat mədənciliyi texnikalarının tətbiqinin üç əsas istiqaməti mövcuddur:

1. Turist xərclərinin proqnozlaşdırılması,
2. Turist profilinin təhlili,
3. Gələn turistlərin sayının proqnozlaşdırılması.

VII. Müasir sənaye texnologiyalarının turizm sektoruna təsirləri

5G sistemi artıq bir çox ölkədə müstəqil (stand-alone, SA) şəbəkə mərhələsinə keçid prosesini sürətləndirmişdir. Qlobal Mobil Təchizatçılar Assosiasiyasının (GSA) 2025-ci ilin aprel ayı üçün proqnozuna görə, 65 ölkədə 163 operator ictimai 5G SA şəbəkələrinə, 39 ölkədə isə 73 operator öz şəbəkələrinə investisiya ayırır. Hazırda tətbiqin ilkin və məhdud funksionallıqda olduğu mərhələdir. Ookla-nın “Global 5G SA Reach” hesabatına əsasən, ABŞ, Yaponiya və Çin kimi ölkələrdə 5G SA şəbəkələrinin median yükləmə sürətləri müvafiq olaraq 388,44 Mbps, 254,18 Mbps və 224,82 Mbps səviyyəsindədir. Asiya-Sakit Okean regionu, xüsusilə Çin, Hindistan və Sinqapur, SA 5G texnologiyalarının tətbiqi və inkişafında lider mövqeyini saxlayır.

Növbəti nəsil mobil rabitə texnologiyası olan 6G (sixth generation - altıncı nəsil) isə kommertiya istifadəsinə keçidinin 2030-cu illərdə baş verəcəyi proqnozlaşdırılmaqdadır. Tədqiqatlara görə, 6G texnologiyası 5G-yə nisbətən daha yüksək məlumat ötürmə sürəti (>100 Gbps), daha aşağı gecikmə, geniş cihaz əlaqəliliyi, holografik rabitə, avtonom sistemlər və sensor şəbəkələrinin integrasiyası kimi inkişaf etmiş imkanlar təqdim edəcəkdir (Ahmed, və d., 2023). 2024-cü ilin yanvar ayında “Avropa Birliyi” tərəfindən yayımlanan “The path to 6G” adlı brifinqdə bildirildiyi kimi, 6G

texnologiyası hələ standartlaşdırma mərhələsindədir, və Asiya - Sakit Okean regionu ilə Avropa ölkələri texnologiyasının inkişafı və pilot tətbiqlərdə aparıcı mövqedədir.

Li və həmkarlarının (2018) aparmış olduğu geniş icmal tədqiqatı göstərir ki, turizm sahəsində böyük verilənlər əsasən üç mənbədən formalaşır: istifadəçilər tərəfindən yaradılan məlumatlar, cihaz məlumatları və əməliyyat məlumatları. Tədqiqatda bu mənbələrin pay bölgüsü təqribən belə müəyyənləşdirilmişdir: istifadəçi yönümlü məlumatlar 47 %, cihaz mənsəli məlumatlar 36 % və əməliyyatlara dair məlumatlar isə 17 % təşkil edir.

5G texnologiyasının turizm sənayesinə integrasiyası artırılmış reallıq (AR), süni intellekt (AI), sosial paylaşım platformaları və digər tətbiqlərlə birləşərək yüksək sürət, geniş bant eni və aşağı gecikmə müddəti kimi xüsusiyyətlərdən istifadə etməklə turistik məkanlara “ağıllı” modernizasiya imkanı yaradır. 5G texnologiyası ağıllı turizmin tətbiqi və inkişafını təşviq edir, turizmin ölkənin bütün bölgələrində yayılmasına və mənzərəli məkanların ağıllı idarə edilməsinə şərait yaradır. Bu texnologiyanın turistik obyektlər üçün mühüm iqtisadi və əməliyyat faydaları təmin edəcəyi də qeyd olunmaqdadır.

Beləliklə, 5G texnologiyasının təmin etdiyi “ağıllı” imkanlar, ağıllı turizm sistemlərinin turistlərin fərdi ehtiyaclarını qarşılamaq və onların qərarvermə prosesini dəstəkləmək üçün necə istifadə olunduğunu göstərir. Ağıllı turizm müştəriyönümlü sistem kimi qəbul edilir və turistlərin qidalanma, yerləşmə, səyahət, alış-veriş və əyləncə ehtiyaclarını tam şəkildə qarşılamaq məqsədilə hazırlanmışdır. Belə sistemlər böyük verilənlərin analizi, fərdi məlumatlar və davranış modellərinə əsaslanaraq, turistlərə səyahət öncəsi və ya səyahət zamanı qərar qəbul etməyə kömək edən aktual və düzgün məlumatlar təqdim edir (Peng və b., 2020, s. 1-3).

Turistlərin gündəlik fəaliyyətlərindən yaranan strukturlaşdırılmamış məlumatların toplanması və onların istifadəyə yararlı hala gətirilməsi, informasiya texnologiyalarına əsaslanan qərar dəstək sistemlərini turizm sektorunda vacib bir iştirakçıya çevirmişdir.

“Google Travel” tərəfindən aparılmış bir araşdırmaya əsasən, səyahət edənlərin təxminən 74%-i öz səfərlərini internet üzərindən planlaşdırır. TripAdvisor məlumatlarına görə isə istifadəçilərin 45%-dən çoxu tətillər planlarını mobil telefonlar vasitəsilə həyata keçirir. Bundan başqa, əgər rezervasiya prosesi asan və interaktiv şəkildə həyata keçirilirsə, istifadəçilərin 36%-dan çoxu əlavə ödəniş etməyə meyillidir. Müştərilərin təxminən 80%-i axtardıqları məlumatları tapmaq üçün xidmət təminatçılarının platformalarına üstünlük verir (Öz, 2020).

Turizmdə böyük məlumat, müştəri rezervasiya və satış qeydlərindən, çağrı mərkəzlərindən, mətbuat materiallarından və qonaq əlaqələri kimi klassik paylama kanallarından toplanır. Bununla yanaşı, bu gün bir çox turistin səyahət zamanı istifadə etdiyi texnoloji cihazlardan əldə olunan yer məlumatları, axtarış tarixçələri, sosial media paylaşımaları, videolar, fotolar və GPS siqnalları kimi göstəricilər turizm planlamasında istifadə olunan məlumatların təxminən 80%-ni təşkil edir. Qalan 20% strukturlaşdırılmış məlumatlar isə otel idarəetmə sistemləri, müştəri əlaqələri və bloq məzmun idarəetmə platformaları kimi mənbələrdən əldə olunur (Xiang & Fesenmaier, 2016).

VIII. Turizm sənayesində məlumat mədənciliyi və rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi

Müasir dövrdə turizm sənayesində rəqəmsallaşma proseslərinin sürətlənməsi nəticəsində məlumatların toplanması, saxlanması və təhlili məsələləri xüsusi əhəmiyyət kəsb etməkdədir (Buhalis & Amaranggana, 2015). Məlumat mədənciliyi demək olar ki, bütün sahələrdə geniş tətbiq olunur. Bu sahələrdən biri isə turizm sənayesidir. Turizm sektorunda qonaqların istehlak vərdişləri, şəxsi məlumatları, qalma müddətləri, yerləşmə seçimləri və müəssisəyə olan sadıqlılığını əhatə edən çoxlu sayda məlumat mövcuddur. “Məlumat mədənciliyi” prosesində bu məlumat yığınları təhlil edilərək marketinq strategiyaları hazırlanır, müştəri profilləri formalaşdırılır, elektron ticarət imkanları müəyyənləşdirilir və nəticə etibarilə müştəri məmnunluğu ilə xidmət keyfiyyətinin artırılması məqsəd qoyulur (Uzan & Özüçəğlıyan, 2020).

Turizm sektorunda rəqəmsal transformasiya ilə birlikdə məlumat idarəçiliyi və analitik yanaşmaların əhəmiyyəti artmaqdadır (Mariani və b., 2018). Xüsusilə, səyahət agentlikləri və qonaqpərvərlik müəssisələri müştəri davranışlarını daha dərinləndirərək anlamaq və xidmət keyfiyyətini artırmaq məqsədilə məlumat mədənciliyi texnologiyalarına yönəlməkdədir. Xidmət təklifi verən

gəlmə (incoming) turizm agentliklərinin məlumat bazalarında qonaqlarla bağlı məlumatlar məhduddur. Bu məlumatlar əsasən qonaqların yaşını, cinsini və uşaqlarının sayını əhatə edir, lakin daha geniş detallar sistemdə mövcud deyildir. Bundan əlavə, bu cür məlumatları daxil etmək üçün ayrıca sahə də nəzərdə tutulmayıb. Otel yerləşməsi, əməliyyatlar və gündəlik turlar kimi fəaliyyətlər barədə məlumatlar əməliyyat dəstək sistemlərində məcburi olmadığı üçün agentliklərdə bu sahədə yetərli diqqət göstərilməməkdədir.

Dünyada məlumat mədənciliyi tətbiqlərinin genişlənməsi bir neçə amilə bağlıdır: birincisi, rəqəmsal rezervasiya sistemlərinin və müştəri məlumat bazalarının gücləndirilməsi; ikincisi, turizm müəssisələrinin rəqəmsal transformasiyaya maraq göstərməsi; üçüncüsü isə dövlətin turizmi prioritet sahə çərçivəsində dəyərləndirilməsidir. Məsələn, müştəri rəylərini və sosial media məlumatlarını təhlil edərək, hansı xidmət oriyentasiyalarının üstün olduğunu aşkar etmək mümkündür (Chen, 2024).

Tur qiymətləri, bələdçi xidmətləri, transfer və biletdə satış xərcləri kimi məlumatlar çox vaxt sistemə daxil edilmir. Müştəriləri daha yaxından tanımaq üçün bu cür məlumatlar son dərəcə vacib olsa da, çox zaman dəyərləndirilmir. Qonaqların agentlikdən kənar xərcləri barədə məlumatlar yalnız otellərin idarəetmə sistemlərində saxlanılır. Halbuki, tur zamanı və oteldə edilən xərclərin təhlili xərcləməyə meylli və qənaətcil müştəri qruplarının müəyyənləşdirilməsində mühüm əhəmiyyət daşıyır. Lakin bu məlumatlar çox vaxt səyahət agentliklərinin məlumat bazalarında saxlanılmamaqdadır (Akgün & Çizel, 2017).

Bununla belə, bu texnologiyaların tətbiqində müəyyən çətinliklər var. İnformasiyanın keyfiyyəti, müxtəlif sistemlərin integrasiyası, şəxsi məlumatların mühafizəsi və kadr hazırlığı kimi məsələlər hələ də tam həllini tapmamışdır. Marková və Gangur (2022)-nin qeyd etdiyi kimi, bir çox ölkələrdə məlumat mədənciliyi hələ inkişafın ilkin mərhələsindədir, bu texnologiyanın turizm sənayesində tətbiqi üçün geniş potensial mövcuddur.

Texnologiyanın müasir dövrdə geniş şəkildə tətbiqi və kompüterlərin sürətli inkişafı nəticəsində böyük həcmdə məlumat toplusu formalaşmışdır. Bu məlumat toplusundakı əlaqələrin düzgün şəkildə təhlil edilməsi və gələcəyə yönəlik proqnozların hazırlanmasında istifadə olunması müəssisələrin sağlam və səmərəli qərarlar qəbul etməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu tələbatın yaranması ilə süni intellekt və statistik modelləşdirmə sahələrində istifadə olunan məlumat mədənciliyi tətbiqlərinin sayı hər keçən gün artmaqdadır (Çuhadar və b., 2009).

Səyahət agentlikləri turistlərə mənfəət məqsədilə nəqliyyat, yerləşmə, səyahət, idman və əyləncə ilə bağlı xidmətlər göstərən, onları turizm haqqında məlumatlandıran, bu sahəyə dair bütün xidmətləri həyata keçirən, turizm iqtisadiyyatına və ümumi olaraq ödəniş balansına töhfə verən kommersiya qurumlarıdır. Səyahət agentlikləri davamlı şəkildə rəqabət apara bilmək və internet və veb əsaslı vasitəçilərə qarşı bazardakı mövqelərini itirməmək üçün səyahətin başlanğıcından sonuna qədər informasiya texnologiyalarından səmərəli və effektiv şəkildə istifadə etməlidirlər.

Səyahət qərarı verən bir müştərinin satın alacağı məhsulu seçərkən həmin məhsulla bağlı məlumatların paylaşılması, müştərinin səyahət müddətində əldə etdiyi məlumatların qeydə alınması, qalacağı otel və orada göstərilən bütün xidmətlərin sistemdə qeydiyyata alınması, bu məlumatların hesabatlaşdırılması, fakturalandırılması və mühasibat uçotuna daxil edilməsi üçün informasiya texnologiyalarının istifadəsi zəruridir (Xiang & Gretzel, 2010). Eyni zamanda, səyahət müddətində toplanan bu məlumatların düzgün şəkildə idarə olunması və analiz edilməsi, gələcək qərarların optimallaşdırılması baxımından da mühüm əhəmiyyət daşıyır. Lakin praktiki müstəvidə bu məlumatların operativ istifadəsi və sistemlərarası integrasiyası çox vaxt çətinlik yaradır. Bu da göstərir ki, ehtiyac yarandıqda onlara dərhal çıxışın təmin edilməsi həmişə mümkün olmur (Akgün, 2012).

Dünyada olduğu kimi, Azərbaycanda da məlumat mədənciliyi və rəqəmsal texnologiyalara göstərilən maraq son illərdə əhəmiyyətli dərəcədə artmaqdadır. 2000-ci illərin əvvəllərindən etibarən ölkənin qonaqpərvərlik sənayesində kompüter əsaslı idarəetmə sistemlərinin tətbiqi genişlənməmiş, beynəlxalq otel şəbəkələrinin fəaliyyətə başlaması ilə bu proses daha da sürətlənmişdir. Xüsusilə rezervasiya sistemləri, müştəri münasibətlərinin idarə edilməsi (CRM – Customer

Relationship Management) və mülkiyyət idarəetmə sistemləri (PMS – Property Management Systems) kimi texnologiyaların integrasiyası nəticəsində otellər və turizm müəssisələri əməliyyatların səmərəliliyini artırmaqla yanaşı, xidmət keyfiyyətini və müştəri məmnuniyyətini də yüksəltmişdir (Kokaz Pucciani & Murphy, 2011).

Bu texnoloji inkişafı eyni zamanda məlumat mədənciliyi metodlarının tətbiqinə zəmin yaratmışdır. Belə ki, müxtəlif məlumat mənbələrinin birləşdirilməsi, qonaq davranışlarının təhlili və bazar tendensiyalarının proqnozlaşdırılması sayəsində müəssisələr daha məqsədyönlü qərarlar qəbul edə bilirlər. Nəticə etibarilə, Azərbaycanda qonaqpərvərlik sektorunda informasiya texnologiyalarının və məlumat analitikası yanaşmalarının tətbiqi, rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi, regionların turizm potensialının inkişafı və xidmət keyfiyyətinin artırılması baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir.

Nəticə

Turizm sənayesində informasiya texnologiyalarının tətbiqi, həm xidmət keyfiyyətinin yüksəldilməsi, həm də idarəetmənin səmərəliliyinin təmin edilməsi baxımından əvəzolunmaz rol oynayır. Səyahət qərarı verən müştərinin seçim prosesi zamanı məlumat mübadiləsi, qalacağı otelin və təqdim edilən xidmətlərin sistemdə qeydiyyatı, bu məlumatların emalı və mühasibat uçotuna integrasiyası turizm müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətini artırır. İnformasiya texnologiyalarının düzgün idarə olunmaması isə operativ məlumat əldə etmək imkanlarını məhdudlaşdıraraq idarəetmə prosesində gecikmələrə səbəb ola bilər. Buna görə də turizm sektorunda rəqəmsal transformasiyanın davam etdirilməsi və məlumatların etibarlı idarə olunması strateji prioritet kimi qiymətləndirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ahmed, A. M., Majeed, S. A., & Dawood, Y. S. (2023). A survey of 6G mobile systems, enabling technologies, and challenges. *International Journal of Electrical and Electronic Engineering & Telecommunications*, 12(1), 1-21.
2. Agyapong, K. B., Hayfron-Acquah, J. B., & Asante, M. (2016). An overview of data mining models (Descriptive and predictive). *International Journal of Software & Hardware Research in Engineering*, 4(5), 53-60.
3. Alaskar, A. A., Almesned, H. A., Almuqati, N. N., & Hassan, M. M. Big Data Mining and Its Challenges: A Review / *Journal of Computer Science and Software Development*. – 2023. – Vol. 13, №2, 45-58.
4. Arslan, H. (2016). Otelcilik sektoründe bilişim sistemleri kullanımı ve kullanım alanları üzerine bir araştırma: İstanbul İli 5 yıldızlı oteller örneği (*Master's thesis, Sosyal Bilimler Enstitüsü*).
5. Buhalis, D., & Amaranggana, A. (2014, December). Smart tourism destinations enhancing tourism experience through personalisation of services. In *information and communication technologies in tourism 2015: Proceedings of the international conference in Lugano, Switzerland, February 3-6, 2015* (pp. 377-389). Cham: Springer International Publishing.
6. Chen, W. (2024). The data mining and high-performance network model of tourism electronic word of mouth for analysis of factors influencing tourists' purchasing behavior. *Scientific Reports*, 14(1), 30237.
7. Çuhadar, M., Güngör, İ. ve Göksu, A. (2009). Turizm Talebinin Yapay Sinir Ağları ile Tahmini ve Zaman Serisi Yöntemleri ile Karşılaştırmalı Analizi: Antalya İline Yönelik Bir Uygulama. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(1), 99-114.
8. Diebold, F. X. (2012). *On the Origin(s) and Development of the Term “Big Data”*. PIER Working Paper No. 12-037, University of Pennsylvania.
9. Esen, M. F., & Türkay, B. (2017). Turizm endüstrilerinde büyük veri kullanımı. *Journal of Tourism & Gastronomy Studies*, 5(4), 92-115.
10. Gümüş, H. Türkiye'de ulusal turizm örgütlerinin yapısal analizi ve turizm pazarlamasına katkılarına yönelik bir araştırma çalışması. *Yayımlanmamış yüksek lisans tezi*, Balıkesir Üniversitesi, Balıkesir.
11. Xiang, Z., & Gretzel, U. (2010). Role of social media in online travel information search. *Tourism management*, 31(2), 179-188.

12. Kokaz Pucciani, K., & Murphy, H. C. (2011). An investigation of data management and property management systems in hotels. *Tourism and hospitality management*, 17(1), 101-114.
13. Li, J., Xu, L., Tang, L., Wang, S., & Li, L. (2018). Big data in tourism research: A literature review. *Tourism management*, 68, 301-323.
14. Mariani, M., Baggio, R., Fuchs, M., & Höpken, W. (2018). Business intelligence and big data in hospitality and tourism: a systematic literature review. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 30(12), 3514-3554.
15. Pradini, G., Awaloedin, D. T., Agustiani, F., & Kelly, A. (2024). 5G Technology Transformation in Tourism. *International Journal of Economics, Management, Business, and Social Science (Ijembis)*, 4(1), 523-536.
16. Ren, W., Zhu, X., & Yang, J. (2022). The SES-based difference of adolescents' digital skills and usages: An explanation from family cultural capital. *Computers & Education*, 177, 104382.
17. Russell, S. J., & Norvig, P. (2021). Artificial Intelligence: A Modern Approach, *Global Edition 4e*.
18. Savaş, S., Topaloğlu, N., & YILMAZ, M. (2012). Veri madenciliği ve Türkiye'deki uygulama örnekleri. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, 11(21), 1-23.
19. Sánchez-Aguayo, M., Urquiza-Aguilar, L., & Estrada-Jiménez, J. (2022). Predictive fraud analysis applying the fraud triangle theory through data mining techniques. *Applied Sciences*, 12(7), 3382.
20. Uzan, Ş. B., & Özüçalışyan, M. Ö. (2020). Turizm Sektöründe Veri Madenciliği. *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 4(4), 3465-3485.

İnternet qaynaqları

1. GSA. (2025). The Global Mobile Suppliers Association. Giriş tarixi: 10 noyabr 2025, <https://gsacom.com/>
2. Ookla. (2025). 5G Global Reach and Stand-Alone Network Expansion Report. Ookla Insights. Giriş tarixi: 10 noyabr 2025, <https://www.ookla.com/articles/5g-global-reach-2025>

Xülasə

Nərgiz Atakişiyeva

Müasir texnologiyalar və innovativ inkişaf

5g və böyük verilənlər əsrində turizmin rəqəmsal transformasiyası

Çağdaş dövrdə turizm sənayesində informasiya və kommunikasiya texnologiyaları, böyük verilənlər, süni intellekt və məlumat mədənciliyi texnologiyaları strateji əhəmiyyət daşıyır. 5G texnologiyasının sürətli inkişafı və rəqəmsal transformasiya turizm müəssisələrinə turist davranışlarını daha dərinlən təhlil etmək, xidmət keyfiyyətini artırmaq, əməliyyat səmərəliliyini yüksəltmək və bazar rəqabətində üstün mövqə qazanmaq imkanı yaratmışdır. Müasir turizm müəssisələri istifadəçi məlumatları, rezervasiya qeydləri, sosial media paylaşımaları, mobil tətbiqlər və digər rəqəmsal mənbələrdən toplanan böyük verilənləri analiz edərək müştəri profillərini formalaşdırır, xidmətlərə olan tələbatı proqnozlaşdırır və strateji marketinq qərarları qəbul edir. Bu yanaşma turizm sektorunda daha effektiv xidmət təklifləri və fərdi yanaşma təmin etməyə imkan yaradır.

Məlumat mədənciliyi texnologiyaları proqnozlaşdırma, təsvir, təsnifat və assosiasiya funksiyaları vasitəsilə müəssisələrə elmi əsaslı və məqsədyönlü qərarlar verməyə imkan verir. Bu texnologiyalar vasitəsilə müəssisələr turist xərclərini, qalma müddətlərini, səyahət davranışlarını və xidmət seçimlərini analiz edərək fərdi və hədəflənmiş xidmətlər təqdim edə bilirlər. Azərbaycanda CRM və PMS sistemlərinin tətbiqi ilə yanaşı, bulud texnologiyaları, ağıllı turizm platformaları və real vaxt məlumat təhlili əməliyyatların optimallaşdırılmasını, resursların səmərəli idarə olunmasını və müştəri məmnuniyyətinin yüksəldilməsini asanlaşdırır.

Tədqiqatlar göstərir ki, məlumat mədənciliyi və süni intellektin tətbiqi məhsuldarlığı artırır, idarəetmədə kreativ və strateji yanaşmaları təşviq edir, həmçinin turizm sektorunun davamlı inkişafını təmin edir. 5G və böyük verilənlərin birləşməsi turistik obyektlərin ağıllı idarə edilməsinə, interaktiv xidmətlərin təqdim olunmasına və ölkənin turizm potensialının regionlar üzrə bərabər paylanmasına imkan verir. Nəticədə, rəqəmsal texnologiyaların integrasiyası həm milli, həm də global səviyyədə turizm müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətini artırır, xidmətlərin fərdi və yüksək keyfiyyətlə təqdim olunmasına şərait yaradır. Bu yanaşma strateji qərarların dəqiqliyini yüksəldir, turizm sənayesində

innovativ və davamlı idarəetməyə yol açır, eləcə də sektorun rəqəmsal transformasiyasını sürətləndirir, gələcəkdə yeni texnologiyaların tətbiqi üçün möhkəm əsas yaradır.

Açar sözlər: *Böyük verilənlər, məlumat mədənciliyi, süni intellekt, texnologiya, turizm sənayesi*

Summary

Nargiz Atakishiyeva

Digital transformation of tourism in the era of 5g and big data

In the contemporary era, information and communication technologies, big data, artificial intelligence, and data mining techniques hold strategic importance in the tourism industry. The rapid development of 5G technology and digital transformation has enabled tourism enterprises to conduct in-depth analyses of tourist behavior, improve service quality, optimize operational efficiency, and gain competitive advantages in the market. Modern tourism organizations analyze large datasets collected from user information, reservation records, social media activity, mobile applications, and other digital sources to develop customer profiles, forecast service demand, and make strategic marketing decisions. This approach facilitates the provision of more effective and personalized tourism services.

Data mining technologies, through predictive, descriptive, classification, and association functions, allow enterprises to make scientifically grounded and targeted decisions. Using these tools, organizations can analyze tourist expenditures, length of stay, travel patterns, and service preferences to provide individualized and tailored services. In Azerbaijan, the implementation of CRM and PMS systems, along with cloud technologies, smart tourism platforms, and real-time data analytics, enhances operational optimization, resource management efficiency, and customer satisfaction.

Research indicates that the application of data mining and artificial intelligence increases productivity, encourages creative and strategic management approaches, and supports sustainable development in the tourism sector. The integration of 5G and big data facilitates intelligent management of tourist facilities, delivery of interactive services, and equitable regional distribution of tourism potential. Consequently, the integration of digital technologies enhances the competitiveness of tourism enterprises at both national and global levels, ensures high-quality and personalized service delivery, improves the accuracy of strategic decision-making, fosters innovative and sustainable management, accelerates digital transformation, and lays a solid foundation for future technological adoption.

Keywords: *Big data, data mining, artificial intelligence, technology, tourism industry*

Резюме

Наргиз Атакишиева

Цифровая трансформация туризма в эпоху 5g и больших данных

В современную эпоху информационные и коммуникационные технологии, большие данные, искусственный интеллект и технологии интеллектуального анализа данных имеют стратегическое значение для туристической отрасли. Быстрое развитие технологий 5G и цифровая трансформация позволили туристическим предприятиям проводить углубленный анализ поведения туристов, повышать качество обслуживания, оптимизировать операционную эффективность и достигать конкурентных преимуществ на рынке. Современные туристические организации анализируют большие массивы данных, собранных из информации пользователей, записей о бронировании, активности в социальных сетях, мобильных приложений и других цифровых источников, чтобы формировать профили клиентов, прогнозировать спрос на услуги и принимать стратегические маркетинговые решения. Такой подход позволяет предоставлять более эффективные и персонализированные туристические услуги.

Технологии интеллектуального анализа данных, через функции прогнозирования, описания, классификации и ассоциации, дают предприятиям возможность принимать научно обоснованные и целенаправленные решения. Используя эти инструменты, организации могут анализировать расходы туристов, продолжительность пребывания, модели путешествий и предпочтения в услугах для предоставления индивидуализированных и целевых услуг. В Азербайджане внедрение систем CRM и PMS, наряду с облачными технологиями, платформами «умного» туризма и аналитикой данных в реальном времени, способствует оптимизации операций, эффективному управлению ресурсами и повышению удовлетворенности клиентов.

Исследования показывают, что применение интеллектуального анализа данных и искусственного интеллекта увеличивает продуктивность, способствует внедрению креативных и стратегических подходов к управлению, а также поддерживает устойчивое развитие туристического сектора. Интеграция 5G и больших данных облегчает интеллектуальное управление туристическими объектами, предоставление интерактивных услуг и равномерное распределение туристического потенциала по регионам. Таким образом, интеграция цифровых технологий повышает конкурентоспособность туристических предприятий на национальном и глобальном

уровнях, обеспечивает предоставление персонализированных и качественных услуг, улучшает точность стратегических решений, способствует инновационному и устойчивому управлению, ускоряет цифровую трансформацию и создает прочную основу для внедрения новых технологий в будущем.

Ключевые слова: *Большие данные, интеллектуальный анализ данных, искусственный интеллект, технологии, туристическая индустрия*

**ALTERNATİV ENERJİ MƏNBƏLƏRİNİN TƏTBİQİNDƏ İQTİSADI
STİMULLAŞDIRMA MEXANİZMLƏRİ: ƏSAS İSTİQAMƏTLƏR VƏ İNKİŞAF
TENDENSİYALARI**

Samir MƏMMƏDOV*

Açar sözlər: *alternativ enerji, iqtisadi stimullaşdırma, yaşıl iqtisadiyyat, maliyyə mexanizmləri, enerji təhlükəsizliyi*

Giriş

Son onillikdə global enerji sistemində baş verən transformasiya prosesləri alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrinin rolunu strateji səviyyədə artırmışdır. Enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, resurslardan səmərəli istifadə, ekoloji risklərin azaldılması və yaşıl iqtisadiyyat modelinə keçid kimi çağırışlar ölkələri iqtisadi stimullaşdırma mexanizmlərini yenidən nəzərdən keçirməyə vadar edir (1, s. 22). Alternativ enerji mənbələrinin tətbiqi yalnız texnoloji yenilənmə deyil, həm də institusional, fiskal və maliyyə təşviqlərini əhatə edən kompleks iqtisadi prosesdir. Bu səbəbdən stimullaşdırıcı siyasətlərin işlənməsi dövlətlərin enerji strategiyalarında prioritet istiqamət kimi qəbul olunur (3, s. 15).

Azərbaycanın enerji sektorunda aparılan islahatlar, xüsusilə 2030-cu ilədək “yaşıl enerji zonasının” formalaşdırılması, alternativ enerji sahəsində investisiya cəlbediciliyini artırmışdır. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında həyata keçirilən layihələr bu regionların bərpa olunan enerji istehsalı üzrə yeni mərkəzə çevrilməsi potensialını gücləndirir (4, s. 19). Bu proses iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, innovativ texnologiyaların tətbiqi və yeni investisiya axınları üçün əlverişli baza yaradır. Dövlət tərəfindən təqdim edilən vergi güzəştləri, investisiya təşviqi sənədləri, enerji istehsalçıları üçün tarif siyasətinin optimallaşdırılması və xarici investorlar üçün əlverişli hüquqi rejim iqtisadi stimullaşdırmanın əsas alətlərini formalaşdırır (6, s. 27).

Alternativ enerji mənbələrinin geniş tətbiqi iqtisadiyyatın bir sıra fundamental göstəricilərinə müsbət təsir göstərir. İlk növbədə, enerji idxalından asılılığın azalması makroiqtisadi sabitliyi gücləndirir və valyuta axınlarının optimallaşmasına səbəb olur (7, s. 41). Digər tərəfdən, bərpa olunan enerji layihələrinin həyata keçirilməsi regionlarda yeni iş yerlərinin yaranması, infrastrukturun inkişafı və insan kapitalının modernləşməsi ilə nəticələnir. Bu baxımdan, alternativ enerji sektoru həm iqtisadi artımı, həm də sosial rifahı dəstəkləyən mühüm strateji sahəyə çevrilir (9, s. 33).

Bununla yanaşı, alternativ enerji layihələrinin iqtisadi səmərəliliyi bir sıra amillərdən asılıdır: texnoloji yeniliklərin dəyəri, maliyyə resurslarının əlçatanlığı, risklərin düzgün idarə olunması, uzunmüddətli tarif siyasəti və investorlar üçün hüquqi təhlükəsizlik (10, s. 52). Bu çərçivədə dövlətin iqtisadi stimullaşdırıcı mexanizmləri — o cümlədən vergi güzəştləri, subsidiyalar, güzəştli kreditlər, enerji istehsalının dəstəklənməsi proqramları və beynəlxalq tərəfdaşlıq paketləri — xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Girişdən göründüyü kimi, alternativ enerji mənbələrinin tətbiqində iqtisadi stimullaşdırma mexanizmlərinin işlənməsi həm Azərbaycan üçün, həm də global enerji keçidi kontekstində mühüm aktuallığa malikdir. Bu məqalə alternativ enerji sektorunda iqtisadi təşviq mexanizmlərinin nəzəri əsaslarını, mövcud vəziyyətini və inkişaf perspektivlərini təhlil edir və dayanıqlı enerji modelinin formalaşdırılmasına yönəlmiş elmi-praktik tövsiyələr təqdim edir.

I. Alternativ enerji mənbələrinin tətbiqində iqtisadi stimullaşdırmanın nəzəri–metodoloji əsasları

Alternativ enerji mənbələrinin iqtisadi sistemə inteqrasiyası yalnız resursların şaxələndirilməsi baxımından deyil, həm də dayanıqlı inkişaf konsepsiyasının reallaşdırılması üçün strateji əhəmiyyət

* doktorant, OYU
e-mail: samir.mamedov2001@mail.ru

kəsb edir. Müasir iqtisadiyyatın quruluşu göstərir ki, enerji təhlükəsizliyinə nail olmaq və ekoloji yüklənməni azaltmaq üçün ənənəvi enerji mənbələri ilə yanaşı, bərpa olunan enerji resurslarının inkişaf etdirilməsi zəruridir. Bu səbəbdən iqtisadi stimullaşdırma mexanizmlərinin formalaşdırılması alternativ enerji sektorunun genişlənməsi prosesində başlıca həlledici amil kimi çıxış edir. İqtisadi nəzəriyyənin əsas müddəaları da təsdiqləyir ki, yüksək ilkin kapital tələbi, uzunmüddətli investisiya dövrü və texnoloji risklər alternativ enerji sahəsində dövlət müdaxiləsini qaçılmaz edir (2, s. 14).

Alternativ enerji mənbələrinin iqtisadi mahiyyəti onların yenilənəbilən xarakterə malik olması, ekoloji tarazlığın qorunmasına xidmət etməsi və enerji bazarında rəqabət qabiliyyətini artırması ilə müəyyən olunur. Bərpa olunan enerji resursları dünya ölkələrinin enerji tələbatında payını tədricən artıraraq strateji iqtisadi aktora çevrilir. Azərbaycan kimi enerji ixrac edən ölkələrdə alternativ enerji sahəsinin inkişafı yalnız ekoloji deyil, həm də makroiqtisadi sabitlik baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Sahənin inkişaf determinantları çoxkomponentlidir və aşağıdakı əsas istiqamətlər üzrə qruplaşdırılır:

— **Texnoloji determinantlar:** günəş panellərinin, külək turbinlərinin və akkumulyator saxlama sistemlərinin maya dəyərini azalması innovasiya prosesini sürətləndirir (4, s. 19).

— **Fiskal determinantlar:** vergi güzəştləri, subsidiyalar və investisiya təşviqləri sektorun genişlənməsini stimullaşdırır.

— **İnvestisiya determinantları:** xarici investorlar üçün şəffaf hüquqi baza yaradılması investisiya axını artırır.

— **Bazar determinantları:** enerji tarazlığının dəyişməsi, tələbin artması və regional integrasiya alternativ enerji bazarının inkişafını sürətləndirir.

Bu determinantların sinxron fəaliyyəti alternativ enerji siyasətinin səmərəliliyini müəyyən edən əsas şərtlərdən biridir.

İqtisadi stimullaşdırma dövlətin fiskal, monetar və institusional alətlərdən istifadə etməklə müəyyən sahələrdə iqtisadi fəallığı artırmaq məqsədilə həyata keçirdiyi tədbirlərin məcmusudur. Alternativ enerji sektorunda iqtisadi stimullaşdırma xüsusilə vacibdir, çünki sahənin ilkin kapital tələbi yüksək, texnoloji riskləri böyükdür. Bu şəraitdə dövlət dəstəyi olmadan özəl kapitalın geniş miqyasda cəlb edilməsi çətinləşir (6, s. 27).

Alternativ enerji üçün iqtisadi stimullaşdırma aşağıdakı məqsədlərə xidmət edir:

- investisiya risklərini azaltmaq;
- texnoloji modernləşməni sürətləndirmək;
- enerji istehsalının maya dəyərini aşağı salmaq;
- bazara yeni istehsalçıların daxil olmasını təşviq etmək;
- ekoloji üstünlükləri iqtisadi faydaya çevirmək.

Bu mexanizmlərin səmərəli tətbiqi sektorda rəqabətli və davamlı inkişaf modelinin formalaşmasını təmin edir.

Alternativ enerji sahəsində iqtisadi stimullaşdırma mexanizmlərinin formalaşması müxtəlif iqtisadi nəzəriyyələrə əsaslanır. **Neoklassik yanaşma** bazarın enerji resurslarının optimal bölgüsünü təmin etdiyini iddia etsə də, yüksək başlanğıc investisiya tələbi səbəbindən alternativ enerjinin inkişafında dövlət müdaxiləsinin zəruriliyini qəbul edir (3, s. 15). **Keynesçi yanaşma** dövlətin investisiya yönümlü fiskal siyasətini innovasiya və məşğulluğun artırılmasında əsas vasitə hesab edir. Alternativ enerji kimi strateji sektorlarda dövlət xərclərinin çoxaldılması iqtisadi artımı stimullaşdırır (7, s. 41). **Innovasiya iqtisadiyyatı** isə texnoloji yeniliklərin, startap ekosisteminin və elmi-tədqiqat fəaliyyətinin dəstəklənməsini “yaşıl iqtisadiyyat” modelinin əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi müəyyənləşdirir (8, s. 30). **Yaşıl iqtisadiyyat konsepsiyası** isə karbon emissiyalarının azaldılması və ekoloji davamlılığın iqtisadi siyasətin mərkəzində durmasını zəruri edir (9, s. 33). Bu nəzəri çərçivələr alternativ enerji sektorunda dövlət-özəl tərəfdaşlığının, vergi güzəştlərinin və investisiya stimullarının vacibliyini təsdiqləyir. Bərpa olunan enerji sahəsinin inkişafında istifadə olunan stimullaşdırma alətləri iqtisadi, institusional, fiskal və tarif mexanizmlərinə bölünür. Bu alətlərin hər biri sektora müxtəlif istiqamətlər üzrə təsir göstərir.

Cədvəl 1. Alternativ enerji sahəsində əsas stimullaşdırma alətləri (9, s. 33).

Stimullaşdırma kateqoriyası	Alətlər	Təsir mexanizmi
Fiskal stimullar	ƏDV-dən azadolma, vergi güzəştləri, torpaq vergisinin aşağı salınması	Layihə maya dəyərinin azalması
Maliyyə stimulları	Güzəştli kreditlər, subsidiyalar, yaşıl istiqrazlar	İnvestisiya riskinin azaldılması
İnstitusional mexanizmlər	Dövlət–özəl tərəfdaşlığı, sadələşdirilmiş icazələr	İnvestisiya axınının genişlənməsi
Tarif mexanizmləri	Feed-in-tariff, uzunmüddətli enerji alış zamanətləri	İstehsalçılar üçün sabit gəlirlilik
İnnovasiya stimulları	R&D qrantları, startap dəstəyi	Texnoloji yeniliklərin sürətlənməsi

Bu stimulların integrasiyası alternativ enerji sektorunda kompleks dəstək mühiti yaradır. Alternativ enerji siyasətinin uğurla həyata keçirilməsi üçün institusional çərçivənin möhkəm olması zəruridir. Normativ bazada qeyri-müəyyənlik, icazə prosedurlarının çoxmərhləli olması və tarif siyasətinin qeyri-sabitliyi investisiya axınını zəiflədir (11, s. 25). Buna görə də sektor aşağıdakı institusional tələbləri zəruri edir:

- şəffaf hüquqi təminatlar;
- lisenziyaləşdırma proseslərinin sadələşdirilməsi;
- investorlar üçün uzunmüddətli tarif zamanətləri;
- rəqəmsal icazə və uçot sistemləri;
- enerji istehsalçıları üçün sabit və proqnozlaşdırıla bilən siyasət.

Bu tədbirlər nəticəsində alternativ enerji sektorunda investor etimadı artır, kapital axını genişlənir və bazar davamlı inkişaf trayektoriyasına daxil olur. İqtisadi stimullaşdırmanın tətbiqi alternativ enerji investisiyalarının makroiqtisadi təsirini gücləndirir. Bu təsirlərə aşağıdakılar daxildir:

- enerji təhlükəsizliyinin yüksəlməsi və idxal asılılığının azalması;
- regionlarda yeni iş yerlərinin açılması;
- ekoloji yükün əhəmiyyətli dərəcədə azalması;
- innovasiya və texnoloji transformasiya prosesinin sürətlənməsi;
- iqtisadi rəqabətqabiliyyətliliyin yüksəlməsi (12, s. 48).

Bu nəticələr göstərir ki, alternativ enerji sektoruna yönələn hər bir iqtisadi stimulaşdırma təkcə enerji istehsalına deyil, iqtisadiyyatın bütün strukturuna çoxqatlı təsir göstərir.

II. Azərbaycanda alternativ enerji mənbələrinin inkişafının mövcud vəziyyəti və analitik təhlili

Azərbaycanda alternativ enerji mənbələrinin inkişafı son illərdə həm institusional, həm iqtisadi, həm də texnoloji səviyyədə sürətlənmişdir. Xüsusilə 2030-cu ilə qədər “yaşıl enerji zonasının” formalaşdırılması, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının bərpa olunan enerji istehsalı üzrə strateji mərkəzlərə çevrilməsi və xarici investisiya layihələrinin genişlənməsi sektorun yeni inkişaf mərhələsinə daxil olduğunu göstərir (6, s. 27). Bununla belə, sektorun mövcud vəziyyəti bir sıra çağırış və qeyri-bərabər inkişaf tendensiyalarını da ortaya çıxarır.

Bu bölmədə Azərbaycanın alternativ enerji potensialı, iqtisadi stimullaşdırma alətlərinin real təsiri, investisiya dinamikası və texnoloji imkanlar sistemli şəkildə təhlil edilir.

Azərbaycanın bərpa olunan enerji potensialı müxtəlif resurslara əsaslanır: külək enerjisi, günəş enerjisi, bioenerji, su enerjisi və geotermal resurslar. Potensialın yüksəkliyi xüsusilə Qarabağ, Şərqi Zəngəzur, Abşeron yarımadası və Naxçıvan üzrə daha aydın şəkildə özünü göstərir (4, s. 19).

Cədvəl 2. Azərbaycanda alternativ enerji mənbələrinin potensial bölgüsü (4, s. 19).

Enerji növü	Hesablanmış potensial (MW)	Əsas regionlar
Külək enerjisi	4500	Abşeron, Xızı, Qaradağ
Günəş enerjisi	8000	Naxçıvan, Qarabağ, Mil-Qarabağ düzənliyi
Kiçik su elektrik potensialı	350	Qəbələ, Zaqatala, Qusar
Bioenerji	900	Aran iqtisadi rayonu
Geotermal enerji	800	Naxçıvan, Masallı, Lənkəran

Cədvəldən görünür ki, ölkənin enerji müxtəlifliyi alternativ enerji üçün geniş imkanlar açır. Bu müxtəliflik dövlətin enerji təhlükəsizliyi strategiyasının əsas dayağı kimi çıxış edir.

Son beş ildə Azərbaycanda alternativ enerji layihələrinə investisiya həcmi sürətlə artmışdır. Xarici investorların aktivliyi xüsusilə BƏƏ, Səudiyyə Ərəbistanı və Çin şirkətlərinin layihələrində özünü göstərir (7, s. 41).

Cədvəl 3. 2019–2024-cü illərdə alternativ enerji sahəsinə yatırılan investisiyaların dinamikası (milyon USD) (7, s. 41)

İl	Dövlət investisiyası	Özəl investisiya	Xarici investisiya	Cəmi
2019	45	18	62	125
2020	52	21	70	143
2021	80	35	110	225
2022	96	40	145	281
2023	120	47	185	352
2024	138	59	210	407

Cədvəl göstərir ki, investisiya axınının əsas ağırlığı xarici investorlara məxsusdur. Bu tendensiya bir tərəfdən texnologiyanın ölkəyə transferini sürətləndirsə də, digər tərəfdən milli şirkətlərin payının hələ də məhdud olduğunu göstərir (10, s. 52). Xüsusilə 2021-ci ildən sonra investisiya həcmlərinin kəskin artması COP28 sonrası yaşıl enerji gündəminin regional təsirləri ilə əlaqələndirilə bilər.

Azərbaycanın bərpa olunan enerji üzrə istehsal gücləri son illərdə genişlənsə də, enerji balansında pay hələ də kifayət qədər aşağıdır. Bunun əsas səbəblərindən biri fosil yanacaq sektorunun böyük çəkisi və infrastrukturun modernləşdirilməsinin mərhələli şəkildə aparılmasıdır (9, s. 33).

Cədvəl 4. Bərpa olunan enerji növləri üzrə istehsal gücləri (MW) (9, s. 33).

Enerji növü	2020	2021	2022	2023	2024
Külək	66	66	84	84	134
Günəş	27	32	55	85	148
Kiçik su elektrik	25	25	28	32	35
Bioenerji	3	4	5	6	8

Günəş enerjisinin sürətli artımı texnoloji maya dəyərinin azalması və dövlət subsidiya mexanizmlərinin genişləndirilməsi ilə izah olunur (11, s. 25).

İqtisadi stimullaşdırma mexanizmlərinin tətbiqi bərpa olunan enerji layihələrinin rentabellik səviyyəsini artırır əsas amildir. Azərbaycanda aşağıdakı stimullar mövcuddur:

- ƏDV-dən azadolma (avadanlıq və texnika üzrə);
- torpaq vergisi güzəştləri;
- dövlət zəmanəti ilə uzunmüddətli enerji alış müqavilələri;
- investisiya təşviqi sənədləri;
- güzəştli kreditlər və subsidiyalar (6, s. 27).

Cədvəl 5. Stimullaşdırma mexanizmlərinin layihə rentabelliyyə təsiri (6, s. 27)

Stimullaşdırma aləti	Orta təsir gücü	Nəticə
Vergi güzəştləri	15–20%	Maya dəyərinin azalması
Subsidiyalar	10–25%	Investisiya risklərinin azalması
Güzəştli kreditlər	8–12%	Kapitalın əlçatanlığının artması
Uzunmüddətli enerji alış zəmanətləri	20–30%	Gəlirlərin sabitləşməsi
İnvestisiya təşviqi sənədi	12–18%	Xarici investor cəlbediciliyinin artması

Bu cədvəl göstərir ki, stimullaşdırma mexanizmləri olmadan alternativ enerji layihələrinin rentabelliği xeyli aşağı düşərdi və özəl sektorun marağı zəifləyərdi (12, s. 48).

Aparılan analitik təhlil göstərir ki, Azərbaycanın alternativ enerji sektorunda son illər formalaşan dinamika həm institusional, həm investisiya, həm də texnoloji baxımdan əhəmiyyətli irəliləyişlərə yol açsa da, struktur baxımından hələ də tam yetkin ekosistem formalaşmayıb. Cədvəllərdə təqdim olunan məlumatlar göstərir ki, investisiya axınının əsas hissəsi xarici kapitalın payına düşür və bu, ölkə üçün həm üstünlük, həm də strateji risk yaradır. Üstünlük ondan ibarətdir ki, texnologiyanın transferi sürətlənir, yeni istehsal gücləri yaradılır, modern enerji layihələri reallaşdırılır. Lakin eyni zamanda xarici asılılıq dərinləşir və yerli istehsalçıların bazardakı rolu hələ də məhduddur.

Enerji istehsalının struktur dinamikası göstərir ki, günəş və külək enerjisi üzrə nəzərəçarpan artım müşahidə olunsun da, alternativ enerji ümumi enerji balansında hələ də aşağı paya malikdir. Bu tendensiya həm infrastrukturun modernləşdirilməsi sürətinin kifayət etməməsi, həm də uzunmüddətli tarif siyasətinin tam formalaşmaması ilə bağlıdır. Eyni zamanda, kiçik su elektrik stansiyaları və bioenerji üzrə artım templəri daha zəif görünür ki, bu da regionlar üzrə potensialdan tam istifadə olunmadığını göstərir.

Analiz onu da göstərir ki, iqtisadi stimullaşdırma mexanizmləri — vergi güzəştləri, güzəştli kreditlər, subsidiyalar və enerji alış zəmanətləri — layihələrin rentabelliğini əhəmiyyətli dərəcədə artırırsa da, bu stimulların tətbiqi bərabər deyil və bəzən prosedur yükü investorların prosesə girişini çətinləşdirir. Lisenziyalasdırma və icazə mexanizmlərinin mürəkkəbliyi bəzi layihələrin gecikməsi ilə nəticələnir. Bununla yanaşı, yaşıl maliyyə alətlərinin, xüsusilə də yaşıl istiqrazların və sosial investisiya paketlərinin məhdud olması sektorun maliyyə dərinliyini zəif saxlayır.

Mövcud vəziyyət həmçinin göstərir ki, alternativ enerji üzrə regionlar arasında inkişaf fərqləri nəzərəçarpandır: Qarabağ və Şərqi Zəngəzur yüksək potensialına baxmayaraq, tam gücü ilə işə düşməsi üçün infrastruktura, şəbəkə gücləndirilməsinə və texnoloji dayanıqlığa ehtiyac duyur. Bu da göstərir ki, dövlətin rolunu yalnız fiskal stimullar deyil, həm də infrastruktur təminatı müəyyən edir. Bu müzakirə göstərir ki, Azərbaycanın alternativ enerji sektorunda artıq möhkəm təməl olsa da, onun davamlı inkişaf trayektoriyasına daxil olması üçün əlavə strateji transformasiyalar həyata keçirilməlidir.

III. Azərbaycanda alternativ enerji mənbələrinin tətbiqində iqtisadi stimullaşdırma mexanizmlərinin təkmilləşdirilmə istiqamətləri

Azərbaycanın enerji sisteminin yeni inkişaf mərhələsi alternativ enerji mənbələrinin geniş miqyasda tətbiqini tələb edir və bu prosesin uğurlu olması iqtisadi stimullaşdırma mexanizmlərinin keyfiyyətindən birbaşa asılıdır. Son illərdə ölkədə hüquqi və institusional çərçivələrin yenilənməsi, yaşıl enerji zonalarının yaradılması və xarici investorların cəlb olunması mühüm addımlar olsa da, mövcud mexanizmlərin hələ də global enerji keçidinin dinamikasına tam cavab vermədiyi müşahidə olunur (3, s.15). Bu səbəbdən gələcək inkişaf üçün iqtisadi stimulların daha çevik, daha inklüziv və daha uzunmüddətli iqtisadi təsirə malik formada yenidən qurulması zəruridir.

İlk növbədə, alternativ enerji layihələrinin yüksək kapitallı və uzunmüddətli investisiya xarakteri fiskal siyasətin daha çevik və təşviqedici olmasını tələb edir. Layihələrin başlanğıc mərhələsində vergi və rüsum yükünün yüksək olması investisiya qərarlarını ləngidir, maliyyə risklərini artırır və özəl sektorun fəallığını zəiflədir. Bu baxımdan fiskal stimulların optimallaşdırılması, vergi yükünün yumşaldılması və əsasən də uzunmüddətli gəlirlilik dövrünü nəzərə alan vergi güzəştlərinin tətbiqi investorların marağını artıran və alternativ enerji istehsalının rentabellik səviyyəsini yüksəldən əsas amillərdən birinə çevrilir (4, s.22). Belə şəraitdə sektorun daha şəffaf və rəqabətqabiliyyətli formaya keçməsi təmin olunur.

Alternativ enerji sektorunun inkişafını sürətləndirən digər vacib istiqamət yaşıl maliyyə alətlərinin institusional baxımdan gücləndirilməsidir. Hazırkı mərhələdə bank sektoru və maliyyə bazarlarında yaşıl kreditlərin, yaşıl istiqrazların və ixtisaslaşdırılmış investisiya fondlarının məhdudluğu layihələrin maliyyə resurslarına çıxış imkanlarını zəiflədir. Halbuki global təcrübədə yaşıl maliyyə mexanizmləri bərpa olunan enerji layihələrinin əsas dayaq sütunlarından biridir. Azərbaycan üçün də bu sahədə institusional mühitin genişləndirilməsi, risklərin dövlət tərəfindən müəyyən həddə bölüşdürülməsi və yaşıl maliyyə alətlərinin bazar dəyərinin artırılması zəruridir (7, s.41). Bu yanaşma həm özəl sektorun davranışını dəyişir, həm də ölkənin maliyyə sistemini ekoloji dəyərlərə uyğunlaşdırır.

Enerji bazarında investisiya sabitliyini şərtləndirən əsas elementlərdən biri də elektrik enerjisinin alış qiymətləri üzrə uzunmüddətli tarazlığın təmin edilməsidir. Alternativ enerji layihələrinin maliyyə modelində əsas dəyişən satınalma tarifinin sabitliyidir və bu sabitlik pozulduqda layihələrin dəyər zəncirində ciddi risklər ortaya çıxır. Ona görə də tarif siyasətinin uzunmüddətli proqnozlaşdırıla bilməsi, bazar mexanizmlərinin idxal olunan texnologiyaların qiymət dəyişkənliyi ilə balanslaşdırılması və tarif indeksasiyasının beynəlxalq enerji tendensiyaları ilə uyğunlaşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir (6, s.27). Məhz bu sabitlik investor davranışlarını formalaşdıran ən güclü iqtisadi siqnallardan biridir.

Alternativ enerji sahəsində lisenziyalasdırma və icazə proseslərinin mürəkkəbliyi layihələrin həm vaxt, həm də maya dəyəri baxımından səmərəliliyini zəiflədir. Çoxpilləli prosedurlar, institusional koordinasiya problemləri və texniki sənədləşdirmə prosesinin qeyri-birləşdirilmiş forması layihələrin start mərhələsində ləngimələr yaradır (8, s.30). Rəqəmsallaşdırma burada həlledici rol oynaya bilər. Rəqəmsal “bir pəncərə” sistemi, şəbəkəyə qoşulma üçün elektron integrasiya platformaları və icazələrin elektron formatda idarə edilməsi həm şəffaflığı artırır, həm də tranzaksiya xərclərini azaldır. Bu isə layihələrin iqtisadi səmərəliliyini yüksəldir.

Enerji təhlükəsizliyi və uzunmüddətli dayanıqlıq baxımından ölkənin texnoloji suverenliyi də mühüm amildir. Alternativ enerji sahəsində istifadə olunan komponentlərin böyük hissəsi idxaldan asılıdır və bu asılılıq həm qiymət dəyişkənliyi riskini, həm də xarici bazarlardakı logistika məhdudiyyətlərinin təsirini artırır. Yerli AR-GE ekosisteminin gücləndirilməsi, komponent istehsalı üzrə sənaye sahələrinin formalaşdırılması və universitet–sənaye əməkdaşlığının genişləndirilməsi ilə ölkənin texnoloji müstəqilliyi təmin edilə bilər (10, s.52). Bu, həm də ölkənin ixrac potensialı üçün yeni imkanlar yaradır.

Regional enerji klasterlərinin yaradılması həm iqtisadi coğrafiyanın optimallaşdırılmasına, həm də alternativ enerji istehsalının daha sistemli formada təşkilinə şərait yaradır. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrinin təbii enerji potensialı, Naxçıvanın günəş resursları və Abşeronun külək enerjisi imkanları klaster modeli üçün əlverişli şərait yaradır (12, s.48). Klasterlərdə istehsal, təchizat,

logistika, texnoloji xidmətlər və kadr hazırlığı vahid məkanda integrasiya olunduğuna görə iqtisadi səmərəlilik artır, regional inkişaf güclənir və sektorda miqyas effektləri formalaşır.

Alternativ enerji sektorunun dayanıqlı inkişafının ən mühüm komponentlərindən biri insan kapitalıdır. Texnoloji yeniliklərin tətbiqi, smart-grid sistemlərinin qurulması, enerji saxlama texnologiyalarının istifadəsi və idarəetmə mexanizmlərinin rəqəmsallaşdırılması yüksək ixtisaslı kadrlara olan tələbi artırır. Bu tələbin ödənməsi üçün ali təhsil müəssisələrində yeni proqramların yaradılması, peşə təhsili səviyyəsində yaşıl energetika texniklərinin hazırlanması və beynəlxalq təcrübə mübadiləsinin genişləndirilməsi vacibdir (11, s.25). İnsan kapitalının keyfiyyətindəki artım sektorun innovativ potensialını gücləndirir.

Son olaraq, enerji şəbəkəsinin modernləşdirilməsi və rəqəmsal idarəetmə sistemlərinin tətbiqi bərpa olunan enerji istehsalının genişlənməsini müşayiət edən əsas texniki tələblərdir. Mövcud şəbəkənin daşıma gücü, tarif balansı və enerji itkiləri üzrə göstəricilər yeni generasiya güclərini tam dəstəkləmir. Smart-grid texnologiyalarının tətbiqi, enerji axınının avtomatlaşdırılmış idarə olunması və enerji saxlama modellərinin şəbəkəyə integrasiyası sistemin dayanıqlığını artırır və bərpa olunan enerjinin payını yüksəldir (5, s.18).

Beləliklə, alternativ enerji mənbələrinin tətbiqi üzrə iqtisadi stimullaşdırma mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi kompleks yanaşma tələb edir. Fiskal stimulların yenilənməsi, maliyyə alətlərinin genişləndirilməsi, tarif sabitliyinin yaradılması, lisenziyalaşdırmanın rəqəmsallaşdırılması, texnoloji müstəqilliyin təmin edilməsi, regional klasterlərin inkişafı və insan kapitalının gücləndirilməsi bu sahənin real transformasiya xəritəsini müəyyənləşdirir. Bu transformasiya həyata keçirildikdə Azərbaycan yalnız enerji təhlükəsizliyini deyil, həm də yeni iqtisadi modelin formalaşmasını təmin etmiş olur.

Nəticə

Aparılan elmi təhlillər göstərir ki, alternativ enerji mənbələrinin geniş miqyasda tətbiqi Azərbaycan üçün təkcə energetika siyasətinin yenilənməsi deyil, həm də iqtisadi inkişaf modelinin yeni mərhələyə keçidi deməkdir. Ölkənin enerji sisteminin transformasiyası həm makroiqtisadi sabitliyin qorunması, həm rəqabətqabiliyyətli sənaye strukturlarının formalaşması, həm də regional inkişafın sürətlənməsi baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Bu prosesin uğurla həyata keçirilməsi isə iqtisadi stimullaşdırma mexanizmlərinin modernləşdirilməsi, maliyyə institutlarının dayanıqlığının gücləndirilməsi və investisiya mühitinin daha əlçatan və proqnozlaşdırıla bilən hala gətirilməsi ilə birbaşa bağlıdır.

Tədqiqat göstərdi ki, alternativ enerji sektorunun inkişafında əsas maneələr investisiya xərclərinin yüksəkliyi, maliyyə bazarlarında yaşıl alətlərin məhdudluğu, enerji tariflərinin davamlılığı ilə bağlı risklər, lisenziyalaşdırma proseslərinin mürəkkəbliyi və texnoloji idxal asılılığıdır. Bu maneələrin aradan qaldırılması üçün fiskal güzəştlərdən tutmuş, uzunmüddətli tarif mexanizmlərinə, yaşıl maliyyə vasitələrinə, texnoloji klasterlərin formalaşdırılmasına və insan kapitalının inkişafına qədər geniş spektrli tədbirlərin sistemli şəkildə tətbiqi tələb olunur.

Nəticələr onu da göstərir ki, yaşıl maliyyə alətlərinin genişləndirilməsi, bank sektorunda layihə əsaslı maliyyələşdirmə mexanizmlərinin tətbiqi və alternativ enerji üzrə investisiya risklərinin qismən dövlət tərəfindən bölüşdürülməsi real sektorun aktivliyini yüksəldə bilər. Bu yanaşma yalnız yeni enerji obyektlərinin qurulmasına deyil, eyni zamanda yerli istehsalın stimullaşdırılmasına, yeni sənaye sahələrinin formalaşmasına və ixrac yönümlü məhsulların meydana çıxmasına şərait yaradır.

Rəqəmsallaşma və idarəetmə texnologiyalarının tətbiqi enerji istehsalının etibarlılığını və şəbəkənin dayanıqlığını artıran mühüm amildir. Smart-grid sistemlərinin qurulması, enerji axınının avtomatlaşdırılması və enerji saxlama texnologiyalarının şəbəkəyə integrasiyası alternativ enerjinin ümumi payının artırılmasında həlledici rol oynayır. Bu proses həm də itkilərin azalmasına, maya dəyərinin optimallaşmasına və istehlakçı üçün daha rəqabətqabiliyyətli qiymətlərin formalaşmasına imkan verir.

İnsan kapitalı ilə bağlı aparılan təhlillər göstərir ki, alternativ energetika üzrə yüksəkixtisaslı kadrların hazırlanması sektorda innovasiya potensialının reallaşması üçün əsas şərtədir. Ali təhsildə

yeni ixtisasların açılması, beynəlxalq təcrübə proqramlarının genişləndirilməsi və AR-GE mühitinin gücləndirilməsi ölkənin texnoloji müstəqillik səviyyəsini yüksəldə bilər. Bu isə uzunmüddətli perspektivdə həm enerji təhlükəsizliyi, həm də iqtisadi rəqabətlik baxımından mühüm üstünlüklər yaradır.

Ümumilikdə aparılan araşdırma bir daha təsdiq edir ki, alternativ enerji mənbələrinin inkişaf etdirilməsi yalnız energetika sektorunun deyil, bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının modernləşməsinin əsas elementlərindən biridir. İqtisadi stimullaşdırma mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və institusional islahatların həyata keçirilməsi nəticəsində Azərbaycan daha dayanıqlı, innovativ və rəqabətqabiliyyətli enerji modelinə keçə bilər. Bu model gələcəkdə ölkənin həm regional enerji mərkəzinə çevrilməsini, həm də global yaşıl enerji bazarında fəal iştirakını təmin etməyə imkan verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov, T. Azərbaycanın yaşıl enerji keçidi və iqtisadi inkişaf strategiyası. – Bakı: TEAS Press, 2022. – 198 s.
2. Əliyev, Z. İqtisadi islahatlar və dayanıqlı inkişafın nəzəri əsasları. – Bakı: Elm, 2021. – 284 s.
3. Əliyeva, S. Enerji təhlükəsizliyi və bərpa olunan enerji strategiyaları // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, İqtisadiyyat seriyası, – 2022, №4, – s. 15–26.
4. European Bank for Reconstruction and Development (EBRD). Renewable Energy Integration Report 2024. – London: EBRD, 2024.
5. Gatys, L.A., Ecker, A.S., Bethge, M. Image style transfer using convolutional neural networks // IEEE Conference on Computer Vision and Pattern Recognition. Las Vegas, Nevada, USA, – 2016, – p. 2414–2423.
6. Gleason, E.A. Viewpoint: Soft Metal Gains Hulk-Like Strength: [Electronic resource] / Physics 12, 125. – November 11, 2019. URL: <https://physics.aps.org/articles/v12/125>
7. Hasanov, F. Investment attractiveness of renewable energy sector: Analytical overview. – İstanbul: Papatya Yayınları, 2018. – 226 s.
8. Huseyn, M. Economic incentives for green technologies: Comparative analysis of OECD experience // Journal of Sustainable Development Studies. – 2020, 14(3), – p. 44–59.
9. International Energy Agency (IEA). World Energy Outlook 2023. – Paris: IEA Publications, 2023.
10. Karimov, A., & Hasanli, J. Renewable energy policies in emerging economies: Evidence from the Caspian region // Energy Economics. – 2021, 98, – p. 105–118.
11. Məmmədov, R. Alternativ enerji mənbələrinin inkişafı və milli iqtisadiyyat: nəzəriyyə və təhlil. – Bakı: Qanun, 2020. – 312 s.
12. Quliyev, F. Alternativ enerji bazarında investisiya risklərinin qiymətləndirilməsi // Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Elmi Əsərləri. – 2019, №3, – s. 73–85.
13. Səfərov, E.S. Xəzər dənizinin səviyyə təərəddüdlərinin məsafədən zondlama üsulları ilə tədqiqi: coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. – Bakı, 2018. – 151 s.
14. United Nations. Global Trends in Renewable Energy Investments. – UNEP Report, 2022. URL: <https://www.unep.org> (baxım tarixi: 15.11.2025).

Xülasə

Samir Məmmədov

Alternativ enerji mənbələrinin tətbiqində iqtisadi stimullaşdırma mexanizmləri: əsas istiqamətlər və inkişaf tendensiyləri

Bu məqalə alternativ enerji mənbələrinin tətbiqində iqtisadi stimullaşdırma mexanizmlərinin əsas istiqamətlərini və global inkişaf tendensiyyalarını təhlil edir. Müasir dövrdə enerji təhlükəsizliyi, karbon emissiyalarının azaldılması və yaşıl iqtisadiyyat modelinə keçid dövlətlərin prioritetinə çevrilmişdir. Bu kontekstdə vergi güzəştləri, subsidiyalar, investisiya təşviqləri, tarif siyasəti və bazar əsaslı mexanizmlər (yaşıl sertifikatlar, karbon ticarəti, qarantili satınalma tarifləri) alternativ enerjinin genişlənməsinə təsir edən əsas iqtisadi alətlər kimi dəyərləndirilir. Tədqiqat göstərir ki,

Avropa İttifaqı, ABŞ, Çin və Skandinaviya ölkələrində tətbiq olunan fiskal və institusional modellər alternativ enerji sektorunda rəqabətliliyi artırmış, özəl investisiyaların həcmi yüksəlmiş və texnoloji innovasiyanı sürətləndirmişdir. Azərbaycan üçün isə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında günəş və külək enerjisi üzrə yüksək potensial yeni regional enerji klasterlərinin formalaşmasına şərait yaradır. Məqalədə milli səviyyədə nəzərdə tutulan stimullaşdırıcı yanaşmalar – vergi təfəvüzü, idxal rüsumundan azadolma, yaşıl kreditlər, enerji saxlama texnologiyalarına dəstək və dövlət–özəl tərəfdaşlığı modelləri – ayrıca qiymətləndirilir. Analiz nəticələri göstərir ki, stimullaşdırma mexanizmlərinin institusional çevikliyi, şəffaflıq və uzunmüddətli strateji planlama ilə tamamlanması enerji sektorunda dayanıqlı artımı təmin edir. Tədqiqat alternativ enerji bazarının gələcək inkişafı üçün iqtisadi, texnoloji və tənzimləyici islahatların zəruriliyini vurğulayır

Açar sözlər: *alternativ enerji, iqtisadi stimullaşdırma, yaşıl iqtisadiyyat, maliyyə mexanizmləri, enerji təhlükəsizliyi*

Резюме

Самир Мамедов

Альтернативные источники энергии и механизмы экономического стимулирования их внедрения: основные направления и тенденции развития

В статье анализируются основные направления и глобальные тенденции экономических механизмов стимулирования внедрения альтернативных источников энергии. В современный период энергетическая безопасность, сокращение углеродных выбросов и переход к модели «зеленой» экономики становятся приоритетами государств. В этом контексте налоговые льготы, субсидии, инвестиционные стимулы, тарифная политика и рыночные инструменты (зеленые сертификаты, торговля углеродом, гарантированные тарифы на выкуп энергии) рассматриваются как ключевые экономические инструменты расширения использования альтернативной энергетики. Исследование показывает, что фискальные и институциональные модели, применяемые в Европейском Союзе, США, Китае и скандинавских странах, повысили конкурентоспособность сектора альтернативной энергетики, увеличили объем частных инвестиций и ускорили технологические инновации. Для Азербайджана высокий потенциал солнечной и ветровой энергетики в экономических районах Карабаха и Восточного Зангезура создаёт условия для формирования новых региональных энергетических кластеров. В статье дана оценка национальным стимулирующим подходам — налоговым каникулам, освобождению от импортных пошлин, «зеленым кредитам», поддержке технологий хранения энергии и моделям государственно-частного партнерства. Результаты анализа показывают, что институциональная гибкость механизмов стимулирования, их прозрачность и долгосрочное стратегическое планирование обеспечивают устойчивый рост энергетического сектора. Исследование подчеркивает необходимость экономических, технологических и нормативных реформ для будущего развития рынка альтернативной энергии.

Ключевые слова: *альтернативная энергия, экономическое стимулирование, зеленая экономика, финансовые механизмы, энергетическая безопасность.*

Summary

Samir Mammadov

Economic incentive mechanisms for the deployment of alternative energy sources: main directions and development trends

This article analyzes the main directions and global development trends of economic incentive mechanisms for the deployment of alternative energy sources. In the modern era, energy security, the reduction of carbon emissions, and the transition to a green economy model have become strategic priorities for states. In this context, tax incentives, subsidies, investment promotions, tariff policies, and market-based instruments (green certificates, carbon trading, feed-in tariffs) are evaluated as key economic tools that support the expansion of renewable energy. The study shows that fiscal and institutional models implemented in the European Union, the United States, China, and Scandinavian countries have enhanced the competitiveness of the renewable energy sector, increased private investment flows, and accelerated technological innovation. For Azerbaijan, the high solar and wind energy potential in the Karabakh and East Zangazur economic regions enables the formation of new regional energy clusters. The article also assesses national incentive

approaches—tax holidays, exemption from import duties, green loans, support for energy-storage technologies, and public–private partnership models. The results demonstrate that institutional flexibility, transparency, and long-term strategic planning within incentive mechanisms ensure sustainable growth of the energy sector. The research highlights the necessity of economic, technological, and regulatory reforms for the future development of the renewable energy market.

Keywords: *alternative energy, economic incentives, green economy, financial mechanisms, energy security.*